ENCYKLOPEDJA POWSZECHNA

WYDAWNICTWA GUTENBERGA

WIELKA ILUSTROWANA
ENCYKLOPEDJA
POWSZECHNA
WYDAWNICTWA »GUTENBERG«

WIELKA ILUSTROWANA

ENCYKLOPEDJA POWSZECHNA

TOM

XVIII.

Victor — Żyżmory

WYDAWNICTWO »GUTENBERG«, KRAKÓW

N
BIBLIOTEKA
MIEJSKA
W CHEŁMIE
Nr 28958

WSZELKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

WYDAWNICTWO »GUTENBERG«
KRAKÓW

DRUK UKOŃCZONY W 1932 R.

KRAKÓW — DRUK W. L. ANCZYCA I SPÓŁKI

V.

Victor Sextus Aurelius, rzym. historyk i polityk, napisał 360 po Chr. „Caesares", zarys historji cesarzów do Konstancjusza; za wyciąg z niego uchodzi nieznanego autora „Epitome", zaczerpnięte przeważnie z innych źródeł, a sięgające do 395. Niesłusznie przypisywano mu „Origo gentis Romanae" (może z V. w.) i pisemko „De viris illustribus urbis Romae".

C. Victor-Perrin.

Victor Claude V. Perrin, zwany V., książę de Belluno, marszałek franc., (1764—1841), od 1797 generał dywizji, od 1805 ambasador w Kopenhadze, brał udział w kampanjach napoleońskich, odznaczył się pod Frydlandem, gdzie został marszałkiem, 1808 dowodził w Hiszpanji, 1812 osłaniał odwrót nad Berezyną, 1815 wierny Ludwikowi XVIII., 1821—23 minister wojny.

Victoria, ob. Wiktorja.

Victoria, rzym. bogini zwycięstwa, przedstawiana jak grecka Nike (ob.). Ołtarz poświęcony jej przez Augusta 29 przed Chr., za zwycięstwo pod Akcjum, wraz z posągiem, pochodzącym z Tarentu, istniał do 394 po Chr.

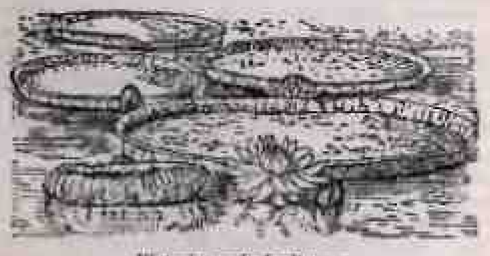

Victoria regia kwitnąca.

Victoria Lindl. (wiktorja), roślina wodna z rodziny Nymphaeaceae, ma ogromne liście pływające po powierzchni wody, rośnie na Amazonce. V. regia Lindl. ma liście o dwumetrowej średnicy o zagiętych brzegach (liść może utrzymać 6—7 letnie dziecko). Kwiat wonny, 40 cm średnicy, w czasie kwitnienia przechodzi barwa z białej w czerwono-purpurową. Po przekwitnieniu zanurza się w wodzie, gdzie dojrzewa owoc. Nasiona w ojczyźnie jadane. W Europie hoduje się w cieplych szklarniach.

Victoria, 1. stolica brytyjskiej Kolumbji (Kanada), na wyspie Vancouver z 65.000 mieszk. oraz znacznym przemysłem i handlem. Istnieje od 1842 r. 2. (Ciudad V., Nuevo Santander), stolica stanu Tamaulipas (Meksyk), na wsch. stokach Sierra Madre Oriental, nad Rio Santander, przy kolei: Tampico—Monterey z 17.124 mieszk. 3. (Santa Maria de la V.), miasto w stanie Aragua (Wenezuela), na wsch. od jez. Valencia, w dolinie Aragui z 14.709 mieszk. 4. (Nossa Senhora da V.), stolica stanu Espirito Santo (Brazylja) z 21.866 mieszk. i portem. 5. (dawniej Matanza), stolica depart. w prow. Entre Rios (Argentyna), nad rz. Paranacito (boczne ramię Parany) i przy kolei: Parana—Concepcion z 16.346 mieszk. 6. stolica Seszeli (Port V.). 7. stolica wyspy Hongkong. 8. (Ciudad de V.), ob. Durango.

Victoria, ks. de la, ob. Espartero.

Victoria Desert, Great (Wielka Pustynia Wiktorja), część pustynnej płyty zach.-australijskiej, na płd. od pasma wzgórz, ciągnącego się pod 26° szer. płd.

Victoria Harbour, port na Labuanie.

Victoria Njansa, ob. Wiktorji jezioro.

Victoriatus, rzymska moneta srebrna z czasów republiki (III. w. przed Chr.), 3/4 denara, z wyobrażeniem bogini zwycięstwa.

Victorinus Caius Marius, rzym. pisarz z Afryki, ok. 350 po Chr. nauczyciel retoryki w Rzymie, wkońcu chrześcijanin, napisał: „Ars grammatica" (z metryką Aftonjusza w Keila „Grammatici latini", t. 6), pismo „De definitionibus", komentarz do Cycerona „De inventione" (w Halma „Rhetores latini"), również komentarze do trzech listów Pawła i pisma polemiczne przeciw arjanom i manichejczykom (u Migne'a „Patrologia latina", t. 8).

Victorium, pierwiastek chemiczny, prawdopodobnie metal, znajdujący się w ziemiach itrowych, c. at. 118.

Victors (Fictoor) Jan, malarz nider., (ok. 1620—1676), malował obrazy biblijne i rodzajowe pod wpływem Rembrandta.

vid. — vide lub videatur (łac.), obacz, należy zobaczyć.

Vida Marco Girolamo, włos. poeta nowołac., (* ok. 1480—1566), napisał epos „Christias" (1535), „De arte poëtica" (1527), „De bombyce" (1527), „De scacchorum ludo" (1527, naśladował Kochanowski w „Szachach") i i. Wyd. zbior. 1731, 2 t. Studjum o nim: Lancetti (1840).

Vidal Peire, trubadur, ob. Peire Vidal.

vide (łac. skróc. vid. lub v.), „obacz", skróc. ob.

Videant consules, ne quid res publica detrimenti capiat (po łac.), „niech baczą konsulowie, by rzeczpospolita nie poniosła żadnej szkody", t. zw. Senatus consultum (ob.) ultimum („ostatnia uchwała senatu"), mocą której w ostatniem stuleciu rzymskiej republiki otrzymywali konsulowie władzę dyktatorską.

videatur (łac., skróc. vid.), należy zobaczyć.

Vidi (łac.), „widziałem".

Vidrić Vladimir, poeta chorw., (1875—1909), znakomity liryk, w poezjach (wyd. zbior. 1907), o doskonałej formie i żywem obrazowaniu, głosi zadowolenie i radość życia.

Vidua (łac.), wdowa.

Vidūshaka (sanskr.), komiczna postać w dramacie indyj., parodja bramina, ale wierny przyjaciel bohatera.

Vidyadhara, w indyjskiej mitologji zręczne duchy życzliwe ludziom, często przez klątwę zmuszone do bytowania przez czas jakiś jako ludzie.

Viebig Clara, powieściopisarka niem., * 1860, o męskiej sile realistycznego opisu i mistrzowskich charakterystykach, zwłaszcza kobiet z drobno-mieszczaństwa i ludu, główne utwory: „Das Weiberdorf" (1900), „Das tägliche Brot" (1901), „Die Wacht am Rhein" (1902), „Das schlafende Heer" (1904), „Das Kreuz im Venn" (1908), „Die vor den Toren" (1910), „Töchter der Hekuba" (1917), „Die goldenen Berge" (1927), „Die mit den tausend Kindern" (1929). Wybór 1911, 6 t., nowe wyd. 1922, 8 t.

Viedma, jezioro na terytorjum Santa Cruz (Argentyna), u wsch. podnóży Andów, ma 1.200 km². Rio Leona łączy je z Lago Argentino.

Viel-Castel Louis de Salviac, baron, historyk franc., (1800—1887), od 1873 członek Akademji, napisał m. in.: „Histoire de la Restauration" (1860—70, 2 t.).

Vielé-Griffin Francis, poeta franc., * 1864, jeden z naczelnych symbolistów, wydał m. i. cykle liryczne: „Cueille d'avril" (1886), „Les cygnes" (1887—92, 2 t.), „Joies" (1889), „La clarté de vie" (1897), „Plus loin" (1906), „Voix d'Ionie" (1914), „Le domaine royale" (1923), poematy epiczne: „La chevauchée d'Yeldis" (1893) i „La légende ailée de Wieland le Forgeron" (1900), dramat „Phocas le jardinier" (1898). Wyd. zbior. 1895, nowe wyd. 1908.

Viella, główne miasto Aranu (ob.).

Viella (Vielle), średniow. nazwa instrumentu smyczkowego zwanego przeważnie v i o l a (hiszp. vihuela, późnołac. fidula). We Francji nazywała się od XV. w. v i e l l e lira korbowa.

Vien Joseph-Marie, hr., malarz franc., (1716—1809), uczeń Natoire'a, członek paryskiej Akademji. Był twórcą przejścia od rokoka do klasycyzmu, mistrzem Davida. Główne dzieła: „Dedal i Ikar", „Bawiące się amorki" itd. znajdują się w Luwrze.

Vienne, lewoboczny dopływ Loary w zach. Francji, długi 372 km (75 km żeglowny). Wypływa z wyżyny Millevaches, a uchodzi powyżej Saumur. Dopływy: Taurion, Clain i Creuse.

Vienne, departament w zach. Francji z 7.044 km² i 310.474 mieszk. Stolicą jest P o i t i e r s.

Vienne, miasto okręg. w depart. Isère (Francja), nad Rodanem z 25.092 mieszk. Posiada 3 romańskie kościoły, resztki budowli rzymskich (m. in. świątynia Augusta i Liwji), 2 muzea oraz znaczny przemysł. V. była stolicą Allobrogów i głównym ośrodkiem chrześcijaństwa w Galji, w 450—1790 arcybiskupstwem, w 438—534 stolicą Burgundji, później hrabstwa Viennois. W 1311 odbył się tu sobór, na którym zniesiono zakon templarjuszów.

Vieques (B i e q u e), wyspa obok Porto Rico ze 135 km² i 12.264 mieszk.

Viera Feliciano, urugw. mąż stanu, ur. 1872, adwokat, od 1899 poseł do parlamentu, 1906 minister spraw wewnętrznych, 1915—19 prezydent republiki.

Vierge Daniel (właśc. D. U r r a b i e t a), malarz hiszp., (1851—1904), studja odbył w Madrycie, kopjował obrazy Goyi, Velazquez'a i t. d. 1869 w Paryżu, gdzie stał się jednym z najznakomitszych ilustratorów epoki. Najważn. dzieła: ilustracje do Eusebio Blasco „Madrit la nuit" (1867), do „Don Pablo de Segovia" (1882), „L'Espagnole" (1891), „La Nonne Alferes" (1894), „Cabaret des trois vertus" (1894), do Don Quichota, do Michelet'a: „Histoire de France" i „Histoire de la Revolution" (1876 i n.) i wiele in.

Vierordt Karl, fizjolog niem., (1818—1884), prof. w Tybindze, jeden z twórców nowoczesnej doświadczalnej fizjologji, liczył jako jeden z pierwszych ciałka krwi, wynalazł sfygmograf. Nap.: „Grundriss d. Physiologie d. Menschen" (1860, 5. wyd. 1877) i i.

Viersen, miasto w Nadrenji (Niemcy), przy kolei: Kolonja—Venlo z 32.169 mieszk. i znacznym przemysłem.

Vierwaldstätter See (jez. C z t e r e c h K a n t o n ó w), jezioro na pograniczu 4 kantonów leśnych: Uri, Schwyz, Unterwalden i Lucerna w Szwajcarji, 437 m nad poz. morza, ma 114 km², jest głębokie do 214 m. Składa się z 6 odrębnych jezior, połączonych ze sobą wąskiemi cieśninami i jest otoczone w płd. części stromemi skałami. Przepływa je rz. Reuss. Na brzegach jeziora znajduje się szereg uzdrowisk klimatycznych.

Vierzon-Ville, miasto w depart. Cher (Francja), u spływu rz. Yèvre i Cher oraz nad kanałem Berry, przy kolei: Bourges—Tours z 11.682 mieszk. i znacznym przemysłem (maszynowy, szklany, porcelanowy).

Viète (właściwie Viète) François, matematyk i prawnik franc., (1540—1603), podał wzór do przybliżonego obliczania liczby π. Badania z zakresu algebry i trygonometrji.

Vieux-Condé, miasto w depart. Nord (Francja), wpobliżu granicy belgijskiej z 9.505 mieszk., kopalniami węgla i przemysłem żelaznym.

Vieux Saxe, miśnieńska porcelana z XVIII. w.

Vieuxtemps Henri, skrzypek i kompozytor franc., (1820—1881), olśniewał wirtuozowską grą na estradach koncertowych. Jako solista działał 1846—52 na dworze w Petersburgu, potem w Paryżu, nakoniec w Brukseli, jako

H. Vieuxtemps.

świetny przedstawiciel szkoły belgijsko-francuskiej. Kompozycje obejmują wirtuozowskie koncerty (6), fantazje, kaprysy, cenne i jako materjał dla studjów i jako kompozycje koncertowe.

Vif (franc., od łac. vivus), żywy, ruchliwy.

Vigarni Felipe, zw. P h i l i p p e d e B o u r g o g n e, hiszp. rzeźbiarz i architekt, † 1542, główny mistrz stylu, zwanego plateresco (ob. Hiszpańska sztuka); twórca rzeźb w katedrze w Granadzie i Toledo. V. zaprojektował kopułę katedry w Burgos.

Vigée-Lebrun Elisabeth Louise, malarka franc., (1755—1842), uczenica Doyen'a, J. Vernet'a i Greuze'a, malowała portrety olejne i pastelowe (ponad 600); najznakomitsze z nich portret własny z córką (Uffizi) i portret Marji Antoniny z trojgiem dzieci (Wersal). W czasie rewolucji francuskiej malowała portrety różnych osobistości współczesnych poza Francją, m. in. portretowała wiele osobistości polskich. W Petersburgu spędziła l. 1795—1801. 1835—1837 wyszły jej „Souvenirs de ma vie" (3 t.).

Vigeland Gustaf, rzeźbiarz norw., * w 1869, zrazu pod wpływem Rodin'a, w ostatnich czasach zwraca się ku ekspresjonizmowi. Główne dzieło: bronzowy reljef „Piekło" w Muzeum Narodowem w Oslo.

Vigevano, miasto w prow. Pawja (Włochy), przy kolei: Medjolan—Mortara z 30.583 mieszk., katedrą (z 1532), zamkiem Viscontich i przemysłem jedwabniczym.

Vigfússon Guthbrandur, filolog nordyjski, (1827—1889), profesor w Oxfordzie, dokończył zaczęty przez R. Cleasby'ego słownik staronordyjsko-angielski „Icelandic-English Dictionary" (1869—74), napisał: „Sturlunga saga" (1878, 2 t.), „Corpus poeticum boreale" (1883, 2 t.) i i.

Vigilantius (IV. w.), Gal z urodzenia, przeciwnik zakonów, czci męczenników i relikwij, wychowanek Paulina z Noli. Walczył z nim piórem św. Hieronim.

Vigilia (łac. czuwanie), pierwotnie straż nocna, czuwanie nocne; noc dzieliła się na cztery straże, t. j. wigilje. W języku kościelnym dzisiaj w i g i l j ą, w i l j ą zwie się dzień poprzedzający większe święto. Dawniej każda w. była dniem postu; dzisiaj połączone są z postem tylko cztery: w. Bożego Narodz.; w. Zielonych Świąt; w. Wniebowzięcia M. Boskiej; w. Wszystkich Świętych.

Vigilius, 1. papież (537—555), słaba jego polityka w stosunku do ces. Justynjana spowodowała schizmę zachodnią.

2. Biskup z Tapsus w płn. Afryce, przeprowadził w r. 484 rozmowy religijne między arjanami i zwolennikami Atanazego. Pisma w Migne'a „Patrologia latina", tom 62.

Vigintiviratus, w Rzymie niższy urząd dwudziestu mężów (v i g i n t i v i r i), do którego należało od Augusta prywatne sądownictwo, wykonywanie kar, mennictwo i czyszczenie ulic, uchodził za przygotowanie do kwestury.

Vigna (włos.) winnica.

Vigna Savi (g a r b i p ł a t), roślina z rodziny motylkowych, rośnie w krajach tropikalnych. V. sinensis Endl. hodowana wszędzie w krajach tropikalnych dla jadalnych nasion i owoców.

Vignemale, najwyższy szczyt we franc. Pirenejach (3.290 m) z 3 lodowcami.

Vigne Paul de, rzeźbiarz belg., (1843—1901). Dzieła: „Psyche", „Nieśmiertelność" (Bruksela), „Flandrja" (pomnik w Laeken), „Orfeusz", pomniki w Brugji i Kortrijk, inne dzieła w muzeum w Gandawie.

Vignola Giacomo Barozzi da, architekt włoski, (1507—1573), 1550 budowniczy papieski, po śmierci Michała Anioła (1564) architekt kościoła św. Piotra (twórca obydwóch małych kopuł). Główne dzieła: pałace Farnese w Piacenzy i Capraroli, kościół del Gesù w Rzymie (ob.). Duży wpływ wywarło dzieło V.: „Regole delle cinque ordini d'architettura" (1563). Napisał też: „Regole della perspettiva prattica" (1583).

Vignon, 1. Barthélemy, architekt franc., (1762—1846), wspólnie z Thibaut'em wybudowali dla księcia Murat Palais de l'Elysée w Neuilly, dla ces. Józefiny pracowali w Malmaison, dla Ludw. Bonaparte wybudowali jego pałac paryski i drugi w Saint Leu. Najważniejszem dziełem V. jest projekt i prowadzenie prac architekt. obecnego kościoła Madeleine w Paryżu (1806—1828).

2. Claude (właśc. Noemi Cadiot), franc. powieściopisarka i rzeźbiarka, (1832—1888). Główne jej nowele: „Minuit, récits de la vie réelle" (1861), „Un naufrage parisien" (1869), „Révoltée!" (1879) i i. Rzeźby: płaskorzeźby w Bibljotece Luwru, „Daphne" i i.

A. de Vigny.

Vigny Alfred, poeta franc., (1797—1863), od 1845 członek Akademji. Główne dzieła: „Poèmes" (1822), „Poèmes antiques et modernes" (1826, nowe wyd. 1914), pow. histor. „Cinq-Mars" (1826, przeł. W. Łaszczyński, 1901), opo-

wiadania: „Stello, ou les consultations du docteur noir" (1832) i „Servitude et grandeur militaires" (1835, przeł. J. Sienkiewiczówna). Jego dramaty histor.: „La maréchale d'Ancre (1831) i „Chatterton" (1835) nie utrzymały się na scenie. Po śmierci wydano: poezje filozoficzne „Les destinées" (1864, nowe wyd. 1924) i „Journal d'un poète" (1867, nowe wyd. 1904). Najumiarkowańszy i najgłębszy z romantyków franc., dał dobitny wyraz swemu stoicko-pesymistycznemu poglądowi na świat. Wyd. zbior. 1883—85, 8 t.; 1913—14, 11 t.; wybór 1913; „Correspondance", 1906.

Vigo, miasto okręg. w prow. Pontevedra (Hiszpanja), zbudowane amfiteatralnie nad 30 km długą Ria de V. (Atlantyk), przy kolei: Madryt—V. z 53.100 mieszk., dużym portem (w 1925 r.: 6,900.000 tonn rej.), przemysłem maszynowym, rafinerjami nafty oraz znacznym handlem i rybołówstwem. 23 paźdz. 1702 zniszczyła tu flota ang.-holenderska pod Rooke'm i Almonde'm flotyllę franc.-hiszpańską i zabrała statki wiozące srebro.

Vihara (sanskr.), rodzaj celi, mieszkanie buddyjskiego mnicha; kilka v. tworzy klasztor, zwany również v. (Por. Indyjska sztuka).

Viipuri, ob. Wyborg.

Vikova-Kunetická Bożena, czeska pisarka i działaczka społeczna, * 1863, pierwsza kobieta w sejmie czeskim w r. 1912, ale nie zatwierdzona przez rząd austrjacki, występowała za prawami matki i dziecka, z powieści jej najwybitniejsza: „Medrzicka", pisała też dla sceny: „Zbieraczka starożytności", „Dojrzałe dzieci", „W jarzmie", „Ludzie" i i.

Vilaine, rzeka w płn.-zach. Francji, długa 225 km (żeglowna 145 km), wypływa w depart. Mayenne, a uchodzi poniżej La Roche-Bernard zapiaszczonym lejkiem do Atlantyku. Kanały łączą ją z Rance i Loarą.

Vildrac Charles, pisarz franc., * 1882, nap. poezje liryczne („Poèmes", 1905, „Images et mirages", 1908; „Livre d'amour", 1910; „Les chants du desespéré, 1920; „L'Île rose", 1925) oraz dramaty o zabarwieniu liryczném („Le paquebot Tenacity", 1920; „Michel Auclair", 1922; „Le pèlerin, 1923; „Mad. Béliard", 1925) i in.

Vilela, plemię Indjan z nad Rio Salado (Argentyna), chrześcijanie, język spokrewniony z Lule (ob.).

Villa, ob. Willa.

Villa, w Hiszpanji i jej dawnych kolonjach określenie miasta drugorzędnego, w przeciwstawieniu do „Ciudad".

Villa Cisneros, siedziba władz hiszp. Rio de Oros (Afryka) z 253 mieszk. oraz portem i lotniskiem.

Villa de Mercedes, miasto w prow. San Luis (Argentyna), nad Rio Quinto z 18.256 mieszk.

Villa Farnesina, ob. Farnesina.

Villa Giusti, miejscowość pod Padwą, gdzie 3. XI. 1918 podpisano zawieszenie broni między Włochami a Austrją.

Villa Hermosa de Tabasco (San Juan Bautista de Tabasco), stolica stanu Tabasco w Meksyku, nad dolną Rio Grijalva z 15.819 mieszk.

Villa Jequitinhonha, miasto we wsch. Minas Geraes (Brazylja) z 74.652 mieszk.

Villa regia, nazwa domen królewskich za czasów karolińskich.

Villa Rica (V. del Espiritu Santo), miasto w Paragwaju, wpobliżu rz. Tepicuary, przy kolei: Asunción—T. z 30.400 mieszk.

Villacarrillo, miasto okręg. w prow. Jaén (Hiszpanja) z 18.094 mieszk.

Villach, miasto okręg. w Karyntji (Austrja), nad rz. Drawą, przy kolei: Celowiec—Lienz z 22.070 mieszk., muzeum i znacznym przemysłem. Na płd. od miasta leży zdrojowisko V. z cieplemi źródłami siarczanemi, a w okolicy liczne jeziora.

Villaespesa Francisco, liryk hiszp., * 1879, mistrz sonetu, wydał m. i. „Intimidades" (1898), „El jardin de las quimeras" (1909), „Sonetos espirituales" (1917).

Villafranca, 1. (V. di Verona), miasto w prow. Werona (Włochy), nad rz. Sartaro i przy kolei: Werona—Mantua z 12.174 mieszk. 11 czerwca 1859 zawarł tu Napoleon III pokój z Austrją. 2. ob. Villefranche.

Villafranca de los Barros, miasto w prow. Badajoz (Hiszpanja), przy kolei: Sewilla—Mérida z 12.742 mieszk.

Villagarcia de Arosa, miasto portowe w prow. Pontevedra (Hiszpanja), nad Ria de Arosa (Atlantyk) z 14.859 mieszk. i przemysłem.

Villancicos (vilhancicos), wielogłosowe, hiszpańskie pieśni kościelne, zbliżone do angielskich hymnów, anthems; początek i koniec chóralny (estribillo), zaś środek solowy (coplas).

Villanelle, (włos.), w poezji włos. XVI. i XVII. w. pieśń wielogłosowa o treści komicznej, przeciwieństwo madrygału. W poezji franc. określony rodzaj, którego wzorem utwór Passerata z XVI. w. („J'ai perdu ma tourterelle").

Villani Giovanni, historyk włoski, um. 1348, napisał z bratem Matteo V. kronikę Florencji, którą kontynnował syn jego Filippo do 1364. V. Filippo napisał nadto „Liber de origine civitatis". Dzieła V. wydał 1823 w 8 t. Moutier, 1845—47, 7 t. G. Dragomanni.

Villanova, wioska koło Bolonji, w której w 1854 Gozzadini odkrył cmentarzysko z okresu hallsztackiego (ob. Metalowa epoka), zwanego stąd we Włoszech również okresem V.

Villanueva de la Serena, miasto okręg. w prow. Badajoz (Hiszpanja), na wyżynie La Serena, nad Gwadianą, przy kolei: Madryt—Badajoz z 14.610 mieszk.

Villanueva y Geltrú, miasto okręg. w prow. Barcelona (Hiszpanja), nad morzem Śródziemnem, przy kolei: Barcelona-Tarragona z 13.073 mieszk., muzeum, źródłami mineralnemi i portem.

Villard de Honnecourt, architekt i rzeźbiarz franc. XIII. w. Bibljoteka Narodowa w Paryżu posiada szkicownik V., wydany 1858 r. przez Lassus i Darcel'a.

Villareal, miasto w prow. Castellón (Hiszpanja), przy kolei: Tarragona—Walencja z 14.051 mieszk.

Villaresia Ruiz. et Pav. (willarsja) roślina, należąca do małej rodziny Icaginaceae, ma wiecznie zielone liście, zielonawo-białe kwiaty. V. congonha Miers. z Brazylji i V. mucronata Ruiz. et Pav. z Chile używane jak herbata.

Villari Pasquale, historyk włoski, (1827—1917), brał udział w rewolucji 1848, prof. w Pizie i Florencji, 1891—92 minister oświaty, napisał m. in.: „La storia di Girol. Savonarola e de' suoi tempi" (1859—61, 2 t.), „La civiltà latina e germanica" (1862), „Niccolò Machiavelli e i suoi tempi" (1877—82, 3 t.), „Le invasioni barbariche in Italia" (1900).

Villarica, jezioro i wulkan (2840 m) w prow. Valdivia (Chile).

Villarosa, miasto na Sycylji (Włochy), przy kolei: Katanja—Palermo z 10.001 mieszk. i kopalnią siarki.

Villarrobledo, miasto w prow. Albacete (Hiszpanja), przy kolei: Madryt—Alicante z 13.458 mieszk.

Villars Claude Louis Hector, książę, marszałek franc., (1653—1734), 1698—1701 poseł w Wiedniu, odznaczył się w wojnie sukcesyjnej hiszpańskiej, zwycięstwami pod Friedlingen 1702, pod Höchstädt 1703, od 1709 naczelny wódz armji nadreńskiej, od 1715 prezes rady wojennej, 1718 kanclerz państwa, 1733 walczył we Włoszech. Zostawił „Memoires" (wyd. przez de Vogüé, 1884—92, 5 t.).

Villaviciosa, miasto okręg. w prow. Oviedo (Hiszpanja), nad zatoką Biskajską z 20.712 mieszk.

Villazón Eliodoro, polityk boliw., ur. 1848, od 1900 minister spraw zagranicznych, 1904—1909 wiceprezydent, 1909—1913 prezydent, uporządkował i zreorganizował finanse, wojsko i szkolnictwo, 1913—17 poseł w Buenos Aires.

Ville, po francusku = miasto.

Villefranche, 1. (V. sur Mer, włos. Villafranca), miasto portowe w depart. Alpes-Maritimes (Francja), nad morzem Śródziemnem, przy kolei: Nizza—Mentona z 5.223 mieszk. i kąpielami morskiemi. Połączenia tramwajowe z Nizzą. 2. (. sur Saône), miasto okręg. w depart. Rhône (Francja), przy kolei: Mâcon—Lyon z 17.339 mieszk. i przemysłem.

Villegas José, malarz hiszp., (1848—1921), kształcił się w Madrycie i w Rzymie, malował obrazy rodzajowe, historyczne oraz pejzaże, olejne i akwarelowe. Główne dzieła: „Skazanie doży Marino Falieri", „Niedziela Palmowa w Wenecji", „Chrzest w Sewilli", widoki z Wenecji, Capri i Sewilli i t. d. Był świetnym kolorystą.

Villehardouin Geoffroy de, kronikarz franc., (ok. 1150—1213), brał 1199 udział w wyprawie krzyżowej, 1204 w szturmie na Bizancjum. Napisał jedną z najlepszych kronik średniowiecznych: „Histoire de la conquête de Constantinople 1198—1207" (wyd. przez Bouchet'a 1891, 2 t.).

Villejuif, miasto w depart. Seine, płd. przedmieście Paryża z 18.951 mieszk.

Villemain Abel François, franc. pisarz i hist. lit., (1790—1870), członek Akademji, napisał m. i. „Histoire de Cromwell" (1819, 2 t.), „Lascaris, ou les Grecs du XV. s." (1825), „Cours de littérature française" (1828—29, 6 t., nowe wyd. 1864, 6 t., wieki średnie i w. XVIII), „Etudes de litt. ancienne et étrangère" (1846, III. wyd. 1865), „Tableau de l'éloquence chrétienne au IV. s." (1846, nowe wyd. 1881), „Souvenirs contemporains d'histoire et de littérature" (1853—55, 2 t., nowe wyd. 1864). Krytykę lit. we Francji oparł na podstawach historycznych i popierał znajomość literatur obcych.

Villemomble, miasto w depart. Seine, wsch. przedmieście Paryża, przy kolei Wschodniej, na płd.-wsch. od kanału Ourcq z 13.650 mieszk.

Villena, miasto okręg. w prow. Alicante (Hiszpanja), przy kolei: Madryt—Alicante z 12.764 mieszk.

Villena Enrique de, uczony hiszp., (1384—1434), przyjaciel Meny i Santillany, uczony niemal we wszystkich gałęziach wiedzy, zajmował się alchemją i astrologją, czytał rękopisy arabskie i hebrajskie, stąd uchodził za czarownika, 1402—14 wielki mistrz zakonu Calatravy, na wzór tuluzańskich Jeux floraux (ob.), odrodził 1412 w Barcelonie podupadłe Consistorio de la gaya ciencia. Wywierał wielki wpływ polityczny. Dzieła: „Arte de trobar", „Arte cisoria", „Los trabajos de Hércules", „Tratado de la consolación", „El libro de la lepra", przekład prozą „Eneidy" i ustępów „Boskiej komedji" (1427). Monografja: Cotarelo (1896).

Villeneuve, 1. (V. le Roi, La), płd. przedmieście Paryża z 8.388 mieszk. i parkiem. 2. (V. Saint Georges), miasto w depart. Seine-et-Oise, przy kolei: Paryż—Melun, nad Sekwaną z 16.477 mieszk. 3. (V. sur Lot), miasto okręg. w depart. Lot-et-Garonne (Francja), nad rz. Lot, przy kolei: Bergerac—Penne z 12.047 mieszk.

Villeneuve Pierre Charles Jean Baptiste de, admirał franc., (1763—1806), dowodził połączonemi flotami franc. i hiszp. w bitwie pod Trafalgar 21 paźdz. 1805, pokonany przez Nelsona i wzięty do niewoli. Po powrocie popełnił samobójstwo.

Villeroi 1. Nicolas de Neufville, Seigneur de V., (1542—1617), kanclerz państwa za Karola IX, Henryka III, Henryka IV i Ludwika XIII. Napisał: „Mémoires d'État" (1622).

2. Nicolas de N., Marquis de V., (1598—1685), wychowawca Ludwika XIV, 1661 minister finansów.

3. François de N., książę de V., (1644—1730), współtowarzysz i ulubieniec Ludwika XIV, od 1693 marszałek, dowodził 1695—96 armją franc. w Niderlandach, 1702 pobity pod Cremoną i 1706 pod Ramillies. Z polecenia Ludwika XIV był wychowawcą Ludwika XV, 1722 skazany na wygnanie przez regencję.

Villers-Cotterets, miasto w depart. Aisne (Francja), przy kolei: Paryż—Laon, w lesie V. (zgórą 13.000 ha) z 4.208 mieszk., zamkiem z XVI. w. i domem rodzinnym Dumasa starszego. Las V. odegrał ważną rolę w walkach lipcowych 1918 r.

Villeurbanne, miasto w depart. Rhône (Francja), przedmieście Lyonu z 63.775 mieszk. oraz przemysłem jedwabniczym i tkackim.

Villi (łać.), 1. kosmki, n. p. v. intestinales, kosmki jelitowe. 2. u zwierząt kudły.

Villiers, ob. Buckingham 1 i 2, Clarendon 2.

Villiers de l'Isle-Adam.

Villiers de l'Isle-Adam Philippe Auguste, hr., pisarz franc., (1838—1889), napisał dramaty: „La révolte" (1870, przeł. Z. Przesmycki, 1917), „L'évasion" (1887), „Axël" (1890, przeł. Z. Przesmycki, nowe wyd. 1917), opowiadania fantastyczne: „Contes cruels" (1883), „Akédysséril" (1885, „Wybór nowel", przeł. W. Rogowicz, 1913), powieści: „L'Eve future" (1886, przeł. Cz. Kozłowski, 1922) i „Tribulat Bonhomet" (1887, satyra na filisterstwo). Ulegał wpływom E. A. Poe i Hegla, ironista i satyryk, ze skłonnością do nadprzyrodzonego i tajemniczego, świetny stylista, uznany dopiero po śmierci, w dobie symbolizmu. Wyd. zbior. 1914—28, 9 t.

Villiers-sur-Marne, miasto w depart. Seine-et-Oise (Francja), przy kolei: Paryż—Longueville, w sąsiedztwie lasu Plessis-Trevise z 5.613 mieszk. i zamkiem. Od 30 listop. do 2 grudnia 1870 odparli Francuzi w bitwie pod V. ataki niemieckie, zmierzające do sforsowania obwarowań Paryża.

Villingen, miasto okręg. w Badenji (Niemcy), we wsch. Szwarcwaldzie, nad rz. Brigach z 13.982 mieszk., szeregiem zabytkowych budowli i przemysłem.

Villon (właść. de Montcorbier) François, poeta franc., * 1431, paryski magister artium 1452, za morderstwo popełnione w obronie koniecznej 1455 wygnany, na prowincji członek bandy złodziejskiej (la Coquille), 1463 skazany na galery, ułaskawiony na 10 lat wygnania z Paryża, wkrótce umarł. Napisał dwa testamenty: „Les lais" (albo „Le petit testament", 1456) i „Le (grant) testament" (1461, przeł. Boy-Żeleński, 1917), nadto drobne utwory, przeważnie ballady. Jest pierwszym nowoczesnym poetą franc. Dzieła wyd. po raz pierwszy 1489, często później wydawane, m. i. 1923, 3 t. Lit.: G. Paris (II wyd. 1910), M. Schwob (1912), P. Champion (1913, 2 t.), D. B. W. Lewis (1928).

Vilvorde (Vilvoorde), miasto w Brabancji (Belgja), nad rz. Senne i przy kolei: Bruksella—Malines z 22.680 mieszk. i znacznym przemysłem.

Viminalis, jeden z 7 pagórków (46 m) staroż. Rzymu, między wzgórzami: Eskwilińskiem i Kwirynałem.

Vina, staroindyjski instrument, opatrzony czterema strunami, służącemi do szarpania, złożony z okrągłego dna rezonansowego, długiej trzciny bambusowej; nazewnątrz umieszczone są trzy struny, brzmiące swobodnie jako stały bas (bordun). Dźwięk instrumentu jasny.

Viña del Mar, wsch. przedmieście Valparaisa (Chile), nad zatoką Valparaiso z 38.970 mieszk.

Vinca L. (barwinek), krzewinki z rodziny Apocynaceae, mają liście skórzaste, trwałe i duże, kwiaty barwne. W Polsce, dawniej wszędzie pospolity na niżu i w niższych położeniach w Karpatach, obecnie przez człowieka w wielu miejscach wytępiony jest v. minor L. (b. pospolity) o niebieskich, fioletowo-niebieskich lub białych kwiatach. V. major L. pochodzi z nad morza Śródziemnego, znacznie od poprzedniego większy, sadzony na grobach.

Vincennes, miasto w depart. Seine (Francja), wsch. przedmieście Paryża, obok słynnego lasku V. (Bois de V.; 9,3 km²), z 45.236 mieszk., zamkiem z XIV. w. (obecnie koszary) oraz przemysłem chemicznym, drzewnym i kauczukowym. W 1745—53 istniała w V. fabryka porcelany, przeniesiona później do Sèvres, 21 marca 1804 rozstrzelano na wałach V. ks. d'Enghien.

Vincennes, miasto na płd.-zach. granicy Indiany (Ameryka płn.) z 18.271 mieszk. i znacznym przemysłem.

Vincent George, malarz ang., (1796—1851), uczeń Crosne'a, należy do najlepszych przedstawicieli szkoły w Norwich. Malował krajobrazy, np. „Widok Suffolk", „Greenwich Hospital", sceny portowe i t. d.

Vincent Daniel, polityk franc., ur. 1874, od 1910 deputowany, 1917 podsekretarz stanu, następnie minister oświaty w gabinecie Painlevé, 1921—22 minister robót publicznych w gabinecie Brianda, 1924 pod Poincaré'm, 1925—26 minister handlu, od 1927 senator.

Vincentius Lerinensis, Wincenty z Lerynu, zakonnik, ksiądz, żył w V. w. na wysepce Lerinum wpobliżu Marsylji, semipelagjanista (ob. Semipelagjanizm).

Vincetoxicum Pers., ob. Cynanchum.

Vinci, malarz, ob. Leonardo da Vinci.

Vinckboons David, malarz niderl., (1578—1629), działał głównie w Amsterdamie, malował przeważnie krajobrazy z postaciami biblijnemi oraz sceny z życia ludu w typie Brueghela. Obrazy w muzeach w Augsburgu, Amsterdamie, Wiedniu i i. Rytował także sceny rodzajowe.

Vindemiatrix, gwiazda ε w konst. Panny.

Vindobona, rzymska nazwa Wiednia.

Vinh, miasto w płn. Anamie (franc. Indochiny) z 15.000 mieszk.

Viniegra y Lasso Salvador, malarz hiszp., (1862—1915), uczeń Villegasa w Rzymie, malował sceny rodzajowe ludowe, z których główne: „Błogosławieństwo pól", „Serenada w Sewilli" i t. d. oraz orjentalne, jak: „Jarmark w Tangerze".

Vinje Aasmund Oláfsen, pisarz norw., (1818—1870), przyjaciel młodości Ibsena, w swych czasopismach, w „Drammens Tidende", w obrazach kultury, nawet w lirykach, poprzednik

ruchu naturalistyczno-społecznego, również protagonista ruchu ludowego (Landsmaal). Wyd. zbior. 1916—21, 5 t.

Vinkovci, miasteczko w banacie Drina w Chorwacji (Jugosławja) z 10.160 mieszk.

Vinland, ob. Winlandja.

Vinohrady Kralevskie, dzielnica Pragi czeskiej.

Vinoy Joseph, generał franc., (1800—1880), brał udział w kampanjach: algerskiej 1854, krymskiej, włoskiej i pruskiej, od 1871 komendant oblężonego Paryża; zwalczał komunę, od 1877 senator, napisał m. in.: „Opérations de l'armée pendant le siège de Paris" (1872), „L'armistice et la commune" (1872).

Vintem (dwadzieścia), portugalska i brazylijska moneta miedziana, wartości 20 rejsów (ob. Milreis).

Vintschgau, ob. Val Venosta.

Vinum (łać. wino), we farmacji oznacza (z odpowiednim dodatkiem) lekarstwo przyrządzone na winie. Np. Vinum Chinae, V. Pepsini i t. p. Do przyrządzania lekarstw używa się win hiszpańskich: Xeres lub Malaga.

1. Viola odorata.

Viola L. (fiołek), zioła lub krzewinki z rodziny Violaceae o liściach pojedynczych. Kwiaty charakteryzują się wydłużoną ostrogą, owocem wielonasienna puszka. Występują głównie w strefie umiarkowanej półkuli płn. V. odorata L. (f. wonny) o sercowatych liściach, małych, wonnych kwiatach rośnie w Europie, Azji i Ameryce; w Polsce na niżu oraz w niższych położeniach górskich. Korzenie i kłącze zawierają violinę. Z kwiatów wyrabia się syrop fiołkowy, poza tem perfumy. Perfumy otrzymuje się również z korzenia fiołkowego, także syntetycznie. Hodowanych wiele odmian barwnych i pełnych. V. tricolor L. (f. trójbarwny) częsty w całej Polsce, rośnie na polach, używany jako środek czyszczący krew oraz w chorobach skórnych (zawiera kwas salicylowy). V. canina L. (f. psi) o niebieskich kwiatach bezwonnych rośnie w całej Polsce po regiel górny. W Alpach rośnie V. calcarata L. o dużych, fioletowych kwiatach. Formą macierzystą naszych ogrodowych bratków o drobnych, fioletowych kwiatach jest pirenejski gatunek V. cornuta L. o dużych, jasno-fioletowych kwiatach. Duże ogrodowe bratki pochodzą prawdopodobnie z krzyżówki V. tricolor, V. altaica i V. lutea Huds. Jest to roślina trwała, hoduje się jednak jak dwuletnią. Fiołek alpejski p. Cyclamen.

2. Viola tricolor, a. dziko rosnący, b. hodowany.

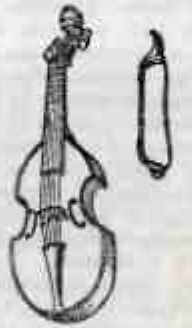

Viola.

Viola, dzisiaj oznacza altówkę czyli wiolę, instrument smyczkowy, zajmujący stanowisko między skrzypcami a wiolonczelą. Do XVIII wieku była v. odrębnym rodzajem instrumentu smyczkowego, opatrzonego zwykle sześciu strunami. Obydwie płyty, wierzchnia i dolna, były płaskie (podobnie jak u gitary), ku górze ostro zwężone, boczne ściany znacznie wyższe, niż w skrzypcach, otwory rezonansowe w kształcie sierpów. Mniejsze v. trzymano na ramieniu: viola da braccio, większe zaś między kolanami: viola da gamba. We Francji używano v. dyskantowych, opatrzonych pięcioma strunami. Strój wszystkich rodzajów v. był taki, jak strój lutni, t. j. w kwartach i tercjach. Struny umieszczone były dość blisko siebie na gryfie, opatrzonym progami. Podstawa była płaska i umożliwiała grę akordową, natomiast utrudniała grę na jednej ze strun środkowych. Viola d'amore miała prócz 7 głównych strun jeszcze 7 współbrzmiących pod gryfem. Viola pomposa, skonstruowana przez J. S. Bacha, miała kształt nie wioli, lecz skrzypiec z pięcioma strunami $CGdae_1$. Większa od altówki jest viola alta, zbudowana przez H. Rittera 1885.

Violaceae (fiołkowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Parietales. Należą tutaj rośliny zielne, rzadziej drzewiaste, liście

z przylistkami. Kwiaty pojedyncze lub zebrane w kwiatostan, promieniste lub grzbieciste, pięciodzielne, u grzbiecistych najdolniejszy płatek wykształcony jako ostroga, pręcików 5 naprzemianległych, słupek górny. Owocem puszka lub jagoda. Najważniejszy rodzaj Viola.

Violatio (łac.), pogwałcenie, zhańbienie, uszkodzenie.

Violet (ang.), dawny instrument muzyczny smyczkowy, używany w Anglji, z 14 współbrzmiącemi strunami pod gryfem.

Violette Maurice, polityk franc., ur. 1870, 1902—19 deputowany z ramienia partji socjalistycznej, od 1913 generalny sekretarz partji republikańsko-socjalistycznej, 1925—27 gubernator Algeru.

Violino piccolo (włosk.), małe skrzypeczki, zwane po franc. pochette, używane przez tancmistrzów francuskich przy nauce baletów, w stroju o kwartę wyższe od zwykłych skrzypiec, albo też opatrzone tylko trzema strunami g_1-d_2-a_2.

Viollet Paul-Marie, historyk franc., (1840—1914), od 1890 prof. w Ecole des chartes, napisał m. i.: „Les établissements de saint Louis" (1881—86, 4 t.), „Histoire des institutions politiques et administratives de la France" (1890—1912), „Histoire du droit civil français" (1885 i wyd. następne), „Les communes françaises au moyen âge" (1900).

Viollet-le-Duc Eugène Emmanuel, architekt francuski i teoretyk sztuki, (1814—1879), wsławił się jako restaurator licznych średniowiecznych kościołów i zamków, jego dziełem jest zakrystja Notre Dame w Paryżu i w. in. Jest twórcą projektu przebudowy w Krakowie klasztoru pijarów na Muzeum książąt Czartoryskich. Zasługą jego jest wzbudzenie zainteresowania dla gotyku. Główne dzieła teoretyczne: „Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI—XVI siècle" (1854—68), „Entretiens sur l'architecture" (1858—1872), „Chapelles de Notre-Dame de Paris" (1869), „Histoire de l'habitation humaine" (1875). Syn jego wydał: „Lettres inédites de V." (1880).

Violone (włosk.), wielka wiola lub wiola basowa, używana w XVII. i XVIII. w., ustąpiła miejsca kontrabasowi w orkiestrze, opatrzona sześcioma strunami, o oktawę niżej strojona od viola da gamba.

Violotta, instrument smyczkowy, skonstruowany 1891 przez Alfreda Stelznera, głębszy od altówki, ze strojem o oktawę niższym od skrzypiec.

Viomenil Antoine Charles, oficer franc., (1728—1792), przysłany do Polski, celem wspierania konfederacji barskiej 1771, był zastępcą generała Dumouriez'a, szefa misji franc. w Polsce. W walkach konfederacji barskiej brał V. udział aż do jej upadku; o przebiegu walki informował systematycznie rząd franc. w raportach, które ogłoszone drukiem, stanowią b. cenne materjały do dziejów tej epoki. Są to: „Lettres particulières du baron de V. sur les affaires de Pologne en 1771 et 1772" (1808, przekład polski 1863).

Viosa (Vojuca), rzeka w Albanji, długa 190 km. Wypływa w Epirze, płynie głęboką doliną i uchodzi na płn. od Valony do Adrjatyku.

Viotti Giovanni Battista, włoski mistrz gry skrzypcowej, (1753—1824), podejmował artystyczne podróże po Europie, założył 1788 włoską operę w Paryżu, zbankrutował, osiadł w Hamburgu, potem w Londynie, wrócił do Paryża do Wielkiej Opery, nakoniec wyjechał do Londynu. Pisał sonaty skrzypcowe, kwartety smyczkowe, duety skrzypcowe i najcenniejsze, klasyczne koncerty w liczbie 29, nadto 2 Concertante na dwoje skrzypiec z orkiestrą. Przeszczepił zdobycze włoskiej gry skrzypcowej do Francji i stał się przez swoich uczniów, Rode'a i Baillota założycielem francuskiej szkoły skrzypcowej.

Vipera (łac.), żmija.

Vir (łac.), mąż, mężczyzna.

Virago (łac.), mężyca. Viraginitas, zaburzenie w rozwoju, polegające na tem, że mężyce mają niedorozwinięte narządy płciowe, kształt ciała raczej męski, silniejsze uwłosienie na wargach i brodzie oraz niższy głos. Mimo to są kobietami. (Por. Hermafrodytyzm).

Virbius, bóg rozwiązania, czczony w gaju Diany pod Arycją, później uważany za Hippolita (ob.), wskrzeszonego przez Asklepjosa i najstarszego kapłana bogini.

R. Virchow.

Virchow Rudolf, niem. lekarz i antropolog, (1821—1902), 1849 prof. patologji i anatomji patologicznej w Würzburgu, 1856 w Berlinie, gdzie stworzył instytut patologiczny. Jest twórcą patologji komórkowej. Jego prace anatomo-patologiczne miały znaczenie przełomowe. Główne dzieło: „Cellularpathologie in ihrer Begründung auf physiolog. u. patholog. Gewebelehre" (1858).

Virchowa-Hassala ciałka, są to koncentrycznie uwarstwowane kuleczki na folikułach grasicy, wydzielają prawdopodobnie jej hormon.

Virelai, starofranc. rodzaj poetycki, zwany też chanson baladée, rozpoczynający się od krótkiego refrenu, powtarzającego się z końcem każdej z trzech strof głównych. Uprawiany w XIV. i XV. w.

Virement (franc.), przelew rachunkowy; w prawie budżetowem przeniesienie kwot z jednego działu wydatków na inny, według uznania władzy wykonawczej.

Virga (łac.), kreska, znak dawnego pisma nutowego, zwanego neumami (ob.), używanego w śpiewie gregorjańskim.

Virgilius, ob. Wergiljusz.

Virgilius, święty opat i biskup, apostoł Karyntji i Styrji, um. 784.

Virgin Islands, ob. Dziewicze wyspy.

Virginal, instrument klawecynowy, używany w XVI. w. w Anglji, szpinet.

Virgines ecclesiasticae (v. canonicae), niewiasty kościelne, żyjące w panieństwie na posłudze kościoła, utrzymywane z majątku kościelnego.

Virgines subintroductae (łac. dziewice wprowadzone), dziewice, żyjące przy kościele w ascezie i panieństwie.

Virginia (Verginia), córka rzymskiego plebejusza Virginiusa (ob. V. 1.).

Virginia, ob. Wirginja.

Virginia City, osada górnicza w Minnesocie (Ameryka płn.), w górach Mesabi z 17.400 mieszk. i kopalniami żelaza.

Virginitas (z łac. virgo), dziewictwo.

Virginius (Verginius), 1. rzymski plebejusz, który według podania przebił własną córkę Virginię, by ustrzec jej cnotę przed decemwirem Appiuszem Klaudjuszem (ob. Appius).

2. Lucius V. Rufus, rzymski patrjota, konsul 63 po Chr., um. 97, jako namiestnik Germanii superior pokonał 68 zbuntowanego Galla Juljusza Vindexa. Ofiarowaną mu przez legjony godność cesarską odrzucił, bo mógł ją przyznać jedynie senat.

Virgo (łac.), dziewica; także gwiazdozbiór, ob. Panna.

Viriathus, pasterz luzytański, um. 139 przed Chr. (zamordowany), od 147 wódz w wojnie Luzytanów przeciw Rzymianom, którzy po kilku klęskach musieli 140 uznać niezawisłość Luzytanji.

Viribus unitis (łac.), wspólnemi, złączonemi siłami.

Virilis (z łac. vir), męski, mężny, wytrwały, stały: virilitas, męskość, wiek męski, dojrzały.

Viritim (łac.), wszyscy co do jednego. W Polsce przed rozbiorami elekcja królów odbywała się v., to zn. cała szlachta miała prawo udziału w elekcji króla. Zasada elekcji v. miała już miejsce w czasach Jagiellonów, lecz najjaskrawiej wystąpiła w czasie pierwszego bezkrólewia, stając się odtąd obowiązującą zasadą na przyszłość.

Viromandnowie (Viromandui), odłam Belgów (ob.); stolicą ich była Augusta Viromanduorum (Vermand k. Saint-Quentin).

Virrey (hiszp.), wicekról, namiestnik.

Virtus (łac., męskość), cnota, dzielność; jako personifikacja, ob. Honos i Virtus. Na monetach przedstawia się ją zwykle jako postać kobiecą w zbroi, z obnażoną prawą piersią.

Virtuti militari, ob. t. 13., Ordery i medale, str. 66.

Virulentus (łac.), jadowity, chorobotwórczy, szczególnie w odniesieniu do bakteryj. Przeciwieństwo: avirulentus. Virulentia, jadowitość (bakteryj).

Virunga (Kirunga, Mfumbiro), wulkaniczne góry w Kongo belg., na płn. od jez. Kiwu, w rowie środk.-afrykańskim, wysokie do 4.500 m. Do dziś są czynne wulkany: Namlagira (3.469 m) i Niragongo (3.469 m).

Virunum, stolica rzym. prowincji Noricum, wpobliżu dzisiejszej wsi Maria Saal; obfite wykopaliska z czasów rzymskich.

Virus (łac.), jad, zarazek choroby.

Vis (łac.), siła, moc, przemoc, przymus (ob.). V. armata, siła zbrojna. V. legis, moc prawa. V. major, wyższa moc. V. vitalis, siła życiowa, żywotna.

Viš (włos. Lissa), wyspa na wybrzeżu dalmatyńskiem (Jugosławja), na płd.-zach. od Lesiny, ma 85 km^2 i 10.107 mieszk. Główne osady: V. (4.200 mieszk.) i Comisa (4.948 mieszk.). Wyspa należała od 997 do Wenecji, w 1358—1420 do Węgier, później znów do Wenecji. 20 lipca 1866 pobiła tu flota austrjacka pod Tegethoffem flotę włoską pod adm. Persano.

Vis-à-vis (franc.), naprzeciw.

Vis major (łac.), większa siła, moc wyższa.

Vis probandi (łac.), moc udowadniająca, siła dowodu.

Vişaul-de-Sus (węg. Felsöviso), gmina w prow. Maramureş (Rumunja) z 11.733 mieszk., kopalnią manganu i źródłami żelazistemi.

Visby (Wisby), stolica Gotlandji (Szwecja), na zach. wybrzeżu wyspy z 10.579 mieszk., zabytkowemi budowlami (katedra z XIII. w.), portem i kąpielami morskiemi. W XII. i XIII. w. było V. kwitnącym ośrodkiem handlu i wpływowym członkiem Hanzy. W 1361 zostało zniszczone przez Duńczyków i więcej się nie podniosło.

Viscaria Roehl. (smółka), zioła z rodziny Caryophyllaceae, mają pęd lepki, liście wąskie, kwiaty czerwone. V. vulgaris Roehling (s. pospolita) rośnie w Europie i Azji, w Polsce na całym niżu i w Karpatach na stanowiskach rozproszonych. Jako odmiana pełna hodowana w ogrodach.

Viscera (łac.), trzewia, narządy wewnętrzne. Visceralis, trzewny, dotyczący trzewi.

Vischer, norymberska rodzina rzeźbiarzy i odlewników w bronzie z XV. i XVI. w.:

1. Hermann, starszy, † 1487, jest twórcą chrzcielnic w kościele św. Sebalda w Norymberdze i w kościele w Wittenberdze (1457), oraz 2 płyt grobowych w katedrze w Miśni.

2. Peter, starszy, syn poprzedn., (ok. 1460—1529), najsławniejszy przedstawiciel niemieckiej rzeźby bronzowej swej epoki. Dzieła w Norymberdze (projekt grobowca św. Sebalda), w Römhild (grobowiec Ottona von Henneberg, 1488), Magdeburgu (grobowiec arcybpa Ernesta, 1495), Wrocławiu (grobowiec biskupa J. Rotha, 1496), Erfurcie (grobowiec kanonika J. von Heeringen), w Innsbrucku (posągi królów Teoderyka i Artusa na grobowcu cesarza Maksymiljana, 1513). W Polsce nagrobek kanonika Lubrańskiego w katedrze poznańskiej (ok. 1499 r.).

3. Hermann, młodszy, (ok. 1486—1517), syn poprzedn., twórca płyt nagrobnych Piotra Kmity († 1505) w katedrze krakowskiej i P. Salomona († 1516) w kościele Panny Marji w Krakowie, grobowców Hermana von Henneberg i jego żony w Römhild (ok. 1508), zakoń-

MIEJSKA
W CHEŁMIE
N 28958

czenia architektonicznego grobowca św. Sebalda w Norymberdze, (ok. 1514), wreszcie kraty w zamku Montrottier koło Annecy (ok. 1515).

4. Peter, młodszy, brat poprzedn., (1487—1528), do grobowca św. Sebalda (ob. wyżej) wykonał liczne figurki, wśród nich posążek swego ojca, dalej płaskorzeźby Orfeusza i Eurydyki (obecnie Berlin i Hamburg), 2 kałamarze z nagiemi postaciami kobiecemi (Oxford) i grobowiec Fryderyka Mądrego w Wittemberdze.

5. Hans, brat poprzedn., (ok. 1488—1550). Dzieła: grobowiec elektorów Joachima i Jana Cicero w katedrze berlińskiej (1530), posąg Apollina w Ratuszu norymberskim (1532), kroczącego młodzieńca w Muzeum narodowem w Monachjum (ok. 1532), świecznik w katedrze praskiej (1534) i grobowiec biskupa Zygmunta († 1544) w Merseburgu.

6. Georg, syn poprzedn., (ok. 1520—1592), znany z prac drobnych, znajdujących się w Berlinie (kałamarz) i Florencji („Arion na drzewie").

Vischer, 1. Georg Matthias, (1628—96), kartograf austrjacki, opracował jako proboszcz w Leonstein mapy krajów habsburskich.

2. Friedrich Theodor von, niem. estetyk i poeta, (1807—1887), jeden z najwybitniejszych heglistów, główne dzieło: „Ästhetik, oder Wissenschaft des Schönen" (1847—58, II. wyd. 1922—23, 6 t.), nadto: „Über das Erhabene und Komische" (1837) i i., „Lyrische Gänge" (1881), powieść „Auch Einer" (1879, 89. wyd. 1917), parodja: „Faust. Der Tragödie dritter Teil" (1862), złośliwe „Epigramme aus Baden-Baden" (1867).

Visconte (włosk.), ob. Vicomte.

Visconte (Visconti) Pietro, ob. Vesconte, Piotr.

Visconti, ród lombardzki, wywodzący się od Ottona z XII. w., panujący do połowy XV. w. w Medjolanie. Z rodu tego pochodził Tebaldo de'V., od 1271 papież Grzegorz X; Azzo i Lucchino (XIV. w.) narzucili panowanie niemal całej Lombardji i sięgnęli aż do Piemontu. Podzielone posiadłości rodowe zjednoczył Giangaleazzo; hr. Virtù (1351—1402) kupił u ces. Wacława tytuł księcia Medjolanu, opanował Pizę, Sienę, Perugję, Padwę, Bolonję, nosił się z myślą pozyskania dla siebie korony zjednoczonych Włoch. Panowanie jego rozumne i sprężyste zapewniło miastom włoskim potęgę i dobrobyt, przyozdobił je G. wspaniałemi budowlami, w Piacenzy odnowił uniwersytet. 1447, po wygaśnięciu głównej linji, panowanie przeszło w dom Sforzów.

Visconti, 1. Ennio Quirino, archeolog franc., (1751—1818), 1777 bibljotekarz w Watykanie, 1787 konserwator Muzeum Kapitolińskiego, 1799 konserwator starożytności i profesor w Paryżu. Główne dzieła: „Iconographie grecque" (1811), „Iconographie romaine" (1817—1829).

2. Louis Tullius Joachim, syn poprzedn., architekt, (1791—1853), uczeń Percier'a i Fontaine'a, 1825 architekt paryskiej Bibliothèque Nationale. Dzieła główne: grobowiec Napoleona w kościele Inwalidów w Paryżu i plany budowy Luwru, zmienione następnie przez jego następcę Lefuel'a.

Visconti-Venosta Emilio, marchese, włoski mąż stanu, (1829—1914), od 1862 sekretarz generalny w włoskiem ministerstwie spraw zagran., od 1863 minister tegoż ministerstwa, zawarł konwencję z Francją. 1873 towarzyszył królowi w jego podróży do Berlina i Wiednia, gdzie zawarto trójprzymierze.

Viscositas (łac.), lepkość (ob.). Lepkość krwi może się wzmóc wskutek zaburzeń procesów utleniających w tkankach, a też przy wzmożonej ilości krwinek czerwonych, natomiast przy obfitem doprowadzeniu tlenu może się zmniejszyć. Wzmożona lepkość może w pewnych warunkach doprowadzić do zaburzeń czynnościowych serca.

Viscount (ang.), ob. Vicomte.

Viscum Tourn. (jemioła), roślina z rodziny Lorantaceae, zielone półpasorzyty żyjące nadrzewnie, występują w Europie, Azji, Afryce i Australji. V. album L. (j. pospolita) pasorzytuje na drzewach liściastych i sośnie, występuje w całej Polsce, ma liście skórzaste, białe jagody chętnie jadane przez jemiołuszki, które ją w ten sposób rozsiewają. Korzenie tworzą ssawki wrastające do wnętrza żywiciela. Na jodle występuje V. abietis Bech. (j. jodłowa), w Polsce w granicach rozmieszczenia jodły. V. laxum Bois. (j. rozpierzchła) na sośnie w Polsce miejscami pospolita. Duże znaczenie miała j. w mitologji i w lecznictwie przeciw epilepsji. Kleista wydzielina nasion używana dawniej jako lep na ptaki. W Anglji zawieszają w czasie Bożego Narodzenia w pokoju pęki j. V. quercinum L. p. Loranthus.

Visegrád (Wyszehrad), gmina i letnisko w komitacie Peszt (Węgry), na prawym brzegu Dunaju z 1.594 mieszk. Wpobliżu na trachitowej górze ruiny zamku królewskiego, w którym przechowywano w 1310—1526 klejnoty koronne.

Vishnugupta, nazwa Canakya (ob.).

Vishvakarman, w Rigwedzie „stworzenie świata".

Vishvâmitra, protoplasta wedyjskiego rodu kapłańskiego, występujący też jako mędrzec w podaniach i epopei.

Viso, Monte, ob. Monte Viso.

Vista (włosk.), widok, oglądanie; weksel a vista, w. płatny za okazaniem; w muzyce: ob. a vista.

Vistrica, rzeka w płd. Macedonji, długa 240 km, uchodzi do zatoki Salonickiej.

Vistula, łacińska nazwa Wisły.

Visus (łac.), wzrok, widzenie, postać, pozór, wejrzenie jakiejś rzeczy.

Vita (łac.), życie, bieg życia.

Vita brevis, ars longa (łac.), „życie jest krótkie, sztuka długotrwała" (zdanie przypisywane Hipokratesowi).

Vitaceae (winoroślowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Rhamnales. Należą tutaj rośliny drzewiaste, często pnącze, o liściach dłoniasto złożonych lub prostych wcinanych z przylistkami. Kwiaty dwupłciowe lub jednopłciowe, 4—5-cio dzielne, o kielichu zredukowanym, owocem jagoda. Rosną w krajach

tropikalnych, rzadziej w umiarkowanych, głównie Ameryki płn. Należą tu rodzaje: Parthenocissus, Vitis, Cissus.

Vital Chaim, kabalista, (1543—1620), Kalabryjczyk, najwybitniejszy uczeń Izaaka Lurji (ob.).

Vitali Giovanni Battista, mistrz gry skrzypcowej włoskiej, (1644—1692), kapelmistrz nadworny w Modenie, pisał sonaty kościelne i kameralne na 2—5 instrumentów.

Vitalianus, Witaljan, papież, 657—672.

Vitalis, święty, męczennik w Rawennie, um. ok. 180.

Vitam impendere vero (łac.), „życie poświęcić prawdzie", cytat z Juvenalisa (Sat. IV. 91).

Vite Timoteo della, malarz włoski, (1469?—1523), uczeń Fr. Francii i jego pomocnik, jako taki malował proroków i sybille w Santa Maria della Pace w Rzymie i i. Własne dzieła V. posiada Brera w Medjolanie, muzea w Brescii, Bergamo, Turynie i i.

Vitellius Aulus, jako rzym. cesarz (69) A. V. Augustus Imperator Germanicus, (15 po Chr. — 69), otrzymał od Galby naczelne dowództwo nad legjonami nad dolnym Renem. Tu po śmierci Galby obwołany z początku 69 cesarzem, posłał do Italji część wojska, które pobiło cesarza Otona pod Bedriacum. V. pędził w Rzymie życie hulaszcze; kiedy armja Wespazjana zadała klęskę pod Cremoną jego zwolennikom i zdobyła Rzym, zginął zamordowany.

Vitellus (łac.), żółtko.

Viterbo, stolica prowincji V. w Lacjum (Włochy), przy kolei: Rzym—V. z 35.794 mieszk., mnóstwem zabytkowych budowli, zwłaszcza kościołów (m. in. katedra z XII. w.), muzeum i przemysłem. W okolicy wiele zdrojowisk. V. należało od czasów Karola Wkiego do Państwa Kościelnego.

Vitet Ludovic, pisarz franc., (1802—1873), od 1845 członek Akademji, napisał: „Scènes historiques" (1826—29, 3 t.), „Histoire de Dieppe" (1833, II. wyd. 1844), „Le Louvre et le nouveau Louvre" (1853, II. wyd. 1882), „L'Académie royale de peinture et de sculpture" (1861, II. wyd. 1880), „Etudes sur l'hist. de l'art" (1863—64, 4 cz.).

Vitex L. (baranek), drzewa lub krzewy z rodziny Verbenaceae, mają liście dłoniaste, kwiatostany kłosowate lub wiechowate, rosną w krajach ciepłych. V. agnus castus L., krzew o fiołkowych kwiatach, ma zapach korzenny, nasiona mają smak pieprzu. Roślina ta spożyta ma mieć własności uspakajania popędu płciowego, od dawien dawna używana jako przyprawa, obecnie jeszcze w klasztorach wschodu. Inne gatunki dostarczają cennego drewna.

Vitéz Johannes, prymas Węgier, (ok. 1408—1472), prowadził politykę węgierską w czasach Władysława Pogrobowca. Od 1465 arcybiskup ostrzyhomski, od 1471 kardynał, stanął w tym roku na czele tajnego spisku przeciw Maciejowi; spiskowcy dążyli do usunięcia Macieja a wprowadzenia na tron królewicza polskiego Kazimierza. Maciej opanował sytuację a V. uwięził. V. znany jest w nauce jako wybitny humanista.

Viti, ob. Fidżi wyspy.

Viti Levu (Wielka Fidżi), największa z wysp Fidżi, ma 10.397 km² i zgórą 50.000 mieszk. Górzysta (do 1.390 m) wyspa jest otoczona rafami koralowemi. Stolicą jest miasto Suva w delcie rz. Rewy (116 km).

Vitiligo, bielactwo nabyte, bezbarwność skóry, białość skóry nabyta, choroba skóry, przy której prawidłowo zabarwionej skórze powstają pola odbarwione, białawe, powiększające się, także włosy mogą w tych miejscach zbieleć. Przyczyna nieznana, może nerwowa.

Vitiosus (łac.), występny, wadliwy.

Vitis (łac.), winorośl.

Vitkovice, ob. Witkowice.

Vitoni Ventura, architekt włoski XVI w., wykształcony pod Bramantem w Rzymie i na studjach budowli starożytnych. 1516 stawiał ośmioboczny kościół Santa Maria dell'Umiltà w Pistoi, wykończony przez Vasari'ego w 1561.

Vitoria, stolica prow. Alava (Hiszpanja), przy kolei: Madryt—Irun z 37.877 mieszk., gotycką katedrą z XIV. w. i szeregiem instytucyj naukowych, archeolog. i etnograficznych. W 1367 pobił tu Czarny Książę Henryka Trastamara, a w 1813 Wellington Józefa Bonapartego i Jourdana.

Vitoša (Vitoš), lesisty masyw górski w Bułgarji, na płd.-zach. od Sofji, zbudowany ze sjenitów i porfirów, a wysoki do 2.291 m (Crni Vrh) z licznemi letniskami.

Vitreus (łac.), szklany, szklisty; corpus vitreum, ciało szkliste oka, ob. Oko ludzkie.

Vitriolum (łac.), witrjol; V. album, v. Zinci, siarczan cynku; V. coeruleum, v. Cupri, siarczan miedzi; V. viride, v. martis, siarczan żelazawy.

Vitrum (łac.), szkło.

Vitruvius Pollio, architekt rzymski w czasach Cezara i Augusta, autor sławnego dzieła „De architectura", opartego na źródłach greckich i własnych doświadczeniach. Dzieło to zawiera 10 ksiąg: I—VII o budownictwie, VIII o wodociągach, IX o budowie zegarów słonecznych, X o budowie maszyn, i doczekało się licznych wydań.

Vitry Philippe de, kompozytor i teoretyk franc., (1290—1361), biskup w Meaux, przedstawiciel rozkwitającego wówczas stylu kontrapunktycznego.

Vitry-le-François, miasto okręg. w depart. Marny (Francja), nad rz. Marną, przy połączeniu kanałów: Saona—Marna i Marna—Ren oraz kolei: Paryż—Avricourt z 8.876 mieszk., muzeum i przemysłem. 6—10 września 1914 toczyły się pod V. zacięte walki.

Vitry-sur-Seine, miasto w depart. Seine (Francja), płd. fabryczne przedmieście Paryża z 31.355 mieszk.

Vittoria, miasto na Sycylji, w prow. Ragusa, przy kolei: Agrigento—Syrakuzy z 29.888 mieszk.; handel winem.

Vittoria, 1. Alessandro, rzeźbiarz włoski, (1525—1608), uczeń Jacopa Sansovina. Dzieła w Wenecji: w San Salvatore (śś. Roch i Sebastjan), w dei Frari (św. Hieronim), San Zaccaria (św. Zacharjasz i jego grobowiec).

2. Tommaso Ludovico da, kompozytor hiszp., (1540—1611), działający zrazu w Rzymie pod wpływem Palestriny, później w Madrycie, jeden z najświetniejszych mistrzów kościelnego stylu a cappella, pisał 4—8 głos. msze, 6—12 głos. motety, Magnificat i Requiem dla cesarzowej Marji. Nowe wydanie jego dzieł F. Pedrell (1902—13, 8 t.).

Vittorino da Feltre, ob. Ramboldini.

Vittorio Veneto, miasto w prow. Treviso (Włochy) z 24.400 mieszk., katedrą z XVI. w. i przemysłem.

Vivace (włosk.), nazwa muzyczna: żywo. Vivacissimo, bardzo żywo.

Vivaldi Antonio, wenecki mistrz gry skrzypcowej, (1680—1743), znakomity kompozytor, który wywarł silny wpływ na J. S. Bacha, napisał 38 oper, nadto klasyczne tria skrzypcowe, sonaty, koncerty. Sześć jego koncertów skrzypcowych opracował Bach na fortepian, a cztery na organy.

Vivant (łac.), niech żyją! V. sequentes, niech żyją następcy!

Vivanti Annie, pisarka włos., * 1868, napisała „Lirica" (1890), powieści: „Marion artista da caffè concerto" (1890), „I divoratori" (1911), dramaty: „L'invasore" (1917) i „Bocche inutili" (1918), nowele: „Gioia" (1922).

Vivarès François (Francis), rytownik franc., (1709—1780), początkowo uczeń krawiecki, od 18. roku życia uczeń J. Chatelain'a w Londynie. Wykonywał przeważnie akwaforty i miedzioryty według krajobrazów Berghem'a, Caldwell'a, Cuyp'a, C. Dughet, Gainsborough, Gelée, v. d. Neer'a, Parisel'a, Rembrandta, Reynolds'a, Wouwerman'a i i.

Vivarini, rodzina weneckich artystów z Murano: Antonio V., zwany Antonio da Murano, † 1470 (?), wraz z Giovannim d'Alemannie tworzył od 1440 obrazy ołtarzowe w ramach gotyckich złoconych ze sztukowemi ozdobami. Główne dzieło: „Madonna na tronie z 4 ojcami kościoła" znajduje się w Akademji w Wenecji. Ok. 1450 pracował Antonio ze swym bratem Bartolommeo (działalność znana do r. 1499), malując wspólnie obraz ołtarzowy, obecnie w Pinakotece bolońskiej. Samodzielnem dziełem Bartolommea jest „Madonna na tronie" (1464, Wenecja) i dzieła w Berlinie, Neapolu, Wiedniu i t. d. Syn Antonia Luigi V. (Alvise), (działający 1464—1503), pozostawał zupełnie pod wpływem Antonella da Messina, jak świadczą: „Madonna na tronie" (Berlin) i „Madonna z grającymi aniołami" (Wiedeń).

Vivat (łac.), niech żyje! Vivat, crescat, floreat! niech żyje, rośnie, kwitnie!

Vivekânanda Svami, święty indyjski, (1862—1902), uczeń Râmakrishny, głosił w Indjach, Tybecie, Ameryce Płn. monoteistyczną naukę Wedanty, którą jako narodową religję hinduską chciał połączyć z kulturą zachodnią; założył misje Râmakrishny. Pisma jego zostały przełożone na liczne języki.

Vivero, miasto okręg. w prow. Lugo (Hiszpanja), nad zatoką Biskajską z 12.490 mieszk. i portem.

Viverra, p. Łasza.

Vives Juan Luis (Ludovicus), humanista, filozof i pedagog hiszp., (1492—1540), przyjaciel i współpracownik Erazma z Rotterdamu, przebywał na dworze londyńskim i w Brugji. Domagał się w miejsce arystotelesowskich metafizycznych objaśnień natury, bezpośredniej obserwacji zjawisk przyrodniczych oraz eksperymentowania, w miejsce spekulacji na temat duszy badania jej właściwości. Dał początek teorji asocjacyjnej i nauki o afektach. Dzieła: „De institutione feminae christianae" (1523), „Satellitium animi" (1524), „De disciplinis libri XII" (1531), „Exercitatio linguae latinae" (1538), „De anima et vita" (1538), „De subventione pauperum" (1526).

Viviani René, polityk franc., (1862—1925), adwokat, 1893—1902 i od 1906 deputowany z ramienia republikańskich socjalistów, 1906—1911 minister robót publicznych, 1914 minister oświaty i spraw zagranicznych, 1914—15 premjer, 1915—17 minister sprawiedliwości i oświaty, 1920—21 przedstawiciel Francji w Lidze Narodów, odmówił przyjęcia Niemiec do Ligi, od 1922 senator.

Vivien de Saint-Martin Louis, (1802—1897), geograf franc., autor szeregu prac z geografji historycznej i historji geografji, z których najważniejszą jest „Histoire de la géographie et des découvertes géographiques" (1873). Poza tem redagował V. „Annales de voyages", „L'année géographique" (1863—75) i wydał „Nouveau dictionnaire de géographie universelle" (1877—95—99) oraz „Atlas universel" (1876 i nast.).

Viviparitas (łac.), żyworództwo.

Viviparus (łac.), żyworodny.

Vivo (włos.), „żywo".

Vivos voco, mortuos plango, fulgura frango (łac.), żyjących wołam, zmarłych opłakuję, błyskawice łamię (napis na dzwonach).

Vizagapatam, miasto okręg. w prow. Madras (Indje ang.) z 44.711 mieszk. i portem handlowym.

Vizaya (Visaya, Bisaya), plemię malajskie na Filipinach, kulturalnie zbliżone do Tagalów, jednakże silnie uległo wpływom hiszpańskim.

Vizcaya (zatoka Biskajska, Gaskońska), część Atlantyku, między wybrzeżami płn. Hiszpanji i płd.-zach. Francji, głęboka do 5089 m. Główne porty: Arcachon, Bilbao i Santander.

Vizcaya (Biskaja), prowincja w płn. Hiszpanji, ze stolicą Bilbao.

Vizzini, miasto na Sycylji w prow. Catania z 18.740 mieszk.

Vlaanderen, flamandzka nazwa Flandrji.

Vlaardingen, miasto w płd. Holandji, nad Nową Mozą, przy kolei: Schiedam—Hoek van Holland z 27.402 mieszk., portem i znacznym przemysłem.

Vladislavia, łacińska nazwa Włocławka.

Vlahuţă Alexander, poeta rumuń., (1859—1920), jako liryk (wyd. zbior. 1909) odtwarzał subtelne nastroje duchowe, w nowelach i innych pismach prozą wnikliwy psycholog i świetny stylista.

Vlaminck Maurice de, malarz franc. * w 1876, maluje pod wpływem Pissarra pejzaże w stylu dekoracyjnym, o głębokim kolorycie.

Vlček, 1. Vaclav, pisarz czes., (1839—1908), wpłynął na ruch literacki swem czasopismem „Osvěta" (od 1871), napisał opowiadania histor.: „Dalibor" (1868), „Golgota i Tabor" (1871), „Syn swego ludu" (1871) i i., realistyczne obrazy mieszczańskie: „Wieniec weselny" (1872), „Złoto w ogniu" (1876), „Czarne jezioro" (1890) i i., dramaty: „Přemysl Otakar II" (1865), „Milada" (1869), „Lipany" (1881) i i.

2. Jaroslav, czes. hist. lit., (1860—1930), napisał: „Hist. lit. słowackiej" (1890), „Hist. lit. czeskiej" (1892 n.), „Pavel Josef Šafařik" (1896) i i.

Vlieger Simon de, malarz niderl., (ok. 1600—1653), malował portrety, sceny rodzajowe i krajobrazy. Celował głównie w motywach morskich.

Vlieland, wyspa u wejścia na Zuidersee (Holandja) z 51 km² i 377 mieszk.

Vliet Hendrik Cornelisz van, malarz niderl., (1611 [1612 ?]—1675), uczeń swego stryja Willema v. V. i Mierevelta. Malował portrety i widoki wnętrz architektonicznych. Główne dzieła: „Wnętrze kościoła w Delft" (muzea w Hadze, Amsterdamie i Stockholmie), „Wesoły żołnierz" (Kopenhaga), „Wnętrze kościoła" (Berlin) i t.d. w większych zbiorach europejskich.

Vlissingen, miasto portowe w Zelandji (Holandja), przy ujściu Zach. Skaldy, na wyspie Walcheren z 21.468 mieszk., gotyckim kościołem z 1328 r., portem handlowym, przemysłem i kąpielami morskiemi. W XVII. w. było V. wielkim ośrodkiem handlowym i portem wojennym.

Vloten Johannes, holend. historyk i filozof, (1818—1883), 1854—67 prof. w Deventer, napisał m. in.: „Nederlands opstand tegen Spanje" (1858—72, 5 t.), „Baruch d'Espinoza" (1862, 2 wyd. 1871). Zwolennik Spinozy, propagował jego teorje w czasop. „De Levensbode, Tijdschrift op onbepaalde Tijden".

Vltava, czeska nazwa Wełtawy.

V. n. = vicario nomine (łac.), w zastępstwie.

Voandzeia Thouars (sorzycha), roślina z rodziny motylkowych. Jedyny gatunek V. subterranea Thouars, charakterystyczny tem, że kwiaty po okwitnięciu wkręcają się w ziemię; tam dojrzewają strąki o 1—2 kulistych, bogatych w tłuszcze nasionach, używane jako jarzyna. Ojczyzną środkowa Afryka, hodowana wszędzie w krajach tropikalnych.

Voce, (włosk.), głos; w muzyce (głos do śpiewu): śpiew.

Vocel Jan Erazim, czeski poeta i uczony, (1802—1871), napisał poezje: „Przemyślidzi" (1838, nowe oprac. 1862), „Kielich i miecz" (1843), „Labirynt sławy" (1846), położył podstawy pod archeologję czeską: „Zarys starożytności czeskich" (1844) i „Prawiek kraju czeskiego" (1868).

Vodena, ob. Wodena.

Vogel 1. Christian Lebrecht, malarz niem., (1759—1816), prof. Akademji drezdeńskiej, malował obrazy historyczne i portrety.

2. Ludwig, malarz szwajc., (1788—1879), malował sceny z historji Szwajcarji.

3. Karl, (1828—1897), kartograf niem., od 1853 współpracownik instytutu Perthesa w Gotha.

4. Edward, (1829—1856), niemiecki podróżnik po Afryce, towarzyszył w 1853 Barth'owi i Overweg'owi do środk. Afryki, badał Bornu i okolice jez. Czad, zginął zamordowany w Wadaju.

5. Hermann Wilhelm, fotochemik niem., (1834—1898), wynalazł specjalny gatunek klisz do zdjęć barwnych. Napisał: m. i. „Lb. der Photographie" (1870).

6. Hermann Karl, astronom niem., (1841—1907), obserwator potem dyrektor w astrofiz. obserw. w Poczdamie; badał ruchy gwiazd w linji widzenia, ogłosił także katalog spektroskopowy gwiazd, wydawał: „Publikationen des astrophysikalischen Observatoriums zu Potsdam" (1878—1907).

7. Hugo, malarz niem., * w 1855, kształcił się w Düsseldorfie i w Paryżu, profesor w Berlinie. Główne dzieła: wielkie płótna historyczne, malowidła ścienne w ratuszu w Berlinie i w Hamburgu, oraz liczne portrety.

Vogel von Falckenstein Eduard, generał pruski, (1797—1885), od 1864 wódz armji jutlandzkiej, 1866 armji Menu, następnie gubernator wojskowy Czech, od 1870 generalny gubernator prowincyj nadmorskich, 1873 gubernator Królewca.

Vogel von Vogelstein Karl Christian, malarz niem., (1788—1868), uczeń swego ojca, malarza Ch. L. V. i Akademji drezdeńskiej, był nazareńczykiem, prof. Akademji w Dreznie. Malował portrety, sceny z „Boskiej Komedji" Dantego, obrazy ołtarzowe i t. d.

Vogelsberg, część pogórza Heskiego, oddzielona przez Wetterau od gór Taunus, przez dolinę Kinzig od Spessartu, a przez dolinę Fuldy od Rhönu. Jest to 2000 km² wielki płaskowyż, pokryty pokrywą bazaltową, a wysoki do 774 m (Taufstein). Góry V. są pokryte wielkiemi lasami.

Vogelweide Walther von der, ob. Walther von der V.

Voghera, miasto w prow. Pawja (Włochy), przy kolei: Genua—Medjolan z 26.069 mieszk., zamkiem z 1372 i przemysłem tkackim.

Vogl Johann Nepomuk, poeta austrj., (1802—1866), wybitny liryk, napisał m. i. „Balladen u. Romanzen" (1835—41, wyd. zbior. 1846), „Lyrische Blätter" (1836), „Volksmärchen" (1837), „Schatten" (1844, nowele), „Domsagen" (1845), „Soldatenlieder" (1849), „Twardowski, der polnische Faust" (1861).

Vogler Georg Joseph, zwykle zwany „Abt V.", kompozytor niem., (1749—1814), kapelmistrz w Mannheim, gdzie miał szkołę, potem w Stockholmie. Do uczniów jego należeli m. in. K. M. Weber i G. Meyerbeer. Ceniony kompozytor i teoretyk.

Vogt Nils Collett, poeta norw., * 1864, napisał powieść: „Troska rodziny" (1889), liryki o mocnym tonie bojowym, ale nastrojowo-uczuciowe: „Poezje" (1887), „Od wiosny do jesieni" (1894), „Muzyka i wiosna" (1896), „Dobry chleb" (1900), „Powrót" (1917), powieść „Harriet

Blich" (1902), nowele „Ludzie" (1903), dramaty: „Natężone zmysły" (1910), „Teresa" (1914) i i.

Vogtland (Kraj Wójtowski), kraina w płd.-zach. Saksonji i płd.-wsch. Turyngji (Niemcy) z miastami: Plauen, Reichenbach, Gera, Greitz i i. Nazwa V. (terra advocatorum), obejmowała dawniej kraj na zach. od Miśni, rządzony przez wójtów Rzeszy (Reichsvögte), którymi byli od pocz. XIII. w. panowie von Plauen. W XIV. w. zawładnęli krajem królowie czescy, a później margrabiowie Miśni.

Vogue (franc.), nazwa znanego francuskiego żurnalu mód, zał. 1876.

Vogüé, 1. Charles Jean Melchior, margr., archeolog franc., (1829—1916), 1871—1875 poseł w Konstantynopolu, do 1879 w Wiedniu, 1853—1854 i 1861—1862 podróżował po Syrji i Palestynie. Wydał: „Le temple de Jérusalem" (1864—1865), „Syrie centrale. Architecture civile et religieuse" (1865—1877), „Inscriptions sémitiques" (1869—1877) i in. Por. Villars.

2. Eugène Melchior, historyk i krytyk franc., (1848—1910), od 1888 członek Akademji, napisał m. in.: „Le fils de Pierre le Grand" (1884, II wyd. 1911), „Le Roman russe" (1886 i nast. wyd.), „Histoires d'hiver" (1885), „Regards historiques et littéraires" (1892), „Devant le siècle" (1896); powieści: „Les morts qui parlent" (1899), „Le maître de la mer" (1903).

Vogue la galère! (franc., „niech płynie galera!"), odważmy się! zaryzykujmy!

Voigt, 1. Johannes, historyk niem., (1786—1863), od 1817 prof. i dyr. archiwum w Królewcu, napisał m. in.: „Hildebrand als Papst Gregor VII und sein Zeitalter" (1815), „Geschichte Preussens" (1827—39, 9 t.); wydał: „Codex diplomaticus Prussicus" (1836—61, 6 t.), „Briefwechsel der berühmtesten Gelehrten des Zeitalters der Reformation mit Herzog Albrecht von Preussen" (1841).

2. Georg, historyk, (1827—1891), od 1860 prof. w Rostock i Lipsku, napisał m. in.: „Enea Silvio de' Piccolomini als Papst Pius II" (1856—63, 3 t.), „Die Wiederbelebung des klassischen Altertums" (1859, 3 wyd. 1893, 2 t.).

3. Woldemar, fizyk niem., (1850—1919), prof. fizyki w Getyndze, zajmował się wszechstronnem badaniem własności kryształów, napisał m. in. „Lehrbuch der Kristallphysik" (1910).

Voiron, miasto w depart. Isère (Francja), nad rz. Morge, przy kolei: Grenoble-La Tour du Pin z 12.746 mieszk. i przemysłem.

Voisin, 1. Catherine (ur. Deshayes, wdowa Monvoisin, zwana „La V."), rzekoma czarownica (ok. 1640—1680), zajmowała się fizjognomiką, wróżeniem, sporządzaniem trucizn, czarami, spędzaniem płodu; miała znaczne dochody od arystokratek (np. p. Montespan), wmieszana w 1679 w proces markizy de Brinvilliers o otrucie, posądzona też o planowanie otrucia króla, została zasądzona na śmierć przez Chambre ardente (ob.) i spalona.

2. Gabriel, * 1880 i Charles, * 1882, znakomici franc. konstruktorzy samolotów i pionierzy lotnictwa.

Voit Karl, fizjolog niem., (1831—1908), prof. medycyny w Monachjum. Znane są jego prace nad przemianą materji oraz nad wartością odżywczą środków spożywczych. Założył 1865 wraz z Pettenkoferem „Zeitschr. für Biologie".

Voiture Vincent, franc. poeta i pisarz, (1597—1648), członek Akademji od jej założenia, główny przedstawiciel poezji salonowej owej epoki, odgrywał dużą rolę w Hôtel de Rambouillet. Jego słynny sonet do Uranji wywołał t. zw. spór o sonet (1651). Większe znaczenie mają jego listy (1880, 2 t.).

Vojnović Ivo, poeta chorw., (1850—1929), pisał stylizowane dramaty historyczno-narodowe: „Trylogja dubrownicka" (1901), „Śmierć matki Jugovićów" (1906), „Wskrzeszenie Łazarza" (1913), symboliczno-ogólnoludzkie: „Psyche" (1889), „Äquinoctium" (1895), „Imperatrix" (1919), nadto poezje i opowiadania.

Vojuca, ob. Viosa.

Vojvodina (Wojwodina), nazwa jugosłowiańskiej części Banatu, Bački oraz części Syrmji, która już w 1849—60 tworzyła osobny kraj koronny Habsburgów.

Vol., skrót zam. „volumen" (ob.), także zam. „volume" (franc. ang.), tom (jakiegoś dzieła).

Vola, (łac.), dłoń.

Volans (Piscis v., łac.), gwiazdozbiór, ob. Gwiazdy stałe. (Gwiazdozbiory).

Volapük, język międzynarodowy, stworzony przez ks. J. Martina Schleyera z Badenu, (1831—1912), wyparty z użycia przez Esperanto (ob.).

Volci (Vulci, dziś Piano di Volce), jedno z dwunastu miast etruskich, 8 km od morza, 280 przed Chr. podbite przez Rzymian. O bogactwie miasta świadczy odkopana nekropola, która dostarczyła słynnych waz, biżuterji, wyrobów z bronzu i t. d.

Volente Deo (łac., skróc. v. D.), z wolą boską, gdy Bóg zechce.

Volenti non fit injuria (łac.), „chcącemu (zgadzającemu się) nie dzieje się krzywda".

Volkelt Johannes, filozof niem., (1848 [w Galicji] — 1930), profesor w Jenie, Bazylei, Würzburgu, 1894—1921 w Lipsku. Wyszedł od filozofji Hegla, był pod wpływem Schopenhauera i E. v. Hartmanna. Swoją teorję poznania określał jako subjektywny transsubjektywizm. Rozróżniał trzy rodzaje prawdy: pewność bezpośredniej świadomości czyli czystego doświadczenia, pewność konieczności myślowej, która prowadzi do pierwiastków transsubjektywnych oraz pewność intuicyjną. Od teorji poznania przeszedł do uzasadnienia krytycznej metafizyki. W zakresie estetyki stworzył syntezę nowoczesnej estetyki psychologicznej i klasycznej normatywno-spekulatywnej. Dzieła: „Kants Erkenntnistheorie" (1879), „Über die Möglichkeit der Metaphysik" (1884), „Grillparzer als Dichter des Tragischen" (1888), „Ästhetik des Tragischen" (1897), „Schopenhauer" (1900), „System der Ästhetik" (3 t. 1905—14), „Gewissheit und Wahrheit" (1918), „Die Gefühlsgewissheit" (1922), „Phänomenologie und Metaphysik der Zeit" (1925), „Das Problem der Individualität" (1928), autonomografja w „Die Philosophie der Gegenwart in Selbstdarstellungen" (1 t.), „Mein Entwicklungsgang" (1921).

Völklingen, gmina wiejska na obszarze Saary, nad rz. Saarą, przy kolei: Saarbrücken—Trewir z 34.400 mieszk., kopalniami węgla i hutami.

Volkowie (Volcae), szczep celtycki z Gallia Narbonensis, między Rodanem i Pirenejami, podbity przez Rzym w 118 przed Chr.; dzielili się na V. arecomici i V. tectosages.

Volkmann, 1. Robert, kompozytor niem., (1815—1883), nauczyciel w Akademji muz. w Budapeszcie, napisał dwie symfonje, kwartety smyczkowe, tria fortepianowe, muzykę do Szekspira „Ryszard III" i najbardziej dla jego indywidualności typowe trzy serenady na orkiestrę smyczkową: C-dur, F-dur i D-moll z solo wiolonczelowem, nadto minjatury fortepianowe w stylu Schumannowskim, msze, offertoria, chóry i pieśni.

2. Wilhelm Fridolin, filozof niem., (1821—77), od 1856 profesor w Pradze, rozbudował psychologję Herbarta i dał obraz rozwoju pojęć psychologicznych. Dzieła: „Grundriss der Psychologie" (1856), „Grundzüge der Aristotelischen Psychologie" (1858), „Die Lehre des Sokrates" (1861).

3. Artur, rzeźbiarz niem., * 1851, uczeń Wolffa, przebywał w Rzymie i w Frankfurcie n. Menem. Wykonał szereg pomników nagrobnych, popiersia, „Amazonkę" i in.

Vollmar Georg, polityk bawarski, (1850—1922), od 1876 pracował jako publicysta w prasie socjaldemokratycznej, od 1881—1918 członek parlamentu Rzeszy, reprezentował skrzydło umiarkowane w partji socjaldemokratycznej, której był długoletnim przywódcą; napisał m. in.: „Der isolierte soziale Staat" (1880), „Waldverwüstung und Überschwemmung" (1884).

Volney Constantin François Chasseboeuf, hr., pisarz franc., (1757—1820), główne jego dzieło: „Les ruines, ou méditations sur les révolutions des empires" (1791, nowe wyd. 1904, wpływ na „Ród ludzki" Staszica). Wyd. zbior. 1821, 8 t., II. wyd. 1836.

Volo, miasto portowe w nomarchji Laryssa (Grecja), nad zatoką V. z 47.892 mieszk., muzeum i znacznym przemysłem.

Volpato Giovanni, rytownik włoski, (1733—1803), rytował dzieła Rafaela, Caravaggia, Correggia, Tintoretta, Guercina i t. d. Pracował w Parmie, Wenecji i Rzymie, gdzie uczniem jego szkoły rytowniczej był R. Morghen (ob.), późniejszy zięć V.

Volpe Gioachino, historyk włoski, ur. 1876, prof. w Medjolanie, od 1924 poseł do parlamentu, napisał m. in.: „Movimenti religiosi" (1922), „Medio evo italiano" (1923), „Volterra" (1923).

Volpi di Misurata Giuseppe, polityk włoski, ur. 1877, 1912 reprezentował Włochy na konferencji pokojowej z Turcją, 1921—1925 gubernator Trypolisu, 1925—1928 minister skarbu, brał udział w konferencjach w sprawie długów wojennych, uporządkował stosunki gospodarcze, 1927 stabilizował walutę włoską.

Volsinii (dziś może Orvieto), jedno z dwunastu miast etruskich, zburzone 264 przed Chr. przez Rzymian, przyniosło wiele odkopanych grobów. Później osiedlili się mieszkańcy w dzisiejszej Bolsena (V. novi).

Volta, (włosk.), określenie muzyczne, w połączeniu z prima lub seconda oznacza dwojakie zakończenie: najpierw gra się I. volta, przy powtórzeniu zaś II. volta.

Volta (Amu Wolta), rzeka na Złotem Wybrzeżu (Afryka), na granicy Toga, uchodzi do zatoki Benin. Żeglowna tylko na 75 km i to w porze deszczowej.

Volta Alessandro, hr., fizyk włoski, (1745—1827), prof. w Pawji, wynalazł 1782 elektrofor, elektroskop, kondensator elektryczny, 1794 odkrył elektryczność galwaniczną, występującą przy zetknięciu się różnych przewodników, zaś 1799 zbudował pierwsze ogniwo galwaniczne. „Le opere di A. V." (1918—1928, 7 t.).

Voltaire.

Voltaire de, właśc. François Marie Arouet, najwpływowszy pisarz franc., * 21. XI. 1694 w Paryżu, † 30. V. 1778 w Paryżu, syn urzędnika sądowego, do r. 1711 w kolegjum jezuickiem, zarzucił ledwo rozpoczęte studja prawne i poświęcił się literaturze. Za satyrę na regenta w l. 1717—18 odsiedział jedenaście miesięcy w Bastylji. Pierwszy większy sukces: wystawienie tragedji „Oedipe" w 1718. Przez lat siedem odgrywa w towarzystwie paryskiem dość wydatną rolę. W 1723 wydaje epos „La Henriade" p. t. „La Ligue ou Henri le Grand". Wskutek sprzeczki z kawalerem de Rohan w 1726 znowu osadzony w Bastylji, ale wypuszczono go po 6 tygodniach. Przez $2^1/_2$ roku w Anglji, której wpływom silnie ulega. 1729—34 mieszka w Paryżu i okolicy. Wystawia tragedje „Brutus" (1730) i „Zaïre" (1732), wydaje: „Histoire de Charles XII" (1731), „Le temple du goût" (1733) i „Lettres sur les Anglais ou Lettres philosophiques" (1734). Te ostatnie niebawem spalone przez kata, a V. prześladowany, chroni się u swojej kochanki markizy Châtelet, w której zamku Cirey (Haute-Marne) z przerwami mieszka do jej śmierci (1749). Tu pisze tragedje: „Alzire" (1736), „Mérope" (1737) i „Mahomet" (1740), „Elements de la philosophie de Newton" (1738), epos satyryczne „La Pucelle d'Orléans" (1739, druk 1755, w całości 1762), komedję „L'enfant prodigue" (1747), siedem „Discours en vers sur l'homme" (1734—38, według Pope'a), powiastkę filozoficzną „Zadig" (1749) i i. Balet operowy „La princesse de Navarre" na uroczystość ślubu

delfina w 1745 przynosi mu tytuł historjografa dworskiego. Od 1746 członek Akademji. W r. 1747 znowu popada w niełaskę. Zaproszony przez Fryderyka II., w 1750 udaje się do Berlina, gdzie otrzymuje mieszkanie w zamku, order pour le mérite i 20.000 liwrów rocznej pensji. Ale jego drwiące a zawistne usposobienie psuje stosunki z królem i gdy ten każe publicznie spalić pamflet przeciwko prezydentowi akad. berlin. Maupertuis: „Diatribe du docteur Akakia" (1752), V. prosi o dymisję, którą otrzymuje w r. 1753. W Berlinie napisał: „Poème sur la loi naturelle" (1752, druk. 1756) i kilka tragedyj i ukończył „Le siècle de Louis XIV" (1751, 2 t.). W 1755 kupił pod Genewą posiadłość Les Délices, nadto w 1758 Tournay i Ferney na pograniczu Francji. Od r. 1760 „patrjarcha z Ferney" spędził tu ostatnie lata w książęcym przepychu, podniósł swój kraik ekonomicznie i wprowadził wiele reform, ujmował się za ofiarami sądów i religijnego fanatyzmu (np. sprawa Calas'a), w licznych pismach występował w imię tolerancji i oświecenia. Obok licznych artykułów dla „Encyclopédie", napisał jeszcze liczne tragedje, np. „Tancrède" (1760), „Irène" (1778), powieści filozoficzne, jak „Candide" (1758), „L'ingénu" (1767), „L'homme aux 40 écus" (1768), nadto: „Essai sur les moeurs et l'esprit des nations" (1756, 7 t.), „Histoire de la Russie sous Pierre le Grand" (1759—63, 2 t.), „Commentaire sur Corneille" (1764), „Dictionnaire philosophique" (1764), „La philosophie de l'histoire" (1765), „Précis du siècle de Louis XV" (1768), „Questions sur l'Encyclopédie" (1770—72, 5 t.) i i. W lutym 1778 uroczyście przyjmowany w Paryżu, gdzie zachorował i umarł. Duchowieństwo paryskie odmówiło pogrzebu kościelnego. Pochowany w opactwie Scellières, w 1791 zwłoki przeniesiono do Panteonu w Paryżu. — Wartość poetycka jego utworów nie jest wysoka, jego odrębnością jest przewaga tendencji, często b. silna. Tem znakomitsze są jego pisma prozą (dydaktyczne, polemiczne i powieściowe), o niebywałej wielostronności, o jasnym i czystym stylu, przemawiające za oświeceniem politycznem i religijnem, za pogłębieniem krytyki historycznej, za ścisłością metodyczną w naukach przyrodniczych. V. był racjonalistą i sensualistą, deistą i wyznawcą religji przyrodzonej. Obok teoretycznej rozwijał też działalność praktyczną w walce przeciw zacofaniu i niesprawiedliwości. Był głównym protagonistą rewolucji francuskiej i założycielem nowoczesnej kultury umysłowej. — Wyd. zbior. 1785—89, 70 t.; 1829—41, 72 t.; 1877—85, 52 t. (tu w t. 33—49 najpełniejszy zbiór korespondencji: 10439 listów). Nowsze przekłady pol.: „Refleksje" wybrał i przeł. Grzegorz Glass (1911, tu bibljografja pol. przekładów V. od r. 1753), „Powiastki filozoficzne" przeł. Boy-Żeleński (1917—22, 2 t.). Z obfitej literatury o V. dzieło Lanson'a przeł. na pol. (1908). M. Smolarski: „Studja nad Wolterem w Polsce" (1918).

Volterra, miasto w prow. Piza (Włochy) z 16.507 mieszk., posiada resztki budowli etruskich i szereg budowli średniowiecznych (katedra z XII.—XIII. w.), muzeum etruskich starożytności i przemysł alabastrowy.

Volterra Daniele da, właśc. Ricciarelli, malarz i rzeźbiarz włoski, (ok. 1509—1566), za pośrednictwem Michała Anioła został głównym nadzorcą robót w Watykanie. Na polecenie Pawła V, przykrył niektóre nagości w „Sądzie Ostatecznym" Michała Anioła, dzięki czemu zyskał przezwisko Braghettone. Obrazy najważn.: „Zdjęcie z krzyża" (Rzym), „Sprawiedliwość" (Volterra), „Rzeź niewiniątek" (Uffizi) i in.

Voltumna, bogini związku dwunastu miast etruskich, miała świątynię pod Volsinii.

Volturno (staroż. Volturnus), rzeka w płd. Włoszech, długa 175 km, wypływa z Monte della Rocchetta, płynie pod Kapuą i uchodzi do zatoki Gaeta.

Voltz Friedrich, malarz niem., (1817—1886), malował pejzaże, oparte na motywach krajobrazu bawarskiego.

Voltzia Brongn., kopalne drzewa szpilkowe, znane od permu aż do średniego kajpru, ob. art. i tabl. Triasowa formacja.

Volumen (łac.), właściwie coś zwiniętego; stąd zwój, zwój zapisany, tom (dzieła).

Volumina legum, zbiór prawa polskiego, którego opracowanie rozpoczęli 1732 Stanisław Konarski i Józef Załuski, a dokończyli 1782 pijarzy. Por. Prawo polskie.

Völuspá, wielka pogańsko-chrześcijańska kosmologiczna pieśń wstępna Eddy (ob.).

Volvox (toczek, kulka), pierwotniak roślinny, należący do Flagellata, tworzy zielonawe kuliste kolonje galaretowe wielkości główki od szpilki.

Volvulus (łac.), zawęźlenie jelit, skręt jelit. Por. Niedrożność jelit.

Vomitus (emetus łac.), wymioty; v. cruentus, v. haematemesis, wymioty krwawe; v. matutinus, wymioty poranne, na czczo, zdarzające się przedewszystkiem u pijaków. Vomitivum, lek wymiotny.

Vondel Joost van den, poeta niderl., (1587—1679), największy poeta klasycznej doby niderl., jako liryk w doskonałej, wzniosłej i pełnej uczucia formie opiewał swój kraj, Ren i śmierć swoich ukochanych, w satyrach politycznych występował głównie przeciw fanatykom kalwińskim (sam od r. 1641 był katolikiem). Jego dramaty należą do najlepszych w lit. niderl.: „Palamedes" (1625), „Gysbrecht van Aemstel" (1637), „Joseph in Dotan" (1640), „Leeuwendalers" (1647), „Lucifer" (1654), „Adam in ballingschap" (1664). Wyd. zbior. 1850—69, 12 t.

Voorne en Putten, wyspa w płd. Holandji, między ujściami Mozy z 23.203 mieszk.

Vopell Kaspar, (1511—1561), kartograf niem. z Kolonji, sporządził wielką mapę świata (1545), mapę Europy (1555), mapę Renu (1555) i szereg globusów.

Vorarlberg, ob. Przedarulanja.

Vorländer, 1. Franz, filozof niem., (1806—67), od 1842 uczeń Schleiermachera, starał się pogłębić poglądy teologiczno-filozoficzne swego mistrza. Dzieła: „Wissenschaft der Erkenntnis" (1847), „Schleiermachers Sittenlehre" (1851).

Waga analityczna.

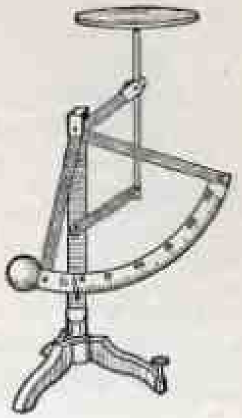
Waga listowa.

Belka wagi.

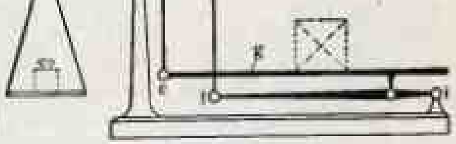
Waga dziesiętna.

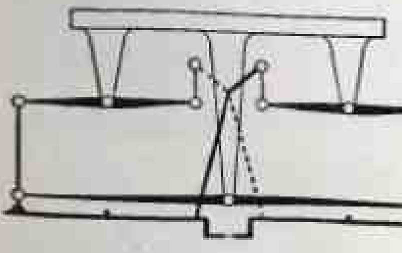
Waga stołowa.

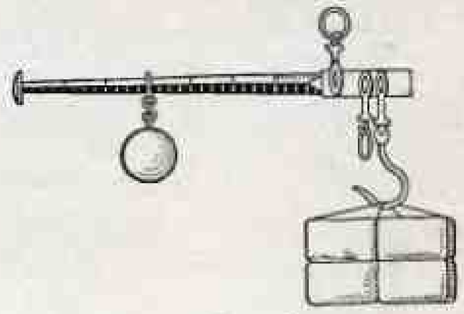
Przezmian.

1. Potwal (kaszalot, Physeter catodon). 1/200

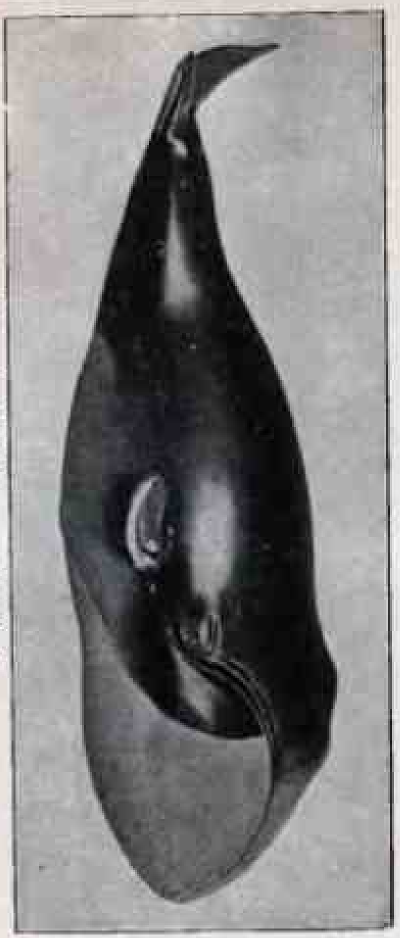

2. Wal grenlandzki (Balaena mysticetus). 1/200

3. Płetwal błękitny (Balaenoptera musculus). 1/300

4. Delfin grindwal (Globicephala melas). 1/70

5. Narwal (Monodon monoceros). 1/80

6. Płetwal karłowaty (Balaenoptera acutorostrata). 1/25

7. Delfin (Delphinus delphis). 1/20

„Geschichte der philosophischen Moral-, Rechts- und Staatslehre der Engländer und Franzosen" (1855), „Das Evangelium der Wahrheit und Freiheit" (anonimowo, 1865).

2. Karl, syn poprzedn., filozof, (1860—1928), neokantysta marburskiej szkoły, socjaldemokrata; wydał liczne dzieła Kanta. Dzieła: „Kant und der Sozialismus" (1900), „Geschichte der Philosophie" (1903), „Kant, Schiller, Goethe" (1907), „Kant und Marx" (1911), „Kants Leben" (1911), „Marx, Engels und Lassalle als Philosophen" (1920), „Kant, Fichte, Hegel und der Sozialismus" (1920), „I. Kant, der Mann und das Werk" (1924), „Von Machiavelli bis Lenin" (1925) i in.

M. Vörösmarty.

Vörösmarty Mihály, poeta węgier., (1800—1855), wpłynął przełomowo swym poematem romantyczno-patrjotycznym: „Ucieczka Zalána" (1824), napisał eposy: „Cserhalom" (1825), „Dwaj sąsiedzi" (1831) i i., dramaty: „Csongor i Tünde" (1831), tragedje: „Grabarze skarbu" (1832), „Bán Maroth" (1839), „Ofiara" (1839), elegje i ballady, przekłady Szekspira. Wyd. zbior. 1845—94, 10 t. Niektóre poezje tłum. A. Lange.

Vorstenlanden („książęce kraje"), rezydentury: Surakarta i Dżokdżakarta na Jawie, posiadające własnych książąt.

Vorsterman Łukasz, rytownik niderl., (1595—1675), od 1618 pracował dla Rubensa, rytując doskonale jego dzieła. Najważniejsze z nich: „Hołd pasterzy i 3 Króli" i „Zdjęcie z krzyża". 1624—38 rytował w Londynie dzieła Rafaela, van Dycka, Holbeina i in., po powrocie do Antwerpji głównie portrety, m. in. do Ikonografji van Dycka.

Vorticella, (wirczyk), pierwotniak należący do wymoczków (Infusoria); por. ryc. przy art. Protozoa.

Vortumnus (Vertumnus), staroitalski bóg, pochodzenia etruskiego, personifikacja ciągle zmieniającego się roku i różnorodnych jego darów. Także opiekun handlu. Ku jego czci obchodzono Vortumnalia (Vertumnalia).

Vos, 1. Martin de, malarz niderl., (1531—1603), uczeń swego ojca Piotra de V. starszego, Fr. de Vriendta i Robusti'ego we Florencji. Dzieła: „Samson i Dalila" (Madryt), „Kuszenie św. Antoniego" (Antwerpja), „Wesele w Kanie" (tamże w katedrze), dalej w zbiorach w Brukseli, Florencji, Gandawie, Karlsruhe, Kopenhadze, Paryżu, Wiedniu i i. Według bardzo licznych rysunków V. rytowali Sadeler, Galle i i. (ponad 600 płyt).

2. Cornelis de, malarz niderl., (ok. 1585—1651), od 1608 mistrz w Antwerpji. Malował znakomite portrety; najsławniejsze z nich: Abraham Graphens (1620, Antwerpja), „Mistrz z rodziną" (ok. 1625, Bruksela), „Portret dziecięcy" (1627, Frankfurt n. M.) i in. Mniej znakomite są jego obrazy religijne. — Brat jego, Paul de V., (1590—1678), współpracownik Rubensa, malował polowania i zwierzęta w rodzaju Snydersa.

Vosges (Wogezy), 1. ob. Wogezy, góry; 2. departament we wsch. Francji, obejmujący płd. część dawnej Lotaryngji, ma 5903 km² i 382.100 mieszk. Stolicą jest Epinal.

Vöslau (Bad V.), uzdrowisko w Austrji Dolnej, u wsch. podnóży Lasu Wiedeńskiego z 4.945 mieszk. i źródłami mineralnemi.

Voss, 1. Gerhard, zw. Vossius, filolog starożyt., (1577—1649), zasłużył się około łacińskiej gramatyki („Aristarchus sive de arte grammatica"), poetyki („De artis poeticae natura"), retoryki, historji.

2. Johann Heinrich, poeta niem., (1751—1826), w r. 1781 wydał przekład „Odyssei", w r. 1793 „Iljady", przyswajając Homera niem. kulturze umysłowej, napisał w r. 1795 sielankowy poemat „Luise" (wdzięczny obraz życia na protestanckiem probostwie), w l. 1802—05 wiódł spór z romantykami, widząc w nich objawy reakcji religijnej i politycznej, przeciw Creuzerowi skierował „Anti-Symbolik" (1824—26, 2 t.), później zajmował się głównie przekładami poetów klasycznych, ale dążąc do dokładności, nie dorównał swym pracom poprzednim. Wyd. zbior. 1835, 5 t.

3. Heinrich, syn poprzedn., (1779—1822), współpracował w przekładach ojca, przestawał z Schillerem i Goethem (wspomnienia jego o nich wyd. 1834, 1895, 1896), przyjaźnił się z Jean Paulem (korespondencja, 1833).

4. Richard, pisarz niem., (1851—1918), z jego dramatów najlepszy: „Die neue Zeit" (1891), z powieści najpoczytniejsza „Zwei Menschen" (1911, 620 tys. 1920). Autobiograf. „Aus einem phantastischen Leben" (1920). Wybór dzieł, 1922, 4 t.

Vossische Zeitung, najstarsza (zał. w 1704), berlińska gazeta demokratyczna, zajmuje się zwłaszcza wybitniejszą literaturą współczesną. Jednym z jej współpracowników był Lessing. Obecnie należy do wydawnictwa Ullsteina (od r. 1913).

Vossler Karl, romanista niem., * 1872, prof. w Würzburgu i Monachjum, autor „Poetische Theorien der italien. Frührenaissance" (1900), „Italienische Literaturgeschichte" (1900), „Geist und Kultur in der Sprache" (1925), „Jean Racine" (1926) i i.

Vostitsa (staroż. Aigion), miasto portowe w Achaji (Grecja), nad zatoką Koryncką z 11.008 mieszk. i handlem.

Votes for Women (ang., „prawo głosu dla kobiet"), hasło sufrażystek (ob.).

Votum (łac., l. mn. vota), uroczyste, prawnie wiążące ślubowanie, które składali dawni Rzymianie bóstwu, zobowiązując się n. p.

w obliczu choroby, podróży, wojny i t. d., wzamian za udzielenie pomocy, do złożenia darów, ofiar, urządzenia uroczystego obchodu i t. d. O ślubowaniu w St. T. i chrześcijaństwie, ob. Ślub (votum). — W dalszem znaczeniu tyle, co głos rozstrzygający (v. decisivum), głos opinjodawczy (v. consultativum). — V. zaufania lub nieufności, wyrażenie przez jakąś korporację oceny działalności pewnej osoby lub kolegjum (n. p. prezydjum) w drodze głosowania. W systemie parlamentarnym pociąga v. nieufności wyrażone przez przedstawicielstwo narodowe ministrowi z reguły ustąpienie tegoż.

Vouet Simon, malarz franc., (1590—1649), pracował długi czas we Włoszech, skąd został 1627 powołany przez Ludwika XIII na malarza nadwornego. Dekorował pałac Luksemburski w Paryżu, komponował kartony do gobelinów, malował obrazy ołtarzowe. Dzieła w Luwrze, Brukseli, Strassburgu, Madrycie, Dreźnie i in.

Vox (łac.), głos, dźwięk, wyraz.

Vox humana, w organach piszczałka 8-stopowa, o szlachetnem, miękkiem brzmieniu, starającem się zbliżyć do barwy głosu ludzkiego. Jako 4-stopowa nazywa się vox angelica, głos anielski.

Vox hybrida, łacińskie określenie barbaryzmu (ob.).

Vox populi, vox Dei (łac.), przysłowie: „Głos ludu jest głosem Boga".

Voyous (franc.), zobaczymy.

Vrana, jezioro w Dalmacji, na wsch. od Biogradu (Zaravecchia), oddzielona od Adrjatyku wąskim przesmykiem, ma 30 km², jest do 6 m głębokie, słonawe i bezodpływowe.

Vranex Sebastian, malarz niderl. (ok. 1573—1647), żył w Antwerpji, malował krajobrazy ze sztafażem i obrazy religijne.

Vratca (Vraca, Wraca), miasto okręg. w Bułgarji, na płn. stokach zach. Bałkanu z 15.672 miesz. i przemysłem tkackim.

Vratislavia, łacińska nazwa Wrocławia.

Vraz Stanko, poeta słoweń.-chorw., (1810—1851), pisał najpierw po słoweń., później gorący zwolennik chorw. illiryzmu. W l. 1842—50 wydawał czasopismo illiryj. „Kolo", zebrał pieśni słowiańskie ze Styrji, Krainy, Karyntji i t.d. (1839). Główne dzieła: „Różane jagody" (1840, erotyki), „Cytra i tamburyn" (1845, poezje).

Vrbas, prawoboczny dopływ Sawy w Bośni, długi 253 km, wypływa na Vranica Planina, a uchodzi poniżej Banialuki.

Vrbas, banat w Jugosławji, nazwany od rzeki V., ma 20.558 km² i 850.000 miesz. Stolicą jest Banialuka.

Vrchlický Jarosław, pseud. poety czesk. Emila Fridy, (1853—1912), nadzwyczaj wszechstronny, od 1893 prof. porównawczej hist. lit. w Pradze, jako poeta w doborze treści kosmopolita ze skłonnością do egzotyki, w postawie romantyk, b. przypominający V. Hugo. Mistrzowski zwłaszcza w powieści poetyckiej i w balladzie, np. w zbiorach: „Poezje epickie" (1876—1907, 3 cz.), „Mity" (1879—80, 2 t.), „Freski i gobeliny" (1891) i i. Większe poematy epickie: „Hilarion" (1882), „Twardow-

J. Vrchlický.

ski" (1885), „Bar Kochba" (1897). Liryki: „Eklogi i pieśni" (1880), „Drogi do Eldorado" (1888), „Dni i noce" (1889), „Na siedmiu strunach" (1897), „Wyspy koralowe" (1908) i in. Dramaty: „Drahomira" (1882), „Śmierć Odyseusza" (1882), „Juljan Apostata" (1885), „Hippodamia" (trylogja, 1883—90), „Pietro Aretino" (1892), „Simson" (trylogja, 1901), „Godiva" (1907) i i. Pisał też nowele, studja literackie, tłum. różnych poetów obcych, m. i. Mickiewicza. Wyd. zbior. 1895—1910, 65 t. Przekłady pol. Br. Grabowskiego, Miriama-Przesmyckiego i i.

Vredis Jodocus (właśc. Jost Pelsers), rzeźbiarz niem., (ok. 1475—1540). Z dzieł jego, nacechowanych subtelnym liryzmem, wymienić należy Tryptyk i „Madonnę".

Vriendt, 1. Frans de, p. Floris.

2. Albrecht de, malarz belg., (1843—1900), kształcił się w Antwerpji, wzorował się na mistrzach flamandzkich z XV. w. Malował sceny historyczne i malowidła ścienne w kościołach i budynkach świeckich.

Vries, 1. Jan Vredeman de, malarz niderl., (1527—po 1604). Jego rysunki, wzory architektoniczne i projekty ornamentalne oddziałały silnie na ówczesne budownictwo i snycerstwo. Pozostawił zbiory wzorów kartuszy i grotesek, „Architekturę" według Witruwjusza, rozprawę o perspektywie i t. d.

2. Adriaen de, rzeźbiarz niderl., (1560—1627), uczeń Giovanni da Bologna, działał w Augsburgu i Pradze, był jednym z najsławniejszych mistrzów wczesnego baroku w plastyce półn. Główne dzieła: „Merkury i Psyche", popiersie Rudolfa II., „Diana", „Neptun" i i.

3. Abraham de, malarz niderl., (* ok. 1590—ok. 1650), malował portrety pod wpływem Rembrandta.

4. Hugo de, botanik holenderski, ur. 1848, prof. w Amsterdamie, twórca teorji mutacji, zajmował się ponadto fizjologją komórki (plazmoliza i osmoza). Napisał m. in.: „Intercellulare Pangenesis" (1889), „Die Mutationen und Mutationsperioden bei der Entstehung der Arten" (1901), „Die Mutationstheorie" (1901—03, 2 t.). Był on jednym z odkrywców prac Mendla w r. 1900.

Vriesea Lindl. (bezbronka), roślina z rodziny Bromeliaceae, ma liście często marmurkowane, bezlistną łodygę, kwiatostan kłosowaty, barwne podkwiatki. Rośnie epifitycznie

w Brazylji. Liczne gatunki hodowane jako ozdobne w szklarniach.

Vršac, miasto w Banacie (Jugosławja), w banacie Dunaju z 28.680 miesz., muzeum i przemysłem młynarskim.

Vršovice, przedmieście Pragi czeskiej.

Vrtel Stefan, ob. Wierczyński Stefan.

Všehrd Viktorin Kornel, czeski prawnik i humanista, (ok. 1460—1521), jedna z najwybitniejszych postaci w narodzie czeskim, zasłużony około rozwoju nauki prawniczej; napisał m. in.: „Knihy devatery o právich, o sŭdích i o deskách země České".

V. T., Vetus Testamentum (łac.), Stary Testament.

Vuillard Jean Edouard, malarz franc., * 1867, pod wpływem Renoira i Degas'a tworzył w stylu późnoimpresjonistycznym. Był też grafikiem.

Vuillaume Jean Baptiste, franc. budowniczy skrzypiec, (1798—1875), świetny naśladowca mistrzów kremońskich, konstruował znakomite smyczki i wynalazł nowy sposób sporządzania strun skrzypcowych. Sensację wywołał zbudowany przez niego kontrabas monstrualnej wielkości (octabasse). Dwaj jego bracia Nicolas i François byli również konstruktorami skrzypiec, a syn, Sebastien zasłynął ze znakomitych smyczków.

Vukovar, miasto w banacie Drina (Jugosławja), przy ujściu rz. Vuki do Dunaju w Syrmji z 10.244 miesz., zamkiem i przemysłem.

Vulcan, osada górnicza w Siedmiogrodzie (Rumunja), w okręgu Hunedoara z 10.400 miesz. i kopalniami węgla brun.

Vulcano, ob. Liparyjskie wyspy.

Vulcanului Muntii, (Wulkańskie góry), pasmo Alp Transylwańskich, na zach. od przełomu Szylu, wysokie do 1870 m (Strasza).

Vulcanus (starsza forma Volcanus), staroitalski bóg ognia. Przydomek Mulciber określa go jako uśmierzającego ogień, później jednak, gdy boga zidentyfikowano z greckim Hefajstosem (ob.) i wyobrażano sobie jako kowala, był objaśniany jako „roztapiający". V. miał w Rzymie poświęcone miejsce na comitium (Volcanal), święto jego (Volcanalia) obchodzono 23. sierpnia.

Vulgata (łac., „wszędzie rozpowszechniona"), tłumaczenie Pisma św., dokonane przez św. Hieronima w l. 383—405 i uznane przez Kościół na soborze trydenckim za jedynie autentyczne. Tłumaczenie poprzednie zwało się Itala (t. j. versio, tłumaczenie). Urzędowe wydania V. pochodzą z r. 1590 (Sykstusa V), i 1592 (Klemensa VIII, t. zw. Sixto-Clementina). Na język polski przełożył V. X. Wujek w r. 1599. Obecnie przygotowuje w Rzymie specjalna Komisja biblijna nowe urzędowe katolickie krytyczne wydanie Pisma św.

Vulgivaga (łac.), „włócząca się wśród tłumu", określenie Wenery, jako uosobienia miłości sprzedajnej.

Vulliemin Louis, historyk szwajc., (1797—1879), założył 1837 Szwajc. Tow. Historyczne, od 1846 prof. historji kościoła, napisał m. in.: „Geschichte der Eidgenossen während des XVI. u. XVII. Jh." (1842—45, 3 t.), „Le canton de Vaud" (1849), „Histoire de la Confédération Suisse" (1876).

Vulnus (łac.), rana (ob.).

Vulpecula (cum ansere) (łac.), gwiazdozbiór północny, ob. Lis (z gęsią).

Vulpes (łac.), lis.

Vulpius Christian August, pisarz niem., (1762—1827), brat przyjaciółki i późniejszej (od 1806) żony Goethego Christiane (1765—1816), autor m. i. fantastycznej powieści zbójeckiej „Rinaldo Rinaldini" (1798, 3 t.), tłum. na wiele języków.

Vultur (łac.), sęp.

Vulturnus (po łac.), u Rzymian wiatr wschodni.

Vulva (łac.), srom niewieści, szpara sromowa (ob. Srom); vulvitis, zapalenie sromu niewieściego.

Vuylsteke Julius Pieter, poeta i działacz flaman., (1836—1903), autor liryków: „Zwijgende liefde" (1860) i i. Wyd. zbior. poezyj 1881, 1887, pism prozą 1887—91, 4 cz.

V. V. = vice versa (łac.), naodwrót, przeciwnie.

Vyāsa (sanskr., „porządkowy"), przydomek Krishny Dvaipâyany, mitycznego mędrca, uchodzącego za redaktora czterech Wed i zwłaszcza za autora Mahâbhâraty.

Vyšehrad, zamek w Pradze, ob. Praga.

Vysoký Henryk, ur. 1860, prof. archeologji klasycznej w Pradze. Prócz licznych artykułów wydał: „Epidauros" i „Praxiteles".

W.

W, w, 28. litera alfabetu polskiego, powstała z podwojenia łacińskiego v, oznacza głoskę szczelinową, wargowo-zębową, dźwięczną. Do 2. poł. XIX. w. istniało w drukach warszawskich w' na oznaczenie zmiękczonego w na końcu wyrazu, np. paw', zczasem gdy głoska stwardniała, litera okazała się zbyteczna. — W skróceniach w. = wiek, wiersz, werset, w tytułach W. = Wielmożna, Wielmożny, Wielki (np. W. Ks. L. = Wielki Książę litewski), Wasz (np. staropolskie W. M. = Wasza mość). — W. w chemji symbol pierwiastka wolframu. —

W, w elektrotechnice skrót, oznaczający jednostkę dzielności: watt.

Wa, plemię pierwotne z płn. Birmy.

Waadt, ob. Vaud.

Waag, ob. Wag.

Waal, ob. Ren.

Waals Johannes Diderik van der, fizyk holend., (1837—1923), prof. fizyki w Amsterdamie, jeden z twórców kinetycznej teorji płynów. Nazwisko jego złączone jest z równaniem gazów rzeczywistych: $\left(p+\frac{a}{v^2}\right)\left(v-b\right)=RT$,

gdzie p. v. R oznaczają ciśnienie, objętość i temperaturę, R jest stałą gazową, a, b stałe charakterystyczne dla danego gazu. W r. 1910 otrzymał W. nagrodę Nobla.

Wab, *wabik*, ob. Wabienie; por. też Przynęta.

Wabash, prawoboczny dopływ rz. Ohio w Am. Płn., długi 960 km (żeglowny 480 km), płynie przez Stan Ohio i Indianę, tworzy w dolnym biegu granicę stanu Illinois, a uchodzi na granicy stanu Kentucky.

Wabash, miasto w stanie Indiana (Ameryka płn.), nad rzeką W. z 10.299 mieszk.

Wabienie, jeden z myśliwskich sposobów, ułatwiających łowy, polega na naśladowaniu już to wprost ustami, już też przy pomocy odpowiednich instrumentów, zwanych *wabikami* (*wabami*), głosów zwierzęcych, celem znęcenia zwierzyny w pobliże myśliwego.

Wabudu, jedno z plemion Mangbutu z nad rz. Nepoko (Kongo).

Wace albo Gace, pisarz starofranc., (ok. 1100 — po 1174), oprócz żywotów świętych, napisał dwie obszerne kroniki rymowane: „Brut" albo „Geste des Bretons" (1155) i „Rou" albo „Geste des Normanz" (1160—74).

Wach, prawoboczny dopływ Obu w okręgach: Tomsk i Krasnojarsk (Syberja), długi 900 km (500 km żeglowny).

Wach, 1. Karl Wilhelm, malarz niem., (1787—1845). Główne dzieła: portret królowej Luizy, „Psyche i Amor", oraz szereg malowideł ściennych, treści religijnej i mitologicznej.

2. Adolf, prawnik niem., (1843—1926), znakomity znawca prawa karnego. Napisał: „Hb. des deutschen Zivilprozessrechts" (1885), „Die Reform der Freiheitsstrafe" (1890), „Zur Lehre von der Rechtskraft" (1899), „Die Beweislast" (1901), „Struktur des Strafprozesses" (1914), „Grundfragen und Reform des Zivilprozesses" (1914) i in.

Wachan (*Wakhan*), kraina w płn.-wsch. Afganistanie, na płn. od gór Hindukusz, obejmuje doliny rz. Pamir i W. (Sarhad).

Wachholz Leon, lekarz pols., ur. 1867, prof. medycyny sądowej, 1895 we Lwowie, od 1896 w Krakowie. Ogłosił: „O oznaczeniu wieku ze zwłok na podstawie kostnienia główki kości ramieniowej" (1894); „O fizjopatologicznym mechanizmie utopienia" (1904); „Doświadczenia nad rozmieszczeniem tlenku węgla w krwi zaczadzonych" (1913); „Psychopatologja sądowa" (1923); „Medycyna sądowa" (wyd. III, 1925); „Medycyna kryminalna" (wspólnie z Olbrychtem, 1924); „O zaburzeniach umysłowych u dzieci i młodzieży" (1926); przekład „Fausta" Goethego i in.

Wachlarz, od dawnych czasów używany do chłodzenia twarzy, ochrony przed słońcem i owadami, składa się w swej najprostszej postaci z trzonka i umocowanego na nim liścia, kawałka papieru lub materji; znane są również w. z piór. W XVII w. pojawiają się w. składane, na wzór staro-japońskich hi-ogi, składające się z wąskich płytek, obracających się jednym końcem dookoła wspólnej osi, a z drugiej związanych przeciągniętą przez nie tasiemką jedwabną. Odmianą ich są w. zrobione z kawałka papieru, pergaminu i t. p. rozciągniętego na wąskich deseczkach, nieraz malowane przez wybitnych malarzy. — W. w *botanice* rodzaj kwiatostanu, ob.

Wachlarzoskrzydłe (Strepsiptera), rząd owadów, których larwy pasorzytują głównie w błonkówkach. Tylko samce posiadają przednie skrzydła sztywne, tylne wachlarzowate. Samice robakowate, żyworodne, nie wychodzą ze skóry poczwarki i siedzą między segmentami odwłoka swych żywicieli. Tu należą: Xenos vesparum Rossi, Stylops L. i inne.

Wachmistrz, stopień podoficerski (ob. Podoficer), w kawalerji odpowiadający szarży sierżanta w broniach pieszych. W Polsce istnieje ponadto stopień *starszego w.*, przeznaczony dla w.-szefów szwadronu.

Wachowiak Stanisław, pol. ekonomista i polityk, ur. 1890, organizator spółek rzemieślniczych, dyrektor banku w Inowrocławiu, 1920—24 poseł na sejm, 1924—26 wojewoda pomorski, położył duże zasługi przy organizacji wystaw w Poznaniu (1927—29 dyrektor Pow. Wyst. Kraj.), później dyrektor firmy Robur w Katowicach.

Wacht am Rhein, (niem. „Straż nad Renem"), niem. hymn narodowy, słowa Maxa Schneckenburgera (1840), muzyka K. Wilhelma (1854).

Wachtel, 1. Wilhelm, malarz pols., * 1875, kształcił się w Akademji krakowskiej u L. Wyczółkowskiego, i w Monachjum u N. Gipysa. Przebywał wiele w Monachjum. Maluje portrety, sceny rodzajowe i i.

2. Karol Henryk, publicysta pol., * 1876, współpracownik pism lwowskich (poezje pod pseud. *Astaroth*), od r. 1902 w Ameryce płn., redaktor „Tygodnika Lasallskiego" w La Salle, od r. 1903 redaktor „Narodu Polskiego" oraz „Dziennika Chicagowskiego" w Chicago.

Wacław, 1. *święty*, patron Czech, (911—929), starszy syn księcia Wratysława, był pod opieką babki Ludmiły i matki Drahomiry, po wstąpieniu na tron spotkał się z opozycją partji narodowej pod wodzą młodszego brata Bolesława, przez którego został zamordowany. Od niego powstała nazwa korony św. Wacława (ob.). Święto 28 września.

2. *król niem.*, najstarszy syn Karola IV, (1361—1419), wstąpił na tron niem. i czeski 1378 (od 1376 król rzymski), od 1373 był również margrabią brandenburskim. Popadł w Czechach w ostry konflikt z szlachtą i duchowieństwem i rozkazał w 1393 wrzucić Jana Nepomuka, późniejszego świętego do Wełtawy. W. zrezygnował z władzy w Czechach, a w r. 1400 został jako król niem. zdetronizowany.

Królowie Czech: 3. W. I., syn Przemysława Ottokara I, (1202—1253), panował od 1228, prowadził wiele wojen, szczególnie z Babenbergami. Popierał Niemców, protektor Minnesängerów.

4. W. II., syn Przemysła Ottokara II, (1271—1305), panował od 1283, ożeniony z córką Rudolfa Habsburga, ograniczył wpływy szlachty, zyskał w lenno część Śląska, tłumacząc na swoją korzyść umowę w sprawie dziedziczenia zawartą z Henrykiem IV Probusem, zajął Małopolskę (1291), a ożeniwszy się z Elżbietą,

córką Przemysła Wielkopolskiego, Wielkopolskę (1300). Zaprowadził w Polsce sprężyste rządy przy pomocy nowych urzędników, starostów. Walczył z Władysławem Łokietkiem o Małopolskę, pokusił się też o Węgry (1302). Protegował kulturę niemiecką.

5. W. III, syn poprzedniego (ur. 1289), król czeski i węgierski, zamordowany 1306. Na nim wygasł ród Przemyślidów.

6. W. IV. ob. Wacław 2.

Książęta śląscy: 7. W. I., książę na Lignicy, (um. 1364), popierał Czechów, znany z rozrzutnej i złej gospodarki.

8. W. książę zatorski, syn Kazimierza Oświęcimskiego, 1456 lennik Polski.

Wacław z Oleska, pseud. Wacława Zaleskiego (ob.).

Wacław z Tęczyna, budowniczy pol., † 1376, duchowny, syn Jędrzeja, wojewody krak. Był budowniczym Kazimierza W. i jego doradcą w sprawach architektonicznych. Dokończył budowy zamku we Włodzimierzu Wol.

Wacław „Ubogi", rodem z Brodni n/Wartą, prof. akademji krakowskiej z poł. XV. w., kopista najstarszych godzinków polskich (ok. 1482), rękopis w bibl. uniw. w Peszcie, wydał L. Malinowski p. t. „Modlitwy Wacława" (1875 i 1887).

Wacława św. korona, królewska korona czeska, używana podczas koronacji, wykonana 1347 z użyciem materjału dawnej książęcej korony Przemyślidów z czasów św. Wacława, składa się z 4 lilij heraldycznych, połączonych kabłąkami. Przechowana w skarbcu koronnym katedry św. Wita w Pradze.

Wacławowska biblja, czeski przekład jezuicki z końca XVII. w. (Nowy Test. wyd. 1677, Stary Test. 1712—15). Nazwa od funduszu św. Wacława, skąd pokryto koszty.

Waco, miasto w środk. Teksasie (Ameryka płn.), nad Brazos River z 45.700 mieszk., uniwersytetem baptystów (od 1845) oraz znacznym przemysłem i handlem.

Wad, minerał, zbliżony składem chemicznym do psylomelanu (ob.), występuje w skupieniach ziemistych, soplach i utworach nerkowatych, nieraz o budowie skorupowej. Zawiera więcej wody, aniżeli psylomelan, bar i potas tylko w nieznacznych ilościach. Jest produktem rozkładu węglanów żelaza, zawierających w swym składzie chemicznym i mangan, a także powstaje z psylomelanu.

Wad Medani, stolica prow. Niebieskiego Nilu w Sudanie ang.-egipskim, nad Nilem Nieb., przy kolei: Chartum—Sennar z 33.000 mieszk. i handlem.

Wada serca, ob. Serca choroby.

Wadaj, dawne państwo w środk. Sudanie, należące obecnie do Franc. Afryki Równikowej, między jez. Czad, Dar-Furem, Bagirmi i Kanem z ok. 200.000 km² i ok. 2.000.000 mieszk. (Tibbu, murzyni, Fulbowie, Arabowie). Kraj jest po większej części stepem, na którym sterczą tu i ówdzie pojedyncze skały, przeciętym wysychającemi rzekami, które bądź uchodzą do Szari, bądź giną w słonych bagnach. *Ludność* trudni się rolnictwem i chowem bydła. Panującą religją jest islam. Stolicą jest *Abeszr*, dawniej zaś Wara. W W. zginęło szereg podróżników europejskich. Francja objęła protektorat nad W. w 1903, a po stłumieniu powstania 1908—10 zawładnęła ostatecznie krajem.

Waddington, 1. William Henry, franc. mąż stanu, (1826—1894), archeolog, poseł demokratyczny, wielokrotny minister (1873—77), brał udział w kongresie berlińskim, 1879 prezydent ministrów, jako senator był posłem w Londynie (1883—1893), napisał: „Mélanges de numismatique et de philosophie" (1861).

2. Richard, brat poprz., franc. polityk i historyk, (1838—1913), napisał: „Louis XV et le renversement des alliances, 1754—56" (1896), „La guerre de Sept ans" (1899—1913, 5 t.).

3. Albert, franc. historyk, ur. 1861, znawca dziejów Niderlandów i Brandenburgji w XVII. w., 1896 prof. w Lyonie. Napisał: „Le grand électur Frédéric-Guillaume de Brandebourg" (1905—08, 2 t.), „Histoire de Prusse" (1911—22, 2 t.) i in.

Wadhwan, państewko dannicze w agenturze Kathiawar (Indje ang.) z 611 km² i ok. 43.000 mieszk. *Stolica* W. ma 16.390 mieszk. i handel bawełną.

Wadi (*Uadi* = dolina), głęboka o stromych ścianach, często cyrkiem zakończona dolina skalna na Saharze wsch. (na zach. = *ued*, *wed*) i wogóle na pustyni skalnej, powstała na skutek oberwania się chmury, choć niektóre z w. przetrwały do dziś z okresu dyluwjalnego. Często używa się nazwy w. na oznaczenie wszelkich dolin na pustyniach arabskich, zwłaszcza tych, któremi płyną wysychające okresowo rzeki. W. odgrywają ważną rolę, w nich występują często źródła, i co za tem idzie, oazy.

Wadi Draa, ob. Draa.

Wadi-el-Araba, ob. Araba.

Wadi-et-Tumilat, ramię delty Nilu, długie 50 km, należące do systemu kanału Sueskiego.

Wadi Halfa, stolica prowincji w płn.-zach. Nubji (Sudan ang.-egipski), na granicy Egiptu, przy drugiej katarakcie Nilu z 4.000 mieszk. Posiada połączenie kolejowe z Chartumem i wodne z Assuanem oraz znaczny handel.

Wadjum (z łac.), kwota, którą składa się na zabezpieczenie przyjętych zobowiązań, głównie w przetargach i licytacjach.

Wadowice, miasto powiat. w woj. krakowskiem, nad rz. Skawą, 272 m nad poz. morza, przy kolei: Bielsko—Kalwarja i Spytkowice—Sucha z 6.862 mieszk. Posiada 2 szkoły średnie i szkołę przemysłową oraz cementownię, fabr. drutu, koronek, mydła, obuwia, opłatków, papieru, wódek i mebli. Miastem są W. od 1430. *Powiat* W. ma 666 km² (58,7% ról i 23,1% lasów) i 88.646 mieszk.

Wadowita Marcin, pols. pisarz teol., (1567—1641), proboszcz kościoła św. Florjana w Krakowie, kaznodzieja katedry krak., autor wielu teolog. dzieł łacińskich.

Wafd, stronnictwo nacjonalistyczne w Egipcie, które walczy o zupełną niezależność kraju. (Przywódcy: Zaghlul Pasza, od 1927 Mustafa Pasza Nahas).

Wafle, cienkie płaty ciasta, wypiekane w specjalnych formach żelaznych.

Wag (słow. V á h, węg. V á g, niem. W a a g), lewoboczny dopływ Dunaju na Słowaczczyźnie, długi 396 km (żeglowny na 40 km). Powstaje z połączenia Białego i Czarnego W., które wypływają z Wysokich i Niżnych Tatr, płynie ku zach. i płd. przecinając Wielką i Małą Tatrę, łączy się z Małym Dunajem i uchodzi naprzeciw Komarna. Główne dopływy: Orawa i Turec.

Waga, przyrząd do porównywania ciężarów i mas, zazwyczaj dźwignia dwuramienna, równoramienna lub nierównoramienna lub też kombinacja dźwigni. W myśl twierdzeń statyki warunkiem równowagi na dźwigni jest równość momentów obustronnie działających sił; jeżeli zaś w. jest ściśle równoramienną, z równości momentów wypływa jako warunek równowagi równość obustronnie działających ciężarów, więc w tym przypadku z równowagi można naodwrót wnioskować, że ciężary działające po obu stronach w. są sobie równe. Zasadniczą cechą, od której zależy zakres zastosowań danej wagi jest jej c z u ł o ś ć, t. j. kąt lub ilość podziałek, o którą wychyla się z położenia równowagi belka w. przy dodatkowem nieznacznem obciążeniu po jednej tylko stronie. Belki w. czułych opatrzone są długim, prostopadłym do belki i sztywnie z nią złączonym pręcikiem, t. zw. języczkiem, przyczem przedłużenie tegoż przechodzi przez oś obrotu w. Koniec języczka przesuwa się w czasie wahań w. wzdłuż skali, umieszczanej zazwyczaj u podstawy słupka, na którym spoczywa w. Powiedzenie, że czułość w. wynosi n. p. dwie podziałki na 1 mgr oznacza, że przy dodatkowem jednostronnem obciążeniu 1 mgr języczek w. zmieni swe położenie o dwie podziałki.

Do dokładnych ważeń oraz do celów naukowych stosuje się w. zwaną a n a l i t y c z n ą ze względu na częste jej zastosowania przy analizie chemicznej ilościowej. Czułość w. analitycznej wynosi zazwyczaj kilka podziałek na 1 mgr, można więc tą w. wyznaczać ciężar ciał z dokładnością dziesiątej części miligrama. Czułość w. analitycznej jest tem większa, im mniejsza jest masa belki, im większa jest jej długość oraz im mniejsza jest odległość osi obrotu od środka ciężkości ruchomych części wagi. Dawniej starano się zwiększyć czułość wagi przez zwiększanie długości ramion w., powodowało to jednak zwiększenie masy belki oraz nadmiernie długie okresy wahań; dzisiaj długość belki w. analitycznej nie przekracza 15 cm, nadaje się jej kształt tarczy trójkątnej, obróconej wierzchołkiem ku górze. Tarcza posiada liczne wycięcia, których celem jest zmniejszenie jej momentu bezwładności. Belka wspiera się krawędzią pryzmatu sporządzonego z twardej stali lub agatu na płytce również z twardego materjału. Szalki w. zawieszone są na belce w sposób podobny, krawędzie, na których wiszą szalki są równoległe do krawędzi pryzmatu środkowego. Przy pomocy osobnego urządzenia zawiesza się w. na pryzmatach tylko na czas odczytywania wahnień w., poza tem spoczywa ona na dodatkowych podporach, tak, że krawędzie (ostrza) pryzmatów nie stykając się stale z płaszczyznami nie ulegają stępieniu. Ramiona belki w. lub złączona z belką linijka metalowa dzielona jest na dziesięć równych części, konik, t. j. ciężarek 0,01 gr z drutu zgiętego w postaci podkowy z uszkiem umieszczony na kresce, n. p. 3 podziałki znaczy 0,003 gr. Czwarte miejsce dziesiętne liczby, dającej nam ciężar ciała wyznacza się rachunkowo przez oznaczenie środka wahnień w. nieobciążonej, obciążonej ciężarkiem nieznacznie mniejszym od ważonego oraz ciężarkiem nieznacznie większym od ważonego. Ważenie dokładne wymaga kalibracji ciężarków używanych do ważenia, t. j. porównania ich z ciężarkiem wzorcowym, uwzględnienia stosunku długości ramion w., które nigdy nie są idealnie równe oraz uwzględnienia straty na ciężarze w powietrzu, jakiej doznaje ciało ważone jak i ciężarki. Do ważeń jeszcze dokładniejszych służą m i k r o w a g i, których istotną częścią jest sprężysta nitka kwarcowa, ulegająca zgięciu pod wpływem obciążenia. Z natury rzeczy przeznaczone one są do obciążeń do kilkunastu gr, pozwalają na wyznaczenie ciężaru z dokładnością 1/100 mgr. Podobną jest zasada działania w. s p r ę ż y n o w y c h: wydłużenia sprężyny stalowej przy obciążeniach poniżej granicy sprężystości są proporcjonalne do obciążenia. Wystarcza zatem skalibrować sprężynę znanemi ciężarkami, umieścić skalę wyrażającą wydłużenia w odpowiadających im obciążeniach, a mamy w. dogodną w użyciu, bo niewymagającą ciężarków. W życiu codziennem używa się w. z garniturem ciężarków, jak n. p. w. s t o ł o w a, d z i e s i ę t n a, p o m o s t o w a lub też w. z jednym ruchomym ciężarkiem, t. zw. przezmian (waga rzymska), służący do przybliżonych a szybkich ważeń oraz w. z jednym ciężarkiem nieruchomo z ruchomym systemem dźwigni złączonym, jak n. p. w. listowa, w. sklepowe różnych systemów. — Por. t a b l. poza tekstem.

Waga, lewoboczny dopływ Dźwiny Płn. w gub. Wołogda i Archangielsk (Rosja), długi 533 km (335 km żeglowny).

Waga (łac. Libra), 1. gwiazdozbiór południowy, leżący w pasie zwierzyńcowym. — 2. Siódmy znak zwierzyńca.

Waga, przełęcz w Tatrach Wysokich, położona między szczytami Wysoką i Rysami, 2343 m wys.

Waga, gimnastyczne ćwiczenie równoważne, polegające na utrzymaniu ciała na jednej nodze w poziomie, zgiętego w jednym stawie biodrowym, z drugą nogą wyprostowaną w poziom w przedłużeniu tułowia i głowy. Noga, na której wspiera się ciało jest lekko ugięta w kolanie. — W. w s p o r c i e, por. Wagi kategorje.

Waga, 1. Teodor, pedagog pol., pijar, (1739—1801), autor, m. i. bardzo popularnego podręcznika: „Historja książąt i królów polskich krótko zebrana" (1767, do r. 1864 kilkanaście wydań, wyd. z r. 1818 i 1824 opracowane przez Lelewela), tłumacz Beccarii „O występkach i karach".

2. Antoni, pol. pisarz, przyrodnik i pedagog, pijar, (1799—1890), w l. 1864—66 odbył podróże naukowe do Egiptu, Nubji, płd. Europy i Afryki. Oprócz wielu rozpraw i dzieł przyrodniczych (zwłaszcza entomologicznych) wydał m. i.: „Rozprawa o naukach przyrodzonych, a w szczególności o historji naturalnej" (1819), „O zwierzętach przez poetów i malarzy zmyślonych" (1820), „O błędach przeciwko naukom przyrodzonym w dziełach rymotwórców naszych" (1836).

3. Jakób, botanik pol., (1800—1872), pracował jako nauczyciel w Warszawie, Radomiu, Szczucinie i w Łomży. Najważniejsze jego dzieło: „Flora polska", 3 t. (1847—48). Ogłosił przekład Flammariona: „Wielkość światów zamieszkałych" (1864) i Figuiera „Historja roślin (1872).

Wagabunda (z łac.), włóczęga.

Waganci (łac., „włóczęgi"; Bacchanci), ludzie wędrujący, zwłaszcza wędrowni szkolarze (vagi scholares) XII. i XIII. w., którzy w swoich pieśniach ośmieszali występki duchowieństwa a wysławiali radość i piękno życia świeckiego. Niemieckie (łac. i łac.-niem.) utwory zebrane p. n. „Carmina burana" (IV. wyd. 1904). We Francji nazywali się Goliardami, zapewne od patrona Goliasa (Goliata?). O pieśni goliardowej w Polsce Ryszard Ganszyniec w „Przegl. Humanist." (1930). Na tem tle znakomita powieść Wacława Berenta: „Żywe kamienie" (1918). O w. studja niem.: Hubatsch (1870), N. Spiegel (1888, 1892, 1908), H. Süssmilch (1917).

Waganda, rolnicze i pasterskie plemię Bantu z Ugandy; egzogamiści, rządzący się patrjarchalnie.

Wagenaar Jan, historyk niderl., (1709—1773), z zawodu kupiec, napisał: „Vaderlandsche historie" (1749—1760), w 21 tomach, tłumaczoną na niemieckie i później przez wielu kontynuatorów uzupełnioną.

Wageningen, miasto w prow. Geldrji (Holandja), nad Renem z 13.096 mieszk. i wyższą szkołą rolniczą (od 1910).

Wagi kategorje, kategorje, na jakie dzielą się zawodnicy przy sportach ciężkoatletycznych (zapasy, podnoszenia ciężarów) i boksie, zależnie od wagi ciała. W boksie rozróżniamy wagi: 1. papierową, 2. muszą, 3. kogucią, 4. piórkową, 5. lekką, 6. półśrednią, 7. średnią, 8. półciężką, 9. ciężką.

Wagilewicz Jan, ksiądz, polsko-ruski historyk, lingwista, publicysta, (1811—1866). Badał życie i zwyczaje ludu ruskiego. Założył we Lwowie „Dniewnik ruski", kustosz bibljoteki Ossolińskich, potem archiwum Wydziału Krajowego. Pisał pod pseudonimem D a l i b o r drobne rozprawy z dziedziny języka ruskiego i inne. Był współpracownikiem Słownika Lindego.

Wagner, 1. Joseph, miedziorytnik niem., (1706—1780), prowadził w Wenecji szkołę, której uczniem był m. i. Bartolozzi.

2. Johann Peter Alexander, niem. rzeźbiarz nadworny, (1730—1809), przedstawiciel stylu „Zopf" w płd. Niemczech, tworzył w Würzburgu.

3. Heinrich Leopold, pisarz niem. z okresu „burzy i naporu", (1747—1779), napisał zwłaszcza tragedję „Kindermörderin" (1776, nowe wyd. 1883, śmiały naturalizm i humanitarna tendencja), zatem m. i. satyrę „Prometheus, Deukalion u. seine Rezensenten" (1775, przeciw krytykom „Werthera"), powieść „Leben u. Tod Seb. Silligs" (1776). Wyd. zbior. 1923, 5 t.

4. Johann Martin von, rzeźbiarz niem., (1777—1858), dyrektor Akademji monachijskiej. Sprowadził do Monachjum grupy z Eginy z Grecji. Główne dzieła: „Igrzyska w Eleusis", 6 wiktoryj i reljefy na monachijskim „Siegestor" i t. d. Pisał też dzieła z zakresu sztuki antyku.

5. Rudolf, niem. zoolog i fizjolog, (1805—1864), był prof. w Erlangen i Göttingen, nap. m. i.: „Lb. der vergleichenden Anatomie" (1834—35), „Lb. der Physiologie" (1839), wydawał: „Hwb. der Physiologie" (1842—53, 4 t.).

6. Edward, (1811—1865), kartograf niem., założył w 1835 w Darmstadt kartograficzny zakład, przeniesiony w 1872 do Lipska przez jego syna H e n r y k a (1846—1921), który przyjął za wspólnika znanego kartografa, prof. Ernesta D e b e s'a.

R. Wagner.

7. Richard, kompozytor niem., ur. 22. V. 1813 w Lipsku, um. 13. II. 1883 w Wenecji, syn urzędnika policyjnego, według innych pogłosek syn aktora Ludwiga Geyera, żyda z pochodzenia, który później ożenił się z matką Wagnera. Ukończywszy szkołę św. Tomasza w Lipsku, wstąpił na uniwersytet i pobierał u kantora Weinliga naukę kontrapunktu. 1833 został dyrygentem chóru w Würzburgu, gdzie powstała pierwsza opera „Die Feen". Drugą operę „Das Liebesverbot" według Szekspira wykonano w Magdeburgu, gdzie W. był kapelmistrzem operowym. Stąd udał się 1836 do Królewca, gdzie poślubił aktorkę, Minnę Planer, przeniósł się na stanowisko dyrektora opery w Rydze, lecz ścigany za długi uciekł stąd do Paryża, gdzie zamierzał wystawić operę „Rienzi" według Bulwera. W czasie ucieczki na okręcie powstał pomysł opery „Holender — tułacz". W Paryżu udzielił mu wówczas pomocy Meyerbeer. 1842 wystawiła opera w Dreznie „Rienziego", a w następnym roku „Holendra", poczem W. mianowany został nadw. kapelmistrzem króla saskiego. 1845 powstał „Tannhäuser", a 1847 „Lohengrin". Udział w rewolucji drezdeńskiej w maju 1849 zmusił W. do ucieczki zagranicę; ostatecznie schronił się w Zurychu. Na wygnaniu (1849—1852) powstały pisma teoretyczne: „Die Kunst und die Revolution", „Das Kunstwerk der Zukunft" (1850), „Oper und Drama" (1851) i in., w których W. uzasadnia konieczność reformy i stwo-

rzenia dramatu muzycznego. Realizacją nowej estetyki miała być potężna tetralogja, stworzona na wzór dramatu starogreckiego i złożona z 4 samodzielnych części, lecz spojonych wspólną ideą: „Pierścień Nibelunga". Wstęp stanowi „Złoto Renu" (1854), pierwszy dramat: „Walkirja" (1856), drugi dramat: „Zygfryd" (1869) i zakończenie „Zmierzch bogów" (1874). W przerwach między kompozycją „Pierścienia" powstało największe arcydzieło W., „Trystan i Izolda" (1859), natchnione jego miłością do Matyldy Wesendonk. Tu zrywa W. ostatecznie z tradycyjnym stylem operowym i opiera śpiew wyłącznie na recitativie, akcję na podłożu psychologicznem, a właściwy dramat przenosi do orkiestry, traktowanej symfonicznie. Cechą muzyki „Trystana" jest bogata chromatyka i śmiała harmonja. Mimo tej gigantycznej pracy twórczej zdobywał W. uznanie powoli i musiał walczyć z gwałtowną opozycją: w Paryżu wygwizdano „Tannhäusera" (1861), „Trystana" zaś odrzucił Wiedeń jako dzieło niewykonalne. Dopiero król bawarski, fantasta Ludwik II., powołał W. do Monachjum i umożliwił mu realizację jego planów reformy. 1865 wykonano w Monachjum „Trystana", otworzono szkołę królewską z H. Bülowem na czele, by propagować idee wagnerowskie. Olbrzymie sumy, które król łożył na reformę W., wywołały niepokoje, tak, że W. musiał uchodzić i zamieszkał w Triebschen pod Lucerną. Tu dokończył operę „Meistersinger von Nürnberg", tu nawiązał bliskie stosunki z Fr. Nietzschem. 1872 położono kamień węgielny pod teatr wagnerowski w Bayreuth, dokąd niebawem przeniósł się W. i zamieszkał w domu „Wahnfried", tu wkońcu odbyło się pierwsze uroczyste przedstawienie „Pierścienia Nibelunga" w sierpniu 1876. Tu miała być jakby świątynia sztuki wagnerowskiej. Raz w roku miały odbywać się uroczyste przedstawienia na wzór starogreckich igrzysk panhelleńskich. Dla Bayreuthu wyłącznie zastrzegł W. ostatnie swe dzieło, misterjum dramatyczne „Parsifal", wykończone w 1882 w Palermo. Następnego roku umarł W. w Wenecji, gdzie szukał ratunku w chorobie. Drugą żoną jego była córka Liszta i hr. Agoult, Cosima, (1837—1930), rozwiedziona z Bülowem. — Główną cechą muzycznego stylu W. jest technika „motywów przewodnich", Leitmotiv, konsekwentnie przeprowadzona w „Pierścieniu". Technikę tę przejęła później „szkoła wagnerowska" i wprowadziła ją nietylko do muzyki dramatycznej, ale i do symfonicznej, zwłaszcza w poematach symfonicznych. — Prócz wymienionych oper napisał W.: „Faust-Ouvertüre" (1841), przedtem zaś trzy uwertury koncertowe: „Rule Britannia", „Polonia" (1832) i „Columbus", oratorjum na chór męski z ork. „Das Liebesmahl der Apostel", „Kaisermarsch" (1870), z motywów Nibelungów „Siegfried Idyll" i kilka pieśni do słów Matyldy Wesendonk. Z rozpraw teoretycznych sensację wywołała broszura „O żydostwie w muzyce", skierowana głównie przeciw Meyerbeerowi. Autobiografję W. stanowi „Mein Leben" (1911, wyd.).

8. Maurycy, (1813—1887), niem. podróżnik i zoolog, autor szeregu prac o Algerze, Kaukazie, Ameryce i z zakresu geografji zwierząt i o teorji Darwina.

9. Mikołaj Piotrowicz, zoolog rosyjski, (1830—1907). Prowadził stację biologiczną na wyspach Sołowieckich. Zajmował się psychologją owadów.

10. Adolph, ekonomista niem., (1835—1917), prof. Akademji handlowej w Wiedniu, Hamburgu, Dorpacie, Freiburgu i Berlinie. 1882—85 w sejmie pruskim, a od 1910 w izbie panów, popierał reformy socjalne, finansowe i politykę podatkową w duchu Bismarcka. Należy do t. zw. socjalistów z katedry. Napisał „Grundlegung der politischen Ökonomie" (1876), „Finanzwissenschaft" (1877—1901) i in.

11. Christian, niem. chłop i poeta, (1835—1918), najoryginalniejszy i najgłębszy z poetów przyrody. Główne dzieła: „Märchenerzähler, Brahmine u. Seher" (1884, nowe wyd. p. t. „Sonntagsgänge", t. II, 1887, t. III, 1890 p. t. „Balladen u. Blumenlieder"), „Neuer Glaube" (1894), „Neue Dichtungen" (1897), „Ein Blumenstrauss" (1906), „Späte Garben" (1909), „Eigenbrötler" (1913). Wybór poezyj oprac. H. Hesse (1913). Wyd. zbior. 1919. Lit.: Weltrich (1928), H. Hesse (1928).

12. Sándor, malarz węg., (1838—1919), uczeń Piloty'ego. Główne dzieła: „Isabella Zapolya żegna Siedmiogród", „Król Maciej na polowaniu", „Wyścigi rzymskie", „Mazepa", „Pikadorowie w walce byków" i in.

13. Herman, (1840—1929), geograf niem., od 1868 współpracownik zakładu Perthes'a w Gotha, od 1876 prof. w Królewcu, a w 1880—1919 w Getyndze. Wydał statystyczne dzieło „Die Bevölkerung der Erde" (t. 1—7, 1872—82 z Behm'em, a 8 i 9, 1891 i 1893 z Supanem), przerobił Sydowa „Methodischer Schulatlas", kierował od 1879 czasopismem „Geographisches Jahrbuch", w którem pisał o metodyce geografji, wydał nowe opracowanie Guthe'go „Lehrbuch der Geographie", a poza tem napisał szereg cennych prac z zakresu historji geografji i kartografji i in.

14. Otto, architekt austrj., (1841—1918), profesor Akademji wied., zbudował szereg domów i budynków publicznych we Wiedniu, synagogę w Budapeszcie itd. Był twórcą nowego stylu architektonicznego w Austrji, zrywając z naśladowaniem starych stylów. Pisał też dzieła z zakresu architektury, jak „Moderne Architektur" (1896) i i.

16. Peter, muzykolog niem., (1865—1931), profesor w Fryburgu w Szwajcarji, wytrawny znawca śpiewu gregorjańskiego, napisał o nim podstawowe dzieło w trzech tomach, nadto pracę o neumach.

17. Siegfried, syn W. 7. i Cosimy, kompozytor niem., (1869—1930), od 1896 dyrygent, później kierownik przedstawień wagnerowskich w Bayreuth, napisał opery oparte na podaniach i baśniach ludowych: „Der Bärenhäuter" (1899), „Herzog Wildfang" (1901), „Schwarzschwanenreich" (1918), „Der Schmied von Marienburg" (1920) i i.

18. Albert Malte, pisarz niem., * 1886, napisał m. i.: „Das Drama Fr. Hebbels" (1911).

1. Amfora geometryczna.

2. Dzbanek wczesnokoryncki.

3. Dzbanek melijski (rodyjski).

4. Amfora.

5. Krater koryncki.

6. Hydrja czarnofigurowa.

7. Skyphos attycki.

8. Lecyta biało gruntowana.

9. Lecyta czerwonofigurowa.

10. Dinos.

11. T. zw. czasza z oczyma.

12. Czasza czarnofigurowa.

13. Krater.

14. Czasza czerwonofigurowa.

15. Krater kielichowy.

1. Dziewczęta w kąpieli (z attyckiej hydrji).

2. Fragment dekoracji lecyty biało gruntowanej.

3. Obraz z hydrji, tabl. 1, rys. 6.

4. Wnętrze czaszy czerwonofigurowej.

5. Zewnętrzna dekoracja czaszy Erginosa i Arystofanesa.

6. Walka z Amazonkami na arybalosie.

„Goethe, Kleist, Hebbel u. das religiöse Problem ihrer dramatischen Dichtung" (1911), „Nürnberger Dramaturgie" (1925).

Wagner von Jauregg Julius, lekarz austr., ur. 1857, prof. kliniki chorób nerwowych i umysłowych w Grazu i we Wiedniu, znakomity psychjatra, odkrywca leczenia porażenia postępującego malarją (ob. Syfilis), za co odznaczony został 1927 nagrodą Nobla.

Wagneryt, minerał, fluorofosforan magnezu o składzie $Mg(MgF)PO_4$, występujący w żółtawych lub blado-różowawych jednoskośnych kryształkach. Występuje w Solnogrodzie (Werfen) i płd. Norwegji (Bamle), gdzie znany jest również pod nazwą kjelrufinu.

Wagogo, rolnicze i pasterskie plemię Bantu z Ugogo (ok. 46.000 głów); dzielą się na patrjarchalne rody, noszą duże kolczyki.

Wagon, ob. Kolejowe wozy.

Wagram (Deutsch-W.), wieś w okręgu Floridsdorf w Austrji Dolnej, nad rz. Russbach, przy kolei: Wiedeń—Hohenau, na krawędzi Pola Morawskiego, na płn. od Dunaju z 3.865 mieszk. 5 i 6 lipca 1809 zadał tu Napoleon I decydującą klęskę Austrjakom pod arcyks. Karolem, wkrótce po bitwie pod Aspern. Z początku bitwy (5 lipca) udało się Austrjakom odeprzeć Francuzów i odrzucić ich prawe skrzydło (6 lipca) aż poza Aspern i Essling, dopiero atak Napoleona w centrum i Davoust'a lewem skrzydłem, rozstrzygnął los bitwy, w której poległo po obu stronach blisko 50.000 ludzi.

Wagram, książę, ob. Berthier.

Wahabici, ob. Wahhabici.

Wahadimu, rolnicze plemię Bantu z płd. Zanzibaru (ok. 6.000 głów); wierzą w czary.

Wahadło (łac. pendulum), przyrząd używany w fizyce do pomiaru przyspieszeń, sił i czasu. Kulka zawieszona na nierozciągliwej nici nosi nazwę w. k u l k o w e g o. Ponieważ masę nitki można w porównaniu z masą kulki zaniedbać, jest ono z dużem przybliżeniem urzeczywistnieniem w. m a t e m a t y c z n e g o. O k r e s w a h a ń w. kulkowego jak i matematycznego wyraża się dla małych wychyleń w. od pionu wzorem: $T = 2\pi\sqrt{\frac{l}{g}}$, gdzie l oznacza odległość środka kulki od zawieszenia, g przyspieszenie ziemskie. Z powyższego wzoru można obliczyć jedną z trzech zmiennych: T, l, g, o ile z pomiaru znane są dwie inne. Każde w. posiada ważną, przez Galileusza wykrytą własność, zw. i z o c h r o n i z m e m, polegającą na tem, że okres wahań w. jest niezależny od kąta wychylenia tegoż od pionu, o ile kąty nie przekraczają 2°—3°. W. f i z y c z n e m nazywamy jakiekolwiek ciało ruchome dookoła osi, nieprzechodzącej przez środek ciężkości tegoż, jeżeli wahania mają się odbywać pod wpływem siły ciężkości. Okres wahań w. fizycznego wyraża się wzorem $T = 2\pi\sqrt{\frac{B}{D}}$, B oznacza moment bezwładności, D moment kierujący, t. j. moment siły, działający przy wychyleniu równem 1 radjanowi (ob.). Długość w. matematycznego, posiadającego taki sam co i w. fizyczne okres wahań nazywamy długością zredukowaną w. fizycznego. Jeżelibyśmy umieścili drugą oś obrotu, odległą od pierwszej o długość zredukowaną, okres wahań względem drugiej osi byłby taki sam, jak i względem pierwszej. W. o dwóch osiach obrotu nazywamy w. r e w e r s y j n e m. Przez przesuwanie osi obrotu lub też ruchomych części w. możemy doprowadzić do zrównania okresów względem obu osi, ich odległość jest wtedy długością w. matematycznego o tym samym okresie wahań, wolno więc zastosować wzór $T = 2\pi\sqrt{\frac{l}{g}}$, skąd znajdujemy g, omijając w ten sposób trudności związane z wyznaczaniem momentów B i D. Długość w. sekundowego jest taka sama dla wszystkich miejscowości, w których wartość przyspieszenia ziemskiego jest również taka sama, n. p. dla wartości g = 981, 273 wynosi 994,24 mm. Długość ta maleje w miarę jak się posuwamy ku równikowi lub w górę, rośnie dla miejscowości położonych bliżej bieguna. Na tej własności polega zastosowanie w. do pomiaru rozkładu siły ciężkości i jej anomalji na powierzchni kuli ziemskiej. Okres wahań w. jest zależny od długości tegoż, przy zastosowaniach w. musimy zwracać uwagę na rozszerzalność cieplną materjału, z którego zrobiony jest pręt w. W precyzyjnych zegarach posługujemy się w. skompensowanem, składającem się z dwóch dłuższych stalowych oraz dwóch krótszych cynkowych prętów, tak złączonych, że przesunięcie, jakiego doznaje soczewka w. na skutek wydłużenia się prętów stalowych zostaje skompensowane przez przeciwnie skierowane wydłużenie prętów cynkowych. Obecnie stosuje się również w. z prętem z inwaru.

Ruchy w. mogą się odbywać nietylko pod wpływem sił ciężkości, ale także na skutek działania sił sprężystych, elektrycznych, magnetycznych i t. d., używa się w tym celu w. p o z i o m e g o (ob.), t. j. ciała zawieszonego poziomo na sprężystej nici lub druciku, tak, że kierunek tegoż przechodzi przez środek ciężkości układu.

Wahadło poziome, ob. Poziome wahadło.

Wahehe, pokrewny Zulusom, wojowniczy lud z Uhehe; zajmują się łowiectwem, pasterstwem i rolnictwem, pod względem antropologicznym bardzo niejednolici. W. niejednokrotnie starli się z ekspedycjami europejskiemi. Język ich, k i h e h e, należy do grupy Bantu.

Waheja, szczep Bantu z zach. wybrzeży jez. Wiktorji, ok. 150.000 głów.

Wahhabici (po arab. W a h h a b i), sekta mahometańska, założona przez kupca M o h a m m e d I b n A b d e l-W a h h a b (um. ok. 1795), z Ajana, który dążył do odrodzenia islamu przez odrzucenie wszystkich naleciałości i zwyczajów, jak ubóstwianie Mahometa i jego rodziny, przepych meczetów i inne. Założyciel, wypędzony z Ajana (1745) uciekł do Dar'ija i tam uzyskał poparcie Mohammeda Ibn Sa'ud. Ta dynastja popierała sektę, która rozszerzała się coraz więcej. Stąd wynikły walki z Arabami wschodnimi, szeryfami z Mekki, Turkami

z Bagdadu (1798) i z Egiptem (1811—22, 1837—40). Głównemi punktami W. były miasta Riad i Hail, które żyły w przyjaźni z początku, później zaczęła się między niemi jednak rywalizacja. W 1921 r. Abdel-Asis, władca Riadu, wcielił państwo Hail do swego i stworzył królestwo Nedżd, a syna swego Fessala mianował wicekrólem Hedżasu (1926). Abdel-Asis, sultan z Nedżd opanował środkową Arabję, aż po Syrję, wybrzeża Morza Czerwonego oraz na wschodzie kraje nad zatoką perską. — Od 1822 mają W. wielu zwolenników też w Indjach.

Wahima, ob. Wahuma.

Wahinda, ob. Wahuma.

Wahl Adalbert, historyk niem., ur. 1871, profesor w Freiburgu, Hamburgu, a od 1910 w Tybindze, napisał: „Vorgeschichte der franz. Revolution" (1905—07, 2 t.), „Robespierre" (1910), „Geschichte d. europ. Staatensystems im Zeitalter d. franz. Revolution und d. Freiheitskriege" (1912), „Deutsche Geschichte von d. Reichsgründung bis zum Ausbruch d. Weltkrieges 1871—1914" (1926—9, 4 t.) i in.

Wahle Richard, filozof austrj., * 1857, od 1919 wykłada we Wiedniu. Odmawia uzasadnienia krytyczno-historycznego idealizmowi, materjalizmowi, spirytualizmowi i innym poglądom na świat; twierdzi, że pewne są tylko niezbadane substancje i siły, wywołujące fenomeny, które wypełniają subjekty i ich świat. Błędnem jest założenie, że istnieją specjalne, jednolite funkcje psychiczne, natomiast istnieją tylko w naszem życiu szeregi zmysłowych konfiguracyj, których rozmaite rodzaje W. wymienia, i którym przypisuje fizjologiczne procesy. Jego etyka jest praktyczno-społeczna. Dzieła: „Das Ganze der Philosophie und ihr Ende" (1894), „Kurze Erklärung der Ethik von Spinoza und Darstellung der definitiven Philosophie" (1899), „Über den Mechanismus des geistigen Lebens" (1906), „Josua, ein frohes Evangelium aus künftigen Tagen" (1912), „Die Tragikomödie der Weisheit" (1915), „205 Fälle von Gerade- und Krumm-Denken" (1923), „Enstehung der Charaktere" (1928).

Wahsatch (Wasatch) **Mountains,** łańcuch w górach Skalistych, ograniczający od wsch. kotlinę Utah, długi 170 km, wysoki do 3.640 m (Timpano Peak), obfituje w rudy metali.

Wahuma (Wahima), lud hamicki, o wysokim wzroście z zach. i płn.-zach. okolic jez. Wiktorji, pokrewny Masajom i Galla, stanowi kastę panującą w Ruandzie jako Watussi, w Karagwe jako Wahinda i w Ugandzie jako Walindi; na płd. dotarli aż do Unjamwezi. Trzody ich w 1890 wyniszczyła zaraza bydlęca; obecnie zajmują się też i uprawą roli.

Waiblingen, miasto okręg. w Wirtembergji (Niemcy), nad rz. Rems, przy kolei: Stuttgart—Aalen z 7.806 mieszk. i przemysłem. W średniowieczu należało W. do domu salickiego, a potem do Hohenstaufów (stąd Gibelini).

Waigëu, jedna z wysp Papua, na płn.-zach. od Nowej Gwinei z 2.600 km² i ok. 5.000 mieszk.

Waika, językowo odrębne plemię Szirjana z nad górnego Orinoko, o prawie białej barwie skóry.

Waikato, najdłuższa rzeka Nowej Zelandji, na wyspie płn., długa 354 km, odwadnia jez. Taupo, a uchodzi do zatoki Auckland.

Waishya, trzecia z rzędu kasta hinduska, mieszczan i rolników, miała stanowić główny pień przybyłej do Indyj ludności aryjskiej.

Waitaki, rzeka na płd. wyspie Nowej Zelandji, długa 220 km, uchodzi na wybrzeżu wsch.

Waitz, 1. Georg, historyk niem., (1813—1886), uczeń Rankego, 1842 profesor w Kilonji, 1848 poseł na zgromadzenie frankfurckie, 1849 prof. w Getyndze, założyciel szkoły historycznej w Getyndze, która zajmuje się średniowieczem niemieckiem. Wydawca od 1875 „Monumenta Germaniae Historica", członek akademji i prof. uniw. w Berlinie (od 1875). Dzieła: „Deutsche Verfassungsgeschichte", „Schleswig-Holsteins Geschichte" i i. Przerobił w 3—5 wydaniu Dahlmanna: „Quellenkunde zur deutschen Geschichte".

2. Theodor, niem. filozof i antropolog, (1821—64), prof. w Marburgu. Wyszedł od Herbarta i traktował psychologję, jako podstawę filozofji. Twórca psychologicznej antropologji („Anthropologie der Naturvölker", 4 t., 1859—64). Inne dzieła: „Lehrbuch der Philosophie als Naturwissenschaft" (1849), „Allgemeine Pädagogik" (1852).

Waiwupu, chińskie ministerstwo spraw zewnętrznych.

Wajang, jawajski teatr cieni i figur; również przedstawienia zamaskowanych artystów. Tematem w. są często zdarzenia mityczne.

Wajdelota (z lit. vaideliotas), w pogańskiej Litwie kapłani niższego rzędu, składali ofiary oraz zajmowali się wróżbami. W literaturze popularni dzięki powieści w „Konradzie Wallenrodzie".

Wajgacz, wyspa na morzu Lodowatem Płn., oddzielona przez Jugor-Szar od lądu, a przez cieśninę Karyjską od Nowej Ziemi. Wyspa twocząca przedłużenie gór Paj-Choj ma 3.700 km² i jest zamieszkała przez Samojedów.

Wakacyjne kolonje, ob. Kolonje letnie.

Wakacyjne kursa (franc. Cours de vacances, ang. Summer-meeting, niem. Ferienkurse), prowadzone zwłaszcza na wyższych uczelniach, celem popierania postępu nauki, uzupełnienia wiedzy nowemi zdobyczami i metodami i t. p. Rozpowszechnione najpierw w Anglji i Ameryce Płn. Najwięcej uczęszczane przez nauczycielstwo. Z zagranicznych ważniejsze w Oxfordzie, Cambridge, Londynie, Paryżu, Grenoble, Genewie, Neuchâtel. W Polsce w różnych środowiskach naukowych, także i na prowincji.

Wakajama, stolica prowincji W. na płd.-zach. Hondo (Japonja) z 95.622 mieszk., portem i przemysłem bawełnianym.

Wakamatsu, 1. miasto w prow. Fukuszima (Japonja), na środk. Hondo z 49.930 mieszk. 2. miasto portowe w prow. Fukuoka na płn. Kiusziu z ok. 40.000 mieszk.

Wakans (z łac., pusty, próżny), miejsce (posada) nieobsadzone. W znaczeniu kościelnem opróżnienie stolicy biskupiej po śmierci biskupa (sedes vacans, stolica nieobsadzona).

Wakash, zbieraczy, myśliwski i rybacki szczep Indjan z zach. i części płn.-wsch. wybrzeży Vancouver oraz z sąsiedniego lądu stałego (ok. 5.000 głów), obejmuje plemiona Nutka, Makah i Kwakiutl.

Wakcynacja, szczepienie. Ob. Szczepienie (ochronne).

Wakefield, 1. miasto w Yorkshire (Anglja), nad rz. Calder, przy kolei: Leeds—Barnsley z 56.010 mieszk., gotycką katedrą z 1329, muzeum i znacznym przemysłem. 2. miasto w stanie Massachusetts (Ameryka płn.), na płn. od Bostonu z 13.608 mieszk. i przemysłem.

Wakonde, pasterski, rybacki i rolniczy szczep Bantu z płn. wybrzeży jez. Njassa; słyną jako kowale (ok. 50.000 głów).

Wakuf (arab. Wakf), u mahometan tyle, co pobożna fundacja; grunta, należące do meczetów i szkół.

Waknola (wodniczek), ob. Vacuola.

Walaam (Valamo), finlandzka wyspa na jez. Ładoga z 33 km² i klasztorem prawosławnym (od X. w., 500 mnichów).

Walata, miasto w płd.-zach. części Sahary, na pograniczu Sudanu z ok. 12.000 mieszk. i handlem.

Walc (niem. Walzer), taniec wirowy w takcie na 3/4, o niezbyt szybkiem tempie, zw. „Ländler", nieco szybszy zaś nazywa się „wiedeńskim". Mistrzami w. byli: J. Lanner, Johann Strauss, ojciec i syn. Poetycką stylizację w. stworzyli: K. M. Weber, Chopin, Brahms i Liszt. Jako salonowy taniec towarzyski panował w. od r. 1800 do wojny światowej, wyparty przez tańce „jazzowe", odżył ostatnio w formach tanecznych, które są jego modyfikacją, najpierw jako boston, potem w. angielski (English Waltz), o charakterze powolnym i spokojnym.

Walcheren, wyspa między Wsch. i Zach. Skaldą oraz morzem Północnem, należąca do prow. Zelandji (Holandja) z 209 km² oraz miastami: Middelburg, Veere i Vlissingen.

Walcowane żelazo, sztaby żelazne, kształtowane przy pomocy kalibrowanych walców (ob. tom 10, tabl. X [Metali obróbka]). Bliższe określenie otrzymuje od kształtu przekroju, a więc żelazo okrągłe, kwadratowe, kątowe, T, U, Z, I i t. d. Należą do tego typu i szyny.

Walcowanie, kształtowanie materjałów przez przeciąganie pomiędzy parą walców, obracających się dookoła swych osi, we wzajemnie przeciwnych kierunkach.

Walcownia, oddział huty żelaza, w którym wyrabia się ż. walcowane. Por. Żelazo.

Waldeck Georg Friedrich, wódz niem., (1620—1692), hrabia, dowódca wojsk w służbie brandenburskiej, szwedzkiej, hanowerskiej, niderlandzkiej i cesarskiej. 1682 książę Rzeszy, jako marszałek walczył z Turkami i poniósł klęskę przeciw Francuzom pod Fleurus.

Waldeck-Rousseau Pierre Marie René, franc. mąż stanu, (1846—1904), od 1879 poseł w grupie Union républicaine, w l. 1881—2 i 1883—5 minister spraw wewn., od 1894 senator, 1899—1902 prezydent ministrów, załatwił sprawę Dreyfusa, zapoczątkował politykę bloku lewicy. Napisał „L'état et la liberté" (1906).

Waldemar, imię wielu panujących. Brandenburgja:

1. margrabia, Wielki (um. 1319), panował nad ziemiami rodziny askańskiej. W r. 1317 otrzymał od Miśni Dolne Łużyce. Po jego śmierci ukazał się w 1343 samozwaniec, którego uznano i panował jako W. do 1350, w tym roku zdemaskowany jako Jakób Rehbock, pozbawiony władzy w 1355. Zmarł 1357.

Królowie duńscy: 2. W. I. Wielki, syn Knuta Lawarda, panował 1157—1182, zdobył Rugję (1168), lennik cesarza Fryderyka I.

3. W. II. Zwycięzca, syn poprzedniego, panował 1202—1241, zdobył całe północne Niemcy, m. in. Pomorze, Ozylję, Estonję (1205—19), ale potem dostał się do niewoli hr. Henryka Schwerin. W 1227 pobity przez książąt północno-niemieckich pod Bornhöved, stracił swe zdobycze z wyjątkiem Rugji, Estonji i części Pomorza.

4. W. III. następca Eryka II, panował 1325—1340 w Szlezwigu i w l. 1326—1330 w Danji, lecz oba państwa utracił.

5. W. IV. (Atterdag, „znowu dzień"), (1317—75), panował 1340—1368, potężny władca, zmuszony do opuszczenia kraju przez Hanzę.

Waldemaras (Voldemaras) Augustinas, polityk litewski, ur. 1883, docent w Petersburgu i Permie, 1917 prezydent litewskiego Zgromadzenia Narodowego, dążył do niepodległości Litwy i po jej uzyskaniu został pierwszym prezydentem ministrów. Reprezentował Litwę na konferencji pokojowej w Wersalu. Dziennikarz, przywódca partji nacjonalistycznej, po zamachu stanu 1926 dzierżył rządy dyktatorskie do 1929. Potem profesor uniwersytetu w Kownie. Za czasu swych rządów występował bardzo gwałtownie przeciw Polsce, co doprowadziło do silnego naprężenia stosunków między obu państwami.

Walden Herwarth, pisarz niem., * 1878, wydawca czasopisma „Der Sturm" (od 1910), w którem propaguje krańcowe kierunki sztuki współczesnej, autor studjów estetycznych (m. i. „Die neue Malerei", 1920) i ekspresjonistycznych poezyj, dramatów i powieści (m. i. „Buch der Menschenliebe", 1916, „Unter den Sinnen", 1919); wpłynął też na pokrewne dążenia w Polsce („Zdrój", „Zwrotnica").

Waldenburg, ob. Wałbrzych.

Waldensowie, sekta średniow., zał. przez Piotra Waldensa w Lyonie po r. 1170. Tworzyli dwa odłamy, francuski, który przez pewien czas utrzymywał łączność z kośc. katolickim, i lombardzki, który do kościoła odrazu ustosunkował się wrogo. Oba odłamy zostały przez kościół potępione i ostro zwalczane. W. rozszerzyli swą działalność w Niemczech, Czechach i Polsce, połączyli się potem z husytami, a następnie z protestantami. Zasady W.: odrzucali sakramenty, czyściec, modlitwę za umarłych, odpusty, przysięgę, służbę wojskową i karę śmierci. Głosili powrót do pierwotnego chrześcijaństwa. Obecnie W. znajdują się we Włoszech i Szwajcarji i liczą ok. 22.000 wyznawców. W Rzymie mają dwa kościoły, we Florencji szkołę teologiczną.

Waldersee Alfred, hr., generał prus., (1832—1904), od 1866 w sztabie generalnym, 1881 generalny kwatermistrz armji, 1888—91 szef wielkiego sztabu gen., 1900 generał-feldmarszałek i dowódca międzynarodowej armji dla zgniecenia powstania bokserów w Chinach. W. brał żywy udział w polityce, był przeciwnikiem Bismarcka i zwolennikiem wojny z Rosją, z tego względu reprezentował myśl wskrzeszenia państwa polskiego jako osłony przed caratem, aczkolwiek był osobiście przeciwnikiem dążeń narodowych Polaków. „Denkwürdigkeiten" (1922—27, 3 t.).

Waldeyer Wilhelm, anatom niem., (1836—1921), profesor anatomji w Strasburgu i Berlinie, znany ze swych prac nad anatomją nerwów, ucha, rogówki oka, narządów płciowych.

Waldhausen Konrad, proboszcz austrj., (1320—1369), uchodzi za poprzednika Jana Husa.

Waldheim, miasto w Saksonji (Niemcy), nad rz. Zschopau, przy kolei: Chemnitz—Riesa z 12.394 mieszk. i przemysłem.

Waldmann Hans, szwajc. wojownik i mąż stanu, (ok. 1435—1489), walczył z Burgundją, mieszczanin, przed bitwą pod Murten pasowany na rycerza, burmistrz Zurychu, bardzo bogaty i wpływowy, popierał handel i rzemiosło. Wieśniacy i szlachta wiejska obalili jego rządy i skazali go na śmierć.

Waldmüller Ferdinand, malarz austrj., (1793—1865), studja w Wiedniu, 1833—46 prof. tamt. Akademji. Początkowo malował minjatury portretowe, właściwy jednak talent jego objawił się w malarstwie rodzajowem. Najlepsze dzieła W. z tego zakresu posiadają „Moderne Galerie" w Wiedniu, Muzeum we Wrocławiu i Galerja Narodowa w Berlinie; pochodzą one z l. 1844—1860 („Urodziny dziadka", „Sąsiedzi", „Gratulanci", „Pożegnanie narzeczonej" i i.). Z portretów W. najlepsze: „Autoportret" z 1828 r. (Wiedeń), portrety: Feldmüllera w czerwonym fraku (1833, Wiedeń) i księcia Razumowskiego (1835, Opawa). Z krajobrazów W. wyróżnia się widok Prateru (Berlin).

Waldow Wilhelm, pruski mąż stanu, ur. 1856, przyjaciel cesarza Wilhelma II, 1899 prezydent regencji w Królewcu, 1903 nadprezydent w Poznaniu, 1911 na Pomorzu.

Waldseemüller (W a l t z e m ü l l e r, H y l a c o m y l u s) Martin († ok. 1521), alzacki humanista i geograf, zaproponował w swej „Cosmographiae introductio" (1507) dla Nowego Świata nazwę „Ameryka" i tę nazwę umieścił na wydanej przez siebie mapie świata (12 ark.), na której zaznaczył po raz pierwszy ziemie odkryte przez Hiszpanów i Portugalczyków oraz dane Marka Polo. Poza tem wydał W. „Carta itineraria Europae" (1511), „Carta marina navigatoria" (1516) i 20 map dołączonych do strasburskiego wydania Ptolemeusza (1513).

Waldstätten Johann, bar., generał austr., (1833—1914), brał udział w kampanji włoskiej 1859 i pruskiej 1866, w okupacji Bośni 1878. Napisał: „Die Taktik" (1865, 10. wyd. 1896), „Die Terrainlehre" (1867, 3. wyd. 1872) i i.

Waldstein, ob. Wallenstein.

Waldstein-Wartenberg, stary ród czeski, podzielony od 1509 na dwie linje, z których jedna, wygasła 1886, wydała Albrechta Wallensteina. Hrabia Franz Adam von Waldstein-Dux-Leitomischl (1759—1823), przyjaciel Beethovena, walczył przeciw Turkom, pozostawił piękne zbiory dzieł sztuki i przyrodnicze. Był znakomitym znawcą flory węgierskiej.

Waldteufel Emil, kompozytor franc., (1837—1915), pianista nadworny cesarzowej Eugenji w Paryżu i dyrygent balów, zdobył sławę melodyjnemi walcami; zwano go „paryskim Straussem".

Walec, powierzchnia utworzona przez proste równoległe do siebie i przecinające dowolnie daną krzywą. Jeśli krzywa jest kołem, to zwie się k o ł o w y m. Proste nazywamy t w o r z ą c e m i w. Jeśli w w. kołowym tworzące są prostopadłe do płaszczyzny koła, to w. zwie się p r o s t y m. W. zwiemy także b r y ł ę ograniczoną dwiema równoległemi płaszczyznami i częścią powierzchni walcowej. Część ta zwie się p o b o c z n i c ą w. W y s o k o ś ć w. jest to odległość równoległych płaszczyzn. P o d s t a w a w. jest to jeden z równoległych przekrojów w. O b j ę t o ś ć w. równa jest iloczynowi pola podstawy przez wysokość.

Walec drogowy, maszyna, której główną częścią jest obracający się szeroki cylinder, a która służy do ugniatania, wzgl. gładzenia nawierzchni dróg, pól i t. p. Większe w. d. posiadają własne źródło napędu w postaci maszyny parowej lub silnika spalinowego; ustawa zalicza je do pojazdów mechanicznych.

Walencja (V a l e n c i a), stolica prowincji w Hiszpanji, 4 km od ujścia rz. Guadalaviar do zatoki W. (morze Śródziemne), 3-cie co do wielkości miasto Hiszpanji z 312.127 mieszk. Miasto posiada szereg pięknych budowli (m. in. katedra z 1095, przerobiona z meczetu; gotycki kościół Santa Catalina z XIV w., kościoły: San Martin i San Juan del Mercado z XIV. w.) kościelnych i świeckich, znaczny przemysł (ok. 80.000 robotn.), zwłaszcza tekstylny, żelazny i ceramiczny oraz handel. Ruch w porcie W. wynosił w 1927 r. 7,300.000 tonn rej. Z zakładów naukowych posiada W. uniwersytet (od 1500) z bibljoteką, bogatą w inkunabuły, Akademję Handlową i Sztuk Pięknych (od 1768) oraz szereg archiwów, bibljotek i muzeów.

W. jest starożytnem miastem, w 714—1094 i 1146—1172 należała do Maurów, później do Aragonji.

Walencja (V a l e n t i a), dawne królestwo w Hiszpanji, odpowiadające obecnej prow. W., Alicante, Castellón de la Plana, o 23.410 km^2. W. od 1319 złączona była unją pers. z Aragonją, zerwaną w 1707 przez Filipa V. Mieszkańcy W. to w części potomkowie Arabów i Morysków; wykazują pewne cechy orjentalne.

Walencja, ob. Valencia.

Walenie, ob. Cetacea.

Walensee (W a l l e n s e e), jezioro w kantonie Sankt Gallen (Szwajcarja), 423 m nad poz. morza, ma 24,2 km^2 i jest do 151 m głębokie. Kanał Linth odwadnia je do jez. Zurychskiego.

Walentkowa, tatrzański szczyt (2157 m), położony na płd. od Świnicy.

Walenty, imię męskie, pochodzi od łac.: valens = zdrowy. Forma żeńska: W a l e n t y n a.

Walenty, imię trzech świętych chrześc.: 1. W. św., męczennik rzymski, um. 269.

2. W. z Terni, prezbiter rzymski, męczennik, um. 306.

3. W. z Passawy, z połowy V. w., misjonarz Recji, biskup Passawy, święty.

Walenty, papież od sierpnia do września 827.

Walentyn, gnostyk chrześcijański, * w Aleksandrji, † ok. 160 w Rzymie. Od 140 wykładał swój system, który jest kombinacją wiary chrześcijańskiej z metafizyką orjentalną i platońską. Według niego od wieków istnieje byt absolutny (Abyssus — Otchłań), z którego wyłania się 15 par eonów (nadziemskich potęg), które razem stanowią pełnię bytu (pleroma). Ponieważ najniższy żeński eon, sofja czyli mądrość hellenistyczna została strącona za nieumiarkowane pragnienie poznania Boga do Chaosu, przyszło do powstania uduchowienia świata materjalnego łącznie z człowiekiem. Ta koncepcja została przez jego szkołę rozwinięta, przyczem starano się uzasadnić ją na podstawie biblji.

Walentynit, minerał, tlenek antymonu Sb_2O_3, występujący w rombowych kryształach, odznaczających się diamentowym połyskiem lub w skupieniach drobnoziarnistych barwy szarobiaławej lub żółtawej. Tw. 2, 5—3. Znany z Freibergu, Przybramia, Allemontu i Algeru. Tlenek antymonu występujący w regularnych ośmiościanach znany jest jako s e n a r m o n t y t (ob.).

Walerja, św. męczennica chrześc., um. w III. w., ścięta w Limoges przez własnego narzeczonego.

Walerjanowe kwasy $C_5H_{10}O_2$, cztery izomeryczne kwasy tłuszczowe. Najważniejszy jest k. w. normalny, występujący w korzeniach kozłka (Valeriana officinalis), w tranie, w pocie. Można go otrzymać przez utlenianie alkoholu amylowego. Tworzy ciecz bezbarwną, wrzącą w 175°. Estry etylowy i amylowy posiadają miłą woń owoców. Z soli zasługują na uwagę sól cynkowa, bizmutu, chininy, atropiny, stosowane jako środki lecznicze przy chorobach nerwowych, histerji i epilepsji. W a l i d o l (ester mentolowy) bywa używany przy migrenie, chorobie morskiej i t. p. Analogicznie stosuje się walyl.

Wales, ob. Walja.

Walet (franc.), „chłopiec", figura w kartach franc.

Walewska, 1. Cecylja, pisarka pol., * 1859, znana działaczka ruchu kobiecego, wydała m. i. utwory powieściowe: „Z paradoksów życia" (1892), „Podsłuchane" (1897), „Bez duszy", „Autor", „Historja dzieci" i i.

2. Marja Colonna-, ob. Wielopolska Marja-Johanne.

Walewski, 1. Antoni, historyk pol., (1805—1876), prof. historji powsz. Uniwersytetu Jagiell., członek Tow. Nauk. Krak. i Akad. Umiejętności. Dzieła: „Filozofja dziejów polskich i metoda ich badania" (1875), „Historja wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza" (2 t., Kraków 1866—68), „Historja wyzwolonej Rzplitej wpadającej pod jarzmo domowe za pan. Jana Kazimierza" (2 t., Kraków 1870—72) i i.

2. Władysław, ziemianin, działacz społeczny, (1818—1890), znaczną część dochodów ze wzorowo zagospodarowanego majątku obracał na pomoc dla kształcącej się młodzieży; 1879 przez zapis 15.000 rubli umożliwił wydanie „Słownika geograficznego".

3. Cyprjan, (1820—1872), historyk literatury. Dzieła: „Jan Łaski, reformator Kościoła" (1872), „Marcin Kromer" (1874) i in.

4. Alexandre-Florian-Joseph Colonna, hrabia (od 1866 książę), franc. mąż stanu (1810—1868), syn Napoleona I i Marji Walewskiej, oficer, potem dziennikarz, od 1851 zwolennik Napoleona III, później poseł we Florencji, Neapolu, Hiszpanji i Londynie, 1855—65 senator, 1855—60 minister spraw zagr., przewodniczący kongresu, 1865—67 deputowany, potem znów senator.

5. Adolf, współczesny aktor i komedjopisarz. Najpopularniejsze z jego ludowych i ogródkowych utworów: „Farbiarze" (komedja w 4 aktach) i „Psie figle", oraz jednoaktówki: „Jakoś tak razem", „Na cel dobroczynny", „Rodzina Ledwożywych".

Walewski-Wallek Bolesław, kompozytor pol., * 1885, uczeń Sołtysa, Niewiadomskiego i Żeleńskiego, dyrygent chórów w Krakowie, napisał prócz znakomitych chórów męskich, jak „Burza morska", „Bajka o myszce", „Pogrzeb Kazimierza Wielkiego", dwie opery: „Dola" (1919) i „Pomsta Jontkowa" (1927), jako dalszy ciąg „Halki" Moniuszki, nadto utwory fortepianowe, orkiestralne („Pawel i Gawel", „Suita liryczna", „Zygmunt August i Barbara" i in.) i pieśni.

Walezy Henryk, ob. Henryk 12.

Walgierz Udały, względnie W a l c e r z U d a ł y i Helgunda, występujący w Kronice Wielkopolskiej (z drugiej poł. XIV. w.) warjant polski słynnej powieści średniowiecznej o Walterze z Akwitanji. Stefan Żeromski napisał „Powieść o Udałym Walgierzu" (1906).

Walhall (błędnie przez romantyków zwana Walhallą), mityczne, pierwotnie ziemskie, a przez fantazję okresu wikingów na raj przekształcone miejsce pobytu padłych w boju bohaterów, w którem gości ich Odyn.

Wali (arab.), tytuł generał-gubernatorów tureckich, którzy stoją na czele wilajetu.

Walicki Alfons, filolog, poeta i tłumacz pol., (1808—1858), od r. 1835 prof. uniwersytetu charkowskiego, przełożył „Króla Jana" Szekspira (razem z J. Korzeniowskim, 1844—45), „Edypa Króla" Sofoklesa (1844) i „Fausta" Goethego (1844).

Walidol, ob. Walerjanowe kwasy.

Walijski język, ob. Cymryjski język.

Waliszewski Kazimierz, historyk pol., * 1849, studja prawnicze w Paryżu, od 1875 pracował w Krakowie, wydając „Sobiesciana", po 1884 we Francji; napisał wiele dzieł, najważniejsze: „Potoccy i Czartoryscy" (1887), „Polsko-francuskie stosunki w XVII. w." (1889), „Polska i Eu-

ropa w drugiej połowie XVIII. w." (1890), „Z dziejów XVIII. w." (1892), „Marysienka. Marie de la Grand d'Arquien, Reine de Pologne, femme de Sobieski 1641—1716" (kilka wydań, 3 t., 1898), „Pierre le Grand" (1897), „L'héritage de Pierre le Grand" (1900), „Littérature russe" (1900), „Ivan le Terrible" (1904), „La crise révolutionnaire 1584—1614" (1906), „Le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanow 1613—1682" (1909), „Le fils de la Grande Catherine Paul I." (1912), „Le regne d'Alexandre I." (1923—1925, 3 t.), „Katarzyna II" (tłum. z franc., dzieło nagrodzone przez Akademję Francuską; 1929).

Walja (ang. Wales), ongiś niezależne, od 1536 złączone z Anglją księstwo, ma 19.366 km² i 2,262.190 mieszk. Płn. i środk. W. należą do systemu gór Kaledońskich, sfałdowanych po sylurze, a później zniszczonych, zbudowanych z łupków kambryjskich i sylurskich oraz starych skał wybuchowych (Snowdon, 1085 m), zaś płd. W. do systemu Armorykańskiego, który tworzą również silnie zniszczone góry, obfitujące w pokłady węgla i rudy żelaza (Brecknock Beacon, 886 m). Swoją obecną rzeźbę zawdzięcza W. nowszym ruchom górotwórczym.

Ludność tylko w 7,9% mówi językiem walijskim (welsh), należącym do grupy celtyckiej, a w 32,5% po walijsku i angielsku, wyznaje zaś religję anglikańską. 19% obszaru zajmują role upr., a 45% łąki i pastwiska. Więcej niż połowa ludności trudni się górnictwem i przemysłem, zwłaszcza w hrabstwie Glamorgan. Oprócz węgla i żelaza posiada W. również miedź, ołów i cynk. Dzięki temu rozwinął się w kraju wspaniale przemysł metalowy, którego głównemi ośrodkami są: Swansea, Cardiff i Merthyr-Tydfil. Ob. również Wielka Brytanja.

Dzieje. Pierwotną W. zamieszkiwali od ok. 300 r. celtyccy Brytowie, którzy sami zwali się Kymrami. W. tworzyli niepodległe państewka stale ze sobą skłócone, którym władcy angielscy narzucili w X. w. swe zwierzchnictwo. W okresie najazdów normańskich próbowali W. zrzucić ang. zwierzchnictwo, lecz Henryk II (1171) opanował ich dążenia. 1283 przyłączono W. jako podbitą prowincję do Anglji. Edward I. nadał swemu synowi tytuł ks. W. i odtąd najstarszy syn króla ang. i następca nosi ten tytuł. Przy poparciu Francji podnieśli W. 1400 powstanie pod wodzą Owena Glendowera, lecz pobici zrezygnowali z dążeń niepodległościowych. W ostatnich dziesiątkach lat budzi się w W. na wzorem Irlandji separatystyczny ruch żądający autonomji.

Walji książę, ob. Walja, dzieje.

Walka, ob. Walk.

Walka francuska, styl walki zapaśniczej, wzorowany na grecko-rzymskich zapasach, gdzie chwyty są ograniczone do górnej połowy ciała, w przeciwieństwie do walki wolnej, t. zw. amerykańskiej, gdzie wszelkie chwyty są dozwolone. W zapaśnictwie obowiązuje podział na kategorje wagi, w ramach których się walczy. W. f. jest ćwiczeniem ciężkoatletycznem, uprawianem przeważnie dla pokazu i zarobku w cyrku i przy wychowaniu fizycznem nie wchodzi w rachubę.

Walka na pięści, ob. Boks.

Walka narodów, gra w piłkę: dwie partje („narody"), starają się celnemi rzutami dużą piłką ubić jak najwięcej przeciwników; partja, w której więcej ubitych, przegrywa.

Walka o byt w przyrodzie, ob. Darwinizm.

Walker, 1. Frederick, malarz ang., (1840—1875), był samoukiem, malował obrazy o silnie podkreślonej treści uczuciowej, jak: „Schronienie", „Włóczędzy" i i.

2. Francis Amasa, płn.-amer. statystyk i ekonomista, (1840—1897), początkowo generał, od 1873 prof. w Newhaven; napisał m. in.: „Money" (1878), „Money in its Relations to Trade and Industry" (1879), „Land and its Rent" (1883), „Political Economy" (1883); wydał: „Statistical Atlas of the U. S." (1874).

Walker-Bai, zatoka na płd. wybrzeżu Kraju Przylądkowego.

Walki byków, walki ze specjalnie dla tych celów hodowanemi bykami, odbywające się pieszo lub konno. Znane były już od starożytności, zwłaszcza wśród ludów śródziemnomorskich, aż po Indje (tak np. krwawa taurocholja i taurobolja oraz bezkrwawe taurokatapsje u Greków i Rzymian). W Europie środk. utrzymały się w. b. aż do XVIII. w., w Anglji aż do XIX. w. W Hiszpanji w. b. („Corridas de toros") wprowadzone już w XII. w., osiągnęły najwyższy rozkwit za Filipa IV i utrzymały się do dzisiaj (także w płd. Francji, lecz bezkrwawe). Uprawiają je niezmiernie popularni płatni specjaliści „toreadores" lub „toreros" w wielkich amfiteatrach („plaza de toros"; największy w Sewilli na 20.000 miejsc). Na arenę wkraczają uroczyście 4 grupy strojnych zapaśników (cuadrilla). Jeźdźcy z lancami (picadores) drażnią byka pchnięciami lanc w kark; banderilleros podniecają jeszcze jego wściekłość przez wbijanie w jego ciało drążków (banderillas), zaopatrzonych w szarpiące haczyki i ozdobionych wstęgami. Chulos (lub capeadores) odwracają jego uwagę, powiewając przed jego oczyma czerwonemi płaszczami (capa). Właściwy zapaśnik (espada) drażni go naprzód zapomocą czerwonej chusty (muleta), umocowanej na drążku, a kiedy zwierzę opuszcza głowę, aby go zaatakować, wbija bykowi w miejsce za rogami swą szpadę (espada) długości 90 cm. Często musi jeszcze dobić byka matador (lub cachetero) swym sztyletem (cachete).

Walkirje, w mitol. germ. pierwotnie kobiece demony placu boju, wyznaczające tych, którzy mają paść; późniejsze mity przekształcają je w posłanki i pomocnice Odyna, które zmarłych bohaterów prowadzą do Walhalli. W poezji bywają często mieszane z innemi kobiecemi demonami.

Wall *Józef*, malarz pol., (ok. 1780—1795), studja w Rzymie i Dreźnie, krótki czas profesor Akademji florenckiej, później malarz nadworny w Warszawie. Dzieła: kopje obrazów włoskich dla galerji Stanisława Augusta, obrazy ołtarzowe do kościoła w Powązkach i Sosnowicach, obrazy alegoryczne, sceny historyczne i mitologiczne.

Wall Street, przecznica Broadway'u w N. Yorku, ulica giełdowa i bankowa, jest siedzibą kapitalizmu i scentralizowanego życia handlowo-przemysłowego Stanów Zjedn. Am. Płn.

Wallace, 1. William, bohater szkocki, (um. 1305), w 1297 stanął na czele powstania przeciw Anglikom, po upartej walce został pochwycony przez panów szkockich i wydany Anglikom (1305), którzy go stracili. Opiewają go pieśni ludowe.

2. Alfred Russel, przyrodnik ang., (1823—1913), pracował głównie nad zoogeografją. Napisał: „Travels on the Amazon and Rio Negro" (1853, 4 wyd. 1906), „Malay Archipelago" (1869, 10 wyd. 1891), „Geografical Distributions of Animals" (1886, 2 t.) i w. in. Jest współtwórcą teorji selekcji.

3. Lewis, pisarz płn. ameryk., (1827—1905), autor słynnej powieści histor. „Ben Hur, a Tale of the Christ" (1880, liczne przekłady na jęz. obce, polski 1889—90, II wyd. 1895, przeróbki sceniczne i filmowe), napisał nadto: „The Fair God" (1873, na tle podania Azteków), „Life of Benjamin Harrison" (1888), „Boyhood of Christ" (1888), „The Prince of India" (1894), autobiografję (1906).

4. Edgar, pisarz ang., (1875—1932), autor tomu poezyj („Songs", 1895) i licznych, b. poczytnych (tłum. i na polski) powieści awanturniczo-kryminalnych, np. „The Square Emerald" (1926), „The Terror" (1927), „The Flying Squad" (1928).

Wallach Otto, chemik niem., ur. 1847, pracował nad terpenami i olejkami eterycznemi. Badania W. umożliwiły rozwój przemysłu olejków eterycznych. Napisał m. in.: „Terpene und Kampfer" (1909). 1910 otrzymał nagrodę Nobla.

Wallasey, miasto w Cheshire (Anglja), przy ujściu rz. Mersey, przedmieście fabryczne Birkenheadu z 99.730 mieszk.

Wallbaum Matthias, złotnik augsburski z XVII. w., sławny jako twórca figurek i okuć do mebli hebanowych (ob. tom 10, tabl. VI, Meble).

Wallek-Walewski, ob. Walewski-Wallek Bolesław.

Wallenrod Konrad, w. mistrz zakonu krzyżackiego 1391—93, przedsiębrał dwie wyprawy przeciw Litwie. Sprzymierzony był z Witoldem. Wyprawy te doznały niepowodzenia. Bohater utworu Mickiewicza p. t. „Konrad Wallenrod".

Wallensee, ob. Walensee.

Wallenstein (Waldstein) Albrecht Wenzel Eusebius, książę Friedlandu, wódz cesarski, (1583—1634), po odbyciu studjów i dużych podróży dostał się na dwór margrabiego von Burgau w Innsbrucku, gdzie przeszedł na katolicyzm, 1617 wystawił dla arcyksięcia Ferdynanda, późniejszego cesarza Ferdynanda II oddział konnicy przeciw Wenecji. Wtedy również został mianowany pułkownikiem cesarskim i hrabią. Po wybuchu powstania czeskiego 1618 (por. Trzydziestoletnia wojna) walczył po stronie cesarza, w bitwie pod Białą Górą nie brał udziału. Stał się bardzo bogatym przez otrzymanie skonfiskowanych dóbr, 1623 książę Rzeszy, 1624 książę Friedlandu, 1625 naczelny

A. Wallenstein.

wódz wojsk cesarskich. Zwyciężył Mansfelda przy moście dessauskim 1626, wraz z Tillym zdobył Meklemburg, Holsztyn, Szlezwig i Jutlandję (1627), 1628 otrzymał w lenno Meklemburg i Sagan, dostał tytuł generała floty cesarskiej na Oceanie i Bałtyku, zwyciężył Krystjana duńskiego pod Wolgast i zawarł z nim pokój w Lubece 1629. Elektor bawarski i inni przeciwnicy spowodowali jego usunięcie z dowództwa 1630, jednak zwycięstwa Gustawa Adolfa skłoniły cesarza do ponownego oddania W. nieograniczonego dowództwa 1632. Pobity pod Lützen przez Szwedów 1632, podejrzywany o konszachty z wrogami cesarza, utracił zaufanie Wiednia. Gdy traktował samowolnie o pokój z Saksonją i Szwecją, odebrano mu dowództwo, a gdy uciekł, doścignięto i zamordowano w Chebie. — W Polsce Zygmunt III liczył na jego pomoc w wojnie z Gustawem Adolfem, przysłane jednak przez W. posiłki nie były wystarczające. W związku z realizowaniem planów utworzenia floty cesarskiej na Bałtyku, poniosła również marynarka polska duże ofiary. — Niezwykle ambitny i snujący dalekosiężne plany, należał W. do najznakomitszych wodzów swej epoki. Potrafił w krótkim czasie zorganizować ogromne armje i natchnąć je wolą zwycięstwa. We wszystkich jego postępkach przebijała się dążność do zdobycia jak największej władzy dla siebie, w chwilach decydujących brakowało mu jednak koniecznej szybkości decyzji.

Wallingford, miasto w stanie Connecticut (Ameryka płn.) z 12.318 mieszk. (1.500 Polaków).

Wallis, tkanina bawełniana, o splocie czynowatym, w skośne prążki, na podobieństwo wełnianego kangarnu.

Wallis, ob. Uea.

Wallis (Le Valais), kanton szwajc., graniczący z Francją i Włochami o 5235 km² i 136.100 mieszk., obejmujący część doliny Rodanu od Furki do Martigny, między łańcuchami Alp Berneńskich i Wallijskich, sięgający po jezioro Genewskie. 44,1% obszaru zajmują nieużytki, 732 km² lasy, 31.6 km² winnice, 2062 km² gospodarstwa rolne i alpejskie. Dość rozwinięta hodowla bydła. Przemysł niewielki, natomiast rozwinęła się turystyka. Stolicą jest Sitten. Władzę ustawodawczą sprawuje Grand Conseil, wykonawczą Conseil d'Etat, obie wybierane na 4 lata.

Dzieje. W., rzymska Vallis Poenina,

zamieszkała przez Celtów i Lepontów, podbita przez Augusta. Kraj ten podbili Burgundowie (ok. 470), potem Frankowie, następnie królestwo burgundzkie (888). W XV. w. weszła w przymierze z kantonami szwajcarskiemi. Za Napoleona wcielona do Francji, potem wróciła do związku szwajc.

Wallis John, matematyk ang., (1616—1703), duchowny anglikański. W analizie matematycznej poprzednik Newtona i Leibniza. Znane jest jego rozwinięcie liczby π na iloczyn nieskończony.

Wallmoden Ludwig Georg Thedel, hr., (1769—1862), od 1795 w służbie austrjackiej, w bitwie pod Wagram feldmarszałek, 1813 walczył w służbie rosyjskiej przeciw Napoleonowi. Potem znów w służbie austrj., był w l. 1827—48 wojskowym komendantem Medjolanu, wreszcie przez pewien czas pomocnikiem Radetzky'ego.

Wallon Henri, polityk i historyk franc., (1812—1904), 1849—50 kontrrewolucyjny deputowany, od 1871 deputowany prawicowy, 1875—6 minister oświaty, potem senator, od 1850 członek Akademji franc., od 1873 jej sekretarz. Przeciwnik Renana, napisał przeciw niemu: „La vie de Jésus et son nouvel historien" (1864), poza tem „Histoire du tribunal révolutionnaire de Paris" (1880—2, 6 t.) i i.

Wallonowie, potomkowie zromanizowanych Celtów, zamieszkujący płd. Belgję, oraz franc. departamenty Nord, Aisne i Ardennes; wzrostu miernego, ciemnoocy; język ich wykazuje pewne przymieszki holenderskie i dolno-niemieckie.

Walloński kościół, franc. reformowany kościół w płn. Niderlandach.

Walloński ruch, wszczęty w Belgji ok. 1840, celem krzewienia języka i obyczaju wallońskiego, przeciwstawia się ruchowi flamandzkiemu. W. ruch przyczynił się do renesansu lit. franc. w Belgji. Por. belgijski zeszyt „Przeglądu Współcz." z r. 1932.

Wallsend, miasto w Northumberlandji (Anglja), nad rz. Tyne, przy kolei: Newcastle—Monkseaton z 45.730 mieszk., kopalniami węgla, przemysłem maszynowym i metalurgicznym.

Walo (U a l o), kraj po lewym brzegu dolnego Senegalu, należy od 1856 do Francji.

Walonowie, ob. Wallonowie.

Walor (z łac.), cena, wartość; powaga, znaczenie; w a l o r y, papiery wartościowe.

Waloryzacja (z łac.), określenie stosunku zobowiązań zaciągniętych w walucie zdewaluowanej do waluty ustabilizowanej. W. jest wynikiem powojennych katastrof walutowych, które pozbawiły wierzycieli wartości wierzytelności, wyrażonych w dawnych znakach obiegowych. U s t a w y w a l o r y z a c y j n e czynią stosunek przerachowania zależnym od wartości objektów obciążonych dawnemi zobowiązaniami, zmiany ogólnych stosunków gospodarczych, położenia dłużnika i t. d. (polski typ ustawy waloryzacyjnej). Inne ustawy określają jednolitą stawkę przerachowania, oszczędzając w ten sposób sądom ustalenia stanu majątkowego dłużnika, wzgl. wartości objektów obciążonych, przyczem jednak system ten jest mniej sprawiedliwy od systemu przyjętego w Polsce. Polska ustawa waloryzacyjna, której twórcą jest prof. Fryderyk Zoll mł., stanowi nietylko jedno z pierwszych sformułowań ustawowych kwestji przerachowania, ale i także dzieło wzorowe.

Walpole, 1. Sir Robert, pierwszy Earl of Oxford, angielski mąż stanu, (1676—1745), od 1701 należał do whigów w izbie gmin, 1721—42 pierwszy lord skarbu i kanclerz, był pierwszym premjerem Anglji w nowoczesnem znaczeniu. Jego rządy zaznaczyły się porządkiem w skarbie, rozwojem gospodarki i kolonij, unikaniem konfliktów zewnętrznych. Parlament opanował drogą systematycznych przekupstw. Pod naciskiem opinji publ. wypowiedział wojnę Hiszpanji 1739 i Francji 1741.

2. Horace, pisarz ang., syn poprz., czwarty Earl of Oxford (od 1791), (1717—1797), jego powieść rycerska o duchach „The Castle of Otranto" (1764, ost. wyd. 1886) stała się wzorem dla t. zw. „powieści grozy". Napisał nadto m. i. tragedję „The Mysterious Mother" (1768). Jego listy (1840, 6 t. i 1851, 2 t.; nowe wyd. 1857—59, 9 t., 1903—04, 16 t., uzupełn. 1919, wybór 1898, 2 t.) odznaczają się świetnym stylem i często bezwzględnością dowcipu, są wyjątkowym dokumentem epoki. Ważne są też jego pamiętniki (nowe wyd. 1846 n., 12 t.).

3. Sir Spencer, historyk ang., (1839—1907), napisał: „Life of lord John Russel" (1891, 2 t.), „History of England from the Conclusion of the Great War in 1815" (1890, 6 t.) i in.

4. Hugh, powieściopisarz ang., * 1884, wydał powieści z własnych przeżyć wojennych: „The Dark Forest" (1916) i „The Secret City" (1919), nadto: „Mr. Perrin and Mr. Traill" (1911), „The Green Mirror" (1918), „The Portrait of a Man with Red Hair" (1925) i i.

Walport Heinrich, pierwszy w. mistrz zakonu Najśw. Marji Panny (Krzyżaków) 1190—1200.

Walpurgja (właściwie Walburga), święta, zakonnica i opatka niemiecka klasztoru Heidenheim koło Eichstätt, um. 779.

Walras Léon, ekonomista franc., (1834—1910), w l. 1870—92 prof. ekonomji w Lozannie, twórca t. zw. szkoły lozańskiej (ob. Użyteczność krańcowa). Napisał: „Théorie mathématique de la richesse sociale" (1883), „Théorie de la monnaie" (1886), „Étude d'économie sociale. Théorie de la répartition de la richesse sociale" (1896), „Étude d'économie politique appliquée. Théorie de la production de la richesse sociale" (1898) i i.

Walsall, miasto w Staffordshire (Anglja), na płn.-zach. od Birminghamu ze 102.000 mieszk., kopalniami węgla oraz przemysłem skórnym i żelaznym.

Walter Franciszek, lekarz pols., ur. 1885, od 1925 prof. chorób skórnych i wenerycznych Uniw. Jag. w Krakowie. Ogłosił: „Zarys badań bakterjo- i serologicznych chorób wenerycznych" (1924), „Leczenie kiły wczesnej malarją", „Rzeżączka u mężczyzn" (1927), „Grużlica skóry" (wyd. II. 1927) i in.

Walter de Map, ob. Map.

Walter Scott, ob. Scott 1.

Waltham, miasto w stanie Massachusetts (Ameryka płn.), na zach. od Bostonu z 34.746 mieszk. oraz przemysłem zegarmistrzowskim i tekstylnym.

Walthamstow, miasto w okręgu polic. Londynu, na płn.-wsch. od stolicy ze 125.000 mieszk.

Walther Johannes, geolog niem., ur. 1860, od 1890 prof. w Jenie, od 1906 w Halle, zajmował się szczególnie powstawaniem raf koralowych i utworów pustynnych, znany z wielu podróży naukowych do Egiptu, Indyj Wsch., Cejlonu, Uralu i pustyń płn.-amerykańskich. Napisał m. i. „Die Denudation in der Wüste" (1891), „Das Gesetz der Wüstenbildung" (1900, II. wyd. 1923), „Geschichte der Erde und des Lebens" (1900).

Walther von der Vogelweide, jeden z największych liryków średnio-górno-niem., (ok. 1170—ok. 1230), z ubogiej rodziny austrjackiej, do 1198 na dworze wiedeńskim, następnie na różnych dworach niem., wiele podróżował. Do kostniejącej już liryki miłosnej wprowadził świeży ton, a poezję rycerską ożywił dydaktyzmem politycznym. Wyd. K. Lachmanna (1827, VIII. wyd. 1923), Wilmanna (II. wyd. 1883, IV. wyd. 1916—24) i H. Paula (V. wyd. 1921). Przekłady niem. K. Simrocka (VIII. wyd. 1894) i Zoozmanna (1907). Monografja A. Schönbacha (IV. wyd. 1923).

Walton le Dale, miasto w Lancashire (Anglja), nad rz. Ribble na płd.-wsch. od Preston z 12.156 mieszk.

Walton on Thames, miasto w hrabstwie Surrey (Anglja), 27 km na płd.-zach. od Londynu, nad Tamizą z 14.644 mieszk.

Waltornia (z niem. Wald-Horn), róg leśny, ob. Róg.

Waltrop, wieś w Westfalji (Niemcy), w okręgu Recklinghausen, nad kanałem Lippe i Dortmund-Ems z 11.014 mieszk. i kopalniami węgla.

Waluta, system pieniężny prawnie ustanowiony w danem państwie. Systemy walutowe dzielą się na dwie główne grupy, a to na wiązane i niewiązane. Przez w. w i ą z a n ą rozumie się ustrój pieniężny, w którym wartość znaków pieniężnych jest zależną od wartości kruszcu, z którego owe znaki są sporządzone np. pieniądz srebrny lub złoty. W. n i e w i ą z a n ą nazywa się system, w którym wartość ustawowa pieniądza nie jest zależną od wartości materjału pieniądza. W. najbardziej niewiązaną jest system pieniądza p a p i e r o w e g o; w. z ł o t a zaś stanowi przykład w. w najwyższym stopniu wiązanej. Problemy walutowe są to zagadnienia związane z wartością pieniądza jako prawnego środka zwalniania od zobowiązań. — W. p o z ł a c a n ą (gold standard) nazywa się system pieniężny polegający na usunięciu złota z obiegu i używaniu tego kruszcu jedynie w dokonywaniu wypłat wobec zagranicy. Środkiem zmierzającym do tego celu jest demonetyzacja złota i gromadzenie go w instytucjach państwowych emisyjnych, które puszczają w obieg banknoty pokryte w pewnym tylko stosunku złotem, złoto zaś sprzedają celem pokrycia zobowiązań płatnych zagranicą. Jest to system walutowy powszechnie przyjęty w obecnej gospodarce światowej. — Por. P i e n i ą d z.

Wał, obracalnie osadzona część maszyn, ma zwykle kształt cylindryczny, wydłużony i służy do przenoszenia pracy. W przeciwieństwie do osi, w. narażony jest głównie na skręcenie, a na wygięcie tylko wskutek obciążenia powstałego z nasadzonych na nim tarcz pasowych, kół zębatych i t. d. W. znajduje wielkie zastosowanie we wszelkich maszynach, pędniach i t. d. Z wygięciem korbowem t. zw. w. k o r b o w y lub w y k o r b i o n y używany jest w silnikach tłokowych (ob. Korba). Ostatnio duże zastosowanie znajduje g i ę t k i w., złożony z wielu członów do napędu rozmaitych narzędzi.

Wał (o b r o n n y), nasyp ziemny, stanowiący główną część obrony w dawnej sztuce fortyfikacyjnej. Od strony przeciwnika uwieńczony bywa p r z e d p i e r s i e m (inaczej n a d w a ł k i e m), wzdłuż którego od strony wewnętrznej biegną ł a w k i (in. p o d n ó ż k i) dla strzelców i rozmieszczone są ł u w y dla dział. U stóp spadku wewnętrznego biegnie d r o g a w a ł o w a; p r z e c i w s p a d e k (zewnętrzny) stacza się w r ó w czyli f o s ę, z drogą zakrytą, a niekiedy p r z y w a ł k i e m od pola, przechodzącym w s t o k z e w n ę t r z n y (glacis). Por. Twierdza. — Oprócz w. dla celów obronnych istnieją w. o c h r o n n e, któremi ujmuje się łożyska rzek celem zabezpieczenia przed powodzią. Rodzajem w. są groble (ob. Grobla) przerzucone przez miejsca bagniste dla ułatwienia komunikacji.

Wał Trajana, ob. Trajana wał.

Wałach, kastrowany samiec konia (ob. Kastracja). Nazwa w. rozpowszechniona w Europie od połowy XVI. w. tłumaczy się tem, że pierwsze kastraty koni pochodziły z Wołoszczyzny.

Wałbrzych (niem. Waldenburg), miasto okręg. na Dolnym Śląsku (Niemcy), w górach Wałbrzyskich, nad rz. Pełcznicą z 44.111 mieszk., kopalniami węgla kam. i znacznym przemysłem.

Wałbrzyskie góry (niem. Waldenburger Gebirge), część Sudetów na Dolnym Śląsku, między górami Olbrzymiemi, Kaczawskiemi i Sowiemi, z dużemi pokładami węgla kam. Najwyższym szczytem jest Heidelberg (936 m).

Wałcz (niem. D e u t s c h - K r o n e), miasto okręg. w Grenzmark Posen-Westpreussen (Niemcy), w rej. Piła, na płn.-zach. od tego miasta z 10.673 mieszk. oraz przemysłem żelaznym, maszynowym i drzewnym. Miasto (od 1303) było do 1772 stolicą powiatu w woj. poznańskiem.

Wałdajska wyżyna, jedyne większe wzniesienie na płycie rosyjskiej, na dziale wodnym Wołgi, Dźwiny, Dniepru i dopływów jez. Ilmeń. W. jest zbudowana z końcowych moren dyluwjalnych, które leżą na wapieniach i łupkach karbońskich i dewońskich, zaś wzniesienia jej sięgają do 366 m wysokości. Wśród pagórów W. rozlewa się wiele jezior (m. i. Wałdaj, 40 km²) i moczarów.

Wałecki Antoni, polski zoolog i fizjograf, (1815—1897), zajmował się gadami i płazami, prace publikował w Pamiętniku Fizjograficznym.

Wałęga Leon, ur. 1859, biskup tarnowski od 1901, święcenia kapł. 1883, był czas jakiś profesorem teol. fundament. w Uniw. we Lwowie.

Wałęsy (Vagabundae), grupa pająków niebudujących sieci, lecz napadających na zdobycz w skoku lub w biegu.

Wałk (łot. Walka), miasto powiat. w Inflantach (Łotwa), nad rz. Peddel, na pograniczu z Estonją, ma 10.853 mieszk.

Wampir, w wierzeniach ludów (zwłaszcza słowiańskich i greckich) duch umarłego, który nocą opuszcza swój grób pod postacią podobną do olbrzymiego nietoperza, aby ssać krew żyjących, którą się żywi.

Wampiryzm, sadyzm (ob.) u kobiet, przejawia się żądzą pastwienia się nad mężczyzną w czasie aktu płciowego, gdyż tylko tak zaspokaja się ich popęd płciowy.

Wan, bezodpływowe słone jezioro w tureckiej Armenji, 1.718 m nad poz. morza z 3.400 km², odznacza się silnemi wahaniami wodostanu. Nad jeziorem leży stolica wilajetu W., prastare miasto armeńskie z 6.981 mieszk. (hetycko-asyr. Tospa).

Wanad V. (vanadium), metaliczny pierwiastek chemiczny, rozpowszechniony w przyrodzie wyłącznie w postaci związków; wchodzi w skład wielu glin i wszystkich prawie skał granitowych. Z minerałów, zawierających w. wymienić należy: patronit, wanadynit, karnotyt, motramit. Otrzymane z kruszców tlenki w. redukuje się do metalu w tyglach zapomocą glinu i żelaza. Z wyglądu podobny do żelaza, metal b. twardy; c. wł. = 5,7, c. at. 50,95, topi się 1715°. Na powietrzu utlenia się zwolna. W żarze czerwonym utlenia się do pięciotlenku. Bywa używany przedewszystkiem do uszlachetniania stali (ob. Żelaza stopy), poza tem stapia się w. z glinem (np. wanaljum), miedzią, mosiądzem i niklem. Z pośród pięciu tlenków w. najtrwalszy pięciotlenek V_2O_5, tworzy czerwonawe, błyszczące kryształy, które rozpuszczają się w amonjaku, przyczem wytwarza się wanadan amonowy NH_4VO_3, używany jako przenośnik tlenu przy fabrykacji czerni anilinowej. Z taniną zabarwia się powyższy związek na kolor czarno-zielony (atrament wanadynowy). W. odkrył w 1830 szwedzki chemik, Sefström.

Wanadynit, minerał, chlorowanadynian ołowiu o składzie $Pb_5Cl(VO_4)_3$, tworzący drobne słupkowate, heksagonalne kryształki izomorfowe z apatytem lub groniaste utwory; barwy żółtej, brunatnej, rzadko czerwonawej, o połysku tłustym, nieprzeźroczysty, tw. 3; występuje w Karyntji (Windischkappel), Meksyku i Arizonie.

Wanda, bajeczna królowa Polski. Wedle legendy książę niem. Rydygier ubiegał się o jej rękę, a gdy mu odmówiła, wyprawił się z wojskiem na Polskę. W. nie chcąc być przyczyną wojny, rzuciła się do Wisły. Pamiątką tego czynu jest pod Krakowem kopiec Wandy.

Wanda, roślina, ob. Vanda.

Wandalizm, barbarzyńskie niszczenie dzieł sztuki i wogóle płodów cywilizacji. Wyraz w. został po raz pierwszy użyty w 1794 przez Grégoire'a, bpa z Blois, na oznaczenie zniszczenia, dokonanego przez paryski tłum. Por. Wandalowie.

Wandalowie, szczep germański, przybyły do Niemiec przeważnie ze Skandynawji (170 po Chr.), ok. 400 pociągnęli na zachód, przeszli Ren (406) i dotarli do Hiszpanji, gdzie zostali pobici przez króla Wizygotów, Wallię (418). Genzeryk zaprowadził ich do Afryki (429), gdzie podbili Kartaginę (439) i założyli samoistne swoje państwo. Ustawicznie napastowali wybrzeża morza Śródziemnego, 455 splądrowali Rzym, zniszczyli flotę rzymską i bizantyjską. Jako arjanie uciskali Kościół rzymski. Po śmierci Genzeryka, państwo ich upadało. Wilderyk (523—530) z sympatją odnosił się do katolików. Jego następca Gelimer został pobity przez Belizarjusza, a W. wypędzeni z Afryki (534).

Wandea (franc. Vendée), departament w zach. Francji, nazwany tak od rzeki Vendée, utworzony z dawnej prowincji Dolnego Poitou, ma 7.016 km² i 395.602 mieszk. Stolicą jest La Roche-sur-Yon.

Wandejskie wojny, wojny domowe, które prowadzili mieszkańcy Wandei, wierni dynastji, przeciw w. rewolucji francuskiej. Początkowo odnieśli Wandejczycy kilka zwycięstw nad wojskami Konwentu, pod koniec jednak 1793 ponieśli dotkliwe klęski. Wódz ich Charette de la Contrie zawarł pokój 1795, na mocy którego W. otrzymała amnestję, zwolnienie od poboru rekruta i wolność kościoła. Na wieść o wylądowaniu emigrantów franc. w czerwcu 1795 rozpoczął Charette ponownie wojnę, lecz wojska jego rozbito, jego samego rozstrzelano; powstanie jednak zdołano opanować dopiero ok. 1800. Wandea straciła w tych walkach przeszło 150.000 ludzi, kraj zaś gospodarczo zupełnie zrujnowano. 1815 wystąpiła Wandea przeciw Napoleonowi, 1831—32 po stronie Bourbonów, lecz wkrótce przywrócono spokój.

Wandsbek, miasto w Holsztynie (Niemcy), tuż na płn.-wsch. od Hamburga z 39.606 mieszk. i znacznym przemysłem.

Wandsworth, okręg w płd.-zach. części Londynu, obejmuje dzielnice: Clapham, Putney, Tooting i Streatham.

Wanganui, miasto na płn. wyspie Nowej Zelandji, powyżej ujścia rzeki W. (długa zgórą 190 km, uchodzi do zatoki Taranaki) z 27.510 mieszk.

Wangara, roślina, p. Eucalyptus.

Wangoni, najbardziej na płn. wysunięty szczep Zulusów, który w l. 1860-tych przybył z płd. w okolice jez. Njassa, podbił tamtejsze plemiona (Mafiti, Masitu, Wapoma i in.), a założywszy dwa potężne państwa, urządzał wyprawy rabunkowe na wsch. i płn.-wsch.; ujarzmiono ich dopiero w 1906/07; liczą ok. 31.000 głów.

Wanilina, aldehyd aromatyczny, rozpowszechniony w świecie roślinnym. Znajduje się w ziarnkach wanilji. Sztucznie został otrzymany z gwajakolu przez ogrzewanie z chloroformem i potażem żrącym. Tworzy ciało bezbarwne, krystaliczne, woni wanilji. Bywa używana zamiast wanilji przy fabrykacji czekolady.

Wanilja, roślina, ob. Vanilla.

Wanjamwesi, szczep Bantu z Unjamwesi; miernego wzrostu, wysmukli, o skórze żółtawo-do czerwonawo-brunatnej, zajmują się rolnictwem, nieco pasterstwem, zręczni kowale i garncarze, poszukiwani są jako tragarze i robotnicy plantacyjni.

Wankie Władysław, malarz pol., (1860—1925), pejzażysta, mieszkał przeważnie w Monachjum, był uczniem Gersona i Akademji monachijskiej. Malował obrazki rodzajowe, publikował też artykuły z zakresu sztuki.

Wanli, cesarz chiński z dynastji Ming, (1573—1619), za jego czasów rozpoczęto wyrabiać porcelanę.

Wanne-Eickel, miasto w Westfalji (Niemcy), w zagłębiu Ruhry, nad kanałem Ren-Herne i rz. Emscher, graniczące z Gelsenkirchen, Bochum i Herne z 91.024 mieszk., kopalniami węgla, znacznym przemysłem, 2 portami i kąpielami solankowemi.

Wannowski August, filolog klas., (1801—1871), nauczyciel gimnazjum św. Marji Magdaleny w Poznaniu, pierwszy rozbudził w Poznańskiem zamiłowanie do filologji klas. Jest autorem szeregu prac naukowych, pisanych po łacinie.

Wannsee, jezioro na płn.-wsch. od Poczdamu, utworzone przez Hawelę z 3 km², głębokie do 10 m. Nad W. leży szereg dzielnic Berlina.

Wansien, miasto portowe we wsch. Szeczunie (Chiny), nad Jangtsekiangiem z ok. 80.000 mieszk. i znacznym handlem.

Wanstead, miasto w okręgu polic. Londynu, 11 km na płn.-wsch. od City z 15.298 mieszk.

Wany, bóstwa płodności w mitologji nordyjskiej (ob.).

Wańkowicz, 1. Walenty, malarz pol., (1799—1842), twórca wielu kopij obrazów religijnych i portrecista. Najbardziej znanym jest jego portret Adama Mickiewicza, malowany 1828 w Petersburgu. Z innych dzieł wymienić należy: portrety A. Goreckiego, Marji z Wołowskich Szymanowskiej, K. Lipińskiego, rodziny Pusłowskich, portret własny, dalej „Apoteozę Napoleona", „Widok Wilna" i t. d.

2. Jan, entomolog pols., (1835—1885), zajmował się chrząszczami.

3. Melchjor, pol. pisarz, publicysta i wydawca, * 1891, założyciel i dyrektor Tow. Wyd. „Rój" w Warszawie, współpracownik „Kurjera Warszawskiego", dyrektor biura propagandy konsumcji cukru, napisał m. i.: „Strzępy epopei" (1923), „Jak Kubusia żaby poznała" (1924, dla dzieci), „Szpital w Cichiniczach" (1925), „O Małgosi..." (1926, dla dzieci), „W kościołach Meksyku" (1927).

Wapienna martwica, ob. Trawertyn.

Wapiennik, zakład przemysłowy, złożony z kamieniołomów wapienia i pieca do wypalania wapna.

Wapień, skała osadowa, składająca się głównie z kalcytu, gruboziarnista aż do bardzo drobnoziarnistej, zbita lub porowata (tuf wapienny), oolityczna, ziemista (kreda), wreszcie niekiedy piaszczysta. Ziarnistą odmianą jest marmur (ob.). Najczęściej jest w. barwy białawej, szarej lub czarnej, czerwonawej lub brunatnej. W razie zwiększonej ilości magnezu przechodzi wapień w dolomit, przez zwiększenie zawartości części iłastych i piaszczystych — w margiel. W. powstają najczęściej z morza z resztek organizmów wapiennych (glony wapienne, otwornice, gąbki, korale, jeżowce, mięczaki i t. p.), nieraz są również osadem wody słodkiej (martwica wapienna). W. jest doskonałym kamieniem budowlanym; zbite odmiany używane są, podobnie jak marmury, do celów dekoracyjnych.

Wapiti (Cervix canadensis), jeleń kanadyjski, największy z żyjących jeleni.

Wapnia stopy. Najważniejszym jest stop, zawierający 97,5% wapnia i ołowiu oraz domieszkę cynku. Otrzymuje się go zapomocą elektrolizy stopionego chlorku wapnia i ołowiu przy użyciu katody ołowianej. Jako anodę stosuje się sprasowaną mieszaninę węglika wapnia i węgla.

Wapnia związki. Sole w. są b. obficie rozpowszechnione w przyrodzie, otrzymać je można m. i. przy rozpuszczaniu tlenku lub węglanu w. w kwasach. Są krystaliczne, barwy przeważnie białej, w wodzie za wyjątkiem paru, łatwo rozpuszczalne. Stanowią niezbędne składniki odżywcze dla zwierząt i roślin, szerokie zastosowanie znajdują w przemyśle. Do najważniejszych należą: azotan, chlorek, fluorek, fosforany, siarczan, węglan, octan i podchloryn.

Azotan w. $Ca(NO_3)_2$, znajduje się w glebie, w wodach źródlanych, wchodzi w skład naturalnej saletry. Azotniak w., ob. Chemiczny przemysł (Wyzyskanie azotu z powietrza).

Chlorek w. $CaCl_2$ znajduje się w wodzie morskiej, źródlanej, w glebie, w pokładach soli. Można go otrzymać z marmuru i kwasu solnego, wielkie ilości chlorku w. tworzą się jako produkt uboczny, m. i. przy fabrykacji sody metodą Solvay'a. Tworzy ciało krystaliczne, białe, smaku gorzkiego, b. łatwo rozpuszczalne w wodzie. Sól bezwodna chciwie chłonie wilgoć, stąd też bywa używana jako środek osuszający.

Fluorek w. CaF_2 występuje w przyrodzie jako fluoryt, znajduje się także w kościach. Tworzy ciało krystaliczne, w wodzie nierozpuszczalne. Znalazł zastosowanie jako główne źródło otrzymywania kwasu fluorowodorowego (ob. Fluor).

Fosforany w. Ortofosforan w. $Ca_3(PO_4)_2$ znajduje się obok chlorku i fluorku w. w apatycie i fosforycie, wchodzi w skład kości, występuje w wielu skałach, guanie, koprolitach, glebie. Wypada w postaci osadu za dodaniem rozpuszczalnego fosforanu do roztworu soli w. Znalazł zastosowanie jako środek leczniczy (wzmacnianie kości), używa się go do fabrykacji fosforu i kwasu fosforowego, jako doskonałego nawozu sztucznego, do wyrobu szkła mlecznego i t. d. Pod wpływem kwasu siarkowego ulega rozkładowi z wydzieleniem gipsu i mieszaniny fosforanów: pierwszo- i drugo-rzędowego. Ważniejszy fosforan pierwszorzędny $Ca(H_2PO_4)_2$ otrzymuje się w wyżej wspomniany sposób na wielką skalę z naturalnych fosforytów. Ze względu na łatwą rozpuszczalność stanowi cenny nawóz sztuczny (główny składnik superfosfatu). Używa się go

do wyrobu kwasu fosforowego, proszków do pieczenia i t. d.

Siarczan $CaSO_4$ bardzo obficie rozpowszechniony w przyrodzie. Sól bezwodna (anhydryt) występuje często w pokładach soli, z dwoma cząsteczkami wody $CaSO_4 \cdot 2H_2O$, w postaci kryształów jednoskośnych znany jest pod nazwą gipsu, w postaci masy ziarnistej, pod nazwą alabastru (ob. Gips).

Węglan w. bardzo obficie rozpowszechniony w przyrodzie przedewszystkiem w postaci wapienia (ob.), kredy (ob.). Znajduje się w skorupach jaj ptasich, muszlach, koralach i t. d. Czysty, krystaliczny węglan w. znany jest pod nazwą kalcytu (ob.), aragonitu (ob.). Strąca się w postaci osadu białego z roztworu soli wapniowych za dodaniem węglanu amonowego. Ogrzewany rozpada się na wapno i bezwodnik węglowy. W wodzie rozpuszcza się trudno, łatwiej w obecności bezwodnika węglowego, przyczem tworzy się dwuwęglan $Ca(HCO_3)_2$. Wapienia używa się do wyrobu wapna, szkła, w przemyśle metalurgicznym znalazł zastosowanie jako topnik.

Octan w. $Ca(C_2H_3O_2)_2$ powstaje przy zobojętnieniu kwasu octowego węglanem w. Technicznie otrzymuje się go jako produkt uboczny przy wyrobie spirytusu drzewnego. Tworzy ciało krystaliczne, łatwo rozpuszczalne w wodzie. Bywa używany do fabrykacji kwasu octowego.

Podchloryn w., ob. Chlorek bielący.

Siarczki w. Siarczek obojętny CaS tworzy się przy żarzeniu siarczanu wapnia z węglem, po naświetleniu promieniami słońca świeci w ciemności. Z wodą reaguje, dając wodorotlenek i wodorosiarczek wapnia $Ca(SH)_2$. Wodorosiarczek w. działa żrąco i bywa używany w przemyśle garbarskim do usuwania włosów ze skóry zwierząt. Przy gotowaniu mleka wapiennego z siarką powstaje obok tiosiarczanu pięciosiarczek w. CaS_5 barwy żółto-czerwonej.

Tlenki w. Tlenek wapniowy CaO nosi w potocznej mowie nazwę wapna palonego (niegaszonego); wodorotlenek wapniowy $Ca(OH)_2$ jest to t. zw. wapno gaszone (ob. Wapno).

Węglik w., karbid, ob. Karbidy.

Wodorek w. CaH_2, powstaje przy działaniu wodoru na stopiony wapń. Tworzy białą masę, pod działaniem wody wywiązuje łatwo wodór. W handlu znajduje się jako t. zw. hydrolit. Działa silnie redukująco.

Wapniaki, zbite wapienie, składające się z kalcytu, nieraz o dużem rozprzestrzenieniu, jak n. p. w płn. i płd. Alpach, w płn. części Tatr i t. d.

Wapniowa saletra, azotan wapnia, $Ca(NO_3)_2$, t. zw. saletra norweska, m. i. środek nawozowy, syntetycznie wyrabiana przez Państw. Zakłady Chem. w Chorzowie. Por. Wapnia związki, Nawozy i nawożenie.

Wapno. Przez wyprażenie wapienia czyli kamienia wapiennego $CaCO_3$, otrzymuje się wapno palone CaO, które po zarobieniu z wodą zamienia się na wapno gaszone $Ca(OH)_2$. W. gaszone służy jako zaprawa murarska, gdyż twardnieje na powietrzu, tracąc powoli wodę i łącząc się z bezwodnikiem węglowym zpowrotem na $CaCO_3$. Poza tem ma wapno gaszone, jako silna, a tania zasada, czyli ług, szerokie zastosowanie w przemyśle chemicznym i przy dezynfekcji. W. palone używane jest także w rolnictwie, jako pośrednio działający nawóz pomocniczy, gdyż gasząc się powoli w glebie działa na nią odkwaszająco. W. hydrauliczne, ob. Murarskie zaprawy.

Wapno, wieś w pow. Wągrowiec (woj. poznańskie), przy kolei: Kcynia—Gniezno z 495 mieszk., pokładami gipsu i kopalnią soli.

Wapno sodowane, mieszanina świeżo wypalonego wapna z wodorotlenkiem sodu, stosowana do oznaczeń organicznie związanego azotu oraz do absorbcji dwutlenku węgla.

Wapnowanie gleby, ob. Nawozy i nawożenie.

Wapń Ca (Calcium), pierwiastek chemiczny, należący do grupy metali ziem alkalicznych, b. obficie rozpowszechniony w przyrodzie w postaci soli (jako węglan w. czyli wapień, jako krzemian, siarczan czyli gips, jako fosforan i fluorek). Pierwiastek ten stanowi 3,51% skorupy ziemskiej. W postaci soli znajduje się w wodach naturalnych, wchodzi w skład wszystkich organizmów zwierzęcych i roślinnych. W stanie czystym otrzymuje się w. zapomocą elektrolizy stopionego chlorku. Jest to metal srebrzysto-biały, błyszczący, twardy, ciągliwy. C. at. 40,07, c. wł. 1,55; topi się w 760°. Wodę rozkłada, redukuje większość tlenków. Metaliczny w. bywa używany w stopach z innemi metalami. Po raz pierwszy otrzymał w. w 1808 Davy zapomocą elektrolizy. Por. też Wapnia związki.

Waporyzacja (nowo-łac.), przyżeganie gorącem powietrzem.

Wapowski, 1. Bernard, historyk pol., (ok. 1450—1535), studjował w akademji krakowskiej (1493), potem w Bolonji (1503—5), gdzie uzyskał doktorat prawa. Kantor przemyski, 1511 otrzymał w Rzymie tytuł cubicularius et protonotarius apostolicus, od 1515 w Polsce, został kanonikiem wiślickim oraz sekretarzem królewskim, potem kantorem i kanonikiem krakowskim. Był humanistą i żarliwym katolikiem. Napisał: 1. Kronikę, obejmującą czasy od początku Polski do 1535 r. Wówczas nie była drukowana, ocalała tylko część, obejmująca l. 1381—1535. Fragment druk. wraz z wydaniem Kromera w Kolonji 1589. Kronika wyd. częściami w przekł. przez Malinowskiego (Wilno, 1847—48, 3 t.) i przez Szujskiego po łacinie w Scriptores rerum polonicarum, t. II (Kraków, 1874). — 2. „De bello a Sigismundo I. Rege Poloniae, contra Moscos gesto a. MDVIII" wyd. w Script. rer. pol., t. XV. (1891). — 3. „Panegiris" na zwycięstwo pod Orszą, wyd. przez Łaskiego (1515). — W. jest też autorem trzech najdawniejszych map Polski i krajów przyległych (1526—28).

2. Jędrzej, podkomorzy sanocki, kasztelan przemyski, zabity przez Samuela Zborowskiego w czasie uroczystości koronacyjnych Henryka Walezego (1573). Śmierć niewinnego kasztelana, który starał się załagodzić kłótnię na turnieju, spowodowała wyrok banicji na mordercę oraz w następstwie upadek rodu Zborowskich.

Wappers Gustav, bar., malarz belg., (1803—1874), kształcił się w Antwerpji, gdzie był też dyrektorem Akademji Sztuk Pięknych. Jego romantyczne obrazy historyczne stworzyły szkołę. Główne z nich: „Ofiara burmistrza z Lejdy", „Genowefa Brabancka", „Karol I. wiedziony na szafot" itd. Malował też obrazy religijne, rodzajowe i portrety.

Waradyn, Wielki, ob. Oradea mare.

Warany (Varanidae), rodzina jaszczurek. Zwierzęta drapieżne, o długim rozszczepionym języku, silnych nogach i długim ogonie. Rodzaj waran (Varanus Merr.) o długiej głowie, po krokodylu największy żyjący gad, żyje w Afryce, Oceanji, Azji płd. i w Australji. Wyrządza szkody w gospodarstwie domowem. Mięso jadalne. Skóra używana na pokrycia. W. nilowy (V. niloticus L.) 2 m długi, żółto zielony, czarno plamisty, żyje w rzekach Afryki.

Waratah, miasto w Nowej Płd. Walji (Australja) z 12.192 mieszk. i górnictwem.

Waraždyn (chorw. Varaždin), miasto w Chorwacji (Jugosławja) z 13.647 mieszk., nad Drawą, przy kolei Zagrzeb—Csakathurn, przemysł wełniany, bawełniany, jedwabny, meblowy.

Warbeck Perkin („Piotruś"), ang. pretendent do tronu, (ok. 1474—1499), syn marynarza, podawał się (1492) w Irlandji za zamordowanego syna Edwarda IV (por. Ryszard 3.), został uznany przez Małgorzatę burgundzką w Szkocji, gdzie poślubił (1496) księżniczkę krwi. Występował jako Ryszard IV., popierany przez cesarza, wkroczył do Anglji, pobity 1498, ujęty, został powieszony.

Warburg, 1. Emil, fizyk niem., ur. 1846, pracował w dziedzinie zjawisk akustycznych, elektrolizy, polaryzacji galwanicznej i t. d., jak również w teorji kinetycznej gazów. Napisał: „Lb. der Experimentalphysik" (1893).

2. Otto, botanik żydowski, ur. 1859, profesor w Berlinie, obecnie w Jerozolimie, pracował głównie nad systematyką i geografją tropikalnych roślin uprawnych. Ważniejsze prace: „Die Kautschukpflanzen und ihre Kultur" (1900), „Die Pflanzenwelt" (1913—22) itd.

3. Otto Heinrich, fizjolog niem., ur. 1883, członek instytutu cesarza Wilhelma dla biologji w Berlinie, zajmuje się badaniem raka, napisał m. i.: „Stoffwechsel der Tumoren" (1926), „Katalytische Wirkungen der lebendigen Substanz" (1928). Laureat nagrody Nobla w 1931.

Warburton-Diamantina, wielki system creek'ów w środk. Australji, uchodzi do jez. Eyre.

Warcaby, dawna gra, rozgrywana między dwiema osobami na szachownicy, o 64-ch czarnych i białych polach; do gry używa każdy z grających 12 czarnych i 12 białych krążków; posuwa się o jedno pole ukośnie w kierunku przeciwnika i „bije" napotkane jego krążki. Kiedy krążek dostanie się do pierwszego rzędu poziomego po stronie przeciwnika, staje się damą. Dama może posuwać się i bić wzdłuż całego ukośnego szeregu pól, na którym stoi, o ile nie przeszkadza jej w tem jeden z własnych krążków. Wygrywa ten, kto pobił wszystkie krążki przeciwnika, albo pozostałe krążki zamknął tak, że uniemożliwił im posunięcie.

Warchałowski Jerzy, estetyk pol., *1875, kształcił się w Petersburgu, na wydziale filozoficznym Uniwersytetu Jag. w Krakowie oraz w Paryżu. Jeden z założycieli Towarzystwa „Polska Sztuka Stosowana", był redaktorem czasopisma „Architekt" w Krakowie, potem dyrektorem „Warsztatów krakowskich", obecnie jest doradcą artystycznym Ministerstwa Spraw Zagran. i jednym z kierowników wytwórni „Ład" w Warszawie. W 1925 urządzał pawilon polski na wystawie sztuki dekoracyjnej w Paryżu. Zajmuje się też pracą publicystyczną z zakresu sztuki.

Warchlak, nazwa młodej dzikiej świni.

Warcisław, ob. Wratysław.

Ward, 1. James, malarz i grafik ang., (1769—1859), malował i rysował zwierzęta, bitwy i sceny rodzajowe. Jego rysunki zwierząt są przeważnie znane z rycin. Główne dzieła: „Bitwa pod Waterloo", „Byk i krowa" (Londyn), „Autoportret" i in.

2. Edward Matthew, malarz ang., (1816—1879), studja odbył w Londynie, Rzymie i Monachjum, 1855 członek Akademji, malował sceny rodzajowe, później historyczne. Główne dzieła: „Johnson czytający rękopis wikarego of Wakefield", „Johnson w poczekalni lorda Chesterfielda", „Jakób II. dostaje wiadomość o wylądowaniu ks. Orańskiego", „Królewska rodzina francuska w Temple" (wszystkie w zbiorach londyńskich). Od 1852 malował freski (Common's Corridor w Parlamencie).

3. John Quincy Adams, rzeźbiarz płn.-amer., (1830—1910), twórca „Indjanina" (New York, 1857), „Samarytanina" (Boston), pomników Beechera (1891, Booklyn) i Garfielda (1887, Waszyngton) i i.

4. Humphry, z domu Arnold, Mary Augusta, pisarka ang., (1851—1920), zdobyła olbrzymie powodzenie powieścią w duchu wolnościowym „Robert Elsmere" (1888, nakład prawie półmiljonowy), wydała następnie niemniej poczytne, dziś już nieco zapomniane powieści tendencyjne: „The History of David Grieve" (1892), „Marcella" (1894, przekład Eug. Żmijewskiej 1894), „Sir George Tressady" (1896) i i.

5. Mary, założycielka zakonu jezuitek (ob.).

Wardar (staroż. Axios), rzeka w Serbji i Macedonji, długa 368 km. Wypływa na płd. od Šar Planiny, płynie zrazu ku płn.-wsch. przez kotlinę Tetovo, później ku płd.-wsch. pod Skoplje i uchodzi deltą do zatoki Salonickiej. Główne dopływy: Treska, Crna oraz Lepenac, Pčinja i Bregalnica. Dolina W. oddzielona od doliny Morawy tylko 458 m wys. działem wodnym, stanowi ważny szlak komunikacyjny od Dunaju do morza Egejskiego. Spławny jest W. od Skoplje.

Wardar (Vardar), banat w płd. Jugosławji z 39.566 km² i 1,405.000 mieszk., ze stolicą Skoplje.

Warech (varec), ob. Fucus.

Waregowie (od staro-nord. „var", ślub), nazwa szwedzkich wikingów, którzy urządzali wyprawy na wschodnie wybrzeża Bałtyku i docierali aż do morza Czarnego. Cały ten kraj podbili pod swoje panowanie. Ob. Normanowie, Ruś.

Waręż Jan, pseud. Marji Konopnickiej (ob.).

Wargaczowate, rodzina ryb, p. Labridae.

Wargi (labia), wałowate ograniczenia otworów ciała, np. ust, sromu niewieściego (w. sromowe). W. czerwone występują tylko u człowieka. W. ust składają się z wargi górnej i dolnej i służą do zamykania ust, odgrywają ważną rolę przy mówieniu i kształtowaniu wyrazu twarzy (fonetyczne wzgl. mimiczne ruchy w.). Wewnętrzną stronę w. wyściela błona śluzowa, której fałdy tworzą wędzidełka górne i dolne, łączące w. z dziąsłem. Czerwone zabarwienie w. pochodzi stąd, że skóra tu jest bardzo cienka i przeświecają liczne naczynia krwionośne. U ludzi niedokrwewnych w. są bladoczerwone, u chorych często sine, np. przy duszności. W. zawierają liczne ciałka dotykowe i dlatego są na dotyk bardzo wrażliwe. U osesków podczas ssania w. odgrywają ważną rolę. W. u różnych ras ludzi są różnie ukształtowane. Murzyni mają w. grube i wystające, u ras ciemnych są w. koloru raczej niebieskawego, fioletowego, lub szaro-niebieskiego. — W. choroby: rak występuje zwykle u mężczyzn na wardze dolnej jako owrzodzenie o mało czułych, twardych brzegach, przyczem gruczoły podszczękowe powiększają się i wykazują przerzuty. Konieczną jest wczesna operacja. Z wad rozwojowych występuje zajęcza warga (ob.).

Wargi sromowe, ob. Srom.

Wargocki Jędrzej, pisarz pol. z pocz. XVII. w., zasłużony tłumacz Justinusa (1606—1607), Cezara („O wojnie francuskiej...", 1608), Walerego Maxyma („O dziejach i powieściach pamięci godnych", 1609), Kwintusa Kurcjusa („O dziejach Aleksandra Wielkiego", 1618), „Peregrynacji" Radziwiłła Sierotki".

Wargowe, rodzina roślin, ob. Labiatae.

Wargowe piszczałki w organach są to najstarsze i na przedzie organów umieszczone głosy. Należą do nich: pryncypał, gamba, flety.

Warin Jean, franc. rzeźbiarz i medaljer, (1604—1672), wykonał popiersia Ludwika XIII. i XIV., oraz medale Richelieu'ego, Mazarin'a i Anny Austrjackiej.

Warjacja (z łac.), w astronomji nierównomierność biegu księżyca (odkryta najpierw przez Abul Wefę, później przez Tycho Brahego), polegająca na tem, że średnia długość księżyca podlega wahaniom do 39'. W. stałych nazywa się postępowanie, przy którem elementy ruchu eliptycznego planety uważa się nie za stałe, lecz za funkcje czasu na skutek zaburzeń wywołanych przez inne planety. — W matematyce, ob. Kombinatoryka i Warjacyjny rachunek. — W. w biologji i muzyce ob. niżej.

Warjacje, w biologji odmiany, formy różne od rodziców, względnie od typu gatunkowego. Rozróżniamy: kombinacje (mieszańce), wskutek krzyżowania różnych rodziców, podlegające prawom Mendla; mutacje, powstałe spontanicznie z niewiadomych powodów i dziedzicznie utrwalone; modyfikacje, powstałe pod wpływem warunków zewnętrznych, nie dziedziczne. W. lokalne występują w ściśle określonym terenie przez odcięcie od typu wyjściowego lub w specjalnych warunkach. — W., forma muzyczna, polegająca na różnorodnych zmianach czyli metamorfozach naczelnego tematu głównego. Jedną z najstarszych form warjacyjnych są t. zw. grounds w clavecinowej muzyce angielskiej wirginalistów XVI. w.: polegała ona na tem, że na podwalinie stałego, niezmiennego basu, czyli t. zw. „basso ostinato", rozwijano coraz to inne pomysły melodyjne; na podobnej technice opierają się ciaconny lub chaconny i passacaglia, przeznaczone na organy. Przykładem warjacyjnej techniki, opartej na basso ostinato, jest finał III. symfonji beethovenowskiej (Eroiki) i brahmsowskiej symfonji E-moll. Charakter ornamentalny mają w. dawnych Suit, zwane Doubles; ten typ w. reprezentują Händel, Mozart, Haydn. Odrębną formę mają w. charakterystyczne, dlatego tak zwane, gdyż każda w. ma inny charakter w tonacji, rytmie i nastroju. Typ ten stworzył J. S. Bach w w. „goldbergowskich", po nim zaś przedewszystkiem Beethoven, nadto Brahms, R. Strauss, Szymanowski.

Warjacje magnetyczne, czasowe i lokalne zmiany natężenia pola magnetycznego ziemi. Ob. Magnetyzm ziemski.

Warjacyjny rachunek, dział analizy matematycznej, traktujący o poszukiwaniu maksimów ew. minimów całek krzywolinjowych lub powierzchniowych. Zmiana wartości całki w zależności od zmiany krzywej całkowania (ew. powierzchni całkowania), nosi nazwę warjacji. Stąd nazwa rachunku.

Warjanty (z łac.), różne odczyty rękopisów dawnych pisarzy, głównie przez przeoczenie przepisywacza; również odchylenia w interpretacji tekstów nowszych pisarzy; nadto odmiany tekstu wprowadzone w rękopisach przez autorów.

Warjolacja, tyle co szczepienie (ob.).

Warjolit, skała, odznaczająca się teksturą sferolityczną (ob. Sferolity).

Warjometr, przyrząd do obserwacji zmian mierzonej wielkości n. p. powietrzny, służący do pomiaru wysokości wzniesienia balonu, a działający na podstawie zmian różnicy ciśnień pomiędzy atmosferą a gazem zamkniętym w zbiorniku chronionym przed zmianami temperatury. W. nazywamy również w radjotechnice urządzenia, pozwalające w sposób ciągły zmieniać współczynniki indukcji własnej obwodów drgających.

Warka, miasto w pow. Grójec (woj. warszawskie), nad dolną Pilicą, 21 km od Góry Kalwarji a 55 km od Warszawy z 4.306 mieszk., cegielniami, fabr. okuć budowlanych i maszyn roln. oraz handlem. Miasto (od XIV. w.) w XVI. w. bardzo zamożne, było do 1795 stolicą powiatu w ziemi czerskiej. 7 kwietnia 1656 Stefan Czarnecki przeprawiwszy część jazdy wpław przez Pilicę, zadał klęskę Szwedom.

Warkocz (kosa), splecione włosy głowy. Zwyczaj noszenia w. spotyka się u kobiet wszystkich czasów; często noszono go przerzucony przez ramię, wplatano doń wstążki, złote nitki i t. p. ozdoby. Również i mężczyźni w początkach średniowiecza nosili w. początkowo na skroniach, potem ztyłu głowy. Wprowadzony w 1713 przez Fryderyka I. do wojska, rozpowszechnił się prędko i w wyższych warstwach towarzyskich; zwyczaj ten zanika w początkach XIX. w. W Chinach rząd nankiński w 1929 zakazał mężczyznom noszenia w. — W. był symbolem dziewictwa, stąd zwyczaj obcinania go pannie młodej przy oczepinach. Por. też Peruka.

Warkocz Bereniki, gwiazdozbiór, ob. Bereniki warkocz.

Warmbrunn (Bad W.), wieś i zdrojowisko w okręgu Jeleniogóra na Dolnym Śląsku (Niemcy), 346 m nad poz. morza, nad rz. Zacken z 5.024 mieszk., zamkiem, zbiorami naukowemi i źródłami siarczanemi.

Warmiński Ignacy, historyk reformacji polskiej, (1850—1909), autor znakomitego dzieła: „Andrzej Samuel i Jan Seklucjan" (1906).

Warmja, (niem. Ermland, Ermeland), kraina w Prusach Wsch., ciągnąca się od zalewu Fryskiego aż po górną Łynę, obejmuje powiaty: Brunsberga, Heilsberg, Rössel i Olsztynek, razem 4.287 km² z 251.090 mieszk., prawie wyłącznie katolików, w tem ok. 50.000 Polaków.

W. jest jedną z 12 krain starych Prus, od 1250 biskupstwo, które od 1354 podlegało bezpośrednio papieżowi i zachowało dużą samodzielność w stosunku do Zakonu Krzyżackiego. W latach 1466—1772 należało biskupstwo W. do Polski, zostając pod władzą biskupów, rezydujących w zamku lidzbarskim lub Fromborku (Frauenburg). Z biskupów W. najważniejsi: Eneasz Sylwjusz Piccolomini (1457—58) późniejszy papież Pius II, Hozjusz (1551—79), dzięki któremu W. została katolicką oraz Ignacy Krasicki.

Warna, (Varna, staroż. Odessos), miasto okręg. we wsch. Bułgarji, nad morzem Czarnem, przy ujściu rz. Dewny z 60.787 mieszk., przemysłem i handlem. W. jest głównym portem Bułgarji i miejscowością kąpielową. 5 km na płn. od miasta leży letnia rezydencja królewska Euxinograd.

10 listopada 1444 odniósł tu sułtan turecki Murad decydujące zwycięstwo nad wojskiem króla węgierskiego i polskiego Władysława III Jagiellończyka („Warneńczyka"), który sam walcząc bohatersko, poległ z kwiatem rycerstwa polskiego i węgierskiego, a tylko część wojska z Janem Hunyadym została uratowana. Bitwa ta zadecydowała o losie Konstantynopola.

Warneńczyk Władysław, ob. Władysław Warneńczyk.

Warner Susan, pod pseud. Elisabeth Wetherell, poczytna kiedyś pisarka płn. ameryk., (1819—1885), z powieści jej najlepsza: „The Wide, Wide World" (1851).

Warnka Stanisław, (1845—1882), nauczyciel geografji w Poznaniu, autor dzieła „Joachima Lelewela zasługi na polu geografji" (1878).

Warnkówna Jadwiga, pisarka pol., zasłużona na polu wychowania i jako autorka utworów dla dzieci: „Gwiazdka dla małych moich przyjaciół" (1895), „Powiastki cioci" (1894), „Pieśń poranna" (1913) i i., razem z Ludw. Jabłkowską oprac. książkę: „W ogródku dziecięcym" (1895, wychowanie przedszkolne).

Warnsdorf (Varnsdorf), miasto okręg. w żupie Lipa Česka (płn. Czechy), na granicy Saksonji z 23.019 mieszk. i przemysłem tekstylnym.

Warownia, w starej polszczyźnie miejsce obronne lub dzieło fortyfikacyjne (zamek, klasztor ufortyfikowany, baszta lub wieża, szaniec i t. p.).

Warrant, ob. Składowy dowód.

Warren, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn., m. i. 1. na płn.-wsch. granicy stanu Ohio z 35.953 mieszk. i przemysłem maszynowym. 2. w Pennsylwanji, nad górną Alleghany z 14.808 mieszk., kopalniami nafty i przemysłem.

Warrington, miasto w Lancashire (Anglja), nad Mersey i kanałem Manchesterskim z 80.000 mieszk., muzeum i znacznym przemysłem.

Warron, ob. Varro.

Warsaw, ob. Warszawa.

Warstwica, przestrzeń zawarta między dwiema powierzchniami poziomych, stanowiąca piętro wzniesienia. W. (linjami warstwicowemi) nazywają również poziomice (izohipsy). (Ob. Izohipsy i Mapa).

Warstwy, forma układania się pod wpływem wody lub powietrza skał osadowych, charakteryzująca się równoległemi płaszczyznami, według których skały dzielą się. Por. tablice „Powstawanie Gór" w t. 5.

Przyczyną powstawania w. jest zmiana w jakości osadu, ponieważ w rzadkich tylko przypadkach osadza się tak jednostajny materjał skalny, że warstwowanie nie może wystąpić. Odległość jednej w. od drugiej nazywamy grubością w. czyli miąższością; jest ona bardzo rozmaita: od parumilimetrowych zaledwie warstewek skał łupkowych do potężnych pokładów kilkumetrowej miąższości. Grubość w. nie jest wszędzie jednakowa, lecz ulega zmianom. Jeżeli osady powstają przy brzegu morskim — grubość ich zmniejsza się w miarę oddalania się od lądu, wreszcie zanikają czyli, jak mówimy, wykliniają się. Nieraz wyklinianie się w. następuje szybko we wszystkich kierunkach — powstają wtedy t. zw. soczewki. Powierzchnia w. jest zwykle gładka, nieraz jednak jest skorupowato wygięta i pokryta falistemi zmarszczeniami, bruzdami. Najwyższe w. danego kompleksu skał noszą nazwę stropu, najniższe — spągu. Chociaż podczas tworzenia się osadów miały one ułożenie poziome, zachowało się ono niezmienione tylko w nielicznych przypadkach, przeważnie jednak osady uległy nachyleniu, nieraz także większym pofałdowaniom, przesunięciom i spękaniom. Wśród pogiętych w. wyróżniamy siodła czyli antykliny o częściach wypukłych skierowanych ku górze i łęki czyli synkliny z wklęsłemi częściami ku dołowi. Fałdy, t. j. synkliny i antykliny mogą być rozmaicie wykształcone. Fałdy normalne są nachylone równomiernie w przeciwne strony, fałdy izoklinalne — o skrzydłach niemal równoległych i wreszcie fałdy wachlarzowe, których skrzydła są najpierw rozbieżne,

zamykając się dopiero dalej. Wszystkie te fałdy mogą być stojące, nachylone, obalone lub leżące. Odmiennym rodzajem fałdów są t. zw. płaszczowiny (ob.).

Warszawa (łac. Varsovia, franc. Varsovie, ang. Warsaw, niem. Warschau), stolica Rzpltej Polskiej, tworząca zarazem osobne województwo grodzkie (3 powiaty: W. — północ, W. — południe i W. — Praga), ma 12.468 ha i (1932) 1,178.000 mieszk.

W. jest położona w środku Polski i niziny Mazowieckiej na wyniosłości (110—117 m), wysuniętej tu najbardziej ku płn., zbudowanej z glin i piasków lodowcowych, pod któremi leżą iły wstęgowe, po obu brzegach zwężonej tu przez regulację do 400 m Wisły, ok. 33 m nad poziomem jej wód, pod 52° 13' szer. płn. i 21° 2' dług. wsch. Właściwa W. rozłożona jest po lewym brzegu rzeki, z prawym brzegiem, zajętym przez Pragę i jej przedmieścia łączą ją 4 mosty zwykłe (Kierbedzia, Poniatowskiego) i kolejowe.

Zawiązek miasta tworzy Stare Miasto z siecią ciasnych i krętych uliczek, zabudowane wąskiemi a wysokiemi kamienicami, które na posiadającym wiele wdzięku rynku St. Miasta ozdobiono niedawno (1928) polichromją. Początkowo rozbudowywało się miasto w kierunku płn., wzdłuż brzegu Wisły, tu też powstało Nowe Miasto. Z biegiem jednak czasu bardziej intensywny jest rozwój w kierunku płd. i zach., gdzie dzięki wchłanianiu coraz to nowych przedmieść przenosi się zczasem punkt ciężkości miasta. Tu też powstają główne arterje komunikacyjne, jedna wychodząca z placu Zamkowego, ozdobionego granitową kolumną Zygmunta III (z 1643) i łącząca go przez Krakowskie Przedmieście, Nowy Świat i Aleje Ujazdowskie z przepięknym parkiem Łazienkowskim i druga, wychodząca z ogrodu Saskiego, t. j. ulica Marszałkowska. Oprócz tych 2 głównych arteryj wymienić trzeba jeszcze magistralę biegnącą od dworca głównego (przy ul. Marszałkowskiej) do mostu Poniatowskiego, prostopadle do 2 poprzednich, a utworzoną z alej Jerozolimskiej i 3 Maja. Te 3 arterje tworzą szkielet orjentacyjny śródmieścia W., tu też wznoszą się piękne budowle kościelne i świeckie (pałace) z XVII., XVIII. i pierwszej połowy XIX. w., stanowiące ozdobę W. i nadające jej charakterystyczne piętno. Poza tem miasto jest zabudowane bardzo nieregularnie. Ściśnięta pierścieniem fortów, z osławioną Cytadelą na czele, stojącą na miejscu zburzonej w tym celu w 1830 dzielnicy willowej na płn. od St. Miasta, nie mogła się należycie rozwijać aż do czasu zniesienia twierdzy w czasie wojny światowej. Od tego czasu rozwój miasta odbywa się koncentrycznie.

Jeszcze do 1890 obszar W. w obrębie dawnych okopów i rogatek miał wraz z Pragą zaledwie 2.740 ha, po przyłączeniu Nowej Pragi, Szmulowizny i Targówka wzrósł do 3.441 ha. W 1917 wcielono do miasta Sielkierki, Czerniaków, Sielce, Mokotów, Wierzbno, Królikarnię, Szopy Polskie i Niemieckie, Rakowiec, Czyste, Ochotę, Wolę, Koło, Powązki, Buraków, Marymont i Kępę Potocką (po lewym) oraz Golędzinów, Pelcowiznę, Nowe Bródno, Kamionkę, Grochów, Gocław, Kępę Saską i Gocławską (po prawym brzegu Wisły), tak, że obszar W. wzrósł do 12.100 ha, z czego 3.273 ha wypada na śródmieście, 8.534 ha na przedmieścia, a 661 ha na Wisłę.

Na przestrzeń zabudowaną wypada 4.098 ha, na ulice i place 937 ha, na skwery i zieleńce 30 ha, na ogrody i parki 238,5 ha, na tereny kolejowe 553,8 ha, na cmentarze 234 ha. Ogólna długość (zgórą 820) ulic — 414 km. Na zach. od St. Miasta znajduje się dzielnica żydowska, gęsto zaludniona, ożywiona, handlowa. Przedmieścia W. z Pragą na czele, posiadają charakter przeważnie fabryczny i zamieszkałe są przez ludność robotniczą. Zaniedbane całkowicie w okresie niewoli, obecnie uzyskują stopniowo urządzenia kulturalne. Oprócz fabrycznych rozwijają się, zwłaszcza w płn. i płd. części miasta, dzielnice willowe, np. kolonja urzędnicza i oficerska na Żoliborzu i kolonje na Ochocie. Mimo powolnego tempa rozwoju, zyskało miasto dzięki budowie i przebudowie szeregu monumentalnych budowli, zwłaszcza publicznych, ogromnie na wyglądzie zewnętrznym; będąca w toku przebudowa węzła kolejowego i sieci tramwajowej posunie ten rozwój ogromnie naprzód. W śródmieściu daje się odczuć brak parków, które z wyjątkiem ogrodu Saskiego (15,3 ha) rozrzucone są po peryferjach: ogród Frascati, park Krasińskich, Ujazdowski, Sobieskiego (18 ha), Łazienki (59,6 ha), ogród Botaniczny oraz park Traugutta we właściwej W., oraz ogród Zoologiczny, park Praski (29,9 ha) i Paderewskiego czyli Skaryszewski (44,9 ha) na Pradze.

Zabytki. Najstarsze zachowane sięgają epoki gotyckiej. Na pierwsze miejsce wysuwa się wśród nich katedra św. Jana, zbudowana w 1. poł. XIV. w., rozszerzana później i przebudowywana aż do restauracji Idźkowskiego (ob.) w l. 1837—1842. Kościół Panny Marji na Nowem Mieście pochodzi z pierwszych lat XV. w. Z innych zabytków tej epoki zachowały się m. i. mury w kościołach augustjanów i bernardynów, partje w Zamku z czasów książąt mazowieckich i kamienica tychże książąt na Starem Mieście. Fortyfikacje miasta nie zachowały się. Niewiele też istnieje zabytków rzeźby gotyckiej; najważniejszym jest płyta grobowa z czerwonego marmuru ostatnich książąt mazowieckich, Stanisława († 1524) i Janusza († 1526) w katedrze. — Przeniesienie stolicy państwa do W. wpłynęło znacznie na rozwój miasta, przejawiło się to jednak dopiero w epoce baroku; z renesansu nie mamy zachowanych zabytków architektury w stanie pierwotnym. Z rzeźby renesansowej zachowały się w katedrze grobowce Wolskich i B. Zaliwskiego, płyty grobowe Stanisława Drewno i doktora Strolica. Najważniejsze budowle powstały za Zygmunta III; należą do nich kościoły jezuitów, dominikanów, reformatów i klarysek, dalej budowa Zamku w l. 1598—1619, według planów Andrzeja Hegnera-Abrahamowicza. Dekorowały Zamek obrazy T. Dolabelli (ob.). Powstaje cały szereg budowli świeckich za Władysława IV, jak pałac Kazanowskich i domy patrycjuszowskie na Starem Mieście, wśród tych najsławniejsze: Baryczków, Fukierów, Dzianottów i i. Zwracają uwagę ich fasady z interesującemi portalami, sienie i klatki schodowe, wreszcie konstrukcja dachowa zakryta attykami. Po wojnach szwedzkich ożywia się znowu działalność budowlana: Jan Kazimierz odbudowuje t. zw. pałac Kazimierzowski, Michał Korybut buduje Bielany pod Warszawą. Za Jana III. powstają kościoły sakramentek i kapucynów, kościół w Czerniakowie i pałac w Wilanowie. Z pałaców warszawskich tego okresu wymienić należy: pałac Krasińskich (Republika) i Marywil, zbudowany 1819. Z zabytków rzeźby, prócz sławnej kolumny Zygmunta III., na podniesienie zasługuje dekoracja wnętrz wielu wymienionych budowli. — Nowy okres w dziejach artystycznych W. stanowią czasy saskie, które zapełniły miasto późno-barokowemi i rokokowemi zabytkami. Na pierwszym planie stoją tutaj: Zamek, przebudowany wewnątrz, budowa (1720) pałacu „Pod Blachą", pałace: Saski, Brühlowski, Bielińskich, Czapskich, Błękitny, zamek w Ujazdowie i pałac Potockich. Architekci, jak: Pöppelmann, Jauch, Knöffel, Chiaveri, Solari i i. są głównymi twórcami planów budowli królewskich i magnackich. Ze świeckich budowli wymienić jeszcze należy gmach (nieistniejący) Bibljoteki Załuskich. Najważniejsze zabytki architektury kościelnej epoki saskiej, to kościoły św. Krzyża i wizytek, dalej restauracja, a raczej rozszerzenie kościoła bernardynów. — Stanisław August przyczynił się do nadania W. nowego charakteru (styl Stanisława Augusta). Na pierwszy plan wysuwają się tutaj: pałac Łazienki (ob. Ł. królewskie), sala balowa, rycerska, audjencjonalna, tronowa i prywatne pokoje królewskie w Zamku. Pod W. powstają siedziby w stylu budowli królewskich, jak: Królikarnia, Natolin, Jabłonna i t. d. W W. powstaje znany kościół ewangelicki, dzieło Sz. B. Zuga. W epoce klasycyzmu buduje się w W. gmachy, jak: Bank Polski, Pałac Komisji Skarbu, Uniwersytet, dalej pałace Radziwiłłów, Staszyca, Mostowskich, Belweder, pałac Prymasowski, Paca, Teatr Wielki. Głównymi architektami W. są wówczas: Kubicki, Aigner, Corazzi. Z rzeźby epoki klasycyzmu posiada W. dzieła A. Thorwaldsena (pomniki: ks. Józefa, Kopernika, Małachowskiego w katedrze). Por. ilustracje w t. Polska.

Ludność W. liczyła w 1777 r. 96.143, w 1810: 77.727, w 1830: 145.000, w 1860: 162.805, w 1897: 594.000, w 1914: 884.544, w 1921: 936.713 głów, w czem było 677.690 (72,3%) Polaków i 252.301 (26,9%) Żydów, zaś pod względem wyznaniowym 597.798 (63,8%) rzym.-kat., 310.322 (33,1%) mojżesz., 18.234 ewang. i 5.753 prawosławnych. Analfabeci tworzyli 15,6% ludności w wieku od 10 lat. Przemysłem trudniło się 34,4% ludności, handlem i ubezpieczeniami 23%, komunikacją i transportem 10,6%, w służbie publicznej i wolnych zawodach 10,8%, w armji 2,4%, w służbie domowej 5%. W 1929 przy 21.602 urodzinach i 16.779 zgonach wynosił przyrost naturalny 4.823 osób (w 1930 r.: 6.173 osoby).

Przemysł i handel. W. jest obok Łodzi największym w Polsce ośrodkiem przemysłu. W 1926 posiadało miasto 1936 czynnych zakładów przemysłowych, zatrudniających ogółem 64.451 robotników. Najpoważniejsze stanowisko zajmuje przemysł metalurgiczny i maszynowy (583 zakłady z 29.159 robotn.), spożywczy (346 zakładów), włókienniczy (179), drzewny (196), odzieżowy i galanteryjny (150), poligraficzny (137), chemiczny (103), papierniczy (80), garbarski i przetworów zwierzęcych (68), mineralny (44) i budowlany (35). Wyrobami, z których przemysł warszawski szczególnie słynie, są: maszyny, wyroby metalowe, konstrukcje żelazne, wyroby galanteryjne, konfekcyjne i papierowe, wódki i likiery oraz cukry i ciasta. Poza tem stanowi W. ośrodek przemysłu graficznego i księgarstwa. Poza tem jest największym w Polsce ośrodkiem handlu, zwłaszcza ziemiopłodami, drzewem, węglem, manufakturą, metalami, maszynami i narzędziami oraz materjałami budowlanemi i papierem. Dzięki swemu położeniu geogr. wyrasta też W. na ważny ośrodek handlu międzynarodowego.

Komunikacje. 7 linij kolejowych rozchodzi się we wszystkie strony z węzła warszawskiego, łącząc stolicę ze wszystkiemi ważniejszemi miastami kraju i metropoljami kontynentu, przyczem największą rolę odgrywa W. jako stacja tranzytu z płd. i zach. Europy do Rosji (Leningradu, Moskwy i Kijowa). Dworców posiada W. 4 (Główny, Wschodni, Wileński i Gdański), z tego 3 na Pradze. Komunikacji podmiejskiej służy szereg kolejek dojazdowych, łączących W. z Górą Kalwarją, Nowem Miastem, Karczewem, Radzyminem, Młocinami, Grodziskiem i Jabłonną, oraz linij autobusowych. Komunikację w obrębie miasta ułatwia 29 (w tem 2 nocne) linij tramwaju elektr. i kilka autobusowych. Poza tem posiada W. połączenia lotnicze (port na Mokotowie) z Gdańskiem, Poznaniem, Łodzią, Katowicami, Krakowem i Lwowem a za ich pośrednictwem z Kopenhagą, Pragą czeską i Paryżem, Wiedniem i Bukaresztem. Statki łączą W. z miejscowościami nadwiślańskiemi, na Saskiej Kępie przygotowuje się duży port handlowy.

Urzędy i instytucje. Jako stolica państwa jest W. siedzibą wszystkich władz centralnych z Prezydentem (na Zamku) i Sejmem (przy ul. Wiejskiej) na czele, oraz ambasad, poselstw i konsulatów wszystkich ważniejszych państw europejskich i pozaeuropejskich. Poza tem tworzy W. ośrodek okręgu korpusu nr. I, kuratorjum szkolnego, sądu apelacyjnego oraz dyrekcji kolejowej i pocztowo-telegraficznej. Z władz kościelnych rezyduje w W. arcybiskup rzym.-kat., autokefaliczny metropolita prawosławny, generalny superintendent kościoła ewang.-augsburskiego i Synod kościoła ewang.-reformowanego.

Oświata i nauka. W r. szk. 1929/30 istniało na terenie W. 111 przedszkoli z 8.450 wychowankami; 356 szkół powsz. (w tem 191 prywatnych) z 3.264 (1.161) naucz. i 96.916

(17.780) uczniów, w tem 343 szkoły z językiem polskim i 115 z jęz. żydowskim (110 dwujęzycznych); 100 szkół średnich z 2.541 naucz. i 28.458 uczniów, oraz 8 seminarjów naucz. (3 państwowe) z 1.057 (378) ucz. Ze szkół wyższych posiada W. uniwersytet (od 1816) z 9.181 słuch. (w 1928/29), mający wydziały: teologji katolickiej, ewangelickiej i prawosławnej, prawa i nauk politycznych, lekarski, farmaceutyczny, humanistyczny, matem.-przyrodniczy i studjum weterynarji; dalej politechnikę (3.772 słuch.), Szkołę Główną Gospodarstwa Wiejskiego (823 słuch.), Szkołę Sztuk Pięknych (315 słuch.), Państw. Instytut Dentystyczny (443 słuch.), Wolną Wszechnicę Polską (640 słuch.), Wyższą Szkołę Handlową (1.667 słuch.), Szkołę Nauk Polit. (901 słuch.) i Szkołę inżynierji Rotwanda i Wawelberga. Poza tem mamy tu Państw. Instytut Nauczycielski, Konserwatorjum Muzyczne i szereg szkół muzycznych, szkołę dramatyczną, obserwatorjum astronomiczne, Państw. Instytut Meteorologiczny (PIM), Państw. Instytut Geologiczny (PIG), instytut nauk antropologicznych, instytut biologiczny im. Nenckiego, Wojsk. Instytut Geograficzny (WIG), Państw. Zakład Higjeny, Wojsk. Instytut Nauk.-Wydawniczy, całą masę innych instytutów i laboratorjów oraz towarzystw naukowych z Tow. Nauk Warsz. i Kasą im. Mianowskiego na czele.

W W. grupują się również wszystkie archiwa centralne, do których należą: Archiwum Główne Akt Dawnych (ok. 2 miljony ksiąg, aktów i map), Arch. Akt Dawnych, Arch. Skarbowe, Arch. Oświecenia Publ., Arch. Wojskowe i Centr. Arch. Wojskowe oraz Arch. Nieświeskie Radziwiłłów, nie mówiąc już o archiwach pomniejszych instytucyj i rodzin oraz kościelnych. Z pośród zgórą 170 b i b l j o t e k wszelkiego rodzaju i wielkości na wymienienie zasługuje Biblj. Narodowa, Uniwersytecka, Centr. Biblj. Wojskowa, Biblj. Ord. hr. Krasińskich, Biblj. Ord. hr. Przeździeckich, Biblj. Ord. hr. Zamoyskich, Biblj. Publ. im. Kierbedziów, Biblj. Sejmu i Senatu i Biblj. Tow. Nauk. Warszawskiego. Wśród licznych muzeów i zbiorów sztuki na plan pierwszy wysuwa się Muzeum Narodowe (od 1916), Muzeum Wojska, zbiory państwowe na Zamku i w pałacu Łazienkowskim, Centr. Państw. Muzeum Archeologiczne, Muzeum Archidiecezjalne, Muzeum Pedagogiczne (przyrodnicze), Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, Muzeum Rzemiosł i Sztuki Stosowanej, Muzeum, galerja i stała wystawa Tow. Zachęty Sztuk Pięknych (nowoczesne malarstwo), Instytut Propagandy Sztuki, Muzeum Ord. hr. Krasińskich, zbiory Tow. Miłośników Historji, Muzeum Przyrodnicze, zbiory Uniw. Warszawskiego, zbiory Tow. Krajoznawczego, Muzeum Inst. Antropologicznego i żydowskie Muzeum im. Bersohna.

O k o l i c e W. zasługują na uwagę o tyle, że w sąsiedztwie stolicy spotkać można również piękne i zabytkowe budowle (Wilanów, Bielany, Jabłonna) oraz szereg podmiejskich letnisk i uzdrowisk (Otwock, Świder, Anin i in.).

D z i e j e. Początki W. giną w pomroce dziejów. W 1338 występuje W. jako znaczna osada, obwiedziona murem; data ta jest pierwszą dotąd znaną wiadomością źródłową o dzisiejszej stolicy. Pierwotnie była wsią jakiegoś rycerza Warsza, od którego wzięła swą nazwę; zczasem otrzymała prawo niemieckie. Przywileje zasadnicze W. nie dochowały się do naszych czasów. Prawdopodobnie była W. w XIII. w. miejscem targowem, z targowicą urządzoną przez księcia poza wsią; tą ostatnią zarządzał ustanowiony przez księcia wójt. Dzięki opiece książąt osada szybko wzrastała, a proces ten przyspieszyło w 1413 nadanie pełni praw miejskich. Nawet po uzyskaniu pełni praw pozostaje W. osadą rzemieślniczo-handlową mniejszego znaczenia, nie odgrywa w dziejach politycznych Polski żadnej roli. Stan ten nie uległ zmianie w czasach, gdy W. stała się stolicą udzielnego księstwa (mazowieckiego), ani później po wcieleniu Mazowsza do Korony w 1529. Wprawdzie bawiła w W. często królowa Bona, która wzniosła tu dla Zygmunta Augusta nowy zamek, wprawdzie dzięki dogodnemu położeniu handlowemu rosła zamożność mieszczaństwa, ujawniająca się w budowlach kościelnych i prywatnych, lecz wpływy jej polityczne właściwie nie istniały. Dopiero po unji lubelskiej, gdy wyznaczono W. obok Grodna na miejsce sejmów, zaczyna wzrastać znaczenie miasta, a o jego dalszym rozwoju zadecydował pożar zamku krakowskiego, co spowodowało przeniesienie siedziby królewskiej z Krakowa do W., a z królem wszystkich urzędów centralnych. W mieście tem rozgrywały się w czasach następnych najważniejsze wypadki z życia państwa polskiego, lecz była W. jedynie miejscem tych wydarzeń, a społeczeństwo miejskie do czasów Sejmu Wielkiego było jedynie widzem, nie odgrywało żadnej roli w rozwoju wypadków. Rozwój miasta wstrzymały klęski elementarne: grabieże Szwedów w czasach Jana Kazimierza i Augusta, zaraza morowa w 1708, która niemal zupełnie wyludniła miasto. Dopiero w okresie pokoju w XVIII. w. nastąpił pomyślny rozwój W.; wzrastała szybko liczba pałaców, domów, kościelnych zabudowań i szpitali; wzbudził się ruch wydawniczy i naukowy, 1746 powstała bibljoteka publiczna Załuskich. W czasach Wielkiego Sejmu W., rządzona przez Jana Dekerta, wywołała ruch celem rozszerzenia praw miejskich i sama stanęła na jego czele; w dużej też mierze „Prawo o miastach" uchwalone 18. IV. 1791, otwierające mieszczanom pełnię praw obywatelskich, było dziełem agitacji mieszczan warszawskich. Zorganizowana 1792 na zasadzie tego prawa W. potężnie zaznaczyła się w życiu państwowem Polski. Z grona jej mieszczan pochodził szewc-insurgent Kiliński, ona przez cały okres powstania kościuszkowskiego była ośrodkiem strategicznym, a ludność jej częściowo na umocnieniach obronnych, częściowo w linjowych pułkach broniła ojczyzny. Po rozbiorach W. weszła w skład zaboru pruskiego, 1807, po utworzeniu Księstwa Warszawskiego, stała się jego stolicą; była nią również i w czasach Królestwa Kongresowego. W tej epoce była W. ogniskiem spisków zmierzających do odzyskania niepodległości, a lud jej natychmiast stanął po stronie powstańców 29. XI. 1831. Mimo poświęcenia i służby w wojsku narodowem dopuściło się jednak społeczeństwo w czasie powstania ciężkich win: rozpolitykowanie i podniecenie ludności wpływało na rząd i wojsko, uczyniło je kulą u nogi, przyczyniło się też m. i. do upadku powstania listopadowego. Społeczeństwo pozbawione najlepszych sił złudziło się snów do działania w epoce wojny krymskiej po 1857. Stąd zrządził Traugutt powstaniem styczniowem, które zapoczątkowała młodzież warszawska przez wyjście w okoliczne lasy. Upadek powstania spowodował zanik myśli politycznej, W. zaś rozwijała się jako potężne ognisko handlu, rosła w liczbę mieszkańców i zamożność, a zczasem otrząsnęła się z apatji, wydając twórców pozytywizmu polskiego, a nawet stała się ogniskiem polskiej myśli politycznej, przez powstanie kierunków narodowo-demokratycznego, socjalizmu polskiego i kierunku postępowego. 1915 została W. zajęta przez Niemców; 1918 uwolniona od okupacji, stała się stolicą niepodległej Polski. 1920 rozegrała się u jej wrót decydująca bitwa z bolszewikami, 1926 stała się widownią walk związanych z przewrotem majowym. Miasto przeszło miljonowe, odgrywa dziś W. wybitną rolę w życiu politycznem państwa, jako siedziba władz ustawodawczych i wykonawczych, również i w przemyśle, jako jeden z jego ośrodków.

P o w i a t W. (wiejski) ma 1.696 km² (w tem 50,4% ról i 18,4% lasów) i (1921) 181.585 mieszk.

W o j e w ó d z t w o w a r s z a w s k i e, mające 29.342 km² i (1931) 2.532.528 mieszk., obejmuje obszary Mazowsza (bez Łomżyńskiego) oraz płd.-wsch. część Kujaw (ob.). W 1921 r. liczyło województwo 2.114.886 mieszk., a więc na 1 km² przypadało 72,1 (w 1931:86) mieszk., w miastach mieszkało 22,5% ludności. Polacy tworzyli 89,9% ludności, Żydzi 7,8%, Niemcy 2,2%. Religję rzym.-kat. wyznawało 85,4% ludności, ewangelicką 4,1%, mojżeszową 9,6%. Analfabeci tworzyli 32,5% ludności w wieku od 10 lat. Obecnie (1929/30) posiada województwo 2.269 szkół powsz. (97 prywatnych) z 6.040 naucz. i 308.200 uczniami, 48 szkół średn. z 707 naucz. i 9.572 uczniami oraz 13 seminarjów naucz. z 1.834 uczniami. Czasopism ukazuje się (1929) w województwie 69, w tem 6 dzienników.

Według danych z 1921 rolnictwem, leśnictwem i hodowlą trudniło się 67,8% ogółu ludności, przemysłem 13%, handlem i komunikacją 8,6%, w służbie publicznej i wolnych zawodach pracowało 2,4%. Z ogólnej powierzchni 2,880.000 ha wypada (1929) na grunty orne 63,6% (1.863.000 ha), na łąki 5,9%, na pastwiska 7,3%, na sady i ogrody 0,9%, na lasy 12,4%. Pszenicę uprawia się na 122.700 ha, żyto na 743.700 ha, jęczmień na 79.600 ha, owies na 150.300 ha, grykę na 9.300 ha, proso na 1.600 ha, groch na 12.800 ha, rzepak na 3.500 ha, ziemniaki na 254.700 ha, buraki cukrowe na 39.800 ha. Poziom kultury rolnej — mierny. Z 1 ha zbiera się 13,9 q pszenicy, 12,6 q żyta, 16,8 q jęczmienia, 17 q owsa, 122 q ziemniaków i 218 q buraków cukrowych (por. woj. poznańskie). Koni jest na terenie województwa 345.753 sztuk, bydła rogatego 802.549, świń 369.493, owiec i kóz 69.071 sztuk. W gospodarce rolnej dominuje własność średnia. Gospodarstwa karłowate (do 2 ha) zajmują (1921) 1,5% ogólnej powierzchni, małe (2—5 ha) 6,8%, średnie (5—20 ha) 41,7%, większe (20—100 ha) 14,3%, a duże (ponad 100 ha) 35,7%. Z bogactw mineralnych posiada województwo jedynie s o l a n k i w Ciechocinku. W niektórych miastach (zwłaszcza w okolicy Warszawy, w Skierniewicach, Żyrardowie, Kutnie, Aleksandrowie, Włocławku) rozwija się p r z e m y s ł fabryczny, przemysł rolny opiera się na cukrownictwie.

Miast posiada województwo (1930): 59, gmin wiejskich 301. Dzieli się na powiaty: Błonie, Ciechanów, Gostynin, Grójec, Kutno, Lipno, Łowicz, Maków, Mińsk Mazowiecki, Mława, Nieszawa, Płock, Płońsk, Przasnysz, Pułtusk, Radzymin, Rawa, Rypin, Sierpc, Skierniewice, Sochaczew W. i Włocławek. Pod względem kościelnym należy województwo do rz.-kat. archidiec. warszawskiej i diec. płockiej, inne władze wyższe znajdują się w stolicy.

Warszawa, (ang. W a r s a w), nazwa kilku miasteczek i gmin w Stanach Zjedn. Am. Płn., m. in. 1. w stanie Indiana, stolica hrabstwa Kościuszko z 5.478 mieszk. 2. w stanie New York z 5.000 mieszk. i przemysłem. 3. gmina w Płn. Dakocie, wśród mieszkańców 1.600 Polaków.

„Warszawianka", pieśń patrjotyczna, napisana po francusku przez Kazimierza Delavigne („La Varsovienne"), przeł. na język polski przez Kazimierza Karola Sienkiewicza (ob.) i rozpowszechniona podczas powstania listopadowego. Pierwsze słowa: „Oto dziś dzień krwi i chwały...". Muzyka Karola Kurpińskiego. Wyspiański napisał dramat: „Warszawianka. Pieśń z roku 1831" (pis. 1893—98, wystaw. na scenie krakowskiej 26. XI. 1898, druk. w „Życiu" krak. 1898 i oddzielnie, za życia poety pięć wydań).

Warszawska Konfederacja Generalna z 28 stycznia 1573, akt tolerancji, zapadły na sejmie konwokacyjnym w czasie bezkrólewia po śmierci Zygmunta Augusta. Różnowiercy, obawiając się Henryka Walezego, współwinnego rzezi św. Bartłomieja, pragnęli zabezpieczyć sobie tym sposobem swobodę religijną. W praktyce konfederacja, acz dała możliwość swobodnego wyznawania wiary, to jednak, w braku ustaw wykonawczych, nie zabezpieczyła różnowierców przed napaściami i tumultami ze strony katolików.

Warszawskie Księstwo wyodrębniło się jako samoistne księstwo po śmierci Trojdena (um. 1341), a władzę w niem objął syn jego Kazimierz, który jako władca (obok Ziemowita) Mazowsza uczynił swą siedzibą Warszawę. Ziemowit po śmierci Kazimierza († 1354) objął całe Mazowsze, które w testamencie podzielił między synów, oddając Januszowi m. in. ziemię czerską z Warszawą, którą już za życia ojca 1379 wybrał sobie Janusz na stolicę; odkąd dzielnica ta otrzymała nazwę ks. W. Książęta warszawscy władali swemi dzielnicami jako lennicy króla polskiego. Z chwilą wymar-

cia linji mazowieckich Piastów ziemie te wróciły w obręb państwa polskiego. Ob. Mazowsze, Dzieje.

Warszawskiem Księstwem nazywało się niepodległe państwo polskie, stworzone po pogromieniu Prus przez Napoleona I. 1807. Dzieje jego ob. t. Polska, Dzieje.

Warszawskie Towarzystwo Naukowe, ob. Towarzystwo Naukowe Warszawskie.

Warszawskie województwo, ob. przy art. Warszawa.

Warszawsko-berlińska pradolina, wielka dolina, którą w okresie lodowcowym płynęła Pra-Wisła po ustąpieniu drugiego zlodowacenia, ciągnąca się od Warszawy ku zach. przez dolinę Bzury, dolnego Neru, Warty (od Koła do Iremu), potem Obry, odcinkiem Odry i Haweli, dalej Szprewą do Łaby. W. zajmują obecnie, jak widzimy odcinki innych rzek, a częściowo obszary bagienne. Po jej płn. stronie ciągną się pasma moren czołowych, które właśnie tamowały odpływ Pra-Wisły na płn. i wyznaczyły jej bieg zachodni.

Warszewicki, 1. Stanisław, ks. jezuita, teolog i kaznodzieja, (1529—1591), studja odbył w Wittenberdze; w młodości hołdował nauce Lutra i Melanchtona, potem zerwał z luteranizmem. Sekretarz Zygmunta Augusta i poseł królewski, został księdzem, kanonik gnieźnieńsko-poznański, 1566 wstąpił do jezuitów w Rzymie, pracował w Wilnie, posłował z ramienia stolicy apost. do Szwecji i Wołoszczyzny, wychował królewicza Zygmunta w Szwecji, od r. 1583 rektor kolegjum w Lublinie. Przełożył pierwszy z greckiego na łaciński: „Heliodori Aethiopicae historiae libri X" (1552, kilka wydań). Pisał wiersze łacińskie. Tłumaczył na polski dzieła ascetyczne, m. i. „Zwierciadło człowieka chrześcijańskiego" (1577, kilka wydań).

2. Krzysztof, brat poprz., pol. pisarz, polityk, historyk i mówca, (1543—1603), b. płodny pisarz polsko-łaciński, prowadził życie b. czynne i ruchliwe, jako paź króla czeskiego Ferdynanda (późn. cesarza) był w Londynie świadkiem małżeństwa króla hiszp. Filipa II. z Marją angielską, kształcił się w Niemczech i Włoszech, był dworzaninem bisk. pozn. Adama Konarskiego, posłem na sejm koronacyjny 1574 r., był w Reims na koronacji Henryka Walezego na króla franc., występował przeciw Batoremu, ale pojednał się z nim i jako dworzanin królewski brał udział w wojnie moskiewskiej i pertraktacjach z Iwanem Groźnym, w r. 1582 posłował do Szwecji, po śmierci Batorego stronnik arcyks. Maksymiljana, po bitwie pod Byczyną zbiegł do Pragi, wrócił do Polski w r. 1594, w r. 1598 został księdzem, w l. 1600—1602 przebywał we Włoszech. Główne dzieła: „Wenecja" (poemat historyczno-polityczny, 1572, 1587, nowe wyd. Wierzbowskiego), „Paradoxa" (rozprawy polityczno-etyczne, 1579, IV, wyd. 1601), „Rerum Polonicarum libri tres" (dzieje bezkrólewia po Zygmuncie Auguście, wyd. Wierzbowski, 1883), „Rerum Polonicarum ab excessu Stephani Regis, ad Maximiliani Austriaci captivitatem" (wyd. 1827), „Turcicae tres" (1589, nowe wyd. powiększone: „Turcicae quattuordecim", 1595, mowy przeciwko Turkom), „De legato legationeque liber" (1595, IV wyd. 1646), „De optimo statu libertatis" (1598), „Ad Stephanum Poloniae Regem oratio" (1582, tegoż roku przekłady pol. i niem.), „De laudibus Joannis Tarnovii..." (1585). Częściowe wyd. zbior.: 1589, 1600, 1883, 1885. Monografja Wierzbowskiego (1887).

Warszewicz Józef, pols. podróżnik i botanik, (1812—1866), pracował w ogrodzie botanicznym w Wilnie, następnie w Berlinie, skąd wysłany dwukrotnie przez niem. i ang. towarzystwa ogrodnicze do Ameryki środk. i płd. w celu zebrania nasion. Przysłużył się przedewszystkiem odkryciem wielu nieznanych gatunków egzotycznych storczyków. Po powrocie został inspektorem ogrodu botanicznego w Krakowie, który za jego działalności znacznie się rozwinął. 30 roślin ma nazwę gatunkową od nazwiska W., ponadto dwa rodzaje.

Warsztaty narodowe, ob. Narodowe warsztaty.

Warta, pojęcie straży, wystawiającej jeden lub więcej posterunków. Żołnierze stanowiący zmianę posterunków tworzą właściwą wartę.

Warta, (niem. *Warthe*), największy, prawoboczny dopływ Odry, długi 794 km, a zatem o 30 km dłuższy niż Odra od źródeł do ujścia W. Dorzecze W. ma 53.710 km², z tego 38.027 km² przypada na Polskę. Rzeka wypływa z Jury Krakowskiej pod Kromołowem, płynie zrazu ku płn. (z małemi odchyleniami) pod Zawierciem, Częstochową, Sieradzem, Wartą i Uniejowem, od Koła zwraca się ku zach., płynąc stąd aż po Moszyn pradoliną warszawsko-berlińską pod Koninem i Pyzdrami; od Śremu, przez Poznań aż po Oborniki płynie znów ku płn., by wreszcie skręcić ostatecznie ku zach. W dolnym biegu płynie W. znów pradoliną toruńsko-eberswaldzką, tworząc od ujścia Noteci wielkie (50 km długie, 10—12 km szerokie) bagna (niem. Warthebruch) i mija miasta Wronki, Międzychód i Skwierzynę, uchodzi 180 m szeroka pod Kistrzyniem. Żeglowna jest od Konina, dla większych statków od Poznania, względnie Landsberga. Główne dopływy: Widawa, Ner, Wełna i Noteć (z prawego) oraz Liczwarta, Prosna i Odra (z lewego brzegu).

Warta, miasto w pow. Sieradz (woj. łódzkiej), 2 km od lewego brzegu rz. Warty, 19 km na płn. od Sieradza z 4.108 mieszk., cementownią, młynami i handlem ziemiopłodami. Miasto (od 1255) było w XV. w. kilkakrotnie miejscem zjazdów szlachty.

Warta, (niem. *Wartha*), miasto i uzdrowisko klimat. na Dolnym Śląsku, nad Nissą Kładzką, przy kolei: Kładzko—Kamieniec z 1.550 mieszk. W. (Barda) była starym polskim grodem, strzegącym przełomu Nissy przez Sudety i należała do klasztoru w Kamieńcu.

Warta, tygodnik poświęcony nauce, rozrywce i wychowaniu, wydawany w Poznaniu w l. 1874 do 1890 przez L. Rzepeckiego.

Wartburg, zamek w górach koło Eisenach w Niemczech, wzniesiony 1073; sławny pobytem Lutra 1521—22. — Por. Wartburska wojna.

Wartburska wojna, (*Spór śpiewaków na Wartburgu*), spór poetycki, który miał

się rzekomo odbyć w l. 1206—07, zmyślony ok. 1260 przez poetę, który go opisał. Wyd. 1858. Wagner wprowadził go w „Tannhäuserze".

Wartenberg Mścisław, filozof polski, * 1868, studja w Niemczech, 1903 prof. we Lwowie. Dzieła: „Über den Begriff des transzendenten Gegenstandes bei Kant und Schopenhauer" (Kantstudien, 1899), „Kants Theorie der Kausalität" (1899), „Das Problem des Wirkens und die monistische Weltanschauung mit besonderer Beziehung auf Lotze" (1900), „Obrona metafizyki. Krytyczny wstęp do metafizyki" (1902), „Das idealistische Argument in der Kritik des Materialismus" (1904), „O kantowskiej Krytyce praktycznego rozumu i jej stosunku do krytyki czystego rozumu" (1911), „Zagadnienia czasu" (1916).

Wartenburg (*Wartembork*), miasto w Prusach Wsch., w rej. olsztyńskiem, nad rz. Pisą, przy kolei: Olsztynek—Wystruć z 4.817 mieszk., przeważnie Polaków.

Wartkołoczanie, szybkosprawne maszyny (prasy) drukarskie (ob.).

Warton, 1. Joseph, ang. poeta i historyk lit., (1722—1800), jako autor bardzo krytycznego „Essay on the Writings and Genius of Pope" (1757—82, 2 t.), prekursor ruchu romantycznego.

2. Thomas, brat poprzed., poeta i historyk lit., (1728—1790), w r. 1785 poet laureate, z jego utworów ważniejsze: „Pleasures of Melancholy" (1747, poezje), nadto „History of English Poetry" (1774—81, 3 t., nowe wyd., 1872, 4 t.), dzieło źródłowe i świetnie napisane.

Wartości pracy teorja, pogląd ekonomiczny, według którego wartość dóbr zależy od ilości pracy przeciętnie społecznie koniecznej do uzyskania danego dobra. Teorję tę wyznawali Smith, Ricardo, Rodbertus, a przedewszystkiem Marx, który uczynił z niej podstawę teorji *wyzysku*, według której robotnik otrzymuje jedynie część wartości wyprodukowanego dobra, albowiem lwią część wartości zabiera kapitalista.

Wartościowanie, wydawanie sądu o wartości przedmiotu w kategorjach prawdopodobieństwa w statystyce, prawdy i fałszu w logice, dobra i zła w etyce, pożytku w ekonomji, piękna w estetyce.

Wartościowe papiery, dokumenty, z któremi prawo, wynikające z treści dokumentu jest do tego stopnia połączone, iż prawo to nie może być zrealizowane bez dokumentu. W. p. są bądź papierami na okaziciela, bądź papierami imiennemi.

Wartościowe przesyłki, listy i pakiety z podaniem wartości, które zapewniają nadawcy w razie zaginięcia uzyskanie pełnego odszkodowania od przedsiębiorstwa pocztowego.

Wartościowość *pierwiastka chemicznego* określa się, jako liczbę atomów wodoru względ. innego pierwiastka jednowartościowego (lub liczbę równoważników chemicznych innego pierwiastka), z którą łączy się atom danego pierwiastka lub też w związkach ją zastępuje. Tak np. chlor jest jednowartościowy, gdyż łączy się z 1 atomem wodoru na cząsteczkę chlorowodoru. Tlen jest dwuwartościowy, ponieważ 1 atom tlenu daje z 2 atomami wodoru cząsteczkę wody. Pierwiastek może jednakowoż wykazywać w stosunku do drugiego rozmaitą wartościowość, jak np. mangan w odniesieniu do tlenu (ob. Manganu tlenki). W. zmienia się również w zależności od doboru pierwiastka, z którym dany łączymy. Np. w. siarki względem wodoru wynosi 2 (siarkowodór H_2S), względem tlenu natomiast wynosi 6 (bezwodnik siarkowy SO_3). Związki chem., w których wszystkie w. składających je atomów są zupełnie wysycone, nazywają się związ. *nasyconemi*, w przeciwnym wypadku mówi się o związkach *nienasyconych*, które przez przyłączenie dalszych atomów mogą przejść w połączenia nasycone. Fakt istnienia związków zespolonych, cząsteczkowych nasunął przypuszczenie, iż w powyższych wypadkach obok wartościowości normalnych występują t. zw. w. *uboczne, resztkowe*. Lepiej jednakowoż tłumaczy to teorja związków zespolonych Wernera, za pośrednictwem t. zw. *liczb koordynacyjnych*. Do określenia w. wystarcza znajomość ciężaru atomowego i równoważnikowego pierwiastka. Podzielenie wielkości pierwszej przez drugą daje wprost wartościowość i naodwrót, ciężar równoważnikowy łatwo wyliczyć, dzieląc ciężar atomowy przez wartościowość. Np. ciężar atomowy tlenu wynosi 16; ponieważ 8 gr tlenu łączy się z 1 gr wodoru na wodę, zatem ciężar równoważnikowy tlenu wynosi 8. Z podzielenia 16:8 = 2, wynika, że tlen jest pierwiastkiem dwuwartościowym. Roztwory, zawierające w 1 l. 1 równoważnik pierwiastka lub związku są względem siebie równoważne i noszą nazwę roztworów *normalnych*.

Wartość (franc. valeur, ang. value), w *nauce ekonomji* znaczenie, które jednostka przykłada do danego dobra (w. *subjektywna*). Wysokość w. zależną jest od potrzeb, skłonności i położenia gospodarczego podmiotu szacującego, od użyteczności i niezbędności danego dobra, a także od stopnia trudności jego uzyskania. Ponieważ dobra, których posiadanie jest pożądane są zazwyczaj „rzadkiemi", można przyczynę w. upatrywać w *rzadkości* lub niedostatku dóbr wartościowanych. Gospodarcza rzadkość zależy nie od faktycznie istniejącej ilości danego dobra, lecz od stosunku tejże ilości do istniejącego w danej chwili popytu. Nie należy mieszać pojęć w. i ceny, albowiem cena, po której dokonuje się zamianę nie oznacza, iż obaj wymieniający jednako szacują dane dobro, lecz iż każdy z nich szacuje własne dobro (pieniądz lub towar) niżej, niż dobro, które uzyskuje w drodze zamiany. W nauce ekonomji i prawa rozróżnia się szereg rodzajów w. O w. *szczególnego upodobania* (pretium affectionis) mówimy wtedy, gdy w. zależy od całkiem osobistych stosunków szacującego. Od czasu Adama Smitha przeciwstawia się w. *użytkową w. zamiennej*. W. użytkową określano, jako w., którą dane dobro posiada w oczach rozumnego człowieka ze względu na możność użytku, który z danego dobra uczynić

można. Dobra szacujemy więc według stopnia użyteczności, przyczem decydującym jest stopień użyteczności krańcowej. (Por. Użyteczność krańcowa). W. zamienna jest wartością danego dobra wyrażoną w innych dobrach. Jeśli tem innem dobrem jest pieniądz, wówczas w. zamienna jest ceną. — Do filozofji pojęcie w. wprowadził H. Lotze; obok bytu jako przedmiotu poznania przyjmował dziedzinę prawd, idei i w. Pojęcie w. podjął we filozofji Nietzsche, zaś Windelband, Rickert i inni rozbudowali jej teorję (aksjologję, naukę o w.), względnie filozofję w. W. jest stosunkiem, jaki wprowadza człowiek pomiędzy przedmiotem a pewną miarą. Wartościowanie jest aktem psychicznym, który tłumaczą rozmaicie. Według teorji emocjonalnej w. polega na uczuciach wartościującego, według teorji woluntarystycznej na tem, że wartościujący pożąda przedmiotu wartościowanego; według uniwersalistycznej wszystkie funkcje psychiczne wpływają na akt wartościowania. Rozróżnia się w.: pozytywne i negatywne; w. pozytywna jest dobrem, korzyścią w odniesieniu do człowieka wartościującego, negatywna zaś złem; subjektywne czyli indywidualne, które się odnoszą do jednostki i objektywne czyli ponadindywidualne, które w społeczeństwie się urzeczywistniają, względnie mogą urzeczywistnić. Wszelkie w. niezależne od ludzkich sądów określają jako absolutne. Wartości nie leżą w dziedzinie bytu, zależą bowiem od naszych sądów o rzeczach. Wartości można między sobą porządkować, jedne drugim podporządkowując. Istnieją jednak w. wykluczające się nawzajem.

Warugi (Scopus Briss), rodzaj ptaka z rodziny Scopidae, z rzędu bocianów. W. kasztanowata (Scopus umbretta Gm.) 50 cm długa, brunatna. Mieszka parami w Afryce płd., żywi się rybami. Buduje gniazda do 2 m średnicy z małym otworem wejściowym i 3-ma komorami. Oboje rodzice wysiadują 3—5 jaj, złożonych w ostatniej komorze.

Waruna, ob. Varuna.

Warunek, (łac. conditio), wogóle: to, od czego coś innego w swoim bycie względnie wartości jest zależne. W. logiczny = podstawa, założenie; w. realny = przyczyna. We wielu przypadkach rzecz jest uwarunkowana nie jedną lecz wieloma okolicznościami; one razem tworzą w. zupełny, wystarczający, każda zaś okoliczność zosobna jest w. częściowym. O w. wystarczających można powiedzieć, że jeżeli one zachodzą, zachodzi rzecz uwarunkowana, jeżeli nie zachodzi rzecz uwarunkowana, nie zachodzi w. wystarczający. Obok w. wystarczającego rozróżniamy w. konieczny, zwany również conditio sine qua non, albowiem bez niego rzecz uwarunkowana nie zachodzi. — W prawie: przyszłe niepewne zdarzenie, czyniące zawisłą skuteczność danego aktu prawnego od jego ziszczenia się. Jeśli skuteczność w danej czynności prawnej ma nastąpić dopiero z chwilą ziszczenia się w., wówczas mówimy o w. zawieszającym. Jeśli zaś czynność prawna natychmiast jest prawnie skuteczna, jednak trwanie tej skuteczności zależne jest od zaistnienia w., wówczas mówi się o w. rozwiązującym. Niemoralne, prawnie zakazane, niemożliwe i wzajemnie się wykluczające w. czynią daną czynność prawną nieważną. Zawarcie związku małżeńskiego, przysposobienie dziecka i przyjęcie lub odrzucenie spadku nie dopuszczają w.

Warunkowe skazanie, instytucja nowoczesnego prawa karnego, polegająca na zawieszeniu kary orzeczonej wyrokiem na pewien w wyroku określony okres czasu, po upływie którego przestępca, o ile nie popełni nowego przestępstwa, nie podlega już karze. Instytucja ta jest pochodzenia anglo-saskiego i wynika z doświadczenia kryminologicznego, iż uchronienie przestępcy rokującego nadzieję poprawy od krótkotrwałych kar więzienia ułatwia mu porzucenie życia przestępczego. W Polsce w. s. zostało w szerokim zakresie wprowadzone w nowym kodeksie karnym.

Warwick, 1. stolica hrabstwa W. (Anglja), nad rz. Avon, przy kolei: Londyn—Birmingham z 14.220 mieszk. 2. miasto portowe w stanie Rhode Island (Ameryka płn.), nad zatoką Narragansett z 18.273 mieszk. i przemysłem bawełnianym.

Warwick, ang. tytuł hrabiowski, złączony z posiadaniem zamku W., należący od 1267 do rodu Beauchamp.

Richard Beauchamp, (1382—1439), przedstawiciel Anglji na soborze w Konstancji; w 1449 dobra i tytuł przypadły rodzinie Neville (ob.) Richard Neville, hrabia W. i Salisbury, (1428—1471), rozstrzygnął w wojnie Dwóch Róż na korzyść Yorkistów bitwę pod Saint Albans przeciw wojskom królewskim (1455), za co otrzymał namiestnikostwo w Calais. 1460 wylądował z wojskiem w Anglji, zajął Londyn i odniósł zwycięstwo nad zwolennikami króla pod Northampton. Po niepowodzeniu pod Saint Albans (1461) w tymże roku odniósł zwycięstwo pod Towton, dzięki któremu uwięził Henryka VI w Tower i umożliwił wybór Edwarda IV. Straciwszy jego łaskę, uciekł w 1470 na dwór francuski, gdzie zebrawszy wojsko, tegoż roku wtargnął do Anglji, zajął Londyn, uwolnił z więzienia Henryka VI i osadził go na tronie. Tymczasem w 1471 Edward IV z pomocą Burgundji wtargnął do Londynu, uwięził Henryka VI, a z N. stoczył walkę pod Barnet, gdzie tenże został pokonany i stracił życie. Obecnie tytuł W. nosi rodzina Greville.

Warwickshire, hrabstwo w Anglji środk. z 2.449 km² i 1,433.000 mieszk. Stolicą jest Warwick.

Waryński Ludwik, polityk pol., (1856—89), jako student techniki w Piotrogradzie brał udział w ruchu socjalistycznym, założył w Warszawie organizację socjalistyczną „Proletarjat", 1884 uwięziony, umarł w twierdzy szlisselburskiej.

Waryscyjskie Góry, ob. Hercyńskie góry.

Warzelnia, fabryka, w której oczyszcza się sól kuchenną przez odparowanie z roztworów wodnych.

Warzęcha, rodzaj ptaka z rodziny ibisów, (ob.).

Warzno (Warsz, Roś, niem. Warschauer See), jezioro na Mazowszu pruskiem, w pow. Jańsbork z 22,1 km². Rz. Pissa odwadnia je do Narwi, a kanał Jańsborski łączy z jez. Śniardwy.

Warzonka, ob. Sól kamienna.

Warzucha, roślina, ob. Cochlearia.

Warzywa, ob. Jarzyny i Warzywnictwo.

Warzywnictwo, dział ogrodnictwa, poświęcony uprawie, uszlachetnieniu i produkcji warzyw. Zależnie od pory zbioru jarzyn rozróżniamy w. przyspieszone (inspektowe lub szklarniowe) i w. gruntowe, w którem zbiór warzyw przypada na porę normalną. Masowa produkcja warzyw zbliża w. do rolnictwa, np. masowa uprawa ziemniaków, marchwi i t. p. i stanowi w istocie dział produkcji rolniczej.

Wasal (średniow. vassus, vasallus), lennik, ob. Lenno.

Wash, pełna ławic zatoka na wsch. wybrzeżu Anglji, przy ujściu rz. Ouse, Nen, Welland i Witham.

Washburn, Mount, góra w parku Yellowstone, wys. 3153 m, stanowi cel licznych wycieczek.

Washington (Waszyngton), jeden ze stanów Unji płn.-amer. nad Pacyfikiem, ma 179.032 km² i 1,587.000 mieszk., w tem 9.061 Indjan (poza rezerwatami) i 3.500 Polaków, graniczy z ang. Kolumbją i Pugetsundem, a jest przecięta przez góry Nadbrzeżne i Kaskadowe, między któremi rozciągają się żyzne równiny. Po drugiej stronie gór Kaskadowych rozciąga się wyżynna, bazaltowa, napół pustynna płyta. Główne rzeki: Columbia i Snake River. Klimat jest na zach. od gór Kaskadowych łagodny i wilgotny, we wnętrzu kontynentalny i suchy. Najwięcej opadów spada w zimie.

Ludność trudni się głównie rolnictwem (uprawa zbóż, owoców i tytoniu), grunta uprawne zajmują 24.609 km². Pewną rolę odgrywa również chów bydła, rybołówstwo i gospodarka leśna, gdyż 58% powierzchni kraju zajmują lasy. Z kopalni posiada W. głównie węgiel, w przemyśle na plan pierwszy wysuwa się przemysł drzewny, młynarski i mięsny. Kolei posiada stan 10.540 km. Stolicą stanu jest Olympia, inne ważniejsze miasta: Seattle (siedziba uniwersytetu), Tacoma, Spokane i Pullman (siedziba akademji rolniczej).

Pierwotnie należał W. do Oregonu, od 1853 tworzył terytorjum, w 1889 został stanem.

Washington (Waszyngton), stolica Stanów Zjedn. Am. Płn., siedziba rządu związkowego i Kongresu, leży przy ujściu rz. Potomac, na jej lewym brzegu, w miejscu, gdzie ta łączy się z Anacostią w okręgu Columbia, a ma 181 km² i 540.000 mieszk., w tem 25% kolorowych, a zaledwie 500 Polaków. Miasto posiada wiele parków i wspaniałych budowli, wśród których na pierwszy plan wysuwa się zbudowany z piaskowca kwarcytowego i marmuru Kapitol, zakończony wielką kopułą, na której stoi posąg Wolności. W kapitolu mieści się Galerja Narodowa, Izba deputowanych, Senat i Najwyższy Sąd Stanów. Obok Kapitolu wznosi się Biblioteka Kongresu (2 miljony tomów), a przy głównej ulicy miasta (Lafayette Square) w parku, 2-piętrowa siedziba prezydenta Stanów: Biały Dom, oraz inne budowle państwowe. Z instytucyj naukowych posiada W. wspaniałe Muzeum Narodowe, Instytut Carnegie'go, Akademję Umiejętności, Towarzystwo Geograficzne i 5 uniwersytetów: 1. Jerzego Waszyngtona (od 1876), 2. Howard University (od 1867) dla kolorowych, 3. American University, 4. jezuicki Georgetown University (od 1795) i 5. katolicki uniwersytet (od 1889); dalej narod. obserwatorjum astronom. i całą masę muzeów, bibljotek, ogrodów botanicznych i zoologicznych i in. Znaczny przemysł zaopatruje jednak głównie potrzeby miejscowych mieszkańców, rekrutujących się w lwiej części z pracowników w zawodach publicznych.

Miasto zostało założone w 1791, w 1793 zaczęto budować Kapitol, a w 1800 przeniesiono do W. stolicę z Filadelfji. W 1814 zniszczyli Anglicy Kapitol, odbudowany w 1818—27.

Washington (New York), ang. wyspa koralowa na oceanie Spokojnym, na płn.-zach. od wysp Fanning z 16 km².

Washington, miasto w hrabstwie Durham (Anglja), przy kolei: Newcastle—Middlesborough z 17.230 mieszk., kopalniami węgla i przemysłem.

Washington, miasto w płd.-zach. Pennsylwanji (Ameryka płn.), na płd.-zach. od Pittsburga z 22.453 mieszk. oraz przemysłem metalowym i szklanym.

G. Washington.

Washington George, twórca niepodległości Stanów Zjedn. Am. Płn., (1732—1799), ziemianin, brał udział w wojnie przeciw Francuzom 1755—63 na czele milicji stanu Wirginja, 1774 członek Kongresu narodowego w Filadelfji, mianowany 1775 naczelnym wodzem armji amerykańskiej, odniósł w wojnie z Anglikami szereg sukcesów, 1781 zmusił wroga do kapitulacji pod Yorktown, przechylając szalę zwycięstwa na stronę Amerykanów. 1787 przedstawiciel Wirginji w zgromadzeniu ustawodawczem w Filadelfji, po wejściu w życie konstytucji obrany 1789 jednogłośnie pierwszym prezydentem St. Zjednoczonych, 1793 nastąpił powtórny wybór. 1797 uchylił się od dalszego sprawowania tej godności. Jego dziełem było w pierwszym rzędzie ugruntowanie bytu i kon-

solidacja wewnętrzna nowego państwa. Na zewnątrz przestrzegał ścisłej neutralności i umożliwił podjęcie stosunków handlowych z Anglją. W pamięci narodu pozostał jako nieskazitelny patrjota, wzór wiernego republikanina i ojca ojczyzny.

Washington, Mount, ob. White Mountains.

Washingtonia Wendl., palma wachlarzowa, rośnie w płd. Kalifornji. W. robusta Wendl. także w Europie płd. sadzona jako drzewo ozdobne.

Washita, dopływ rz. Red River, długi 800 km. Wypływa w stanie Arkanzas, płynie jako Black River przez Luizjanę i uchodzi koło Acme. Żeglowny na 480 km po Camden.

Wasilewska Felicja, ob. Boberska F. z W.

Wasilewski, 1. Tadeusz, pol. działacz społ., (1795—1850), poseł na sejm galicyjski, 1840 zgłosił wniosek zniesienia pańszczyzny.

2. Edmund, poeta pol., (1814—1846), najwybitniejszy poeta wolnego miasta Krakowa, słynny autor „Krakowiaków" (muzyka Moniuszki), wybitny liryk z drugiego pokolenia romantyków, jako pierwszy poeta Krakowa i Wawelu wpłynął m. i. na Wyspiańskiego. Wyd. zbior. 1840, 1849 i i., „Wybór poezyj" ze źródłowym wstępem St. Zatheya (1908). Wyd. kryt. E. Haeckera (1925). Oddzielnie poemat: „Katedra na Wawelu" (1846).

3. Zygmunt, pol. krytyk literacki i publicysta narodowo-demokratyczny, * 1865, studja prawnicze, w l. 1889—91 współpracownik, 1895—99 redaktor warsz. „Głosu", 1892—94 bibljotekarz w Rapperswilu, 1902—15 redaktor lwowsk. „Słowa Polskiego", 1915—17 redagował w Petersburgu „Sprawę polską", 1918 w Kijowie „Przegląd Polski", 1918—25 „Gazetę Warszawską", od r. 1925 tygodnik „Myśl Narodowa". Był przyjacielem Kasprowicza. Oddzielnie wydał: „Jagodne" (1889, zarys etnograficzny), „Promieniści, Filareci i Zorzanie" (1896), „Pomnik Mickiewicza w Warszawie" (1899), „Warszawa współczesna" (1902, pod pseud. Przygodny), „Nowy Konrad" (1903, o „Wyzwoleniu" Wyspiańskiego), „Śladami Mickiewicza" (1905, szkice lit.), „Od romantyków do Kasprowicza" (1907), „Listy dziennikarza w sprawach kultury narodowej" (1908), „Z życia poety romantycznego" (1910, o Goszczyńskim), „O sztuce i człowieku wiecznym" (1910), „W obronie polskiej stacji zagranicznej" (1911), „Myśl przebudowy" (1912), „Orjentacja wewnętrzna" (1916), „Demokracja Narodowa" (1917), „Na wschodnim posterunku" (1919), „O życiu i katastrofach cywilizacji narodowej" (1921), „Mickiewicz i Słowacki" (1922), „Jan Kasprowicz" (1922, praca źródłowa), „Seweryn Goszczyński" (1923, praca źródłowa), „Współcześni" (1924, szkice lit.), „Proces Lednickiego" (1924), „Dyskusje" (1925), „Wspomnienia o Kasprowiczu i Żeromskim" (1927), „Poeci i teatr" (1929), „Pieśń w górach" (1930, o Kasprowiczu), „Wnukom o prapradziadku" (1930), „Przełęcz Jana Kasprowicza" (1931). Oprac. zbiorowe wyd. dzieł Goszczyńskiego. Charakterystykę pisarza i krytyka ob. w „Poza wieszczbiarstwem i pedanterją" J. E. Skiwskiego (1929).

4. Leon, polityk pol., * 1870, studja we Lwowie i Pradze, od 1895 działał w P. P. S., od 1898 redaktor „Przedświtu" i członek Centralnego Związku Zagranicznego Socjalistów Polskich, od 1907 redaktor nielegalnego „Robotnika" i innych pism partyjnych, należał w partji do kierunku patrjotyczno-niepodległościowego. W czasie wojny światowej pozostawał w służbie cywilnej Polskiej Organizacji Narodowej w Królestwie i N. K. N., był sekretarzem czasopisma „Polen", ogłosił szereg prac informacyjno-propagandowych. Po powstaniu państwa polskiego został ministrem spraw zagranicznych w gabinecie Moraczewskiego, w 1920 poseł w Estonji, uczestniczył w delegacji pokojowej w Rydze, 1920—21 prezes komisji delimitacyjnej polsko-sowieckiej, 1924—30 komisji polsko-rumuńskiej. Jest prezesem Instytutu Badania Najnowszej Historji Polskiej, oraz Instytutu Badania Spraw Narodowościowych, redaguje czasopismo „Niepodległość". Jeden z najlepszych znawców historji polskiej ostatnich czasów oraz problemów narodowościowych, ogłosił ogromną ilość prac naukowych i publicystycznych (pseudonimy: L. Płochocki, K. Grądzielski, St. Os..arz, Informator). Najważniejsze: „Rosyjskie partje polityczne i ich stosunek do sprawy polskiej" (1905), „Współczesne państwo konstytucyjne" (1906), „Współczesna Słowiańszczyzna" (1909), „Ukraina i sprawa ukraińska" (1911), „Litwa i Białoruś" (1912), „Śląsk Polski" (1915), „Finlandja" (1925), „Sprawy narodowościowe w teorji i w życiu" (1929).

Wasilkowski, 1. Kazimierz, malarz pol., * 1862, kształcił się w Akademji krakowskiej i w Petersburgu, w Krakowie wystawia od 1903. Główne dzieła: „Diana", „Czerwona Symfonja", „Bajka", liczne malowidła dekoracyjne i t. d.

2. Leopold, rzeźbiarz pol., * 1886, kształcił się w Warszawie i w Paryżu. Wykonał szereg nagrobków, z których główny Podkowińskiego i ks. Krupińskiego. Z innych dzieł jego wymienić należy: „Pocałunek", Anioł śmierci" i „Praca".

Wasilków, miasto w pow. Białystok, 7 km na płn.-wsch. od tego miasta, nad rz. Supraślą, przy kolei: Białystok—Grodno z 3.903 mieszk., fabr. sukna, młynami, tartakami i garbarnią. Miastem jest W. od 1567.

Wasingan, lewoboczny dopływ Obu w okręgu Tomsk na Syberji, długi ok. 1000 km, uchodzi poniżej Narymu.

Wasiuryńskaja, osada kozacka w okręgu Kubańskim (Rosja), przy kolei: Krasnodar—Stawropol z 10.443 mieszk.

Wasiutyński, 1. Aleksander, inżynier pol., * 1859, studja w Rosji, prof. dróg żelaznych na Politechnice Warszawskiej. Napisał szereg prac specjalnych, jest autorem projektu przebudowy węzła kolejowego warszawskiego.

2. Bohdan, polski prawnik i polityk, * 1882, ukończył studja prawnicze w Warszawie. Niezależnie od działalności naukowej brał żywy udział w życiu politycznem. Czas jakiś był redaktorem „Ekonomisty", „Przeglądu Narodowego", „Przeglądu Wszechpolskiego" 1925—26, jest jednym z redaktorów „Gazety

Warszawskiej". Od 1921 prof. prawa administracyjnego w Poznaniu, od 1925 w Warszawie, od 1928—30 senator z listy Stronnictwa Narodowego. Napisał m. in. „Administracja lokalna Królestwa Polskiego (1887—1905)" (1926), „Ludność żydowska w Królestwie Polskiem" (1911), „Ustrój władz administracyjnych" (1925), „Praworządność" (1927), „Państwo a samorząd" (1927), „Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX" (1930).

Wasman Erich, biolog niem., (1859—1930), jezuita, badacz mrówek i termitów. Napisał „Moderne Biologie und Entwicklungstheorie" (1904), „Instinkt und Intelligenz im Tierreich" (1897) i wiele prac specjalnych z życia owadów.

Wasmes, gmina w prow. Hainaut (Belgja) z 15.678 mieszk. i kopalniami węgla.

Wasowski (właśc. Wasercug) Józef, pseud. Wida, publicysta pol., * 1885, wydał zbiory feljetonów: „Wielkie czasy" (1928) i „Herezje" (1930).

Wassermann, 1. August, niem. lekarz i bakterjolog, (1866—1925), uczeń Roberta Kocha, 1913 dyr. inst. dla doświadczalnej terapji i biochemji w Berlinie, znakomity badacz odporności, podał 1906 próbę rozpoznawczą dla kiły (ob. Wassermanna odczyn).

2. Jakob, pisarz niem., * 1873, wydał powieści: „Die Juden von Zirndorf" (1897), „Die Geschichte der jungen Renate Fuchs" (1900, tł. Szymon Wiarych, 1910), „Alexander in Babylon" (1904, tł. Kaz. Czachowski, 1929), „Caspar Hauser" (1908, tł. Leo Belmont), „Das Gänsemännchen" (1915, tł. Marc. Tarnowski, 1929), „Christian Wahnschaffe" (1919, tł. pol.), „Faber oder die verlorenen Jahre" (1924), „Laudin und die Seinen" (1925, tł. Leop. Staff), „Der Aufruhr um den Junker Ernst" (1926), „Der Fall Maurizius" (1928, tł. pol.) i i., nowele, szkice (m. i. „Die Kunst der Erzählung", 1904; „Der Literat oder Mythos und Persönlichkeit", 1910), monografję „Christoph Columbus, der Don Quichote des Ozeans" (1929, tł. pol.), autobiografję „Mein Weg als Deutscher und Jude" (1921) i i. Jeden z najwybitniejszych niem. powieściopisarzy współcz., celuje zwłaszcza w analizie psychologicznej.

Wassermanna odczyn, próba, wykonana z surowicą krwi człowieka podejrzanego o kiłę, celem przekonania się, czy chory przeszedł zakażenie kiłowe. W wypadkach kiły odczyn ten występuje w tak wielkim odsetku przypadków, iż można go uważać za specyficzny dla kiły. Odczyn dodatni wskazuje na istnienie kiły, odczyn ujemny nie wyklucza zakażenia kiłą. Stadjum pierwsze kiły przy ujemnym o. W. daje najlepsze szanse wyleczenia. Także w późniejszych okresach kiły jest o. W. pewnym środkiem kontrolnym, pozwalającym oceniać postępy w leczeniu i dającym wskazówki, czy może nastąpić zupełne wyleczenie. (Por. Lędźwiowe nakłucie, Surowica).

Wassilij Ostrow, ob. Leningrad.

Wassukuma, szczep Bantu z Usukuma, zajmujący się pierwotnem rolnictwem; ok. 300.000 głów.

Wassulu (Ouassalou), dawne państwo, podzielone w 1893 między Fran. Gwineę, Franc. Sudan i Wybrzeże Kości Słoniowej ze 160—300.000 km² i 280.000—1.500.000 mieszk. (Mandingo i Fulbe). Państwo W. powstało w 1845, Francuzi objęli nad niem protektorat w 1887.

Wasyl, imię wielu książąt ruskich i moskiewskich.

1. W. I., w. ks. włodzimierski (klazemski) i moskiewski, um. 1425, panował od 1389, podbił księstwo niżegorodzkie i dzielnicę muromską, bezskutecznie usiłował uwolnić się z pod wpływu Tatarów, prowadził wojnę z Witoldem, w. ks. litewskim, który zdobył Smoleńsk; pokój ustanowił rzekę Ugrę za granicę obu państw.

2. W. II., syn poprzed., panował 1425—1462, prowadził długotrwałą wojnę o tron ze swym stryjem i jego synem, w czasie której został oślepiony. Utrzymał się na tronie przy pomocy bojarów, duchowieństwa i Tatarów.

3. W. III., syn Iwana III, w. ks. moskiewski, † 1533, panował 1505—1533, zdobył Psków, Riazań, księstwo siewierskie. Prowadził z królem pol. Zygmuntem I dwie wojny (1507—8, 1512—22), w których zdobył Smoleńsk. Synem jego i żony jego Heleny, córki Michała Glińskiego, był Iwan Groźny.

4. W. IV. Iwanowicz Szujski, obrany carem w czasie zamieszek po śmierci Dymitra Samozwańca I. (1606), walczył z Samozwańcem II. Zawarł przymierze ze Szwecją, co spowodowało wojnę z Polską (1609). W. pobity, wzięty do niewoli przez Żółkiewskiego (1610), został przywieziony do Polski, gdzie umarł 1612.

Wasylewski Stanisław, pisarz pol., pseud. Jan Bury, * 1885, studja uniw. we Lwowie, współpracował w czasopismach lwowskich i in., w l. 1918—21 założył i redagował tygodnik satyryczny „Szczutek" (przy współudziale wybitnych pisarzy i artystów pol., własne stąd utwory wydał w dwóch zbiorach: „Złośliwe rymki Burego Jana", 1919 i „Świadczenia wojenne pani Muszki", 1921). Charakterystykę ob. t. 13, st. 249. Ważniejsze dzieła: „Bibljografja historji literatury i krytyki literackiej za rok 1904" (1906), „Na Zachód!" (1918, wrażenia z frontu wojennego), „U Księżnej Pani" (1918, VI. wyd. 1923, książką tą zdobył sławę znakomitego essaisty), „W srebrnym dworku z modrzewia" (1919), „Na dworze króla Stasia" (1919, III. wyd. 1930), „Romans prababki" (1920), „O miłości romantycznej" (1921, II. wyd. 1928), „Historje lwowskie" (1921, II. wyd. p. t. „Bardzo przyjemne miasto" 1929), „Ducissa Cunegundis" (1923, powieść z XIII. w.), „Klasztor i kobieta" (1923, z drzeworytami Wł. Skoczylasa), „Portrety pań wytwornych" (1924, II. wyd. p. t. „Twarz i kobieta", 1930), „Zerwana kokarda" (1925), „O siedmiu duszach kobiety" (1926), „Portrety polskie Elżbiety Vigée-Lebrun" (1928, wspólnie z J. Mycielskim), „Na końcu języka" (1930, szkice językowe), „Lwów" (1931, opis miasta, z ilustr.) i i. Wydał serję: „Gawędy o dawnym obyczaju. Wybór ciekawych pamiętników XVIII. i XIX. stulecia", „Rozmowy z ludźmi" króla Stan. Augusta (1930) i i.

Wasylków (ukr. Wassyljkiw), miasteczko na Ukrainie, w okręgu Kijów, nad rz. Stubną, przy kolei: Kijów—Żmerynka z 20.743 mieszk. oraz

przemysłem skórnym i młynarskim. Stare to miasto należało do 1684 do Polski.

Waszkowce (rum. V a s c a u ţ i), miasto na Bukowinie (Rumunja), nad rz. Czeremoszem, przy kolei: Kuty—Kocmań z 5.976 mieszk. (w tem sporo Polaków) i handlem.

Waszyngton, ob. Washington.

Waśkowski, 1. Eugenjusz, prawnik pol., ur. 1866, prof. prawa cyw. na Uniwersytecie Wileńskim, napisał m. in. „Uczebnik grażdanskago prawa" (1894—96, 2 t.), „Civilisticzeskaja metodołogja" (1901), „Rozwój ustawodawstwa cywilnego w XIX. w." (1925), „Przyzwanie stron w procesie cywilnym" (1927), „System procesu cywilnego" (1932).

2. Antoni, poeta pol., * 1885, epigon romantyzmu, wydał m. i. dramaty: „Sąd" (1909), „Lel i Polel" (1910), „Dopust" (1911), „Makryna" (1929), poemat „Stance" (1915), 4 serje „Poezyj" (1919—25), powieść „Błędne drogi" (1917).

Wat, jednostka dzielności, ob. Watt.

Wat (właściwie C h w a t) Aleksander, współcz. pisarz pol., futurysta, wydał zbiór opowiadań: „Bezrobotny Lucyfer" (1927), redagował zawieszony w r. 1931 „Miesięcznik Literacki" o kierunku marksistowskim, tłum. powieści pisarzy obcych.

Wat Tyler, rewolucjonista ang. (nazwisko właściwe nieznane), żołnierz zaciężny we Francji, w 1381 przywódca powstańców chłopskich i rzemieślniczych, którzy żądali zniesienia obowiązków feudalnych oraz ograniczeń w rzemiośle; ruch ten doprowadził do ścięcia kanclerza państwa Simona z Sudbury i kanclerza skarbu sir Roberta Hales'a w Londynie. Gdy powstańcy zażądali zniesienia dóbr kościelnych oraz pełnej wolności i równości stanów, klasy posiadające zorganizowały obronę swych praw. Lord mayor Londynu Walworth, pozbawił życia W., a w 1382 r. parlament cofnął ustępstwa, przyznane powstańcom przez Ryszarda II.

Wata, pasmo luźno ułożonych włókien bawełnianych lub wełnianych, przygotowane do maszynowego przędzenia. Ob. Przędzalnictwo. W. bawełniana, steryllizowana służy do opatrunków, wełniana do wyściełania kołder i płaszczy zimowych.

Wataha, oddział, gromada, czereda; zwą tak zwykle oddziały, zajmujące się grabieniem. Dowódca w. zwie się w a t a ż k a.

Watelet Louis Etienne, malarz franc., (1782—1866), krajobrazy jego były zapowiedzią t. zw. „szkoły barbizońskiej". Główne dzieła: „Jezioro Nemi", „Wspomnienie Alp" i i.

Waterbury, miasto w stanie Connecticut (Ameryka płn.), nad Naugatuck River, ze 107.908 mieszk. (1.500 Polaków) i znacznym przemysłem.

Waterford (irl. P o r t l a i r g e), stolica hrabstwa W. w Wolnem Państwie Irlandzkiem, nad rz. Suir, przy kolei: Dublin—W. z 26.646 mieszk., portem i znacznym przemysłem.

Waterhouse Alfred, architekt ang., (1830—1905), wybudował w Oxfordzie halę Balliol College, Pembroke College w Cambridge, Ratusz i Owen's College w Manchester, gmach Prudential Assurance Co. i in. w Londynie, dalej pałace wiejskie, wreszcie główne dzieło: Muzeum przyrodnicze w South Kensington, prawie wszystkie w stylu gotyku angielskiego.

Waterland („wodny kraj"), kraina w Płn. Holandji, na płn. od Amsterdamu.

Waterloo, wieś w Brabancji (Belgja), 15 km na płd. od Brukseli z 5.189 mieszk. Tutaj został 18/6 1815 pobity Napoleon I. przez wojska angielskie pod Wellingtonem i pruskie pod Blücherem, co zadecydowało o dalszych jego losach.

Waterloo, miasto w płn.-wsch. Iowie (Ameryka płn.), nad Red Cedar River z 39.667 mieszk., przemysłem maszynowym i handlem.

Waterloo with Seaforth, miasto i miejscowość kąpielowa w Lancashire (Angja), przedmieście Liverpoolu z 29.624 mieszk.

Watermael-Boitsfort, miasteczko w Brabancji (Belgja), na płd.-wsch. od Brukseli z 15.349 mieszk., torem wyścigowym i przemysłem chemicznym.

Waterproof (ang.), materjał „nieprzemakalny".

Watertown, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn., m. i. 1. w stanie New York, na wsch. od jez. Ontario, przy wodospadach dolnej Black River z 32.836 mieszk. i przemysłem. 2. w stanie Wisconsin, przy wodospadach Rock River, na zach. od Milwaukee z 9.467 mieszk. 3. w stanie Massachusetts, na zach. od Bostonu, nad Charles River z 24.551 mieszk. 4. w płn.-wsch. South Dakota z 10.319 mieszk.

Waterville, miasto w stanie Maine (Ameryka płn.), przy wodospadach Ticonic rz. Kennebec z 14.034 mieszk., uniwersytetem Colby (od 1813) i znacznym przemysłem.

Watford, miasto w Hertfordshire (Anglja), nad rz. Colne z 55.000 mieszk. i przemysłem.

Watling, wyspa w archip. Bahama z 556 km² i 686 mieszk. Jest to prawdopodobnie odkryta przez Kolumba 12 paźdz. 1492 wyspa G u a n a h a n i (S a n S a l v a d o r).

Watling Street, stara droga rzymska od Londynu aż do granicy Szkocji (Solway Firth).

Watra, ognisko wewnątrz szałasu pasterskiego; często w. nazywa się też ognisko obozowe.

Watson Thomas, rytownik ang., (1743—1781), brat James'a W., rytował mezzotinty, według dzieł Correggia, Gardnera, Lely, Reynoldsa, Rembrandta i i.

Watt (wat), jednostka dzielności w układzie C. G. S. = joule/sek. Również iloczyn wolt × amper ma wymiar joule/sek., zatem równa się 1 wattowi; pomnożony przez sekundę lub godzinę mierzy nam ten iloczyn energję elektryczną w tymże czasie zużytą.

Watt, pokryty mułem i ławicami piasku pas przybrzeżny na morzu Północnem, między wybrzeżem niemieckiem i holenderskiem a przeciwległemi wyspami, w czasie odpływu przeważnie suchy, a w czasie przypływu wypełniony płytkiem morzem („W a t t e n m e e r").

Watt James, mechanik i fizyk ang., (1736—1819), od 1764 pracował szereg lat nad budową maszyny parowej, którą udoskonalił w l. 1782—1785, tak, że mogła ona niebawem znaleźć zastosowanie praktyczne.

J. Watt.

Watta maszyna, ob. Parowa maszyna.

J. A. Watteau.

Watteau Jean Antoine, malarz franc., główny mistrz francuskiego rokoka, (1684—1721), wykształcił się na wzorach flamandzkiego malarstwa rodzajowego XVII. w. W r. 1702 przybył do Paryża, gdzie jako uczeń C. Gillot'a (1673—1722) nabrał zamiłowania do scen teatralnych, których koloryt rozwinął się pod wpływem Rubensa. Z polecenia malarza Audran'a malował W. dekoracje ścienne (zachowane tylko w rycinach). Od 1786 u Crozata (ob. 2.), nawiązał stosunki ze znawcami sztuki. 1717 został członkiem Akademji za obraz: „Odjazd na Cyterę" (Luwr). W. dał początek malarstwu scen pasterskich i fêtes galantes, wywarł też znaczny wpływ na modę, malując świat elegancki w strojach zaczerpniętych z teatru. Dzieła w Paryżu (Luwr „La Finette", „L'indifférent", „Arlekin Gilles" i in.), w Berlinie (dawny zbiór Fryderyka W. w Kaiser Friedrich Museum), w Dreźnie, Petersburgu, dalej w zbiorach prywatnych (Wallace Collection w Londynie, Muzeum Czartoryskich w Krakowie" i t. d.). Zachowały się też liczne rysunki W., wykonane przeważnie czarną kredką lub sangwiną. Ok. 800 obrazów znanych jest z rycin Audran'a, Aveline'a, Fr. Boucher'a, Caylus'a, C. N. Cochin'a, Scotin'a, Thomassin'a i in.

Wattenbach Wilhelm, historyk niem., (1819—1897), od 1843 współpracownik „Monumenta Germaniae Historica", 1862 prof. w Heidelbergu, 1872 w Berlinie, 1882 członek Akademji; nap.: „Beiträge zur Geschichte der christlichen Kirche in Böhmen und Mähren" (1849), „Das Schriftwesen im Mittelalter" (1871), „Über die Inquisition gegen die Waldenser in Pommern und der Mark Brandenburg" (1886), „Anleitung zur lateinischen Paläographie" (4. wyd. 1886), „Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des 13. Jh." (1858) i in.

Wattenscheid, miasto w Westfalji (Niemcy), w zagłębiu Ruhry, przy kolei: Essen—Bochum z 60.823 mieszk., kopalniami węgla i znacznym przemysłem.

Wattmetr, przyrząd do pomiaru dzielności a pośrednio energji elektrycznej, ob. Elektryczne przyrządy miernicze.

Wattrelos, miasto w depart. Nord (Francja), wsch. przedmieście Roubaix, 15 km na płn.-wsch. od Lille z 29.032 mieszk. i przemysłem wełnianym.

Watts George Frederick, malarz ang., (1817—1904), malował obrazy symboliczne: „Miłosierny Samarytanin" (1851), „Św. Jerzy ze smokiem" (Londyn), „Prawodawcy świata od Mojżesza do Edwarda I." (fresk w Lincoln's Inn, 1853—1859), „Paolo i Francesca z Rimini" (Londyn), „Złudzenia życia" (1849, Londyn), „Czas", „Śmierć i sąd" (1860, mozaika w kośc. św. Pawła w Londynie), prócz nich w Londynie znajdują się: „Ewa" (tryptyk), „Miłość i Śmierć", „Mamona", „Dwór śmierci" i t. d. Malował też krajobrazy i portrety (wszystkie w Londynie), z tych ostatnich wyróżniają się: J. St. Mill, Tennyson, Swinburne, D. G. Rossetti, Burne-Jones i J. Joachim. Rzeźba: posąg Lorda Holland (w Holland Park).

Watts-Dunton Theodore, pisarz ang., (1832—1914), w l. 1875—98 krytyk literacki w „Athenaeum", napisał m. i. poezje „The Coming of Love" (1897) i powieść mistyczno-fantastyczną „Aylwin" (1898) z życia Cyganów angielskich.

Watua, plemię karłowate z Afryki środk.

Watuta, szczep, pokrewny Zulusom; w 1845, po oddzieleniu się od Mafitów wdarli się z płd. do Ugomba i pod wodzą Mirambo zasłynęli jako rozbójnicy. Ujarzmieni w 1895, osiedli jako rolnicy i pasterze na płd.-zach. od jez. Wiktorji.

Watykan (włosk. Vaticano), nazwa wzgórza (Monte Vaticano) z pałacem papieskim, zawierającym 20 dziedzińców, ponad 200 klatek schodowych, ponad 1.000 ubikacyj i sławne ogrody. Główne wejście prowadzi przez Portone di Bronzo na placu św. Piotra. Scala (schody) Pia (od Piusa IX.) prowadzi do dziedzińca św. Damazego i mieszkania papieskiego. Scala regia (dzieło Berniniego) do kaplicy Sykstyńskiej (ob.), Sala regia i kapl. Paulińskiej (z 2 freskami Michała Anioła). Na 2. piętrze znajdują się Stanze z freskami Rafaela (ob.), kapl. Mikołaja V. ozdobiona freskami Fra Angelica (ob.), Loggie z dekoracją Rafaela i jego uczniów i Appartamento Borgia z freskami Pinturicchia. Przeważną część gmachów zajmują zbiory papieskie: P i n a k o t e k a, m u z e a: Pio-Clementino, Chiaramonti, Braccio nuovo, Galleria dei Candelabri, Galleria Lapidaria, zbiory egipskie, etruskie i chrześcijańskie, dalej b i b l j o t e k a w a t y k a ń s k a (Biblioteca Apostolica Vaticana), założona przez Mikołaja V., a r c h i w u m, najstarsze z istniejących, połączone ze szkołą paleografji. Wkońcu pałac watykański zawiera urzędy papieskie,

obserwatorjum astronomiczne, koszary gwardji szwajcarów i fabrykę mozaik. — Początki pałacu sięgają VI. w. (papież Symmachus), od powrotu papieży z Awinjonu rozpoczyna się rozbudowa gmachu, jako rezydencji papieskiej. Por. Rzym, Watykan miasto.

Watykan miasto (S t a t o d e l l a c i t t à d e l V a t i c a n o), państwo papieskie w płn.-zach. części Rzymu, powstałe na mocy traktatu z Italją z 11. II. 1929, zajmuje 44 ha z 518 mieszk. (1929), obejmuje Watykan i kościół św. Piotra bez placu św. Piotra. Granice od północy, zachodu i południa są otoczone murami z czasów Pawła III, Piusa V i Urbana VIII, krańce wschodnie zostaną otoczone nowym murem. W samym Rzymie istnieje pewna liczba budynków papieskich (pryw. własności, którym przysługuje prawo eksterytorjalności, a m.: Lateran, bazyliki Santa Maria Maggiore, San Paolo fuori le Mura, Dataria, pałace kancelarji Wikarjatu i Inkwizycji, Collegium de Propaganda Fide, pałac w Castel Gandolfo. Innym budynkom papieskim w Rzymie przysługuje tylko wolność od podatku. Straż bezpieczeństwa pełni gwardja szwajcarska (120 ludzi). W. posiada własną pocztę, dworzec kolejowy i stację radjową. G o d ł o panującego papieża Piusa XI: u góry na złotem tle czarny orzeł, na dole, na srebrnem tle trzy (2,1) czerwone kule. Tarcza ozdobiona u góry leży na dwóch skrzyżowanych kluczach, złotym i srebrnym, które są związane czerwonym sznurem. — C h o r ą g i e w: żółto-biała w pasach pionowych, w środku pola białego herby państwa. H e r b p a ń s t w o w y stanowi tarcza z wyobrażeniem dwóch kluczy, złotego i srebrnego, związanych czerwonym sznurem. Ponad niemi widnieje tiara. (Por. ryc. przy art. Rzymskokatolicki kościół).

Watykański Sobór, 20-ty z rzędu sobór powszechny, zwołany przez Piusa IX do Rzymu, trwał od 8 grudnia 1869 do 20 paźdz. 1870, zakończył się uchwałą dogmatu nieomylności papieża w dziedzinie wiary i obyczajów. Skład soboru był następujący: 276 Włochów, 41 Hiszpanów, 83 Azjatów, 14 Afrykańczyków, 13 Australczyków, 84 Francuzów, 48 Austro-Węgrów, 19 Niemców.

Waube, rzeka na granicy ang. Nigerji i Franc. Afryki Zach., płynie od płd.-zach. do jez. Czad.

Waukegan, miasto w stanie Illinois (Ameryka płn.), nad jez. Michigan, na płn. od Chicago z 20.364 mieszk. i przemysłem metalowym.

Wausau, miasto w stanie Wisconsin (Ameryka płn.), nad Wisconsin River z 19.669 mieszk. i przemysłem drzewnym.

Wauters Emile, malarz belg., * 1846, uczeń Portaels'a i Gérôme'a, malował wielkie płótna historyczne, jak: „Sobieski pod Wiedniem" i t. i., oraz portrety, z których główne: ks. Klementyny belgijskiej, Wrangla, Rotszylda i t. i.

Wavre (W a v e r e), miasto w Brabancji (Belgja), nad rz. Dyle z 8.870 mieszk. i przemysłem, 18 czerwca 1815 stoczyli tu Prusacy pod Thielmannem bitwę z Grouchy'm, wobec czego ten nie mógł iść na pomoc Napoleonowi pod Waterloo.

Wawel, wzgórze wapienne nad Wisłą, najbardziej obronny punkt starego Krakowa. Zabudowania wzgórza sięgają X. w., wśród nich zachowana do dzisiaj kamienna rotunda św. Feliksa i Adaukta. Za Bolesława Chrobrego powstaje na W. katedra romańska, w XI. w. rozbudowuje się zamek książęcy. Za Kazimierza W. rozpoczyna się okres świetności W.: powstaje zamek królewski, katedra, siedziba pierwotnej Akademji i urzędów. Za Jagiellonów zamek gotycki przekształca się na wspaniały pałac renesansowy i powstaje sławna kaplica Zygmuntowska. Przeniesienie stolicy państwa do Warszawy za panowania Zygmunta III. przyczyniło się do stopniowego zaniedbywania zamku, który zniszczyły znacznie najazd szwedzki (1655 r.), wojska Karola XII. (1703 r.) i i. Przy końcu XVIII. w. odnowiono zamek na przyjęcie w 1787 Stanisława Augusta. 1846 po zajęciu Krakowa przez Austrję urządzono na W. koszary, z których ustąpiło wojsko w r. 1905; odtąd rozpoczęło się odnawianie zamku, trwające do dzisiaj. Obecnie zamek wawelski jest rezydencją prezydenta Rzeczypospolitej. (Por. Kraków).

Wawellit, minerał, wodny fosforan glinu o składzie $(AlOH)_3P_2O_8 \cdot 5H_2O$ występujący w rombowych kryształach lub skupieniach promienisto-włóknistych, bezbarwnych, żółtawych, niekiedy także zielonawych lub niebieskawych. Tw. 3, 5—4, c. wł. 2, 3—2, 5.

Wawer, wieś w pow. Warszawa, granicząca z Grochowem (ob.), przy kolei: Warszawa—Dęblin z 443 mieszk. Letnisko. 31 marca 1831 odnieśli tu Polacy pamiętne zwycięstwo nad Rosjanami.

Wawrzecki Tomasz, generał, naczelnik powstania po Kościuszce, (1753—1816), pochodził z Litwy, poseł na sejm czteroletni, w czasie powstania (1794) prowadził walkę partyzancką na Żmudzi, po wzięciu Kościuszki do niewoli został naczelnikiem, zawdzięczając wybór swemu umiarkowaniu; po rzezi na Pradze W. opuścił stolicę i pod Radoszycami dostał się do niewoli. Wywieziony do Petersburga, uzyskał wolność 1796 i wrócił do swego majątku. W czasie wojen napoleońskich W. stał po stronie Rosji, po utworzeniu Królestwa Kongresowego pierwszy minister sprawiedliwości.

Wawrzeniecki Marjan, malarz pol., * 1863, kształcił się w warszawskiej Szkole Rysunkowej, w Krakowie u J. Matejki, w Monachjum, Paryżu i Włoszech. Jest członkiem współpracownikiem komisji do badań hist. sztuki w Polsce, oraz komisji antropologicznej przy Akademji Umiejętności w Krakowie. Główne dzieła: „Assurnasirbal król królów panuje", „Niewolnica", tryptyk „Ewolucja", „Wrażenie ponurych myśli" (Muz. Narodowe) oraz szereg kompozycyj fantastyczno-legendarnych, ujętych dekoracyjnie.

Wawrzybób, roślina, p. Ocotea.

Wawrzyn, roślina, p. Laurus.

Wawrzynek, roślina, p. Daphne.

Wawrzyniak Piotr, ksiądz i działacz społeczny, (1849—1910), od 1872 ksiądz, od 1874 deputowany do sejmu pruskiego, położył wielkie zasługi jako organizator instytucyj gospodarczych w dawnym zaborze pruskim. Napisał m. in.: „Spółki zarobkowe i gospodarcze" (1896), „Wskazówki dla członków rady nadzorczej w spółkach" (1907).

Wawrzyniec, ob. Laurentius.

Wawrzyniec Wspaniały, ob. Medici.

Wawrzynkowate, rodzina roślin, ob. Thymelaeaceae.

Wawrzynowate, rodzina roślin, p. Lauraceae.

Wawrzyńca świętego łzy, rój meteorów, ob. Perseidy.

Wawrzyńca Świętego rzeka, ob. Świętego Wawrzyńca rzeka.

Wayao, pokrewny Zulusom, wojowniczy szczep z płn. okolic dolnej Rowuma; ok. 26.000 głów.

Waycross, miasto w płd.-wsch. Georgji (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 19.360 mieszk. i fabr. konserw.

Waza, naczynie, ob. Wazy.

Waza (fin. O a s a n), stolica prowincji W. w Finlandji, nad zatoką Botnicką z 24.204 mieszk. i przemysłem. Miasto założone w 1606 przez Karola IX., zgorzało w 1852 i zostało odbudowane jako N i k o l a i s t a d.

Waza, szwedzki ród szlachecki, którego nazwa pochodzi od majątku lub od snopa na tarczy. Kristiern Nilsson (um. 1442) był zwolennikiem unji kalmarskiej, jego prawnuk G u s t a w E r i k s s o n obalił unję i wstąpił potem na tron szwedzki (1523, ob. Gustaw I.). Po jego śmierci nastąpił podział między jego synów, Eryka XIV, Jana III i Karola IX. Linja starsza zdetronizowana 1568, wygasła 1607; średnia uzyskała jeszcze tron polski 1587 (Zygmunt III), w 1599 utraciła Szwecję, wygasła w 1672 z chwilą śmierci Jana Kazimierza; młodsza wygasła w linji męskiej ze śmiercią Gustawa Adolfa (1632), w żeńskiej w 1689 (śmierć Krystyny). Królowie szwedzcy mieli krew Wazów po kądzieli do 1818 r.

Wazelina, smar mineralny, żółta lub biała, miękka masa, otrzymywana z frakcyj ropy naftowej wrzących powyżej 300° zapomocą rafinacji kwasem siarkowym. Jest mieszaniną wyższych węglowodorów nasyconych, bezwonna i pozbawiona smaku, nie ulega działaniu kwasów ani zasad, na powietrzu nie jełczeje. Topi się zależnie od pochodzenia w 35—40°. W wodzie nie rozpuszcza się. W. znalazła zastosowanie jako smar półpłynny; w farmacji i kosmetyce bywa używana do wyrobu maści, kremów, pomad i t. p.

Wazow Iwan Minczew, pisarz bułgar., (1850—1921), w l. 1870—74 jako kupiec w Rumunji wszedł w stosunki z emigrantami bułgar., przygotowującymi powstanie przeciw Turcji, później urzędnik sądowy w Bułgarji, ale za Stambułowa musiał wydalić się do Rosji, gdzie napisał najpopularniejszą swą powieść „Pod jarzmem" (1889—90, liczne przekłady obce, pol. 1895); wrócił do kraju po zamordowaniu Stambułowa, w r. 1897 był ministrem oświaty, następnie jako pisarz niezależny i największy pisarz narodowy powszechnie czczony. Pisał poezje („Chorągiew i cytra", 1877, „Lasy i pola", 1884, „Dźwięki", 1893), powieści i opowiadania („Widziane i słyszane", 1901, „Caryca Kazalaru", 1903, „Swietosław Terter", 1907, i t.)

I. M. Wazow.

i dramaty („Borzysław", 1910). Jego życiowy realizm silnie wpłynął na podniesienie ducha narodowego. Monografja Straszimirowa (1921).

Wazy (z łac. vas, „naczynie"), naczynia, służące do przechowywania płynów itp. Mogą być wyrabiane z rozmaitych materjałów, szczególnie gliny i metali. Gliniane nazywamy ceramiką (ob.). W. są jednym z najważniejszych materjałów archeologicznych, szczególnie dla określenia chronologji grobu itp. Przeważnie, jeśli idzie o epoki prehistoryczne i starożytność, są znajdowane w grobach i stanowią wtedy część t. zw. sprzętu grobowego. Najstarsze w. pochodzą z epok prehistorycznych. Przy badaniu w. wyróżniamy ich formę (profil i t.) oraz dekorację. W E g i p c i e prehistorycznym i predynastycznym ceramika dochodzi do znacznego rozkwitu, tak pod względem formy, jak techniki; w Egipcie historycznym nie była specjalnie pielęgnowana, lecz za to wyrabiano w niektórych epokach piękne w. metalowe. Podobnież i w A z j i p r z e d n i e j ciekawe i ważne są tylko w. wczesnych okresów. Na obszarze kultury e g e j s k i e j, szczególnie na Krecie, wyrabiano w. niezwykle piękne i technicznie doskonałe. — Do największego rozwoju dochodzi ceramika g r e c k a (ob. Grecka sztuka, malarstwo). Najważniejsze formy w. greckich są następujące: p i t h o s — w. ogromnej wielkości, występująca już na Krecie; s t a m n o s — dwuuszna w. na wino i in.; a m f o r a — jedna z najpiękniejszych form greckich o dwu uchach, do przenoszenia płynów; h y d r j a (ob. Hydria) — do przenoszenia wody; k r a t e r (ob.) — do mieszania wina i wody; o i n o c h o e — do czerpania płynów; k a n t a r o s (ob. Kantharos), k y l i k s (ob. Kylix), s k y f o s (ob.) — do picia; l e k y t o s (ob. Lecyta), a r y b a l l o s na wonne olejki i t. p.; p y x i s na maści i w. i. Wszystkie te formy rozwijają się z biegiem sztuki greckiej i zmienia się także ich dekoracja, przechodząc przez wszystkie fazy stylistyczne sztuki greckiej: wyróżniamy więc style: g e o m e t r y c z n y, o r j e n t a l i z u j ą c y, c z a r n o-f i g u r o w y, c z e r w o n o-f i g u r o w y oraz w. b i a ł o g r u n t o w a n e. Szczególnie po wojnie peloponeskiej kwitnie wyrób w. greckich w płd. Italji, gdzie przedtem wyrabiali osobne klasy w. E t r u s k o w i e. Najważniejsza klasa w. rzymskich to t. zw. t e r r a s i g i l l a t a (ob.). — Por. t a b l. poza tekstem.

Ważenie, ob. Waga.

Świtezianka modra (samiec; Calopteryx virgo).

Ważki (Odonata), rząd owadów wodnych (Amphibiotica). Owady średniej wielkości, z dużą ruchomą głową, dużemi oczyma, małemi czułkami i silnemi gryzącemi narzędziami pyszczkowemi. 4 duże przeźroczyste, siatkowane skrzydła. Odwłok długi, barwny. Większość wykazuje dymorfizm płciowy. Latają pewnie, łowiąc zdobycz w locie, są bardzo żarłoczne. Kopulacja w locie. Jaja składają do wody wprost lub na rośliny wodne zapomocą pokładełka. Drapieżne larwy kształtem podobne do owadów dojrzałych, posiadają dolną wargę przekształconą w t. zw. maskę chwytną. Młode oddychają listkowatemi skrzelotchawkami, stare końcowem jelitem. Rozwój trwa jeden rok. Żyją na całej ziemi. U nas najpospolitsze: łątka (Agrion puella L.) 3.5 cm długa z niebieskim odwłokiem. Świtezianka modra (Calopteryx virgo L. i C. splendens Harr.), której samiec ma skrzydła z przepaską granatową, zaś samica jednostajnie zielona. Żagnica wielka (Aeschna grandis L.) 6.5 cm długa, ważka płaska (Libellula depressa L.), w. czteroplama (L. quadrimaculata) i w. i.

Wąbrzeźno, miasto powiat. w woj. pomorskiem, przy kolei: Toruń—Jabłonowo, między 2 jeziorami z 7.118 mieszk., macznym przemysłem i handlem. Dawniej posiadało miasto (od pocz. XV. w.) zamek, w którym od 1311 rezydowali biskupi chełmińscy.

Powiat W. ma 708 km² (w tem 74.4% ziemi ornej i 10,4% lasów) i 47.100 mieszk. (68.2% Polaków).

Wąchock, osada miejska w pow. Iłża (woj. kieleckie), nad rz. Kamienną, przy kolei: Skarżysko—Tarnobrzeg z 2.389 mieszk. i pięknym kościołem pocysterskim, zabytkiem architektury romańskiej z pocz. XIII. w. oraz młynami i fabr. maszyn. Leszek Biały przeniósł do W. z Wielkiej wsi (Kamiennej) założony tamże w 1179 przez biskupa krakowskiego Gedkę klasztor cystersów, zniesiony w pocz. XIX. w.

Wąglik (anthrax, pustula maligna), choroba, opisana już przez Rzymian, która zdarza się u przeżuwaczy, kóz, świń i koni i przenośna jest na człowieka. Prątek wywołujący w. został odkryty w 1850, biologję jego dokładnie zbadał Robert Koch (ob. tabl. Bakterje w t. 2). Prątek w. przedstawia się jako gruba pałeczka, należy do tlenowców. W żywym organiźmie dzielą się prątki w. przez podział poprzeczny, po śmierci gospodarza ustaje ich rozmnażanie wskutek braku tlenu. Przy wydostaniu się z ciała np. chorego zwierzęcia, dostają się prątki w. z kałem i moczem do ziemi i tworzą tu zarodniki, które są bardzo odporne na czynniki zewnętrzne i dlatego bardzo trwałe. Z ziemi dostają się na rośliny, a z paszą znowu do zwierząt, rzadko przenoszą się ze zwierzęcia na drugie zwierzę przez muchy i komary. W niektórych okolicach ziemia stale jest zanieczyszczona prątkiem w. Mięso zwierzęcia padłego na w. niezdatne jest do spożycia, skóry zwierząt takich używać nie wolno, padlina powinna być głęboko zakopana, wzgl. spalona. Na człowieka w. przenosi się najczęściej przez skórę; narażeni na to są szczególnie: lekarze weterynaryjni, rzeźnicy, garbarze, kuśnierze, szmaciarze i t. p., jednak przenieść się też może w. przez ukłucie owadów, które zaraziły się, siadając na chorych zwierzętach. Rzadziej następuje zakażenie przez wdychiwanie pyłu i prochu, zawierającego prątki w. (sortownie wełny i szarpiarnie szmat). Spożycie mięsa zwierzęcia chorego na w. powoduje śmiertelne zakażenie przez przewód pokarmowy. Przy najczęstszej formie zakażenia, zakażeniu skórnem (w. skórny), powstaje mała czerwona plama, oraz dość rozległy naciek zapalny, na szczycie którego tworzy się pęcherzyk (pustula maligna), zasychający i pokryty strupem. Przy tej formie następuje wyleczenie, lub ogólne zakażenie w., które prowadzi do śmierci. Przy zakażeniu płucnem (w. płucny) powstaje nietypowe zapalenie, kończące się zwykle śmiertelnie. Również zakażenie jelitowe (w. jelitowy), które przebiega pod postacią ostrego kataru jelit ze stolcami krwawemi, przebiega śmiertelnie. Leczenie objawowe ma powodzenie tylko przy w. skórnym.

Wągrowiec, miasto powiat. w woj. poznańskiem, nad rz. Wełną, przy kolei: Żnin—Rogoźno i Gołańcz—Skoki z 6.989 mieszk., fabr. cementu, mebli, browarem, młynami i tartakami oraz handlem ziemiopłodami. Poza tem posiada miasto (od końca XIV w.) piękny ostrołukowy kościół z 1570. W l. 1396—1797 istniał w W. klasztor cystersów, przeniesiony tu z Łekna.

Powiat W. ma 1.037 km² (w tem 72,7% ziemi ornej i 10,5% lasów) i 54.375 mieszk. (77,5% Polaków).

Wągry, zaskórniki, (łac. comedones), brudnożółte lub czarne punkciki na czole, nosie, brodzie, tułowiu, które powstają przez zatkanie przewodów odprowadzających gruczołów łojowych skóry tłuszczem, łojem i brudem, szczególnie w latach pokwitania. Wskutek drapania i gniecenia wytwarza się łatwo t. zw. trądzik (ob.). Czasem powstawanie w. jest w związku z zaparciem stolca. Leczenie: dieta, zmywanie alkoholem, mydła złuszczające skórę.

Wąsatka, ptak, p. Sikory.

Wąsatka, roślina, ob. Pentastemon.

Wąskonose, sekcja małp, ob. Małpy.

Wąskotorowe koleje, takie, których rozstaw toru jest węższy od normalnego.

Wąsonogi (wicionogi, Cirripedia), rząd skorupiaków. Postacie dorosłe zmienione wtórnie, przeważnie osiadłe. Czułki tworzą t. zw. nogę. Skorupa dwuklapowa. Odnóża tułowiowe zamienione w wąsy, służą do odnawiania wody i przywabiania pożywienia. U niektórych brak jelita. Przeważnie obojnaki. Występują też t. zw. samce uzupełniające, małe i prosto zbudowane. Z jaj wychodzą larwy o kształcie naupliusa. Później osadzają się one na przedmiotach stałych lub dnie jako stadjum „cypris" przy pomocy gruczołów cementowych. Do podrzędu Thoracica należą: kaczenice (Lepadidae) z długą nogą (dawniej uważano je za larwy gęsi berniki). Kaczenica (Lepas anatifera L.) 2—3 cm długa, w Morzu Śródziemnem. Pąkle (Balanidae) bez nogi, np. Balanus tintinabulum L. 5—8 cm wysoki, obsiadają często okręty. Żyją w morzach ciepłych i umiarkowanych (także w Bałtyku). Z rzędu Abdominalia Alcippe Hanc. drąży w muszlach małży. Podrząd Rhizocephala obejmuje pasorzyty skorupiaków. Postacie zmienione w woreczki, zawierające organa rozrodcze i w systemem rureczek, drążących w ciele żywiciela. Sacculina Thoms. na krabach, Peltogaster Rathke na pustelniku. W. żyją też w wodach półsłonych. Kopalne są już w jurze i kredzie.

Wąsosz, osada miejska w pow. Szczuczyn (woj. białostockie), nad rz. Wissą, 20 km na płd.-zach. od Grajewa z 1.746 mieszk. Miasto (od XV w.) było do 1795 stolicą powiatu w ziemi wiskiej.

Wąsowicz, 1. Rafał, malarz pol., * 1866, uczeń warszawskiej Szkoły Rysunkowej, maluje krajobrazy i obrazki rodzajowe.

2. Wacław, malarz i grafik pol., * 1891, kształcił się w warszawskiej Szkole Szt. Pięknych i w Krakowie. Główne dzieła: „Dziewczyna w berecie", „Pejzaż", liczne drzeworyty i t. d. Hołduje najnowszym prądom w sztuce.

Wąsy, u roślin twory nitkowate, pojedyncze lub rozgałęzione, które owijają się koło podpory, utrzymując w ten sposób roślinę w pozycji pionowej. Są to zmienione pędy lub liście. Do pierwszych należą w. winorośli, do drugich — motylkowych, przyczem w w. zmienia się jeden z listków liścia pierzastego lub też cały liść.

Wątłość (łac. debilitas), w medycynie wyraz używany w różnem znaczeniu. Ogólna w. polega zazwyczaj na złem odżywianiu, występuje po ciężkich chorobach zakaźnych, także w starości jako w. starcza; por. też Pedatrofja.

Wątlusze (Gadidae), rodzina ryb kostnoszkieletowych o podłużnem ciele, małych miękkich łuskach, z 1—3 płetwami grzbietowemi i małemi brzusznemi. Rodzaj wątlusz (Gadus L.) obejmuje gatunki morskie żyjące przy dnie, z 3-ma grzbietowemi i 2-ma odbytowemi płetwami, z wąsami i dużym pęcherzem pławnym. Pomuchla (dorsz, Gadus morrhua L., ob. tabl. Ryby 3 w t. 15) do 1.60 m długi i 50 kg wagi, szaro-oliwkowo-brunatny z szerokim białym pasem bocznym, żyje w Atlantyku płn., morzu Lodowatem oraz Bałtyku. Jest bardzo żarłoczny, żywi się rybami i rakami, wędruje za śledziami. Trze się koło Lofotów na Doggerbank i t. d. i łatwo bywa łowiony na wędki lub w sieci. W handlu znany jako sztokfisz lub marynowany laberdan. Resztki przerabia się na tran, nawóz i klej. Łupacz (G. aeglefinus L., ob. tabl. j. w.) 1 m długi, brunatny, szaro-srebrny na bokach, żyje podobnie jak dorsz i podobnie przerabiany jest w handlu. Mniejszy gatunek G. virens L. żyje na brzegach Europy. Trze się w grudniu, żywi się raczkami. G. pollachius L. do 1 m długi, żyje w morzach Europy zachodniej. Witlinek (G. merlangus L.) 30—60 cm długi, bez wąsów, szaro brunatny z plamami na płetwach. Trze się od stycznia do maja. Merlan pospolity (Merlucius vulgaris Flem.) do 1.25 m długi i 16 kg wagi, szaro-brunatny, czarno kropkowany, żyje w morzu Śródziemnem i Atlantyku. Wędruje za sardynkami. Tu należy też Molva vulgaris Flem. do 1.5 m długa, o ciele podłużnem zielonkawo-brunatnem, żyjąca w Atlantyku, morzu Północnem i Bałtyku na dnie. Motella cimbria L. 40 cm długa, brunatna z plamami na bokach, żyje w głębokich wodach mórz europejskich.

Wątorek Karol, inżynier pol., prof. budowy kolei żel. na Politechnice Lwowskiej; nap. m. i. „Budowa kolei żelaznych" (2 t.).

Wątpienie, (greck. skepsis), stan niepewności, w którym wahamy się pomiędzy twierdzeniem i przeczeniem (w. teoretyczne), aprobowaniem a nieaprobowaniem pewnego postępowania (w. moralne), wiarą a niewiarą (w. religijne). Por. Sceptycyzm.

Wątroba (łac. jecur, greck. hepar), u zwierząt kręgowych i człowieka, gruczoł, wydzielający żółć (ob.) największy ze znanych gruczołów, np. u słonia waży 1 q. Składa się z płatów, w których miąższu przebiega cała sieć przewodów żółciowych. Ściany przewodów wyłożone są komórkami wątrobowemi, wydzielającemi żółć, która przechodzi do jelita. Do w. wnika żyła wrotna (vena portae); odprowadza ona krew z jelit i w w. dzieli się na naczynia włosowate, które oplatają naczynia włosowate żółciowe. Żółć, która przez przewód żółciowy dostała się do jelit, stąd częściowo z krwią żyły wrotnej dostaje się zpowrotem do w. Naczynia włosowate żylne uchodzą do żyły wątrobowej, która uchodzi do dolnej żyły czczej (vena cava inferior). Krew tętnicza dostaje się do w. przez tętnicę wątrobową. U człowieka w. ma kolor bronzowo-czerwony, leży w jamie brzusznej tuż pod przeponą, przytrzymuje częściowo żołądek. U człowieka dorosłego w. zajmuje przestrzeń ok. 20—30 cm, jest 6—7 cm gruba i waży do 2 kg. Ilość żółci wydzielonej w ciągu doby wynosi 400—800 g. Utrzymują w. w jej położeniu więzadła, powierzchnię w. pokrywa otrzewna. Na swej dolnej powierzchni wykazuje w. zagłębienie, t. zw. wnękę w. (porta hepatis). Tu wnikają we w. naczynia krwionośne, tu też opuszcza w. przewód żółciowy wspólny (ductus choledochi). Przewody żółciowe, przebiegające w miąższu w. otoczone są łączno-

tkankową torebką Glissona (capsula Glissoni). Wydzielona przez komórki w. żółć zbiera się w drobnych przewodach żółciowych, które potem łączą się w większe, a wreszcie tworzą jeden przewód żółciowy (ductus hepaticus), łączący się z przewodem odprowadzającym żółć z woreczka żółciowego (cystis fellea) w wspólny przewód żółciowy (ductus choledochus). Woreczka żółciowego brak u gołębi, papug, jednokopytnych i jeleni. Żółć miesza się w jelicie z sokiem trzustkowym, którego działanie wspomaga. C z y n n o ś ć w. polega przedewszystkiem na wydzielaniu żółci oraz na gromadzeniu cukru w postaci glikogenu; w w. tworzy się też mocznik. — Por. też W ą t r o b y c h o r o b y.

Wątroba ruchoma (hepar migrans), nadmierna ruchomość wątroby, spowodowana rozluźnieniem wiązadeł, podtrzymujących wątrobę, z przyczyn wrodzonych, lub też po chorobie wyniszczającej. U kobiet w. r. występuje czasem po porodach wskutek nadmiernego rozciągnięcia powłok brzusznych i może powodować uczucie gniecenia, oraz bóle. L e c z e n i e: opaska na brzuch, dieta tuczna.

Wątroba siarczana, ob. Siarczana wątroba.

Wątrobiane plamy, ostuda, znamię (chloasma, naevus lenticularis), małe lub większe, okrągłe, ciemno-bronzowo zabarwione plamki w skórze, mogą występować jako wrodzone na całem ciele, najczęściej na twarzy, szyi i tułowiu. Nie stoją w żadnym związku z chorobami wątroby, są to tylko lokalne nagromadzenia się barwnika. Często występują podczas ciąży i później znikają, czasem podczas zaburzeń w miesiączkowaniu i przy chorobach macicy. Niekiedy usuwa się je operacyjnie, gdy grozi zwyrodnienie złośliwe i przemiana dobrotliwego znamienia w złośliwy czerniak (melanoma).

Wątrobowce, rośliny, ob. Mszaki.

Wątroby choroby. 1. Z a p a l e n i e w. (hepatitis). Lżejsze postacie zdarzają się przy zaburzeniach w trawieniu, chorobach zakaźnych i t. d. Chorzy odczuwają gniecenie w okolicy podudzia prawego, czasem dołącza się żółtaczka. Ciężką postacią jest ż ó ł t y z a n i k w. (atrophia hepatis acuta flava), który prowadzi do zmniejszenia się w., obumierania komórek w. i zwykle kończy się śmiercią. Objawy początkowe jak przy żółtaczce kataralnej, potem dołączają się drgawki, wybroczyny podskórne. — 2. P r z e w l e k ł e z a p a l e n i e w. (m a r s k o ś ć w., cirrhosis hepatis), występuje w postaci p r z e r o s t o w e j i z a n i k o w e j, nazwanej tak zależnie od powiększenia lub zmniejszenia się chorego narządu. Marskość w. spowodowana jest najczęściej nadużywaniem alkoholu i kiłą. W przebiegu marskości zanikowej przychodzi do utrudnionego krążenia w obrębie żyły wrotnej, żyły skórne powłok brzusznych rozszerzają się i tworzą t. zw. głowę Meduzy (caput Medusae), śledziona jest powiększona, tworzy się puchlina brzuszna, przychodzi do krwotoków z żołądka i przełyku. Przy marskości przerostowej śledziona jest bardzo duża, do puchliny brzusznej nie przychodzi, natomiast zjawia się żółtaczka. — 3. W. z a s t o i n o w a powstaje, jeżeli np. wskutek niewyrównanej wady serca krew z w. nie może należycie odpływać. (W. taka na stole sekcyjnym nazywa się w. muszkatułową). — 4. R o p i e ń w. zdarza się przy ropnicy, ropnem zapaleniu woreczka żółciowego, zapaleniu wyrostka robaczkowego, czerwonce i t. d. Ropnie usadawiają się na powierzchni w. lub w jej wnętrzu. — 5. B ą b l o w i e c w., wągr tasiemca bąblowcowego (taenia echinococcus) dostaje się do człowieka bezpośrednio z psa i tworzy w w. jeden lub więcej pęcherzy, które czasem mogą zropieć. — 6. R a k w. (carcinoma hepatis) występuje zwykle jako przerzut raka żołądka i jelita i tworzy tu liczne guzy, które sprawiają, iż powierzchnia w. staje się nierówna. Choroba jest zawsze śmiertelna. — 7. K i ł a w. (lues hepatis) zdarza się przy kile wrodzonej i nabytej. Występuje w postaci marskości lub kilaków. — Jeżeli w w. w nadmiernej ilości odkłada się tłuszcz, mówi się o s t ł u s z c z e n i u w., jeżeli odkłada się w niej substancja zw. amyloidem, mówi się o s k r o b i a w i c y w. Por. też B a n t i'e g o c h o r o b a. — Przy z r a n i e n i a c h w. powstają objawy krwotoku wewnętrznego.

Wątroby marskość, ob. Wątroby choroby.

Wątroby rak, ob. Wątroby choroby.

Wątroby zanik (atrofja), ob. Wątroby choroby.

Wąwolnica, osada miejska w pow. Puławy (woj. lubelskie), nad rz. Bystrą, przy kolei wąskotor.: Nałęczów—Opole z 3.003 mieszk., młynami i handlem ziemiopłodami. Miastem jest W. od czasów Kazimierza Wkiego.

Wąż, ob. Węże.

Wąż (łac. Serpens), gwiazdozbiór północny, położony między Wielką i Małą Niedźwiedzicą.

Wąż, giętka rura z kauczuku lub napojonej kauczukiem tkaniny, służąca do przeprowadzania płynów i gazów. W., zasilające sikawki pożarne, zaopatrzone są w metalowe łączniki, dzięki którym można je składać na dowolną długość.

Wąż morski (Hydrus), mały gwiazdozbiór południowy.

Wąż wodny, nazwa dwu gwiazdozbiorów: północny rodzaju żeńskiego (Hydra) z gwiazdą 2. wielkości (α) Alphard i południowy rodz. męskiego albo Mały W. (Hydrus).

Wchłanianie, fizjologiczne wnikanie ciał do krwi, występuje w różnych miejscach ciała, najwidoczniej w przewodzie pokarmowym. Działanie soków trawiennych przygotowuje pokarmy do w. W. u zwierząt kręgowych odbywa się przedewszystkiem w jelicie cienkiem. Ze światła jelita przedostają się produkty rozpadu białek, cukrów i tłuszczów oraz woda i sole przez nabłonek kosmków jelitowych do wnętrza kosmka, a stąd do naczyń krwionośnych włosowatych i do naczyń limfatycznych, które to ostatnie łączą się w coraz większe i uchodzą wreszcie do wspólnego przewodu piersiowego, a stąd również do krwi. U niektórych istot bezkręgowych i ryb w. odbywa się całą powierzchnią ciała. Leki wprowadzone drogą zastrzyków podskórnych wchłaniają się stąd z łatwością.

Wczesnochrześcijańska sztuka, ob. Starochrześcijańska sztuka.

Wcześniak, przedwcześnie urodzone dziecko, ob. Poród przedwczesny.

Wdech, ob. Oddychanie.

Wdowa, kobieta, której małżonek zmarł. Zachowuje nazwisko dawnego męża, jakoteż i obywatelstwo, o ile nie wejdzie w nowe związki małżeńskie.

Wdowiszewski, 1. Wincenty Juljusz, pol. architekt i historyk sztuki, (1849—1906), studja w Krakowie, 1886 inspektor budownictwa miejskiego w Krakowie, 1899 prezes Tow. technicznego tamże, 1900 dyrektor krak. budownictwa miejskiego, współpracownik komisji historji sztuki Polskiej Akademji Umiej. Ważniejsze prace: „Kobieta w historji sztuki" (1874), „Gabrjel Słoński, architekt krakowski XVI. w." (V. tom Sprawozdań komisji historji sztuki Polskiej Akademji Umiejętności), „Budowniczowie i malarze niemcy i włosi pracujący w Krakowie w l. 1432—1596", „Kilka nowych szczegółów do historji budownictwa i rzeźby w Krakowie", „Karol Fryderyk Schinkel i architektura tegoczesna" (1872) i wiele artykułów w czasopismach.

2. Jan Kacper, pol. architekt i historyk sztuki, (1853—1904), brat W. 1., studja w Krakowie i w Wiedniu, od 1884 kustosz, 1891 dyrektor Museum techniczno-przemysłowego w Krakowie. Napisał szereg artykułów do „Czasopisma Technicznego", monografję o Grottgerze (1888), „O wschodnich kobiercach a w szczególności perskich" (1886), „Hans Makart i jego sztuka" (1885), „Restauracja kościoła Najświętszej Panny Marji" (1889) i in.

Wdówki (Viduanae), podrodzina tkaczy (Ploceidae). Samce w porze godowej mają bardzo długi ogon. W. r a j s k a (Steganura paradisea L.) 15 cm długa, grzbiet, głowa i ogon czarne, szyja pomarańczowa, spód żółty. Żyje w Afryce płd. W. d o m i n i k a ń s k a (Vidua serena L.) 30 cm długa, żyje w całej Afryce.

Wdzydze (W d z y d z k i e j e z i o r o, niem. W e i t s e e), jezioro w pow. Kościerzyna, największe i najgłębsze z pomorskich, 133 m nad poz. morza, ma 16,4 km² i jest do 55 m głębokie.

Weadar, żyd. miesiąc przestępny; ob. Adar.

Weald, ob. Wielka Brytanja.

Wealdstone, miasto w okręgu połn. Londynu, 18 km na płn.-zach. od City z 13.433 mieszk.

Webb Sidney, baron P a s f i e l d, (od 1929), ang. polityk i mąż stanu, ur. 1859, adwokat, prof. ekonomji, od 1922 w parlamencie, jako członek Partji Pracy, minister handlu (1924) i kolonji (1929), założyciel Fabian Society, napisał częściowo wraz z żoną B e a t r i c e P o t t e r: „The History of Trade-Unionism" (1894, 1920), „Decay of Capitalist Civilisation" (1923) i in.

Weber, 1. Karl Julius, pisarz niem., (1767—1832), dowcipny sceptyk i bystry obserwator, zwłaszcza w „Deutschland, oder Briefe eines in Deutschland reisenden Deutschen" (1826—28, 3 t.) i „Demokritos, oder hinterlassene Papiere eines lachenden Philosophen" (1832—40, 12 t.).

2. Gottfried, niem. teoretyk muzyki, (1779—1839), z zawodu prawnik, komponował pieśni, msze i in., ale przedewszystkiem był znakomitym znawcą harmonji, wydał 3 tomy „Theorie der Tonsetzkunst" (1817) i naukę basu generalnego, od r. 1824 redagował pismo muzyczne „Caecilia".

3. Ernst Heinrich, niem. anatom i fizjolog, (1795—1878), prof. anatomji w Witemberdze, znany z prac nad zakończeniami nerwowemi w skórze i nad krążeniem. Z bratem swym E d u a r d e m F r i e d r i c h e m (1806—1871), odkrył działanie hamujące nerwu błędnego na czynność serca. Napisał: „Die Lehre vom Tastsinn und Gemeingefühl" (1846), „Annotationes anatomicae et physiologicae" (1851) i in.

K. Maria Weber.

4. Karl Maria, kompozytor niem., mistrz muzyki romantycznej, (1786—1826), syn aktora, uczeń M. Haydna w Salzburgu, a potem księdza Voglera w Wiedniu. Zrazu był litografem w Freiburgu w Saksonji. Tu napisał pierwszą operę „Das Waldmädchen" (1800), potem operę „Peter Schmoll und seine Nachbarn". Był kapelmistrzem operowym w Wrocławiu, Darmstadzie, Frankfurcie n/M., gdzie wykonano operę „Silvana" i operetkę „Abu Hassan". Jako pianista występował m. in. w Pradze, gdzie został dyrektorem opery niemieckiej. Tu skomponował muzykę do pieśni wolnościowych T. Körnera „Leier u. Schwert". W 1817 powołano go do Drezna dla założenia narodowej opery niemieckiej. Jest to najświetniejszy okres w jego twórczości: powstają: „Jubelouvertüre" i opery „Preciosa" oraz 1821 w Berlinie wykonany „Wolny strzelec". Po tych arcydziełach pisze W. dla Wiednia „Euryanthe" (1823), a w r. 1826 w Londynie operę „Oberon". Niedokończoną operę „Die drei Pintos" przerobił Gust. Mahler. — W. znalazł dla romantyzmu poezji odpowiedni wyraz w muzyce, nadto stał się twórcą nowej instrumentacji, wyzyskał jej barwność i zastosował do wyrazu dramatycznego. Cechą jego melodji jest śpiewność i charakter ludowy. Również jako pianista wzbogacił technikę, wykształcił wirtuozowski typ koncertowy: „Konzertstück" F-moll, Sonata C-dur, „Perpetuum mobile", Polonez Es-dur, Rondo brillant i cykl walców „Invitation à la Valse". W. był także znakomitym literatem i krytykiem.

5. Wilhelm, fizyk niemiecki, (1804—1891), prof. fizyki w Getyndze, ogłosił szereg podstawowych prac z zakresu elektromagnetyzmu, wy-

W. Weber.

danych p. t.: „Elektrodynamische Massbestimmungen" (1846—1877), wspólnie z Gaussem pracował nad zagadnieniem magnetyzmu ziemskiego oraz urządził w r. 1833 pierwszy telegraf.

6. Max, socjolog niem., (1864—1920), prof. prawa w Berlinie, Fryburgu, Heidelbergu i Monachjum, zajmował się zagadnieniami metodologicznemi, społecznemi i ekonomicznemi. Przyczynił się walnie do rozwoju współczesnej ekonomji. Napisał: „Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik" (1895), „Wahlrecht und Demokratie in Deutschland" (1917), „Gesammelte politische Schriften" (1921) i in.

7. Max, zoolog niem., * 1852, prof. w Amsterdamie, brał udział w wielu ekspedycjach (m. in. Siboga). Specjalista od ssaków. Napisał: „Lehrbuch der Biologie" (1911) „Die Säugetiere" (1904) i i.

Webera-Fechnera prawo, podstawowe prawo psychofizyki, orzekające, że różnica natężeń dwóch wrażeń wtedy jest dostrzegalna, gdy podniety je wywołujące pozostają w pewnym stałym stosunku. Ob. Psychofizyka.

Webskit, minerał, wodny krzemian magnezu, barwy czarnej, brunatnej aż do zielonawej, występuje jako bezpostaciowy, koloidalny produkt wietrzenia niektórych skał serpentynowych.

Webster, 1. John, dramaturg ang., † po 1624, autor dramatów: „The White Devil, or Vittoria Corombona" (1612) i „The Duchess of Malfi" (ok. 1614). Wyd. zbior. 1857, 4 t.

2. Noah, językoznawca płn. ameryk., (1758—1843), autor przez długi czas używanego podręcznika „Grammatical Institute of the English Language" (1783—85, 3 cz., 62 milj. egz. do r. 1889), wsławił się i poza Ameryką wielkim „Dictionary of the English Language" (ukończ. 1825, wyd. 1828, nowe oprac. 1840, 1847, 1854, 1866, 1890).

Week'a aparat, ob. Konserwy.

Wed (U e d), sucha dolina na Zach. Saharze, zwana na wsch. Saharze w a d i (ob.).

Weda (V e d a), najdawniejsze dochowane dzieło literatury indyjskiej i indoeuropejskiej, „wiedza (święta"), objawiona Hindusom brahmańskim przez proroka Rishi, którego podanie nazywa się shruti, t. j. „słuch", gdyż tekst wraz z wszystkiemi szczegółami był przekazywany ustnie i dopiero późno został spisany. W. jest nazwą zbiorową różnego rodzaju utworów: I. S a n h i t ā, t. j. „zbiór", składający się z 1. R i g w e d a-Sanhitā, w skróceniu R i g w e d a, najdawniejsza część W., 1.028 hymnów do różnych bóstw w 10 księgach, ważne źródło do dziejów religijnych i kulturalnych Aryjczyków; 2. A t h a r v a w e d a-Sanhitā, 731 hymnów, pieśni czarodziejskie; 3. S ā m a w e d a-Sanhitā, 1.810 wierszy z powtórzeniami, melodje do hymnów ofiarnych; 4. J a d ż u r w e d a-Sanhitā, część liturgiczna. II. B r ā h m a n a, utwory prozą, objaśniające i utwierdzające znaczenie ofiar pod formą legend, mitów, przypowieści; najważniejsza S h a t a p a t h a-Brāhmana („Brāhmana 100 ścieżek"). III. A r a n y a k a i U p a n i s h a d: A. to „Księgi lasu" o treści mistycznej, rozwiniętej w teksty filozoficzne Upanishadów, zawierających filozofję Wedanty. IV. W e d ā n g a („Części W.", nauki pomocnicze), podręczniki, aforystycznie, w krótkich zdaniach (sūtra, „pasmo") ułatwiające wtajemniczenie, np. S ū t r a odnoszące się do rytuału (K a l p a s ū t r a), do wielkich ofiar (S h r a u t a s ū t r a), do obyczajów życia domowego i rodzinnego (G r i h y a s ū t r a), do obowiązków i praw kastowych (S m ā r t a s ū t r a, D h a r m a s ū t r a), do etymologji, fonetyki, gramatyki, metryki, astronomji. — Ok. r. 500 prz. Chr. W. zostały zamknięte, o ich początkach (2000—2500?, według niektórych badaczy jeszcze wcześniej) nic pewnego nie wiadomo. — Lit.: A. Ludwig, Geldner, Th. Benfey, R. T. H. Griffith, P. Deussen, M. Winternitz, Macdonell-Keith, St. Fr. Michalski (częściowe przekłady pol.). — Por. W e d y j s k a r e l i g j a.

Wedanta, ob. Indyjska filozofja.

Weddasi (V e d d a), resztki pierwotnej ludności Cejlonu, dziś przeważnie zmieszani z Syngalezami. Karłowatego wzrostu, ciemnoskórzy, wełnistowłosi, długogłowcy, o uciekających wtył czołach, żyją jako zbieracze i myśliwi, mieszkając po jaskiniach. Dziś zajmują się nieco rolnictwem; znają garncarstwo; jako broni używają olbrzymich łuków i proc.

Weddell'a morze, płd. odnoga Atlantyku, między wyspami Płd. Orkney na płn., Ziemią Grahama i Hearsta na zach. oraz Ziemią Coats i Luitpolda na płd.-wsch., ma ok. 8 milj. km² i głębokości do 5.000 m. Zwłaszcza zach. część W. jest pokryta lodem pędzonym, który od 7° szer. płd. występuje masowo. Ciepłota wody wynosi tu stale poniżej zera. Nazwę swą zawdzięcza ang. poławiaczowi fok Weddell'owi, który je odkrył w 1823.

Wedekind Frank, poeta niem., (1864—1918), w r. 1896 współpracownik „Simplicissimusa", w l. 1899—1900 więziony za obrazę majestatu, w l. 1901—03 występował jako piosenkarz w kabarecie monachijskim, w l. 1904—08 jako aktor na występach gościnnych w Berlinie w głównych rolach swoich utworów (główne role kobiece grała jego żona, T i l l y W., z domu Neves), wkońcu osiadł w Monachjum. Najpierw wydawał poezje, pantomimy i dramaty, m. i. mistrzowską tragedję dziecięcą „Frühlingserwachen" (1891), w pełni ocenioną dopiero na berlińskiem przedstawieniu w r. 1906. Pierwszem jego większem powodzeniem była tragedja zmysłów „Erdgeist" (1895, ciąg dalszy w „Büchse der Pandora", 1903, nowe oprac. 1906). Napisał potem komedje: „Der Kammersänger" (1899), „Der Marquis von Keith" (1902), „So

F. Wedekind.

ist das Leben" (1902, później p. t. „König Nicolo"), „Hidalla" (1904), „Totentanz" (1906), „Musik" (1908), „Schloss Wetterstein" (1910), „Franziska" (1911, „Kobiecy Faust"), „Bismarck" (1915, odrębny od poprzednich utworów, oparty ściśle na źródłach historycznych), „Herakles" (1917, symboliczny obraz własnego życia) i i. W. był wśród współczesnych pisarzy najgorętszym wrogiem mieszczańskiej moralności i tępego tradycjonalizmu, ale wcale nie rzecznikiem rozwiązłości, lecz „moralistą o odwrotnem przekonaniu", który silnie wstrząsnął sumieniami pokolenia. W dramatach dawał przedziwaczniałym wyraz własnej osobowości, był właściwym poprzednikiem późniejszego ekspresjonizmu. Podobne cechy mają jego poezje i opowiadania („Feuerwerk", 1906). Wyd. zbior. 1912—21, 9 t.; wybór 1923, 5 t. Monografja A. Kutschera, 1922—27, 2 t.

Wedelicki (V e d e l i c i u s, Vedelinus) Piotr, lekarz króla Zygmunta I., król. Bony i Piotra Tomickiego, † 1542, 1525 rektor Uniw. krak., 1526 rajca krakowski. Tłumaczył na łacinę: „Hippocratis praesagiorum libri tres" (1532), „Hippocratis Coi de diaeta humana libri III." (1533), „Hippocratis Coi de morbis vulgaribus libri VII." (1535).

Wedeta (czujka), rodzaj czaty, składającej się z dwu ludzi, ob. Ubezpieczenia.

Wedgwood, 1. Josiah, twórca przemysłu ceramicznego w Anglji, (1730—1795), wynalazł 1759 t. zw. Queen's ware, założył przemysł w Potteries (ob.).

2. Josiah Clement, polityk angielski, ur. 1872, inżynier okrętowy, oficer w wojnie burskiej i światowej, od 1906 w Izbie Gmin jako członek Partji Pracy, 1921—24 wiceprezes Partji Pracy, 1924 członek gabinetu Mac Donalda. Napisał: „Indo-British Commonwealth" (1924), „History and Adventures of a Labour M. P." (1924) i in.

Wednesbury, miasto w Staffordshire (Anglja), przy kolei: Birmingham—Chester z 30.390 mieszk. i znacznym przemysłem.

Wednesfield Heath, ob. Heath Town.

Wedyjska religja (por. W e d a), zbiór wyobrażeń, zawartych w najstarszej literaturze indyjskiej (Wedzie, szczególnie Rigwedzie), o bóstwach, duchach, stosunkach między niemi, ich stosunkach do człowieka, który stara się na nie wpłynąć przy pomocy zaklęć oraz czynności ofiarnych. Bogowie Wedy są personifikacjami zjawisk przyrody (słońca, wiatru), rodzaju męskiego lub żeńskiego. Rośliny, rzeki traktowano również antropomorficznie. Weda nie jest dziełem jednego człowieka i r. w. nie ma jednolitego charakteru. Zależnie od nastawienia autora pieśni występuje ten lub ów bóg na pierwszy plan w takiem lub innem ujęciu; wahania są duże: od fetyszyzmu, poprzez wątpienie w istnienie bogów, do panteizmu. Najważniejszemi bóstwami są: Indra, Agni, Mitra, Waruna, Savitar, Surya, Vayu, Usha, Parjanya i bliźnięta Ashwinowie. W kulcie dużą rolę odgrywa Soma. Z epoki przedhistorycznej pochodzi Dyaus, dawny bóg nieba. Obok par bogów, jak Mitra i Waruna, istnieją w w. r. grupy bogów, siedem lub osiem Adityów, (do nich należy wyżej wymieniona para bogów, także Indra). Obok wierzeń w demony, które są personifikacjami sił przyrody, istnieje wiara w życie pozagrobowe.

Weekend (ang., „końcówka"), wolny od pracy okres od soboty w południe do wieczoru niedzielnego lub poniedziałku rano. W. jest wyrazem dążności do zreformowania życia ludzi wielkich miast przez spędzanie wolnego czasu zdala od miasta, na łonie przyrody. Wielki wpływ wywarli w tym kierunku Amerykanie, którzy już od ok. 1920 przebywają przez w. zdala od miasta w namiocie przywiezionym samochodem (c a m p i n g). W. spędza się w specjalnych małych domkach lub namiotach, albo też wynajmuje się jakikolwiek nocleg na wsi, aby móc przepędzić jak największą ilość godzin na wolnem powietrzu, na wycieczkach, uprawianiu sportu i t. d. W Polsce rozwija się ruch weekendowy w ostatnich latach dość szybko.

Weenix Jan, malarz niderl., (1640—1719), syn i uczeń Jana Baptysty W., (ok. 1628—1660), pracował w Utrechcie i Amsterdamie. Dzieła: krajobrazy z rzymskiej Kampanji i portów morskich ze sztafażem, dalej martwe natury, przeważnie zające i upolowana zwierzyna.

Wega, gwiazda 0,1 wielkości (α) w gwiazdozbiorze Lutni.

Wegele Franz Xaver, historyk niem., (1823—1897), 1851 prof. w Jenie, 1857 w Würzburgu, 1858 członek hist. komisji w Monachjum, która wydała „Allgemeine deutsche Biographie" (1875). Dzieła: „Dante Alighieris Leben u. Werke" (1852, 3. wyd. 1879), „Geschichte der deutschen Historiographie" (1885) i i.

Wegener, 1. Georg, (* 1863), niem. geograf i podróżnik, od 1919 prof. wyższej szkoły handlowej w Berlinie. Napisał szereg dzieł z zakresu geografji regjonalnej (zwłaszcza o Chinach) i ogólnej.

2. Alfred, niem. meteorolog i geofizyk, ur. 1880, badał w kilku wyprawach naukowych Grenlandję. Napisał: „Thermodynamik der Atmosphäre" (1911), „Entstehung der Kontinente u. Ozeane" (1915) i in.

Wegetacja, 1. zdolność wzrostu rośliny, także ta część życia rośliny, w której wytwarza organy wegetacji, w przeciwieństwie do okresu rozrodu. 2. Wszystkie (dziko rosnące) rośliny danej okolicy, w przeciwstawieniu do flory (ob. Roślin geografja).

Wegetacji linje, linje na kuli ziemskiej, ograniczające zasięgi roślin.

Wegetacji wierzchołek, ob. Wierzchołek wzrostu.

Wegetarjanin, zwolennik wegetarjanizmu (ob.).

Wegetarjanizm (z łac. vegetus, „zdrowy", „żwawy"), jarstwo, zapatrywanie, że można utrzymać pełnię zdrowia cielesnego i duchowego, jeżeli się odrzuca pewne następstwa cywilizacji, a przedewszystkiem nie używa się pokarmów zwierzęcych i używek. W. najszerzej pojęty, nietylko odrzuca spożywanie mięsa, lecz obejmuje obok problemów zdrowotno-higjenicznych także cele gospodarcze, moralne i estetyczne. Rozróżnia się wegetarjanów (jaroszy) ścisłych, którzy odrzucają wszelką formę pożywienia zwierzęcego, oraz umiarkowanych, którzy nie odrzucają mleka, masła, sera i jaj. Z początkiem XIX. w. lekarze ściśle jarstwo odrzucali bezwzględnie, lecz od początku XX. w. wielu lekarzy uznaje w niem zdrową myśl. W. jako prąd zwalcza też podawanie lekarstw, szczepienie przeciw ospie, używanie surowic i wiwisekcję.

Wegetatywne czynności, czynności ciała zwierzęcego analogicznie do czynności u roślin, np. przemiana materji, przeciwieństwo czynności animalnych, t. j. np. ruchów mięśni, czynności nerwów itd. Jednych od drugich nie można ściśle oddzielić.

Wegetatywne nerwice, zaburzenia w zakresie systemu nerwowego wegetatywnego. (Ob. Współczulny system i Vagotonia).

Wegetatywny rozród, p. Rozród.

Wegetatywny system nerwowy, ob. Współczulny system.

Wegetować (nowołac.), żyć biernie, jak roślina.

Wegner Leon, historyk polski, (1824—1873), napisał: „Jan Ostroróg i jego pamiętnik" (1859), „Dzieje 3. i 5. maja 1791" (1865), „Sejm grodzieński 1793 r." (1866) i in.

Weh (Wai, Wei, Pulu Wai), holend. wyspa u płn. krańca Sumatry, oddzielona cieśniną Bengalen od wyspy Bras, ma razem z sąsiedniemi wysepkami 130 km² i ok. 5.000 mieszk. Wulkaniczna wyspa ma doskonały port Sabang.

Wehemencja (z łac.), gwałtowność.

Wehikuł (z łac.), wszelkiego rodzaju pojazd: wóz, bryczka, powóz; wyraz częściej używany w staropolszczyźnie.

Wehlau, ob. Welawa.

Wehnelt Artur, fizyk niem., ur. 1871, od 1908 prof. w Berlinie, wynalazł przerywacz elektrolityczny, stwierdził, że katoda powleczona tlenkami metali wysyła znacznie więcej elektronów, niż taka sama czysta katoda.

Wei, ob. Weh.

Weichsel, niemiecka nazwa Wisły, ob. Wisła.

Weichselbaums prątek, zarazek, wywołujący nagminne zapalenie opon mózgowych, ob. Mózgowych opon zapalenie.

Weichselmünde, ob. Wisłoujście.

Weida, miasto w okręgu Gera w Turyngji (Niemcy), nad rzeką W. z 10.040 mieszk. i zamkiem Osterburg.

Weierstrass Karl, matematyk niem., (1815—1897), twórca teorji funkcyj analitycznych, opartej na nauce o szeregach potęgowych. Dokonał również znakomitych odkryć w innych działach analizy i arytmetyki teoretycznej. Wyd. zbior. dzieł (1894—1927, 4 t.).

Weigel Valentin, teozof prot., (1533—88), w pismach, wydanych w l. 1611—21, wyłożył filozofję, będącą przeróbką mistyki Paracelsa i Taulera. Z pośród jego zwolenników (t. zw. weigeljanie) najbardziej znanymi są Jes. Stiefel († 1627), siostrzeniec tegoż Ezech. Meth († 1640), Jak. Böhme (ob.).

Weigel, 1. Ferdynand, pol. działacz społ. i polityk, (1814—1902), ukończył studja prawnicze we Lwowie i Wiedniu, docent Uniw. Jagiell., wreszcie adwokat w Krakowie. Od 1869 poseł na sejm krajowy i radny miejski w Krakowie, od 1872 poseł do parlamentu austrj., 1881—83 prezydent m. Krakowa, czas jakiś był po Hausnerze przewodniczącym lewicy demokratycznej.

2. Kasper, geodeta polski, r. 1880, prof. miernictwa na Politechnice lwowskiej, napisał szereg prac specjalnych.

Weigelia Thunb. (wielokrzew japoński), krzewy z rodziny Caprifoliaceae, mają kwiaty czerwone lub też żółtawo-białe, pąszki skórzaste. Występują w Ameryce płn. oraz we wsch. Azji. W europejskich ogrodach hodowany japoński krzew różowo kwitnący W. rosea Lindl. (także Diervilla florida).

Weigl Joseph, kompozytor wiedeński, (1766—1846), kapelmistrz opery za czasów Leopolda II, pisał kompozycje kościelne, muzykę baletową i liczne opery; z nich utrzymała się najdłużej „Die Schweizerfamilie" (1809).

Wei-hai-wei, okręg w prow. Szantung (Chiny), obejmuje przybrzeżny pas nad zatoką W. z przyległemi wyspami (Liukung) i ma 738 km² ze 154.416 mieszk. Stolica W. (Port Edward) ma doskonały port, w którym do 1940 ma prawo stacjonować w lecie flota angielska. Ważny strategicznie port W. został zdobyty w 1895 przez Japończyków, którzy jednak musieli go w 1898 wydać Anglji, a ta zwróciła go w 1930 Chinom.

Weiho, rzeka w płn. Chinach, długa 650 km, wypływa na płn. stokach Tsinlingszanu, a uchodzi do Huangho.

Weihsien, ob. Weisien.

Weil, 1. Henri, franc. filol. klas., (1818—1909), prof. w Besançon i Paryżu, wydał m. in.: Ajschylosa, Eurypidesa, Demostenesa, ogłosił: „De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes" (1845), „Etudes sur le drame antique" (1897), „Etudes sur l'antiquité grecque" (1900), „Etudes de littérature et de rythmique grecques" (1902).

2. Maurice Henri, historyk franc., (1845—1924), napisał: „La campagne de 1814" (1891—95, 4 t.), „Le prince Eugène et Murat" (1901—1902, 5 t.), „Joachim Murat, roi de Naples" (1909—10, 5 t.), „La morale politique du Grand Frédéric" (1917), „Les dessous du congrès de Vienne" (1917, 2 t.), „Talleyrand courtisan" (1925) i in.

Weila choroba (morbus Weilii, icterus infectiosus), choroba zakaźna opisana po raz pierwszy przez niem. lekarza Adolfa Weila (1848—1916). Wowyłuje ją Spirochaeta icterogenes. Zakażenie następuje zwykle przy kąpieli w brudnej wodzie. Ch. W. zaczyna się nagle dreszczem, gorączką, bólem głowy, nudnościami, wymiotami, czyszczeniem. Po 2 lub 3 dniach występują gwałtowne bóle mięśni, szczególnie w łydkach, które mogą trwać tygodniami. Do tego dołącza się po 3—7 dniach żółtaczka wzmagająca się, na skórze i błonach śluzowych stwierdza się wybroczyny, śledziona jest powiększona, często krwiomocz. W drugim tygodniu objawy oraz gorączka zaczynają ustępować, rokowanie w tej chorobie jest naogół dobre.

Weill Kurt, kompozytor niem., * 1900, radykalny przedstawiciel „nowej muzyki", napisał pieśni, chóry, kompozycje orkiestralne i opery: „Der Protagonist", 1926; „Der Zar lässt sich photographieren", 1928; wreszcie „Die Dreigroschenoper", 1928, w której wskrzesza styl dawnej ludowej opery angielskiej, zwanej „operą żebraczą".

Weimar, stolica Turyngji (Niemcy), nad rz. Ilm, u płd. podnóży góry Ettersberg, przy kolei: Naumburg a. d. S.—Erfurt z 45.957 mieszk., ma kościół z 1499, teatr narodowy, w którym obradowała w 1919 konstytuanta niemiecka, zamek z XVIII. w., bibljotekę krajową, szereg muzeów (Zamkowe, Narodowe, Goethego, Liszta i in.) i archiwów oraz znaczny przemysł i handel. Do miasta włączony jest również zamek Belvedere (XVIII. w.) z muzeum. Stare to miasto było od XV. w. często, a w 1572—1918 stale stolicą księstwa. Najświetniejszy okres rozwoju W. przypada na czasy ks. Karola Augusta, kiedy to działali w W. Goethe, Wieland, Schiller i in.

Weimarska konstytucja, konstytucja Rzeszy, uchwalona 11. VIII. 1919 przez zgromadzenie narodowe w Weimarze, ob. Niemcy, Dzieje.

Weinberger Jaromir, czeski kompozytor, * 1896, napisał liczne utwory fortepianowe i orkiestralne, a ludową operą „Szwanda — dudarz" (1927) zdobył popularność.

Weinert Aleksander, historyk pol., (1809—1879), napisał m. in.: „Starożytności warszawskie" (1848—58, 6 t.), „Spominki dziejów polskich za panowania Zygmunta III" (1858), „Zabytki dawnych urządzeń sądowych miasta Warszawy" (1869—1872), „O starostwach w Polsce do końca XVIII. wieku z dołączeniem wykazu ich miejscowości" (1877).

Weinfeld Ignacy, pol. statystyk i ekonomista, ur. 1877, studja prawnicze w Krakowie, Getyndze i Erlangen, docent Uniw. Jagiell., od 1918 szef wydziału skarbowego w komitecie Rządzącym dla Galicji, od 1919 zastępca komisarza likwidacyjnego na Małopolskę, 1920—21 wiceminister skarbu, 1922—23 zast. dyr. Gł. Urzędu Statystycznego, 1924—1926 prezes Izby Skarbowej we Lwowie, od 1926 adwokat, napisał m. in.: „Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy [1811—1910]" (1912), „Tablice statystyczne Polski" (1923), „Atlas statystyczny Polski", wraz z E. Szturm de Sztremem i J. Piekałkiewiczem (1924—25), „La Pologne contemporaine. Atlas statistique" (1926), „Skarbowość polska" (1926, III wyd. 1931).

Weingartner Felix von, kompozytor i dyrygent austrj., * 1863, dyr. opery wiedeńskiej, potem dyr. konserwatorjum w Bazylei, napisał opery, m. in. „Sakuntala" (1884), trylogja „Orestes" (1902), chóry, symfonje, kompozycje fortepianowe i pieśni, nadto feljetony o muzyce i rozprawy o dyrygowaniu, o symfonji po Beethovenie, o wykonywaniu symfonji Mozarta, Beethovena, Schuberta, Schumanna oraz „Lebenserinnerungen" (1923—29, 2 t.).

Weinheim, miasto okręg. i uzdrowisko klimat. w Badenji (Niemcy), 108 m nad poz. morza, przy kolei: Karlsruhe—Darmstadt z 15.793 mieszk., zamkiem i znacznym przemysłem.

Weininger Otto, filozof austrj., (1880—1903, śmiercią samobójczą), 1903 wydał „Geschlecht und Charakter", w którem rozwinął psychologję i metafizykę płci, przeciwstawił etyczną i duchową wartość mężczyzny etycznej i duchowej małowartościowości kobiety, teorję jedności i logiki, dał zarys etyki, ujętej w sensie kantowskim oraz podał obraz cech istotnych ludzi genjalnych. Po jego śmierci wydano: „Ueber die letzten Dinge" (1907), „Die Liebe und das Weib" (1917).

Weise Christian, poeta niem., (1642—1708), pisał poezje liryczne, powieści dydaktyczne i ponad 50 tragedyj i komedyj dla swego teatru szkolnego, z tych najlepsze: „Masaniello" (1682, nowe wyd. 1907), „Bäurischer Machiavellus" (1679) i „Die unvergnügte Seele" (1688).

Weishaupt Adam, założyciel Towarzystwa Iluminatów (ob.), (1748—1830), 1772—1785 prof. w Ingolstadzie. Jakkolwiek sam był wychowankiem jezuitów, przez popieranie założonego towarzystwa popadł w konflikt z nimi, później także z wolnomularzami. Dzieła: „Apologie der Illuminaten" (1786), „Geschichte der Verfolgung der Illuminaten in Baiern" (1786), „Das verbesserte System der Illuminaten" (1787), „Zur Beförderung der Welt- und Menschenkunde" (1810).

Weisien (Weihsien), miasto w prow. Szantung (Chiny) z ok. 97.000 mieszk. i handlem.

Weiskirchner Richard, polityk austrj., (1861—1926), od 1897 poseł do parlamentu (przywódca chrześc.-społecznych), 1909—1911 minister handlu, 1912—1919 prezydent m. Wiednia, 1920—1923 przewodniczący zgromadzenia narodowego; napisał: „Armenpflege einer Grossstadt" (1896), „Kartellwesen vom Standpunkt der christlichen Wirtschaftsauffassung" (1896) i in.

Weismann August, zoolog niem., (1834—1914) prof. w Fryburgu, pracował nad teorją descendencji i dziedziczeniem. Twórca teorji plazmy zarodkowej, zarzuca lamarkizm, podnosi wartość zasady selekcji Darwina. Napisał „Studien zur Descendenztheorie" (1875—76, 2 t.), „Über die Vererbung" (1883), „Die Keimplasma" (1894), „Amphimixis oder die Vermischung der Individuen" (1893), „Vorträge über Descendenztheorie" (1902, 2 t.).

Weiss Pierre Ernest, fizyk franc., ur. 1865, prof. fizyki na politechnice w Zurychu, zajmował się konstrukcją elektromagnesów, wytwa-

rzających silne pola magnetyczne, wsławił się badaniami w zakresie zjawisk magnetycznych, jak również ich teorją.

Weiss Wojciech, malarz pol., * 1875, kształcił się w Akademji krakowskiej, podróżował do Paryża i Włoch. Świetny kolorysta, wyszedł z impresjonizmu, w późniejszych dziełach znać wpływ Cezanne'a. Jest profesorem Akademji krakowskiej. Główne dzieła: „Portret własny", „Ceres", „Czarny kapelusz", „Portret Rodziców", „W hiszpańskim szalu", „Akteon", „Modystki", „Przebudzenie", „Modelka", „Helenka", „Odpoczynek malarza", szereg pejzaży i aktów oraz liczne monotypje i akwatinty.

Weisse Christian Hermann, filozof niem., (1801—1866), krytykował filozofję Hegla, szczególnie jego panteizm, który przebudował na etyczny teizm w ścisłym związku z dogmatyką chrześcijańską; korzystał przytem z poglądów Böhmego i filozofji Schellinga w ostatniej formie. Dzieła: „System der Ästhetik" (1830), „Die Idee der Gottheit" (1833), „Die evangelische Geschichte, kritisch und historisch bearbeitet" (1838, 2 t.), „Philosophische Dogmatik oder Philosophie des Christentums" (1855—62, 3 t.).

Weissenfels, miasto w Prow. Saskiej (Niemcy), nad rz. Salą, przy kolei: Lipsk—Erfurt z 36.756 mieszk., zamkiem *Augustusburg* (XVII. w.), muzeum i fabr. obuwia. W 1657—1746 był W. siedzibą bocznej linji domu albertyńskiego (Wettyni).

Weisshorn, szczyty alpejskie: 1. na pln. od Zermatt, wys. 4512 m; 2. na pln. od przełęczy Flüela, 3089 m; 3. koło Rawyl, 3012 m; 4. na płd.-wsch. od Bozen, 2314 m.

Weisswasser (*Biała Woda*), wieś w Łużycach Górnych (Śląsk Dolny), przy kolei: Chociebuż—Zgorzelice z 12.540 mieszk. oraz przemysłem szklanym i porcelanowym.

Weistritz, ob. Bystrzyca.

Weizmann Chaim, syjonista, * 1874 w Grodnie, 1903—18 prof. biochemji w Manchester, od 1923 prezes światowej organizacji syjonistycznej.

Wejherowo, miasto powiat. w woj. pomorskiem, nad rz. Redą, przy kolei: Słupsk—Gdynia z 10.043 mieszk. Posiada browar, garbarnię, tartaki, fabr. maszyn, mebli, cementu, cukrów, mydła, pantofli i wódek oraz handel bydłem i ziemiopłodami. Letnisko w malowniczej, lesistej okolicy (32 m nad poz. morza), a zarazem miejsce odpustowe (Kalwarja). W. zostało założone w 1643 przez Jakóba Wejhera, starostę kiszporskiego, miastem jest od 1650.

Powiat W. ma 925 km² (47,2% ról i 30,2% lasów) i 41.751 mieszk. (90,4% Polaków).

Wejmutka (Pinus strobus), p. Sosna.

Wekerle Alexander, polityk węg., (1848—1921), 1889—92 minister skarbu, w l. 1892—94, 1906—1910, 1917—18 premjer.

Weksel (franc. lettre de change, ang. bill of exchange, włosk. lettera di cambio), dokument, zawierający przyrzeczenie zapłaty obowiązujące dłużnika wekslowego do świadczenia kwoty wypisanej na w. wierzycielowi wekslowemu. Zobowiązania wekslowe może zaciągnąć każdy, kto może zobowiązywać się według przepisów prawa prywatnego. W. jest już to w. *własnym*, jeśli zawiera przyrzeczenie zapłaty pochodzące od *wystawcy* w. na rzecz wekslobiorcy czyli *remitenta*, już to w. *trasowanym* czyli *ciągnionym*, jeśli zawiera polecenie zapłaty, pochodzące od wystawcy a skierowane do osoby trzeciej, zwanej *trasatem* i zarządzające zapłatę kwoty wekslowej na rzecz remitenta. W wystawieniu w. trasowanego mieści się także przyrzeczenie gwarancyjne wystawcy, gwarantujące przyjęcie i zapłatę w. przez trasata. Według prawa wekslowego w. trasowany musi zawierać: *nazwę* „weksel" w samym tekście dokumentu, *polecenie bezwarunkowe zapłaty* oznaczonej sumy pieniężnej, *nazwisko osoby, która ma płacić*, *oznaczenie terminu i miejsca* płatności, *nazwisko osoby, na której rzecz lub zlecenie zapłata ma być dokonana*, oznaczenie *miejsca i daty wystawienia* w. i wreszcie *podpis wystawcy*. W. płatny nie u trasata nazywa się w. *umiejscowionym*. — Trasat staje się wekslowo zobowiązanym z chwilą *przyjęcia* w. Przyjęcie (*akcept*) musi być pisemne, znajdować się na w. i musi być zaopatrzone podpisem akceptanta. Sam podpis trasata na przedniej stronie w. oznacza przyjęcie. W. jest przenośny przez *indos* czyli *żyro*. Indos jest to oświadczenie wierzyciela wekslowego, wypisane na w. lub na dokumencie połączonym z w., wskazujące osobę, na którą w. się przenosi. Osoba ta, zwana *indosatarjuszem*, nabywa na zasadzie indosu własne, odrębne od prawa poprzednika i wprost z w. wypływające prawo domagania się kwoty wekslowej od akceptanta. Wierzyciel indosujący t. zw. *indosant* odpowiada jednak indosatarjuszowi tak samo jak wystawca w. Indos jest także ważny, gdy indosant wypisuje na grzbiecie w. swoje nazwisko i nie oznacza osoby indosatarjusza (t. zw. *indos in bianco*). Wówczas do dochodzenia praw wekslowych uprawniony jest posiadacz w., którego nazwisko wypisane jest po indosie in bianco. Gdy po indosie in bianco następuje dalszy podpis, uważa się, iż indosant, który go podpisał, nabył w. z mocy indosu in bianco. — Indosant może zabronić dalszego indosowania; w tym wypadku odpowiada wobec następnych indosatarjuszy w tym samym zakresie, jak wobec swego bezpośredniego indosatarjusza. Wolno także indosantowi klauzulą wypisaną na w. zwolnić się od odpowiedzialności za zapłatę i przyjęcie w. Indos może zawierać wzmiankę „*in procura*", „*do inkasa*" i t. d.; zastrzeżenia te oznaczają, iż indosant udzielił indosatarjuszowi pełnomocnictwa jedynie do wykonania praw wekslowych w imieniu indosanta.

Posiadacz w. jest uprawniony aż do chwili płatności do przedstawienia w. trasatowi do przyjęcia. Obowiązek przedstawienia w. do przyjęcia wypływać może z odpowiedniego zastrzeżenia, uczynionego przez wystawcę, wzgl. wynika wprost z ustawy, jeżeli w. ma być płatny w pewien czas po okazaniu. Tego rodzaju

w. powinien być przedstawiony do przyjęcia w przeciągu 6 miesięcy od dnia wystawienia. Jeśli trasat odmawia przyjęcia, wzgl. godzi się na przyjęcie w. warunkowo lub na część sumy wekslowej, wówczas posiadacz w. winien dokonać *protestu*.

Protest jest aktem publicznym, dokonanym przez *notarjusza, sąd lub pocztę* i stanowiącym dowód okoliczności (np. niezapłacenia lub nieprzyjęcia w.) istotnej dla powstania praw regresowych posiadacza w. przeciw poprzednim wierzycielom wekslowym. Protest z powodu nie przyjęcia powinien być dokonany w czasie zakreślonym do przedstawienia w., protest z powodu niezapłacenia — w dniu wymagalności zapłaty lub w jednym z dwu następujących dni powszednich. Protest stanowi nieodzowny warunek regresu wekslowego, z wyjątkiem wypadku zamieszczenia na w. klauzuli przez wystawcę lub indosanta, zwalniającej posiadacza w. od obowiązku dokonania protestu. W każdym wypadku w. musi być przedstawiony do zapłaty; przeciwne zastrzeżenie niema mocy prawnej. — W razie odmowy przyjęcia, braku zapłaty lub wdrożenia postępowania upadłościowego do majątku trasata, posiadacz w. może wykonać zwrotne poszukiwanie (*regres wekslowy*) przeciw indosantom, wystawcy lub innym dłużnikom wekslowym. Prawo regresu obejmuje prawo domagania się kwoty wekslowej wraz z odsetkami, procentu prawnego, kosztów protestu i prowizji komisowej, wynoszącej 1/6 od sta od sumy wekslowej. Wobec posiadacza w., wykazującego się nieprzerwanym szeregiem indosów, wszyscy dłużnicy wekslowi, jak wystawca, przyjemca, indosanci, ewent. ręczyciele odpowiadają solidarnie. Posiadacz w. może roszczeń swych dochodzić przeciw dowolnemu dłużnikowi bez potrzeby zachowania kolejności zobowiązań. Roszczenia wekslowe przeciwko akceptantowi przedawniają się w trzy lata od dnia płatności weksla. Roszczenia posiadacza w. przeciw indosantom i wystawcy przedawniają się w rok od dnia protestu. Zwrotne roszczenia indosantów między sobą i przeciw wystawcy przedawniają się w sześć miesięcy od dnia, w którym indosant wykupił w., albo w którym doręczono mu skargę. Wystawca i akceptant, których zobowiązanie wekslowe zgasło wskutek przedawnienia, są zobowiązani wobec posiadacza w., o ile z jego szkodą niesłusznie się wzbogacili. Roszczenie z tytułu niesłusznego wzbogacenia przedawnia się w trzy lata od dnia zgaśnięcia zobowiązania wekslowego. W. można wystawić w kilku jednobrzmiących egzemplarzach. Wtóropisy te umożliwiają obieg w. jeszcze przed przyjęciem ze strony akceptanta i chronią przed ewentualnem zagubieniem w. w czasie przesyłki w. od wystawcy do trasata. W. *zaginione* mogą być na wniosek ostatniego posiadacza umorzone w szczególnem postępowaniu amortyzacyjnem, toczącem się w sądzie grodzkim miejsca płatności w. Na podstawie orzeczenia uznającego w. za umorzony, można wykonywać wszelkie prawa z w. *Sfałszowanie* jakiegokolwiek podpisu wekslowego nie wpływa niczem na zobowiązania wekslowe dłużników, których podpis jest autentyczny. *Zmiana tekstu* w. po podpisaniu nie zmienia zakresu zobowiązań wekslowych, które zawsze oceniane są podług tekstu w. w chwili położenia podpisu. — Por. Wekslowe prawo.

Wekslowe prawo, przepisy prawne, dotyczące czynności wekslowych, rozwijały się początkowo jako prawo zwyczajowe, później zaś w formie t. zw. *ordynacyj wekslowych*. Zaczątki p. w. spotyka się przedewszystkiem w pln. *Włoszech* i miastach hanzeatyckich. We *Francji* „Ordonnance pour le commerce" z r. 1673 zawierała ustawodawcze sformułowanie p. w. Zastąpiona została w r. 1807 kodeksem handlowym Napoleona, obowiązującym do chwili obecnej. W *Niemczech* prawo w. ujednostajniono ordynacją wekslową z l. 1849—1862. Dążenia do międzynarodowego zunifikowania przepisów wekslowych skłoniły państwa do zwołania w roku 1912 konferencji haskiej dla p. w. P. w. przyjęte na tej konferencji stanowi podstawę Rozporządzenia Prez. Rzpl. z dnia 14. listopada 1924 r. Dz. U. R. P. 100, poz. 926, obowiązującego na całym obszarze państwa polskiego. Por. *Weksel*.

Wektorowy rachunek. W fizyce rozróżniamy wielkości, do których określenia wystarcza jedna liczba, np. długość odcinka, masa, temperatura; zowiemy je według Hamiltona *skalarami*. Inne wielkości spotykane w fizyce np. prędkość, siła, zw. *wektorami* są dopiero określone wtedy, gdy oprócz ich wartości bezwzględnej podamy również ich kierunek w przestrzeni, lub też gdy podamy ich składowe w odniesieniu do prostokątnego lub jakiegokolwiek innego układu współrzędnych. W. r. jest skróconem postępowaniem dla tych analitycznych operacyj, które są niezależne od układu odniesienia, znaczenie jego polega na poglądowości i uproszczeniu samych rachunków, unikamy bowiem wypisywania składowych danej wielkości. Sumą dwóch wektorów jest wektor trzeci, który otrzymujemy przesuwając równolegle jeden z wektorów do końca drugiego, a następnie łącząc początek pierwszego z końcem wektora drugiego (wektor można przedstawić graficznie jako odcinek skierowany, suma dwóch wektorów jest przekątnią równoległoboku, utworzonego z obu wektorów, a uzupełnionego równoległemi do nich odcinkami, przyczem wszystkie trzy wektory mają wspólny początek). Każdy wektor można rozłożyć na dwa inne na nieskończenie wiele sposobów, jeżeli zaś jeden z nich jest dany, to tylko w jeden sposób. Istnieją dwa iloczyny wektorowe: *iloczyn skalarny*: skalar, którego wartość liczbowa równa jest iloczynowi z wartości jednego z wektorów przez rzut drugiego na kierunek pierwszego (takim iloczynem jest np. w fizyce praca siły przy przesunięciu ciała wzdłuż pewnej drogi) oraz *iloczyn wektorjalny*: wektor prostopadły do płaszczyzny przeprowadzonej przez oba wektory, a równy co do wartości powierzchni równoległoboku z nich utworzonego, przyczem kierunek tego wektora ustalony jest dodatkowo np. regułą korkociągu (przykładem iloczynu wektorjalne-

go jest moment siły). Pierwszy z tych iloczynów staje się zerem, gdy wektory są do siebie prostopadłe, drugi gdy są równoległe. Podporządkowując każdemu punktowi przestrzeni wektor stały lub zmienny, zczasem tworzymy pojęcie **pola wektorjalnego** stałego lub zmiennego zczasem. Do tych wektorów stosuje się metody rachunku różniczkowego i całkowego (**wektorjalna analiza**) uzyskując tą drogą związki pomiędzy różnemi polami wektorjalnemi i skalarnemi. Jeżeli φ jest skalarną, ciągłą funkcją miejsca, wówczas wektor o składowych, $\frac{d\varphi}{dx}, \frac{d\varphi}{dy}, \frac{d\varphi}{dz}$ zw. **gradjentem** wskazuje kierunek i miejsce najwybitniejszych zmian funkcji. Jeżeli wektor U jest funkcją ciągłą miejsca, to wyrażenie $\frac{du}{dx}+\frac{dv}{dy}+\frac{dw}{dz} = \operatorname{div} U$ gdzie u, v, w, oznaczają składowe jego wzdłuż osi układu prostokątnego, x y z nosi nazwę dywergencji i jest skalarem. Fizyczne znaczenie dywergencji w przypadku pól, przedstawiających przepływ pewnej wielkości jest to, że daje nam ona różnicę wypływu i wpływu prądu przez dowolny element, czyli wskazuje źródła prądu. Przez różniczkowanie wyprowadza się również z danego pola wektorjalnego pole inne przedstawione przez wektor zw. **rotorem** lub **curlem** danego wektora. W miejscach, w których rotor jest różny od zera tworzą się wiry w prądach. Te pojęcia wektorjalne można uogólnić dla przestrzeni n-wymiarowych jakoteż w dowolnej geometrji nieeuklidesowej. Znalazły one zastosowanie w teorji względności Einsteina.

Wektor podporządkowuje każdemu kierunkowi, przechodzącemu przez pewien punkt w przestrzeni w sposób jednoznaczny pewną liczbę, jest nią rzut wektora na ów kierunek. Trzy takie liczby określają wektor. Analogicznie podporządkowując każdemu kierunkowi, przechodzącemu przez punkt przestrzeni nie liczbę, a wektor, tworzymy t. zw. **tensor**; podanie trzech wektorów określa go jednoznacznie, tensor posiada zatem 9 składowych, ponieważ każdy z wektorów ma ich po trzy.

Ważnem zastosowaniem wektorów jest rozwiązywanie graficzne zagadnień statyki, elektrotechniki prądów zmiennych zapomocą diagramów wektorjalnych.

Wektory, ob. Wektorowy rachunek.

Welawa (Wehlau), miasto powiat. w Prusach Wsch., przy ujściu rz. Łyny do Pregoły i kolei: Królewiec—Wystruć z 5.472 mieszk. i przemysłem drzewnym. W traktacie welawsko-bydgoskim z 29 września 1657 zrzekła się Polska praw zwierzchniczych do Prus Książęcych wzamian za odstąpienie Brandenburgji od przymierza ze Szwecją.

Weleci (Weletowie), ob. Lutycy.

Welehrad, wieś na Morawach (Czechosłowacja) z zamkiem i kościołem. W zaraniu dziejów miała tu być siedziba ŚŚ. Cyryla i Metodego (ob.).

Weles, ob. Słowiańska mitologja.

Welfowie (włos. **Gwelfowie**), 1. niem. dynastja, wywodząca się od Isenbranda, który to miano nadał w czasach Karola W. swemu rodowi. Założycielem starszej linji W. był syn Isenbranda Welf I; linja ta już 1055 wymarła. Założycielem młodszej linji W. był Welf IV; otrzymał on od cesarza Henryka IV jako lenno Bawarję 1070. Posiadłości W. powiększył Henryk Dumny przez zaślubienie (1127) córki cesarza Lotarjusza, 1137 otrzymał księstwo saskie. Syn jego Henryk Lew utracił 1180 w walce z cesarzem Saksonję i Bawarję, zatrzymał tylko Brunświk i Lüneburg. Brat Henryka Dumnego W. VI walczył z Konradem III o Bawarję, lecz 1140 pobił go cesarz pod Weinsbergiem; od czasów tej bitwy spotykamy się z nazwami Welfów i Gibelinów. Otto Dziecię otrzymał 1235 Brunświk i Lüneburg, jako lenno i stał się założycielem dynastji brunświckiej, która do dnia dzisiejszego jeszcze nie wygasła. — 2. W. (Welfenpartei), nazwa przyjęta na oznaczenie opozycyjnego, w stosunku do Prus, stronnictwa prawicowego w Hanowerze, powstałego po zdetronizowaniu tam 1866 potomka W., króla Jerzego.

Welhaven Johan Sebastian Cammermeyer, poeta norw., (1807—1873), przywódca poetycki i naczelny krytyk „stronnictwa inteligencji", utrzymującego duchowy związek z Danją, zacietrzewiony przeciwnik nacjonalizmu Wergelanda. W poezjach był lirykiem o doskonałej formie; pięć zbiorów w l. 1839—60, cykl sonetów „Zmierzch Norwegji" (1834). Wyd. zbior. 1921, 4 t.

Welland, kanał w prow. Ontario (Kanada), zbudowany w 1829, później rozszerzony, łączy jez. Ontario i Erie i służy do obejścia wodospadów Niagary po stronie kanadyjskiej. Długi 64 km, głęboki do 9 m, ma 7 śluz. Nad kanałem leży **miasto** W. z 8.654 mieszk.

Wellesley, archipelag w zatoce Carpentaria, należący do Queenslandu. Główna wyspa: **Mornington**.

R. C. Cowley.

Wellesley, ród angielski, który osiadł za Henryka VIII w Irlandji; pierwotna jego nazwa **Colley** lub **Cowley**. **Richard Colley**, (1760—1842), 1797—1805 wielkorządca Indyj, rozszerzył panowanie angielskie w Indjach wsch., 1803 zdobył Delhi. Bratem jego był ks. Wellington (ob.). Jeden z najpoważniejszych ang. mężów stanu, był 1809—12 posłem ang. w Hiszpanji, następnie ministrem spraw zagranicznych.

Wellhausen Julius, teol. protest. i orjentalista, (1844—1918), prof. uniw. w Getyndze, twórca racjonalistycznej krytyki biblijnej; pisał komentarze do pism starego i nowego testamentu, oraz: „Geschichte Israels" (1878), „Das Arabische Reich u. sein Sturz" (1902) i in.

Wellingborough, miasto w Northamptonshire (Anglja), przy kolei: Londyn—Leicester z 20.357 mieszk. oraz przemysłem skórnym i metalowym.

Wellington, 1. miasto w Somersetshire (Anglja), przy kolei: Taunton—Exeter z 7.212 mieszk. Od tego miasta wziął tytuł książę W. 2. stolica Nowej Zelandji, na płn. wyspie, nad cieśniną Cooka ze 133.770 mieszk., posiada szereg instytucyj naukowych (m. i. Victoria University) i muzeów, przemysł rybny, drzewny, młynarski i żelazny oraz port handlowy, najważniejszy na Nowej Zelandji (w 1927 r. 6.860.000 tonn rej.).

A. Wellington.

Wellington, **Sir Arthur Wellesley**, ang. generał i mąż stanu, (1769—1852), na początku XIX. w. walczył w Indjach, od 1807 sekretarz stanu dla Irlandji, od 1808 walczył na półwyspie pirenejskim z wojskami Napoleona I. Już w tym okresie wykazał W. niepospolity talent wojskowy, zwyciężając wojska francuskie pod Roliça i Vimeiro 1808, 1809 pod Oporto, pod Talavera de la Reina. Po klęsce wojsk hiszpańskich pod Almonacid cofnął się W. do Portugalji i tu pobił pod Bussaco ścigające go wojska francuskie pod wodzą Masseny (ob.). W 1811 przekroczył ponownie rzekę Tajo, odniósł nowe zwycięstwo pod Salamanką, 12. VIII. zajął Madryt. Od 1813 naczelny wódz wojsk hiszpańskich, odniósł nowe zwycięstwo, zmusił franc. gen. Soulta do wycofania się aż do Tuluzy, którą 10. IV. 1814 zdobył, kończąc tu swą kampanję hiszpańską. 1815 pełnomocnik na kongresie wiedeńskim, po powrocie Napoleona I, jako naczelny wódz wojsk angielsko-hannowersko-brunświckich pobił łącznie z Blücherem Napoleona I pod Waterloo (ob.) 20. XI. 1815, następnie objął naczelne dowództwo nad okupacyjnemi wojskami w Francji. Wielkie zasługi oddał również W. Anglji jako zręczny dyplomata i polityk. 1828—30 premjer, 1834—35 minister spraw zagranicznych, także w latach późniejszych, dzięki popularności i swemu autorytetowi wywierał W. wpływ na rządy angielskie.

Wellingtona wyspy, grupa wysp, należąca do terytorjum Magallanes (Chile), oddzielona od lądu kanałem Messier. Z pośród prawie bezludnych i górzystych wysp największa jest wyspa Wellington (160 km²).

Wellingtonia, drzewo szpilkowe, p. Sequoia.

Wells, 1. Sir Thomas Spencer, lekarz ang., (1818—1897), jako jeden z pierwszych wykonał usunięcie jajników (owarjotomję).

H. G. Wells.

2. Herbert George, pisarz ang., * 1866, studja przyrodnicze, rzecznik postępu kulturalnego i reform społecznych (umiarkowany socjalista i pacyfista), wywarł duży wpływ na powojenne przemiany duchowe i polityczne w społeczeństwie angielskiem, jeden z najpoczytniejszych dziś pisarzy, choć raczej publicysta niż twórca. Powieści fantastyczne: „The Time Machine" (1895), „The Invisible Man" (1897), „The War of the Worlds" (1898), „The First Man in the Moon" (1901). Powieści biologiczno-socjologiczne: „Anticipations" (1901), „A Modern Utopia" (1905), „In the Days of the Comet" (1906) i i. Współczesne powieści obyczajowe: „Love and Mr. Lewisham" (1900), „Kipps" (1905), „Tono Bungay" (1909), „The New Machiavelli" (1910), „Mr. Britling Sees It Through" (1916, powieść wojenna), „The World of William Clissold" (1926) i i. Pisma filozoficzno-historyczne: „First and Last Things" (1908, nowe oprac. 1917), „Outline of History" (1920), „The Salvaging of Civilization" (1921 i i.). Wiele tłum. i na pol.

Welocyped, pierwotna nazwa roweru (ob.).

Welodrom (łac.-grec.), arena kolarska.

Welon, zasłona twarzy i głowy z delikatnego materjału, noszona od pradawnych czasów przez kobiety, zwłaszcza na Wschodzie. Jeszcze w 1920 powszechnie wśród muzułmanów panujący zwyczaj wymagał, by kobieta zasłaniała twarz w. w obecności obcych i w miejscach publicznych. Obecnie zwyczaj ten pod wpływem cywilizacji zachodniej zanika. W. jest również symbolem dziewictwa, stąd noszą go zakonnice i panny do ślubu; dotknięcie, lub uszkodzenie w. uważano też za ciężkie przestępstwo. Z końcem XIX. w. staje się on modną ozdobą kapeluszy, częściowo lub całkowicie zasłaniająca twarz. — W. jako **szata liturgiczna**, ob. Velum.

Weloński Pius, pol. rzeźbiarz i malarz, (1849—1931), studja odbył w Petersburgu, gdzie był później profesorem Akademji Sztuk Pięknych, 1903—1915 dyrektor honorowy Mu-

P. Welański.

zeum Sztuk Pięknych i dyrektor Szkoły Rysunków w Warszawie. Dzieła rzeźbiarskie: „Gladjator" (1880), „Sobieski pod Wiedniem", płaskorzeźba na kościele Marjackim w Krakowie (1883), „Sclavus saltans" (1886), „Prometeusz" (1890), „Stacje Męki Pańskiej" na Jasnej Górze w Częstochowie (1898—1913) i in., tak bronzy jak i kute w marmurze. Dzieła malarskie: „Św. Olaf" (Rzym), „Wniebowstąpienie" (Płock), „Błędne ogniki" (Krzeszowice) i in.

Wels, miasto okręg. w Austrji Górnej, nad rz. Traun, przy kolei: Linz—Salzburg z 16.412 mieszk., zamkiem i znacznym przemysłem. Ośrodek handlu bydłem i ziemiopłodami.

Welsium, pierwiastek chemiczny, nie wydzielony jeszcze w stanie wolnym, towarzyszy terbowi.

Weltschmerz (niem.), przykre uczucie, płynące z ogromu zła na świecie, połączone z poczuciem niemożności zaprowadzenia zmiany na lepsze; także w s t r ę t d o ż y c i a, który występuje szczególnie w okresie dojrzewania płciowego i powoduje przykre uczucie osamotnienia. Motywy W. nurtowały zawsze w literaturach wszystkich narodów; silnie wystąpiły w okresie wczesnego renesansu (Petrarca, „acedia"), szczególnie zaś ok. 1800. Francuscy romantycy opisywali w. jako „mal du siècle", Goethe w „Werthers Leiden"; odnajdujemy go również u Byrona, Lenaua, Heinego, Leopardiego, Foscoli, Lermontowa i in. Por. Pesymizm.

Welur, gęsta tkanina wełniana, z długim i rozmierzwionym włosem na prawej stronie.

Welwitschia mirabilis Hook Fil. (Tumboa bainesi Hook., w e l w i c z j a), roślina z rodziny Gnetaceae, ma drzewiasty, podziemny pień 50 cm grubości, który w ciągu całego życia wytwarza tylko dwa liście, skórzaste, kształtu językowatego, leżące na ziemi. Kwiaty męskie i żeńskie zebrane w osobne kwiatostany. Roślina ta rośnie na piaszczystych stepach płd.-afrykańskich.

Wełna, runo owcze. Nie wszystkie rasy owiec dostarczają w. jednakowej wartości. Rasy północne mają runo składające się z krótkich, puszystych włosów przyskórnych i z długiej, grubej sierści. Takie nierównomierne runo daje najgorsze gatunki w. przędzalnej, używane tylko do grubych wyrobów. Runo południowej rasy „merynosów" składa się tylko z puszystych włosów przyskórnych. w. z nich otrzymana jest krótka, cienka, miękka i kędzierzysta. Przez krzyżowanie ras północnych z merynosami otrzymano owce o runie dłuższem i grubszem, niż u czystych merynosów, ale tak samo równem i kędzierzystem. Szlachetne gatunki owiec strzyże się raz do roku, pospolite czasami dwa razy. Najlepszej w. dostarcza runo zdjęte z grzbietu, boków i pośladków zwierzęcia. Najcenniejsza jest w. koloru białego. Przy strzyży rozdziela się runo według długości. Krótka w. do 10 cm długości idzie na przędzę sukienniczą, długa na czesankową (por. Przędzalnictwo). Miernikiem dobroci w. sukienniczej jest kędzierzystość runa, którą oznacza się przy pomocy t. zw. e r i o m e t r u (ob.). Najlepsza w. wykazuje 12—11, najgorsza 4—5 fal na długości 1 cm. Surowa w. przesiąknięta jest potem owczym, dlatego musi być przed przędzeniem umyta w gorącej wodzie. Przędzenie w. ułatwia struktura włosa, który jest na swej powierzchni pokryty szorstką łuską. Włosy wielbłąda, lamy i pewnych gatunków kóz wykazują podobną budowę i bywają również używane do wyrobu przędzy i tkanin.

Wełna, prawoboczny dopływ Warty, długi 116 km, wypływa z jez. W i e c a n o w s k i e g o (3,5 km², głębokie do 8 m), w pow. Witkowo, płynie ku zach. pod Wągrowcem i Rogoźnem, przecinając szereg jezior i uchodzi pod Obornikami.

Wełna drzewna, bardzo cienkie wióry, grubości 0,06—0,5 milimetra, uzyskiwane na specjalnej maszynie, która drewno w kierunku długości równocześnie gęsto nacina i hebluje. Z a s t o s o w a n i e na wyściełanie i opakowanie.

Wełna sztuczna, włos wełniany, uzyskany ze starych szmat i przygotowany powtórnie do przędzenia. W handlu rozróżnia się sz. w. s h o d d y, pochodzącą z wyrobów czesankowych, m u n g o, pochodzącą z wyrobów sukienniczych i a l p a k a, albo e k s t r a k t, pochodzącą z wyrobów półwełnianych. Tanie wyroby wełniane zawierają w przędzy więcej jak połowę w. sz.

Wełniak, samodział wełniany, używany przez lud na ubrania, stąd w. zwą i same ubrania z takiego samodziału zrobione.

Wełnianka, lewoboczny dopływ Wełny, długi 70 km, uchodzi pod Rogoźnem.

Wełniany tłuszcz, ob. Lanolina.

Wełnomierz, mikroskop do mierzenia grubości włosów wełnianych, także eriometr (ob.).

Wełpowate (Aeolididae), rodzina pięknie ubarwionych ślimaków, należących do tyłoskrzelnych. Żyją we wszystkich morzach. Na wybrzeżach brytyjskich żyje popielato brunatna w e ł p a b r o d a w k o w a t a (Aeolis papillosa L.).

Wełtawa (niem. M o l d a u, czes. V l t a v a), główna rzeka Czech, lewoboczny dopływ Łaby, długi 425 km. Powstaje w Lesie Czeskim z połączenia Ciepłej i Zimnej W., płynie zrazu ku płd.-wsch., później skręca ku płn. i płynie wąską doliną pod Budziejowicami i Pragą, a uchodzi pod Mielnikiem. Jest żeglowna już powyżej Pragi.

Wembley, miasto w okręgu polic. Londynu, 14 km na płn.-zach. od City z 16.187 mieszk. i wielkim stadjonem (90.000 miejsc). W 1924—25 odbyła się w W. angielska wystawa kolonjalna.

Wenden (Kieś, łot. Cesis), miasto w Inflantach (Łotwa), nad inflancką Aa, przy kolei: Ryga—Walk z 7.691 mieszk., ruinami zamku (1224), starym kościołem oraz przemysłem rolniczym. Za czasów polskich (do 1660) było W. stolicą województwa i biskupstwa.

Wendland, kraina w Hannowerze (Niemcy), nad Łabą, obecnie okręg Lüchow, zamieszkała ongiś przez słowiańskich Połabian.

Wendland Paul, niem. filol. klas., (1864—1915), prof. w Kilonji i Wrocławiu, ogłosił krytyczne wydanie dzieł Filona (1896—1906, 5 t.); „Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum" (2. wyd. 1912), „Die urchristlichen Literaturformen" i in.

Wendowie, pierwotna nazwa wszystkich Słowian zach., dziś używana w Niemczech głównie na określenie Łużyczan (ob.).

Wendyjski język i literatura, ob. Sorabski (serbo-łużycki) język i literatura.

Wenecja (włos. Venezia), stolica prowincji w płn. Włoszech, położona nad zatoką Wenecką morza Adrjatyckiego wśród Laguny Weneckiej, zbudowana na 122 wysepkach, ma 10,7 km² i (1929) 257.364 mieszk. K l i m a t posiada „królowa Adrjatyku" ciepły (średnia temperatura roku 13,4°, stycznia 3,8°, lipca 22,9°, roczne opadów 745 mm, dni z deszczem 103).

7 dzielnic W. (Castello, San Marco, Cannareggio, Darsoduro, San Polo, Santa Croce i Giudecca) jest przeciętych 176 kanałami z 378, przeważnie kamiennemi mostami. Miasto wygląda tak jakby było zbudowane na 3 wielkich wyspach, z których płd. Giudecca razem z wysepką San Giorgio Maggiore jest oddzielona od 2 innych przez Canale della Giudecca. Pozostałe wyspy są oddzielone od siebie przez 3,8 km długi, ok. 70 m szeroki i 5,2 m głęboki Canal Grande (Canalazzo), na którym wznoszą się piękne mosty: marmurowy Ponte di Rialto (1588—92), żelazny Ponte dell'Accademia (di Ferro, z 1854) i Ponte alla Stazione (1853). Oprócz mostów ułatwiają komunikację gondole, motorówki i parowce. Ośrodek miasta tworzy plac Św. Marka, otoczony z 3 stron arkadowemi pałacami, a z czwartej stoi kościół Św. Marka. Z placem łączy się prowadząca aż do portu Piazzetta, na której płd. krańcu stoją 2 kolumny z bronzowemi skrzydlatemi lwami Św. Marka. Najważniejszym pomnikiem jest konna statua kondotjera Colleoni (Verrocchia i Leopardi'ego z 1481).

Z a b y t k i. Najsławniejszym k o ś c i o ł e m W. jest bazylika św. Marka (ob. tom 15, tabl. VII, 3), wybudowana 976—1071, z 5-portalową fasadą, sławnemi mozaikami, 5 złoconemi kopułami i wielu bardzo cennemi zabytkami, jak np. Pala d'Oro (ob.) i in. Nad głównym portalem 4 konie starożytne ze złoconego bronzu, przywiezione 1204 z Konstantynopola. Przed kościołem znajduje się sławna „C a m p a n i l e", wieża wybudowana ok. 900, na nowo w l. 1148 i 1329, po zawaleniu się w 1902 odbudowana 1905—1912; 98,6 m wysoka, czworoboczna. Z innych kościołów (75) wymienić należy: Santi Apostoli (1575), San Francesco della Vigna (1534—1634, dzieło Sansovina i Palladia), z kaplicą Giustiniani, San Giacomo dall'Orio (ok. 520, przebudowany w XIII. i XVI. w.), San Giorgio Maggiore (dzieło Palladia, 1565, z fasadą A. Pallari'ego, 1609), Santi Giovanni e Paolo (1333—1390) z grobami licznych dożów (ob. tom 14, tabl. XXXI.), Santa Maria del Carmine (1290—1348, odnowiony w XVII. w.), Santa Maria dei Miracoli (P. Lombardo, 1481), Santa Maria della Salute (1631—1656), tak charakterystyczny dla sylwety W.; Madonna dell'Orto (1460), Santa Maria Gloriosa dei Frari (1250, odnowiony 1330—1417, z grobami Tycjana, Canovy, dożów i t. d.), San Pietro di Castello (kościół patrjarchalny), Il Redentore (Palladio 1576—1592), San Rocco (1490, odnow. 1725) wraz ze Scuola di San Rocco, Santo Stefano (1234—1390), San Zaccaria (1457—1515) i in., dalej kościoły ewangelickie, ormiański, grecki, synagogi i t. d. Cmentarz W. leży na wyspie San Michele.

Wśród z a b y t k ó w ś w i e c k i c h pierwsze miejsce zajmuje Palazzo Ducale (p a ł a c d o ż ó w) na fundamentach z 814, elewacje pochodzą przeważnie z l. 1424—1463, wybudowane przez Giovanniego Buon i jego synów. Fasady zewnętrzne (odnowione 1873—1889) przedstawiają się jako galerja arkadowa w parterze, nad tem loggia gotycka, powyżej niej zaś ściana z czerwonego i białego marmuru, przerywane nielicznemi oknami. Wejście główne stanowi Porta della Carta (1438—1443), prowadząca na dziedziniec z 2 studniami bronzowemi i schodami, zwanemi Scala dei Giganti. Wśród sal ozdabianych przez najlepszych weneckich artystów wybija się Sala Wielkiej Rady. W dawnem mieszkaniu dożów znajduje się Muzeum archeologiczne, w podziemiach osławione więzienia, które mieściły się także w budynku po drugiej stronie kanału (Piombi), do którego prowadzi M o s t w e s t c h n i e ń (Ponte dei Sospiri, 1597). Plac św. Marka otaczają budowle z galerjami arkadowemi w parterze; są to P r o c u r a z i e (dawniej siedziba 9 prokuratorów) — stare, z l. 1480—1517, z przylegającą wieżą zegarową — i t. zw. nowe (dzieło Scamozzi'ego, 1584). Piazzetta ma naprzeciw Pałacu dożów B i b l j o t e k ę (Libreria vecchia), dzieło Sansovina z l. 1536—1553, od strony morza znajduje się dawna mennica (Zecca), również przez Sansovina budowana. Sławny A r s e n a ł (1104 założony, przebudowany 1304, później rozszerzany), zawiera Muzeum marynarki. Przed portalem jego znajdują się 4 lwy starożytne, przywiezione w XVII. i XVIII. w. z Pireusu. P a ł a c e weneckie najsławniejsze leżą przeważnie na Canal Grande: Fondaco dei Turchi (z XIII. w., obecnie Muzeum), Palazzo Farsetti i Loredan (XII. w.), pałace gotyckie z XIV. i XV. w.: Cà d'Oro, Contarini-Fasan, Barbaro, Cavalli, Giustinian (obecnie Hotel Europa), Foscari, Pisani, dalej renesansowe: Palazzo Dario, Vendramin-Calergi, Corner-Spinelli, Fondaco dei Tedeschi (obecnie poczta), Corner della Cà Grande, Rezzonico i w. in.

Z z a k ł a d ó w n a u k o w y c h i t. p. po-

siada W. Akademję Sztuk Pięknych (od 1808) z słynną galerją obrazów w klasztorze Santa Maria di Carità, Akademję Handlową (od 1868), Akademję faszystowską (od 1928), Instytut Nauki i Sztuki (od 1838), Atheneum, wielką Biblioteca Nazionale Marciana, bibljotekę Querini-Stampalia, olbrzymie archiwum państwowe, kilka muzeów i galerję sztuki nowoczesnej, obserwatorjum astronomiczne oraz szereg różnych szkół specjalnych i bibljotek.

W życiu gospodarczem miasta odgrywa główną rolę przemysł (budowa okrętów, przemysł wojenny, szklany, artystyczny, chemiczny, tekstylny, koronkarski, tytoniowy i i.) oraz turystyka i handel. Okręty wojenne i pasażerskie mają swój port na Canale di San Marco, portem gospodarczym jest nowy Porto di Maghera koło Mestre. Ruch portowy W. wyrażał się w 1928 cyfrą 6.868 okrętów i 7,600.000 tonn rej. netto. Z lądem (Mestre Venezia) łączy W. również kolej zapomocą 3,6 km długiego mostu (z 1845). Port lotniczy znajduje się na Lido. Tamże mamy także uczęszczane kąpiele morskie, które znajdują się również w Malamocco. Poza tem należy do W. Murano z 2 staremi kościołami i przemysłem szklanym, oraz Mestre.

Dzieje. Płn.-zach. wybrzeże zatoki weneckiej zamieszkiwali w starożytności Wenetowie (od nich nazwa). Po zniszczeniu Akwilei i innych miast weneckich przez Attylę 452 schronili się ich mieszkańcy na wyspy i laguny, gdzie założyli nowe miasto, a zczasem i państwo. Już w VIII. w. jest W. potęgą morską, lecz do X. w. pod zwierzchnictwem cesarstwa wsch. Na czele zarządu państwa stał doża wybierany z pośród patrycjuszów. Od XI. w. uzyskała W. niezawisłość, doża Vitale Falieri (1084—1096) uzyskał od cesarza bizant. Istrję i Dalmację. Na przeł. XII. i XIII. w. nastąpiła organizacja władz państwowych; najwyższą władzę posiadała Wielka Rada (Consiglio Maggiore), złożona z sędziwych patrycjuszów, obok niej istniała Mała Rada (Signoria), składająca się z doży i sześciu rajców, zczasem wytworzyła się Rada Czterdziestu (Quarantia) z władzą sądowniczą i polityczną, wreszcie 1260 Senat (Consiglio de' Pregadi) o decydującym wpływie na politykę zagraniczną W. Na pocz. XIV. w. ustaliła się ostatecznie arystokratyczno-oligarchiczna forma rządów, po ustanowieniu Rady Dziesięciu (Consiglio de' Dieci); organem jej od XVI. w. była państwowa inkwizycja. — Wpływy, potęga i zamożność W. wzrosły w znacznej mierze dzięki wyprawom krzyżowym; największe sukcesy w tym okresie odniósł doża Enrico Dandolo (ob.), który ugruntował panowanie W. na morzu Śródziemnem. W walkach z Genuą mimo klęsk (1298 pod Curzola), wyszła W. po 130 letnich zapasach zwycięsko pod koniec XIV. w. Po zawarciu pokoju stała się W., jako najpoważniejszy pośrednik w handlu lewantyńskim, najpotężniejszem państwem we Włoszech, ogniskiem nauki i sztuk pięknych. Dopiero odkrycie Ameryki, a zwłaszcza zdobycze Turków w M. Azji i Europie po 1453 ograniczały coraz silniej potęgę i posiadłości W., która w walkach z nimi, m. i. pod Lepanto 1571 brała wybitny udział. Kres niepodległości W. położył Napoleon I.; w pokoju w Campo Formio 1793 podzielono posiadłości W. między Austrję a rzeczpospolitą Cyzalpińską. Na podstawie pokoju paryskiego 1814 otrzymała W. Austrja. 1848 wybuchło w W. powstanie przeciw Austrji pod wodzą Daniela Manin, krwawo 1849 stłumione. 1866 opanował W. Napoleon III. w zwycięskiej wojnie z Austrją. W plebiscycie 22. X. 1866 opowiedziała się ludność W. za wcieleniem do państwa włoskiego, do którego odtąd należy.

Wenecja (Venezia), do 1920 kraina w płn. Włoszech z 48.041 miesz. i 5,570.882 miesz. Obecnie istnieją 3 Wenecje, mianowicie: 1. właściwa W. (Venezia propria, V. Euganea), obejmująca prow. Belluno, Padwa, Rovigo, Treviso, W., Werona i Vicenza z 18.314 km² i 3,243.295 miesz.; 2. trydencka W. (Venezia Tridentina) z prow. Bolzano i Trydent (ob.) z 13.913 km² i 641.747 miesz. i 3. julijska W. (Venezia Giulia) z prow. Fiume, Gorycja, Pola, Tryjest, Udine i Zara z 15.814 km² i 1,685.840 miesz.

Wenecki haft, ob. tom 15, tablica I. Ręczne roboty kobiece (12).

Weneckie perły, ob. Perły sztuczne.

Weneckie szkło, wyroby szklane wydymane, zdobione ręcznie różnobarwnemi filigranami z pręcików i kulek szklanych.

Wenedowie (Venedae, Venedi), Plinius i Tacyt zwą tak prawdopodobnie Wendów z dorzecza Wisły; ich przynależność szczepowa nie jest jednak dotychczas pewna.

Wener (Vänern), największe jezioro Szwecji, a 3 co do wielkości w Europie, 44 m nad poz. morza, ma 5.546 km², i jest głębokie do 93 m. Rzeka Götaelf odwadnia je do Kattegatu, a kanał Dalslandski łączy ze Skagerrakiem. Rybne i odgrywające dużą rolę w komunikacji jezioro przyjmuje wiele rzek.

Wenera, ob. Wenus.

Weneryczne choroby, ogólna nazwa rzeżączki (ob.), wrzodu miękkiego (ob. Szankier) oraz wrzodu twardego (ob. Syfilis). Choroby te są bardzo rozpowszechnione, do czego przyczynia się głównie prostytucja, jak też i partactwo lecznicze. Pierwszy bodziec do zwalczania ch. w. przez uświadamianie dało w r. 1899 towarzystwo: „Société Internationale de prophilaxie sanitaire et morale". Uświadomienie szerzy się zapomocą poradni, wykładów, filmów, wystaw i t. d.

Weneryczny wrzód, ob. Szankier.

Wenetowie, 1. plemię illiryjskie z płn.-wsch. Italji, między Athesis i morzem, Alpami i Padem, ze stolicą Patavium (Padwa); z Rzymem połączyło się już w 225 przed Chr. Od nich pochodzi nazwa Wenecji. 2. plemię Gallów z płd. wybrzeży Bretanji, ze stolicą Dariorigum (dziś Vannes); znakomici żeglarze, podbici przez Cezara w 56 przed Chr.

Wenezuela (Estados unidos de Venezuela), federacyjna republika w płn. części Ameryki płd. z 1,020.400 km² i (1928) 3,026.878 miesz.

Płn. i płn.-zach. część kraju zajmują odgałęzienia Kordyljerów, część płd.-wsch. tworzy wielka nizina nad rz. Orinoco (Llanos), a na płd.-wsch. od niej wznosi się masyw Gujany (Sierra Parima). Są to góry skibowe, zbudowane ze starych skał, na których leżą piaskowce. Nizina Orinoca jest wypełniona młodemi osadami napływowemi, natomiast łańcuchy Kordyljerów, które posiadają jądro ze skał krystalicznych, mają bardzo powikłaną budowę geologiczną. Już na terenie Kolumbji dzielą się wsch. Kordyljery na 2 pasma, z których płn. tworzy zach. granicę W., a płn.-wsch. przecina W. jako Sierra Nevada de Merida (ob.). Od wsch. łączą się z nią łańcuchy przybrzeżne, sięgające aż po zatokę Paria. Z kopalin posiada W. nieco metali oraz ropę naftową nad Laguną Macaraibo.

Większa część kraju (Tierra caliente) posiada klimat gorący i wilgotny. Obszary położone na wysokości 700—2.000 m mają klimat umiarkowany (tierra templada), obszary zaś wyżej położone zimny (tierra fria). Deszcze padają dzięki atlantyckiemu passatowi na wybrzeżu i na Llanos w czasie od maja do października, na innych obszarach od grudnia do czerwca, reszta zaś miesięcy jest sucha. Niezdrowy klimat posiada jedynie delta największej rzeki W. Orinoca. Nizina nad tą rzeką jest pokryta stepem z lasami galerjowemi, góry natomiast są lesiste.

Ludność W. składa się w 9/10 z mieszańców (mulaci i zambosi), białych jest tylko 2%, indjan (Karaibowie, Araukowie) 136.000 głów. Ci ostatni żyją głównie na niedostępnych obszarach płd. W. Najgęściej zasiedlone są obszary górzyste i wybrzeża. Ludność wyznaje religję katolicką. Istnieje przymus szkolny dla młodzieży od 7 lat. Do szkół ludowych uczęszczało w 1927 r. 104.011 uczn. Uniwersytety istnieją w Meridzie i Caracas. Ludność trudni się głównie gospodarką plantacyjną i chowem bydła, ważną rolę odgrywa również eksploatacja nafty, która obok kawy i kakao stanowi główny przedmiot eksportu. Kolei posiada kraj 1077 km, głównemi portami są: Ciudad Bolivar, La Guaira, Puerto Cabello i Macaraibo. Od 1912 obowiązuje metryczny system miar i wag, jednostką monetarną jest 1 boliwar = 10 centymów = 1 frank = 1.72 zł.

Władzę wykonawczą sprawuje prezydent, wybierany na 7 lat, przed którym odpowiedzialni są ministrowie, zaś ustawodawczą kongres, który składa się z Senatu (40 senatorów, wybieranych po 2 przez sejm każdego stanu) i Izby deputowanych (128 posłów wybieranych przez mężczyzn z ukończonym 21 rokiem życia). Stolicą jest Caracas. Kraj składa się z okręgu związkowego (1.930 km² ze 195.000 miesz.), 20 stanów (Anzoátegui, Apure, Aragua, Bolivar, Carabobo, Cojedes, Falcón, Guárico, Lara, Mérida, Miranda, Monagas, Nueva Esparta, Portuguesa, Sucre, Táchira, Trujillo, Yaracuy, Zamora i Zulia) i 2 terytorjów (Delta-Amacuro i Amazonas). Od 1920 istnieje 2-letni powszechny obowiązek służby wojskowej i służba w rezerwie do 45 roku życia. Armja stała liczy ok. 1300 oficerów i 14.000 żołnierzy. Barwy kraju: żółto-niebiesko-czerwona.

Dzieje. W. odkryła 1498 przez Kolumba tworzyła od 1546 kapitanat hiszpański. 1811 ogłosiła się W. niezależną rzeczpospolitą, na mocy aktu unji 1819 z Nową Granadą i Quito rozwijała się jako część składowa rzeczypospolitej „Kolumbja", od 1830 zerwała związek i istnieje jako niezawisłe państwo, którego niezależność uznała Hiszpanja 1845. Konstytucja z 28. III 1864 przetworzyła W. w państwo związkowe. 1868 wybuchła rewolucja, którą opanował Guzmán Blanco, przywódca stronnictwa federalistów, 1870 ogłosił się prezydentem, 1874 zmienił ustrój. W tym czasie zakwitła W. dobrobytem, lecz po ustąpieniu 1887 Guzmána, ciągłe rewolucje, jak również i blokada państw europejskich zniszczyły ekonomicznie państwo. Dopiero umiarkowana polityka Gómeza wobec mocarstw doprowadziła 1909 do zdjęcia blokady, stosunki wewnętrzne uporządkowała nowa konstytucja. Wrzenie rewolucyjne opanował 1910 prezydent Juan Gómez, ponownie wybrany na okres 1928—35. W wojnie światowej, mimo nacisku Stanów Zjedn. Am. Półn. W. udziału nie brała, 1928 przyjęła pakt Ligi Narodów, posiada miejsce w Radzie Ligi.

Wengernalp, góra na pogórzu Berneńskiem (Szwajcarja), naprzeciw Jungfrau, wys. 1878 m. Góra, z której rozpościera się przepiękny widok, stanowi cel licznych wycieczek, którym służy zębata kolejka.

Wengerow Siemjon Afanasjewicz, rosyj. hist. lit., (1855—1920), napisał m. i.: „Hist. nowszej lit. rosyj." (cz. I, 1885, zniszczona przez cenzurę), „Krytyczno-biograficzny słownik rosyj. pisarzy i uczonych" (1886 n., 6 t. nieskończ.), „Książki rosyjskie" (1896—98, 3 t.), „Źródła do słownika pisarzy rosyj." (1900—10, 2 t.); wydał dzieła Puszkina (1906—14, 6 t.) i Bielińskiego (1900 n., 12 t.).

Wenizelos, ob. Venizelos.

Wensan, miasto portowe na wsch. wybrzeżu Korei, nad zatoką Junghing z 35.435 miesz. i handlem ryżem.

Wenta, ob. Windawa.

Wentspils, ob. Windawa.

Wentyl, ob. Zawór.

Wentyl (z łac. ventus = wiatr), mechanizm, doprowadzający lub zamykający dopływ powietrza w dętych instrumentach muzycznych: 1. w organach i 2. w instrumentach mosiężnych (waltornia, kornet, puzon, tuby), których wynalazcami byli konstruktorzy francuscy i niemieccy: Clagget, Blühmel. W. umożliwiają wydobycie całej skali chromatycznej w przeciwieństwie do dawnych instrumentów mosiężnych, z których można było wydobyć tylko tony „naturalne", np. c. e. g. h. d.

Wentyl bezpieczeństwa, ob. Zawór bezpieczeństwa.

Wentylacja, wymiana zapasu powietrza w zamkniętej przestrzeni. Odbywać się może drogą naturalną lub przy pomocy urządzeń mechanicznych. Ruch powietrza na drodze naturalnej odbywa się na zasadzie różnicy temperatur. Ciepłe powietrze unosi się w górę, a w jego miejsce wpada dołem powietrze chłodniejsze. Taka w. odbywa się w domach mieszkalnych za pośrednictwem pieców. W domach, posiadających

ogrzewanie centralne, zakłada się w tym celu w murach t. zw. przewietrzniki, czyli ślepe kominy, t. j. kanały, prowadzące ponad dach. W pracowniach i fabrykach chemicznych wzmaga się działanie przewietrzników przez zapalenie w ich wnętrzu płomienia gazowego. Urządzenia takie, zwane dygestorjami, działają tak energicznie, że wyciągają nawet cięższe od powietrza dymy i opary. Okręty i wagony kolejowe można przewietrzać, ale tylko podczas ruchu, przy pomocy blaszanych rur, ruchomych dookoła pionowej osi, ustawiających się, za pośrednictwem przyczepionego steru, zawsze otworem pod wiatr. — Mechaniczna w. odbywa się przy pomocy urządzeń zwanych wentylatorami lub wietrznikami (ob. Wietrznik). Najwięcej używa się wietrzaków odśrodkowych, zbudowanych i pracujących na tej samej zasadzie, co pompy odśrodkowe (ob. Pompy). Napędzane są zazwyczaj silnikiem elektrycznym i mogą działać, zależnie od sposobu połączenia z rurociągiem, zarówno ssąco, jak i tłocząco. Mają zastosowanie przy w. górniczej, w kopalniach, w zakładach fabrycznych, jako odkurzacze i przy pneumatycznych urządzeniach transportowych (ob. Transportowe urządzenia). Mniej używane są wietrzaki skrzydłowe, pracujące ruchem dwóch wiatraków, zazębiających się na podobieństwo kół zębatych. Do w. domowej używa się też wiatraków otwartych, napędzanych małemi motorkami elektrycznemi.

Wentylator, ob. Wietrznik i Wentylacja.

Wenus z Arles.

Wenus, Wenera (łac. Venus, „nadobna"), italska bogini ogrodów, później identyfikowana z grecką boginią miłości Afrodytą (ob.), której kult z góry Eryx na Sycylji wprowadzono w Rzymie 217 prz. Chr. Czczono ją również jako przynoszącą szczęście (V. felix) i zwycięstwo (Victrix). Jako Genetrix, t. j. pra-matce rodu juljjskiego, który się wywodził od jej wnuka, a syna Eneasza Julusa, poświęcił jej w Rzymie 46 przed Chr. Juljusz Cezar świątynię. W. i Romie zbudował świątynię Hadrjan 135 po Chr. (dziś ruiny wpobliżu Kolosseum). Jako Verticordia (zwracająca serca ku cnocie) czciły ją rzymskie matrony świętem 1 kwietnia. O przedstawianiu jej w sztuce ob. Afrodyta i tabl. Grecka sztuka.

Wenus, druga zkolei planeta systemu słonecznego, w starożytności zwana Hesperos (gwiazda wieczorna) i Phosphoros (Lucifer, gwiazda poranna). Podobnie jak Merkury, wykazuje W. fazy (odkryte 1610 przez Galileusza) analogiczne do faz księżyca. Orbita (tor) W. zbliża się pod względem kształtu najbardziej ze wszystkich planet do koła. Odległość W. od ziemi zmienia się w granicach od 260 miljonów km w górnej konjunkcji do 40 miljonów km w konjunkcji dolnej. Największą jasność osiąga W. w 38 dni przed i po dolnej konjunkcji (— 4.3 wielk. gw.), skutkiem czego może być dostrzegalna w dzień gołem okiem. Jasność minimalna wynosi — 3.3 wielk. gw. Skutkiem zmian odległości zmienia się też pozorna średnica w granicach od 10" do 64". Średnica w. wynosi 12.400 km. Nie zdołano w W. zaobserwować ani spłaszczenia biegunowego, ani obrotu dokoła osi, który z pewnością nie jest b. krótki. Szczegóły dostrzegane czasami na tarczy W. mają charakter nietrwały, więc nie mogą służyć do wyznaczenia czasu obrotu, są to raczej otwory w gęstej powłoce chmur, unoszących się w atmosferze W. Gdy W. znajduje się wpobliżu jednego z węzłów, może zajść (podobnie jak u Merkurego) przejście przed tarczą słońca. Przejścia te zachodzą 4 razy w okresie 243 lat (2 ostatnie zaszły w 1874 i 1882, dwa następne zajdą w 2004 i 2012 r.). Zjawiska te są bardzo ważne ze względu na możność wyznaczenia z nich paralaksy słońca.

Wenus milońska, posąg Afrodyty, znaleziony w 1820 r. na wyspie Melos, dziś w Luwrze paryskim. Jest to przeróbka oryginału z IV. w. przed Chr. w epoce hellenistycznej. Atrybucja rzeźbiarzowi Alexandrosowi z Antjochji nad Meandrem nie jest bynajmniej pewna.

Weny (z łac. venae), krwionośne naczynia (ob.).

Wepsowie, ob. Czudowie.

Weratryna, $C_{37}H_{53}NO_{11}$, alkaloid, znajdujący się w nasionach Sabadilla officinalis (ob. Sabadilla), bardzo trujący, powoduje paraliż serca i centrów oddychania. W lecznictwie znajduje zastosowanie prawie wyłącznie jako składnik maści przeciw neuralgji i reumatyzmowi.

Werbalizm (z łac.), kierunek nauczania, polegający na czysto słownem wpajaniu w uczniów wiadomości, w przeciwieństwie do nauczania poglądowego, opierającego się na doświadczeniu i samodzielnem myśleniu.

Werbalny (z łac.), 1. ustny; 2. dosłowny, literalny; 3. w gramatyce: pochodzący od czasownika.

Werbel (z niem. Wirbel), w muzyce uderzenie w bębenek lub kotły, o bardzo żywym ruchu, odpowiadające tryllerowi na innych instrumentach.

Werbena, roślina, p. Verbena.

Werbenowate, rodzina roślin dwuliściennych, p. Verbenaceae.

Werdau, miasto okręg. w Saksonji (Niemcy), nad rz. Pleisse, przy kolei: Lipsk—Hof z 21.047 mieszk. i przemysłem.

Werden (W. an der Ruhr), do 1929 osobne miasto, obecnie wcielone do Essen. Do 1803 istniało tu opactwo benedyktyńskie, założone ok. 800 r.

Werder, ob. Żuławy.

Werdykt, odpowiedź przysięgłych na pytanie przedstawione im przez trybunał w kierunku winy oskarżonego. Por. Przysięgli sędziowie.

Weredyk (z łac.), człowiek, mówiący wszystkim bez ogródek prawdę w oczy.

Weresajew, pseud. pisarza rosyj. Wikentja Wikentjewicza Smidowicza, * 1867, w „Zwierzeniach lekarza" (1901, przekład pol. Wł. Perzyńskiego) dał doskonałe zawodowe studjum psychologiczne, w większych i mniejszych opowiadaniach przedstawia beznadziejność i osamotnienie rosyj. inteligencji w końcu XIX. w.: „Bez drogi" (1895), „Koniec Andrzeja Iwanowicza" (1898), „Na przełomie" (1902), w książce „Na wojnie" (1908) własne wspomnienia z wojny rosyj.-japoń., w powieści „W zaułku" (1924) krymską wojnę domową, w książce „Z młodych lat" (1927) własne swoje życie. Napisał też m. i. studjum o Puszkinie (1926).

Wereszczagin Wasilij Wasiljewicz, malarz ros., (1842—1904), uczeń Gérôme'a, 1867 był w ekspedycji generała Kaufmanna na Kaukazie, 1874 i 1884 w Indjach, dalej w Syrji i Palestynie, brał udział w wojnie rosyjsko-tureckiej. Malował krajobrazy, architektury i sceny rodzajowe ze zwiedzanych krajów, sceny z wojny 1877—1878 i z wyprawy Napoleona do Rosji, z życia Chrystusa i i. Wydał szkice ze swych podróży oraz wspomnienia.

Wereszczakówna Maryla, ob. Puttkamerowa.

Wereszczyński Józef, pol. pisarz religijny i polityczny, † 1599, od 1589 biskup kijowski. Wydał m. i.: „Kazania albo ćwiczenia chrześcijańskie" (1587, nowe wyd. 1854), „Gościniec pewny niepomiernym moczygębom a obmierzłym wydmikufłom świata tego..." (1585) i inne pisma treści moralnej (wybór wyd. Turowski, 1860), będące poniekąd plagjatami z Reja, „Droga pewna do prędszego i snadniejszego osadzenia w ruskich krajach pustyń rycerstwem Królestwa Pol." (1590), „Sposób osady nowego Kijowa..." (1595), pisma przeciw Turkom i inne pisma polityczne (wybór wyd. Turowski, 1858).

Wereszyca, lewoboczny dopływ Dniestru, długi 60 km, w pow. Gródek Jag. i Rudki, płynie pod Gródkiem i Komarnem.

Werfel Franz, poeta niem., * 1890, zaczął od poezyj („Weltfreund", 1912, „Wir sind", 1913, „Einander", 1915 i t.; zbior. „Gedichte", 1927), zwrócił się do dramatu i osiągnął wielkie powodzenie sztuką fantastyczno-symboliczną „Spiegelmensch, eine magische Trilogie" (1920), mniej szczęścia miały „Bocksgesang" (1921) i „Schweiger" (1922), za to tem więcej dramaty histor. „Juarez u. Maximilian" (1924) i „Paulus unter den Juden" (1926). Z powieści najważniejsza „Verdi" (1924, tł. Leop. Staff, 1930), psychologicznie porywające są „Nicht der Mörder, der Ermordete ist schuldig" (1920, tłum. pol.), „Der Abituriententag" (1928), „Barbara" (1929), „Die Geschwister von Neapel". Jako liryk torował drogi ekspresjonizmowi.

Werff Adrien van der, malarz nidrl., (1659—1722), uczeń E. H. van der Neera, pracował w Düsseldorfie i Rotterdamie. Malował sceny biblijne, mitologiczne, rodzajowe i w niewielkich formatach portrety. Brat jego i uczeń, Pieter van der W., (1665—1731), malował w podobny sposób.

Wergeland Henrik, poeta norw., (1808—1845), przywódca duchowy narodu po politycznem wyzwoleniu 1814, rzecznik odrębności narodowej, a zarazem ideałów racjonalistyczno-oświeceniowych i radykalnie wolnościowych. Nieustannie czynny jako poeta, krytyk, polityk i działacz oświatowy, raczej budziciel niż przewodnik, ale zawsze głęboki patrjota. Jego walki z duńską orjentacją Welhavena i jego grupy były pierwszemi duchowemi przełomami młodego narodu. Trwałą wartość zachowały jego liryki o potężnej sile obrazowania: „Poezje. Krąg pierwszy" (1829), „Krąg drugi" (1833), cykle: „Kwietnik Jana van Huysum" (1840), „Jaskółka" (1841) i i. Słabsze są dramaty („Dzieciobójczyni", 1835 i i.). W polemice, często nieprzemyślanej, ale bystrej i ostrej, chętnie uciekał się do farsy. Całokształt swych ideałów przedstawił w eposie światopoglądowem: „Stworzenie, człowiek i Mesjasz" (1830, nowe oprac. p. t. „Człowiek", 1845). Wyd. zbior. od 1918.

Wergiljusz (Virgilius lub Vergilius, Wirgiljusz), Publius V. Maro, poeta rzym., * 15. X. 70 prz. Chr. w Andes pod Mantuą, † 21. IX. 19 przed Chr. w Brundisium, z rodziny ziemiańskiej, w 41 wywłaszczony z dóbr na rzecz weteranów Oktawjana, później przebywał w Rzymie lub w Neapolu, umarł w podróży do Grecji, pochowany koło Neapolu. Jego utwory odznaczają się pięknem języka i wiersza oraz pogodą uczucia i wzniosłością myśli: 1. 10 „Bucolica" albo „Eclogae", naśladowane z Teokryta, ze zwrotami do wypadków epoki i przeżyć osobistych, pis. 42—39 (tłum. J. A. Kmita, 1588, Ign. Nagurczewski, 1754, Jan Gorczyczewski, 1822, Józef Lipiński, 1805 i i.); 2. „Georgica", pis. 37—30, poemat dydaktyczny w 4 księgach, o uprawie roli, sadownictwie, o hodowli bydła i o pszczelarstwie, jedno z arcydzieł literatury antycznej (tłum. Wal. Otwinowski 1614, L. H. Morstin i i.; naśład Kaj. Koźmian w „Ziemiaństwie polskiem", 1839); 3. „Aeneis" (Eneida) w 12 księgach, rzymski epos narodowy, pisał go przez lat 30, wydano po śmierci poety z rozkazu Augusta (tłum. Andrzej Kochanowski, 1590, Fr. Ks. Dmochowski, 1809, Franc. Wężyk, 1826, Jacek Przybylski, 1811, ks. Tadeusz Karyłowski, 1924, i i.). Pod nazwiskiem W. dochowały się nadto drobniejsze utwory o wątpliwej autentyczności. Dzieła W. wcześnie wprowadzono do szkół i naśladowano, w średniowieczu chrześcijańskiem stosowano do nich komentarze alegoryczne, szczytowym wyrazem kultu „Boska Komedja" Danta. W. wpłynął na Tassa, Camoësa i i., na Woronicza, Mickiewicza, Słowackiego i i. Wyd. zbior. Ribbeck (II. wyd. 1894—95), Janell (1920), Ladewig i i. (XIII.

wyd. 1915). Sławny komentarz do VI ks. „Eneidy" dał E. Norden (II wyd. 1926). Lit.: D. Comparetti, Virgilio nel medio evo (II wyd. 1896, 2 t.); T. Frank, V., A Biography (1922); Kaz. Morawski, W. i Horacy (1916); Ign. Chrzanowski, Czem był W. dla Polaków po utracie niepodległości (1918); Tad. Sinko, Nasz przyjaciel Maro (1930).

Werlhoffa choroba (morbus W.), ob. Plamice.

Wermelskirchen, miasto w Nadrenji (Niemcy), przy kolei: Lennep—Opladen z 15.638 mieszk. i przemysłem.

Wermland, ob. Värmland.

Wermut, włoskie wino deserowe, o gorzkawym smaku, pochodzącym od przyprawy bylicą (ob. Artemisia).

Werndl Józef, konstruktor pierwszego odtylcowego karabinu austrjackiego, (1831—1889). Karabiny tego systemu stanowiły pierwotne uzbrojenie strzelców Piłsudskiego w 1914.

Werne, miasto w Westfalji (Niemcy), nad rz. Lippe i kanałem Lippe, przy kolei: Hamm—Recklinghausen z 11.627 mieszk. i kopalniami węgla.

Werner, 1. Abraham Gottlob, niem. mineralog i geolog, (1750—1817), wykładał na Akademji Górniczej we Freibergu, pierwszy oddzielił mineralogję od górnictwa, podkreślał ważność cech zewnętrznych przy rozpoznawaniu minerałów, główny przedstawiciel t. zw. neptunizmu (ob. Geologja), twórca geognozji. M. in. napisał: „Über die äusserlichen Kennzeichen der Fossilien" (1774), „Kurze Klassifikation und Beschreibung der Gebirgsarten" (1787).

2. Zacharias, poeta niem., (1768—1823), od 1793 urzędnik sądowy w Polsce pod zaborem pruskim, ostatnio w Warszawie, gdzie przyjaźnił się m. i. z E. T. A. Hoffmannem i został wolnomularzem (por. jego dramat „Die Söhne des Tals", 1803—04), tamże napisał dramat o nawróceniu pogańskich Prusaków „Das Kreuz an der Ostsee" (1806). W l. 1807—08 w Weimarze zbliżył się do Goethego, który kazał wystawić jego dramat z pradziejów Polski „Wanda". Już w r. 1806 wystawił w Berlinie „Marthin Luther oder die Weihe der Kraft". W r. 1808 napisał tragedję losu „Der 24 Februar" (pokrewny motyw w „Niespodziance" K. H. Rostworowskiego). Wcześniej jeszcze tragedję „Attila". W r. 1811 przeszedł na katolicyzm, w r. 1814 został księdzem, osiedlił się w Wiedniu, gdzie zasłynął jako kaznodzieja. Zmianę wiary proklamował w „Weihe der Unkraft" (1813), poczem napisał dramaty: „Kunigunde die Heilige" (1815) i „Die Mutter der Makkabäer" (1820). Wybór pism, 1841, 13 t., nadto t. XIV—XV biografja; „Briefe", 1914, 2 t. Lit.: Hitzig (1823), Hankamer (1920), E. Klein (1926), Stuckert (1926) i i.

3. Alfred, chemik niem., (1866—1919), od 1893 prof. chemji w Zurychu. Podał teorję związków zespolonych. Napisał: „Lehrbuch der Stereochemie" (1904), „Neuere Anschauungen auf dem Gebiete der anorganischen Chemie" (1908, 5 wyd. 1923). 1913 otrzymał nagrodę Nobla.

Wernic Henryk, pedagog pol., (1829—1905), oprócz licznych podręczników do nauki początkowej i przekładów dzieł obcych, oddzielnie wydał m. i.: „Myśli o wychowaniu i nauczaniu" (1895), „Praktyczny przewodnik wychowania" (1891), „Co i jak robią rzemieślnicy, opis rzemiosł dla młodzieży, tudzież przewodnik przy wyborze powołania" (1898), „Znakomici rzemieślnicy i przemysłowcy" (1898), „Wychowanie dziecka" (1888), „Pogadanki o życiu, popularny wykład nauki obyczajowej" (1882), „Pierwszy rok nauki systematycznej dla nauczycieli i wychowawców" (1883), „Stanisław Konarski, jego życie i działalność wychowawcza" (1900).

Wernigerode, miasto okręg. i uzdrowisko klimat. w Prow. Saskiej (Niemcy), u płn. podnóży Harzu, nad rz. Holtemme, przy kolei: Halberstadt—Ilsenburg z 22.964 mieszk., zamkiem, muzeum, ogrodem zoologicznym i przemysłem. Miasto (od 1229) było od ok. 1100 do 1645 stolicą samodzielnego hrabstwa, którem od 1429 rządzili panowie Stolberg.

Werniksy, odmiana pokostów (ob. Pokost).

Wernyhora, kozak z okolic naddnieprzańskich ze wsi Dmytrykówki, zyskał swojemi przepowiedniami wielką sławę u ludu. 1766 przybył na polską Ukrainę, gdzie wpływy swoje starał się wyzyskać dla pacyfikacji stosunków. Zagrożony przez hajdamaków, schronił się na wyspę na rzece Rosi, czczony niemal jako święty przez okoliczną ludność. W. stał się ulubionym bohaterem szeregu naszych pisarzy; Michał Czajkowski osnuł wokół jego osoby powieść zatytułowaną „Wernyhora". Szereg przepowiedni W. miało się w zupełności sprawdzić: m. in. wypadki w czasach Stanisława Augusta, przepowiedział nieszczęśliwy koniec wyprawy Napoleona I, a nawet czas odrodzenia ukochanej przez siebie Polski.

Werona (włos. Verona), stolica prowincji w Wenecji (Włochy) nad Adygą, przy kolei: Medjolan—Wenecja ze 151.707 mieszk. Miasto posiada wiele zabytków architektury kościelnej (katedra Santa Maria Matricolare z 1187 z romańską fasadą, bazylika San Giovanni in Fonte z XII. w., romański kościół San Zeno Maggiore z XII. w. ze wspaniałym, rzeźbionym portalem, gotycki San Fermo Maggiore z 1313—19 i Sant' Anastasia z 1260—1481, kościoły: San Bernardino z 1451—66, San Giorgio z XVI. w., renesansowy Santa Maria in Organo z 1481, Santi Nazaro e Celso z 1464) i świeckiej (pałace: della Ragione z 1193 z fasadą z 1524, dei Signori z XIII. w., pierwotnie zamek Scaligerów, których gotyckie grobowce wznoszą się przed kościółkiem Santa Maria Antica z XII. w., dalej renesansowa Loggia del Consiglio z 1476—93, Casa dei Mercanti z 1210, Castel San Pietro i Castel vecchio z 1356, obecnie muzeum, i wiele innych). Wiele z renesansowych budowli i mury miejskie są dziełem Sanmicheli'ego. Z budowli starożytnych zachowały się dobrze: owalny amfiteatr (ok. 190), Porta Borsari (265 r.) i Arco dei Leoni (III. w.). Z instytucyj naukowych posiada W. Akademję Sztuk Pięknych, kilka bibljotek (z miejską na czele) i muzeów. Poza tem posiada miasto, będące również silną twierdzą, znaczny przemysł, głównie wojenny, żelazny, zapałczany, bawełniany, papierowy i drukarski.

W. jest jednem z najstarszych miast Italji. W 249 pobił tu Decjusz cesarza Filippusa, w 312 Konstantyn Pompejana, w 403 Stilichon Alaryka, a w 489 Teodoryk Odoakra. W średniowieczu panowała tu rodzina della Scala (ob.). Od 1387 należała W. do Medjolanu, a od 1405 do Wenecji.

Weronal ($(C_2H_5)_2:C:(CO.NH)_2:CO$), kwas dwuetylobarbiturowy, ciało krystaliczne, łatwo rozpuszczalne w gorącej wodzie. W. używa się w lecznictwie jako środka uspokajającego i nasennego. Do pochodnych kwasu barbiturowego, o analogicznem zastosowaniu należą: proponal, dial, luminal.

Weronicz Maksymiljan, współcz. pisarz pol., napisał zbiór opowiadań „Płomienie u brzegów", dramat: „Wędrowiec i kobieta".

Weronika, św., niewiasta jerozolimska, która w czasie drogi krzyżowej miała otrzeć chustą twarz Chrystusowi. Zwać się miała właściwie Berenike. Legenda o W. sięga V. w.

Werowski Ignacy, aktor pol., (1773—1841), występował w teatrze Bogusławskiego i w Teatrze Narodowym, później Rozmaitości w Warszawie, filar klasycznej tragedji, kreował też role w komedjach Fredry.

Werra, rzeka w środk. Niemczech, długa 293 km. Wypływa na płd.-zach. stokach Lasu Turyngskiego, płynie pod Hildburghausen, Meiningen i pod Münden łączy się z Fuldą, tworząc Wezerę.

Werria (Verria, Berrhaia), miasto w nomos Saloniki (Grecja), przy kolei: Saloniki—Monastyr z 14.527 mieszk.

Wersal (franc. Versailles), stolica depart. Seine-et-Oise (Francja), wśród piaszczystej wyżyny na płd.-zach. od Paryża, połączona tramwajem ze stolicą, ma 68.575 mieszk., zamek na wielkim Place d'Armes, katedrę z 1742—54, kościół Notre Dame zbudowany przez J. H. Mansarta w 1684—86, dużą bibljotekę, Muzeum Rewolucji oraz przemysł metalowy, ceramiczny i chemiczny.

W 1661—84 zamienił Mansart z polecenia Ludwika XIV tutejszy zamek myśliwski na wspaniałą rezydencję, otoczoną przez Lenôtre'a przepięknemi ogrodami. Sławną zwłaszcza jest w zamku wersalskim galerja zwierciadlana stworzona przez Ch. Lebruna. W parku wersalskim znajduje się również Trianon. W 1833—37 zamieniono zamek z polecenia Ludwika Filipa na muzeum narodowe. Jako siedziba królów Francji (od Ludwika XIV) był W. również świadkiem wielu historycznych zdarzeń. 3 września 1783 zawarła tu Francja i Stany Zjedn. pokój z Anglją, 4 maja 1789 otwarto tu Stany Generalne, 5/6 październ. b. r. nastąpił pochód tłumu paryskiego na W. W 1871 okrzyknięto w Galerji zwierciadlanej króla pruskiego Wilhelma I. cesarzem Niemiec (18 stycznia), a 26 lutego 1871 podpisano wstępne warunki pokoju między Francją i Niemcami. Od końca 1917 radziła tu najwyższa rada wojenna Ententy, a 28 czerwca 1919 podpisano w W. traktat pokojowy, który zakończył wojnę światową i umocnił niepodległość Polski.

Wersalska uchwała, powzięta przez premjerów Francji, Anglji i Włoch dnia 3 czerwca 1918 stwierdzała, że odbudowa zjednoczonego i niezawisłego państwa polskiego z wolnym dostępem do morza stanowi jeden z warunków trwałego i sprawiedliwego pokoju.

Werset, wiersz lub kilka wierszy w ustępie tekstu, stanowiących pewną całość i zawierających pewną myśl, np. w Biblji, w Koranie, w Wedach i t. p.

Wersja (z nowołac.), 1. tłumaczenie, wykład; 2. pewien odrębny sposób wytłumaczenia lub przedstawienia rzeczy.

Wersyfikacja (z łac.), sposób budowania wiersza, zbiór form wierszowych, prawidła budowy wiersza. O w. polskiej por. K. Wóycicki, „Forma dźwiękowa", J. Łoś „Wiersz polski w jego dziejowym rozwoju". Por. też Poetyka.

Wertach, lewoboczny dopływ rz. Lech w Bawarji, długi 130 km. Wypływa z Alp Allgauskich, uchodzi pod Augsburgiem.

Wertch (wertep, lejek krasowy), zamknięta zaklęsłość lejkowata, wytworzona przez działalność krasową. U nas występują w. na wyżynie podolskiej. Jeziora wertepowe (okna) są to jeziora położone w lejkach krasowych.

Werteks (łac.: vertex), punkt na sferze niebieskiej, ku któremu są skierowane ruchy gwiazd, tworzących t. zw. „prądy". Każdy z prądów ma swój własny w.

Werter, ob. Werthers Leiden.

Wertheim Juljusz, kompozytor pol., (1881—1928), uczeń M. Moszkowskiego i Noskowskiego, pianista, napisał w stylu brahmsowskim preludja fortepianowe, sonaty i warjacje, ballady, sonatę skrzypcową, na orkiestrę cztery symfonje, warjacje op. 19, nadto cenne pieśni.

Werthers Leiden, (właśc. „Leiden des jungen Werthers", t. j. Cierpienia młodego Wertera), powieść Goethego (ob.). Stąd określenie werteryzm. Por. Konst. Wojciechowski: „Werter w Polsce" (II wyd. 1925).

Wertykalne koło (wertykał), ob. Pionowe koło.

Wertykalny, pionowy.

Wervicq (flam. Wervik), miasto w Zach. Flandrji (Belgja), nad rz. Lys i granicą francuską z 10.627 mieszk. i koronkarstwem.

Werwa (z franc.), ożywienie, energja, zapał, entuzjazm.

Weryfikacja (z nowołac.), sprawdzenie ważności (np. dokumentu, stopnia oficerskiego i t. d.).

Weryho, 1. Marja, pol. pisarka i działaczka pedagogiczna, wybitnie zasłużona, zwłaszcza na polu wychowania przedszkolnego w Król. Kongresowem, wydała m. i.: „Jak zająć dzieci w wieku przedszkolnym" (1900), „Gimnastyka dla dzieci" (1887), „Gry i zabawy towarzyskie w pokoju" (1900), „Śpiewy i zabawy w pokoju i w ogrodzie" (1890), „Wychowanie przedszkolne" (1895, razem z J. Strzemeską) i i., liczne utwory dla dzieci: „Nacia na pensji" (1890), „I ja już czytam" (1898), „Dla Józi, powiastki dla małych dzieci" (1896), „Las" (1893), „W lecie" (1896), „Nasi przyjaciele" (1888).

„W zimie" (1897), „Wróble" (1899), „Wśród swoich" (1901) i i.

2. Władysław, filozof pol., (1868—1916), studja filozoficzne w Berlinie, Pradze czeskiej, Bernie. Działał przedewszystkiem nad zorganizowaniem ruchu filozoficznego w Polsce. Założyciel i redaktor „Przeglądu filozoficznego" (1897—1916); przy jego udziale powstało: Polskie Towarzystwo Filozoficzne (1904), Polskie Towarzystwo Psychologiczne (1907), Polskie Towarzystwo Badań nad dziećmi (1907), Pracownia psychologiczna w Warszawie (1911, późniejszy Warszawski Instytut Psychologiczny), Komisja do badań dziejów filozofji (1913), Instytut Filozoficzny (1915). Dzieła: „Dumki białoruskie", „Podania białoruskie", „Podania łotewskie" i i.

Weryzm (Verismus, nowołac. od łac. verus, „prawdziwy"), włoska nazwa realizmu w literaturze, muzyce i sztuce. Stąd w e r y s t a i t. p.

Wesel, miasto okręg. w Nadrenji (Niemcy), przy ujściu rzeki i kanału Lippe do Renu z 24.136 mieszk., szeregiem starych budowli (m. in. zamek z XV. w.), muzeum, portem rzecznym i przemysłem.

Wesele, uroczystości, związane z zawarciem związku małżeńskiego. Mimo wielkiej ich różnorodności w różnych czasach i u różnych ludów, wszędzie prawie występują w nich pewne zwyczaje o znaczeniu symbolicznem, podkreślające zerwanie z dotychczasowym sposobem życia, rozpoczęcie nowego jego okresu.

U ludów pierwotnych obrzędy weselne pojawiają się dopiero wśród ludów kulturalnie nieco wyżej stojących. Najważniejszym wśród nich jest wypłata ceny kupna za żonę, albo też praktykowane u niektórych ludów wzajemne obdarowywanie się rodzin mających się pobrać młodych. Ważną też rolę odgrywają ofiary i zabiegi symboliczne, mające zapewnić płodność nowemu małżeństwu.

U Izraelitów pan młody po podpisaniu kontraktu ślubnego i wypłaceniu umówionej sumy wprowadzał zasłoniętą pannę młodą do domu swoich rodziców. U Greków, a podobnie i u Rzymian, uroczyście wprowadzano pannę młodą do domu jej przyszłego małżonka, gdzie ubierano ją w tunikę kobiety zamężnej, oddawano klucze domostwa; następnie dotykała wraz z mężem ognia i wody. Tu też należą zachowane jeszcze wśród naszego ludu śpiewy, szereg zwyczajem określonych obrzędów tego rodzaju, jak pożegnanie się z rodzicami, błogosławieństwo ich udzielane młodym, pożegnanie z całym domem, oczepiny, uczta weselna z całym szeregiem zwyczajowo ustalonych potraw i t. p. Nad zachowaniem tych zwyczajów w czasie w. czuwają starosta i starościna weselni, ludzie starsi, wybierani zwykle z grona krewnych lub powinowatych państwa młodych. U mieszkańców miast zwyczaje te w większości dziś zaginęły, ograniczając się do przyjęcia po zawarciu ślubu. Por. Małżeństwo.

Weselne obrzędy, ob. Wesele.

Wesendonk (W e s e n d o n c k) Mathilde, z domu Luckemeyer, poetka niem., (1828—1902), znana jako przyjaciółka R. Wagnera, który stworzył muzykę do jej „Fünf Gedichte". Listy Wagnera do niej wyd. W. Golther (83. wyd. 1920).

Wesermünde, miasto w Hannowerze (Niemcy), powstałe z połączenia miast: Geestemünde i Lehe, przy ujściu rz. Geeste do Wezery i kolei: Brema—Bremerhaven z 73.544 mieszk., 2 muzeami, portem drzewnym i rybackim oraz znacznym przemysłem i handlem (największy w Niemczech rynek handlu rybami).

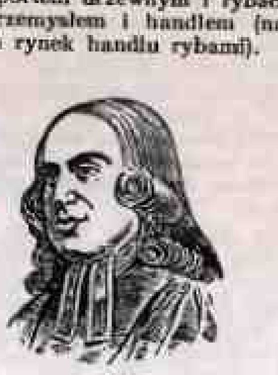

J. Wesley.

Wesley John, teolog ang., (1703—1791), założył z bratem swoim C h a r l e s'e m W. (1707—1788) sektę t. zw. m e t o d y s t ó w (ob.), autor wielu dzieł: „Prose Works", 1829—41, 14 t., wraz z swoim bratem „Poetical Works" (1868—72, 13 t.).

Wesleyanie, zwolennicy nauki Wesley'a (ob.), t. j. metodyści (ob.).

Wespazjan.

Wespazjan (V e s p a s i a n u s) Titus Flavius, jako rzym. cesarz (69—79) I m p e r a t o r C a e s a r V. A u g u s t u s, (9—79 po Chr.), z prostej rodziny, 51 konsul, mianowany 67 przez Nerona głównodowodzącym w wojnie żydowskiej, prowadził ją zwycięsko. Po upadku Othona obwołały go w początku lipca 69 legjony cesarzem, co później po zamordowaniu Witeljusza (21 grudnia 69) uznał senat. Przez poszanowanie praw i rozumną administrację, zwłaszcza finansów, starał się uleczyć rany, zadane państwu wojnami domowemi. Mimo wielkiej oszczędności dbał o piękny wygląd Rzymu i wznosił okazałe budowle, z których najwspanialszą był amfiteatr Flawjuszów, dziś jeszcze budzące podziw Kolosseum. Wojnę z Żydami zdał swemu synowi Tytusowi (ob.).

Wessel, bezludna grupa wysp u płn.-wsch. krańca Ziemi Arnhem w płn. Australji.

Wessel, 1. poprzednik i zwiastun reformacji, (ob. Gansfort).

2. Johan Herman, poeta norw.-duń., (1742—1785), wybitny członek „Towarzystwa Norweskiego" w Kopenhadze, które wszczęło norweskie odrodzenie narodowe. Wyróżnił się jako satyryk, jego arcydziełem parodja dramatu klasycznego „Kjaerlighed uden Stromper" („Miłość bez pończoch", 1772).

Wessel Teodor, podskarbi w. koronny, od 1759 wojewoda łęczycki, od 1761 podskarbi w. kor. W życiu politycznem polskiem w czasach Stanisława Augusta odgrywał wybitną rolę, jako stronnik konfederacji barskiej. Po upadku konfederacji sprzedał W. urząd podskarbiego Ponińskiemu i wycofał się z życia publicznego.

Wesselényi Miklós, baron, patrjota węg., (1796—1850), przywódca opozycji stanowej z 1830 r., uwięziony, stracił wzrok w więzieniu.

Wessex (Zachodnia Saksonja), jedno z państw anglosaskich, założone według legendy przez Cerdika, który 519 przyjął tytuł króla. Za panowania króla Egberta (ob.) wchłonął W. wszystkie państwa anglo-saskie. Stolicą państwa był W i n c h e s t e r.

West, 1. Benjamin, malarz ang., (1738—1820), jeden z założycieli londyńskiej Akademji Sztuk Pięknych, malował obrazy historyczne, naznaczowane chłodnym akademizmem; wykonywał też litografje.

2. Rebecca, właśc. C e c i l y F a i r f i e l d, powieściopisarka ang., * 1892, autorka psychoanalitycznej powieści wojennej „The Return of the Soldier" (1918), humorystyczno-satyrycznej pow. obyczajowej „The Judge" (1922, za uświadomieniem seksualnem), cennego studjum „Henry James" (1916).

West Allis, miasto w stanie Wisconsin (Ameryka płn.), na zach. od Milwaukee z 18.366 mieszk. (1.000 Polaków) i przemysłem metalowym.

West Bromwich, miasto w Staffordshire (Anglja), przy kolei: Birmingham—Wellington z 83.000 mieszk., kopalniami węgla oraz przemysłem żelaznym, kablowym i szklanym.

West Ham, miasto w okręgu polic. Londynu, na płn. od Tamizy, naprzeciw Greenwich z 315.400 mieszk. i znacznym przemysłem.

West Hoboken, miasto w zach. New Jersey (Ameryka płn.), naprzeciw Nowego Jorku, na płn. od Hoboken z 41.758 mieszk.

West Lothian (L i n l i t h g o w s h i r e), hrabstwo w Szkocji z 311 km² i 84.200 mieszk. Stolicą jest L i n l i t h g o w.

West New York, miasto w stanie New Jersey (Ameryka płn.), naprzeciw Nowego Jorku, nad Hudsonem z 45.000 mieszk., z przemysłem i portem.

West Palm Beach, miejscowość kąpielowa na wsch. wybrzeżu Florydy z 19.146 mieszk. i portem lotniczym.

West-Point, miejscowość w stanie New York nad rzeką Hudson, fortyfikowana przez generała Kościuszkę. Znajduje się tam akademja wojskowa St. Zj. Am. Płn., założona w 1802 r.

West Virginia, ob. Wirginja Zachodnia.

Westa (V e s t a), italska bogini ogniska domowego, odpowiadająca greckiej Hestia (ob.). W małej okrągłej świątyni W. w Rzymie mieściło się ognisko państwowe z wiecznym zniczem, który podtrzymywać było zadaniem Westalek (ob.). Każdego 1 marca odnawiano ogień; jego wygaśnięcie poczytywano za nieszczęście dla państwa. We wnętrzu świątyni znajdowała się Penus (spiżarnia) Vestae z domniemanem Palladium (ob.). W czasie państwowego święta W. (Vestalia), 9 czerwca, matrony składały bogini ofiarę z pokarmów.

Westalka.

Westalki, sześć kapłanek bogini Westy (ob.), które przy wstępowaniu musiały mieć sześć do dziesięciu lat, ciało posiadać bez skazy, pochodzić z wolnych i żyjących jeszcze rodziców. Po 30-letniem wykonywaniu urzędu mogły wrócić do życia prywatnego i wyjść zamąż. Zadaniem ich było podtrzymywanie i oczyszczanie wiecznego ognia w świątyni Westy, składanie ofiar i t. d. Nadzór nad niemi sprawował Pontifex, który za wygaśnięcie ognia kazał je chłostać, a za naruszenie czystości żywcem zamurowywać. Były nietykalne, ich obecność chroniła przed gwałtem, a spotkanie ratowało prowadzonego na karę przestępcę. Nosiły ostrzyżone włosy, długie białe szaty, białe przepaski na czole z opadającemi wstęgami. Zniósł W. dopiero Gracjan 382 po Chr.

Westarp Kuno, polityk niem., ur. 1864, 1891—1919 urzędnik administracyjny Rzeszy, 1908—18 członek Reichstagu z ramienia konserwatystów, 1920 z ramienia niemiecko-narodowych, 1926—1928 prezes partji, znany ze swych skrajnie nacjonalistycznych przemówień i publikacyj (m. i. na łamach „Kreuzzeitung"), dziś bez większych wpływów, napisał m. in.: „Die Regierung des Prinzen Max von Baden und die Konservative Partei 1918" (1928).

Westerås, ob. Västerås.

Westerbotten, ob. Västerbotten.

Western Islands, ob. Hebrydy.

Westernorrland, ob. Västernorrland.

Westerów (Vesterov), wieś i uzdrowisko górskie na Spiszu słowackim (Czechosłowacja), u płd. podnóża Tatr, 4 km na zach. od Szmeksu.

Westerplatte, część portu gdańskiego przy starem ujściu Wisły, 5 km od Gdańska, w której Polska ma prawo zakładać magazyny amunicyjne.

Westerwald, część Nadreńskich gór Łupkowych w Hessen-Nassau i w Nadrenji, między rz. Lahn, Renem i Sieg. Jest to płaskowyż, wysoki na wsch. 500—600 m (na zach. i płd. 300—400 m), na którym sterczą wulkaniczne wznie-

sienia. Najwyższym punktem jest Fuchskauten (657 m). Zbudowany jest W. ze skał dewońskich, trzeciorzędowych i wulkanicznych, z kopalin występuje tu żelazo. Zach. część gór jest pokryta lasem.

Westfalja (niem. Westfalen), pruska prowincja (od 1815) w płn.-zach. Niemczech z 20.209 km^2 i 4,909.318 mieszk.

Środkowa W. obejmuje część niżu Niemieckiego, natomiast większa płd. i płn.-wsch. część W. należy do Średniogórza Niemieckiego (Nadreńskie góry Łupkowe i góry Wezerskie), z którego leżą na terenie W. góry: Lenne (656 m), Ebbe (663 m), Rothaar (Langenberg, 843 m), Egge i Las Teutoburski. Kraj obfituje w kopaliny, zwłaszcza w węgiel kam. (wsch. część zagłębia Ruhry), a poza tem w rudy żelaza, cynku, antymonu, ołowiu, siarki oraz w marmury i źródła mineralne. W. leży w dorzeczu rz. Ems, Wezery i Renu. Z licznych kanałów najważniejsze są: kanał Dortmund-Ems, Mittellandzki i Lippe. Dortmund ma średnią temperaturę stycznia 1°, lipca 17°, roku $8{,}9^{\circ}$, opadów rocznie 700 mm.

Ludność przeważnie dolnosaska wyznaje w 47,3% religję protestancką, w 49,8% katolicką, Żydów jest tylko 0,5%. Do 1919 mieszkało w W. ok. 500.000 Polaków, którzy jednak przenieśli się w lwiej części do Francji i Belgji. Do wielkich miast należy Dortmund, Gelsenkirchen, Bochum, Hagen i Münster. W 1925 r. rolnictwem trudniło się 19,8% ludności, przemysłem i rękodziełami 54,8%, handlem i komunikacją 14,2%. W 1928 role uprawne zajmowały 41,6% obszaru, łąki i pastwiska 19,8%, lasy 27,5%. Przeważającym typem własności jest własność średnia (5—20 ha). Dużą rolę odgrywa również chów bydła, zwłaszcza świń (1,453.000 sztuk). W przemyśle pracowały w 1925 r. 1,166.864 osoby w 103.730 zakładach. Skupia on się głównie w westfalskiej części zagłębia Ruhry. Dominuje przemysł żelazny, stalowy, maszynowy, wojenny, cynkowy, szklany, budowlany, tytoniowy, tekstylny i spożywczy. Kolei posiada kraj 3.501 km. W. dzieli się na 3 rejencje (Münster, Minden i Arnsberg) i 53 powiaty, w tem 21 miejskich. Stolicą jest Münster.

Westfalski pokój, zawarty 24. I. 1648 w Monasterze (Münster), zakończył wojnę trzydziestoletnią (ob.). Podpisali go przedstawiciele Francji, Szwecji, cesarz i książęta niemieccy. Regulował on stosunki w Europie aż do czasów wybuchu w. rewolucji franc. Uznano w nim wolność przymierzy książąt Rzeszy nawet z państwami ościennemi, potwierdzono pokój religijny augsburski z 1555. Francja otrzymała Alzację, Szwedzi Pomorze i szereg miast. Uznano niezależność Niderlandów i Szwajcarji.

Westfield, 1. miasto w płd. Massachusetts (Ameryka płn.), nad Westfield River z 19.523 mieszk. (3.500 Polaków) i przemysłem. 2. miasto w stanie New Jersey, przedmieście Nowego Jorku z 10.016 mieszk.

Westhoughton, miasto w Lancashire (Anglja), przy kolei: Manchester—Wigan z 15.592 mieszk., kopalniami węgla i przemysłem tekstylnym.

Westinghouse George, inżynier płn. ameryk., (1846—1914), wynalazca pneumatycznego hamulca kolejowego.

Westland (Het), żyzna kraina w płd. Holandji, której ośrodkiem jest Naaldwijk.

Westmacott, 1. Sir (od 1837) Richard, rzeźbiarz ang., (1775—1856), prof. londyńskiej Akademji. Z dzieł jego, o wyraźnym wpływie Canovy, wymienić należy: posąg Nelsona na wyspie Barbados, pomnik Pitta, Foxa, Addisona i i. w Opactwie Westminsterskiem, „Achilles" w Hyde Park'u itd.

2. Richard, rzeźbiarz, syn i uczeń poprzed., (1799—1872), wykonał szereg popiersi, reljefy w przyczółku Nowej Giełdy w Londynie, pomnik arcybiskupa Howley'a w katedrze w Canterbury i i.

Westmanland, ob. Västmanland.

Westmeath (irl. An Jar-mhidhe), hrabstwo w prow. Leinster (Irlandja) z 1.763 km^2 i 56.818 mieszk. Stolica: Mullingar.

Westminster, dzielnica Londynu, na lewym brzegu Tamizy z pałacem królewskim, parlamentem, ministerjami, pałacem Saint James i Buckingham, opactwem W., katolicką katedrą westminsterską, Imperial Institute i Galerją Narodową.

Westminster Abbey, dawne opactwo W., wybudowane 1245—1760, obecnie katedra anglikańska w Londynie; długość kościoła 162 m, szerokość 62 m. W W. A. znajdują się groby królewskie, zasłużonych obywateli i grób nieznanego żołnierza.

Westminster College, jedna z najsłynniejszych ang. Public Schools, nowo zorganizowana 1560 przez królowę Elżbietę. Znana też przez coroczne przedstawienia komedyj łacińskich (Westminster Plays).

Westminster Gazette, gazeta liberalna, założ. w Londynie 1893, pod kierownictwem redaktorów „Pall Mall Gazette" (ob.), od 1926 połączona z „Daily News".

Westmorland, hrabstwo w płn.-zach. Anglji z 2.043 km^2 i 62.000 mieszk. Stolicą jest Kendal.

Weston super Mare, miasto i miejscowość kąpielowa w Somersetshire (Anglja), nad kanałem Brystolskim z 31.645 mieszk.

Westphala objaw, tyle, co kolanowy odruch (ob.).

Westpreussen, ob. Prusy Królewskie.

Westray, jedna z wysp Orkney z 47 km^2 i 1.507 mieszk.

Wesz, ob. Wszy.

Weterani (łac. vetus, stary), u staroż. Rzymian stare roczniki wojskowe, a także wysłużeni żołnierze. Dzisiaj ludzie, którzy brali udział w wojnie.

Weterynarja, inaczej medycyna weterynaryjna jest to wiedza lekarska w zastosowaniu do zwierząt. Rozpoznawanie chorób wewnętrznych u zwierząt jest trudne z powodu niemożności zasięgnięcia wywiadu od pacjenta. Również i samo leczenie natrafia na przeszkody, wynikające z wielkiej masy ciała zwierzęcego, z trybu życia zwierząt, z horyzontalnej budowy wzgl. ustawienia tułowia, z owłosienia powierzchni skóry i t. p., które utrudniają już to dokładne zbadanie zwierzęcia, już to ustalenie złamanej kończyny, lub wreszcie nałożenia opatrunku w dowolnem miejscu. Zasadniczą rolę w w. odgrywa czynnik ekonomiczny, toteż niejednokrotnie nie poddaje się zwierząt dłuższemu leczeniu, ponieważ jego koszty przewyższą wkrótce wartość zwierzęcia. Wyjątek stanowią cenne zwierzęta hodowlane.

Państwowa służba weterynaryjna ma za zadanie zapobieganie zaraźliwym chorobom zwierzęcym i ich zwalczanie zapomocą środków ustawowych. Wykonuje również nadzór weterynaryjny nad obrotem zwierzętami i przetworami zwierzęcemi wewnątrz kraju oraz nadzoruje ich eksport i import. Działalność tę wykonują w poszczególnych powiatach powiatowi lekarze weterynaryjni (w starostwach), którzy podlegają pod względem fachowym kontroli lekarzy weterynaryjnych wojewódzkich. Przy władzach centralnych (Min. Rol.) ustanowiony Główny Inspektor Weterynaryjny jako najwyższy organ dla spraw weterynaryjnych. Prócz nich są samorządowi lekarze weter. w miastach o własnym statucie oraz sejmikowi lekarze weter. przy sejmikach względnie Wydziałach Powiatowych.

Kształceniem lekarzy weterynaryjnych i kultywowaniem wiedzy zajmują się uczelnie weterynaryjne. W Europie pierwsze uczelnie powstały około 1750. W Polsce istnieją 2 uczelnie, a to Akademja Medycyny Weterynarji we Lwowie, zał. w r. 1881 oraz Wydział Weterynarji przy Uniwersytecie Warszawskim. Od 1910 lekarze weter. mają możność promowania się i uzyskiwania stopnia doktora (doctor medicinae veterinariae).

Wetter (szwedz. Vättern), jezioro w płd. Szwecji, 88 m nad poz. morza z 1.899 km^2, głębokie do 120 m. Największą wyspą na jeziorze jest Visingsö. Rz. Motala odwadnia W. do Bałtyku, a kanał Göta łączy je z Kattegatem.

Wetteren, miasteczko we Wsch. Flandrji (Belgja) nad Skaldą z 17.732 mieszk. oraz przemysłem skórnym i tekstylnym.

Wetterhorn, szczyt alpejski w grupie Finsteraarhorn w kantonie Berno (Szwajcarja), wys. 3.703 m.

Wetterlé Emile, ks. polityk alzacki, (1861-1931), od 1889 duchowny, redagował francuskie dzienniki w Alzacji, od 1893 wszedł w czynne życie polityczne, założył „Elsässer Kurier", 1898—1914 członek Reichstagu, założył 1910 narodową partję alzacką, gorący patrjota franc., 1914 wstąpił do wojska franc., od 1924 poseł franc. przy Watykanie. Napisał m. in.: „L'Allemagne qu'on voyait et celle qu'on ne voyait pas" (1917), „Au service de l'ennemi" (1917), „Les coulisses du Reichstag" (2 wyd. 1922), „L'Alsace et la guerre" (1923).

Wetterstein, pasmo w wapiennych Alpach bawarsko-płn. tyrolskich, na granicy Bawarji i Tyrolu, między rz. Loisach i Izarą, wysokie do 2.963 m (Zugspitze), z wieloma lodowcami i jeziorami.

Wettin, miasto w Prow. Saskiej (Niemcy), nad rz. Salą z 2.624 mieszk. i zamkiem W., kolebką rodu Wettynów (obecnie muzeum archeolog.). Od 1290 należało miasto do arcyb. magdeburskiego.

Wettin (Wettynowie), saski ród hrabiowski, wywodzący się od hrabiego Dytrycha z X. w. W. otrzymali margrabstwo miśnieńskie 1089, 1263 Turyngję, 1423 elektorat saski. Od 1485 podzielili się na starszą linję ernestyńską i młodszą albertyńską. Z młodszej linji albertyńskiej pochodzili królowie sascy, linja ernestyńska panowała w Sachsen-Weimar i Koburg-Gotha; przedstawiciele jej z księstw Sachsen-Koburg-Gotha utworzyli nowe dynastje: w Anglji od Edwarda VII, Portugalji od Ferdynanda II, w Bułgarji od Ferdynanda I, w Belgji od Leopolda I.

Wettstein Ryszard, botanik austr., (1863—1931), ostatnio prof. w Wiedniu. Wydawał „Österreichische botanische Zeitschrift". Najważniejsze dzieło: „Hb. der systematischen Botanik" (1902—08, 2 t., 3 wyd. 1923—24).

Wetzlar, miasto okręg. w Nadrenji (Niemcy), przy ujściu rz. Dill do Lahnu i kolei: Giessen—Koblencja z 16.482 mieszk., katedrą z XII.—XV. w., muzeum oraz przemysłem. Już w XII. w. był W. miastem Rzeszy. Na tle przeżyć w W. i okolicy napisał Goethe swego „Werthera".

Wewnętrzne oddychanie, ob. Oddychanie.

Wewnętrzne tarcie, ob. Lepkość.

Wewnętrzne wydzielanie, wydzielanie (ob.) specyficznych ciał (hormonów) przez gruczoły, które swego produktu nie wydzielają przewodem odprowadzającym na zewnątrz, lub do jednej z jam ciała, lecz oddają go krwi i limfie (gruczoły o w. w.: trzustka, przysadka mózgowa, gruczoły płciowe, nadnercza, tarczyca, gruczoły przytarczyczne, grasica i t. d.). Hormony z krwią dostają się do odległych narządów i tkanek, gdzie okazują charakterystyczne działanie. Działanie to jest udowodnione, gdyż operacyjne usunięcie jednego z gruczołów o w. w., powoduje t. zw. objawy wypadowe, które po wszczepieniu powrotnem danego gruczołu, lub po wstrzykiwaniu wyciągu z niego, ustępują. Przemianę materji reguluje współdziałanie (synergismus) oraz przeciwdziałanie (antagonismus) pojedynczych hormonów, tak n. p. insulina powoduje wytworzenie się glikogenu z cukru gronowego, natomiast adrenalina powoduje rozpad glikogenu na cząsteczki cukru. Wzrost kości regulują: grasica, przysadka mózgowa, gruczoły płciowe i t. d. Przy t. zw. zaburzeniach w w. w. równowaga współpracy pojedynczych gruczołów o w. w. jest zaburzona tak, że jeden gruczoł zyskuje przewagę działania nad drugim. Przez wytrzebienie (kastrację) i przeszczepienie gruczołów płciowych na osobników płci przeciwnej, przekonano się, że t. zw. wtórne oznaki płciowe zależą od hormonów płciowych. Rozwój gruczołu mlecznego i jego działalność po porodzie zależy również od gruczołu płciowego, a także pewne zaburzenia umysłowe zależą od w. w. (Por. Tetanja, Basedowa choroba, Śluzakowaty obrzęk, Kretynizm, Otyłość, Addisona choroba, Akromegalja, Cukrzyca).

Wexford (irl. Loch Garman), nadmorskie hrabstwo w prow. Leinster (Irlandja) z 2.351

km² i 95.848 miesz. Stolica W., przy ujściu rz. Slaney ma 11.879 miesz., port i przemysł rolniczy.

Weyberg Zygmunt, mineralog pols., ur. 1872, prof. uniwers. we Lwowie, prace z mineralogji i krystalografji: „Wiadomości początkowe z mineralogji" (1907), „Badania nad krystalogenezą" (1910) i in.

Weychert-Szymanowska Władysława, pol. pisarka i działaczka pedagogiczna, *1874, wydała m. i.: „Stylistyka oraz teorja prozy i poezji do użytku szkolnego" (1898), „Życiorysy naszych najlepszych poetów XVI. stul." (1900), „Krótki zarys piśmiennictwa polskiego" (1902), „Kilka słów o historycznym podkładzie w Legjonie Wyspiańskiego" (1911), „Życie na kursach dla dorosłych" (1922, razem z I. Kolińskową), „Język polski. Metodyczne wskazówki dla samouków" (1923), „Nauczanie dorosłych czytania i pisania" (1921).

Weyden Roger van der, malarz flamandzki, (ok. 1400—1464), pracował głównie w Brukseli. W. jest głównym mistrzem szkoły brabanckiej, wywarł bardzo znaczny wpływ na malarstwo północne 2. poł. XV. w. Główne dzieła: „Ukrzyżowanie" i „Zdjęcie z krzyża" (Escorial), ołtarz św. Jana, tryptyk z „Pokłonem 3 króli", malowany do kościoła w Middelburg, „Portret kobiecy" (wszystkie trzy w Berlinie), tryptyk z „Chrystusem na krzyżu" (Wiedeń), „Sąd ostateczny" (ok. 1450, Beaune), „Siedm Sakramentów" (Antwerpja), „Pokłon trzech króli" (Monachjum), „Opłakiwanie Chrystusa" (Florencja).

Weygand Maxime, generał franc., ur. 1867, dowodził w wojnie światowej zrazu jako pułkownik pułkiem huzarów, od września 1914 szef sztabu marszałka Focha, od 1916 generał brygady, 1920 w czasie wojny bolszewickiej (lipiec—październik) w Polsce, gdzie radami swemi wspierał kierownictwo armji polskiej, przedewszystkiem w krytycznym okresie od połowy lipca do połowy sierpnia; od 1924 członek Najwyższej Rady Wojennej, maj—październik 1924 Wyszki Komisarz Syrji, następnie kierownik akademji wojskowej w Paryżu, od 1930 szef sztabu generalnego, następnie generalny inspektor francuskich sił zbrojnych i wiceprezes Najwyższej Rady Wojennej. Napisał m. in. „Bitwa o Warszawę" (1930).

Weyl Hermann, matematyk niem., ur. 1885, jeden z najwybitniejszych matematyków współczesnych, pracuje nad teorją funkcyj analitycznych, geometrją różniczkową, teorją grup, fizyką teoretyczną. Napisał: „Raum, Zeit, Materie" (1918), „Gruppentheorie u. Quantenmechanik" (1928) i in.

Weymouth, miasto w stanie Massachusetts (Ameryka płn.), na płd.-wsch. od Bostonu z 15.834 miesz. i przemysłem (maszyny, obuwie i i.).

Weymouth and Melcombe Regis, miasto portowe w Dorsetshire (Anglja), nad zatoką Weymouth (kanał La Manche) z 24.556 miesz., kąpielami morskiemi, przemysłem okrętowym i handlem.

Weyprecht Karl, austrj. marynarz i badacz okolic polarnych, (1838—1881), odkrył w 1872—74 wraz z Payer'em Ziemię Franciszka Józefa i napisał 2 dzieła o zjawiskach podbiegunowych.

Weyr Rudolf, rzeźbiarz austrj., (1847—1914), wykonał wypukłorzeźby na pomniku Grillparzera, pomnik Brahmsa, monumentalną studnię alegoryczną przed Burgiem w Wiedniu i i.

Weyse Christoph Ernst Friedrich, narodowy kompozytor duński, (1774—1842), organista w Kopenhadze, wydał zbiór starych pieśni bardów do śpiewu z tow. fortepianu.

Weyssenhoff, 1. Jan, generał polski, (1773—1848), odznaczył się w wojnach napoleońskich, szczególniej 1809 i 1812 r. jako dowódca 12-go p. p.; za królestwa Polskiego dowodził dywizją ułanów. Zostawił „Pamiętnik" (1904).

2. Henryk, malarz polski, (1859—1922), kształcił się w warszawskiej Szkole Rysunkowej u Gersona, w Akademji petersburskiej u prof. Willewalda, oraz w Monachjum. Malował zwierzęta, sceny leśne, motywy ze Żmudzi, Litwy i Polesia. Główne dzieła: „Transport rannych", „Cmentarz", „Śnieg", „Świt", „Spleen", „Szron", „Zmierzch" i in.

J. Weyssenhoff.

3. *Józef*, powieściopisarz pol., (1860—1932), w l. 1879—85 studjował prawo w uniw. dorpackim, gospodarował w maj. Samoklęski w pow. lubartowskim, w l. 1891—96 redagował „Bibljotekę Warszawską", po wojnie zamieszkał w Bydgoszczy. W 1929 otrzymał nagrodę literacką m. Poznania. Główne jego dzieła: „Żywot i myśli Zygmunta Podfilipskiego" (1898) i „Soból i panna" (1911, cykl myśliwski). Nadto: „Lyrica" (1894), „Z Grecji" (1895), „Zaręczyny Jana Belskiego" (1894), „Za błękitami" (1894), „Sprawa Dołęgi" (1902), „Syn marnotrawny" (1904), „Dni polityczne. I. Narodziny działacza. II. W ogniu" (1906—08), „Unja" (1910, powieść litewska), „Hetmani" (1911), „Erotyki" (1911), „Znaj pana" (1912, nowe wyd. p. t. „Nowele", 1920), „Gromada" (1913), „Puszcza" (1914), „Cudno i ziemia cudeńska" (191), „Noc i świt" (1925), „Mój pamiętnik literacki" (1926), „O sztuce pisarskiej Pawła Cazin" (1928), „Jan bez ziemi" (1929), „Ulica" (1930, w „Gaz. Warsz."). Artykuły krytyczne w „Biblj. Warsz." i „Tyg. Ilustr." (tu m. i. głośny atak na Wyspiańskiego, przeciw czemu Ign. Matuszewskiego „Weyssenhoff i laury Wyspiańskiego", 1910). Charakterystykę ob. t. 13, str. 243. Wyd. zbiorowe od 1932 (ze studjum J. E. Skiwskiego). Ważniejsze studja o W.: A. Potockiego, Ign. Matuszewskiego, Z. L. Zaleskiego, A. G. Siedleckiego, Z. Wasilewskiego, O. F. Battaglii, M. Piszczkowskiego.

Wezera (niem. Weser, łac. Visurgis), rzeka w płn.-zach. Niemczech, długa 480 km (z Werrą 756 km), z tego 480 (548) km żeglowna, z dorzeczem 46.548 km². Powstaje z połączenia rz. Werry i Fuldy pod Münden (120 m szeroka), płynie przez Hannower, Hessen-Nassau, Brunświk, Westfalję, tworząc w dolnym biegu granicę między Hannowerem i Oldenburgją, przepływa pod Minden, Nienburgiem, Bremą (130 m szer.) i uchodzi pod Wesermünde (1.200 m szer.) do morza Północnego. Główne dopływy: Hamel, Aller, Lesum, Lune i Geeste z prawego, oraz Diemel, Nethe, Emmer, Werre, Que i Hunte z lewego brzegu. Statki morskie docierają W. do Bremy. Kanały łączą W. z rz. Ems, Oste i Łabą, a projektuje się połączenie jeszcze z Menem.

Wezerskie góry (Weserbergland), część średniogórza niemieckiego po obu stronach Wezery, od Münden aż po Minden, między pogórzem Heskiem, a niziną Niemiecką. Na wsch. od Wezery leżą góry: Solling, Hils, Ith, Süntel, Deister i właściwe W., zaś na zach.: Reinhardswald, Egge, Teutoburski Las i góry Wiehen. W. są zbudowane z piaskowców, wapieni i margli triasowych, jurajskich i kredowych, wysokości nie sięgają naogół ponad 500 m.

Wezgłowie, podstawka pod głowę, używana przy leżeniu; szeroko rozpowszechnione po całym świecie, spotyka się najczęściej u ludów Azji.

Wezuwjan (idokraz), minerał skałotwórczy, będący glinokrzemianem wapnia o składzie: $H_4Ca_{12}Al_6Si_{10}O_{43}$, tworzy kryształy tetragonalne barwy żółtej, zielonej, brunatnej aż do czarnej, rzadziej czerwonej lub niebieskiej. Odznacza się dużą różnorodnością ścian i kombinacyj. Poza występowaniem na Wezuwjuszu, gdzie został najpierw odkryty i gdzie występuje w wapiennych bombach, znany jest jako minerał kontaktowy i ze szczelin skał krzemianowych.

Wezuwjusz (włos. Monte Vesuvio, łac. Vesuvius), jedyny czynny wulkan na lądzie europejskim, 10 km na płd.-wsch. od Neapolu. Jest to odosobniony stożek z 2 szczytami, stojący na kolistej podstawie (200 km²), bezpośrednio nad morzem. Szczyt płd. (obecnie 1.186 m) jest właściwym W., uwieńczonym stożkiem z popiołu o nachyleniu 30—35°. Szczyt płn. Monte di Somma (1.132 m), otacza półkolem właściwy szczyt W. od płn. i wsch., oddzielony odeń doliną Atrio del Cavallo. Jest on resztką o wiele starszego krateru. Szczyt W. ulega w następstwie wybuchów znacznym zmianom. Średnica krateru wynosi obecnie 500—700 m. Podnóże góry jest gęsto zasiedlone i pokryte winnicami, między któremi rozciągają się nagie szczeliny lawowe. Na średniej wysokości jest góra po większej części pozbawiona szaty roślinnej, za wyjątkiem rozrzuconych grup kasztanów, winogradu i drzew owocowych, szczyt góry nie posiada wcale wegetacji. Na zach. stoku W. (608 m) stoi obserwatorjum, do którego prowadzi droga i kolejka elektryczna z Resiny, docierająca aż do stożka krateru (754 m), skąd do szczytu biegnie elektr. kolejka linowa.

W starożytności uchodził W. za wulkan wygasły, aż straszliwy wybuch w 79 r. zniszczył miasta Herculaneum, Pompeji i Stabiae. Od tego czasu wybuchy powtarzały się często, za wyjątkiem przerwy między 1139 i 1631 r. Od lipca 1895 do lipca 1898 wylało się z W. zgórą 100 milj. m³ lawy. Ostatni silny wybuch miał miejsce w 1906, wtedy też otrzymał szczyt swój obecny wygląd, przyczem wysokość jego zmniejszyła się o 114 m. Słabsze wybuchy miały miejsce w 1913, 1926, 1927, 1928 i 1929.

Wezykatorja, ob. Vesica.

Wezyr (tur. Vezier, arab. wazir), tytuł ministrów i najwyższych dostojników w państwie tureckiem w czasach sułtańskich; najważniejszy był wielki w., zastępca sułtana, przewodował w dywanie, w jego rękach spoczywała cała administracja machiny państwowej; w. wezyrowie zczasem usunęli w cień sułtanów, stając się faktycznymi władcami państwa.

Węch (łac. olfactus), zdolność odbierania wrażeń węchowych. Przy wąchaniu zostają podrażnione zakończenia nerwowe nerwu węchowego (nervus olfactorius) przez ciała lotne, które dostają się do nosa z prądem wdychiwanego powietrza. To podrażnienie uświadamia sobie człowiek jako wrażenie węchowe. Zakończenia nerwowe nerwu węchowego znajdują się u człowieka tylko na małej przestrzeni błony śluzowej nosa w t. zw. okolicy węchowej. Wrażenia węchowe są b. różnorodne; niektóre, np. po powąchaniu chloru, kwasu octowego, nie mają z węchem, w ścisłem tego słowa znaczeniu, nic wspólnego, gdyż powstają one wskutek zadrażnienia innych nerwów błony śluzowej nosa. Wiele wrażeń, które zwykle odnosi się do smaku potraw i napoi, to właściwie wrażenia węchowe; niektóre ciała wonne, nawet w b. wielkiem rozcieńczeniu dają się odczuć jako wrażenie węchowe (n. p. 1 miljonowa część mg piżma na 1 l powietrza). W. jest u różnych osób rozmaicie wyostrzony, a przelotny katar nosa może go już osłabić czasowo. Jeśli człowiekowi brak w., mówi się o anosmji. Przyrząd, służący do badania w. zwie się olfaktometrem. W. u człowieka ma też pewne znaczenie w życiu płciowem, (pot, perfumy), a także w procesie trawienia, gdyż przyjemny zapach potraw zaostrza apetyt i powoduje wzmożone wydzielenie śliny i soku żołądkowego, przeciwnie, zapach wstrętny zabija chęć do jedzenia.

Węchowa sfera, okolica kory mózgowej, gdzie tworzą się w mózgu wrażenia węchowe (ob. Mózg).

Węchowe narządy, ob. Węch, Nos.

Węclewski, 1. Stanisław, historyk lit. pol., (1820—1893), opracował wzorowe wydania (pierwsze tego rodzaju w lit. pol.) krytyczne „Flisa" Klonowica (1882) i „Sielanek" Szymonowica (1864), napisał m. i. studjum o Szymonie Maryckim (1867).

2. Zygmunt, brat poprz., filolog pol., (1824—1887), studja na uniw. niemieckich, nauczyciel gimnazjum św. Marji Magdaleny w Poznaniu,

w l. 1863—69 prof. filologji klas. w warsz. Szkole Głównej, od r. 1872 w uniw. lwowskim, od 1874 członek Akad. Umiejętności. Główne dzieła: „Słownik łacińsko-polski" (1851, II. wyd. 1868), „Słownik grecko-polski" (1869, III. wyd. 1884), „Historja literatury greckiej" (1867), przekłady wszystkich tragedyj Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa (wyd. zbior. p. t. „Tragicy greccy", 1873—82, 3 t.), „Babrjosa Ezopowych bajek" (1861), „Eirene Arystofanesa" (1864), nadto liczne rozprawy w czasopismach, zwłaszcza w „Bibl. Warsz.", w „Dod. mies." do „Czasu" i w „Przew. nauk. i liter.", oraz w wyd. Akad. Umiej. (m. i. „O poezjach Andrzeja Krzyckiego). Oprac. wyd. kryt. Pamiętników Paska (1877).

Wędka, ob. Wędkarstwo.

Wędkarstwo (lub *sport wędkarski*), łowienie ryb na wędki. Rozróżniamy *wędki*, wzgl. *wędy*, używane przy przemysłowych połowach ryb (ob. Rybactwo) oraz dla amatorskiego łowienia t. zw. *wędki ręczne*. Wędka ręczna składa się zazwyczaj z kija, zw. *wędziskiem* i umocowanej do niego linki, zaopatrzonej na końcu haczykiem, na który zakłada się *przynętę*. Przynętę stanowi zwykle glista, mała rybka, kawałeczek mięsa, pasikonik i t. p. Za najwyższą klasę tego sportu bywa jednak uważane łowienie ryb na przynęty *sztuczne*, do których należą np. *sztuczna mucha* i t. zw. *obrotek* czyli *łyżeczka*. Przynęty umocowane są na t. zw. *przyponie*, t. j. jedwabnej kilkometrowej długości przeźroczystej lince. Przypon łączy się z linką właściwą, umocowaną na wędzisku, która często ma kilkadziesiąt metrów długości. Dla zwijania linki i holowania ryby służy t. zw. *kołowrotek*, osadzony na rękojeści wędziska.

Wędkiewicz Stanisław, współcz. romanista pol., prof. uniw. Jagiell. w Krakowie, od r. 1922 założyciel i redaktor „Przeglądu Współczesnego" (ob.). Napisał m. i.: „Z dziejów języka polskiego zagranicą. I. Polskie nazwy w języku szwedzkim" (1919), „Przyczynki do charakterystyki narzeczy południowo-włoskich" (1920), „Społeczeństwo a armja w porewolucyjnej Francji" (1924), „Dokoła literackiej nagrody Nobla z 1924 r. „Chłopi" Reymonta w Szwecji" (1925), „Z motywów polskich w publicystyce francuskiej" (1926), „Dyktator. Uwagi na marginesie współczesnej publicystyki francuskiej" (1927), „Zaniedbana dziedzina humanistyki. Znajomość języków i literatur iberyjskich zagranicą a w Polsce" (1928).

Wędliny, przetwory z mięsa, głównie wieprzowego, zakonserwowane przez wędzenie dymem. W obrocie handlowym podlegają w. tym samym przepisom sanitarnym co mięso. Spożycie zepsutej w. może spowodować zatrucie śmiertelne.

Wędrowanie, w polskiem harcerstwie również *włóczęgostwo*, oznaczające krócej lub dłużej trwające wędrówki piesze po kraju niewielkiemi gromadkami, w celu poznania kraju i zaspokojenia pędu w tym kierunku. W harcerstwie częste *wędrowne obozy*, obejmujące większą gromadkę uczestników, czasami posługujące się furgonami.

Wędrowczy obłęd u człowieka (porlomania), skłonność do bezcelowego wędrowania, występuje u ludzi moralnie mniejwartościowych, szczególnie epileptyków. „Chodzenie za szkołę" u dzieci polega częściowo na o. w.

Wędrowiec, tygodnik wydawany w Warszawie od r. 1863 pod red. Filipa Sulimierskiego, od r. 1883 pod red. Artura Gruszeckiego i pod kierownictwem artystycznem Stan. Witkiewicza (ob.).

Wędrowna gwiazda, tyle co planeta.

Wędrowna nagroda (najczęściej pod postacią ozdobnego pucharu), nagroda, o którą rok rocznie walczą drużyny sportowe, przyczem przechodzi ona z rąk jednego zwycięzcy do drugiego. Na własność zdobywa się ją zwykle dopiero po trzykrotnem z rzędu zwycięstwie.

Wędrowne ryby, r. odbywające wędrówki na tarło, np. łosoś do rzek, węgorz do morza.

Wędrowne teatry służą do objazdów regularnych po miejscowościach pozbawionych stałego teatru. Zazwyczaj utrzymywane lub subwencjonowane przez rząd. Wyparły dawniejsze trupy wędrowne. W. t. w Polsce powojennej były np. „Rybałt" St. Wysockiej, „Reduta" i t. p.

Wędrówka dusz, ob. Metempsychoza.

Wędrówka ludów, ob. Ludów wędrówka.

Wędrówki (*migracje*), zmiany w miejscu pobytu, zwykle na dalsze odległości. Zachodzą u ludzi, zwierząt (ob. Wędrówki zwierząt). Odbywają się okresowo, albo polegają na opuszczeniu dawnych siedzib na stałe. Dotyczy to nawet całych narodów (w. *ludów*), gdy skutkiem wzrostu ludności nie mogą wyżywić się na dotychczasowych obszarach. W. pojedynczych osób w celach zarobkowych nazywają się wychodźtwem (ob. *Wychodźtwo*). Mogą być *wewnętrzne*, t. j. w obrębie danego państwa, lub *zewnętrzne*, t. zn. zagranicę (często za ocean).

Wędrówki ludów, przenoszenie się całych narodów, lub jego części z jednych miejsc na inne. W. l. odgrywały niegdyś wielką rolę w dziejach świata i stały się przyczyną zmieszania się ras i kultur. Przyczynami w. l. były żywiołowe katastrofy, lub żądza wędrówek, wreszcie dążność do osiedlenia się w lepszych warunkach bytu. Najważniejszemi w. l. były: wtargnięcie ludów indoeuropejskich do Azji i południowej Europy, wędrówki Dorów w starożytnej Helladzie, wędrówka ludów (ob. Ludów wędrówka) pod koniec starożytności.

Wędrówki zwierząt (migracje), mogą mieć różne przyczyny. *Pory roku* są powodem zejścia kozic na niższe słonowiska, a reniów na południe. *Za pożywieniem* wędrują stada bawołów, antylop, regularnie co roku utartemi szlakami. Zwierzęta planktonowe w nocy zbliżają się do powierzchni wody, na dzień opadają niżej. W. za pokarmem odbywają też lemingi, a z owadów ważki, motyle i szarańcza wędrowna. Szybkość tych w. zależy od wiatru, suchości i t. d. W. w związku *z rozrodem* odbywa łosoś, węgorz, wiele ptaków morskich oraz foki, które mają stałe miejsca rozrodu na wyspach. Ciekawem zjawiskiem są

w. *ptaków przelotnych*. Przyczyny ich dokładnie nie znamy. Niektóre ptaki lecą stałemi szlakami. Bada się to zapomocą obrączek, zakładanych na nogi ptaków. W Europie są 3 ważne drogi przelotów ptaków. 1) Od Finlandji wzdłuż wybrzeża Europy zach. przez Hiszpanję do Afryki. 2) Przez Polskę, Lombardję, Francję płd. i Hiszpanję. 3) Przez Włochy i Sycylję do Tunisu. Pierwszą drogą leci najwięcej ptaków, np. mewy, kaczki, szpaki, drozdy i t. p., drugą lecą czajki, szpaki, różne brodźce i inne, trzecią drogą wiele ptaków śpiewających, czaple i inne. Jeden gatunek ptaków z różnych siedlisk może lecieć różnemi drogami. Wysokość lotu ptaków nie przenosi 200 do 300 metrów. Szybkość u kaczek wynosi 70 km, u jaskółek do 200 km na godzinę. Najdłuższe w. bez spoczynku odbywają amerykańskie burzyki; przelatują one do 3200 km nad morzem z szybkością 300 km na godzinę.

Wędrująca nerka (ren mobilis), przemieszczenie nerki ku dołowi, mniej lub więcej znaczne, występuje szczególnie u kobiet po porodach, a także jako jeden z objawów nagłego wychudnięcia (ob. Enteroptosis). W. n. nie powoduje czasem żadnych dolegliwości, natomiast u osób nerwowych, powstają bóle w podbrzuszu i krzyżach, szczególnie przy chodzeniu i skakaniu, które to bóle znikają przy leżeniu i noszeniu odpowiedniej opaski. Rzadko przychodzi przy w. n. do gwałtownych bólów na skutek zagięcia się moczowodu. *Leczenie*: opaska, dieta tuczna, rzadko konieczne operacyjne przyszycie nerki (nephropexia).

Wędrująca śledziona, opadnięcie śledziony, nieprawidłowa jej ruchomość.

Wędrychowski Lucjan, malarz polski, † 1854, kształcił się w Akademji krakowskiej, w Monachjum i ponownie w Krakowie u Matejki. Główne dzieła: „Pokusa św. Antoniego" (Muz. Narodowe), „Św. Franciszek w więzieniu", „Z krzyżowych dni", „Studjum głowy" itd.

Wędzidełko (łac. frenulum), frenulum linguae, wędzidełko języka (ob. Język).

Wędzidło, ob. Rząd koński.

Węgiel (Carboneum) C, *pierwiastek chemiczny*, występujący w przyrodzie w 3 odmianach: jako *diament* (ob.) *grafit* (ob.), oraz w. *bezpostaciowy* (ob. niżej). Ostatni powstaje m. i. przy ogrzewaniu związków organicznych bez dostępu powietrza. Jest to ciało bezwonne, pozbawione smaku, rozpuszczające się tylko w stopionych metalach, odporne na działanie kwasów. W próżni topi się w t. ok. 3500°, zastygając następnie na grafit. Silnie ogrzany spala się w powietrzu, dając dwutlenek węgla. Z siarką łączy się w wyższej temperaturze na siarczek węgla, z metalami daje w analogicznych warunkach węgliki. Działa silnie redukująco. C. at. 12. W związkach występuje jako pierwiastek 4-ro wartościowy, w rzadkich wypadkach jako dwu- i trójwartościowy. Tworzy ogromną ilość związków, z których wiele otrzymywać umiano wyłącznie z organizmów zwierzęcych i roślinnych. Do r. 1828 (ob. Wöhler) uważano, iż związki te mogą powstawać tylko w organizmach żyjących (stąd nazwa związki organiczne), przy współdziałaniu czynnika, który określano nazwą siły życiowej (vis vitalis). Odrębny charakter tych związków, ogromna ich ilość oraz pewne właściwości spowodowały, że i obecnie podział chemji ogólnej na nieorganiczną i organiczną utrzymuje się nadal. Zadecydowały jednak o tem względy czysto praktyczne.

Istnienie tak wielkiej ilości związków tłumaczą dwie charakterystyczne własności w.: czterowartościowość oraz zdolność łączenia się atomów węgla między sobą, przyczem tworzą się t. zw. *łańcuchy węglowe*, otwarte lub zamknięte (*pierścienie* w.). Jako pierwiastek (węgiel czysty) nie odgrywa w. poważniejszej roli. Ogromne znaczenie posiadają natomiast jego związki; wszystkie organizmy żyjące składają się głównie z połączeń w. z tlenem, wodorem i azotem. (Ciało człowieka o wadze 70 kg zawiera ok. 12 kg węgla, 44 kg tlenu i 6 kg wodoru). Por. art. *Węgla chlorki*, w. *siarczki*, w. *tlenek* i t. d. O w. kopalnine, ob. niżej *Węgiel* (carbo).

Węgiel (łac. carbo), produkt suchej destylacji substancyj pochodzenia roślinnego i zwierzęcego, która odbywała się w głębi ziemi w ciągu długich okresów geologicznych. (Por. Węglowa formacja). Substancje powyższe, składające się głównie z węgla, wodoru, tlenku i azotu, ulegały zwolna zmianom, wynikiem których było zmniejszanie się zawartości tlenu i in. ciał lotnych; pozostałość to w. *kopalny*, zawierający głównie pierwiastek węgiel, obok małej ilości in. składników. Zależnie od tego, czy proces trwał krótszy czy dłuższy czas, powstawały i powstają kopaliny, które określa się jako *torf*, w. *brunatny*, w. *kamienny* i *antracyt* (ob. poszcz. art.). W. poddany ogrzewaniu bez dostępu powietrza, wydziela lotne produkty rozkładu, dając jako pozostałość *koks* (ob.). T. zw. grafit retortowy, osadzający się na zewnętrznych ścianach retort, pochodzi z rozkładu węglowodorów, wydzielających się przy ogrzewaniu, rozróżnia się w. *tłusty* i *chudy*; zależnie od wytwarzanego płomienia *krótkopłomienny* i *długopłomienny*. W. *brunatny* zawiera do 50% wilgoci i substancyj mineralnych. Stąd niska wartość kaloryczna: 1850—5500 kal. — W. *kamienny* (ob.) ma wartość kaloryczną 7500—8200 kal. W. jako materjał opałowy schodzi na dalszy plan w zestawieniu z w. jako jedynem źródłem otrzymywania koksu, gazu świetlnego i niezmiernie cennej smoły pogazowej. Ob. Gazownia, Chemiczny przemysł (str. 53); por. też poniższy schemat.

Nowsze badania nad *wyzyskiwaniem* w. idą w kierunku otrzymywania możliwie największej ilości substancyj ciekłych (*metoda Bergiusa* upłynniania w. zapomocą działania wodoru pod ciśnieniem w wysokiej temperaturze, *system metanolowy*, polegający na silnem sprężaniu w obecności katalizatorów produktów gazowania węgla, przyczem tworzą się substancje ciekłe i t. d.). — *W elektrotechnice* znajdują zastosowanie: antracyt, koks, sadza, smoła z węgla kamiennego, grafit i grafit retortowy. Elektrody w. do lamp łukowych wyrabia się z mieszaniny sadzy i smoły,

z t. zw. węgla sztucznego, używanego poza tem przy konstruowaniu mikrofonów i t. d.

Węgiel brunatny (lignit), węgiel występujący przeważnie w młodszych formacjach, zawiera często dobrze jeszcze zachowane szczątki roślinne. Budowa zbita, ziemista lub drzewna, barwa brunatna do smołowo-czarnej; rysa brunatna. C. wł. 1,2—1,4. Pod względem chemicznym stanowi ogniwo przejściowe pomiędzy włóknami drzewnemi i torfem a węglem kamiennym.

Lignit występuje na Niżu płn. niemieckim i Niżu polskim. Bardzo bogate są złoża lignitu w Czechach (koło Cieplic), w krajach alpejskich, na Węgrzech i w Siedmiogrodzie. W Polsce występuje „formacja lignitowa", będąca dalszym ciągiem występowania lignitów w płn. Niemczech. W. b. znany jest z piasków i glin trzeciorzędowych (prawy brzeg Wisły, okolice Płocka i Dobrzynia, okolice Krzemieńca na Wołyniu), z utworów jurajskich (okolice Częstochowy) i triasowych (okolice Siewierza, Kromołowa). Również i w Karpatach występuje węgiel brunatny wieku mioceńskiego (okolice Nowego Sącza, Grchowa, Iglicy, Kołomyi, Zabłotowa i t. d.).

Zbita odmiana lignitu o przełamie muszlowym i silnym połysku nosi nazwę gagatu (czarnego bursztynu), używana już od starożytności do celów zdobniczych (diety, bransolety, naszyjniki i t. d.). Lignit używany jest do celów opałowych, ponadto z niektórych gatunków można otrzymać gaz świetlny, a przez suchą destylację także parafinę, benzynę, kwas karbolowy i inne produkty pochodne.

Węgiel drzewny otrzymuje się przez ogrzewanie drzewa bez dostępu powietrza. Dawniej używano w tym celu t. zw. mielerzy (por. Drewno [Chem. przeróbka]). Obecnie stosuje się wyłącznie retorty, rury lub cylindry; otrzymuje się przytem t. zw. w. destylowany. Ze 100 kg drzewa otrzymuje się 25—34 kg w. d., o wartości kalorycznej 6200—7800 kal. Zastosowanie: do ogrzewania i rozżarzania w wypadkach, gdy chodzi o usunięcie szkodliwego wpływu płomienia i dymu (w kuźniach przy obróbce żelaza, przy rozmaitych operacjach chemicznych i t. d.). Znalazł nadto zastosowanie jako środek odbarwiający przy fabrykacji cukru, używa się go do oczyszczania spirytusu surowego, do filtrowania wody, do oczyszczania dwutlenku węgla. W. zwierzęcy służy do odbarwiania płynów, w. kostny zwłaszcza do oczyszczania soku buraczanego.

Węgiel kamienny, kopalny węgiel pochodzący ze starszych formacyj, barwy czarnej, rzadziej czarno-brunatnej, nieprzeźroczysty, o przełamie muszlowym. Połysk tłusty lub szklisty. C. wł. 1,2—1,5. Tw. 2—2,5. Pod względem chemicznym zawiera 74—96% węgla (C), 3—20% tlenu (O), 0,5—5,5 wodoru (H), 0—2% azotu (N), 1—20% części mineralnych, 0,5—15% wody, ponadto często zanieczyszczony jest iłem, kwarcem, wapieniem, syderytem, gipsem, a zwłaszcza pirytem, tworzącym żyły i przerosty barwy mosiężno-żółtej. Wyróżnia się szereg gatunków węgla: w. błyszczący, kruchy, o przełamie muszlowym, barwy aksamitno-czarnej, w. smolisty barwy smoły, niezbyt kruchy, w. kannelski, na przełamie trochę matowy, pali się żywym płomieniem (gatunek ten daje się polifurować, zwłaszcza w Szkocji wyrabiają z niego przedmioty codziennego użytku). W. łupkowy posiada wyraźne uwarstwowanie, blaszkowy rozpada się na cienkie blaszki. Węgiel błotny (bogheadcoal) jest miękką odmianą barwy ciemno-brunatnej, dającą się krajać i wydzielającą znaczną ilość gazów, gagat (ob.). — W. k. powstał z substancji roślinnej pod wysokiem ciśnieniem bez dostępu powietrza, przy równoczesnem wytwarzaniu się dwutlenku węgla, metanu i wody. Niekiedy zdarzają się pokłady węgla, dochodzące do 30 m, zwykle jednak odbudowuje się pokłady parumetrowe. — Znaczna część w. k. pochodzi z formacji węglowej (ob.), znane są jednak pokłady w. k. z syluru, dewonu, triasu (Chiny, Płn. Ameryka), nie brak ich również w jurze (Węgry, Kaukaz, Persja i t. d.) i w kredzie (np. Las Teutoburski).

Wielkie znaczenie w. jako materjału opałowego i surowca, z którego otrzymuje się koks, gaz świetlny, smołę, wreszcie — jako substancji wyjściowej dla olbrzymiej ilości organicznych połączeń chemicznych o dużem znaczeniu zwłaszcza w farbiarstwie, postawiło w. w rzędzie najważniejszych produktów kopalnych. Zużytkowanie w. jako materjału opałowego sięga u niektórych ludów bardzo odległych czasów. Prawdopodobnie bardzo wcześnie poznali tę własność Chińczycy, podobnie w niektórych kopalniach angielskich znaleziono narzędzia kamienne, co wskazywałoby na to, że w. znany był wcześniej aniżeli żelazo. Od XII. w. stał się w Anglji w. ważnym przedmiotem handlu, chociaż szereg edyktów zabraniało używania go ze względu na rzekome zatruwanie powietrza. Na większą skalę w. stosowany jest dopiero od XVI. w.

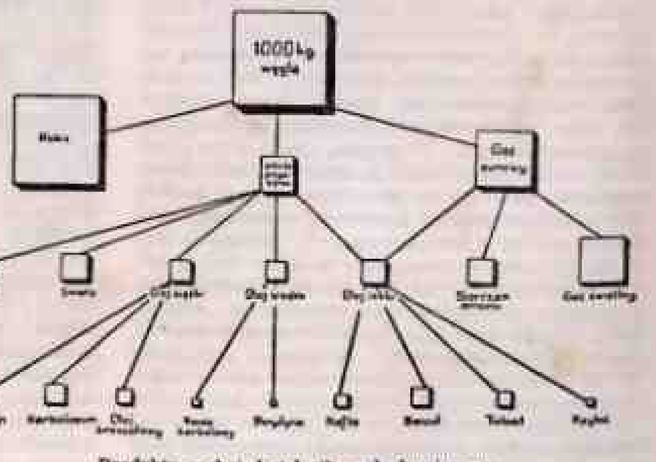

Produkty suchej destylacji węgla kamiennego.

Węgiel koloidalny, materjał opałowy złożony z 50 cz. oleju dziegciowego, 49 cz. pyłu węglowego i 1 cz. koloidalnego lepiszcza, np. żywicy.

Węgiel kostny, ob. Kostny węgiel.

Węgiel z krwi otrzymuje się przez zwęglenie wysuszonej krwi, zmieszanej z węglanem potasowym i wymycie zakwaszoną wodą. W. z krwi bywa używany do usuwania barwnych zanieczyszczeń.

Węgiel lekarski, węgiel silnie absorbujący, np. węgiel krwi lub drzewa, jako lekarstwo podaje się w postaci proszku, tabletek, ziarenek, przy chorobach przebiegających z czyszczeniem oraz przy zatruciach.

Węgiel retortowy, ob. Retortowy grafit.

Węgiel zwierzęcy, ob. Zwierzęcy węgiel.

Węgielnica, przyrząd do mierzenia kątów, używany przy obróbce drewna (stolarce, ciesielce i t. d.).

Węgielny kamień. Założenie w. g. jest uroczystością przy rozpoczęciu budowy większych budynków publicznych, podczas której zamurowuje się w fundamencie puszkę metalową, zawierającą akt erekcyjny, z podpisem osób biorących udział w uroczystości.

Węgierska Zofja z Kamińskich, publicystka pol., (1825—1869), zamężna za Edm. Mieleckim, jako separatka za Feliksem Węgierskim, należała do entuzjastek, kochali się w niej Kalinka, Feliński, C. Norwid i Słowacki, który wprowadził ją do swoich utworów z doby mistycznej, jako Sofos, Dziewicę, Atessę i Heloisę (por. studjum Z. Przesmyckiego w X. t. „Chimery", 1907). Słynna feljetonistka, jako autorka kronik paryskich w „Bibl. Warsz." (1858—69), nadto korespondencje literackie z Paryża w „Czasie", „Bluszczu", „Gazecie Polskiej" i „Kurjerze Wileńskim". Pod pseud. Bronisławy Kamińskiej szereg książek, przeważnie dla dzieci i młodzieży. Nad monografją o W-ej pracuje A. Wyleżyńska. We wstępnym obrazku do „Poganki" Żmichowskiej występuje jako Augusta.

Węgierska literatura. Pieśni Węgier pogańskich (przekazane przez kroniki) były podobne do pieśni epickich językowo pokrewnych Ostjaków i Wogułów. — Z przyjęciem chrześcijaństwa (ok. 1000) na miejsce śpiewaków pogańskich występują pieśniarze słowiańscy, później niemieccy, którzy jednak rychło się madziaryzują. Ze świeckich zabytków dochowały się do XVI. w. tylko fragmenty; liczniejsze są pomniki lit. religijnej (najdawniejszy zabytek językowy: mowa pogrzebowa z pierwszej połowy XIII. w., odkryta w 1922 pieśń Maryjna z drug. poł. XIII. w.), z XV. w.: legenda franciszkańska (ok. 1420), dwa przekłady Biblji, wierszowana legenda o św. Katarzynie i i. — Najwybitniejsze zabytki lit. średniow.: kronika anonimowego notarjusza (ok. 1200), kronika Kézai (ok. 1283), t. zw. Wiedeńska kronika obrazowa z XIV. w., znane w całej Europie zbiory kazań franciszkanina Pelbartusa z Temesváru (ok. 1430—40 — 1504). — Z końcem XV. w. na dworze Macieja Korwina kwitnie humanizm (Janus Pannonius, Galeotto, Bonfini, Vitéz), który jednak nie może się rozwinąć z powodu zamieszek tronowych i najazdu tureckiego. — Lit. XVI. w. pod wpływem i w służbie reformacji. Należy wymienić religijno-polemiczne dramaty M. Sztárais i bezimienną satyryczną „Komedję o zdradzie M. Balassasa" (1569). Przekład Biblji K. Károlyi (1590). Kronikę rymowaną o wojnie tureckiej Tinódi (1510—56). Nowela „Syn królewski Argirus" A. Gyergyai stała się książką ludową. Poetycką indywidualnością jest Val. Balassa. — Przedstawiciele katolicyzmu: Piotr Pazmány (duchowy przywódca przeciwreformacji), Mikołaj Zrinyi (epos narod. religijne „Obsidio Sigetiana", 1651), Stefan Gyöngyösis (1625—1704, epika barokowa). Pod koniec XVII. w. polityczna pieśń ludowa (Pieśni Kuruczów). — Odrodzenie rozpoczyna się z końcem XVIII. w. Jerzy Bessenyei i jego otoczenie wprowadzają wzory francuskie. Do wzorów klasycznych sięgają inni, jak D. Berszenyi (węg. Horacy). Do wątków tradycyjnych nawiązują A. Dugonics, hr. J. Gvadányi (1725—1801), M. Fazekas (1766—1828). Przywódcą duchowym epoki i zwolennikiem ideałów rewolucji franc. jest Ferenc Kazinczy. Obok niego występuje pierwszy wybitny krytyk Fr. Kölcsey. Za dawnym światem obstaje liryk S. Kisfaludy (1772—1844). Na uboczu stoi M. Csokonay. Założenie akademji (1825) i teatru narodowego (1837) w Peszcie stwarza ruch umysłowy w kraju, o co poprzednio naprożno zabiegał I. Kármán (1769—95). Dramaty K. Kisfaludy i J. Katona przyciągają publiczność. Właściwym przywódcą duchowym epoki jest St. Széchenyi, najwybitniejszym poetą romantyk M. Vörösmarty (1800—55), twórca nowego języka literackiego. Powieść społeczną uprawiają A. Fáy i J. Eötvös, historyczną M. Jósika, wychowawca szerokich kół czytelników. Nadto: G. Czuczor, J. Bajza, J. Garay. — Z romantyzmem mnożą się zbiory pieśni i baśni ludowych. Z nich wyrasta A. Petőfi, największy liryk węg. XIX. w. Obok niego występuje J. Arany, pierwszy klasyczny wyraz węgierskiej odrębności narodowej. Patrjotyzmem odznacza się też Mihály Tompa. Patrjotyzm jest wogóle charakterystyczną cechą l. w. — Śladami Petőfiego i Aranyego zdążają: P. Gyulai, najwybitniejszy krytyk XIX. w., J. Lévay, K. Tóth, J. Kiss, Gy. Vargha (* 1853), M. Szabolcska (* 1862), A. Komns (* 1861). Odrębnością wyróżnia się dramaturg E. Madách („Tragedja człowieka"). Nowy ton do liryki usiłują wprowadzić J. Reviczky, E. Komjáthy (1858—95) i zwłaszcza J. Vajda (1827—97). W powieści najwybitniejsi S. Kemény (głęboki psycholog, węg. Balzac) i M. Jókai, b. płodny i o bujnej wyobraźni, ze wszystkich pisarzy węg. najlepiej znany i zagranicą. W teatrze wyróżniają się: E. Szigligeti, G. Csiky, Eug. Rákosi († 1928), L. Dóczi. W drugiej poł. XIX. w. miejsce naczelne zajmuje powieść i nowela: K. Mikszáth, St. Petelei (1852—1910), G. Gárdonyi, F. Herczeg, A. Bródy, Z. Ambrus. — Przełom wprowadza czasopismo „Nyugat"

(„Zachód"). Należą tu najwybitniejszy współcz. poeta węg. A. Ady, M. Babits, D. Kosztolányi, A. Tóth (1886—1929), E. Szép (* 1884), J. Juhász (* 1883) i i., powieściopisarze: S. Móricz (* 1879), M. Kaffka (największa pisarka węg.), Fr. Karinthy (* 1888), G. Laczkó (* 1884), J. J. Tersánszky (* 1888), L. Kassák (* 1887). Nadto wyróżnili się lirycy G. Gyóni (1884—1917), L. Áprily (* 1889), A. Reményik (* 1890), L. Méca (1895), J. Erdélyi (* 1896); w powieści C. Tormai (* 1867), J. Krudy (* 1878), J. Komáromy (* 1890), M. Berde (* 1889), J. Gulácsy (* 1894), D. Szabó (* 1879); w dramacie Fr. Molnár (* 1878), M. Lengyel (* 1880), L. Biró (* 1880), E. Heltai (* 1871), D. Szomory (* 1869), L. Zilahy (* 1891). Oprac. hist. l. w.: J. H. Schwicker, J. Kont, L. Katona i Fr. Szinnyei, Schöpflin, J. Hankiss i G. Juhász.

Węgierska muzyka, identyczna z muzyką cyganów, w melodji oparta na skali „cygańskiej": a h c dis e f gis a, a więc z charakterystyczną sekundą zwiększoną w obydwóch tetrachordach, w rytmie posługująca się często synkopą, zwłaszcza w tańcach, czardaszach, których końcówki są równie charakterystyczne, jak końcówki polonezów. „Cygańskie romance" rozpowszechnione w Rosji są sentymentalnemi piosnkami, których styl ma inne cechy, aniżeli styl w m. cygańskiej. Badania nad ludową pieśnią węgierską prowadzą dzisiaj znakomici kompozytorzy: Zoltan Kodály i Bela Bartók. Narodowym hymnem węgierskim jest „Marsz Rakoczy'ego", podobno skomponowany przez cygana Michała Barna w r. 1705 dla ks. Siedmiogrodu, Franciszka II. Rakoczego.

Węgierska piechota, zaciężna, pojawia się w Polsce za Stefana Batorego. Zbrojna w rusznice i berdysze tworzy roty zaciągane początkowo z Węgrów, później jej wzorem przekształca się Polska piechota (wybraniecka i dymowa). Wsławiła się w wojnie z Moskwą i Kozakami, na przełomie XVI. w. i w poł. XVII. w. wypiera ją stopniowo piechota niemiecka, cięższa taktycznie i administracyjnie. Przetrwały do końca istnienia Rzpltej dwie chorągwie tradycyjne w. p. jako straż przyboczna obu buław koronnych.

Węgierski, 1. Tomasz, kaznodzieja Braci Czeskich w Polsce, (1587—1653), nauki pobierał w Toruniu, Heidelbergu, podróżował po Szwajcarji, po powrocie był od 1626 superintendentem zborów kalwińskich w Małopolsce, pracował głównie w Sandomierskiem. Nap.: „Assymbolum Socinianorum..." (1630), „Assertiones theologicae contra Missae sacrificium" (1617) i i.

2. Andrzej (Andreas Wengerscius, pseud. Adrianus Regenvolscius), pol. pisarz kalwiński, (1600—1649), kształcił się w Lejdzie, był ministrem i rektorem szkoły w Lesznie. Główne dzieło: „Systema historico-chronologicum ecclesiarum slavonicarum" (1652, II. wyd. p. t. „Slavonia reformata", 1679). Nadto: „Kaznodzieja osobny, domowy i zborny" (1646).

3. Wojciech, brat W. 1. i 2., pastor, predykant, um. 1660, nauczyciel w domu Słupeckich w Opolu, przez 14 lat ostatnich życia swego predykant zboru kalwińskiego w Krakowie. Zostawił po sobie wiele pism, m. i. „Rozprawa o stateczności" (1622), „Antidotum... przeciw apostazjom i odstąpieniu od prawdy" (2. wyd. 1750), „Kronika zboru ewangelickiego krakowskiego" (wyd. 1817).

4. Tomasz Kajetan, poeta pol., (1755—1787), głośny z życia lekkomyślnego i awanturniczego, wiele podróżował, zmarł w Marsylji. Jeden z najwybitniejszych poetów doby Stanisława Augusta, ale nie był szambelanem królewskim, ani nie brał udziału w obiadach czwartkowych u króla. Główne utwory: „Listy" (1776, edycja nowa), „Organy" (1784, poema heroi-komiczne, przeróbka z „Le lutrin" Boileau i z „La pucelle d'Orléans" Voltaire'a), „Portrety pięciu Elżbiet" (epigramy satyryczne), „Satyry", przekłady „Powieści moralnych" Marmontela (1776—77, 3 t.), „Listów perskich" Montesquieu (1778, III. wyd. 1804) i „Pigmaljona" J. J. Rousseau (1778, III. wyd. 1823). Wyd. zbiorowe: 1803, 1837, 1872, 1882 (pod red. K. Estreichera, najlepsze wyd. ale niekrytyczne i niezupełne). Autentyczność wielu utworów dotychczas nieustalona. Monografji brak. Charakterystyka w nowem wyd. „Na dworze króla Stasia" St. Wasylewskiego. Ocena historyczno-literacka w „Wieku oświeconym" K. Wojciechowskiego. Nowaczyński napisał tragikomedję z życia W. p. t. „Starościc ukarany czyli Niedole Zoila" (1906).

Węgierski (madziarski) **język** należy do gałęzi ugryjskiej ugro-fińskiej grupy językowej. Rozszczepienie tej grupy nastąpiło już ok. 2500 i następnie ok. 1000 prz. Chr. Z nad Kamy wywędrowali najpierw Ugrowie. W dalszym ciągu przodkowie Węgrów ok. 450 po Chr. zetknęli się z wpływami narodów irańskich i bułgarsko-tureckich. Naciskani przez Pieczyngów ok. 900 zajęli Węgry. Odbiły się też wpływy przedwęgierskiej ludności słowiańskiej. Dalsze wpływy językowe w średniowieczu: niemieckie, łacińskie, włoskie i starofrancuskie. — W. j. używa ok. $10\frac{1}{2}$ milj. ludności, z czego w obecnych Węgrzech 7 milj. Istnieje 8 narzeczy o drobnych różnicach. Podstawą języka literackiego przekład Biblji Karolyiego (XVI. w.) i pisma P. Pázmányego. Po r. 1800 na słowniku języka lit. zaważyły wpływy reformatorskie. — J. w. odznacza się bogactwem pełnobrzmiących głosek, harmonijnością samogłosek. Odmiana zapomocą sufiksów. Rodzajów gramatycznych brak. — Gramatyki: J. Szinnyei, A. Lábán; słowniki: Fr. Hoffmann, J. Balassa, Keleman, Szarvas i Simonyi, J. Szinnyei, Zolnai-Szamota, Gombocz i Melich.

Węgierskie wina, ob. Wino.

Węgla chlorki, związki węgla z chlorem. Czterochlorek w. CCl_4, tworzy się z metanu i chloru przy współdziałaniu światła słonecznego. Otrzymuje się go zapom. działania chloru na dwusiarczek węglowy w obecności chlorku glinowego. Znajduje szerokie zastosowanie jako rozpuszczalnik, poza tem używa się go do syntez rozmaitych związków organicznych. — Silnie ogrzewany w obecności wodoru przechodzi czterochlorek w. w sześciochloroetan C_2Cl_6. W analogicznych wa-

Węże 1

1. Dusiciel jiboya (Boa constrictor). — 2. Jutrzyna podagula (Python molurus). — 3. Grzechotnik kostkowaty (Crotalus horridus). — 4. Żmija zygzakowata (Vipera berus). — 5. Zaskroniec żółtaw (Tropidonotus natrix). — 6. Turczak okularnik czyli kobra (Naja tripudians). — 7. Gniewosz plamisty (Coronella austriaca). — 8. Żmija żyworódka (Vipera aspis).

runkach powstaje *czterochloroetylen* C_2Cl_4, który w temperaturze czerwonego żaru przechodzi w stały *sześciochlorobenzol* C_6Cl_6. *Trójchloroetylen* C_2HCl_3 otrzymuje się z czterochloroetanu przez odszczepienie chlorowodoru zapom. gotowania z wapnem. Tworzy ciecz bezbarwną, o c. wł. 1,47, jest niepalny, nie nagryza naczyń metalowych. Znalazł szerokie zastosowanie w przemyśle jako rozpuszczalnik (nazwa techniczna: *tri*). *Trójchlorometan* $CHCl_3$, ob. *Chloroform*, *tlenochlorek węgla*, ob. Fosgen.

Węgla siarczki, związki siarki z węglem. Najważniejszym jest siarczek węglowy (*dwusiarczek w.* CS_2, ob. Siarki związki), którego pary poddane działaniu cichych wyładowań elektrycznych wydzielają w 185° b. nietrwały, biały *jednosiarczek* CS. W łuku elektrycznym powstaje z ciekłego dwusiarczku w. siarczek C_3S_2. Z siarczkami alkalicznemi daje dwusiarczek w. sole kwasu trójtiokarbonowego H_2CS_3. *Tlenosiarczek w.* COS tworzy się przy ogrzewaniu mieszaniny tlenku węgla z parami siarki. Jest to łatwo zapalny gaz, wydzielający w wilgotnem powietrzu woń siarkowodoru.

Węgla tlenek CO, produkt spalenia węgla przy niedostatecznym dostępie powietrza. Jest to gaz bezbarwny, bezwonny, nieco lżejszy od powietrza; skrapla się w —139,5° pod ciśnieniem 35,5 atmosfery. Redukuje w wyższej temperaturze wiele tlenków metalicznych, z chlorem na świetle słonecznem daje fosgen (ob.), z niektóremi metalami (żelazo, nikiel) łączy się na t. zw. *karbonylki*. W mieszaninie z powietrzem (powyżej 12,5% t. w.), zapalony wybucha. O *własnościach fizjolog.* ob. Czad. *Zastosowanie* znalazł przedewszystkiem w przemyśle metalurgicznym (redukcja tlenków metalicznych); poza tem jest t. w. ważnym składnikiem rozmaitych gazów opałowych. Odkryty 1776 (Lassone).

Węgla tlenki, ob. Węgla tlenek, Dwutlenek węgla.

Węglany, sole kwasu węglowego H_2CO_3 nie otrzymanego w stanie wolnym (ob. Dwutlenek węgla). Przy podstawieniu 1 wodoru kwasu węglowego metalem, otrzymuje się w. *kwaśne* czyli *dwuwęglany* $MeHCO_3$, przy podstawieniu obydwu wodorów, w. *obojętne* Me_2CO_3. Do najbardziej w przyrodzie rozpowszechnionych w. należą: wapień, dolomit, marmur. Tworzą się przy działaniu bezwodnika węglowego na tlenki metaliczne. Kwasy rugują z w. bezwodnik węglowy („burzenie się" roztworów w.). W wodzie łatwo rozpuszczają się tylko w. metali alkalicznych. Dwuwęglany przechodzą b. łatwo już przy rozpuszczaniu w w. obojętne.

Węglarze, ob. Karbonarjusze.

Węgliki, ob. Karbidy.

Węglodruk, pigmentowy druk (ob.), do którego użyto jako barwnika pyłu węglowego, względnie sadzy.

Węglowa formacja (*formacja karbońska*, *karbon*, do tego *tabl.*), formacja, leżąca pomiędzy formacją dewońską a permską, dochodząca do 7.000 m miąższości; składa się ze zlepieńców, piaskowców, szarogłazów, łupków ilastych, wapieni, margli, łupków krzemionkowych, zawiera pokłady węgla kamiennego (ob.), zwłaszcza w górnym poziomie (karbon produktywny).

Objaśnienia do tabl. „Węglowa formacja".

F. w. została podzielona na dwa piętra: *karbon dolny* (subkarbon) i *karbon górny* z pokładami węgla kamiennego (karbon produktywny). Karbon dolny wykształcony jest częściowo w postaci wapienia (wapień węglowy), jak n. p. w Belgji, płn. Francji, Anglji, Ameryce, częściowo jako piaskowce, szarogłazy i łupki krzemionkowe (*kulm*), znane z Górnego Śląska, Westfalji, Irlandji i t. d. Górny karbon rozpoczyna się gruboziarnistym piaskowcem ubogim w skamieliny, na nim dopiero leży produktywna f. w., złożona z piaskowców i łupków ilastych o miąższości, dochodzącej do 3.500 m, między któremi leżą pokłady węgla, dochodzące do miąższości ponad 100 m; podrzędnie występują także zlepieńce i sferosyderyty. Wapień węglowy, zawierający liczne nieraz skamieliny można uważać za utwór głębokomorski, przybrzeżne utwory kulmu powstały w płytkich zatokach morskich; samym pokładom węgla dał początek paraliczny bogaty świat roślinny, zalewany od czasu do czasu przez morze i pokrywany piaskiem i mułem.

Ze skał ogniowych występują w f. w. diabazy (Szkocja, Anglja, Francja), porfiry, porfiryty, melafiry (Francja, Saksonja). Na koniec dolnego karbonu przypada powstanie masywów granitowych i diorytowych (Harz, Góry Kruszcowe, Węgry i t. d.). Zjawiska wulkaniczne związane są z silnemi ruchami górotwórczemi, które niejednokrotnie dały początek pofałdowaniom. W tym czasie powstały w Europie dwa potężne łańcuchy górskie: *armorykański* i *waryscyjski* czyli *hercyński*, stykające się pod kątem ostrym na płaskowyżu środkowej Francji, łącząc się łukiem w Ardenach, słabo otwartym ku północy.

Świat organiczny karbonu odznacza się dużą rozmaitością. *Ze zwierząt* lądowych występują gady, ślimaki (jak Pupa vetusta), skorpjony, pająki (jak Protolycosa anthracophila), liścionogi, po raz pierwszy zjawiają się owady; ze zwierząt słodkowodnych występują raki, zjawiają się pierwsze płazy, należące do wygasłego rzędu płazów opancerzonych (Stegocephali) i in. W wapieniu węglowym i kulmie zachowane są resztki licznych zwierząt morskich, jak Fusulina cylindrica, korale, jak Zaphrentis, szkarłupnie: Cyathocrinus, Actinocrinus, Platycrinus, Rhodocrinus, Pentremites, jeżowce, jak Palaechinus, głowonogi: Goniatites i Nautilus, ramienionogi z rodzajami Productus, Spirifer, Chonetes, dalej Conocardium i charakterystyczny dla kulmu małż Posidonia becheri, ślimaki z rodzajami Bellerophon, Euomphalus, Chiton, wymierające trylobity z małym rodzajem Phillipsia, dziesięcionogi, jak Anthracopalaemon i Bostri-

chopus, wreszcie ryby kostnołuskie i spodouste.

W łupkach ilastych i pokładach węgla obficie zachowała się **flora** karbońska, składająca się zwłaszcza z paproci, kalamitów, sigillaryj i lepidodendronów. W niższych pokładach przeważają należące do widłakowatych lepidodendrony (Lepidodendron), w pokładach średnich należące również do widłakowatych sigillarje i ich korzenie opisywane pod nazwą stygmaryj, w wyższych wreszcie piętrach spokrewnione ze skrzypami kalamarje z kalamitami, rodzaj Sphenophyllum oraz paprocie. Z tych ostatnich znanych jest ponad 200 gatunków, z których część jest zbliżona do paproci współczesnych, n. p. Odontopteris, Pecopteris, Neuropteris, Alethopteris, Sphenopteris i Mariopteris. Występują w tym czasie również palmy, cykasy (Pterophyllum), kordalty i szpilkowe (araukarje). Wyższych roślin brak.

Węglowa lampa, p. Elektryczne światło.

Węglowa niecka (węglowe zagłębie), nagromadzenie w pewnym obszarze pokładów węgla, nadających się do odbudowy górniczej. Horyzontalne rozprzestrzenienie pokładów węgla jest naogół u węgli kamiennych większe, aniżeli u węgli brunatnych.

Węglowa pylica płuc, ob. Antrakoza, por. Pył.

Węglowa smoła, t. zw. smoła twarda, ob. Chemiczny przemysł, przeróbka produktów suchej destylacji węgla.

Węglowodany (sacharydy, cukrowce), grupa związków organicznych, zawierających oprócz węgla wodór i tlen, przyczem stosunek dwóch ostatnich pierwiastków jest taki, jak w wodzie. Najprostsze z nich odpowiadają wzorom: $C_5H_{10}O_5$ oraz $C_6H_{12}O_6$ i noszą nazwę monosacharydów, monoz. Monozy o wzorze $C_5H_{10}O_5$ nazywają się pentozami, o wzorze $C_6H_{12}O_6$ heksozami. W., których cząsteczka jest utworzona z dwóch lub więcej cząsteczek monoz noszą nazwę polisacharydów. Zależnie od wielkości cząsteczki rozróżnia się polisacharydy niższe i wyższe. Do pierwszych należą m. i.: sacharoza, laktoza, maltoza i t. d. Polisacharydy wyższe zawierają w swym składzie bardzo wielką ilość cząsteczek monoz; budowa i wielkość ich cząsteczki nie została dotychczas określona. Tu zaliczają się m. i.: skrobia, inulina, glikogen, celuloza i t. d. Własności i zastosowanie w. ob. Cukry.

Węglowodory, związki węgla z wodorem. Bezpośrednio łączą się oba te pierwiastki tylko przy współdziałaniu silnych wyładowań elektrycznych. Tworzą się przy suchej destylacji, przy rozkładzie gnilnym substancyj organicznych. Ze względu na budowę łańcucha rozróżnia się w. parafinowe i aromatyczne. Pierwsze obejmują w. o łańcuchu węglowym otwartym, zarówno nasycone jak i nienasycone. Nasycone o wzorze ogólnym C_nH_{2n+2}, wywodzą się od najprostszego z nich metanu CH_4. Następne człony tego szeregu stanowią: etan C_2H_6, propan C_3H_8, butan C_4H_{10} i t. d. Nienasycone w., zawierające w cząsteczce atomy węgli związanych podwójnie, wzgl. potrójnie dzielą się na olefiny C_nH_{2n} o jednem wiązaniu podwójnem i acetyleny C_2H_{2n-2}, o jednem wiązaniu potrójnem. W. aromatyczne posiadają łańcuch węglowy zamknięty. Przedstawicielem tej grupy w. jest benzol C_6H_6, którego cząsteczka składa się z 6 grup CH, połączonych ze sobą w pierścień, naprzemian to pojedynczemi, to podwójnemi wiązaniami.

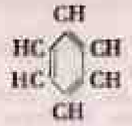

Benzol.

Przez zastąpienie jednego, dwóch i t. d. wodorów benzolu rodnikami alkylowemi, wyprowadzamy szereg homologiczny w. aromatycznych. Należą tutaj: benzol, toluol, ksylole, etylobenzol i t. d. Do w. aromatycznych zaliczają się nadto: dwufenyl, naftalin, antracen, fenantren, inden, acenaften, pyren, chryzen i inne w. o skondensowanych rdzeniach. Odrębną grupę w. stanowią w. alicyklowe (ob. Cyklowe związki), których przedstawicielami są: cyklopropan, cyklobutan, cyklopentan, cykloheksan i t. d.

Węglowy kwas, ob. Dwutlenek węgla.

Węglowy pył, 1. unoszący się w kopalni może spowodować wybuch; 2. otrzymany przez sproszkowanie miału służy do spalania w stanie rozpylonym (ob. Paleniska) i do wyrobu brykietów i węgla koloidalnego (ob.).

Węglowski Romuald, lekarz pol., * 1877, prof. chirurgji na Uniw. Lwowskim, nap. m. i. podręcznik uniw. p. t. „Chirurgja operacyjna".

Węgobork (niem. Angerburg), miasto w Prusach Wsch., na Mazurach, nad rz. Węgorapią (Angerapp), 3 km od jez. Mamry z 7.000 mieszk. i przemysłem. Miastem jest W. od 1571.

Węgorapia (niem. Angerapp), źródłowa rzeka Pregoły w Prusach Wsch., długa 153 km. Wypływa z jez. Mamry i po połączeniu się z Pissą i Insterą pod Wystruciem przybiera nazwę Pregoły. Żeglowna jest od ujścia Pissy.

Węgorkowate (Anguillulidae), rodzina drobnych nicieni (Nematodes), żyjących w ziemi lub w wodzie albo pasorzytujących w roślinach i zwierzętach. Postać wolna (rhabditis) oraz pasorzytna. Obie postaci mogą się rozmnażać (heterogonja). Angiostomum nigrovenosum Rud. pasorzytuje w płucach żaby, jest obojnaczą; jej forma wolna, żyjąca w mule, jest rozdzielnopłciowa. Węgorek octowy (Anguillula aceti Ehrenb.) do 2 mm długi, żyje w occie i klajstrze. W. pszeniczny (Tylenchus scandens Schn.) pasorzytuje w ziarnach pszenicy. Tylenchus dipsaci Kühn. w wielu zbożach i innych roślinach w słupkach. W. buraczany (Heterodera schachti Schn.) powoduje choroby buraków.

Węgorze (Anguillidae), rodzina ryb kostnoszkieletowych. (Por. tabl. Ryby 1.). Ciało wężowate, skóra gładka, śluzowata, pozbawiona łusek. Często bez płetw piersiowych, z długą grzbietową. Oczy małe, jama skrzelowa zamknięta pod skórą. Rozwój przez przeobrażenie. Drapieżne, żyją w morzu i w wodach słodkich na całej ziemi, prócz Ameryki płd., pacyficznej części Ameryki płn. i Afryki zach. Węgorz rzeczny (Anguilla vulgaris) pospolity wszędzie w Europie prócz zlewiska morza Kaspijskiego i Czarnego. Żywi się robakami, raczkami itd. W. żyjące w rzekach nie mają rozwiniętych organów płciowych. W 5. roku u samca i 7. u samicy występuje pewne zróżnicowanie barwne. Grzbiet ciemnieje, brzuch staje się biały. W. udają się do morza, gdzie rozwijają się ich gonady. Tarliska są stałe w morzu Sargassowem między 22 a 30° szer. płn. i 48 a 50° długości zach. Po tarle zdaje się giną. Najmłodsze znane stadja mają 3,5 cm długości, przeźroczyste wstęgowate twory, dawniej uważane za osobny gatunek Leptocephalus brevirostris Kaup. W miarę rozwoju ciało ich zwęża się i jako okrągłe 6—8 cm długie węgorzyki podchodzą do brzegów Francji i Anglji w marcu, a morza Północnego i Bałtyku w maju w olbrzymich masach. Wchodzą do rzek; teraz dopiero zaczynają więcej jeść. Młode łowi się na wędki, stare, które nie jedzą — w sieci, t. zw. żaki (Por. tabl. Rybactwo 2). Surowa krew węgorza zawiera truciznę (ichtjotoksynę). Mięso jadalne. Rodzaje morskie nie odbywają wędrówek na tarło. W. morski (Conger vulgaris Cuv.) ma bardzo długą płetwę grzbietową. Dochodzi do 3 m długości, 50 kg wagi. Jasno brunatny. Żyje w morzach ciepłych i umiarkowanych. Tu należy też Murena (Muraena helena L.), odznaczająca się brakiem płetw piersiowych, do 1,5 m długa, brunatna, czasem z czerwonemi plamami. Żyje w morzu Śródziemnem. Była ona hodowana za czasów rzymskich dla smacznego mięsa.

Węgrów, miasto powiat. w woj. lubelskiem, nad rz. Liwcem, przy kolei: Siedlce—Małkinia z 8.522 mieszk. Posiada młyny, garbarnię, fabr. wyrobów betonowych oraz wyrób gontów i klepek. W. był w XVI—XVIII. w. ośrodkiem kalwinizmu, w 1565 odbył się tu synod kalwinów litewskich i małopolskich.

Powiat W. ma 1.326 km² (48,5% ról i 25,3% lasów) i 82.772 mieszk.

Węgry (węg. Magyarország, łac. Hungaria), królestwo w środk. Europie z 93.010 km² i (1928) 8.604.000 mieszk. W traktacie trianońskim (1920) straciły W. oprócz Chorwacji i Slawonji 67,2% obszaru i 58,3% zaludnienia (w 1910 miały 282.870 km² i 18.264.533 mieszk.) na rzecz Czechosłowacji, Rumunji, Jugosławji i Austrji.

W. są w przeważnej części krajem nizinnym, obejmują bowiem obszar zapadlinowej kotliny Węgierskiej, wypełnionej osadami morza trzeciorzędowego. Kotlinę tę, otoczoną zewsząd górami, dzieli Średniogórze Węgierskie, będące resztką wielkiego, starego masywu, na Wielką i Małą nizinę Węgierską. Średniogórze to, biegnące z płd.-zach. ku płn.-wsch. składa się z Lasu Bakońskiego (713 m) oraz gór: Ver-

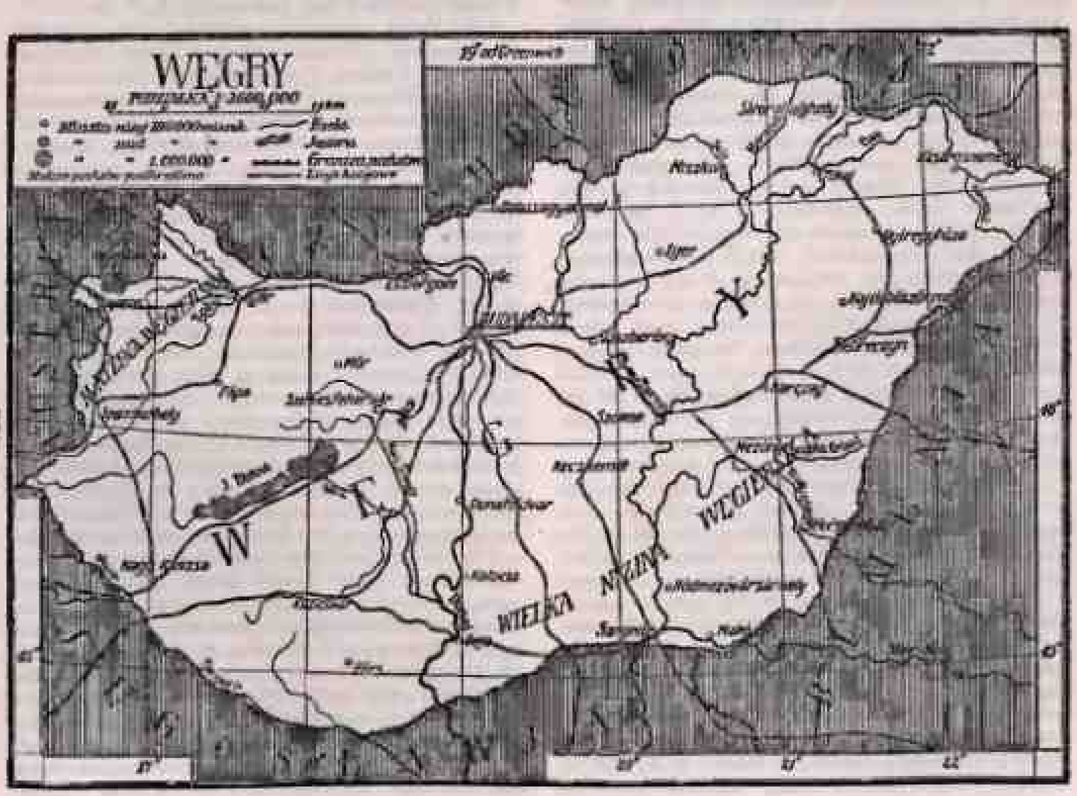

tes (481 m), Gerecse (630 m), Pilis (757 m) i Budajskich (529 m). Na zach. od tych gór rozciąga się aż po wsch. odnogi Alp i Małe Karpaty — Mała nizina Węgierska (Kis Alföld), powstała z połączenia płaskich stożków nasypowych rz. Dunaju, Raby, Wagu, Nitry i Hronu. Na Wielkiej nizinie Węgierskiej (Alföld), wznoszą się koło Pięciokościołów góry Mecsek (682), a na płn. granicy młode wulkaniczne góry Wyszegradzkie (939 m, przecięte przez Dunaj), góry Cserhat (Nogradzkie, 727 m), Matra (1010 m), Bukowe (957 m) i Hedzialskie (Hegyalja, 787 m). Oprócz trzeciorzędowych wypełniają kotlinę Węgierską również osady dyluwjalne i aluwja, głównie pod postacią piasków i lessu. Ze skąpych obecnie bogactw kopalnych wymienić trzeba węgiel brun. i kamienny (góry Mecsek), trochę żelaza (dolina Sajo), manganu, bauksytu, gazu ziemnego i liczne źródła mineralne. Główną rzeką jest Dunaj i jego dopływy, zwłaszcza Cisa i Raba. Z jezior wymienić trzeba Błotne, Neusiedlerskie i Veleneckie. Klimat W. jest nawskróś kontynentalny. Budapeszt ma średnią temperaturę stycznia —1,2° (Szegedyn —2,5°), lipca 21,7° (Sz. 22,6°), roku 10,6° (Sz. 11,1°) a opadów rocznie 640 mm (Sz. 570 mm). Ilość opadów zmniejsza się w miarę posuwania się od zach. (Las Bakoński 800—900 mm) ku wsch. (nad środnią Cisą 350—400 mm) w dwójnasób. Nizina węgierska posiada roślinność stepową (Puszta), jedynie górzyste wyspy i góry krawędziowe są pokryte lasami liściastemi.

Według spisu z końca 1920 wynosiła ludność W. 7,987.204 mieszk., naturalny przyrost ludności wynosił w 1928 r. 9,1‰ (urodzin 26,2‰, zgonów 17,1‰), duża natomiast jest śmiertelność niemowląt (17,7%). W miastach skupia się 29,8% ludności. Do dużych miast należą: Budapeszt, Szegedyn i Debreczyn. Węgrzy, których poza granicami państwa mieszka ok. 3,400.000 głów, tworzą 89,6% zaludnienia. Resztę stanowią Niemcy (6,9%), Słowacy (1,8%), Chorwaci (0,5%), Rumuni (0,3%) i Serbowie (0,2%). 63,9% ludności wyznaje religję rzym.-katol., 2,2 grecko-katol., 0,6% prawosławną, 21% reformowaną, 6,2 ewang. i 5,9% mojżeszową. Żydzi skupiają się głównie w miastach (w Budapeszcie 23,2%). W 1920 r. było wśród ludności 15,2% analfabetów. Przymus szkolny obowiązuje dzieci od 6 do 15 roku życia. W 1928 istniało na W. 6.618 szkół ludowych z 747.686 ucz., 407 szkół wydziałowych z 78.998 ucz., 6.153 szkół zawodowych, 50 seminarjów naucz., 123 gimnazja, 4 państwowe uniwersytety (w Budapeszcie, Debreczynie, Pięciokościołach i Szegedynie z 9.154 słuch.), politechnika oraz akademje: weterynarji i sztuk pięknych w Budapeszcie, akademja rolnicza i leśnicza w Sopronie oraz 3 akademje prawnicze i 3 rolnicze.

Według spisu z 1920 r. 56,7% ludności trudniło się rolnictwem i leśnictwem, 19,2% przemysłem i górnictwem, 8% handlem i komunikacją. Role uprawne zajmują (1928) 60,1% obszaru, ogrody 1,1%, winnice 2,3%, łąki 7,2%, pastwiska 10,9%, lasy 11,8%, nieużytki 6,3%. Przeważa własność średnia i wielka. W rolnictwie przeważa uprawa pszenicy (1,584.000 ha) i kukurydzy (1,098.000 ha), podczas gdy żyto (650.000 ha), jęczmień (459.000 ha), owies (291.000 ha), ziemniaki (267.000 ha) i buraki cukrowe (75.000 ha) stoją na drugim planie. Niemałą rolę odgrywa ogrodnictwo i sadownictwo (melony, cebula, tytoń, pomidory, papryka i i.), zwłaszcza zaś uprawa winnej latorośli (w 1928 r. 2,774.555 hl wina). W gospodarce hodowlanej główną rolę odgrywa chów koni i nierogacizny. Koni było w 1929 r. 892.000, bydła rogatego 1,812.000, świń 2,582.000, owiec 1,573.000, kóz 24.000, osłów i mułów 6.000, bawołów 7.000 sztuk. Niemałą też rolę odgrywa hodowla drobiu i jedwabników. W przemyśle pracowało w 1928 r. 272.568 osób. Na pierwszy plan wysuwa się tu przemysł spożywczy (młyny, cukrownie, gorzelnie, browary, fabr. wyrobów mięsnych [salami], tytoniowych i win), znaczny jest również przemysł metalowy i maszynowy oraz tekstylny i chemiczny. Wywozi się głównie bydło, pszenicę, mąkę, cukier, drób, maszyny i półfabrykaty żelazne, żyto i jęczmień, tytoń i wino, a importuje drzewo, bawełnę i wełnę oraz wyroby z nich, węgiel, maszyny i aparaty, papier, skóry, jedwab, oleje mineralne, surowce metali, tytoń i wyroby żelazne. Oprócz sąsiadów, utrzymują W. żywe stosunki handlowe z Niemcami, Szwajcarją, Włochami i Polską (w 1929 r. import do W. za 51 milj. pengö, eksport za 17 milj. pengö). Dróg posiada kraj 28.007 km, dróg wodnych: 2.130 km, kolei: 8.616 km, z tego 3.056 km państwowych. System miar i wag jest metryczny. Jednostką monetarną jest (od 1925) 1 pengö = 100 filler (halerzy) = 1,56 zł.

Kraj dzieli się na komitaty: Abauj-Torna, Bacs-Bodrog, Baranya, Bekes, Bihar, Borsod-Gömör es Kishont, Csanad-Arad es Torontal, Fejer, Györ-Moson es Pozsony, Hajdu, Heves, Jasz-Nagykun-Szolnok, Komarom es Esztergom, Nograd es Hont, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Sopron, Szabolcs es Ung, Szatmar-Ugocsa es Bereg, Tolna, Vas, Veszprem, Zala i Zemplen oraz miasta z prawami municypalnemi: Pięciokościoły (Pecs), Białogród Królewski (Szekesfehervar), Györ (niem. Raab), Sopron, Baja, Hodmezövasarhely, Szegedyn, Kecskemet, Miskolcz, Debreczyn i stolica Budapeszt.

Ustrój W. opiera się na Złotej Bulli z 1222, ugodzie austro-węgierskiej z 1867 i ustawach uzupełniających z 1 marca 1920 i 11 list. 1926. Do unormowania sprawy obsadzenia tronu sprawuje władzę królewską z pewnemi ograniczeniami obrany w 1920 przez Zgromadzenie Narodowe regent (Kormányzó), który posiada prawo zawieszenia uchwał parlamentu do powtórnego ich zatwierdzenia. Władzę ustawodawczą pełnią dwie izby: wyższa, złożona z 57 wirylistów, 150 członków wybieralnych, 43 mianowanych przez głowę państwa oraz sejm, złożony z 245 posłów, obieranych w głosowaniu powszechnem, równem, po miastach tajnem, po wsiach jawnem. Od wyborców wymaga się cenzusu szkoły powszechnej. Władzę wykonuje rada ministrów. Administracja komitatów i samodzielnych municypjów spoczywa w rękach mianowanych przez rząd nadżupanów oraz obieralnych wiceżupanów wzgl. burmistrzów. Reprezentacja komitatów i miast

w połowie jest wybieralną, w połowie składa się z obywateli, płacących najwyższe podatki. Budżet na r. 1929/30 przewidywał 1432,2 milj. pengów dochodów, 1428,7 milj. wydatków. Dług państwowy wynosił w 1928: 1445 milj. pengów. Organizację i liczebność siły zbrojnej określił traktat w Trianon. Składa się ona z 1750 oficerów i ok. 33.000 zaciężnych żołnierzy. Okres służby wynosi dla jednych 20, dla drugich 12 lat. Sztab generalny został zniesiony. Żandarmerja i policja wynosi ok. 19.000 ludzi. Herb: srebrny krzyż patrjarchalny, wyrastający ze złotych liści.

Dzieje. Terytorjum zamknięte Karpatami, wschodn. Alpami i Sawą zostało pierwszy raz zjednoczone politycznie przez Awarów. Po zniszczeniu ich państwa część pomiędzy Dunajem a Sawą dostała się pod zwierzchnictwo państwa wschodnio-frankońskiego, zachodnio-północna należała do państwa wielkomorawskiego, wschodnia stanowiła sferę wpływów bułgarskich. Ludność była słowiańska. 896 opanowali kraj Węgrzy, którzy urządzali odtąd przez kilkadziesiąt lat łupieskie wyprawy do Niemiec, Francji, Włoch i na Bałkany. Dopiero klęska nad Lechem (955) zmusiła ich do poniechania najazdów i skonsolidowania rozbitego dotąd na księstwa dzielnicowe kraju w jedność państwową pod dynastją Arpadów. Stefan Św. (997—1038) przeprowadził dzieło chrystjanizacji W. i zorganizowania kościoła, oraz wprowadził ustrój administracyjny na wzór następców Karola W. Po jego śmierci państwo, osłabione waśniami dynastycznemi, dostało się przejściowo pod zwierzchnictwo Niemiec, ok. 1150 popadło w chwilową zależność od Konstantynopola, niebawem jednak za Beli III (1173—1196) rozszerzyło swój wpływ na część półwyspu bałkańskiego. W początkach XII. w. dostały W. w posiadanie królestwo chorwacko-sławońsko-dalmackie, na północy rywalizowały z Polską o Ruś Czerwoną. W XII. i XIII. w. miała miejsce intensywna kolonizacja niemiecka, która utworzyła zwarte ośrodki ludności niemieckiej (Sasów) na Spiżu i w Siedmiogrodzie i pchnęła naprzód rozwój gospodarczy kraju. Nadto osiedliły się na terytorjum W. drobniejsze grupy Pieczyngów i Kumanów, potem Alanów i Tatarów, których najazd w 1241—42 sprowadził znaczne wyludnienie kraju. — Nieograniczona początkowo władza królewska uległa stopniowo skrępowaniu przywilejami na rzecz szlachty („Złota Bulla" Andrzeja II w 1222). W 1301 wymarła dynastja Arpadów. Po zaciekłych walkach szeregu pretendentów przywrócił Karol Robert (1308—1342) z neapolitańskiej gałęzi domu Anjou autorytet korony na podstawach feudalnych. Syn jego Ludwik W. (ob. Ludwik 32), (1342—1382) prowadził ekspansywną politykę na zewnątrz, poddał znów w zależność od W. półwysep bałkański, odzyskał silne stanowisko nad Adrjatykiem, owładnął tronem polskim, na wewnątrz zgotował krajowi okres pomyślności gospodarczej. Po jego śmierci nastąpiło cofnięcie się na całej linji. Okres powtórnego rozkwitu przeżyły W. za rządów największego z ich królów narodowych Macieja Korwina (ob.), (1458—1490). Po nim dostali się na tron Jagiellonowie, których panowanie cechuje zupełne zwycięstwo arystokracji i szlachty nad władzą królewską, walka rozpasanych ambicyj dygnitarzy duchownych i świeckich i srogi ucisk ludu wiejskiego.

Nowy okres w dziejach W. zapoczątkował najazd turecki i śmierć Ludwika II pod Mohaczem (1526). Kraj został na przeszło półtora wieku rozdarty na 3 części: zachodnio-północną pod berłem Habsburgów, środkową pod panowaniem sułtana oraz Siedmiogród z okolicą, gdzie rządził syn Jana Zapolyi, następnie osadzani przez Turcję książęta. Panowanie tureckie sprowadziło na W. całkowity przewrót w stosunkach etnograficznych i gospodarczych. Element rdzennie węgierski, silnie przetrzebiony w ciągłych walkach, ustąpił w wielu częściach kraju miejsca kolonizacji słowiańskiej i wołoskiej. Kraj z rolniczego przekształcił się w pasterski, wsie i miasta w części tureckiej podupadły. Z drugiej strony panowanie tureckie i aktywna polityka protestanckich władców Siedmiogrodu ochroniła W. przed zwycięstwem popieranej przez Habsburgów reakcji katolickiej. Zjednoczenie W. dokonało się po załamaniu potęgi tureckiej pod Wiedniem w 1683. W pokoju karłowickim 1699 otrzymali Habsburgowie całe W., z wyjątkiem Banatu Temeskiego, który zdobyli w pokoju passarowickim 1718. W 1687 uchwalił sejm węgierski dziedziczne panowanie Habsburgów w linji męskiej. Zapędy katolickie i absolutystyczne nowych władców wywołały w początku XVIII w. wielkie powstanie narodowe pod wodzą Franciszka II Rakoczego, zakończone 1711 pokojem w Szatmar, który poręczał krajowi utrzymanie swobód konstytucyjnych. W czasie wojny o sukcesję austrjacką użyczyli Węgrzy gorącego poparcia M. Teresie, wzamian zaco szanowała ona przez cały ciąg panowania ich odrębności historyczne. Józef II zamierzał w energicznem tempie zreformować W. w duchu oświeconego absolutyzmu i pozbawić je odrębnych urządzeń konstytucyjnych, czem wywołał jawne powstanie. Leopold II cofnął zarządzenie poprzednika, zwołał sejm i uratował przez to W. dla Habsburgów na niebezpieczny okres napoleoński.

W pierwszej połowie XIX. w. ujawniło się na W. silne rozbudzenie poczucia narodowego i dążność do przekształcenia średniowiecznej struktury państwa i społeczeństwa. Sejm 1825 stał się punktem wyjścia szeregu pożytecznych reform i przedsięwzięć społecznych i kulturalnych. Obok kierunku umiarkowanego, zmierzającego do przebudowy W. w drodze pokojowej ewolucji w oparciu o Habsburgów, którego najwybitniejszym przedstawicielem był Stefan Széchényi (ob.), wystąpił w latach 40-tych prąd radykalno-demokratyczny o silnem zabarwieniu nacjonalistycznem, na którego czele stanął Ludwik Kossuth. Rewolucja marcowa 1848 przyniosła W. całkowite wyodrębnienie państwowe w ramach monarchji austrjackiej. Sejm zniósł przywileje podatkowe szlachty i poddaństwo włościan, wprowadził sądy przysięgłych, wolność prasy i inne reformy demo-

kratyczne. Przeciw centralizmowi węgierskiemu podnieśli powstanie Rumuni, Słowacy i połudn. Słowianie, domagając się uznania ich odrębności narodowej w ramach Korony św. Szczepana. Na czele ruchu serbsko-chorwackiego stanął ban Jellacic, popierany przez dwór wiedeński, który po zwycięstwach nad Włochami postanowił wydrzeć Węgrom ich zdobycze konstytucyjne. W kampanji zimowej 1848/49 zajęły wojska cesarskie znaczną część kraju z stolicą. Z wiosną 1849 rząd powstańczy w Debreczynie, na którego czele stał Kossuth, podjął kontrofensywę z tak pomyślnym wynikiem, że 11. kwietnia mógł sejm węgierski uchwalić detronizację Habsburgów. Dla zgniecenia powstania okazała się konieczna pomoc rosyjska. 11. sierpnia kapitulowały resztki wojsk węgierskich pod Világos. Nastąpiły krwawe represje i okres rządów absolutystyczno-germanizatorskich, które nie złamały jednak w narodzie ducha oporu. Po wprowadzeniu w Austrji rządów konstytucyjnych (1860) stali Węgrzy konsekwentnie na gruncie uznania ich całkowitej odrębności państwowej i nie obsyłali parlamentu wiedeńskiego. Zawarta za sprawą Franc. Deaka w 1867 ugoda austro-węgierska, przyznawała W. w ramach monarchji stanowisko równorzędnej z krajami austrjackiemi państwowości, z własnym rządem, sejmem, wojskiem krajowem (honwedami); wspólnemi pozostały osoba monarchy, który wszelako musiał się koronować na króla W., armja, polityka zagraniczna, pewne sprawy handlowe, monetarne i finansowe.

W nowym dualistycznym ustroju monarchji zajęły W. odrazu stanowisko przodujące, z reguły narzucając swą wolę całości. Ich mężowie stanu odgrywali kierowniczą nieraz rolę w polityce zagranicznej (Juljusz Andrassy, Kálnoky). W stosunkach wewnętrznych przewagę miało początkowo stronnictwo liberalne, z którego ramienia sprawował rządy przez 15 lat (1875—90) Koloman Tisza, w latach 90-tych przeprowadził rząd mimo silnej opozycji małżeństwo cywilne. Stopniowo rosło na siłach zwalczające partję rządzącą stronnictwo niezawisłości narodowej pod synem L. Kossutha, Franciszkiem, domagające się sprowadzenia stosunku do Austrji do formy unji czysto personalnej. Spór o stworzenie wojska węgierskiego doprowadził do ostrych starć na terenie parlamentarnym i uniemożliwił normalne funkcjonowanie sejmu. Również stosunki narodowościowe zaostrzyły się. W 1868 zawartą została ugoda pomiędzy Węgrami a Chorwacją, przyznająca tej ostatniej odrębny zarząd i własny sejm. Centralistyczna polityka rządu węgierskiego doprowadziła do przewlekłego konfliktu, w którego trakcie skrystalizowała się ostatecznie idea jedności i samodzielności państwowej połudn. Słowian. Również w Siedmiogrodzie rozbudził się rumuński ruch irredentystyczny. W tych warunkach przegrana wojna światowa miała dla W. szczególnie katastrofalne następstwa. Po załamaniu się frontu objął rządy Michał Károlyi, który utworzywszy gabinet radykalny, ogłosił republikę i usiłował ratować kraj paktowaniem z koalicją. 21 marca 1919 władza przeszła w ręce komunistów pod wodzą Beli Kuna, których kilkumiesięczne rządy dopełniły katastrofy. Zanim wojsko narodowe pod admirałem Horthym odzyskało Budapeszt, Czesi i Rumuni posunęli okupację wojskową w głąb kraju, zaś wśród dyplomacji skrystalizował się ostatecznie plan rozbioru W. Pokój w Trianon 4 lipca 1920 odebrał W. 2/3 ich terytorjum historycznego, sprowadzając je do rzędu małego państewka. W stosunkach wewnętrznych ustalił się regencja Horthyego i absolutna przewaga stronnictwa rządzącego, przy sprowadzeniu znaczenia żywiołów demokratycznych i socjalistycznych do minimum. Dwukrotna nieudała próba powrotu na tron króla Karola spowodowała wydanie pod naciskiem koalicji ustawy o detronizacji Habsburgów (1921). W 1923 zostały W. przyjęte do Ligi Narodów. Zewnętrzna ich polityka nastawiona w kierunku rewizji traktatu w Trianon, doznaje poparcia ze strony Włoch, Niemiec, pewnych kół w Anglji. Wewnątrz kraj nękany jest dotkliwym kryzysem ekonomicznym, wynikłym z rozbicia dawnej jego naturalnej struktury geograficzno-gospodarczej, odebrania bogactw kopalnianych i leśnych, niemożności zbytu produkcji zbożowej i t. d.

Węgrzecki Stanisław, prawnik pol., (1765—1845), 1794 i 1814/15 prezydent Warszawy, następnie sędzia apelacyjny, prezes trybunału handlowego, napisał szereg rozpraw.

Węgrzy, lud pochodzenia ugro-fińskiego, potomkowie Madziarów, którzy w 896—899, przybywszy pod wodzą Arpada z nad Kamy, zajęli obszary nad Dunajem i Cisą. Usposobienia wojowniczego, urządzali stąd najazdy na Francję i Włochy, wreszcie jednak stali się ludem rolniczym i przyjęli chrześcijaństwo. Dziś typ ich, wskutek zmieszania się z elementami słowiańskiemi, niemieckiemi, a nawet tureckiemi odbiega od dawnego madziarskiego; przypominają go jedynie swym ciemnym typem i wystającemi kośćmi policzkowemi, a resztki ich dawnej kultury pastersko-myśliwskiej znaleźć można jedynie nad Cisą i wśród Szeklerów. Por. Węgry.

Węgrzyn Józef, aktor pol., *1884, celuje w rolach bohaterskich (Konrad w „Dziadach", „Tamten" Zapolskiej, Wysocki w „Nocy Listopadowej", „Don Juan" Zorilli i w. i.).

Węgrzynowicz Antoni, pol. kaznodzieja i pisarz teolog., (1657—1721), prowincjał reformatów, ciekawa i oryginalna postać dawnego Krakowa; pieszo o żebraczym chlebie podróżował do Rzymu i Hiszpanji, uprawiał malarstwo, rzeźbiarstwo, rytownictwo, napisał: „Kazań niedzielnych ksiąg dwie" (1708—14), „Nauki o czterech rzeczach ostatecznych" (1714) i i.

Węzeł (nodus), w *botanice* miejsce na łodydze, z którego wychodzą liście. — W *literaturze* zadzierzgnięcie akcji. — W. *gordyjski*, ob. Gordjos. — W *astronomji i żeglarstwie*, ob. Węzły.

W. w *fizyce* przy interferencji dwóch fal miejsce, w którem oba drgania posiadają jednakowe elongacje, a fazy przeciwne, skutkiem tego cząstki materjalne w w. są stale w spoczynku.

W. często jest używany dla ułatwienia rachunków i rozliczeń; u niektórych ludów zastępuje pismo (ob. Kipu). Powszechnem również jest stosowanie w. przy czarach, stąd zwyczaj do dziś spotykany u ludu rozwiązywania w. przy porodzie, mający ułatwiać rozwiązanie rodzącej.

Węzeł górski, obszar górski, w którym zbiegają się różnokierunkowe pasma. Miejsce zetknięcia różnokierunkowych grzbietów górskich nazywa się *rozrogiem* (rozrożem).

Węzłowe punkty, w kolejnictwie miejsca przecięcia się większej liczby linij kolejowych.

Węzły, w *astronomji* punkty przebicia orbit ciał niebieskich ze stałą płaszczyzną, zwłaszcza orbit planet, księżyców i komet z płaszczyzną ekliptyki. *Linja w.*, prosta łącząca oba węzły. Planeta znajduje się w w. *wstępującym* (☊), skoro przechodzi ze strony południowej ekliptyki na północną, w węźle *zstępującym* (☋), w wypadku odwrotnym. W. poruszają się zwykle w kierunku wstecznym (przeciwnym do kierunku obiegu planet). W wypadku księżyca ruch ten wynosi 19° na rok tak, iż każdy w. powraca do swego pierwotnego położenia po 18 latach 7 miesiącach. Położenie w. określa długość w. wstępującego. — W *żeglarstwie* w. stanowią umocowane na linie logowej (ob. Log) znaki morskie, według których podaje się szybkość okrętu.

Węże (Ophidia, Serpentes), podrząd gadów. Ciało wydłużone bez odnóży. Paszcza rozciągalna (kości czaszki twarzowej połączone ścięgnami) umożliwia połykanie w całości zdobyczy. Zęby wtył zagięte, służą tylko do przytrzymywania pokarmu. Skóra pokryta dachówkowato ułożonemi łuskami lub tarczkami. Naskórek nie rośnie i zostaje zrzucany (linienie). W kręgosłupie dużo kręgów (do 300). Kręgi tułowia mają wolno stojące żebra, których końce złączone są tarczkami brzusznemi. Dzięki ruchom żeber wąż może pełzać. Prócz zębów pełnych istnieją rowkowane lub kanałowe zęby jadowe, po których spływa z gruczołu jad. Są one ustawione w szczęce górnej i nastawiają się przy otwarciu paszczy, dzięki przesunięciom kości szczękowej. Jad zostaje wyciśnięty z woreczka jadowego przez mięśnie skroniowe. Przełyk długi, rozciągalny. Tchawica długa, lewe płuco prawie zanikło. Gałka oczna z podłużną źrenicą, pokryta przeźroczystą skórą. Otwory nosowe na końcu pyska lub po bokach. Język rozszczepiony tkwi w pochwie. Może on być wysunięty nawet przy zamkniętym pysku przez specjalne szpary. Nerki podłużne, moczowody uchodzą do kloaki, pęcherza moczowego brak. Narządy kopulacyjne parzyste. Jaja w skórzastych skorupach. Niektóre żyworodne. Młode wylęgają się dobrze rozwinięte. W wyjątkowych wypadkach samica wysiaduje jaja. Ze zmysłów najlepiej rozwinięty dotyk (na końcu języka). Słuch i węch gorsze, wzrok dobry. Pozorna nieruchomość oczu spowodowana jest brakiem ruchomych powiek, które są zrośnięte i przeźroczyste. Węże żywią się żywemi zwierzętami, które duszą lub zabijają jadem, poczem połykają. Mogą głodować do 1½ roku. Najliczniejsze w okolicach tropikalnych, zwłaszcza w krainie orjentalnej. Wielkość i liczba gatunków zmniejsza się ku biegunom. Żyją na ziemi, w lasach, pod kamieniami, w mchu. Inne na drzewach, na piaszczystych terenach, często nad wodą lub nawet w morzu. Na zimę lub na lato (w okolicach tropikalnych) zasypiają. Kopalne w kredzie, trzeciorzędzie i dyluwjum. Żyjących około 1800 gatunków w 400 rodzajach i 8-u rodzinach. Podział: *wąskopyskie* (Stenostomata): Typhlopidae i Glauconiidae, małe, z kośćmi miednicy, żyją w Afryce, Azji zach. i Ameryce tropikalnej; *szerokopyskie* (Eurystomata) z rodzinami: Boidae, Ilysiidae, Uropeltidae, Colubridae, Amblycephalidae i Viperidae. — Por. też *Wężów jad*.

Do rodziny Boidae należą największe węże, jak *dusiciel jiboya* (Boa constrictor L.) zwany też wężem królewskim w suchych okolicach Ameryki płd. i *jutrzyna pedapuda* (Python molurus L.) w Azji płd.

Wężowidła (Ophiuroidea), gromada szkarłupni podobnych do rozgwiazd. Ciało składa się z puszki centralnej i wężowatych, kruchych, czasem rozgałęzionych ramion. Oczu i odbytu brak. Płytka madreporowa na stronie brzusznej. Czasem obojnaki i żyworodne. Larwy podobne do pluteusa (Ophiopluteus). Czasem rozród przez podział. Ramiona mogą odrzucać (autotomja). Niektóre świecą. Cladophiurae mają ramiona rozgałęzione. Najpospolitsza Ophiura albida Forb. żyje w morzu Północnem i Bałtyku zach. W morzu Śródziemnem żyje Ophiothrix allopecurus M. t., Ophiactis virens Sars. i inne.

Wężownik (Serpentarius), gwiazdozbiór, ob. Ophiuchus.

Wężów jad, wydzielina gruczołów jadowych wężów (ok. 300 jadowitych gatunków). Wydzielina ta jest ciągnąca się, bezbarwna lub żółtawa, bezwonna i bez smaku. Chemiczne składniki j. w. nie są jeszcze dokładnie znane; rozróżnia się podobną do zaczynu *echidnazę* i białkowatą *echidnotoksynę*. Przez podgrzanie w niższych temperaturach otrzymuje się bezkształtną, żółtawą masę, działającą jeszcze przez lata. Jady różnych wężów są jakościowo i ilościowo rozmaite, wszystkie działają po dostaniu się do krwiobiegu; połknięte nie działają. Zwierzęta ciepłokrwiste są na j. w. wrażliwsze niż zimnokrwiste. Węże jadowite są odporne na własny jad. Niebezpieczeństwo *ukąszenia przez w.* jadowitego zależy od umiejscowienia ukąszenia i ilości wpuszczonego jadu. Ukąszenie w. wywołuje 2 obok siebie leżące rany, powstałe przez ukłucie zębami węża. Po ukąszeniu powstaje obrzęk zapalny, porażenie serca i oddychania, wymioty, krwiomocz, drgawki, zapad. *Leczenie*: natychmiastowe wyssanie pompką o nasadce szklanej (ssanie ustami jest niebezpieczne), lub wyciśnięcie rany, podwiązanie kończyny powyżej miejsca ukąszenia, wycięcie lub wypalenie rany. Dalsze leczenie zależne od objawów. Najskuteczniejsze są surowice przeciwjadowe, dobrze jest podać choremu dość dużo alkoholu.

Wężów kult rozpowszechniony u wielu ludów, uważających w. za uosobienie bóstw ziemi, ognia, wody, złego ducha i t. p.; u ludów

nadbałtyckich czczono i hodowano w. jako bóstwa domowe, a do dziś kwitnie ich kult u wielu ludów pierwotnych Melanezji, Australji, niektórych okolic Indyj (por. Ofici).

Wężów zaklinacze, osoby, umiejące pobudzać jadowite węże do tańca przy pomocy monotonnej melodji, wygrywanej na piszczałce, w takt której poruszają one górną częścią swego ciała.

F. Wężyk.

Wężyk, 1. Franciszek, poeta i pisarz polski ze szkoły pseudoklasycznej, (1785—1862), od 1811 członek warsz. Tow. Przyj. Nauk, w l. 1856—59 prezes krakowsk. Tow. Naukowego (późniejszej Akademji Umiejętności); w r. 1811 poseł bialski na sejm warszawski, w r. 1831 senator-kasztelan. Działalność literacką rozpoczął od przekładów „Edypa" Sofoklesa (1804, popraw. 1856, druk. 1878), „Eneidy" Wergiljusza (1804—26, druk. 1878) i „Don Karlosa" Schillera (1805, wystaw. 1808, niedruk.). Pisał wiersze okolicznościowe i inne, poemat: „Okolice Krakowa" (1820, III. wyd. 1833), dramaty: „Gliński" (wystaw. 1816, druk. 1821, II. wyd. 1831), „Barbara Radziwiłłówna" (wystaw. 1811, druk. 1822), „Bolesław Śmiały" (1822), „Wanda" (1826), „I ja też czyli Rzeczpospolita Babińska" (1861) i i.; powieści historyczne: „Władysław Łokietek czyli Polska w XIII. w." (1828, nowe wyd. 1893 i 1898), „Zygmunt z Szamotuł" (1830, nowe wyd. 1898, przekład niem. 1835) i i.; rozprawy literackie: „O poezji dramatycznej" (1811, druk. częściowo 1821—22 przy wydaniach dramatów, w całości 1878), „O poezji w ogólności" (1815) i i.; pamiętnik: „Powstanie Królestwa Polskiego w r. 1830 i 1831" (1895). Ważna do dziejów epoki jest jego korespondencja literacka, zwłaszcza z Kaj. Koźmianem (wyd. 1913). „Poezje z pośmiertnych rękopisów" wyd. St. Tomkowicz (1878, 3 t.). Monografja Z. Zapały (1898). Charakterystykę ob. t. 13, str. 215.

2. Władysław, pisarz pol., (1814—1846), bratanek W. 1., przyjaźnił się z C. Norwidem, ok. r. 1840 odbył podróż do Egiptu, w l. 1842—43 założył i prowadził teatr w Poznaniu. Oprócz artykułów krytycznych i publicystycznych w czasopismach, wydał oddzielnie: „Podróże po starożytnym świecie" (1842, 2 t., tu świetny opis Egiptu, wyd. J. St. Bystronia p. t. „Egipt. Obrazy", 1930).

Wężyk-Rudzki Jan, ob. Rudzki-Wężyk Jan.

Wężyk-Widawski, ob. Widawski-Wężyk Piotr.

Wężymord, p. Scorzonera.

Whampoa, wyspa u ujścia rz. Perłowej w zatoce Kantońskiej.

Wharton Edith, z domu Newbold Jones, pisarka płn. ameryk., * 1862, wzorowała się na M. Twainie i zwłaszcza na H. Jamesie i jest po nich najwybitniejszą stylistką w powieści ameryk. Główne utwory: „The House of Mirth" (1905), „Madame de Treymes" (1907), „Ethan Frome" (1911), „The Custom of the Country" (1913), „The Age of Innocence" (1920), nowele: „Tales of Men and Ghosts" (1910) i „Xingu" (1916).

Wheatstone Charles, fizyk ang., (1802—1875), 1834 prof. King's College w Londynie, niebawem porzucił katedrę profesorską, by oddać się wyłącznie badaniom naukowym. Ogłosił prace z akustyki, następnie zajmował się badaniem i zastosowaniem zjawisk elektrycznych do celów życia codziennego. Opracował metodę pomiaru oporów elektrycznych (ob. W. mostek), wynalazł telegraf elektromagnetyczny, zajmował się zagadnieniem telegrafu kablowego, skonstruował telegraf automatyczny oraz szereg przyrządów, będących do dziś dnia w użyciu: jak kalejdofon, stereoskop, chronoskop.

Wheatstone'a mostek, metoda pomiaru oporów elektrycznych, polegająca na połączeniu galwanoskopem lub innym przyrządem służącym do pomiaru natężenia prądów el. dwóch punktów rozgałęzienia prądu el. Jedną z gałęzi jest zazwyczaj drut, rozpięty wzdłuż podziałki milimetrowej, drugą stanowią opór znany i nieznany, połączone ze sobą szeregowo. Do końców drutu i połączonych z niemi oporów dołączamy jakiekolwiek źródło siły elektromotorycznej. W czasie przepływu prądu wytwarza się spadek potencjału el., zarówno wzdłuż drutu jak i wzdłuż obu oporów. Punkt, w którym złączone są opory posiada pewną wartość potencjału elektrycznego, zawartą pomiędzy wartościami tegoż, charakterystycznemi dla wspólnych końcowych punktów oporów i drutu, musi więc i na drucie istnieć taki punkt, w którym potencjał posiada taką samą wartość, jak i w punkcie złączenia oporów. Wyszukanie tego punktu umożliwia właśnie mostek, t. j. połączenie tegoż punktu poprzez galwanoskop z ruchomym stykiem suwanym wzdłuż drutu. Skoro bowiem znajdziemy ów punkt, obie końcówki mostka mają jednakowe potencjały, przez galwanoskop nie przepływa prąd el., galwanoskop nie wychyla się. Z tego względu metoda ta nosi także nazwę metody zerowej. Charakterystyczne dla niej położenie styku dzieli drut na dwie części, wówczas stosunek oporu znanego do nieznanego jest taki sam, jak oporu odcinka drutu bliższego oporowi znanemu do oporu reszty drutu. Jeżeli drut ma wszędzie jednostajny przekrój, wówczas zamiast oporów drutu można wziąć wprost długości tychże. Przy pomiarze oporów elektrolitów należy ze względu na zjawisko polaryzacji elektrolitycznej zastąpić prąd stały prądem zmiennym, wówczas zamiast galwanoskopu posługujemy się w mostku telefonem. W m. w. dla prądów zmiennych dwa lub wszystkie opory mogą być zastąpione przez kondensatory, wówczas mamy m. pojemnościowo-oporowy lub też pojemnościowy, służący do pomiaru pojemności elektrycznej.

Wheeling, do 1885 stolica Zach. Wirginji (Ameryka płn.) nad rz. Ohio z 56.208 mieszk. (2000 Polaków) i znacznym przemysłem.

Whewell William, ang. filozof, (1794—1866), 1828—32 prof. mineralogji, 1838 filozofji moralnej w Cambridge. Pracował szczególnie nad metodami nauk indukcyjnych. Zwolennik teorji poznania Kanta. Dzieła: „History of the Inductives Sciences" (3 t., 1837), „Philosophy of the Inductive Science" (2 t., 1840), „Lectures on the History of Moral Philosophy in England" (1852) i in.

Whickham, miasto w hrab. Durham (Anglja), koło Gateshead z 19.155 mieszk., kopalniami węgla oraz przemysłem metalurgicznym i chemicznym.

Whigowie, ob. Tory i Whig.

Whisky (z iryjs. uisge beatha, „woda życia"), wódka angielska, pędzona z żyta, jęczmienia lub kukurydzy. Pozostawiona w dębowych beczkach wewnątrz wypalonych, nabiera charakterystycznego posmaku.

Whist, ob. Wist.

J. Whistler.

Whistler James Mc Neill, płn. ameryk. malarz i grafik, (1834—1903) studja w Paryżu, pracował w Londynie. Kolorysta, dbający o harmonję barw. Główne dzieła powstały w l. 1860—1872; należą do nich obrazy pomyślane jako „arrangement" w pewnych barwach, np. portret matki (czarny i szary), portret Th. Durat'a (czarny i czerwony) i t. d. Kompozycje figuralne W. są bardzo ciekawe, np. „Przy fortepianie" (1859), „4 symfonje białe" (postaci biało ubranych dziewcząt, 1863—1867), „Złota skrzynia" (1865), portrety, krajobrazy z nad Tamizy i t. d. Artystycznie wysoko stoją akwaforty W., szczególnie „Thamse Sets" i „Venice Set" oraz litografje. Nap.: „Art and Art Critics" (1877), „Ten o'clock" (1888), „The Gentle Art of Making Enemies" (1890).

White House, „Biały Dom", ob. Washington (stol. St. Zjedn. Am. Płn.).

White Mountains („białe góry"), 1. pasmo górskie w New Hampshire (Ameryka płn.), na wsch. od rz. Connecticut, należące do płn. Appalachów, wysokie do 1917 m (Mount Washington) zbudowane z granitów, łupków łyszczykowych i kwarcytów, słyną z malowniczości. 2. wąskie pasmo górskie na wsch. granicy Arizony, u źródłowisk Salt River, wysokie do 4345 m, noszą aż do późnej wiosny szatę śnieżną.

White Plains, miasto w stanie New York (Ameryka płn.), na wsch. od dolnego Hudsonu z 27.428 mieszk. W 1776 pobili tu Anglicy (Howe) Waszyngtona.

White River („biała rzeka), 1. prawoboczny dopływ Missisipi, długi 1200 km (610 km żeglowny), wypływa w płn. Arkansas, przyjmuje Black River (500 km) i łączy się z rz. Arkansas. — 2. Prawoboczny dopływ Missouri, długi 600 km, wypływa w Nebrasce, płynie przez Płd. Dakotę i uchodzi poniżej Chamberlain. — 3. Lewoboczny dopływ rz. Wabash w Indianie, długi 480 km, płynie pod Indianopolis, uchodzi naprzeciw Mt. Carmel.

White Star Line, ang. towarzystwo żeglugi morskiej ze siedzibą w Liverpool, założone 1869, utrzymuje komunikację między Anglją i Ameryką płn. (Nowy Jork, Halifax), rozporządza zgórą 615.000 tonn rej. brutto. Od 1926 należy do Royal Mail Steam Packet Co.

Whiteboys (ang. Biali chłopcy), członkowie tajnego związku w Irlandji, który powstał 1760; ubrani w białe stroje, dla uniemożliwienia rozpoznania, napadali na właścicieli ziemskich, mszcząc się za doznane krzywdy.

Whitechapel, dzielnica we wsch. części Londynu (cyrkuł Stepney), zamieszkała przez proletarjat, dawniej dzielnica przestępców.

Whitecross James William, pseud. Michała Wiszniewskiego (ob.).

Whitefield George, (1714—1770), płomienny kaznodzieja anglikański, wraz z Wesleyem założyciel gmin metodystycznych (ob. Metodyści), wskutek różnic w nauce o predestynacji odłączył się od Wesleya i założył odrębną grupę metodystów.

Whitehall („biały pałac"), ulica w śródmieściu Londynu, nazwana tak od spalonego w 1697 pałacu królewskiego. Przy W. stoi wiele budowli rządowych.

Whitehaven, miasto portowe w Kumberlandji (Anglja) z 19.535 mieszk., kopalniami żelaza i węgla oraz znacznym przemysłem.

Whitley and Monkseaton, miasto w Northumberlandji (Anglja), nad morzem Północnem, przy kolei: Newcastle—Tynemouth z 22.228 mieszk. i kop. węgla.

W. Whitman.

Whitman Walt, poeta płn. ameryk., (1819—1892), zecer, nauczyciel, murarz, redaktor, sanitarjusz (podczas wojny domowej), niższy

urzędnik państwowy, od 1873 sparaliżowany. Swemu żywiołowemu demokratyzmowi, panteizmowi i kultowi przyrody dał wyraz w drukowanych przez samego siebie „Leaves of Grass" (1855, później pomnaż., IX. wyd. ostateczne 1892), poezjach o odrębnej formie wierszowej, nieregularnej i tylko wewnętrznie związanej, o języku równie swobodnym. Do zbioru tego włączono: „Drum Taps" (1865), „Passage to India" (1870), „Goodbye my Fancy" (1891). Prozą napisał: „Democratic Vistas" (1871) i autobiogr. „Specimen Days and Collect" (1882—83). Więcej uznawany w Europie, niż w Ameryce. Po wojnie wpłynął też na poetów pol. (Tuwima apostrofy do W.). Wyd. zbior. 1892, 2 t., 1898, 4 t. Studja o W.: H. B. Binns (1905), E. Bertz (1906), B. Perry (II. wyd. 1908), G. R. Carpenter (1909), B. de Selincourt (1914), L. Bazalgette, J. Hull Platt.

Whitney, szczyt w Sierra Nevada, najwyższy w Stanach Zjedn. (4540 m).

Whittier John Greenleaf, pisarz pln. ameryk., (1807—1892), w „Justice and Expediency" (1833) wystąpił przeciw niewolnictwu, jako poeta zaczął od „Legends of New England" (1831), najlepsze są jego pod wpływem R. Burnsa pisane ballady liryczne („Home Ballads, Poems, and Lirics", 1860, „In War Time and other Poems", 1863, i i.) oraz idylle na tle życia krajowego i rodzinnego („Snow-Bound", 1866). Pierwszy poeta pln.-ameryk., pochodzący z ludu i opiewający jego życie. Wyd. zbior. 1889, 7 t., 1894, 4 t.

Wi. Au., Chirurg filoz., pseud. Augusta Wilkońskiego (ob.).

Wiaczesław Włodzimierzowicz, w. książę kijowski, um. 1154, występuje w czynnem życiu na początku XII. w., od 1113 książę Smoleńska, od 1125 Turowa, 1132—1142 Perejesława, w walkach z innymi pretendentami zdołał utrzymać się dzięki poparciu Izasława na tronie w. książęcym 1149—1151.

Wiadomości Brukowe, polskie pismo satyryczne, organ Towarzystwa Szubrawców (ob.), wyd. w Wilnie w l. 1816—22, pod red. najpierw Ign. Emanuela Lachnickiego, następnie Kazim. Kontryma.

Wiadomości Literackie, tygodnik, założony, redagowany i wydawany w Warszawie od r. 1924 przez Mieczysława Grydzewskiego, obok grupy poetów „Skamandra", skupiający przy sobie najlepsze współczesne pióra polskie, uwzględniający również współczesne literatury zagraniczne. Szereg numerów specjalnych poświęcono m. i. Byronowi, Kantowi, Conradowi, Sienkiewiczowi, France'owi, Mickiewiczowi, Reymontowi, Micińskiemu, Żeromskiemu, Kasprowiczowi, T. Mannowi, Chestertonowi, Słowackiemu, Przybyszewskiemu, Wyspiańskiemu, Staffowi, Kochanowskiemu, Perzyńskiemu, Prusowi.

Wiadomości statystyczne, ob. Statystyka.

Wiadrowe koło, urządzenie do nieprzerwanego czerpania wody, używane już w starożytności do nawadniania pól. Ob. Sakije.

Wiadukty, rodzaj mostów, służących do przeprowadzania dróg komunikacyjnych ponad suchemi przeszkodami, jak np. wąskie i głębokie kotliny, krzyżujące się drogi, ulice i t. p. Por. Mosty.

Wialnia, maszyna, służąca do czyszczenia nasion po omłóceniu. Pęd powietrza, wywołany obrotem skrzydlatego bębna, odrzuca lekkie zanieczyszczenia, jak plewy, źdźbła i pośład, celne ziarno natomiast, jako cięższe, opada bliżej. W. posiada zwykle prócz tego komplet sit, segregujących ziarno według wielkości i oddzielających nasiona chwastów.

Wianki, prastary zwyczaj słowiański; w noc świętojańską dziewczęta rzucają swe wianki na rzekę, wróżąc z ich losów o swej przyszłości, tak np. złowienie wianka przez chłopca oznacza wyjście za niego zamąż, zatonięcie w. rychłą śmierć jego właścicielki i t. p. Zwyczaj ten w formie zabawy zachował się do dzisiaj w wielu miejscowościach (np. w Krakowie).

Wiano, posag żony. W wypadkach, w których sprawiał je żonie mąż, nazywało się dawniej o p r a w ą.

Wiar, prawoboczny dopływ Sanu, długi 47 km. Wypływa w pow. Dobromil na podgórzu karpackiem, płynie pod Kalwarją Pasławską, a uchodzi pod Przemyślem.

Wiara (łac. fides), uznawanie czegoś za prawdę na podstawie czyjegoś autorytetu. Jeśli podstawą w. jest autorytet Boga, mówi się o w. religijnej, nadnaturalnej, objawionej. Teologowie odróżniają w. subjektywną (fides qua creditur), t. j. wewnętrzne przekonanie religijne, od w. objektywnej (fides quae creditur), t. j. od sumy prawd, stanowiących przedmiot w.

Wiardunek (niem. Vierding, łac. ferto), oznacza 1/4 grzywny i stanowił pierwotnie jednostkę ciężaru. Jako moneta srebrna zjawił się 1578 w Inflantach, bita z polecenia hetmana Chodkiewicza, o wartości 1/4 marki inflanckiej, zwana f e r d y n k i e m.

Wiary artykuł (articulus fidei), zdanie, streszczające w sobie jedną z zasadniczych prawd wiary. W znaczeniu katol. s. w. jest identyczny z dogmatem.

Wiary symbol, ob. Symbol wiary.

Wiary wyznanie (łac. confessio fidei), 1. zestawienie równoczesne wszystkich artykułów wiary jakiegoś kościoła. — 2. Oświadczenie publiczne kościoła lub poszczególnego człowieka, co stanowi treść jego wiary. (Por. Skład apostolski, Symbol wiary).

Wiaterne Hale (V e t e r n a H o l a), pasma górskie w Karpatach na Słowaczczyźnie, na płd. od doliny Wagu, wysokie do 1364 m (Minčol).

Wiatka, prawoboczny dopływ Kamy, długi 1248 km (żeglowny 761 km), uchodzi poniżej Mamadyża w rep. Tatarskiej. Dopływy: Kobra, Mołoma, Piżma i Czepca.

Wiatka, miasto w obwodzie Niżny Nowogród (Rosja), nad r z e k ą W., przy kolei: Moskwa—Perm z 58.619 mieszk., kremlem z XVII. w., instytutami naukowemi i znacznym przemysłem. Do Moskwy należała W. od 1489, do 1929 była stolicą gubernji.

Wiatr, poziomy, na równinie rzadko ponad 5° do powierzchni ziemi nachylony ruch powietrza. Kierunek wiatrów oznaczamy według stron świata, z których wieją, np. wiatr wiejący z płn. nazywa się północnym. Do takiego oznaczania

używa się r ó ż y w i a t r ó w o 8 lub 16 kierunkach. Główne kierunki oznaczamy literami: N (Nord=północ), S (Sud=południe), E (East=wschód) i W (West=zachód). S z y b k o ś ć w. mierzymy bądź specjalnemi instrumentami meteorologicznemi, bądź szacujemy. Do tego celu służą różne skale, np. skala podana 1805 przez ang. admirała B e a u f o r t a, która rozróżnia 13 stopni szybkości wiatru, przyczem 0 oznacza absolutną ciszę, a 12 najsilniejszy orkan. Stopniom skali Beauforta

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

odpowiada szybkość

0 1,2 2,5 4 6 9 11 14 17 20 23 27 zgórą 29 m na sek. lub

0 4 9 16 23 31 41 50 60 72 85 98 „ 104 km

na godzinę. Z szybkości oblicza się ciśnienie, przyczem przy szybkości

5 10 15 20 25 30 m na sek. ciśnienie wynosi

3,1 12,5 28,1 50 78,1 112,5 kg na 1 m², a to według wzoru, że dla powierzchni do 0,1 m² wynosi ciśnienie (1 kg na 1 m²) $= \frac{1}{8} v^2$, a do 1 m² $= \frac{1}{16} v^2$, przyczem v = szybkość w m/sek.

Nad morzami mamy w. bardziej stałe i silniejsze niż na lądzie, na równinach są silniejsze niż w górach. Razem z powiększaniem się wysokości nad powierzchnią ziemi przybierają w. na sile. Najwyższą średnią szybkość wynoszącą 15 m/sek. zaobserwowano na Mount Washington w Ameryce płn. Najwyższa szybkość istnieje w dolnych warstwach powietrza w południe, najmniejsza w nocy, odwrotnie natomiast ma się rzecz w zimie na wysokości ok. 40 m, a w lecie na ok. 80 m. W przekroju rocznym wypada maksimum szybkości poza okolicami tropikalnemi na wybrzeżach w zimie, a we wnętrzu lądów na wiosnę.

P r z y c z y n a p o w s t a w a n i a w. leży w różnicach temperatury i wynikających stąd różnicach ciśnienia atmosferycznego. Jeśli powierzchnia ziemi się rozgrzewa, wówczas warstwy powietrza nad rozgrzanem miejscem rozszerzają się i podnoszą ku górze, na to zaś miejsce napływają inne z obszarów zimniejszych i z góry, wywołując p r ą d y p o w i e t r z a w s t ę p u j ą c e, z s t ę p u j ą c e i p o z i o m e. Zimno i ciepło w połączeniu z obrotowym ruchem ziemi i właściwościami jej powierzchni (wody, góry etc.) powodują rozdział ciśnienia atmosferycznego i co za tem idzie ruch powietrza czyli w., które wieją niekoniecznie wprost z okolic zimnych do ciepłych, względnie z obszarów wysokiego do obszarów niskiego ciśnienia, gdyż powstają odchylenia spowodowane obrotowym ruchem ziemi (passaty). W jego następstwie powietrze odpływające od równika ku biegunom posiada pod każdą szerokością geogr. większą szybkość niż ziemia, wskutek czego prądy powietrza na półkuli płn. biegną na prawo, a na płd. na lewo. Ogromny wpływ na powstawanie i kierunek wiatrów posiada również rozmieszczenie mórz i lądów. W następstwie bowiem nierównomiernego ogrzewania i oziębiania się wód i lądów powstają wiatry morskie (głównie w dzień, gdy ląd jest rozgrzany) i lądowe (głównie w nocy), które na wielką skalę obserwujemy w m u s o n a c h (monsunach). Podobnie ma się rzecz z wpływem rzeźby pionowej, w następstwie którego powstają wiatry dolinne i górskie (np. wiatr halny, fön).

Bardzo silne wiatry, odpowiadające stopniom 8—13 skali Beauforta, nazywamy w i c h r a m i, zaś w. najsilniejsze, które działają niszczycielsko, o r k a n a m i. Przyczyny powstawania wichrów są te same co w., z tem tylko, że czynniki, które je wywołują (spadek temperatury i ciśnienia etc.) są szczególnie silne. Im większy jest spadek (gradjent, ob.) tem silniejszy jest zazwyczaj wicher, ponieważ zaś gradjenty na obszarach wysokiego ciśnienia są zazwyczaj małe, przeto najczęściej występują wichry w depresjach. Im depresje są mniejsze i głębsze, tem wichry są równomierniej na wszystkie strony rozdzielone, jak np. na obszarach tropikalnych, gdzie występują one w formie wichrów wirowych lub c y k l o n ó w. Kierunek, w którym wicher wieje, jest zależny od kierunku i wielkości gradjentów oraz zboczenia wskutek ruchu obrotowego ziemi i siły odśrodkowej. Większa część wichrów, występujących w Europie, tworzy część wirów, których ośrodki biegną od płn. Atlantyku w kierunku wsch. lub płn.-wsch., rzadziej płd.-wsch. Nad lądami tracą one z powodu zwiększonego tarcia stale na sile, wskutek czego zach. wybrzeża Europy mają ich więcej niż wnętrze kontynentu. Na Atlantyku wzrasta ilość wichrów w miarę oddalania się od równika, również w zach. części oceanu jest ich więcej niż we wsch. Poza zwrotnikami przypada większość wichrów na zimę, płn. część Pacyfiku ma ich nieco mniej niż Atlantyk, choć na zach. występują tam t. zw. t a j f u n y.

Przy c y k l o n a c h tworzy część wiru o największej sile wiatru owal wielki na kilkanaście km. Ciśnienie powietrza spada ku środkowi jego bardzo silnie, tak że gradjent osiąga niekiedy zgórą 45 mm, a zbliżanie się wichru można poznać po spadaniu barometru dopiero w bezpośredniej jego bliskości. Przy najsilniejszych burzach tropikalnych występuje razem z centralnym obszarem ciszy wypogodzenie się nieba, t. zw. oko burzy, która to strefa ma do 30 km średnicy. Wichry tropikalne powstają mniejwięcej koło 10° szerokości płn. lub płd. Do Europy dochodzą takie huragany rzadko, powodują zaś ogromne spustoszenia (np. pożar Wiednia w 1883). Szybkość centrów wichrów tropikalnych wynosi na oceanie Indyjskim 5—18, w zatoce Bengalskiej 5—25, na morzu Chińskiem 13—45, w Indjach Zach. 16—32 km na godz. Amerykańskie t o r n a d o s mają średnio 40 km na godz., najwyższa szybkość dochodzi do zgórą 200 km na godz. lub zgórą 56 m na sek. Największe zniszczenia powodują orkany w związku z falami morskiemi.

Wiatr halny, ob. Halny wiatr.

Wiatraki, maszyny, wyzyskujące prądy powietrza; ich najważniejszą częścią są powierzchnie ustawione skośnie do kierunku wiatru. Najstarszym silnikiem powietrznym jest ż a g i e l, m ł y n w i a t r a k o w y znany już od 3000 lat, k o ł a w i a t r a k o w e wynaleziono ok. 1850 w Ameryce płn. T u r b i n y w i a t r o w e posiadają wieloskrzydłowe koła i są zasadniczo podobne do turbin wodnych. W. znajdują duże

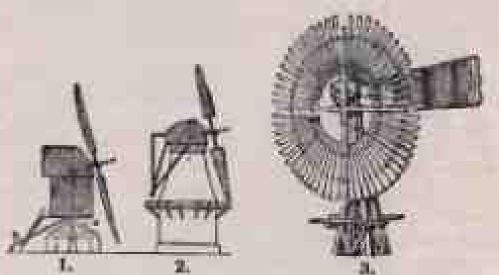

1, 2. Dwa typy młynów wiatrakowych (zakreskowane części dają się obracać). 3. Wiatrak amerykański.

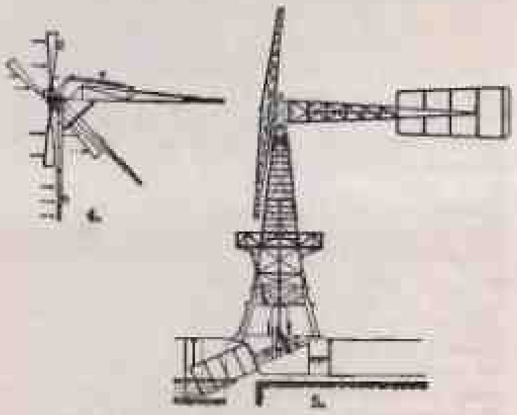

4. Samoczynne urządzenie do przestawiania wiatraku. 5. Wiatrak do napędu pompy.

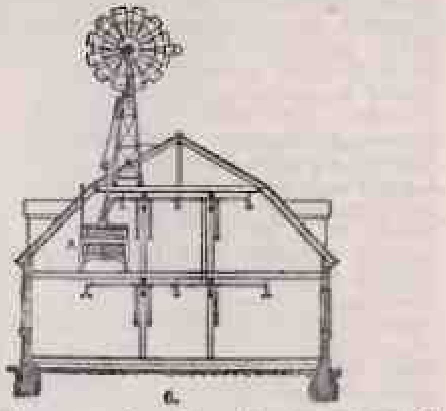

6. Wiatrakowy napęd prądnicy dla domowej centrali elektr.

zastosowanie do napędu maszyn rolniczych, pomp, młynów, prądnic i t. d.; w zależności od przeznaczenia istnieje kilka typów w. (ob. ryc.).

Wiatropylne, p. Zapylanie.

Wiatrów róża, ob. Róża wiatrów.

Wiatrówka, 1. broń ręczna, miotająca pociski z pomocą sprężonego powietrza, znana od XV. wzgl. XVI. w. 2. Ubiór z materjału gęstego, nieprzewiewnego.

Wiatycze, lud mieszkający w zaraniu dziejów nad dolną Oką (Ruś), dokąd według podania miał przywędrować wraz z Radymiczami z dzisiejszej Polski. Niektórzy badacze zaliczają W. do ludów fińskich.

Wiatyk, ob. Viaticum.

Wiaziemskij Piotr Andrejewicz, ks., pisarz rosyj., (1792—1878), liryk, krytyk i historyk literatury, przyjaciel Puszkina. Wyd. zbior. 1878—96, 12 t.

Wiaźma, miasto okręg. w gub. Smoleńsk (Rosja), nad rzeką W. (lewoboczny dopływ Dniepru, długi 96 km), przy kolei: Mińsk—Moskwa z 17.217 mieszk., muzeum oraz przemysłem drzewnym i skórnym. W l. 1403—94, 1611—13 i 1617—34 należała W. do Polski. 3 listop. 1812 stoczyli tu Francuzi bitwę z Rosjanami, w czasie której miasto spłonęło.

Wiąd rdzenia, ob. Rdzenia pacierzowego wiąd.

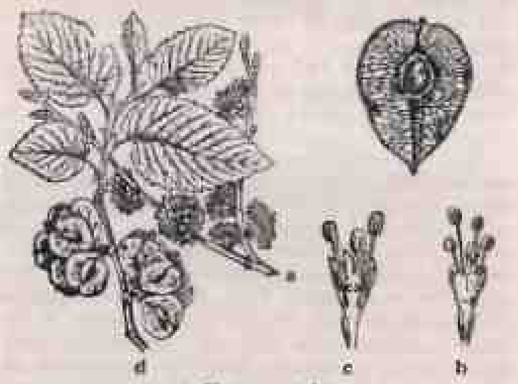

1. U. campestris.

a. Pęd kwitnący, b. kwiat, c. w przekroju, d. pęd z owocami, e. przekrój podłużny owocu.

Wiąz (Ulmus L.), rodzaj z rodziny Ulmaceae, drzewa o liściach szorstkich, niesymetrycznych, kwiaty obupłciowe ukazujące się przed liśćmi, owocem uskrzydlony orzeszek. Występuje na

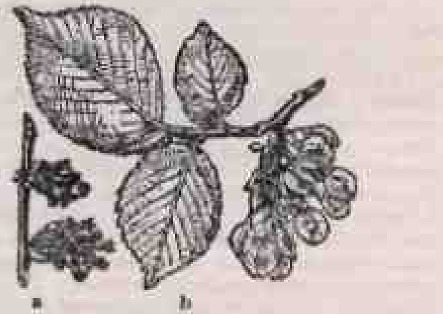

2. U. effusa. a. Pęd z kwiatami, b. z owocami.

półkuli płn. w strefie umiarkowanej. U. foliacea Gilib. (U. campestris L., w. pospolity), drzewo dochodzące 40 m wysokości lub też krzew, ma liście podłużnie eliptyczne, połyskujące, rośnie w całej Polsce, tworzy odmiany np. U. f. v. suberosa). U scabra Mill. (U. montana, w. górski, brzost), dochodzi 40 m wysokości, gałązki włochate, liście jajowate, podwójnie piłkowane, występuje w całej Polsce dziko, w Kar-

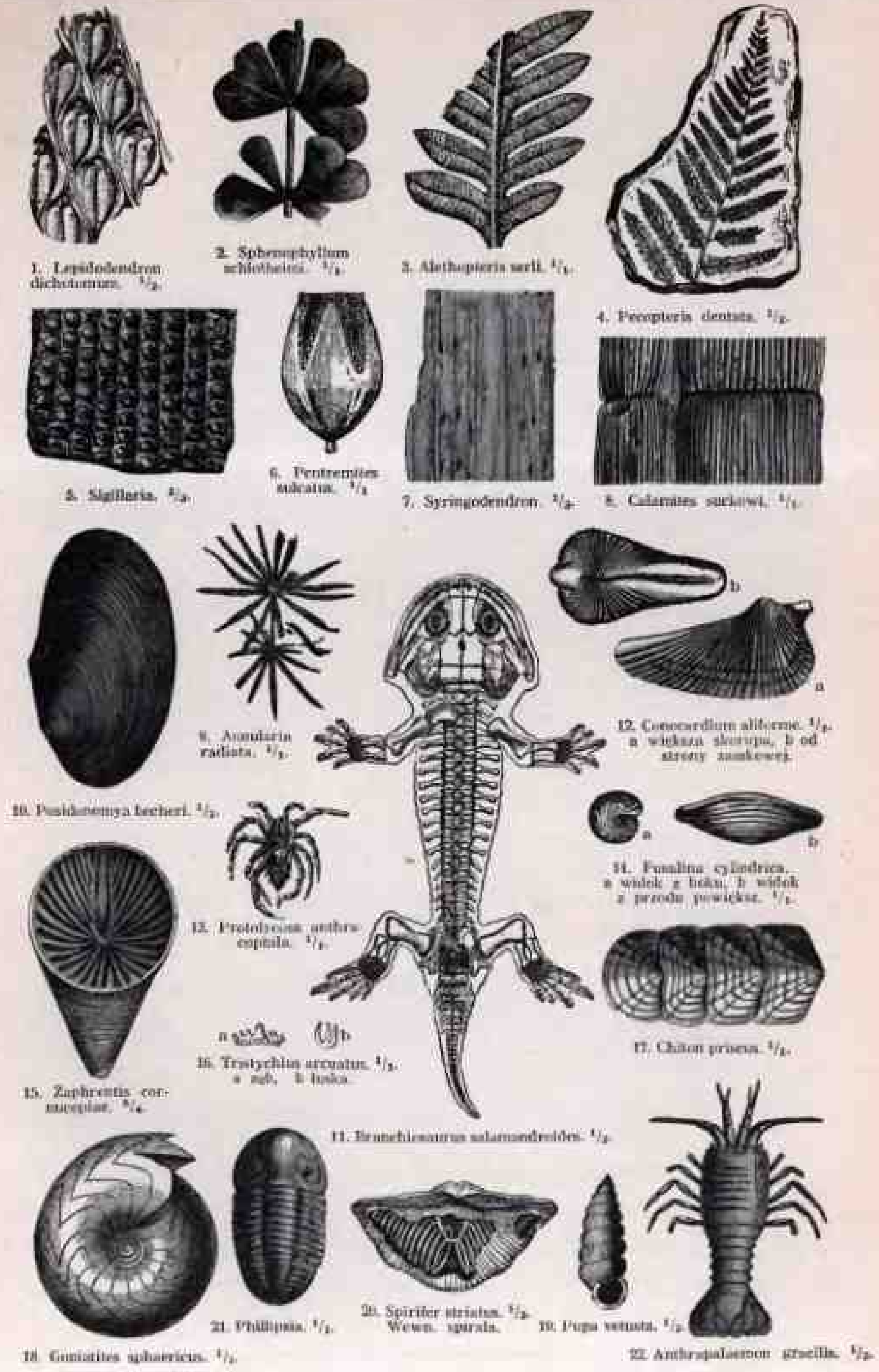

1. Lepidodendron dichotomum. 1/2.
2. Sphenophyllum schlotheimi. 1/2.
3. Alethopteris serli. 1/1.
4. Pecopteris dentata. 1/2.
5. Sigillaria. 2/3.
6. Pentremites sulcatus. 1/1.
7. Syringodendron. 2/3.
8. Calamites suckowi. 1/1.
9. Annularia radiata. 1/2.
10. Posidonomya becheri. 1/2.
11. Branchiosaurus salamandroides. 1/2.
12. Conocardium aliforme. 1/2. a większa skorupa, b od strony zamkowej.
13. Protolycosa anthracophila. 1/1.
14. Fusulina cylindrica. a widok z boku, b widok z przodu powiększ. 1/1.
15. Zaphrentis cornucopiae. 3/4.
16. Trestychius arcuatus. 1/2. a ząb, b łuska.
17. Chiton priscus. 1/2.
18. Goniatites sphaericus. 1/1.
19. Pupa vetusta. 1/2.
20. Spirifer striatus. 1/2. Wewn. spirala.
21. Phillipsia. 1/1.
22. Anthrapalaemon gracilis. 1/2.

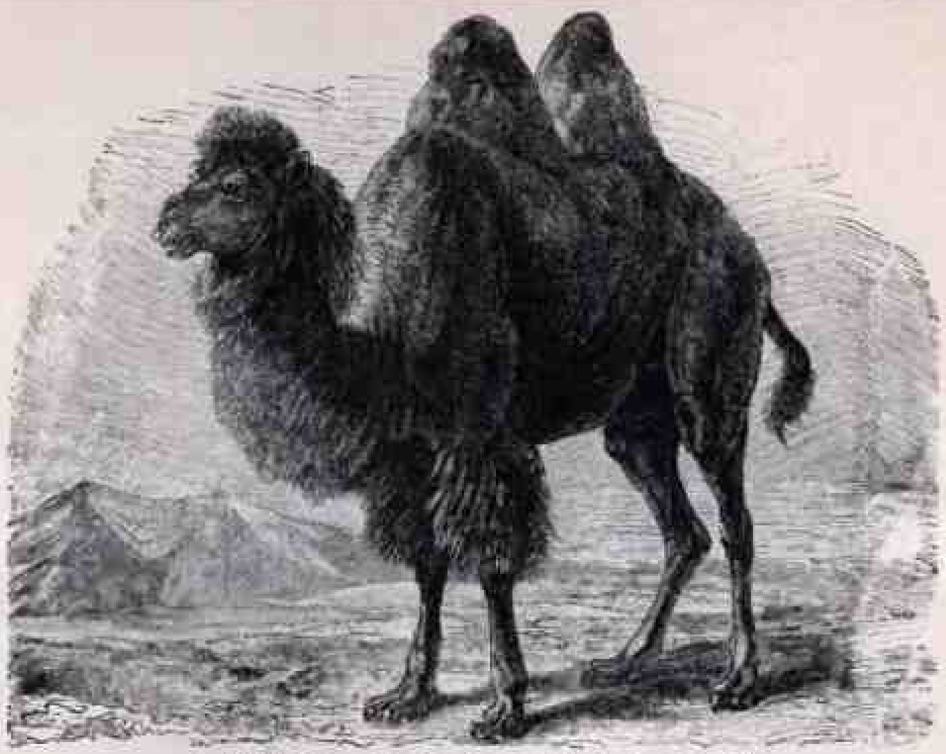

1. Wielbłąd dwugarbny (Camelus bactrianus). 1/24 nat. wielk.

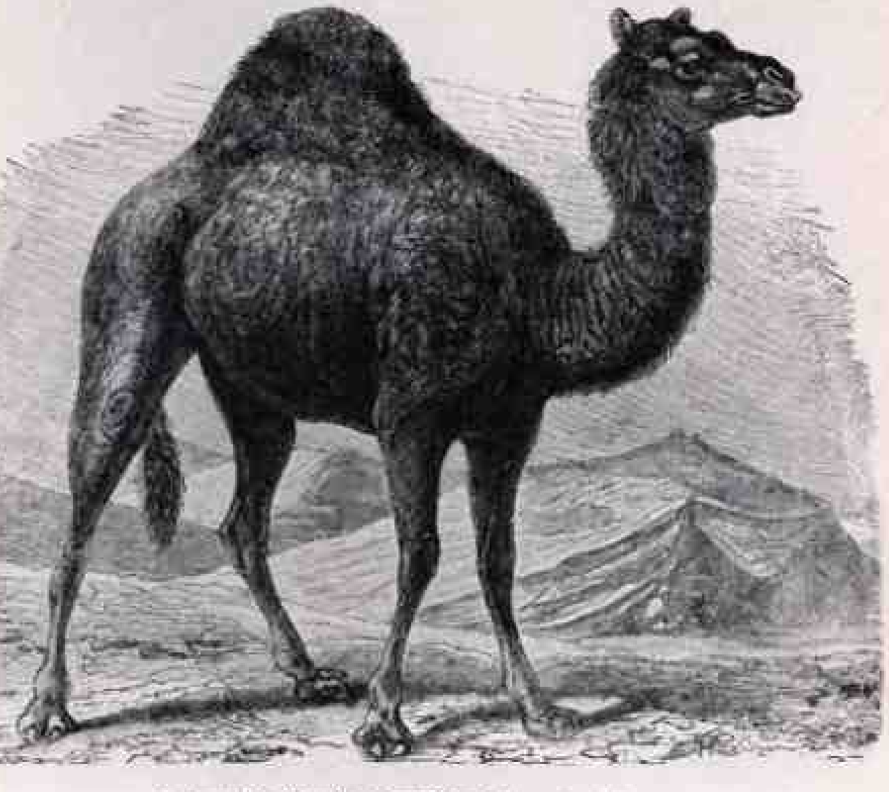

2. Dromedar (Camelus dromedarius). 1/24 nat. wielk.

patach po regiel dolny, także sadzony po parkach. U. laevis Pall. (U. effusa, w. szypułkowy, limak), drzewo dochodzące 30 m wysokości, o korze jasnej, płytko łuszczącej się, ma wiotkie liście, występuje jako przymieszka w lasach liściastych na całym niżu. W. rosną w dogodnych warunkach bardzo szybko, drewno cenione w tokarstwie, jako opałowe równa się bukowemu; łyko delikatniejsze niż lipowe. W. sadzi się jako drzewa ozdobne.

Wiązadła (ligamenta), silne wiązki tkanki, służące do łączenia kości. W. włókniste są mało rozciągliwe, o srebrzystym połysku. W. sprężyste są miękkie, żółtawe, rozciągliwe i do pewnego stopnia elastyczne. W. torebkowe przebiegają w torebkach stawowych, otaczających stawy. W. dodatkowe lub wstrzymujące leżą poza torebką stawową i określają lub hamują kierunek ruchu kości. W. międzykostne łączą wzajemnie kości. W. rzekome są to fałdy otrzewnej, na których umocowane są śledziona, wątroba, żołądek. Nauka o w. zwie się syndesmologją.

Wiązanie, więźba, ob. Dach, Mur; Narty i narciarstwo.

Wiązka łyko-drzewna, zgrupowanie elementów przewodzących u roślin, otoczone tkanką mechaniczną, dzięki temu silne i spoiste. Typowa w. roślin wyższych składa się z drewna i łyka, charakterystycznie wykształconych. Na przekroju poprzecznym łodygi u dwuliściennych są wiązki ułożone promieniście, u wielu jednoliściennych rozrzucone nieregularnie, w korzeniu zgrupowane w środku. W liściu przebiegają wiązki jako t. zw. nerwy, połączone ze sobą cieniutkiemi anastomozami. Łyko (phloem, leptom), składa się z komórek sitkowych, komórek siostrzanych, tkanki parenchymatycznej i włókien mechanicznych. Drewno (xylem, hadrom), składa się z naczyń i cewek, oraz z parenchymy drzewnej i z elementów mechanicznych. Ob. Tkanka przewodząca. Elementy mechaniczne grają tu zwykle rolę szkieletu. Ze względu na wykształcenie w. rozróżniamy: w. kolateralną, gdy od zewn. leży łyko, od wewn. drewno; w. koncentryczną, która leży w środku pędu i może być: leptocentryczna, gdy w środku leży łyko, lub hadrocentryczna, gdy w środku leży drewno. W. radjalne znajdują się w korzeniu, drewno i łyko leżą naprzemian na obwodzie koła. Między drewnem a łykiem występuje u dwuliściennych miazga, ob. Cambium.

Wiązki liktorów, ob. Fasces.

Wiązowate, rodzina roślin, ob. Ulmaceae.

Wiązówka, roślina, ob. Filipendula.

Wibracja (z łac.), drganie.

Wicentyńskie Alpy, grupa górska w płd. Alpach wapiennych, między doliną Sugańską i Adygą, wysokie do 2341 m (Cima Dodici). Płd. ich część, Alpy Lessyńskie są wysokie do 2259 m (Cima Posta).

Wiceminister, właściwie **podsekretarz stanu,** urzędnik administracyjny, podległy bezpośrednio ministrowi i zastępujący go w kierownictwie całego ministerstwa lub w pewnym zakresie.

Wicherkiewicz Bolesław, lekarz pol., (1847—1915), od 1896 prof. okulistyki Uniw. Jagiell. Nap. przeszło 200 prac, z których najważniejsze dotyczą jaglicy i jaskry. Był też jednym z najwybitniejszych chirurgów oczu.

Wichita, miasto w stanie Kansas (Ameryka płn.), przy ujściu rz. Little Arkansas do Arkansas z 92.500 mieszk. oraz przemysłem młynarskim i mięsnym.

Wichita Falls, miasto w płn. Texasie (Stany Zjedn.), wpobliżu Red River z 60.000 mieszk. i handlem bawełną.

Wichita Mountains, zach. odnogi gór Ozark w Oklahomie, zbudowane z granitów i sterczące w odosobnieniu wśród preryj (750 m).

Wichrowate proste, proste w przestrzeni nie przecinające się, lecz nierównoległe.

Wici (łac. restes, litterae restium), w dawnej Polsce uniwersały, rozsyłane przez króla (w czasie bezkrólewia przez prymasa), zwołujące pospolite ruszenie. Najdawniejszą wzmiankę o w. zawiera dokument z 1325. Wiechy czyli w. miały symboliczne znaczenie rózgi (kary śmierci i konfiskaty majątku) w razie nie stawienia się. W dawnych czasach rozsyłał panujący same w., z chwilą rozpowszechnienia się sztuki czytania przywiązany był do w. uniwersał z pieczęcią królewską. Sejm 1520 uchwalił, że w. winny rozsyłane być trzy razy. Panujący rozsyłał w. wojewodom i starostom, a ci rozsyłali je po ziemstwach i starostwach. W nagłych wypadkach na pierwsze w. winna była stawić się szlachta dla obrony zagrożonego kraju.

Wiciokrzew japoński, ob. Weigelia.

Wielonogi, p. Wąsonogi.

Wiciowce, to samo, co Flagellata, ob.

Wickham, miasto w Nowej Płd. Walji (Australja) z 12.151 mieszk. i górnictwem.

Wicklow (irl. Cill Mantan), nadmorskie hrabstwo w prow. Leinster (Irlandja) z 2.024 mieszk. i 57.591 mieszk. Stolica W. leży nad morzem Iryjskiem.

1. Wiclif.

Wiclif (Wicliff, Wiclef, Wycliffe), reformator ang., (1330—1384), domagał się przywrócenia chrześcijaństwa w formie biblijnej, zwalczał kult obrazów i świętych, kult relikwij, celibat księży i supremację papieża, odrzucił tajemnicę przeistoczenia we mszy św. i spowiedź uszną. Przełożył biblję z Vulgaty. Naukę jego potępił sobór w Konstancji w 1415. Wicliflci (Lollardowie, ob.) byli prześladowani

i tępieni ogniem i mieczem. Nauki W. zostały przeniesione do Czech i Niemiec przez Jana Husa i Hieronima z Pragi. Pisma W. („Trialogus" i i.) wydaje W. Society w Londynie (do 1908: 32 t.).

Wiczuga, miasto w gub. Iwanowo—Wozniesieńsk (Rosja), nad rzeką W. (do Sunary) z 24.794 mieszk. oraz przemysłem tekstylnym i maszynowym.

Widal Fernand, lekarz franc., (1862—1929), bakterjolog i klinicysta. Wprowadził jako próbę rozpoznawczą dla tyfusu, t. zw. reakcję Grubera — Widala (ob.).

Widala reakcja, ob. Grubera-Widala reakcja.

Widawa (niem. Weide), prawoboczny dopływ Odry, na Dolnym Śląsku, długi 110 km, wypływa na zach. od Sycowa, uchodzi zaś poniżej Wrocławia.

Widawka (Widawa), prawoboczny dopływ Warty w pow. Radomsko, długi 78 km.

Widawski-Wężyk Piotr, pisarz pol. z drugiej poł. XVI. w., autor bardzo cenionej satyry p. t. „Lekarstwo na uzdrowienie Rzeczypospolitej" (1603, III. wyd. 1649).

Widelec, narzędzie stołowe i kuchenne o kilku zębach; w. spotyka się rzadko do XVII. w., a w powszechne użycie wchodzi dopiero w w. XIX.

Widełki strojowe, ob. Strojowe widełki.

Widliczka, ob. Selaginella.

Widlisz, komar, ob. Anopheles.

Widłak, roślina, ob. Lycopodium.

Widłakowate, rodzina roślin, ob. Lycopodiaceae.

Widłonogi, rząd skorupiaków, ob. Copepoda.

Widły, narzędzie rolnicze do podawania snopów lub siana na wóz. Mogą być drewniane, sporządzone z rozdwojonej gałęzi, lub żelazne, w kształcie dwu- lub trójzębu, osadzonego na drewnianem stylisku.

Widły, potężny szczyt (2.517 m) w wsch. części Tatr Wysokich, wznoszący się w grani, łączącej Łomnicę z Kieżmarskim szczytem.

Widman Karol, publicysta pol., (1821—1891), studja prawnicze we Lwowie, od 1848 pracował jako publicysta, walcząc o prawa dla dawnego zaboru austrjackiego. Za działalność polityczną kilkakrotnie więziony, nie ugiął się i do końca swego życia zwalczał w granicach możliwości zaborcze rządy, żądając dla Galicji autonomji. Od 1871 redaktor „Dziennika Lwowskiego". Prócz tysięcy artykułów dziennikarskich ogłosił drukiem: „Narodowość a rewolucja" (1863), „Nowe podstawy praw narodowych" (1864), „Obowiązki nasze wobec wojny prusko-włoskiej" (1866) „Franciszek Smolka, jego życie i zawód publiczny 1810—1849" (1884—86), „Zapiski do historji szkół ludowych w Galicji, w szczególności we Lwowie" (1891).

Widmann Joseph Viktor, poeta szwajc., (1842—1911), autor pięknym językiem i żywo pisanych dramatów: „Arnold von Brescia" (1867), „Orgetorix" (1867), „Oenone" (1880), „Lysanders Mädchen" (1901), „Die Muse des Aretin" (1902) i i., najpełniej wypowiedział się w panteistycznych dialogach: „Maikäferkomödie" (1897) i „Der Heilige und die Tiere" (1905). Nadto należy wymienić epos „Buddha" (1869), idyllę „'Bin, der Schwärmer" (1895), opowiadania, szkice podróżnicze („Spaziergänge in den Alpen", 1885, i i.), „Liebesbriefe" (1921), „Briefwechsel mit Gottfr. Keller" (1922). Monografję napisała jego siostra Elisabeth W. i syn Max W. (1922—24, 2 t.). Nadto: M. Waser (1927).

Widmanstättena figury, ob. Meteoryty.

Widmo, barwny pas, jaki otrzymujemy po przepuszczeniu wiązki światła białego przez pryzmat; zjawisko badane po raz pierwszy 1666 przez Newtona. Barwie czerwonej w. odpowiadają promieniowania o długości fali od 7230 do 6470 Å, pomarańczowej do 5850 Å, żółtej do 5750 Å, zielonej 4920 Å, niebieskiej do 4240 Å fioletowej do 3970 Å (ob. Widmowa analiza).

Widmo słońca, ob. Widmowa analiza.

Widmowa analiza, (spektralna analiza, spektroskopja), metoda opracowana 1861 przez Bunsena i Kirchhoffa celem analizy ciał na zasadzie przez nich po raz pierwszy sformułowanych twierdzeń, że każde ciało stałe świecące wysyła widmo ciągłe, zaś gazy i pary wysyłają widmo linjowe prążkowe, charakterystyczne i niezmienne dla poszczególnych pierwiastków. A. w. posłużyła im do wykrycia rubidu i cezu. Tą metodą inni badacze wykryli kilkadziesiąt innych pierwiastków. Zczasem w. a. stała się jednym z najpotężniejszych środków fizyki współczesnej, narzędziem niezastąpionem w badaniach własności atomów. Udoskonalenie spektroskopu, budowa spektrografów, w których siatkówkę oka zastępuje klisza fotograficzna, możność uczulenia tej kliszy na różne części widma, stosowanie pryzmatów i soczewek z kwarcu, sylwinu i t. p. zamiast ze szkła, zastąpienie pryzmatu siatką dyfrakcyjną pozwoliło rozszerzyć badania widmowe zjawisk emisji i absorbcji promieniowania na wszystkie, nawet niewidzialne części widma i dostarczyło olbrzymiego materjału doświadczalnego, którego opracowaniem zajmuje się teorja kwantów, odsłaniająca nam powoli tajemnice atomów.

W w. a. posługujemy się spektroskopem lub spektrografem lub też spektrofotometrem. Najważniejszą częścią składową spektroskopu jest kolimator: rura metalowa opatrzona na jednym końcu soczewką, na drugim szparą, której szerokość można zmieniać mikrometrycznie. Wiązka światła, padająca na szparę umieszczoną w płaszczyźnie ogniskowej soczewki zamienia się po wyjściu z soczewki na wiązkę równoległą, pada na jedną ze ścian pryzmatu, ulegając w nim rozszczepieniu na szereg wiązek barwnych. Obrazy szpary wytworzone przez poszczególne wiązki oglądamy wprost w lunecie nastawionej na promienie równoległe, lub też, jak w spektrografach, utrwalamy je na kliszy fotograficznej. Celem rozpoznania poszczególnych prążków widma odbija się od ściany pryzmatu zwróconej ku lunecie obraz skali, na tle której oglądamy widmo. Długość widma zależy od spółczynnika załamania pryzmatu; zwiększamy ją stosując kilka pryzmatów, przez które kolejno musi przejść badane promieniowanie. Różnym

prążkom odpowiadają różne liczby na skali, poszczególne prążki wyrażamy jednakowoż nie w liczbach skali, które są dla różnych przyrządów różne, lecz w długościach fali promieniowania, któremu dany prążek odpowiada, wyrażonej w $\mu\mu = 10^{-7}$ cm lub $Å = 10^{-8}$ cm. Poprzednio trzeba jednak skalę spektroskopu wykalibrować, posługując się w tym celu źródłami światła o znanych skądinąd długościach fal (stosuje się w tym celu widma par sodu, litu, talu, wodoru, rtęci, helu). Spektroskopy rozdzielają z łatwością prążki, różniące się długością fali o kilku angströmów. Spektrofotometry służą do badania natężenia poszczególnych części widma lub prążków; na bolometr lub termoelement kierujemy kolejno różne części widma i z wychylenia galwanometru wnioskujemy o stosunku natężeń lub też utrwalamy widmo na kliszy, a następnie badamy jej zaczernienie.

Widma dzielimy na w. ciągłe, w których przy najsilniejszem zwężeniu szczeliny nie można rozróżnić szczegółów, w. nieciągłe: linjowe czyli prążkowe, odznaczające się tem, że poszczególne prążki są wyraźnie od siebie oddzielone oraz w. pasmowe, składające się z wielu bardzo blisko siebie leżących i ujętych w pewne grupy prążków. Widmo prążkowe wytworzone jest przez atomy, pasmowe przez cząsteczki, jednak te same ciała mogą dawać widma różne, pozbawione pewnych prążków zależnie od sposobu pobudzenia ciał do świecenia, głównie zaś od ich stopnia jonizacji. Widmo, jakie otrzymujemy przez wyparowanie pierwiastka w płomieniu bunsenowskim, różni się od widma tego samego pierwiastka w łuku elektrycznym czy też iskrze elektrycznej. W widmach prążkowych można częstokroć wyszukać prążki rozmieszczone w prawidłowy sposób, ogół tych prążków zowiemy serjami widmowemi. Odwrotność długości fali tych prążków czyli częstość drgań $\frac{1}{\lambda} = \nu = R\left(\frac{1}{p^2} - \frac{1}{s^2}\right)$ gdzie p, s są liczbami całkowitemi przyczem $s > p$, R oznacza stałą Rydberga równą według teorji Bohra $\frac{2\pi^2 m e^4}{h^3}$ w czem m jest masą atomu pierwiastka, h stałą Plancka, e ładunkiem elementarnym elektronu.

Dla wodoru stała $R = 109677{,}691$ jeżeli λ wyrażamy w cm, wówczas dla $p = 1$ otrzymujemy kolejno przy $s = 2, 3, \ldots$ prążki serji Lymana, dla $p = 2$ kolejno przy $s = 3, 4, 5 \ldots$ serję Balmera, $p = 3$, $s = 4, 5, 6 \ldots$ serję Paschena. Dla innych pierwiastków w przybliżeniu zdaje sprawę z budowy ich widma wzór $\nu = R z^2\left(\frac{1}{p^2} - \frac{1}{s^2}\right)$ gdzie z oznacza liczbę atomową danego pierwiastka.

Już Fraunhofer (1815), badając widmo słoneczne zauważył na barwnem tle ciemne prążki, zwane dzisiaj prążkami Fraunhofera. Doliczył on się ich ok. 350, a pochodzenie ich tłumaczymy absorbcją poszczególnych promieniowań o długości fal, odpowiadającej prążkom w ośrodkach materjalnych, przez które promieniowanie ze źródła do spektroskopu dociera, w tym przypadku w atmosferze ziemi i słońca, widmo zaś nazywamy absorbcyjnem. Potwierdza to doświadczenie laboratoryjne, np. odwrócenie linji sodu, przy którem w widmie ciągłem światła białego przepuszczonego przez pary sodu pojawiają się dwa ciemne prążki charakterystyczne dla sodu. Badanie widm absorbcyjnych odkrywa nam tajniki wzajemnego oddziaływania materji i promieniowania.

Szerokie zastosowanie znalazła w. a. w chemji, medycynie, a przedewszystkiem w astrofizyce, której oddaje niepomierne usługi przy badaniu składu ciał niebieskich, jakoteż ich ruchów.

Widmowe barwy, barwy uzyskane przez rozszczepienie światła złożonego na światło jednorodne.

Widnes, miasto w Lancashire (Anglja), nad Mersey, przy kolei: Liverpool—Manchester z 40.010 mieszk. oraz przemysłem metalowym, maszynowym, chemicznym i dokami.

Widnia optyczna, ob. Camera lucida.

Widnmann Max, rzeźbiarz niem., (1812—1895), uczeń Schwanthalera, prof. Akademji monachijskiej. Główne dzieła: posąg Raucha w Gliptotece monachijskiej, pomniki Schillera, Goethego i in.

Widnokrąg, tyle, co horyzont (ob.).

Widor Charles-Marie, kompozytor franc., * 1845, organista i profesor konserwatorjum w Paryżu, pisał symfonje, muzykę kameralną, organową, pieśni, opery.

Widukind, 1. książę saski, um. przed 812, zwyciężył Franków 782, pobity 783, poddał się Karolowi W. 785 i przyjął chrzest.

2. W. z Korvey, średniowieczny historyk saski, (um. ok. 1004). Jego dzieło „Res gestae saxonicae" (967) przedstawia historję Saksonji przed i pod panowaniem Henryka I i Ottona I. Wzoruje się na Sallustjuszu.

Widyń (Viddin), miasto okręg. w Bułgarji, nad Dunajem, przy kolei: Sofja—W., z 19.115 mieszk. W. był w średniowieczu ważnym ośrodkiem handlu, a chwilowo stolicą kraju, obecnie jest siedzibą arcybiskupa.

Widzenia kąt, ob. Wzrok.

Widzenie podwójne, ob. Podwójne widzenie.

Widzew, przedmieście Łodzi.

Widżu (jap. Szingiszu), miasto portowe na Korei, przy ujściu Jalukiangu, naprzeciw Antungu z 23.140 mieszk.

Wiece, wyraz starosłowiański, oznaczający zjazd gminy lub opola, celem ustanowienia praw i odbycia sądów. Z instytucją w. spotykamy się w całej Słowiańszczyźnie. Na początku historycznych dziejów władcy polscy rządzili absolutnie, a dopiero w XII. w. pojawiają się zjazdy czyli w. (colloquia) dwojakiego rodzaju: I. zjazdy książąt piastowskich, II. zjazdy książąt z ich urzędnikami.

I. Pierwsze odbywali książęta celem narad nad wspólnem działaniem, lub dla załagodzenia i załatwienia spornych spraw, wynikłych z walk dzielnicowych; towarzyszący książętom dostojnicy tworzyli jedynie ich orszaki, na przebieg obrad nie mieli żadnego wpływu. Z chwilą skupienia się dzielnic pod panowaniem jednego władcy w XIV. w. ten typ w. zamarł.

II. Z chwilą, gdy książęta zaczęli skupiać

dawne dzielnice w większe księstwa, pojawiać zaczynają się zjazdy dostojników z obszaru danego władcy, który wzywał na w. urzędników, aby zaznajomić się ze sprawami wszystkich podległych mu dzielnic. W. te mają charakter zjazdów urzędniczych, a uczestniczenie w nich było raczej obowiązkiem a nie prawem wezwanych dostojników. Prócz celów informacyjnych dla księcia miały w. i głębsze znaczenie. Autorytet władzy piastowskich książąt dzielnicowych znacznie zmalał z powodu podziałów i z tego powodu książę w ważnych sprawach zwoływał na w. dostojników duchownych i świeckich, tu radził z nimi nad poważniejszemi sprawami, nie mając odwagi sam ich załatwić. Zwołanie w. zależało wyłącznie od woli księcia, również i wybór jego uczestników; już jednak w XIII. w. wyrabiać się zaczęła zasada, że książę na wiec powołać musi biskupów, wojewodów i kasztelanów.

Tematem obrad wiecowych były sprawy polityczne, związane z wojną i pokojem, sprawy administracji państwowej i t. d. Na w. nadawał książę przywileje, zatwierdzał czynności prawne, przedkładane mu przez duchownych lub rycerzy, wykonywał sądownictwo. Każdą z tych spraw mógł książę załatwić i poza w., co istotnie często miało miejsce; jednak już w XIII. w. niektórzy książęta przyjęli na się zobowiązania, że pewnych spraw bez zgody w. nie załatwią; np. niektórzy książęta śląscy zobowiązali się nie nakładać danin bez zgody na nie w. — W ten sposób rycerstwo i duchowieństwo zyskiwało przez w. wpływ na rządy w państwie, nie oparty na obowiązujących prawach, lecz na woli władcy. Wpływ ten wzmagał się przez decyzję społeczeństwa rycerskiego odnośnie do obejmowania rządów w osieroconych dzielnicach, co stało się podstawą do uznania prawa rycerstwa do orzekania o następstwie tronu. Również i do załatwienia spraw o charakterze układów międzypaństwowych powoływał władca na żądanie strony przeciwnej przedstawicieli społeczeństwa (pokój kaliski 1343 potwierdzili dostojnicy, a nawet przedstawiciele większych miast), co wzbudzić w nich musiało poczucie siły i stało się podstawą do prawnego uznania ich wpływów na rządy w państwie. W. do 1370 zwoływali władcy tylko w poszczególnych dzielnicach i miały one charakter zjazdów urzędniczych. Dopiero po śmierci Kazimierza W. spotykamy się ze zjazdami ogólnemi, z których rychło wyróść miał polski parlamentaryzm. Ob. S e j m d a w n e j R z e c z y p o s p o l i t e j. L i t.: Balzer O.: Królestwo polskie 1295—1370 (Kraków 1919/20, 3 t.). Kutrzeba St.: Historja ustroju Polski w zarysie. I. Korona. Kraków 1931. Piekosiński Fr.: Wiece, sejmiki, sejmy i przywileje ziemskie w Polsce wieków średnich (Rozprawy Wydz. hist. filozof. P. A. Um., t. 39, Kraków 1900). Prohaska A.: Geneza i rozwój parlamentaryzmu... (tamże, t. 38, Kraków 1899). Zachorowski St.: Colloquia w Polsce od w. XII. XIV. Kraków 1916.

W. t. zw. o b y w a t e l s k i e, zwoływane w czasach dzisiejszych przez stowarzyszenia, czy nawet grupę osób, służą do poinformowania społeczeństwa o pewnych doniosłych wydarzeniach, do urobienia opinji w pewnym kierunku; rezolucje uchwalone przez w., oddane przedstawicielom rządu, wskazują na opinję społeczeństwa.

Wiecha, znak gospody; w. zwano też każdy publicznie wywieszony znak, a także i zasłonę z zieleni z poza której łowiono ptaki. Por. też W i c i. — W., rodzaj kwiatostanu, ob. K w i a t o s t a n.

Wiechert Emil, geofizyk niem., (1861—1928), zajmował się sejsmologją, opracował matematyczną teorję sejsmometrów, konstruował sejsmometry, wskazał metody badania wnętrza ziemi na podstawie obserwacji trzęsień.

Wieczerza Pańska, 1. o s t a t n i a w i e c z e r z a, którą według Ewangelij Chrystus spożył z uczniami swoimi w wieczerniku po raz ostatni. W czasie niej ustanowił Chrystus sakrament Ołtarza (Eucharystję, ob.) przez akt zamiany istoty chleba i wina na ciało i krew swoją. Gdy wiarę w przeistoczenie i w obecność Chrystusa pod postaciami chleba i wina poczęto w średniowieczu z różnych stron (Paschasius Radbertus i Berengarius z Tours) atakować, sobór lateraneński IV-ty w 1215 ujął ją w określenie dogmatyczne. Jest ona wspólna kościołom katolickiemu i schizmatyckim: Przeistoczenie odbywa się w czasie mszy św. i stanowi najważniejszą, istotną jej część. — R e f o r m a t o r z y XVI. w. odrzucili transsubstancjację (ob.) i ofiarę mszy. Luter jeszcze wierzył w obecność Chrystusa pod osłoną chleba i wina, lecz już Zwingli widział w postaciach chleba i wina jedynie tylko symbole, przypominające W. P. Kalwin zajął stanowisko pośrednie, ucząc, że uwielbione ciało i krew Chrystusa oddziałują w sposób duchowy na uczestników W. i to stanowi istotę komunji.

Wieczna lampa, w kościołach katol. ustawicznie dzień i noc paląca się lampa przed Najśw. Sakramentem ołtarza w tabernakulum.

Wieczne miasto (łac. urbs aeterna), uroczysta nazwa Rzymu, znana urzędowo już w IV. w.

Wieczne pióro, złote, nierdzewiejące pióro, osadzone w oprawce napełnionej atramentem, tak, że ten spływa sam na ostrze pióra podczas pisania.

Wieczność (łac. aeternitas), trwanie nieograniczone bez początku i bez końca, niezależność od czasu. W. Boga jest jednym z dogmatów wiary katolickiej.

Wieczny kalendarz, ob. Kalendarz.

Wieczorna gwiazda (Hesperos), planeta Wenus, widziana na niebie, wieczorem.

Wieczorna zorza, gra barw, pojawiająca się przy i po zachodzie słońca przy pogodnem, mało zachmurzonem niebie.

Wieczornik, roślina, ob. Hesperis.

Wieczory rodzinne, tygodnik dla dzieci i młodzieży, wydawany w Warszawie od r. 1880.

Wieczysta dzierżawa (d. d z i e d z i c z n a), ob. Emfiteuza.

Wied, prawoboczny dopływ Renu w Hessen-Nassau i Nadrenji, długi 140 km, wypływa w Westerwaldzie, uchodzi koło Neuwied.

Wied Gustav, pisarz duń., (1858—1914), mistrz dowcipnego dialogu i satyrycznych charakterystyk, autor wielu dramatów („Erotyka", 1901,

Węże 2

„Słaba płeć", 1901, „Cudowne dziecko", 1911, i i.) i powieści („Wcielenie zła", 1908—13, i i.). Wyd. zbior. 1915—16, 8 t.; wybór 1917, 4 t.

Wied Wilhelm, ks., ur. 1876, wstąpił w 1914 jako Wilhelm I na tron albański przy poparciu Niemiec. Tegoż roku opuścił Albanję, nie rezygnując ze swych praw.

Wiedemann Eilhard Ernest Gustav, fizyk niem., (1852—1928), prof. fizyki w Darmstadzie i w Erlangen. Ogłosił prace z zakresu ciepła, luminiscencji, zajmował się badaniem wyładowań elektrycznych (promienie katodowe i kanalikowe). Opracował historję nauk przyrodniczych u Arabów.

Wiedeń (niem. W i e n, łac. Vindobona, Vienna), stolica Austrji, tworząca równocześnie osobny kraj związkowy z 278 km² i (1930) 1,847.488 mieszk., leży pod 48°14' szer. płn. i 16°21' dług. wsch., po większej części na prawym brzegu Dunaju i nad rzeczką W. (32 km), wypływającą z Lasu Wiedeńskiego, 151—543 m nad poz. morza, w kotlinie Wiedeńskiej. Ośrodkiem miasta podzielonego na 21 okręgów jest miasto w e w n ę t r z n e, złożone ze Starego Miasta i powstałej na miejscu zburzonych w l. 1870—1880-tych obwarowań Ringstrasse. Wokoło niego rozciąga się wieniec przedmieść wewnętrznych (wewnątrz t. zw. Gürtelstrasse) i zewnętrznych. Miasto wewnętrzne, w którem znajduje się tum Św. Stefana, dawny pałac cesarski, szereg średniowiecznych i barokowych kościołów, parlament, ratusz, teatr zamkowy (Burgtheater), opera, uniwersytet, muzea, giełda, banki i wielkie domy handlowe, traci coraz więcej charakter dzielnicy mieszkalnej i zaludnia się tylko w dzień. Ozdobę miasta stanowią liczne place, przeważnie ze wspaniałemi pomnikami i studniami oraz liczne p a r k i i zieleńce, z których na pierwszy plan wysuwają się: park miejski (145 ha), park ludowy, ogrody: Belvedere i Augarten, a przedewszystkiem słynny P r a t e r na wyspie między Dunajem i kanałem (Donaukanal), obejmujący oprócz partyj leśnych i łąkowych oraz wspaniałych alei najrozmaitsze urządzenia rozrywkowe i place sportowe. W Praterze odbyła się w 1873 wystawa światowa, po której pozostała olbrzymia rotunda o średnicy 100 m.

Z zabytkowych b u d o w l i wysuwa się na plan pierwszy wspaniała katedra Św. Stefana, składająca się z 3 części, późnoromańskiej, wczesnogotyckiej i późnogotyckiej. Katedra zbudowana w 1144, spaliła się w 1193 i została odbudowana w latach 1258—1454. Z innych wymienić trzeba kościoły Michaelitów (XIV.—XVIII. w.), Augustjanów (XIV. w.), gotycki Minorytów (1447) i Maria-Stiegen (1340—1427), Św. Ruprechta (XV. w.), Św. Piotra (XVIII. w.), Św. Salwatora (XIV. w.), barokowy Kapucynów (1622—32) z grobami cesarzy i Św. Karola (1716—37), a z budowli ś w i e c k i c h zamek (Hofburg, od 1449), w którym mieści się m. i. Bibljoteka Narodowa i siedziba kanclerza państwa, nowy zamek, gotycki ratusz (1872—82), uniwersytet (1873—84), parlament (1874—83), Burgtheater (1880—86), barokowy Belweder (1714—23), oprócz których posiada W. całe mnóstwo innych wspaniałych, zarówno starszych, jak i nowoczesnych budowli.

Już w 1900 posiadał W. 1,727.073, w 1910: 2,031.498, w 1920: 1,841.326, a w 1923: 1,865.780 mieszk., w tem 79.278 Czechów, 10.922 Węgrów, 4.856 Polaków, a 2.424 Żydów. Natomiast obywateli obcych było w W. 233.184 głów, w tem 119.595 czechosłowackich, 40.872 polskich, 20.765 węgierskich, 15.665 niemieckich, 10.414 rumuńskich i 9.357 jugosłowiańskich. Religję katolicką wyznaje 1,518.330, ewangelicką 89.132, a mojżeszową 201.513 mieszk.

48,8% czynnych zawodowo trudni się przemysłem, 29,7% handlem i komunikacją, 9,6% służbą domową, a 11% pracuje w wolnych i publicznych zawodach. W. jest ośrodkiem wielkiego i różnorodnego przemysłu, przyczem na plan pierwszy wysuwa się przemysł metalowy i maszynowy, tekstylny i odzieżowy, spożywczy oraz budowlany, papierowy, graficzny, drzewny, skórny i chemiczny. Ogółem w 1926 pracowało w 17.850 zakładach 204.798 robotników. Obok Paryża jest W. największym ośrodkiem p r z e m y s ł u o d z i e ż o w e g o i wyrobu towarów luksusowych. W W. skupia się również więcej niż połowa całego handlu zagranicznego Austrji, a ruch w portach dunajskich W. wyrażał się w 1927 cyfrą 825.432 t. przywozu i 200.029 t. wywozu, przeważnie środków żywności i surowców. Jest również W. węzłem wielu linij kolejowych i lotniczych (port lotniczy w Aspern).

Z z a k ł a d ó w n a u k o w y c h posiada miasto uniwersytet (od 1365), politechnikę, akademję rolniczą (Hochschule für Bodenkultur), weterynarji, handlową, konsularną, sztuk pięknych i muzyczną, instytut pedagogiczny, obserwatorjum astronom., ogród botaniczny, szereg t o w a r z y s t w n a u k o w y c h z Akademją Umiejętności na czele, wiele b i b l j o t e k (m. i. Narodowa, uniwersytecka, miejska, pedagogiczna), archiwów (z Haus-, Hof- und Staatsarchiv na czele) i muzeów (m. i. Muzeum Historji Sztuki, zbiory Esteńskie, Albertina, Galerja Austrjacka, galerja Lichtenstein, Muzeum Wojska). Słynie W. również ze swoich t e a t r ó w i instytucyj muzycznych (24 teatry, 13 sal koncertowych i całe mnóstwo teatrzyków, kabaretów i t. p.). W 1928 ukazywały się w W. 1583 czasopisma, w tem 38 dzienników. Budżet miasta w 1930 wynosił 490,4 miljonów szylingów w dochodach i 536,4 milj. szyl. w rozchodach.

D z i e j e. W. pierwotnie celtycka osada, był za czasów rzymskich siedzibą legjonu, do dawnego znaczenia zaczął wracać dopiero od XI. w., prawo zaś miejskie otrzymał w 1221. Stolicą był już za Babenbergów, stale zaś za Habsburgów. Najwięcej zawdzięcza Rudolfowi IV, twórcy uniwersytetu. W 1529 wytrzymało miasto pod wodzą Mikołaja von Salm 3-tygodniowe oblężenie sułtana Solimana, w 1683 (14 lipiec — 12 wrzesień) bronił W. przed Turkami hr. Rüdiger Starhemberg, a uwolnił od oblężenia Jan III Sobieski dzięki wspaniałemu zwycięstwu nad wezyrem Kara Mustafą. W końcu 1805 i pocz. 1806 oraz od maja do października

1809 zajmował W. Napoleon I. Erę napoleońską zamknął słynny kongres wiedeński w 1815 r., w 300 lat po pierwszym kongresie wiedeńskim (1515), w którym brał bezpośredni udział Zygmunt Stary. W 1848 (od 13 marca) był W. widownią rewolucji, zgniecionej 31 paźdz. przez wojska Windischgrätza. Po wojnie światowej rozpoczął się dla W. okres ciężkiego kryzysu gospodarczego i politycznego. W. przestał być stolicą mocarstwa, obecne państwo austrjackie nie jest zdolne do utrzymania tak wielkiego miasta, w następstwie zaś trudnego położenia ekonomicznego, stał się W. terenem ciągłych walk politycznych, od których miasto silnie cierpi (spalenie pałacu Sprawiedliwości w lipcu 1927).

Wiedeńska porcelana, wyrabiana od 1719. W 1744 upaństwowiono fabrykę; największy rozwój zaczął się w 1784 pod kierownictwem Konrada Sorgenthala, który wprowadził bogatą złotą ornamentykę na barwnem tle.

Wiedeński Kongres, obradujący od września 1814 do czerwca 1815, miał za zadanie uporządkować na nowo przeobrażone przez Rewolucję i Napoleona stosunki europejskie. Głos decydujący miały wyłącznie wtedy wielkie mocarstwa Koalicji, do których później przyłączyła się Francja. Zasadniczą trudność przedstawiały sprawa saska i polska. Na tem tle doszło do zawarcia trójprzymierza pomiędzy Austrją, Anglją i Francją, przeciw Rosji i Prusom. Ostatecznie udało się doprowadzić do zgody, którą scementował powrót Napoleona z Elby. Acte finale k. w. z 29 czerwca 1815 stał się podstawą prawa międzynarodowego i kartą terytorjalną Europy po r. 1870. Za punkt wyjścia przyjęto interesy mocarstw z całkowitem pogwałceniem praw narodów. Austrja uzyskała przewagę w Niemczech i Włoszech (Lombardja i Wenecja), Prusy wzamian za część posiadłości polskich, wzbogaciły się częścią Saksonji, szwedzkiem Pomorzem, Westfalją i Nadrenją. Anglja ugruntowała swą supremację na morzach i w kolonjach. Rosja otrzymała Królestwo Kongresowe. Poszkodowane wyszły: Francja, którą zepchnięto do stanu z 1792, Belgja, złączona z Holandją, Włochy rozbite na szereg państw. O uregulowaniu sprawy polskiej, ob. Polska, dzieje.

Wiedeński Las, płn.-wsch. odnogi Alp Wsch. w Austrji Dolnej, między Traisen i zapadową kotliną Wiedeńską (6.110 km²) nad Dunajem. Góry zbudowane z piaskowca fliszowego i lesiste, są wysokie do 890 m (Schöpfl). Płn.-wsch. część W. L. zwie się Łysemi górami (Kahlengebirge). Góry stanowią teren wycieczkowy i letniskowy dla mieszkańców Wiednia.

Wiedeńskie traktaty pokojowe: — 1) 18. XI. 1738 między cesarzem Karolem VI. a królem Ludwikiem XV. i sprzymierzonymi, zakończył polską wojnę sukcesyjną. Stanisław Leszczyński otrzymał w nim Lotaryngję w dożywocie. — 2) Pokój (w Wiedniu lub Schönbrunn) między ces. Franciszkiem II a Napoleonem I. (14. X. 1809): Austrja straciła w nim Salzburg, kraje adrjatyckie i część Galicji. — 3) Pokój z 30. X. 1864 między Prusami i Austrją z jednej strony a Danją, która oddała Szlezwig, Holsztyn i Lauenburg. — 4) Pokój z 3. X. 1866 między Austrją a Włochami, które odzyskały Wenecję.

Wiedza, ilość wiadomości, jakie człowiek posiada; w sensie uporządkowanego zespołu wiadomości por. Nauka.

Wiedza tajemna, ob. Tajemna wiedza.

Wiedźma, ob. Czarownica.

Wiejska gmina, ob. Wieś oraz w t. 13, str. 40 nn.

Wiek, okres stu lat (stulecie), liczących się zwykle od jakiegoś wielkiego faktu historycznego np. Narodzenia Chrystusa lub t. p. W. I. zaczyna się z rokiem 1., a kończy się w r. 100.

Wiek, w fizjologji liczba przeżytych lat oraz odpowiedni cielesny i umysłowy stopień rozwoju. Rozróżnia się w. dziecięcy, młodzieńczy, dojrzały i starczy. Okres oseska kończy się z chwilą pojawienia się zębów mlecznych. Pojawienie się zębów trwałych w miejsce mlecznych zamyka okres wczesnego dzieciństwa. W. młodzieńczy zaczyna się od pory pokwitania i trwa aż do czasu ukończenia wzrostu, a więc u płci męskiej od 14-go do 24-go, u płci żeńskiej od 14-go do 20 r. ż. U kobiet około 45 r. życia ustaje miesiączka, a przytem też możność zastąpienia w ciążę. Płodność mężczyzn utrzymuje się często aż do 60 r. życia. Potem zaczyna się w. starczy, który się charakteryzuje osłabieniem siły fizycznej, zwolnioną przemianą materji, osłabieniem wzroku i słuchu oraz czynności umysłowych, w naczyniach krwionośnych występują objawy wsteczne w postaci miażdżycy. Wysoki wiek starczy osiągają ludzie o zdrowej konstytucji, odgrywa tu też rolę sposób życia, klimat oraz płeć. Kobiety osiągają naogół wyższy w. niż mężczyźni.

Według przepisów prawa cywilnego pełną zdolność do działania prawnego uzyskuje się z chwilą pełnoletności. Jednakowoż jeszcze przed osiągnięciem pełnoletności ustawodawstwa przyznają małoletniemu ograniczoną zdolność do działania. Zazwyczaj dziecko do lat 7 nie posiada żadnej zdolności do działania (według prawa obowiązującego w b. zab. austr. i pruskim; kodeksowi Napoleona ta zupełna niezdolność nie jest znana). Przed dojściem do pełnoletności uzyskuje małoletni zdolność do zawarcia małżeństwa i sporządzenia testamentu. Granica waha się w ustawodawstwach pomiędzy 14. a 18. rokiem życia i zależy także od płci. — W prawie karnem odpowiedzialność za czyny karygodne rozpoczyna się przeważnie z ukończeniem 14. roku życia. Nowoczesne ustawodawstwa wprowadzają jednak okres od lat 14—20, w którym przestępcy podlegają szczególnym przepisom dla nieletnich.

Wiek oświecenia, ob. Oświecenie.

Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej, wydawnictwo zbiorowe, poświęcone charakterystykom pisarzy i uczonych polskich, wydawane od r. 1906 pod redakcją Bronisława Chlebowskiego, Ign. Chrzanowskiego, H. Gallego, G. Korbuta, M. Kridla, St. Krzemińskiego, A. Drogoszewskiego i i. Do r. 1913 wydano 8 tomów, tom IX. w r. 1924.

Wieland (staronord. Völundr), w podaniach nordyjskich (Edda i Thidrekssaga) znany kowal, pierwotnie półboskiego pochodzenia, syn olbrzyma Wate, bohater wielu fantastycznych przygód.

Ch. M. Wieland.

Wieland, 1. Christoph Martin, poeta niem., (1733—1813), zaczął pisać w duchu pietystycznym pod wpływem wychowania klasztornego i Klopstocka (poemat dydaktyczny „Die Natur der Dinge", 1752). Dopiero wpływ ang.-franc. filozofji Oświecenia wywołał zwrot, przejawiający się już w tragedji „Lady Johanna Gray" (1758) i fragmencie epickim „Cyrus" (1759). Do własnego wyrazu dochodzi w „Komische Erzählungen (1764) i powieściach „Don Silvio von Rosalva (1764) i „Agathon" (1766—67). Równocześnie tłumaczy prozą Shakespeare'a (1762—1766, 8 t.). Filozofję pogody i radości życia głosi też w opowiadaniach: „Musarion, oder die Philosophie der Grazien" (1768), „Idris und Zenida" (1768), „Combabus" (1770), „Die Grazien" (1770), „Der neue Amadis" (1771) i i. Od r. 1772 w Weimarze przebywa w otoczeniu Goethego i Herdera. W l. 1773—89 wydawał czasopismo „Der teutsche Merkur", gdzie zamieszczał też własne utwory i artykuły krytyczne. Na jego dramat liryczny „Alceste" (1773) odpowiedział Goethe satyrą „Götter, Helden und W." (1774). W r. 1781 napisał swoje arcydzieło, romantyczny poemat epiczny: „Oberon" (przekład pol. Wojciecha Baworowskiego), nadto inne powieści poetyckie zebrane w „Auserlesene Gedichte" (1784—87). W l. 1796—1801 wydawał czasopismo „Attisches Museum", w l. 1802—10 „Neues attische Museum", szerzące znajomość arcydzieł kultury klasycznej. Dał też piękny przekład listów Cicerona (1808—21). Krytyczne wyd. zbior. 1909 (do 1930 r. 10 t.). Wybory: 1887, 6 t., 1900, 4 t., i i. Z nowszej lit. o W. najważniejsze prace B. Seufferta.

2. Heinrich, chemik niem., ur. 1877, zasłużony badacz struktury kwasów żółciowych. 1927 otrzymał nagrodę Nobla.

Wielądko Wojciech Walenty, heraldyk pol., (1745—1821), napisał: „Heraldyka czyli opisanie familij i krwi związku rodowitej szlachty polskiej i W. Ks. Litewskiego z ich herbami" (1794—96, 5 t.).

Wielbłąd, ob. Wielbłądy.

Wielbłądy (Camelidae), rodzina przeżuwających z podrzędu Tylopoda. Zwierzęta o zmienionem uzębieniu. Zęby trzonowe oddzielone szparami. Palców bocznych brak, środkowe zakończone poduszkami. W żołądku 3 odcinki, w trawieńcu komórki wodne. 2 żyjące rodzaje: w Nowym Świecie lama (Lama Frisch.) i w Starym wielbłąd (Camelus L.). Wielbłąd żyje obecnie w 2 gatunkach: W. jednogarbny (dromedar, C. dromedarius L.) i dwugarbny (C. bactrianus L.). Uzębienie $\frac{1\,1\,3\,3}{3\,1\,3\,3}$. Sierść barwy szarej lub brunatnej, zmieniająca się na zimę. Dromedar do 2,3 m wysoki i 3,3 m długi, ma głowę małą, spłaszczony pysk i duże oczy. Warga górna rozcięta, opada na dolną. Ruchliwe uszy kładą się wtył. Nozdrza po bokach, zamykalne. Szyja długa, łabędziowato wygięta. Na grzbiecie t. zw. garb, t. j. wzgórek tłuszczowy. U wielbłąda dwugarbnego są 2 garby mniejsze. Wielkość garbu zależy od stopnia odżywienia zwierzęcia. Ogon długi, zakończony chwostem. Na stawach nóg i piersiach znajdują się nagniotki, na których zwierzę siedzące opiera się. Dromedar żyje w Afryce od 12° szer. płn. i w Azji zach. Hodują go z powodzeniem na Bałkanach, w Rosji płd., we Włoszech, w Ameryce płn., Australji i Afryce płd. Żywi się nawet suchemi, kolczastemi roślinami i słonoroślami np. Haloxylon, Acacia giraffae. Może znosić brak wody do 25 dni. Używany jako zwierzę juczne na pustyni. Dobry wierzchowiec, przebiega dziennie w 16 godzinach 140 km, zaś juczny ok. 50 km. Samica dromedara rodzi jedno młode. W Azji wsch. i środk. zastępuje d. wielbłąd dwugarbny, zachodzący wysoko w góry i wytrwały na zimno. Nawozu używa się na opał, wełny na tkaniny. Mięso i mleko jadalne. — Czy dromedar został wyhodowany z w. dwugarbnego, czy też oba pochodzą od dzikiego gatunku, nie wiemy. Najstarszym przodkiem jest Protylopus Wartm. z oligocenu, wielkości zająca. Potem widzimy Proëbrotherium z oligocenu, wielkości sarny i inne. Pierwszym prawdziwym wielbłądem był Camelus sivalensis Falc. et Cautl. z pliocenu Indyj. — Por. tabl. poza tekstem.

Wielbłądzia wełna, długie włosy z garbu i szyi wielbłądów, służy do wyrobu koców i lekkiej, a ciepłej odzieży sportowej.

Wieleń (niem. Filehne), miasto w pow. Czarnków (woj. poznańskie), na płd. brzegu Noteci, na granicy Prus, przy kolei: Rogoźno—Drawski Młyn z 2.870 mieszk., cegielniami, młynem parowym i tartakiem. W średniowieczu był W. grodem kasztelańskim.

Wielewicki Jan, ksiądz, pisarz polski, (1566—1639), kaznodzieja i superjor w Krakowie, rektor w Kaliszu, Lwowie i Poznaniu, prokurator prowincji polskiej jezuitów w Rzymie. Tłumaczył Tomasza à Kempis. Pozostawił „Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie", obejmujący lata 1579—1629 (1881—99, 4 t.).

Wielhorski, 1. Michał, kuchmistrz w. lit., um. 1790, wychowany we Francji, z przekonań zwolennik staroszlacheckiego republikanizmu, stronnik Sasów i J. W. Mniszcha, brał udział w konfederacji radomskiej i z jej ramienia jeździł w 1767 do Petersburga, prosić Katarzynę o roztoczenie gwarancji nad ustrojem Rzpltej. Następnie brał udział w konfederacji barskiej, posłował z jej ramienia do Paryża (do 1776), wszedłszy w stosunki z Mablym i Russem, sklo-

nił ich do napisania traktatów o reformie konstytucji Rzpltej. Jest autorem dziełka historyczno-politycznego „O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzpltej ustaw" (1775).

2. Michał, syn poprz., generał pol., (1759—1817), brał udział w kampanji 1792 oraz w powstaniu kościuszkowskiem, mianowany generałmajorem, przed jego upadkiem wyprawiony w misji politycznej do Paryża, brał czynny udział w tworzeniu legjonów. Mianowany przez Dąbrowskiego generałem brygady i szefem I legji, dostał się w 1799 wraz z garnizonem w Mantui do niewoli austrjackiej, przed San-Domingo wniósł o dymisję i osiadł w kraju. W 1809 brał udział w organizowaniu wojska narodowego w Galicji, następnie sprawował w Ks. Warszawskiem obowiązki zastępcy ministra wojny od 1811. W 1814 członek Komitetu Wojskowego, w 1815 senator-wojewoda i minister wojny, musiał ustąpić w 1816 z powodu zatargu konstytucyjnego z W. Ks. Konstantym.

Wielichowo, miasto w pow. Śmigiel (woj. poznańskie), nad rz. Obrą, przy kolei wąskotor.: Rakoniewice—Krzywiń z 1.817 mieszk., młynami, gorzelnią i wyrobem kilimów. Miastem zostało W. w 1429, jako takie nazywało się jakiś czas Ciołkowicami.

Wielicka Dolina, walna dolina po płd. stronie Tatr Wysokich, położona między Gierlachem, Polskim Grzebieniem, Małą Wysoką i Staroleśniańskim szczytem. Prowadzi przez nią główny szlak z płn. na płd. stoki Tatr.

Wieliczka, miasto powiat. w woj. krakowskiem, 227 m nad poz. morza, 14 km na płd.-zach. od Krakowa, przy kolei: Kraków—W. z 7.934 mieszk., zamkiem z XIV. w. przebudowanym w 1780 i kościołem z 1718. Na całą Europę słynie W. ze swoich kopalni soli, jednych z największych w świecie. Pokład soli długi 3.800 m, szeroki 950 m, ma do 300 m głębokości, 8 pięter i zgórą 125 km chodników. Dzięki licznym pięknym komorom, kaplicom i rzeźbom wykutym w soli stanowi W. cel licznych wycieczek turystów. Produkcja roczna kopalni wynosiła w 1928 r. 134.000 tonn soli. Sól eksploatowano w W. już w zaraniu dziejów Polski, w XIV.—XVI. w. doszły tutejsze żupy do niebywałego rozkwitu, w 1772 dostało się miasto (od 1289) wraz z kopalnią Austrji, w l. 1809—15 należała kopalnia wspólnie do Austrji i Księstwa Warszawskiego.

Powiat W. ma 458 km² (59,8% ról i 15,5% lasów) i 68.084 mieszk.

Wieliczko Samuel, kronikarz ruski, ur. ok. 1670, służył w wojskach kozackich w czasach Mazepy, czas jakiś był pisarzem hetmańskim, prowadząc politykę zagraniczną kozaczyzny. Gruntowny znawca stosunków dyplomatycznych, zostawił ich obraz w napisanej przez siebie kronice, obejmującej okres od czasów najdawniejszych do początków XVIII. w. (wyd. przez Komisję archeologiczną w Kijowie, 1854—55 w 2 t.).

Wielikij-Ustjug, dawna nazwa Siewiero-Dwińska, nad rz. Suchoną z 19.092 mieszk., muzeum oraz przemysłem drzewnym i rolniczym.

Wieliż, miasto w okręgu Wielkie Łuki (Rosja), nad rz. Dźwiną z 10.421 mieszk. Do 1772 należał W. do Polski.

Wielka (ros. Wielikaja), rzeka w obwodzie Leningrad (Rosja), długa 427 km (24 km żeglowna), wypływa z jez. Mały Wiaź nieopodal Opoczki, uchodzi poniżej Pskowa do jez. Pejpus.

Wielka armja, franc. Grande armée, nazwa, nadana przez Napoleona I. jego głównej armji, po raz pierwszy w 1805. Składała się z kilku korpusów, gwardji, odwodu, jazdy, odwodu artylerji i t. d.; z rozrostem sił, dzieliła się (w 1812 i 1813) na parę armij. Siła jej wynosiła zrazu ok. 200.000, wkońcu do 600.000 ludzi. Wielki łuk triumfalny w Paryżu nosi imię W. a.

Wielka Brytanja (Great Britain), wyspiarskie królestwo w zach. Europie, obejmujące oprócz Anglji, która jest jego kolebką, również Walję i Szkocję. W 1801—1921 nosiła W. nazwę Zjednoczonych Królestw W. i Irlandji (United Kingdom of Great Britain and Ireland), z tej ostatniej należy obecnie do Zjedn. Królestw tylko Płn. Irlandja. — Por. mapę poza tekstem.

Sama Anglja obejmuje płd. część wyspy W. razem z przybrzeżnemi wyspami (Wight, Scilly i i.) oraz księstwo Walji, razem 151.105 km², zaś bez Walji 131.760 km². Od Francji oddziela ją kanał La Manche (Angielski) i cieśnina Kaletańska (Straits of Dover), ze Szkocją posiada granicę lądową. Płaskie na zach. i wsch. wybrzeża mają 3.780 km długości.

Lekko ku płn.-zach. wygięta linja, biegnąca od Exeter na wybrzeżu płd. do Middlesborough na płn.-wsch. dzieli Anglję na 2 różnorodne pod względem budowy pionowej obszary.

1) Kraj na zach. od tej linji obejmuje 3 obszary górskie, zbudowane ze skał krystalicznych i osadów paleozoicznych, a mianowicie góry Kornwalji i Dewonu, góry Walji i góry Kumberlandji. Trzon ich tworzą prastare góry łańcuchowe, z biegiem czasu zupełnie zrównane, a przez późniejsze ruchy skorupy ziemskiej na nowo podniesione i przez erozję nadniszczone. Na wsch. od tych obszarów górskich rozciąga się obszerna zapadlina wypełniona pokładami triasowego New Red Sandstone, z której wznoszą się na płn. góry Pennińskie, powstałe przez wypiętrzenie warstw paleozoicznych. Poza tem sięga wspomniana zapadlina aż po ujście rz. Severn i Mersey na zach. wybrzeże.

2) Na wsch. od powyższych leży terasowa kraina płd.-wsch. Anglji, zbudowana z pokładów jurajskich i kredowych, przykrytych tu i ówdzie (np. w niecce Londyńskiej) osadami trzeciorzędu. Warstwy te opadają łagodnie ku płd.-wsch., jedynie w miejscach, gdzie rozciągają się twardsze warstwy (oolitu, białej kredy) tworzą się stromo opadające zbocza, robiące wrażenie pasm wzgórz (Cotswold Hills, Lincoln Hills, York Moors, Chiltern Hills, East Anglian Hills i i.). Na płd. od Londynu wskutek zmycia warstw białej kredy odsłonięte zostały piaszczyste i gliniaste warstwy dolnej kredy, które tworzą pagórkowaty obszar Wealdu, obramiony stromemi zboczami białej kredy, t. zw. North i South Downs. Ogromny wpływ na wy-

1. Lama hodowana (Lama glama). 1/30 nat. wielk.

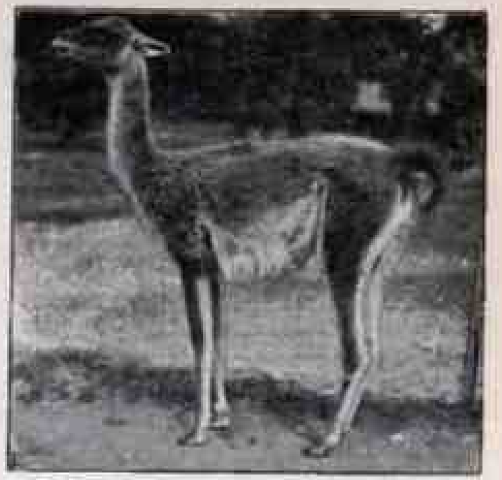
2. Guanako (Lama huanachus). 1/25 nat. wielk.

3. Karawana lam w Peru.

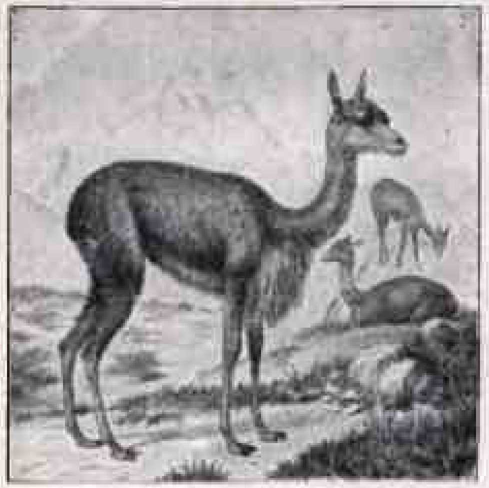
4. Wigonja (Lama vicugna). 1/25 nat. wielk.

5. Alpaka (Lama pacos). 1/25 nat. wielk.

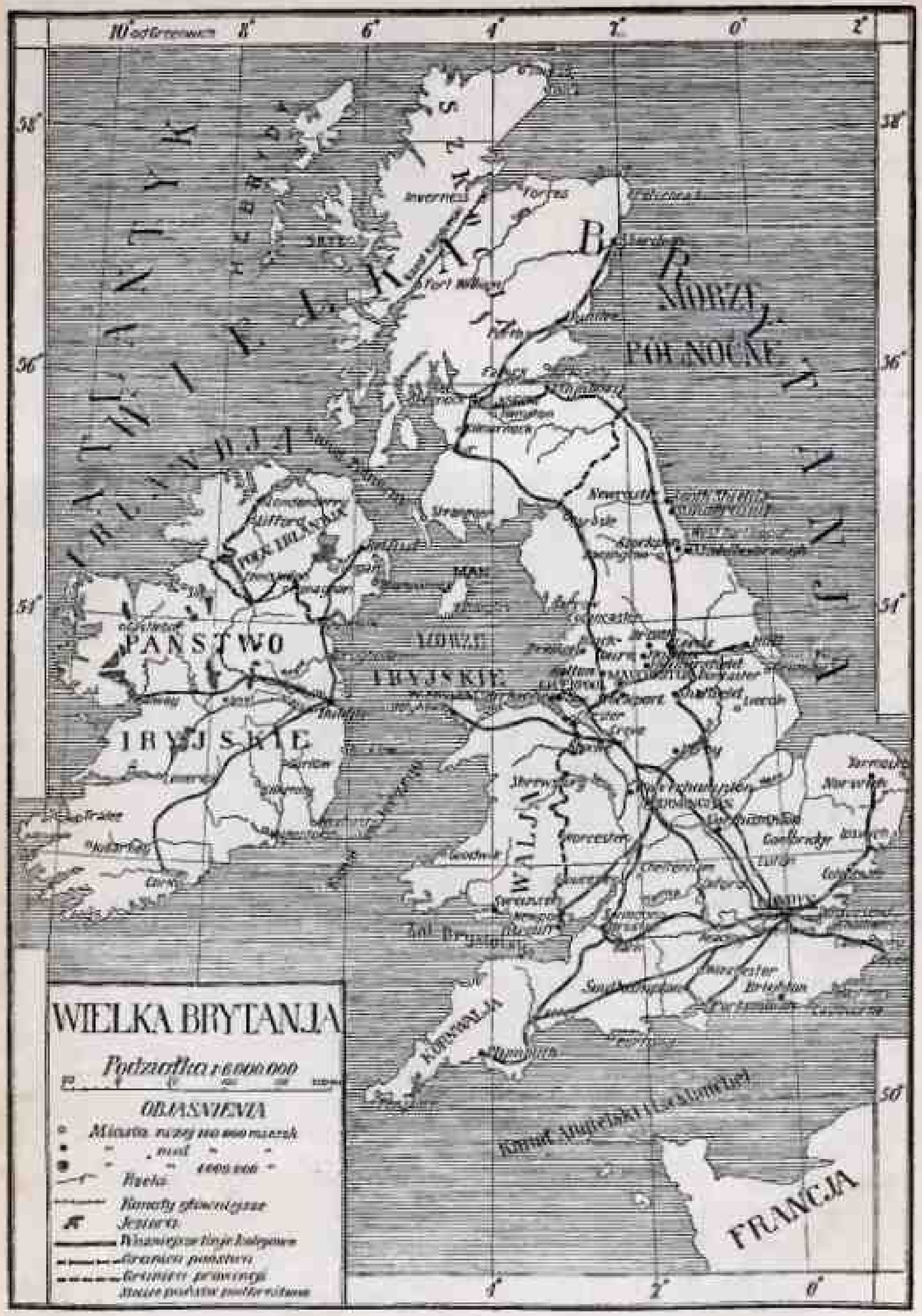

kształcenie obecnego krajobrazu Anglji wywarł okres lodowcowy, w czasie którego miał kraj połączenie lądowe z kontynentem.

Rzeki Anglji, naogół krótsze od lądowych, mają jednak duże znaczenie komunikacyjne dzięki równomiernym wodostanom, niewielkim spadkom i łatwości wzajemnego połączenia przez kanały. Najważniejsze z nich są: Tamiza, Humber, Ouse i Tyne (do morza Północnego) oraz Severn, Dee i Mersey (do morza Iryjskiego). Nad niemi leżą też główne centra życia gospodarczego kraju.

Klimat posiada Anglja wybitnie oceaniczny, cechuje go obfitość opadów (głównie w jesieni i w zimie) i wiatrów oraz silne zachmurzenie. Średnia temperatura najzimniejszego i najcieplejszego miesiąca wynosi w Plymouth 6° i 17°, w Londynie 4° i 18°, w Hull 3° i 16°, a w Liverpool 5° i 17°. Szczególnie łagodnym klimatem odznaczają się same wybrzeża kraju, np. wybrzeże płd. ma klimat podobny do okolic Genui i Rjeki. Opady atmosferyczne wynoszące dla całej W. średnio 810 mm, spadają w płd.-wsch. Anglji do 600 mm, a w Kumberlandji sięgają zało do 4300 mm. Środkowa i wsch. Anglja ma deszcze głównie w lecie, zaś zach. i płn. w zimie. Świat roślinny i zwierzęcy nie różni się w istocie od kontynentalnego, uderza mocne przerzedzenie lasów.

W 1921 wynosiła ludność Anglji i Walji 37,885.242 głów. Od 1801 ludność kraju wzrosła w czwórnasób. Gęstość zaludnienia jest bardzo różna w rozmaitych hrabstwach. Najgęściej są zaludnione okolice Londynu, poza tem Lancashire (1.019 mieszk. na 1 km²), Glamorganshire (595), Warwickshire (508) i Durham (563), najsłabiej Westmorlandja (32), Brecknockshire (32), Merionethshire (27), Montgomeryshire (25) i Radnorshire (19). Największe różnice zachodzą między płd. i płn. Walją. Miejskie okręgi skupiają ogółem 79,3% całej ludności kraju, jeszcze w 1851 mieszkała w nich tylko połowa, w 1891 już 72% ludności. Ponad 100 tys. mieszk. liczą miasta: Londyn, Birmingham, Liverpool, Manchester, Sheffield, Leeds, Bristol, West Ham, Kingston upon Hull, Bradford, Newcastle upon Tyne, Stoke on Trent, Nottingham, Portsmouth, Leicester, Salford, Plymouth, Cardiff, Croydon, Bolton, Willesden, Rhondda, Southampton, Sunderland, Swansea, Tottenham, Birkenhead, Oldham, East Ham, Brighton, Middlesborough, Derby, Leyton, Coventry, Walthamstow, Blackburn, Gateshead, Stockport, Norwich, Preston, South Shields, Huddersfield, Southend on Sea, Burnley, Saint Helens i Wolverhampton, a mieszka w nich ogółem 15,112.248 mieszk.

O pochodzeniu pierwotnych mieszkańców kraju wiemy mało. W 1 tysiącleciu przed Chr. zalali kraj Celtowie. Panowanie rzymskie nie przyniosło w tym kierunku większych zmian, natomiast w czasie wędrówek ludów usadowili się w Anglji trwale germańscy Jutowie (w Kent, Hampshire i na wyspie Wight), Sasi (w kotlinie Tamizy) i Anglowie (w środk. i płn. Anglji), a do nich dołączyli się później jeszcze Duńczycy i Norwegowie, którzy usadowili się na wybrzeżach wsch. Ostatnia fala napływowa sfrancuziałych Normanów przybyła do kraju z Wilhelmem Zdobywcą. Z mieszaniny tych elementów wytworzył się z biegiem czasu dosyć jednolity typ Anglika, odznaczający się jasnemi oczami i włosami, podłużną czaszką oraz wysokim wzrostem przy szczupłej budowie ciała. W Walji 40% ludności używa jeszcze języka cymryjskiego (celtyckiego).

Statystyka wyznaniowa jest trudna do przeprowadzenia, katolików szacowano w 1916 na 1,900.000 głów, dysydentów (metodyści, independenci, baptyści, prezbiterjanie, kwakrzy i i.) na 8,200.000 głów, izraelitów na 245.000, a wyznawców państwowego kościoła anglikańskiego na 25 miljonów głów. Kościół anglikański rozpada się na 2 prowincje: Canterbury (27 biskupstw) i York (11 biskupstw), z arcybiskupami na czele, osobnego arcybiskupa posiada Walja (Saint Asaph). Inne wyznania cieszą się zupełną wolnością, nie podlegają podatkom kościelnym, ale też nie doznają poparcia od państwa. Dużą rolę odgrywają w Anglji zorganizowane na sposób wojskowy sekty, jak np. Armja Zbawienia. Z innych sekt wymienić trzeba Sekularystów, Pozytywistów i Agnostyków. Kościół rzym.-katolicki posiada 4 arcybiskupów, 13 biskupów i ok. 1.900 kościołów. Liczne są różne towarzystwa religijne (np. Tow. Biblijne) i misyjne oraz związki młodzieży (YMCA i i.).

Do XIX. w. troszczyły się o szkolnictwo gminy religijne, ustawa szkolna z 1870 zmusiła gminy do zakładania szkół powszechnych, od 1918 państwo dopilnowuje ściśle przymusu szkolnego (5—14 rok życia) i zmusza gminy do tworzenia szkół dokształcających. Natomiast kształcenie nauczycieli natrafia na znaczne trudności, tak że w 1918 r. 114.100 naucz. miało ukończone seminarjum, a 37.217 nie. Do szkół średnich, dzielących się na publiczne i prywatne, z czego pierwsze są typu humanistycznego, uczęszczają chłopcy 6, dziewczęta zaś 5 lat. Przy wstąpieniu na uniwersytet przeprowadza się specjalne egzaminy. Szkolnictwo wyższe kobiet nie zostało jeszcze nowocześnie zorganizowane. Z uniwersytetów najważniejsze są Cambridge, Oxford i Londyn, inne (w Durham, Manchester, Birmingham, Liverpool, Walji, Leeds, Sheffield i Bristol) powstały głównie dla zaspokojenia potrzeb handlu i przemysłu, uprawiają zatem głównie nauki przyrodnicze i techniczne. W 1923/24 uczęszczało do uniwersytetów ogółem ok. 20.000 słuch. W kraju daje się odczuć brak szkół zawodowych. Wśród towarzystw naukowych naczelne miejsce zajmuje Royal Society (od 1663), wśród zbiorów słynne British Museum, wielkim rozgłosem cieszy się również obserwatorjum astron. w Greenwich.

Rolnictwo i chów bydła odgrywa mimo rozwoju przemysłu ważną rolę w życiu gospodarczem Anglji, choć procent trudniących się niemi spada z roku na rok (w 1921 r. 7,5% ogółu ludności). W 1913 zajmowały role 72,6%, pastwiska 10%, lasy 5% powierzchni kraju. 1/7 obszaru należy do 4.000 wielkich właścicieli, rozległe ziemie tworzą poza tem dobra „martwej ręki", zaś wielka własność składa się głównie z fideikomisów. Właściwych włościan spotykamy tylko w niektórych okolicach, zre-

szą chłopi są z reguły dzierżawcami, co też wpływa ujemnie na rozwój rolnictwa. Klimat kraju, nazbyt deszczowy, o chłodnych i bezsłonecznych latach oraz stosunki własnościowe nie sprzyjają rolnictwu, zmuszając do przerzucenia punktu ciężkości na chów bydła, to też produkcja krajowa nie pokrywa zapotrzebowania. Bardziej rolnicza jest tylko płd. i płd.-wsch. część kraju. Wysoko natomiast stoi chów bydła, zwłaszcza koni (głównie York- i Lincolnshire), bydła rogatego, owiec i świń, choć i tutaj znaczna część zapotrzebowania produktów hodowli i mięsa musi być pokrywana przez import. Dla wyżywienia kraju ma również duże znaczenie rybołówstwo morskie.

Największem stoli bogactwem Anglji są k o p a l i n y, a zwłaszcza węgiel kam., którego zapasy grożą w niedługim stosunkowo czasie wyczerpaniem. Na drugiem miejscu postawić należy żelazo, występujące naogół w sąsiedztwie węgla, jego jednak produkcja nie pokrywa w całości krajowej konsumpcji. Dalej idzie sól kamienna, cyna, miedź, wolfram, ołów, cynk, grafit i kaolin.

W związku z obfitością kopalin rozwinął się do niebywałych rozmiarów p r z e m y s ł. Stare zwłaszcza tradycje (od XVI. w.) posiada w Anglji przemysł wełniany, który skupia się głównie w Yorkshire, podczas gdy Lancashire jest głównym ośrodkiem przemysłu bawełnianego (Manchester). Niemniej poczesne miejsce zajmuje angielski przemysł metalowy i związana z nim budowa okrętów i maszyn. Na dalszym już planie stoi przemysł skórny, szklany, porcelanowy, ceramiczny, chemiczny, papierowy, drzewny, piwowarski i tytoniowy.

Głównemi p o r t a m i transoceanicznemi Anglji są Londyn i Liverpool, Cardiff obsługuje przemysłową i górniczą płd. Walję, porty nad Tyne z Newcastle na czele służą do wywozu węgla, a porty nad Humber z Hull i Grimsby na czele panują nad żeglugą na morzu Północnem i obsługują okręg przemysłowy Yorkshire. Wśród kanałów większe znaczenie posiada jedynie kanał będący przedłużeniem rz. Mersey, łączący Manchester z Liverpoolem. Sieć kolejowa należy do najgęstszych w Europie.

Utrzymywanie spokoju, piecza nad ubogimi, budowa dróg, oświetlenie, zdrowotność publiczna i t. d. należy do władz miejscowych, stojących pod dozorem urzędu Local Government Board. Kraj dzieli się na hrabstwa (county). Obywatele gmin wybierają rady miejskie. Burmistrz miasta (mayor) jest wybierany przez rajców (aldermen). Na czele Londynu i Birminghamu stoją lordowie-majorowie. Każda parafja mająca ponad 300 mieszk. posiada własny urząd (parish council). Każda parafja jest obowiązana do utrzymywania swych biednych, z reguły kilka parafij utrzymuje wspólnemi siłami przytułek, szkołę biednych i szpital.

W y s p a W. (t. j. Anglja, Walja i Szkocja) ma razem z przyległemi wyspami (Orkney, Szetlandzkie, Hebrydy i i.) 228.274 km^2 i (1921) 42,767.530 mieszk. Poza tem należy tu jeszcze Płn. Irlandja z 13.571 km^2 i 1,279.000 mieszk., wyspa Man z 588 km^2 z 60.238 mieszk., wyspy Kanałowe ze 195 km^2 i 89.614 mieszk. i wody przybrzeżne z 3.482 km^2. W 1925 liczyła ludność W. i Płn. Irlandji 45,062.032 głów, przyrost naturalny w tymże roku wynosił 284.583 głów, emigracja 354.923 głów, immigracja 241.189 głów.

W 1921 rolnictwem, leśnictwem i rybołówstwem trudniło się 7,8%, górnictwem i przemysłem 51,5%, handlem zaś i komunikacją 22,2% ogółu zawodowo czynnych mieszkańców W., która wyprzedza wszystkie państwa jeśli chodzi o stopień industrjalizacji i komercjalizacji kraju. Lasy zajmują zaledwie 4,9% powierzchni kraju. Rybołówstwem trudni się (1924) 54.877 ludzi na 7.598 parowcach i 8.138 łodziach, w 1925 wynosił połów 693.137 tonn wartości 18,700.000 Ł.

Swoją potęgę i rozkwit zawdzięcza W. przedewszystkiem bogactwu złóż węgla i żelaza, których położenie jest niezwykle korzystne dla żeglugi i handlu. W 1915 oceniano zapasy węgla w W. do głębokości 1200 m na 197 miljardów tonn. W 1925 wydobyto 248,400.000 tonn węgla, z czego $^1/_4$ wywieziono zagranicę. Produkcja żelaza (10,300.000 tonn) stoi na drugiem miejscu w Europie, produkcja surówki (6,300.000) na trzeciem, a stali (7,500.000 tonn) znowu na drugiem. Poza tem wydobyto w 1924 roku 121 tonn miedzi, 10.863 t. ołowiu, 1.986 t. cyny i 813 t. cynku. W górnictwie pracowało 1,246.135 robotników, w kamieniołomach 79.428 osób. Energja wodna jest zaledwie w niespełna $^1/_4$ wyzyskana. Przemysł W. zajmuje ciągle jeszcze pierwsze miejsce na świecie.

H a n d e l i ż e g l u g a są głównemi źródłami potęgi W., a mogły się tak rozwinąć dzięki dogodnemu jej położeniu, bogactwu portów i opiece najsilniejszej na ziemi floty. W 1925 import W. miał wartość 1.322,900.000 Ł., eksport 927,500.000 Ł., w czem towary brytyjskie partycypowały na sumę 773,100.000 Ł. Ujemność bilansu handlowego jest wyrównywana częściowo do dodatniego bilansu płatniczego z dochodów przynoszących W. przez kapitały pracujące zagranicą oraz zarobki przedsiębiorstw okrętowych i zyski handlowe. W. importuje głównie środki spożywcze i napoje, bawełnę, mięso, zboże i mąkę, wełnę, oleje i tłuszcze, drzewo, rudy metali, gumę, żelazo, jedwab i wyroby z jedwabiu, skóry i futra, odzież i tkaniny, bydło żywe i tytoń, a wywozi tkaniny bawełniane, towary ze stali i żelaza, towary wełniane, środki spożywcze, maszyny, węgiel, wełnę, automobile, statki i samoloty, różne tkaniny i odzież, chemikalja i farby, gumę i wyroby metalowe. Najżywsze stosunki handlowe utrzymuje W. ze Stanami Zjednocz., dopiero daleko w tyle za niemi idą Indje ang., Australja, Kanada, Argentyna, Francja, Nowa Zelandja, Danja, Niemcy, Holandja, Irlandja, Belgja, Egipt, Rosja i inne pomniejsze.

W 1925 posiadała W. 32,8% ogółu światowej floty handlowej (19,274.000 tonn rej. brutto), zaś dominja brytyjskie 3,8% (2,230.000 tonn rej.). W W. zarejestrowano w 1924 r. 5.842 żaglowce z 522.000 tonn rej. i 12.513 parowców z 11,194.000 tonn rej. Ruch w portach W. wyrażał się w 1925 cyfrą 84,018.000 tonn rej. netto,

w tem 17,525.000 pod flagą brytyjską, które do nich weszły i 85.250 tonn rej. w okrętach, które z nich wyszły. Główne porty: Londyn, Liverpool, Hull, Manchester, Glasgow, Southampton, Dover z Folkestone, Newcastle z North Shields i South Shields, Bristol, Harwich, Grimsby, Cardiff, Goole, Leith i Newhaven. Sieć kolejowa W. ma (1925) 32.817 km, tramwajowa 4.223 km. Ośrodkiem komunikacji lotniczej jest Londyn, połączony szeregiem linij z kontynentem. Kanały odgrywają w komunikacji niewielką rolę. Poczta i telegraf należą do państwa.

S y s t e m m i a r i w a g jest w W. mocno skomplikowany. Miarą długości jest Imperial Standard Yard = 914,38 mm = $^1/_2$ Fathom = 3 Feet (stopy) = 12 Inches (cale). Mila angielska (Statute Mile), różna od mili morskiej (1852 m) i londyńskiej (1524 m), ma 1609,315 m. Miarą powierzchni jest Square Yard = 0,8361 m^2, akr = 40,47 a i Square Mile = 640 akrów = 258,989 ha. Miarą objętości jest Cubic Foot = 1728 Cubic Inches = $^1/_{27}$ Cubic Yard = 28,315 l. Tonna frachtowa ma 42, a tonna rejestrowa 100 Cubic Feet = 2,835 m^3. Miarą pojemności jest Imperial Standard Gallon = 4,54346 l = 4 Quarts, każda po 2 Pints = 4 Gills oraz Bushel = 8 galonów = 36,3477 l. Miarą ciężaru w handlu jest Standard Pound (funt) o 7000 Troygrains = 453,59 g = $^{175}/_{144}$ Troypounds = 16 Ounces o 16 Drams po 3 Scruples = 7680 Grains avdp. Jeden Hundredweight (cetnar) ma 4 Quarters po 2 stones o 16 Pounds = 112 Pounds lub 50,802 kg. Tonna jako ciężar ma 20 Hundredweights, a tonna frachtowa (ton of shipping) 20 centali po 100 funtów. Obok tego są używane różne stare miary oraz miary metryczne, których pozwolono używać w 1864.

Jednostką monetarną jest funt szterlingów (Ł, British Pound, Livre Sterling) = 20 szylingów (s) po 12 Pence (d), mający obecnie (1932) wartość 30,84 zł, a przed dewaluacją 7,3224 g czystego złota.

U s t r ó j. W W. B. istnieją dotąd dwa stany, zajmujące odrębne stanowisko w prawie publicznem i prywatnem: 1. Wyższa szlachta (nobility), której członkowie zasiadają w Izbie Lordów i podlegają jej wyłącznej jurysdykcji. 2. Wszyscy pozostali Brytyjczycy (Commonalty, w tem również niższa szlachta, gentry), którzy wysyłają swych reprezentantów do Izby Gmin i podlegają zwyczajnemu sądownictwu. Aczkolwiek W. B. stała się wzorem dla wszystkich państw konstytucyjnych kontynentu, nie posiada ona jednej konstytucji pisanej. Ustrój jej opiera się na szeregu ustaw zasadniczych, a również na niepisanej tradycji (Conventions). Największą doniosłość posiadają Magna Charta (1215), Petycja o prawa (1628), akt Habeas Corpus (1679), Bill of Rights z 1689, akty unji z Szkocją (1706) i Irlandją (1801), akty reform parlamentarnych z 1832, 1867, 1885 i 1918, układ z Irlandją, nadający jej charakter dominium (1921). Wynik rozwoju dziejowego przedstawia się następująco: W. B. jest dziedziczną i konstytucyjną monarchją z trzema czynnikami politycznemi: królem, Izbą Lordów i Izbą Gmin. K r ó l ma najwyższą władzę wykonawczą, jest głową kościoła, mianuje wyższych urzędników, w zasadzie sankcjonuje lub odrzuca prawa, wypowiada wojnę, zarządza władzą wykonawczą i skarbem; w praktyce jednak znaczenie jego jest mocno ograniczone przez parlament. Następca tronu nosi tytuł ks. Walji. Parlament wykonuje władzę ustawodawczą i składa się z 2 izb, wyższej i niższej. W I z b i e W y ż s z e j cz. L o r d ó w zasiadają pełnoletni książęta krwi, parowie angielscy dziedziczni i mianowani przez króla, episkopat, przedstawiciele arystokracji szkockiej i irlandzkiej. I z b a N i ż s z a cz. G m i n składa się z przedstawicieli hrabstw, miast i uniwersytetów, wybieranych większością głosów w bezpośredniem i tajnem głosowaniu. Czynne p r a w o w y b o r c z e posiada każdy mężczyzna, który ukończył 21 lat i posiada własne mieszkanie lub przedsiębiorstwo z dochodem conajmniej 10 Ł. rocznie, i każda kobieta, która ukończyła lat 30, posiada mieszkanie lub kawałek ziemi z dochodem najmniej 5 Ł. rocznie, lub poślubiła mężczyznę, mającego czynne prawo wyborcze. Ogólna liczba wyborców wynosi w W. B. około połowę ludności. Parlament stanowi prawa, uchwala budżet i podatki, nadzoruje administrację i pociąga do odpowiedzialności wyższych urzędników. Od 1911 właściwa władza polityczna przysługuje Izbie Gmin. Większość Izby Gmin tworzy gabinet, który usunął obecnie na dalszy plan najwyższą pierwej władzę w państwie, T a j n ą R a d ę (Privy Council), składającą się z 200 mianowanych przez króla członków. Ustrój s ą d o w n i c t w a i wymiar sprawiedliwości są bardzo zawikłane. Niema jednolitego kodeksu. Odróżnia się prawo pospolite, oparte na dawnem prawie ludowem, oraz prawo statutowe, zawarte w ustawach parlamentu. S i ł a z b r o j n a składa się z kontyngentów, 1. kraju macierzystego, 2. Indyj, 3. dominiów, 4. kolonij, krajów protektoratu i mandatów. Armja w W. B. oparta jest na systemie milicji i werbunku, jedynie w czasie wojny światowej obowiązywała powszechna służba. M a r y n a r k a w o j. W. B. była przed wojną najpotężniejszą na świecie, obecnie dorównują jej St. Zjednoczone.

Dominja, kolonje i posiadłości W.

Dominja są oznaczone w poniższym wykazie literą D, protektoraty P, a mandaty Ligi Narodów M.

Nazwa	Data pozyskania	Powierzchnia w km^2	Ludność (1921) w 1.000
w Europie		70.248	3.200
Wolne Państwo Irlandzkie D.	1922	68.927	3.165
Gibraltar	1704	5	21
Malta	1814	316	213
w Azji		5.500.798	332.650
Aden, Perim i przynależności	1839	23.300	55
Wyspy Bahrein	1861	647	120
Borneo, Brunei, Sarawak	1878—88	199.896	1.000

Nazwa	Data pozyskania	Powierzchnia w km²	Ludność (1921) w 1.000
Cejlon	1796	65.607	4.505
Cypr	1878	9.282	311
Hongkong	1841	1.013	625
Indje, cesarstwo	1824—1879	4.675.820	318.942
Straits Settlements	1824	4.144	884
Zjednoczone Państwa Malajskie	1874	71.805	1.325
Inne państwa malajskie	1885	60.828	1.123
Wejhaiwei	1898	738	154
Irak (M)	1920	371.002	2.849
Palestyna (M)	1920	23.309	757
		9.922.953	50.207
w Afryce			
Kenia, kolonja i prot.	1895	549.000	2.475
Uganda (P)	1890	285.700	3.145
Zanzibar	1890	2.641	217
Mauritius z przynal.	1810	2.095	385
Njassa (P)	1891	98.130	1.176
Św. Helena i Ascension	1815	210	4
Sejszelle	1794	404	25
Somali (P)	1885	176.000	344
Basuto	1884	30.343	498
Beczuana (P)	1885	712.000	153
Płd. Rodezja	1923	386.000	804
Płn. Rodezja	1923	754.000	932
Swazi	1903	17.295	134
Unja Płd.-Afrykańska (D)	1795—1877	1.220.328	6.929
Nigerja	1866—99	869.400	18.071
Gambja	1588	10.707	200
Złote Wybrzeże i przynależności	1821—71	207.000	2.078
Sierra Leone i przynależności	1808	80.000	1.541
Sudan ang.-egipski	1899	2.626.000	5.882
Tanganika (M)	1920	945.000	4.122
Płd.-Zach. Afryka (M)	1920	835.100	228
Kamerun (M)	1919	80.000	550
Togo (M)	1920	32.600	188
		10.301.127	11.142
w Ameryce			
Bermudy	1684	49	21
Kanada (D)	1763—1858	9.659.440	8.788
Wyspy Falklandzkie i Płd. Georgja	1833	14.550	3
Gujana	1814	231.744	308
Honduras	1862	22.308	45
Nowa Fundlandja, Labrador (D)	1713	421.464	263
Bahama wyspy	1718	11.406	53
Barbados	1652	430	156
Jamajka z przynależn.	1655	11.476	864
Wyspy Pod Wiatrem	1673—1759	1.852	122
Trinidad	1797	5.112	366
Wyspy na Wiatrem	1763—1814	1.336	163
		8.492.056	7.795
w Australji			
Związek Australijski (D)	1788—1903	7.703.852	5.436
Papua	1883	234.496	276
Nowa Zelandja (D)	1840	271.294	1.219
Fidżi, wyspy	1874	18.344	157
Wyspy na Pacyfiku	1888—1900	39.654	265
Nowa Gwinea	1920	231.153	400
Zach. Samoa (M)	1920	3.237	38
Nauru (M)	1920	20	2
razem		34.272.176	405.383

Wszystkie te posiadłości tworzą wraz z macierzą państwo (imperjum) brytyjskie, które Anglicy nazywają British Empire lub British Commonwealth of Nations, mające ogółem 34,619.286 km² i 449,579.000 mieszk.

Barwy W. są: czerwona, żółta i niebieska. Flaga Unji (Union Jack) przedstawia na niebieskiem polu poprzeczny biały krzyż Św. Andrzeja (dla Szkocji) i takiż czerwony Św. Patryka (dla Irlandji), jeden nałożony na drugi, w ten sposób, że ramiona tego czerwono-białego krzyża kończą się w rogach flagi. Na to wszystko jest nałożony prosty łaciński, czerwony krzyż z białemi brzegami Św. Jerzego (dla Anglji), którego ramiona dotykają w połowie boków flagi.

Przegląd panujących angielskich:

Panowanie rzymskie 43 po Chr. — 416.

Panowanie Anglosasów 449—1066 (1017—1042 panowanie Duńczyków)

Królowie normandzcy 1066—1154

1066—1087 Wilhelm I Zdobywca
1087—1100 Wilhelm II
1100—1135 Henryk I
1135—1154 Stefan z Blois

Dynastja andegaweńska Plantagenetów 1154—1399

1154—1189 Henryk II
1189—1199 Ryszard I Lwie Serce
1199—1216 Jan Bez Ziemi
1216—1272 Henryk III
1272—1307 Edward I
1307—1327 Edward II
1327—1377 Edward III
1377—1399 Ryszard II

Domy Lancaster i York 1399—1485

1399—1413 Henryk IV
1413—1422 Henryk V
1422—1461 }
1470—1471 } Henryk IV
1461—1483 Edward IV
1483 Edward V
1483—1485 Ryszard III

Dynastja Tudorów 1485—1603

1485—1509 Henryk VII
1509—1547 Henryk VIII
1547—1553 Edward VI
1553—1558 Marja Katolicka
1558—1603 Elżbieta

Dynastja Stuartów 1603—1714

1603—1625 Jakób I
1625—1649 Karol I

Rzeczpospolita 1649—1660

1653—1658 protektorat Oliwera Cromwella
1658—1659 protektorat Ryszarda Cromwella

1660—1685 Karol II
1685—1688 Jakób II
1689—1702 Marja († 1695) i Wilhelm III Orański

Dom Hanowerski 1714—1901

1714—1727 Jerzy I
1727—1760 Jerzy II
1760—1820 Jerzy III
1820—1830 Jerzy IV
1830—1837 Wilhelm IV
1837—1901 Wiktorja

Dom Sasko-Kobursko-Gotajski

1901—1910 Edward VII
od 1910 Jerzy V.

Dzieje. W czasach przedhistorycznych zamieszkała była wyspa przez celtyckich Brytów. Dzięki wyprawom Juljusza Cezara w 55 i 54 prz. Chr. weszła w styczność z światem cywilizacji rzymskiej. W I. w. po Chr. została podbita przez Rzym i przekształcona w prowincję o cechach kolonji wojskowej, w 410 opuszczona przez rzymskie legjony stała się zdobyczą germańskich Jutów, Anglów i Sasów. Z pośród szeregu powstałych w niej państewek dzielni-

cowych na przodujące stanowisko wysunęło się Wessex, którego pierwszy król, Cerdyk, uchodzi za protoplastę angielskiego domu królewskiego. Od schyłku VI. w. poczęła rozwijać się w kraju działalność misjonarzy chrześcijańskich, w 673 odbył się pierwszy ogólny synod kościelny. W l. 1016—35 stanowiła Anglja część składową wielkiego mocarstwa skandynawskiego Kanuta W. Z tego okresu datują się pierwsze zawiązki angielskiego samorządu i parlamentaryzmu (witangemoty, wiece państwowe). W 1066 ks. normandzki Wilhelm wylądował w Anglji, w bitwie pod Hastings zniszczył panowanie anglo-saskie i ufundował rządy normandzkie. Z tą chwilą rozpoczyna się właściwa historja państwa angielskiego. Wilhelm wprowadził do A. ustrój feudalny, porozdawał ziemię rycerzom normandzkim, stworzył finanse państwowe. Dzieło jego kontynuowała panująca od r. 1154 dynastja andegaweńska Plantagenetów, przez którą A. weszła w bliską styczność z Francją. Henryk II. wzmocnił władzę królewską kosztem czynników feudalnych, poprawił wymiar sprawiedliwości, poddał kościół wpływom państwa (t. zw. konstytucje clarendońskie w 1164), popadając przez to w spór z prymasem Becketem, podbił Irlandję i zhołdował Szkocję. Syn jego Jan doprowadził absolutyzm królewski do samowoli i spowodował przez to bunt poddanych, których musiał zaspokoić wydaniem t. zw. Wielkiej Karty Wolności (1215), mieszczącej zaczątki późniejszych swobód konstytucyjnych. Dalsza ewolucja w tym kierunku dokonała się za panowania syna jego Henryka III., gdy przywódca opozycji Szymon de Montfort hr. Leicester, pokonawszy króla w bitwie pod Lewes (1264), zwołał w 1265 do Londynu pierwszy parlament, w którym, obok baronów, wzięli udział przedstawiciele hrabstw i miast. Tak powstała angielska Izba Gmin, która w przeciwstawieniu do reprezentacyj stanowych na kontynencie, obejmowała przedstawicieli zarówno szlachty (gentry), jak mieszczaństwa, a przez to zbliżała się do typu przedstawicielstwa ogólno narodowego. Edward I., zawikławszy się w spór z Francją, musiał zwołać w 1295 „parlament wzorowy", złożony z magnatów, po dwóch rycerzy z każdego hrabstwa, po dwóch mieszczan z każdego miasta oraz z przedstawicieli niższego duchowieństwa, który uchwalił w 1297, że nowe podatki mogą być nakładane tylko za zgodą stanów. W 1338 po wygaśnięciu Kapetyngów rozpoczęła Anglja t. zw. „Wojnę stuletnią" z Francją, która mimo szeregu zwycięstw i chwilowego opanowania przeważnej części terytorjum francuskiego, nie dała pozytywnych zdobyczy, natomiast wpłynęła na rozbudzenie świadomości narodowej w społeczeństwie angielskiem. Zwiastunami czasów nowożytnych były również występujące w XV. w. ruchy ludowe i religijne (ob. Wicliff). W 1461 wybuchnęła niszcząca wojna pomiędzy dwiema gałęziami domu królewskiego Lancaster i York, która zwaliła na kraj bezmiar klęsk. Dzięki temu Henryk Tudor, pokonawszy w 1485 Ryszarda III. pod Bosworth, bez trudu narzucił zmęczonemu społeczeństwu autorytet silnych rządów królewskich i otoczył nową dynastję wielką popularnością dzięki dbałości o ład i spokój publiczny, poskromieniu wichrzycieli feudalnych a życzliwości dla warstw średnich, wydatnemu popieraniu interesów gospodarczych kraju. Dzięki temu stali się Tudorowie dynastją prawdziwie narodową. Za ich panowania wkroczyła do kraju kultura Odrodzenia, której poplecznikami byli zwłaszcza dostojnicy kościelni, głównym zaś ośrodkiem uniwersytet oksfordzki. Wprowadzenie do A. reformacji było raczej dziełem osobistem Henryka VIII., aniżeli wynikiem potrzeb i pragnień religijnego ogółu: dlatego protestantyzm angielski (anglikanizm) pod względem organizacji, dogmatów i liturgji pozostał zbliżonym do katolicyzmu, ale oswobodził się z zależności od papiestwa, wyniósł króla na czoło kościoła (1534), zsekularyzował bogate dobra kościelne. Za następcy Henryka, małoletniego Edwarda VI. wprowadzono nabożeństwa protestanckie w języku angielskim. Jego następczyni Marja rozpoczęła prześladowania protestantów i poddała kraj zpowrotem pod supremację kościelną Rzymu. Dopiero za rządów Elżbiety protestantyzm stał się narodową religją Anglików. Merkantylistyczna polityka Tudorów, zmierzająca konsekwentnie do rozwoju narodowego przemysłu i handlu, dźwignęła wówczas A. na wyżyny potęgi gospodarczej, dzięki czemu możliwą stała się ekspansja na zewnątrz. Powstały kompanje kupieckie szukające zysków na odległych lądach i morzach, rozpoczęła się działalność kolonizatorska, kładąca podwaliny pod rozwój przyszłego imperjum brytyjskiego. Odkrywcy i korsarze, jak Drake i Raleigh wsławili flagę angielską, 1600 powstała głośna później kompanja Wschodnioindyjska. Przez to weszła A. w konflikt z przodującą w Europie kolonjalnomorską potęgą hiszpańską. Elżbieta, przez długi czas neutralna wobec rozdzierających kontynent walk wyznaniowych, nie mogąc pozwolić na ujarzmienie Niderlandów przez Filipa II., udzieliła im jawnego poparcia. Zasądzenie i ścięcie Marji Stuart (ob.) wzburzyło świat katolicki. Filip II. wysłał w 1588 przeciw Anglji swoją „niezwyciężoną armadę", która została rozgromiona przez flotę angielską. Dzięki temu utrwaliło się w A. przywiązanie do kościoła protestanckiego, który poczęto utożsamiać z niezawisłością narodową wobec knowającego na jej zgubę katolicyzmu. Panowanie Tudorów, w szczególności Elżbiety stanowiło złotą erę pomyślności, rozkwitu kulturalnego (Bacon, Szekspir) i ostatecznego ustalenia się potęgi mocarstwowej A. Mimo zdecydowanie autokratycznych przekonań i metod rządzenia musiała Elżbieta liczyć się z elementem społecznym, uosobionym w parlamencie, który chwilowo zepchnięty na dalszy plan, nie zatracił poczucia swych praw i roli w państwie.

Panująca po Tudorach dynastja szkocka Stuartów nie posiadała tej umiejętności łączenia siły rządów z popularnością wśród szerokich warstw narodu. Jakób I. drażnił opinję publiczną podkreślaniem boskiego pochodzenia swej władzy, skompromitował autorytet państwa w stosunkach zagranicznych i starał się rządzić bez parlamentu. Karol I. popadał w ustawiczne

konflikty z reprezentacją narodu, przedewszystkiem z powodu bezprawnego nakładania opłat i podatków. W 1628 parlament przedstawił królowi „Petycję o prawa", w której sformułował zasadnicze uprawnienia narodu. W 1629 król rozwiązał parlament i zainaugurował jedenastoletni okres rządów absolutystycznych, w ciągu których ściągał bezprawne podatki, więził przywódców opozycji, prześladował zwolenników skrajnego kierunku w protestantyzmie, zwanych purytanami. Ta polityka kościelna, której głównym wykonawcą był prymas Laud doprowadziła do katastrofy. Ludność Szkocji, należąca do kościoła prezbiterjańskiego, rozdrażniona wprowadzeniem liturgji anglikańskiej, chwyciła za broń. Król zmuszony był zwołać parlament, najpierw t. zw. „krótki", potem „długi" (1640—60), który skasował bezprawne zarządzenia królewskie, zniósł narzędzia absolutyzmu, wysłał na szafot głównych jego wykonawców (Strafforda i Lauda). W 1642 wybuchnęła wojna domowa pomiędzy królem a przedstawicielstwem narodu. W armji parlamentarnej znalazł się niepospolitych zdolności wódz i organizator, Oliver Cromwell, który pokonawszy wojska królewskie pod Naseby 1645, zgniótł następnie Szkotów, usunął przemocą z parlamentu stu przeciwnych mu członków i wysłał uwięzionego króla na szafot (1649). A. została ogłoszona republiką, Cromwell objął najwyższą władzę z tytułem lorda-protektora (1653). Opierając się na armji, prześladował przeciwników politycznych, w szeregu morderczych bitew zgniótł rojalistów, ujarzmił Irlandję i wydziedziczył z ziemi znaczną część jej ludności, dokonał pierwszy raz unifikacji Anglji, Szkocji i Irlandji i zwołał wspólny parlament dla wszystkich trzech królestw. W polityce zagranicznej wyniósł A. do najwyższej potęgi. Wydaniem 1651 t. zw. Aktu Nawigacyjnego, stanowiącego uwieńczenie merkantylistycznej polityki poprzedników wywołał wojnę z Holandją, ale zlikwidował ją po paru latach, by główny wysiłek obrócić w kierunku ochrony interesów protestanckich. Uważany przez różnowierców całej Europy za najwyższego ich protektora, w sojuszu z Francją zadał dotkliwe szkody Hiszpanji i wydarł jej „perłę Antylów" Jamajkę. Mimo świetnych sukcesów autokratyczny militaryzm jego rządów ciążył krajowi, wskutek czego po jego śmierci (1658), wobec nieudolności syna jego Ryszarda, generał Monk bez trudu odrestaurował panowanie Stuartów. Karol II. unikał konfliktów z parlamentem, ale budził nieufność sympatjami dla katolicyzmu i wysługiwaniem się Francji. W 1673 parlament uchwalił t. zw. Test Act, wykluczający katolików od piastowania urzędów publicznych, w 1679 Habeas Corpus Act, gwarantujący wolność osobistą obywateli. W ostatnich latach rządów Karola II. zdobyli większość w parlamencie t. zw. torysi, którzy akcentując przedewszystkiem prerogatywę korony uznawali następstwo tronu brata Karola II., ks. Yorku, mimo że był katolikiem, podczas gdy przeciwnicy ich, whigowie, podkreślali prawo narodu do czynnego oporu. Ks. Yorku, zasiadłszy na tronie w 1685 jako Jakób II., jawnie protegował katolików, odpychając przez to zdecydowanych nawet torysów. Przyjście na świat katolickiego następcy tronu spowodowało w 1688 „bezkrwawą rewolucję". Zięć Jakóba, Wilhelm Orański, przybywszy do Anglji, przyjęty z radością przez cały naród, objął rządy i t. zw. „Bill of Rights" (1689), zagwarantował narodowi jego główne zdobycze konstytucyjne. Przewrót 1688 r. skierowany był nietylko przeciw katolicko-absolutystycznym zakusom Stuartów, ale również przeciw Francji, która gruntowała właśnie swą hegemonję w Europie. Pierwszy raz wystąpiła wówczas A. w właściwej jej odtąd roli pogromcy najpotężniejszego mocarstwa na kontynencie, którego supremacja zagrażałaby jej interesom handlowo-kolonjalnym. Wilhelm III. rozgromiwszy wojsko Jakóba II. i wspierających go katolików irlandzkich nad Boyne (1690), wziął wydatny udział w wojnie koalicyjnej przeciw Ludwikowi XIV., zakończonej pokojem w Ryswick (1697), poczem doprowadził do skutku „wielki aljans" Anglji, Holandji i cesarza, który 1702 rozpoczął wojnę sukcesyjną hiszpańską. Anglja przyczyniła się w wysokim stopniu do obalenia przewagi Ludwika XIV., dzięki zwycięstwom Marlborough'a i w pokoju utrechckim zebrała znaczne korzyści: Hiszpanja musiała odstąpić jej Gibraltar i Minorkę, oraz przyznać znaczne przywileje handlowe, supremacja Francji na lądzie i morzu została złamana, Holandja zepchnięta na drugorzędne stanowisko, wpływ angielski w Portugalji stał się odtąd dominującym. W 1702 parlament przekazał koronę protestanckiej gałęzi Stuartów, dynastji hanowerskiej, w 1707 nastąpiła unja Anglji z Szkocją. Odtąd datuje się urzędowa nazwa Wielkiej Brytanji.

W XVIII. w. utrwaliła się w W. B. ostateczna przewaga parlamentu. Stronnictwo whigów, zepchnąwszy na pół wieku torysów na drugi plan, przez przywódców swych wykonywało rządy. Wówczas utrwaliła się zasada, że król obowiązany jest dobierać ministrów z pośród reprezentantów partyj, posiadających większość w obu izbach. Do wykształcenia systemu rządów parlamentarno-gabinetowych przyczynił się zwłaszcza długoletni (1721—42) premjer, Robert Walpole. Zwycięstwo zasady parlamentaryzmu nie było równoczesnem z zapewnieniem społeczeństwu istotnego wpływu na rządy. Prawo wyborcze stanowiło udział drobnej cząstki narodu, o wynikach zaś wyborów decydowała przedewszystkiem korupcja. W. B. rządzona była zatem w praktyce przez oligarchję whigowską, moralność publiczna stała bardzo nisko, parlamentaryzm angielski, który dzięki literaturze politycznej stał się wzorem dla kontynentu, zbudowany był na szeregu nadużyć. W polityce zagranicznej zasadą przewodnią było dla W. B. zgniecenie rywalizującej z nią na morzach i w kolonjach Francji. Po nierozstrzygniętej wojnie sukcesyjnej austrjackiej (1740—48) do decydującej rozgrywki doszło w wojnie siedmioletniej. Dzięki energicznemu kierownictwu W. Pitta starszego W. B. zniszczyła flotę francuską i opanowała Kanadę, gdy w Indjach Wschodnich Robert Clive zapewnił swemu krajowi przewagę. Świetne te

powodzenia zaćmił nieco fatalny dla W. B. wynik wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych (1776—1783), w której nietylko straciła trzynaście swych kolonij w Ameryce Płn., ale musiała zwrócić Hiszpanji Florydę i Dunkierkę. Jednak gubernator Indyj Warren Hastings zdołał uratować kraj dla panowania angielskiego, zaś stojący na czele rządu 1783—1801 W. Pitt młodszy, twórca nowożytnego toryizmu, zreorganizował zarząd Indyj, przeprowadził unję z Irlandją (1800), zreformował skarbowość i system gospodarczy. Głównem jego dziełem było zorganizowanie i podtrzymywanie walki przeciw Rewolucji Francuskiej, następnie Napoleonowi. W. B. zdecydowawszy się wstąpić w szranki na widok zaborczości Francji, zagrażającej Belgji i Holandji, prowadziła wojnę przez dwadzieścia przeszło lat z niesłabnącą energją i uporczywością. Dyplomacja i pieniądz brytyjski cementowały tworzące się na kontynencie koalicje antyfrancuskie, flota brytyjska zniszczywszy potęgę morską przeciwnika pod Abukir (1798) i pod Trafalgar (1805) wydarła mu kolonje, wojska podtrzymywały opór na Sycylji, w Hiszpanji i Portugalji. Nie złamała W. B. ogłoszona przez Napoleona w 1806 blokada kontynentalna. Ostateczny cios zadał Napoleonowi oręż brytyjski pod Waterloo. Na kongresie wiedeńskim pracowała dyplomacja angielska (Castlereagh) nad przebudową Europy w duchu równowagi sił z zawarowaniem bezpieczeństwa kontynentu przeciw zakusom imperjalistycznym zarówno pobitej Francji, jak zwycięskiej Rosji. Pomnożywszy swe posiadłości zamorskie nabyciem Malty, Cejlonu, Przylądka Dobrej Nadziei, ostała się W. B. jako jedyne wielkie mocarstwo kolonjalne. Odtąd rozpoczął się w jej dziejach najdłuższy okres nieprzerwanego pokoju. Pominąwszy walki i zdobycze w kolonjach, przez cały wiek nie wydobyła przeciw żadnemu państwu europejskiemu oręża. Jedyny wyjątek stanowiła podjęta w obronie Turcji wojna krymska (1853—56). W ciągu tego stulecia dokonała się głęboka przemiana w angielskich stosunkach wewnętrznych. Bez gwałtownych rewolucyj przeobraziła się W. B. z państwa arystokratycznego, rządzonego przez oligarchję i kościół anglikański w nowoczesne społeczeństwo demokratyczne, w którem parlament stał się istotnym wyrazem woli ogółu. Najwcześniej w Europie, bo u schyłku XVIII. w. weszła W. B. na drogę rozwoju wielkokapitalistycznego. Dzięki rozpowszechnieniu maszyny parowej dokonała się t. zw. rewolucja przemysłowa, która zapewniając W. B. pierwsze miejsce w wytwórczości świata, stworzyła zarazem nowoczesną kwestję robotniczą z jej konsekwencjami społeczno-gospodarczemi i politycznemi. Drugim czynnikiem rozwoju wewnętrznego W. B. stało się powstanie partji radykalnej, która pierwsza sformułowała klasyczne odtąd na kontynencie postulaty demokratyczne. Dzięki wytężonej agitacji, operującej olbrzymiemi demonstracjami, pochodami, masowemi petycjami, zyskali przeciwnicy dotychczasowego ustroju (radykałowie, socjaliści, Irlandczycy) szereg zdobyczy, które zmieniły gruntownie oblicze polityczne kraju. 1829 nastąpiło równouprawnienie katolików. 1832 przyszła pierwsza reforma wyborcza, która nadwerężając dotychczasowe przywileje wielkiej własności ziemskiej, oddała przewagę w życiu politycznem kapitalistycznemu mieszczaństwu. Zreformowano prawo karne i wprowadzono ustawodawstwo robotnicze. 1846 Robert Peel, ulegając agitacji t. zw. szkoły manchesterskiej zniósł cła na zboże i ustalił przez to klasyczny dotąd dla W. B. system wolnego handlu. 1867 i 1885 uchwalono nowe reformy wyborcze, które w dalszym ciągu zdemokratyzowały życie publiczne W. B., w r. 1911 odebrano Izbie Lordów jej równorzędne dotąd z Izbą Gmin stanowisko. Największe trudności przedstawiała kwestja irlandzka wskutek utworzenia się stronnictwa autonomistów irlandzkich, żądających dla Irlandji odrębnej państwowości w unji z Anglją. Przywódca liberałów (dawnych whigów) Gladstone wystąpił w 1885 z wnioskiem o przyznanie Irlandji samorządu, atoli spowodował przez to rozłam w swej partji. Uchwalony w 1914 przez parlament samorząd irlandzki (Home Rule) napotkał na zdecydowany opór mniejszości angielskiej w prowincji Ulster, a wybuch wojny przeszkodził wprowadzeniu go w życie. W polityce zagranicznej zmieniał się stosunek W. B. do zagadnień europejskich zależnie od rządzących stronnictw i kierujących mężów stanu. W pierwszych latach po kongresie wiedeńskim popierała polityka brytyjska panujący na kontynencie system św. Przymierza. Następca reakcyjnego Castlereagha, Canning zainaugurował kurs liberalny, udzielając poparcia wybijającym się na wolność państwom południowo-amerykańskim, oraz powstaniu greckiemu. Tradycję jego kontynuował Palmerston, który w ciągu swej kilkudziesięcioletniej działalności lubiał występować jako protektor ruchów liberalnych i narodowych w Europie, podnosząc przez to autorytet i popularność W. B. w stosunkach międzynarodowych. Stałym rysem polityki zagranicznej W. B. była podejrzliwa niechęć względem Francji, oraz antagonizm wobec Rosji, której ekspansja w zach. Azji zagrażała Indjom. W drugiej połowie XIX. w. zainteresowanie ogółu zwróciło się znów w kierunku rozszerzenia posiadłości kolonjalnych. Twórcą imperjalizmu brytyjskiego był przywódca konserwatystów Beaconsfield, za którego sprawą królowa Wiktorja przybrała tytuł cesarzowej Indyj (1876), najgłośniejszymi jego rzecznikami J. Chamberlain, rzecznik zjednoczenia wszystkich posiadłości brytyjskich w jedną całość gospodarczą, oraz Cecil Rhodes. W 1882 usadowili się Anglicy w Egipcie i objęli faktyczne rządy nad krajem, który pozostał nominalnie pod panowaniem sułtana, w następnych latach opanowali Sudan. Następstwem założenia nowego państwa Rhodezji był podbój dwóch republik boerskich, Transwalu i Oranji (1899—1902), następnie zaś utworzenie unji południowo-afrykańskiej. Mimo tych zdobyczy położenie międzynarodowe W. B. u schyłku XIX w. uległo widocznemu pogorszeniu wskutek potężniejącej rywalizacji kolonjalno-morskiej innych państw. Francja, rozszerzając swe posiadłości afrykańskie, wchodziła niejednokrotnie z W. B.

w ostry konflikt (spór o Faszodę 1898), Rosja zagrażała jej sferze posiadania w zach. Azji, zaś Niemcy, stworzywszy olbrzymi przemysł i handel, budując flotę wojenną i podejmując gigantyczne przedsięwzięcie kolei berlińsko-bagdadzkiej na każdem polu poczęły przeciwstawiać się W. B. jako niebezpieczny rywal. Polityka brytyjska ujrzała się zniewoloną wyjść z dotychczasowego „wspaniałego odosobnienia" (splendid isolation) i rozejrzeć się za sojusznami. Po nieudałych próbach porozumienia z Niemcami zdecydował się król Edward VII wejść w kontakt z ich antagonistami. Konwencja z 1904 unormowała kwestje sporne pomiędzy Francją a W. B. w Afryce, w 1907 doszło do rozgraniczenia sfery wpływów angielsko-rosyjskich w Persji. W ten sposób powstał zawiązek trójprzymierza, które w 1914 wystąpić miało przeciw Niemcom. W. B. mimo dzielących ją od Niemiec różnic, do ostatniej chwili usiłowała dojść z niemi do porozumienia zarówno w kwestji zbrojeń, jak kolei Berlin—Bagdad, w krytycznym okresie lipcowym 1914 czyniła rzetelne wysiłki w celu zażegnania wybuchu wojny, za oręż zaś chwyciła dopiero wskutek pogwałcenia neutralności Belgji. W wojnie światowej ukazała W. B. tę samą nieugiętą wytrwałość, co w zmaganiach z Napoleonem i przyczyniła się w wysokim stopniu do powalenia przeciwnika, blokując jego wybrzeża, zasilając koalicję pieniądzem i materjałem wojennym, w miarę zaś rozwoju wojny rzucając na plac boju wystawiane dzięki wprowadzeniu powszechnej służby wojskowej miljonowe zastępy. Traktaty pokojowe rozszerzyły znakomicie sferę wpływów W. B., oddając jej w formie mandatów znaczną część kolonij niemieckich (płd. zach. Afrykę, N. Guineę, Samoa), oraz część państwa tureckiego (Mezopotamję, Palestynę), wraz z wyłączną kontrolą kanału sueskiego. Mimo zgniecenia groźnego rywala konsekwencje wojny światowej okazały się dla W. B. ujemne. Rozbudzenie poczucia narodowego w krajach pozaeuropejskich wywołało w kolonjach angielskich groźne dążenia emancypacyjne, wskutek czego W. B. walczy z najwyższemi trudnościami w celu utrzymania swego panowania w Indjach i zmuszoną była uznać formalnie niezawisłość Egiptu (1922). Sprawa irlandzka, po szeregu krwawych przejść, została rozwiązana przez stworzenie wolnego państwa Irlandji, pozostającego do W. B. w stosunku dominjum (1921), atoli skrajny odłam nacjonalistów irlandzkich usiłuje zerwać ostatnie węzły łączności z metropolją. Ogólny kryzys oraz przesunięcia w układzie sił gospodarczych spowodowały poważny spadek angielskiego eksportu oraz zmniejszenie się zysków z przewozu okrętowego i lokowania kapitałów angielskich zagranicą. Przesilenie w przemyśle wyrzuciło na bruk miljonowe rzesze bezrobotnych, których utrzymanie powoduje zachwianie równowagą budżetową państwa. Wyjścia z ciężkiej sytuacji szuka W. B. w nakładaniu ceł ochronnych i ściślejszej łączności gospodarczej z dominjami, które jednak manifestują dobitnie swą samodzielność i skłonne są unormować stosunek do metropolji jedynie na podstawie wzajemnych ustępstw. Na morzu zmuszoną była W. B. zrezygnować z dotychczasowego prymatu i uznać równorzędność Stanów Zjednoczonych A. P. W polityce wewnętrznej najdonioślejszem zjawiskiem doby powojennej jest potężny rozrost stronnictwa socjalistycznego, które spychając z widowni obóz liberalny, przeciwstawia się konserwatystom jako druga tradycyjna partja brytyjska, pretendująca do rządzenia krajem. W 1924 i 1928—31 pozostawał u steru gabinet socjalistyczny pod prezydencją Mac Donalda, dopiero załamanie się funta przyniosło w wyborach 1931 wielkie zwycięstwo konserwatystom, w następstwie czego utworzył się gabinet koalicyjny konserwatywno-liberalny z udziałem secesji socjalistycznej z Mac Donaldem na czele, który zmaga się od roku z ogromem trudności finansowo-gospodarczych.

Angielski język, literatura i sztuka.

Język angielski jest głównym przedstawicielem grupy anglo-fryzyjskiej jęz. zachodniogermańskich, do których jako pozostałe grupy należą blisko spokrewnione jęz. dolno- i górnoniemiecki.

Staroangielski (anglosaski) i średnioangielski. Za Cezara Brytanja zaludniona była wyłącznie przez Celtów (oraz Piktów), których języki dzielą się na irlandzko-gaelicki i cymryjsko-brytyjski (ob. Celtyckie języki). Panowanie Rzymian, których ślady dochowały się dotychczas w końcówkach nazw założonych przez nich miast, silnie wpłynęło zwłaszcza na słownictwo jęz. cymryjsko-brytyjskiego. Po odejściu ostatnich załóg legjonów rzymskich (407) w V.—VI. w. osiedlają się w Anglji szczepy zach.-germańskie, najpierw Sasi, następnie Anglowie i Jutowie. Celtów brytyjskich ujarzmiono, wytępiono lub wyparto na wybrzeże zachodnie. Wpływ ich na staroang. jest nikły. O wiele znaczniejszy jest wpływ gaelicko-celtycki na nowe narzecza Irlandji i Szkocji. Staroang. w dawnych źródłach miejscowych nazywa się tylko: „Englisc", mimo, że terminem tym objęto nietylko narzecza Anglów (Środk. i Płn. Anglja, Płd. wsch. Szkocja), ale także Sasów (Płn. ang., okolice Tamizy) i Jutów (głównie Kent). Termin „anglosaski" jest pochodzenia kontynentalnego. Ostatnio dla czasów do 1100 przyjęto raczej termin „staroangielski". Dopiero od poł. IX. w. narzecze to nabiera znaczenia literackiego; używano go w dawniejszych, głównie płn. ang., utworach poetyckich i w pismach uczonych, aczkolwiek nowoang. język lit. oparł się na płd. ang. Przed chrześcijaństwem Anglosasi posługiwali się runami, później alfabetem łacińskim (t. zw. „Insulare"). Najazdy Duńczyków i Norwegów od r. 787 wpłynęły głównie na słownictwo. Po zdobyciu Anglji przez Normanów (1066) starożytny zach. saski język lit. wymiera, a obok wprowadzonego jęz. lit. płn. francuskiego, normandzkiego, występują narzecza „średnioangielskie" (1100—1500), co wpłynęło na obecny charakter języka niemal pozbawionego fleksyj. Ułatwia to wnikanie obcych wyrazów, zwłaszcza franc., do czego niebawem przyłącza się germańskie

akcentowanie. Norm.-franc. był do 1362 jęz. sądowym, do 1385 szkolnym, do ok. 1400 dworskim. Dopiero późno po podboju począł on ogólnie przenikać do ang., wprowadzając doń zwłaszcza terminy naukowe i polityczne.

Nowoangielski jęz. lit. rozwinął się w XV. w. z wsch.-środkowej gwary londyńskiej, głównie przez wpływ tamiejszych urzędów, parlamentu i kupców. W poezji używa go już Chaucer. Rozstrzygającem stało się wprowadzenie druku przez Caxtona (1477).

Z narzeczy pisano angloszkockiem jeszcze w XV. i XVI. w., w XVIII. w. przywrócono go w poezji (zwłaszcza R. Burns).

Rozpowszechnienie. Oprócz Wielkiej Brytanji i Irlandji (na obu wyspach ok. $1\frac{1}{2}$ milj. używa też języków celtyckich), ang. jest jęz. używanym w Australji, Nowej Zelandji, Stan. Zjedn. Am. Płn. (z odmianami w wymowie i słownictwie, t. zw. amerykanizmy, por. prace Tuckera i Menckena), Kanadzie (gdzie część ludności używa francuskiego), Płd. Afryce (wśród białych obok afrykańsko-holenderskiego), oraz najbardziej rozpowszechnionym jęz. urzędowym i towarzyskim Indyj ang. Używają go nadto w Chinach, Japonji, na morzu Płd. i w Afryce Środk. Europejczycy w celu porozumienia się z tubylcami. Obecnie jest językiem ojczystym ponad 170 milj. ludzi (za Shakespeare'a ok. 5 milj., ok. 1800 r. ok. 20 milj.).

Literatura: Do jęz. staroang.: E. Sievers, Bülbring, M. Förster, Bosworth-Toller, Dyboski (pol.). Do średnioang.: Morsbach, R. Jordan, B. ten Brink, Brandl-Zippel, Stratmann-Bradley. Gramat. histor.: A. E. Ellis, K. Luick, R. Huchon, Jespersen, H. C. Wyld. Nowoang.: Sweet, Jespersen, Wendt, M. Deutschbein, Aronstein, Spies; do nauki praktycznej: T. Benni, H. E. Kennedy i Z. Umińska, Plate-Tarnawski i i.; słowniki etymologiczne: J. Murray (największy i najprzystępniejszy, t. zw. oxfordzki, istnieje też wydanie skrócone), Skeat, Holthausen; słownik narzeczy ang.: J. Wright; słowniki podręczne: Chambers; słown. ang.-pol.: Al. Chodźko, W. Kierst i O. Callier, najnowszy Trzaski, Ewerta i Michalskiego (pod red. W. Kiersta).

Literatura angielska. Jej cechy ogólne: wzajemne przenikanie tonu religijno-społecznego z sensualistyczno-mistycznem poczuciem przyrody, skłonność do elegijności, marzenia i proroczego wizjonerstwa połączona z realistyczną spostrzegawczością oraz zdrowym, często groteskowym humorem, występującym zwłaszcza w charakterystykach. Rozwojowa trwałość i ciągłość. Ogólnoludzka wszechstronność.

I. Okres staro-angielski (VII.—XI. w.). Najważniejszym pomnikiem lit. staro-ang. albo anglosaskiej jest epos Beowulf'a o sadze skandynawskiej, najobszerniejsze świadectwo dawnych wierzeń germańskich, jakie wogóle się dochowało (ok. 700 po Chr.). Istnieją nadto różne fragmenty epickie i pieśni liryczne w starogermańskim wierszu aliteracyjnym, zajmujące się wyłącznie sprawami i obyczajami rycerstwa. W X. w. pojawia się pieśń historyczna. Wśród zabytków liryki świeckiej wyróżniają się pełne wyobraźni, melancholijne elegje: „Skarga kobiety", „Żeglarz", „Wędrowiec" i i. Wcześnie i z niezwykłą żarliwością występują chrześc. hymny i legendy (Cynewulf, ok. 770). Z liryki religijnej należy wymienić Caedmon'a (ok. 680) i zwłaszcza Cynewulf'a „Widzenie krzyża Chrystusowego". Z poezji dydaktycznej: dwa zbiory starych przypowieści i zbiór zagadek. — Wśród pomników prozy najważniejsze „Roczniki anglosaskie" (wyd. 1861 i 1892), sięgające od czasów rzymskich do poł. XII. w., spisywane zapewne od poł. VIII. w., najdawniejsze germańskie dzieło histor. w jęz. narodowym. Do dziejów prawodawstwa ważne są anglosaskie orzeczenia i formuły sądowe z VII.—XII. w. (wyd. 1898). Wielkie zasługi w rozwoju prozy położył król Alfred (871—901) swemi przekładami z łacińskiego. Z późniejszych wyróżnili się opat benedyktyński Aelfric (ok. 1000) i kaznodzieja biskup Wulfstan.

II. Okres średnio-angielski (XII.—XV. w.). W XI.—XIV. w. językiem literackim staje się dialekt płn.-francuskich najeźdźców normandzkich, co przerwało rozwój lit. staroang., ale wpływ obcy wzbogacił ją środkami poetyckiemi i wniósł romańskie motywy i formy. Wkrótce po podboju powstają pisma w jęz. średnioang., np. „Poema Morale" (ok. 1170) i „Ancren Riwle". Po r. 1200 kleryk zach.-ang. Layamon po raz pierwszy w jęz. ludowym i w narodowo-ang. formie wierszowej opracował celtyckie, sfrancuszczone podanie o królu Arturze (podług Wace'a). Od poł. XIII. w. przyswojono rodzaje franc.-norm. Od pocz. XIV. w. rozwija się w wielkie cykle dramat religijny. — Od poł. XIV. w. w szkołach i sądach zwycięża jęz. ang., a literatura zyskuje na oryginalności. Wyróżniają się William Langland oraz anonimowy twórca eposu „Sir Gawain i zielony rycerz" (wyd. 1925) i zapewne elegji „The Pearl" (wyd. 1921). — Najwyżej wszakże wznosi się poeta Geoffrey Chaucer (1340—1400, ob.), ojciec nowoczesnej literat. ang. Z jego naśladowców wybitny William Dunbar (ob.), utalentowany satyryk i liryk. W prozie Thomas Malory („Morte d'Arthur") zebrał cykl podań o Gralu i dał źródło wielu epikom aż do Tennysona. William Caxton działał w Londynie 1477—91 jako tłumacz, kompilator i drukarz.

III. Okres nowoangielski (od XVI. w.): 1. Elżbietańskie odrodzenie i barok. Wzory starożytności klasycznej, uprawianej za włoskim przykładem na dworze Henryka VII. i Henryka VIII., wydały m. i. męża stanu i historyka Sir Thomas'a More'a (1478—1535, łac. „Utopia", 1516). Thomas Wyatt przejął od Petrarki sonet a Henry Howard, hr. Surrey, w przekładzie „Eneidy" wprowadził jamb pięciostopowy bez rymu (biały wiersz). Za panowania Elżbiety Sir Philip Sidney naśladuje wzory hiszpańskie, występujące też w Johna Lily powieści wychowawczej „Euphues" (stąd odrębny styl prozaiczny eufuizm, ob.). Romantyczna epika i liryka osiąga punkt szczytowy w Edmundzie Spenserze (1552—99, ob.), twórcy strofy

spenserowskiej. Obok niego należy wymienić liryka i satyryka Johna Donne (1573—1631) i i. Jasnym i zwięzłym stylem odznacza się filozof i mąż stanu Francis Bacon (1561—1626), zasługują na uwagę z innych prozatorów Th. Overbury i J. Seldon. — Na podstawie średniow. moralitetów i zwłaszcza interludjów od poł. XVI. w. rozwija się prawidłowy dramat, opierający się też m. i. na czynskiej komedji Plauta i tragedji Seneki. Pierwszą właściwą komedję napisał Nicholas Udall („Ralph Royster Doyster", 1553?), pierwsze tragedje Thom. Sackville („Gorboduc", 1562) i Thom. Norton. W komedji występuje też wpływ włoski. Do przemiany dramatu klasycystycznego na romantyczny przyczynili się zwłaszcza John Lily i Christopher Marlowe (1564—93). Oprócz nich wybitniejsi poprzednicy Shakespeare'a: Peele, Greene i Kyd. William Shakespeare (1564—1616, ob.) swojemi mistrzowskiemi dramatami stworzył psychologiczną tragedję zagadnień. Z współczesnych i następców tego największego poety narodów germańskich ważniejsi: Ben Jonson, Beaumont, Fletcher, John Ford, Ph. Massinger, John Webster i i. Purytański zakaz teatralny (1643) powstrzymał świetny rozwój dramatu ang. Rozwija się teraz religijna liryka barokowa. Dumą purytanów był największy ang. poeta epik John Milton (1608—74, ob.), mistrz stylu dźwięcznego i o nieprześcignionej dostojności. John Bunyan nauczał w duchu chrześcijańskiego humanizmu (dotychczas popularny utwór alegoryczny „Pilgrim's Progress" 1678).

2. Oświecenie i preromantyzm. Purytańską surowość obyczajów wydrwił Sam Butler w eposie komicznym „Hudibras" (1660). Sir William Davenant stworzył operę angielską („Oblężenie Rhodosu", 1656). Dramat rozwija się teraz pod wpływem teoryj franc.-klasycystycznych: John Dryden (1631—1700), któremu głównie zawdzięcza i. n. rozwój nowej prozy ang. i i. Szczytem prawidłowości klasycystycznej emotliwa komedja „Cato" (1713) Addison'a. Panowanie chłodnego rozsądku, połączone z wdziękiem i jasnością stylu, wprowadza epik i dydaktyk Alexander Pope (1688—1744). — Rozpowszechnienie myśli filozoficzno-przyrodniczej poparły czasopisma: „The Tatler" (od 1709) R. Steele'a i zwłaszcza „Spectator" (od 1711) Addison'a (1672—1719). Ci dwaj inicjują też nowoczesny essay i t. zw. „Short Story". Wśród następnych wydawców czasopism wyróżnia się zwłaszcza krytyk, leksykograf i historyk literatury Samuel Johnson (1709—84). — Satyryk i utopista J. Swift (1667—1745) służy myśli oświeceniowej. Daniel Defoe w „Robinsonie Crusoe" (1719) dał najpoczytniejszą książkę ludzkości. Z wzorów franc. Sam. Richardson stworzył psychologiczną powieść rodzinną (1740), z wzorów hiszp. Henry Fielding (1707—54) wydoskonalił humorystyczną powieść obyczajową. Zasłużyli się nadto w rozwoju powieści: T. Smollett, L. Sterne, O. Goldsmith, twórca powieści wiejskiej i i. W. Lillo rozpoczyna tragedję mieszczańską. W komedji wybija się R. W. Sheridan. W poezji znaczenie epokowe ma J. Thomson, w którego „Seasons" (1730) przyroda staje się po raz pierwszy bezpośrednim przedmiotem natchnienia. Inni wybitni poeci: E. Young, Thom. Gray, William Cowper, W. Blake. Wydane w r. 1762 przez J. Macphersona rzekome poezje starogaelickiego barda Osjana (ob.), które okazały się falsyfikatem, poruszały wówczas całą Europę. Również Chatterton swoje nastrojowe poezje podawał za utwory XV. w. Istotną pieśń ludową średniowiecza zebrał Thom. Percy („Reliques of Ancient English Poetry", 1765). Największym angielskim lirykiem ludowym jest szkocki poeta chłopski Robert Burns (1759—96).

3. Doba romantyzmu. Objawy preromantyzmu świadomie podejmują ok. 1790 poeci przyrody William Wordsworth (1770—1850) i T. Coleridge (1772—1834). Jako poeta przyrody najwyżej wznosi się Percy Bysshe Shelley (1792—1822, ob.). Poprzednikiem prerafaelityzmu i prądu „sztuki dla sztuki" jest znakomity liryk J. Keats (1796—1821). Siłą epickiego obrazowania, namiętnością uczuć i talentem satyrycznym przewyższył współczesnych George N. G. lord Byron (1788—1824, ob., nowa lit. do jego biografji: Mayne 1924, Nicholson 1924; monografja pol. A. Tretiaka 1930), którego twórczość wywarła silny wpływ w całej Europie. Wymienić nadto należy essayistów: Ch. Lamb i Thomas De Quincey, krytyka W. Hazlitt i poetę i dziennikarza Leigh Hunt. Wyróżniła się Jane Austen (1775—1815), inicjatorka realistycznej powieści obyczajowej. Jako marinista zasługuje na uwagę kapitan Frederick Marryat. — Przedstawicielami kierunku historyczno-romantycznego są: R. Southey, Thomas Moore, James Hogg, Thomas Campbell i Felicia Hemans. Sir Walter Scott (1771—1832) stworzył nowoczesną powieść historyczną (od 1814).

4. Doba wiktorjańska. Za panowania król. Wiktorji romantyzm ulega jeszcze silniej myśli społecznej i świadomemu realizmowi opisu. Najtypowszym i najpopularniejszym przedstawicielem epoki był poeta Alfred Tennyson (1809—92, ob.). Głębszym, choć pod względem formy często barokowym, był Robert Browning (1812—89). Myśl społeczna najwybitniej występuje u największej poetki ang. Elizabeth Barrett-Browning. Wielki i zapładniający wpływ miał szkocki essayista i historyk Thomas Carlyle (1795—1881), u którego myśl społeczna łączy się z indywidualistycznym kultem heroizmu. Powieść rozwijają: Lytton-Bulwer, B. Disraeli-Beaconsfield, Ch. Kingsley, genjalny humorysta Charles Dickens (1812—70, ob.), A. Trollope, Ch. Reade, Sir Walter Besant. Realistyczno-satyryczne obrazy społeczeństwa XVIII w. w utworach W. M. Thackeray'a (1811—63, ob.) są szczytem rozwoju powieści historycznej. Z kobiet piszących wyróżniły się: siostry Charlotte i Emily Brontë (ta ostatnia też wybitna liryczka), mrs. E. Gaskell i George Eliot (M. A. Evans, 1819—80), twórczyni powieści psychologiczno-rozwojowej. Prześcignął ją bystrością analizy psychologicznej i subtelnością intelektualnego humoru George Meredith (1828—1909), techniką budowy i realizmem charakterów Thomas Hardy (1840—1930). W noweli i powieści fantastycznej wyróżnili się R. L. Stevenson, H. R. Haggard, A. Conan Doyle i Hall Caine. Przedstawicielką myśli religijno-społecznej jest Mrs. H. Ward. — Wśród uczonych pięknem stylu odznaczyli się historycy Macaulay, Froude, Green i biolog Huxley. Równolegle z powyższymi pisarzami działają trzy odrębne grupy, wyrażające reakcję przeciw niepokojowi i części duchowej doby pozytywistycznej. Zwolennicy katolickiego, kościelno-religijnego ruchu oksfordzkiego: J. H. Newman (1801—90) i i. Neohumaniści: Matthew Arnold (1822—88) i i. Wreszcie prerafaelici i ich zwolennicy. Ich głową był malarz i poeta Dante G. Rossetti (1828—1882), przywódcą krytyk i historyk sztuki J. Ruskin. Bliscy im byli: W. Morris, Christina Rossetti, Coventry Patmore i żywiołowy piewca wolności A. Ch. Swinburne.

Ok. 1880 występuje impresjonizm, najpierw w filozoficzno-satyrycznym utopiście S. Butlerze i znakomitym styliście, krytyku estetycznym i powieściopisarzu W. Paterze. Na nim i na wzorach franc. wykształcił się O. Wilde, popularny zwłaszcza poza Anglją. Powieści naturalistyczno-społeczne piszą G. Gissing i G. Moore. Wielką popularnością cieszy się R. Kipling (ur. 1865, ob.). — Scenę ang. ok. połowy stulecia opanowali podrzędni komedjopisarze, dopóki nie wyparł ich dramat realistyczno-społeczny, wzorowany na Ibsenie (H. A. Jones) i Francuzach (S. Grundy, A. W. Pinero).

5. Czasy współczesne (od 1900). Już poprzednio główny rodzaj literacki, powieść, wyzwala się z przesądów wiktorjańsko-mieszczańskich i zwraca się do śmielszego realizmu psychologicznego. Na przełomie stuleci najwybitniejsi przedstawiciele: Henry James (1843—1916), L. Merrick (* 1864), Joseph Conrad (Korzeniowski, 1857—1924, największy marinista w l. u.), J. Galsworthy (* 1867) i A. Bennett (1867—1931). Oprócz nich H. G. Wells (* 1866), M. Hewlett († 1923), wyżej wspomniany G. Moore, Hugh Walpole, H. Hichens, Sh. Kaye-Smith, E. Phillpotts i i. Zagadnieniami trawiącej namiętności i najgłębszych pokładów duchowych zajmują się H. D. Lawrence, May Sinclair, Rebecca West, Compton Mackenzie, Dorothy Richardson, K. Mansfield († 1923) i odznaczający się odrębnym ekspresjonizmem Irlandczyk James Joyce. Impresjonistkami są znów Rose Macaulay i Virginia Woolf. Realistycznem odtwarzaniem całokształtu życia i losu wyróżnia się Henry Handel Richardson. Powieść katolicką reprezentują G. K. Chesterton, H. Belloc i Monsignore Benson. Z powieściopisarzy psychologicznych należy wymienić: J. D. Beresford, O. Onions, F. Swinnerton, G. Cannan, M. Kennedy, W. J. Locke, H. A. Vachell, C. Dane, B. Young, R. Wilson, A. Machen, W. L. George i St. McKenna; z humorystów: W. W. Jacobs i J. K. Jerome.

W dramacie znakomity krok naprzód uczynił Irlandczyk G. B. Shaw (* 1856, ob.). Nadto najwybitniejsi: Thomas Hardy (trylogja hist. „The Dynasts", 1904—08), Irlandczyk J. M. Synge (* 1909), Szkot J. M. Barrie (* 1860).

W liryce przewyższyli współczesnych: Thomas Hardy i Irlandczyk W. B. Yeats (* 1865). Nadto wyróżnili się: G. W. Russell („A. E."), Alice Thompson-Meynell († 1922), F. Thompson († 1923), W. de la Mare, H. Monro, P. Colum. W silniejszy ton uderzyli: J. Masefield, J. Drinkwater, J. Davidson († 1909), W. E. Henley, Rupert Brooke († 1915). Klasycyzm uprawiają: Robert Bridges, William Watson, Stephen Phillips, A. Dobson († 1921), J. E. Flecker († 1915), L. Binyon, L. Abercrombie, J. C. Squire, A. Noyes. Z najmłodszych wyróżnili się R. Hodgson, E. Blunden, Ch. Sorley († 1915), W. Owen († 1918), S. Sassoon, H. M. Davies, Ch. Mew, E., S. i O. Sitwell.

Wybitniejsi krytycy i historycy literatury: R. Garnett († 1906), R. Dowden († 1913), Stopford Brooke († 1916), W. Raleigh († 1920), O. Elton, W. P. Ker († 1923), G. Saintsbury, S. Colvin, S. Lee, E. Gosse, L. Abercrombie, F. Harrison, W. Archer. Dziennikarze: A. G. Gardiner, Sir Philip Gibbs.

Ważniejsze oprac. literatury: „The Cambridge History of Engl. Lit." (1918—16, 14 t.); poza tem: Garnett i Gosse: Engl. Literature (1903, 4 t.), Wülker: Geschichte der engl. Lit. (nowe wyd. 1906—11), E. Legonis et L. Cazamian: Hist. de la litt. angl. (1924), Wład. Tarnawski: Historja lit. ang. (t. I.—II., 1926—30); R. Dyboski: Lit. i język średniow. Anglji (1910), A. Tretiak: Lit. ang. w okresie romantyzmu (1928). Nadto do poszczególnych epok Warton, Taine, Chambers, Courthope, Saintsbury, Jusserand, Hettner, B. Fehr, W. Schirmer, Manly i Rickert; do dramatu: Collier, Chambers, Ward, Genesle. — Chrestomatje: Herrig-Förster, Palgrave, Quiller-Couch. — Antologje przekładów poetyckich J. Kasprowicza (1907, dod. 1931) i St. Helsztyńskiego (1929).

Filozofja, zgodnie z charakterem narodowym, zwraca się przedewszystkiem do rzeczywistości i do życia praktycznego, ale wykazuje też podłoże mistyczne i zainteresowanie metafizyką. Główni przedstawiciele: Roger Bacon († ok. 1294), Johannes Duns Scotus († 1308), Wilhelm z Occam († 1347), Francis Bacon z Verulam (1561—1626), Thomas Hobbes (1588—1679), Herbert z Cherburys (1581—1648), Henry More († 1687), Ralph Cudworth († 1688), John Locke (1632—1704), George Berkeley (1684—1753), David Hume (1711—76), Adam Smith (1723—90), Jeremy Bentham (1748—1832), John Stuart Mill (1806—73), Thomas Carlyle (1795—1881), Charles Darwin (1809—1882), Herbert Spencer (1820—1903), Bertrand Russell (* 1872).

Sztuka angielska. Architektura. Najstarsze nieliczne zresztą zabytki architektury w Anglji są pochodzenia rzymskiego; były to budowle użyteczności publicznej. Bardzo nieliczne są też zabytki epoki przedromańskiej. Z X. i XI. w. pochodzą niewielkie, jed-

nonawowe kościoły kamienne, a także wysmukłe wieże okrągłe, spiczasto zakończone, specjalnie w Szkocji i Irlandji; anglosaskie kościoły tego czasu wywodzą się *z rzymskiej bazyliki*. Charakterystyczne są dla nich małe kolumienki w oknach i galerje, oraz ciężkie czworoboczne wieże. Najważniejsze zabytki tego rodzaju mamy w Escomb (Durham) z VIII. w. i późniejsze nieco w Bradford on Avon i Barton on Humber. Po najeździe normandzkim pojawia się architektura normandzko-romańska (ob. Romańska sztuka), której przejawem są masywne, długie i stosunkowo niskie budowle, z płaskiemi stropami i prostem zakończeniem niezwykle wydłużonych chórów; nawy krzyżowe wypadają wskutek tego prawie w środku budowli, w krzyżu kościoła wieża. Plany takie wykazują katedry częściowo jeszcze w XI. w. zaczęte w Gloucester, Winchester, Norwich, Durham, Rochester, Ely i Peterborough. Do tak zwanej epoki przejściowej można zaliczyć katedrę w Malmesbury. W XII. w. rozpoczyna się panowanie *gotyku* (ob.), który w Anglji dzielimy na 3 okresy: 1. *Early English*, gotyk wczesny do r. 1300, z katedrami w Canterbury, Lincoln, Wells, Salisbury; 2. *Decorated Style*, styl dekoracyjny, panujący do ok. 1400, z maswerkami płomienistemi, wachlarzowatemi i siatkowemi sklepieniami (opactwo Westminster, katedry w York, Lichfield, Exeter, sala kapituły w Wells); 3. *Perpendicular Style*, z pionowem laskowaniem, który przejawił się najdobitniej w budowlach świeckich, jak Guildhall w Londynie, budynki uniwersyteckie w Oxfordzie i Cambridge. *Renesans* nie wyparł właściwie form gotyckich w architekturze angielskiej. Styl *Tudorów* (do ok. 1550) zatrzymuje gotycką konstrukcję, przejmując tylko powierzchownie pewne motywy renesansowe. Dopiero Inigo Jones przy końcu XVI. w. wprowadza formy klasyczne w charakterze Palladia (ob.). Po nim najznakomitszymi przedstawicielami tego kierunku są: Christopher Wren (katedra św. Pawła w Londynie), J. Vanbrugh (zamek Blenheim i Havard Castle), nawiązujący do hellenizmu Joane Soane (Giełda w Londynie), Robert Smirke (Muzeum Brytyjskie w Londynie) i H. L. Elmes (Georges Hall w Liverpoolu). Wcześniej, niż na kontynencie, bo już w drugiej poł. XVIII. w. zaczyna się w Anglji nawrót do form *gotyckich*; występują tu jako główni architekci: Pugin'owie, Charles Barry (Parlament w Londynie), G. E. Street (Gmach Sądu na Fleetstreet), Gilbert Scott (działający także w Niemczech), C. D. Sedding (Trinity Church w Chelsea) i in. Obok tych 2 głównych kierunków (gotyk i renesans) rozwinął się mieszczański *Queen Anne Style*, do którego w XIX. w. nawiązał Norman Shaw; z nowszych wymienić należy architektów, jak: A. Waterhouse (Muzeum przyrodnicze), A. Webb (South Kensington-Museum), Th. F. Collcutt (Imperial Institute i John F. Bentley (katedra Westminsterska w Londynie).

Malarstwo. Najstarsze zabytki malarstwa przechowały się w iluminowanych rękopisach iryjskich od VII. w. począwszy. Drugi okres rozwoju tego działu malarstwa przypada na wiek XII.; powstają wtedy znane ilustracje psałterzy szkoły angielsko-normandzkiej. Z malarstwa *ściennego* zachowane były aż do pożaru w 1834 bardzo interesujące freski w Westminsterze, zachowały się obrazy ołtarzowe z legendą Hioba (ok. 1400), charakterystyczne dla stylu przez swój charakter dywanowy i dużą ilość złota. Gotyckie witraże angielskie, odznaczające się subtelnością w zestawieniu barw, pochodzą z różnych epok; najobficiej zachowały się w katedrze w York. W epoce gotyku malarstwo minjaturowe kwitnęło w klasztorach i częściowo na dworze; znać na niem wpływy francuskie. Wiek XV. nie pozostawił w Anglji znaczniejszych zabytków. Epokę renesansu reprezentują dzieła Holbeina (ob.); od tej epoki pracują w Anglji przeważnie artyści obcy, głównie niemieccy i niderlandzcy. Z artystów drugiej połowy XVI. w. wymienić należy malarza minjatur N. Hilliarda. W XVII. w. kwitnie dalej malarstwo portretowe; 1632 Karol I. sprowadził do Anglji A. van Dyck'a (ob.), dla tego też króla wykonywał Rubens prace dekoracyjne.

Późny, ale znakomity rozwój narodowego malarstwa angielskiego przypada na wiek XVIII., od czasu wystąpienia znakomitego satyryka obyczajowego Williama *Hogarth'a* (ob.). Ok. 1750 pojawiają się słynni portreciści: Sir Joshua *Reynolds* (ob.), Th. *Gainsborough* (ob.) i trochę później G. *Romney* (ob.). Wybija się wśród nich Gainsborough, najbardziej oryginalny nietylko w swych portretach, ale i krajobrazach. Współczesny mu pejzażysta Richard Wilson nawiązuje głównie do Claude Lorrain'a. — *Rytownictwo* angielskie stanęło na bardzo wysokim poziomie, szczególnie w zakresie barwnych mezzotint (ob. Rytownictwo); niedoścignionym w delikatności kolorytu okazał się Irlandczyk J. *Mac Ardell*. Wysoki rozkwit *malarstwa akwarelowego* doprowadził w 1805 do założenia „Society of Painters in Watercolours".

Z następnej generacji Sir Henry *Raeburn* (ob.) i *Lawrence* (ob.) należą do ostatnich przedstawicieli arystokratycznego malarstwa portretowego. Krajobrazowe malarstwo reprezentują G. *Morland* (ob.; nawiązujący do Gainsborough), J. *Constable* (ob.) i J. W. *Turner* (ob.), rodzajowe zaś D. *Wilkie* (ob.). W okresie tym malarstwo angielskie oddziałało silnie na kontynent.

Pod wpływem Ruskina (ob.) powstało w 1848 „Praerafaelite Brotherhood" z artystami jak Hunt (ob. 2), Millais (ob.), D. G. Rossetti (ob.). Prerafaelici (ob.) odegrali dużą rolę w malarstwie angielskiem. Następcami ich byli E. *Burne Jones* (ob.), *Watts* (ob.) i W. *Crane* (ob.). Kierunek neoklasyczny reprezentuje w swych freskach i obrazach olejnych Lord Frederick *Leighton*, w zakresie portretu wybijają się *Sargent* (ob.) i *Whistler* (ob.). Rytownictwo angielskie oparł Seymour-Haden w swych akwafortach na sztuce Rembrandta, po nim wystąpili Palmer (ob. 1) i Whistler. Od ok. 1890 zaczyna budzić uznanie malarstwo szkockie, z przedstawicielami

jak R. Macgregor, G. Henry i i. Nowe prądy XX. w. wraz z ekspresjonizmem znalazły w Anglji słaby oddźwięk.

Rzeźba. Średniowieczne zabytki rzeźby angielskiej mają wyraźne piętno wpływów kontynentu. Charakter rodzimy uwidacznia się dopiero w XIII. i XIV. w. w rzeźbach katedr. w Lincoln, Exeter i Wells. Grobowce bronzowe średniowieczne znajdują się w opactwie Westminster. Zabytki z XVI. w. są przeważnie dziełami artystów włoskich, z XVII. w. niemieckich i niderlandzkich. Pierwszym znaczniejszym rzeźbiarzem angielskim jest Nic. *Stone*, współpracownik architekta Jones'a (ob. 1), twórca w pierwszej połowie XVII. w. licznych ozdobnych portali w Oksfordzie. Z budowniczym Wrenem pracował Francis *Bird* († 1731). Grinling *Gibbons* jest twórcą posągów Karola II. i Jakóba II. W XVIII. w. zajmują się artyści drobną rzeźbą raczej, nawet największy angielski rzeźbiarz neoklasyczny John *Flaxman* (ob.) dawał wzory dla fabryki Wedgwood'a (ob.); jego dzieło, pomnik Nelsona, znajduje się w katedrze św. Pawła w Londynie. W XIX. w. wysuwają się na pierwszy plan portreciści E. H. *Baily* (twórca kolumny Nelsona na Trafalgar Square) i Sir *Francis Chantrey*. Kierunek ekspresjonistyczny również mało przyjął się w rzeźbie, jak w malarstwie angielskiem.

Przemysł artystyczny średniowieczny jest silnie zależny od sztuki francuskiej. Formy gotyckie żyją w Anglji do XVII. w., podczas gdy renesansowe tylko w niewielu wypadkach się przyjęły. Samodzielny angielski styl rozwinął się dopiero w XVIII. w. w *meblach*. Ok. 1740 pojawiają się dzieła Chippendale'a (ob.); przy końcu XVIII. w. występują nowe typy w klasycystycznem ujęciu R. Adam'a i Sheraton'a. Charakterystyczne są również *kamionki* Wedgwood'a. XIX. w. wniósł do ang. przemysłu artystycznego style historyczne, dopiero przy końcu wieku pojawiają się próby wytworzenia nowych form, które zainicjował William *Morris* (ob.).

Wielka choroba, ob. Epilepsja.

Wielka Dolina (ang. *Great Valley*), podłużna dolina w Appalachach (Stany Zjedn.), ciągnąca się od Newburga nad rz. Hudsonem ku płd.-zach. przez stany: New Jersey, Pennsylwanję, Tennessee (tu oddziela Allegany od gór Cumberlandzkich) aż do środk. Alabamy (do Montgomery), wznosi się od 75 do 800 m nad poz. morza. Jest na całej długości poprzerywana licznemi progami i rowami. W obszernej dolinie wznoszą się pasma górskie, z których największe *Brushy* (1250 m) tworzą dział wodny między rz. Delaware, Shenandoah, Red Creek i i. W. D. ma ogromne znaczenie jako szlak komunikacyjny.

Wielka Grecja (*Graecia magna*), u Rzymian greck. miasta kolonjalne w płd. Italji, później oznaczała całą płd. Italję wraz z wsch. Sycylją. Ob. Grecja (Historja Grecji staroż.).

Wielka Hanza Niemiecka, ob. Hanza.

Wielka Kopa Koprowa, szczyt w Tatrach Liptowskich, między dolinami Cichą i Koprową, wys. 2053 m.

Wielka Kotlina (ang. Great Basin), bezodpływowa wyżyna, mająca ok. 600.000 km² w Kordyljerach płn.-amerykańskich, między górami Wahsatch i płytą Colorado na płd. a górami Sierra Nevada na zach. W., wysoka 1300—1800 m, jest przecięta szeregiem krótkich łańcuchów górskich (*Basin Ranges*) i tworzy najuboższą w opady część Stanów Zjedn., choć w dyluwjum obfitowała w ogromne jeziora odpływowe, których resztką jest Wielkie Jezioro Słone, jez. Sevier, Humboldt Sink, Carson Lake i i. Za wyjątkiem sztucznie nawodnionych obszarów jest W. stepem pustynnym, przeważnie pozbawionym roślin, z ziemią przepojoną solami. Największa oaza z Salt Lake City leży w płd.-wsch. części W., która poza tem obfituje w kopaliny i jest przecięta szeregiem kolei.

Wielka Niedźwiedzica, ob. Niedźwiedzica.

Wielka Orda, ob. Horda Złota.

Wielka Pustynia Piaszczysta (ang. *Great Sandy Desert*), wielka pagórkowata, pokryta wydmami i scrubem, bezludna i niedostępna równina pustynna w płn.-zach. Australji, między rz. Fitzroy i wybrzeżem, oddzielona od pustyni Wiktorji szeregiem niskich łańcuchów górskich wpobliżu 25° szer. płd.

Wielka Rafa Koralowa, nazwa potężnego łańcucha raf koralowych, biegnących na długości 2.000 km wzdłuż płn.-wsch. wybrzeży Australji, od cieśniny Torresa aż po zwrotnik, w odległości 8—180 m od wybrzeża.

Wielka schizma papieska, trwała od 1378 do 1417, ob. Schizma.

Wielka Wieś, wieś w pow. Morskim nad Bałtykiem, u nasady mierzei Helskiej, przy kolei: Puck—Hel z 635 mieszk. Letnisko i kąpiele morskie.

Wielkanoc, święto Zmartwychwstania Chrystusa, najstarsze ze wszystkich świąt chrześcijańskich, wywodziło się bowiem z żydowskiej paschy (ob.; por. też Święta). W. jest świętem ruchomem, przypada co roku w inny dzień marca lub kwietnia; od dnia W. zależą inne święta ruchome. Zaczyna się od W. t. zw. okres kościelny wielkanocny, trwający do niedzieli św. Trójcy. W. jest poprzedzona Wielkim Postem 40-dniowym, którego ostatni tydzień zwie się W. Tygodniem. W W. Sobotę pierwotnie odbywał się chrzest katechumenów (ob.). Przez cały okres Wielkanocny aż do ewangelji w dniu Wniebowstąpienia zapala się t. zw. paschał (ob.). Liturgja W. nacechowana jest radością, czego wyrazem jest często powtarzający się wyraz: alleluja.

Wielkanocna wyspa (*Rapanui*, *Waihu*), wyspa chilijska, 3.500 km na zach. od Ameryki płd., pod 27° 10' szer. płd. i 109° 26' dług. zach., ma 118 km² i 228 mieszk. (Polinezyjczycy), stanowiących szczupłą resztkę ongiś licznej na dosyć wysokim stopniu kultury stojącej ludności. Górzysta (615 m) i wulkaniczna wyspa nie posiada rzek i ma ubogą roślinność. Wyspa odkryta w dzień Wielkiej Nocy 1722 przez Roggeveena, należy od 1888 do Chile. Jakiś czas była kolonją karną.

Wielkanocne jajka. Już w czasach przedchrześcijańskich uchodziło jajo za symbol życia i istnienia. U chrześcijan jajo jest symbolem

zmartwychwstania. Stare obrazy przedstawiają Chrystusa z chorągwią w ręce, powstającego z grobu, który ma kształt jaja.—Por. P i s a n k i.

Wielkanocne misterja, najstarsze religijne średniowieczne utwory teatralne, rozwinęły się z łacińskiego dialogu śpiewanego między aniołami a trzema Marjami przy Grobie Chrystusa, od pocz. X. w. wystawianego po kościołach. Najpierw łacińskie, później także w językach narodowych, we Francji już od XII. w., w Niemczech od XIII. w., z polskich dochowała się w druku „Historja o chwalebnem Zmartwychwstaniu Pańskiem" napis. ok. 1570 przez ks. Mikołaja z Wilkowiecka, i późniejsze.

Wielkanocne zwyczaje. Wielkanoc wyparła u chrześcijan szereg pogańskich świąt wiosennych, część jednak ich zwyczajów zachowała się zwłaszcza wśród ludu do czasów dzisiejszych tem łatwiej, że Kościół celem ułatwienia nawracania pogan przejął wiele ich zwyczajów, nadając im symbolikę chrześcijańską. Niektóre, jak Dyngus, Gaik, Rękawka, Święcone i in. obchodzi się i dzisiaj.

Wielki Belt, ob. Belt.

Wielki cesarski kanał, ob. Jüncho.

Wielki elektor, ob. Fryderyk 8.

Wielki komtur, ob. Krzyżacy.

Wielki książę (ros. Wieliki Kniaz, franc. grand-duc, niem. Grossfürst), prastary tytuł części ruskich książąt, potem członków rosyjskiego domu panującego, pochodzących w linji męskiej od cara. Cesarz austrjacki używał tego tytułu od 1765, kiedy Siedmiogród został wielkiem księstwem. Tytułu tego używali zawsze panujący litewscy, a od czasów unji lubelskiej (1569) królowie polscy.

Wielki Libanon, ob. Syrja.

Wielki mistrz, stał na czele starych zakonów rycerskich zwłaszcza Templarjuszów, Joannitów i Krzyżaków. Por. też Wolnomularstwo, Zakony.

Wielki Mogoł, tytuł panujących we wschodnich Indjach, w państwie mahometańskiem, założonem przez Babera 1526. Panujący sami nazywali się Szach. Językiem dworskim był perski. Najdawniejsi władcy: Baber (do 1530), Akbar (1556—1605), Dżihangir (1605—27), Dżihan (1628—57) i Aurangzeb (1658—1707). Po rozpadnięciu się państwa, potomkowie zostali w Delhi z tytułem cesarzy i płacili haracz Anglikom. Podział rodziny po powstaniu 1857 przyczynił się do jej upadku. Ostatni członek rodu Bahadur Szach, um. 1862.

Wielki Mogoł, nazwa jednego z wielkich i znanych djamentów, p. Djament.

Wielki ocean, ob. Spokojny ocean.

Wielki Piątek, ob. Piątek.

Wielki (albo wysoki) piec, ob. Żelazo.

Wielki rów, wielka zapadlina tektoniczna, ciągnąca się w kierunku południkowym od Syrji poprzez dolinę Jordanu, morze Martwe i Czerwone oraz Abisynję, a dalej ku płd. jako t. zw. r ó w w s c h.-a f r y k a ń s k i przez Kenję i Tanganikę, gdzie aż po dolinę Saire znajduje się w nim szereg jezior bezodpływowych (Sodowe, Manjara). Na krawędziach rowu, tworzącego dział wodny między zlewiskiem Atlantyku i oceanu Indyjskiego, znajduje się szereg wygasłych wulkanów (np. Ngorongoro).

Wielki Staw, jeden z Pięciu Stawów Polskich w Tatrach Wysokich, 1.699 m nad poz. morza, ma 33 ha, głęboki do 78 m.

Wielki Tydzień, ostatni tydzień przed Wielkanocą, którego liturgja poświęcona jest rozważaniu męki Chrystusa.

Wielki Waradyn, ob. Oradea mare.

Wielki Wóz, ob. Niedźwiedzica.

Wielkie gminy, gminy wiejskie i miasteczka na Węgrzech, zarządzane przez wybranego z pośród ludności naczelnika i sekretarza, w przeciwieństwie do małych gmin, któremi zarządza ustanowiony zgóry pisarz okręgowy.

Wielkie Jeziora Kanadyjskie, nazwa nadawana 5 jeziorom na granicy Stanów Zjedn. i Kanady, t. j.: Górnemu, Huronskiemu, Michigan, Erie i Ontario, mającym razem 242.155 km².

Wielkie Jezioro Słone (ang. G r e a t S a l t L a k e), jedno z bezodpływowych jezior Wielkiej Kotliny w Stanach Zjedn. Am. Płn., 1283 m nad poz. morza, u zach. podnóży gór Wahsatch o silnie się wahających wodostanach, ma 4.400—6.100 km² i jest głębokie do 12 m (przeważnie do 1 m). S. jest resztką dyluwjalnego jeziora zw. jez. B o n n e v i l l e (51.000 km²). Woda jeziora zawiera 25% stałych cząstek, w tem 19,3% soli kuchennej i 1,5% chlorku manganu, a zatem dostarcza dużo soli. W okolicy znajdują się poza tem wydajne złoża asfaltu. Brzegi jeziora są płaskie, na jeziorze znajduje się szereg skalistych wysepek. Do S. uchodzi od wsch. odpływ jez. Utah oraz rz. Weberu i Niedźwiedzia.

Wielkie krążenie, duży obieg krwi, ob. Krwiobieg.

Wielkie Księstwo Poznańskie, ob. Poznańskie Wielkie Księstwo.

Wielkie Księstwo Włodzimierskie, ob. Włodzimierskie Wielkie Księstwo.

Wielkie Łuki (ros. W i e l i k i j e Ł u k i), miasto okręg. w obwodzie Zachodnim (Rosja), nad rz. Łowat', przy kolei: Moskwa—Siebież z 19.624 mieszk. W 1580 zdobył W. Stefan Batory w czasie swej drugiej wyprawy na Moskwę.

Wielkie Strzelce (niem. G r o s s S t r e h l i t z), miasto powiat. na pruskim Górnym Śląsku, przy kolei: Opole—Bytom z 6.091 mieszk., zamkiem i przemysłem maszynowym. Stare to miasto (od 1362) było w 1313—1532 ośrodkiem osobnego księstwa. W powiecie W. było 1910 r. 81,6% Polaków.

Wielkogłowie, nadmierny rozwój puszki mózgowej.

Wielkopolska j a k o k r a i n a g e o g r a f i c z n a obejmuje zach. część Niżu Polskiego. Jest to lekko falista równina powstała na terenie pasów niżowych pradolin: Warszawsko-Berlińskiej, Toruńsko-Eberswaldzkiej, Baryckiej i innych pomniejszych, pochyłona lekko ze wsch. ku zach. Tu i ówdzie wznoszą się na niej małe wysepki moren czołowych; najwyższy punkt (154 m) leży na płn. od Poznania. Większe grupy moren czołowych wznoszą się w obszarze przejściowym ku pojezierzu Kujawskiemu. Drugie pasmo wzniesień morenowych ciągnie się na płd. od Warty, od Leszna na Kalisz i Radomsko. Na płd.-wsch. podnosi się kraj

zwolna ku wyżynie Małopolskiej. Rzeźbę zatem swoją zawdzięcza W. lodowcom dyluwjalnym, które stworzyły z lekka faliste równiny krajobrazu moreny dennej, pasy pagórków moren czołowych, wielkie i szerokie pradoliny i licznie rozsiane jeziora. Obszary pradolin obfitują w bagna i piaski wydmowe, zresztą gliny moreny dennej tworzą dość dobrą glebę, na której rozwinęła się najwyżej w Polsce stojąca (ob. Poznań, województwo) kultura rolna. Na osuszonych bagnach rozsiadł się napływowy element niemiecki, najsilniej reprezentowany w dolinie Noteci. Lasów posiada W. mało, dużo natomiast łąk i pastwisk, zajmujących głównie niskie tereny aluwjalne. Oś hydrograficzną kraju tworzy rz. Warta ze swemi dopływami: Notecią, Wełną, Prosną, Obrą i innemi pomniejszemi. Główne miasta: Poznań, Kalisz, Gniezno, Koło, Konin, Ostrów Wkopolski, Krotoszyn i Leszno.

D z i e j e. W. (łac. Polonia, Polonia Maior), zamieszkiwana w zaraniu dziejów przez plemię Polan jest kolebką państwa polskiego, od niej państwo otrzymało swą nazwę, tu według językoznawców szukać należy kolebki kultury polskiej, początków literackiego języka. Za Piastów obejmowała W. całe dorzecze Warty, wychodząc daleko za Noteć na płn., za Odrę na zach. (ziemia lubuska), na wsch. dotykała Brdy i Noteci (por. mapę: Semkowicz Wł., Polska za Bolesława Chrobrego). W w. XII—XIV. straciła W. na rzecz Brandenburgji obszary nad dolną Wartą i dolną Odrą, na rzecz Śląska obszary nad środkową Odrą. Po zjednoczeniu dzielnic polskich w XIV. w. obejmowała W. wojew. poznańskie i kaliskie (granice, por. mapę: Semkowicz Wł., Polska w XIV. w.). Według hipotezy Polanie zjednoczyć mieli plemiona lechickie, narzucając im swą nazwę i dynastję Piastów. W W. powstało poznańskie biskupstwo misyjne; również po zorganizowaniu kościoła polskiego mieściła się tu, w Gnieźnie, stolica arcybiskupia. Punkt ciężkości przenosi się już za Śmiałego do Małopolski, która odtąd aż do czasów Wazów przoduje w życiu państwowem i kulturalnem. W. wydzielona przez Krzywoustego jako osobna dzielnica, nie miała tego znaczenia co Małopolska. Wprawdzie była ona przedmiotem walk, lecz te nie miały charakteru dążeń do narzucenia swego zwierzchnictwa innym księstwom, ograniczały się do terytorjalnych nabytków. Dopiero w 2. połowie XIII. w. wyszła z W. akcja zmierzająca do zjednoczenia państwa; księciem wielkop. był Przemysł II., pierwszy z książąt dzielnicowych, który przez swą koronację na króla polskiego położył podwaliny pod dzieło zjednoczenia, przeprowadzone przez Łokietka. Znaczenie polityczne W. maleje od XIV. w.; broni się ona przed zalewem Małopolan, którzy obejmują tu naczelne urzędy, sama zaś W. politycznie nie odgrywa żadnej roli, zasklepiona w prowincjonalnem życiu. Stan ten nie uległ zmianie do rozbiorów, mimo, że terytorjalnie jako prowincja obejmowała W. znaczną część ziem rdzennie polskich, woj. poznańskie, kaliskie, ziemię sieradzką i łęczycką, od Unji Lubelskiej również Prusy Królewskie, Kujawy i Mazowsze. — W rozbiorach dostała się cała W. Prusom, od 1807 weszła w obręb Księstwa Warszawskiego, kongres wiedeński 1815 podzielił ziemie dawnej W. między Prusy i Królestwo, w ten sposób, że Prusy otrzymały całe dawne woj. poznańskie i gnieźnieńskie (wydzielone z kaliskiego 1768), z kaliskiego część na zach. brzegu Prosny — Królestwo natomiast tylko wschodnią część woj. kaliskiego, na prawym brzegu Prosny. W dobie panowania pruskiego W. nie uległa zakusom germanizacyjnym, wzmacniała się natomiast gospodarczo. 1918 weszła w skład odrodzonego państwa polskiego, przodując w niem na polu gospodarczem i organizacyjnem.

Wielkorosja, nazwa środk. i płn. części dzisiejszej Rosji, stanowiącej kolebkę państwa moskiewskiego, w przeciwieństwie do Małorosji (Małorusi) i Białorusi, które weszły w skład państwa rosyjskiego dopiero w XVII—XVIII w.

Wielkorusini (R o s j a n i e), panująca ludność w Rosji, rozpadają się etnograficznie na dwie wielkie grupy, północną i południową. Pośrednio- lub krótkogłowi, silnej budowy, blondyni lub szatyni, o oczach niebieskich lub piwnych, dość szerokim nosie i silnie rozwiniętych kościach policzkowych, posiadają dużo zmysłu praktycznego, zaciętości, skłonności do realizmu i sekciarstwa. Wsie W. są przeważnie szeregówkami; obok domów drewnianych często spotyka się też i lepianki, zwłaszcza w okolicach ubogich w drzewo. W życiu rodzinnem panują stosunki patrjarchalne. — Zaznaczyć należy, że tak w typie antropologicznym, jak w kulturze materjalnej i duchowej W. odbijają się wpływy mongolskie i ugro-fińskie, widoczne zwłaszcza na granicach obszarów przez nich zajmowanych. Por. Rosja.

Wielkości urojenie (o b ł ę d, m a n j a w.), objaw zaburzenia umysłu, występujący przedewszystkiem w porażeniu postępowem i paranoi (ob. Umysłowe choroby), polegający na tem, iż chorzy uważają siebie za królów, proroków, bogów i t. d. Uważają się też za bardzo uzdolnionych, genjalnych wynalazców. Ponieważ otoczenie nie chce ich uznać, zjawia się u tych chorych, jako skutek, m a n j a prześladowcza.

Wielkowidztwo, ob. Macropsia.

Wielobarwność, ob. Pleochroizm, Polichromja.

1. 2.

1. Trójkąt, sześciobok. 2. Czworobok, ośmiobok.

Wielobok, figura płaska ograniczona odcinkami, b o k a m i. Zależnie od ilości boków, mamy trójkąty, czworoboki, pięcioboki i t. d. Kąt ograniczony dwoma bokami w. zwie się kątem wewnętrznym w. Suma tych boków wynosi (n—2). 180°, gdzie n oznacza ilość boków. Odcinek, łączący dwa wierzchołki w. nie połączone bokiem, zwie się przekątnią w. Ilość prze-

kątni wieloboku wynosi $\frac{n(n-3)}{2}$. W. umiarowy (foremny) ma wszystkie boki i kąty równe. W., którego wszystkie wierzchołki leżą na obwodzie jakiegoś koła, zwiemy wpisanym w koło. W., którego wszystkie boki są stycznemi jakiegoś koła, zwiemy opisanym na kole. W. kulisty jest to figura, leżąca na powierzchni kuli i ograniczona łukami kół wielkich.

Wielobóstwo, ob. Politeizm.

Wielocukrowce (polisacharydy), ob. Węglowodany.

Wielogłosowość, ob. Polifonja.

Wielogłowski, 1. Walery, pisarz pol., (1805—1865), brał udział w powstaniu listopadowem, szef sztabu gen. Sam. Różyckiego, od r. 1836 w Strassburgu zbliżył się do Centralizacji, pod wpływem B. Jańskiego nawrócił się na katolicyzm, przez krótki czas był towiańczykiem, w Paryżu założył dom komisowy emigracyjny, od r. 1849 osiadł w Krakowie, gdzie był jednym z pierwszych przedstawicieli pracy organicznej, założył Towarzystwo sztuk pięknych w Krakowie, należał do Komitetu Tow. Rolniczego, założył szkołę rolniczą w Czernichowie, był radnym miejskim i w l. 1861—62 posłem do sejmu lwowskiego, założył księgarnię katolicką, wydawał różne dzieła wybitnych pisarzy polskich oraz w l. 1860—61 i 1865 pismo ekonomiczno-społeczne „Ognisko". We własnych swych pismach moralistycznych propagował „filozofję patrjotyzmu": „Polska wobec Boga" (1846), „Emigracja polska wobec Boga i Narodu" (1848), „Polska na drogach pokoju i miłości" (1850). Pisał też powieści społeczne, z których ważniejsze: „Dom mojej babki" (1856, autobiograf.), „Jedynaczka" (1858) i „Kraków przed 50-u laty", oraz powieści dla ludu: „Komornica" (1862), „Obrazki z obyczajów ludu wiejskiego" (1856, IV. wyd. 1882), „Podróż do Rzymu i Paryża Feliksa Borunia" (1862, III. wyd. 1890). Wydawał „Kalendarz dla rodzin katolickich".

2. Artur Wacław, malarz polski, * 1863, kształcił się w Akademji krakowskiej i monachijskiej. Maluje głównie konie, sceny sportowe i rodzajowe.

Wielokąt, to samo co wielobok (ob.).

Wielokątna kość (os multangulum), kość garstki ręki (ob. Ręka).

Wielokrążek, urządzenie do podnoszenia ciężarów. W. pojedynczy jest zespołem dwóch krążków połączonych linją. Rys. 1. Jeżeli na krążku ruchomym zawiśnie ciężar Q, to siła P, potrzebna do podniesienia go, równa się $\frac{Q}{2}$, ponieważ ciężar rozkłada się na dwie części liny c, d. Jeżeli zbudujemy w. złożony z większej ilości krążków ruchomych i nieruchomych, rys. 2., to w myśl tej samej zasady siła potrzebna równać się będzie ciężarowi podzielonemu przez ilość wszystkich krążków, o ile pominie się straty spowodowane przez opór w samym przyrządzie. W. różnicowy, rys. 3., składa się z dwóch współśrodkowych krążków nieruchomych k, g, krążka ruchomego l i łańcucha bez końca a, b, c, d. Ogniwa łańcucha wchodzą

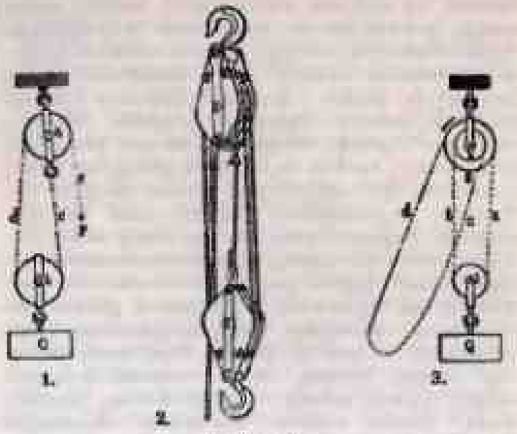

Wielokrążki.

w zazębienie na obwodzie krążków k, g. Ciągnąc łańcuch w miejscu d, podnosimy ciężar do góry, ponieważ więcej łańcucha nawijamy na większy krążek g, niż się go równocześnie odwija z mniejszego krążka k. Ciągnąc łańcuch w miejscu c, opuszczamy ciężar z tych samych powodów na dół. Przy małej różnicy średnic krążków k, g, pozostaje zawieszony ciężar w każdem położeniu w równowadze, gdyż działanie siły ciężkości w miejscach a, b, jest prawie równe, a małą przewagę po stronie większego krążka wyrównuje tarcie w samym przyrządzie.

Wielokrotność, iloczyn danej liczby przez liczbę całkowitą.

Wielokształtność, wielopostaciowość, ob. Polimorfizm.

Wielomęstwo, ob. Małżeństwo.

Wielomian, wyrażenie algebraiczne powstałe przez dodawanie lub odejmowanie. Jeśli zawiera dwa wyrazy, np. a+b, zwie się dwumianem, gdy trzy, jak np. 2a+3b—c trójmianem. Składniki w. zwą się jednomianami i nie zawierają dodawania ani odejmowania, np. $3a^2b$.

Wieloowockowe, rząd roślin, ob. Polycarpicae.

Wielopalcowość, ob. Polydaktylia.

Wielopolscy, rodzina magnacka z Małopolski, pochodząca od mieszczan krakowskich z XIV w. 1. Jan, wojewoda krak., hrabia cesarstwa niem., um. 1668; 2. Jan, syn poprz., podkanclerzy kor. (1677), kanclerz w. kor. (1678), um. 1680; 3. Franciszek, syn poprz., pierwszy margrabia, ordynat Myszkowski-Gonzaga, wojewoda sieradzki (1720), wojewoda krak. (1728), um. 1732; 4. Franciszek margr. Myszkowski, marszałek nadw. kor., konfederat barski, um. 1809; 5. Aleksander, ob. Wielopolski Aleksander.

Wielopolska (Walewska) Marja-Jehanne, pisarka pol., * 1884, wydała m. i.: dramat „Sęp" (1903), „Pani El" (1911, cykl nowoczesny, z wstępem A. Niemojewskiego), „Fanneszy" (1913, powieść dzisiejsza), „Kryjaki" (1913, o 63 roku opowieść, z przedmową St. Żeromskiego, najlepszy jej utwór), „Sprawa Beilisa, jej konsekwencje i konkluzje" (1914), „Synogarlice"

(1915), „Kontryfałowe łichtarze u św. Agnieszki" (1922, nowele), „Danina" (1925, nowele), „Księga o przyjaciołach" (1927, razem z Z. Nałkowską), komedję „Nuwopowry" (1927).

A. Wielopolski.

Wielopolski Aleksander, hr., margr. Gonzaga-Myszkowski, pol. mąż stanu, (1803—1877), odbywszy studja prawnicze i filozoficzne w Warszawie, Paryżu i Getyndze, zaangażował się w kilkunastoletni proces o unieważnienie podziału ordynacji Myszkowskich, w którym okazał niezmierną zaciętość i pieniactwo i naraził się opinji publicznej. W czasie powstania listopadowego odbył z ramienia Rządu Narodowego misję dyplomatyczną do Londynu, w 1846 pod wrażeniem rzezi galicyjskiej wystosował słynny „List szlachcica polskiego do ks. Metternicha", w którym rozwinął program oparcia się o Rosję przeciw żywiołowi germańskiemu. W 1848 należał do założycieli stronnictwa konserwatywnego w Galicji, oraz „Czasu", brał udział w kongresie słowiańskim w Pradze, rozwijał plany przekształcenia Austrji w państwo federacyjne. Miary jego niepopularności w społeczeństwie dopełniła sprawa zbiorów i bibljoteki po przyjacielu jego, Konst. Świdzińskim, którą wbrew powszechnej opinji umieścił w rezydencji swojej w Chrobrzu. W 1861, na skutek rekomendacji generalnego prokuratora senatu Enocha, mianowany został dyrektorem komisji wyznań i oświecenia, przeprowadził szereg doniosłych reform (ob. t. 13, str. 178), wzamian za to żądał jednak od społeczeństwa uznania państwowości rosyjskiej i wyrzeczenia się dążeń do niepodległości. Mimo uzyskanych dla kraju realnych korzyści ogromna większość społeczeństwa była mu wroga: zarzucano mu rusofilstwo, arystokratyzm, pychę. Poróżniwszy się z władzami rosyjskiemi w Warszawie, wyjechał W. z końcem 1861 do Petersburga, gdzie zdobył dwór dla swych poglądów i wrócił do Królestwa latem 1862 jako naczelnik rządu cywilnego. Rewolucjoniści odpowiedzieli dwoma zamachami na jego życie (Rylla i Rzońcy w sierp. 1862). Pragnąc zgnieść opozycję, wyjednał W. przeprowadzenie nielegalnego poboru rekruta (t. zw. „branki") i wywołał przez to wybuch powstania, które pogrzebało jego system i stanowisko. W lipcu 1863 opuścił Warszawę, resztę życia spędził bezczynnie w Dreźnie. W. był indywidualnością wielkiej miary, o potężnym rozumie i niezłomnej woli, obok tego odznaczał się jednak szorstkością, brakiem taktu, posiadał specjalny dar drażnienia opinji i odpychania ludzi. Gorący patrjota, pragnący uszczęśliwić kraj, nie umiał współpracować z społeczeństwem, do własnego narodu odnosił się z sceptycyzmem („Dla Polaków można czasem coś dobrego zrobić, ale z Polakami nigdy"). Przez całe życie osamotniony, w ciągłych konfliktach z swem otoczeniem, w ciągu ostatnich lat kilkunastu rzucony na łup przymusowej bezczynności, rozmyślań i choroby, jest W. w dziejach porozbiorowych postacią tragiczną. Panegiryczną biografję W. napisał Lisicki (1878—79, 4 t., po franc. 1880, 2 t.), bardziej krytycznie przedstawili go Spasowicz „Literacki i polityczny spadek po A. W." (1880) i Grabiec „Ostatni szlachcic" (1922, 2 t.).

Wielopostaciowość, polimorfizm, ob.

Wieloródka, kobieta, która więcej niż jeden raz rodziła.

Wieloryb, ob. Wieloryby.

Wieloryb (łac. Cetus), wielki gwiazdozbiór południowy. Zawiera gwiazdę zmienną t. zw. „Cudowną" (łac. Mira Ceti) o okresie średnio 332 dni i zmianach w granicach od 2 do 10 wielkości gwiazd (ob. Gwiazdy stałe, zmienne). Jest to pierwsza gwiazda zmienna odkryta 1596 przez Fabriciusa.

Wielorybia zatoka (ang. Walvis Bay), zatoka na wybrzeżu ang. Afryki Płd.-Zach., osłonięta półwyspem. Należy od 1878 do Anglji.

Wieloryby (Balaenidae), rodzina waleni bezzębnych (ob. Cetacea) o szerokich płetwach. Dzięki fiszbinom prawie wytępione. Wal (wieloryb, Balaena L.) ma długie fiszbiny i 5 palców. W. grenlandzki (B. mysticetus L.) 15 m długi, żyje w wodach Grenlandji, w morzu Lodowatem i Beringa; w zimie schodzi bardziej na płd. Jeden okaz dostarcza około 15 tys. litrów tranu i 1000 kg fiszbinu. W. australski (B. australis Desmoul.) prawie wytępiony. W., jak wszystkie prawie walenie, podlegają ochronie.

Wielosiarczki, ob. Siarki związki, Siarkowodór.

Wielosił, roślina, ob. Polemonium.

Wielosiłowate, rodzina roślin, ob. Polemoniaceae.

Wieloszczety, p. Szczecionogi.

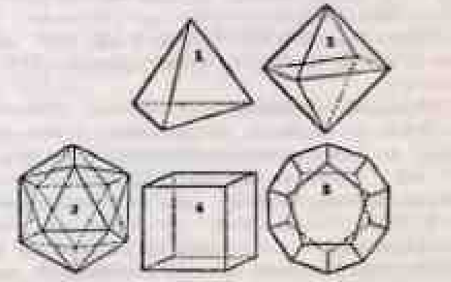

Wielościany.

Wielościan, bryła ograniczona ścianami płaskiemi (wielobocznemi). Ściany przecinają się wzdłuż krawędzi, krawędzie przecinają się w narożach. Dla w. wypukłych zachodzi twierdzenie Eulera: Jeżeli oznaczymy ilość ścian

przez s, krawędzi przez k, naroży przez n, prawdziwą jest równość: s + n = k + 2. W. zwie się u m i a r o w y m, jeżeli jest ograniczony przez przystające wieloboki umiarowe, przyczem w każdem narożu musi schodzić się jednakowa ilość ścian. Jest to pięć rodzajów w. umiarowych: czworościan, ośmiościan, dwunastościan i dwudziestościan.

Wielościenne liczby. Gdy weźmiemy pod uwagę przykłady:

1, 2, 3, 4, 5, 6...
1, 3, 6, 10, 15, 21...
1, 4, 10, 20, 35, 56... albo
1, 4, 7, 10, 13, 16...
1, 5, 12, 22, 35, 51...
1, 6, 18, 40, 75, 126...

liczby pierwszego wiersza tworzą postęp arytmetyczny, drugiego wiersza są sumami liczb pierwszego, liczby trzeciego wiersza są sumami liczb drugiego wiersza. Liczby drugiego wiersza zwą się liczbami w i e l o b o c z n e m i, trzeciego wiersza p i r a m i d o w e m i. Zależnie od różnicy postępu arytmetycznego, liczby wieloboczne zwą się trójkątnemi, czworobocznemi, pięciobocznemi i t. d., podobnie liczby trzeciego wiersza.

Wielowodzie, ob. Hydrammion.

Wielozarodkowość, p. Poliembrjonja.

Wielożeństwo, ob. Poligamja.

Wieluń, miasto powiat. w woj. łódzkiem, 44 km na płd.-zach. od Sieradza, 2 km od kolei: Herby—Kępno, połączone linją wąskotor. z Praszką (nad granicą Śląska pruskiego), ma 11.032 miesz., cukrownię, browar, cementownię, garbarnie, młyny, tartaki i handel ziemiopłodami. W. odegrał w dziejach Polski poczesną rolę, wrastając z małego osiedla do rozmiarów potężnego grodu, który stał się w XIII. w. ośrodkiem ziemi wieluńskiej (przedtem rudzkiej), należącej w XIII. w. chwilowo do Śląska, a w l. 1370—95 jako lenno do Władysława Opolczyka. Miastem został W. już w XIII. w., najwięcej jednak zawdzięczał Kazimierzowi Wielkiemu, który opasał je murem i wystawił zamek. Z zabytków przeszłości posiada W. resztkę (bramę) z dawnych murów miejskich i starożytną kolegjatę z XIV. w. Dawna ziemia wieluńska (w woj. sieradzkiem) dzieliła się na powiaty: W. i Ostrzeszów.

Obecny p o w i a t W. ma 2.101 km² (58,8% ról i 20,7% lasów) i 181.361 miesz. (95% Polaków).

Wien, ob. Wiedeń.

Wien, 1. Wilhelm, fizyk niem., (1864—1928), prof. w Akwizgranie, Würzburgu i Monachjum. W 1911 otrzymał nagrodę Nobla za prace z zakresu hydrodynamiki i teorji promieniowania.

2. Max, fizyk niem., ur. 1866, prof. fizyki w Akwizgranie i Gdańsku, zajmował się badaniem prądów elektrycznych zmiennych, wynalazł sposób wytwarzania drgań el. mało tłumionych, polegający na zmniejszeniu oporu iskry przez rozbicie jej na mnóstwo krótkich iskierek (Löschfunken).

Wiena prawo. Iloczyn z temperatury bezwzględnej i długości fali, na którą przypada maksimum promieniowania jest wielkością stałą. Jego wartość wynosi dla ciała czarnego 0,287 cm stopni. W. p. służy do pośrednich pomiarów temperatury, a to przez pomiar rozkładu natężenia promieniowania w widmie wysyłanem przez badane ciało.

Wienbarg Ludolf, pisarz niem., (1802—1872), główne dzieło: „Aesthetische Feldzüge" (1834, nowe wyd. 1919) jest świadectwem poglądów literackich t. zw. Młodych Niemiec.

Wiener Otto, fizyk niem., (1862—1927), prof. fizyki w Lipsku, wykazał istnienie stojących fal świetlnych, w związku z tem zajmował się zagadnieniem barwnej fotografji, dając jej naukowe podwaliny.

Wiener Neustadt, miasto w Austrji Dolnej, nad rz. Fischa, połączone kanałem (61 km) z Wiedniem, przy kolei: Wiedeń—Graz z 36.956 miesz., zamkiem z XII—XVIII w., w którym mieściła się w 1752—1918 znana Terezjańska Akademja Wojskowa, kilkoma staremi kościołami i znacznym przemysłem. Miasto powstało w 1192.

Wieniawski, 1. Juljan (pseud. J o r d a n), powieściopisarz pol., (1834—1912), brał udział w powstaniu styczniowem, napisał m. i.: „Wędrówki delegata" (1874), „Przygody panów Marka i Agapita" (1875), „Ze wspomnień Marymonckich" (1879), „Z boru i dworu" (1889), „Kartki z mego pamiętnika" (1911, 2 t.). Zbior. wyd. „Pism", 1894, 6 t.

H. Wieniawski.

2. Henryk, polski mistrz gry skrzypcowej i znakomity kompozytor, * 10. lipca 1835 r. w Lublinie, † 12. kwietnia 1880 r. w Moskwie, wykształcony w konserwatorjum paryskiem pod kierunkiem Lamberta Massarta, rozpoczął już w 13. r. życia karjerę wirtuozowską, koncertując we wszystkich większych miastach Europy. Największe triumfy święcił w Rosji. W 1860 został nadwornym solistą w Petersburgu, po Apolinarym Kątskim. Wskutek scysji z namiestnikiem Bergiem w Warszawie wyjechał z kraju, udał się na tournée koncertowe z Antonim Rubinsteinem do Ameryki 1872, po powrocie zaś objął zastępczo za chorego H. Vieuxtemps'a obowiązki nauczyciela gry skrzypcowej w konserwatorjum w Brukseli. W 1877 rozpoczął znowu podróże koncertowe, mimo choroby sercowej. W czasie tournée po Rosji zaskoczyła go śmierć.—Jako skrzypek reprezentuje W. szkołę belgijsko-francuską; jako kompozytor stworzył arcydzieła stylu koncertowego: Polonez, Mazurki, dwa koncerty Fis-moll i D-moll, Warja-

cje, Fantazje (zwłaszcza z „Fausta"), sławna „Legenda" op. 17 i Ronda, nadto instruktywne Etudy. — Córka jego, Irena Dean-Paul, komponowała pieśni i utwory fort. pod pseud. Poldowski (ob.), † 1932.

3. Józef, pianista pol., (1837—1912), brat W. 2., wykształcony w konserwatorjum paryskiem, nauczyciel gry fortepianowej w Moskwie, Warszawie i ostatecznie w Brukseli, napisał uwerturę: „Guillaume le Taciturne", koncert fortepianowy, sonatę, fantazję i fugę, balladę, etudy i miniatury salonowe.

4. Antoni, ekonomista pol., ur. 1871, studjował rolnictwo w Berlinie, 1918 minister skarbu, autor licznych prac i artykułów z dziedziny gospodarczej.

5. Adam Tadeusz, kompozytor pol., * 1879, bratanek W. 2., uczeń Melcera i Noskowskiego, a Fauré'go i Gedalge'a w Paryżu, napisał opery „Megae", „Wyzwolony", balet „Lalita", komiczną operę „Król Kochanek", kompozycje orkiestralne, chóry i pieśni.

Wieniec, już w starożytności i u ludów pierwotnych używany jako uroczysta ozdoba głowy i honorowa nagroda zwycięzców, jest dziś jeszcze symbolem zwycięstwa w turniejach i zawodach sportowych; jest on również oznaką dziewictwa, hołdu, i jako taki znajduje zastosowanie w różnych okolicznościach.

Wieniewski Ignacy, współcz. pol. filolog klasyczny, wydał m. i.: „Starożytna parodja religijna" (1926, z przedmową Tad. Zielińskiego), „O zapowiadaniu przyszłych zdarzeń u Homera" (1928), „Pseudo-Homera Bój żabiomysi. Przekład" (1928).

Wieńcowe tętnice, ob. Krwionośne naczynia, Serce.

Wieńczący gzyms, g z y m s k o r o n u j ą c y (greck. gejson), zakończenie górne budowli, stanowiące podstawę, wystającą pod dach. Ob. Gzyms.

Wieprz, ob. Świnie.

Wieprz, prawoboczny dopływ średniej Wisły, długi 285 km. Wypływa we wsi Wieprzowie nieopodal Tomaszowa, przecina wyżynę Lubelską, płynąc przeważnie ku płn. pod Szczebrzeszynem, Krasnymstawem i Lubartowem, od Kocka zwraca się ku zach. i uchodzi pod Dęblinem.

Wieprz, ob. Wipper.

Wiercenie polega na robieniu otworu w pewnym materjale, obracającem się i jednocześnie dociskanem wiertłem wzgl. świdrem. Praca ta wykonywana może być ręcznie lub maszynowo przy pomocy wiertarki (ob.). Por. W i e r t ł o.

Wiercenie głębokie, zabieg górniczy, mający na celu wybicie w głąb ziemi wąskiego otworu, przez który można wydobywać kopaliny płynne, np. olej skalny, lub też próbki kopalin stałych (próbne wiercenie). Rozróżnia się u d a r o w y i o b k r ę t n y sposób wiercenia. W. udarowe polega na tem, że otwór wykuwa się przy pomocy stalowego dłóta, systematycznie podnoszonego i opuszczanego działaniem maszyny parowej. Zagłębiające się w ziemię dłóto zawieszone jest bądź na linie (sposób p e n s y l w a ń s k i), bądź na stalowych drążkach, w miarę potrzeby od góry dokręcanych (sposób k a n a d y j s k i). Ściany otworu zabezpiecza się przed zasypaniem rurami. Dlatego nadaje się otworowi przekrój kolisty, przez systematyczne obracanie dłóta dookoła jego własnej osi. Urobek wydobywa się przy pomocy t. zw. ł y ż k i w i e r t n i c z e j, t. j. rury, opatrzonej w dno, otwierające się na zawiasach tylko do wewnątrz. Siłą upadku zagłębia się łyżka w świeży urobek i wypełnia nim, zaś zapadające dno chroni zaczerpnięty urobek przed wysypaniem przy podnoszeniu. W. obkrętne świdrem diamentowym stosowane jest w bardzo twardych złożach skalnych. Świder diamentowy składa się z krótkiej rury stalowej, w której dolnym przekroju tkwi kilkanaście nieszlifowanych diamentów. Rurę wpuszcza się do szybu na sztywnem umocowaniu z wąskich rur stalowych i nadaje jej, przy pomocy maszyny parowej, szybki ruch obrotowy. Diamenty ścierają nawet najtwardszą skałę na miał, który wypłókuje się wodą, wlewaną do wnętrza szybu przez rury niosące świder. Wewnątrz zostaje rdzeń skalny, który wyłamuje się od czasu do czasu odpowiedniemi szczypcami i wyciąga do góry. Wydajność g. w. jest bardzo nierównomierna, zależnie od rodzaju złoża geologicznego. Przeciętnie waha się w granicach od kilku do kilkunastu metrów na dzień. Najgłębsze szyby wiercone dochodzą dzisiaj do 2000 m.

Wierchnieje, wieś na Ukrainie, w okręgu Artemowsk z 11.145 miesz.

Wierchnieudińsk, stolica sowieckiej republ. Mongolsko-Burjackiej, przy ujściu rz. Udy do Selengi i kolei Syberyjskiej z 27.571 miesz., portem rzecznym i lotniczym, Narod. Muzeum Burjackiem oraz przemysłem szklanym, drzewnym, skórnym i rolniczym.

Wierchnieuralsk, miasto na Uralu, w okręgu Troick, nad rz. Uralem z 10.000 miesz. oraz przemysłem młynarskim i skórnym.

Wierchnyj Ufalej, osada na Uralu, w okręgu Swierdłowsk z 12.660 miesz. i hutą żelaza.

Wierchojańsk, miasto okręgowe w republ. Jakuckiej (Syberja), nad rz. Janą, pod 67° 33' szer. płn. z 415 miesz. Wpobliżu biegun zimna (najniższa zaobserwowana temperatura —67,8°). Przed 1917 do W. zsyłano skazańców politycznych.

Wierchojańskie góry, pasmo górskie w republ. Jakuckiej, na wododziale Leny i Indigirki, długie 1500 km, szerokie 100—250 km, wysokie do 2500 m, nie dosięga jednak granicy wiecznego śniegu.

Wierchy, rocznik poświęcony górom i góralszczyźnie, wydawany od r. 1923 we Lwowie przez Polskie Tow. Tatrzańskie, pod red. J. G. Pawlikowskiego i i.

Wierczyński Stefan (Vrtel-), pol. bibljograf i historyk literatury, * 1886, od r. 1928 dyrektor Bibljoteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, oprócz licznych artykułów krytycznych z dziedziny historji literatury oraz bibljografji i bibljotekarstwa, druk. w różnych czasopismach, wydał oddzielnie: Bibljografję literatury polskiej za rok 1905 (1907), za rok 1919 (1926) i za rok 1922 (1925), co jest częścią szeroko zakrojonej pracy nad bibljografją literacką czasopism polskich w XX. w. Wydał nadto

m. i.: „Przyroda w warszawskim okresie twórczości Zygmunta Krasińskiego" (1912), „Do dziejów satyry na emigracji po r. 1831" (1914), „Rycerz-Lud" Słowackiego" (1916), „Organizacja bibljografji" (1917), „O egzemplarzu obowiązkowym w Polsce i o bibljografji oficjalnej" (1920), „Organizacja bibljografji w Polsce" (1921), „Projekt ustawy o egzemplarzu obowiązkowym" (1922), „Bibljografja. Jej istota, przedmiot i początki" (1923), „Średniowieczna poezja polska świecka" (1923), „Rozmowa człowieka ze śmiercią w literaturze średniowiecznej polskiej i czeskiej" (1926), „O najpilniejszych zadaniach naszej bibljografji" (1928), „Adam Junosza Rościszewski... i jego korespondencja z Wacławem Hanką" (1928), „Wybór tekstów staropolskich" (1930, podręcznik uniwersytecki), „Polska bibljografja morska" (1930), „Centralny katalog czasopism i wydawnictw ciągłych, znajdujących się w bibljotekach poznańskich" (1930).

Wiereszczagin Wasilij Wasiljewicz, ob. Weresczagin.

Wierix (W i e r i c x, W i r i x, W i e r x i t. d.) Jan, (1549—1617), Jérôme (1551—1619) i Anthonie (ok. 1555—1624), trzej bracia rytownicy niderlandzcy, którzy pozostawili ok. 3000 rycin, według dzieł Dürera, Stradana, de Vos'a, Sprangera, Gallego i t. d., wśród których wyróżniają się portrety. Szczególnie trudno jest w wielu wypadkach rozróżnić prace Jana i Jérôme'a. W 1866 wydał L. Alvin w Brukseli pod tytułem „Les Wierix" spis (niekompletny) ich prac.

Wiernikowski Jan, pol. orjentalista i poeta, filomata, (ok. 1800—1877), prof. języków wschodnich w uniw. w Kazaniu, przełożył niektóre ody Pindara, Tegnera „Aksel" (1842) i „Frytjof" (1861).

Wiernoleniñsk, od 1924 nazwa m. Mikołajowa (ob.) na Ukrainie.

Wiernyj (od 1922 Ałma-Ata), od 1928 stolica sowieckiej republ. Kozackiej, do 1928 gubernji Semirjeczeńsk (Dżetysu), nad rz. Ałmatynką (do Ili), przy kolei: Taszkient—W. z 45.379 mieszk. i znacznym przemysłem.

Wiersz (łac. versus, od vertere, odwracać), w poezji zespół wyrazów metrycznie ułożony i stanowiący zamkniętą całość rytmiczną. Pod s t o p ą w i e r s z o w ą rozumie się regularnie powtarzające się połączenie zgłoski silnie akcentowanej z jedną lub kilkoma zgłoskami nieakcentowanemi. Zasada budowy w. nazywa się m i a r ą w i e r s z o w ą. Oprócz przez rytmikę oddzielne części w. oraz zespoły w. mogą się wzajemnie łączyć przez rym, asonans, aliterację. Por. Metryka, Rym.

Wiersz o Wiklefie, ob. Gałka Jędrzej z Dobczyna.

Wiersz „o zachowaniu się przy stole", ob. Słota (Złota).

Wiersza, bardzo rozpowszechniona samołówka rybacka, polegająca na kombinacji zbiornika ze zwężonem, lejkowatem wejściem, utrudniającem, a nawet uniemożliwiającem ucieczkę schwytanej rybie.

Wiertarka, obrabiarka o napędzie mechanicznym lub ręcznym do robienia otworów, ob. Drewno, Metali obróbka.

Wiertło, narzędzie, zwykle stalowe, z śrubowo przebiegającemi ostremi krawędziami do robienia otworów. W zależności od przeznaczenia (np. do wiercenia w drzewie, metalu i t. d.) istnieją rozmaite rodzaje w. i sporządzane są z różnych stopów. Najzwyklejsze ręczne w. zwane są popularnie ś w i d r a m i (ob. Świder). Dla specjalnych celów, wierceń twardych materjałów, koniec w. sporządzony jest z djamentu.

Wiertniczy olej używany jest podczas wiercenia jako smar i środek chłodzący.

Wiertz Antoine, malarz belg., (1806—1865), kształcił się w Antwerpji i w Rzymie, dążył w swych dziełach do monumentalności w stylu Michała Anioła i Rubensa. Zrazu malował sceny mitologiczne i religijne, jak: „Walka o zwłoki Patroklosa", „Triumf Chrystusa i jego następstwa dla kulturalnego rozwoju ludzkości" itd. Po 1850 wkracza na tory filozofji i wizjonerstwa. Z tego okresu główne dzieła: „Głód", „Szaleństwo i Zbrodnia", „Myśli i wizje głowy straconego", „Sekunda po śmierci" i in. Wyd. zbior. pism p. t. „Oeuvres littéraires de A. W." (1869).

Wierusz-Kowalski, ob. Kowalski-Wierusz.

Wierzbowski Kazimierz, kaznodzieja jezuicki, † 1744, głośny ze swej opozycji przeciw reformie językowej Konarskiego, pierwszy teoretyk zepsutego smaku w dobie saskiej, napisał m. i. „Fama polska publiczne stany i młódź szlachetną informująca" (1720, 5 wydań, wzory listów makaronicznych).

Wieruszów, miasto w pow. Wieluń (woj. łódzkiej), nad rz. Prosną, przy kolei: Kępno—Podzamcze z 4.799 mieszk., garbarnią, młynami i handlem.

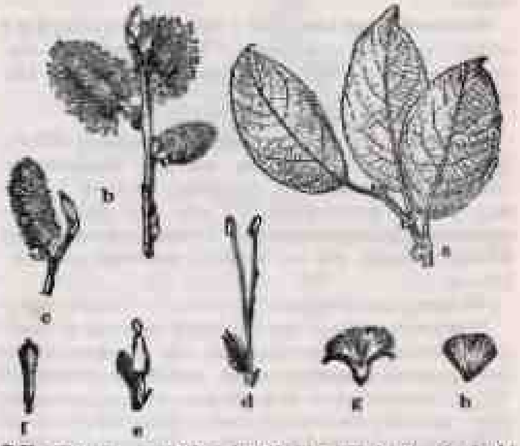

Salix caprea. a. Pęd z liśćmi i przylistkami, b. kotki męskie, c. żeńskie, d. kwiat męski, e. żeński, f. owoc, g. owoc pęknięty, h. nasienie z puszkiem.

Wierzba (Salix L.), rodzaj z rodziny Salicaceae, drzewa lub krzewy dwudomowe, występują na półkuli płn. w strefie umiarkowanej i zimnej, łatwo ulegają krzyżowaniu między sobą. W. k r u c h a (S. fragilis L.), drzewo, rzadziej krzew, ma gałązki połyskujące, kruche, liście lancetowate, zamłodu lepkie, kwitnie ze wszystkich w. najpóźniej. Rośnie w Europie, na wschodzie oraz na Syberji. W. b i a ł a (S. alba L.), drzewo dochodzące 30 m wysokości lub też krzew, ma liście jedwabisto-owłosione, zamłodu obustronnie, później tylko na stronie spodniej. Rośnie w Europie, płn. Afryce, zach. i płn. Azji. W. p ł a c z ą c a (S. elegantissima K. Koch) charakteryzuje się gałązkami biczowato zwisającemi wdół, ma liście lancetowate, zwierzchu żywo zielone. Pochodzi z Japonji i Chin, w Polsce często hodowana w parkach i na cmentarzach tylko w okazach żeńskich. W i t w a, w. w i c i o w a (S. viminalis L.), krzew lub rzadziej drzewo o liściach krótkoogonkowych, równowąskich lub równowąskolancetowatych, o gałązkach giętkich i bardzo odpornych, występuje w Europie i płn. Azji. Pędy używane w koszykarstwie. I w a (S. caprea L.), krzew lub drzewo o gładkiej korze, dużych, jajowatych liściach, falisto ząbkowanych, zamłodu owłosionych, pędy kwiatowe jako t. zw. „palmy" używane w niedzielę palmową. W i k l i n a (S. purpurea L.), krzew do 6 m wysokości, o młodych pędach czerwonych, nagich, liście łopatkowato-lancetowate, występuje nad rzekami i potokami, rośnie w Europie i w zach. Azji. S. cinerea (łoza, łozina), krzew o pędach szaro owłosionych, liście matowe, spodem okryte filcowatym włosem. W strefie zimnej, w górach oraz jako relikty po epoce lodowej występują bardzo niskie krzewy, np. w. n i b y z i e l n a (S. herbacea L.), w. ż y ł k o w a n a (S. reticulata L.) itd.

W. rozmnażają się bardzo łatwo przez sadzonkowanie. Drewno miękkie; kora używana w garbarstwie. Wielkie znaczenie posiadają jako materjał koszykarski, sadzi się je również w celu umacniania brzegów.

Wierzbicki, 1. Józef Stanisław, poeta pol., * 1853, wydał m. i.: „Z życia" (1880, dramat), „Poezje" (1882—4, 2 t.), „Hanka" (1888), „Zosia" (1890), „Poezje" (1894), „Rapsody" (1901), „Księga sonetów" (1922).

2. Andrzej, polski ekonomista i polityk, ur. 1877, ukończył Instytut Technologiczny w Petersburgu, zczasem naczelny dyrektor Centr. Związku Pol. Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów, 1919—27 poseł na sejm z ramienia Narodowej Demokracji, 1918 minister przemysłu i handlu. Napisał m. in.: „Prawda o Górnym Śląsku" (1921), „Ogólny pogląd na rozwój przemysłu polskiego" (1929), „Polska wobec Hagi i Genewy" (1929), „Wytyczne przyszłego traktatu handlowego polsko-niemieckiego" (1929), „Zagadnienie etatyzmu i neoetatyzmu w Polsce" (1929).

Wierzbięta (W i r z b i ę t a) Maciej, pisarz pol. i drukarz krakowski, (1523—1605), w drukarni swojej w Krakowie w l. 1554—90 wydał wiele dzieł przeważnie protestanckich, m. i. Reja, przełożył Henryka Korneljusza Agryppy „O szlachetności a zacności płci niewieściej..." (1575, przedruk z unikatu 1891), „Tablica albo Konterfekt Cebesa tebańskiego filozofa" (1581, wierszem).

Wierzbiński Maciej (pseud. R o m a n R o l a), powieściopisarz pol., * 1862, wydał m. i.: „Nowele" (1899), „Akwarele angielskie", „Kniaź i księżna" (1908, pow. hist. z XVIII. w.), „W przeklętym domu" (1908), „Zakazana muzyka" (1910), „Bies i skarbonka", „Pod Mysią wieżą", „Małżeństwo na próbę", „Oaza miłości" (1911), „Pięść Marcina Wilczka" (1912), „Szalony rok" (1915), „Wiosna ludów" (1919), „Honor, Dolar i spółka" (1918), „Siostra Felicja" (1922, przedtem w „Bibl. Warsz." 1908), „Menażerja" (1924), „Jego dwie żony", „Wielka gra", „Wolność" (1927), „Pękły okowy" (1929).

Wierzbna niedziela, nazwa ludowa niedzieli palmowej.

Wierzbnik, miasto w pow. Iłża (woj. kieleckie), nad rz. Kamienną, przy kolei: Skarżysko—Tarnobrzeg z 5.459 mieszk. oraz przemysłem młynarskim, ceramicznym, szklanym, drzewnym i fabr. narzędzi rolniczych. W. został założony w 1624.

Wierzbno, dzielnica płd. Warszawy, leżąca na płd. od Mokotowa, przy drodze do Piaseczna.

Wierzbołów (Wierzbołowo, lit. Virbalis), miasto w pow. Wiłkowyszki na Litwie, stacja graniczna kolei: Kowno—Królewiec, nad rz. Szyrwintą z 3.983 mieszk. Miastem jest W. od 1593.

Wierzbowate, p. Salicaceae.

Wierzbowe (Salicales), rząd roślin dwuliściennych, bezpłatkowych, o kwiatach jednopłciowych anemogamicznych lub też entomogamicznych, liście naprzemianległe z przylistkami, kwiaty zebrane w proste kłosy. Okwiatu brak lub też bardzo uwsteczniony. Pręcików 2 do wielu, słupek z dwu owocolistków, jednokomorowy o wielu zalążkach, owocem puszka. Jedyna rodzina Salicaceae.

Wierzbowski, 1. Piotr Paweł, biskup sejneński czyli augustowski, (1818—1893), wyświęcony na kapłana 1841, 1855 proboszcz w Suwałkach, 1870 kanonik katedry sejneńskiej, od 1872 biskup w Sejnach.

2. Teodor, historyk, (1853—1923), studja w Warszawie, tamże od 1886 profesor literatury polskiej na uniwersytecie. Następnie mianowany dyrektorem Archiwum Głównego odznaczył się na polu badań archiwalnych. Napisał: „Krzysztofa Warszewickiego niewydane pisma, listy etc." (1883), „Uchansciana" (4 t., 1884—92), „Krzysztof Warszewicki i jego dzieła" (1887), „Mickiewicz w Wilnie i Kownie" (1888), „Bibliographia polonica saeculorum XV et XVI" (1889—94, 3 t.), „Jana Ostroroga Pamiętnik ku pożytkowi Rzeczypospolitej zebrany" (1891), „Jakób Uchański" (1895), „Matricularum regni Poloniae summaria 1447—1548" (1905—12, 5 t.), „Vademecum", podręcznik dla studjów archiwalnych (1908) i w. i. Kierował wydawnictwami: „Bibljoteka zapomnianych poetów i prozaików polskich XVI—XVIII w." (1886—1908, 25 t.) oraz „Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie, 1775—1794".

Wierzbówka, roślina, ob. Epilobium.

Wierzbówka (białka w., Stilpnotia salicis L.), ćma pokrewna mniszce, 4.5 cm rozpiętości, lśniąco biała. Składa jaja kupkami na wierzbach i topolach. Owad lata w czerwcu. Żyje w Europie, Azji i Ameryce płn.

Wierzchniactwo, ob. Epispadia.

Wierzchołek kąta, punkt, z którego wychodzą tworzące kąt ramiona.

Wierzchołek wzrostu (w. wegetacji), u roślin ta część pędu lub korzenia, na której znajduje

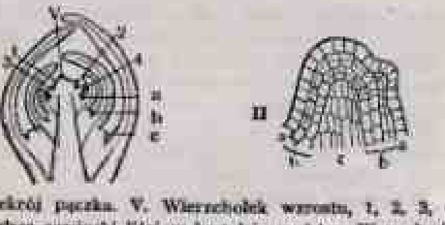

I. Przekrój pączka. V. Wierzchołek wzrostu, 1, 2, 3, 4 najmłodsze zawiązki liści w kształcie guzków. W pachwinach nieco starszych liści zawiązują się wierzchołki wegetacyjne pędów bocznych a, b, c (powiększ. 13-krotnie). II. Przekrój wierzchołka wzrostu, powiększ. 150 razy. a. dermatogen, b. peribłem, c. plerom.

się tkanka twórcza, warunkująca wzrost na długość. U kryptogamów w. w. składa się z jednej komórki szczytowej. Natomiast u nasiennych w. w. składa się z trzech warstw: centralnej, cylindrycznej zwanej plerom, z której powstanie rdzeń wraz z wiązkami, otaczającej ją pramiazgi (peribłem), z której rozwinie się kora pierwotna, oraz jednowarstwowej najzewnętrzniejszej warstwy, dermatogen, z której rozwinie się skórka. Na korzeniach z w. w. tworzy się prócz wymienionych części także czapeczka korzeniowa.

Wierzchołkowe kąty, kąty, które mają wspólny wierzchołek, a ramiona jednego są przedłużeniami ramion drugiego.

Wierzchosławice, wieś w pow. Tarnów (woj. krakowskie), na lewym brzegu Dunajca, 1,5 km od stacji kolej. Bogumiłowice z 1.731 mieszk. i tartakiem. W W. urodził się i mieszka Winc. Witos.

Wierzchotka, p. Kwiatostan.

Wierzchowiec, koń używany do jazdy konnej, p. Koń.

Wierzeje, duże, dwuskrzydłowe wrota.

Wierzejski Antoni, zoolog pol., (1843—1916), od 1889—1912 prof. zoologji na Uniw. Jag., zajmował się hydrobiologją, zwłaszcza gąbkami, skorupiakami, wrotkami i embrjologją mięczaków. Badał jeziora tatrzańskie. Napisał wiele prac specjalnych, np. „Wrotki Galicji", „Przegląd fauny skorupiaków galicyjskich" (1885) i i.

Wierzyca, lewoboczny dopływ dolnej Wisły, długi 100 km. Wypływa w okolicach Kościerzyny, płynie pod Starogardem, a uchodzi pod Gniewem.

Wierzyciel (łac. creditor), osoba, której z osobistego stosunku prawnego przysługuje pretensja, wierzytelność do osoby drugiej, zobowiązanej, dłużnika. Por. Dług, Zobowiązania.

Wierzynek Mikołaj, mieszczanin krakowski, z pochodzenia Niemiec, um. 1368, żupnik wielicki, w 1364 urządził ucztę, na której byli obecni cesarz Karol IV., Piotr, król Cypru, Ludwik węgierski, Waldemar duński. Sławny z swego bogactwa, stał się symbolem zamożności mieszczaństwa krakowskiego.

Wierzyński Kazimierz, poeta pol. z grupy „Skamandra", * 1894, studja w uniw. lwowskim i warszawskim, od r. 1931 założyciel i redaktor „Kultury", tygodnika poświęconego twórczości i krytyce. Odznaczony w r. 1925 nagrodą Pol. Tow. Wydawców Książek i w r. 1928 nagrodą olimpijską za cykl poetycki p. t. „Laur olimpijski" (1928, przekłady niem. i franc.). Charakterystykę ob. t. 13, str. 252. Wydał nadto: „Wiosna i wino" (1919), „Wróble na dachu" (1920), „Wielka Niedźwiedzica" (1922), „Pamiętnik miłości" (1925), „Utwory zebrane" (1929), „Rozmowa z puszczą" (1929), „Pieśni fanatyczne" (1929), nowe wiersze i nowele w czasopismach.

Wiesbaden, stolica rejencji w Hessen-Nassau (Niemcy), na prawym brzegu Renu, 109 m nad poz. morza, u płd. podnóży gór Taunus ze 151.961 mieszk. Miasto pozbawione niemal zupełnie zabytkowych budowli jest jednem z pierwszych w Niemczech zdrojowisk i uzdrowisk klimatycznych (w 1929 r. 151.841 gości) z 27 cieplicami solankowemi, oraz ośrodkiem znacznego przemysłu (maszynowego, metalowego, chemicznego, spożywczego) i handlu winem, posiada też 2 porty rzeczne i port lotniczy. Z Moguncją łączy W. szereg kolejek elektr. Poza tem mamy tu szereg muzeów, bibljotek, instytutów naukowych i teatrów. Miasto (od XIII. w.) było w l. 1815—66 stolicą księstwa Nassau.

Wiesdorf (od 1930 Leverkusen), miasto w Nadrenji (Niemcy), przy kolei: Düsseldorf—Kolonja, nad Renem z 42.662 mieszk. i znacznym przemysłem. Miastem jest W. od 1920.

Wiesenberg Leon, współczesny pisarz dramatyczny, * 1873, napisał: „Dwa światy" (1909), „Dolorosa" (1911), „Nasz czyn" (1920), „Tajemnica" (1922) oraz popularne „Ojciec" (1910) i „Sądny dzień" (1917).

Wieser, 1. Franz, austrj. geograf i historyk kartografji, (1848—1923), dyrektor Landesmuseum w Innsbrucku i profesor tamże, autor szeregu prac z zakresu historji geografji i wydawca paru map średniowiecznych.

2. Friedrich von, ekonomista niem., (1851—1926), prof. w Pradze (1884), w Wiedniu (1903), 1917—19 minister handlu. Główny przedstawiciel nauki (którą sam ugruntował) o wartości podmiotowej, napisał m. in.: „Der natürliche Wert" (1889), „Recht und Macht" (1910), „Das Gesetz der Macht" (1926).

Wiesiołek, roślina, ob. Oenothera.

Wiesiołkowate, rodzina roślin, ob. Oenotheraceae.

Wiesiołowski, 1. Krzysztof, um. 1637, marszałek na sejmach 1609 i 1618, 1619 marszałek nadw. lit., 1635 marszałek w. litewski.

2. Franciszek, działacz polityczny i pamiętnikarz, (1814—1867), brał udział w ruchach powstańczych (1833, 1846), napisał: „Ustęp z moich wspomnień" i „Pamiętnik z r. 1845—1846" (1868).

3. Ludwik, malarz pol., (1854—1892), kształcił się w petersburskiej Akademji, w Rzymie i w Paryżu. W 1887 założył w Warszawie Szkołę malarstwa dla kobiet. Główne dzieła: „Chrystus i jawnogrzesznica", „Columbarium", „Dawid grający na harfie", „Ofiary Tyberjusza", „Wyspa syren", „Maskarada", „Przy pieleniu", „Protektorowie sztuki", „W ogrodzie" i in.

Wiesner Julius, botanik niem., (1838—1916), wiele podróżował. Stworzył szereg subtelnych chemicznych i fizycznych metod badania fizjologji roślin, zajmował się stosunkiem światła do procesów wegetacji, wzrostem i ruchem roślin.

Wieszcz, jasnowidz, człowiek, przepowiadający przyszłość, zczasem także natchniony poeta. W. nazywano często, zwłaszcza w okresie rozbiorowym, wielkich poetów romantycznych: Mickiewicza, Słowackiego, Krasińskiego („trzech w.").

Wieszczycki Adrjan, poeta pol. z pierwszej pol. XVII. w., † 1654. Główne dzieło: „Sielanki albo Pieśni" (1634, nowe wyd. 1911). Nadto: „Ogród rozkoszny" (1656, przedruk homograf. unikatu 1910).

Wieś, osiedle stałe o większem (w przeciwstawieniu do osiedli jednodworczych i przysiółków) skupieniu domów, którego mieszkańcy trudnią się głównie rolnictwem (leśnictwem, rybołówstwem i t. p.). Poza tem odróżnia wsie od miast wielkość, sposób zabudowania i charakter ustrojowy. O ile jednak każda wieś musi obok własnej nazwy posiadać pewne minimum domów i budynków gospodarczych oraz pewien obszar użytkowy o mniej lub więcej określonych granicach, o tyle nie zawsze musi stanowić odrębną jednostkę administracyjną.

Zależnie od różnych zwyczajów, położenia geograficznego, warunków gospodarczych i prawno-ustrojowych mamy też najrozmaitsze rodzaje wsi. Na obszarach silnie uprzemysłowionych (np. w polskiem zagłębiu węglowem) w. zbliżają się swym charakterem do miast, w górach mamy w. silnie rozproszone, na obszarach bagnistych małe i t. d. Wielkie zwłaszcza różnice zachodzą w kształtach poszczególnych w. Możemy tu wyróżnić 4 zasadnicze typy, mianowicie wsie samotnicze (rozproszone), jednoulicowe (ulicówki, rzędówki, łańcuchówki), zabudowane wzdłuż dróg, dolin lub rzek, dalej wsie okrągłe (okolnice) i owalne, budowane w ten sposób w celach obronnych, oraz wielodrożnice (wsie kupowe), zbudowane asymetrycznie i bezładnie, a właściwe dla obszarów pierwotnie bezleśnych o starem osadnictwie. Dodać trzeba, że przeprowadzenie dokładnej granicy między pojęciem w. i innych osiedli jest rzeczą prawie niemożliwą, a to z powodu licznych przemian dokonanych nietylko w ciągu ubiegłych wieków, ale i ewolucji postępującej współcześnie, oraz różnych warunków gospodarczych, społecznych, ustrojowych i t. Niejednakowy jest również sposób powstawania w., przyczem genetycznie podzielić je możemy na w. powstałe drogą kolonizacji i w. wysiółkowe, stanowiące jakby odrośla w. macierzystych. — O gminach wiejskich, ob. w t. 13 art. Samorząd terytorjalny (str. 49 nn). O w. w dawnej Polsce por. art. Chłopi.

Wietor Hieronim, drukarz krakowski, † 1536, najpierw księgarz w Wiedniu, w r. 1518 osiadł w Krakowie i prowadził drukarnię, którą po jego śmierci utrzymała wdowa po nim Barbara do r. 1549. Wydał m. i. najdawniejszą z dochowanych książek polskich: „Rozmowy Salomona z Marchołtem" (1521).

Wietrzak, ob. Wietrznik.

Wietrzenie, zmiany, zachodzące na powietrzu na powierzchni minerałów i skał. Fizyczne zmiany zachodzą przy zmianach temperatury: w dni gorące następuje rozszerzanie się minerałów i skał, które następnie wieczorem ulegają skurczeniu; skutkiem tego następuje rozluźnienie cząsteczek, zwłaszcza w skałach złożonych z różnych minerałów ze względu na ich rozmaitą rozszerzalność. Zjawisko to występuje bardzo wyraźnie zwłaszcza w pustyniach gorących krajów, gdzie skały wskutek bardzo silnej insolacji rozgrzewają się nieraz do temperatury 70°, oziębiając się następnie do temp. zamarzania wody. Na mniejszą skalę podobne zjawiska występują i u nas w obszarach górskich, gdzie różnica między temp. dnia i nocy, zwłaszcza w lecie, jest znaczna.

W. sprzyja również zamarzanie wody w szczelinach skał, powodujące rozsadzanie ich i kruszenie. W. chemiczne polega na utlenianiu się pewnych związków (siarczki na siarczany, związki żelazawe na żelazowe), przybieraniu wody lub kwasu węglowego, rozpuszczaniu pewnych związków w wodzie i t. d. Biologiczne w. zachodzi, gdy niszczącym czynnikiem jest świat organiczny. Główną rolę odgrywają tu organizmy roślinne, których korzenie wciskając się w skałę powodują jej rozsadzanie, przy równoczesnem wydzielaniu dwutlenku węgla, który łącząc się ze składnikami skał daje początek rozpuszczalnym węglanom. Duże znaczenie posiadają także różne bakterje, zwłaszcza nitryfikacyjne, które pochłaniają z powietrza amonjak i przerabiają go na kwas azotowy, działając na składniki skał.

Ostatecznym produktem w. jest gleba, zawierająca obok substancyj mineralnych, a przedewszystkiem ziarenek piasku i cząsteczek ilastych połączenia humusowe.

Wietrzenie, zdolność odczucia i rozróżnienia zapachów na wielką odległość; u wielu zwierząt, np. u psa umożliwia tropienie.

Wietrzna ospa (łac. varicellae), bardzo zaraźliwa lecz łagodna choroba dziecięca, o czasie wylęgania 14—17 dni, poczem, przy podniesionej gorączce, występują na ciele i twarzy czerwone plamki, z których wytwarzają się pęcherzyki z wodojasną zawartością, zasychające po kilku dniach. Jeśli pęcherzyk zropieje, może pozostawić bliznę.

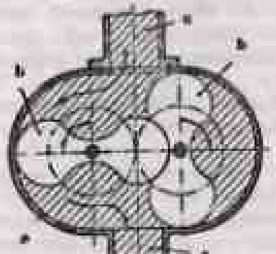

Wietrznik syst. Rootsa.

Wietrznik lub wietrzak, zwany także wentylatorem, jest to urządzenie do ssania ciał lotnych, np. zanieczyszczonego powietrza w kopalniach, budynkach i t. d. Zaliczamy do w. dmuchawy, w. odśrodkowe i w. o tłokach zębnikowatych. Na rycinie

pokazany jest w. tego ostatniego typu, systemu Rootsa. Dwa dwuzębowe tłoki b obracają się w odwrotnych kierunkach i z jednej strony wzajemnie zazębiają się, z drugiej zaś ślizgają się po powierzchni szczelnie przylegających ścian osłony a. W ten sposób zostaje powietrze przy c wsane, a przy d wypchane.

Wiewiór, ob. Rzeżączka.

Wiewiórecznik, ob. Tupaiidae.

Wiewiórka, ob. Wiewiórkowate.

Wiewiórka latająca, p. Phalangeridae.

Wiewiórkowate (Sciuridae), rodzina gryzoni. Zwierzęta średniej wielkości, żyjące na drzewach lub w norach ziemnych. Oczy duże, zwrócone ku przodowi. Przednie odnóża krótsze z 4, tylne z 5 palcami. Ogon długi owłosiony. Dzielą się na: Sciurinae, Pteromyinae i Arctomyinae. *Wiewiórki właściwe* (Sciurinae) z puszystym ogonem żyją na prawie całej ziemi (prócz Australji). *Wiewiórka* (Sciurus vulgaris L.), do 45 cm dł. (z ogonem) ma sierść zmienną, od rudej przez szaropopielatą do czarniawej, na brzuchu białą. Uszy zakończone pędzelkami włosów. Żyje w lasach Europy i Syberji po Ałtaj. Żywi się owocami, obgryza młode pędy. Na zimę robi zapasy, zimuje bez stałego snu zimowego. W Ameryce żyje w. *szara* (S. carolinensis Gm.), w Indjach w. *olbrzymia* (Ratofa indica Erxl.), wielkości kota. *Pręgowce*, np. p. *burunduk* (Tamias asiaticus Gm.) żyjący w Azji i p. *czipmunk* (T. striatus L.) w Ameryce płn. mają torebki policzkowe.

Wieża, budowla okrągła lub wieloboczna, której wysokość przewyższa znacznie średnicę podstawy. W. mogą być obronne, kościelne, sygnałowe, latarnie morskie i t. d. Wieże kościelne budowano od czasów Konstantyna W., bądź związane z fasadą (np. bazylika w Turmanin w Syrji), bądź stawiane osobno (np. San Apollinare in Classe w Rawennie). W. przy meczetach zwą się *minaretami*. Krzywe w. (w Pizie, Bolonji, Magdeburgu i i.) polegają przeważnie na przypadkowem skrzywieniu pionu, a równowagę zawdzięczają temu, że linja prostopadła do poziomu, wykreślona z punktu ciężkości w., nie wybiega poza jej podstawę.

Wieża Babel, olbrzymia budowla, którą według biblji (1. Mojż. 11, 1—9) zaczęli stawiać potomkowie Noego, nie mogli jej jednak dokończyć, ponieważ Jahwe pomieszał języki tym, którzy przy niej pracowali. W rzeczywistości posiadało każde większe miasto babilońskie i asyryjskie taką wieżę, a właściwie piramidę stopniową („zikurat"), dla celów religijnych, astronomicznych i wojskowych.

Wieża ciśnień, ob. Wodociąg.

Wieże absorbcyjne, stosowane na wielką skalę w przemyśle urządzenia do absorbcji (ob.) lotnych związków chemicznych; por. Siarkowy kwas, Chemiczny przemysł.

Wieżyca, najwyższe wzniesienie (331 m) na pojezierzu Pomorskiem, w okolicy jezior Raduńskich.

Więcbork, miasto w pow. Sępolno (woj. pomorskie), przy kolei: Nakło—Chojnice z 2.588 mieszk., młynami, gorzelnią, tartakiem i fabr. mebli. Miastem jest od 1767.

Więcierz, bardzo rozpowszechniona samołówka rybacka, składająca się z worka ze siatki, rozpiętego na kilku obręczach, dającego się swobodnie złożyć; często w. zaopatrzone są w jedno lub więcej skrzydeł, celem skierowywania ryb do jego środka.

Większość, w matematyce stosunek, zachodzący między dwiema różnemi liczbami rzeczywistemi. Jest nieodwracalny, gdyż jeśli a większe od b, to b nie jest większe od a. Posiada własność przechodniości, t. zn. jeśli a większe od b, b większe od c, to a większe od c. Oznaczamy $a > b$ (czytaj a większe od b).

Wiązałki, w rolnictwie narzędzia sprzężajne lub o napędzie mechanicznym, służące do równoczesnego żynania i wiązania w snopy zbóż.

Więzienie, por. art. Kara i Więziennictwo.

Więziennictwo. Ogół wszelkich urządzeń państwowych, służących do ograniczenia wolności przestępców, skazanych na kary wolnościowe. Więzienia w dzisiejszem znaczeniu pojawiają się już w epoce średniowiecza. Do końca w. XVI. więzienia te były głównie pod ziemią lub w postaci wież pozbawionych światła. Dopiero z pocz. XVII. w. sądownictwo karne poczyna posługiwać się nieco bardziej humanitarnemi zakładami karnemi. W w. XVIII. w większości państw europejskich spotykamy więzienia, służące głównie do przetrzymywania włóczęgów, prostytutek, drobnych złodziei i chorych umysłowo. Wówczas już stan więzień stanowi przedmiot zainteresowań naukowych, w szczególności zaś praca Anglika Howarda obudziła wielkie zainteresowanie („O stanie więziennictwa w Anglji i Walji", r. 1777) i przyczyniła się do wprowadzenia systemu, w którym więźniowie dniem i nocą przebywali w celach osobnych (t. zw. *system pensylwański*). W stanie Nowego Jorku wprowadzono w r. 1823 w Auburn regulamin więzienny, zwany później *systemem Auburn*, polegający na wspólnej pracy podczas dnia, dokonywanej przez wszystkich więźniów, a na odosobnieniu celkowem w nocy. Angielskie więzienie Pentonville przyjęło w połowie w. XIX. szereg ulg dla więźniów, jak spacer itp. i w tym zakładzie karnym znajdujemy początki systemu progresywnego, albowiem więźniowie podzieleni byli na klasy, zależnie od swego zachowania. W czasach najnowszych pojawiają się w w. tendencje do wprowadzania t. zw. *open door* (otwarte drzwi), systemu, polegającego na przetrzymywaniu więźniów w zakładach nieodosobnionych od reszty świata (sowieckie więzienie Lefortowo). Z obecnie istniejących systemów najważniejsze: system *celkowy*, w którym więzień przebywa cały czas odosobniony w celi, przyczem dla zapobiegnięcia psychoz łatwo powstających u osobników, pozostających w odosobnieniu, personel więzienny i odpowiednia praca mają utrzymywać więźnia w stanie równowagi psychicznej; system *wspólności*, w którym więźniowie pracują za dnia wspólnie, ale milczenie jest obowiązkowem; na noc zaś odprowadza się więźniów do celi; system *progresywny*, zwany także *iryjskim* od Waltera Croftona, polegający na stopniowem przyzwyczajaniu więźnia do odzyskania wolności; system *kla*-

syfikacyjny, polegający na przyznawaniu więźniom szeregu ułatwień, prowadzących nawet do przedterminowego zwolnienia, jeśli więzień należycie zachowuje się w więzieniu. *W Polsce* w. zorganizowane jest na zasadzie rozporządzenia Prezydenta R. P. z dnia 7. marca 1928 r. Więzienia podlegają Ministerstwu Sprawiedliwości bez wszelkiej ingerencji sądu. Dzielą się one na trzy klasy, zależnie od czasu trwania kary, odsiadywanej przez skazanych. Zalecone jest indywidualne traktowanie więźniów, przyczem zasadniczym systemem jest progresywność. Czynnik obywatelski powołany jest do współpracy w dziedzinie w. w postaci t. zw. komitetów więziennych.

Więzień stanu, w epoce rządów absolutnych osoba, którą pozbawiono wolności nie na mocy wyroku sądowego, lecz z nakazu władcy.

Więzozrost, inaczej syndesmosis, ob.

W. I. G., ob. Wojskowy Instytut Geograficzny.

Wigan, miasto w Lancashire (Anglja), przy kolei: Manchester—Liverpool z 88.003 mieszk. oraz znacznym przemysłem i kopalniami węgla.

Wigand z Marburga, kronikarz krzyżacki z XIV. stulecia, jego niemiecką kronikę, pisaną wierszem, przełożono na łacinę dla Długosza.

Wight, wyspa u płd. wybrzeża Anglji z 381 km² i 87.000 mieszk. Wyspę oddzielają od lądu cieśniny Solent i Spithead. Dzięki łagodnemu klimatowi i prawie śródziemnomorskiej roślinności wyspa jest uczęszczaną zimową stacją klimatyczną. *Stolicą* jest *Newport* we wnętrzu wyspy. Od 1888 tworzy osobne hrabstwo.

Wigilja, ob. Vigilia.

Wigilja Bożego Narodzenia (Wilja), przeddzień Bożego Narodzenia, dzień postny, zawsze 24 grudnia, obchodzony bardzo uroczyście, najbardziej nastrojowy dzień w roku kościelnym. Zwyczaj łamania się opłatkiem przed obiadem wieczorem.

Wigonja, zwierzę, p. Lama.

Wigowie (Whigs), ob. Tory i Whig.

Wigry (Wigierskie jez.), duże jezioro w pow. Suwałki, 9 km na płd.-wsch. od tego miasta, ma 24 km² i jest głębokie do 44 m.

Wigtownshire, przybrzeżne hrabstwo w płd.-zach. Szkocji z 1263 km² i 29.006 mieszk. Stolicą jest *Wigtown*.

Wigwam, pokryta skórą lub matami chata Indjan Ameryki Płn.

Wijące rośliny, inaczej pnącza, ob. Liany.

Wije (Myriapoda), gromada członkonogów. Zwierzęta lądowe o wyglądzie robakowatym. Na głowie para rożków, oczy pojedyncze lub zanikłe, 3 lub 4 pary szczęk. Tułów składa się z pierścieni, z których każdy ma 1 lub 2 pary członkowanych nóg. System nerwowy składa się z mózgu i sznura gangljów. Przewód pokarmowy składa się z przełyku ze ślinniankami, żołądka z woreczkami wątrobowemi i jelita z 2—4 cewkami Malpighiego. Serce stanowi naczynie pulsujące w całym tułowiu. Oddychają tchawkami. Rozdzielnopłciowe. Żyją pod kamieniami, żywią się owadami lub częściami roślinnemi. Niektóre mają na szczękach gruczoł jadowy z jadem, śmiertelnym nawet dla małych ptaków. Około 600 gatunków żyjących. Kopalne w karbonie i trzeciorzędzie, w bursztynie, a nawet w sylurze i dewonie.

Rzędy: 1) *Dwuparce* (Diplopoda) z 2 parami odnóży na pierścieniu. *Krocionóg ziemny* (Julus terrestris L.), *skulica* (Glomeris marginata Latr.) itp.

2) *Pareczniki* (Chilopoda) mają 3 pary szczęk i 1 parę nóg na pierścieniu. *Skolopendra* (Scolopendra L.), *przetarcznik* (Scutigera Lamm.) z bardzo długiemi nogami.

3) *Pauropoda*, małe (1 mm) z 10 segmentami, ślepe, żyją w mchu.

4) *Symphyla*, podobne do larw owadów, z 24 segmentami. Scolopendrella Gerv.

Wikarjusz (*wikary*, łac. vicarius), zastępca; zastępca nauczyciela; pomocnik proboszcza; w. *apostolski*, biskup zastępujący papieża na terenach misyjnych; w. *generalny*, zastępca biskupa w diecezji.

Wikingowie, ob. Wikingów okres.

Wikingów okres, czas największego rozkwitu potęgi ludów skandynawskich (793—1066), nazwany tak od *wikingów*, wojowników, wyruszających z rodzinnych fiordów (vik), na rabunek i podbój nowych krajów. Zetknięcie się z kulturą środkowo i południowo europejską wywołało rozwój materjalnej i duchowej kultury tych ludów; w sztuce widać silne wpływy germańskie. Broń w. składała się z mieczy, lanc, siekier, maczug, łuków i strzał, okrągłych tarcz, pancerzy i hełmów. Por. Normanowie, Waregowie, Metalowa epoka.

Wiklina, ob. Wierzba.

Wikłacz, ptak, p. Tkacze.

Wikszemski Mamert, poeta pol., (1872—1908), poezje rozrzucone po czasopismach, m. in. w „Chimerze", „Sfinksie", „Prawdzie". Ob. t. 13, str. 241.

Wiktor (łac. victor, zwycięzca), męskie imię własne.

Wiktor, imię trzech świętych:

1. W. z Marsylji, święty męczennik za Maksymjana.

2. W. Mauretańczyk, żołnierz, święty męczennik za Maksymjana w Medjolanie.

3. ob. Wiktor I., papieże.

Wiktor, imię kilku papieży:

W. I., (189—199), święty. — W. II., (1054—1057), zwalczał symonję. — W. III., (1086—87), opat z Cassino, do Rzymu wogóle nie wkroczył. — W. IV., imię dwu antypapieży: 1138 i 1159—64.

Wiktor Jan, powieściopisarz pol., * 1890, wydał: „Oporni" (1920), „Przez łzy" (1923), „Legendy o grajku bożym" (1925), „Burek" (1925), „Srogi pies i sentymentalny zając" (1928), „Tęcza nad sercem" (1928, II. wyd. 1932, przekład niem.), „Gołębie przy kościele" (1929), „Zwarjowane miasto" (1931), „Czarna Rózia" (1932), „Eros na podwórzu" (1932). W r. 1931 odznaczony nagrodą krakowskiego Związku Zaw. Literatów Polskich. Charakterystykę ob. t. 13, str. 251.

Wiktor Amadeusz, książęta sabaudzcy i królowie sardyńscy.

1. W. A. I., książę sabaudzki, syn Karola Emanuela I., (1587—1637), panował po ojcu.

2. W. A. II., (1666—1732), następca ojca Ka-

rola Emanuela II., panował od 1675, w czasie wojny 1688—97 należał od 1690—96 do koalicji antyfrancuskiej. Po wybuchu wojny sukcesyjnej hiszpańskiej zawarł przymierze z Francją (1701). W pokoju w Utrechcie (1713) otrzymał Sycylję jako królestwo, które musiał zamienić na Sardynję (1720). Założył akademję w Turynie, wydał kodeks praw (Codex Victorianus), prześladował Waldensów, abdykował w 1730.

3. W. A. III, syn Karola Emanuela III., król sardyński (od 1773), (1726—1796), wróg rewolucji francuskiej, ożeniony z Marją Antoniną, córką Filipa V. hiszpańskiego.

Wiktor Emanuel, królowie sardyńscy i włoscy.

1. W. E. I., król Sardynji, drugi syn króla Wiktora Amadeusza III., (1759—1824), ożeniony z arcyksiężniczką austrjacką, w pokoju paryskim 1814 otrzymał Piemont, Nizzę i pół Sabaudji, w 1815 uzyskał resztę Sabaudji i Genuę. Abdykował 1821.

Wiktor Emanuel II.

2. W. E. II., król Italji, syn króla sardyńskiego Karola Alberta, (1820—1878), 1849 król Sardynji, „ojciec ojczyzny", w wojnie z Austrją, zapewniwszy sobie neutralność Anglji i pomoc Francji, uzyskał Lombardję 1859, 1861 ogłosił się królem Italji, 1866 zdobył Wenecję. Zjednoczył Italję.

3. W. E. III., król Italji, syn Humberta, ur. 1869, od 1900 król włoski, ożeniony 1896 z ks. Heleną z Czarnogóry, dzieci: Jolanta (ur. 1901) od 1923 hrabina Calvi di Bergolo, Mafalda, żona ks. Filipa heskiego, Humbert, książę Piemontu, następca tronu, ożeniony w 1930 z ks. Marją belgijską, Janina, żona Borysa bułgarskiego i Marja. Pomimo przymierza z Austrją, wypowiedział jej wojnę, z której wyniósł korzyści terytorjalne. Mimo wprowadzenia w państwie ustroju faszystowskiego i dyktatury Mussoliniego, potrafił zachować stanowisko czynnika konstytucyjnego o pełnym autorytecie.

Wiktor z Kapui, święty, biskup, autor harmonji ewangelicznej, um. 556.

Wiktora Emanuela góry, łańcuch górski we wnętrzu Nowej Gwinei, wysoki do 3600 m.

Wiktorja (ang. Victoria), państwo związkowe w płd.-wsch. Australji, między rz. Murray na płn. i morzem na płd. z 227.610 km² i (1929) 1,766.378 mieszk. Dzięki swej urodzajności odgrywa w życiu gospodarczem Australji najważniejszą obok Nowej Płd. Walji rolę. Wybrzeża kraju są częścią strome, częścią płaskie i bagniste. Poza pasem przybrzeżnym rozciąga się pogórze i Alpy Australijskie, a za górami sucha równina aż po rz. Murray. Z jezior największe jest słone i bezodpływowe Corangamite. Klimat jest łagodny i umiarkowanie wilgotny, Melbourne ma średnią temperaturę roku 14,7°, stycznia 19,7°, lipca 9,3°, opadów rocznie 647 mm. Jedynie stepowa równina na płn. wymaga sztucznego nawodnienia, zresztą kraj posiada dosyć lasów i warunki sprzyjające rolnictwu.

Ludność liczyła w 1921 r. 1,531.280 głów (w tem 77% protestantów i 21% katolików), a zwabiły ją tu pierwotnie bogate kopalnie złota, po których wyczerpaniu zajęła się rolnictwem. Tuziemców było w 1921 zaledwie 586 głów. W stolicy Melbourne mieszkało w 1921 r. 52% ludności kraju. W 1928 zajęte było pod uprawę roli 30.091 km², poza tem wysoko stoi hodowla winnej latorośli (164,3 km²) i owoców. Jeszcze większą rolę odgrywa chów bydła (w 1928 było 429.000 koni, 1,327.000 bydła rogatego, 15,557.000 owiec, 213.000 świń). Górnictwo dostarcza głównie złota, jednak z roku na rok podupada (w 1927 wartość produkcji 1,880.000 f. szterl.), rozwija się natomiast dzięki cłom ochronnym przemysł, zwłaszcza wełniany, rolniczy, mięsny i skórny (w 1926/27 r. 161.639 robotników). Głównym ośrodkiem gospodarczym, portem i siedzibą uniwersytetu jest Melbourne. W 1927/28 wywieziono z kraju (wełna, złoto, pszenica, mąka, mięso, skóry, produkty mleczarskie) za 31,060.000, importowano zaś za 48,110.000 f. szterl. Kolei posiada W. 7.643 km.

Krajem rządzi mianowany przez króla gubernator z 12 ministrami i dwuizbowym parlamentem. Budżet państwowy wynosił w 1928 w dochodach 26,6, w rozchodach 26,7, dług państwowy 158,2 miljony f. szterl. Główne miasta poza stolicą: Ballarat, Geelong i Bendigo.

W. pierwotnie część Nowej Płd. Walji tworzyła od 1851 osobną kolonję, od 1901 jest państwem związku australijskiego.

Wiktorja I.

Wiktorja I. Aleksandryna, królowa W. Brytanji i Irlandji, córka ks. Kent, (1819—1901), wstąpiła na tron po Wilhelmie IV. w r. 1837, wyszła zamąż 1840 za Alberta, ks. sasko-koburskiego. Brała czynny udział w polityce, zwłaszcza zagranicznej, parlament ograniczył jednak silnie jej władzę. Jej panowanie było związane z okresem silnego gospodarczego i politycznego wzrostu imperjum brytyjskiego (era

wiktorjańska). Miała 9 dzieci, m. in. cesarzową Fryderykę (ob. Wiktorja 2.), Edwarda VII. i i.

2. W. Adelajda, cesarzowa niemiecka i królowa pruska, córka Wiktorji I. angielskiej, (1840—1901), wyszła zamąż w 1858 za ks. Fryderyka Wilhelma pruskiego i nazywała się po jego śmierci cesarzową Fryderyką. Wykształcona i energiczna, nienawidziła Bismarcka i zwalczała go.

3. W., królowa szwedzka, córka w. księcia Fryderyka badeńskiego, (1862—1930), wyszła zamąż 1881 za następcę tronu Gustawa szwedzkiego.

Wiktorja, roślina, p. Victoria.

Wiktorja Njanza, ob. Wiktorji jezioro.

Wiktorji jezioro (Victoria Njansa, Ukerewe), słodkowodne jezioro w Afryce równikowej, na granicy Tanganiki i Kenji, 1134 m nad poz. morza z 66.250 km², głębokie do 79 km, z licznemi zatokami i wyspami (razem ok. 6.000 km², największe Ukerewe). Brzegi zach. są porosłe puszczą tropikalną, wsch. stepowe, a płd. bagniste. Główny dopływ: Kagera, jedyny odpływ: Kiwira (Nil Somerset). Temperatura wody wynosi 20—25°, jezioro jest rybne, lecz brzegi jego są z powodu epidemji śpiączki słabo zaludnione. Jezioro odkryte w 1858 przez Speke'a, który je zbadał z Grant'em w 1861—2.

Wiktorji pustynia, ob. Victoria Desert, Great.

Wiktorji wodospady, ob. Zambezi.

Wiktorji Ziemia, wielka wyspa w amerykańskim archipelagu arktycznym, między 69° i 73° szer. płn. oraz 101° i 118° dług. zach., której oś podłużna, biegnąca z zach. na wsch. ma ok. 700 km długości. W zach. części posiada W. półwyspy: Księcia Alberta i Wollaston.

Wilajet, prowincja w Turcji, na czele której stoi wali. Obecna Turcja dzieli się na 63 wilajety.

Wilamowice, miasto w pow. Biała (woj. krakowskiej), 1 km od Soły, 8 km od stacji Jawiszowice z 1774 mieszk., cementownią, garbarnią i tkactwem. Wśród mieszkańców zachował się stary djalekt saski, pozostałość z czasów kolonizacji niemieckiej w średniowieczu. Do niedawna były W. wsią.

Wilamowitz-Moellendorff, 1. Hugo, pruski mąż stanu, (1840—1905), należał do Rady Państwa (1884), do Izby Panów (1888), w l. 1891—99 nadprezydent m. Poznania.

U. Wilamowitz-Moellendorff.

2. Ulrich von, niem. filolog staroż., (1848—1931), jako profesor w Getyndze, potem Berlinie, pracował we wszystkich dziedzinach greckiego antyku. Wydał m. in. Ajschylosa, Kallimacha, Bukolików, Persów Timoteusza, komentował Eurypidesa „Herakiesa" i „Iona", Menandra „Sąd polubowny", Arystofanesa „Lizystratę" (1927), Hezjoda „Prace", przekładał greckie tragedje (4 t.). Napisał: „Homerische Untersuchungen" (1884), „Aristoteles und Athen" (1893, 2 t.), „Einleitung in die griech. Tragödie" (1907; 3 wyd. 1921), „Die griech. Lit. des Altertums" (w „Kultur der Gegenwart" I, 8; 1906; 3 wyd. 1924), „Staat und Gesellschaft der Griechen" (tamże II, 4; 1910; 2 wyd. 1923), „Die Ilias und Homer" (1916; 2 wyd. 1920); „Platon" (1920, 2 t., 3 wyd. 1929), „Griechische Verskunst" (1921), „Geschichte der Philologie" (1921), „Pindaros" (1922), „Die Heimkehr des Odysseus" (1927) i w. in.

Wilanowski Bolesław, ksiądz, ur. 1885, profesor teologji w Wilnie, autor wielu dzieł naukowych z dziedziny teolog., m. in.: „Proroctwa Starego Testamentu a chrystjanizm" (1912), „Działalność prawodawcza papieża Benedykta XV." (1925).

Wilanów, wieś w pow. Warszawa, 8 km na płd. od stolicy, sąsiadująca z Czerniakowem, 2 km od Wisły, przy linji wąskotorowej Warszawa—Piaseczno z 614 mieszk., elektrownią, gorzelnią i młynami. Ozdobą W. jest przepiękny pałac z parkiem, zbudowany w 1677—86 przez Jana III Sobieskiego, który miał tu swą ulubioną siedzibę i tu zmarł w 1696. Pałac posiada wspaniałe zbiory sztuki (zwłaszcza pamiątki po Sobieskim) i galerję, natomiast bogata bibljoteka została oddana przez obecnego właściciela Adama hr. Branickiego na Zamek królewski w Warszawie. W. stanowi ulubione miejsce wycieczkowe mieszkańców stolicy. Po Sobieskich należał W. w XVIII. w. do Sieniawskich, Czartoryskich i Lubomirskich, potem do Potockich (do 1892).

Wilberforce William, ang. filantrop, (1759—1833), członek Izby gmin 1780, sprzeciwiał się handlowi murzynami. Za jego wpływem na kongresie wiedeńskim Francja, Hiszpanja i Portugalja zobowiązały się nie popierać tego handlu. Potem występował wogóle przeciw niewolnictwu.

Wilbrandt Adolf, pisarz niem., (1837—1911), w dramacie epigon Schillera i Halma (m. i. „Gracchus, der Volkstribun", 1872; „Arria und Messalina", 1874, tł. pol. K. Kaszewskiego, 1877; „Nero", 1876; „Der Meister von Palmyra", 1889, najlepszy jego utwór; „Timandra", 1903); oryginalniejszy w dramacie współczesnym („Die Tochter des Herrn Fabricius", 1883), pisał też powieści, w których chętnie opisywał osobistości i zdarzenia współczesne pod przejrzystem ukryciem, m. i. o Nietzschem „Die Osterinsel" (1895), wydał nadto biografję Hölderlina (1890) i i.

Wilcken Ulrich, historyk niem., ur. 1862, prof. we Wrocławiu i in., od 1917 w Berlinie, sławny papirolog, napisał: „Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde" (1912), „Griechische Geschichte im Rahmen der Altertumskunde" (1924, 1926), od 1900 wydaje „Archiv für Papyrusforschung".

Wilcy, ob. Lutycy.

Wilcza jagoda, p. Atropa.

Wilcza paszcza, ob. Zajęcza warga.

Wilcze doły, pułapki na zwierzęta, ob. Myślistwo, Wilkownia. — Także rodzaj przeszkody, stosowanej w fortyfikacji polowej i stałej, celem zatrzymania ruchu przeciwnika w przedpolu pod ogniem obrony. Dół, z wbitym w dno wyostrzonym palem, zwierzchu zamaskowany, naraża biegnącego przeciwnika na ubezwładnienie i rany. Dziś stosowane rzadko wobec upowszechnienia przeszkód z drutu kolczastego.

Wilcze łyko, roślina, ob. Daphne.

Wilczek, 1. Ignacy, poeta pol., jezuita, * 1728, autor poematu „Carmina" (1785, rodzaj teodycei). Studjum o nim T. Sinki p. t. „Polski Anti-Lukrecjusz" (1911).

2. Johann Nepomuk, hr., mecenas nauki w Austrji, (1837—1922), wyposażył w 1872 ekspedycję polarną Payera i Weyprechta i jako prezydent wiedeńskiego Tow. Geograficznego doprowadził (od 1873) do stworzenia stałych stacyj meteorologicznych w okolicach podbiegunowych.

Wilczomleczowate, p. Euphorbiaceae.

Wilczura, 1. futro podbite wilkami, bądź też burka ze skór wilczych sierścią nazewnątrz, bardzo popularna w dawnej Polsce; 2. ogólnie futro wilcze.

Wilczyński Albert, nowelista pol., (1829—1900), znany głównie jako autor „Kłopotów starego komendanta" (1856), wydał nadto: „Nasze dzieci" (1858, 2 t.), „Drobiazgi powieściowe" (1858, 2 t.) i w. i. Wybór nowel p. t. „Wycieczka na Krzyżne" (1903, ze wstępem M. Gawalewicza).

Wildbad (W. im Schwarzwald), miasto i zdrojowisko w Wirtembergji (Niemcy), nad rz. Enz, przy kolei: Pforzheim—W., 425 m nad poz. morza z 5.307 mieszk. oraz cieplicami radjoaktywnemi i alkalicznemi.

O. Wilde.

Wilde Oscar Fingall O'Flahertie Wills, poeta ang., (1856—1900), syn znanego lekarza i poetki Jane Francesca Elgee (1826—96), studjował w Dublinie i Oxfordzie, w r. 1877 zwiedził Włochy i Grecję, mieszkał później w Londynie, jako „esteta" (ob. W. Hamilton „The Aesthetic Movement in England", 1882), w l. 1881—84 odbył podróże odczytowe po Am. Płn. i Anglji, ożenił się w r. 1884, w l. 1887—89 wydawał literackie czasopismo z modami „The Woman's World", wielkie powodzenie zdobył komedją „Lady Windermere's Fan" (1892), wzrastające jeszcze przy następnych: „A Woman of No Importance" (1893), „An Ideal Husband" (1895) i „Bunbury" („The Importance of Being Earnest", 1895, z podtytułem „A Trivial Comedy for Serious People"). Przez wiele lat ulubieniec publiczności, prowadził życie wytworne, dopóki w r. 1895 za homoseksualizm nie skazano go na dwuletnie więzienie w Reading, gdzie napisał porywającą spowiedź „De Profundis" (wyd. 1905, przekład pol. M. Markowskiej, nowe wyd. 1922, R. Centnerszwerowej 1922). Po uwolnieniu (1897) żył w biedzie i opuszczeniu, ostatnio w Paryżu, pogrążony w pijaństwie i nędzy. Niewiele już napisał, oprócz wysoce oryginalnej „Ballad of Reading Gaol" (1898, przekłady pol. A. Tretiaka, 1911, J. Kasprowicza, 1923), wydanej pod własną liczbą więzienną C. 3. 3. Pisał W. poezje liryczne, opowiadania, dramaty i szkice. Oprócz wymienionych wydał m. i. prerafaelickie „Poems" (1881, tł. pol. J. Kasprowicza, 1924), po franc. „Salome" (1893, przeł. L. Choromański, 1914, muzyka R. Straussa 1906), opowiadania: „The Happy Prince and Other Stories" (1888, tłum. M. Feldmanowej, 1922), „The House of Pomegranates" (1891), powieść „The Picture of Dorian Gray" (1890, tłum. Tad. Jaroszyński, 1912, Marja Feldmanowa, 1922, Kaz. Czachowski, 1928), szkice i aforyzmy „Intentions" (1891, tłum. M. Feldmanowa, 1923) i „Oscariana" (1895). Poeta świetny i głęboki, wyznawca piękna. Wyd. zbior. ang. niekompletne (ob. S. Mason „A Bibliography of O. W.", 1914). Polskie wyd. „Pism zebranych" (1922—23, 4 t.) nieskończone. Oprócz wymienionych tłum. W.: Wacław Wiediger, A. Nowaczyński, W. Rogowicz, M. R. Wierzbiński i i. Lit.: R. H. Sherard, A. Gide, Lord A. Douglas, A. Ransome, Fr. Harris, P. Aronstein, C. Hagemann, A. Nowaczyński, A. Tretiak, J. Parandowski („Antinous w aksamitnym berecie", 1921; powieść biograficzna: „Król życia", 1930), W. Rogowicz i i.

Wildenbruch Ernst von, poeta niem., (1845—1909), największe powodzenie osiągnął w dramatach i tragedjach historycznych: „Die Karolinger" (1882), „Der Menonit" (1882), „Das neue Gebot" (1886), „Die Quitzows" (1888), „Der neue Herr" (1891), „Heinrich und Heinrichs Geschlecht" (1895), „Die Tochter des Erasmus" (1900), „Die Rabensteinerin" (1907); z jego utworów powieściowych najlepsze są opowiadania z życia dzieci („Kindertränen", 1884, „Das edle Blut", 1893, i i.). Silnie oddziałał na współczesnych, zwłaszcza młodzież, swoim wolnym od szowinizmu duchem narodowym. Wyd. zbior. 1911—24, 16 t., wybór 1919, 4 t. Monografja Litzmanna, 1913—16, 2 t.

Wildens Jan, malarz flamandzki, (1586—1653), malował pejzaże, często ze zwierzętami, do obrazów Rubensa.

Wildgans Anton, austrj. pisarz i dyrektor teatru, (1881—1932), zdobył powodzenie zbiorami liryków: „Herbstfrühling" (1909), „Und hätte der Liebe nicht" (1911), „Sonette an Ead" (1913). W społeczno-psych. dramatach „Armut" (1914), „Liebe" (1916), „Dies irae" (1918) wahał się między realizmem a symbolizmem. Napisał też tragedję biblijną „Kain" (1920), epos satyr. „Kirbisch" (1927) oraz „Musik der Kindheit" (1928, prozą, nagroda liter. m. Wiednia w 1929). W l. 1921—22 oraz 1930—31 dyr. wied. Burgteatru.

Wilec, roślina, ob. Ipomea.

Wilejka (Wileńka), lewoboczny dopływ Wilji, długi 70 km, uchodzi na terenie Wilna (ob.).

Wilejka, miasto powiat. w woj. wileńskiem, nad rz. Wilją, 1,5 km od kolei: Mołodeczno—Połock z 3.417 mieszk., przemysłem drzewnym i handlem.

Powiat W. ma 3.421 km² (w tem 34,6% ról i 28% lasów) oraz 102.470 mieszk. (41,6% Polaków).

Wilejka, Nowa, ob. Nowa Wilejka.

Willemit, minerał, krzemian cynku o składzie: Zn_2SiO_4, występuje w romboedrycznych kryształach, równopostaciowych z fenakitem, lub w zbitych skupieniach barwy białej, żółtej, brunatnej i t. p. Tw. 5,5, C. wł. 4,1. Znany z Altenbergu pod Akwizgranem, Franklinu (New Jersey) i t. d.

Wileńczyk Marjan, pseud. W. Feldmana (ob.).

Wileńskie województwo, ob. Wilno.

Wileńsko-mińskie pojezierze, ob. Litewskie pojezierze.

Wilga, prawoboczny dopływ Wisły, długi 71 km, płynie pod Garwolinem.

Wilga, p. Wilgowate.

Wilga Hilary, lekarz pol., * 1864, 1918—22 prof. odontologji Uniw. w Moskwie; od 1922 prof. dentystyki zachowawczej Państw. Instytutu Dentyst. w Warszawie. Ogłosił: „O zębach pod względem medycyny sądowej" (1903, ros.), „W sprawie klasyfikacji zapaleń miazgi" (1923), „Leczenie zębów z miazgą w stanie zgorzelinowego lub ropnego rozpadu" (1930) i in.

Wilgotność, zawartość wody lub innych płynów w ciałach stałych, za wyjątkiem wody krystalizacyjnej, także zawartość pary wodnej w powietrzu (ob. Meteorologiczne przyrządy, Powietrza wilgotność).

Wilgotność powietrza, ob. Powietrza wilgotność.

Wilgowate (Oriolidae), rodzina ptaków śpiewających o długich skrzydłach, prostym ogonie, krótkich nogach i jaskrawo-żółtem ubarwieniu. Około 70 gatunków. Żyją w lasach Starego Świata i Australji płn. Gniazda zakładają w rozwidleniu gałęzi. Żywią się owocami i owadami. Wilga (Oriolus oriolus L.), 25 cm długa, żółta, z czarnemi skrzydłami i ogonem. Żyje w Europie i Azji płd.-zach., na zimę odlatuje aż po Madagaskar.

Wilhelm, imię wielu panujących:

Anglja. 1. W. Zdobywca, założyciel anglonormańskiej dynastji (1027 albo 1028—1087), ks. Normandji, 1066 wylądował w Anglji jako krewny zmarłego króla Edwarda, pobił jego następcę Haralda pod Hastings, zajął Londyn i koronował się w Westminsterze na króla angielskiego. Poskromiwszy powstania Anglo-Sasów nadał swym rycerzom normandzkim lenno, wprowadził ustrój feudalny, zginął w czasie wyprawy do Francji.

2. W. II. Rudy (Rufus), syn poprz., (ok. 1056—1100), wstąpił na tron po ojcu, rządził surowo, został zastrzelony na łowach.

3. W. III. Orański, (1650—1702), w młodości usunięty od rządów w Holandji przez arystokrację kupiecką, na której czele stali bracia de Witt, w 1672 w obliczu najazdu Ludwika XIV wyniesiony przez powstanie ludowe na stanowisko dziedzicznego namiestnika (stadhouder), oraz naczelnego wodza armji i floty Zjednoczonych Prowincyj, był odtąd duszą oporu przeciw dążeniom Francji do supremacji nad Europą. 1677 poślubił Marję, córkę Jakóba II. Angielskiego. 1688 wezwany przez Anglików dla obrony religij protestanckich i praw parlamentu, bez trudu usunął teścia z tronu, zapewnił narodowi angielskiemu jego prawa i swobody („Declaration of Rights"). 1690 pokonał Jakóba II. nad rzeką Boyne, następnie walczył na kontynencie z Ludwikiem XIV., w pokoju w Rijswijk (1697) uzyskał odeń uznanie swej królewskości. Ostatniem jego dziełem było stworzenie przeciw Francji „wielkiego aljansu" cesarza z państwami morskiemi. Panowanie jego oznacza w dziejach wewnętrznych Anglji ostateczne zwycięstwo parlamentaryzmu nad zakusami absolutystycznemi korony.

4. W. IV. Henryk, syn Jerzego III, (1765—1837), był 1827—28 ministrem marynarki, z tytułem wielkiego admirała państwa, 1830 wstąpił na tron, powołał do rządów partję whigów, którzy przeprowadzili 1832 reformę parlamentarną. Za jego panowania zniesiono niewolnictwo.

Niderlandy. 5. W. I., ks. Orański, namiestnik, twórca niepodległości Niderlandów, (1533—1584), od 1560 stał na czele opozycji przeciw Filipowi II, następnie kierował walką zbrojną przeciw Hiszpanji, 1574 zmusił przeciwnika do poniechania oblężenia Lejdy, 1579 doprowadził do zjednoczenia prowincyj protestanckich Niderlandów (t. zw. Unja Utrechcka), zginął zamordowany z rozkazu Filipa II. W. I. był politykiem zręcznym i konsekwentnym, umiał po mistrzowsku maskować swe uczucia i zamiary, stąd nazwano go „Milczkiem" (Taciturne).

6. W. I. Fryderyk, król Niderlandów, (1772—1843), z domu ks. Oranien-Nassau, dowodził 1793—95 wojskami niderlandzkiemi przeciw Francji, 1806 wstąpił do wojska pruskiego, 1809 do austrjackiego, 1815 został królem zjednoczonej Holandji i Belgji. Niezręczne jego rządy doprowadziły 1830 do oderwania się Belgji. 1840 abdykował.

Niemcy. 7. W. z Holandji, król niem., (1227 albo 1228—1256), od 1235 hrabia Holandji, 1247 wybrany królem Niemiec przez stronników papieża przeciw Fryderykowi II., osiągnął faktyczną władzę dopiero po śmierci Konrada IV. (1254), walczył pomyślnie z Małgorzatą Flandryjską, utonął w bagnie w czasie wyprawy przeciw Fryzom.

8. Wilhelm I. Hohenzollern, król pruski i cesarz niem., (1797—1888), od wczesnej młodości w służbie wojskowej, otrzymał chrzest ogniowy w kampanji 1814, w 1826 na życzenie ojca zerwał z swą młodocianą miłością Elżbietą Radziwiłłówną, 1829 poślubił ks. Augustę Sachsen-Weimar, po wstąpieniu na tron bezdzietnego brata Fryd. Wilhelma IV. został na-

stępcą tronu („Książę Pruski"). Biorąc żywy udział w polityce, zaznaczył się reakcyjnemi przekonaniami, w 1848 jako przedstawiciel absolutyzmu musiał schronić się przed gniewem ludu do Anglji. 1849 zgniótł na czele wojska rewolucję badeńską, 1858 objął za chorego umysłowo brata regencję, 1861 wstąpił na tron pruski, zrazu zainaugurował kurs liberalny („Nowa era"), niebawem popadł w ostry konflikt z większością sejmu o reorganizację armji i powołał na prezydenta ministrów Bismarcka (1862), który dokonał zjednoczenia Niemiec pod hegemonją Prus i włożył swemu panu na głowę koronę cesarską (1871). W. ulegał potężnej woli swego pierwszego ministra, aczkolwiek niejednokrotnie miewał z nim ostre zatargi i z wielką niechęcią godził się na zasadnicze jego kroki, jak wojna z Austrją w 1866 lub oddalenie się od Rosji po kongresie berlińskim. Pozbawiony zdolności w większym stylu, zawdzięczając wspaniałe sukcesy swego panowania otaczającym go wybitnym ludziom (Bismarck, Moltke, Roon), cieszył się w narodzie popularnością, zaś zagranicą zażywał szacunku z powodu rzetelności charakteru, obowiązkowości, prostoty obejścia.

9. Wilhelm II., wnuk poprz., cesarz niem. i król pruski, ur. 1859, od 1877 w służbie wojskowej, odbywał równocześnie studja uniwersyteckie i pracował w ministerstwach, 1888 wstąpił na tron, zainicjował politykę społeczną, która miała pojednać rząd z robotnikami, 1890 udzielił dymisji Bismarckowi, przez nieodnowienie traktatu reasekuracyjnego z Rosją pchnął ją ku sojuszowi z Francją, skierował ekspansję Niemiec na drogę nabytków kolonjalnych, przy pomocy Bülowa i Tirpitza wprowadził swe państwo na arenę polityki światowej i zbudował potężną flotę wojenną („Przyszłość Niemiec leży na morzu"), rozbudzając przez to nieprzyjaźń Anglji, dawny antagonizm z Francją zaostrzył wmieszaniem się w sprawę Marokka. W polityce wewnętrznej zwalczał ostro socjalistów, przyczyniając się pośrednio do ogromnego wzrostu ich wpływów; zainaugurował kurs bezwzględnego tępienia polskości. Przeniknięty wysokiem poczuciem swej władzy, uważający się za wszechstronny genjusz, w gruncie rzeczy umysł fantastyczny, charakter słaby i niezrównoważony, niekiedy z wyraźnemi symptomami zaburzeń psychicznych, nietaktownemi wystąpieniami ośmieszał się wobec zagranicy i popadał w konflikt z własnymi ministrami, polityką zaś niekonsekwentną i drażniącą wszystkich pokolei sąsiadów doprowadził do izolowania Niemiec, następnie zaś ich katastrofy w wojnie światowej. W 1918 w obliczu klęski załamał się moralnie, abdykował i uciekł do Holandji, gdzie dotąd przebywa. Napisał: „Vergleichende Geschichtstabellen von 1878 bis zum Kriegsausbruch 1914" (1922), „Ereignisse und Gestalten 1878—1918" (1922), „Aus meinem Leben" (1927), „Meine Vorfahren" (1929).

Wilhelm, św., kanonik regularny, (ok. 1130—1203), działał w Danji, Norwegji i Zelandji. Pozostawił po sobie zbiór listów.

Wilhelm z Akwitanji, święty, opromieniony nimbem legendy, um. 812 w przez siebie zbudowanym klasztorze Gellone.

Wilhelm z Champeaux, scholastyk, (ok. 1070—1121), uczył na katedrze w Paryżu, gdzie go słuchał Abelard, potem zamknął się w klasztorze św. Wiktora, wreszcie został biskupem Chalons. Dochowały się do naszych czasów niektóre jego pisma.

Wilhelma II ziemia, kraj w Antarktydzie pod 66° szer. płd. i 90° dług. wsch., odkryty w 1902 przez niemiecką wyprawę Drygalskiego.

Wilhelmina Helena Paulina Marja, królowa holenderska, córka Wilhelma III, ur. 1880, od 1890 królowa, objęła rządy dopiero po dojściu do pełnoletności (1898), poślubiła 1901 ks. Henryka Mecklenburg-Schwerin. Prawno-państwowe stanowisko księcia małżonka zostało uregulowane ustawą w 1901.

Wilhelmsburg, miasto w Hannowerze (Niemcy), pod Hamburgiem, nad Łabą, połączone w 1927 z Harburgiem tworzy obecnie miasto Harburg-W. ze 114.700 mieszk. i znacznym, wszechstronnym przemysłem.

Wilhelmshaven, miasto, port wojenny i miejscowość kąpielowa w Hannowerze (Niemcy), nad zatoką Jade, do której uchodzi pod W. kanał Ems-Jade, przy kolei: Oldenburg—W. z 25.403 mieszk., przemysłem i handlem. Miasto (od 1872) powstało na obszarze zakupionym w 1854 przez Prusy od Oldenburgji celem zbudowania portu wojennego.

Willibald, święty, brat św. Walpurgji, (700—786), wraz z bratem św. W u n i b a l d e m (um. 761) wybrał się w pielgrzymkę do Rzymu, osiadł na Monte Cassino, lecz na życzenie Bonifacego wrócił do Niemiec, gdzie umarł jako biskup Eichstädt.

Wilja, ob. Vigilia.

Wilja (lit. Nerys), główny, prawoboczny dopływ Niemna, długi 559 km. Wypływa na Białorusi nieopodal miasteczka Szklańce z trzęsawiska, tworzy na małym odcinku granicę Polski i Białorusi, omija Wilejkę, Werki, Wilno, Kiernowo, Janów i uchodzi pod Kownem po przeważnie zach. biegu. Do żeglugi się nie nadaje z powodu licznych zakrętów i skał w korycie i służy tylko do spławu. Główne dopływy: Serwecz, Narocz, Stracza, Żejmiana i Święta (z prawego) oraz Dźwinosa, Oszmiana, Wileńka i Waka (z lewego brzegu).

Wilja (W. w o ł y ń s k a), lewoboczny dopływ Horynia, długi 82 km. Wypływa w pow. Krzemieniec a uchodzi poniżej Ostroga. Tworzy szereg stawów, a na pewnym odcinku granicę Polski i Ukrainy.

Wilk (Canis lupus L.), zwierzę drapieżne z rodziny psów. (Por. t a b l. V. w t. 14). Postać dużego psa z puszystym ogonem. Przednie nogi stawia blisko siebie. Sierść zmienna w różnych porach roku: zwykle szaro-płowa, czarno przyprószona, w lecie czerwonawa. Białe w. żyją w okolicach polarnych. W. zamieszkiwał całą północną półkulę (prócz Arabji i Azji płd. wsch.). Obecnie w Europie przetrzebiony. W lecie żyje samotnie, w zimie stadami. Człowieka unika, głodny w zimie bywa niebezpieczny. Samica rodzi 4—6 młodych. W niewoli łatwo się oswaja i krzyżuje z psami. Uważany za przodka psa domowego. Najmniejszym z wilków jest indyjski C. lupus pallipes Sykes. Podrodzaj Lyciscus obejmuje kojota (C. [L.] latrans Sm.), z ostrym lisim pyskiem i dużemi uszami. Sierść żółto-szara, grzbiet czarniawy, bardzo zmienny. Żyje w Ameryce płn., szkodnik. W starożytnej Grecji w. był uosobieniem podstępnego mordu. Poświęcony był Apollinowi, u Rzymian Marsowi (rzymska wilczyca).

Wilk (łac. Lupus), gwiazdozbiór południowy.

Wilk szarpacz, maszyna do rozluźniania runa wełnianego przed przędzeniem. Ob. Przędzalnictwo.

Wilk ziemny.

Wilk ziemny (Proteles cristatus Sparrm.), zwierzę drapieżne z rodziny hien, 1,1 m długie, z 30 cm ogonem. Podobny do hieny pręgowanej; płowy z czarnemi pręgami, posiada wielką grzywę i puszysty ogon, głowa czarna. Żyje na stepach Afryki płd. po Somali, w dzień w jamach, towarzysko. Żywi się owadami. Niebezpieczny dla jagniąt.

Wilkes Charles, admirał płn.-amerykański, (1798—1877), odkrył w 1840 antarktyczną Ziemię Wilkesa, a w czasie wojny domowej uwięził w 1861 dwóch posłów stanów płd. jadących na ang. okręcie Trent. Jest autorem szeregu prac geograficznych.

Wilkes-Barre, miasto w Pennsylwanji (Ameryka płn.), główne miasto doliny Wyoming, nad górną Susquehanną z 91.900 mieszk. (1000 Polaków) oraz przemysłem jedwabniczym, maszynowym i handlem węglem.

Wilkesa ziemia, ogólna nazwa wybrzeży wsch. Antarktydy między 105° i 155° dług. wsch., widzianych w 1840 po raz pierwszy przez Wilkes'a. Wsch. część W. nazywa się ziemią Adelji.

Wilki, w ogrodnictwie płone pędy na drzewach owocowych, rosną pionowo w górę. Obcina się je jako zabujące soki pędom kwiatowym. Por. też Szczepienie.

Wilkickij B., oficer marynarki rosyjskiej, który prowadząc w 1913 wyprawę morską z Władywostoku do Archangielska odkrył kilka wysp na morzu Lodowatem Płn. (m. i. wyspę generała W. pod 73°45' szer. płn.), a w czasie powtórnej wyprawy w 1914—15 opłynął jako pierwszy Azję płn. ze wsch. ku zach.

Wilkie Sir (od 1836) David, malarz szkocki, (1785—1841), kształcił się w Edynburgu, był nadwornym malarzem dworu angielskiego, malował sceny rodzajowe, historyczne i portrety. Główne dzieła: „Gracze", „Rodzina Walter Scotta" (1818), „Otwarcie testamentu", „Ucieczka Marji Stuart z zamku Lochleven" itd.

Wilkierz (od niem. Willkühr), uchwała miejska w miastach dawnej Polski, lokowanych na prawie niemieckiem. W. w miastach zmieniały niekiedy zczasem ustrój miejski, z powodu czego w poszczególnych miastach zachodziły poważne różnice w administracyjnych urządzeniach.

Wilkins Sir George Hubert, ang. badacz krajów podbiegunowych, (* 1888), towarzyszył w 1913—16 V. Stefansonowi, w 1920—21 brytyjskiej wyprawie antarktycznej, a w 1921—22 Shackletonowi, podróżował w 1923—25 po płn. Australji z ramienia British Museum, a po 1926 odbył kilka lotów polarnych z Point Barrow, w 1928 dotarł stamtąd do Szpicbergenów, a w 1928 ustalił, że zach. Antarktyda jest podwójną wyspą. Napisał parę dzieł o swych wyprawach. 1931 zamierzał przepłynąć pod lodem przez biegun płn. w łodzi podwodnej, jednak śmiałe jego próby nie powiodły się z powodów technicznych.

Wilkinsburg, miasto w Pennsylwanji (Ameryka płn.), wsch. przedmieście Pittsburga z 33.000 mieszk.

Wilkołak, człowiek przemieniony w wilka. Wiara w możliwość przemiany człowieka w zwierzę łączy się z pierwotną wiarą, że dusza lub część jej może opuszczać ciało we śnie. Według wiary ludowej, w. można zranić jedynie poświęcaną kulą, a wtedy po powrocie do ludzkiej postaci zadana rana nie znika. Za w. uchodzą ludzie o zrastających się brwiach, z ogonami i t. p. — Już starogreccy lekarze opisują chorobę psychiczną, w której choremu wydaje się, że jest wilkiem (lykanthropia). Psychozy tego rodzaju miały występować w formie epidemji, n. p. w 1598 w Jurze.

Wilkońska Paulina z Lauczów, żona Augusta W., pisarka pol., (ok. 1815—1875), wydała zbiory obrazków powieściowych: „Wieś i miasto" (1841), „Poranki i wieczory" (1847) i w. i. oraz zwłaszcza: „Moje wspomnienia o życiu towarzyskiem w Warszawie" (1871, nowe wyd. 1907) i „Moje wspomnienia o życiu towarzyskiem na prowincji w Kongresówce" (1875, 2 t.).

Wilkoński August, pseud. „Au. Wi. chirurg filozofji", pisarz pol., (1805—1852), w l. 1846—49 redagował w Warszawie „Dzwon literacki", słynny autor „Ramot i ramotek literackich" (1845—46, 4 t., II. wyd. 1862, III. wyd. 1873, 5 t.).

Wilkosz Witold, pol. fizyk i matematyk, * 1891, prof. Uniw. Jagiell. w Krakowie. Napisał dwa podręczniki i kilka rozpraw specjalnych. Jest jednym z najznakomitszych znawców teorji radja i radjotechniki, a także telewizji.

z **Wilkowiecka** Mikołaj, poeta pol. z drugiej poł. XVI. w., paulin częstochowski, autor misterjum wierszem 8-zgłoskowym: „Historja o chwalebnym Zmartwychwstaniu Pańskim" (dwa wyd. z XVI. w., wyd. kryt. Windakiewicza 1893).

Wilkownia, samołówka na wilki w kształcie płotu, z wejściem zaopatrzonem w zadziory lub podobne urządzenie, uniemożliwiające wyjście zwierzęcia z pułapki.

Willa (łac. villa), u Rzymian dom na wsi, później oznaczenie siedziby pańskiej. Istniało kilka rodzai: w. miejska (villa urbana), podmiejska (v. suburbana) i wiejska (v. rustica), ta ostatnia przeważnie z zabudowaniami gospodarskiemi. Liczne w. budowano we Włoszech od XIV. w. począwszy, szczególniej zaś w epoce renesansu i baroku. Dzisiaj istnieją obok pojedynczych w. po miastach i posiadłościach wiejskich, także całe miejskie dzielnice willowe.

Willaert Adrian, kompozytor, założyciel szkoły weneckiej, (1480—1562), z pochodzenia Niderlandczyk, kapelmistrz w San Marco w Wenecji, twórca stylu dwuchórowego i 5-głosowego madrygału a capella, z bogatą chromatyką, nadto organowej formy ricercaru czyli kanonu, pisał psalmy, msze, 4—7 głos. motety. Pod jego kierunkiem kształcili się najwybitniejsi kompozytorzy weneccy.

Willaerts Adam, malarz niderl., (1577—1664), 1611 członek gildy w Utrechcie. Jest pośrednim ogniwem między szkołą flamandzką i holenderską. Główne dzieła: „Walczące galery" (Haarlem), „Bitwa morska koło Gibraltaru" (1639), „Uroczystość w Tervueren" (Antwerpja), „Ujście Mozeli" (1633, Rotterdam), „Okręty holenderskie w skalistej zatoce" i t. d.

Willamette, lewoboczny dopływ Columbia River w Oregonie (Ameryka płn.), długi 300 km. Wypływa z gór Kaskadowych, tworzy pod Oregon City wodospady W., od których jest żeglowny aż do ujścia pod Portlandem (233 km).

Wille Johann Georg, niem. miedziorytnik, (1715—1808), rytował według dzieł mistrzów franc. i niderl. z XVII. w. Był też portrecistą i nadwornym miedziorytnikiem królów francuskiego i duńskiego oraz cesarza niemieckiego.

Willems, 1. Jan Frans, flamandzki filolog, historyk i poeta, „ojciec ruchu flamandzkiego", (1793—1846), w l. 1815—30 wybitny działacz flamandzki, do śmierci uznawany za przywódcę narodowego, napisał m. i. „Over de nederduitsche taal en letterkunde" (1819—20, 2 t.), zasłużył się wydawnictwem tekstów i zbiorem „Oude vlaemsche liederen" (1848). Wybór dzieł 1870, 2 t.

2. Florent, malarz belg., (1823—1905), malował głównie sceny rodzajowe, wzorowane na starych mistrzach niderlandzkich.

Willemstad, stolica wyspy Curaçao (Indje Zach.) z 19.061 mieszk. i doskonałym portem. Założ. w 1583 przez Wilhelma Orańskiego.

Willenhall, miasto w Staffordshire (Anglja), przy kolei: Wolverhampton—Birmingham z 19.665 i przemysłem żelaznym.

Willesden, miasto w okręgu polic. Londynu, 11 km na płn.-zach. od City ze 165.270 mieszk.

Willette Adolphe, franc. malarz i rysownik, (1857—1926), uczeń Cabanel'a i Ch. Blanc'a, wykonał szereg rysunków i litografij do czasopism „Chat noir" i „Figaro". Robił też plakaty.

Williamson Alexander, chemik ang., (1824—1904), w l. 1848—1887 prof. chemji w Londynie. W r. 1851 wyjaśnił reakcję tworzenia się eteru przy ogrzewaniu alkoholu ze stężonym kwasem siarkowym, następnie ustalił budowę cząsteczki eteru oraz odkrył etery mieszane. Napisał: „Papers on Etherification and Constitution of Salts" (1850—6) i i.

Williamsport, miasto w płn.-wsch. Pennsylwanji (Ameryka płn.) nad górną Susque'hanną z 44.500 mieszk. i przemysłem. Letnisko.

Willisen Wilhelm, generał pruski, (1790—1879), 1848 był komisarzem królewskim w W. Ks. Poznańskiem, zawarł z Mierosławskim konwencję jarosławiecką (ob. t. 13, str. 177), życzliwy Polakom, usposobiony anty-rosyjsko, spotkał się ze sprzeciwem generalicji pruskiej. W 1850 dowodził armją szlezwicko-holsztyńską. Napisał „Theorie des grossen Krieges" (1841—9, 3 cz.), opierając swój wykład strategji na rozbiorze wojny polsko-rosyjskiej 1831; nadto zostawił „Akten und Bemerkungen über meine Sendung nach dem Grhzt. Posen..." (1850).

Willmann Otto, filozof i pedagog niem., (1839—1920), 1872—1903 prof. niem. uniw. w Pradze. Wyszedł od filozofji Herbarta, następnie zwrócił się ku tomistycznemu kierunkowi w katolicyzmie. Dzieła: „Didaktik als Bildungslehre nach ihren Beziehungen zur Sozialforschung" (1882—89, 2 t.), „Geschichte des Idealismus" (1894—97, 3 t.), „Philosophische Propädeutik" (cz. 2, 1901—1904) i i.

Willstätter Richard, chemik niem., * 1872, od 1905 prof. politechniki w Zurychu, od 1912 prof. uniw. w Berlinie. Pracował nad syntezą i budową alkaloidów, nad chinonami, barwnikami, chlorofilem, nad barwnikami roślinnemi i zwierzęcemi. W 1915 otrzymał nagrodę Nobla.

Willy, pisarz franc., właściwie Henry Gauthier-Villars, (1859—1931), napisał m. i. powieści: „Soirées perdues" (1894), „Maîtresse d'esthète" (1897), wraz z Colette: „Claudine à l'école" (1900), „Claudine à Paris" (1901), „Claudine en ménage" (1902), „Claudine s'en va" (1903) i i.

Wilmington, 1. miasto portowe w stanie Delaware (Ameryka płn.), przy ujściu rz. Delaware ze 128.500 mieszk. (9.000 Polaków) i znacznym, wszechstronnym przemysłem. — 2. miasto portowe w Płn. Karolinie, przy ujściu Cape Fear River z 42.272 mieszk. oraz znacznym przemysłem i wywozem bawełny.

Wilno (lit. Vilnius, łac. Vilna), stolica województwa, tworząca równocześnie powiat grodzki ze 104 km^2 i (1931) 196.000 mieszk.

W. jest położone w kotlinie, wyerodowanej przez wody Wilji i jej lewobocznego dopływu Wileńki (Wilejki), której ujście znajduje się w obrębie miasta, między górami: Zamkową i Trzykrzyską. Kotlina wileńska jest otoczona prawie ze wszystkich stron wysokiemi krawędziami (do 206 m), utworzonemi z materjałów dyluwjalnych. Rozrzucone nad brzegami Wilji i Wileńki wśród wyniosłych wzgórz 118 m nad poz. morza, posiada W. najpiękniejsze z wielkich miast polskich położenie, a zarazem tak wiele zabytków architektury, że czynią one z W. prawdziwe muzeum. W harmonijnem też skojarzeniu pierwiastków piękna przyrody i sztuki leży niezwykły urok miasta. Lesiste wzgórza, strzeliste wieże i majestatyczne kopuły kościołów (w liczbie 43), porowy i wąwozy obok labiryntu zaułków i ulic Starego Miasta, pnących się po zboczach wzgórz, oraz

koloryt czerwieni dachów, tonących w zieleni ogrodów — oto elementy, składające się na swoisty charakter grodu Jagiellonów.

Centrum tworzy położone na lewym brzegu Wilji i Wileńki, u stóp góry Zamkowej i wzgórza Bakszty — Śródmieście, wokoło którego grupują się liczne i również malowniczo rozłożone przedmieścia, z których na wymienienie zasługują położone w dolinie na lewym brzegu Wilji: Łukiszki z dużym rynkiem (słynne targi 4 marca), dalej Ponary, Nowe Miasto, Nowy Świat, Rossa, Popławy, Belmont, Zarzecze i leżące po prawym brzegu Wileńki, wciśnięte między Wilję a wyniosłe lesiste wzgórza (góry: Trzykrzyska, Bekiesza, Giedymina, Stołowa), przedmieście Antokol, a wreszcie położone na płn. od Wilji przedmieścia: Zwierzyniec, Śnipiszki i Rybaki. Granicę Śródmieścia od wsch. tworzy rz. Wileńka, zaś od zach. i płd. ulice: Zawalna i Bazyljańska. Wchodząc do miasta z tej ulicy zatrzymujemy się zaraz przed słynną Ostrą Bramą, jedną z 9 dziś nieistniejących bram w dawnych murach miejskich. W Kaplicy Ostrobramskiej (w stylu późnego klasycyzmu) znajduje się sławny, cudami słynący obraz Matki Boskiej z XVII. w. Do galerji i kaplicy przytyka barokowy kościół św. Teresy (1635—50) z kaplicą dostawioną w 1783 i monumentalną fasadą frontową, a za tym kościołem wznosi się rokokowa cerkiew św. Trójcy (1749) z b. klasztorem bazyljanów, znanym z procesu Filaretów (cela Konrada z „Dziadów") oraz jako więzienie powstańców z 1831 i Szym. Konarskiego. Dalej mamy piękną barokową cerkiew i monastyr św. Ducha (1638), klasyczny dla wileńskiego baroku kościół św. Kazimierza z klasztorem jezuickim (1596—1604), na którym wzorowano się przy budowie kościołów św. Ignacego (1622—1747), św. Piotra i Pawła na Antokolu (1668—84), św. Stefana (1600) i dominikanów (XVIII. w.). Naprzeciw kościoła św. Kazimierza stoi dawny ratusz, wybudowany na miejscu pierwotnego z końcem XVIII. w. w stylu klasycznym przez prof. Wawrz. Gucewicza. Gotycki kościół św. Jana, założony przez Jagiełłę został niestety silnie zmieniony przez późniejsze przeróbki. Obok ogrodu Bernardyńskiego (nad Wileńką) stoją obok siebie 3 kościoły: przepiękny gotycki św. Anny (z pocz. XVI. w.), dawniej gotycki, obecnie barokowy bernardynów, z gotycką dzwonnicą i renesansowy kościół św. Michała (z XVI. w.) z barokową fasadą. Katedra św. Stanisława, przebudowana w l. 1777-1801 przez Gucewicza, stanowi wspaniały wyraz klasycyzmu wileńskiego i imponuje monumentalnością. Z budowli świeckich wymienić trzeba przedewszystkiem ruiny zamku Górnego (z XV. w.) na górze Zamkowej (z dolnego nie pozostawili Rosjanie ani śladu), wspaniały kompleks budynków uniwersyteckich z XV—XIX. w. (m. i. obserwatorjum astronom. z 1782—88) oraz szereg wielkopańskich pałaców (Radziwiłłów, Paców, Chodkiewiczów, Służków z 1690 i Sapiehów z 1691 na Antokolu) i zabytkowych domów, zdobnych attykami.

Ludność W. liczyła w 1897 r. 138.596 mieszk. (w tem 48.000 Polaków, 3.000 Litwinów i 63.000 Żydów), w 1910: 181.442 (97.800 Polaków), w 1919: 128.954 mieszk., w tem 72.416 Polaków, 2.920 Litwinów, 1.781 Białorusinów 46.559 Żydów. W 1925 r. było w W. 3.450 urodzin i 1.762 zgony.

W. stanowi węzeł kolei: W.—Warszawa, W.—Lida, W.—Turmont—Dyneburg i W.—Mołodeczno. Rozwój gospodarczy miasta cierpi ogromnie wskutek odcięcia zach. zaplecza przez „martwą" granicę litewską. Niemniej stanowi ono ośrodek znacznego handlu drzewem i ziemiopłodami oraz przemysłu, zwłaszcza garbarskiego, drzewnego, farmaceutyczno-chemicznego i spożywczego, a poza tem posiada fabr. szczotek i pendzli, tektury, mydła, przetworów tłuszczowych i kleju, rafinerje spirytusu i fabr. wódek, garncarnie, huty szklane, fabr. drutu i gwoździ, papiernie i i.

Poza tem jest W. ośrodkiem kulturalnym ziem płn.-wsch. Polski, posiada bowiem Uniwersytet Stefana Batorego (w 1578—1773 akademja jezuicka) z 8 wydziałami i (1928/29) 3.177 słuch., kilka archiwów (z Państwowem na czele), bibljotek (największa Publ. Uniwersytecka i Bibl. Tow. Przyj. Nauk) i muzeów (m. in. zbiory Tow. Przyj. Nauk), szereg towarzystw i instytucyj naukowych z Tow. Przyjaciół Nauk na czele, nie mówiąc już o licznych szkołach specjalnych i średnich. Jako miasto wojewódzkie jest W. siedzibą rozlicznych władz państwowych (m. i. D. O. K. nr. III, kuratorjum szkolne, sąd apelacyjny, dyrekcja kolejowa i pocztowo-telegraf.) i kościelnych (arcybiskupi: katolicki i prawosławny, Synod generalny kościoła ewang.-reform.).

Jak samo miasto, tak i jego okolice zasługują na uwagę. Na plan pierwszy wysuwają się tu malownicze góry Ponarskie, dalej położone nad pięknem jeziorem Troki z zamkiem, oraz leżące nad Wilją, 7 km od miasta-Werki z pałacem biskupów wileńskich.

Powiat W.-Troki (wiejski) ma 5.918 km^2 i (1919) 159.229 mieszk., w tem 145.365 Polaków i 10.033 Litwinów.

Województwo wileńskie ma 28.948 km^2 i 1,272.851 mieszk. (w tem 59,9% Polaków). Obszar jego tworzy nieregularny czworobok, wciśnięty klinem między Litwę, Łotwę i Białoruś, a tylko od płd. graniczący z woj. nowogrodzkiem i białostockiem. Pod względem krajobrazowym nie tworzy województwo wyodrębnionej jednostki, lecz stanowi część środkową wielkiego Wileńsko-Mińskiego Pojezierza (Litewsko-Białoruskiego). Odwadniają ten obszar rz. Dźwina (główny dopływ Dzisna) i Wilja. Z pośród mnóstwa jezior zasługują na wymienienie: Narocz, Snudy, Dryświaty, Drywiaty, Dzisna, Bohiń, Kretony, Trockie, Świr, Wiszniewskie, Szwakszta, Miadzioł, Przedbrodzie, Ukla, Jelnia, Święte i Szo.

W 1919/21 miało województwo 1,002.915 mieszk., czyli na 1 km^2 wypadało 34,6 (w 1931: 44) mieszk., w miastach mieszkało 16,8% ludności. Polacy tworzyli 57,9% zaludnienia, Białorusini 25,7%, Żydzi 8,2%, Litwini 4,9%, a Rosjanie 1,1%. Religję rzym.-katolicką wyznawało 61,2% ludności, prawosławną 26,9%, mojżeszową 9,4%. Na 100 ludzi w wieku od 10

lat wypadało 58,2% analfabetów. Obecnie (1929/30) posiada województwo 1.471 szkół powsz. (w tem 177 prywatnych) z 3.053 naucz. i 131.257 uczn. W tem było szkół 2-językowych 71, z językiem polskim 1.286, z białoruskim 37, z żydowskim 83, z litewskim 132. Szkół średnich jest tu 43 z 771 naucz. i 8.818 uczn., seminarjów naucz. 8 z 1.248 uczn. Czasopism ukazywało się w 1929 87 (48 polskich), w tem 11 dzienników.

Według danych z 1921 rolnictwem, leśnictwem i hodowlą trudniło się 88,6% ogółu ludności, przemysłem 4,4%, handlem i komunikacją 3,8%, w służbie publicznej i w wolnych zawodach pracowało 1,2%. Z ogólnej powierzchni 2,638.000 ha wypada (1929) na grunty orne 39,7% (1,047.000 ha), na łąki 12,5%, na pastwiska 11,3%, na sady i ogrody 1,8%, na lasy 18,9%, na inne grunty i nieużytki 15,8%. Pszenicą obsiewa się 15.700 ha, żytem 305.000 ha, jęczmieniem 81.200 ha, owsem 112.000, grykę uprawia się na 11.300 ha, groch na 33.000 ha, len na 35.700 ha, konopie na 1.100 ha, ziemniaki na 94.400 ha. Kultura rolna i hodowlana stoi na bardzo niskim poziomie, to też z 1 ha zbiera się tu 8 q (w woj. poznańskiem 20,1 q) pszenicy, 8,3 q (16,2 q) żyta, 7,5 q (20,3 q) jęczmienia, 97 q (140 q) ziemniaków, a 3,5 q (17,5 q) włókna lnu. Koni jest (1929) na terenie województwa 210.346 sztuk, bydła rogatego 399.783, świń 251.111, owiec i kóz 305.815 sztuk. W gospodarce rolnej przeważa własność średnia i wielka. Gospodarstwa karłowate (do 2 ha) zajmują (1921) zaledwie 0,8% powierzchni, małe (2—5 ha) 7,6%, średnie (5—20 ha) 29,1%, większe (20—100 ha) 16,1%, a duże (ponad 100 ha) 46,4% ogólnej powierzchni.

Miast posiada województwo (1930): 15, gmin wiejskich 97. Dzieli się na powiaty: Brasław, Dzisna, Mołodeczno, Oszmiana, Postawy, Święciany, Wilejka, W. miasto i W.-Troki. Pod względem kościelnym należy do rz.-kat. archidiecezji (od 1925) wileńskiej. Dawne (przed 1795) województwo wileńskie obejmowało również płn. część (po Niemen) dzisiejszego wojew. nowogrodzkiego, a dzieliło się na powiaty: W., Lida, Oszmiana, Brasław i Wiłkomierz (obecnie na Litwie).

D z i e j e. Czeski prehistoryk Szafarzik przypisuje założenie W. słowiańskim Wilkom, w II. w. po Chr. Wiadomość ta, podobnie jak i inne, niepewna, a jedynie to da się stwierdzić źródłowo, że W. musiało istnieć od bardzo dawnych czasów, skoro w XI. w. występuje jako poważna osada, siedziba książąt litewskich. Założyciel państwa litewskiego Gedymin obrał sobie W. na stolicę zorganizowanego państwa, wzniósł tu 1320 wyżni zamek, później niżny, zw. Krzywym grodem. Miasto zaczęło się szybko rozwijać, osiadali tu kupcy hanzeatyccy, stąd poczęła się w czasach Olgierda krzewić wiara chrześcijańska, o czem świadczą zapiski, mówiące o klasztorze franciszkanów w W. W tym czasie zabudowania miejskie były niemal wszystkie drewniane i z tego też powodu w czasie walk Jagiełły z krzyżakami i bratem Witoldem W. uległo niemal zupełnej zagładzie. Nową erę w rozwoju miasta przynosi r. 1387, gdy Jagiełło nadał W. prawo magdeburskie. W latach następnych toczyły się o posiadanie W. krwawe walki z krzyżakami, lecz z pomocą polską Litwini zdołali obronić grody stołecznego miasta, co spowodowało zawarcie korzystnego pokoju. Unja z Polską oraz prawo magdeburskie wpłynęły dodatnio na rozwój miasta, które w czasach panowania Witolda nawiązało rozległe stosunki handlowe ze swymi sąsiadami. Najświetniejszą epoką w dziejach W. są czasy Zygmuntów; za czasów Zygm. Starego wzniesiono szereg murowanych budowli, król założył w zamku bibljotekę, powstało kilka drukarń. Reformacja, bujnie szerząca się na Litwie, spowodowała sprowadzenie do W. jezuitów, którym Batory zezwolił 1577 na założenie uniwersytetu. W epoce Wazów kończy się świetność miasta. Pożar w 1602 zniszczył niemal zupełnie W., a dzieła ruiny dopełnił mór z l. 1624—25, w czasie którego wymarła trzecia część ludności. Najsmutniejsze czasy nastały dla W. za panowania Jana Kazimierza; miasto zajęły 1654 wojska rosyjskie, które je w znacznej części spaliły, zaś mieszkańców wymordowały, grabiąc ich mienie. 1661 hetman lit. Pac uwolnił W. od najeźdźców, lecz starania i przywileje Jana Kazimierza, jak również Jana III. nie przywróciły miastu dawnej świetności. W czasach saskich zniszczyły miasto wojska szwedzkie i saskie, reszty zaś dopełnił pożar w 1748. Dopiero za Stanisława Augusta dźwignęło się miasto, odbudowano zniszczoną katedrę, wzniesiono ratusz, odnowiono jezuicką akademję. 1788 zajęły W. wojska rosyjskie, które na krótko w 1794 wypędziło powstanie pod wodzą Jakóba Jasińskiego. Już w czerwcu 1794 wkroczyli tu Rosjanie ponownie, pod ich władzą pozostaje W. aż do wojny światowej. W czasach niewoli było W. wybitnem ogniskiem polskiej myśli, w uniwersytecie związki Filomatów i Filaretów budziły i podtrzymywały gnębioną myśl i kulturę polską. Po odzyskaniu niepodległości wojska polskie zajęły 1919 W., reaktywowano też uniwersytet. Z powodu klęsk w 1920 zajęli W. Litwini, lecz już w tym samym roku odzyskała je dywizja litewsko-białoruska pod wodzą gen. Żeligowskiego, a z W. i okręgu utworzona została t. zw. „Litwa Środkowa". Demokratyczne przedstawicielstwo opowiedziało się za wejściem „Litwy Środkowej" w obręb ziem państwa polskiego, do którego W., mimo wielokrotnych protestów Litwy Kowieńskiej, należy. Dziś W. jako najważniejszy środek polskości na kresach jest ogniskiem polskiej kultury, skupiającej się w murach uniwersytetu i jego zakładów oraz „Wil. Twa Przyjaciół Nauk".

Wilrijk, gmina pod Antwerpją (Belgja) z 17.517 mieszk.

Wilson, 1. Richard, malarz ang., (1714—1782), był głównym przedstawicielem angielskiego pejzażu heroicznego. Na krajobrazach jego ze sztafażem mitologicznym znać wpływ Verneta i Claude Lorrain'a.

2. Sir Robert Thomas generał ang., (1777—1849), zorganizował 1808—1809 ochotniczą armję w Portugalji przeciw Francuzom, od 1818 członek Izby Panów, od 1842 gubernator Gibraltaru, napisał m. in.: „History of the British Expedition to Egypt" (1802 i n. wyd.).

3. John (pseud. C h r i s t o p h e r N o r t h), szkocki poeta i essayista (1785—1854), w wydawanym przez siebie „Blackwood's Magazine" ogłaszał słynne „Noctes Ambrosianae" zebrane w „The Recreations of Christopher North" (1842, 3 t.), wydał nadto poezje: „The Isle of Palms" (1812) i „The City of the Plague" (1816). Wyd. zbior. 1855—58, 12 t.

4. Horace Hayman, indolog ang., (1786—1860), lekarz, sekretarz „Asiatic Society of Bengal", prof. w Oxford, wydał pierwszy słownik sanskr.-ang. (1819) i szereg rozpraw i tłumaczeń („Vishnu-Purâna i „Theatre of the Hindus" i i.), zebranych w „Works" (1862—71, 12 t.).

Th. W. Wilson.

5. Thomas Woodrow, prezydent Stanów Zjednoczonych Am. Płn., (1856—1924), prawnik i adwokat w Atlanta, 1885—88 prof. historji i ekonomji, 1890—1902 prof. prawa i administracji na uniwersytecie w Princeton, 1910—12 gubernator stanu New Jersey, 1912—20 prezydent Stanów z ramienia partji demokratycznej. Zdecydowany pacyfista wypowiedział wojnę Niemcom z powodu ich bezwzględnych metod walki, odegrał pierwszorzędną rolę w okresie konferencji pokojowej, która jego czternaście punktów przyjęła za podstawę organizacji stosunków europejskich po wojnie światowej. (Por. Wilsona punkty). W. jest inicjatorem Ligi Narodów, 1919 otrzymał pokojową nagrodę Nobla. Polityka jego spotkała się z niechęcią w Stanach. Napisał m. in.: „Congressional Government" (1885), „The State" (1889), „History of the American People" (1902, 5 t.), „Constitutional Government in the U. S." (1908).

6. Sir Henry Hughes, marszałek ang., (1864—1922), po wojnie burskiej przeprowadził reorganizację armji angielskiej, od 1910 dyrektor departamentu operacyjnego w ministerstwie wojny, pracował w ścisłem porozumieniu ze sztabem francuskim, 1914—15 oficer łącznikowy we Francji, od 1915 dowódca korpusu, od lutego 1918 szef sztabu generalnego. Od 1922 członek parlamentu, występował ostro przeciw autonomji Irlandji, zamordowany przez przeciwników politycznych.

Wilson Mount, góra (1731 m) koło Pasadeny w Kalifornji (Stany Zjedn.) z o b s e r w a t o r j u m a s t r o n o m. Instytutu Carnegie, które należy do największych i najlepiej wyposażonych obserwatorjów na świecie. Główny program jego stanowią badania słońca i gwiazd. W r. 1917 ustawiono tam największy na świecie reflektor, ufundowany przez Hookera, o średnicy lustra 2.58 m.

Wilsona choroba, choroba wewnętrzna, nerwowa, podobna przebiegiem do Paralysis agitans (drżączka porażna, ob. Parkinsona choroba), z tą różnicą, że w ch. W. występuje marskość wątroby i zmiany w rogówce oka. Objawia się ciągłem drżeniem całego ciała i rąk, twarzą stężałą, maskowatą. Choroba w. jest przeważnie nieuleczalna. L e c z e n i e objawowe.

Wilsona punkty, są to sformułowane przez prezydenta Stanów Zjednoczonych Wilsona (ob.) w jego wywodach w 1918 w parlamencie warunki pokoju. Przedewszystkiem zostały one jako słynne „14 p u n k t ó w" sformułowane w kongresie 8. I. 1918. Mówiły one o sprawiedliwości w przyszłym pokoju, o prawie samostanowienia narodów, o konieczności zarządzania plebiscytów na spornych terytorjach i t. d. Odnośnie do Polski postawił Wilson jasno żądanie jej odbudowy i oparcia jej północnej granicy o morze. Punkty Wilsona zmobilizowały olbrzymią większość społeczeństwa polskiego po stronie koalicji i posłużyły jako doskonały atut w polityce Polskiego Komitetu Narodowego w Paryżu w okresie konferencji pokojowej w Wersalu.

Wiltshire (Wilts), hrabstwo w płd. Anglji z 3.497 km² i 311.000 mieszk. Stolicą jest S a l i s b u r y.

Wiluj (Bilju), lewoboczny dopływ Leny w republ. Jakuckiej, długi 2133 km, tworzy odpływ jez. Cringninachu.

Wilżyna, roślina, ob. Ononis.

Wiłkomierz (lit. Ukmergė), miasto okręg na Litwie, nad rz. Świętą (do Wilji), przy kolei: Jonava—W. z 11.046 mieszk., ruinami zamku, browarami, przemysłem ceramicznym i handlem ziemiopłodami. W. jest bardzo starym grodem litewskim, do 1795 był stolicą powiatu w woj. wileńskiem. W 1435 pobił tu Zygmunt Kiejstutowicz z pomocą rycerstwa polskiego pod Jakóbem z Kobylina Świdrygiełłę i wspomagających go Kawalerów Mieczowych, których mistrz poległ w bitwie.

Wiłkomirski Kazimierz, malarz pol., (ok. 1875—1913), uczeń Stanisławskiego w Krakowie i Akademji petersburskiej, malował głównie pejzaże.

Wiłkowyszki (lit. Vilkaviskis), miasto okręg. na Litwie, przy kolei: Wierzbołów—Kowno, nad rz. Szejmeną z 7.263 mieszk. i przemysłem rolniczym. Miastem są W. od 1660, do wojny światowej leżały W. w guberni suwalskiej.

Wiłość (greck. moria), choroba umysłowa, forma otępienia, która się przejawia bezmyślnemi postępkami, śmiechem i t. d.

Wiły, ob. Dziwożona.

Wimbledon, miasto w okręgu polic. Londynu, 11 km na płd.-zach. od City z 58.030 mieszk. Dzielnica will i ośrodek sportu. Na trawiastych kortach W. odbywa się corocznie turniej o nieoficjalne mistrzostwo świata w tennisie.

Wimpffen, 1. Ludwik Feliks, bar., generał franc., (1744—1814), syn szambelana króla Sta-

niaława, odznaczył się w wojnie o niepodległość Ameryki, 1789 posłował do Zgromadzenia Narodowego, należał do konstytucjonalistów. W 1792 bronił Thionville przeciw Prusakom, 1793 dowodził armją nadbrzeżną pod Cherbourgiem. Wystąpił po stronie żyrondystów i wziął udział w powstaniu federalistycznem; rozbity, ukrywał się do czasu objęcia władzy przez Bonapartego.

2. Emanuel Felix, generał franc., wnuk poprz., (1811—1884), odznaczył się w kampanji krymskiej i włoskiej, w 1870 był zastępcą Mac Mahona w naczelnem dowództwie, po jego zranieniu objął pod Sedanem komendę, a po daremnych, choć mężnych próbach przedarcia się, kapitulował z rozkazu cesarza. Zostawił opis tej bitwy „Sedan" (1871) i „La bataille de Sedan" (1887).

Wimpheling Jakob, humanista niem., (1450—1528), żył na dworach biskupich w Spirze, Strassburgu i Bazylei, wykładał na uniwersytecie w Heidelberdze, napisał dla cesarza Maksymiljana I. „Gravamina" (druk. 1520) o stosunkach panujących w Kościele, ponadto „Germania" (1501), pierwszą próbę historji Niemiec (1505), komedje łacińskie („Stylpho", 1470 i in.), prace pedagog. i t. d.

Winawer Bruno, komedjopisarz i feljetonista pol., * 1883, charakterystykę ob. t. 13, str. 255. Wydał m. i.: „Notatnik Szymona van Geldern" (1907, nowela), „Niziny" (1909), „Losy Europy" (1912), „Miss Mary" (1917, razem z Kaz. Wroczyńskim), „Rokowania pokojowe" (1917), „Rycerz z Łabędziem" (1918), „Rostwór dra Pytla" (1920), „Promienie F. F.", „Księga Hioba" (1921, przekład ang. J. Conrada), „Tematy i warjacje", „Ślepa latarka" (1922), „R. H. Inżynier" (1923), „Jeszcze o Einsteinie" (1924), „Cichy alarm", „Doktór Przybram", „Znajomek z Fiesole" (1925), „Lepsze czasy", „Frydląd Junior" (1928), „Boczna antena", „Dług honorowy" (1929, powieść), „Zły szeląg" (1930), „Poprostu truteń" (1932).

Wincentego a Paulo Stowarzyszenie, stowarzyszenie katolickie, zał. w 1833 przez Fr. Ozanama (ob.) dla opieki nad biednymi i chorymi ku czci św. Wincentego.

Wincenty z Beauvais, scholastyk, dominikanin, † ok. 1264, prawdopodobnie nauczyciel synów Ludwika Świętego. Opracował encyklopedję w trzech częściach: „Speculum triplex: naturale, doctrinale, historiale", nadto traktat o wychowaniu synów królewskich i szlacheckich.

Wincenty Ferrerjusz, ob. Ferrer.

Wincenty Kadłubek, ob. Kadłubek.

Wincenty Leryneński, święty, zakonnik klasztoru w Lerins, um. ok. 450. Zwalczał nestorjanów (ob.).

Wincenty a Paulo, święty (kanonizowany w 1737), założyciel Lazarystów (ob.) i Wincentynek (ob.), patron dzieł dobroczynności chrześc. (od 1885), (1576—1660), jako młody ksiądz sprzedany przez piratów w niewolę do Tunisu, jako proboszcz roztaczał opiekę nad niewolnikami, szczególnie jako kapelan Ludwika XIII. Zostały po nim 2 tomy listów.

Wincenty z Saragossy, święty, diakon, umęczony w Walencji w 304.

Wincentynki, Siostry Miłosierdzia, t. j. Szarytki, których założycielem był św. Wincenty a Paulo (ob.) 1633 w Paryżu.

Winchester, stolica Hampshire (Anglja), przy kolei: Newbury—Southampton z 24.680 mieszk., katedrą z XI. w. i muzeum. W. był w średniowieczu stolicą Wessexu i ośrodkiem handlu wełną.

J. Winckelmann.

Winckelmann Johann Joachim, niem. badacz starożytności, (1717—1768), od 1763 naczelny intendent starożytności w Rzymie, pierwszy w czasach nowożytnych ocenił znaczenie i wartość sztuki starożytnej i stąd może być także uważany za twórcę naukowego badania sztuki. Wywarł ogromny wpływ na współczesnych i następców. Działalność jego otwiera nowy okres historji sztuki. Najważniejsze pisma: „Monumenti antichi inediti" (1767), „Geschichte der Kunst des Altertums" (1764) i i.

Winckler Hugo, orjentalista niem., (1863—1913), prof. w Berlinie, 1903—04 kierownik wykopalisk pod Saidą (Sydon) i 1906—12 w Boghasköi (ob.), autor wielu dzieł z zakresu orjentalistyki.

Wind Cave, rezerwat ochronny przyrody (park narodowy) w Płd. Dakocie (Ameryka płn.), założony w 1903. Ma 42 km², osobliwością jego są wspaniałe podziemne jaskinie z soplekami. Dookoła tych jaskiń znajduje się rezerwat dla zwierząt (bizony, jelenie, antylopy).

Windakiewicz Stanisław (pseud. J a c e k K o s t k a), hist. lit. pol., * 1863, prof. lit. pol. w uniw. Jagiell. Ważniejsze prace: „Padwa" (1891), „Mikołaj Rej z Nagłowic" (1895, nowe wyd. 1922), „Teatr ludowy w dawnej Polsce" (1902), „Badania źródłowe nad twórczością Słowackiego" (1910), „A. Mickiewicz" (1911), „Poezja romantyczna" (1912), „Walter Scott i Lord Byron w odniesieniu do polskiej poezji romantycznej" (1914), „Krasiński i Dante" (1916), „Prolegomena do „Pana Tadeusza" (1918), „Teatr polski przed powstaniem sceny narodowej" (1922), „Teatr kolegjów jezuickich w dawnej Polsce" (1922), „Piotr Skarga" (1925), „Dzieje Wawelu" (1925), „Jan Kochanowski" (1930).

Windawa (Wenta), rzeka na Litwie i Łotwie, długa 337 km. Wypływa z jez. Łabunowa w pow. Szawle, płynie pod Goldyngą i Piltyniem, uchodzi zaś pod miastem W. do Bałtyku.

Windawa (łot. Ventspils), miasto portowe w Kurlandji (Łotwa), przy ujściu r z e k i W. z 17.299 mieszk., zamkiem z 1290 i przemysłem rolniczym.

Windelband Wilhelm, filozof niem., (1848—1915), prof. w Zurychu, Freiburgu i. Br., Strassburgu i w Heidelbergu. Starał się przenieść krytycyzm Kanta na nauki humanistyczne za pośrednictwem stworzonej przez siebie filozofji wartości, którą uczeń jego H. Rickert rozbudował w system filozofji kultury. Dzieła: „Geschichte der neueren Philosophie" (2 t., 1878—1880), „Preludien" (1884, 2 t.), „Geschichte der abendländischen Philosophie im Altertum" (1888), „Lehrbuch der Geschichte der Philosophie" (1892), „Geschichte und Naturwissenschaft" (1894), „Platon" (1900), „Über Willensfreiheit" (1904).

Windelleja, wyżyna między Dunajem, Innem i Alpami, zamieszkała przez celtyckie plemiona, łącznie nazywane Vindelici, w r. 15 przed Chr. zdobyta przez Tyberjusza i przyłączona do Raetia (ob.). Stolicą była Augusta Vindelicorum, dzisiejszy Augsburg.

Windermere, największe i najpiękniejsze jezioro Anglji w górach Cumbrian, długie 17,5 km, ma 14,8 km², głębokie do 67 m, 40 m nad poz. morza. Jest odwadniane do zatoki Morecambe.

Windisch-Grätz, stary hrabiowski, potem książęcy ród styryjski, ważniejsi przedstawiciele:

A. C. Windisch-Grätz.

1. Alfred Candidus Ferdinand, wódz austr., (1787—1862), walczył pod Lipskiem, w l. 1840—48 komendant w Pradze, 1848 w Wiedniu. Po wybuchu rewolucji październikowej w Wiedniu (1848) mianowany feldmarszałkiem i naczelnym wodzem wszystkich armij z wyjątkiem włoskiej, krwawo stłumił powstanie w Wiedniu, podobnie jak przedtem w Pradze. Później rozpoczął operacje na Węgrzech, zajął 5. I. 1849 Budapeszt, ale wobec późniejszych niepowodzeń złożony z dowództwa.

2. Alfred, ks., wnuk poprz., polityk austr., (1851—1927), przywódca konserwatystów w izbie panów i sejmie czeskim, 1892 wiceprezydent izby panów, 1893—95 premjer, 1897 prezydent izby panów.

3. Ludwig, ks., wnuk W. 1., polityk węg., ur. 1882, 1916 poseł, 1918 minister bez teki, 1920 poseł, usiłował pomóc Karolowi do powrotu na tron węgierski, lecz został aresztowany przez Czechów; 1925 uwięziony za kierowanie fałszowaniem franków na Węgrzech. Napisał „Vom roten zum schwarzen Prinzen" (1920).

Windscheid Bernhard, prawnik niem., (1817—1893), cywilista, napisał: „Lb. des Pandektenrechts" (1862—70, 3 t., główne jego dzieło), „Die Actio des römischen Zivilrechts vom Standpunkt des heutigen Rechts" (1856), „Wille und Willenserklärung" (1878), „Gesammelte Reden und Abhandlungen" (1904).

Windsor (New Windsor), miasto w Berkshire (Anglja), nad Tamizą, naprzeciw Eton, 30 km na zach. od Londynu, z 20.122 mieszk. Wspaniały zamek królewski W. C a s t l e jest siedzibą królów Anglji od czasów anglosaskich, a ostatecznie od Edwarda III, który kazał przebudować zamek Wilhelmowi z Wykeham. Od W. wzięła w 1917 nazwę panująca dynastja angielska (przedtem Sachsen-Koburg-Gotha).

Windsor, miasto w prow. Ontario (Kanada), naprzeciw Detroit, nad Detroit River z 56.433 mieszk. oraz znacznym przemysłem i handlem.

Windward Passage, cieśnina między Kubą i Haiti, szeroka 85 km.

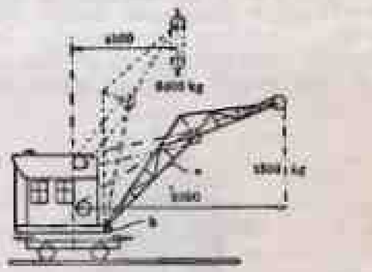

Przewoźny żóraw obrotowy na osi poziomej.

Windy (czyli d ź w i g i) **i żórawie.** Windy są to maszyny do podnoszenia ciężarów w kierunku pionowym. Do podnoszenia na małe wysokości służą w. ś r u b o w e, z ę b n i c o w e (zespoły kół zębatych z drążkiem zę-

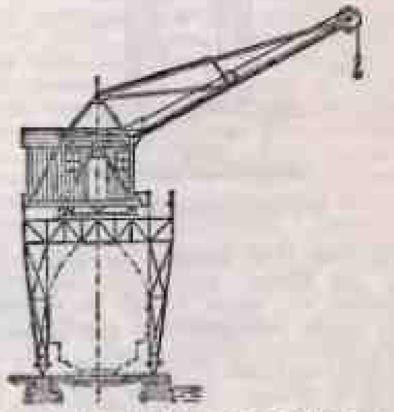

Przewoźny żóraw obrotowy na osi pionowej.

batym) lub h y d r a u l i c z n e (działające na zasadzie hydraulicznej prasy, ob.). Do podnoszenia na większe wysokości służą w. b ę b n o w e, podnoszące ciężary przez nawijanie liny na wał zespolony z kołem (ob. Koło na wałku). Zmniejszenie siły w stosunku

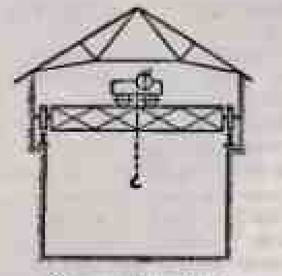

Żóraw przesuwalny.

do ciężaru można tu jeszcze posunąć dalej przez zastosowanie zespołu transmisyjnych kół zębatych. Napęd tych w. może być ręczny lub motorowy. Do tego typu należą w. budowlane, górnicze, kotwiczne-okrętowe i osobowe, używane w domach mieszkalnych. Te ostatnie, zwane też **wyciągami**, zbudowane są w kształcie klatek, ślizgających się wzdłuż szyn ustawionych w pionowym szybie. W. i motor napędny, zazwyczaj elektryczny, mieści się w piwnicy budynku, zaś na strychu umieszczone są dwa krążki wodzące, przez które prze-

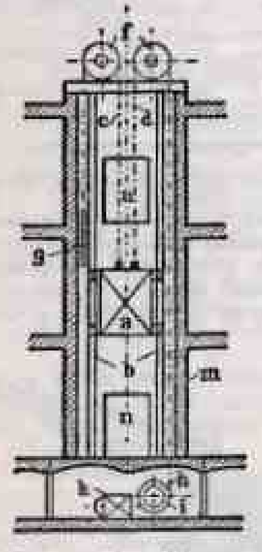

Schemat wyciągu elektrycznego.

chodzą dwie liny stalowe, na których zawieszona jest klatka. Jedna lina połączona jest z bębnem w., druga dźwiga na przeciwnym końcu ciężar przeciwważący klatkę, zapewniając jej przez to spokojny bieg. — W domach o wielkiej frekwencji publiczności urządza się wyciągi w formie t. zw. **paternostru**: dwa łańcuchy przebiegają przez wszystkie piętra i przesuwają się powoli, do nich zaś przyczepiony jest szereg klatek, do których się wchodzi i wychodzi w czasie jazdy.

O ile podniesiony ciężar ma być zarazem przeniesiony w kierunku poziomym, łączy się w. bębnowe z t. zw. **żórawiami**. Żórawie dzielą się na **przesuwalne i obrotowe**. Pierwsze składają się z pomostu, przesuwalnego na szynach w kierunku prostym, po którym jeździ t. zw. kot, t. j. wózek niosący w., w kierunku prostopadłym do kierunku ruchu pomostu. Drugie posiadają wysięg, zbudowany z żelaznej konstrukcji kratowej, osadzony obrotowo na osi pionowej lub poziomej. U szczytu wysięgu umieszczony jest krążek wodzący, przez który przechodzi lina, nawijana na bęben w. Zasięg żórawi obrotowych, osadzonych na osi pionowej, leży na obwodzie koła, zaś osadzonych na osi poziomej, na linji prostej, której długość zależy od kąta rozwarcia wysięgu. Zarówno jedne jak drugie mogą być **wolno stojące** lub **przewoźne** na szynach. Napęd elektryczny lub parowy, przy małych typach ręczny.

Windykacja, ob. Własność.

Windykować, żądać wydania rzeczy.

Wineta (łac. urbs Venetorum, miasto Wendów), zwane **Jumme** zostało według legendy pochłonięte przez morze. Faktycznie zostało 1121 zburzone przez Duńczyków, zaś mieszkańcy przesiedlili się do Wolina.

Winfried, właściwe imię św. Bonifacego, ob.

Winiarski Bohdan, prawnik polski, ur. 1884, studja prawnicze w Krakowie, w czasie wojny światowej kierownik sekcji prawnej Komitetu Narodowego w Warszawie, Piotrogradzie i Paryżu, 1919—21 radca prawny w polskiej delegacji kongresowej, od 1922 prof. prawa międzynarodowego w Poznaniu, delegat Polski w Międzynarodowej Komisji Komunikacyjnej i Tranzytowej oraz w Komisji Odry, 1924—27 komisarz do spraw likwidacji niemieckiej i prezes Urzędu Likwidacyjnego w Poznaniu, od 1928 poseł na sejm; czas jakiś redagował „Polaka", napisał: „Zatarg konstytucyjny rosyjsko-finlandzki" (1911), „Ustrój prawno-polityczny Galicji" (1915), „Reforma wyborcza i przedstawicielstwo ustosunkowane we Francji" (1913), „Les Institutions politiques en Pologne au XIX-e siècle" (1920, po polsku 1923), „Rzeki polskie ze stanowiska prawa międzynarodowego" (1922) i in.

Winien, w buchalterji strona ksiąg, na której kontuje się pozycje obciążające dany rachunek.

Winieta (z franc. „vignette"), obrazek ornamentalny, zdobiący kartę tytułową lub tworzący jej obramienie. Por. Książka (książka ozdobna).

Winkelried Arnold, Szwajcar z Unterwalden, miał rozstrzygnąć zwycięstwo Szwajcarów pod Sempach 9. VII. 1386, przez to, że chwycił wyciągnięte włócznie austrjackich rycerzy i skierował je w własną pierś. Przez powstałą stąd w szeregach nieprzyjacielskich lukę, wtargnęli z łatwością jego towarzysze, odnosząc zwycięstwo. Prawdziwość tego wydarzenia jest przez niektórych historyków kwestjonowana.

Winkler Konrad, malarz i estetyk polski, * 1882, kształcił się w Krakowie, jako malarz jest formistą. Główne dzieła: „Wiadka", „Martwa natura" i i. Napisał: „Formizm na tle współczesnych kierunków w sztuce", „O sztuce abstrakcyjnej" i i.

Winkler, 1. Clemens, chemik niem., (1838—1904), odkrywca 1886 pierwiastka germanium; zasłużył się jako twórca technicznej analizy gazów. Napisał m. i. „Lehrbuch der technischen Gasanalyse" (1884).

2. Heinrich, filolog niem., * 1848, napisał m. i. „Uralaltaische Völker u. Sprachen" (1884), „Das Uralaltaische u. seine Gruppen" (1885), „Japaner u. Altaier" (1894), „Das Baskische" (1909), „Die altaische Völker- u. Sprachenwelt" (1921).

Winkulacja (z łac.), związanie. W języku handlowym: Uzależnienie wydania towaru odbiorcy od złożenia przez tegoż pewnej kwoty, gwarancji lub t. p.

Winlandja (Vinland), u wikingów normańskich część wsch. wybrzeży Ameryki płn., dzisiejsze Massachusetts i Rhode Island, odkryta w 986 przez Bjarne'a z Islandji. Leif, który odwiedził W. w 1000 r. nazwał część jej **Hellulandją**, a drugą **Marklandją**. Osady normańskie w W. miały krótki żywot, jednak aż do XII. w. istniało połączenie między Grenlandją i W.

Winna palma, p. Borassus.

Winnagóra, wieś w pow. Środa (woj. poznańskie), nad rz. Szywrą, 2 km od Miłosławia z 450 mieszk. W. została nadana przez Napoleona I gen. J. H. Dąbrowskiemu, który w W. zmarł w 1818 i tu jest pochowany.

Winne drożdże, ob. Drożdże.

Winnebago (Winebago), jezioro w stanie Wisconsin (Ameryka płn.), na płn. od Milwaukee, 228 m nad poz. morza ma 557 km² i jest do 6,4 m głębokie. Fox River odwadnia je do Green Bay (jez. Michigan).

Winnecke Friedrich August Theodor, astronom niem., (1835—1897), 1872—86 prof. astronomji i dyr. obserwatorjum w Strassburgu, pracował głównie nad wyznaczaniem orbit gwiazd podwójnych, komet (których odkrył 15) i nad wyznaczeniem paralaksy słońca.

Winnica, rola zajęta pod uprawę winnej latorośli.

Winnica (ukr. Winnycia), miasto okręg. na Ukrainie nad rz. Bohem, przy kolei: Kijów—Żmerynka z 43.150 mieszk., Instytutem Podolskim, 2 muzeami oraz odlewnią żelaza, fabr. superfosfatu, spirytusu, skór, tartakami, młynami i browarami. Stare to miasto, do 1793 stolica powiatu w woj. bracławskiem, nie mogło się należycie rozwinąć z powodu ciągłych zniszczeń powodowanych przez Tatarów i Kozaków. W l. 1774—1843 istniało w W. sławne podówczas gimnazjum.

Winniczek (**ślimak w.**, Helix pomatia), ob. Helix; por. też ryc. 3 przy art. Ślimaki.

Winniki, miasto w pow. Lwów, nad rz. Marunką, 8 km na płd.-wsch. od Lwowa, przy kolei: Lwów—Potutory z 3.635 mieszk., słynną państw. fabryką wyrobów tytoniowych, fabr. wyrobów drzewnych i młynami. Letnisko podmiejskie.

Winnipeg, jezioro w Kanadzie z 24.530 km², 216 m nad poz. morza, do 18 m głębokie, największa pozostałość dyluwjalnego jez. Agassiz. Do W. uchodzą rz. Saskaczewan, Red River, Winnipeg i i., zaś rz. Nelson odwadnia je do zatoki Hudsońskiej.

Winnipeg, stolica Manitoby (Kanada), przy ujściu rz. Assiniboine do Red River i kanad. kolei pacyficznej (największy węzeł kolejowy Kanady), położona wśród urodzajnej prerji, ma 205.377 (Wielki W. 336.200) mieszk. (10.000 Polaków), znaczny przemysł (zwłaszcza młynarski) i jest największym ośrodkiem handlu pszenicą w imperjum brytyjskiem, a zarazem centrum handlu futrami. Poza tem posiada W. uniwersytet (od 1877). Naprzeciw W. leży Saint Boniface. Jeszcze w 1891 liczyło miasto zaledwie 25.639 mieszk.

Winny kamień (Tartarus) $C_4H_5O_6K$, kwaśny winian potasowy, znajduje się w wielu owocach, sokach roślinnych, zwłaszcza w soku winogron. Stąd też wydziela się w kadziach przy fermentacji wina, jako t. zw. k. w. Tworzy bezbarwne, niewielkie kryształki, trudno rozpuszczalne w wodzie, smaku kwaśnego. W lecznictwie bywa używany jako łagodny środek przeczyszczający, główne zastosowanie do fabrykacji preparatów kwasu winowego.

Winny kwas, ob. Winowy kwas.

Winny spirytus, destylat otrzymany z wina, względnie z wytłoczyn winogronowych. Destylat ze szlachetnych win francuskich, posiadający 40%—60% alkoholu, przetrzymany przez dłuższy czas w dębowych beczkach, z których ługuje garbnik, nabierając żółtawej barwy, zwie się **konjakiem** (cognac). Destylat z win gorszych i wytłoczyn, wzgl. mętów pozostałych po fermentacji wina zwie się **wódką francuską**. S. w., stężony przez rektyfikację do 95% alkoholu służy do wyrobu perfum, jako rozpuszczalnik środków zapachowych i do celów farmaceutycznych.

Wino, napój alkoholowy, otrzymywany przez fermentację soku z jagód winorośli. (Por. **Winorośl szlachetna**). Zależnie od gatunku jagód i sposobu przyrządzenia może być w. **białe** (właściwie jasno-żółte), lub w. **czerwone**. Przy wyrobie w. białego odrywa się jasne grona od szypułek, miażdży, pozostawia na 24 godzin, poczem wyciska się sok w prasach (oddzielając go od łupin i pestek) i poddaje fermentacji. Do wyrobu w. czerwonych, używa się jagód ciemnych, które miażdży się z szypułkami i pozostawia wraz z sokiem przez czas fermentacji, przez co w. ługuje barwik z łupiny a garbnik ze szypułki. Fermentacja następuje natychmiast, pod wpływem drożdży, żyjących na łupinach jagód i rozpada się na dwa okresy: 1. **burzliwy**, trwający kilkanaście dni, 2. **wtórny**, albo **spokojny**, trwający 1/2 do 1 roku. Po pierwszym okresie ściąga się w. z ponad osadu drożdżowego do innych beczek. Po drugim okresie powtarza się ten sam zabieg, po którym młode w. może już być konsumowane. Jednak szlachetniejsze gatunki poddaje się t. zw. **dojrzewaniu**, w chłodnych piwnicach, które trwa od kilku do kilkunastu lat. W okresie dojrzewania tworzą się w w. estry, które nadają mu specyficzny zapach zwany **bukietem**. W czasie dojrzewania ściąga się w. kilkakrotnie z ponad tworzącego się osadu, i o ile nie oczyści się samorzutnie, odmętnia się je przy pomocy żelatyny, taniny, lub ziemi okrzemkowej. W. zawiera od

8—18% alkoholu, 0,5—1,5% kwasu winowego, ponadto ciała wyciągowe i produkty uboczne procesu fermentacyjnego. Dzieli się w. zasadniczo na: deserowe, słodkie (część cukru nie uległa procesowi fermentacyjnemu) i stołowe (cały cukier został przerobiony na alkohol). Te ostatnie znów dzieli się na kwaśne, wytrawne albo suche, odznaczające się małą kwasotą, a dużą zawartością alkoholu. — Ob. też Musujące wina.

W. jest ze wszystkich napojów alkoholowych najmniej szkodliwe dla zdrowia. Używane w umiarkowanej ilości, działa na organizm podniecająco. W tym celu bywa nawet stosowane leczniczo, w wypadkach osłabień pochorobowych.

Jako północną granicę zasięgu produkcji w. w Europie, można przyjąć Ren, masyw Alp, górny bieg Dunaju i płd. stoki Karpat. Kraje produkujące najlepsze w. to Portugalja, Hiszpanja, Francja, Nadrenja, i Hesja w Niemczech, Włochy, Austrja, Węgry, Dalmacja w Jugosławji i Grecja. Winnice wysp i wybrzeży Morza Śródziemnego dostarczają winogron o wysokiej zawartości cukru, z których wyrabia się ciężkie i słodkie w. deserowe. Najważniejsze gatunki eksportowe tego typu są: portugalskie Madera i Porto; hiszpańskie Malaga i Xeres; francuskie (burgundzkie) Chablis, Chambertin i Richebourg; włoskie (sycylijskie) Marsala; dalmatyńskie Perla Adrjatyku; greckie z wysp Samos i Cypru. Okolice bardziej oddalone od basenu Morza Śródziemnego produkują zasadniczo w. wytrawne. Dużą zawartością alkoholu i silnym aromatem odznaczają się w tej grupie w. węgierskie: biały Tokaj i czerwone z Erlau, w. reńskie: Johannisberger, Ruedesheimer i Liebfrauenmilch, tudzież szampańskie w. francuskie z okolic Reims i Epernay. Umiarkowaną zawartością alkoholu i łagodnym smakiem odznaczają się francuskie w. z okolic Bordeaux: białe Graves, Barsac, Sauternes, czerwone Medoc i Saint Julien, tudzież w. włoskie, jak np. musujące Asti z Piemontu i czerwone Chianti z Toskanji. Najsłabsze są kwaskowate w. austrjackie: białe Grinzing i Gumpoldskirchner i czerwone Vöslauer.

Winobluszcz (dzikie wino), ob. Parthenocissus.

Winogronowy olej, tłoczony z pestek winogronowych, żółty, słodkawy, bez zapachu. Łatwo jełczeje. Służy do celów spożywczych i technicznych.

Winona, miasto w płd.-wsch. Minnesocie (Ameryka płn.), nad Missisipi z 19.343 mieszk. i przemysłem.

Winorośl szlachetna (Vitis vinifera), pnącz, należy do rodziny winowatych (Vitaceae), o dużych, sercowatych, pięcioklapowanych liściach, długich wąsach czepnych, niepozornych, żółtozielonych, wonnych kwiatach, soczystych jagodach, ułożonych w grona. Pochodzi z okolic śródziemnomorskich, rośnie dziko w lasach Kaukazu. Owoce w. służą do wyrobu wina, pędzenia alkoholu, octu winnego i kamienia winnego. Suszone jagody w. noszą nazwę rodzynek. Na wsch., w krajach mahometańskich używa się w. do wyrobu licznych napojów niefermentowanych (moszcze, miód winny). Prócz w. szlachetnej istnieją liczne rodzaje w., uprawiane dla jagód (V. labrusca, V. aestivalis), bądź jako rośliny ozdobne (V. cordifolia, V. riparia).

Uprawa w., wymagająca średniej temperatury lata 20—25° C., sięga do 55° szer. płn. Umiarkowane mrozy nie wywierają szkodliwego wpływu na pędy zdrewniałe w., zielone natomiast są b. na zimno wrażliwe. W Polsce upr. w., z wyjątkiem odcinka wsch.-płd., posiada raczej charakter amatorski, jako produkcja owoców dla konsumcji surowej. Najlepszem stanowiskiem dla w. jest wystawa płd. lub płd.-wsch. Pod względem glebowym w. nie jest zbyt wymagająca. Najkorzystniejsze są ziemie przepuszczalne, łatwo nagrzewające się, zawierające dostateczną ilość wapna, niezbyt wilgotne. — Rozmnażać w. można przez a) sadzonkowanie, b) odkłady, c) szczepienie (np. szczepienie w. europejskiej na podkładzie gatunków amerykańskich, zabezpiecza w. przed filokserą, ob. niżej).

Zbiór winogron w porze suchej i słonecznej następuje po ich całkowitem dojrzeniu, gdyż grona zawcześnie odcięte w przechowaniu nie dochodzą. Odmiany u nas uprawiane: 1. wczesne: Magdalena andegaweńska, jagody okrągłe, zielonkawo-żółte, Magdalena królewska, jagody większe od poprzedniej, Malinger wczesny, jagody owalne, żółtawe, chrupka Viberta, jagody duże, okrągłe. 2. Późne (dojrzewające na murach): chrupka złota, jagody zielonkawo-żółte z rdzawym nalotem, Portugalskie wczesne, jagody ciemne, Frankentalskie, jagody duże, ciemne.

Choroby i szkodniki. 1. roślinne: zaraza w. (Peronospora viticola), grzyb pasorzytny, zawleczony w 1878 z Ameryki, występuje pod postacią białego nalotu na dolnej stronie liści, które zwijają się i opadają, grona porażone przestają rozwijać się i gniją. Trąd w. (Erisiphe tuckeri [Uncinula spiralis], grzyb również zawleczony z Ameryki (1845 — do Anglji), zwany rosą mączną winorośli, wywołuje szary nalot na górnej stronie liści, jagody porażone pękają. Mniej groźne pasorzyty roślinne: pleśń korzeniowa (Roselina necatrix), zgorzel jagodowa (Phoma ampelinum), szlachetna zgnilizna winogron (Sclerotinia Fuckeliana), udzielająca cenionego aromatu winu i in. W większości tych chorób skutecznem jest skrapianie w. „cieczą bordowską" (mieszaniną wapna z siarczanem miedzi). 2. Z pośród szkodników zwierzęcych, oprócz wróbli i os, niszczących jagody mechanicznie, najgroźniejszą jest mszyca, zw. filokserą (Phylloxera vastatrix), wywołująca na korzeniach w. charakterystyczne zgrubienia; niszczy ona ogromne przestrzenie uprawy w. i z tego powodu istnieją we wszystkich krajach uprawy w. ostre zakazy i formalności importowe dla gron i sadzonek w., chroniące przed rozwleczeniem tej choroby. W Polsce owad ten nie pojawił się dotąd. Jedynym pewnym środkiem przeciw filokserze jest szczepienie w. europejskiej na gatunkach amerykańskich, których korzeni filoksera nie atakuje.

Winoroślowate, rodzina roślin, p. Vitaceae.

Winowy kwas (acidum tartaricum) COOH. CH(OH). CH(OH). COOH, dwukarbonowy alkoholokwas, szeroko rozpowszechniony w przyrodzie, znajduje się zarówno w stanie wolnym, jak i w postaci soli w owocach, zwłaszcza w winogronach. Otrzymuje się go wyłącznie z kamienia winnego (ob. Winny k.). Tworzy 4 odmiany optycznie izomeryczne: kwas w. prawoskrętny, lewoskrętny, kwas gronowy i antywinowy (mezowinowy). Pierwszy z nich tworzy kryształy łatwo rozpuszczalne w wodzie i alkoholu, płaszczyznę światła spolaryzowanego skręca na prawo. Ogrzany do 165° przechodzi głównie w kwas antywinowy, w 175° tworzy się przeważnie kwas gronowy. Odmiana lewoskrętna różni się od prawoskrętnej tylko oddziaływaniem na światło spolaryzowane. Kwas gronowy (acidum racemicum) tworzy się przy zmieszaniu obu odmian optycznie czynnych. Nie skręca płaszczyzny światła spolaryzowanego, jest nieco trudniej rozpuszczalny, niż odmiany czynne. Daje się rozłożyć na odmiany czynne (3 metody Pasteura). Kwas antywinowy (mezowinowy) jest odmianą śróddrobinowo obojętną optycznie: nie skręca płaszczyzny światła spolaryzowanego, nie daje się rozłożyć na odmiany czynne. W niewielkich dawkach działa k. w. orzeźwiająco, w większych szkodliwie. Bywa używany przy fabrykacji lemoniad, proszków musujących, w lecznictwie przeciw szkorbutowi. Z pośród soli łatwo rozpuszczają się sole obojętne metali alkalicznych. Większe znaczenie posiadają: kwaśny winian potasowy (ob. Winny kamień) $C_4H_5O_6K$, obojętny winian potasowy $C_4H_4O_6K_2$ (środek przeczyszczający), winian sodowo potasowy (sól Seignette'a) $C_4H_4C_6KNa$, oraz winian antymonylo-potasowy $C_4H_4O_6(SbO)K$ (emetyk, ob.).

Winschoten, miasteczko w prow. Groningen (Holandja) z 13.634 mieszk. i przemysłem rolniczym.

Winsford, miasto w Cheshire (Anglja), nad rz. Weaver z 10.956 mieszk., salinami i solankami.

Winston-Salem, miasto w płn.-zach. Płn. Karolinie (Ameryka płn.) z 81.000 mieszk. oraz przemysłem tytoniowym i bawełnianym.

Winter Zikmund, pisarz czeski, (1847—1912), wydał m. i. „Drobne opowiadania z dawnego życia czeskiego" (1888), „Arabeski historyczne" (1888), „Obrazy praskie" (1893), „Nowele staropraskie z XVI. i XVII. w." (1896), „Minjatury" (1899), „Z przeszłości czeskiej" (1902), „Opowiadania i obrazy hist." (1904), „Burza i deszcz" (1907), „Mistrz Kampanus" (1909).

Winterana L. (Canella Murr., korzybiel), roślina z rodziny Winteraceae, drzewa o skórzastych liściach, kwiatostan szczytowy, owocem wielonasienna jagoda. Rosną w Ameryce płd. oraz środkowej. W. canella L. z Antyli, Florydy oraz wysp Bahama ma zapach cynamonu, używana w Ameryce jako przyprawa, także w lecznictwie.

Winterhalter Franz Xaver, malarz niem., (1805—1873), uczeń Stielera, pracował w Karlsruhe, Włoszech, Paryżu i Londynie. Dzieła: obrazy rodzajowe („Krajobraz z Włochami", „Scena rodzajowa rzymska"), przedewszystkiem zaś portrety arystokracji europejskiej (liczne polskie) i rodzin królewskich i cesarskich (Habsburgowie, Ludwik Filip, rodzina królewska belgijska, pruska i t. d.).

Winternitz, 1. Wilhelm, lekarz austr., (1834—1917), prof. uniw. we Wiedniu, twórca naukowej hydroterapji (ob. Wodolecznictwo).

2. Moritz, indolog i etnolog niem., ur. 1863, od 1902 prof. niem. uniwersytetu w Pradze, od 1929 wydaje „Indologica Pragensia"; ogłosił szereg prac z zakresu indologji.

Winterowski Leonard, malarz pol., (1868—1926), malował sceny bitewne i wojenne, portrety itd.

Winterswijk, wieś w prow. Geldrji (Holandja) z 17.423 mieszk. i przemysłem tekstylnym.

Winterthur, miasto okręg. w kantonie Zurych w Szwajcarji, punkt węzłowy 7 kolei z 55.657 mieszk., muzeami, znacznym przemysłem (m. i. fabr. maszyn Sulzerów) i handlem.

Winther Christian, poeta duń., (1796—1876), najwybitniejszy talent z młodszego pokolenia romantyków duń., pisał liryki, romance i powieści poetyckie: „Poezje" (1828), „Niektóre poezje" (1835), „Pieśni i historje" (1839), „Cztery nowele" (1843), „Poezje" (1843), „Poezje liryczne" (1849), słynna powieść poet. „Ucieczka jelenia" (1856), „Pstre listki" (1865) i i. Wyd. zbior. 1860—72, 11 t.

Winthrop, miasto w stanie Massachusetts (Ameryka płn.), płn.-wsch. przedmieście Bostonu z 16.158 mieszk. Kąpiele morskie.

Wiola (czyli altówka), ob. Viola.

Wiolonczela (włosk. violoncello, czyli „mały violon", stąd niewłaściwy skrót „Cello"), instrument basowy, zbudowany według modelu skrzypcowego, reprezentuje pośrednie ogniwo między rejestrem tenorowym a basowym, jako instrument solowy wyparł dawną gambę. Zrazu używano w. tylko do wykonania basu w akompanjamencie unisonowo z kontrabasem. Korpus w. był z początku większy niż dzisiaj, dopiero Ant. Stradivari ustalił jej formę w sposób mistrzowski. Przy grze trzyma się w., jak gambę, między kolanami. Strój czterech strun: C. G. d. a. W najwyższych rejestrach używa się prócz czterech palców lewej ręki, jeszcze i wielkiego palca „demanchement"; twórcą tej techniki w aplikaturze był w poł. XVIII. w. Jean Louis Duport.

Wiolurowy kwas $C_4H_3N_3O_4$, jeden z produktów rozkładu zasad purynowych. Pod względem budowy cząsteczki odpowiada kwasowi barbiturowemu.

Wiorsta, rosyjska miara długości = 1/7 mili, do 1835 = 1077 m, potem = 1066.78 m.

Wioślarki, ob. Cladocera.

Wiosenne obrzędy w mitologji Słowian i innych ludów były wyrazem radości z obudzenia się przyrody po śnie zimowym do nowego życia. Uroczystości z niemi związane miały na celu podkreślenie końca panowania zimy —

stąd topienie lub palenie przedstawiającej ją kukły — oraz oddanie czci zwycięskiemu bóstwu słońca (por. Kult Słońca). Z dawnych w. o. część przeszła dzisiaj do zwyczajów związanych ze świętami kościelnemi, część zaś zachowała się jako obrzędy zwyczajowe, jak np. Gaik, Maik, Latko nowe.

Wiosenne porównanie, ob. Równonoc i Wiosna.

Wiosenny punkt, ob. Równonoc.

Wiosło, drąg zakończony łopatką, przy pomocy której wprawia się na wodzie w ruch łódź, tratwę i t. p.

Wiosna, pora roku, która zaczyna się astronomicznie na płn. półkuli wówczas, gdy słońce znajduje się w punkcie równonocy wiosennej, a kończy z chwilą osiągnięcia przez nie największej deklinacji północnej. W. zaczyna się 21., w roku przestępnym 20. marca (wiosenne porównanie dnia z nocą) i trwa do 22., w przestępnym do 21 czerwca (najdłuższy dzień, letnie przesilenie). Na półkuli płd. zaczyna się w., gdy słońce przechodzi przez równik z półkuli północnej na południową, czyli, gdy znajduje się w punkcie równonocy jesiennej i kończy się z chwilą osiągnięcia przez nie największej deklinacji południowej, trwa przeto od 23. (w roku poprzedzającym przestępny 24.) września (jesienne porównanie, początek jesieni) do 22. grudnia (przesilenie zimowe, najkrótszy dzień). Na południowej półkuli jest więc w. o 3 dni krótsza, niż na północnej, różnica pochodząca z różnej szybkości ziemi na jej eliptycznej orbicie. Pod względem meteorologicznym na północnej półkuli, jako miesiące wiosenne uważane są kwiecień, maj i czerwiec. Pogoda tych miesięcy jest w środkowej Europie b. zmienna, częste opady atmosferyczne przeplatane bywają dniami gorącemi. Noce naogół bywają zimne, tak, iż w Polsce jeszcze w połowie maja zachodzą nocne mrozy (przymrozki). Por. Pory roku.

Wioślarstwo, sport wodny, jeden z najstarszych sportów, bo już w XVIII. w. uprawiany wyścigowo. Uprawiany na łodziach sportowych z ruchomem siodełkiem, poruszającem się na szynach, wyrabia dosyć wszechstronnie całe ciało, lecz zarazem wymaga dość dużego technicznego przygotowania. Uczy się go zrazu na siedzeniach stałych, potem przechodzi się do siodełek ruchomych, lecz na aparatach stałych, nieporuszających się na wodzie, wkońcu rozpoczynają się pierwsze wyjazdy na wodę. Rozróżniamy łodzie półwyścigowe, dalej w zależności od ilości wioseł jedynki, dwójki, czwórki (ze sternikiem i bez), ósemki, w zależności od umieszczenia wioseł jednostronnie lub obustronnie, pojedyncze lub podwójne. Łodzie cięższe, zrobione z klepki cedrowej, nazywają się gigi, z obłożyny (fornieru) skulingi. Jedynka wyścigowa lekka nazywa się skifem. Ob. też Kajak. — Por. tabl.

Wipper (Wieprz), 1. rzeka na Pomorzu Zaodrzańskiem, długa 115 km, uchodzi pod Rügenwaldermünde do Bałtyku. 2. lewoboczny dopływ Sali, długi 75 km, wypływa z Harzu.

Wir, ruch płynu, przy którym większe lub mniejsze części tegoż wykonują ruchy obrotowe dookoła pewnej osi. Badaniem w. zajmował się Helmholtz, który ustalił, że w. tworzą te same zawsze cząstki, muszą się one razem z nim posuwać. Iloczyn prędkości kątowej w. i przekroju w. jest wzdłuż całego w. stały. Helmholtz wyprowadził wniosek, że w cieczy idealnej pozbawionej lepkości w. musi ją całą obejmować lub też tworzyć w niej w. zamknięte t. zw. pierścienie wirowe.

Wir powietrzny, ob. Wiatr.

Wirczyk, inaczej Vorticella, ob.

Wirek, wieś w gminie Nowawieś (pow. Katowice), przy kolei: Wirek—Nowy Bytom, 12 km od Katowic z 9.286 mieszk., fabr. wyrobów szamotowych i kopalniami węgla.

Wirgacja, rozbieżność pasm górskich, wachlarzowate rozchodzenie się pasm górskich.

Wirgiljusz, ob. Wergiljusz.

Wirginja (Virginia), jeden z płd.-atlantyckich stanów Unji płn.-amerykańskiej ze 110.399 km^2 i (1928) 2,575.000 mieszk. Poza napływową częściowo bagnistą (Dismal Swamp) niziną przybrzeżną rozciąga się zbudowane ze skał krystalicznych i triasowych pogórze, przechodzące ku zach. w starokrystaliczny masyw Appalachów. Rzeki (Potomac, James i i.) obfitują w wodospady i są spławne tylko w dolnym biegu. Klimat jest ciepły; Norfolk ma średnią temperaturę roku 15°, stycznia 4.7°, lipca 25,8°, opadów rocznie 1300 mm; niemniej w zimie zdarzają się dokuczliwe mrozy (do —21°). Wybrzeże W. jest malaryczne. Wśród ludności mamy 29.9% murzynów. Trudni się ona głównie rolnictwem (21.723 km^2 gruntów uprawnych), zwłaszcza uprawą tytoniu, bawełny, kukurydzy, pszenicy i ziemniaków. Znaczną jest również hodowla bydła (w 1928 było 206.000 koni, 105.000 mułów, 1,120.000 bydła rogatego, 426.000 owiec i 642.000 świń) i rybołówstwo morskie. Górnictwo dostarcza głównie węgla i żelaza, przemysł (w 1925 r. 112.135 robotn.) wyrobów tytoniowych, drzewnych, żelaza, stali, tkanin bawełnianych i mąki. Kolei ma W. 8.219 km, lotnisk 22. Stolicą jest Richmond; uniwersytet stanowy istnieje w Charlottesville. Do Kongresu wysyła W. 2 senatorów i 10 deputowanych.

W. odwiedzili w 1001 Normanowie, a w 1497 Cabot. Sir W. Raleigh nazwał kraj w 1584 na cześć „dziewiczej" królowej Elżbiety W. Kolonizację W. rozpoczęto w 1607 od Jamestown. Jako ojczyzna Waszyngtona, T. Jeffersona i i. uchodziła W. długo za najważniejszy stan Unji. W wojnie domowej stanęła W. po stronie południa, w następstwie czego oderwała się od niej w 1862 Zachodnia W.

Wirginja Zachodnia (West Virginia), stan Unji płn.-amerykańskiej z 62.598 km^2 i 1,724.000 miesz. Płd.-wsch. część kraju jest przecięta szeregiem równoległych łańcuchów Appalachów (Spruce Knob, 1.480 m), przerwanych poprzecznemi dolinami Potomacu i New River, zaś część płn.-zach. obejmuje płytę Cumberland, która opada zwolna ku płn.-zach. i jest rozkawałkowana przez dopływy rz. Ohio (płn.-zach. granica stanu) na szereg bloków. W budowie geologicznej przeważa formacja karbońska, stąd też stan tworzy część wielkiego appalachijskiego zagłębia węglowego. Oprócz węgla posiada W. kopalnie nafty i gazu ziemnego oraz źródła solankowe. Klimat odznacza się upalnemi latami i bardzo chłodnemi zimami.

Wśród ludności jest 5,9% kolorowych i ok. 10.000 Polaków. Role uprawne zajmują 770.000 ha. Obok rolnictwa i chowu bydła główną rolę odgrywa tu górnictwo (w 1927 r. wydobyto 132,5 milj. tonn węgla) i przemysł (114.581 pracowników). Kolei posiada W. 11.088 km. Stolicą stanu jest Charleston, uniwersytet stanowy znajduje się w Morgantown. Do Kongresu wysyła W. 2 senatorów i 6 deputowanych.

W. Z. oddzieliła się w czasie wojny domowej 1862 od Wirginji i jest stanem od 1863.

Wirki (Turbellaria), rząd robaków płaskich, p. tabl. Słodkowodna fauna w t. 16 i tabl. Robaki (morskie) w t. 15. Ciało płatowate, orzęsione. W skórze pałeczkowate ciałka (rhabdity). System nerwowy składa się z mózgu i 6 pni nerwowych połączonych poprzecznie. Mają oczy, organ równowagi i szczecinki dotykowe. Przewód pokarmowy składa się z przełyku i jelita prostego lub rozgałęzionego. Jelita czasem brak. Najczęściej obojnakie. Rozwój wprost, czasem przez larwę Müllera. Łatwo regenerują. Żyją wolno lub pasorzytują na robakach, raczkach i owadach.

1) Acoela: morskie, zamiast jelita tylko masa komórek trawiących. 2) Rhabdocoela: z jelitem prostem np. Microstomum lineare Müll. w wodach słodkich Europy i Ameryki płn. 3) Alloecoela: z jelitem słabo rozgałęzionem. 4) Tricladidea: płaskie, jelito z 3 części; tu nal. słodkowodna Planaria, np. Pl. torva Müll., Pl. gonocephala Dug. (górska), Dendrocoelum lacteum Müll. 5) Polycladidea: jelito rozgałęzione, morskie.

Wirowe pole elektryczne, ob. Elektryczne pole wirowe.

Wirowe prądy (prądy Foucaulta), ob. Elektryczna indukcja.

Wirowy młyn, to samo co dezyntegrator (ob.).

Wirowy ruch, ob. Obrotowy ruch.

Wirowy ruch ziemi, ob. Ziemia.

Wirówka, ob. Centryfuga.

Wirtembergja (Württemberg), związkowe państwo płd.-niemieckie, trzecie co do obszaru w Rzeszy z 19.508 km^2 i 2,606.042 mieszk.

Zach. część kraju należy do Szwarcwaldu, płd.-wsch. zajmują Alpy Allgauskie, płd. (Górna Szwabja, Oberland) zajmuje pogórze alpejskie, utworzone z osadów lodowcowych i trzeciorzędowych, które sięgają nawet na płn. brzeg Dunaju. Na płn. od Oberlandu rozciąga się Jura Szwabska, zaś płn.-zach. W. zajmuje niższy obszar pagórkowatego pogórza Szwabsko-Frankońskiego. Najwyższym punktem kraju jest Katzenkopf (1152 m) w Szwarcwaldzie. Ze skarbów mineralnych posiada W. sól, żelazo i liczne źródła mineralne. Klimat w niższych częściach kraju, a zwłaszcza nad jez. Bodeńskiem łagodny; Stuttgart ma średnią temperaturę roku 9.6°, stycznia 0,3°, lipca 19°, opadów rocznie 670 mm. Główne rzeki: Neckar i Dunaj.

Wśród ludności było w 1925 r. 68% protestantów, 30,9% katolików i 0,4% żydów. Przyrost naturalny ludności wynosił w 1928 r. 6,6‰. Jedynem większem miastem jest stolica Stuttgart, uniwersytet istnieje w Tybindze (Tübingen). 41,7% ludności czynnej zawodowo trudni się rolnictwem i leśnictwem, 39,1% przemysłem i rękodziełami, 10,5% handlem i komunikacją. Role uprawne zajmują 38,6% obszaru, winnice 0,6%, łąki 20,3%, pastwiska 2,5%, lasy 31,2%, nieużytki 6,8%. 36.809 ha zajmowały w 1927 sady owocowe, winnice (w 1929) 10.341 ha. Przeważa własność średnia. Dużą rolę odgrywa chów bydła, zwłaszcza bydła rogatego (1,068.000 sztuk) i świń (548.000). Głównemi ośrodkami przemysłu i handlu są: Stuttgart, Heilbronn, Ulm, Gmünd, Friedrichafen i Ravensberg. Kolei posiada kraj 2277 km. Dzieli się na 1 okręg miejski i 4 inne (Neckar-, Schwarzwald-, Jagst- i Donau-Kreis) oraz 61 podokręgów (Oberamt). Na czele kraju stoi rząd i sejm krajowy.

Dzieje. Pierwszy pan W. jest wymieniony ok. 1080 r. Dokładnie znany porządek hrabiów tam panujących zaczyna się z Ulrykem (1241—1265). W 1477 założył Eberhard Brodaty uniwersytet w Tybindze, uzyskał godność książęcą i uznanie kraju księstwem Rzeszy. W 1519 Ulryk stracił W., 1534 został wprowadzony przez Filipa Heskiego znów do kraju, uznał zwierzchność lenną Austrji i wprowadził reformację, którą utwierdził syn jego, Krzysztof (1550—68). W 1599 W. stała się znów lennem Rzeszy. W wojnie 30-letniej bierze oficjalnie W. udział od 1633 r. Eberhard Ludwig (1693—1733) wystąpił w wojnie sukcesyjnej hiszpańskiej po stronie cesarskiej. Karol Eugenjusz (1744—93), znienawidzony, musiał w 1770 przyznać stanom prawo uchwalania podatków. On też założył uniwersytet w Karlsruhe. Fryderyk II (od 1806 król Fryderyk I), otrzymał 1803 godność elektora, 1805 połączył się z Napoleonem i otrzymał w pokoju preszburskim terytorjum szwabskie na Austrji, 1806 ogłosił się królem, 1809 powiększył jeszcze terytorjum; rządził absolutnie, oderwał się od Francji i przystąpił w 1813 do związku niemieckiego. Jego syn, Wilhelm I, dał w 1819 krajowi konstytucję, która uległa tylko chwilowemu zawieszeniu w 1848. W. skłaniała się wtedy do Austrji, dążąc do ścisłego z nią przymierza. Kontynuowała tę politykę również w czasie wojny austrjacko-pruskiej 1866. Dopiero na skutek niepowodzeń wojennych, zawarła przymierze z Prusami, które utrwaliło się w czasie wojny z Francją w 1870 r. i doprowadziło W. do wstąpienia w skład cesarstwa niem. W. zatrzymała odrębną pocztę, telegrafy i ministerstwo wojny. W 1918 nastąpił przewrót, w czasie którego Wilhelm II. zrezygnował z tronu. W 1919 i 1924 otrzymała W. demokratyczną konstytucję.

Wirtemberska Marja z Czartoryskich, pisarka pol., (1768—1854), córka gen. ziem podolskich Adama Kaz. Czartoryskiego i Izabelli z Flemingów, zamężna za Ludwikiem ks. Wirtemberskim (1784, rozwiedziona 1792), w r. 1810 dozorczyni pensji i szkół żeńskich w Warszawie, mieszkała głównie w Puławach, później w Paryżu. Jako autorka „Malwiny czyli domyślno-

ści serca" (1816, IV. wyd. 1828—29, wyd. kryt. K. Wojciechowskiego, 1920) zapoczątkowała polską powieść sentymentalno-psychologiczną. W „Powieściach wiejskich" (1818) dała pierwsze polskie próby literatury dla ludu. Ważniejsze studja: Chmielowskiego, Wojciechowskiego i Kleinera.

Wirth Joseph, polityk niem., ur. 1879, od 1914 w Reichstagu, 1918—1920 badeński minister finansów, 1919—20 w Zgromadzeniu Narodowem, potem znów w Reichstagu, 1920—21 minister finansów Rzeszy, od 1921—22 kanclerz Rzeszy, był również czasowo ministrem spraw zagr. W 1922 wraz Rathenauem reprezentował Niemcy na konferencji gospodarczej w Genui i zawarł traktat niemiecko-rosyjski w Rapallo. 1929 minister odzyskanych terytorjów, 1930 minister spraw wewnętrznych. Jako członek rządu Rzeszy był zwolennikiem wypełniania zobowiązań traktatowych.

Wirtualny, w fizyce w przeciwieństwie do terminu aktualny (rzeczywisty), oznacza coś pomyślanego, możliwego do urzeczywistnienia. Fizyka teoretyczna zna zasady wirtualnych przesunięć, w. pracy, w. momentów, w. prędkości.

Wirtuoz (z włosk.), człowiek, który doprowadził swą sztukę do niezwykłej biegłości, w szczególności muzyk po mistrzowsku grający na jakimś instrumencie. Wirtuozerja, wielka biegłość, mistrzostwo.

Wirydarz (z łac.), nazwa staropolska na określenie ogrodu kwiatowego nie przeznaczonego pod uprawę użytkową, zieleńca, skweru.

Wirydyt, wspólne określenie wszystkich nieoznaczalnych zielonych składników skał wtórnego pochodzenia, które można uważać za wodne krzemiany żelaza i magnezu. Zwykle występują one w postaci skupień włóknistych, będących często produktem rozkładu amfiboli, piroksenów, chryzolitu i t. d.

Wiryliści (z łac.), członkowie izby parlamentarnej, zasiadający w niej nie z wyboru, lecz na podstawie stanowiska wzgl. urzędu, który zajmują (n. p. biskupi, ministrowie, rektorowie szkół akademickich i t. d.).

Wirzjarw (est. Võrtsjärv), jezioro w Estonji, odwadniane do jez. Pejpus, ma 276 km^2 i jest do 6 m głębokie.

Wisby, ob. Visby.

Wisconsin, jeden z płn.-zach. stanów Unji płn.-amerykańskiej, między Missisipi i jeziorami kanadyjskiemi ze 145.205 km^2 i 2,953.000 mieszk. Kraj jest falistą równiną (178—600 m), pokrytą w przeważnej części osadami lodowcowemi i obfitującą w jeziora i bagna, na płd. urodzajną. Do Missisipi, która tworzy zach. granicę, uchodzą: Saint Croix, Chippewa i W. River, do jez. Michigan: Fox River. Klimat jest kontynentalny. Milwaukee ma średnią temperaturę roku 7,4°, stycznia —6,8°, lipca 20,9°, opadów rocznie 790 mm. Indjan poza rezerwacjami jest 9.611. Polaków 150.000 głów. Role uprawne zajmują 4,700.000 ha, uprawia się głównie zboża, ziemniaki, tytoń i buraki cukrowe. Dużą rolę odgrywa chów bydła (572.000 koni, 2,920.000 bydła rogatego, 430.000 owiec i 1,863.000 świń w 1928 r.) oraz rybołówstwo na jez. Michigan i Górnem. W. jest najważniejszym stanem mleczarskim Unji. Górnictwo dostarcza żelaza, ołowiu i cynku. W przemyśle pracowało w 1925 r. 247.341 osób. Najlepiej rozwinięty jest przemysł mleczarski, drzewny, skórny, młynarski, mięsny, metalowy i maszynowy. Kolei posiada W. 13.616 km, lotnisk 28. Stolicą i siedzibą uniwersytetu jest Madison, głównem miastem Milwaukee. Do Kongresu wysyła stan 2 senatorów i 11 deputowanych. Kraj należał początkowo do Francji, od 1763 do Anglji, stanem został w 1848.

Wisconsin River, rzeka w stanie Wisconsin, długa 1006 km (390 km żeglowna), wypływa na płn. granicy stanu i pod Prairie du Chien uchodzi z lewego brzegu do Missisipi.

Wiseman Nicolas, kardynał ang., (1802—1865), arcybiskup Westminsteru, zasłużony około odrodzenia katolicyzmu w Anglji, autor wielu dzieł teol. oraz powieści „Fabiola" (1855).

Wiskoza, ksantogenian celulozy; powstaje przy działaniu mieszaniny ługu sodowego (17,5%) i dwusiarczku węgla na celulozę drzewną. Przez ugniatanie, a następnie pozostawienie przez czas dłuższy w spokoju masa staje się ciągliwa i traci strukturę włóknistą. W. służy m. i. do wyrobu sztucznego jedwabiu (ob.), niektórych gatunków papieru, przeźroczystych płytek (celofan) i t. d. Zapala się trudno.

Wiskozymetr, przyrząd do oznaczania lepkości płynów. Oznaczenia polegają na pomiarach czasu potrzebnego do przepływu ściśle określonej objętości cieczy przez otwór o niezmiennej wielkości.

Wislicenus, 1. Johannes, chemik niem., (1835—1902), pracował nad glikolami, oksykwasami, nad kwasem mlekowym oraz jego homologami i izomerami, nad kwasem acetooctowym, zjawiskami izomerji związków organicznych i t. d.

2. Walter Friedrich, astronom niem., (1859—1905), 1880—89 czynny w obserwatorjum w Strassburgu; napisał m. in.: „Hb. der geograph. Ortsbestimmung auf Reisen" (1891), założył z pomocą Tow. Astronomicznego 1899 rocznik bibljograficzny: „Astronomischer Jahresbericht".

Wisła (łac. Vistula, niem. Weichsel), główna rzeka Polski, zarazem największy dopływ Bałtyku, wyróżnia się od innych rzek polskich centralnem położeniem, wielkością dorzecza (198.510 km^2) i najgęstszą siecią dopływów. Bierze swój początek w 2 źródłach (Czarna i Biała W.) na obszarze wsi W., na płn.-zach. stokach góry Baraniej, na wysokości 898 i 806 m i tworzy na długości 40 km prawdziwą bystrzycę karpacką, która w pierwszej części (10 km) spada o 600 m. Nagła zmiana kierunku (z płn. na wsch.) koło Strumienia zgadza się z nagłą zmianą spadku (0,25—0,38‰). Z tego powodu wytwarzają się tu bardzo liczne zakręty aż po Kraków. Szerokość koryta rośnie od Czarnej Wody (20 m) do 70 m koło ujścia Przemszy i do 120—180 m pod Krakowem. Pod tem miastem W. przełamuje się w miejscu cieśniny mioceńskiej między progiem wapiennym formacji jurajskiej i zwęża się do 80 m, stając się dalej zdatną do żeglugi. Poniżej Krakowa przepływa

pod progiem wyżyny Małopolskiej ze spadkiem 0,31‰ w korycie zazwyczaj (150—200 m) szerokiem. W tej części W. powodują prawobocznie dopływy karpackie taką przewagę dorzecza prawego nad lewem, że pod Zawichostem pierwsze ma się do drugiego, jak 3:1. Od połączenia z Sanem zaczyna się środkowy bieg W., która wstępuje tu w przełom przez wyżyny polskie, przyczem jej dolina zwęża się do 3, a nawet do 1,5 km (Kazimierz—Puławy) w pośród brzegów do 80 m wysokich. Spadek tej części W. (0,16—0,33‰) nie jest jeszcze zupełnie wyrównany, zakręty liczne, nurt przerzuca się wciąż od brzegu do brzegu, tworząc liczne ławice, utrudniające żeglugę. Poniżej Puław opuszcza rzeka malowniczy przełom, płynąc dalej wśród rozległych łęgów, dopiero poniżej ujścia Pilicy brzeg lewy nabiera znów charakteru wyżynnego, by poniżej Bielan rozpłynąć się znów w niziny. Od połączenia się z Bugo-Narwią, najważniejszym swoim dopływem, przybiera W. kierunek zach. i płynie odtąd olbrzymią pradoliną (5—20 km szer.), odgraniczoną tylko od płn. znaczną wyniosłością. Poniżej Torunia przełamuje się W. doliną polodowcową przez pojezierze bałtyckie, tu już rozpoczyna się osadzająca czynność rzeki, przy bardzo łagodnym (0,10—0,18‰) spadku. Szerokość koryta dochodząca w b. Kongresówce do 1200 i 2000 m, ścieśniona od Torunia regulacją, wzrasta od 300 m (ujście Drwęcy) do 375 m koło Piekła i 450 przy ujściu.

Poniżej Gniewa, pod wsią Pieklem (szpica Montawska) zaczyna się delta W., objęta 2 odnogami: Nogatem i W. właściwą (Leniwką), uchodzącą bezpośrednio do Bałtyku. W. właściwa dzieliła się ongi na W. Elbląską i Gdańską. Do XIV. w. W. Elbląska (Szkarpowa) była głównem ramieniem, a Nogat jeszcze był samodzielny. Podczas powodzi 1371 W. Gdańska stała się głównem łożyskiem, z którą się połączył Nogat. Ten z powodu sprzyjających warunków erozji ściągnął wnet ku sobie główną masę wody wiślanej. W 1840 pod Górkami (Neufähr), 14 km powyżej starego ujścia, ramię gdańskie W. przebiło się do morza podczas zatoru lodowego, w ten sposób W. skróciła swój bieg. W 1895 przebito wydmy nadbrzeżne pod Schievenhorst, by wyprostować bieg rzeki, i zmniejszyć niebezpieczeństwo powodzi. Stare odnogi: Gdańską i Elbląską zamieniono w kanały, podobny los spotkał w 1915 Nogat. Stara W. zamknięta śluzami tworzy obecnie port gdański i uchodzi kanałem (Westerplatte, Nowy port). W. Elbląska uchodząca wieloma ramionami do Zalewu Wiślanego, jest uzupełniona dla żeglugi kanałem Wiślano-Zalewowym.

Ogólna długość biegu W. wynosi 1076 km, odległość źródeł od ujścia w linji powietrznej tylko 530 km. Koło Montawskiej Szpicy prowadzi W. przy średnio-niskim wodostanie 450—860 m^3/sek., przy średnio-wysokim zaś 4340 m^3/sek. wody. Zamarza średnio na rok na 108 dni. W komunikacji odgrywa W. w stosunku do jej możliwości rolę niewspółmiernie małą, a to z powodu braku regulacji, zwłaszcza na terenie b. Kongresówki, gdzie tylko koło Warszawy uregulowano jej bieg na 185 km i zwężono jej szerokość do 340 m. Zresztą z powodu nadmiernej szerokości łożyska (600—1200 m) głębokość jest nieznaczna, a żegluga dogodna tylko przy wyższych wodostanach. Od ujścia Przemszy do Krakowa kursować mogą statki 80 tonnowe (0,7 m zanurzenia), poniżej ujścia Sanu 80 t. (0,7 m), od Warszawy 200 t. (0,5 m), od Torunia 400 t. (0,8 m), od Tczewa 600 t. (1,2 m). Kanał Augustowski łączy dorzecze W. z Niemnem, Muchawiecki z Prypecią, a Bydgoski z Odrą. Główne dopływy W. z prawego brzegu: Biała, Soła, Skawa, Raba, Dunajec, Wisłoka, San z Wisłokiem, Wieprz, Świder, Bug z Narwią, Skrwa, Drwęca i Ossa, a z lewego: Przemsza, Rudawa, Prądnik, Szreniawa, Nidzica, Nida, Kamienna, Pilica, Bzura, Brda, Wierzyca i Motława. Z pośród mostów najdłuższy jest most pod Fordoniem (1325 m), pod Toruniem 971 m, pod Warszawą tylko 446 m. W. nie została umiędzynarodowiona, lecz aż po Gdańsk jest rzeką czysto polską. Prusy Wsch. nie mają żadnego dostępu do W.

Wisła, wieś i letnisko w pow. Cieszyn (woj. śląskie), w Beskidach Śląskich (426 m nad poz. morza), u źródeł Wisły, 9,5 km od stacji kolej. Ustroń z 4.225 km, elektrownią, młynami i tartakami. Od niedawna wznosi się w W. zameczek myśliwski Prezydenta Rzplitej.

Wisła, miesięcznik geograficzno-etnograficzny, założony i redagowany w Warszawie od r. 1884 przez Jana Karłowicza.

Wisłocki, 1. Teofil, lekarz pols., (1815—1881), od 1859 prof. anatomji patologicznej w Akademji Medyczno-chirurgicznej w Warszawie, w Szkole Głównej wykładał medycynę sądową i policję lekarską, następnie prof. uniw. tego ostatniego przedmiotu i higjeny.

2. Władysław, bibljograf i hist. lit. pol., (1841—1900), od r. 1864 kustosz bibl. Ossolińskich we Lwowie, od 1874 bibl. Jagiell. w Krakowie, od 1878 członek Akademji Umiejętności, założyciel i redaktor „Przewodnika Bibljograficznego" (od r. 1878), wydał m. i.: „Katalog rękopisów Bibl. Uniw. Jagiell." (1877—84), „Incunabula typographica bibliothecae Cracoviensis" (1900), „Nauka języka polskiego w szkołach polskich przed Kopczyńskim" (1868), „Poczet chronologiczny prac... Grzegorza Piramowicza" (1877), „Gwalter Burley i Marcin Bielski" (1878), wydania zabytków języka polskiego.

3. Władysław Tadeusz, bibljograf pol., * 1887, syn W. 2., od r. 1907 kustosz Ossolineum, od r. 1920 redaktor „Przewodnika Bibljograficznego", wydał m. i. „Bibljografję prac Aleksandra Brücknera" i „Bibljografję bibljotekarstwa, bibljofilstwa i bibljografji polskiej", nadto rozprawy bibljograficzne w czasopismach, studja z zakresu stosunków polsko-czeskich. Redaktor „Ruchu Słowiańskiego" we Lwowie.

Wisłok, lewoboczny dopływ Sanu, długi 220 km. Wypływa we wsi W. w pow. Sanok, płynie pod Krosnem, Strzyżowem i Rzeszowem, a uchodzi poniżej Jarosławia.

Wisłoka, prawoboczny dopływ Wisły, długi 166 km. Powstaje z połączenia 2 potoków we wsi Nieznajomej (pow. Gorlice), płynie pod Żmigrodem, Jasłem, Pilznem i Mielcem.

Wisłoujście (Weichselmünde), wieś wcielona w 1914 do Gdańska, po prawym brzegu Wisły, obecnie 2 km od jej ujścia.

Wismar, miasto portowe w Meklemburgji-Schwerin (Niemcy), nad zatoką Wismarską (Bałtyk) z 26.016 miesz., szeregiem zabytkowych budowli z XIV—XV. w., akademją marynarki, muzeum oraz przemysłem i handlem (szwedzkie drzewo, materjały budowlane, węgiel i zboże). Miasto (od XIII. w.) należało do Hanzy, w l. 1648—1803 do Szwecji.

Wissel Rudolf, polityk niem., ur. 1869, 1908—1918 sekretarz centrali związków robotniczych w Berlinie, od 1918 socjaldemokrata w Reichstagu, od 1919—20 w Zgromadzeniu Narodowem, potem znów w Reichstagu, 1919 minister gospodarstwa Rzeszy, 1919—24 sekretarz wszechniemieckiego związku związków zawodowych, 1928—30 minister pracy Rzeszy.

Wissembourg (niem. Weissenburg), miasto okręg. w depart. Bas-Rhin (Francja) w Alzacji, nad rz. Lauter, przy kolei: Strassburg—W. z 5.332 miesz. W 1305—1648 był W. miastem Rzeszy Niem., 4 sierpnia 1870 pobili tu Niemcy Francuzów Mac Mahona.

Wissmann Herman von, niem. podróżnik po Afryce, (1853—1905), przebywał tamże od 1880 w służbie Niem. Tow. Afrykańskiego, a później państwa i był 1895—96 gubernatorem Niem. Afryki Wsch. 1882 i 1883—85 przeszedł w poprzek lądu z zach. na wsch., badając przedewszystkiem Kassaj. Podróże swoje opisał w szeregu dzieł.

Wissowa Georg, niem. filolog klas., ur. 1859, napisał m. in.: „Religion und Kultus der Römer", „Hb. der klass. Altertumswissenschaft" (1902, 2 wyd. 1912), „Gesammelte Abhandlungen zur römischen Religions- und Stadtgeschichte" (1904), współpracował nad różnemi wielkiemi wydawnictwami z dziedziny kultury staroż.

Wist (whist, ang. „cicho"), ang. gra w karty w 4 lub 3 osoby, grana talją z 52 kart. Każdy gracz otrzymuje 13 kart. Dwaj gracze, którzy otrzymali najwyższe wzgl. najniższe karty siedzą naprzeciw siebie i są partnerami. Kolor atutowy oznacza gracz, będący na ręku, lub ostatnia z rozdzielonych kart. Grać się musi do koloru, w razie braku tegoż, można przebić atutem lub dorzucić kartę innego koloru. O wygranej rozstrzygają lewy zrobione powyżej szóstej. Każda lewa czyli wziątka liczy się za 2 punkty, 10 punktów stanowi „partję", 2 wygrane partje zaś „robra". Oprócz lew liczy się „honory", t. j. 5 najwyższych kart w kolorze atutowym. Osobno oblicza się, czy strona zwycięzona wygrała jedną partję, czy też nic (mały, wzgl. duży rober), a także czy zrobiła tylko jedną lewę, czy też ani jednej (mały wzgl. wielki szlem).

Wistaria Nutt. (Kraunhia Rafin., słodlin), krzewy pnące się, należące do rodziny motylkowych, mają liście nieparzysto pierzaste, kwiaty białe, rzadziej niebieskie, zebrane w grona, strąki owłosione. Rosną w Chinach, Ameryce płn. i Japonji. W. chinensis Cand. (K. floribunda Taub.) z Chin, kwiaty o delikatnym odcieniu fioletowym. Jest pięknym pnączem, udaje się u nas w wystawie południowej, wytrzymując zimę.

Wiszące kolejki, ob. Linowe kolejki.

Wiszące ogrody, ob. Ogród.

Wiszący most, ob. Mosty.

Wiszera, 1. lewoboczny dopływ Kamy na Uralu, długi 453 km (żeglowny 313 km), wypływa z gór Ural. 2. prawoboczny dopływ rz. Wołchow, długi 110 km, tworzy w dolnym biegu część kanału Wiszerskiego.

Wiszerski kanał, długi 16 km, należy do systemu kanałowego Wyżno-Wołoczeckiego, a łączy rz. Mstę i Wołchow (ob. Wiszera).

Wisznia, prawoboczny dopływ Sanu, długi 78 km. Powstaje pod miastem Rudkami z połączenia rz. Wisznki i Wiszeńki, płynie ku płn.-zach. pod Sądową Wisznią i Mościskami i uchodzi pod Wysockiem, powyżej Jarosławia.

Wiszniew (Wiszniewskie jezioro), jezioro w pow. Święciany (woj. wileńskie), ma 10,9 km² i jest do 5 m głębokie. Nad jeziorem leży miasteczko W., gdzie urodził się Miecz. Karłowicz.

Wiszniewski Michał, hist. lit. pol., (1794—1865), studja naukowe w Krzemieńcu, Włoszech, Paryżu i Edynburgu, 1823—24 prof. filozofji w liceum krzemienieckiem, 1830 brał udział w ruchu narodowym w Warszawie, od r. 1831 prof. hist. powszechnej i hist. literatury powszechnej w uniw. krakowskim, 1846 po obaleniu dyktatury Tyssowskiego przez jeden dzień dzierżył ster rządów Rzeczypospolitej Krakowskiej, 1848 brał udział w wypadkach krakowskich i redagował „Jutrzenkę", skompromitowany wobec władz rewolucyjnych wyjechał do Włoch i osiadł tam na stałe. Główne dzieło: „Historja literatury polskiej" (1840—57, 10 t., pierwsze w lit. pol. krytyczne opracowanie przedmiotu), nadto: „Pamiątka po dobrym ojcu" (1825, III. wyd. 1838, nowe wyd. 1897), „Bakona metoda tłumaczenia natury" (1834, nowe wyd. 1876), „Pomniki historji literatury polskiej" (1835—37, 4 t., głównie rozprawy Tad. Czackiego, po raz pierwszy „Żywot Grzegorza z Sanoka" Kallimacha), „Charaktery rozumów ludzkich" (1837, II. wyd. 1842, nowe wyd. 1876, rozszerzone oprac. angiel. 1853), „O rozumie ludzkim..." (1848), „Podróż do Włoch, Sycylji i Malty" (1848, 2 t., II. wyd. 1851), „Myśli o ukształceniu siebie samego" (1873).

Wiszniewskie jezioro (Wiszniew), w pow. Święciany, ma 10,9 km², głębokie do 5 m.

Wiszniowski Tobjasz, poeta pol. z XVI. w., naśladowca Kochanowskiego, autor „Threnów" (1585, przedruk 1858) na śmierć matki.

Wisznu (Vishnu), obok Sziwy (ob.) główny bóg hinduizmu, zwany również Hari, w religji wedyjskiej zajmował podrzędne stanowisko, dopiero w okresie epickim wysunął się na czoło. Czczony bywa pod rozmaitemi postaciami (Ramy, Parasurnary, człowieka-lwa, dzika, ryby, żółwia), pod któremi zstępował na ziemię. Zstąpień takich ma być 10 (ostatnie ma dopiero nastąpić), najpopularniejsze jako Kriszna (ob.). Jego wyznawcy dzielą się na cztery szkoły, które wydały wielkich filozofów (jak Rāmānuja) i poetów, którzy stworzyli bogatą literaturę. Przedstawiają W. jako młodzieńca o niebieskiem ciele, z czteroma lub ośmioma ramionami, z muszlami, dyskiem, maczugą i kwiatem lotosu, jadącego na Garudzie (ob.), albo spoczywającego ze swą małżonką Lakszmi (ob.) na wężu Shesha.

Wiszowaty Andrzej, wybitny pol. pisarz arjański, (1608—1678), przez matkę wnuk Socyna, studjował w Holandji, Niemczech i Francji, od r. 1643 kaznodzieja zborów arjańskich, w r. 1660 po edykcie przeciw arjanom opuścił Polskę, mieszkał w Mannheimie, od r. 1666 w Amsterdamie. Wydawca i redaktor słynnej „Bibliotheca Fratrum Polonorum" (1656—92, 10 t.), zawierającej dzieła Jana Creliusa, Ludwika Wolzogena, Fausta Socyna, Jonasza Schlichtynga, Andrzeja Wiszowatego i Samuela Przypkowskiego. Główne jego dzieło: „Religio rationalis..." (pis. 1665, wyd. 1685; polemizował z niem Leibniz w „Defensio Trinitatis", 1671). Monografja L. Chmaja (1921).

Wiślanie, plemię prehistorycznych Słowian z nad górnej Wisły, z głównemi ośrodkami Krakowem i Sandomierzem; wysocy, długogłowcy o wydłużonych twarzach.

Wiślica, osada miejska w gminie Chotel Czerw. w pow. Pińczów (woj. kieleckie), nad rz. Nidą, przy kolejce wąskotor.: Hajdaszek—W. z 2.127 miesz. i młynem parowym. W., jeden z najstarszych grodów ziemi Wiślan, odegrała w średniowieczu znaczną rolę w dziejach Małopolski, zwłaszcza jako miejsce zjazdów szlachty, tu m. i. powstał w 1347 t. zw. statut wiślicki Kazimierza Wkiego. Jeszcze w XVI. i z pocz. XVII. w. była W. widownią ważnych zjazdów i zebrań. W. miała ongi gród kasztelański i kolegjatę, której piękny ostrołukowy budynek z 1350 sam świadczy o świetnej przeszłości miasta; do 1795 była W. stolicą powiatu w woj. sandomierskiem.

Wiślicki Adam, publicysta pol., (1836—1913), założyciel i redaktor warsz. „Przeglądu Tygodniowego" (1866—1905), autor broszur (m. i. „Pogląd na sprawę włościańską", 1862) i artykułów publicystycznych (m. i. „Groch na ścianę" w „Przegl. Tyg." 1867).

z Wiślicy Jan (Joannes Visliciensis), poeta polsko-łaciń., * ok. 1490, autor poematu o wojnie grunwaldzkiej: „Bellum Prutenum..." (1516, wyd. kryt. Br. Kruczkiewicza, 1887; przekład pol. K. Mecherzyńskiego [1880 i 1910]). Monografja Witkowskiego (1891).

Wiśnia, ob. Prunus.

Wiśniak, wino owocowe, przefermentowany sok wiśniowy.

Wiśnicz Nowy, miasto w pow. Bochnia (woj. krakowskie), 7 km na płd. od Bochni, 300 m nad poz. morza, leży u płd.-zach. stóp wzgórza zamkowego (351 m), a ma 2.691 miesz. i handel. Z zabytkowych budowli na wzmiankę zasługuje piękny, choć tylko częściowo odnowiony zamek Lubomirskich i kościół z 1620. Dawny klasztor karmelitów z 1635 jest obecnie zamieniony na ciężki zakład karny (od 1783). W. jest znany w dziejach jako kolebka rodu Kmitów (do 1553), miastem jest od 1616. Pożar w 1863 zniszczył gruntownie miasto.

Wiśniewski, 1. Antoni, pedagog pol., pijar, (1718—1774), współpracownik Konarskiego, od r. 1765 prowincjał pijarów pol. Wydał m. i.: „Propositiones philosophicae ex physica recentiorum" (1746, za nowym kierunkiem nauki, przeciw scholastycyzmowi a za badaniami doświadczalnemi), „Oratio de utilitate ex Varsaviensi bonarum artium et scientiarum academia" (1753, II. wyd. 1754), „De vera felicitate" (1775), przekłady utworów Sarbiewskiego i Horacego.

2. Jan, kanonik sandomierski, proboszcz w Borkowicach, ur. 1876, napisał w 9 tomach monografje dekanatów kościelnych dawnego województwa sandomierskiego. Ponadto ogłosił: „Udział księży diecezji sandomierskiej w powstaniu 1863", „Diplomata Sandomiriensia" i in.

3. Bronisław, malarz pol., * 1866, uczeń warszawskiej Szkoły Rysunkowej. Maluje sceny rodzajowe, krajobrazy, główki i akty kobiece, obrazy religijne, projekty polichromij kościelnych, karykatury. Główne dzieła: „Z życia kawalerskiego", „Golarz ukraiński", „Promyk wiosenny" i in.

Wiśniowiec Nowy, miasto w pow. Krzemieniec (woj. wołyńskie), nad Horyniem, 20 km na płd. od Krzemieńca z 4.028 miesz., młynami i handlem. W. jest starą osadą i kolebką rodu ks. Wiśniowieckich, do których należał do 1744. Do dziś wznoszą się w W. ruiny rokokowego pałacu Wiśniowieckich z pocz. XVIII. w. W 1512 odnieśli tu hetmani: Konst. Ostrogski i Mik. Koniecpolski zwycięstwo nad Tatarami.

Wiśniowieccy: 1. Dymitr, dowódca kozaków, starosta czerkaski i kaniowski. Początkowo strzegł Rzplitej od napadów tatarskich. Typ awanturniczego junaka, dążył do samoistnego stanowiska. Zawiedziony w swych nadziejach oddał się w 1557 w służby Iwana Groźnego, odznaczając się w walce z Tatarami i obiecując zhołdować Zadnieprze. W 1561 wrócił na Litwę. 1563 razem z Olbrachtem Łaskim usiłował osadzić na tronie mołdawskim samozwańca Heraklidesa, potem sam ogłosił się hospodarem. Schwytany i odstawiony do Turcji, został tam powieszony.

2. Jeremjasz Michał, ks., wojewoda ruski, (1612—1651), uczęszczał do szkół jezuickich we Lwowie, potem podróżował po Europie; 1631 porzucił obrządek grecki i przeszedł na katolicyzm. Posiadał olbrzymie majątki, szczególnie na lewo-brzeżnej Ukrainie, obejmujące przeszło 50 miast i wsi. Stąd dochodziło nieraz do zatargów pomiędzy nim a chłopstwem z jego majątków, które tłumił w sposób najostrzejszy. Będąc niejako panem udzielnym, na swym dworze przyjmował rycerstwo polskie, cudzoziemców, nawet posłów tatarskich i moskiewskich. Starał się przypodobać żołnierzom, rozmieszczając weteranów po licznych ekonomjach. Trzymał własnym kosztem armję liczącą do 12.000 ludzi. Był gorliwym kolonizatorem Zadnieprza, które starał się pod każdym względem uporządkować. 1637 tłumił bunty chłopskie, 1643 i 1644 pomyślnie wojował z Tatarami. 1646 wojewoda ruski, 1648 wycofał się z Zadnieprza, by z Wołynia rozpocząć zaciekłą walkę z buntem Chmielnickiego. Prowadził ją bezlitośnie i okrutnie. Bronił W. Zamościa i Lwowa. W czasie

elekcji 1648 popierał Karola Ferdynanda Wazę przeciw przyszłemu królowi, Janowi Kazimierzowi. Mimo, że później został pominięty przy mianowaniu regimentarzy, wierny królowi, stanął na czele armji kor. oblężonej w Zbarażu i z nią razem wytrzymał bohatersko sześciotygodniowe oblężenie (1649). Pod Beresteczkiem (1651) w dużej mierze przyczynił się do zwycięstwa. W. jest jednym z bohaterów powieści H. Sienkiewicza: „Ogniem i Mieczem".

3. Dymitr Jerzy, hetman w. kor. i kasztelan krakowski, (ok. 1628—1682), kształcił się w akademji krakowskiej; walczył z Kozakami, Szwedami i Rakoczym. 1658 strażnik kor., bił się z Moskwą. 1659 wojewoda bełzki, 1668 hetman polny kor. Należał do najbliższych doradców króla Michała Korybuta i do przywódców partji austrjackiej, także później za Jana III. 1673 przyczynił się do zwycięstwa Sobieskiego nad Turkami pod Chocimem, 1676 hetman w. kor., 1678 wojewoda krak., 1680 kasztelan krak.

4. Michał Korybut, król polski, syn W. 2. i Gryzeldy z Zamoyskich, (1638—1673), zubożały, ponieważ ojciec stracił wszystkie majątki na Zadnieprzu, wychowywał się pod okiem królewicza Karola Ferdynanda. W czasie elekcji w 1669 stronnictwo francuskie możnowładców poniosło porażkę, a olbrzymie masy szlachty (80.000) za namową kanclerza ks. A. Olszowskiego obrały królem W., głównie przez pamięć dla jego bohaterskiego ojca. Człowiek zupełnie przeciętny i niedołężny, pozostawał pod wpływem swych zauszników, m. i. Dymitra Wiśniowieckiego, hetmana pol., Krzysztofa Paca i i. Najwybitniejszą postacią z jego otoczenia był wspomniany Olszowski. W polityce zagranicznej W., a właściwie Olszowski dążył do aljansu z Austrją, czego wyrazem było małżeństwo W. z arcyksiężniczką Eleonorą (1670). Związków z cesarzem nie umiał jednak W. wyzyskać w kierunku wzmocnienia swej powagi. Rozgorzała walka stronnictwa francuskiego z dworskiem, która doprowadziła wprost do żądania ze strony zwolenników Francji abdykacji W. (1672). Ten odmówił, znajdując oparcie w szerokich masach szlacheckich. Wskutek waśni wewnętrznych Polska utraciła pod presją armji turecko-tatarsko-kozackiej Kamieniec. W. zaniedbał zupełnie obrony kraju i musiał przystać na upokarzający traktat buczacki, w którym Polska straciła Podole i Ukrainę (1672). Tymczasem pospolite ruszenie zawiązało przy królu konfederację pod Gołąbiem, wymierzoną przeciw stronnikom Francji. W odpowiedzi Sobieski zawiązał w Szczebrzeszynie konfederację wojska koronnego. Dopiero w 1673 doszło do pojednania. Śmierć króla zbiegła się z wspaniałem zwycięstwem Sobieskiego nad Turkami pod Chocimem.

Wiśniowiecki, pseudonim, ob. Bartoszewicz Julian.

Wiśniowski, 1. Teofil, demokrata pol., (1806—1847), brał udział w Stowarzyszeniu Ludu Polskiego, od 1841 członek Centralizacji Towarzystwa Demokratycznego. Za swą wybitną działalność patrjotyczną powieszony.

2. Sygurd, pisarz i podróżnik pol., (1841—1892), wydał m. i. „Dziesięć lat w Australji" (1873, 2 t.), „Obrazki z życia amerykańskiego" (w „Kłosach" 1876), przełożył „Sartora Resartusa" Carlyle'a (1882).

3. Tadeusz, pol. geolog i paleontolog, ur. 1865, od 1909 prof. na politechnice we Lwowie, napisał m. i.: „Zasady mineralogji" (1902), „Podręcznik zoologji" (z J. Nusbaumem, 1904).

4. Józef, pol. poeta i dramaturg, * 1878, prócz „Poezyj" (serja I. 1901, — II. 1903) i poematu „Siermięga" (1926) napisał szereg utworów teatralnych, grywanych z powodzeniem na scenach polskich i obcych: „Dolina łez" („Śpiąca królewna" i „Krzak gorejący" 1906), „Sen dnia letniego" (1912), najpopularniejszy „Lecą liście z drzewa..." (dramat z r. 1863, 1913), „Pieśń nad pieśniami" (1913), „Pod blask słoneczny" (1914), „Kazimierz Wielki" (1916), „Wiatr od pól" (1929); — wreszcie niegrane jeszcze „Kulig" i „Talizman", oraz współczesne komedje prozą „Mimoza i motyl" i „Kwiat neonufaru". Poza tem ogłosił „Święto poety" (1909, szkice o Słowackim), „Współczesna liryka polska" (1903), oprac. wybór „Noweli polskiej" (3 tomiki, do użytku szkolnego). Jest również autorem drukowanej częściowo w czasopiśmie „Historji sceny krakowskiej".

Wit (Vitus), święty, męczennik za Dioklecjana.

Wita św. taniec, ob. Pląsawica.

Witalis, ob. Vitalis.

Witaliści, zwolennicy witalizmu.

Witalizm, teorja, według której istota życia polega nietylko na kompleksie specjalnych procesów fizyko-chemicznych, lecz na istnieniu t. zw. s i ł y ż y c i o w e j (vis vitalis). Ostatnio podjęty jako n e o w i t a l i z m, ob. Skrajny w. przechodzi w panpsychizm, dowodzący duchowości wszystkich zjawisk w przyrodzie.

Witaljan, ob. Vitalianus.

Witaljanie (bracia Witaljanie, zw. też Liekendeeler), korsarze morscy w XIV. i XV. w. na m. Północnem i Bałtyku, tak nazwani, ponieważ w 1389 na polecenie Hanzy zaopatrywali Stockholm w wiktuały, czasowo panowali na Bałtyku. W 1401 zostali pokonani przez Hamburczyków koło Helgolandu, 1450 wypędzono ich resztę z Bałtyku.

Witaminy, ciała odżywcze dodatkowe, o składzie chemicznym, dotychczas bliżej nieznanym, zawarte przedewszystkiem w pokarmach roślinnych. Nazwa w. pochodzi od warszawskiego badacza, Kazimierza Funka, który ją podał w r. 1913 i jest nazwą zbiorową dla ciał, różniących się składem chemicznym. Brak w. powoduje ciężkie objawy chorobowe, zwane a w i t a m i n o z a m i. Badania nad w. przeprowadza się na zwierzętach. Szczurom np. podaje się pokarm pozbawiony danego w. i obserwuje się powstałe na skutek tego zmiany, które kolei powinny ustąpić, po dodaniu do pokarmu w. poprzednio usuniętego. Jest to t. zw. b i o l o g i c z n a p r ó b a w a r t o ś c i w. Działanie w. podobne jest do działania fermentów, enzymów i hormonów (ob.). Kwestja, czy organizm zwierzęcy może produkować w. jest dotychczas nierozstrzygnięta; o ile znajdują się u zwierząt, są pochodzenia roślinnego. Stosownie do rozpuszczalności w. można je podzielić

na I. rozpuszczalne w tłuszczach i II. w wodzie.

I. W. r o z p u s z c z a l n e w t ł u s z c z a c h. Doświadczenia wykazały, iż zwierzęta, żywione pokarmem, z którego eterem wyciągnięto tłuszcze, po pewnym czasie giną. To dowodziło, że w tłuszczu znajdywać się musiały w. 1. W i t a m i n A., znajduje się przedewszystkiem w trawie, zielonych jarzynach, owocach, w mięsie, a szczególnie w wątrobie i nerkach. Brak jego wywołuje u zwierząt i ludzi zeskórnienie spojówki i rogówki (xerophthalmia): wydzielanie łez ustaje, spojówka i rogówka stają się suche i powstają na nich owrzodzenia. Nowsze badania wskazują, iż w. A. jest identyczny z barwnikiem, zawartym w roślinach, t. zw. karotyną. W. A. jest odporny na działanie wysokiej temperatury. — 2. W. D. (p r z e c i w k r z y w i c z y), znajduje się w tranie, jest nietylko odporny na działanie wysokiej temperatury, jak w. A., lecz także na działanie tlenu. Brak w. D. powoduje u dzieci krzywicę, ob. Stwierdzono, iż ergosteryna, ciało zawarte w drożdżach i w sporyszu, po naświetleniu lampą kwarcową zamienia się w w. D. Naświetloną ergosterynę zawiera V i g a n t o l, środek leczniczy, rozpuszczony w oliwie, który podawany ostrożnie kroplami, leczy krzywicę. Zażycie nadmiernej ilości vigantolu może spowodować objawy zatrucia. — 3. W. E., znajduje się w wyciągach eterowych z tkanek roślinnych i zwierzęcych. Jeśli się zwierzętom podaje pokarm, nie zawierający w. E., przestają się rozmnażać, poza tem jego brak nie wywołuje zmian; w. E. nie jest zatem do życia danego zwierzęcia konieczny.

II. W. r o z p u s z c z a l n e w e w o d z i e. 1. W. B. 1. Badania stwierdziły, że kury, karmione ryżem, pozbawionym łusek, chorują na zapalenie nerwów (Polyneuritis gallinarum); u ludzi, zamieszkujących wsch. Azję, występuje podobna choroba, t. zw. beriberi, (ob.) W. B. 1., oznaczany też czasem literą F, znajduje się też w drożdżach, rozpuszcza się we wodzie i nie jest odporny na wysokie temperatury. — 2. W. B. 2. znajduje się przedewszystkiem w drożdżach piwnych i świeżych jarzynach. Szczury, którym się podaje pokarm pozbawiony w. B. 2., przestają rość i giną, po dodaniu zaś w. B. 2. do pokarmu rosną normalnie. U człowieka podobnie w. B. 2. leczy chorobę, zwaną pellagra (ob.). Niektórzy oznaczają w. B. 2. literą G. — 3. W. C. (p r z e c i w g n i l c o w y), znajduje się w kiełkujących ziarnach zboża, w jarzynach i owocach, szczególnie w cytrynie, też w mleku, mięsie, wątrobie i nerkach, brak go w kurzem jaju. Brak w. C. w pokarmach powoduje chorobę skorbut (ob., [gnilec]); u dzieci odżywianych sztucznie i pijących mleko zanadto przegotowane powstaje choroba podobna do gnilca, t. zw. Möller-Barlowa (ob.). Ze wszystkich w. jest w. C. najczulszy na wysoką temperaturę. Przy konserwowaniu jarzyn i owoców prawdopodobnie w. C. niszczeje.

Witebsk (białor. Wiciebsk), miasto okręg. na Białorusi, przy ujściu rz. Witby do Dźwiny i kolei: Leningrad—Żłobin z 91.201 mieszk. (45% Żydów, 30% Białorusinów i 20% Rosjan), muzeum archeologicznem oraz przemysłem mięsnym, szklanym, maszynowym, tekstylnym i skórnym. W. jest jednym z najstarszych grodów ruskich, od XI. w. był ośrodkiem osobnego księstwa, które od 1320 należało do Litwy, jako jedno z jej województw. W 1623 odebrał Zygmunt III W. prawo magdeburskie jako karę za zabicie św. Józefata Kuncewicza, zwrócono mu je jednak w 1633. Od 1772 W. należy do Rosji, 1796—1924 był miastem gubernjalnem. W 1881 miał W. 48.206 mieszk., w tem 5.567 katolików, w 1911 liczyło miasto 104.000 mieszk.

Witelo (W i t e l o, V i t e l l i o n, E r a z m C i o ł e k), filozof pol., Ślązak, (ok. 1220—1270), matka Polka, ojciec kolonista z Turyngji. Część życia spędził w klasztorze w Polsce, część we Włoszech. Rówieśnik Tomasza z Akwinu, którego znał niewątpliwie. Przyjaciel słynnego uczonego i tłumacza Wilhelma z Moerbecke. Uprawiał metafizykę, obok tego empiryczną naukę o przyrodzie. „Perspectiva" jest traktatem o optyce, której przypisywał szczególne znaczenie (oparł się o traktat arabski Alhasena). Inne dzieła: „De elementatis conclusionibus", „Philosophia naturalis", „Scientia motuum caelestium", „Naturales animae passiones".

Witeljusz, ob. Vitelius.

Witenes, książę litewski, (1292—1315), syn Butigirda-Butegejde, jeden z twórców potęgi litewskiej. Za niego wszedł w skład Litwy Połock (1307). W. podejmował wyprawy na Polskę, Inflanty i Zakon Krzyżacki.

Witeryt, minerał, węglan baru $BaCO_3$, występujący w rombowych kryształach izomorfowych z aragonitem i w skupieniach zbitych i promienisto-włóknistych bezbarwnych, białych lub żółtawych. Tw. 3—3,5. C. wł. 4, 2—4,3. Występuje w żyłach w Aston (Kumberlandja) i innych złożach ołowiu w Anglji. Wydobywany jest dla otrzymywania związków baru i dla celów handlowo-przemysłowych.

Witim, prawoboczny dopływ Leny na Syberji, długi 1.760 km (żeglowny 588 km), wypływa z gór Jabłonnych, tworzy w górnym biegu granicę Syberji i rep. Mongolsko-Burjacką, a uchodzi 3 ramionami pod Witimskiem.

Witkiewicz, 1. Stanisław, pol. malarz, budowniczy, pisarz i krytyk, (1851—1915), w l. 1864—67 na wygnaniu z rodzicami w Tomsku, kształcił się w akad. sztuk pięknych w Petersburgu i Monachjum, w r. 1883 osiadł w Warszawie, w l. 1885—96 współredaktor „Wędrowca", gdzie artykułami swemi, zebranemi w tomie „Sztuka i krytyka u nas" (1891, III. wyd. 1899) rewolucjonizująco oddziałał na poglądy artystyczne w kraju w kierunku naturalistyczno-impresjonistycznym, następnie w Zakopanem stał się jednym z głównych twórców t. zw. stylu zakopiańskiego w budownictwie i zdobnictwie, w zbiorach nowelistycznych „Na przełęczy" (1891, II. wyd. 1906) i „Z Tatr" (1907) równolegle z Kaz. Tetmajerem wprowadził do literatury polskiej Podhale tatrzańskie i gwarę góralską, w swych pismach krytycznych jeszcze przed Z. Przesmyckim zwracał uwagę na znaczenie C. Norwida, był też wybitnym przedstawicielem myśli niepodległościowej w Polsce

St. Witkiewicz.

(przyjaciel J. Piłsudskiego). Napisał nadto: „Mickiewicz jako kolorysta" (1885, znakomite studjum, zamieszczone w „Sztuce i krytyce u nas"), „Juljusz Kossak" (1900, II. wyd. 1906), „Aleksander Gierymski" (1903), „Dziwny człowiek" (1903, o Józefie Siedleckim), „Jan Matejko" (1903, nowe oprac. 1908), „Bagno" (1903, o Zakopanem), „Jacek Malczewski" (w „Krytyce" 1903), „Chrześcijaństwo i katechizm" (nowe wyd. 1920), „Wallenrodyzm czy znikczemnienie?" (1917), „Ostatnie słowa" (1915, wyjątki z listów do siostry, wyd. zupełne p. t. „Testament", 1922), „Myśli" (1923). „Bibljografję W. oprac. Tad. Korniłowicz (1915 i 1927). Charakterystykę W. ob. t. 13, str. 231, 233, 314. Monografja K. Kosińskiego (1928).

2. Stanisław Ignacy, pol. malarz, dramaturg, powieściopisarz i krytyk estetyczno-filozoficzny, * 1885, syn W. 1. Charakterystykę ob. t. 13, str. 250. Drukiem ogłosił: „Nowe formy w malarstwie i wynikające stąd nieporozumienia" (1919), „Szkice estetyczne" (1922), „Teatr. Wstęp do teorji czystej formy w teatrze" (1923); dramaty: „Tumor Mózgowicz" (1921), „Warjat i zakonnica" (w „Skamandrze"), „Pragmatyści" (w „Zdroju" 1920), „Nowe wyzwolenie" i „Mątwa czyli Hyrkaniczny światopogląd" (w „Zwrotnicy" 1923), nadto wystawił na scenach: „Kurka wodna", „Jan Maciej Karol Wścieklica", „Bzik tropikalny"; powieści: „Pożegnanie jesieni" (1927) i „Nienasycenie" (1930, 2 t.). O W-u: K. Irzykowski w „Walce o treść" (1929), Boy-Żeleński w „Flircie z Melpomeną" i w „Pologne Littéraire" (1928), St. Szuman w „Przeglądzie Współczesnym" (1931) i w „Czasie".

Witkowice (czes. Vitkovice), od 1924 dzielnica Morawskiej Ostrawy, nad Ostrawicą z 27.358 mieszk. oraz przemysłem hutniczym, stalowym i budową mostów.

Witkowo, miasto powiat. w woj. poznańskiem, 16 km na płd.wsch. od Gniezna, przy kolei wąskotor.: Gniezno—Anastazewo z 1.695 mieszk., fabr. maszyn, wódek, tartakami i handlem. Miastem jest W. od XVII. w.

Powiat W. ma 588 km² (w tem 72,5% ról i 14,5% lasów) oraz 30.248 mieszk.

Witkowski, 1. Stanisław, pisarz pol. z XVI. i XVII. w., wydał m. i.: „Złota wolność..." (1609), „Apoftegmata albo subtelne powieści z ksiąg Plutarcha..." (1615), „Wanda..." (1611).

2. August Wiktor, fizyk pols., (1854—1913), studja we Lwowie i Berlinie (u Kirchoffa i Helmholtza), a następnie w Anglji, głównie u Lorda Kelvina. W r. 1887 objął katedrę fizyki w Politechnice Lwowskiej, w roku następnym na Uniwers. Jagiellońskim (po Wróblewskim), na której pozostał aż do śmierci. Był członkiem czynnym Akademji Umiejętności. Zajmował się badaniem termodynamicznych własności gazów w szerokim zakresie temperatur. Główne dzieło: „Zasady fizyki" (1892—1912, 3 t.); poza tem ogłosił szereg prac naukowych w pismach fachowych, wydrukował również szereg odczytów popularnych z zakresu fizyki i oddał do użytku „Tablice matematyczno-fizyczne".

3. Romuald Adam, malarz pol., * 1876, kształcił się w warszawskiej Szkole Rysunkowej i w Akademji krakowskiej u prof. Cynka, Unierzyskiego i Stanisławskiego. Maluje portrety, krajobrazy, zrazu był impresjonistą, potem hołdował kubizmowi.

4. Stanisław, pol. filolog klasyczny, ur. 1866, prof. uniw. lwow., główne dzieła: „Historjografja grecka i nauki pokrewne" (1925—27, 3 t.) i „Tragedja grecka" (1930, 2 t.), nadto m. i. wstępy do polskich przekładów Ajschylosa, „Ptaków" Arystofanesa (1922), Xenofonta. 1902—1909 redagował czasopismo „Eos".

5. Józef, astronom pol., ur. 1892, od 1918 adjunkt Obserw. Astron. w Krakowie, od 1928 prof. i dyr. obserwatorjum w Poznaniu. Napisał: „Zakrycie 6 G Librae przez Wenus". Obserwował całkowite zaćmienie słońca w 1932 r. w Ameryce płn.

Witkowski Georg, niem. hist. lit., * 1863, od 1896 prof. w Lipsku, napisał: „Anfänge des deutschen Theaters" (1897), „Goethe" (1899, III. wyd. 1923), „Das deutsche Drama des 19. Jh." (1903, V. wyd. 1923), „Die Entwicklung der deutschen Lit. seit 1830" (1911), „Textkritik u. Editionstechnik neuerer Schriftwerke" (1924) i i., wydawca tekstów Goethego (wyd. weimarskie), Tiecka, Schillera, Lessinga i i., od 1909 redaguje „Zeitschrift für Bücherfreunde".

Witold, wielki książę litewski, (1350—1430), syn Kiejstuta, walczył od wczesnej młodości z Krzyżakami. Gdy po śmierci Olgierda (ob.) władzę na Litwie objął jego syn Jagiełło (1377), w wojnie domowej, jaka wybuchła pomiędzy Jagiełłą a Kiejstutem walczył W. po stronie ojca. Po ostatecznem zwycięstwie Jagiełły, Kiejstut zginął w więzieniu w r. 1382, a W., pozbawiony swych dziedzicznych posiadłości, uciekł się pod protekcję Krzyżaków, przyjął chrzest (1383) i odstąpił im swe dziedzictwo w charakterze lenna. Z pomocą Zakonu pokonał W. Jagiełłę, który skutkiem tego przyjął chrześcijaństwo i połączył Litwę z Polską. Pogodzony zkolei z Jagiełłą, popierał go w zabiegach o tron polski. Utrata samoistności wywołała na Litwie powstanie, na którego czele stanął znów W., zawarłszy 1390 sojusz z krzyżakami, potem z Moskwą. Za pośrednictwem Jadwigi stanęła wreszcie ugoda W. z Jagiełłą w Ostrowie, mocą której W. został wielkorządcą Litwy (1392). Rządy jego były bardzo pomyślne. Poskromił książątka litewsko-ruskie, odparł dwie wyprawy krzyżackie, zdobył Smoleńsk (1395) i t. d. Starał się również oderwać Litwę od Polski i w tym celu zawarł przymierze z krzyżakami, którym odstąpił Żmudź, a Litwini obwołali go wielkim księciem 1398. Zorganizował też krucjatę przeciw Moskwie i Tatarom, w czasie której poniósł zupełną klęskę pod Worsklą 1399. Pod wpływem niebezpieczeństwa od wschodu, porozumiał się dopiero teraz z Jagiełłą, który uznał go wielkim księciem, ale tylko w swem zastępstwie i na czas życia W. (formalna unja między Polakami a Litwinami w Wilnie). Pod Grunwaldem dowodził W. wojskami litewskiemi. Gdy w 1420 utrakwiści czescy ofiarowali naprzód Jagielle, a potem W. koronę czeską, wysłał W. do Czech swego namiestnika Zygmunta Korybutowicza, ale jego starania zawiodły. Chcąc zerwać unję polsko-litewską, Zygmunt Luksemburczyk nakłaniał W. do przyjęcia korony, na co W. się zgodził (1429), jednak Polacy zamiar ten udaremnili.

Witos Wincenty, polityk pol., ur. 1874, włościanin, ukończywszy sześcioklasową szkołę w swojej rodzinnej wsi Wierzchosławice (pow. tarnowski), kształcił się jako samouk i brał udział w ruchu ludowym, rozwijając działalność społeczno-oświatową i publicystyczną. Wybrany wójtem, członkiem rady powiatowej, w 1908 wszedł do sejmu galicyjskiego, w 1911 do parlamentu wiedeńskiego. Po rozłamie w Polskiem Stronnictwie Ludowem stanął na czele grupy „Piasta". W czasie wojny wiceprezes N. K. N., sympatyzował żywo z programem niepodległościowym, w 1916 został prezesem klubu parlamentarnego „Piast". Występował często w obronie niszczonego przez wojska austrjackie kraju, rozwijał żywą działalność społeczną jako prezes Małopol. Towarzystwa Rolniczego. 1918 minister aprowizacji w rządzie lubelskim, następnie minister bez teki w gabinecie Moraczewskiego, z którego niebawem wystąpił. W pierwszym sejmie prezes klubu ludowego, 1920 premjer rządu obrony narodowej, wystąpieniami swemi przyczynił się w wysokim stopniu do skonsolidowania społeczeństwa przeciw inwazji bolszewickiej, ustąpił w 1921. W 1923 stał na czele gabinetu, obejmującego prawicę i „Piasta", w maju 1926 utworzył trzeci rząd, ustąpił na skutek zbrojnego zamachu stanu. Należy do przywódców opozycji przeciw rządom sanacyjnym; 1930 więziony w twierdzy brzeskiej, 1932 skazany (w pierwszej instancji) na 1½ roku więzienia i pozbawienie praw obywatelskich.

Witowski Gerard Maurycy, publicysta polski, (1787—1837), autor słynnych artykułów o obyczajach warszawskich, druk. w „Gazecie Warszawskiej" pod pseud. Pustelnika z Krakowskiego Przedmieścia, oddzielnie: „Pustelnik z Krakowskiego Przedmieścia czyli charaktery ludzi i obyczajów" (1818, 2 t.; 1828—29, 4 t.).

Witraże. Sztuka barwienia szkła przez stapianie odpowiednich składników (ob. Szkło), rozwinęła się prawdopodobnie przy końcu 1. tysiąclecia po Chr. z mozaik starochrześcijańskich (ob. Starochrześcijańska sztuka) z past szklanych. Wynalazek w. przypisuje się zakonowi benedyktynów. Technikę stosowaną ok. 1100 r. opisał Theophilus w swej „Schedula diversarum artium". Wczesne w. wykonywane były zapomocą malowania czernią konturów i cieni, wycinania kolorowych kawałków szkła i spajania ich, przyczem poszczególne kawałki oprawiane w listewki ołowiane, lutowano razem i starannie kitowano. Z biegiem czasu pojawiły się nowe barwy (np. żółta, będąca mieszaniną glinki i chloru srebra), którą zastosowano po raz pierwszy zapewne ok. 1320 w Kolonji i t. —. Początkowo były w. rodzajem przeźroczystej mozaiki szklanej, występującej obok jednobarwnych okien, składających się z drobnych kawałków szkła oprawianych w jednego kształtu ramki ołowiane, lub grisaille'ów, na których występują ornamenty wstęgowe czy liściaste na jasnem tle. Te ostatnie związane są z zakonem cystersów. Z w. typu grisaille rozwijają się przez dodanie barw t. zw. w. dywanowe, występujące już w romaniźmie; na nich jako na tle pojawiają się później medaljony z pojedynczemi postaciami lub też całemi scenami. Zależnie od wymagań stylu jako zakończenia występują obramienia architektoniczne czy maswerki i t. p.

Najstarsze w. (XI.—XIV. w.) zachowały się niezbyt licznie w Anglji (Canterbury, Salisbury, Lincoln, Wells, York i t. d.), Austrji (Wiedeń, Weiten, Steyr i t. d.), Francji (Saint-Denis, Paryż — Sainte Chapelle, Chartres, Les Mans, Bourges, Poitiers, Reims, Anger, dalej w Laon, Amiens, Tours, Troyes i t. d.), Niemczech (Augsburg, Strassburg, Kolonja, Marburg, Naumburg, Limburg an der Lahn, Soest, Halberstadt, Freiburg in Br., Norymberga i t. d.), Polsce (głównie kościoły krakowskie, w. XIV.), Szwajcarji (Königsfelden, Fryburg, Lozanna i t. d.), Włoszech (Asyż, Orvieto, Florencja i in.) i t. d.

W. zaczęto na większą skalę stosować do celów świeckich ok. 1400; głównie wprawiano w okna okrągłe lub inną techniką witrażową wykonane tarcze herbowe w ratuszach, zamkach, salach cechowych i t. d., co w Szwajcarji stało się prawie że zwyczajem narodowym. W XV. w. zachodzą dalsze zmiany: zamiast dywanowych tła krajobrazowe lub architektoniczne (wnętrza). Najlepsze zabytki XV. w. i pierwszej połowy XVI. w. w Anglji w Winchester, Oksfordzie, York, Gloucester, Wells, Warwick, Cambridge, Salisbury, Canterbury i Westminster; w Belgji w Tournai, Louvains, Brukseli, Hoogstraten i Antwerpji; we Francji w Saint-Quentin, Troyes, Sens, Bourges, Paryżu, Beauvais, Rouen, Tours, Quimper i t. d. (artyści jak: Engrand le Prince, Jean Cousin, Robert Pinaigrier, Nicolas le Pot i Arnaud Desmoles); w Niemczech w Erfurcie, Trewirze, Salzwedel, Stendal, Münster, Lubece, Tybindze, Ulm (artyści Hans Wild, P. i J. Acker), Monachjum (Aegidius Trautenwolf), Freising, Landsberg, w Ratyzbonie, Norymberdze (Hirschvogel), dalej w Kolonji, Freiburgu w Br., Ingolstadzie, Strassburgu (V. Busch) i t. d. Austrja ma zachowane zabytki w Wiener-Neustadt, Heiligenblut i Salzburgu. W. hiszpańskie najciekawsze znajdują się w Sewilli, Walencji, Burgos i To-

ledo, portugalskie w klasztorze w Batalha. Ze szwajcarskich interesujące w. znajdują się w Bernie i Zofingen; włoskie zachowały się w Perugji, Arezzo, Florencji, Bolonji, Asyżu, Rzymie, Lucce, Sienie, Wenecji, Medjolanie i t. d.

Ok. XVI. w. pojawiają się farby, niesłusznie zwane emalją, dające się nakładać na powierzchnię szkła, w. jednak w ten sposób sporządzone, a nie jak poprzednio z barwnego szkła, są mniej trwałe i nie przeźroczyste. Sztuka w. zanika prawie ok. połowy XVII. w., ustępując miejsca bezbarwnym przeźroczystym szlifowanym szkłom, odpowiadającym wymaganiom stylu barokowego. Wskrzesza tę sztukę wiek XIX., dopiero jednak przy końcu stulecia zaczęto tworzyć bardziej wartościowe w., po wynalezieniu szkła opalizującego i t. zw. „Luce floreo" (systemu, przy którym zbyteczną staje się siatka ołowiana). W. rozpowszechniły się na nowo w Niemczech, Francji i Anglji, gdzie wynaleziono t. zw. „szkło antyczne", zbliżone do średniowiecznego. Z pośród artystów współczesnych, którzy dali kartony do w., wymienić należy Hodlera w Szwajcarji, oraz z polskich Wyspiańskiego i Mehoffera.

Witrjol, dymiący kwas siarkowy. — Także stara, techniczna nazwa siarczanu dwuwartościowego metalu. Np. w. żelaza oznacza siarczan żelazawy, w. m. — siarczan miedziowy, w. cynku — siarczan cynku.

Witrofir, skała wylewna, należąca do grupy porfirów, odznacza się dużą zawartością szkliwa.

Witryna (vitrine, franc.), oszklona szafka do przechowywania zbiorów, towarów do sprzedaży i t. d.

Witt Johan de, niderl. mąż stanu, (1625—1672), został 1653 pensjonarzem Holandji i kierownikiem spraw państwowych republiki. Usiłował ugruntować władzę miejskiej arystokracji i pognębić partję orańską przez zniesienie godności namiestnika. Na zewnątrz starał się utrzymać potęgę morską Niderlandów. Po nieszczęśliwej wojnie morskiej z Anglją (1654), zachował wolność Bałtyku w czasie wojny duńsko-szwedzkiej (1658—1660). Drugą wojnę morską z Anglją (1665—67) ukończył szczęśliwie pokojem w Bredzie, 1668 zawarł przymierze z Anglją i Szwecją przeciw Francji. Po obiorze ks. Oranji na generalnego kapitana i namiestnika złożył W. swój urząd (1672) i został wraz z bratem Cornelis de W., który niesłusznie został obwiniony o zamach na ks. Oranji, przez motłoch zamordowany.

Witt Otto, chemik niem., (1853—1915), autor licznych prac z zakresu chemji barwników organicznych.

Witte, 1. Emanuel de, malarz niderl., (ok. 1618—1692), pracował w Delft (1642—1650), później w Amsterdamie. Dzieła: nastrojowe wnętrza kościelne i krajobrazy uliczne, znajdują się w ważniejszych galerjach.

2. Sergej Julijewicz, ros. mąż stanu, (1849—1915), już w czasie wojny 1877/78 wykazał wielkie zdolności organizacyjne, kierując transportami wojskowemi; 1886—1888 dyrektor kolei połudn.-zach., od 1888 szef depart. komunikacji w ministerstwie skarbu, 1892 minister komunikacji, od 1893 skarbu, zrównoważył budżet, przez przeprowadzenie reformy podatków, zaczął przeprowadzać upaństwowienie kolei. Od 1903 prezes rady ministrów, zawarł z Japonją pokój 5. IX. 1905 w Portsmouth na możliwych dla Rosji warunkach. 1905—06 prezes gabinetu, przeprowadził wybory do Dumy. W., przeciwnik frankofilskiej polityki Sasonowa, dążył wkrótce po wybuchu wojny światowej do zawarcia z państwami centralnemi odrębnego pokoju. To spowodowało upadek jego wpływów w Rosji.

Witte Berge, równoleżnikowe pasmo górskie na granicy Kraju Przylądkowego i Oranje.

Wittego pepton, pepton (ob. Peptony), używany do robienia pożywek bakteryjnych.

Wittelsbach, niem. ród książęcy, pochodzi od domu hr. von Scheyern. Otto V. von Scheyern palatyn bawarski, wziął tę nazwę od zamku W. (koło Aichach, 1124). Otto VI. został ks. Bawarji (1180) i uzyskał też 1214 palatynat Renu. Dom podzielił się 1294 na linję starszą palatynacką i młodszą bawarską. Pierwsza była już 1356, druga 1623 elektorską. W l. 1654—1718 odgałęzienie linji palatynackiej osiadło na tronie szwedzkim. W 1777 wymarła linja bawarska, a Bawarja przeszła na linję palatynacką. 1806 uzyskała ona godność królewską, a 1918 musiała pod presją rewolucji ustąpić z tronu.

Witten, miasto w Westfalji (Niemcy), nad rz. Ruhr, przy kolei: Hagen—Bochum z (1929) 73.362 mieszk., oraz znacznym przemysłem metalurgicznym, chemicznym i szklanym.

Wittenberga (niem. Wittenberg), miasto w Prow. Saskiej (Niemcy), nad rz. Łabą, przy kolei: Berlin—Bitterfeld z 23.457 mieszk. Posiada kościół z XIV w., w którym był kapłanem Luter i gdzie w 1522 udzielano po raz pierwszy komunji pod dwiema postaciami; dalej kościół zamkowy z XV. w., na którego drzwiach przybił Luter 31 paźdz. 1517 swoje tezy, z grobami Lutra i Melanchtona; Augusteum z XVI. w., dom Lutra, ratusz z XVI. w., dom Melanchtona i Cranacha i dawny zamek (XV. w.), Muzeum Reformacji, a poza tem port rzeczny i przemysł.

W. była od ok. 1240 siedzibą książąt saskich, od 1260 stolicą Saksonji-W., od 1423 należała do Wettynów, a od 1485 do linji ernestyńskiej. W 1502 założył tu Fryderyk Mądry uniwersytet, który wkrótce stał się ostoją reformacji, a w 1817 został przeniesiony do Halli. Po przejściu (1547) w ręce linji albertyńskiej straciła W. dawne znaczenie.

Wittenberge, miasto w Brandenburgji (Niemcy), przy ujściu rz. Stepenitz do Łaby i kolei: Berlin—Hamburg z 25.652 mieszk., portem rzecznym i znacznym przemysłem.

Wittenberska Ugoda (Concordia Vittenbergensis), uzgodnienie poglądów teologów protestanckich na naukę o Wieczerzy Pańskiej, sporządzone w 1536 przez Melanchtona.

Wittgenstein Ludwik Adolf Piotr, książę, feldmarszałek ros., (1769—1843), dowodził w 1812 korpusem, a później armją w bitwach w okolicy Połocka (28 lipca—1 sierpnia, 17—18 sierpnia, 18—20 października) i nad Berezyną (27 i 28 listopada); w 1813 dowodził połączonemi armjami rosyjsko-pruskiemi pod Lützen i Budziszynem.

Wittig Edward, rzeźbiarz pol., * 1881, studja w Wiedniu i Paryżu, 1915—1919 prof. Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie, 1915—1918 prof. Politechniki tamże. Dzieła W. wykonane są w bronzie, marmurze, granicie i t. d. Najważn.: „Sfinks" (Paryż), „Przebudzenie" (Paryż), „Pax" (Haga), „Ewa" (Paryż), „Nike" (Grenoble), „Walka", „Umierający rycerz", „Lotnik" i i.

Wittlin Józef, poeta pol., * 1896, studja w uniw. lwowskim i wiedeńskim; w „Hymnach" (1920) poniekąd naśladował Kasprowicza, ale w treści dał własny wyraz duchowy człowieka prostego w obliczu wojny i przełomu; znakomity jest jego przekład „Odyssei" (1924, nowe wyd. zmienione 1931); wydał nadto „Gilgamesz" (1922, przekład), zbiór szkiców społecznych „Wojna, pokój i dusza poety" (1925), w czasopismach fragmenty powieści o zwykłym piechurze i książki o św. Franciszku z Asyżu.

Witu, ang. protektorat w Kenji (Afryka). Jest to falista równina o krajobrazie parkowym, mało urodzajna.

Witu wyspy, grupa wysp na płn.-wsch. od Witu, u wejścia do zatoki Manda (Kenia). Są to wyspy: Lamu, Manda i Patta.

Witwatersrand (Rand), pasmo gór krawędziowych w Transwalu, długie 300 km, wznosi się niewiele ponad wewnętrzną, wys. 1200 m wyżynę. U płd. podnóży W. leży Krügersdorp, na wsch. zaś Johannesburg. W. stał się dzięki bogatym kopalniom złota najgęściej zaludnionym obszarem w Afryce.

Wittyg Wiktor, pol. heraldyk i numizmatyk, (1857—1921), najważniejsze jego prace: „Nieznana szlachta Polska i jej herby" (1908), „Rozsiedlenie szlachty w ziemi Rawskiej", nadto szereg prac heraldycznych i numizmatycznych („Spis monet bitych po upadku Rzeczypospolitej") oraz archeologicznych.

St. Witwicki.

Witwicki, 1. Stefan, pol. poeta romantyczny, (1802—1847), przyjaźnił się z Chopinem i Mickiewiczem, wydał m. i.: „Ballady i romanse" (1824, 2 t.), „Poezje biblijne" (1830), „Piosnki sielskie" (1830, muzyka Chopina, np. „Gdybym ja była słoneczkiem na niebie", Moniuszki, Ign. Dobrzyńskiego i i.), „Wieczory pielgrzyma" (1837 i 1842, II. wyd. 1844—45, III. wyd. 1866, 2 t.), „Listy z zagranicy" (1842, II. wyd. 1854), „Towiańszczyzna wystawiona i anneksami objaśniona" (1844), „Gadu-gadu" (1852), popularną książkę nabożną „Ołtarzyk polski" (1836). W IV. księdze „Pana Tadeusza" Mickiewicz korzystał z opisu myśliwca przez W. Zbiorowe wyd. poezyj: 1836, 1840, 1853, 1878.

2. Władysław, pol. filozof i psycholog, * 1878, prof. psychologji na uniwersytecie warszawskim, studja we Lwowie, Wiedniu i Lipsku. Dzieła: „Analiza psychologiczna ambicji" (Przegl. Fil., 1900), „Analiza psychologiczna pragnień jako podstawa etyki" (Muzeum, 1900), „Analiza psychologiczna objawów woli" (Lwów, 1904), „Z psychologji stosunków osobistych" (Przegl. Fil., 1907), „W sprawie przedmiotu i podziału psychologji" (Księga pamiątkowa Uniw. Lwowskiego, 1911), „O stosunku nauki do sztuki" (Nauka polska, III, 1923), „Psychologja do użytku słuchaczów wyższych zakładów naukowych" (wyd. II., Lwów, 1930, 2 t.). Przekłady dzieł Platona.

Wjuga, gwałtowny i zimny płn. lub płn.-wsch. wicher na stepach rosyjskich, wiejący zazwyczaj 3 dni.

Wiwarjum, pomieszczenie dla zwierząt, połączenie akwarjum i terrarjum (ob.).

Wiwisekcja (nowo-łac.), doświadczalny, naukowy zabieg operacyjny, który dokonują na żywem zwierzęciu fizjolodzy i lekarze, celem badania pewnych zjawisk życiowych i chorobowych. Jakkolwiek w. jest dla celów naukowych konieczna a medycyna i lecznictwo wzbogaciły się przez nią już o niejeden szczegół, to jednak istnieją zrzeszenia występujące przeciw w. jako okrucieństwu. Nauka stoi dzisiaj na stanowisku, że powinno się w. wykonywać oględnie, przy użyciu środków znieczulających i tylko celem wykrycia nowych objawów.

Wiwjanit, minerał, wodny fosforan żelaza o składzie $Fe_3(PO_4)_2 \cdot 8H_2O$, występuje w jednoskośnych kryształach zbliżonych pokrojem do gipsu i w skupieniach włóknistych, zbitych i ziemistych barwy niebieskawej aż do ciemnozielonawej. Tw. 2. W Polsce występuje często w glinach trzeciorzędowych.

Wiwulski Antoni, pol. architekt i rzeźbiarz, (1877—1919), studja artystyczne w Wiedniu i Paryżu. Dzieła: pomnik Grunwaldzki w Krakowie (1910), kościół Serca Jezusowego w Wilnie (1913), „Trzy krzyże" na górze Trzykrzyskiej, tamże (1915), kaplice w Szydłowie i i.

Wiza (z łac. visum, l. mn. visa), zaświadczenie urzędowe na paszportach, n. p. w. wjazdowa, udzielana przez przedstawiciela konsularnego państwa, do którego właściciel paszportu ma wyjechać. — Wizować, zaopatrywać w w.

Wizja (łac. Visio, widzenie), w znacz. relig. oglądanie we śnie, lub na jawie osób, rzeczy i czynów religijnych. Najczęściej dzieje się to w ekstazie (ob. Ekstaza). Szereg w. podaje St. T. W. Chrystusa miał Paweł w drodze do Damaszku, wizyjnem nawskróś pismem jest apokalipsa św. Jana. Dzieje chrześcijaństwa zawierają wiele przykładów wizjonerstwa. Istnieją też w. poza życiem religijnem. — W. lokalna, przewidziane procedurą sądową

udanie się sądu wzgl. jego organów na miejsce spełnienia czynu przestępczego.

Wizna, osada miejska w pow. Łomża (woj. białostockie), nad Narwią, 22 km na wsch. od Łomży z 2.670 mieszk. i handlem. W. należy do najstarszych grodów mazowieckich, w średniowieczu odegrała ważną rolę jako strażnica od Jaćwieży i Litwy, a do 1795 była stolicą osobnej ziemi w woj. mazowieckiem. Z zabytków przeszłości dochował się ostrołukowy kościół z 1525.

Wizygoci, ob. Gotowie.

Wizygotów prawo, kompleks ustaw, wydanych przez królów wizygockich. Dla rzymskich poddanych wydał Alaryk II. w r. 506 t. zw. Lex Romana Visigothorum. (Por. Breviarium).

Wizyta (franc.), odwiedziny; wizytówka, bilet wizytowy z wydrukowanem nazwiskiem odwiedzającego.

Wizytator (ministerjalny, okręgowy), organ kontrolny w szkolnictwie. Por. t. 13, str. 109 nn.

Wiżajny, jezioro w pow. Suwałki z 3 km², do 4 km długie i 1 km szerokie. Rzeka W. odwadnia je do jez. Wisztynieckiego. Nad jeziorem leży miasteczko W.

Wklęsłe soczewki, ob. Soczewka.

Wklęsłe zwierciadło, ob. Zwierciadło.

Wkładka, udział kapitałowy płacony przez spólnika do majątku spółki; także kwota powierzona instytucji finansowej. — W budownictwie każdy obcy materjał, wprowadzony pomiędzy jednorodną więźbę muru dla celów izolacyjnych, konstrukcyjnych lub zdobniczych.

Wkra (Działdówka), prawoboczny dopływ Bugu (Bugo-Narwi), dług. 228 km. Wypływa jako Działdówka na pojezierzu Mazurskiem, uchodzi na wsch. od Modlina.

Wlassak Moriz, prawnik austrj., * 1854, historyk prawa rzymskiego. Napisał: „Römische Prozessgesetze" (1888—1891, 2 t.), „Litiskontestation im Formularprozess" (1889), „Klage und Streitbefestigung" (1917), „Die klassische Prozessformel" (1924) i i.

Wlewanie (infuzja), wprowadzanie większych ilości płynu do jam ciała lub pod skórę. Enteroklysis, lewatywa, w. przy pomocy irygatora płynu do kiszki stolcowej, celem jej przepłókania lub opróżnienia. Hypodermoklysis, w. pod skórę, np. fizjologicznego roztworu soli kuchennej. W. śródżylne (infusio intravenosa) polega na zastrzykiwaniu roztworu lekarstw do żyły (por. Zastrzyk).

Władyczko Stanisław Karol, neurolog, ur. 1878, 1918 prof. Pol. Kolegjum Uniw. w Kijowie, 1918—19 organizator i dziekan Wydz. Lek. Uniw. Stefana Batorego, od 1920 prof. neurologji tamże. Liczne prace specjalne.

Władyka, 1. władca, zwierzchnik; 2. tytuł honorowy wyższych duchownych, od biskupa wzwyż w kośc. wschodnim; 3. w. lub włodyka (łac. scartabellus), w Polsce średniowiecznej drobny właściciel ziemski, nie posiadający wszystkich praw szlachty (por. Skartabellat, Szlachta).

Władykaukaz (ros. Władikawkaz), miasto na Płn. Kaukazie, stolica autonom. obszarów Juguszetji i Płn. Osetji, w 1919—24 stolica republ. Górskiej, nad rz. Terek, połączone odnogą z koleją: Rostow—Baku, u początku wojennej drogi gruzińskiej, ma 73.603 mieszk. (58% Rosjan, 11% Ormian i 7% Gruzinów), szereg naukowych instytutów i muzeów oraz przemysł tytoniowy i drzewny.

Władysław, imię wielu panujących. Najważniejsi:

1. W. I. Herman, książę polski, (1040—1102), młodszy syn Kazimierza Odnowiciela. Pod wpływem dumnego usposobienia swego brata Bolesława Szczodrego i jego koronacji na króla (1076), wszczął bunt przeciwko królowi w porozumieniu z czeskim Wratysławem i Henrykiem IV. Pokonany przez króla ratował się ucieczką, ale po załamaniu się Bolesława i po buncie Sieciecha, wrócił do kraju i objął po bracie rządy (1079), ulegając najzupełniej palatynowi Sieciechowi. Pod wpływem trzeciej żony Judyty Marji, W. oddał do klasztoru swojego najstarszego syna Zbigniewa, za którym ujęli się zniechęceni przez Sieciecha opozycjoniści. Znaleźli oni oparcie na Śląsku, przeciw któremu W. podjął wyprawę, zakończoną zupełnem fiaskiem, a wobec groźnej postawy społeczeństwa, uznał Zbigniewa za swego prawego syna, oddał mu Wielkopolskę, a młodszemu Bolesławowi Małopolskę ze Śląskiem. Obawiając się, że Sieciech zagrozi ich następstwu, Zbigniew i Bolesław wystąpili zbrojnie przeciw ojcu, żądając usunięcia Sieciecha, wkońcu sami odsunęli Sieciecha od rządów. W stosunkach z zagranicą był W. także uzależniony od Sieciecha. Należał do obozu antygregorjańskiego, był wrogiem Węgier, Czechom płacił haracz za Śląsk. W bliższych stosunkach pozostawał z cesarzem Henrykiem IV., co mu nie przyniosło żadnych korzyści. Utracił Grody Czerwieńskie, a program podboju i wcielenia Pomorza zupełnie się nie udał.

2. W. II., najstarszy syn Bolesława Krzywoustego, książę krakowski i śląski, (1105—1159). Jako senjor miał zwierzchnią władzę nad państwem i rodem. Pod wpływem uchwał wiecu dynastyczno-państwowego w Łęczycy, wymierzonych przeciw W., rozpoczęła się walka senjora z junjorami, w czasie której W. korzystał z pomocy ruskiej, przysłanej mu przez Wszewołoda, na stronę zaś junjorów przeszedł otwarcie arcybiskup Jakób ze Żnina i wojewoda Wszebor. W. pod wpływem szerzącego się odstępstwa zaczął o to podejrzewać oddanego mu magnata Piotra Własta i wygnał go z kraju. Ta sprawa ostatecznie zachwiała pozycją W., który pokonany przez junjorów uszedł z kraju do swego szwagra króla niemieckiego Konrada III.

3. W. III. Laskonogi, książę poznański, gnieźnieński i krakowski, (ur. między 1161—1174, um. 1231), syn Mieszka III. Starego. Przy poparciu wojewody Mikołaja objął tron krakowski, walcząc z stronnictwem Leszka, syna Kazimierza Sprawiedliwego. Mimo łagodnych rządów W., zwolennicy Leszka wprowadzili go na tron krakowski (1202). W. panował w obu dzielnicach wielkopolskich, umacniając tu swe panowanie, by później rozprawić się z Leszkiem o tron krakowski. Starał się o wpływy na Pomorzu. 1206 popadł w zatarg z arcybiskupem Henrykiem Kietliczem, a równocześnie Władysław Odonicz podniósł ze skutkiem bunt przeciw niemu. Odoniczowi i Kietliczowi udzielił pomocy Henryk Brodaty. Zjazd w Głogowie (1208) zatwierdzający nową sytuację w Wielkopolsce nie zadowolił jednak W. i Odonicza. W. dążył do zajęcia Krakowa. Przeciw W. zaczęła się w Borzykowie koalicja z udziałem Leszka, Konrada, Henryka Brodatego, Odonicza pod przewodnictwem Kietlicza. 1217 Odonicz rozpoczął walkę z W., zakończoną w pierwszej fazie niepowodzeniem. Laskonogi pozyskał tymczasem Henryka Brodatego i wszedł w dobre stosunki z kościołem. Zkolei sprzymierzył się z Leszkiem, by po zwycięskiej powtórnej walce z Odoniczem próbować zawładnąć Krakowem. Wkońcu Odonicz zwyciężył W., pozbawił wszystkich dzielnic i zmusił do ucieczki z kraju.

4. W. IV. Łokietek, książę łęczycki, kujawski, sieradzki i krakowski, król polski, (ok. 1260—1333), brat Leszka Czarnego, jako książę brzesko-kujawski walczył o tron krakowski z Henrykiem Probusem. Po śmierci Przemysława powołany przez Wielkopolan, został przez Wacława II. czeskiego wyparty z Wielkopolski i Kujaw. Uzyskawszy pomoc papieża Bonifacego VIII., wkroczył do Małopolski i na Podkarpacie, gdzie prowadził walkę partyzancką. Uznany przez rdzennie polskie warstwy społeczeństwa opanował po śmierci Wacława II. Małopolskę, a wkrótce potem Wielkopolskę (1309). W Małopolsce opozycję przeciw W. prowadził Czech, biskup krak. Muskata, a mieszczanie pod wodzą wójta Alberta podnieśli przeciw niemu bunt w l. 1310—11. W 1309 stracił W. Pomorze Gdańskie na rzecz krzyżaków. Zajęcie Wielkopolski przez W. zaniepokoiło Brandenburgję, która prowadziła z nim wojnę 1316 i 1317. Łokietek pogrążony był obecnie w planach odzyskania Pomorza. 1320 koronował się, co było zadokumentowaniem nierozdzielności jego państwa. Szukając sprzymierzeńców na wojnę o Pomorze wydał swoją córkę Elżbietę za Karola Roberta węgierskiego, a sam ożenił się z córką Gedymina. W l. 1326—1333 raz po raz ponawiały się walki z krzyżakami i nieporozumienia z Janem czeskim. W 1331 krzyżacy napadli Wielkopolskę, W. pobił ich pod Płowcami, ale w rok potem mimo to zajęli Kujawy. Arbitraż królów czeskiego i węgierskiego miał załatwić spór polsko-krzyżacki.

5. W. Jagiełło, król polski, syn Olgierda, w. księcia litewskiego, (1348—1434), 1377 objął władzę wielkoksiążęcą na Litwie. Wkrótce doszło między nim a jego stryjem Kiejstutem i synem tegoż Witoldem do wojny domowej. Początkowo popierany przez krzyżaków, pojmał Kiejstuta i Witolda, przyczem Kiejstut zginął we więzieniu (1382), a W. zagarnął jego posiadłości. Witold porozumiawszy się wtedy z krzyżakami pobił W., ten zaś pod wrażeniem niebezpieczeństwa zgodził się na chrzest i połączenie Litwy z Polską (układ z panami polskimi w Krewie w 1385). Wkrótce odbył się chrzest W., a 1386 ślub z Jadwigą (ob.) i koronacja na króla polskiego. Tegoż roku przyjęła chrzest Litwa. 1387 odzyskano dla Polski Ruś Czerwoną, a hospodarowie multański i wołoski złożyli hołd wierności. Na Litwie wybuchło tymczasem powstanie pod wodzą Witolda, które zakończyło się ugodą w Ostrowie, zawartą za sprawą Jadwigi, a oddającą Witoldowi wielkorządztwo na Litwie (1392). Wobec niebezpieczeństwa tatarsko-moskiewskiego poprawiły się stosunki W. z Witoldem, czego wyrazem było porozumienie zawarte w Wilnie 1401. Zaostrzyły się natomiast stosunki z krzyżakami, aż doszło do wojny, w czasie której w 1410 pod Grunwaldem odniósł W. wspaniałe zwycięstwo. Przyniosło ono m. i. zacieśnienie związków Polski z Litwą w unji horodelskiej 1413. W następnej wojnie z krzyżakami 1414—1422 odzyskała Polska Żmudź. Psuły znów stosunki z Litwą plany W. idące w kierunku koronacji, którym w 1429 stanowczo przeciwstawili się panowie na zjeździe w Łucku 1429. Po śmierci Witolda, wynieśli Litwini na tron brata W. Świdrygiełłę, wskutek czego doszło do zbrojnego zatargu z W.; równocześnie krzyżacy zajęli Ziemię Dobrzyńską. Wobec niebezpieczeństwa krzyżackiego Świdrygiełło został strącony, a jego następcą został Zygmunt, brat Witolda. Wojna Polaków i Litwinów z krzyżakami przyniosła sprzymierzonym, już po śmierci W., zwycięstwo pod Wiłkomierzem (1435). W Polsce ulegał W. wpływom możnowładców, a nadewszystko znakomitemu biskupowi krak. Oleśnickiemu, który wywalczył dla możnowładztwa szereg przywilejów.

6. W. III. Warneńczyk, król polski, syn Władysława Jagiełły, (1424—1444). Jest on faktycznie pierwszym królem elekcyjnym. Mając lat 10 objął rządy, lecz regencję za niego sprawował Zbigniew Oleśnicki. Za czasów tej regencji zakończono zwycięstwem pod Wiłkomierzem wojnę z Świdrygiełłą i krzyżakami (1435). W 1439 stłumił W. rokosz i konfederację husytów polskich pod Grotnikami 1439. Po śmierci Albrechta II., króla Czech i Węgier otrzymał W. za staraniem Oleśnickiego tron węgierski w 1440. W., przybywszy do Węgier, musiał walczyć z Elżbietą, wdową po Albrechcie II., ale za pośrednictwem kurji papieskiej wyszedł z tej walki zwycięsko i mógł całą siłę obrócić przeciw Turkom. W pierwszej wyprawie 1443 pokonał ich, a między nim a sułtanem Muratem II. stanął 10-letni rozejm w Szegedynie. Pod wpływem złudnych obietnic i zachęt W. rozejmu nie dotrzymał i zgodził się na nową wyprawę przeciw Turkom, zakończoną katastrofą chrześcijan pod Warną 1444, w czasie której dwudziestoletni W. poległ z ręki janczara.

7. W. IV. Waza, król polski, (1595—1648), syn Zygmunta III. i Anny Austrjackiej, 1610 obwołany dzięki rozumnej polityce Żółkiewskiego carem moskiewskim, nie wstąpił na tron wskutek polityki ojca, który raczej dla siebie, niż dla syna pragnął korony carskiej. Wprawdzie jeszcze w l. 1617—18 na czele wojska wyprawiał się wgłąb Moskwy, lecz wyprawa skończyła się niepowodzeniem. Rycerski W. wziął 1612 udział w wyprawie chocimskiej, gdzie dużo zdziałał swym autorytetem. W l. 1624—25 odbył podróż po Austrji, Bawarji, Belgji, Szwajcarji, Włoszech. 1632 wybrany królem, prowadził w l. 1633—4 wojnę z Moskwą, w czasie

Władysław IV. Waza.

której sam kierował odsieczą obleżonemu Smoleńskowi. W rezultacie zawarto z Moskwą pokój w Polanowie, na mocy którego otrzymała Polska definitywnie Smoleńsk, Czernichów i Siewierz. Również pomyślnie zakończyła się wojna z Turcją. Przy pośrednictwie Francji, Anglji i Holandji zawarł W. 1635 w Sztumdorfie 6-letni rozejm z Szwecją. 1637 zbliżył się W. do cesarza, zawarł z nim tajne umowy i poślubił arcyksiężniczkę Cecylję Renatę. Po niepowodzeniach wewnętrznych w sprawie swobód kozackich, cła gdańskiego i ustanowienia orderu Niepokalanego Poczęcia Panny Marji, w których to sprawach szlachta zwalczała program W. (1638), usiłował W. na polu religijnem doprowadzić do zgody dyssydentów z katolikami. Narady w Toruniu 1645 skończyły się fiaskiem. Na polu polityki zagranicznej przechylił się W. 1645 na stronę Francji i powtórnie się ożenił z Francuzką Marją Ludwiką de Nevers, ks. Gonzagą (1646). W tymże czasie zaczął snuć wielkie plany wojny z Turcją, lecz przygotowania zostały przerwane wskutek oporu szlachty. Mimo buntów w l. 1637 i 38 Kozacy stali przy W. w nadziei wojny z Turcją. Zawiedzeni, wzniecili pod wodzą Chmielnickiego bunt 1648, w czasie którego król umarł.

8. W. Jagiellończyk, król czeski i węgierski, (1456—1516), syn Kazimierza Jagiellończyka, wybrany na tron czeski 1471. Walkę z Maciejem Korwinem zakończyła umowa w Ołomuńcu 1479, w której Maciej otrzymał dożywotnio Morawy, Śląsk i Łużyce. Odtąd rosła w Czechach reakcja katolicka, a nadewszystko wybuchały walki między stanami o przywileje. 1490 objął W. po śmierci Macieja tron węgierski. 1515 szukał W. zbliżenia z Habsburgami celem zabezpieczenia się przeciw Turcji. W tym celu odbył się zjazd W. z cesarzem Maksymiljanem i Zygmuntem Starym w Wiedniu (1515), gdzie odnowiono układy co do następstwa habsburskiego w Czechach i Węgrzech i umocniono je podwójnemi małżeństwami. Dla swego łagodnego charakteru nazywano W. „rex bene", t. j. „król dobrze", zawsze zgodliwy.

Władysławjusz (W o d z i s ł a w c z y k) Adam, pisarz pol. z czasów Zygmunta III., nauczyciel królewicza Władysława, mieszczanin, najpierw papiernik krakowski, wydał m. i.: „Rozmowy młodzieńca z panną" (1607), „Rada żydowska" (1608), „Nakład żydowski" (1608), „Pieśni nowe" (1608), „Frant", „Krotofile ucieszne" (1609), „Katonowe wiersze" (1610), „Przygody i sprawy trefne ludzi stanu wszelakiego" (1613).

Władysławów, 1. miasto w pow. Konin (woj. łódzkie), 9 km na płn. od Turka, a 19 km od Konina z 900 mieszk. Miastem jest W. od końca XIII. w. — 2. (lit. N a u m i e s t i s), miasto na Litwie, nad rz. Szeszupą, przy granicy Prus Wsch. z 4.000 mieszk. Zostało założone w 1643 przez Cecylję Renatę, żonę Władysława IV.

Władywostok, miasto okręg. oraz port wojenny i handlowy na Dalekim Wschodzie, nad morzem Japońskiem, położone u płd. krańca półwyspu Murawjewa nad zatoką Złoty Róg, punkt końcowy kolei Syberyjskiej ze 102.159 mieszk., uniwersytetem (od 1924), muzeum oraz znacznym przemysłem tytoniowym, drzewnym, rolniczym i rybołówstwem. Swój rozrost zawdzięcza W. doskonałemu portowi naturalnemu (w 1926 r. 1,746.000 tonn rej.), w którym skupia się wywóz Mandżurji. Miasto (od 1880) zostało założone przez Rosjan w 1860, 1918—22 było zajęte chwilowo przez Japończyków.

Władza dyscyplinarna, ob. Dyscyplinarna władza.

Władza ojcowska, ob. Patria potestas.

Władze państwowe w Polsce, por. t. 13.

Włamanie, kradzież dokonana przez gwałtowne usunięcie zamknięcia, w którem znajdowały się przedmioty skradzione, w szczególności gwałtowne otwarcie drzwi lub okien przy dokonywaniu kradzieży.

Własne drgania. Każde ciało stałe można zmusić do drgań „wymuszonych" o dowolnym rytmie, te jednak zanikają, skoro zniknie siła wymuszająca drgania, natomiast dla każdego ciała, cieczy lub gazu w przestrzeni zamkniętej istnieje zależny od rozmiarów ciał i ich własności fizycznych charakterystyczny rytm drgań, w które ciała z łatwością popadają i trwają w nich, choćby wygasła siła drgania wzniecająca. Są to d. w. N. p. struna, słup powietrza w piszczałce, wydają ton odpowiadający ich d. w. Również obwody elektryczne, w których mogą odbywać się drgania elektryczne charakteryzuje okres d. w. zależny od pojemności i samoindukcji obwodu. Amplitudy drgań osiągają wartości największe w przypadku d. w. Ob. Rezonancja, Elektryczne drgania.

Własności prawo ob. Własność.

Własności zastrzeżenie (pactum reservati dominii), klauzula prawna, na mocy której sprzedawca zastrzega sobie własność na rzeczy sprzedanej, aż do całkowitej spłaty ceny kupna przez nowonabywcę.

Własność (łac. dominium), w s z e r s z e m z n a c z e n i u ogół dóbr należących do danego podmiotu prawnego. W dawnych czasach u wielu ludów panowała w. w s p ó l n a; w szczególności większy rozmiar przybierała ta spólnota w gminach wiejskich, w których przetrwała w pewnej postaci aż do dnia dzisiejszego (w Rosji t. zw. mir, w Jugosławji t. zw. zadruga). Z biegiem rozwoju cywilizacyjnego własność wspólna ustępuje miejsca w. p r y w a t n e j; w czasach najnowszych istnieją znowu tendencje do skolektywizowania w.,

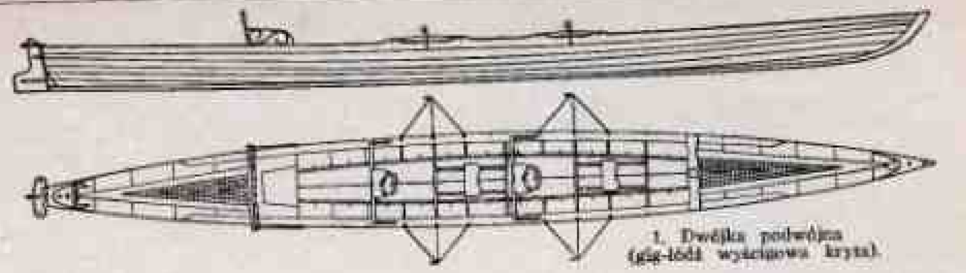

1. Dwójka podwójna (gig-łódź wyścigowa kryta).

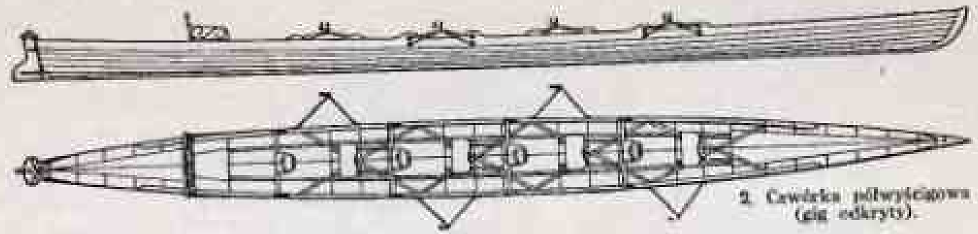

2. Czwórka półwyścigowa (gig odkryty).

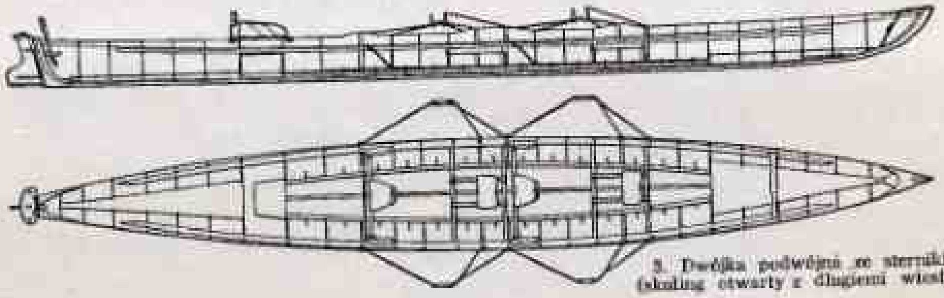

3. Dwójka podwójna ze sternikiem (skuling otwarty z długiemi wiosłami).

4. Czwórka wyścigowa.

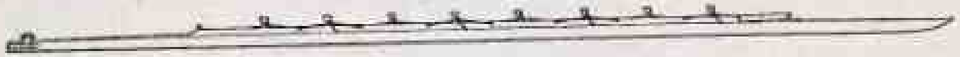

5. Ósemka wyścigowa.

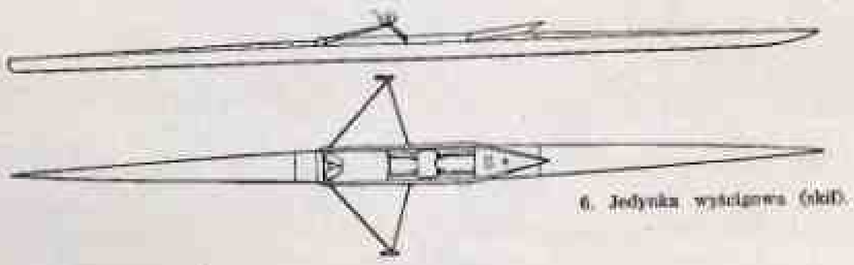

6. Jedynka wyścigowa (skif).

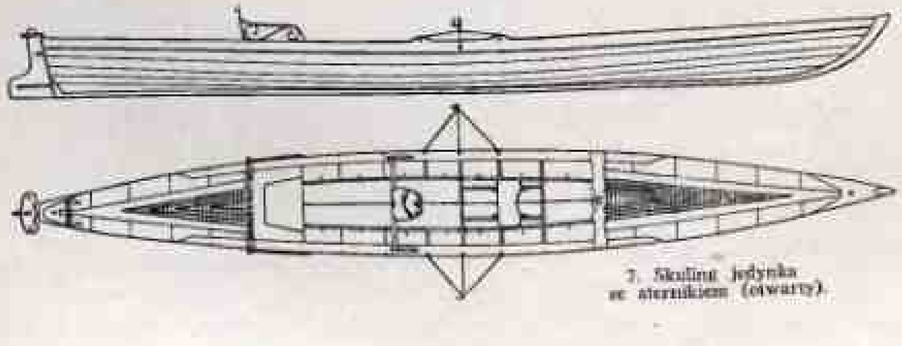

7. Skuling jedynka ze sternikiem (otwarty).

głoszone przez zwolenników teorji socjalistycznej. W. prywatnej dotyczy szereg teoryj, z których najważniejszą jest teorja naturalno-ekonomiczna, wskazująca na pobudzenie zdolności wytwórczych człowieka w systemie gospodarczym, opierającym się na własności prywatnej. (O teorji łęgalności ob. Wywłaszczenie). — W ścisłem znaczeniu prawnem przez w. rozumie się pełnię władztwa prawnego, jaka przysługuje danemu podmiotowi prawnemu do rzeczy. Podmiotem prawa w. może być każda osoba naturalna lub prawna, o ile szczególne przepisy prawne nie wykluczają ją od uzyskiwania prawa w. Przedmiotem prawa w. może być każda rzecz znajdująca się w obrocie i nadająca się do pozbycia. W. na gruntach rozciąga się na przestrzeń powietrzną nad gruntem i na wnętrze ziemi pod gruntem. Prawo w. gruntów może być ograniczone przez służebności umowne lub wynikające z samej ustawy. Granice pomiędzy gruntami zatarte należy ustalić w szczególnem postępowaniu t. zw. sprostowania granic. Nabycie prawa w. na rzeczach nieruchomych następuje obecnie w większości państw jedynie w drodze wpisu w księgach gruntowych, z wyjątkiem kilku wypadków w ustawach przewidzianych (np. zasiedzenie, odziedziczenie i t. d.). W. na rzeczach ruchomych nabywa się przez oddanie rzeczy posiadanych z zamiarem przeniesienia w. Utrata prawa w. następuje zarówno przy rzeczach ruchomych jak i nieruchomych z chwilą prawnego uzyskania w. przez inną osobę, niż dotychczasowy właściciel. Poza tym wypadkiem w. traci się przez zniszczenie rzeczy, jej porzucenie i t. d. — Celem ochrony prawa w. służą właścicielowi następujące instytucje prawne: skarga (windykacyjna), którą wnosi nieposiadający właściciel przeciwko posiadającemu niewłaścicielowi; t. zw. skarga negatoryjna służąca właścicielowi przeciw osobie roszczącej sobie częściowe prawo do rzeczy. Prawo zna współwłasność i to w dwóch formach: jako w. przysługującą na rzeczy wspólnej niepodzielnie wszystkim właścicielom lub też jako w. przysługującą jedynie w danym ułamku każdemu z kilku właścicieli wspólnej rzeczy.

Własność, w logice ob. Cecha.

Własność jest kradzieżą (franc. „La propriété c'est le vol"), sławne zdanie Proudhona, którem uzasadniał głoszone przez siebie „prawo do pełnej wartości pracy".

Własność tabularna, własność wynikająca z wpisu do ksiąg gruntowych.

Włast, pseud. Marji Komornickiej (ob.).

Właściwa objętość, objętość jednostki masy danego ciała, jest liczbą małą dla ciał stałych, dużą dla gazów i par.

Właściwe ciepło, ilość ciepła potrzebna do ogrzania 1 gr danego ciała o 1° Celsjusza. W. c. wyrażamy w kalorjach na gram i stopień. W. c. jest zależne od ciśnienia i temperatury, naogół wzrasta wraz z temperaturą, zmiany te w zakresie od 0—100° C są tak nieznaczne, że się je pomija. Dla ciał stałych w. c. wynosi od kilku do kilkunastu setnych części kalorji, dla płynów kilka dziesiątych (wyjątek stanowi wodór, dla którego w. c. przy stałej objętości = 2,4). Gazy posiadają dwa rodzaje wł. c., przyczem ciepło przy stałem ciśnieniu jest zawsze większe od ciepła przy stałej objętości. Stosunek tych dwóch rodzajów w. c. wynosi dla gazów i par jednoatomowych 1,66, dla dwuatomowych, a więc i powietrza 1,40, dla gazów wieloatomowych 1,33. W. c. przy stałem ciśnieniu dla powietrza wynosi 0,2377, przy stałej objętości 0,1686 kal/gr st. Szczególnie interesującym dla teorji jest fakt, że w niskich temperaturach (poniżej —200° C) wł. c. wielu ciał maleje do znikomej części wartości tegoż w temperaturach pokojowych). W tablicach podaje się zazwyczaj średnie w. c. dla zakresu temperatur od 0—100° C, prócz tego mówimy o prawdziwem w. c. różnem dla różnych przedziałów temperatury. Ob. Ciepło.

Właściwe przewodnictwo, ob. Elektryczne przewodnictwo.

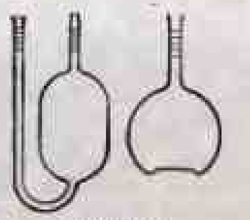
1. Piknometr.

Właściwy ciężar ciała jest to liczba, wskazująca, ile razy ciało jest cięższe, niż ta sama objętość wody o temperaturze 4° C; spotyka się również do tej samej liczbowej wartości prowadzące określenie c. w., jako stosunku ciężaru ciała do jego objętości (ponieważ 1 cm^3 wody waży 1 gr, więc objętość ciała i ciężar tej samej, co i ciało objętości wody wyrażają

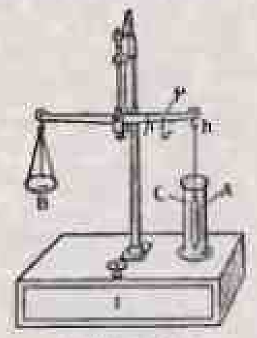
2. Waga Mohra.

się tą samą liczbą). Z określenia c. wł. wynikają metody oznaczania tegoż. Wł. c. cieczy oznacza się piknometrem, t. j. flaszeczką szklaną z doszlifowanym korkiem. Objętość flaszeczki wyznaczamy, zważywszy ją pustą a następnie wypełnioną wodą po oznaczony znak na szyjce. Następnie zaś ważymy piknometr po napełnieniu go po ten sam znak na szyjce badaną cieczą, znajdując z różnicy ciężaru piknometru z cieczą i pustego, ciężar

tej samej o objętości cieczy. Piknometr można zastosować także dla ciał stałych nierozpuszczających się w wodzie. Do szybkiego oznaczania c. wł. cieczy służy *areometr*, rurka szklana obciążona na dole rtęcią lub śrutem, pływająca w pionowej pozycji. Według głębokości zanurzenia odczytujemy na skali areometru szukaną liczbę. Szerokie zastosowanie znajduje *waga hydrostatyczna*, którą można zastosować do oznaczenia c. wł. zarówno ciał stałych jak i cieczy, na zasadzie prawa Archimedesa (ob. Archimedesa zasada). Odmianą wagi hydrostatycznej jest *waga Mohra*. Mniej rozpowszechnione są *densymetry*, działające na zasadzie naczyń połączonych. W. c. gazów określa się przez ważenie balonu szklanego przed i po wypompowaniu zeń gazu lub też metodą Bunsena, polegającą na porównaniu prędkości wypływu dwóch różnych gazów.

Właściwy opór, ob. Elektryczny opór.

Włochy (łac. i włos. Italia), królestwo na półwyspie Apenińskim z 310.350 km² i (1925) 40.547.839 mieszk. (131 na 1 km²).

W. oblane ze wsch., płd. i zach. morzami: Adrjatyckiem, Jońskiem, Tyrreńskiem i Liguryjskiem, posiadają na płn. od Francji, Szwajcarji i Austrji naturalną granicę alpejską, jedynie na płn.-wsch., od strony Jugosławji, granica W. przecina wpoprzek Alpy Julijskie i biegnie obszarem Krasu. Z wysp należą do W. Sycylja, Sardynja, Elba, wyspy Egadckie, Liparyjskie i inne pomniejsze, m. i. szereg wysp u wybrzeża Dalmacji i miasto Zara. W pośrodku W. leży państewko San Marino. Granica lądowa W. ma 1.877 km, morska 3.979 km.

Płn. (górne) W. obramione wałem Alp zajmuje przedewszystkiem nizina Lombardzka, ongiś zatoka Adrjatyku, wypełniona w czwartorzędzie osadami rzecznemi i lodowcowemi. Od płd. ogranicza tę nizinę potężny łańcuch Apeninów (ob.), które przecinają półwysep w całej długości łukiem otwartym lekko ku zach. Po zach. stronie Apenin leżą obszary górskie, wulkany i żyzne równiny Etrurji, Lacjum i Kampanji, natomiast wsch. przedpola tychże gór są bardziej jednolite, jedynie ostroga utworzona przez Monte Gargano i płyta Apulji urozmaicają budowę tej części W.

Zarówno Alpy, jak i Apeniny są młodemi łańcuchami fałdowemi, wypiętrzonemi w trzeciorzędzie, zbudowanemi przeważnie z wapieni i piaskowców, choć we wnętrzu środk. i w zach. Alpach i w Apeninie kalabryjskim występują również skały krystaliczne. Równolegle do zach. zboczy Apeninów ciągnie się od trachitowego stożka Monte Amiata aż po Wezuwjusz rząd przeważnie już wygasłych (oprócz Wezuwjusza) wulkanów, którego dalszy ciąg spotykamy na Sycylji (Etna) i przyległych wyspach (Stromboli i i.). Z kopalin posiadają W. węgiel brunatny, marmury (Carrara i i.), siarkę (zwłaszcza na Sycylji), ałun, sól kamienną, żelazo (na Elbie), ołów i cynk (na Sycylji), miedź i rtęć, poza tem mnóstwo źródeł mineralnych.

Główną *rzeką* płn. W. jest Pad; oprócz niego płyną do Adrjatyku z Alp Wsch. Adyga, Brenta, Piave, Tagliamento i Isonzo. Z rzek właściwego półwyspu mają pewne znaczenie jedynie dopływy morza Tyrreńskiego, jak Arno, Ombrone, Tyber i Volturno. Największe jeziora, pochodzenia lodowcowego, leżą u podnóży Alp (Lago Maggiore, Lugańskie, Como, Iseo i Garda), na półwyspie poza jez. Trazymeńskiem i kilku sąsiedniemi, spotykamy tylko jeziora kraterowe (Bolsena, Bracciano, Albańskie, Nemi, Avernus) oraz przybrzeżne laguny.

Położeniu geograficznemu, ukształtowaniu poziomemu oraz osłonie Alp zawdzięczają W. swój łagodny, przeważnie subtropiczny *klimat*. Jedynie nizina Lombardzka, zasłonięta od wpływów morza Śródziemnego posiada klimat bardziej lądowy o chłodnych (średnie temperatury stycznia —1° do +3°) zimach i upalnych latach (lipiec 24—25°) z deszczami we wszystkich porach roku. Cieplejsze są tu jedynie ku płd. otwarte doliny alpejskie.

Wybrzeża morza Liguryjskiego (Riwiera) mają dzięki osłonie Alp i Apeninów łagodny klimat śródziemnomorski i wspaniałą roślinność zimową, jak płd. W. Niziny środk. W. mają klimat mniej łagodny. Płd. W. i Sycylja mają deszcze przeważnie w zimie. Nizina padańska ma 800—900 mm opadów, Riwiera 800—1350 mm, Rzym 900 mm, Neapol 830 mm, Palermo 760 mm, Medjolan ma średnią temperaturę stycznia —0,4° (lipca 23,8°), Genua 7,5°, Rzym 6,7° (24,8°). Śniegi padają w całych W., dłużej utrzymują się tylko w górach. Roślinność posiadają W. częściowo (Riwiera i wybrzeża płd. W.) śródziemnomorską z wiecznie zielonemi drzewami (pinje, cyprysy, oliwki i i.), zresztą środk.-europejską. W środk. W. sięga pas roślinności śródziemnomorskiej do 400 m, pola uprawne oraz lasy dębowe i kasztanowe do 1000 m, zaś bukowe i szpilkowe do 2000 m nad poz. morza.

Po wojnie światowej powiększył się obszar W. o 23.500 km² i 1,567.690 mieszk. W 1925 posiadał kraj 18 wielkich miast (Medjolan, Neapol, Rzym, Genua, Turyn, Palermo, Katanja, Florencja, Triest, Bolonja, Wenecja, Messyna, Bari, Livorno, Padwa, Ferrara, Tarent i Brescia), w których mieszka 14,5% ludności kraju. Przyrost naturalny *ludności* wynosił 10,9‰ (438.764 głów). Wywędrowało z kraju 312.038, immigrowało 182.582 ludzi. Z obcych narodowości mieszka we W. 487.000 Słoweńców i Chorwatów (płn.-wsch. pogranicze), 270.000 Niemców (płd. Tyrol), 90.000 Francuzów i 87.000 Albańczyków. 95,1% ludności wyznaje religję rzym.-kat., 0,1% mojżeszową, 2,5% jest bezwyznaniowych. W. dzielą się na 216 diecezyj i 56 archidiecezyj. Mimo powszechnego przymusu szkolnego było w 1924 w kraju jeszcze 35% analfabetów. Do ogródków dziecięcych uczęszcza (1920/21) 396.232, do szkół powsz. 3,930.367 uczniów. Poza tem posiada kraj 584 progimnazjów, 266 gimnazjów, 154 szkoły realne wyższe i 644 zwykłe. Poza 17 staremi uniwersytetami (Bolonja, Cagliari, Genua, Katanja, Macerata, Messyna, Modena, Neapol, Padwa, Palermo, Parma, Pawja, Piza, Rzym, Sassari, Siena i Turyn) posiada kraj 4 wolne (Camerino, Ferrara, Perugia i Urbino)

i 4 nowe uniwersytety (Bari, Florencja, Medjolan i Triest) oraz 2 politechniki, 9 akademij handlowych, 3 rolnicze, 8 inżynierskich, 2 marynarskie i i.

Role uprawne zajmują 42,9%, łąki i pastwiska 21,9%, lasy i macchie 18%, winnice 2,4%, pola oliwne 1,4%, nieużytki 8,3% obszaru. 127.226 ha roli jest sztucznie nawadnianych. Ogromną rolę odgrywa w całych W. ogrodnictwo. Ludność włościańska przeważnie dzierżawi ziemię. Uprawia się głównie zboża, a zwłaszcza pszenicę i kukurydzę), ryż (w 1926 r. 145.700 ha), ziemniaki, buraki cukrowe, tytoń, bawełnę (3.500 ha) oraz len i konopie. W płn. W. odgrywa dużą rolę gospodarka mleczna oraz chów jedwabników (w 1926 r. 42,240.000 kg kokonów). Rybołówstwem trudniło się w 1915 r. 162.755 ludzi. Górnictwo dostarcza (1924) 1,930.000 tonn siarki, 152.000 t. cynku, 41.000 t. ołowiu, 1,100.000 t. węgla, przeważnie brunatnego, 1.641 t. rtęci i 209.400 t. soli. Brak węgla zastępuje częściowo wyzyskanie energji wodnej. Mimo, iż W. są naogół państwem rolniczem i mimo braku kopalin posiadają znaczny przemysł, zwłaszcza metalurgiczny, maszynowy, chemiczny, jedwabniczy i cukrowniczy, którego głównym ośrodkiem jest Lombardja i Ligurja. Ośrodkiem fabrykacji samochodów jest Turyn i Medjolan.

W 1925 wartość importu przewyższała znacznie wartość eksportu. Importuje się głównie pszenicę, bawełnę, węgiel, skóry i futra, wełnę, drzewo, żelazo i stal, nasienie oliwek, kawę, mięso mrożone, ryby, miedź, benzynę i naftę oraz tytoń, a wywozi jedwab i wyroby jedwabne, wyroby bawełniane, jarzyny i owoce, automobile, len i towary lniane, sery, tkaniny wełniane, ryż, towary gumowe, jaja, oliwę, kapelusze i wino. Flota handlowa liczyła w 1926 r. 1.009 parowców z 3,150.200 tonn rej. brutto i 302 żaglowce z 90.400 tonn rej. brutto. Do portów włoskich weszło w 1925 r. 60,170.000 tonn rej., wyszło zaś 60,060.000 tonn rej. Główne porty: Genua, Neapol, Triest, Palermo, Livorno, Wenecja, Katanja i Messyna. Dróg wodnych posiada kraj ok. 3.000 km, a kolei: 20.907 km (16.486 km państwowych). Poczty i telegrafy należą do państwa. Miary i wagi są metryczne. Jednostką monetarną jest 1 lira (=1 frank)=100 centesimów, obecnie silnie zdewaluowana.

W. są konstytucyjną monarchją o ustroju faszystowskim, rządzoną faktycznie przez Mussoliniego. Królem jest od 29. VII. 1900 Wiktor Emanuel III. Państwo składa się z szeregu dzielnic (Piemont, Ligurja, Lombardja, Wenecja Trydencka, Wenecja, Friul, Wenecja Julijska, Emilja, Toskanja, Marchja, Umbrja, Lacjum, Abruzzy-Molize, Kampanja, Apulja, Bazylikata, Kalabrja, Sycylja i Sardynja), 92 prowincyj, 235 okręgów i 9.148 gmin. Na czele gmin stoją mianowani przez rząd podeści. Stolicą państwa jest od 1870 *Rzym*. Budżet państwa wynosił w 1927 r. 20.897 milj. lirów w dochodach i 20.728 milj. lirów w rozchodach, wewnętrzny dług państwowy 89.485 milj. lirów. Istnieje monopol tytoniowy, solny i loteryjny.

Siła zbrojna W. opiera się na wojsku stałem, liczącem na stopie pokojowej 14.500 oficerów i 230.000 żołnierzy, a do tego 60.000 karabinierów (żandarmów) i 40.000 wojsk kolonjalnych, oraz na ochotniczej milicji faszystowskiej, liczącej ogółem 300.000 ludzi. Przymus służby wojskowej obowiązuje od 20 do 39 roku życia, służba czynna wynosi 18 miesięcy. Armja dzieli się na 10 korpusów, a składa się z 90 pułków piechoty, 12 bersaglierów, 9 strzelców alpejskich (po 3 bataljony), 12 pułków kawalerji, 30 pułków artylerji polowej, 3 górskiej, 1 konnej, 11 ciężkiej, 5 fortecznej, 3 pobrzeżnej, 12 lotniczej, 11 pułków saperów, 1 pontonierów, 1 kolejowego, 2 telegrafistów, 13 pułków samochodów pancernych, 11 lotniczych i 2 balonowych. Podstawą milicji faszystowskiej jest przysposobienie wojskowe młodzieży, ćwiczącej od lat chłopięcych w związkach: balilla i awangarda. — Utrzymanie wojska kosztowało w 1927 r. 2.777 milj. lirów, lotnictwo 700 milj. lirów, kolonje 311 milj. lirów, milicja 61 milj. lirów. Marynarka wojenna ulega od objęcia rządów przez Mussoliniego stałej a silnej rozbudowie: w 1925 służyło w marynarce 2.200 oficerów i 43.000 marynarzy. Za punkty oparcia służą: La Maddalena (na Sardynji), Tarent i Wenecja; warsztaty zaś znajdują się w La Spezia i Castellamare (Neapol). Utrzymanie marynarki woj. kosztowało w 1926/27 r. 1050 milj. lirów, fundusz szybkiej rozbudowy floty 260 milj. lirów.

Kolonje: Szybki przyrost zaludnienia i emigracji skłonił rząd włoski do zajęcia Assabu (1880) i Massawy (1885), z których powstała kolonja Erytrea. Potem zajęto kraje: Danakil i Somali (1891). Próby zdobycia wpływu na Abisynję spełzły na niczem. Po wojnie z Turcją otrzymały W. 1912 Rodos i Dodekanez oraz Libję, a w 1924 powiększyło się włoskie Somali kosztem posiadłości angielskich (Transjuba z portem Kismaju). Ogółem posiadłości włoskie w Azji mają 2.544 km² i 110.000 mieszkańców, a w Afryce 2,114.700 km² i 1,798.000 mieszk.

Herb państwa (i Sabaudji) przedstawia srebrny krzyż na czerwonem polu; barwy państwa: zielono-biało-czerwone.

Dzieje. Z chwilą upadku cesarstwa zachodnio-rzymskiego straciły W. dotychczasowe znaczenie, gdyż punkt ciężkości przeniósł się odtąd na Wschód. Kolejno panowali we W.: Odoaker, po nim król Ostrogotów, Teodoryk W., którego państwo zniszczyli wodzowie cesarza Justynjana, Belizarjusz i Narzes, odzyskując częściowo W. dla cesarstwa bizantyńskiego, następnie Langobardowie, których panowaniu położył kres Karol Wielki (774). Od jego czasów W. półn. i środkowe należały do państwa frankońskiego. W Rzymie papieże jednoczyli władzę duchowną i świecką, Wenecja i południe półwyspu pozostawały pod władzą Bizancjum. W traktacie w Verdun (843) wyodrębniła się frankońska część W. jako samodzielne państwo. Na Ludwiku II. (855—875) wygaśli Karolingowie. Nastał okres wewnętrznego zamętu, wśród którego W. pustoszone były najazdami Saracenów i Madziarów. W 951 przekroczył Alpy król niemiecki Otton I., zdobył koronę włoską, 962 wskrzesił w Rzymie godność cesarską. Wpływ

niemiecki stał się odtąd przeważający w W. półn. i środkowych, zwłaszcza w Rzymie. Władcy Niemiec odbywali słynne wyprawy rzymskie (Römerzüge), których celem było ukoronować się w stolicy i utrzymać w zależności od nich papieża. Na tem tle doszło w XI. w. do walki cesarstwa z papiestwem, zakończonej zwycięstwem tego ostatniego (spór o inwestyturę). W tym czasie założonem zostało na południu W., w Neapolu i Sycylji, państwo Normanów, którzy, usunąwszy resztę panowania bizantyńskiego, uznali się lennikami Stolicy Apostolskiej. Ważnem zjawiskiem w dziejach średniowiecznych W. stało się powstanie miast, które rychło uzyskały rozległy samorząd i stały się ważnym czynnikiem politycznym i kulturalnym. Cesarz Fryderyk I., nie chcąc uznać ich samodzielności, wdał się z niemi w walkę i zdołał wprawdzie zburzyć najpotężniejsze z nich Medjolan, ale poniósł następnie klęskę z rąk zjednoczonych miast lombardzkich oraz papiestwa i utracił wpływ we W. Fryderyk II., zjednoczywszy w swem ręku koronę cesarską, oraz Sycylję i Neapol, zaciążył swą potęgą nad W., zorganizował na Południu pierwsze w Europie nowoczesne państwo, następnie jednakże podkopał swe stanowisko w walce z papiestwem. Upadek Hohenstaufów wyzwolił W. z pod przewagi Niemiec i utrwalił odrębność całego szeregu państewek. Na Sycylji i w Neapolu po krótkotrwałych rządach francuskich utrwalił się dom aragoński, gdzieindziej sprawowały rządy dynastje rodzime, w Medjolanie Visconti, potem Sforza, we Florencji Medyceusze, w Mantui Gonzaga, w Modenie Este. Mimo rozbicia politycznego przeżywały W. świetny okres rozkwitu kulturalnego i najwcześniej skrystalizowały poczucie odrębności narodowej. Ich słabość i bezbronność ściągnęły pożądliwość sąsiadów; w 1494 wyprawił się Karol VIII. francuski do Neapolu, 1515 utrzymał się Franciszek I. przy Medjolanie. W następnych latach stanowiły W. teren ścierania się oręża i wpływów francuskich i habsburskich. W niszczących wojnach upadła dawna świetność kulturalna (spiądrowanie Rzymu przez wojska cesarskie w 1527). Pokój w Câteau Cambrésis w 1559 oddał W. pod absolutną przewagę Habsburgów hiszpańskich, którzy, panując w królestwie Obojga Sycylji (Sycylja i Neapol) oraz w Medjolanie rozpościerali stamtąd swe wpływy na resztę półwyspu. Obce rządy stopniowo doprowadziły kraj do ruiny, zmiana dróg handlowych podcięła dawną pomyślność gospodarczą. Wojna o sukcesję austrjacką (1702—14) oddała przodujące we W. stanowisko domowi austrjackiemu, z którym w XVIII. w. podjęli na terenie włoskim rywalizację Bourbonowie hiszpańscy. Medjolan, Toskanja, Parma, Neapol, Sycylja znajdowały się pod obcemi rządami. Niektórzy z tych władców robili dużo dla gospodarczego i kulturalnego podniesienia kraju, ale w opinji publicznej wzbierała coraz mocniej niechęć ku cudzoziemskiemu panowaniu, dążność do oswobodzenia się z pod obcego ucisku i zjednoczenia narodowego, której prekursorami byli kolejno Arnold z Brescii, Cola di Rienzi, Savonarola, Juljusz II., Machiavelli, zaś w XVIII. w. poeta Alfieri. Rewolucja francuska otworzyła w dziejach W. nowy okres walk o panowanie. Po całym szeregu przeobrażeń terytorjalnych utrzymał się Napoleon, który część państw włoskich wcielił bezpośrednio do Francji, część zjednoczył w Królestwo Włoskie, z Neapolu utworzył odrębne państwo pod rządami swego brata Józefa, potem Murata. Pierwszy raz dokonało się faktycznie zjednoczenie niemal całych W. pod jednym władcą. Panowanie Napoleona stało się w rozwoju wewnętrznym kraju epoką przełomu. Zniósł on dawny ustrój feudalny, stworzył nowoczesną organizację państwową i społeczną, pchnął potężnie naprzód rozwój oświaty i robót publicznych, powołał do życia włoską armję i włoski sztandar, pobudzając przez to potężnie nadzieję całkowitego oswobodzenia i zjednoczenia. Kongres wiedeński, niwecząc dzieło Napoleona, potraktował W. jako „pojęcie geograficzne“: na północy przywrócił rządy austrjackie w Lombardji i Wenecji, we W. środkowych i południowych odrestaurował rządy dawnych dynastyj. Cały kraj został poddany rządom absolutystyczno-policyjnym, przywrócono dawne, przedrewolucyjne urządzenia, myśl liberalna i narodowa była tępiona z największą bezwzględnością. W tych warunkach stały się W. klasycznym terenem tajnych stowarzyszeń rewolucyjnych (karbonarjusze) oraz spisków patrjotycznych. W 1820 wybuchnęła rewolucja w Neapolu i Piemoncie, która została szybko stłumiona. W 1830 pod wpływem przewrotu lipcowego we Francji, wystąpiły zaburzenia we W. środkowych. Po ich stłumieniu ośrodek życia włoskiego przeniósł się na emigrację, gdzie Mazzini utworzył „Młode W.“, jako odgałęzienie „Młodej Europy“. Wielkie nadzieje wywołało wstąpienie na Stolicę Apostolską w 1846 papieża Piusa IX., który przeprowadził w swem państwie reformy liberalne. Rok 1848 spowodował potężne wezbranie ruchu narodowego, na którego czele stanął król sardyński Karol Albert. Ta pierwsza wojna z Austrją o wyzwolenie zakończyła się klęską: dążenia wolnościowe stłumiono, na całym półwyspie znów zapanowała reakcja absolutystyczna. Tylko w Królestwie sardyńskiem syn Karola Alberta, Wiktor Emanuel, zachował nadaną przez ojca konstytucję i starał się uczynić z swego państwa ośrodek nadziei wyzwoleńczo-zjednoczeniowych W. Minister jego Cavour umiejętną polityką gospodarczą podniósł zasoby państwa, wziąwszy zaś udział w wojnie krymskiej po stronie państw zachodnich, wprowadził sprawę włoską na widownię polityki europejskiej, utorował drogę do przymierza z Francją. W 1859 Napoleon III. rozpoczął w przymierzu z Sardynją wojnę z Austrją, której celem miało być wypędzenie obcych z W. i ukształtowanie ich w formie federacji 4 państw (Toskanja, Piemont, państwo kościelne, Król. Obojga Sycylji). Po początkowych sukcesach zawarł z Austrją pokój w Villafranca, w którym to zrzekł się Lombardji. Tymczasem we W. północnych i środkowych ujawnił się pęd do łączenia z Piemontem, zaś Garibaldi na czele 1000 ochotników zajął Neapol i Sycylję. Napoleon musiał się zgodzić na

zjednoczenie Włoch pod egidą Piemontu, zdoławszy tylko uratować władzę świecką papieża w Rzymie i przyłączyć do Francji Sabaudję i Niceę. 1861 zebrał się w Turynie pierwszy włoski parlament, zaś W. Emanuel przybrał tytuł króla włoskiego. W 1866 wystąpiły W. w przymierzu z Prusami przeciw Austrji i mimo klęsk pod Custozzą i Lissą uzyskały, dzięki sukcesom oręża pruskiego, Wenecję. Wojna prusko-francuska 1870 umożliwiła im zajęcie Rzymu i zrobienie zeń stolicy państwa, przez co popadły w długotrwały konflikt z Stolicą Apostolską. Ekspansja zjednoczonego królestwa, cierpiącego wskutek przeludnienia, skierowała się w stronę kolonij. Tarcia z Francją na tle panowania nad basenem śródziemnomorskim i podziału Afryki skłoniły W. do wejścia w przymierze z Austro-Węgrami i Niemcami (1881). To trójprzymierze stało się na długi okres czasu podstawą układu sił europejskich. Stopniowo stosunki z Francją polepszały się, doszło do zbliżenia z Rosją, natomiast opinja narodowa domagała się oderwania od Austrji reszty zamieszkałych przez ludność włoską terytorjów (Triest i Trydent). Wskutek tego po wybuchu wojny światowej W. zdeklarowały neutralność, zaś w 1915 przyłączyły się do Koalicji. Likwidacja monarchji habsburskiej przyniosła W. szereg nowych nabytków terytorjalnych, wzmocniła ich stanowisko nad Adrjatykiem, zarazem wprowadziła w nowy konflikt z państwem jugosłowiańskiem. W stosunkach wewnętrznych nastąpił po zawarciu pokoju okres ostrego przesilenia: doszło do wielkich strajków i prób uspołecznienia fabryk z strony socjalistów i komunistów. W 1922 władzę pochwycili faszyści (ob.), których wódz Mussolini (ob.) wykonuje odtąd faktyczną dyktaturę i wprowadza w życie nowy typ państwa faszystowskiego. W polityce zagranicznej dąży do zapewnienia W. panowania nad m. Śródziemnem i do rewizji traktatów pokojowych w stałym antagoniźmie do Francji, a w oparciu o Niemcy i Węgry.

Włochy, wieś w pow. Warszawa (gmina Pruszków), 7 km na zach. od stolicy, przy kolei: Koluszki—Warszawa. Posiada fabr. maszyn i odlewnię.

Włocławek, miasto powiat. w woj. warszawskiem, na lewym brzegu Wisły, przy kolei: Kutno—Toruń oraz wąskotor.: Sompolno—W. i Brześć Kuj.—W. z 59.267 mieszk. (21% Żydów). Z zabytkowych budowli wymienić trzeba piękną gotycką katedrę z XIV w. Oprócz wielu urzędów, instytucyj i szkół średnich posiada W. 2 muzea (Kujawskie i Diecezjalne), Archiwum Diecezjalne kilka bibljotek oraz znaczny przemysł (fabr. cykorji i celulozy, papiernie, młyny, tartaki, cegielnie, garbarnie, fabr. maszyn, powozów, dykt, nawozów sztucznych, farb, czekolady, organów i t. p.) oraz handel ziemiopłodami i przystań żeglugi parowej. — W. (łac. Vladislavia) jest starym grodem kujawskim, zaraz też po utworzeniu biskupstwa kujawskiego stał się jego stolicą i własnością biskupią. Miastem jest W. od połowy XIII. w. Diecezja włocławska obejmowała dawniej (do 1818) oprócz Kujaw całe polskie Pomorze, obecnie zaś zach. część woj. warszawskiego i łódzkiego.

P o w i a t W. ma 1313 km² (w tem 65,8% ról i 16,1% lasów) oraz 124.821 mieszk.

Włodarski Franciszek Ksawery, matematyk pols., ur. 1889, wykładał na Wolnej Wszechnicy we Warszawie, potem na Uniwers. Poznańskim, autor kilku rozpraw.

Włodawa, miasto powiat. w woj. lubelskiem, nad rz. Bugiem, przy ujściu Włodawki i kolei: Brześć n. B.—Chełm z 6.263 mieszk., szkołą koszykarską, garbarniami, młynami i handlem. Miastem jest W. od pocz. XVI. w., w pierwszej połowie XVII. w. była W. ośrodkiem kalwinizmu, w 1648 została zniszczona przez Kozaków.

P o w i a t W. ma 2.314 km² (w tem 43% ról i 22,3% lasów) oraz 82.531 mieszk. (69% Polaków).

Włodawka, lewoboczny dopływ Bugu, długi 34 km. Wypływa z jez. Dołnego, uchodzi pod Włodawą.

Włodek, 1. Ignacy, pedagog pol., jezuita, (1723—1780), napisał: „O naukach wyzwolonych w powszechności i szczególności“ (1780, wyd. skróc. 1814). O nim T. Sinko: „Polski apologeta humanizmu z XVIII. w.“ (1911).

2. Ludwik, publicysta pol., (1869—1922), oprócz artykułów w czasopismach, wydał oddzielnie: „Bolesław Prus, zarys społeczno-literacki“ (1919, praca źródłowa), oprac. wydanie wyboru pism publicystycznych B. Prusa.

Włodzimierskie księstwo, ze stolicą w Włodzimierzu Woł., założył ok. 988 Włodzimierz W., rozciągając swe panowanie na ziemie po obu stronach Bugu (Wołyń). Podzielone przez Włodzimierza między trzech synów, utraciło większe znaczenie polityczne. Polska w czasie Bolesława Śmiałego zajęła znaczną część W. Ks., gruntując tu swe wpływy, o które walczyć musiała w czasach późniejszych z w. książętami kijowskimi. 1154 nastąpił podział księstwa na: ks. łuckie, włodzimierskie i bełskie. 1188 Roman, ks. włodzimierski, powołany na księstwo halickie, złączył oba księstwa i odtąd dzieje ich tworzą jedną całość (ob. Halickie księstwo).

Włodzimierskie w. księstwo, założone przez wnuka Monomacha Andrzeja Bogolubskiego ze stolicą w Włodzimierzu nad Klaźmą, powstało z dawnego księstwa suzdalskiego, które w okresie zupełnego rozdrobnienia Rusi (72 księstw) wzbiło się do największej potęgi. Andrzej przyjął przed 1169 tytuł w. księcia, związany z tradycjami w. księstwa Kijów zdobył 1169 i wydał wojsku na rabunek, pragnąc zatrzeć jego znaczenie polityczne. Upadek Kijowa miał pierwszorzędne znaczenie dla rozwoju stosunków na Rusi. Odtąd datuje się rozłam: na Ruś wschodnią, kupiącą się koło księstwa W., z którego wyszło w czasach późniejszych państwo moskiewskie i Ruś zachodnią, która weszła w obręb kultury zachodniej, w ścisłe stosunki z Polską, Węgrami i Litwą. Upadek samodzielnego w. ks. w. przypada na 1328, z chwilą przejścia Włodzimierza wraz z tytułem w. książęcym w posiadanie książąt moskiewskich, z chwilą przeniesienia metropolji prawosławia z W. do Moskwy.

Włodzimierz (W. Wołyński), miasto powiat. w woj. wołyńskiem nad rz. Ługiem (prawy dopływ Bugu), przy kolei: Lwów—Kowel i Wojnica—Zawada z 21.465 mieszk., przemysłem rolniczym i skórnym oraz handlem ziemiopłodami. Starych budowli W. nie posiada. W. jest jednym z najstarszych grodów ruskich, od XI. w. stanowił polityczny i kościelny ośrodek płd.-zach. Rusi, jako stolica osobnej dzielnicy i siedziba biskupa. W 1349 zajął Kazimierz Wlki razem z Haliczem również W., po jego jednak śmierci miasto zostało przy Litwie. W XV. w. otrzymał W. prawo magdeburskie, jednak stracił dawne znaczenie na korzyść Łucka i pozostał tylko stolicą powiatu i siedzibą biskupstwa wschodniego. Zamek był zupełnie zniszczony już w końcu XVIII. w. Od W. (łac. Vlodimeria) pochodzi nazwa Lodomerja.

Powiat W. ma 2.231 km² (w tem 35,5% ról i 28% lasów) oraz 101.412 mieszk. (22,4% Polaków).

Włodzimierz (W. nad Klaźmą lub Zaleski, ros. Władimir), miasto nad rz. Klaźmą, przy kolei: Moskwa—Niżny Nowogród z 35.319 mieszk., kremlem, szeregiem starych cerkwi i muzeów oraz przemysłem tekstylnym. W. był od 1170 stolicą wkiego księcia suzdalskiego Andrzeja Bogolubskiego, do Moskwy przeniesiono stąd stolicę w 1328. Do 1929 był W. stolicą guberni, wcielonej do Iwanowskiego obwodu przemysłowego.

Włodzimierz, św., w. ks. ruski, † 1015, syn Świątosława, 980 po śmierci brata Olega i zamordowaniu drugiego brata Jaropolka, władca Rusi, której obszar znacznie powiększył. Po poślubieniu greckiej księżniczki Anny w 988 przeszedł na wiarę grecko-katolicką, a z nim część ludu.

2. W. II. Monomach, w. ks. kijowski, (1053—1125), otrzymał 1093 księstwo Czernichowskie, zwyciężył w 1111 Połowców; został 1113 w. księciem kijowskim i usiłował zjednoczyć Ruś pod przewodnictwem Kijowa.

Włodzimierzec, miasteczko w pow. Sarny (woj. wołyńskie), przy kolei wąskotor.: Antonówka—Chinocz z 2.935 mieszk., młynami, gorzelnią i handlem.

Włok, rodzaj ciągnionej sieci rybackiej; przypomina niewód, od którego jest jednak mniejszy.

Włosie końskie, z grzywy i ogona, służy na smyczki do skrzypiec, plecionki do wyścielania materaców, miękkich mebli i do wyrobu tkaniny zw. włosianką, używanej na dna sit, kapelusze damskie i usztywniające wkładki w ubraniach męskich.

Włosienica, pokutna lub żałobna koszula z materji wyrabianej z sierści koziej lub wielbłądziej, później z włosia końskiego.

Włosienie, to samo co Filariidae, ob.

Włosień, ob. Trychina.

Włoska kapusta ob. Brassica.

Włoska księgowość, ob. Buchalterja.

Włoska literatura rozwinęła się późno: na jej początki (XII. w.) oddziałały wpływy głównie z Prowancji, gdzie wykształciło się bujne środowisko literackie.

I. Okres (XIII. w.). W Sycylji na dworze Fryderyka II. pod wpływem trubadurów powstaje t. zw. „Scuola siciliana", równocześnie w Toskanji z łona bogatego mieszczaństwa występuje realistyczna szkoła poetów (Guittone d'Arezzo i i.), w środkowej Italji rozwija się liryka religijna (Franciszek z Asyżu, Jacopone da Todi), a w Bolonji w związku z nowemi studjami filozoficznemi tworzy się t. zw. dolce stil novo, liryka miłosna o podłożu platońsko-idealistycznem (Guido Guinicelli, Guido Cavalcanti, Dino Frescobaldi). Z tej ostatniej wychodzi Dante (1265—1321, ob.), stanowiący syntezę epoki, a jego „Divina Commedia" uwieńczenie gmachu średniowiecznej poezji i myśli.

II. Okres (XIV. w.). Niektóre składniki szkoły toskańskiej dochodzą do szczytowego rozwoju w „Decamerone" Boccaccia (ob.), na miejsce zaświata wprowadzającego doczesność jako źródło przeżyć. Petrarca (ob.) w „Canzoniere" stwarza pierwszy pamiętnik miłosny nowoczesnego człowieka. Obaj ci poeci swemi łacińskiemi pismami przygotowują odrodzenie antyku. Nadto należy wymienić: kaznodzieję Giordano da Rivalto (ok. 1260—1311), pisarzy religijnych: Fra Domenico Cavalca († 1342), Fra Jacopo Passavanti (ok. 1300—57) i św. Caterina da Siena (1347—80), liryka Cino da Pistoja (ok. 1270—1337); epicy naśladują Francuzów, np. Andrea di Jacopo da Barberino (1370—1431), Boccaccia, np. Ser Giovanni (1378) i Franco Sacchetti (ok. 1330—95), Dantego-Federigo Frezzi († 1416), Cecco d'Ascoli († 1327) i i.

III. Okres (XV. i XVI. w.). Po Petrarce i Boccacciu poprzednikami Odrodzenia są Luigi Marsili (1330 — ok. 1399), Coluccio Salutati (1330—1406), Giovanni da Ravenna († ok. 1420). Upadek Konstantynopola (1453) i napływ uczonych greckich daje najpierw we Florencji nową podnietę do studjów klasycznych. Zaniedbana przez dłuższy czas literatura ludowa ma znowu zwolenników, np. Domenico di Giovanni, zw. Burchiello († 1449) i humanista Leonardo Giustiniani (ok. 1388—1446). Środowiskami literackiemi stają się Neapol, Ferrara i Florencja. Tu występują Lorenzo dei Medici (1448—92), L. Pulci i A. Ambrogini zw. Poliziano (1454—94). Pulci w „Morgante" podnosi formę ludową eposu rycerskiego do formy artystycznej, niemal równocześnie pisze M. M. Bojardo (1434—94) „Orlando Innamorato" a Francesco Bello zw. Cieco poemat rycerski „Mambriano" (1494). Jacopo Sannazzaro (1458—1530) tworzy nowy rodzaj literacki fantastycznym romansem pasterskim „Arcadia", który oddziałał niemal na całą Europę. W XVI. w. humanizm miesza się z literaturą narodową, co daje podstawę dla klasycznej literatury włoskiej. Ariosto (1474—1533) w „Orlando Furioso" wydoskonala poemat rycersko-bohaterski. Bohaterzy stają się ludźmi wraz z ich słabostkami, a czyny bohaterskie otacza tchnienie ironji. Za ironją idzie parodja u Teofilo Folengo (1492—1544). Epikę klasyczną, uprawianą przez Giangiorgio Trissino (1478—1550) i Luigi Alamanni (1495—1556), rozwija Torquato Tasso (1544—95), w którego „Gerusalemme Liberata" łączą się powieściowa wielobarwność, bogactwo uczuciowe, epizody liryczne, przygody rycerskie, czynniki fantastyczne i nadprzyrodzone. Dydaktyzm antyczny naśladują Giovanni Rucellai (1457—1525), Luigi Alamanni (1495—1556) i Luigi Tansillo (1510—1568). W liryce za Petrarką zdążają: Pietro Bembo (1470—1547), Giovanni Guidiccioni (1500—41), Giovanni Della Casa (1503—56) i poetki Vittoria Colonna (1492—1547), Veronica Gambara (1485—1550), Gaspara Stampa († 1554). Oryginalnym a głębokim lirykiem jest Michelangelo Buonarotti (1475—1564). Poezję żartobliwą (poesia bernesca) uprawiają Francesco Berni (1497—1535), Giovanni Mauro (1490—1536) i A. F. Grazzini (1503—83); satyrę Giordano Bruno (1548—1600) i Pietro Aretino (1492—1556). Dramat jest słaby i naśladuje starożytnych, lepsza jest komedja, również pod wpływem zwłaszcza Plauta i Terencjusza, jej dziełem klasycznem: „Mandragola" Machiavelli'ego (1469—1527). Rozwija się też bujnie commedia dell'arte, która rozpowszechnia się w Europie. Równocześnie powstaje dialogowana ekloga, dramat sielankowy (pasterski): „Aminta" (1573) Tassa, „Il Pastor Fido" Guarini'ego (1583—1612). Pod koniec XVI. w. zjawia się opera: „Dafne" (1594) Ottavia Rinuccini (1621). Boccaccia naśladują nowelliści: Bandello (ok. 1485—1562), A. F. Grazzini, Giraldi Cinzio (1504—74), Machiavelli, Luigi Da Porto (1486—1529). Rozpowszechnia się zwyczaj pisania Epistolarii (T. Tasso, A. Caro [1507—66]) i traktatów: „Cortegiano" Baldassarra Castiglione (1478—1529), „Galateo" Della Casa, „Ragionamenti" Aretina, „Gli Asolani" Bemba.

IV. Okres (w. XVII. i pierwsza poł. XVIII.). Upadek lit. za panowania Hiszpanów przedstawiają dwa kierunki: secentizm barokowy i sielankowość arkadyjska. Głównym secentystą jest Giambattista Marino (1569—1625). Epikę heroikomiczną uprawia Alessandro Tassoni (1565—1635). Ruch poetycki skupia Accademia degli Arcadi. Należą tu m. i. Vincenzo Filicaja (1642—1707), Francesco Redi (1626—98), Alessandro Guidi (1650—1712). Melodramat wydoskonalają Apostolo Zeno (1669—1750) i Metastasio (1698—1782). W tragedji Pier Jacopo Martelli (1665—1727) naśladuje Francuzów, a Antonio Conti (1677—1749) zna Shakespeare'a, ale go nie rozumie, wyróżnia się nadto Scipione Maffei (1675—1755). Na polu badań językowych i literackich działają: Trajano Boccalini (1556—1613), Gianvincenzo Gravina (1664—1718), Ludovico Antonio Muratori (1672—1750), Giovanni Mario Crescimbeni (1663—1728), później Girolamo Tiraboschi (1731—94).

V. Okres (nowoczesny) przygotowywa i towarzyszy politycznemu odrodzeniu Italji. Carlo Goldoni (1707—93) odradza komedję i tworzy najlepsze komedje charakterów. Vittorio Alfieri (1749—1813) swemi tragedjami budzi dążenie do wolności. Parini (1729—99) w odach i satyrze wykazuje upadek społeczeństwa. Drogi nowym ideom torują Cesarotti (1730—1808, tłumacz Osjana), Gaspare Gozzi (1713—86), Giuseppe Baretti (1719—89). Foscolo (1778—1827) pod formą klasyczną daje wyraz duszy nowoczesnej. Organem romantyzmu, powstającego pod wpływem niemieckim i angielskim, jest medjolański „Il Conciliatore", przywódcą Manzoni (ob.). Osobno stoi Leopardi (1798—1837, ob.). W satyrze odznacza się Giuseppe Giusti (1809—50). Z naśladowców Manzoniego należy wymienić: Grossi (1791—1853), D'Azeglio (1798—1866), Cantù (1804—95), Guerrazzi (1804—73), Nievo (1837—60); z liryków: Berchet (1783—1851), Dall'Ongaro (1808—73), Prati (1815—84), Zanella (1820—88), Aleardi (1812—78); z pisarzy politycznych: Mazzini (1808—72); w dramacie: Giacometti (1816—82), Cossa (1830—81); w komedji: Ferrari (1822—89), Gallina (1852—97). Hiperromantyzm występuje u poetów medjolańskich: Praga (1839—75), Boito (1842—1918), C. Dossi (1849—1910) i i. Przeciw romantyzmowi reakcją jest w poezji classicismo, w prozie realismo. Najwybitniejszym klasycystą Carducci (1835—1907), nadto: Chiarini (1833—1908), Gnoli (1838—1910), Panzacchi (1841—1904), Rapisardi (1844—1911), Guerrini (1845—1916), Graf (1848—1913), Marradi (1852—1922). Do Carducciego nawiązują Pascoli (1855—1911), poeta prostego życia wiejskiego i spraw codziennych oraz d'Annunzio, ale w nim obok wirtuozostwa formy przeważa niezwykła wyobraźnia o twórczem, skrajnie zmysłowem natchnieniu. Należy nadto wymienić: Collautti (1851—1913), Pompily (1855—1910), Rountagliata-Ceccardi (1872—1919); w prozie po ostatnich naśladowcach Manzoniego: Bersezio (1828—1900), De Marchi (1851—1901), Farina (1846—1918), Abba (1838—1910), Barrili (1836—1908), De Amicis (1846—1908), zwrot do realizmu stanowią: Verga (1840—1922), Capuana (1839—1915) i d'Annunzio, a romantykiem o podłożu religijnem jest Fogazzaro (1842—1911).

VI. Okres (współczesny). Z nowych prądów najważniejszy skupia się w l. 1908—1915 przy czasopiśmie florenckiem „Voce", jest on odrodzeniem idealizmu w przeciwstawieniu do historyzmu i pozytywizmu pokoleń poprzednich. Ruch ten budzą: Benedetto Croce (* 1866), Giovanni Gentile (* 1875), Arturo Farinelli (* 1867). Na jego czele stają: Giovanni Papini (* 1881), Giovanni Prezzolini (* 1882), G. A. Borgese (* 1882) i i. Krańcowym przejawem Marinetti (* 1878) i wprowadzony przezeń futuryzm.

W prozie obok d'Annunzia działają wpływy francuskie i rosyjskie: Alfredo Oriani (1852—1909), Federigo de Roberto (* 1866), Cosimo Giorgieri-Contri (* 1870), Adolfo Albertazzi, Angiolo Silvio Novaro, Luciano Zuccoli, Grazia Deledda (* 1875), Annie Vivanti (* 1868), Ada Negri (* 1870), Ugo Ojetti (* 1872), Giuseppe Lipparini (* 1877), Roberto Bracco (* 1861), Enrico Annibale Butti (1868—1912), Carlo Dossi (1849—1910), Renato Fucini (1843—1921), Pietro Jahier (* 1884), Scipio Slataper (1888—1915), Luigi Pirandello (* 1867), Francesco Pastonchi (* 1875), Massimo Bontempelli (* 1878), Alfredo Panzini (* 1863), Antonio Beltramelli (* 1875), Mario Puccini (* 1887), Ma-

rino Moretti (* 1885), Virgilio Brocchi (* 1876), Guido da Verona (* 1875), Bruno Cicognani (* 1879), Ugo Valcarenghi (* 1863), Ferdinando Paolieri (* 1878), Michele Saponaro (* 1885), Rosso di San Secondo (* 1887), G. A. Borgese, Federico Tozzi (1883—1920), Ardengo Soffici (* 1879), Carlo Linati (* 1878), Enrico Ruta (* 1869). — W dramacie występują też nowe kierunki, raczej przezwyciężające, niż naśladujące d'Annunzia: Sem Benelli (* 1877), Ercole Luigi Morselli (1881—1921), Domenico Tumiati (* 1874), Giuseppe Giacosa (1847—1906), Gerolamo Rovetta (1851—1910), G. Verga, R. Bracco, E. A. Butti, G. A. Borgese, L. Pirandello. Komedja jest mało oryginalna: G. Giacosa, Mario Praga (* 1863), G. Rovetta, Alfredo Testoni (* 1861), Giannino Antonà Traversi (* 1861), Sabatino Lopez (* 1867), C. Giorgieri-Contri, Dario Nicodemi (* 1877), R. Bracco, Renato Simoni (* 1876), Nino Berrini, Gino Rocca (* 1892), Silvio Zambaldi (* 1870). — T. zw. letteratura dialettale ma charakter polityczny, moralistyczno-satyryczny, erotyczny. Lirycy: Cesare Pascarella (* 1859), Carlo Alberto Salustri (pseud. Trilussa, (* 1878), Renato Fucini (pseud. Neri Tanfucio, 1843—1921), Berto Barbarani (* 1868), Salvatore di Giacomo (* 1860), Ferdinando Russo (1860—1927), Alfredo Testoni. W komedji wyróżnili się: Paolo Ferrari (1822—89), Renato Simoni (* 1876), Augusto Novelli (* 1867), Ferdinando Paolieri, Salvatore di Giacomo, Ferdinando Russo, Ernesto Murolo (* 1875), Luigi Capuana, Alfredo Testoni, Edvardo Ferrarilla (1852—1919) i i.

Bibljografja: Maurycy Mann: Jak się uczyć języka i literatury włoskiej? (poradnik bibljograficzny, 1928); wstęp krytyczny G. Mazzoni (1907); opracowania: De Sanctis (nowe wyd. 1919, 2 t.), A. Bartoli, zbiorowe dwa 1878—80 i 1898—1915; podręcznik Ancona i O. Bacci (1920); oprac. niem. K. Vossler, A. Gaspary, B. Wiese i E. Pèrcopo; franc. M. Th. Laignel, H. Hauvette; pol. Edw. Porębowicz (1890—97); lit. od końca XIX. w.: B. Croce, V. Rossi, G. V. Amoretti, F. Flora. G. Prezzolini, A. Galletti i A. Alterona, po franc. B. Crémieux (1928). — Do oddzielnych epok prace J. Klaczki, Edw. Porębowicza, K. Chłędowskiego, J. Dickstein-Wieleżyńskiej, Wład. Jabłonowskiego i i.

Literatura naukowa: Filozofja. Pomijając wybitny udział Włochów w scholastycyzmie (Anzelm, Bonawentura, Tomasz z Akwinu), właściwa filozofja włoska rozwija się za Odrodzenia: Plethon († 1464), Ficinus († 1499), Pico della Mirandola († 1494), Pomponazzi († 1525), Telesio († 1588), Giacomo Zarabella († 1589), Francesco Patrizzi († 1593), Geronimo Cardano († 1576), Giambattista della Porta († 1615), Giordano Bruno (1548—1600), Campanella (1568—1639), Galilei (1564—1642), Machiavelli († 1527), Vico (1668—1743), Galluppi († 1846), Rosmini († 1855), Gioberti († 1852), Spaventa († 1833), De Sanctis († 1883), Croce (* 1866), Gentile (* 1875).

Teologja: Alfonso Liguori (1696—1787), Giovanni Perrone (1794—1876), Angelo Mai (1782——1854), Carlo Maria Curci (1810—91), Carlo Passaglia (1814—87), Rosmini, Ernesto Buonaiuti, Salvatore Minocchi, Raffaele Murri, Giovanni Semeria.

Nauki historyczne. Najdawniejszym pomnikiem, dawniej kwestjonowanym, ale ostatecznie uznanym za autentyczny jest kronika (do 1312) florencjanina Dino Compagni. Następnie: Giovanni i Matteo Villani (do 1364), Bernardino Corio († 1519), Pandolfo Collenucio († 1504). Wiek XVI.: Machiavelli, Guicciardini, Donato Giannotti, Jacopo Nardi, Filippo Nerli, Bernardo Segni, Benedetto Varchi, Vincenzo Borghini, Giambattista Adriani, Scipione Ammirato, Gino i Nero Capponi, Giovanni Cavalcanti, Bembo, Giovanni Bottero, Giustiniani, Giambattista Pigna, Giannantonio Summonte, Camillo Porzio. Historykiem literatury i sztuki był Vasari. Historję kościoła włoskiego oprac. Sarpi (1552—1623). Wiek XVII.: Davila, Bentivoglio, Nani, Capriata. Wiek XVIII.: Muratori, Maffei. Wiek XIX.: Cantù, E. Pais, Carlo Troya, Ces. Balbo, Pasq. Villari, Comba, C. Tivaroni, N. Bianchi, Amari, E. Broglio i w. i. Por. B. Croce: „Storia della storiografia ital. nel secolo XIX." (1921, 2 t.).

Włoska sztuka. Przez cały ciąg dziejów sz. w. przebija jej związek ze sztuką starożytną, zmysł jasności w dziełach architektury czy rzeźby, zamiłowanie do pięknych linij, dzięki czemu np. architektura gotycka ze swym wertykalizmem tak mało znalazła zastosowanie we Włoszech, później zaś barok nie doprowadził do takich przeładowań i dziwactw jak np. na północy.

Najstarsze zabytki na terenie Włoch ob. artykuły Etruska sztuka, Rzymska sztuka, Starochrześcijańska sztuka i Bizantyńska sztuka. W średniowieczu silne były wpływy bizantyńskie (kościół św. Marka w Wenecji), krzyżujące się z elementami saraceńskiemi w dolnych Włoszech i na Sycylji. Dla architektury romańskiej włoskiej (ob. Romańska sztuka) charakterystyczne są fasady z arkadowemi galeryjkami, barwnie inkrustowane, dalej dzwonnice wolno stojące (ob. Campanile), wreszcie sklepienia (katedra w Pizie, San Miniato k. Florencji, Sant' Ambrogio w Medjolanie), gdy w innych krajach stosowano drewniane stropy. Architektura gotycka (ob. Gotyk) dostała się do Włoch przez zakon cystersów, którzy wprowadzili typ francusko-burgundzki w kościołach i klasztorach (np. Fossanova, Casamari), rodzimi jednak architekci zamiast wertykalizmu podkreślali horyzontalne podziały budowli, odrzucili system łuków oporowych i t. d., łuk ostry zaś i inne motywy architektoniczne potraktowali jako elementy dekoracyjne fasad. Najważniejszemi przykładami są katedry we Florencji, Sienie i Orvieto; wyjątek stanowi katedra w Medjolanie. W epoce gotyku (jak i romanizmu) widoczne są znaczne różnice w odcieniach stylowych poszczególnych prowincyj i szkół w zakresie architektury świeckiej: przykładem pałac Dożów w Wenecji (ob.), Palazzo vecchio we Florencji i Palazzo Publico w Sienie i w. i.

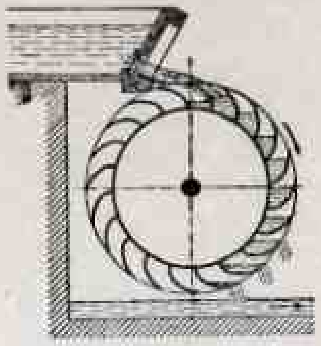

1. Koło wodne nasiębierne.

5. Koło turbiny śmigłowej.

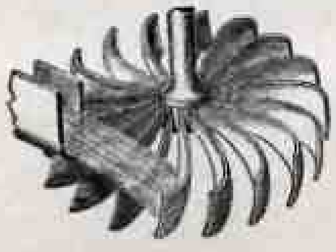

4. Koło wodne.

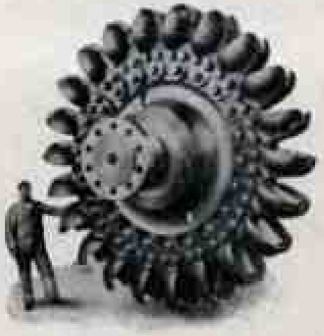

6. Koło Peltona.

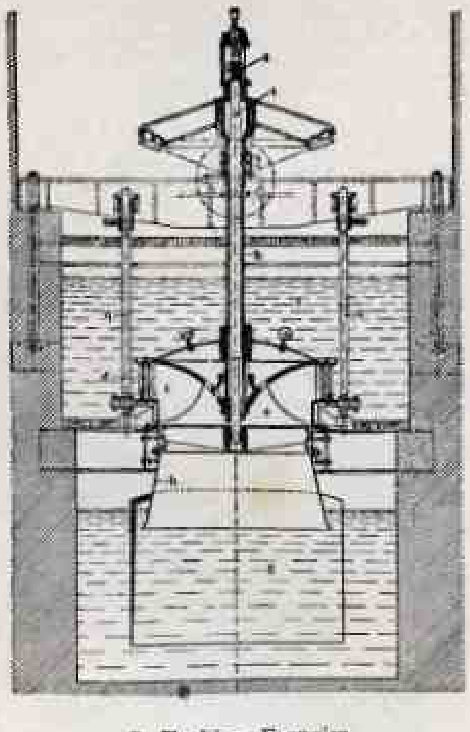

2. Turbina Francisa.

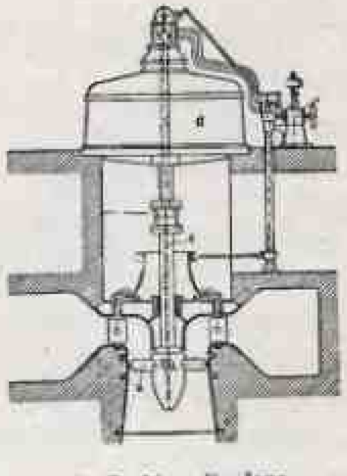

3. Turbina Kaplana.

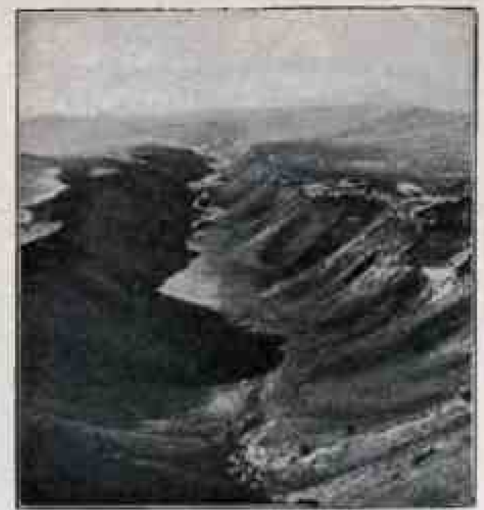

1. Wulkan szczelinowy Eldgja na Islandji.

2. Fudżijama w Japonji.

3. Wnętrze krateru Wezuwjusza.

4. Słup skrzepniętej lawy wulkanu Mont Pelé.

5. Wybuch wulkanu Mont Pelé w 1902.

6. Wybuch Wezuwjusza w 1906.

Rzeźba średniowieczna początkowo pozostaje pod wpływem bizantyńskim. Lombardzka szkoła dochodzi do rozkwitu w dziełach Benedetta Antelami (płaskorzeźby w Parmie na katedrze i baptysterjum); dolnowłoska przeżywa swój rozkwit ok. 1240 za Fryderyka II. W Toskanji powstaje szkoła Pisanich, nawiązująca silnie do antyku: Niccolo Pisano (ob.) jest twórcą ambon w Pizie i Sienie, syn jego Giovanni (ob.) — w katedrze w Pizie i w Pistoi. Uczniami ich byli Fra Guglielmo dell' Agnello i Arnolfo di Cambio. Uczeń Giovanniego Andrea Pisano (ob.) wywiera wielki wpływ obok Giotta i Orcagni na rzeźbę toskańską XIV. w. Inny styl panuje w poł. XIV. w. w Wenecji, z rzeźbiarzami de Sanctis (ob.) i braćmi Massegne (ob.) pod koniec tegoż stulecia.

W malarstwie średniowiecznem główną postacią jest Cimabuë (ob.), na którym kończy się bizantynizm. Wielkim nowatorem stał się Giotto di Bondone (ob.), szczególnie w swych cyklach freskowych w Padwie i w Santa Croce we Florencji. Jego uczniem jest Taddeo Gaddi (ob.), z następnej generacji najsławniejsi są Spinello Aretino (ob.) i Orcagna (ob.). Nieznany mistrz, należący do najznaczniejszych wśród „giottystów", jest twórcą sławnych fresków w Campo Santo w Pizie. Obok Florencji z Giottem występuje jako osobne centrum Siena, w której działa Duccio (ob.), za nim idą Simone Martini (ob.) i Lippo Memmi, gdy bracia Lorenzetti (ob.) należą do sfery wpływów Giotta.

Renesans włoski (ob. Renesans) dzieli się na 3 okresy: renesans wczesny: quattrocento (ob.), pełny renesans: cinquecento (ob.), sięgający do połowy XVI. w. i następujący po nim renesans późny, będący już przejściem do baroku (ob.). Do wytworzenia renesansu w sz. w. przyczynił się nawrót do form starożytnych i zwrot do natury. Klasycyzm przeważa w renesansie pełnym.

W architekturze na pierwszym planie stoi Brunellesco (ob.), który stwarza nowe typy w swych budowlach florenckich, jak Palazzo Pitti, Capella Pazzi i w kopule katedry. Znaczną rolę odgrywają też Benedetto de Maiano (Palazzo Strozzi), Michelozzo ([ob.], Palazzo Riccardi), Alberti ([ob.], S. Maria Novella), B. Rosselino ([ob.], Pienza), Giuliano da Sangallo (ob.); w Wenecji pracują Lombardi (ob.) i in., w Weronie Fra Giocondo (ob.) i t. d. Głównym przedstawicielem pełnego renesansu jest Bramante (ob.), w Rzymie następcami jego są B. Peruzzi (ob.), A. da Sangallo (ob. 3) i Michał Anioł (ob.). Poza Rzymem działają Michele Sanmicheli (ob.; Werona), Jacopo Sansovino (ob.; Wenecja) i t. d.

Rzeźba renesansowa równie jak architektura rozwija się głównie w Toskanji. Pierwszym wielkim mistrzem jest Lorenzo Ghiberti (ob.), po którym następuje Donatello (ob.), dalej Luca della Robbia (ob.) ze swemi rzeźbami z glazurowanej gliny. Starszy od nich jest mistrz sieneński Jacopo della Quercia (ob.), którego styl nie wywarł wpływu na artystów. Do następnej generacji rzeźbiarzy florenckich należą: Antonio Rosselino (ob.), Desiderio da Settignano (ob.), Mino da Fiesole (ob.) i Benedetto da Majano (ob.), obok nich zaś Antonio del Pollajuolo (ob.; odlewy w bronzie) i Bertoldo di Giovanni (ob.). Styl Bertolda i Andrea Verrocchia (ob.) prowadzi już do zupełnego renesansu, znajdującego najdoskonalszy wyraz w Michale Aniele, którego dzieła dają nowy ideał w sztuce. — Rzeźba górnowłoska XV. i XVI. w. pozostaje pod wpływem toskańskiej, szczególnie w Padwie, a przez nią i Wenecji, gdzie te wpływy uchwycić można w dziełach A. G. Rizza (ob. Rizzo) i Lombardich (ob. Lombardo). Florencja także i po opuszczeniu jej przez Michała Anioła zajmuje wybitne stanowisko, dzięki działalności A. Sansovina (ob.; syn jego Jacopo pracuje w Wenecji) i Benvenuta Cellini'ego (ob.).

W malarstwie quattrocenta głównemi centrami są Florencja, Umbrja (Perugja, Siena) i Wenecja. Florencja posiada mistrzów jak Masaccio (ob.), Paolo Uccello (ob.), Andrea del Castagno (ob.), dalej Fra Angelico (ob. Fiesole) i zależnych od jego sztuki: Fra Filippo Lippi (ob. Lippi 1.) i Benozzo Gozzoli (ob.), wreszcie Botticelli'ego (ob.), obok którego występuje twórca sławnych fresków Domenico Ghirlandajo (ob.). W Umbrji największą rolę odgrywają Gentile da Fabriano (ob.), Piero della Francesca (ob. Franceschi Piero degli), Melozzo da Forli (ob.) i przy końcu stulecia Luca Signorelli (ob.). W Perugji występują Pietro Perugino (ob.), nauczyciel Rafaela, i Pinturicchio (ob.). W Wenecji już wcześniej przejawia się zamiłowanie do żywego, ciepłego kolorytu, pełnego nastroju tła krajobrazowego i t. d. Głównymi mistrzami są tutaj Bellini (Jacopo, Giovanni i Gentile; ob.), Vivarini (ob.) i Antonello da Messina (ob.), dalej Carpaccio (ob.), Marco Basaiti i Cima da Conegliano (ob.). W Padwie działa sławny Andrea Mantegna (ob.).

Szczyt osiąga malarstwo w działalności trzech mistrzów pełnego renesansu: Rafaela (ob.), Leonarda da Vinci (ob.) i Michała Anioła (ob.). Z Leonardem związana jest szkoła medjolańska (Luini, Boltraffio), we Florencji działają Fra Bartolommeo (ob.) i Andrea del Sarto (ob.), w Rzymie Sebastiano del Piombo (ob.; związek z działalnością Michała Anioła) i Giulio Romano (ob.; uczeń Rafaela), w Sienie Sodoma (ob.). Pełny renesans w malarstwie weneckiem reprezentuje Giorgione (ob.); Tycjan (ob.) dziełami swemi obejmuje koniec quattrocenta aż do początków baroku. Obok nich występują Palma Vecchio (ob.), Lorenzo Lotto (1480—1556), Paris Bordone (ob.). Od Wenecji zależna jest szkoła w Brescii (Savoldo [ob.], Romanino [ob.], Moretto [ob.], Moroni [ob.]), osobne stanowisko zajmuje Parma, dzięki działalności Correggia (ob.) i związanego z nim Parmeggianina (ob.). W zakresie rytownictwa występują mistrzowie jak Marcantonio Raimondi i in.

Renesans późny drugiej połowy XV. w. jest w wielu przejawach przejściem do baroku (ob.). Architektura ma w Rzymie, gdzie długo trwał wpływ działalności Michała Anioła, przedstawicieli jak Vignola (ob.), w Vi-

cenzy działa klasycyzujący Palladio (ob.), podczas gdy Giacomo della Porta (ob. 2.) i Maderna (ob.) wykazują już zacięcie barokowe. Obok Bernini'ego (ob.) w Rzymie, twórcy kolumnady na placu św. Piotra, działa pełen fantazji Borromini (ob.).

Rzeźba późnorenesansowa, podobnie jak architektura, pozostaje początkowo pod wpływem Michała Anioła, którego uczeń Giovanni da Bologna (ob.) działa we Florencji. Przejście do baroku stanowią w Rzymie Stefano Maderna (ob.) i Bernini (ob.), w Wenecji Alessandro Vittoria (ob.); obok niego zaś Alessandro Algardi (ob.) jest przedstawicielem bardziej akademickiego kierunku. Koniec XVII. i wiek XVIII. aż do pojawienia się A. Canovy (ob.) nie wydały specjalnie sławnych artystów na polu rzeźby.

I w malarstwie późnorenesansowem decydujący jest wpływ Michała Anioła, który przejawił się u manjerystów (Bronzino [ob.], Vasari [ob.] i i.). Bardziej samodzielnymi są F. Baroccio (1526—1612; zależny od Correggia), Cavaliere d'Arpino (1568—1640) i in. W Bolonji bracia Carracci (ob.) są twórcami kierunku eklektycznego (ob. Eklektyk). Ze szkoły ich wyszli Guido Reni (ob.), Domenichino (ob.) i Guercino (ob.). Kierunek naturalistyczny reprezentuje Caravaggio (ob.), twórca barokowego malarstwa światłocieniowego, za nim idą w Genui B. Strozzi (ob.), w Neapolu Ribera (ob.). Trochę odosobniony jest Salvator Rosa (ob.) w Neapolu, do którego zbliża się G. B. Castiglione (ob.) w Genui, a którego następcą jest w XVIII. w. Magnasco (ob.). — Na polu monumentalnej dekoracji plafonowej artyści włoscy epoki baroku zachowali rolę przodującą. Najważniejsi z nich są Lanfranco (ob.), Pietro da Cortona (ob.), dalej Luca Giordano (ob.), Andrea del Pozzo (ob.) i Solimena (ob.). W Wenecji działają wpływy Tycjana: nawiązują do nich G. Bassano (ob.), Tintoretto (ob.), Veronese (ob.). Drugi rozkwit przeżyło malarstwo weneckie w epoce późnego baroku w dziełach G. B. Piazetty (ob.), Tiepola (ob.), wreszcie Antonia Canale (ob.) i Fr. Guardi'ego (ob.).

Wiek XIX. nie zaznaczył się szczególnie ciekawemi zjawiskami artystycznemi w sz. w. Ok. połowy wieku wymienić należy z rzeźbiarzy realistę Giovanniego Dupré (ob.), z malarzy kolorystę Palizzi'ego (ob.) i Morelli'ego (ob. 2.). Pod koniec stulecia występuje Segantini (ob.). W XX. w. pojawił się w sz. w. kierunek futurystyczny (ob. Futuryzm), którego propagatorem stał się poeta Marinetti (ob.), przodującym artystą Gino Severini (ob.). Kierunek ten przekształcił się w kubizm (ob.), określany przez zwolenników jako „Valori plastici" (artyści: Carrà, Morandi, Soffici, Giorgio di Chirico i t. d.).

W zakresie przemysłu artystycznego najwięcej zdziałali artyści włoscy na polu złotnictwa (ob.), szklarstwa artystycznego i ceramiki (ob.), tkactwa (ob.), wyrobów drzewnych (intarsja, ob.) i t. d.

Włoski język, należący do romańskich, powstał z używanej w Italji łaciny. W różnych okolicach potworzyły się różne narzecza, z których jako literackie zwyciężyło wkońcu toskańskie. Jednolity język literacki rozwinął się od pocz. XIII. w. na Sycylji, ale oczyszczono go i wykształcono dopiero we Włoszech środk., mianowicie we Florencji. Obecnie narzecza rozpadają się na 3 grupy: płd., środk. i płn. Narzecze florentyńskie (środk.) stało się podstawą języka ogólno-narodowego, na co wpłynęło znaczenie kulturalne Florencji w w. XII. i XIII., stosunkowo najbliższy związek z łaciną, a zwłaszcza to, że posługiwali się niem Dante, Petrarca i Boccaccio. — Gramatyki: P. G. Goldánich, E. Piazza, G. Malagòli, W. Meyer-Lübke, B. Wiese, E. Monaci; do nauki praktycznej: F. Giannini; słowniki: G. Cappuccini, N. Tommaseo, P. Petrocchi, A. Panzini, O. Pianigiani. Poradnik bibljograficzny M. Manna (1928).

Włoski orzech (Juglans regia L.), drzewo, należące do rodziny Juglandaceae, dochodzi 25 m wysokości, liście złożone z 5—9 listków pierzastych, jajowatych o woni korzennej, kwiaty jednopłciowe zebrane w kotki, owocem orzech. Dziko występuje w Grecji, Azji aż do Japonji, w całej Europie hodowany w licznych odmianach. Rośnie bardzo szybko, dochodząc wieku 100 lat. Drewno starych drzew bardzo twarde, wytrzymałe, nieco błyszczące. Doskonale się polituruje, dlatego cenione do wyrobu mebli. Zielone łupiny owocowe służą do farbowania na brunatno. Niedojrzałych owoców używa się do wyrobu konfitur i likierów, dojrzałe jadalne, dostarczają też oleju. W Ameryce płn. rośnie J. nigra, dostarczający jadalnych owoców oraz drewna jasno-brunatnego o fioletowym odcieniu, cenionego wyżej, niż o. w. W płn. Ameryce występuje również J. cinerea L. o omszonych liściach. Dostarcza również cenionego drewna. — Olej z w. o. prasowany na zimno służy jako jadalny; na gorąco prasowany nadaje się tylko do celów technicznych.

Włoski roślinne (trichomy), wyrostki skórki roślinnej (epidermis). Jeśli występują w znaczniejszej ilości, tworzą kutner. W. występują u roślin lądowych, u wodnych ich brak. Cienkościenne w., podobnie jak włośniki korzonkowe stanowią jedną całość z komórką skórki. Szczecinki natomiast są to w. pojedyncze, o ściance grubej, pokrytej często drobniutkiemi kolcami. Prócz w. pojedynczych spotykamy w. rozgałęzione, złożone z wielu komórek. W. wydzielnicze mają kształt główkowaty. Od w. właściwych odróżnia się emergencje, zw. kolcami, do których wytworzenia przyczyniają się także warstwy leżące pod skórką. Włoski parzące (u pokrzywy, u wielu roślin tropikalnych) są wzniesione na cokole, ścianka włoska jest krucha, ułamuje się łatwo, ostry jej koniec rani skórę, do ranki wlewa się piekący płyn. — W. r. mogą mieć najrozmaitsze znaczenie: włośniki służą do pobierania pokarmu, owłosienie młodych części chroni roślinę przed żarem słonecznym, przed wysuszeniem, inne w. służą jako organa czepne (w. czepne) lub przyczyniają się u nasion do rozsiewania. Szczecinki na liściach Dionaea przyjmują wrażenia czuciowe itd. Czasami w. są objawem patolo-

gicznym, ich powstanie wywołuje pasorzyt zwierzęcy.

Włoski strajk, ob. Strajk.

Włoskowate naczynia (kapilary), ob. Włoskowatość. — W med. mikroskopijnie małe ruroczki dla przepływu krwi, limfy, żółci i t. d. N. w. krwionośne, gdzie niegdzie tak wąskie, że przepuszczają tylko jedno ciałko czerw. krwi, rozprzestrzeniają się w tkankach całego ustroju, tworząc gęstą sieć. Pośredniczą w przemianie materji, oddając przez dyfuzję zawarte we krwi ciała tkankom (tlen i t. d.) i naodwrót, przejmują z tkanek substancje zużyte i niepotrzebne (CO_2 i t. d.).

Włoskowatość, zjawisko, występujące na granicy zetknięcia cieczy z ciałem stałem lub gazem lub też dwóch nie mieszających się cieczy. Szczególnie wybitnie występuje ono w rurkach o wąskim przekroju, skąd też jego nazwa. Pod wpływem w. odchyla się na granicy zetknięcia powierzchnia cieczy od poziomu. Na swobodnej powierzchni ciecz ulega napięciu powierzchniowemu (ob.), wpobliżu ścian naczynia cząstki cieczy ulegają ponadto przyciąganiu (adhezji) ze strony ścian tegoż. Zależnie od tego, czy większą jest adhezja, czy też wzajemne przyciąganie cząstek (kohezja), czy więc ciecz zwilża ściany naczynia czy też nie, poziom cieczy podnosi się u brzegów lub też obniża, tworząc menisk wklęsły lub wypukły. Kropla wody, nafty rozlewa się szeroko na czystej powierzchni szkła, rtęć przeciwnie, tworzy krople. W rurkach włoskowatych (kapilarach) ciecz, zwilżająca ich ściany wznosi się ponad poziom swobodny cieczy, tworząc menisk wklęsły, ciecz niezwilżająca obniża się, ulega depresji kapilarnej, tworząc menisk wypukły poniżej swobodnego poziomu cieczy. Mówimy wówczas o ciśnieniu włoskowatem, skierowanem ku górze lub na dół. W pierwszym przypadku mierzy je wprost ciśnienie słupa cieczy w rurce. Pomiędzy ciśnieniem włoskowatem a napięciem powierzchniowem cieczy istnieje prosty związek. Możemy sobie wyobrazić, że napięcie powierzchniowe, działające na obwodzie przekroju rurki dźwiga niejako ciężar całego słupa cieczy w rurce, wówczas jeżeli oznaczymy przez T napięcie powierzchniowe, d średnicę rurki, σ ciężar właściwy cieczy, h wysokość wzniesienia w rurce wł., mamy związek:

$$d\pi T = \frac{d^2\pi h\sigma}{4} \text{ skąd wynika } T = \tfrac{1}{4} d h \sigma,$$

z którego z łatwością otrzymujemy napięcie pow. cieczy.

Włosów choroby mają zwykle swoją przyczynę w chorobach skóry głowy. Najczęstszą ch. w. jest łojotok suchy, przyczem powstaje łupież na głowie, który odciąga wilgoć korzonkom włosa, tak iż one zanikają. Łojotok ten przebiega często ze swędzeniem skóry, powoduje łupienie i wymaga leczenia pod nadzorem lekarza. Rzadziej zdarza się łojotok tłusty, przyczem skóra głowy oraz włosy są zbyt tłuste; ta forma wymaga innego leczenia i występuje częściej u kobiet, niż u mężczyzn. Łysienie zdarza się częściej u mężczyzn niż u kobiet. Włosy kobiece wskutek swej długości często się łamią, pękają i tworzą się w nich rozszczepienia, które to objawy wyprzedzają wypadanie włosów i wskazują na zaburzenia w ich odżywianiu. Łysina plackowata (alopecia areata) powstać może na tle nerwowem lub wskutek zakażenia grzybkiem (Por. Łysienie). Wypadanie włosów zdarza się też po ciężkich chorobach zakaźnych, po porodzie, jednakże po przebyciu ich ustępuje. W powstawaniu łysiny odgrywa też rolę dziedziczność. Łupienie na skutek kiły przy odpowiedniem leczeniu ustępuje. Przy wypryskach skórnych przechodzących na owłosioną skórę głowy również zdarza się łysienie. Istnieje też zupełne wyłysienie całej głowy na tle nerwowem, choroba, na którą brak lekarstwa. O siwieniu włosów, ob. Włosy.

Włosów wypadanie, ob. Włosów choroby.

Włosy (łac. pili), twory skórne u wielu zwierząt i roślin. (Por. Sierść, Włoski roślinne). Włos ssaków składa się z 3 warstw: 1. skórka, 2. substancja korowa i 3. rdzenna. Część w., wystająca ze skóry zwie się łodygą, część w skórze korzeniem, którego nasada tworzy cebulkę, umieszczoną na brodawce w. Korzeń w. tkwi w t. zw. torebce w., do której uchodzi przewód gruczołów, produkujących łój; do torebki w. przyczepiony jest mięsień gładki, unoszący torebkę, przez co powstaje t. zw. gęsia skóra. Średnica w. ludzkiego na głowie wynosi 1/15 mm, w. brody i łonowe są grubsze. W. u świń i słonia są grube i zwą się szczeciną, u jeża igłami. U różnych ras jednego i tego samego gatunku zwierzęcia mogą w. być różnej wielkości (wełna u owiec), także długość w. danego zwierzęcia jest różna (sierść konia i w. ogona). U człowieka znajdują się w. prawie na całem ciele; wolne od w. są dłonie, stopy i prącie; gęstość w. jest też różna. W. wytwarzają się u człowieka w 3 miesiącu życia płodowego; naprzód powstają brwi, potem rzęsy i w. głowy, a wreszcie w. reszty ciała za wyjątkiem w. łonowych, które zjawiają się w okresie dojrzałości płciowej; to samo dotyczy w. na brodzie u mężczyzny. Po 20 tygodniach pokrywa się płód meszkiem (lanugo), który wypada tuż przed, lub też po porodzie. Codziennie traci człowiek na głowie 40—100 w., na miejsce których odrastają nowe. Wzrost w. brody przyspiesza się przez częste golenie, strzyżenie w. na głowie wzrostu nie przyspiesza. W. odznacza się wielką wytrzymałością na ciągnienie, np. kobiecy przerywa się po obciążeniu go przez 180 g. Suche w. przez potarcie mogą wytwarzać iskry elektryczne. W. składają się z substancji rogowej zw. keratyną. Barwa w. zależy od ilości barwnika, oraz zawartego w nich powietrza; barwnik gromadzi się w korze, powietrze w rdzeniu. Gdy przez słabo zabarwioną korę prześwieca powietrze zawarte w rdzeniu, w. są blond. Siwe i płowe w. zawierają powietrze także w warstwie korowej. Siwienie w. jest wywołane brakiem barwników lub też wielką ilością powietrza w korze, jak np. przy nagłem osiwieniu po strachu; przy starczem siwieniu natomiast zanika barwnik, co też ma miejsce u zwierząt, przy zmia-

nie zabarwienia sierści ciemnej na białą (w zimie). — Por. *Włosów choroby.*

Co do kształtu, wyróżnia się w. *gładkie* (lissotriche, Mongołowie, Indjanie, Malajowie i i.), *faliste* (kymatotriche, Indo-europejczycy, Weddasi, Ajnowie i i.) i *kędzierzawe* (ulotriche, Murzyni, Negrytosi, Buszmeni i in.). U ras o gęstych i gładkich w. układają się one grupami po 5—6 w., przy kędzierzawych po 2; tworzą też one niekiedy, jak np. u wielu ras murzyńskich kępki po 50—60 w. — Barwa w. głowy i ciała nie jest jednakową. Niejednokrotnie u blondynek w. łonowe i brwi są ciemniejsze, a u ciemnowłosych mężczyzn występują jasne wąsy i broda; pozostaje to w związku z mieszaniem się ras. Występowanie uwłosienia ciała, zwłaszcza nadmiernego, u człowieka, uważa się za zjawisko atawistyczne (ob. Hypertrichosis). Powody utraty tego uwłosienia nie są dziś jeszcze znane.

W *zwyczajach i wierzeniach ludowych* odgrywają w. niepoślednią rolę, zwłaszcza w ważnych chwilach życia, jak uznanie dojrzałości, wesele, śmierć. U Żydów i Germanów składały je kobiety w ofierze bóstwu dla ubłagania płodności, powszechnie panował zwyczaj ofiarowywania w. po przebytem niebezpieczeństwie na podziękowanie bogom za opiekę, równie częstem jest obcinanie w. przy obrzędach weselnych, praktykowane głównie u panny młodej, lecz u niektórych ludów i u pana młodego. Obcięte w. chroniono troskliwie przed obcymi z obawy uroków, one bowiem były najczęściej używane przy ich rzucaniu (ob. Uroki); uważano też w. za siedzibę siły męskiej, środek do zdobycia wzajemności u mężczyzny, a wreszcie z ich barwy i kształtu wnioskowano o charakterze ich właściciela, tak np. rudych uważano za fałszywych.

Włoszczowa, miasto powiat. w woj. kieleckiem, 4 km od kolei: Częstochowa—Kielce, 49 km na zach. od Kielc z 6.022 mieszk., przemysłem rolniczym i drzewnym oraz handlem ziemiopłodami. Miastem jest W. od 1539.

Powiat W. ma 1.454 km² (w tem 41% ról i 33.4% lasów) oraz 94.245 mieszk.

Włościanie, ob. Chłopi.

Włośnica (trichinosis), choroba, występująca po spożyciu mięsa wieprzowego, zawierającego żywe włosienie (trychiny, ob.). Sok żołądkowy człowieka uwalnia zawarte w mięsie trychiny, które tworzą liczne zarodki. Te z krwią ludzką dostają się z jelit do mięśni człowieka, tworząc tu dokoła siebie otoczkę. Choroba zaczyna się wnet po spożyciu zepsutego mięsa nudnościami, wymiotami, bólem brzucha oraz często biegunką, zjawia się przytem gorączka, obrzęk powiek, bóle prawie we wszystkich mięśniach, w krwi chorego stwierdza się eozynofilję. Przebieg bywa lekki, może też być śmiertelny. Środków leczniczych pewnie działających brak. W. zapobiega się przez przymus oglądania mięsa w rzeźniach miast. Oglądanie mięsa uregulowane jest przez odpowiednie ustawy i dokonują go weterynarze oraz osoby, które ukończyły odpowiednie kursa. Mięso ogląda się zapomocą specjalnego mikroskopu zw. *trychinoskopem.*

Włóczebne, ludowy zwyczaj wielkanocny; w drugi dzień Wielkiejnocy chłopcy chodzą z powinszowaniem świąt, oracjami i śpiewaniem pieśni świątecznych, zbierając dary na zabawę.

Włóczek, taniec, ob. Oryl.

Włóczęgostwo, uporczywe unikanie stałej pracy, wynikające z niechęci do pracy u osobników zdolnych do pracy, połączone z częstą zmianą miejsca pobytu. W. jest karane we wszystkich państwach, przyczem w nowoczesnem prawie karnem przeważa pogląd, iż włóczęgów nie należy karać krótkiemi karami więzienia, lecz oddawać do szczególnych domów pracy.

Włóczkowie, nazwa flisaków z okolic Krakowa; tworzyli oni oddzielne bractwo, skupiające w. zwłaszcza osiadłych na Zwierzyńcu, które posiadało przywilej spławiania drzewa na Wiśle.

Włócznia, inaczej *rohatyna,* broń kolna dawnych wojów polskich. Posiadała ona pięciołokciowe drzewce, na którem osadzano wydrążony u nasady grot. Ten ostatni miał kształt wrzecionowaty, rzadziej wydłużony (jak gdyby miecz osadzony na drzewcu). W pierwotnych czasach była w. obok łuku bronią pieszych, zczasem i konnych i lekkozbrojnych.

Włócznia św. Maurycego, przechowana od wieków do dnia dzisiejszego w skarbcu katedry krakowskiej, jest najstarszym zabytkiem polskiej przeszłości. W 1000 r. ofiarował ją Chrobremu cesarz Otton III, jako, obok korony, znak niezawisłej władzy; od tego czasu stanowiła jedno z insygnjów koronnych. W. św. M. posiada ⅓ metrowej długości żeleźce, na którem znajdują się 2 otwory, przewiązane potrójnie plecionym drutem żelaznym, pośrodku ostrza mieści się skówka miedziana, złocona, pod nią wiązania z drutu. W. ta z X. w. jest kopją oryginalnej włóczni, przechowywanej w Wiedniu.

Włócznikowate (Xiphiidae), rodzina ryb kostnoszkieletowych z rzędu kolcopłetwych. Szczęka górna wyciągnięta w bezzębny miecz. Łusek brak. *Miecznik* (Xiphias gladius L.) do 5 m długi i 400 kg wagi, szaroblękitny, żyje w morzu Śródziemnem i Atlantyku. Pływa pod powierzchnią wody. Żywi się rybami i sepjami. Większe zwierzęta atakuje mieczem.

Włóczydło, narzędzie rolnicze, zastępujące brony. Składa się z pęku ciernistych gałęzi, wplecionych w drewnianą ramę.

Włóka (lub *włoka*), polska miara powierzchni = 30 morgów = 16,8 hektara. Nazwa pochodzi stąd, iż w. oznaczała pierwotnie obszar, który trzeba było bronować czyli włóczyć przez cały dzień. W. *litewska* była nieco większa od polskiej.

Włóki (zgarniacze, szlejfy), narzędzie przeważnie sprzężajne, służące przy mechanicznej uprawie roli do wyrównania drobnych nierówności świeżo uprawionej gleby. W. mają kształt drążków, prętów lub pierścieni żelaznych, połączonych łańcuszkami i wleczonych po ziemi (włóczyć lub zawlekać pole).

Włókiennictwo, przemysł trudniący się przetwarzaniem surowego włókna; por. Przędza tkacka, Przędzalnictwo, Tkanina, Tkactwo. W. w *Polsce* ob. t. 13, str. 79 nn.

Włókna nerwowe, ob. Nerwy.

Włókniak, ob. Fibroma. *Włókniaki miękkie* (mollusca), okrągłe, uszypułowane lub nie, miękkie, dobrotliwe nowotwory skóry, od wielkości grochu do główki dziecka. Jako molluscum contagiosum (w. skóry *wrażliwy*), określa się małe twarde guzki, z których przy ucisku wydostaje się masa łojowata, zawierająca pasorzyty nabłonka zaraźliwego, t. zw. kokcydja.

Włóknik (fibryna), p. Krew.

Włókno, elastyczne, wydłużone elementy tkanek roślinnych, jak łyko, drewno, tkanka mechaniczna. — W *technice*: giętkie, cienkie nitki pochodzenia roślinnego (bawełna, konopie, len i t. d.), zwierzęcego (wełna, jedwab i t. d.) i mineralnego (azbest).

Rośliny, dostarczające włókien na tkaniny, wyroby powroźnicze i in. należą do różnych rodzin. Najważniejsze: bawełna, konopie, len, juta, ob. poszczególne artykuły. Poza tem ważne są liczne palmy jak Arenga, palma kokosowa, Raphia ruffia. Włókien dostarczają też rodzaje Musa, Agave, Urtica i in., najwięcej bawełny dostarcza Ameryka płn., najwięcej różnorodnych w. produkuje Azja, zwłaszcza Indje.

Wnęka, wgłębienie w murze lub w ścianie, o charakterze dekoracyjnym. W. niszowate, półokrągłe, występują często w architekturze (głównie renesansowej i barokowej) dla ożywienia i rozczłonkowania powierzchni ściany. W niszach umieszcza się często posągi i wtedy służą jako ich obramienie.

Wnętrostwo (*kryptorchizm*), nieprawidłowość rozwojowa, powstaje, gdy jądro nie wstąpiło do worka mosznowego w okresie rozwoju embrjonalnego, lecz pozostało w kanale pachwinowym. W jądrze takiem może przyjść do zaniku nabłonka rozrodczego i przez to do braku plemników, a więc też i bezpłodności. Popęd płciowy mimo to może być zachowany. — W. występuje też u zwierząt domowych.

Wnętrza. Architektura i urządzenie w. są zagadnieniami, występującemi w sztuce od czasów najdawniejszych. Na ukształtowanie w. składają się: rozmieszczenie źródeł światła (okna), podziały zapom. kolumn czy t. p., drzwi, dekoracje ścian, plafony czy stropy, podłogi, wreszcie umeblowanie. Elementy te podlegały daleko idącym zmianom: ściany dekorowano freskami lub też pokrywano tkaninami, dostawały one boazerje i t. d. Podłogi znamy od mozaikowych w starożytności, wykładanych cegłą polewaną w epoce romańskiej i gotyckiej, marmurowych w pałacach i t. d., aż do arcydzieł sztuki stolarskiej: intarsyj i t. d. Stropy, często bogato rzeźbione, występują już wcześnie obok sklepień, plafony przechodzą również znaczne zmiany stylowe. Ważnemi motywami są też piece i umeblowanie (ob. Meble). Por. Budownictwo.

Wnętrzności, ob. Trzewia.

Wniebowstąpienia wyspa, ob. Ascension.

Wniebowstąpienie Pańskie (łac. Ascensio Domini), święto, obchodzone na pamiątkę w. Chrystusa w 40 dniu po Wielkiejnocy. Znane jest już w IV. w. Por. Święta.

Wniebowzięcie N. P. Marji, święto 15. sierpnia. Por. Marjańskie święta.

Wnikanie, w *botanice*, ob. Intussuscepcja.

Wniosek, w sensie logicznym zdanie, wynikające na podstawie praw logiki z przyjętych założeń.

Wnioskowanie, w logice wywodzenie sądu z innego albo z wielu innych. Wyciąganie wniosków szczegółowych z sądu ogólnego nazywa się *dedukcją* (ob.), wyprowadzanie na podstawie sądów szczegółowych sądu ogólnego — *indukcją* (ob.). Najważniejszą formą w. dedukcyjnego jest *sylogizm* (ob.).

Wnyk, pojedyncze sidło, używane do łowienia zwierząt i większych ptaków.

Woburn, miasto w stanie Massachusetts (Ameryka płn.), przemysłowe płn.-zach. przedmieście Bostonu z 17.029 mieszk.

Woda H_2O, związek tlenu z wodorem. Ze względu na ogromne rozpowszechnienie i niezmiernie ważną rolę, jaką odgrywa w przyrodzie, można uznać w. za najważniejszy związek chemiczny. W. występująca w przyrodzie (źródlana, rzeczna, morska i t. d.) jest stale zanieczyszczona ciałami bądź w niej zawieszonemi, bądźto rozpuszczonemi. Pierwsze usuwa się zwykle zapomocą sączenia, drugie przez destylację (w. *destylowana*). W. powstaje przy bezpośredniem łączeniu się wodoru z tlenem, przy spalaniu ciał, zawierających wodór, przy redukcji wodorem związków tlenowych. Czysta w. jest to ciecz bezbarwna, bezwonna, pozbawiona smaku. W 0° jest 773 razy cięższa od powietrza, c. wł. w. 0° wynosi 0,99987, w 4° — 1 gr. W temper. 0° zaczyna krzepnąć, wydzielając na 1 gr 79,67 kal; objętość zwiększa się przy tem o ok. 10%. Pod ciśnieniem 1 atm. topi się lód w 0°, pod ciśnieniem 2000 atm. w —20°. W. źle przewodzi ciepło. Do ogrzania 1 kg w. (o temp. 14,5° C) o 1° C potrzeba 1 kg kal ciepła (0,033 kg kal dla 1 kg rtęci). W 100° pod zwykłem ciśnieniem przechodzi w. szybko w stan pary. Temperatura krytyczna (ob.) w. wynosi 364,3°, ciśnienie krytyczne — 200 atm.

Przewodnictwo elektryczne w. jest prawie równe 0, jednakowoż już ślady zanieczyszczeń, np. kwasu węglowego (z powietrza) zwiększają je wielokrotnie. W roztworach wodnych ulegają sole, zasady i kwasy rozpuszczeniu na jony (ob.). W. należy do związków bardzo trwałych. Pierwsze ślady rozkładu na pierwiastki zauważono dopiero w 3300°. Metale alkaliczne w zwykłej temperaturze rozkładają w. z wydzieleniem wodoru, słabiej przebiega reakcja przy użyciu metali ziem alkalicznych. Energicznie rozkładają w. rozżarzone metale, węgiel i t. p. — Jeżeli chodzi o w. występującą w przyrodzie, można odróżnić dwa jej gatunki: z opadów atmosferycznych (deszcz, śnieg, grad, mgła) oraz w., znajdująca się na powierzchni ziemi. Pierwsza zawiera kwas azotowy, amonjak, bakterje: posiada mdły, niemiły smak. W. gruntowa pochodzi z opadów atmosferycznych; krąży wśród przepuszczalnych warstw powierzchni ziemi, zawiera oprócz wyługowanych z gleby soli, bakterje oraz związki organiczne. Wody rzeczne zawierają oprócz tego zanieczyszczenia, pochodzące z fabrycznych wód odpadkowych, z kanałów miast i t. d.

W. do picia powinna być bezwonna, bezbarwna, przeźroczysta, smaku orzeźwiającego. Nie powinna zawierać zbyt wiele soli ziem alkalicznych, jak to ma miejsce u w. t. zw. twardej. Zarówno w gospodarstwie domowem, jak i dla celów technicznych używanie w. twardej jest wysoce niedogodne. Nie powinna wreszcie w. do picia zawierać substancyj trujących (np. odpadków fabrycznych, związków ołowiu, pochodzących z rur ołowianych) oraz bakteryj. Chemiczna analiza w. do picia polega na oznaczeniu: ciał zawieszonych, zaabsorbowanych gazów oraz rozpuszczonych substancyj mineralnych. Z gazów dopuszcza się obecność tlenu i dwutlenku węgla. Wśród ciał rozpuszczonych nie powinny znajdować się w w. sole amonowe oraz sole kwasu azotowego. Dopuszczalna jest natomiast obecność chlorków w ilości niezbyt znacznej. Jakościowy skład w. określił Lavoisier; ilościowy stosunek wodoru do tlenu w w. podali: Humboldt i Gay-Lussac (1805).

Woda Burowa, ob. Burowa woda.

Woda gruntowa, zapas wody, przeważnie opadowej, przenikającej przez przepuszczalne warstwy gruntu, gromadzącej się na poziomie nieprzepuszczalnym. Wysokość poziomu w. g. zależy od ilości opadów, szybkość zaś jej przepływu od stopnia przepuszczalności gruntu, nachylenia podłoża nieprzepuszczalnego, oraz wysokości poziomu w. g. Częstokroć wydobywa się w. g. po przebyciu drogi podziemnej na powierzchnię, tworząc źródła, jeziora lub moczary. Zdolności filtracyjne warstw przepuszczalnych (piasek, żwir i t. d.) pozbawiają w. g. bakteryj i szkodliwych produktów rozkładu materji organicznej, czyniąc ją zdatną do picia.

Woda królewska, ob. Królewska woda.

Woda mineralna, ob. Mineralne wody.

Woda pogazowa, ob. Gazownia i Chemiczny przemysł.

Woda sodowa, ob. Sodowa woda.

Woda święcona, ob. Święcona woda.

Wodan (Wotan, Odin), w pierwotnej mitologji germańskiej bóg piorunów, później czczony jako bóg nieba, stwórca kultury, sztuki wojennej, przepowiedni, czarów i poezji, uważany przez plemiona północno-niemieckie i skandynawskie za najwyższe bóstwo. Towarzyszyły mu dwa kruki, dwa wilki, a rumakiem jego był ośmionogi koń, Sleipnika; żoną jego była Freja.

Wodewil (franc. vaudeville), pierwotnie vaudevire, naprzód wesoła pieśń przez Vau de Vire, od pocz. XVIII. w. nazwa wprowadzonego wówczas lekkiego rodzaju dramatycznego (farsa z pieśniami, które śpiewała także publiczność). Ok. 1750 powstała z w. opera komiczna. Wstawki pieśniarskie nikną z w. ok. 1850. Główni autorzy w XVIII. w.: Panard, Vadé, Favart, w XIX. w.: Aude, Désaugiers, Scribe, Labiche, Meilhac i Halévy.

Wodlofero, jezioro w Karelji sowieckiej z 470 km². Rzeka Wodla (175 km) odwadnia je do jez. Onegi.

Wodna droga, jezioro, kanał lub żeglowna rzeka.

Wodna kurka, p. Łyska i Rallidae.

Wodna łaźnia, używana w pracowni chemicznej ob. Łaźnia.

Wodna puchlina (hydrops), nagromadzenie się płynu surowiczego w jamach ciała (ascites, hydrothorax) i w tkance podskórnej (anasarca). W. p. nigdy nie jest chorobą samodzielną, lecz jest tylko zawsze jednym z objawów chorób serca lub nerek. Dlatego też leczenie musi przedewszystkiem uwzględnić przyczynę choroby (ob. Obrzęk Quinckego).

Wodna siła jest zdolnością roboczą podniesionej lub płynącej wody i zostaje zużytkowana w silnikach wodnych; zależna jest od ilości wody i spadu. Dla zużytkowania naturalnego spadu rzek i potoków buduje się jazy (tamy), kanały, rurociągi, gromadzi się wodę w zbiornikach i t. d. W zależności od wysokości spadu rozróżnia się urządzenia nisko- (do 20 m), średnio- (do 100 m) i wysokociśnieniowe. Siłownie budowane są zwykle obok tam. Wielką trudność w zużytkowaniu w. s. stanowią wahania ilości zależne od warunków atmosferycznych wzgl. pory roku. W. s. zdobyły olbrzymie znaczenie w połączeniu z możnością przesyłania energji na odległość drogą elektryczną. Por. Wodne silniki.

Wodna turbina, ob. Wodne silniki.

Wodne budownictwo obejmuje wszystkie roboty budowlane, służące do wyzyskania wody dla celów komunikacyjnych lub energetycznych, jakoteż służące do zabezpieczenia brzegów rzek i morza przed jej niszczącem działaniem (ob. Grobla, Śluza, Zapory, Port). Do pierwszych czynności, które muszą poprzedzić każde roboty wodne, należy uregulowanie brzegów. Jeżeli nurt wodny przebiega w ostrych zakrętach, rwie brzeg po zewnętrznej, a zasypuje żwirem po wewnętrznej stronie krzywizny. Do czynności regulacyjnych należy usunięcie zbyt wielkich krzywizn koryta. Służą do tego celu tamy regulacyjne, t. j. rodzaj niskich grobli, zbudowanych z faszyny (ob. Faszyny), obciążonej kamieniami. Po zewnętrznej stronie zakrętu zakłada się je równolegle, zaś po wewnętrznej prostopadle do biegu wody. W ten sposób chroni się jeden brzeg przed obrywaniem, a podnosi systematycznie brzeg przeciwległy, na którym żwir zostaje uwięziony między tamami.

Wodne koła, ob. Wodne silniki.

Wodne paprocie, p. Paprocie.

Wodne pchły, inaczej wioślarki (Cladocera), p. Pleszczce.

Wodne prawo, ogół przepisów prawnych, normujących gospodarkę wodną. W Polsce ta dziedzina prawna objęta jest ustawą wodną z r. 1922, obowiązującą obecnie w brzmieniu ustalonem rozp. Ministra Robót Publ. z d. 13. kwietnia 1928 (Dz. U. 62 ex 28 poz. 574). Ustawa ta normuje kwestję prawa własności na wodach, łożyskach, przymuliskach, wyspach etc., użytkowania wód prywatnych i publicznych, regulacji wód, ochrony przed powodzią, wywłaszczenia za odszkodowaniem związanego z gospodarką wodną, spółek i władz wodnych i t. p. Spółki wodne są osobami prawnemi, których organizację określa statut, podlegający zatwierdzeniu przez władze wodne. Ustawa przewiduje

trzy sposoby zawiązania spółek w.: 1. dobrowolne zrzeszenie się; 2. zawiązanie spółki na skutek woli większości zainteresowanych; 3. przymusowe zawiązanie spółki przez władzę państwową bez względu na zgodę zainteresowanych. Spółki w. mają na celu kształtowanie gospodarki w. dla wspólnej gospodarczej korzyści członków. Władzami państwowemi w. są: starostwo, województwo i ministerstwo. Władze w. rozstrzygają podania w sprawach w., przeprowadzają rozprawy nad podaniami, wydają orzeczenia i w czasie postępowania mają prawo w trybie tymczasowych zarządzeń wydawać decyzje, chroniące przed niebezpieczeństwem dla interesów prywatnych lub publ. w sprawach w. Przy każdej władzy administr. I. instancji ma być prowadzoną księga wodna, w której mają być wpisane wszystkie w danym okręgu administr. istniejące prawa użytkowania wody. Ponadto w starostwie winien znajdować się wykaz istniejących na jego terenie spółek w. Jako organ doradczy dla państwowych władz w. ma być zorganizowana „rada wodna", jako czynnik samorządowy w dziedzinie gospodarki w.

Wodne rośliny (grec. Hydrophyta), rośliny żyjące w wodzie. Należą tu r. planktonowe, często mikroskopowej wielkości (por. Morska flora i fauna, Słodkowodna flora). Wyższe rośliny bywają przyrośnięte do dna (paprocie wodne, Vallisneria, Helodea, Nymphaea, Potamogeton) lub pływają wolno, jak Lemna lub Hydrocharis. R. zanurzone mają często liście wąskie, długie, postrzępione. Zbiorowiskom r. w. towarzyszą często rośliny przybrzeżne, jak Alisma plantago, Sagittaria, Sparganium, Typha, Phragmites. Ich zbiorowiska zarastają też bagna.

Wodne silniki zużytkowują siłę wodną (ob.). Stosowane są koła wodne, obracające się w płaszczyźnie pionowej albo poziomej, z łopatkami lub komorami na obwodzie, lub też turbiny. W kołach wodnych działa woda przeważnie swą wagą, w turbinach — siłą żywą. W zależności od miejsca dopływu wody rozróżniamy koła wodne nasiębierne, śródbierne i podsiębierne. Wśród wielu typów w. kół oraz turbin największe zastosowanie znajdują koła Peltona, turbiny Francisa i Kaplana (P. tabl. XI). Na ryc. 2. pokazana jest turbina Francisa z wałem stojącym; a — jest to koło turbinowe, osadzone na wale b i zaopatrzone w łopatki c; d — to stojące koło zasilające z koroną kierowniczą, wbudowane między górną a dolną komorą wodną. Z kołem zasilającem łączy się zwisająca ku dołowi rura ssąca h. Pionowy wał b osadzony jest w dwóch łożyskach, na niem umocowane jest duże zębate koło stożkowe, napędzające mniejsze, osadzone na poziomym wale. Stąd praca przeniesiona zostaje do maszyn roboczych. Regulację turbiny uskutecznia się przestawianiem łopatek kierowniczych obrotnic osadzonych na sworzniach. Wydajność nowoczesnych turbin Francis'a dochodzi do 90%. Przedstawiona schematycznie na ryc. 3 skrzydłowa turbina Kaplana posiada koło kierownicze b i wirnik a, przypominający śrubę wodną (propeler) z przestawialnemi skrzydłami oraz wał pionowy c. Literą d oznaczono prądnicę, sprzęgniętą bezpośrednio z wałem napędowym. Regulacja następuje przez jednoczesne przestawienie łopatek b i a.

Koła w. znane były b. dawno, a za czasów Chrystusa (według Witruwjusza) stosowano je już do napędu młynów. Turbiny pojawiły się k. r. 1824, a w 1838 opracował Poncelet teorję turbin. W 1841 wynalazł Jonval turbinę reakcyjną, zaś w 1849 powstała turbina Francisa, w r. 1884 koło Peltona, w 1912 wynalazł swoją turbinę Kaplan.

Wodne sporty, wyraz, używany na określenie pływania, wioślarki, piłki wodnej, skoków do wody, żeglarstwa, yachtingu, sportu kajakowego i motorowych łodzi.

Wodne spółki, ob. Wodne prawo.

Wodne szkło. Przez stopienie węglanów wzgl. siarczanów sodu i potasu z piaskiem otrzymuje się szkło rozpuszczalne w wodzie (por. Szkło). Zastosowanie na domieszkę do gorszych gatunków mydła, do obciążania jedwabiu, konserwacji jaj i do ogniotrwałego impregnowania tkanin, np. dekoracyj teatralnych.

Wodne znaki, są to znaki lub obrazki na papierze widoczne wyraźnie tylko pod światło.

Wodnica, tyle, co topielica, ob. Topielec.

Wodnicowe, inaczej bagienne, rząd roślin, ob. Helobiae.

Wodniczek, p. Vacuola.

Wodnik (łac. Aquarius, grec. Amphora). 1. jedenasty znak Zodjaku. 2. gwiazdozbiór południowy.

Wodnik, ob. Topielec.

Wodnik, ptak, ob. Rallidae.

Wodnik (krzyżulec), część maszyny, mająca zastosowanie w maszynach parowych, pompach i t. d., umocowana na końcu korbowodu i prowadzona prostolinijnie.

Wodnorurkowy kocioł parowy, ob. Parowy kocioł.

Wodny gaz, palna mieszanina gazów, otrzymywana zapom. działania pary wodnej na rozżarzony węgiel. Powstaje przy tem bezbarwna, bezwonna mieszanina tlenku węgla i wodoru. W praktyce jednakowoż otrzymuje się g. w. zawierający obok powyższych składników (86—92%), 2—6% dwutlenku węgla, 2—7% azotu, 0,2—1% tlenu oraz ślady metanu. Wartość kaloryczna (w odniesieniu do 1 m³) wynosi ok. 2.500 kal. Używa się go do celów technicznych (do ogrzewania, topienia, lutowania i t. p.). Szersze zastosowanie znajduje g. w. karburyzowany (nawęglany) zapom. lekkich olejów mineralnych, używany zamiast gazu świetlnego.

G. w. otrzymuje się działając na rozżarzony w generatorze koks kolejno parą wodną (8—10 minut), następnie powietrzem (1,5—3 minut). Wprowadzając równocześnie parę wodną i powietrze otrzymuje się t. zw. gaz Dowsona, o niższej wartości kalor. (1.200 kg kal.).

Wodny rak (noma), ob. Ust choroby.

Wodny zegar (klepsydra, horologjum), sposób pomiaru czasu używany w starożytności i w średnich wiekach. Posługiwano się z. w., w których poziom cieczy wypływającej wąskim otworem lub wpływającej do na-

Wodny zegar.

czynia bez odpływu wskazywał na podziałce umieszczonej na ścianie naczynia odpowiednie odstępy czasu. W. z. stosowane były powszechnie aż do 17. stulecia, do czasu wynalezienia zegara wahadłowego.

Wodociąg, urządzenie, doprowadzające wodę z miejsca ujęcia do miejsca przeznaczenia. Zakłady wodociągowe wielkich miast muszą się liczyć z ogólnem zużyciem wody od 70 do 240 litrów na dobę i głowę i być odpowiednio do tego rozbudowane. Zapas wody może być ujęty na nieprzepuszczalnym pokładzie geologicznym, u źródła lub też jako woda wgłębna, do której dociera się przez kopanie studzien. W braku obfitej wody podziemnej czerpie się zapas wody z rzeki lub jeziora. Najkorzystniejszy wypadek zachodzi wtedy, jeżeli ujęte źródło leży natyle wysoko, że woda może własnem ciśnieniem spływać do miejsca przeznaczenia. Do czerpania wody wgłębnej lub rzecznej musi być założona w miejscu ujęcia *stacja pomp*, tłoczących wodę do zbiorników zapasowych, z których własnem ciśnieniem ma spływać do miejsca przeznaczenia. Zbiorniki zapasowe zbudowane są pod ziemią, w kształcie 4—5 m wysokich, murowanych komór, o sklepieniu wspartem na licznych filarach. O ile wpobliżu miejsca ujęcia wody niema dostatecznie wysokiego wzniesienia na założenie komory podziemnej, buduje się t. zw. *wieże ciśnień*, czyli komory nadziemne, z żelazobetonu, na odpowiednio wysokiem podmurowaniu. Woda czerpana z rzek lub jezior musi być, przed wprowadzeniem do zbiorników, pozbawiona zarazków chorobotwórczych. Używa się do tego celu *filtrów* piaskowych (ob. Filtrowanie), a gdy to nie wystarcza, dezynfekuje się wodę przy pomocy ozonu, co odbywa się w ten sposób, że elektrycznym prądem zmiennym, o wysokiem napięciu, ozonizuje się powietrze i wtłacza je do wież wysokich na 6—7 m i wyłożonych kamieniami, po których ścieka woda ku dołowi. W ostatnich czasach używa się do dezynfekcji wody promieni ultrafioletowych. Do rozprowadzania wody używa się *rur* kamionkowych, polewanych, a przy małych przekrojach wewnątrz domów żelaznych, pobielanych. Rurociąg ułożony jest pod ziemią, a w silnych przegięciach terenu na t. zw. akweduktach, t. j. rodzaju sklepionych mostów.

Wododział, ob. Dział.

Wodogłowie (hydrocephalus), nagromadzenie się dużej ilości płynu mózgo-rdzeniowego w komorach mózgu (h. internus) albo też w przestrzeniach między korą mózgową a oponą twardą (h. externus). W. najczęściej jest *wrodzone*, a nadmierna ilość płynu w komorach gromadzi się albo wskutek stanu zapalnego komórek wyściełających komorę, albo wskutek utrudnienia odpływu płynu z komór. Ponieważ czaszka jest stosunkowo mało podatna, powstaje ucisk na mózg. W. rozwija się przedewszystkiem po narodzeniu się dziecka, obwód głowy może się stać większy, niż obwód piersi, zarnacza się przedewszystkiem nieproporcjonalnie mała twarzyczka w stosunku do olbrzymiej głowy. Uszkodzenie mózgu wskutek wzmożonego ciśnienia śródczaszkowego objawia się też słabością i porażeniem tułowia i kończyn, tak, iż dzieci albo późno, albo wogóle nie mogą nauczyć się chodzić. W. powoduje też ograniczenie inteligencji, większość dzieci z w., jeśli utrzymują się przy życiu, stają się idjotami. *Leczenie* (ob. Mózgu chirurgja) nie rokuje wyleczenia. W. *nabyte* (h. acquisitus) może powstać na skutek zapalenia opon mózgowych (meningitis). Jeśli w. nabyte zdarza się u osobnika starszego, to ponieważ kości czaszki są silnie ze sobą złączone, nie może się już czaszka powiększać. *Leczenie* stara się zmniejszyć ciśnienie śródczaszkowe.

Wodogrzmoty Mickiewicza, trzy wielkie wodospady w polskich Tatrach, utworzone przez potok Roztokę wpobliżu jego ujścia do Białej Wody.

Wodolecznictwo (*hydroterapja*, *hydropatja*), metoda leczenia chorób zapomocą wody. W. uprawia się szczególnie w specjalnych zakładach, przyczem używa się najczęściej wody o temperaturze niższej, niż ciepłota ciała. W starożytności uprawiali w. Egipcjanie, Grecy i Rzymianie. Powszechnie znanem stało się w. po publikacjach *Priessnitza* i ks. *Kneippa*, naukowo ugruntował je *Winternitz*. Dziś urządzenia wodolecznicze znajdują się w każdym dobrze urządzonym szpitalu. Do zabiegów wodoleczniczych należą: zmywania, nacierania, kąpiele pełne, półkąpiele, kąpiele nasiadowe, tusze, okłady i polewania. Często dodaje się do wody kąpielowej wyciągu igliwego, kwasu węglowego i tlenu, oraz przepuszcza się przez wodę prąd elektryczny galwaniczny. Działanie w. polega na skomplikowanych czynnikach. Ciepło i zimno działają jako bodźce i to tem silniejsze, im bardziej ciepłota zabiegu różni się od ciepłoty ciała, im większej powierzchni ciała dotyczy zabieg i im naglej bodziec zadziała. Szczególnie działa w. przez podrażnienie nerwów naczynioruchowych. W. wzmaga przemianę materji, zimne zabiegi obniżają gorączkę i zdolne są w ten sposób usunąć zamroczenie, występujące np. w przebiegu chorób zakaźnych. Odpowiednie w. musi się odbywać pod nadzorem lekarza.

Wodonercze (grec. hydronephrosis), ob. Nerek choroby.

Wodoocze, ob. Hydrophtalmus.

Wodopójkowate (Hydrachnidae), rodzina roztoczy. Małe kuliste pajęczaki wodne, oddychające tchawkami. Rozwój przez przeobrażenie. Pasorzytują czasowo na owadach wodnych. *Wodopójka krwawa* (Hydrachna cruenta L.), czerwona, z 4 oczkami, pospolita w stawach.

Wodorosty, ob. Algae.

Wodospad (kaskada, w Tatrach: *siklawa*), wolny spadek wody ze stromego progu. W. występują często na obszarach, które zostały wydźwignięte w młodszych okresach geologicznych, np. w Norwegji lub Kanadzie. W górach w. są z reguły wąskie, na obszarach niższych — szersze. Jeżeli skała wietrzeje szybciej u stóp wodospadu niż w górze, wtedy zwisająca ściana skalna nakoniec się obrywa, a podmywanie rozpoczyna się u stóp skały od nowa i w. posuwa się powoli w górę doliny. W przeciwnym wypadku skała zostaje zeszlifowana i w. zamienia się w *szypot*. Niższe w. na wielkich rzekach nazywamy *progami* (porohy) lub *kataraktami*. W. tworzą przeszkodę w komunikacji wodnej, służą jednak za źródło energji elektrycznej.

Wodospadowe góry (Cascade Range), ob. Kaskadowe góry.

Wodostan, wysokość poziomu wody w rzece.

Wodotrysk (*fontanna*), słup wody wyrzucony w powietrze skutkiem ciśnienia hydrostatycznego. Do urządzenia sztucznych w. ozdobnych potrzebny jest w. (ob.) lub wysoko umieszczony zbiornik. Naturalny w. ob. Artezyjskie studnie.

Wodowskaz, urządzenie, wskazujące nam poziom cieczy w zbiornikach zamkniętych lub niedostępnych, także podziałka umieszczana na filarach mostów lub bulwarach, według której odczytujemy stan wód. W. *dla kotłów* buduje się na zasadzie naczyń połączonych. Jest to zazwyczaj grubościenna rurka szklana wbudowana w ścianę kotła, poziom cieczy w kotle i w rurce jest jednakowy. Techniczne szczegóły budowy w. muszą uwzględniać łatwość uszkodzenia szkła, musi być więc urządzenie zabezpieczające w postaci kurków, odcinających rurkę od zbiornika lub też samoczynnie działających wentyli. Inny typ w. stanowią *pływaki*, pływające po powierzchni cieczy, a jednocześnie zawieszone na blokach i zrównoważone ciężarkiem, który przesuwa się wzdłuż skali w miarę tego, jak zmienia się poziom cieczy.

Wodowstręt, ob. Wścieklizna.

Wodór (grec. Hydrogenium), H, gazowy pierwiastek chemiczny. *Występowanie*: w stanie wolnym w gazach wulkanicznych, rzadziej w złożach soli kuchennej, w meteorytach; w powietrzu wykazano obecność w. jedynie w śladach. Wchodzi w skład wody, wszystkich związków organicznych, amonjaku i t. d., stąd też należy do najważniejszych i najbardziej rozpowszechnionych pierwiastków w przyrodzie. — *Otrzymywanie*: do celów laboratoryjnych otrzymuje się w. wyłącznie prawie działaniem kwasu siarkowego rozcieńczonego na cynk; można też otrzymywać w. działaniem ługu sodowego na cynk. Wywiązuje się nadto przy elektrolizie roztworów kwasów, zasad i soli, przy rozkładzie wody zapomocą metali alkalicznych i ziem alkalicznych. W technice największe zastosowanie przy otrzymywaniu w. znalazł wodorek wapnia; na wielką skalę otrzymuje się również w. zapomocą rozkładu pary wodnej w temp. 500°—800° pod wpływem żelaza oraz z gazu wodnego działaniem pary wodnej. — *Własności*: W. jest to gaz bezbarwny, bezwonny, pozbawiony smaku, 14,5 razy lżejszy od powietrza. C. at. = 1,078, ciężar 1 litra 0,08987 gr. Skrapla się w —240° pod ciśnieniem 12,8 atm. na ciecz bezbarwną, wrzącą w —252,7°. Zmieszany z powietrzem zapala się w temperaturze 640°. Produktem spalenia w. jest woda. Zmieszany w odpowiednim stosunku z powietrzem wzgl. tlenem tworzy mieszaninę wybuchającą (t. zw. gaz piorunujący, ob.). Przy spalaniu w., jak również w procesach utleniania ciał organicznych i nieorganicznych tworzą się obok wody także nieznaczne ilości *nadtlenku wodoru* H_2O_2. Można go otrzymać działaniem kwasu siarkowego na nadtlenek baru lub sodu, zapomocą rozkładu kwasu nadsiarkowego, nadwęglowego oraz ich soli działaniem wody. Otrzymane w ten sposób roztwory rozcieńczone stęża się zapomocą destylacji cząstkowej. Czysty nadtlenek tworzy ciecz o c. wł. 1,46, topiącą się w —0,8°, łatwo rozkłada się wybuchowo, łatwiej daje się przechowywać w roztworach wodnych (najczęściej stosowany roztwór [*woda utleniona*] zawiera 3% H_2O_2, t. zw. perhydrol 30% H_2O_2).

Nadtlenek w. działa silnie utleniająco; oddziaływuje na barwniki roślinne, wydziela z jodku potasowego jod. Zmienia kolor włosów (utlenianie włosów), bieli kość słoniową, pióra, jedwab, malowidła i t. d. Przy zetknięciu z wielu ciałami pochodzenia organicznego wydziela energicznie tlen. Stąd też bywa używany jako środek antyseptyczny przy opatrunkach ran, myciu jamy ustnej i t. d. Stężone (powyżej 3%) roztwory działają żrąco. Wodór wykazuje niezwykłą własność rozpuszczania się w wielu metalach: 1 obj. palladu pochłania 850 obj. wodoru, złoto 46 obj., platyna 50 obj., gorące żelazo 19 obj. W podwyższonej temperaturze redukuje w. w momencie powstawania (in statu nascendi), np. przy wywiązywaniu się na cynku zanurzonym w roztworze rozc. kwasu siarkowego.

Zastosowanie: W laboratorjum znajduje zastosowanie zarówno przy preparatyce związków organicznych, jak też przy pracach z zakresu chemji analitycznej. W technice używa się w. do napełniania balonów, do fabrykacji amonjaku i chlorowodoru. Płomień tlenowodorowy stosuje się do topienia kwarcu, platyny i t. d. W handlu znajduje się w. zgęszczony we flaszkach stalowych pod ciśnieniem 150—200 atmosfer. Odróżniać w. od innych gazów palnych zaczęto w l. 1781—84 (Cavendish i Lavoisier).

Wody mineralne, ob. Mineralne wody.

Wodziany, według dawniejszych poglądów związki tlenków z wodą, które obecnie noszą nazwę wodorotlenków, jak np. wodorotlenek potasowy KOH (w starej terminologji w. po-

tasu: K_2O. H_2O). Nazwą w. określa się obecnie połączenia związków chemicznych z wodą; tworzą się one przy krystalizacji wielu ciał z wody i mają skład chemiczny stały. Za ogrzaniem wszystkie w. ulegają rozkładowi z wydzieleniem wody (wietrzenie soli uwodnionych), która, niewłaściwie zresztą, nosi nazwę wody krystalizacyjnej.

Wodzicki, 1. Michał, podkanclerzy kor., biskup przemyski, (1687—1764), kanonik gnieźn., od 1713 krak., 1716 podróżował do Rzymu, w l. 1723 i 1741 był deputatem na trybunał, 1746 podkanclerzy kor., przebywał odtąd w Dreźnie, jako jedna z kreatur ministra Henryka Brühla. Wraz z Mniszchem wtajemniczony w projekt Brühla elekcji vivente rege (1752), nie dał się przeciągnąć Czartoryskim. 1761 należał do podpór tronu. Bronił też przed Katarzyną II praw ks. Karola, syna Augusta III do Kurlandji. 1759 mianowany biskupem przemyskim.

2. Stanisław, hr., senator Królestwa Polskiego, (1759—1843), 1789—1794 komisarz cywilno-wojskowy powiatu sandomierskiego i wiślickiego, 1809 dyrektor policji w Krakowie, 1810 prefekt departamentu krak., 1815 prezes senatu Rpltej Krakowskiej, ponadto od 1817 kasztelan Królestwa Polskiego, był od 1819 senatorem wojewodą. Napisał: „Uwagi nad Żydami w Polsce" (1816), „Mowa przy katafalku Tadeusza Kościuszki dn. 23 czerwca 1818 miana" (1818), „O hodowaniu, użytku, mnożeniu i poznawaniu drzew, krzewów, roślin i ziół celniejszych" (1818—28, 6 t.) i in.

3. Kazimierz, hr., (1816—1889), ornitolog pol., autor wielu publikacyj specjalnych i popularnych. Zostawił duże zbiory ptaków krajowych, obecnie znajdujące się w Muzeum Fizjograficznem Akad. Um. w Krakowie.

4. Ludwik, hr., marszałek galicyjski, (1834—1894), należał do najczynniejszych polityków i działaczy społecznych Galicji w XIX. w. Od 1865 w sejmie galicyjskim, 1867—77 w parlamencie wiedeńskim, potem w izbie panów. W l. 1877—1880 był marszałkiem krajowym.

Wodziczko Adam, botanik pol., ur. 1887, prof. Uniw. w Poznaniu, zajmuje się badaniem grzybów, anatomją roślin, zwłaszcza zagadnieniem lokalizacji fermentów utleniających.

Wodzinowski Wincenty, malarz pol., * 1866, studja w Warszawie, Krakowie i Monachjum, 1894—1916 prof. malarstwa na Kursach im. Baranieckiego w Krakowie, 1916—1927 Prezes Związku Artystów Plastyków w Krakowie. Maluje z szczególnem umiłowaniem obrazy rodzajowe, zwłaszcza sceny z życia ludu podkrakowskiego. Najważniejsze dzieła: „Odczynianie uroków" (1898), „Na swojską nutę" (1890), „Odpoczynek żniwiarzy" (1894), „Trujące grzyby" (1894), „Dzień zaduszny na Wawelu", portrety i in.

Wodzińska Marja, † 1897, córka Wincentego, właściciela majątku Służewo na Kujawach, od r. 1832 bawiła z matką w Genewie, gdzie w r. 1833 poznał ją Słowacki, a wspólna wycieczka w sierpniu 1834 r. była poecie pobudką do napisania poematu „W Szwajcarji". Kochał się w niej i Chopin. Zamężna za hr. Skarbkiem, powtórnie za Władysławem Orpiszewskim.

Wodziński, 1. Gabrjel, biskup smoleński, (1728—1788), mianowany biskupem 1762.

2. Ignacy, dowódca korpusu kadetów w Warszawie, (1745—1815), od 1791 generał-major, 1793 generał-lejtnant.

3. Maciej, (1780—1848), walczył pod generałem Dąbrowskim za Księstwa Warszawskiego, jako adjutant Kniaziewicza odbył kampanję 1812. W 1813 przy ks. Józefie Poniatowskim, dostał się do niewoli w 1814, 1818 i 1820 posłował na sejm Królestwa Kongresowego, 1820 kasztelan, potem wojewoda, przeniósł się w 1831 do Drezna.

4. Antoni, pisarz pol. i franc., * 1852, napisał m. i. „Les trois amours de Frédéric Chopin" (1887), szereg powieści francuskich, po polsku „Listy z Paryża" w „Słowie" (1882—83), tłumacz francuski utworów Sienkiewicza.

5. Józef, malarz polski, * 1859, kształcił się w Warszawie (u Gersona), w Krakowie i Monachjum. Maluje sceny rodzajowe z życia salonowego i teatralnego, oraz pejzaże (np. „Nad morzem").

Wodzisław, 1. miasto w pow. Rybnik (woj. śląskie), przy kolei: Rybnik—Turza, nad rz. Wodzisławką z 4.060 mieszk., fabr. maszyn roln., wyrobów żelaznych i cementowych, wódek i likierów, cegielniami, tartakami, młynami i handlem ziemiopłodami. 2. osada miejska w pow. Jędrzejów (woj. kieleckie), nad rz. Mierzawą, 9 km od stacji kolej.: Sędziszów z 3.878 mieszk. i handlem. Posiada piękny kościół z 1787.

Woëvre, La, kraina w Lotaryngji (Francja), w depart. Mozy, między wzgórzami Mozy i Mozeli, równina zbudowana z wapieni i nieprzepuszczalnych glin z licznemi stawami i bagnami. W 1914—18 była widownią zaciętych walk.

Wogezy (franc. Vosges), pasmo górskie we wsch. Francji, na zach. od doliny górnoreńskiej, tworzące zach. granicę Alzacji, długie 120 km, szerokie na płd. 75 km, na płn. zaś 25 km, sięgają od bramy Burgundzkiej po kanał Marnoreński. Góry zbudowane są ze sfałdowanych gnejsów, dewońskich i karbońskich łupków i szarowaków oraz z cechsztynu i granitów, z których zbudowana jest znaczna część płd. W., a wreszcie z pstrego piaskowca. Góry opadają łagodnie ku zach., a stromo ku wsch. i płd. Najwyższym szczytem W. jest Sulzeński Belchen (1.423 m), zresztą niewiele szczytów wznosi się ponad 1.000 m. Z kopalin występuje w W. żelazo, miedź, srebro, ołów, antymon i arsen, jednak ich eksploatacja już się nie opłaca. Większą natomiast rolę odgrywają liczne źródła mineralne (Bains-les-Bains i i.). W plejstocenie były W. nieco zlodowacone. Góry tworzą ważną granicę klimatyczną. Dużą rolę odegrały góry w wojnie 1914—18.

Wogezyt, czarna skała żyłowa zbliżona do lamprofirów, składająca się z ortoklazu, hornblendy i augitu. Znana z Wogezów, Gór Kruszcowych, Odenwaldu i t. d.

Wogułowie (M a n s i, J u g r y), ugro-fińskie plemię z płn. Uralu, z nad rzek Kondy, Soswy i Tawdy; dzielą się na osiadłych, bardziej zruszczonych (?) zyfikowanych i koczujących, zajmują się głównie myślistwem i rybołówstwem (ok. 5.000 głów).

Wohlau, ob. Wołów.

Wöhler Friedrich, chemik niem., (1800—1882), odkrył w l. 1827 i 1828 glin, beryl, itr, otrzymał po raz pierwszy syntetycznie mocznik, czem zapoczątkował rozwój chemji organicznej, pracami nad związkami benzoilowemi przyczynił się do powstania pierwszej teorji budowy związków organicznych (ob. Rodniki). Napisał m. i.: „Grundriss der unorganischen Chemie" (1831); „Grundriss der organischen Chemie", od 1838 wydawał wraz z Liebigiem „Annalen der Chemie und Pharmazie".

Wohlgemut(h) Michael, malarz niem., ob. Wolgemut.

Wojciech, święty, apostoł Prusaków, syn księcia czeskiego Sławnika, 982 biskup praski, 988—993 w Monte Cassino i Rzymie, starał się o chrystjanizację Węgier. W czasie pracy apostolskiej wśród Prusaków, został w 997 zamordowany. Do jego zwłok, w Gnieźnie spoczywających, odbył pielgrzymkę cesarz Otto III. W 1038 zostały zwłoki uprowadzone przez Czechów i podobno przewiezione do Pragi.

Wojciech z Kalisza, ob. z Kalisza Wojciech.

Wojciechowski, 1. Tadeusz, historyk pol., (1838—1919), studja w uniw. krakowskim i wiedeńskim, w 1864 więziony w związku z wypadkami powstańczemi, następnie pracował przez kilkanaście lat jako urzędnik biblioteczny w Krakowie i Lwowie. 1883 profesor historji polskiej w uniw. lwowskim, 1891—1914 prezes Polskiego Towarzystwa historycznego. W. zajmuje w historjografji polskiej stanowisko wyjątkowe jako jeden z najbardziej samodzielnych i twórczych umysłów, mistrz konstrukcji historycznej. Z badań jego szczególny rozgłos zdobyła próba rewizji poglądów na sprawę Bolesława Śmiałego i św. Stanisława. Dzieła: „Chrobacja" (1873), „O rocznikach polskich X—XV. w." (1880), „O Kazimierzu Mnichu" (1885), „O Piaście i piaście" (1895), „Kościół katedralny w Krakowie" (1900), „Szkice historyczne jedenastego wieku" (1904). Życiorys i charakterystykę twórczości W. skreślił St. Zakrzewski we wstępie do II. wyd. „Szkiców" (1925).

2. Józef (pseud. J ó z e f z M a z o w s z a), pisarz pol., (1840—1879), pisał dramaty („Księżniczka Ostrogska", 1868, „Gero Margraf", 1873), poematy („Judyta", 1863), powieści („Kobiety i mężczyźni", 1871), tłumaczył Tennysona.

3. Konstanty, architekt pol., (1841—1910), studja w Petersburgu, Monachjum i Paryżu. Jeden z założycieli Towarzystwa Opieki nad zabytkami przeszłości w Warszawie. Budował liczne kościoły (ok. 30) w b. Kongresówce, stawiał w nich ołtarze, stalle i i., budował wieże przy kościołach już istniejących, kaplicę przedpogrzebową przy kościele farnym św. Jana w Warszawie (1891), przebudował katedrę we Włocławku (1891—1893), stawiał domy w Warszawie, pałac w Kluczkowicach i t. d.

4. Stanisław, drugi prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, ur. 1869, studjował matematykę w Warszawie, skompromitowany politycznie emigrował 1892 zagranicę, gdzie jako członek P. P. S. szerzył jej ideologję. 1906 powrócił do Królestwa, gdzie czynnie zaczął pracować w dziedzinie spółdzielczości teoretycznej i praktycznej. Od 1917 prezes rady Polskiego Zjednoczenia Międzypartyjnego w Moskwie, 1918—22 prof. Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie, 1919—20 minister spraw wewnętrznych, 1922—1926 prezydent Rzeczypospolitej, ustąpił na skutek przewrotu wojskowego marsz. J. Piłsudskiego. Od tej chwili wycofał się z życia politycznego i pracuje jako profesor Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Napisał m. in.: „Ruch spółdzielczy w Anglji" (1906), „Kooperacja w rozwoju historycznym" (1923), „Romuald Mielczarski" (1927) „Ruch spółdzielczy" (1930).

5. Konstanty, hist. lit. pol., (1872—1924), prof. uniw. lwowskiego. Ważniejsze prace: „Młodość Stanisława Konarskiego" (1895), „Kajetan Koźmian" (1897), „Werter w Polsce" (1904, II. wyd. 1925), „Bolesław Prus" (1913, II. wyd. 1925), „Henryk Sienkiewicz" (1917, nowe wyd. uzupeł. 1925), „Rozwój powieści w Polsce od r. 1776—1830" (w „Enc. Pol. Akad. Umiej." 1918), „Pan Tadeusz" Mickiewicza a romans „Waltera Scotta" (1919), „Ignacy Krasicki" (1914, II. wyd. 1922), „Zwięzły podręcznik historji literatury polskiej" (1899, VII. wyd. 1922), „Dzieje literatury polskiej" (popularne, 1906, III. wyd. 1930), „Język polski. Wskazówki metodyczne" (1923), „Historja powieści w Polsce" (1925), „Wiek oświecenia" (1926), „Uwagi wstępne do badań nad nowszą literaturą polską" (1926), „Przewrót w umysłowości i literaturze polskiej po r. 1863" (1928), wyd. krytyczne „Spekulanta" i „Kollokacji" Korzeniowskiego (1920), „Malwiny" ks. Wirtemberskiej (1920), „Starej baśni" Kraszewskiego (1922), „Listopada" Rzewuskiego (1923) i i. Bibljografja i charakterystyka w „Cieniom K. W-go" (1925).

6. Zygmunt, pol. historyk i prawnik, ur. 1900, ukończył wydział filozof. i prawn. uniw. lwowskiego, już od 1925 pełnił funkcję zastępcy prof., 1926 docent, 1929 prof. historji ustroju i prawa polskiego w Poznaniu. Napisał: „Momenty terytorjalne organizacji grodowej w Polsce za Piastów" (1924), „Ze studjów nad organizacją Państwa Polskiego za Piastów" (1924), „W sprawie regnum Poloniae za Władysława Łokietka" (1924), „O ustroju politycznym ziem polskich w czasach przedpiastowskich" (1927), „O ustroju szczepowym ziem polskich" (1927), „Prawo rycerskie w Polsce przed statutami Kazimierza W." (1928), „Sądownictwo prawa polskiego w dobie przedimmunitetowej" (1930) i in.

Wojenna marynarka, ob. Marynarka.

Wojenna szkoła, Wyższa, ob. t. 13, str. 129.

Wojenna sztuka, ob. Strategja. W dawnej Polsce, ob. t. 13, str. 125.

Wojenne maszyny (machiny), urządzenia służące do wspierania natarcia, lub do osłony w obronie, używane przed wynalezieniem broni palnej, już w odległej starożytności, udoskonalone przez Greków i Rzymian. Do ostrzeliwania nieprzyjaciela służyły k a t a p u l t a (łac. catapulta, greck. katapéltes) t. j. kusza (ob.), ustawiona na mocnej podstawie; b a l l i s t a zbudowana na tych zasadach co katapulta, miotała

Katapulta.

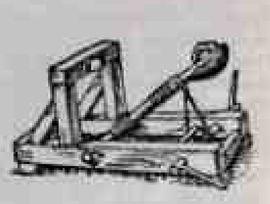

Onager.

pociski kamienne lub metalowe. Cięższą machiną był *onager*, przyrząd do rzucania znaczniejszych pocisków; napinany odpowiednio skręconemi sznurami, nadawał pociskowi po raptownem zwolnieniu naprężenia dość dużą siłę. Do ochrony przed pociskami używano desek obitych blachą lub skórami, umieszczonych na kółkach; w środku, na wysokości piersi, wycięty był otwór, przez który łucznicy ostrzeliwali nieprzyjaciela; przyrząd ten w czasie natarcia posuwano przed sobą. Również proste w konstrukcji były *machiny oblężnicze*.

Taran.

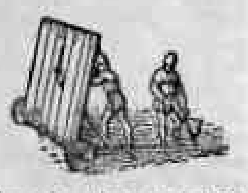

Osłona drewniana na kołach.

Najpospolitszą z nich był *taran* (łac. testudo arietaria). Była to belka metalowa zakończona zazwyczaj w kształcie głowy baraniej; belkę tę, uwiązaną na łańcuchach w szopie o specjalnie silnej konstrukcji dachu, podsuwano pod mury, które taranem rozbijano. Szopa broniła żołnierzy przed pociskami nieprzyjaciół, a poruszano ją na walcach lub kołach. Podobnie skonstruowane szopy (testudo) chroniły żołnierzy w czasie wykonywania oblężniczych robót ziemnych. Do machin oblężniczych należały też *wieże* wysokości murów, z których pod osłoną łuczników przerzucano na mury mosty, a po nich starano się wkroczyć w obręb murów; toczono je na walcach lub kołach.

Wojenne okręty, ob. Marynarka.

Wojenne prawo, właściwie *prawo wojny*, przepisy prawa narodów, dotyczące prowadzenia wojny. P. w. stanowi najbardziej niedoskonały dział prawa narodów, co jest zrozumiałe ze względu na wzajemne godzenie przez państwa wojujące w interesy, skądinąd prawem uznane, np. prawo do egzystencji. Konferencja w Brukseli w r. 1874 i konferencje haskie z r. 1899 i 1907 położyły podwaliny pod kodyfikację p. w. Konwencje haskie obowiązują jedynie państwa, które do nich przystąpiły, i nakładają na państwa umowne obowiązek wydania regulaminów wojskowych, dotyczących prowadzenia wojny, zgodnych z brzmieniem regulaminu o prawach i zwyczajach wojennych na lądzie, stanowiącego część umowy haskiej.

Wojenne świadczenia, świadczenia nakładane przez państwo na obywateli w czasie wojny, polegają głównie na oddawaniu państwu kwater, środków żywności i środków lokomocji.

Grecki wóz bojowy.

Wojenne wozy, służyły w starożytności do szybkiego przerzucania się wojowników z jednego punktu bitwy w inny. Najsilniej rozpowszechnione były w. w. u Greków w epoce bohaterskiej, zastępowały one działanie konnicy. W. w., zazwyczaj 2-kołowy, zajmował woźnica i jeden wojownik; w chwili starcia się z nieprzyjacielem wojownik, zależnie od okoliczności walczył z wozu lub obok niego pieszo. W. w. w średniowieczu nie miały już charakteru czysto wojennego. Były to zwyczajne wozy taborowe, które na okres walki spinano razem łańcuchami, obsadzano piechotą i w ten sposób tworzono zasłonę zw. szykiem taborowym.

Wojenny obszar, jest to terytorjum położone w strategicznym zasięgu działań wojennych. W postanowieniu haskiem z 18. X. 1907 zostało ustalone do jakich granic wolno kombatantom rozporządzać życiem i mieniem obywateli cywilnych. Niemcy wskutek wywołanej przez siebie w l. 1915—18 wojny łodzi podwodnych rozszerzyły pojęcie obszaru wojennego również na morze. Mimo sprzeciwów z wielu stron i debat w tym względzie na konferencjach rozbrojeniowych narazie fakt ten nie uległ zmianie.

Wojenny port, podstawa dla marynarki wojennej założona w możliwie korzystnym strategicznie i dogodnym nautycznie punkcie, wyposażona we wszelkie urządzenia, umożliwiające naprawy i zaopatrywanie okrętów. Równocześnie, umocniona od strony lądu i morza, może spełniać rolę twierdzy morskiej.

Wojenny stan (franc. état de guerre), stan prawny pomiędzy dwoma państwami istniejący od chwili wypowiedzenia wojny. W czasie s. w. stosunki dyplomatyczne są zerwane, a opieka nad obywatelami zostaje powierzona innym przedstawicielom dyplomatycznym.

Wojewoda (łac. palatinus), wódz wojsk z pewnego okręgu; zczasem tytuł władców mołdawskich, wołoskich, siedmiogrodzkich i in. *W dawnej Polsce*, początkowo w. zwany comes palatinus, był najwyższym urzędnikiem dworskim, któremu podlegali urzędnicy oraz służba dworska; nadto zastępował w. władcę w rządach i w dowodzeniu wojskiem, skąd utarła się jego polska nazwa. Od XIV. w. znaczenie w. zmalało. Do jego obowiązków należało doprowadzenie pospolitego ruszenia z obszaru województwa, posiadał władzę sądowniczą nad Żydami, nadzór w miastach nad cenami, miarami i wagami, on początkowo przewodniczył na sejmikach, do końca Rzeczypospolitej zwoływał i przewodniczył sejmikom elekcyjnym; w Małopolsce miał nadzór nad wiecami i sądami ziemskiemi. W. z urzędu wchodził do senatu. W czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego godność wojewody dawała wstęp do senatu. W *Polsce odrodzonej* jest w. naczelnikiem okręgu administracyjnego zw. *województwem*; por. t. 13, str. 46/47.

Wojewódka Bernat, polski działacz i pisarz reformacyjny, † 1554, uczeń Erazma z Roterdamu, kierownik drukarni Radziwiłłów w Brześciu Litewskim, tłumacz psalmów, domniemany autor „Katechizmu Brzeskiego" (1553—54), wydał m. i. rozszerzone dziełko ks. Kłosa: „Algorytm, to jest nauka liczby po polsku" (1553).

Województwo, ob. Wojewoda.

Wojkow Piotr Łazarowicz, dyplomata ros., (1888—1927), w okresie rewolucji bolszewickiej w Rosji komisarz na Uralu, od 1920 członek komisarjatu dla spraw handlowych, 1921—24 przewodniczący ros.-ukr. delegacji w mieszanej komisji rosyjsko-ukraińsko-polskiej dla spraw rewolucyjnych. Od 1924 pełnomocny przedstawiciel SSSR (Rosji sowieckiej) w Polsce. Zamordowany został przez emigranta rosyjskiego Kawerdę.

Wojłok, pilśń pośledniejszego gatunku, używana na derki na konie, na namioty, jurty, do osłony przedmiotów przed utratą ciepła i t. p.

Wojna, okres orężnej walki między ludami, państwami lub partjami w samem państwie (w. domowa), celem zmuszenia przeciwnika do uznania swych żądań czy programów. W przeciwieństwie do wojen w ubiegłych wiekach, prowadzonych w przeważnej części dla dynastycznych interesów, w. od XIX. w. powodowane są względami natury ekonomicznej, gdyż każde z państw dąży do zapewnienia swym obywatelom możliwie najlepszych warunków rozwoju. *Stan w.* zaczyna się między państwami oficjalnie z chwilą wypowiedzenia wojny (ob. Dyplomacja), lecz znany jest szereg wypadków, gdy jedno z państw uderza na drugie bez zerwania przedtem stosunków dyplomatycznych (Niemcy na Belgję w 1914). Ze względu na cel rozróżnia się w. o charakterze podbojów, w. religijne, sukcesyjne, w. handlowe i powstania niepodległościowe; ze względu na charakter działań orężnych w. zaczepne i obronne, pozycyjne i ruchowe (ob. Mała wojna).

Badanie wojen stanowi przedmiot pracy dla historyków wojen, którzy w oderwaniu od spraw politycznych i dyplomatycznych zajmują się zobrazowaniem zbrojnych konfliktów ludzkości; historja w. ma na celu zobrazowanie, na podstawie materjału źródłowego, istotnej umiejętności walczenia. Źródłami dla historji w. są dzienniki rozkazów, dzienniki czynności, rozkazy i t. p. W Polsce materjały do dziejów wojen od 1918 mieszczą się w Archiwum Wojennem w Warszawie.

Por. też *Strategja*, *Taktyka*, *Wojenne prawo* (*Wojny prawo*). — O ważniejszych wojnach w dziejach narodów ob. poszczeg. art. pod odnośnemi literami, np. Chłopska w., Kokosza w., Światowa w. i t. d. O w. polskich ob. Polska, Dzieje.

Wojna, 1. Benedykt, biskup wileński, um. 1615 w Padwie, stryj W. 2., nauki w Wilnie i zagranicą, otrzymał 1600 biskupstwo w Wilnie, zwoływał synody w l. 1602, 1607 i 1613, rozpoczął budowę nowej katedry, którą ukończył W. 2.

2. Abraham, biskup wileński, (1569—1649), studja zagranicą, otrzymał 1630 biskupstwo w Wilnie, 1635 odbył synod, dokończył budowy katedry wileńskiej.

3. Franciszek Ksawery, dyplomata pol., (1750—1813), początkowo w wojsku, gdzie został pułkownikiem, potem adjutant Stanisława Augusta, 1772 szambelan. Zajmował się żywo muzyką i teatrem. Od 1783 w korpusie kadetów w Warszawie, był zastępcą komendanta Adama ks. Czartoryskiego. W l. 1786—88 był członkiem depart. cudzoziem. Rady Nieustającej, w 1788 mianowany posłem w Wiedniu, na którem to stanowisku okazał się zdolnym dyplomatą, negocjując z talentem z Kaunitzem. W czasie Targowicy wrócił W. do kraju, ale wkrótce jako generał-lejtnant, udał się do Wiednia, gdzie od 1794 osiadł na stałe. 1796 prezydent sądu szlacheckiego i tajny radca, wkrótce został wicekanclerzem połączonych kancelaryj nadwornych Czech, Austrji i Galicji.

Wojnar Kasper, publicysta pol., * 1871, autor i wydawca popularnych książek dla ludu, m. i. o Mickiewiczu (1898, dwa wyd.), o Kościuszce (1894, kilkusettysięczny nakład), oraz b. rozpowszechnionych kalendarzy p. t. „Gospodarz" i „Siewca".

Wojnarowska, 1. Karolina, pisarka pol., pseud. *Karol Nowowiejski*, (1814—1858), wydała m. i.: „Ostatnie rady ojca dla syna" (1842), „Do matek polskich słów kilka o przyszłości wzrastających pokoleń" (1843, III. wyd. 1862), „Pierścionki babuni" (1845, 4 t., IV. wyd. 1872), „Bluszcze" (1846, poezje), „Słowa prawdy dla użytku wszystkich stanów" (1842, II. wyd. 1846). Wyd. zbior. 1868, 6 t.

2. Zofja z Zacharkiewiczów, poetka pol., * 1887. Wydała: „Poezje" (1915), „Słowa o miłości i wojnie" (1917), „Rapt" (1921), „Proletarjat" (1921).

Wojniakowski Kazimierz, malarz pol. (1772—1812), uczeń Bacciarellego w Warszawie. Malował portrety Stanisława Augusta, Sołtyka, Sapiehów, Kościuszki, Fryderyka Augusta ks. Warszawskiego, Marcina i Józefy Chrzanowskich, ks. Izabelli Czartoryskiej, Kossakowskiego i M. Grabowskiej (dwa ostatnie w Muzeum Narodowem w Krakowie), obrazy histor., jak „Sesja Sejmu Czteroletniego w dniu 3. maja 1791 r." i i. Jego obrazy religijne zachowały się w kościele we Włostowicach pod Puławami; są to: „Św. Barbara", „Ekstaza św. Teresy" i „Św. Rodzina" w wielkim ołtarzu. W Muz. Narodowem w Krakowie znajduje się zbiór jego rysunków z życia ówczesnych salonów warszawskich, przypominających sztychy Norblina.

Wojnicz, miasto w pow. Brzesko (woj. krakowskie), wpobliżu lewego brzegu Dunaja,

7 km od stacji kolej. Bogumiłowice, a 11 km na płd.-zach. od Tarnowa z 1910 miesz. i handlem nierogacizną. W. jest starym grodem kasztelańskim, miastem od XIII. w.

Wojniłów, miasteczko w pow. Kałusz (woj. stanisławowskie), nad rz. Siwką (do Dniestru), 13 km od stacji Martynów (linja: Stanisławów—Halicz) z 3.174 miesz., fabr. wyrobów cementowych i handlem. Miastem jest od 1552.

Wojno Tadeusz Jerzy, mineralog pols., ur. 1884, od 1920 prof. mineralogji i geologji na Politechnice w Warszawie.

Wojnowska Paulina, aktorka pol., † 1921, odtwórczyni ról charakterystycznych, zwłaszcza w komedjach Fredry. Występowała we Lwowie i Krakowie.

Wojny bóg, ob. Ares i Mars, Bellona.

Wojny z niewolnikami, ob. Niewola, niewolnictwo.

Wojsilki (Panorpata), rząd owadów. Głowa wyciągnięta w ryjek, narzędzia pyszczkowe gryzące, 2 pary skrzydeł lub bezskrzydłe; drapieżne. W. zwyczajna (Panorpa communis L.) do 1,5 cm długa, o skrzydłach czarno paskowanych. Samiec ma kleszcze na końcu odwłoka (narzędzia kopulacyjne). Bittacus tipularius L. o długich nogach podobny do komarnicy, u nas tylko na Podolu. Pośnieżek (Boreus hiemalis Brum.) bezskrzydły, dość rzadko na śniegu podczas odwilży.

Wojska cudzoziemskie, oddziały wojskowe, złożone z cudzoziemców zaciężnych lub przejętych na żołd; występują w starożytności (np. Grecy w służbie egipskiej, perskiej i kartagińskiej); u schyłku średniowiecza dużą rolę odgrywają zaciężni Czesi i Szwajcarzy, ostatni do 1813 masowo służą we Francji (w 1790 jest ich 14.000). W wojsku napoleońskiem liczne cudzoziemskie pułki i całe legje (polska legja nadwiślańska); do dzisiaj we Francji legja cudzoziemska (ob.). W dawnem wojsku polskiem w. cudzoziemskiego autoramentu; por. t. 13, str. 121.

Wojska łączności, ob. Łączność.

Wojski (łac. tribunus), urzędnik ziemski, który w XIII w. zastępował kasztelana w sprawach wojskowych. W. mianował książę jako pomocników-zastępców kasztelanów. Do obowiązków w. należało czuwanie nad bezpieczeństwem i porządkiem powiatu w czasie, gdy szlachta wyszła na wojnę. Zczasem urząd ten stał się tylko tytułem.

Wojsko, siła zbrojna lądowa, w odróżnieniu od morskiej, regularna w odróżnieniu od pospolitego ruszenia, czyli milicji. Stałem nazywa się w. stojące w czasie pokoju pod bronią; w obecnym ustroju jest to albo szczupłe w. zaciężne (W. Brytanja, Niemcy, Austrja, Węgry), albo kadra zawodowa wraz z rocznikiem wzgl. rocznikami, odbywającemi właśnie powinność wojskową (Francja, Polska, Włochy i i.). Wojsko kadrowe czasu pokojowego stanowi ramy dla zmobilizowanego narodu w razie wojny.

Ustrój wojsk starożytnych, zrazu oparty na pospolitem ruszeniu na wypadek wojny, wykształcił się u Greków i Rzymian w doskonale zorganizowaną milicję obywatelską, przyczem służba wiązała się z prawami obywatelskiemi, a przysposobienie wojskowe zapewniało wysoką sprawność i zwartość. Od wojny peloponeskiej zakorzeniło się u Greków użycie wojsk zaciężnych. U Macedończyków wytworzył się rodzaj wojska kadrowego, wypełnianego powoływanymi pod broń chłopami w piechocie, szlachtą w jeździe. Rzymianie przeszli od milicji obywatelskiej do zaciężnego wojska stałego (za Augusta 450.000 ludzi). Średniowieczne wojska, zrazu pospolite ruszenie wszystkich wolnych, później opierały się na powinności wojskowej, wynikającej ze stosunków lennych i wykształciły się w wojska rycerskie, przyczem rosło znaczenie rot zaciężnych, które od XV. w. wzięły górę nad pospolitemi ruszeniami rycerskiemi. Wtedy również pojawiły się zaczątki zawodowych wojsk stałych (kompanje ordynansowe francuskie), które w XVII. w. stały się panującą formą ustroju w. Obok zaciągu cz. werbunku, występuje jako forma ich uzupełnienia wyprawa rekruta przez właścicieli ziemskich i miasta. U schyłku XVIII w. rewolucja francuska zrealizowała powszechną służbę wojskową, wprowadzając system popisu czyli konskrypcji. Prusy w dobie napoleońskiej pierwsze wprowadziły systematyczne szkolenie i ewidencję rezerw, traktując swoje wojsko jako kadrowe. Dalszy rozwój wszędzie (poza Anglją, gdzie utrzymało się zawodowe wojsko stałe, i Szwajcarją, z doskonałym ustrojem milicyjnym) zmierzał do jak najogólniejszej powinności wojskowej, przyczem kadrowe w. stale stawało się szkołą dla przepływających przez nie roczników; skracano przytem stałe okresy służby (w XX. w. na 2 l., $1^1/_2$ r. i 1 r.). — W. polskie, ob. t. 13., str. 120—30.

Wojskowa Akademja, nazwa w różnych państwach szkół wyższych, kształcących oficerów sztabu generalnego czyli dyplomowanych, albo poprostu szkół o wyższym poziomie, kształcących oficerów różnych broni i służb. W Polsce nazwa ta nie używana.

Wojskowa muzyka (czyli janczarska kapela), dawniej wojenna muzyka, orkiestra, towarzysząca wojsku w pochodzie, wprowadzona do Europy na wzór Wschodu, zwłaszcza muzyki tureckiej czyli janczarskiej, złożonej z piszczałek, trąb i hałaśliwych instrumentów perkusyjnych, jak bębny, kotły, żele, kołatki, dzwonki i t. p. Istnieją trzy odrębne grupy m. w.: a. t. zw. harmonja, używana w piechocie, złożona z drzewa, blachy i perkusji wraz z lyrą (dzwonki); b. myśliwska muzyka, złożona głównie z rogów czyli waltorni; c. muzyka kawalerji, w której przeważa blacha, zwłaszcza trąbki. Główną formą, przeznaczoną dla m. w., jest marsz do pochodu i marsz żałobny, jednak repertuar dętych orkiestr wojskowych jest dzisiaj bardzo bogaty i obejmuje arcydzieła literatury muzycznej. Niemal wszystkie pułki wojskowe mają obok harmonji także orkiestrę symfoniczną czyli wraz z dętą i orkiestrę smyczkową.

Wojskowa powinność, prawnie ujęty obowiązek służby wojskowej. W Polsce ob. t. 13., str. 129—130.

Wojskowe czasopisma, ukazują się niemal we wszystkich państwach europejskich od XIX. w. W Polsce mamy w tym czasie „Rocznik Woyskowy Królestwa Polskiego" 1817—1830. W Polsce Odrodzonej najważniejsze: Bellona, kwartalnik od 1918; Broń Pancerna, miesięcznik; Lekarz Wojskowy, mies. od 1920; Łączność, mies. od 1927; Przegląd Artyleryjski, mies. od 1923; Prz. Historyczno-Wojskowy, kwart. od 1929; Prz. Intendencki, kwart. od 1926; Prz. Kawaleryjski, mies. od 1924; Prz. Piechoty, mies. od 1926; Prz. Wojskowy, kwart. od 1924; Wiadomości Służby Geograficznej, kwart. od 1927; Wiarus, tygodnik, organ podoficerów; Żołnierz Polski, tygodnik dla szeregowców.

Wojskowe nauki, wiążą się ze sztuką wojenną: filozofja wojny, psychologja w., strategja, taktyka, historja w.; jako pomocnicze n. o broni i balistyka, terenoznawstwo, geografja w., n. fortyfikacji, n. o łączności, n. administracji w., prawo w., medycyna w. i in.

Wojskowe organizacje tajne, odegrały rolę w przygotowaniu wystąpienia polskiego przed wojną światową. Powstawały sporadycznie w różnych zaborach (np. w 1904—5 w Galicji Sprzysiężenie Nieprzejednanych), od 1908 czołową organizacją był Związek Walki Czynnej, utworzony przez Sosnkowskiego (ob.), Sikorskiego (ob.) i in. Na czele stanął Piłsudski (ob.), legalnem uzewnętrznieniem były Strzeleckie Związki (ob.). Równolegle powstała Organizacja Armji Polskiej, uzewnętrzniona jako Strzeleckie Drużyny (ob.), z udziałem kierowniczym Januszajtisa, Bagińskiego Henr., Biskupskiego, Norwida-Neugebauera i in. Na terenie zaboru rosyjskiego powstała w toku wojny Polska Organizacja Wojskowa (P. O. W.), rozszerzona zczasem na cały obszar Polski i skupienia polskie w Rosji, przygotowując wystąpienia zbrojne, prowadząc akcję wywiadowczą i dywersyjną (także od 1917 przeciw okupantom niemieckim). W armji austrjackiej były tajne Polskie Kadry Wojskowe.

Wojskowe przestępstwa, czyny zagrożone karą w kodeksie karnym wojskowym (Rozp. Prez. Rzplt. z dnia 22 marca 1928). Rozróżnia się właściwe p. w., t. j. czyny, które mogą być popełnione jedynie przez osoby należące do siły zbrojnej, np. dezercja, niesubordynacja i t. d. i pospolite p. militarnie kwalifikowane, t. j. zwyczajne przestępstwa popełnione przez wojskowych, np. kradzież. Oprócz kar przewidzianych w kodeksie karnym rosyjskim z r. 1903 zna polski kodeks karny wojskowy karę śmierci przez rozstrzelanie, areszt wojskowy, wydalenie z wojska i degradację.

Wojskowe przysposobienie, ob. Przysposobienie wojskowe.

Wojskowe sądownictwo, sądy wykonujące orzecznictwo karne nad osobami należącemi do siły zbrojnej, względnie w pewnych wypadkach nad osobami cywilnemi (np. w wypadku mobilizacji), ale tylko jeżeli zachodzi wypadek przestępstwa przeciw państwu lub wojsku. Sądy wojskowe w Polsce dzielą się na sądy dla armji lądowej i marynarki. Zorganizowane są trójstopniowo, przyczem dla spraw drobniejszych sądem I. instancji jest sąd rejonowy, dla spraw zaś cięższych sąd okręgowy, wykonujący także orzecznictwo jako sąd odwoławczy od sądów rejonowych. Najwyższy Sąd Wojskowy w Warszawie rozpatruje sprawy odwołań i zażaleń nieważności od sądów niższych instancyj, a w pewnych wypadkach rozstrzyga sprawy szczególnie mu poruczone (np. sprawy wznowienia postępowania). Sądami polowemi są sądy wojskowe, których postępowanie zależnem jest od decyzji właściwego dowódcy, a orzeczenia wydane nie ulegają zaskarżeniu, jedynie wyrok musi być zatwierdzony przez właściwego dowódcę. Sądy doraźne orzekają jedynie o ciężkich przestępstwach zmierzonych przeciw państwu i skazują w razie jednomyślności sędziów jedynie na karę śmierci. Wyroki sądów doraźnych są ostateczne, winny być jednak przedłożone Naczelnemu Wodzowi, jeżeli ma być wykonana kara śmierci. — Materjalne przepisy karno-wojskowe zostały w Polsce zunifikowane w kodeksie karnym wojskowym z r. 1928, opierającym się głównie na dawnym kodeksie rosyjskim karnym dla ludności cywilnej z r. 1903. — Prokuratura wojskowa jest zorganizowaną na zasadzie dekretu Naczelnego Wodza z 19. stycznia 1919 r., na jej czele stoi Naczelny prokurator wojskowy. Sędziowie wojskowi są w wykonywaniu orzecznictwa niezawiśli. Są zorganizowani w odrębny korpus zwany korpusem sądowym. Warunkiem otrzymania nominacji na sędziego wojskowego jest ukończenie wydziału prawa i złożenie specjalnego egzaminu. — Por. Wojskowe przestępstwa.

Wojskowe szkoły, przysposabiają, kształcą, doskonalą i specjalizują oficerów i podoficerów. Przysposobieniu służą w. sz. średnie, w Polsce korpusy kadeckie. Zasadnicze wykształcenie wojskowe dają oficerom zawodowym szkoły oficerskie, zwane w Polsce szkołami podchorążych, oficerom rezerwowym szkoły podchorążych rezerwy, podoficerom zawodowym odpowiednie szkoły centralne lub korpusowe, podoficerom rezerwy szkoły pułkowe. Doskonalą kursy w centrach różnych broni oraz wspólnych, jak w Polsce Doświadczalne Centrum Wyszkolenia i Centrum Wyższych Studjów. Specjalizują szkoły sztabu generalnego (w Polsce Wyższa Szkoła Wojenna), Wyższa szkoła Intendentury, Centralna Szkoła Strzelnicza (złączona z Doświadczalnem Centrum Wyszkolenia), kursy w różnych centrach i t. p. Por. też t. Polska, str. 124 i 129.

Wojskowi trybunowie, ob. Trybunowie.

Wojskowość, dziedzina zjawisk, jak instytucje, wydarzenia, obyczaje, prawa i przepisy, nauki i teorje, odnoszących się do wojska i wojny.

Wojskowy Instytut Geograficzny, powstał w 1918; celem jego jest opracowywanie i wydawanie map dla celów państwowych wogóle, a wojskowych w szczególności. W. I. G. posiada wydziały: triangulacyjny, topograficzny, kartograficzny i opisowy. Wydział triangulacyjny nie mógł rozwinąć dotychczas bardziej owocnej działalności, gdyż ogólne pomiary kraju prze-

kazano w 1919 Ministerstwu Robót Publ. Wydział topograficzny zajmuje się głównie reambulacją (sprawdzaniem w terenie) map odziedziczonych po zaborcach, a kartograficzny wydawaniem map, bądź początkowo drogą kontrreprodukcji, bądź już z uwzględnieniem reambulacji. Te drugie są w skali 1:100.000 i 1:300.000 oraz 1:25.000. Wydział opisowy zajmuje się uzupełnianiem opisami istniejących map dla celów wojskowych. Organem są „Wiadomości Służby Geograficznej" (kwartalnik).

Wojtan Władysław, inżynier pol., ur. 1876, prof. miernictwa na Politechnice lwowskiej, nap. m. i. „Miernictwo, część I." (1926).

Wojtaszek, ob. Długoraj Wojciech.

Wojwodina, ob. Vojvodina.

Wokalisy (z franc. vocalises), ćwiczenia do śpiewu, oparte głównie na samogłoskach.

Wokalizacja (łac.), prawdopodobnie ustalenie (we wczesnem średniowieczu) wymowy hebrajsk. tekstu St. Testamentu zapomocą kresek i kropek; wymowa samogłosek przy mówieniu i śpiewie.

Wokalna muzyka, w przeciwieństwie do m. instrumentalnej muzyka przeznaczona do śpiewu jednogłosowego lub kilkugłosowego jako kwartet wokalny: mieszany, t. j. sopran, alt, tenor, bas i męski, t. j. dwa tenory, dwa basy (baryton i bas).

Wokanda, rejestr spraw, stanowiących przedmiot rozpraw sądowych w danym dniu lub sesji.

Woking, miasto w hrabstwie Surrey (Anglja), nad rz. Wey, przy kolei: Londyn—Southampton z 26.423 mieszk., instytutem orjentalnym z muzeum.

Wola, dyspozycja do dążeń czyli do pragnień i postanowień. W kompletnym procesie wolicjonalnym można rozróżnić: 1-o motyw czyli pobudkę przy uczuciach, względnie wyobrażeniach i wybór w procesie myślowym, w którym należy rozstrzygnąć czy tak czy inaczej postąpić. Np. wychodzę na spacer, zaczyna padać deszcz, co mnie gniewa (afekt). Chcę wrócić do domu. Uprzytamniam sobie, że pokój mój nie jest jeszcze ogrzany; wolę nie wracać. Rozważam (proces umysłowy) czy należy wracać czy wstąpić do kawiarni. Decyduję się na to drugie (wybór); 2-o sam akt chcenia, postanowienia, pragnienia, połączony z uczuciem napięcia; 3-o działanie dowolne, będące urzeczywistnieniem tego, czego chcemy, które może być działaniem wewnętrznem (np. procesem umysłowym) albo zewnętrznem (np. ruchem, czynem). W procesie niezupełnym wypadają pewne części. Przez częste powtarzanie, które prowadzi do przyzwyczajeń, brak poszczególnych części motywów, w szczególności procesów myślowych. Jeżeli działaniu dowolnemu stoją na drodze przeszkody oraz istnieje bezpośrednie przygotowanie do spełnienia w., to mówimy o dążeniu; jeżeli ich niema, mówimy o pragnieniu, pożądaniu; mówimy o życzeniu, jeżeli urzeczywistnienie wydaje się obecnie lub wogóle niemożliwe. W przypadku, w którym brak jasnych motywów, mówimy o popędzie wzgl. instynkcie. Zdania psychologów są podzielone na temat, co jest istotniejsze w tworze psychologicznym, na który składają się wyobrażenia, afekty, akty woli, oraz które z tych elementów są pierwotne, a które wtórne. Kierunek w psychologji, który traktuje w. jako akt, nie dający się dalej rozłożyć, nazywa się woluntaryzmem (ob.).

Wola, nazwa wielu wsi na ziemiach polskich, pochodząca z czasów kolonizacji na prawie niemieckiem, kiedy to osadom świeżo lokowanym dawano na kilka lat wolność (wola, lgota) od danin (stąd W., Wólka, Wolica, Lgota i t. p.).

Jedną z takich W. jest obecne zach. przedmieście Warszawy, gdzie od 1575 odbywały się elekcje królów i gdzie w obronie szańca poległ 6. IX. 1831 bohaterską śmiercią gen. J. Sowiński.

Wola Justowska, wieś tuż na zach. od Krakowa, 4,5 km od dworca kolej. w Krakowie, między prawym brzegiem Rudawy a płn. zboczami Sikornika, Lasu Wolskiego i Panieńskich Skał z 698 mieszk. i ogrodnictwem. W., pierwotnie Wola Chełmska, zawdzięcza nazwę obecną znanemu historykowi i sekretarzowi Zygmunta Starego Justowi Ludwikowi Decjuszowi († 1567), który nabył W. i zbudował tu dla siebie istniejący do dziś piękny renesansowy pałac.

Wola ostatnia, ob. Ostatniej woli rozporządzenie, Kodycyl, Testament.

Wolan Andrzej (Andreas Volanus), pol. pisarz kalwiński, słynny polemista, (ok. 1530—1610), jako sekretarz królewski za Zyg. Augusta, Stefana Batorego i Zygmunta III. używany do ważnych nieraz misyj dyplomatycznych, poseł sejmowy. Z pism, głównie łacińskich, ważniejsze: „De libertate politica seu civili" (1572, II. wyd. 1582, przekład pol. 1606, przedruk 1859), pisma polemiczne przeciw Skardze i jezuitom, Socynowi i arjanom, „Nowochrzczeństwo czyli zwierciadło wiary i pobożności Nowochrzczeńców" (1586, toż po łac.), „Apologia ad calumnias et convitia sectae se falso Jesuites vocantis" (1587) i i., „Meditatio in Epistolam Divi Pauli Apostol. ad Ephesios..." (1592), „Oratio sive consilium de bello contra Turcos movendo" (1604), „De Principe et propriis ejus virtutibus" (1608). Monografja Balińskiego (1843).

Wolant (z franc.), 1. lekki powozik bez budy. 2. Kierownica w samochodzie.

Wolarz (greck. Bootes), gwiazdozbiór nieba południowego, zawierający jasną gwiazdę 1-ej wielkości (α) Arktur, barwy pomarańczowej.

Wolastonit, minerał, krzemian wapnia o składzie: $CaSiO_3$, występuje w jednoskośnych tabliczkowatych lub pryzmatycznych kryształach, lub w skupieniach ziarnistych i promienistowłóknistych, barwy białej, żółtawej lub czerwonej. Tw. 4.5—5, c. wł. 2.8—2.9. Jest to minerał kontaktowy, występujący w wapieniach (Banat, Pargas w Finlandji), w bombach na Wezuwjuszu, czasem także w skałach wylewnych (Santoryn, Kaiserstuhl).

Wolborka, lewoboczny dopływ Pilicy, długi 55 km. Wypływa pod Tuszynem wpobliżu źródeł Neru, płynie pod Wolborzem i Tomaszowem Maz.

Wolborz, osada miejska w pow. Piotrków (woj. łódzkie), nad rz. Wolborką, 7,5 km od stacji Baby, 14 km na płn.-wsch. od Piotrkowa z 2.248 mieszk., handlem, młynami i tartakami. W. jest starym grodem, stanowiącym od XII. w. uposażenie biskupów kujawskich i ich letnią rezydencją (do 1818).

Wolbrom, miasto w pow. Olkusz (woj. kieleckie), nad rz. Pokrzywianką lub Wolbromką (do Przemszy), przy kolei: Kielce—Strzemieszyce z 7.392 mieszk., fabr. wyrobów gumowych, naczyń emaljowanych, młynami, tartakami, gorzelnią i handlem ziemiopłodami. Miasto (pierwotnie Wolwram) powstało w 1321.

Wolcner Oktawjan (von Wolkner, Wolzner i i.), architekt z XII. w. z rodziny flamandzkiej osiadłej w Krakowie, powołany do budowy kościoła św. Szczepana w Wiedniu, który budował w l. 1144—1167. Z budowy jego pozostał fronton główny, wieże i chór kościoła.

Wolcot John, satyryk ang., jako poeta zwany Peter Pindar, (1738—1819), autor słynnego eposu satyryczno-komicznego przeciw Jerzemu III.: „Lousiad" (1787) oraz przeszło 60 pism polityczno-satyrycznych z l. 1778—1808. Wyd. zbior. 1794—1801 i 1816, 5 t.

Wole (ingluvies), wypuklina przełyku u ptaków. Komórki wola złuszczające się ze śluzem stanowią pokarm młodych gołębi; u owadów rozszerzenie przełyku.

Wole (łac. struma), u człowieka chorobliwe powiększenie się gruczołu tarczykowego, zdarza się częściej u kobiet, występuje w niektórych okolicach nagminnie. Mieszkańcy okolic górzystych bywają częściej dotknięci w., jak mieszkańcy nizin. Właściwa przyczyna nieznana, doszukiwano się jej w składzie wody do picia i w braku jodu w pożywieniu. Powiększenie może dotyczyć gruczołu jako całości lub tylko jego części, zdarzają się też dobrotliwe i złośliwe (raki) guzy tarczycy. Nawet małe w. lecz usadowione pod mostkiem mogą wywołać znaczne objawy uciskowe tchawicy (duszność) oraz doprowadzić do porażenia strun głosowych (chrypka) przez ucisk na odpowiednie nerwy. W. wpływają też na krążenie krwi. Starano się zapobiec w. przez używanie soli t. zw. jodowanej, t. j. zawierającej drobne przymieszki jodu, wyniki nie są dotychczas pewne. Należy unikać jodu, jeśli przy w. stwierdza się objawy choroby Basedowa. Jeśli w. uciska tchawicę lub wywiera zły wpływ na krążenie, należy je operacyjnie usunąć, przyczem część gruczołu się zostawia, gdyż zupełny brak gruczołu tarczowego i gruczołów przytarczycznych wywołuje choroby: obrzęk śluzakowaty oraz tężyczkę.

Wole oko, 1. w budownictwie: okrągłe okno w ścianie szczytowej, dachu budynku lub w kajucie okrętowej; 2. w kucharstwie: jajo t. zw. sadzone.

Wolentarjusz, wolentarz, ochotnik, służący bez żołdu, ob. tom 13, str. 120.

Wolert Władysław, pol. pisarz i pedagog, * 1890, główne dzieło: „Demokracja i kultura" (1930), najobszerniejsza praca polska o zagadnieniach oświatowych, olbrzymi zbiór informacyj o zagranicznym ruchu oświatowym. Ożeniony z Zofją, córką Adolfa Dygasińskiego, zbiorowe wydanie pism tegoż przygotował do druku i opatrzył komentarzem krytycznym (wydawnictwo nieukończone).

Wolf, 1. Friedrich August, niem. filolog staroż., (1759—1824), od 1783 prof. w Halle, starał się w książce „Prolegomena ad Homerum..." (1795, 3 wyd. 1884) obalić wiarę w jednolitość Iljady i Odysei, a przedstawić je jako dzieła większej ilości rapsodów. Wydał wielu autorów starożytnych oraz napisał szereg dzieł filologicznych, jak np. ważną „Enzyklopädie der Philologie" (1831; 2 wyd. 1845).

2. Rudolf, astronom szwajc., (1816—1893), od 1847 dyr. obserw. w Bernie, 1850 prof. i dyr. obs. w Zurychu, napisał: „Hb. der Mathematik, Physik, Geodäsie u. Astronomie" (1869—72, 2 t.) i in.

H. Wolf.

3. Hugo, kompozytor austrj., (1860—1903), umarł w obłąkaniu, mistrz pieśni, napisał operę komiczną „Der Corregidor" (1896), uwerturę „Penthesilea", muzykę do Ibsena „Fest auf Solhaug", kwartet smyczkowy, a przedewszystkiem cykle genjalnych pieśni, odznaczających się niezwykłą harmonją, głębokiem uczuciem i pierwiastkiem deklamacyjnym do słów E. Mörikego, Goethego; śpiewnik włoski, hiszpański i in.

4. Max, astronom niem., ur. 1863, zbudował 1879 prywatne obserwatorjum w Heidelbergu, 1896 prof. w Heidelbergu i dyr. obserwatorjum astrofiz. W. odkrył na drodze fotograficznej b. wiele planetoid i mgławic. Napisał: „Die Entdeckung und Katalogisierung von kleinern Nebelflecken durch die Photographie" (1901), „Die Milchstrasse" (1908) i in.

5. Friedrich, pisarz niem., * 1888, oprócz poezyj, nowel („Der Sprung durch den Tod", 1925, „Kampf im Kohlenpott", 1928) i pism popularno-lekarskich, napisał dramaty: „Der arme Konrad" (1924), „Kolonne Hund" (1927) i głośne (także w Polsce) „Cyankali" (1929).

Wolf-Ferrari Ermanno, kompozytor włoski, * 1876, dyrektor konserwatorjum w Wenecji, znany z kilku oper: „Le donne curiose" (1903), „Naszyjnik madonny" (1908), „Sly" (1927) i in. Napisał nadto chór „La vita nuova", muzykę kameralną i fortepianową.

Wolfenbüttel, miasto okręg. w Brunświku (Niemcy), nad rz. Oker z 18.479 mieszk., zamkiem z XVII. w., domem Lessinga, dużą bibljoteką i archiwum oraz przemysłem. Od 1267

nazywała się od W. jedna linja książąt brunświckich, którzy do 1754 przeważnie tu rezydowali. 29 czerwca 1641 pobili tu Szwedzi wojsko cesarskie.

Wolfenstein Alfred, poeta niem., * 1888, przodownik ekspresjonizmu, w l. 1919—20 wydawał roczniki „Die Erhebung", pisał poezje i dramaty, tłum. Shelleya i Verlaine'a.

Wolff, 1. Józef, pol. księgarz-wydawca i publicysta, (1862—1910), studja prawne w uniw. warsz., lipskim i paryskim, współwłaściciel firmy wydawniczej Gebethner i Wolff, redaktor naczelny „Tygodnika Illustrowanego".

2. Józef, historyk pol., um. 1900, członek Akademji Umiej. w Krakowie. Napisał: „Senatorowie i dygnitarze w. ks. litewskiego w l. 1386—1795" (1885), „Ród Gedymina" (1886), „Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV. w." (1895), „Żyd ministrem króla Zygmunta" i in.

3. Christian, bar. (od 1745), niem. matematyk i filozof, (1679—1754), od 1717 prof. w Halli, 1723 oskarżony o kacerstwo i zmuszony do opuszczenia kraju, dostał następnie katedrę w Marburgu, skąd Fryderyk W. powołał go ponownie do Halli. Najwybitniejszy przedstawiciel filozofji oświecenia w Niemczech. W dziełach niemieckich, tłumaczonych równocześnie na język łaciński, rozwinął, wychodząc od Leibniza, system czysto racjonalny. Dzieła: „Vernünftige Gedanken von den Kräften des menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauch in der Erkenntnis der Wahrheit" (1712), „Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen" (1719), „Vern. Ged. von der Menschen Tun und Lassen zur Beförderung ihrer Glückseligkeit" (1720), „Vern. Ged. von den Wirkungen der Natur" (1723), „Vern. Ged. von den Absichten der natürlichen Dinge" (1724), „Vern. Ged. von den Teilen der Menschen, Tiere und Pflanzen" (1725).

4. Benda (Bernhard), publicysta niem., (1811—1879), w r. 1825 założył w Berlinie księgarnię, w r. 1849 ajencję telegraficzną (W. — a biuro telegr.).

5. Pierre, dramatopisarz franc., * 1865, autor naturalistycznych sztuk obyczajowych: „Leurs filles" (1891) i i., sentymentalnych sztuk obyczajowych: „Le secret de Polichinelle" (1903) i i., głębiej ujętego dramatu psycholog. „Marionettes" (1910) i komedyj: „Les ailes brisées", (1920), „L'école des amants" (1923) i i.

6. Theodor, dziennikarz niem., * 1868, od 1887 współprac., od 1906 redaktor naczelny „Berliner Tageblattu", pisał też powieści, dramaty i pisma polityczne („Pariser Tagebuch", 1908, „Spaziergänge", 1909, „Vollendete Tatsachen", 1918).

Wölfflin, 1. Eduard, von, szwajc. filolog staroż., (1831—1908), prof. w Zurychu, Erlangen, od 1880 w Monachjum, zasłużył się około historycznych badań języka łacińskiego i wydań pisarzy łac. Wydawał „Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik" (1884 nn.) i brał udział jako kierownik w opracowaniu „Thesaurus linguae latinae".

2. Heinrich, szwajc. historyk sztuki, * 1864, 1893 prof. w Bazylei, 1901 w Berlinie, 1912—1925 w Monachjum, następnie w Zurychu. Napisał: „Renaissance u. Barock" (1888, IV. wyd. 1926), „Die klassische Kunst. Einführung in die italienische Renaissance" (1899, VII. wyd. 1924), „Die Kunst A. Dürers" (1905, V. wyd. 1926), „Kunstgeschichtliche Grundbegriffe" (1915, VI. wyd. 1923) i in. Znaczenie dzieł W. polega na zwróceniu uwagi na stronę formalną dzieła sztuki, a nie na historyczną i ikonograficzną.

Wolfgang, święty, patron Ratyzbony, (924—994), nauczyciel w katedrze trewirskiej, benedyktyn, misjonarz wśród Węgrów, fundator wielu kościołów i klasztorów, wychowawca Henryka II.

Wolfke, 1. Ludomir, matematyk pol., ur. 1882, prof. Politechniki w Warszawie, wykłada geometrję wykreślną. Nap. „Zasady teorji perspektywy" (1927).

2. Mieczysław, fizyk polski, ur. 1883, studja zagranicą, od 1914—1922 wykładał w Zurychu różne działy fizyki, 1922 objął katedrę fizyki w Politechnice Warszawskiej, ogłosił szereg prac naukowych, wydał: „Zasady teorji ciepła" (1924), od 1932 członek Pol. Ak. Um.

Wölfling Leopold, nazwisko przyjęte przez byłego arcyksięcia Leopolda Ferdynanda, (ur. 1868), po zrzygnowaniu w 1902 z praw i tytułu arcyksiążęcego. Napisał: „Erinnerungen" (1920), „Habsburger unter sich. Freimütige Aufzeichnungen eines ehemal. Erzherzogs" (1921).

Wolfram W., pierwiastek metaliczny, występujący w przyrodzie wyłącznie pod postacią związków. Do minerałów, zawierających w. należą: szelit, wolframit. Z produktu naturalnego przez stopienie z sodą otrzymuje się wolframian sodowy Na_2WO_4, z którego działaniem kwasu solnego powstaje kwas wolframowy H_2WO_4. Związek ostatni redukuje się węglem drzewnym w 1300—1400° do wolframu metalicznego. W. jest metalem barwy szarej, o c. wł. 19,10, topi się w 3380°, c. at. 184,0. Jest bardzo odporny na działanie odczynników chemicznych, ulega jednakowoż stopionym alkaljom. W. używa się przedewszystkiem do wyrobu nici metalowych w żarówkach elektrycznych, poza tem do fabrykacji elektrod, kontaktów elektrycznych, termoelementów, do powlekania innych metali (wolframowanie). Wielkie zastosowanie znalazły również stopy w. Odkryty został 1784. Ob. też Wolframu stopy, Wolframu związki.

Wolfram Jan Szczepan, filol. klas., (1824—1870), nauczyciel gimn. św. Marji Magdaleny w Poznaniu, potem prof. Szkoły Głównej i uniwersytetu w Warszawie, autor prac z zakresu łatynistyki oraz tłumacz Plautusa (4 komedje) i Juwenalisa.

Wolfram z Eschenbach, najwybitniejszy epik średniogórnoniem., (ok. 1170 — ok. 1220), ze stanu rycerskiego, w l. 1202—17 na dworze landgrafa turyngskiego Hermanna, napisał główne swe dzieło „Parzival" (1200—10) oraz niedokończony „Willehalm" na tle podania karolińskiego a na podstawie oprac. franc. Nadto fragmenty „Titurel" i pieśni. „Parzival" i „Titurel" druk. najpierw 1477, później długo zapomniany, uznany ponownie ok. 1750, oceniony w pełni dopiero od wyd. kryt. Lachmanna

(1833, VI. wyd. 1926). Przekłady niem. Simrocka (VI. wyd. 1883), San Marte (1873), W. Hertza (V. wyd. 1911). Monografje: San Marte (t. j. Alb. Schulz), III. wyd. 1886, 2 t.; G. Weber, tom I, 1928.

Wolframit, minerał, izomorfowa mieszanina wolframianu żelaza i manganu, w zmiennych stosunkach $(Fe, Mn)WO_4$, tworzy jednoskośne, pryzmatyczne kryształy, jak i ziarniste skupienia barwy brunatno-czarnej, o połysku zbliżonym do metalicznego. Tw. 5—5,5, związany zwłaszcza ze złożami cyny, występuje czasem również w szczelinach trachitu (Felsöbanya). W. wydobywa się dla otrzymania związków wolframu i do wyrobu stali wolframowej.

Wolframowa stal, ob. Żelaza stopy.

Wolframu stopy odznaczają się twardością i odpornością na działanie kwasów. Do najważniejszych należą t. zw. ferrowolfram i rozmaite gatunki stali wolframowej używane do wiercenia (ob. Żelaza stopy). Twardość zawdzięczają powyższe stopy zawartości węglików wolframu WC i W_2C, podobnie zresztą jak i inne s. w., jak walramit, diamonit, toran, wolumit, elmaryd i t. d. Są bardzo cenione ze względu na twardość równą twardości diamentu. Do wyrobu przewodów elektrycznych używa się platynoidu; stop niklowy o zawartości 18 lub 48% wolframu opiera się dobrze działaniu kwasu siarkowego. Niezwykłą odpornością na działanie kwasów odznacza się stop, zawierający obok wolframu, żelazo, nikiel i chrom.

Wolframu związki. Głównem źródłem otrzymania z. w. jest wolframian sodowy $Na_2WO_4 + 2H_2O$ (ob. Wolfram), używany do napajania tkanin i drzewa, celem zabezpieczenia od pożaru. Analogiczne sole cynkowa lub barowa znane są w handlu pod nazwą bieli wolframowej. Działaniem kwasów ulegają powyższe związki rozkładowi z wydzieleniem żółtego kwasu wolframowego H_2WO_4; kwas wolframowy przechodzi za ogrzaniem do 300° w cytrynowo-żółty bezwodnik WO_3, stosowany w ceramice jako farba żółta. Zapomocą elektrolizy lub redukcji wodorem stopionych wolframianów alkalicznych można otrzymać cały szereg barwnych związków wolframu, o rozmaitym składzie chemicznym. Ze względu na metaliczny połysk noszą one nazwę bronzów wolframowych. Z kwasem fosforowym daje wolframian sodowy sole dwóch kompleksowych kwasów fosforo-wolframowych, stosowanych jako odczynniki na alkaloidy i mocznik.

Wolfsbergit (błyszcz miedziano-antymonowy), minerał, siarkosól miedzi o składzie: $Cu_2Sb_2S_4$, występujący w rombowych kryształach, lub nieregularnych skupieniach barwy szarej, aż do czarnej, nieraz z pstremi nalotami. Tw. 3,5. Znany z Boliwji, Harzu i t. d.

Wolgast (Wołgoszcz), miasto na Pomorzu pruskiem, w okręgu Greifswald, nad rz. Pianą z 7.196 mieszk., portem i przemysłem. W l. 1295—1478 było miasto stolicą osobnej dzielnicy pomorskiej, 1648—1815 należało do Szwecji.

Wolgemut (Wohlgemut) Michael, malarz niem., (1434—1519), główny mistrz szkoły frankońskiej, nauczyciel Dürera, twórca ołtarzy snycerskiej roboty z malowanemi skrzydłami (z pomocą czeladników). Główne dzieła: 4 skrzydła z dziejami Chrystusa (1465, Monachjum), ołtarz kośc. P. Marji w Zwickau (1479) ze scenami z życia Chrystusa oraz ołtarz kaplicy Hallerowskiej w kośc. św. Krzyża w Norymberdze. W. rysował też projekty drzeworytów.

Woli oświadczenie, w prawie cywilnem zachowanie się, z którego wynika chęć zawiązania stosunku prawnego.

Wolicki Teofil, arcybiskup gnieźn. i pozn., (1767—1835), nauki w Warszawie, Wilnie i Rzymie, pomocnik Albertrandiego przy porządkowaniu bibljoteki królewskiej, stolicę arcybisk. otrzymał 1828.

Wolin (niem. Wollin), wyspa u wejścia do zalewu Szczecińskiego, tworząca z wyspą Usedom (Uznojm) osobny okręg (Pomorze pruskie), ma 248 km² i 17.000 mieszk. Od Usedomu dzieli ją Świnia, od lądu zaś cieśnina Dievenow. Miasto W., położone nad cieśn. Dievenow i połączone 3 mostami z lądem ma 4.723 mieszk. Jest to starożytny Julin, w średniowieczu jedno z największych i najmożniejszych miast pomorskich, od 1140 siedziba biskupa, znane już w X w., głównie dzięki częstym odwiedzinom wikingów. W l. 1648—1721 należał W. do Szwecji.

Woliński Adolf, architekt pol., (1821—1895), pracował w Warszawie, wybudował tamże liczne domy, pałac Zamoyskich na Nowym Świecie (pod kierunkiem H. Marconiego) i pałac w Chrobrzu. W l. 1859—1861 prof. Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie.

Wolker Jiří, poeta czeski, (1900—1924), bardzo uzdolniony liryk o silnym tonie społecznym, wydał zbiory: „Gość w dom" (1922, przekład pol. Kaz. i Stan. Alberti, 1927) i „Ciężka godzina" (1924).

Wollaston William Hyde, ang. fizyk i chemik, (1766—1828), wynalazł kriofor, gonjometr, zajmował się badaniem własności platyny i palladu.

Wollo, księstwo w Abisynji ze stolicą Dessie, własność rodowa obecnego cesarza Ras Tafari.

Wolmar (łot. Valmiera), miasto w Inflantach (Łotwa), nad rz. Inflancką Aa, przy kolei: Ryga—Walk z 8.342 mieszk.

Wolna miłość, współżycie mężczyzny z kobietą bez zawarcia związku małżeńskiego.

Wolna scena, ob. Freie Bühne.

Wolna Wszechnica Polska w Warszawie, wyższa uczelnia (o charakterze szkoły akademickiej), powstała 1906 jako Towarzystwo Kursów Naukowych ze składek publicznych, 1919 przekształcona, otrzymała dzisiejszą nazwę. Wydziały: Matematyczno-przyrodniczy, humanistyczny, nauk politycznych i społecznych, pedagogiczny, szereg odpowiednich zakładów. Przy niej też istnieje Szkoła Dziennikarska i Studjum pracy społeczno-oświatowej.

Wolne gminy, gminy kościelne wolnomyślne, protestanckie, które się oderwały od krajowych zarządów kościelnych; początek dał im ruch Przyjaciół protestanckich (Przyjaciół światłości) z r. 1841. Znane tylko w Niemczech.

Wolne miasta, miasta niemieckie, które począwszy od r. 1226 podlegały bezpośrednio królowi (cesarzowi, a nie panom terytorjalnym. (Kaiserliche Städte, *Reichstädte*, w przeciw. do *Landstädte*). Faktycznie równorzędną grupę stanowiły dawne miasta *biskupie*, których ludność wywalczyła sobie wolność (właściwe w. m., „*Freie Städte*"). — W. m., rządzone zrazu przez królewskich urzędników, uzyskiwały zczasem coraz większą niezależność i siłę oraz reprezentację w Reichstagu. — W w. XVIII. większość w. m. utraciła swą wolność, po 1815 utrzymały się tylko Brema, Hamburg, Lubeka i Frankfurt, który przypadł 1866 Prusom, trzy zaś pierwsze przystąpiły jako samodzielne jednostki do Związku płn.-niem., potem do Rzeszy. — Por. też *Hanza*.

Wolne Miasto Gdańsk, ob. Gdańsk.

Wolne Miasto Kraków, ob. Krakowska Rzeczpospolita. Por. też t. Polska (Dzieje, Epoka porozbiorowa).

Wolne państwo irlandzkie, ob. Irlandzkie wolne państwo.

Wolni łucznicy, ob. Francs-archers.

Wolni strzelcy, ob. Francs-tireurs.

Wolnomularstwo (franc. Franc-Maçonnerie, ang. Freemasonry, niem. Freimaurerei), ogół tajnych kiedyś związków, które mają pracować dla wyższych, czysto ludzkich celów nad wewnętrznem udoskonaleniem i uszczęśliwieniem jednostki i całej ludzkości. Działalność W. opiera się jedynie na rozumie i na tych ideałach religijnych, na jakie zgadzają się wszyscy ludzie, bez względu na wyznanie. Stąd łączy w. ludzi bez względu na dzielące ich normalnie różnice stanu, narodowości, rasy, religji czy dążeń politycznych. W. jest dzisiaj związkiem jawnym, jednak jego bezwyznaniowość, kult natury oraz właściwe cele okryte niekiedy tajemnicą, a wkraczające niejednokrotnie bezprzecznie w dziedzinę nietylko etyczną, ale i polityczną, społeczną i gospodarczą, budzą pewną nieufność w jego działalność. Członkowie w. w poszczególnych krajach zrzeszeni są w *lożach*, któremi rządzi loża naczelna zw. *Wielką Lożą* lub *Wielkim Wschodem*. Na czele W. Loży stoi w. mistrz, a obok niego *Wielka Rada Urzędników*. W zgromadzeniu W. L. biorą udział przedstawiciele poszczególnych lóż. Każda loża nosi symboliczną nazwę, rządzi nią *mistrz loży*. W czasie posiedzeń l. noszą jej członkowie oficjalny strój wolnomularski, wykonując czynności w myśl przepisanego rytuału. Loże masońskie nosiły dawniej ogólną nazwę *lóż świętojańskich*, przybraną od czczonego przez nich patronu św. Jana Chrzciciela; zwano je także *niebieskiemi*, od koloru wstęgi, wstęgi orderów i obszywki fartuchów. W w. świętojańskiem odróżniano trzy stopnie braci (członków): ucznia, czeladnika i mistrza. Zczasem powstały loże o nowych rytuałach, o 4 do 95 stopniach wtajemniczenia. Zaprowadziło je w. szkockie (zwane także *czerwonem*, od noszonego koloru) w dzień św. Andrzeja, i stąd loże nazywają się l. *szkockiemi* lub św. *Andrzeja*. Przyjmowano do lóż tylko ludzi pełnoletnich, o dobrej opinji, niezależnych majątkowo. Jeden z masonów zalecał kandydata na posiedzeniu loży mistrzowi i braciom; mistrz wyznaczał 3 braci śledzicieli, którzy przez 4 tygodnie śledzili kandydata i badali jego stosunki oraz położenie materjalne. Jeśli ci dali opinję przychylną, musiało za kandydata ręczyć 2 braci; wówczas wpisywano nazwisko kandydata w księdze budowniczej (protokołów), a na sesji przegłosowywano jego przyjęcie, wrzucając do urny: za — kule białe, przeciw — czarne; wybór musiał być jednomyślny. Jeśli któryś z braci oddał gałkę czarną, mógł ją w pewnych warunkach mistrz loży zamienić na białą. Jeśli czarnych gałek było więcej, lecz w mniejszości, odkładano przyjęcie kandydata na tyle lat, ile było cz. gałek. W razie większości cz. gałek, nie przyjmowano kandydata nigdy do w. Po przyjęciu kandydata zostawiano mu 2 tygodnie czasu na zapoznanie się z rytuałem loży; po upływie tego terminu składał kandydat *przysięgę* i podpisywał ustawy. Odbywało się to ze specjalnym ceremonjałem na posiedzeniu loży, gdzie dopiero po przejściu 3 prób (3 podróży po sali zgromadzeń: 1) z ostrzem szpady na odsłoniętej piersi, 2) pod sklepieniem dobytych szpad, złożonych na krzyż, 3) wystawiano kandydata na srogość wszystkich żywiołów przyrody) otrzymywał fartuszek i białe rękawice, odznaki przynależności do w.; wówczas wyjawiano mu również rozpoznawczy znak masoński. Równie uroczyście odbywała się ceremonja przyjęcia do loży czeladników i mistrzów.

W. powstało we wczesnem średniowieczu; początków dopatrują się badacze w bractwach murarskich w Londynie, które 24. VI. 1717 zjednoczyły się w W. Lożę i wybrały w. mistrza (stąd nazwa i znaki rozpoznawcze). Stąd rozpowszechniły się loże na całym świecie, lecz ich działalność i tajemniczość wywołała represje. Papież Klemens XII. wyklął 1738 w., a po nim szereg papieży, zabroniono organizowania w. w Neapolu 1731, Polsce 1734, Holandji 1735 i Francji 1737; natomiast Fryderyk W. wspierał rozwój w. Dziś w. rozpowszechnione jest na całym świecie; liczy ono ok. 30.000 lóż z ok. 4,500.000 członków. W r. 1921 W. Loże Francji, Belgji, Holandji, Włoch, Portugalji, Turcji, Nowego Jorku, Szwajcarji, Hiszpanji, Luksemburga i Wiednia wyłoniły „Międzynarodowe Zjednoczenie Wolnomularskie" z siedzibą w Genewie. Najważniejszemi lożami dziś działającemi są: ang. Wielka Loża i franc. Grand Orient de France. — W *Polsce*, mimo edyktu z 1734, rozwijało się w. importowane z Francji; odgrywało wielką rolę w czasach Stanisława Augusta, wojen napoleońskich i Królestwa Kongresowego. Wiele wybitnych osobistości należało do w. Badanie dziejów w. polskiego jest dopiero w stadjum początkowem. Najważniejsze prace: Załęski St.: O Masonji w Pol. od r. 1728—1822, wyd. 2. (1908); Małachowski-Łempicki St.: „W. Europy i Ameryki" (1928); tegoż: Wykaz polskich lóż wolnomularskich oraz ich członków w l. 1738—821 poprzedzony zarysem w. polskiego i ustroju Wielkiego Wschodu Narodowego Polskiego (1929); tegoż: „W. na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1776—1822. Dzieje i materjały" (1930).

Wolnomyśliciel, pierwotnie zwolennik światopoglądu deistycznego, zczasem każdy człowiek oświecony, wypowiadający się przeciwko wszelkim religjom. W wielu państwach istnieją związki w., najsilniejszy z nich w Z. S. R. R., t. zw. „Związek bezbożników". — W *Polsce* istnieje „Polski Związek Myśli Wolnej"; organ: „Wolnomyśliciel Polski".

Wolnopłatkowe, poddział roślin dwuliściennych, ob. Choripetala.

Wolnościowe kary, najważniejszy środek represyjny w prawie karnem. Kary te odbywa się w więzieniach lub w przymusowych domach pracy. W nowoczesnem prawie karnem unika się stosowania krótkich kar wolnościowych jako nie prowadzących do celu, a stara się natomiast o wprowadzenie w ich miejsce grzywien lub obowiązku pracy. — Por. Kara, Więziennictwo.

Wolność, w rozumieniu *codziennem* jest to stan niezależności od zewnętrznego przymusu. W *polityce* oznacza niezależność państwa i grup obywateli od samowoli jednostek i ich podporządkowanie woli zbiorowej społeczeństwa. Milcząco przyjmuje się, że ta wola zbiorowa jest lepsza, bardziej celowa i rozsądniejsza niż pojedynczych jednostek. — W *filozofji* w. woli rozważa się z punktu widzenia metafizycznego, psychologicznego i etyki. *Indeterminizm* dowodzi niezależności woli od każdego zewnętrznego przymusu, tak, że człowiek może dowolnie w każdej chwili decydować o swem postępowaniu. *Determinizm* zwalcza podobny pogląd. — W. w sensie *psychologicznym* polega na niezależności od przyczyn zewnętrznych. Według niektórych myślicieli w miejsce pobudek zewnętrznych występują wewnętrzne, między sobą przyczynowo powiązane, warunkujące w sposób konieczny nasze postępowanie („mogę działać jak chcę, ale nie mogę chcieć tak, jakbym chciał"), dlatego można mówić o *determinizmie psychologicznym*. W. *moralna* polega na możliwości działania zgodnie z obowiązkiem, mimo że nie odpowiada to naszym życzeniom i woli. Wychowanie i rozumowanie prowadzą do opanowania woli, wymaganego od człowieka kulturalnego.

Wolność mórz, ogólna zasada prawna wyznawana przez narody żeglujące i polegająca na wolności żeglugi. Zasadę w. m. postawił po raz pierwszy 1625 Grotius (ob.). Znalazła ona później wyraz w wielu traktatach międzynarodowych.

Wolność, równość, braterstwo, hasła rewolucji franc., ob. Francja, Dzieje.

Wolność woli, ob. Wolność.

Wolny handel (ang. free trade), w ścisłem znaczeniu handel międzynarodowy nie skrępowany cłami ochronnemi. System wolno-handlowy dąży do usunięcia ograniczeń przywozowych i pobierania ceł tylko wynikających z motywów fiskalnych, a nie ochronnych. System ten przyjęła w r. 1860 Anglja, a porzuciła dopiero w r. 1931. W szerszem znaczeniu w. h. oznacza wolność zarobkowania. *Szkoła wolnohandlowa* w nauce ekonomji żądała usunięcia wszelkich państwowych zakazów krępujących swobodę pracy i inwestycji kapitału. Zapatrywanie to głosili fizjokraci i angielscy klasycy ekonomji. Przed wojną światową pozostawała gospodarka światowa pod przemożnym wpływem teorji wolno-handlowej, w okresie jednak powojennym państwa wprowadzają coraz ostrzejszą ochronę celną rodzimego przemysłu, hołdując w ten sposób t. zw. *teorjom protekcjonistycznym*. — Por. Liberalizm i Manchesterska szkoła.

Wolny kościół w wolnem państwie, ob. Kościół wolny w wolnem państwie.

Wolny port, port, który leży poza granicą celną i nie podlega kontroli celnej. Nowoczesne w. porty powstały w Livorno (1547), Neapol (1633), Wenecja (1661) etc. W Anglji, w Ameryce nigdy nie było w. portów. Obecnie miejsce wolnych portów zajmują istniejące w szeregu portów strefy wolno-cłowe, w których można składać towar bez opłaty celnej.

Wolnych Polaków Związek, patrjotyczna organizacja założona ok. 1820 przez Heltmana i Piątkiewicza, a rozwiązana i rozbita przez Nowosilcowa w 1825.

Wolof (*Djolof*), rolniczy i pasterski szczep Sudańczyków z franc. Senegalu (ok. 450.000 głów); zajmują się też handlem, słyną jako złotnicy, mieszkają w warownych wsiach i miastach, są chrześcijanami lub mahometanami.

Wolontarjusz (lub *wolentarjusz*, z franc.), ochotnik, żołnierz, który z własnej chęci wstąpił do wojska; praktykujący w jakimś zawodzie bez wynagrodzenia. O „wolentarzach" w dawnej Polsce ob. t. 13, str. 120.

G. J. Wolseley.

Wolseley Garnet Joseph, wódz ang., (1833—1913), w wojnie krymskiej był inżynierem, jako pułkownik brał udział 1860 w oblężeniu Pekinu, 1873/4 generał major. Od 1878 gubernator Cypru, później Natalu i Transvaalu, ukończył wojnę z Zulusami. W 1882 za sukcesy w Egipcie mianowany baronem. W 1885 nie udała mu się odsiecz Chartumu i ratunek Gordona. 1894 feldmarszałek, 1895—1900 naczelny wódz armji angielskiej.

Wolsey Thomas, kardynał i arcybiskup Yorku, (1474—1530), wychowanek Oxfordu, 1514 arcybiskup Yorku, 1515 kardynał i lord-kanclerz Anglji. W 1518 papież mianował go legatem a latere i udzielił wielkich pełnomocnictw. W. zgromadził w swym ręku dwa biskupstwa i liczne dobra kościelne, tak, że jego dochody równały się dochodom koronnym. 1521 wypowiedział

wojnę Francji sprzymierzywszy się z cesarzem; 1525 zawarł pokój z Francją i naodwrót wypowiedział 1528 wojnę cesarzowi. 1529 obalony przez Henryka VIII. za to, że nie potrafił przeprowadzić rozwodu króla z Katarzyną. Oskarżony o zdradę państwa zmarł w drodze do Londynu jako więzień królewski.

Wolsk, miasto okręg. w obwodzie Dolnej Wołgi (Rosja), na górzystym brzegu Wołgi z 30.063 mieszk., muzeum, przemysłem i handlem zbożem.

Wolska Maryla z Młodnickich (pseud. D-m o l, I w o P ł o m i e ń c z y k), poetka pol., (1873—1930), wydała: „Symfonja jesienna" (1901), „Thème varié" (1901), „Święto słońca" (1903), „Z ogni kupalnych" (1905), „Swanta, baśń o prawdzie" (1907), „Dziewczęta" (1910, nowele, późniejsze nowele w „Lamusie" M. Pawlikowskiego), „Dzbanek malin" (1929, poezje, najcelniejsze jej dzieło). Charakterystykę ob. t. 13, str. 240.

Wolski, 1. Tomasz Stanisław, słynny podróżnik pol., (1700—1736), w r. 1726 odbył pielgrzymkę do Jerozolimy, walczył przeciwko Turkom na morzu Śródziemnem (przez papieża Benedykta XIII. mianowany admirałem) i na Węgrzech. Podróże po Europie, Azji i Afryce opisał p. t.: „Illustris peregrinatio Jerosolimitana" (1737, III. wyd. 1764).

2. Mikołaj, pisarz pol., (1762—1802), bibljotekarz Chreptowicza, szambelan Stan. Augusta, wydał m. i.: „Mowa zawierająca uwagi nad pierwiastkowymi dziejami świata" (1784), „Dwie Nocy czyli rozmyślania o artuce gwiazdarskiej" (druk. 1804, wiersz); przekłady „Wesela Figara" Beaumarchais (1786), „Nocy" Younga i „Georgików" Wergilego.

3. Konstanty, pedagog pol., pijar, (1762—1810), w r. 1798 otworzył w Warszawie Instytut edukacyjny, poczem opuścił stan duchowny i ożenił się, od r. 1809 członek warsz. Tow. Przyj. Nauk, wydał m. i.: „Nauka początkowego czytania, pisania i rachowania" (1811, liczne wyd.), „Rozprawa o ważności ustanowienia i wprowadzenia po szkołach książek elementarnych" (1809), przekład „Zairy" Voltaire'a (1801).

4. Kalikst, podróżnik pol., (1816—1884), brał udział w powstaniu listopadowem, na emigracji we Francji był korektorem w drukarni, później jako inżynier wybudował tamę morską w Dieppe i opracował projekt kolei żelaznej między Bordeaux i Besançon, z powodu przekonań socjalistycznych wydalony, udał się w r. 1852 do Ameryki, od r. 1860 w kraju jako inżynier dróg bitych. Wydał m. i.: „Do Ameryki i w Ameryce" (1876), „Poland, her glory, her sufferings, her overthrow" (1883), „La Russie juive" (1887).

5. Ludwik, pol. statystyk i ekonomista, (1819—1885), 1860—62 wykładał statystykę i ekonomję w instytucie rolniczo-leśnym w Marymoncie. Dzieła jego rozproszone są po czasopismach, najważniejsze: „Położenie topograficzne kraju" (Dziennik Powszechny, 1831), „O ludności i jej ruchu" (tamże, 1850), „Przemysł fabryczny i rękodzielny, historja wystaw przemysłu krajowego" (Korespondent Gazety War., 1851); w encykl. S. Orgelbranda w t. 24 opracował: „Ogólna statystyka Królestwa Polskiego".

6. Włodzimierz, poeta pol., (1824—1882), należał do „cyganerji" warszawskiej i był jednym z najbardziej typowych jej przedstawicieli, po r. 1863 osiadł w Belgji. Znany głównie jako autor tekstów do oper Moniuszki: „Halka" (1847 i 1857) i „Hrabina" (1860), napisał nadto m. i. poemat „Ojciec Hilary", „Opowiadania i powieści" (1852—58), „Domek przy ulicy Głębokiej" (1859, 3 t.), „Poezje" (1859, 2 t.), „Śpiewy powstańcze" (1863, z nutami), „Promyki" (1866, nowe poezje liryczne).

7. Edward, aktor pol., (1834—1921), występował od r. 1871 najpierw w Poznaniu, następnie w Warszawie. Grywał role kochanków lirycznych, później role komiczno-charakterystyczne.

8. Stanisław, malarz pol., (1859—1894), kształcił się u Gersona w Warszawie, u Matejki w Krakowie i w Monachjum. 1892 popadł w chorobę umysłową. Malował sceny rodzajowe i historyczne, głównie wojskowe z epoki napoleońskiej. Główne dzieła: „Rekonesans", „Pocztyljon", „Polowanie", „Spowiedź wśród śniegu", „W czasie wojny" i i.

9. Wacław, poeta pol., (1867—1928), napisał: „Burza" (1891—92), „Wzloty na Parnas" (1902, profile duchowe poetów współczesnych), „Nieznanym" (1902, poezje), „Powieść tajemna" (1908, poezje), „Ballady tatrzańskie" (1908), „Wczasy Kosowskie" (1910, poemat), „Arcana" (1911), „Mare tenebrarum" (1912) i i.

Wolski-Dunin, 1. Paweł, biskup poznański, um. 1546, początkowo poświęcił się karjerze świeckiej i doszedł aż do urzędu kanclerza w. kor. 1538, owdowiawszy został księdzem i nawet biskupem poznańskim (1544).

2. Piotr, biskup płocki, syn poprz., (1530—1590), nauki pobierał w Padwie. 1560 posłował do Madrytu w sprawie sum neapolitańskich i przebywał tam lat 10. Po powrocie został 1574 podkanclerzym, 1576 kanclerzem w. kor. i biskupem przemyskim. Jego kolegą w sprawach kancelarji był podkanclerzy Zamoyski. W. znał się specjalnie na sprawach Prus książęcych. Wkrótce złożył swą godność kanclerza i dostał 1577 biskupstwo płockie.

Wolski-Półkozic Mikołaj, marszałek w. kor., (ok. 1549—1630), wychowany na dworze Maksymiljana II. i arc. Karola styryjskiego razem z późniejszymi cesarzami Rudolfem II. i Maciejem, podróżował po Niemczech, Belgji, Francji, Hiszpanji i Włoszech. W trzech pierwszych bezkrólewiach zwolennik kandydatury austrjackiej. 1574 miecznik kor., 1576 opuścił Polskę i przebywał jako przeciwnik Batorego na dworze cesarskim, mianowany podczaszym cesarskim. Za Zygmunta III. powrócił do Polski, stając się wkrótce zausznikiem królewskim. W 1600 marszałek nadw.; na własną rękę w Krzepicach i wraz z królem w Krakowie zajmował się w tym czasie gorliwie alchemją, popierał znakomitego alchemika Sędziwoja. W 1603 ufundował na Bielanach pod Krakowem klasztor kamedułów. W czasie rokoszu Zebrzydowskiego był regalistą. Używany do częstych poselstw zagranicznych podpisał w 1613 w Wiedniu przymierze polsko-austrjackie, za co został marszałkiem w. kor. Wysoce wykształcony interesował się też naukami przyrodniczemi, sztukami plastycznemi i muzyką. On też jeden z pierwszych Polaków był propagatorem przemysłu krajowego opiekując się hutami w Krzepicach.

Wolski las, park miejski na zach. od Krakowa, między górą Św. Bronisławy, Wolą Justowską i Bielanami, rozłożony pięknie na wzgórzach, o powierzchni 323 ha. Jest to las po części szpilkowy, po części liściasty, któremu nadają charakter parku liczne (ogólna długość 14 km) i doskonale utrzymane ścieżki i aleje. Znajdują się tu zwierzyniec z fauną krajową i bażantarnia. Od zach. łączy się W. z Panieńskiemi Skałami, od wsch. z Sikornikiem.

Wolskowie, staroitalski (umbryjski albo oskijski) szczep nad rzeką Liris (Garigliano). Ich wojny z Rzymianami trwały prawie 200 lat; W. zostali podbici, a Antium 338, Anxur 329, wreszcie Sora 303 zamienione zostały na kolonje. — Ich język, w którym zachował się jeden napis, zbliżony był do umbryjskiego.

Wolsztyn, miasto powiat. w woj. poznańskiem, położone między 2 jeziorami przy kolei: Zbąszyń—Leszno i W.—Poznań, 80 km na płd.-wsch. od Poznania z 4.124 mieszk., młynami, tartakami, browarem, kotlarniami miedzi, fabr. maszyn, mebli, mydła, pantofli oraz handlem ziemiopłodami. Miastem jest W. od XV. w.

Wolt, ob. Elektryczne jednostki, Elektryczny potencjał.

Wolta, miasto, ob. Volta.

Wolta w muzyce, ob. Volta. — W jeździe konnej jeżdżenie kółek o średnicy 6 kroków, celem wyrobienia zwrotności u konia. — Przy grze w karty zręczne ułożenie kart w dowolnym porządku podczas tasowania.

Wolta Górna (franc. Haute-Volta), kolonja we Franc. Afryce Zach., obejmuje krainy wewnątrz łuku Nigru, na pln. od Dahomeju, Togo oraz Wybrzeża Złotego i Kości Słoniowej, a ma 370.000 km² i 3,240.147 mieszk. Stolicą jest W a g a d u g u, inne ważne osady: Gana, Bobo-Diulasso, Dedugu, Dori, Say i Fada N'Gurma. Osobną kolonją jest W. od 1919.

Woltametr.

Woltametr, przyrząd składający się z naczynia szklanego lub metalowego z elektrodami, przeznaczony do pomiaru natężeń prądów elektrycznych na podstawie praw elektrolizy. Do naczyń szklanych wstawiamy dwie elektrody, w metalowych anodą jest metal naczynia, jako elektrolitu używa się soli tego metalu, z którego zrobiona jest anoda. Masa wydzielonych na katodzie jonów jest proporcjonalna do iloczynu z czasu przepływu prądu i natężenia tegoż, więc mierząc dokładnie czas i ważąc katodę przed i po przepływie prądu obliczamy natężenie prądu. Prąd o natężeniu 1 ampera wydziela w 1 minucie 67,09 mgr srebra.

Woltamper, iloczyn z napięcia i natężenia prądu podaje w jednostkach zwanych watami energję mierzoną w joulach, a dostarczoną w jednej sekundzie, czyli w. mierzy dzielność prądu elektrycznego.

Wolter, ob. Voltaire.

Woltomierz (w o l t m e t r), ob. Elektryczne przyrządy miernicze.

Woltyże, ćwiczenia zręczności na koniu żywym, wykonywane w jeździe, należące do szkoły kawalerzysty, a przedewszystkiem artysty cyrkowego. Również wyraz używany na określenie ćwiczeń zręczności na koniu gimnastycznym w gimnastyce niemieckiej.

Woltyżerowie, w wojsku francuskiem od 1804 r. kompanje wyborcze ze zwinnych, dobranych ludzi, przeznaczone do walki w luźnym szyku.

Woluntaryzm (z nowołac. „nauka o woli"), nazwa, służąca na oznaczenie wszystkich teoryj filozoficznych, które przyjmują jako najważniejszą zasadę wolę. W. p s y c h o l o g i c z n y (W. Wundt) uważa wolę za centralną funkcję życia duchowego, nie dającą się sprowadzić do innych funkcyj psychicznych. W. m e t a f i z y c z n y (Schopenhauer, E. v. Hartmann) uważa byt zewnętrzny oraz jego procesy za objektywizowanie się woli, którą traktuje jako istotę bytu.

Woluta (cz. ś l i m a c z n i c a), zdobnicza forma architektoniczna, o kształcie spiralnego zwoju, występująca w kapitelach, konsolach i innych członach architektonicznych.

Wolverhampton, miasto w Staffordshire (Anglja), przy kolei: Wellington—Birmingham ze 135.200 mieszk., kopalniami węgla i żelaza oraz znacznym przemysłem metalurgicznym, maszynowym i chemicznym.

Wolverton, miasto w Buckinghamshire (Anglja), przy kolei: Londyn—Rugby z 14.052 mieszk.

Wolzogen Ernst, bar., pisarz niem., * 1855, zręczny i dowcipny nowelista i komedjopisarz, napisał m. i. nowele: „Um 13 Uhr in der Christnacht" (1875), „Erlebtes, Erlauschtes und Erlogenes" (1892), „Das dritte Geschlecht" (1899), powieści: „Die tolle Komtess" (1889), „Der Erzketzer" (1911, 2 t.) i i., komedje: „Das Lumpengesindel" (1892, na tle życia współcz. bohemy berlińskiej) i i. W r. 1901 założył w Berlinie t. zw. Überbrettl (nadscenka, kabaret). W ostatnich swych utworach jest przeciwnikiem rewolucji i antysemitą. Wybór dzieł 1923, 6 t.

Wołchow, rzeka w Rosji, długa 220 km, wypływa z jez. Ilmeń, a uchodzi do jez. Ładogi, żeglowna w całym biegu. Należy do systemu kanałowego Wyżno-Wołoczeskiego.

Wołczańsk (Wowcza), miasto w okręgu Charków na Ukrainie, nad rz. Wołczą (dopływ Dońca) z 13.006 mieszk., muzeum i przemysłem rolniczym.

Wołczyn, miasteczko w pow. Brześć n. B. (woj. poleskie), nad rz. Pulwą, 11 km od stacji

kolej.: Łyszczyce, na płn.-zach. od Brześcia z 190 miesz. i młynami. Od 1744 należał W. do ks. Mich. Czartoryskiego, kanclerza litewskiego, w 1732 przyszedł w pałacu tutejszym na świat Stan. August Poniatowski.

Wołek zbożowy (Calandra granaria L.), ryjkowiec, zawleczony ze zbożem ze wschodu, wyrządza wielkie szkody w zbożu, zwłaszcza chowanem wilgotno. Beznożna, biała larwa z brunatną głową zjada wnętrze ziarna i przepoczwarcza się w niem. Zapobiega się jego wystąpieniu przez przewietrzanie składów i skrapianie podłóg wapnem lub zboża dwusiarczkiem węgla.

Wołga (tatar. Itil, Atel; staroż. Rha), największa rzeka Europy, długa 3.694 km. Wypływa na wyżynie Wałdajskiej, 228 m nad poz. morza, płynie ku wsch. przecinając w górnym biegu szereg jeziorek (m. i. Wołgo), od Kazania zmienia kierunek na płd. Od Niżnego Nowogrodu aż do Stalingradu ciągnie się wzdłuż prawego brzegu rzeki pasmo wzgórz, podczas gdy lewy brzeg jest nizinny. Poniżej Stawropola omija W. 212 km długim łukiem (S a m a r s k a j a Ł u k a) pasmo wzgórz Wołżańskich (góry Sziguli). Poniżej Stalingradu zwraca się rzeka ku płd.-wsch. i dzieli na szereg ramion (m. i. Achtuba). Uchodzi 115 km poniżej Astrachania 110 km szeroką deltą (6.565 km²) do morza Kaspijskiego. Pod Twerem ma rzeka 200 m, pod Niżnym Nowogrodem 850 m, poniżej ujścia Oki do 1.500 m, poniżej ujścia Kamy do 2.500 m, a przy ujściu ok. 8 km szerokości. Najważniejsze z pośród 132 dopływów są: Sełiżarowka, Twerca, Mołoga, Szeksna, Kostroma, Unża, Wietługa, Kama i Samara (z lewego) oraz Oka, Sura i Swiaga (z prawego brzegu). Dorzecze W. ma 1,459.000 km², spławna jest W. na 3.685 km, żeglowna na 3.431 km (od Rżewa). Koło Syzrania prowadzi rzeka średnio 9.890 m³ w sek. Górna W. jest wolna od lodów przeciętnie 193—209, dolna 215—256 dni. W 1925 kursowało na W. 1.420 parowców i 3.165 innych statków o pojemności 2.256.000 tonn. Główne porty nadrzeczne: Astrachań, Stalingrad, Niżny Nowogród i Rybińsk. Bieg rzeki jest dzięki małemu spadkowi (273 m) spokojny i równomierny, jedynie na wiosnę zdarzają się groźne powodzie. Kanały Maryjsko-Wyszno-Wołoczeskie i Tyszwińskie łączą W. z Bałtykiem, a kanał Dźwiński z morzem Lodowatem Płn. Od 1926 są prowadzone prace nad budową kanału łączącego W. z Donem. Wielkie znaczenie ma W. również ze względu na bogactwo rybostanu (w 1926 wyłowiono 429.460 tonn).

Wołgi Dolnej obwód, utworzony w 1928 z dawnych gubernij: Astrachań, Saratow i Stalingrad wraz z autonom. obszarem Kałmuków i republ. Wołżańskich Niemców, ma 328.791 km² i 5,342.541 miesz. Stolicą jest S a r a t o w.

Wołgi Środkowej obwód, utworzony z b. gubernij: Orenburg, Penza, Samara i Uljanowsk w 1928, ma 235.325 km² i 7,030.508 miesz. Stolicą jest S a m a r a.

Wołkońskij Piotr, feldmarszałek ros., (1776—1852), od 1797 adjutant następcy tronu Aleksandra, 1801 generał-adjutant, 1810 był jednym z organizatorów generalnego sztabu rosyjskiego, od 1812 uczestnik wojen z Napoleonem, był szefem sztabu Aleksandra I., należał do najzaufańszych i nieodstępnych jego towarzyszy. Przez cara Mikołaja mianowany ministrem dworu i feldmarszałkiem.

Wołkowysk, miasto powiat. w woj. białostockiem, nad rz. Wołkowyją (do Rosi), przy kolei: Białystok—Baranowicze i Mosty—Czeremcha z 11.100 miesz. Posiada cegielnie, garbarnie, fabr. korków, narzędzi roln., krochmalu i wódek, młyny i odlewnię żelaza oraz handel ziemiopłodami. W. jest starym grodem ruskim, do XVII. w. był znacznem i zamożnem miastem.

P o w i a t W. ma 3.892 km² (w tem 50,1% ról i 25,1% lasów) oraz 115.261 miesz. (68,7% Polaków).

Wołoczyska, miasteczko na Wołyniu ukraińskim, w okręgu Płoskirów, stacja graniczna kolei: Żmerynka—Lwów naprzeciw Podwołoczysk z 6.751 miesz.

Wołodarsko-Tołstowskij, miasteczko w gub. Brjańsk (Rosja) z 10.080 miesz.

Wołodźko Wacław, ob. Sabi-bej.

Wołogda, dopływ rz. Suchony w płn. Rosji.

Wołogda, miasto w obwodzie Północnym (Rosja), nad r z e k ą W., przy kolei: Leningrad—Wiatka z 56.816 miesz., kremlem i katedrą z XVI. w. Obok Archangielska największy ośrodek handlu i przemysłu (skórny, maszynowy, gorzelnie) płn. Rosji. Do 1478 należała W. do Nowogrodu W.kiego, a przed założeniem Petersburga była ważną stacją handlową na drodze Moskwa—Archangielsk. W l. 1870—1929 była W. stolicą gubernji.

Wołomin, miasto w pow. Radzymin (woj. warszawskie), 98 m nad poz. morza, przy kolei: Warszawa—Tłuszcz, 17 km na płn.-wsch. od stolicy z 6.248 miesz., hutą szklaną, fabr. maszyn roln. i łóżek, odlewnią żelaza, młynami, tkalnią i elektrownią. Letnisko podwarszawskie.

Wołosi, częściowo zlatynizowana, dawna ludność tracka i słowiańska Rumunji, zwłaszcza jej północnych partyj, o charakterze pasterskim; w XVI. w. ciągnęli Karpatami aż do Morawy. Nazwa W. spotykana często w dziejach dawnej Polski, por. Wołoskie chorągwie, Wołoskie wsie.

Wołoski język, ob. Rumuński jęz. i lit.

Wołoski szlak, jeden z trzech szlaków tatarskich (Czarny, Kuczmański i W.; por. Szlaki) prowadził z koczowisk Budziaku, z nad limanu białogrodzkiego, prawym brzegiem Dniestru, od Jahorlika, działem wodnym Dniestru i Prutu, koło źródeł Rusawy i Żwanu; w granice polskie wkraczali Tatarzy w Halickiem w okolicach między Kołomyją i Czerwonogrodem i tu dzielili się na mniejsze hordy, które rozlewały się w całej wschodniej części woj. ruskiego, zapędzając się nieraz aż po Lwów.

Wołoskie chorągwie, lekka jazda bez uzbrojenia ochronnego, zaciągana przez Polskę od XVI. w. z mieszkańców Wołoszy. Po reformie 1717 r. weszły w. ch. w skład chorągwi przedniej straży.

Wołoskie wsie, w dawnej Rzeczypospolitej wsie lokowane na prawie wołoskiem. Osadnikami byli przeważnie Wołosi, przybywający do Polski. Najwięcej w. w. było w województwie ruskiem u podnóża Karpat.

Wołość (włość), wiejskie okręgi administracyjne w Rosji, obejmujące po jednej lub kilka wsi, zastąpione w 1925—29 przez rajony, będące połączeniem kilku w., a zarazem jednostką administracyjną najniższego rzędu.

Wołoszczyzna, kraina w płd. Rumunji, między Alpami Transylwańskiemi i Dunajem od Żelaznej Bramy aż do dolnego Seretu, obniżająca się terasowato ku Dunajowi, ma 76.583 km² i 5,176.000 miesz. W. jest w lwiej części niziną zasłaną osadami młodego trzeciorzędu i czwartorzędu. Kotlina wołoska dzieli się na wyższą, na zach. leżącą M a ł ą W. (Oltenja) i wsch. W i e l k ą W. (Muntenja, stąd Multany). Na płd. i wsch. od stolicy B u k a r e s z t u rozciąga się żyzny, lessem pokryty step Baragan, natomiast górskie obszary płn. W. są lesiste, tu także udają się szlachetne gatunki winnej latorośli. Odwadniają W. rzeki: Szyl, Aluta, Argeș, Dâmbovița, Jalomița z Prahovą i i. (do Dunaju). K l i m a t ma W. ostry z upalnemi i suchemi latami. Rumuńska ludność wyznaje prawosławie. Z kopalin posiada W. sól, węgiel brun., gaz ziemny, a w pierwszym rzędzie naftę (głównie nad rz. Prahovą). W rolnictwie przeważa uprawa kukurydzy i pszenicy.

Wołoszczyzna Mała, ob. Wołoszczyzna.

Wołoszyn, płn.-wsch. odnoga Tatr Wysokich, od Krzyżnego do doliny Białki, wysoka 2.080 m.

Wołoszynowski Juljan, współcz. poeta i powieściopisarz pol., wydał: „Okulary" (poezje), „O Twardowskim synu ziemianki, obywatelu piekieł, dziś księżycowym lokatorze powieść" (1927, 2 t., powieść liryczna), „Potęga snu" (1928, opowieści poetyckie prozą), „Słowacki" (1928, powieść biograficzna), „Rok 1863" (1931, powieść historyczna, o odrębnej konstrukcji i wprowadzająca nową treść do literackiego opracowania motywu). Ob. tom 13, str. 250. Nadto recenzje teatralne w warsz. „Gazecie Polskiej".

Wołowe oczko, ptak, ob. Strzyżyk.

Wołowiec, szczyt (2.065 m) w Tatrach Zach.

Wołowski, 1. Ludwik, ekonomista pol., (1810—1876), 1831 kapitan artylerji i wicereferendarz stanu, potem sekretarz poselstwa w Paryżu, gdzie osiedlił się na stałe. Razem z Faucherem wydawał od 1834 czasopismo „Revue de legislation et de jurisprudence"; 1839 prof. ekonomji polit. w Wyższej Szkole Sztuk i Rzemiosł w Paryżu. 1848 członek konstytuanty w Paryżu, należał do demokratów umiarkowanych. 1855 członek Akademji Nauk Moralnych i Politycznych. 1871 poseł do izby prawodawczej, 1876 senator. Szereg prac w języku francuskim.

2. Michał, pisarz pol., (1851—1900), dziennikarz (od r. 1870), powieściopisarz („Dziwni", 1874, „Cyganiątko", 1885, „Jasne i ciemne obrazki", 1885, „Dzieci Warszawy", 1888, i i.) i dramaturg („Trefniś i lutnista", 1884, „Towarzysz pancerny", 1895, i i.).

Wołożyn, miasto powiat. w woj. nowogródzkiem, nad rz. Wołożynką (lewy dopływ Iłłoczy), 16 km od stacji: Horodźki (kolej: Lida—Mołodeczno) z 4.070 miesz. Młyny, garbarnie i handel ziemiopłodami.

P o w i a t W. sąsiadujący od wsch. z Białorusią ma 3.545 km² i 98.511 miesz. (68% Polaków).

Wołów (niem. Wohlau), miasto powiat. na Dolnym Śląsku (Niemcy), przy kolei: Wrocław—Głogów, nad rz. Jezierzycą z 5.863 miesz. i zamkiem piastowskim. W l. 1497—1517 i 1654—75 był W. stolicą osobnego księstwa, mającego 1.299 km².

Wołyń, kraina na pograniczu Polski i Ukrainy, przedzielona na 2 niemal równe części granicą tych państw. Jest to kraina graniczna pomiędzy wyżynnym grzbietem Podola a niziną poleską, ta jego przejściowość powoduje m. i. brak ściśle się dających określić granic, które też zmieniają się w szczegółach ciągle w miarę rozwoju granic administracyjnych. Swoją odrębność jako jednostka geograficzna zawdzięcza W. głównie sieci rzecznej, obejmuje on bowiem obszary położone w dorzeczu prawobocznych dopływów Prypeci, z tem tylko odchyleniem, że dolne biegi tych rzek należą już do Polesia.

Jako obszar przenikania się wzajemnego 2 zupełnie odmiennych od siebie typów krajobrazowych, posiada W. krajobrazy bardzo różnorodne i urozmaicone. W. jest ogólnie biorąc wyżyną, pochylającą się ku płn., ale niejednostajnie, widzimy bowiem na niem szereg garbów, grzęd i dolin ciągnących się naogół w kierunku równoleżnikowym, w poziomach 200—250 m. Pod względem budowy geologicznej mamy tu dalszy ciąg płyty czarnomorskiej, tylko skały archaiczne nie występują nigdzie na powierzchni. Podstawę całego W. stanowi płyta kredowa, przykryta w części płd. sarmatem i lessem, a w części płn. przez dyluwjum. W czasach górnokredowych został W. strzaskany uskokami, dzięki czemu w wielu miejscach spotykamy na powierzchni andezyty, anamezyty i in. Przejście od wyżyny Podolskiej, której płn. granicę tworzy t. zw. dział Awratyński (ob.) do obszaru W. dokonuje się niemal niepostrzeżenie, dopiero na płn. od górnego Horynia powierzchnia kraju podnosi się coraz wyżej, aż z wysokości miejscami 400 m przenoszącej, urywa się i spada potężnym 200-metrowym progiem Woroniaków i gór Krzemienieckich (góra Bony, 400 m) ku kredowej nizinie wierzchowisk Ikwy i Styru. Płn. krawędź tej niziny tworzy drugie wybitne, ponad 300 m wysokie wzniesienie, zwane pasmem Pełczańsko-Mizockiem, a zbudowane z margli kredowych i trzeciorzędowych, spoczywających na trzonie paleozoicznym. Na płn. i zach. od tego pasma ciągnie się kraina pagórkowata, kredowo-lessowa, przecięta szerokiemi dolinami rzek, wzniesiona ponad 200 m, a szeroka ok. 40 km. Dalej zaczyna się płaszczyzna równina, w znacznej mierze zalesiona, zaliczana już do Polesia wołyńskiego, które odgranicza od właściwego Polesia pasmo moren czołowych płn. W., za którem zaczynają się już jednolite przestrzenie poleskich bagien. Moreny te spo-

wodowały odchylenie dolnego biegu rzek wołyńskich (Turji, Słochodu, Styru, Horynia, Uborci i Uszy) ku wsch. Rzeki te nie płyną naogół w kierunku równoleżnikowym, równoległe do pasm wzniesień, lecz przedzierają się przez wyniosłe ich grzędy wąskiemi dolinami przełomowemi.

Kopalin za wyjątkiem materjałów budowlanych (andezyty, bazalty) i glinki kaolinowej (Korzec) nie posiada W. zupełnie, głównem jego bogactwem są rozległe lasy i naogół żyzne gleby. Klimat posiada W. zbliżony raczej do kontynentalnego, choć cały kraj leży jeszcze na zach. od izoamplitudy 25°, stanowiącej wsch. granicę klimatu morskiego. Opadów rocznie ma W. 550—600 mm.

Dzieje. Jak wskazuje nazwa grodu W., wzniesionego w zaraniu dziejów nad Bugiem (przy ujściu Hucrwy), W. zamieszkały przez wsch.-słowiański szczep Wołynian, obejmował pierwotnie również obszary na zach. od Bugu, czyli t. zw. Grody Czerwieńskie. Po podbiciu wsch. Słowiańszczyzny przez Warego-Rusów wszedł W. w orbitę wpływów Kijowa, odgrywając równocześnie doniosłą rolę, dzięki swemu pomostowemu położeniu między dorzeczem Wisły i Dniepru, gdyż przez W. biegła jedyna droga z Polski do Kijowa. W czasach rozbicia dzielnicowego Rusi stał się W. samodzielnem księstwem ze stolicą we Włodzimierzu. Od połowy XI. w. panowali tu Mścisławicze, którzy zawładnęli zczasem również Haliczem. Do szczytu potęgi doszło księstwo halicko-włodzimierskie za czasów Daniela Romanowicza, który nawet koronował się w 1254 na króla. Rozwój jego państwa hamowała tylko niewola tatarska, od której wyzwolili je dopiero Polacy i Litwini, dzieląc po 1340 te księstwa między siebie. Kazimierz Wielki w walce z Lubartem Giedyminowiczem zdołał opanować oprócz Halicza również Bełz, Chełm, Włodzimierz i Łuck, a więc cały zach. W., jednak zaraz po śmierci Kazimierza Wlkiego Litwini odebrali Polsce Włodzimierz i Łuck. W. staje się od tego czasu, nawet po unji polsko-litewskiej jabłkiem niezgody i przedmiotem sporów, wlokących się przez całe panowanie Jagiełły i Kazimierza Jagiellończyka do czasu Unji Lubelskiej (1569), kiedy to dobrowolnie przyłączył się do Korony i utworzył jedno z jej województw, które dzieliło się na powiaty: łucki, włodzimierski i krzemieniecki, sięgało zaś swemi granicami nieco na wsch. od średniej Słuczy. W. był podówczas krajem potężnych fortun magnackich (Ostrogskich, Koreckich, Zasławskich, Sanguszków, Czartoryskich, Wiśniowieckich, Zbaraskich i in.), zarazem jednak roił się od drobnej szlachty, słynnej z obskurantyzmu i ślepego przywiązania do złotej wolności. W 2 i 3-im rozbiorze zagarnęła W. Rosja, tworząc zeń gubernję, która nie objęła wprawdzie skrawków włączonych w 1772 do Galicji, obejmowała natomiast część dawnej ziemi Chełmskiej (Luboml, Ratno), a na wsch. Owrucz i Żytomierz, należące dawniej do woj. kijowskiego. Gubernja wołyńska, mająca przed wojną 71.852 km² i (1910) 3,846.500 mieszk., została w traktacie ryskim (1921) zmniejszona o połowę na rzecz Polski (obecne wojew. wołyńskie), tak, że miała przed 1924, w którym została zniesiona przy nowym podziale Ukrainy, 31.082 km² i 1,958.954 mieszk., dzieliła się zaś (1921—24) na powiaty: Owrucz, Stary Konstantynów, Zasław, Zwiahel i Żytomierz (stolica). — Por. Wołyńskie województwo.

Wołyńska gorączka (febris wolhynica), choroba, która się pojawiła podczas wojny światowej w Rosji i Francji. Zarazek nieznany, prawdopodobnie przenoszą ją wszy. Po 3-tygodniowym okresie wylęgania choroby występują dreszcze oraz 2-dniowa gorączka, która zjawia się w odstępach mniejwięcej 5-dniowych, poczem objawy słabną i następuje wyleczenie. Objawy: osłabienie, bóle w mięśniach łydek, biegunka, czasem żółtaczka. Rokowanie dobre.

Wołyński, 1. Artur, historyk pol., (1844—1893), studjował na uniwersytetach w Francji i Włoszech, gdzie osiadł na stałe po 1864. Zasługą jego jest zorganizowanie muzeum Kopernika przy uniwersytecie w Rzymie. Znaczną część prac W. rozprószona jest w czasopismach; do najważniejszych należą: „Kopernik w Italji czyli dokumenta italskie do monografji Kopernika" (1873), „Relazioni di Galileo Galilei colla Polonia, Nuovi documenti inediti del processo di Galileo Galilei illustrato..." (1878), „Enegildo Frediani e Girolamo Segato viaggiatori..." (1894), „Girolamo Segato viaggiatore, cartografo e chimico" (1894).

2. Jan, pol. malarz, ilustrator i fotograf artystyczny, (1882—1929), kierował działem ilustracyjnym „Tygodnika Illustrowanego".

Wołyńskie województwo, obejmujące zach. część W., ma (razem z włączonym doń w 1929 pow. Sarny) 35.729 km² i (1931) 2,081.501 mieszk. (58 na 1 km²), w tem 16,5% Polaków. W 1921 liczyło województwo (z pow. Sarny) 1,569.559 mieszk. (z tego 12,2% w miastach), w czem było 16,8% Polaków, 68,4% Rusinów, 10,6% Żydów, 1,7% Niemców i 1,8% (25.405) Czechów. Z wyznań najsilniej reprezentowane było prawosławie (74,2%), dalej idą rzym.-katolicy (11,6%), izraelici (11,5%) i ewangelicy (2,5%). Analfabeci tworzyli 68,8% ludności w wieku od 10 lat. Obecnie (1929/30) posiada województwo 1.473 szkoły powsz. (w tem 102 pryw.) z 2.959 naucz. i 155.742 uczniami. Z pośród tego szkół dwujęzycznych mamy 534, z językiem polskim 1.361, z językiem ukraińskim 530, z niemieckim 36, z żydowskim 45, z czeskim 31. Szkół średnich ogólnokształcących ma województwo 22 z 357 naucz. i 5.373 ucz., seminarjów naucz. 5 z 654 ucz. Czasopism ukazywało się (1929) na terenie województwa 33, w tem 18 polskich, dziennik żaden.

Według danych z 1921 rolnictwem, leśnictwem i hodowlą trudniło się 81% ogółu ludności, przemysłem 7,2%, handlem i komunikacją 6,9%, w służbie publicznej i w wolnych zawodach pracowało 1,9%. Z ogólnej powierzchni 2,816.000 ha na grunty orne wypada (1929) 48,2% (1,357.000 ha), na łąki 12,1%, na pastwiska 5,9%, na sady i ogrody 2,3%, na lasy 21%. Pszenicę uprawia się na

169.200 ha, żyto na 367.100 ha, jęczmień na 115.500 ha, owies na 186.800 ha, grykę na 71.000 ha, proso na 18.100 ha, groch na 18.800 ha, rzepak na 6.300 ha, len na 6.900 ha, konopie na 6.600 ha, chmiel na 1.000 ha, ziemniaki na 133.000 ha, buraki cukrowe na 14.700 ha. Poziom kultury rolnej naogół niski. Z 1 ha zbiera się 11,2 q pszenicy, 10,4 q żyta, 11,6 q jęczmienia, 11,4 q owsa, 95 q ziemniaków i 144 q buraków cukrowych (por. woj. poznańskie). Koni jest (1929) na obszarze województwa 412.141 sztuk, bydła rogatego 613.263, świń 371.784, owiec i kóz 149.607 sztuk. W gospodarce rolnej dominuje własność średnia i wielka. Gospodarstwa karłowate (do 2 ha) zajmują (1921): 1,4% ogólnej powierzchni, małe (2—5 ha): 12,3%, średnie (5—20 ha): 36,5%, większe (20—100 ha): 6,4%, duże (ponad 100 ha): 43,4%.

Miast posiada województwo (1930) 22, gmin wiejskich 106, dzieli się zaś na powiaty: Dubno, Horochów, Kostopol, Kowel, Krzemieniec, Luboml, Łuck, Równe, Sarny, Włodzimierz i Zdołbunów. Stolicą jego jest Łuck. Należy do rzym.-kat. diecezji łuckiej (archidiec. lwowska), tworzy również osobny okręg kuratorjum szkolnego, zaś sąd apelacyjny i dyrekcję pocztowo-telegraficzną posiada w Lublinie.

Wołżańskich Niemców republika, sowiecka republika utworzona w 1918 z części gubernji Saratów i Samara, ma 27.152 km² i 570.371 mieszk., w tem 66% Niemców, 20% Rosjan i 12% Ukraińców. Ludność trudni się głównie rolnictwem. Obszary użytkowe mają 2,564.770 ha, w tem 72% ról, 22% łąk i pastwisk oraz 4% lasów. Stolicą jest Pokrowsk.

Wombat czyli niedołęg tasmański, p. Phascolomys ursinus.

Wombwell, miasto w Yorkshire (Anglja), nad rz. Dove z 19.041 mieszk. i kopalniami węgla.

Wood Henry Evelyn, marszałek ang., (1838—1919), brał udział w wojnie krymskiej, 1883 dowodził wyprawą do Sudanu, od 1903 marszałek; napisał: „From Midshipman to Fieldmarshall" (1906, 2 t.) i in.

Wood Green, miasto w okręgu polic. Londynu, 11 km na płn. od City z 51.940 mieszk.

Woodford, miasto w okręgu polic. Londynu, koło lasu Eppingeńskiego z 21.236 mieszk.

Woods, Lake of the (Leśne jezioro), jezioro na granicy Minnesoty i Kanady z wieloma lesistemi wysepkami, ma 4.770 km² i jest do 9 m głębokie. Do W. uchodzi Rainy River, a rz. Winnipeg River odwadnia je do jez. Winnipeg.

Woollahra, miasto w Nowej Płd. Walji, wsch. przedmieście Sydney, na płd. brzegu Port Jackson z 25.439 mieszk.

Woolwich, dzielnica we wsch. części Londynu, po prawym brzegu Tamizy ze 140.389 mieszk.

Woonsocket, miasto w płn. części stanu Rhode Island (Ameryka płn.) z 53.400 mieszk. (1000 Polaków) oraz przemysłem tekstylnym i gumowym.

Wop', prawoboczny dopływ górnego Dniepru, długi 136 km, uchodzi poniżej Dorohobuża.

Worcell Stanisław, hr., polski socjalista utopijny, (1799—1857), ukończył liceum krzemienieckie, należał na Wołyniu do Towarzystwa Szubrawców, wolnomularstwa i Narodowego Towarzystwa Patrjotycznego. W czasie powstania listopadowego brał udział w walce partyzanckiej na Wołyniu i posłował na sejm. Na emigracji rozwijał ożywioną działalność w Paryżu, Brukseli i Londynie, należał do Węglarstwa Narodowego, Centralizacji Towarzystwa Demokratycznego i Komitetu Centralnego Demokracji Europejskiej. Zetknąwszy się osobiście z Buonarrotim i zaczytując się w współczesnem piśmiennictwie francuskiem, wyrobił w sobie przekonania socjalistyczne i starał się je uzasadnić naukowo w szeregu rozpraw, drukowanych w „La voix du peuple" (1833—34), w „Orle Białym" i „Demokracie Polskim", należał do założycieli organizacji socjalistycznej w Portsmouth „Lud Polski" (1835). Człowiek rzadkiej bezinteresowności i idealizmu, całe życie poświęcił pracy dla ojczyzny. Monografja B. Limanowskiego (1912).

Worcester, 1. stolica hrabstwa W. (Anglja), nad rz. Severn przy kolei: Hereford—Birmingham z 52.000 mieszk., katedrą z XI.—XIV. w., muzeum oraz przemysłem żelaznym, porcelanowym, chemicznym i t. 3 września 1651 pobił tu Cromwell Karola II.

2. miasto w stanie Massachusetts (Ameryka płn.), na zach. od Bostonu ze 193.000 mieszk. (5.000 Polaków), muzeami, bibljotekami, Clark-University (od 1889) oraz znacznym przemysłem bawełnianym, metalowym, maszynowym, skórnym i fabr. fortepianów.

Worcestershire, hrabstwo w zach. Anglji z 1855 km² i 418.000 mieszk. Stolica: Worcester (ob.).

Wordsworth, 1. William, poeta ang., (1770—1850), pod wpływem swej siostry Dorothy i w obcowaniu z przyrodą rozwinął swój własny poetycko-filozoficzny pogląd na świat. Jego wspólnie z Coleridge'em napisane „Lyrical Ballads" (1798, II. wyd. 1800, z przedmową) rozpoczynają romantyzm ang. Stylistyczny wpływ Miltona odzywa się jednak w obu jego wielkich poematach: „The Prelude" (wyd. pośm. 1850, wyd. kryt. 1926, jedna z najpiękniejszych autobiografij psychologicznych w lit. powsz.) i „The Excursion" (1814, epos dydaktyczno-liryczne). Liczne drobne utwory, m. i. „Intimations of Immortality from Recollections of Early Childhood" w zbiorze „Poems" (1807, 2 t.). Mistrzowskie sonety: „The River Duddon" (1820) i „Ecclesiastical Sonnets" (1822). W r. 1843 Poet laureate. Wyd. zbior. 1882—86, 8 t.; 1896 n., 16 t. Monografje: E. Legouis (1896), G. M. Harper (1916, 2 t., II. wyd. 1923).

2. Dorothy, siostra poprzed., poetka ang., (1771—1855), wykazała w „Journals" (wyd. 1897, 2 t.) i „Recollections of a Tour in Scotland" (wyd. 1874) głębokie poczucie natury i oryginalną siłę twórczą. Studja o niej: E. Lee (II. wyd. 1894), C. M. Maclean (1927).

Woreczek nasienny (receptaculum seminis), ob. Receptaculum.

Woreczek zalążkowy, ob. Zalążkowy woreczek.

Worek węgla, nazwa dwu ciemnych miejsc w Drodze Mlecznej w gwiazdozbiorze Krzyża Południowego.

Workington, miasto portowe w Kumberlandji (Anglja), przy ujściu rz. Derwent z 26.471 mieszk., kopalniami węgla oraz przemysłem stalowym, maszynowym i warsztatami okrętowemi.

Workowaty kot (Dasyurus viverrinus), ob. Dasyurus.

Workowce, to samo co torbacze, ob.

Workowce, grzyby, ob. Ascomycetes.

Workowe płótno, tkanina konopna, niebielona.

Worksop, miasto w Nottinghamshire (Anglja) z 23.206 mieszk. i przemysłem.

Wormacja (niem. Worms), miasto okręg. w Hesji (Niemcy), nad rz. Renem, przy kolei: Moguncja—Ludwigshafen z 47.015 mieszk., katedrą Św. Piotra i Pawła z XI. w. (grobowce królów z dynastji salickiej oraz szeregiem innych zabytkowych budowli, muzeum i dużą bibljoteką miejską, posiada poza tem różnorodny przemysł, znaczny handel i port rzeczny. W. stała się już w IV. w. stolicą biskupstwa, będącego od połowy XIII. w. do 1803 księstwem Rzeszy, podobnie jak i miasto było aż do 1801 miastem Rzeszy, w którem odbyło się wiele sejmów (m. i. w 1495 i 1521). Tu zawarto także konkordat wormacki (ob.). W V. w. była W. stolicą Burgundji (Nibelungów).

Wormacki edykt, ob. Religijny edykt.

Wormacki konkordat, ugoda zawarta 1122 między papieżem Kalikstem II. a cesarzem Henrykiem V., na mocy której zakończoną została walka o inwestyturę i cesarz uzyskał prawo do nadawania biskupom lenna, lecz przed ich konsekracją.

Wormditt, miasto w Prusach Wsch., w pow. brunsberskim (Warmja), nad rz. Drwęcą, przy kolei: Królewiec—Olsztynek z 6.063 mieszk., kościołem i ratuszem z XIV. w. oraz przemysłem.

Worms (est. Vormsi), estońska wyspa na Bałtyku, na wsch. od Dagö z 93 km² i 2.550 mieszk.

Worms, miasto, ob. Wormacja.

Worochta, wieś i letnisko nad Prutem, w gminie Mikuliczyn, pow. Nadwórna (woj. stanisławowskie), w sąsiedztwie Jaremcza i Tatarowa, przy kolei: Delatyn—Woronienka, 700 m nad poz. morza z 1.126 mieszk. Stacja klimatyczna i turystyczna w Czarnohorze, ośrodek sportów zimowych.

Worona, 1. prawoboczny dopływ Chopra w Rosji, długi 411 km, uchodzi pod Borysoglebskiem. 2. prawoboczny dopływ Bystrzycy w woj. stanisławowskiem, długi 70 km.

Woroncow, ros. ród szlachecki: 1. Michał Iłarionowicz, hr., (1714—1767), brał wybitny udział w rewolucji pałacowej 1741, w czasach (od 1758) Piotra III. i Katarzyny II. kanclerz państwa.

2. Aleksander Romanowicz, hr., dyplomata ros., (1741—1805), poseł na dworach: austrjackim, angielskim i holenderskim, 1802—1804 kanclerz państwa.

3. Michał Semenowicz, od 1845 książę, generał ros., (1782—1856), brał udział w kampanjach przeciw Napoleonowi I., 1815—1818 dowodził ros. korpusem okupacyjnym we Francji, 1823—1844 gen.-gubernator Noworosji, 1845 poczynił znaczne postępy w podboju i pacyfikacji Kaukazu przez zdobycie twierdzy Szamila, Dargo.

Woroncow-Daszkow Iłarion Iwanowicz, generał ros., (1837—1916) brał czynny udział w podbojach ros. w Azji środk., wojnie turecko-ros. 1877/78. Po zamordowaniu Aleksandra II. zwalczał na czele „świętej drużyny" poczynania rewolucyjne, 1905—1915 namiestnik Kaukazu.

Woroneż, stolica obwodu Czarnoziemnego (Rosja), wpobliżu ujścia (z lewego brzegu) r z e k i W. (490 km) do Donu, przy kolei: Kozłów—Rostów ze 120.017 mieszk., uniwersytetem państwowym (w 1803—1918 w Dorpacie), instytutami naukowemi, 2 muzeami oraz przemysłem maszynowym, chemicznym i rolniczym. Do 1928 był W. stolicą gubernji.

Woroniaki, pasmo wzgórz stanowiące płn. krawędź wyżyny Podolskiej między Bugiem i Ikwą, wysokie do 445 m. Przedłużeniem W. ku zach. są Gołogóry, a od wsch. góry Krzemienieckie. W. oglądane od płn. robią dzięki znacznym deniwelacjom (200 m) istotnie wrażenie gór. Powstanie ich da się wytłumaczyć wygięciem warstw w postaci fleksury i współdziałaniu intensywnej erozji. Wystawione na wpływ wiatrów zach. i płn.-zach. mają W. nieco więcej opadów (700—750 mm) niż sąsiednie niziny i płyta Podolska.

J. P. Woronicz.

Woronicz, 1. Jan Paweł, biskup, poeta i kaznodzieja pol., (1757—1829), jezuita, 1800 współzałożyciel warsz. Tow. Przyj. Nauk, 1808 radca stanu, 1815 biskup krakowski i senator Król. Pol., 1828 arcybiskup warsz. i prymas Król., 1829 koronował ces. Mikołaja I. na króla polskiego. Główne dzieło literackie: „Świątynia Sybilli" (poema historyczne, 1818, II. wyd. poprawne 1828, IV. wyd. 1832, pis. w l. 1795—1800, charakterystykę ob. t. 13, str. 214), nadto napisał m. i.: „Pieśni wiejskie" (1782), „Zjawienie Emilki" (poemat z l. 1800—07), „Hymn do Boga. O dobrodziejstwach Opatrzności dla naszego narodu dziejami wyświadczonych" (1809, nowy przedruk 1919, wyraz idei mesjanistycznej), „Assarmot" (1805, przekłady niem. 1822 i czeski 1876). Wyd. zbior. dzieł poetyckich: 1831, 1832, 1853. Słynął też jako kaznodzieja, zwłaszcza patrjotyczny (m. i. na dzień i uroczystość orderu św. Stanisława, 1789, przy uroczystem poświęceniu orłów i chorągwi polskich, 1807, przy pierwszem otwarciu sejmu głównego Ks.

Wrzosowiska

Wrzosowisko z domieszką drzew.

Czyste wrzosowisko.

Warszawskiego, 1809, przy otwarciu sejmu nadzwyczajnego Ks. Warsz., 1812, na pogrzebie sprowadzonych do Warszawy zwłok ks. Józefa Poniatowskiego, 1814, przy spuszczaniu do grobu śmiertelnych zwłok ks. Józefa Poniatowskiego, 1817, przy złożeniu do grobu śmiertelnych zwłok Tad. Kościuszki, 1818, na pogrzebie ks. Adama Czartoryskiego, 1823). Wyd. zbior. kazań i innych pism prozą: 1829, 1832, 1845, 1852, 1857, 1861. Monografja A. Jougana. Studja Woronieckiego, Chrzanowskiego, Drogoszewskiego, Ujejskiego.

2. Janusz, polityk pol., (1806—1874), synowiec prymasa, w 1830 dyrektor kancelarji sejmowej, uczestnik powstania, na emigracji jeden z najwybitniejszych działaczy Hotelu Lambert, redagował „Trzeci Maj" i „Kronikę Emigracyjną". Gorący monarchista, przez swoją rozprawę „Rzecz o dynastji i monarchji w Polsce" (1839), spowodował w dużej mierze ogłoszenie ks. Adama Czartoryskiego „Królem de facto". W czasie wojny krymskiej działał w Turcji i należał do pułku kozaków sułtańskich.

Woroniecki Edward, pisarz pol., * 1886, autor studjów historyczno-literackich oraz powieści „Wały graniczne" (1921).

Woronienka, wieś i letnisko w bezpośredniem sąsiedztwie Worochty (ob.), pod grzbietem przełęczy Jabłonicy, 835 m nad poz. morza, stacja graniczna kolei: Delatyn—Rachowo. Tuż za W. przechodzi kolej w długi 1609 m tunel, z którego wyjeżdża już po stronie czeskosłowackiej.

Woronow Sergjusz, ros. fizjolog, ur. 1866, od 1917 kierownik laboratorjum dla doświadczalnej chirurgji w Collège de France (Paryż), pracuje nad przeszczepianiem gruczołów, zwłaszcza grucz. płciowych (ob. Odmłodzenie).

Worsborough, miasto w Yorkshire (Anglja), 4 km na płd. od Barnsley z 13.732 mieszk. i przemysłem.

Worskla (Worskła), lewoboczny dopływ Dniepru na Ukrainie, długi 421 km, uchodzi w okręgu Krzemieńczug. W lipcu 1399 poniósł nad W. klęskę Witold od połączonych hord tatarskich Edegi i Timur Kotluga. W bitwie tej zginął kwiat rycerstwa litewskiego (m. i. 74 książąt) i polskiego (m. i. Spytek z Melsztyna).

Worsley, miasto w Lancashire (Anglja), 11 km na płn.-zach. od Manchesteru z 13.929 mieszk. oraz przemysłem bawełnianym i kopalniami węgla.

Wörther See, największe jezioro Karyntji (Austrja), na zach. od Celowca, 440 m nad poz. morza z 21.6 km², głębokie do 84,6 m o wysokiej temperaturze wody w lecie (20—25°), dzięki czemu powstało na jego brzegach szereg letnisk i miejscowości kąpielowych, jak Pörtschach am See, Krumpendorf, Maria Loretto, Maria Wörth i Velden.

Worthing, miasto i miejscowość kąpielowa w hrabstwie Sussex, przy kolei: Brighton—Portsmouth z 35.215 mieszk.

Worthington-Evans Sir Laming, polityk ang., (1868—1932), od 1910 członek parlamentu, 1919—20 minister broni, 1920/21 bez teki, 1921—1922 i 1924—29 wojny.

Wosk, substancja organiczna, podobna do tłuszczu, nie będąca jednak związkiem kwasów tłuszczowych z gliceryną, tylko z alkoholami o większej liczbie atomów w drobinie, a to cetylowym, cerylowym i mirycylowym, dzięki czemu, w przeciwieństwie do tłuszczu, nie jełczeje. Występuje w świecie roślinnym (ob. Roślinny wosk), owadzim, w pocie owczym (ob. Lanolina) i w głowie kaszalota (ob.), jako t. zw. „olbrot". Najważniejszym producentem w. jest pszczoła, która wypaca go w formie łuseczek z odwłoka i używa do budowy plastrów miodowych. Barwa w. surowego może być jasno-żółta do ciemno-brunatnej, szlachetne gatunki dają się jednak wybielić chemicznie lub na słońcu. Zastosowanie do wyrobu świec, past, do skór, maści, apretur, modeli do galwanoplastyki i t. p. Namiastką może być ozokeryt (ob.), stearyna (ob.) i parafina (ob.).

Wosk trupi, masa tłuszczowata, która się tworzy w zwłokach, leżących w wilgotnej ziemi lub we wodzie, składa się głównie z soli amonowej, wapniowej i potasowej, kwasu palmitynowego. W. t. zaczyna się wytwarzać wcześnie, w większych ilościach jednak dopiero po 3—6 miesiącach.

Wosk ziemny, ob. Ozokeryt.

Woskowa palma, ob. Ceroxylon.

Woskowe gruczoły, gr. skórne, wydzielające wosk; występują u różnych owadów, np. pszczół, mszyc i t. p.

Woskowe kwiaty, ob. Kwiaty sztuczne.

Woskowe tabliczki, w starożytności tabl. z drzewa lub kości słoniowej, po jednej stronie wgłębione i wypełnione woskiem, na którym pisano rylcem. Szerszą stroną rylca w razie potrzeby gładzono znowu wosk i tabl. można było używać na nowo. Często składano więcej takich w. t. razem (ob. Diptychon, Kodeks), co stanowiło wzór późniejszych książek.

Woskowina uszna, żółtobronzowa wydzielina gruczołów łojowych ucha zewnętrznego. Ob. Ucho.

Woskownica, roślina, p. Myrica i Hoya.

Woskowy papier, papier napojony woskiem lub stearyną, nieprzepuszczający wody. Służy do owijania żywności i lekarstw.

Woskowy węgiel (p i r o p i s y t), minerał barwy szarawo-brunatnej, zajmujący pośrednie miejsce między ozokerytem a żywicami.

Woskówka, błona pokrywająca szczękę górną u wielu ptaków.

Woskresieńsk, miasto w obwodzie Moskiewskim (Rosja), w okręgu Moskwa z 4.663 mieszk. i słynnym klasztorem z XVII. w. (obecnie muzeum).

Wostokow Aleksandr Chrystoforowicz, znakomity rosyjski slawista, (1781—1864), z pochodzenia Niemiec, od r. 1815 zawiadowca gabinetu rękopisów ówczesnej ces. bibljoteki, od 1841 członek Akademji. Ogłosił gramatykę jęz. rosyjskiego (1831) i starocerkiewnego (1863) oraz słownik jęz. starocerkiewnego (1863), podstawowy katalog rękopisów muzeum Rumiancewa (1842), wydał Ewangelję Ostromirowa (ob.) (1843) i współpracował przy układaniu rosyjskiego słownika Akademji petersburskiej (1847).

Woszczek, tyle co woskowina uszna (ob.).

Wosze (Czaronda), rybne jezioro w płn. Rosji, odwadniane przez rz. Świd do jez. Łacza. Ma 463 km² i jest 2—5 m głębokie.

Wotan, ob. Wodan.

Wotant, sędzia nie przewodniczący w rozprawie, ale biorący udział w wydaniu wyroku.

Wotjacy, szczep Finnów wsch. z autonomicznej republiki W., wykazują silne wpływy rosyjskie; prawosławie przyjęli z końcem XVIII. w., zachowali jednak obok niego resztki dawnych wierzeń; zajmują się głównie rolnictwem i pszczelarstwem (ok. ½ mil. głów).

Wotjaków obszar, autonom. obszar utworzony w 1920 z części gubernji Wiatka, obejmujący podgórze Uralu między rz. Wiatką i Kamą z 30.355 km² i 756.264 mieszk., w tem 52% Wotjaków, 43% Rosjan i 2% Tatarów. Obszary użytkowe zajmują 2,832.250 ha, w tem jest 45% ról, 9% łąk i pastwisk i 46% lasów. Stolicą jest Iszewsk. — Por. Wotjacy.

Wotkińsk (Wotkińskij Zawod), robotnicze miasteczko na Uralu, w okręgu Sarapul, przy kolei: Iszewsk—W. z 19.479 mieszk. i wielką hutą żelaza.

Wotować (z łac.), 1. składać śluby, ślubować; 2. dawać wotum, głosować.

Wotowie, plemię fińskie, które niegdyś zajmowało obszary od zatoki Fińskiej po Ilmen; dziś resztki ich zrusyfikowane żyją na granicy Estonji (ok. 700 głów).

Wotum, ob. Votum; por. też Ślub. Wotywny, tyczący się w., ofiarowany jako w.

Wotywa (łac. missa votiva, seu ex voto fidelium celebrata — msza ślubowana, czyli na życzenie [ślubowanie] wiernych odprawiana), msza, odprawiana poza zwyczajnemi przepisami kościelnemi, obowiązującemi w danym dniu.

Woulfe's flaszka, flaszka z dwoma lub trzema szyjkami, używana do oczyszczania gazów, wynaleziona przez chemika ang. Woulfe'a (1727—1803).

Ph. Wouwerman.

Wouwerman Philips, malarz niderl., (1619—1668), malował świetne krajobrazy ze zwierzętami, sceny rodzajowe, bitwy, polowania, kuźnie, karczmy i t. d., rzadziej obrazy religijne („Kazanie św. Jana", „Wniebowstąpienie"). Znanych jest ok. 800 obrazów W. — Jego brat Pieter (1623—1682) malował podobno (znacznie słabsze) obrazy, najmłodszy brat Jan (1629—1666) krajobrazy.

Woznieseńsk (ukr. Woznieseńskie), miasteczko na Ukrainie, w okręgu Mikołajów, nad Bohem, przy kolei: Czerkasy—Odessa z 21.587 mieszk.

Woźnica (Auriga), gwiazdozbiór północny, zawiera gwiazdę 1. wielk. gw. (Capella α) i jedną 2. w. (β). 1892 ukazała się w W. gwiazda nowa 5. wielkości.

Woźnicki Jan, polityk pol., ur. 1881, od 1899 nauczyciel szkół ludowych, 1904—06 członek Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego, brał żywy udział w pracy nad organizacją nauczycielstwa polskiego oraz w stowarzyszeniach oświatowych. Od 1918 członek zarządu gł. stronnictwa „Wyzwolenie", z ramienia tegoż stronnictwa poseł na sejm 1919—22, 1922—27 senator i prezes senackiego klubu stronnictwa, wicemarszałek senatu, 1928 poseł na sejm. Ogłosił szereg artykułów w „Zaraniu", „Wyzwoleniu" oraz prasie m. Włocławka.

Woźniki, miasto w pow. Lubliniec (woj. śląskie), u źródeł Małapanwi, 14 km od stacji Kalety, (kolej: Lubliniec—Tarn. Góry), 31 km na wsch. od Lublińca z 1.669 mieszk., zamkiem i handlem ziemiopłodami.

Woźny, oficjalista sądowy, używany w dawnej Polsce do ogłaszania dekretów sądowych, wręczania pozwów. Dziś nazwą w. oznacza się służbę w instytucjach państwowych, komunalnych, a nawet i prywatnych.

Wódka, wysokoprocentowy napój alkoholowy, który może być przyrządzony trzema sposobami: 1. Przez sporządzenie zacieru z owoców lub nasion, przefermentowanie go i przedestylowanie w sposób podobny jak przy fabrykacji spirytusu (ob. Gorzelnictwo). Tutaj należą w. takie jak śliwowica, wiśniówka, jarzębinka, jałowcówka, żytniówka, kminkówka, anyżówka, konjak (ob. Winny spirytus). 2. Przez sporządzenie alkoholowego wyciągu z owoców, czyli t. zw. nalewki. Sposób używany jedynie w gospodarstwie domowem. 3. Przez rozcieńczenie alkoholu wodą i przyprawienie olejkami zapachowemi, barwnikiem i cukrem. Tutaj należą różne tanie wódki fabryczne, sprzedawane jako namiastki wódek destylowanych.

Wódz, dowódca całości wojsk, t. j. w. naczelny, albo działający samodzielnie dowódca dużej części wojska. Z pojęciem w. łączy się swobodna twórczość myślowa (samodzielność koncepcji) i czynna wola, wyrażająca się w decyzjach. Intuicyjne przenikanie sytuacji, trafność koncepcyj, szybkość i stanowczość decyzyj, siła charakteru w ich realizowaniu wbrew przeciwnościom, stanowią o wielkości wodzów, jak uznani za największych przez naukę: Aleksander W., Hannibal, Cezar, Fryderyk W., Napoleon I., a w dawnej Polsce Chodkiewicz, Żółkiewski, Sobieski. Symbolem czynności w. jest buława.

Wójcicka-Chylewska Zofja, współcz. pisarka pol., wydała utwory dramatyczne: „Dyletanci" (1900), „Psyche" (1901), „Ewa" (1903), „Las" (1911), powieściowe: „Młodzieniec z Sais" (1906), „Listy do Pana Boga. Spowiedź grzecznej dziewczynki" (1908), „Listy do Ciebie" (1913).

Wójcicki Kazimierz Władysław, pisarz i publicysta pol., (1807—1879), brał udział w powstaniu listopadowem, od r. 1848 redaktor „Bibljoteki Warszawskiej", od r. 1859 współredaktor „Encyklopedji Orgelbranda" i od r. 1865 „Kłosów", wydał „Album Warszawskie" (1845) i „Album literackie" (1848—49, 2 t.). Ważniejsze dzieła: „Przysłowia narodowe" (1830), „Kurpie" (1834, II. wyd. 1856), „Starożytne przypowieści" (1836), „Pieśni ludu Białochrobatów..." (1836), „Klechdy" (1837, 2 t., III. wyd. 1876, IV. wyd. 1910, przekłady niem., czes. i rosyj.), „Stare gawędy i obrazy" (1840, 4 t.), „Teatr starożytny w Polsce" (1841, 2 t.), „Zarysy domowe" (1842, 4 t.), „Bibljoteka starożytna pisarzy polskich" (1843—44, 6 t., II. wyd. 1854), „Historja literatury polskiej w zarysach" (1845—46, 4 t., II. wyd. 1859—61), „Niewiasty polskie" (1845), „Życiorysy znakomitych ludzi" (1849—1850, 2 t.), „Cmentarz Powązkowski" (1858, 3 t.), „Archiwum domowe" (1856), „Kawa literacka w Warszawie 1829—30" (1873), „Ostatni klasyk" (1872), „Warszawa i jej społeczność w początkach naszego stulecia" (1875), „Warszawa, jej życie umysłowe i ruch literacki 1800—30" (1880), „Z dawnych dziejów i wspomnień naszego stulecia" (1875), „Spuścizna po nieznajomym" (1875), „Pamiętnik dziecka Warszawy" (1909) i w. i. „Książkę zbiorową ofiarowaną K. Wł. W." wydano w r. 1862.

Wójcik Kazimierz, geolog pol., ur. 1875, od 1919 prof. geologji i paleontologji na Uniw. Jagiell. w Krakowie, 1922 prof. geologji i mineralogji w Poznaniu, napisał: „Szkic budowy geolog. zagłębia węglowego Śląsko-krakowskiego" (1910) i in.

Wójt (łac. advocatus, niem. Vogt), w dawnej Polsce dziedziczny naczelnik samorządu; w mieście, lokowanem na prawie niemieckiem, przewodniczył też ławniczym sądom miejskim. W. był zasadźcą, w stosunku do miasta przedstawiał pana miasta, dla którego ściągał opłaty. Jako uposażenie otrzymywał w. pewną ilość siedlisk (zw. wójtostwem), wolnych od danin, część z kar i opłat sądowych, czynsze z określonych kramów, część z czynszów, płaconych przez osadników na rzecz pana. Podobnie jak sołtys (ob.) obowiązany był do służby wojskowej. Od XVI. w. spotyka się również z instytucją w. po wsiach zorganizowanych jako gromady, posiadających samorząd. W. wybierała gromada lub mianował pan wsi. W. razem z przysięŜnymi (ławnikami) stanowił wiejski sąd ławniczy i kierował zarządem spraw gromadzkich. — W Królestwie Kongresowem po uwłaszczeniu włościan 1864 r. stał się naczelnikiem gminy. — W Polsce współczesnej ob. t. 15, str. 49 nn.

Wójtowski kraj, ob. Vogtland.

Wół, ob. Wole.

Wół, ob. Bydło.

Wół piżmowy, ob. Piżmowy wół.

Wóycicki, 1. Kazimierz, hist. lit. pol., * 1876, od r. 1931 radca min. i naczelnik wydziału literatury w Departamencie Kultury i Sztuki M. W. R. i O. P., w historji literatury pol. zasłużony głównie jako źródłowy badacz doby pozytywizmu; oprócz podręczników z zakresu stylistyki i poetyki polskiej, wydał m. i.: „Wiersz „Barbary Radziwiłłówny" A. Felińskiego jako wzór pseudoklasycznego trzynastozgłoskowca" (1912), „Wyspiański i Szujski" (1917), „Walka na Parnasie i o Parnas. Materjały i opracowania do dziejów pozytywizmu polskiego. Część I." (1928), „Asnyk wśród prądów epoki" (1931).

2. Aleksander, ksiądz, pol. ekonomista i polityk, ur. 1878, studja teol. w Warszawie, w Paryżu ukończył Szkołę Nauk Politycznych, studjował następnie nauki ekonomiczno-polityczne w Londynie i Lowanjum. 1909—1918 prof. socjologji w Akademji Duchownej w Petersburgu. Po powrocie do kraju brał udział w organizowaniu Uniwersytetu Lubelskiego, gdzie wykładał socjologję i historję ekonomji. 1922—27 poseł na sejm z ramienia Ch. D., od 1923 prof. chrześcijańskich nauk społecznych w Wilnie. Napisał: „Związek chłopski w Belgji i Holandji" (1906, 2 wyd. 1909), „La classe ouvrière dans la grande industrie du Royaume de Pologne" (1909), „De necessitate actionis socialis Ecclesiae" (1910), „Chrześcijański ruch robotniczy w Król. Polsk." (1916), „Demokracja chrześcijańska w Polsce" (1917), „Dzieje klasy robotniczej w Król. Polsk." (1918), „Socjologja ogólna" (1920), „Socjalizm a religja" (1921), „Chrześcijański ruch robotniczy w Polsce" (1921), „Historja rozwoju warstwy robotniczej w Polsce w czasach nowszych" (1922), „Dzieje robotników przemysłowych w Polsce" (1929) i in.

Wóz, pojazd na kołach, ciągniony przez zwierzęta, znany był ludziom już w młodszej epoce kamiennej. U ludów koczowniczych był zarazem domem mieszkalnym. Pierwotnie osadzony był na kołach pełnych, zbitych z desek, jakie i dzisiaj jeszcze można spotkać na Wschodzie. Cywilizowane narody starożytności doprowadziły budowę w. do dużej doskonałości, wprowadzając koła szprychowe. Były to w. cztero- lub dwukołowe, nieraz artystycznie zdobione, jak np. egipskie, perskie i greckie w. wojenne lub rzymskie w. wyścigowe t. zw. „kwadrygi". Dzisiejsze w., używane w krajach europejskich, są przeważnie czterokołowe. Jedynie w niektórych krajach śródziemnorskich używają w. dwukołowych. Polski rolnik buduje dwa typy w. Pierwszy, o rozworze, t. j. części łączącej przód i tył, ruchomej, dającej się dowolnie wydłużać, drugi o rozworze nieruchomej. Na pierwszy w. zakłada, w miarę potrzeby, albo drabiny, do wożenia snopów i siana, albo osłony z desek, do wożenia np. nawozu, opierając je o t. zw. kłonice, sterczące ponad osiami. Na drugim w., służącym do wożenia osób lub drobniejszych ciężarów, przymocowany jest stale t. zw. „wasąg", t. j. pudło wyplecione wikliną lub obite deseczkami. W. na resorach noszą ogólnie nazwę powozów, a w szczególności cały szereg nazw, zależnych od sposobu wykonania.

Wóz, gwiazdozbiór, ob. Niedźwiedzica.

Wóz Drzymały. Uchwała sejmu pruskiego z 1904, dotycząca prawa osadniczego, pozbawiła Polaków możności kupowania ziemi i stawiania na niej budynków mieszkalnych. Na tej podstawie odmówiono chłopu polskiemu Wojciechowi Drzymale w Podgradowicach w Poznańskiem pozwolenia na wystawienie chaty na własnym gruncie. Wówczas Drzymała

zamieszkał w wozie cyrkowym, który przesuwał z miejsca na miejsce w obrębie posiadanej ziemi, i nie ustąpił mimo prześladowań i więzienia pruskiego. Sprawa ta nabrała szerokiego rozgłosu w całej Europie. Rząd polski, w uznaniu jego patrjotycznej działalności nadał 1928 Drzymale na własność spore gospodarstwo rolne.

Wózek żórawiowy, ob. Windy i żórawie.

Wpleszcz owczy, p. Hippoboscidae.

Wrana, ob. Vrpica.

Wrangel, 1. Karol Gustaw, generał szwedzki, (1613—1676), brał wybitny udział w wojnie trzydziestoletniej, od 1655 jeden z wodzów armji szwedzkiej w wojnie z Polską, 1657 admirał, 1660—72 opiekun Karola XI.

2. Ferdynand, żeglarz ros., (1794—1870), brał 1817—19 udział w wyprawie Gołowina naokoło ziemi, kierował 1820—24 wyprawą do płn.-wsch. Syberji, 1825—27 urządził wyprawę wokoło ziemi, 1831—36 gubernator Alaski.

3. Piotr Mikołajewicz, generał ros., (1877—1928), brał udział w wojnie rosyjsko-japońskiej, od 1917 dowodził korpusem kawalerji. W armji Denikina jeden z generałów, objął po jego ustąpieniu nacz. dowództwo wojsk białogwardyjskich w płd. Rosji. Po rozejmie z Polską wojska sowieckie pobiły jego armję i wyparły ją na Krym. Stąd zaokrętował wierne sobie wojska i przewiózł je do Konstantynopola; umarł na emigracji w Brukseli.

Wrangla wyspa, na morzu Lodowatem Płn., na płn.-zach. od cieśniny Beringa, pod 71° szer. płn., ma 4.700 km² i 60 mieszk. Od 1924 należy do Sowietów i posiada stację metereologiczną.

Wratysław, 1. książę czeski (ur. w 2. połowie IX. w., um. ok. 920), walczył szczęśliwie przeciw Madjarom. 2. W. II., król czeski, (1061—1092), koronował się 1086 i w tymże roku przyłączył do Czech Morawy. Wyzyskując zręcznie zatarg między papiestwem a cesarstwem ugruntował wpływy czeskie w Europie środk. i zapewnił państwu pomyślny rozwój. Walczył z Bolesławem Śmiałym, przeciw któremu popierał Władysława Hermana. 3. W. I. (Warcisław), ks. pomorski, (1107—1134), pokonany przez Bolesława Krzywoustego, uznał 1121 zależność od władcy polskiego i zobowiązał się do przyjęcia chrztu razem z poddanymi, co nastąpiło ostatecznie 1128. 4. W. II., ks. pomorski, († 1269), łącznie z książętami polskimi zwalczał Świętopełka, ks. Pomorza wschodniego.

Wrażenie. Termin ten służył od XVI. w. na oznaczenie wszystkiego, co „w nas się znajduje". Nowsza psychologja zacieśniła pojęcie w. do prostych treści świadomości, które odnoszą się bezpośrednio do przedmiotu, a zatem odróżnia w. od uczuć czyli takich treści świadomości, których stan przeżywającego subjektu jest przedmiotem świadomości. Widzenie czerwonej barwy jest w., albowiem w niej widzę własność przedmiotu, natomiast stan wesołości jest uczuciem, albowiem w niem przeżywamy pewien stan samego siebie. Powstanie w. jest związane z podrażnieniem organu zmysłowego. Organ zmysłowy odbiera podnietę fizyczną, która zostaje zamieniona na fizjologiczną, ta zaś zostaje zkolei przekazana centralnemu organowi nerwowemu. Zmysły odpowiadają na każdy bodziec fizyczny specyficzną reakcją. Oko np. odpowiada na światło, nacisk mechaniczny, działanie prądu elektrycznego jednakową reakcją, która dochodzi do naszej świadomości, jako w. światła (zasada specyficznej energji zmysłów).

W każdem w. można wyróżnić jakość, intensywność i trwanie. Według jakości dzielimy w. na wzrokowe, słuchowe, smaku, węchu, dotykowe (odbierane za pośrednictwem skóry), w. równowagi (które nas orjentują o położeniu naszego ciała), oraz w., związane z ruchami naszych mięśni i stawów, t. zw. w. kinetyczne. Wreszcie ciało nasze z niektóremi organami daje nam pewne w. trudne do określenia, w których uświadamiają się skomplikowane procesy fizjologiczne oraz ich zaburzenia czyli t. zw. w. organiczne, jak głodu, pragnienia, świeżości i zmęczenia, mdłości oraz cały kompleks w. seksualnych.

Analiza jakości w. ma za zadanie poddać dokładnej obserwacji jakości oraz porównywać je. Okazało się, że przy wszystkich złożonych podnietach organ zmysłowy reaguje w. tylko na pewien ułamek podniety, przyczem część ta ma swą górną i dolną granicę. W tych granicach występuje dostrzegalna różnica jakości przy pewnych minimalnych wielkościach różnic pomiędzy objektywnemi podnietami; im mniejsze jest owe minimum, tem większa jest wrażliwość na różnice jakości w.

Podobne zagadnienie występuje przy badaniu intensywności. Analiza intensywności doprowadziła do wykrycia praw ważnych równocześnie dla różnych zmysłów. Pomiary intensywności w. należą do najważniejszych zadań psychofizyki. — Analiza trwania w. stara się ustalić, w jaki sposób własności czasowe w. można przyporządkować czasowemu przebiegowi zewnętrznej podniety. Każde w. wymaga, dającego się zmierzyć, czasu do swego wzmagania się i trwa dłużej, aniżeli działanie zewnętrznej podniety.

W rzeczywistości nie dochodzą do naszej świadomości izolowane w. Próby rozbudowania życia psychicznego, względnie wielkich grup wyższych procesów, jak np. postrzeżeń, z prostych w. są zgóry skazane na niepowodzenie. Psychologja uwolniła się od t. zw. atomizmu czyli metody badania na wzór metod przyrodniczych.

Wrażliwość, zdolność odbierania wrażeń dzięki narządom zmysłowym, ośrodkom i nerwom czuciowym. Jest ona rozmaita, zależnie od wieku, płci, rasy, konstytucji i stanu zdrowia. U osób histerycznych i w stanie hipnozy w. jest znacznie zmniejszona.

Wrąb (rów zapadlinowy lub tektoniczny), zapadlina podłużna a wąska.

Wren Sir Christopher, ang. astronom i architekt, (1632—1723), 1657 nauczyciel astronomji w Gresham College w Londynie, 1659 w Oxfordzie. Dzieła architektoniczne: teatr w Oxfordzie, Pembroke College w Cambridge, wreszcie ponad 60 kościołów, które wybudował

jako architekt miasta Londynu, a od r. 1668 królewski (m. i. katedra św. Pawła w Londynie).

Wrexham, miasto w Denbighshire w Walji z 18.700 mieszk. i kopalniami węgla.

Wręga, poprzeczna belka kadłubu okrętowego. Zespół w. wraz z belkami podłużnemi nadaje okrętowi kształt profilu poprzecznego.

Wręgowcowate (Scomberosocidae, Scombresocidae), ryby kostnoszkieletowe o miękkich promieniach płetw i ciele torpedowatem. Tu nal. Belone belone L., której kości po gotowaniu zielenieją i ryba latająca Exocoetus, ob.

„Wright, 1. Thomas, ang. uczony i pisarz, (1810—1877), hist. lit. i kultury i archeolog. Główne dzieła: „Queen Elizabeth and her Times" (1838, 2 t.), „Essays on the Literature, Superstition and History of England in the Middle Ages" (1846, 2 t.), „Biographia Britannica Literaria" (1842—46, 2 t.), „The Celt, the Roman, and the Saxon" (1852, V. wyd. 1890), „Domestic Manners in England during the Middle Ages" (1861, nowe wyd.: „Homes of Other Days", 1871) i i.

2. Joseph, językoznawca ang., (1855—1930), główne jego dzieło: „English Dialect Dictionary" (1905, 6 t.), nadto m. i. „English Dialect Grammar" (1905).

3. Wilbur, inż. ameryk., (1867—1912), oraz jego brat Orville (ur. 1871), wykonali na samolotach własnej konstrukcji 1903 pierwszy lot silnikowy w linji prostej, 1904 w linji krzywej.

4. Sir Almroth Edward, lekarz ang., ur. 1861, prof. bakterjologji i patologji doświadczalnej w Londynie. Odkrył 1900 opsoniny. (Por. Odporność).

Wrocław (łac. Vratislavia, niem. Breslau), stolica Śląska Dolnego i rejencji W., leży wśród żyznej niziny (112 m nad poz. morza) nad średnią Odrą, na której znajduje się tu parę wysepek (15 mostów) przy ujściu rz. Oławy. Część miasta położoną po prawym brzegu rzeki otacza łukiem Stara Odra. Miasto ma (1925) 573.667 mieszk. (w 1763: 42.000); w 1910 było na 512.105 mieszk. 303.378 protestantów, 183.542 katolików i 20.212 żydów; obszar miasta wynosi 4920 ha.

Centrum Starego Miasta tworzy kwadratowy Rynek, na miejscu starych murów miejskich istnieją piękne plantacje. Na Rynku wznosi się piękny, późnogotycki ratusz z XV. w. i katolicka katedra z wieloma dziełami sztuki. Z innych budowli zasługują na uwagę kościoły: Św. Macieja (barok), Marji Magdaleny (XIII. i XIV. w.) i Św. Elżbiety (XIII. w.), dalej potężny barokowy budynek uniwersytetu i wiele renesansowych kamienic.

W życiu gospodarczem W. odgrywa główną rolę handel (doroczne targi na wiosnę i w jesieni) oraz przemysł drzewny, meblowy, konfekcyjny, chemiczny, maszynowo-metalowy, papierowy i rolniczy. W. jest węzłem 9 linij kolejowych (4 dworce) i posiada port rzeczny. Z zakładów naukowych posiada W. (od 1811) uniwersytet, politechnikę (od 1910), akademję rolniczą, sztuk pięknych i konserwatorjum muzyczne, a dalej Instytut Wsch.-Europejski, 2 obserwatorja astronomiczne, kilka muzeów, bibljotek, archiwów i towarzystw naukowych (m. i. Schlesischer Altertumsverein i Verein für Geschichte Schlesiens).

Rejencja W. ma 12.981 km² i 1,807.271 mieszk. (751.562 katolików), w tem 52.000 Polaków.

Dzieje. Powstanie W. przypada na drugą połowę X. w. Od czasów swego założenia wchodził W. z całym Śląskiem w obręb państwa polskiego; w 1000 r. utworzył tu Chrobry biskupstwo, równocześnie był W. siedzibą kasztelana. Po podziale Polski przez Krzywoustego stał się W. 1163 stolicą dzielnicowego księstwa pod rządami potomków Władysława Wygnańca. Pierwotnymi mieszkańcami W. byli lechiccy Ślęzanie, którzy osadę założyli na prawym brzegu Odry oraz na wyspach na Odrze. Od XII. w. napływał do W. element obcy, przedewszystkiem niemiecki, a proces ten po zniszczeniu miasta przez Tatarów 1241 przybrał na sile, 1261 otrzymał W. prawo magdeburskie oraz szereg przywilejów; zapewniało to mieszczaństwu wielkie korzyści w rękodziełach i handlu. Po wymarciu 1335 wrocławskich Piastów przeszedł W. pod bezpośrednie panowanie królów czeskich. W czasach Jerzego z Podjebradu nie uznał W. władzy husyckiego króla, walczył przeciw niemu, poddawszy się Maciejowi Korwinowi. Dopiero Władysław II. 1490 włączył Śląsk, a z nim W. ponownie do Czech, w których już, od 1526 pod władzą Habsburgów, pozostał aż do 1741, kiedy zajęli go Prusacy. Z czasów polskich książąt dochował się w W. cały szereg kościołów z grobami fundatorów lub ich potomków. Rozwój swój zawdzięczał W. dogodnemu położeniu na drodze z nad m. Czarnego do Europy płd.-zach. i był on też obok Krakowa głównym pośrednikiem handlu ze wschodem. Również i w XIX. w. niemal amerykański rozwój miasta przypisać należy jego położeniu; dziś jeszcze stanowi W. centralę handlową z Polską i z jej wschodnimi sąsiadami, tu też mieści się Osteuropa-Institut, mający za zadanie badać możliwości ekspansji gospodarczej na bliskim Wschodzie.

Wroczyński, 1. Jan, inżynier, generał pol., ur. 1876, ukończył szkołę inżynierską oraz Mikołajewską Akademję Inżynierów Wojsk. w Petersburgu. Kierował przed wojną światową budową twierdz Libawa i Kowno, w czasie wojny jako nacz. inżynier 2 armji ros. kierował budową umocnień pod Mińskiem Lit. Od 1917 czynny w organizacji I. Polskiego Korpusu w randze pułkownika, 1918 powrócił do kraju, 4. XI. 1918 — 27. II. 1919 kierownik ministerstwa spraw wojsk., od 5. V. 1919 gen. brygady, od 26. III. 1920 zast. wojsk. komisarza polskiego dla wytknięcia granicy pol.-niem., od 15. VII. członek Rady Fortyfikacyjnej i inspektor robót fortyf., od 30. VII. 1920 wódz grupy Ostrołęka, od 19. VIII. 1920 szef Nacz. Kontroli Wojsk. w randze gen. dywizji, 4. VI. 1921 przeszedł na emeryturę.

2. Kazimierz, pol. pisarz dramatyczny, * 1883, był współpracownikiem „Chimery", działalność

literacką zaczął od poezji: „Circenses" (1904) i „Z zapatrzeń" (1906). Popularność zdobył utworami dramatycznemi, pisanemi wspólnie z M. Poznańskim („Mezaljans", 1913) i B. Winawerem („Miss Mary", 1916), oraz własnemi: „Aby żyć" (1927), „Dialogi o miłości" (1912), „Dzieje salonu" (1921), „Mąż z ekspresu" (1917), „Ona" (1922), „Wenus" (1912), „W miłosnym labiryncie" (1926), „Wywczasy Don Juana" (1925). Wydał też zbiorek poezyj „Samolot" (1928) i kilka tomów nowel („Bengalskie ognie" 1913, „Sylwetki" 1917, „U szczytu" 1912).

3. Jan, poeta pol., (1887—1905), napisał „Gawoty gwiezdne" (1905). Charakterystykę ob. t. 13., str. 240.

Wrona, p. Kruki.

Wroni Indjanie, plemię Dakotów z nad Yellowstone, niegdyś koczujący myśliwi, dziś osiadli rolnicy; ok. 2.000 głów.

Wronie oko, roślina, p. Strychnos i tabl. Lekarskie rośliny (I) w t. 9.

Wroniec, roślina, ob. Lycopodium.

Wronki, miasto w pow. Szamotuły (woj. poznańskie), nad rz. Wartą, przy kolei: Poznań—Drawski Młyn i Oborniki—W. z 4.621 mieszk. Posiada przemysł drzewny, cegielnie, fabr. mydła i przetworów owocowych oraz ciężkie więzienie karne. Miastem są W. od 1383.

Wrończyk (Pyrrhocorax), ptak z rodziny kruków. Ciało smukłe, długie skrzydła, dziób i nogi jaskrawo ubarwione. W r o n k a a l p e j s k a (Pyrrhocorax graculus L.) 40 cm długa, lśniąca, zielono-czarna z koralowym zagiętym dziobem i nogami. Żyje w wysokich górach Europy, Azji i Afryki płn. Żywi się owadami. Łatwo się oswaja. W r o ń c z y k ż ó ł t o d z i ó b y (Pyrrhocorax alpinus L.) ma dziób krótszy, żyje w górach Europy środk. i Azji zach. Bardzo łatwo się oswaja. Lubi światło, ogień, zbiera węgle żarzące się, stąd podanie, że wznieca pożary.

Wroński A., ob. Jodko-Narkiewicz 2.

J. M. Wroński-Hoene.

Wroński-Hoene Józef Maria, pol. matematyk i filozof, 24. VIII. 1778 pod Poznaniem, † 9. VIII. 1853 w Neuilly k. Paryża. W powstaniu kościuszk. podporucznik artylerji, wzięty do niewoli, do 1797 w armji rosyjskiej. 1798—99 studjował w Niemczech matematykę, fizykę i filozofję. 1800 wstąpił do legjonu polskiego w Marsylji, od 1810 przebywał w Paryżu. Żył w bardzo ciężkich warunkach finansowych. Pisał wyłącznie po francusku. O j e g o s y s t e m a c i e f i l o z o f. ob. t. 13, str. 261-62. — Ogłosił przeszło sto prac, bardzo wiele zostało w rękopisie. Ważniejsze dzieła: „Philosophie des mathématiques" (1811), „Resolution générale de équations de tous les dégrés" (1812), „Documents pour l'histoire des mathématiques" (1812), „Philosophie de l'infini" (1814), „Problème fondamental de la politique moderne" (1829), „Prodrome de la politique moderne" (1831), „Messianisme, union finale de la philosophie et de la religion, constituant la philosophie absolue" (1831, 2 t.), „Métapolitique messianique" (1840), „Prolegomènes du messianisme ou de destin de la France, de l'Allemagne et de la Russie" (1843), „Adresse aux nations slaves sur les destinées du monde" (1847), „Cent pages decisives" (1849), „Epitre à sa Majesté l'Empereur de Russie pour completer les cent pages" (1851), „Philosophie absolue de l'histoire" (1852, 2 t.). — L i t.: T. Bukaty: H.-W. i jego udział w rozwinięciu ostatecznem wiedzy ludzkiej (1844), S. Dickstein: Sur les découvertes mathématiques de W. (Bibliotheca mathematica, 1882—94), Życie i dzieła W., 1897; O prawie najwyższem H.-W. w matematyce (Prace matem.-fiz., t. II., V.).

Wrostki mineralne, minerały, które pod postacią bardzo drobnych kryształków tkwią w innych minerałach, n. p. apatyty, cyrkony i t. p., znajdujące się w kwarcach, skaleniach i innych minerałach skałotwórczych. Wrostki powstały wcześniej, aniżeli minerały, w których się znajdują. Prócz w. stałych wyróżnia się c i e k ł e i g a z o w e.

Wrośl, ob. Peronospora.

Wroślowate, ob. Peronosporaceae.

Wrośniak, ob. Trametes.

Wrota dolinne (brama dolinna), miejscowe zwężenie doliny prostopadłemi ścianami.

Wrota Żelazne, ob. Żelazne Wrota.

Hydatina senta; samiczka.

Wrotki (Rotatoria), klasa robaków mikroskopijnych rozmiarów o ciele walcowatem lub spłaszczonem, pokrytem często pancerzem. Na przodzie ciała aparat rzęskowy, napędzający pokarm i służący za organ ruchu. W przewodzie pokarmowym twory chitynowe, służące do żucia. Jelita odbytowego czasem brak. Obszerna jama ciała. Żywią się glonami, wiciowcami i mniejszemi wrotkami. Są to najmniejsze zwierzęta wielokomórkowe. Żyją głównie w wodach słodkich, przeważnie kosmopolityczne. Suszę wytrzymują w stanie obłonionym (anabioza). Rozmnażają się za pośrednictwem jaj niezapłodnionych, z których lęgną się samice. Czasem pojawiają się samce, wtedy z jaj zapłodnionych rozwijają się osobniki większe. Tu należy Trochosphaera aequatorialis Semp. podobna do trochofory (ob.), Asplanchna Gosse bez stopy, Hydatina Senta Müll. z małą stopą, Brachionus Ehrb. silnie opancerzony, ze stopą wydłużoną, ruchomą, ob. tabl. Słodkowodna fauna, w t. 16.

Wrotki, przyrząd do jeżdżenia, posiada dwa lub cztery kółka i daje się przymocowywać do buta przy pomocy rzemienia na podobieństwo łyżwy. Jazda na w., początkowo atrakcja cyrków i varieté, przyjęła się przed kilkunastu laty, obecnie rozpowszechniona tylko wśród dzieci.

Wrotna żyła (vena portae), żyła, która zbiera krew z nieparzystych narządów jamy brzusznej, wnika do wątroby, gdzie się rozgałęzia na naczynia włosowate, z których krew zbiera się w żyłach wątrobowych, uchodzących do żyły czczej dolnej. (Ob. Wątroba). Z a p a l e n i a ż. w. oraz zakrzepy w niej tworzą się przy przejściu procesów zapalnych z otoczenia lub na tle kilowem.

Wrotycz, roślina, nazwa łac. Tanacetum, ob.

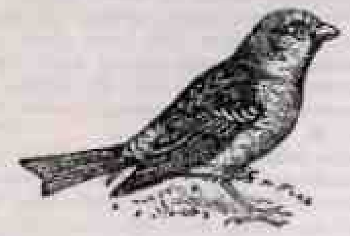

Wróbel domowy.

Wróbel (Passer Briss.), rodzaj ptaka śpiewającego. Ciało krępe, dziób krótki, nogi silne ze słabemi pazurkami, skrzydła tępe. W. d o m o w y (P. domesticus L.), 16 cm długi, bron-

Wróbel mazurek.

zowy, ciemniej i jaśniej paskowany, podgardle czarne, spód jasno szary. Samica ma podgardle szare. Żyje w Europie, Afryce płn., Azji płd., zawleczony do Australji, na Jawę i Nową Zelandję. Żyje towarzysko, łączy się w pary najmniej 3 razy w roku. Gniazdo proste, na drzewach lub w budynkach. Składa 5—8 jaj, które oboje rodzice wysiadują. Żywi się nasionami i owocami. Szkodnik na polach i w ogrodach, wypiera inne pożyteczne ptaki. W. m a z u r e k (P. montanus L.), 14 cm długi, ciemniejszy na grzbiecie, z białemi przepaskami na skrzydłach. Żyje w Europie, Azji, w wielu podgatunkach. Trzyma się lasu i pól. W starożytności był symbolem płodności i stąd poświęcony Afrodycie.

Wróbel Walenty, znany także jako W a l e n t y z P o z n a n i a, ksiądz, (um. ok. 1538), prof. akademji krak., następnie kolegjum Lubrańskiego, kaznodzieja, przetłumaczył „Psałterz Dawidów..." (wyd. w przeróbce Andrzej Glaber z Kobylina w 1539, 7. wyd. 1567).

Wróblewski, 1. Walerjan (pseud. K o r o n o w i c z), historyk pol., (1809—1877), ziemianin, zamieszkały na Wołyniu, umieścił szereg prac w „Athenaeum", „Bibljotece Warszawskiej" etc. W głównem dziele: „Słowo dziejów polskich" (1858—60, 3 t.) gloryfikuje szlachtę polską jako czynnik krzewienia wolności.

2. Walerjan Antoni, polski bojownik o wolność, (1836—1908), ukończywszy Instytut Leśny w Petersburgu, osiadł na Litwie, brał udział w konspiracji przedpowstaniowej, w 1863 dowodził oddziałami powstańczemi w grodzieńskiem, ciężko ranny, wywieziony do Galicji, wyemigrował następnie do Paryża, gdzie należał do skrajnego skrzydła obozu demokratycznego. W 1871 był generałem Komuny paryskiej, następnie uciekł do Anglji; należał do pierwszych organizatorów polskiego ruchu socjalistycznego zagranicą.

3. Witold, geograf polski, (1839—1927), współredaktor „Pamiętnika Fizjograficznego", zasłużony na polu dydaktyki geografji.

4. Zygmunt Florenty, fizyk pol., (1845—1888), w l. 1863—69 zesłaniec na Syberji, następnie kształcił się i habilitował w Strassburgu, od 1882 prof. fizyki na Uniwers. Jagiell. 1884 wspólnie z Olszewskim dokonał pierwszego skroplenia powietrza, tlenu, azotu, CO, a następnie wodoru. Zajmował się również zjawiskiem dyfuzji gazów.

5. Stanisław, prawnik pol., ur. 1868, studja w Krakowie, 1895 docent, od 1901 prof. prawa rzymskiego U. J., członek Pol. Akad. Umiej., 1921—26 jej sekretarz gener., od 1928 jej wiceprezes, w l. 1926—1930 prezes Najwyższej Izby Kontroli Państwa. Jedeu z najznakomitszych znawców prawa rzymskiego. Napisał: „Zur Lehre der Collision der Privatrechte" (1894), „Komentarz do §§ 531—824 austrj. kodeksu cywil." (1904), „Prawo handlowe" (1909—10, 2 t.), „Prawo wekslowe austrj." (1909—10, 2 t.), „Historja i instytucje prawa pryw. rzymskiego" (1913—14, 2 t.), „Powszechny austrj. kodeks cyw." (1914), „Zarys wykładu prawa rzymskiego. Prawo rzeczowe" (1919), „Ustawa o współdzielniach z dn. 29. XI. 1920" (1921), „Polskie prawo wekslowe i czekowe..." (2. wyd. 1930) i in.

6. Władysław, pol. prawnik i finansista, ur. 1875, studja w Krakowie, tutaj habilitował się na docenta nauki administracji i prawa admi-

nistr., 1911—1917 dyr. Syndykatu Rolniczego w Krakowie, od 1918 szef biura prezesa rady ministrów, w listopadzie 1918 przed powołaniem rządu Moraczewskiego kierownik rządu, 1919 wiceminister spraw zagran., 1921—1922 poseł polski w Londynie, 1923—1925 w Waszyngtonie, 1928 redagował: „Gazetę Poznańską i Pomorską", 1929 prezes Banku Polskiego. Wyd. szereg prac z dziedziny administracji.

7. Bronisław, prawnik pol., ur. 1888, studja w Krakowie, Dorpacie i Moskwie. Od 1915 asystent w Moskwie, 1918—1921 urzędnik ministerstwa spraw wewn., 1921 zast. prof., od 1923 prof. prawa i postępowania karnego na uniw. w Wilnie. Napisał: „Przestępstwa tłumu" (1922), „Wstęp do polityki kryminalnej" (1922), „Penologja" (1926, 2 t.), „Pénologie et sociologie des peines" (Revue Intern. de Droit Pénal 1928), „Zarys polityki karnej" (1928), „L'unification du droit pénal" (Études Criminol. 1929), „Uwagi do projektu polskiego kodeksu karnego" (1930) i in.

Wróblowate (Passeres), dawna grupa, obejmująca ptaki śpiewające (Oscines) i krzykacze (Clamatores).

Wróżbiarstwo usiłuje na podstawie obserwacji zjawisk przyrody oraz stosunków i wypadków przebiegających już to przy współdziałaniu człowieka, już też bez niego (bieg gwiazd, grzmot, piorun, lot ptaków, zachowanie się świętych zwierząt, ognia, dymu i t. p.) odsłonić rzeczy tajemnicze, zwłaszcza przyszłość. Podstawą w. są poglądy animistyczne lub wiara w mistyczną odpowiedniość wszechświata i człowieka (por. Makrokosmos). — Z metod w. większość znaną już była staroż. Chaldejczykom. Dziś jeszcze szeroko rozpowszechnionemi w Europie są astrologja, chiromancja, tłumaczenie snów i przepowiadanie z kart. Nagół wszystkie zabiegi w. są oszukańcze, odgrywa w nich wielką rolę łatwowierność. Jedynie w tych wypadkach, gdy osoba wróżąca posiada pewne zdolności metapsychiczne (ob. Metapsychika), można w pewnej mierze spodziewać się wyników dodatnich. Por. Wyrocznia, Proroctwo.

Wrzeciądz, łańcuch lub zapora, służąca do zamykania drzwi.

Wrzeciono, ob. Przędzalnictwo. W o b r a b i a r c e wał do napędu narzędzia lub obrabianego przedmiotu. Ob. Metali obróbka.

Wrzecionowy olej, jasny, mało lepki olej mineralny, do smarowania szybkobieżnych elementów maszynowych.

Wrzenie, gwałtowna zamiana cieczy na parę, która zachodzi w pewnej określonej dla danej cieczy temperaturze, zależnej od ciśnienia zewnętrznego. Przy w. para wydobywa się także z wnętrza cieczy, co powoduje gwałtowne ruchy tejże. Normalnym p u n k t e m w. cieczy nazywamy tę temperaturę, przy której ciecz wrze pod ciśnieniem 1 atmosfery; dla wody wynosi on według umowy 100° C. i stanowi jeden z fundamentalnych punktów skali termometrycznej. W chemji normalny punkt w. jest sprawdzianem czystości cieczy, wszelkie domieszki podwyższają punkt w.

Wrzesień, dziewiąty miesiąc roku, miesiąc kwitnienia wrzosów (stąd nazwa), w starożytnym Rzymie był miesiącem siódmym (september), ma dni 30.

Wrzesień A., ob. Lange Antoni.

Wrzeszcz (niem. Langfuhr), płn. przedmieście Gdańska, połączone z nim 2 km długą aleją lipową. Tu znajduje się politechnika.

Wrzeszcz Eugenjusz, malarz polski, (1853—1917), kształcił się w Paryżu i w Monachjum, przebywał stale w Kijowie. Malował kwiaty, pejzaże ukraińskie i sceny ludowe.

Września (Tamarix [Myricaria] germanica), roślina, ob. Tamarix.

Wrześnie, miasto powiat. w woj. poznańskiem, nad r z e k ą W. (57 km, prawy dopływ Warty), węzeł kolei: Poznań—Kutno, Gniezno—Jarocin i W.—Borzykowo, 49 km na wsch. od Poznania z 6.627 mieszk., przemysłem rolniczym, fabr. maszyn, wyrobów cementowych, cykorji i wódek oraz handlem ziemiopłodami. Miastem jest W. od XIV. w. 2 maja 1848 pobił tu Mierosławski pruskiego gen. Hirschfelda. Głównie jednak rozsławiło imię W. prześladowanie dzieci polskich przez Prusaków za to, że nie chciały odmawiać po niemiecku pacierza i uczyć się w tym języku religji. 20 maja 1901 skatowali niemieccy nauczyciele 14 chłopców i dziewcząt, a protestujących rodziców zasądził sąd w Gnieźnie (19 listopada 1901) na karę więzienia. W całej Europie wywołało to oburzenie, z inicjatywy Sienkiewicza zebrano dla pokrzywdzonych znaczne sumy, a dzieci szkolne mimo szykan i procesu podjęły strajk szkolny, złamany brutalnie siłą w 1902.

Wrześniowa rewolucja, nazwa walk ulicznych w Brukseli w dniach 23—26. IX. 1830.

Wrzęchowate, ob. Pentastomidae.

Wrzos, ob. Calluna.

Wrzosek Adam, lekarz pols., ur. 1875, od 1910 prof. patologji ogólnej i doświadczalnej na Uniw. Jag. w Krakowie, od 1920 prof. historji i filozofji medycyny na Uniw. Pozn. Założyciel, red. i wydawca „Archiwum historji i filozofji medycyny oraz historji nauk przyrodniczych" od 1924 i „Przeglądu Antropologicznego" od 1926. Prace: „Jędrzej Śniadecki, życiorys i rozbiór pism" (1910), „Ludwik Bierkowski", monografja (1911), „Propedeutyka lekarska" (1913) i in.

Wrzosiec, ob. Erica.

Wrzosowate, rośliny, ob. Ericaceae.

Wrzosowisko, przestrzeń bezleśna, pokryta wrzosem. W geografji roślin pojęciem w. określa się formację, rosnącą na glebie bardzo ubogiej, a składającą się z niskich krzewinek, traw, mchów i porostów. Charakterystycznemi roślinami są tu: Calluna vulgaris, Thymus serpyllum, gatunki Vaccinium, Pulsatilla, Genista, Sarothamnus, Juncus i t. d. Na miejscach mokrych zjawia się mech, niektóre trawy, a także Erica tetralix. Gospodarcze znaczenie w. bardzo małe. Por. t a b l. b a r w n ą.

Wrzód (ulcus), obumarcie tkanki, powstałe na skutek zapalenia lub ropienia na powierzchni narządów. Jeśli obumarcie tkanki powstaje wewnątrz jakiegoś narządu, mówi się o m a r t w i c y (nekroza) lub r o p n i u (abscess). Zależnie od umiejscowienia rozróżnia się w. na skórze, w. żołądka i t. d. Jeśli w. nie okazuje skłonności do gojenia się, zwie się otrętwiały (torpidus). W. mogą występować na tle różnorodnych zapaleń, na tle gruźlicy, kiły i raka, oraz np. przy odmrożeniu lub oparzeniu skóry. L e c z e n i e w. np. żołądka i jelit jest ogólne, a miejscowe tylko o tyle, o ile w. są dla lekarstw dostępne. W. na skórze leczy się przemywaniem np. wodą utlenioną, pobudza się wytwarzanie ziarniny (granulacji) przez przykładanie różnych maści i t. d. Ubytki skórne wytworzone przez w. pokrywa się czasem przeszczepionemi płatami skórnemi (transplantacja).

Wschodni kanał (Canal de l'Est), kanał łączący Mozę, Marnę, Mozelę i Saonę, długi 452 km, głęboki 2 m, wybudowany w 1874—82.

Wschodni kościół, nazywany też k o ś c i o ł e m p r a w o s ł a w n y m lub kościołem g r e c k o - w s c h o d n i m, miał początkowo za swój punkt oparcia Konstantynopol, Antjochję i Aleksandrję, następnie rozszerzył się na Bałkany i przeszedł do Rosji, gdzie doszedł do takiej potęgi, że prawosławie i kościół rosyjski stały się do pewnego stopnia synonimami. W. k. przeszedł inny rozwój, niż kościół zachodni (używanie chleba kwaszonego do komunji, odrzucenie Filioque w wyznaniu wiary, i t. d.). Już w czasie zamieszek monofizyckich (ob. Monofizyci) 484—519 zarysowały się między wschodem a zachodem silne różnice, które ostatecznie doprowadziły w w. IX. do schizmy (ob.) Focjusza, a w r. 1054 za patrjarchy Kerularjosa do zerwania ostatecznego. W. k., do którego należy około 140 miljonów wyznawców, rozpada się na wiele samodzielnych kościołów, t. zw. a u t o k e f a l j i. Są to: k. rosyjski (ok. 100 miljonów), k. rumuński (10 mil.), k. jugosłowiański (5 mil.), k. bułgarski (4 mil.), k. grecki (6 mil.), albański, ostatnio autokefalja została utworzona w Polsce. Ponadto jednostkami autokefalicznemi są: patrjarchat konstantynopolitański (kilkaset tysięcy wyznawców), antjocheński (z siedzibą w Damaszku), jerozolimski, aleksandryjski i na Cyprze. Istnieją ponadto jeszcze inne, od nich zupełnie niezawisłe i z niemi żadnej łączności nie mające k. w., jak kościół ormiański t. j. armeński (ob. Armeński kościół), k. jakobitów (ob. Jakobici), k. nestorjan (ob. Nestorjanie) i t. p. O r g a n i z a c j a każdej autokefalji: na czele stoi patrjarcha, mający do swej pomocy synod (biskupi), jako organ prawodawczy. Władze niższe złożone są z duchownych i świeckich i zarządzają zakładami dobroczynnemi, szkołami, majątkiem i t. p. W niektórych kościołach wyboru biskupa dokonywało zebranie duchownych i świeckich. O k. w Rosji ob. Rosyjska cerkiew. Zawisłość od władzy świeckiej istnieje w całym szeregu w. k. W y z n a n i e w i a r y w. k. oparte jest na biblji, na starych wyznaniach i na nauce siedmiu soborów powszechnych (325—787). Przyjmuje w. k. wyznanie wiary nicejskie, odrzucając symbol apostolski i atanazjański. W nauce dogmatycznej ma najwięcej punktów stycznych z kośc. zachodnim (nauka o bóstwie Chrystusa, o sakramentach). Językiem liturgicznym w. k. jest język grecki i staroczerkiewnosłowiański (u Słowian). Kult zasadza się na długiej liturgji i śpiewach kapłana, diakona i śpiewaków bez udziału ogółu wiernych. Księży celibat nie obowiązuje, lecz żenić się mogą przed przyjęciem święceń kapł.; nieżonatym musi być biskup.

Wschodni przylądek, ob. Deszniew.

Wschodni Turkiestan, ob. Turkiestan Wschodni.

Wschodnia, lewoboczny dopływ Wisły w pow. Stopnica, długi 53 km, uchodzi poniżej Połańca.

Wschodnia Galicja, nazwa używana dawniej dla ziem płd.-wsch. Polski (woj. Lwów, Stanisławów i Tarnopol).

Wschodnia marchja, 1. oddzielona 974 od Bawarji, stała się zczasem ośrodkiem, z którego wyłoniła się Austrja. — 2. ob. Ostmark.

Wschodnia Rumelja, ob. Rumelja Wschodnia.

Wschodnie Indje, ob. Indje Przedgangesowe.

Wschodnie Prusy, ob. Prusy Wschodnie.

Wschodnio-afrykański rów, ob. Wielki rów.

Wschodnio-europejski czas, ob. Jednolity czas.

Wschodnio-Fryzyjskie wyspy, ob. Fryzyjskie wyspy.

Wschodnio-indyjska kompanja, ob. Kompanje handlowe.

Wschodnio-indyjski archipelag, ob. Malajski archipelag.

Wschodnio-rzymskie cesarstwo, ob. Bizantyńskie państwo.

Wschodu starożytnego sztuka, sztuka Azji przedniej (zachodniej) w starożytności, opierająca się na sztuce Sumerów. Najstarsze zabytki z Suzy (w Elamie) i z Mezopotamji pochodzą z epoki neolitycznej, przyczem wyróżnia się dwie po sobie następujące kultury, starszą i młodszą. Z innych krajów Azji prz., jak z Palestyny i M. Azji znane są zabytki paleolityczne. — Wszystkie zasadnicze formy tak architektury, jak plastyki i dekoracji przednio-azjatyckiej stworzyli S u m e r o w i e (ob.) i, mimo rozmaitych zmian natury etnicznej, politycznej i społecznej, utrzymały się one w Azji przedniej prawie przez trzy tysiąclecia. — Prócz Suzy najstarszy i najważniejszy jest zasięg mezopotamski. W a r c h i t e k t u r z e m e z o p o t a m s k i e j z powodu braku kamienia i drzewa, które trzeba było sprowadzać, główny materjał budowlany stanowiła cegła, suszona na słońcu oraz w pierwotnych okresach trzcina z mułem. Architektura ta operuje w zasadzie planem prostokątnym o rzucie poziomym, przerywanym często niszami, jak w predynastycznym Egipcie; w elewacji główną rolę odgrywa ściana, pokryta często (później) reljefami; kolumny przeważnie brak; często stosowane szkarpa i schody; dach nagół płaski; sklepienia często używane, szczególnie w kanałach i t. d., lecz także w portalach. Ważną rolę gra brama, często monumentalna i wieża. Główne tematy architek.: świątynia, forteca, pałac królewski utrzymują się aż do połowy I. tysiąclecia prz. Chr. — Ś w i ą t y n i a mezopot. posiada swoistą formę, polegającą na złączeniu w i e ż y (zikkurat) z właściwą świątynią; sama świątynia jest mieszkaniem bóstwa i zawiera jego posąg. Przy większych założeniach

należą do świątyni różne ubikacje kultowe, kaplice, budynki gospodarskie, mieszkania kapłanów i t. d. Zikkuraty są rampowo-tarasowemi budowlami; znamy ruiny tego typu z Ur, z innych miejscowości, jak Assur, Khorsabad, Babilon. (Por. Wieża Babel). — Dom mezopot. składa się z wewnętrznego podwórza, koło którego są rozmieszczone prostokątne ubikacje mieszkalne; znamy domy najstarszych typów, np. w Fara, późniejszych np. w Assur. Pałace są wielkiemi kompleksami, konstruowanemi raczej wszerz, w przeciwieństwie do architektury egipskiej, trzymającej się głównej osi kierunkowej (długiej); podwórza są w nich zasadniczemi ośrodkami; rozwinęły się z planu domu. — O mieście, szczególnie o fortyfikacjach, dają nam lepsze pojęcie niż sławne fortyfikacje Babilonu, fortyfikacje miasta Hetytów w Boghazköi z XIV. w. prz. Chr. — Początki rzeźby sięgają epoki neolitycznej; już Sumerowie tworzą reljefy i posągi, których zasady kompozycyjne utrzymują się aż do I. tysiąclecia przed Chr. Posągi są komponowane kubicznie jako bloki; główną rolę gra bryła i płaszczyzna, a nie linja; są one drapowane; szata, fryzura i atrybuty zawsze mają wielkie znaczenie w przedniej Azji. Zasadnicze typy: postać siedząca, postać stojąca. Charakterystyczną dla plastyki przedniej Azji kompozycję wykazuje stela króla Naram-Sina z poł. III. tysiącl. Za Gudei wykształca się typ tronującego władcy. Dla czasów Hammurabiego charakterystyczna jest jego stela. — W sztuce asyryjskiej ma wielkie znaczenie (prócz architektury) plastyka dekoracyjna: lwy, byki przy portalach, rzeźby portretowe (królów), a przedewszystkiem świetne reljefy historyczne, gloryfikujące władców, o charakterystycznych przedstawieniach walk i zwierząt; szt. asyr. wogóle celuje w przedstawieniach zwierząt. Zabytki malarstwa nie zachowały się. — Z przemysłu artystycznego na pierwszem miejscu stoją dekoracje cylindrów (pieczęci), znane od czasów sumeryjskich poprzez babilońskie, Kassytów, Hetytów, asyryjskie, aramejskie aż do perskich. — Sztuka staroż. Persji dzieli się na 2 okresy: 1. okres achemenidzki (559—330 prz. Chr.) i 2. okres Arsacydów (do 226 r. po Chr.). Następne okresy, sasanidzki i islamski, należą już do epoki średniowiecznej. Sztuka Achemenidów rozwija się na tle tradycji przednio-azjatyckich, w szczególności asyryjskich, egipskich oraz przy udziale wpływów greckich, posiada jednak mimo to zindywidualizowane oblicze, tak że jej oryginalności nie mógł zniszczyć nawet napływ hellenizmu od Aleksandra W. począwszy. Z okresu achemenidzkiego wymienić należy przedewszystkiem wielkie budowle królów perskich, specjalnie Darjusza i Kserksesa, w Persepolis, o bardzo regularnych formach. Pałace w Persepolis dzielą się na pałace mieszkalne i hale audjencjonalne (apadana). Częste: użytek kolumny o charakterystycznych kapitelach i bogate zdobienie reljefami niektórych części architekt. Ważne są także reszty architekt. w Suzie i Pasargadae oraz grobowce król. pod Persepolis z monumentalnemi reljefami skalnemi, o charakterze reprezentacyjnym. Cała ta sztuka ma charakter dworski. — Zachowały się także piękne wyroby przemysłu artyst., szczególnie naczynia srebrne oraz monety. Z okresu Seleucydów i Partów zachowało się b. niewiele zabytków sztuki perskiej. — Sztuka przednio-azjatycka, do której należą prócz wymienionych: palestyńska (żydowska), semicka i małoazjatycka (lidyjska, likijska, frygijska) wywarła znaczny wpływ na sztukę grecką, szczególnie jońską w M. Azji.

Wschowa (niem. Fraustadt), miasto powiat. w Grenzmark Posen-Westpreussen, tuż nad granicą Polski, przy kolei: Leszno—Głogów z 7.582 mieszk., przemysłem młynarskim i cukrownią. Miasto (od 1273) przyłączone w 1343 na stałe do Polski (od Śląska) było do 1793 stolicą osobnej ziemi w woj. poznańskiem, należąc do najważniejszych miast Wielkopolski. W 1706 pobili tu Szwedzi wojsko sasko-rosyjskie pod wodzą Schulenburga.

Wschód (Orjent, franc. Est), strona świata, w której wschodzi słońce, w przenośni także kraje leżące na wsch. od Europy względnie Polski. Starożytni Rzymianie obejmowali mianem W. Przednią Azję i Egipt, po wędrówkach ludów W. było już państwo Bizantyjskie, później kraje muzułmańskie (z płn. Afryką). Bliskim W. nazywamy obecnie kraje bałkańskie i przednio-azjatyckie, Dalekim W.: Chiny, Japonję i wsch. Syberję.

Wschód Daleki, ob. Syberja.

Wschód Wielki, ob. Wolnomularstwo.

Wsierdzie, ob. Endocardium.

Wsiewka, ob. Siew.

Wskaźnik, w matematyce znaczek, w jaki zaopatrujemy literę chcąc odróżnić rozmaite wartości od siebie. Np. wyrazy ciągu oznaczamy: a_1, a_2, a_3 i t. d., to zn. a ze wskaźnikiem jeden, a ze wskaźnikiem dwa i t. d. — W chemji, p. Indykatory. — W antropologji procentowy stosunek dwóch porównywanych pomiarów, po raz pierwszy wprowadzony przez Retziusa przy porównywaniu długości i szerokości czaszek; ob. Antropometrja. — W krystalografji: rozpatrując kryształ pewnej substancji, posiadający tę własność, że cztery płaszczyzny tworzą czworościan rzeczywisty (t. j. tworzą układ normalny), możemy trzy z tych płaszczyzn obrać za płaszczyzny współrzędnych, proste zaś, w których te płaszczyzny się przecinają, za osie współrzędnych (x, y, z). Ściana czwarta odcina na tych osiach odcinki (a, b, c). Jakakolwiek piąta ściana odcina na tych osiach odcinki (a_1, b_1, c_1), takie, że stosunki: $\frac{a}{a_1} : \frac{b}{b_1} : \frac{c}{c_1}$ są proporcjonalne do liczb wymiernych, albo (co na jedno wychodzi), do liczb całkowitych, chociaż same mogą być niewymierne. Liczby te oznaczone zwykle symbolami h, k, l, nazywamy w. danej płaszczyzny. Powyżej omawiane prawo nosi nazwę prawa wymiernych w. — W astronomji urządzenie stosowane przy instrumentach mierniczych (sekstantach i t. p.), zaopatrzone zwykle z nonjusz, pozwalające na dokładne odczytanie kąta. — W statystyce: liczba wyrażająca zmianę wielkości rozpatrywanych w proc. stosunku do ustalonej podstawy.

Wspornik, w budownictwie to samo co oporowy mur, ob. Mur.

Wspólnota, ob. Zadruga.

Współczulny system (s. wegetatywny lub roślinny), część systemu nerwowego, która kieruje czynnościami niezależnemi od naszej woli. W skład tego systemu zaliczamy nerw błędny (nervus vagus) i nerw sympatyczny (n. sympathicus). Istnieją jednak liczne połączenia między nerwem sympatycznym, przebiegającym obustronnie wzdłuż kręgosłupa a między nerwami regulującemi pewne czynności według naszej woli, wychodzącemi z rdzenia. Nerw sympatyczny tworzy liczne zwoje, z których gałązki dochodzą do trzewi (serce, płuca, jelita i t. d.). Czynność nerwu sympatycznego dotyczy głównie mięśni gładkich, serca oraz gruczołów. Nerw błędny nazywa się też n. parasympatycznym, gdyż działanie jego jest przeciwne (antagonistyczne) działaniu nerwu sympatycznego. Podrażnienie n. błędnego powoduje zwolnienie akcji serca, natomiast podrażnienie n. sympatycznego, jego przyspieszenie i t. d. Por. Vagotonia, Vagus.

Współczynnik, wiadomy czynnik jednomianu, np. dla $3x^2y$ współczynnikiem jest 3.

Współprzysiężnicy (juratores, consacramentales), w dawnym procesie osoby przysięgające razem ze świadkiem, celem poparcia wiarygodności jego zeznań.

Współrzędne, ob. Współrzędnych układ.

Współrzędne geograficzne, długość i szerokość geograficzna (ob.).

Współrzędnych układ, dwie proste, przecinające się (zwykle prostopadle). Położenie każdego punktu na płaszczyźnie wyznaczone jest przez położenie jego rzutów na prostych zwanych osiami. Rzutujemy równolegle do prostych. Współrzędnemi nazywamy odległości rzutów od środka układu (przecięcia osi). W przestrzeni mamy układy o 3 osiach.

Współśrodkowy, to samo, co koncentryczny (ob.).

Współwłasność, ob. Własność.

Współzależność, w biologji, ob. Korelacja.

Wstawa (sinus), w matematyce jedna z funkcyj trygonometrycznych, ob. Trygonometrja.

Wstawki, w bot., p. Paraphysae.

Wstążka, wąska tkanina, $^1/_2$—30 cm szerokości, wykonana na specjalnych krosnach tkackich. W. noszą te same nazwy handlowe, co odpowiadające im, rodzajem przędzy i splotu, tkaniny. Por. Tkaniny.

Wstęgówka, motyl, należący do sówek (ob.).

Wstężnice (wstężniaki, Nemertini), rząd robaków płaskich. Wysoko zorganizowane, posiadają system nerwowy, przewód pokarmowy z ryjkiem i odbytem. Ryjek wysuwalny zawiera sztylet i gruczoł jadowy. Zwierzęta płaskie, długie, czasem dochodzące do 30 m, np. Lineus longissimus. Ciało orzęsione; morskie, rzadziej słodkowodne lub pasorzytne (Malacobdella Blainv.). Można wyśledzić u nich członowatą budowę. Rozdzielnopłciowe, niektóre żyworodne. Rozwój przez przeobrażenie. Larwa Pilidium, lub l. Desora. Podział: wór skórnomięsny dwuwarstwowy mają: 1) Palaeonemertini, z ryjkiem bez sztyletu. 2) Metanemertini, ryjek ze sztyletem, rozwój wprost. Tu należy słodkowodna Tetrastemma clepsinoides Ant. Dugès, 1,5 cm długa. 3) Heteronemertini, wór skórnomięsny trójwarstwowy. Metamorfoza. Lineus kennelí Bur., ciemno-różowy i Lineus molochinus, cynobrowy. Ob. tabl. barwną Robaki (morskie) w t. 15.

Wstrząs (szok, ang. shock, franc. choc), gwałtowne zaburzenie w systemie nerwowym, powstałe nagle, wskutek przeżycia, zmartwienia lub strachu. Często zdarza się przy w. omdlenie i utrata przytomności. W. może przejść w przewlekły stan osłabienia nerwowego. Por. Traumatyczne nerwice.

Wstrząs mózgu, ob. Mózgu chirurgja.

Wstrzemięźliwość, ob. Abstynencja.

Wstrzemięźliwość płciowa, ob. Popęd płciowy.

Wstydlin, pols. nazwa rośl. Kniphofia (ob.).

Wszawica, nagromadzenie się wszy (ob.) na człowieku. W czasie wojny miljony ludzi było zawszonych, co groziło niebezpieczeństwem rozwleczenia się chorób zakaźnych, przenoszonych przez wszy.

Odwszawianie ludzi ważne jest celem zwalczania chorób zakaźnych, jak np. tyfusu plamistego. Najlepszym środkiem do odwszawiania ciała ludzkiego jest: ogolenie, wzgl. krótkie ostrzyżenie włosów ciała oraz częsta kąpiel z obfitem użyciem mydła. Odwszawianie odbywa się też zapomocą środków fizycznych i chemicznych. Suche ciepło przy temp. 80° zabija wszy. Z środków chem. dość pewny jest roztwór 5% krezolu. Terpentyna, nafta tylko odstraszają wszy. Mieszkanie można najlepiej odwszawić parami kwasu pruskiego, lecz ten jest i dla ludzi trujący. Ważne jest równoczesne odwszawianie ludzi, ich ubrania i mieszkania.

Wszechsłowiański ruch, ob. Panslawizm, Neoslawizm.

Wszechświat, p. Świat.

Wszołowate (Mallophaga), podrząd gryzków (Corrodentia). Owady podobne do wszy, z dużą głową i gryzącemi narzędziami paszczowemi. Rozwój wprost. Pasorzytują na ssakach i ptakach. Żywią się wytworami skóry zwierzęcej, jak: łuseczkami, włosami i piórami. Tu należą: Trichodectes latus Nitzsch., pasorzytuje na psie i Menopon pallidum Nitzsch., pasorzytuje na kurach.

Wszy (Pediculidae), rodzina owadów z rzędu Corrodentia. Są bardzo małe, bezskrzydłe, z małym tułowiem, dużym owalnym odwłokiem. Czułki nitkowate, oczy pojedyncze, ryjek wysuwalny, powstały z wargi górnej i fałdu skóry; w ryjku szczęki w kształcie sztyletu. Nogi dwuczłonowe z pazurkami. Żyją na skórze ssaków, żywią się krwią. Samice przylepiają jaja (gnidy) do włosów. Jedna samica znosi w 8 tygodniach ok. 5000 jaj. Wesz głowowa (Pediculus capitis de Geer.), do 2 mm długa, szaro-żółta,

żyje na głowie ludzkiej. Samica składa do 60 jaj. W. sukienna (P. vestimenti Burm.) żyje na ubraniu i składa jaja w szwach. Jajo rozwija się w temper. 35—37°, w ciągu 6 dni. Przenosi tyfus plamisty i tyfus powrotny. Mendeweszka (Phthirius pubis L.), 1 mm długa, żyje na owłosionych miejscach ciała, oprócz głowy. Wierci głową w skórze, wywołując swędzenie. Bardzo odporna; niszczy się ją naftą, sublimatem. Inne giną przy 50—60°. Na źle utrzymanych zwierzętach domowych żyją: w. świńska (Haematopinus suis L.), i w. psia (H. piliferus Burm.), na owcach w. owcza (H. ovillus Cv. i H. pedalis Osb.). — O odwszawianiu ob. art. Wszawica.

Wszystkich Świętych, święto ku uczczeniu pamięci świętych kościoła katolickiego, na Zachodzie obchodzone od ok. 610 r. (Bonifacy IV.), wyznaczone przez Grzegorza IV. w r. 835 na 1 listopada. Por. Zaduszny Dzień.

Wszystkich Świętych wyspy (franc. Les Saintes), 7 małych wulkanicznych wysp na płd. od Gwadelupy z Petit-Terre (18 km² z 1800 mieszk.) na czele. Na Terre d'en Haut leży główna osada Saintes. Wyspy należą do Francji.

Wszystko płynie, ob. Panta rhei.

Wścieklizna (lyssa, rabies canina), choroba zakaźna, występująca szczególnie u psów, niebezpieczna także dla ssaków, ptaków i człowieka. Zarazek jest przesączalny, daje się stwierdzić w komórkach nerwowych i w części mózgu, zwanej hipokampem (cornu Ammonis); stwierdza się tam t. zw. ciałka Negriego, odkryte 1903. Ze zwierząt pogryzionych choruje 20 do 30%, choroba wybucha u nich po okresie wylęgania 3—6 tygodn., przedłużającym się niekiedy do 5 mies. Objawy u zwierząt: trwożliwość, niechęć do żarcia, wstręt do wody (wodowstręt, hydrophobia), wycie, chęć ucieczki, wybuchy wściekłości, połączone z chęcią kąsania. Objawy te mogą czasem nie występować (w. spokojna). Po wybuchu choroby wśród objawów porażennych następuje śmierć. Zwalczanie w. podlega specjalnym przepisom prawnym. Zwierzęta wściekłe lub podejrzane należy zabijać, wyjątkowo dozwolona jest obserwacja w ścisłem odosobnieniu przez 3 miesiące. Wypadki w. muszą być zgłaszane. Przymus noszenia przez psy kagańców może być wszędzie nakazany policyjnie. — Przenoszenie w. na człowieka powstaje w ten sposób, iż ślina zwierzęcia chorego styka się ze zranioną skórą człowieka; najczęściej zdarza się to po ukąszeniu. Od ukąszenia do powstania pierwszych objawów choroby upływa zwykle 15—60 dni, w wyjątkowych tylko wypadkach kilka miesięcy. Choroba zaczyna się lekką gorączką, bólem głowy, bezsennością i niepokojem, utrudnieniem połykania, zczasem oddech staje się utrudniony i nieregularny, zjawia się ślinotok, oraz drgawki. Występują objawy podobne do szału, ślina wycieka z ust, głos staje się ochrypły, gorączka dochodzi do 41°, następuje śmierć, którą czasem poprzedzają porażenia. Tylko rzadko wytwarza się u człowieka w. cicha, gdzie po objawach wstępnych następuje odrazu okres porażenia. Sekcja zwłok wykazuje mało cech charakterystycznych. Rokowanie po wybuchu w. jest złe. Leczenie jest objawowe, przez środki nasenne stara się chorego uspokoić. Długi okres wylęgania się choroby umożliwia szczepienie ochronne wynalezione przez Pasteura, które, aby być skutecznem, musi nastąpić natychmiast po ukąszeniu.

Wtórne płciowe cechy, inaczej drugorzędne płc. c., ob. Płciowe cechy.

Wuczang, stolica prow. Hupe (Chiny), nad Jangtsekiangiem, naprzeciw Hankou i Hanjang z ok. 600.000 mieszk. Posiada uniwersytet Boone (od 1903), akademję rolniczą i medyczną oraz przemysł bawełniany i jedwabniczy.

Wuczou, miasto w prow. Kwangsi (płd. Chiny), nad rz. Sikiang z 50.000 mieszk., handlem i ruchliwym portem.

Wuhu, miasto portowe w prow. Nganhuei (Chiny), na prawym brzegu Jangtsekiangu ze 126.000 mieszk. i znacznym handlem.

Wuiszan (ang. Bohensan), góry na granicy prow. Kiangsi i Fukien w Chinach, wysokie do 1500 m, teren uprawy herbaty.

Wujek Jakób, polski pisarz religijny, jezuita, (1540—1597), kształcił się w Wrocławiu, Krakowie, Wiedniu i Rzymie, kaznodzieja, nauczyciel i rektor kolegjów jezuickich w Polsce i w Siedmiogrodzie, prokurator prowincji pol. w Rzymie, w l. 1586—87 wizytator kolegjów polskich, w l. 1595—97 wiceprowincjał siedmiogrodzki. Oprócz licznych dzieł polemiczno-apologetycznych i dogmatyczno-ascetycznych, wydał: „Postylla Katolicznа" (1573—75, II. wyd. 1584), „Postylla mniejsza" [(1579—80, kilka wydań, przekłady czeski (1592), litewski (1599) i niem.], „Lekcje i Ewangelje" (nowe wyd. „poprawione", 1904), „Ewangelie na niedziele i wszystkie święta Kościoła katolickiego" (1579), „Nowy Testament..." (1593, liczne i częste wyd.), „Psałterz Dawidów" (1594, przekład prozą). „Główne jego dzieło: „Biblja to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu..." (wydanie poprawione przez pięciu jezuitów, 1599, tekst autentyczny przekładu nieznany, liczne przedruki późniejsze wydania jezuickiego, nadto wydania zmodernizowane aż do ostatnich czasów).

Wukadinović Spiridion, germanista jugosłow., * 1870, od 1914 prof. uniw. Jagiell. w Krakowie, wydał: „Kleist-Studien" (1904), „Goethes Novelle" (1909), „Goethe-Probleme" (1926), „Franz von Sonnenberg" (1927), „Goethe und Polen" (1930), dzieła Grabbego (1912, 6 t.), przekład niem. „Odprawy posłów greckich" (1929), „Trenów" Kochanowskiego i i.

Wulfila (Wulfilas), ob. Ulfilas.

Wulgarna łacina (łacina pospolita, ludowa), łaciński język potoczny, którym się posługiwały niższe warstwy ludowe w starożytnej Italji i który wraz z zwycięzcami przeszedł do prowincyj państwa rzymskiego. Z łaciny pospolitej rozwinęły się romańskie języki (ob.).

Wulgarny (łac.), pospolity, gminny, prostacki; wulgarność, prostactwo.

Wulgata, ob. Vulgata.

Wulkan, staroitalski bóg, ob. Vulcanus.

Wulkan, ob. Wulkany.

1. Boczny krater Etny przy wybuchu w 1892.

2. Łańcuch wulkanów Santa Catarina koło Chalco.

3. Lawowe jezioro w kraterze wulk. Kilauea (Hawaj).

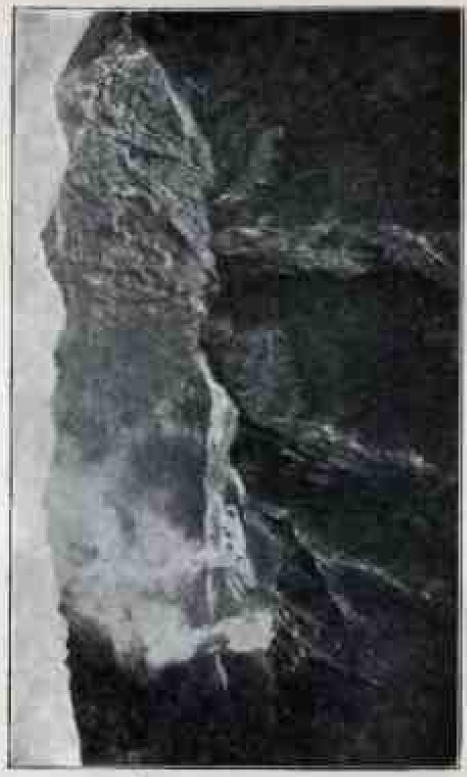

4. Dno i boczna ściana krateru wulk. Raung (Jawa).

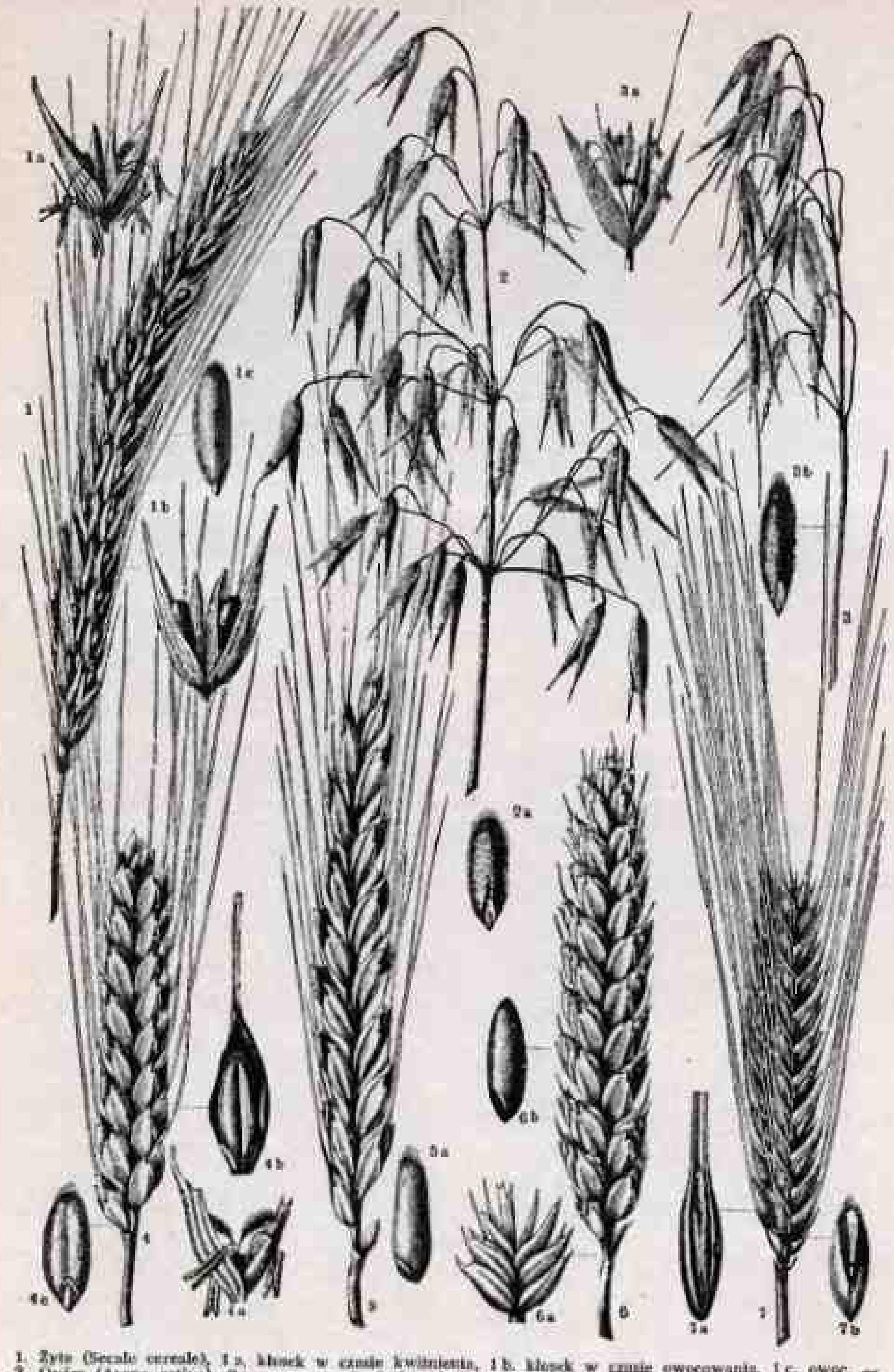

1. Żyto (Secale cereale), 1 a. kłosek w czasie kwitnienia, 1 b. kłosek w czasie owocowania, 1 c. owoc. — 2. Owies (Avena sativa), 2 a. owoc. — 3. Owies chorągiewkowy, »Grzywacz« (Avena sativa orientalis), 3 a. kłosek, 3 b. owoc. — 4. Pszenica twarda (Triticum durum), 4 a. kwiat, 4 b. owoc oplewiony, 4 c. owoc nagi. — 5. Orkisz pszenny, »Szpelc« (Triticum spelta), 5 a. owoc. — 6. Pszenica pospolita, beznica (Triticum vulgare), 6 a. kłosek po okwitnieniu, 6 b. owoc. — 7. Jęczmień czterorzędowy (Hordeum sat. vulgare), 7 a. owoc oplewiony, 7 b. owoc.

Wulkan, nazwa zaproponowana przez Leverriera dla hipotetycznej planety intramerkurjalnej (t. j. krążącej wewnątrz orbity Merkurego), której istnienia jednak nie zdołano do dziś dnia stwierdzić, ani w czasie całkowitych zaćmień słońca, ani na zdjęciach słońca (na tle jego tarczy).

Wulkan (V o l c a n o, jap. I w o s z i m a, K a z a n), grupa wysp na oceanie Spokojnym, na płd. od wysp Bonin. Wulkaniczne wyspy są bezludne, należą zaś od 1891 do Japonji.

Wulkan (Manam), jedna z licznych wysepek wulkanicznych u płn. wybrzeża Nowej Gwinei z czynnym wulkanem.

Wulkaniczne skały, p. Wylewne skały.

Wulkaniczny popiół, ob. Popiół.

Wulkanizm, 1. termin używany na określenie zjawisk wulkanicznych (plutonicznych) wogóle. 2. czczenie staroż. bóstw: Hefajstosa i Wulkana.

Wulkanizowanie, ob. Kauczuku przeróbka.

Wulkany (por. t a b l. poza tekstem), formy powierzchni ziemi, najczęściej stożkowate góry, połączone kanałem z głębszemi regjonami, gdzie znajduje się magma. Przez ten kanał (c z e l u ś ć w u l k a n u) i jego często rozszerzony otwór zewnętrzny (k r a t e r) wyrzuca w. od czasu do czasu lawę lub gazy. C z y n n y m nazywamy w., o którym wiadomo, że wybuchał w czasach historycznych, w przeciwnym razie w. zwie się w y g a s ł y m, lub lepiej spoczywającym, gdyż zdarzało się, że w. uważane za nieczynne, ponawiały niespodziewanie swą czynność (Wezuwjusz w 79 i 1631). Oprócz wyrzucania lawy, pyłu i gazów objawia się czynność wulkaniczna również za pośrednictwem podziemnych grzmotów, wyziewów gazowych, silnego podniesienia miejscowego temperatury podłoża, lokalnych ruchów tektonicznych, a zwłaszcza t r z ę s i e ń z i e m i o różnem nasileniu i zasięgu, często o katastrofalnych następstwach.

Również wybuchy w. są różnego rodzaju. Jedne mają charakter e k s p l o z y j n y. Rzadkie są wybuchy czysto gazowe, jak to miało miejsce w 1888 z Bandaisanem w Japonji, którego szczyt został oderwany (1 km³ skały) przy wybuchu. Częściej występują wybuchy luźnego materjału, przy których w. wyrzuca rozproszkowaną przez wybuch gazu lawę, bądź to gąbczaste lub żużlowate cząstki (lapilli, rapilli), albo wręcz stężałe w powietrzu bomby i bloki lawy, względnie oderwane od podłoża cząstki skał. Najczęściej są te materjały wyrzucane przez wybuch w górę, zdarzają się jednak i inne wypadki. Większa część wyrzuconego materjału opada na kształt deszczu wpobliżu miejsca wybuchu, przy silnym wietrze mogą one jednak być zwiane dalej. Małe deszcze popiołu są nieszkodliwe, natomiast gdy zostaną wyrzucone wielkie masy (np. Krakatau w 1883 r. 18 km³; Tambora na Sumbawie w 1815 r. 103 km³) wówczas niszczą całe życie organiczne wokoło (Tambora: 56.000 ofiar w ludziach; Mont Pelé w 1902 r. 28.000 ofiar).

O wiele rzadsze są wybuchy w y l e w n e (effuzywne), w czasie których płynna lawa wychodzi dość spokojnie na powierzchnię, tworzy wielkie jeziora z wodotryskami lawowemi, wywołanemi przez uchodzące gazy, bądź też rozlewa się po okolicy. Takie w. spotykamy na wyspach Hawajskich (Kilauea, Mauna Loa i i.).

Najczęstsze są wybuchy mieszane, e k s p l o z y j n o - w y l e w n e, przy których po zjawiskach eksplozji następuje wylew lawy przez krater, bądź jeżeli ściany czeluści nie wytrzymają ciśnienia, także z boków w. Takie strumienie lawy, płynące z różną szybkością, mają niekiedy wiele miljonów m³ lawy. O ile ukształtowanie terenu nie pozwala na odpływ lawy, wówczas po skrzepnięciu jej powstają płyty lub kopuły wulkaniczne.

Oprócz wylewnych i eksplozyjnych może w. wywołać także zjawiska e k s t r u z y w n e, tak np. przy wybuchu Usudake (Japonja) w 1910 została podniesiona (wyparta) wielka skiba o 3 km długości do 150 m.

W wypadku, gdy krater jest zajęty przez jezioro, może ono być wyrzucone przez wybuch wraz z namułem, tak że powstają rzeki błota, spływające po stokach w. (np. Keloet na Jawie w 1918). Również deszcz w czasie wybuchu w. może spowodować takie potoki błota. Podobnie ma się rzecz z w. wybuchającemi pod lodowcami (Islandja), lub gdy lawa spływa po wielkich masach śniegu (Alaska, Ekwador). Przy wybuchach podmorskich wylewy lawy są nieszkodliwe, natomiast eksplozyjne wybuchy mogą spowodować trzęsienie ziemi, fale powodziowe i t. p. o katastrofalnych następstwach. Niekiedy powstają na skutek podmorskich wybuchów nowe wyspy (Santorin, Ferdinandea).

W czasie czynności wulkanicznej wzmaga się silnie wypływ gazów (fumarole), o wysokiej temperaturze. Najgorętsze, o ciepłocie powyżej 500° są suche i bez ciśnienia, zawierają one chlorki potasu, sodu, żelaza i manganu; mniej gorące, do 360° przeważnie kwas solny i dwutlenek siarki; jeszcze chłodniejsze siarkowodór, dwutlenek węgla i wody.

Po wybuchu może się w. szybko uspokoić, najczęściej jednak przez dłuższy czas, niekiedy przez wieki występuje jeszcze zwiększona temperatura pod ziemią oraz wyziewy gazowe, tak np. ma się rzecz z w. Solfatara koło Pozzuoli, od którego wzięły nazwę wszystkie podobne w. o zamierającej działalności. Wspomniane gazy wydobywają się z magmy. Gdzie wulkaniczna ciepłota lub gazy natrafiają na wodę gruntową, tam tworzą się cieplice, wulkany błotne, źródła mineralne lub gejzery.

Postać zewnętrzna w. jest dość różnorodna. Wybuchy gazowe powodują powstawanie stożkowatych lub lejkowatych wgłębień (maary), bądź też podłużne rowy eksplozyjne. Wyrzucanie materjałów luźnych powoduje usypywanie stożkowatych wzgórz lub gór (stożki nasypowe) z zagłębieniami (kratery) w środku. Jeśli nasypywanie trwa krótko i przy spokojnem powietrzu, wówczas powstają góry w kształcie kolistych wałów. Jeśli płynna lawa wydobywa się z centralnego otworu, wówczas powstają w. tarczowe, jeśli zaś ze szczelin, wówczas powstaje pokrywa wulk. Jeśli lawa jest gęstsza, wówczas powstaje k o p u ł a w u l k., zaś o ile równocześnie z eksplozją występuje wylew,

wówczas powstają stożkowate w. warstwowe (stratowulkany). Gdy po dłuższej przerwie czynność wulk. zostanie wznowiona, wtedy tworzy się złożony w. typu Somma-Wezuwjusz, stożek nasypowy otoczony kolistą doliną (atrjum) i pierścieniem, stanowiącym pozostałość dawnego w. O ile zaś mniejsze wybuchy mają miejsce w niewielkiej odległości od głównego krateru, wtedy powstają stożki wulk. przybyszowe.

Wielkość w. jest bardzo różnorodna, obok całkiem małych spotykamy w. o kilometrowych wysokościach, a niektóre kratery mają do 20 km średnicy. W. podlegają również erozji i denudacji, zwłaszcza stożki usypane z luźnego materjału, na których już podczas wybuchu tworzą się niekiedy promieniśto się rozchodzące parowy erozyjne (barranco), rozszerzające krater w kształt rozległego kotła (kaldera). Niekiedy ulegają w. prawie całkowitemu zniszczeniu, tak że pozostają z nich tylko odporniejsze części (ruiny wulk.). W pewnych wypadkach magma dosięga przy parciu tylko skorupy ziemskiej (faza intruzyjna), w innych wychodzi na powierzchnię i tworzy w. (faza ekstruzyjna). W pierwszym wypadku tworzą się często t. zw. lakkolity.

Ogólna liczba w., o których wybuchach w czasach historycznych mamy wiadomości, wynosi ok. 448. Z tego wypada na półkulę pacyficzną 352 w., na atlantycką tylko 96, na obszary międzyzwrotnikowe wypada zgórą 200. W. występują przeważnie na obszarach zaburzeń tektonicznych, zwłaszcza wzdłuż wybrzeży oceanu Spokojnego i na obszarze mórz Śródziemnych. Również poza temi obszarami występujące w. stoją w związku ze strefami pęknięć i fałdowań. Stąd można wywnioskować, że zjawiska wulkaniczne występują w towarzystwie ruchów górotwórczych, co tłumaczy uszeregowanie większości w. wzdłuż pewnych podłużnych stref.

Przyczyny wybuchów wulk. nie są dotąd znane, w różnych czasach różnie je sobie tłumaczono. Ogólnie jest przyjęte mniemanie, że wewnątrz ziemi jest nagromadzony płynny, wzgl. plastyczny materjał skalny, który dostarcza w. lawy. Tylko jedni uważają, że magma znajduje się pod całą skorupą ziemską, inni zaś przyjmują tylko istnienie krawędziowych ognisk magmy. Podczas gdy Suess (1883) uważał za przyczynę wybuchów wyciskanie magmy przez ciśnienie opadających części skorupy ziemskiej, to inni przypisują magmie bardziej aktywną rolę. Najwięcej sporów budzi rola gazów wulk., a zwłaszcza pary wodnej. Obok teoryj przypisujących główną rolę gazom wulk., istnieją inne, przyjmujące za przyczynę czynności wulk. powiększanie objętości, i co za tem idzie, rozwijanie ogromnej siły przez magmę przy jej krzepnieniu względnie krystalizacji. Według nich magma toruje sobie sama drogę na powierzchnię skorupy ziemskiej, podczas gdy inni uważają, że wyzyskuje ona przy tem istniejące w skorupie ziemskiej szczeliny.

Wulkany błotne, płaskie i najczęściej niskie stożki, utworzone przez wylewanie się na powierzchnię masy gliniastej, przepojonej wodą, na skutek wytrysku gazów (węglowodór, dwutlenek węgla, para wodna) z pod powierzchni ziemi, przyczem od czasu do czasu występują eksplozyjne wybuchy, wyrzucające kamienie i błoto. Rodzajem w. wyrzucającego wodę słoną jest salza. Występowanie w. nie jest przywiązane ściśle do okolic wulkanicznych, natomiast spotyka się je często w towarzystwie kopalń ropy naftowej. Na Sycylji nazywają się Macaluba (Makaluba).

Wulkańskie góry, ob. Vulcanului Muntii.

Wüllner Adolf, fizyk niem., (1835—1908), prof. fizyki w Bonn i Akwizgranie, badał prężności par ponad roztworami, ciepło allotropowych odmian pierwiastków. Napisał: „Lb. der Experimentalphysik" (1862, VI. wyd. 1907).

Wundt Wilhelm, niem. filozof i psycholog, (1832—1920), prof. w Heidelberdze, Zurychu, 1874—1917 w Lipsku, gdzie założył pierwszy instytut psychologji doświadczalnej. W. wskazał jako zadanie dla psychologji analizowanie procesów życia duchowego metodami eksperymentalnemi, dlatego ma on ogromne znaczenie dla rozwoju psychologji naukowej. W psychologji przyjmuje pewne elementy duchowe, których dalej rozłożyć nie można. Z elementów stara się rozbudować życie psychiczne na podstawie praw połączeń. Za najważniejsze prawo uważa zasadę twórczej syntezy. Wyniki badań nad najprostszemi formami procesów duchowych stara się zastosować do psychologji ludów („Völkerpsychologie"). W metafizyce był zwolennikiem woluntaryzmu, w etyce ewolucjonizmu. Dzieła: „Lehrbuch der Physiologie des Menschen" (1865), „Vorlesungen über die Menschen- und Tierseele" (1863), „Grundzüge der physiologischen Psychologie" (1874, 3 t.), „Logik" (1880—83, 2 t.), „Ethik" (1886, 3 t.), „System der Philosophie" (1889, 2 t.), „Grundriss der Psychologie" (1896), „Einführung in die Psychologie" (1911), „Völkerpsychologie" (1900-1920, 10 t.), „Elemente der Völkerpsychologie" (1912). Wydawał „Philosophische Studien" (1883—1902), następnie „Psychologische Studien" (1905—1917).

Wuoksen (fin. Vuoksi), rzeka w Finlandji, długa 162 km, odpływ jez. Saima, tworzy wodospady Imatra, a uchodzi do jez. Ładogi.

Wurcyt, minerał, siarczek cynku o składzie blendy cynkowej ZnS, rzadko tylko występuje w kryształach, które w odróżnieniu od regularnej blendy są heksagonalne. Przeważnie występuje w skupieniach zbitych, pręcikowych lub włóknistych. Tw. 3.5—4, C. wł. 3,98—4,30. W temp. 1024° przechodzi blenda w w.

Württemberg, ob. Wirtembergja.

Wurtz Charles Adolphe, chemik franc., (1817-1884), od 1853 prof. chemji organ. w Sorbonie. Pracował nad związkami cyjanowemi, aminami alifatycznemi, pierwszy wykazał różnice pomiędzy jedno-, dwu- i trójatomowemi alkoholami. Pracami swemi przyczynił się ogromnie do rozwoju chemji teoretycznej. Napisał: „Mémoire sur les ammoniaques composés" (1850), „La théorie atomique" (1878), „Traité de chimie biologique" (1884) i in.

Würzburg, stolica Dolnej Frankonji (Bawarja), nad rz. Menem, przy kolei: Aschaffenburg—Norymberga z 89.910 mieszk. Posiada szereg zabytkowych kościołów z XI—XVIII. w., z katedrą (XI—XV. w.) na czele, dawny zamek biskupi (XVIII. w.) z muzeum, stary ratusz z XV—XVII. w. i i., a poza tem uniwersytet (od 1402, względnie 1582), szereg instytutów naukowych, muzeów i bibljotek oraz znaczny przemysł, handel i port rzeczny. W. jest od 741 siedzibą biskupstwa, stanowiącego od XII. w. osobne księstwo (4.790 km²). 3 września 1796 pobili tu Austrjacy Francuzów. W 1803 sekularyzowane biskupstwo dostało się Bawarji, w 1806 wkiemu ks. Toskanji z tytułem wkiego księstwa W.

Wurzen, miasto w okręgu Lipsk w Saksonji (Niemcy), nad rz. Muldą, przy kolei: Lipsk—Riesa z 18.286 mieszk., kolegjatą z XII. w., z zamkiem z XV. w., muzeum i przemysłem.

Wu Tautse, malarz chiński, żył ok. 700—760, uprawiał malarstwo pejzażowe i figuralne.

Wuttke Heinrich, historyk niem., (1848—1876), prof. w Lipsku, w 1848 członek przedparlamentu i parlamentu frankfurckiego, jeden z najbardziej zażartych wrogów Polski, założyciel towarzystwa krzewienia niemczyzny na Mazurach, napisał: „Städtebuch des Landes Posen" (1864), „Geschichte der Schrift u. des Schrifttums" (1872) i in.

Wwóz (import), zaopatrzenie jakiegoś kraju w towary zagraniczne, także ilość przywożonych z zagranicy towarów. Wartość w. może tylko wtedy być większą od wartości wywozu (ob.) bez ujmy dla gospodarstwa i finansów danego kraju, gdy to nie wpływa na czynność jego bilansu płatniczego, t. j. gdy dany kraj ma pretensje do zagranicy nietylko z wywozu, lecz także z tytułu procentów od pożyczek, premij asek., przewoźnego kolej. i okrętowego i t. d. — Por. Cła.

Wyandotte, miasto w stanie Michigan (Ameryka płn.) nad Detroit River, na płd. od Detroit z 25.171 mieszk. i przemysłem chemicznym.

Wyandotty, rasa kur, p. tabl. barwną Kury, w t. 8.

Wyatt, 1. (Wyat, Wiat) Sir Thomas, poeta ang., (1503—1542), w sonetach miłosnych petrarkista, ale ważniejszy jako satyryk. Wyd. zbior. 1557, ost. 1903.

2. James, architekt ang., (1748—1813), jeden z pierwszych nawracających do gotyku w Anglji. Dużo starań włożył w rekonstrukcje starych budowli angielskich.

3. Sir (od 1855) Matthew Digby, architekt ang., (1820—1877), od 1869 prof. w Cambridge, zaprojektował 1850 budynki londyńskiej wystawy światowej, budował gmachy publiczne i prywatne w Anglji i Indjach. Wydał: „Metal Work and its Artistic Design" (1852), „Industrial Arts of the Nineteenth Century" (1853), „Art Treasures of the United Kingdom" (1857), „An Architect's Notebook in Spain" (1872) i in.

Wybicki Józef, pol. polityk i pisarz, (1747—1822), pomorzanin, wychowanek jezuitów, jako poseł wsławił się na sejmie 1768 protestacją przeciw porwaniu senatorów, w konfederacji barskiej odprawił misje dyplomatyczne do Berlina i Wiednia, w 1770 kształcił się w uniwersytecie w Leydzie. Zbliżywszy się następnie do Andrzeja Zamoyskiego pomagał mu w układaniu projektu kodeksu praw, zajmował się sprawą reformy stosunków kościelnych i włościańskich i rozwijał żywą działalność pisarską, 1778 był wizytatorem szkół z ramienia Komisji Edukacji Narodowej, 1784 posłował na sejm. W czasie powstania Kościuszkowskiego był pełnomocnikiem rządu przy dywizji Dąbrowskiego w Wielkopolsce. Po upadku państwa rozwijał żywą działalność polityczną na emigracji, wraz z Barssem kierował w Paryżu t. zw. Agencją, był głównym współpracownikiem Dąbrowskiego w dziele tworzenia legjonów. Po ich klęskach w 1799 począł się wycofywać z życia publicznego, w 1802 osiadł w Wrocławiu i oddał się pracy pisarsko-pedagogicznej. W 1806 stanął obok Dąbrowskiego jako organizator powstania wielkopolskiego, w komisji Rządzącej kierował administracją i policją, w Księstwie Warsz. został senatorem-wojewodą, w 1809 jako pełnomocnik rządu organizował obronę kraju w depart. poznańskim, w Królestwie Kongr. został senatorem wojewodą, w 1818 prezesem Sądu Najwyższego. Patrjota wielkich zasług, niestrudzony pracownik w służbie publicznej, odzwierciedla W. w swej postaci wielki proces odrodzenia narodu na przełomie dwóch stuleci, którego aspiracje niepodległościowe wyraził w nieśmiertelnym hymnie: „Jeszcze Polska" (1797). Działalność jego pisarska rozwinęła się w rozlicznych kierunkach; jest autorem traktatów politycznych w duchu kameralizmu i oświecenia: „Myśli polityczne o wolności cywilnej" (1775), „Listy patrjotyczne do ex-kanclerza Zamoyskiego" (1777—78, 2 t.), „Rozmowa między szlachcicem polskim, szwajcarem i żydem w Gdańsku" (1780) i in., rozważań filozoficzno-moralnych („Moje godziny szczęśliwe" 1804), prac pedagogicznych i historyczno-politycznych („Rozmowy i podróże ojca z dwoma synami" 1804, „Zbiór myśli politycznych w rządzie reprezentacyjnym" 1819), napisał również szereg utworów dramatycznych. Wielkie znaczenie posiadają jego pamiętniki (wyd. kryt. A. Skałkowskiego p. t. „Życie moje" w Biblj. Narod. 1927).

Wyborcze przestępstwa, przestępstwa dokonywane w związku z przeprowadzaniem wyborów. Polegają one głównie na fałszowaniu list głosujących i kandydatów, zmienianiu wyników głosowania, przekupstwie wyborczem, wielokrotnem nieprawnem oddawaniu głosów etc.

Wyborcze rugi, ob. Rugi.

Wyborcze prawo, w znaczeniu przedmiotowem ogół przepisów prawno-publicznych, regulujących postępowanie przy wyborach do przedstawicielstw państwowych lub samorządowych; w znaczeniu zaś podmiotowem prawna możność dokonania aktu wyborczego, względnie prawo wybieralności (t. zw. czynne i bierne p. w.). Jeśli p. w. przysługuje wszystkim obywatelom zdolnym do działań prawnych i niepozbawionym praw obywatelskich, wówczas mówimy o powszechnem p. w. Jeśli skutek prawny każdego oddanego głosu jest jednaki, wówczas p. w. nazywa się równem. Nierówność zw. systemem pluralnym polega na przyznaniu pewnym kate-

gorjom obywateli (np. obywatelom płacącym wyższe podatki) większej ilości głosów. Jako wybory bezpośrednie określa się system, w którym wyborca głosuje wprost na kandydata, w przeciwstawieniu do wyborów pośrednich, w których wyborca głosuje na pośrednika (elektora), który dopiero zkolei dokonuje bezpośredniego wyboru kandydatów. Systemem większościowym nazywamy sposób dokonania wyboru, według którego wybrany jest ten kandydat, który w danym okręgu zdobył największą ilość głosów. System ten sprawia, iż głosy mniejszości przepadają i mniejszość, aczkolwiek nieraz znaczna, nie posiada przedstawiciela. System proporcjonalny polega właśnie na uchronieniu mniejszości od wad systemu większościowego przez zapewnienie głosom mniejszości możliwie sprawiedliwego udziału w przedstawicielstwie narodowem. Wybory proporcjonalne mogą być wykonywane jako jednoosobowe lub też na zasadzie systemu list wyborczych. Listą tą nazywamy spis kandydatów, na których wyborca musi głosować bez jakichkolwiek zmian w liście (t. zw. listy związane, w przeciwstawieniu do list wolnych, na których wolno wyborcy dokonywać zmian). Z systemów wyb. prop. jest najważniejszym system d'Hondt'a, według którego ilości głosów przypadające na dane listy dzieli się przez 1, 2, 3, 4 etc., tak długo, dopóki nie uzyska się tylu najwyższych liczb pochodzących z dzielenia, ile jest mandatów w danym okręgu. Każda lista otrzymuje tyle mandatów, ile razy owe największe liczby mieszczą się w liczbie głosów oddanych na nią. Wszystkie te systemy posiadają wady, albowiem w każdym z nich pewna ilość głosów idzie na marne. Tworzenie wielkich związków okręgów wyborczych, na które przypadają mandaty, mające na celu zapewnienie przedstawicielstwa listom, które w danych okręgach nie zdołały uzyskać mandatu, zmierza do osiągnięcia możliwie idealnego rozwiązania problemu mniejszości. Politycznie ujemną stroną wyborów proporcjonalnych jest rozproszkowanie mandatów i niemożność utworzenia stałej większości rządowej. W Polsce ordynacja wyborcza z r. 1922 przyjmuje system d'Hondt'a. Głosowanie dopuszczalne jest tylko na listy, które dzielą się na okręgowe i państwowe, a należą do typu list związanych. Na listy okręgowe przypada 372 mandaty do Sejmu i 93 do Senatu, a na listy państwowe 72 do Sejmu i 18 do Senatu. Listy państwowe stanowią premję dla stronnictw silnych i mają uniemożliwić zbytnie rozproszkowanie partyj w Sejmie. Postępowanie wyborcze należy do komisyj wyborczych, które dzielą się na komisje obwodowe, okręgowe i Państwową Komisję Wyborczą. Prezydent Rzplitej mianuje Generalnego Komisarza Wyborczego z pośród trzech kandydatów zaproponowanych przez zebranie prezesów Sądu Najwyższego. Głosowanie jest tajne. Ważność wyboru sprawdza sama odnośna Izba. Każdy wyborca może w ciągu 14 dni od ogłoszenia wyniku wyborów zgłosić protest przeciw ważności wyborów, o którym rozstrzyga Sąd Najwyższy.

Wyborcze systemy, ob. Wyborcze prawo.

Wyborczy protest, ob. Wyborcze prawo.

Wyborg (Viborg, fiń. Viipuri), stolica fińskiej prowincji W. nad zatoką Fińską, przy ujściu kanału Saima do zatoki Wyborgskiej z 58.316 mieszk., zamkiem (1293), muzeum i znacznym przemysłem oraz handlem. Prowincja W. ma 43.115 km² i 609.577 mieszk.

Wybory, powołanie na pewne określone stanowisko drogą głosowania. Sposób wybierania określony jest w statutach osób prawnych prywatnych względnie w umowach spółki, o ile w. mają powołać członków władz owych osób (np. statut spółek akc. etc.); korporacje prawnopubliczne posiadają przepisy wyborcze zawarte w ustawach, określających ich ustrój, np. izby lekarskie i t. d. — Por. też Wyborcze prawo.

Wybraniecka piechota, ob. t. 13, str. 120; por. też Łanowa piechota.

Wybroczyny, małe, punktowate wylewy krwawe.

Wybrzeże Kości Słoniowej (Côte-d'Ivoire), kolonja we Franc. Afryce Zach., nad zatoką Gwinejską z 315.000 km² i 1,545.680 mieszk. (835 Europejczyków). Od 620 km długiego wybrzeża podnosi się kraj powoli ku wyżynie Kong. Wnętrze kraju zajmuje 300—350 km pas puszczy dziewiczej. Z przybrzeżnych rzek najważniejsze: Comoe, Bandama, Sassandra i Cavally. Klimat wybitnie tropikalny i deszczowy (6.312 mm) jest niezdrowy. We wnętrzu kraju są kopalnie złota, połączone z wybrzeżem koleją (316 km). Wywozi się olej i ziarna palmowe, kauczuk, drzewa pożyteczne i kawę, natomiast wywóz kości słoniowej odgrywa obecnie podrzędną rolę. Główne osady: stolica Bingerville, Assinie, Wki i Mały Bassam, Wki i Mały Lahu i Sassandra leżą wszystkie na wybrzeżu. — Resztki państwa Aszanti zniszczyli w 1902 Francuzi, zajmujący W. od 1887.

Wybrzeże Niewolnicze, ob. Niewolnicze wybrzeże.

Wybrzeże Pieprzowe, nazwa nadawana dawniej zach. części wybrzeży Gwinei, między Sierra Leone i przylądkiem Palmas, t. j. obecnej Liberji.

Wybrzeże Złote, ob. Złote wybrzeże.

Wybuch (eksplozja), nagły wstrząs powietrza przy równoczesnym efekcie mechanicznym, powstały wskutek gwałtownego wywiązywania się lub rozszerzania gazów i par. O sile i możliwości zastosowania w. decyduje ciśnienie powstające i praca, jaką wybuchający układ wykona. Ciśnienie zależy przedewszystkiem od objętości i temperatury tworzących się gazów, praca od ilości wywiązanego ciepła. Wielkość ostatnia w kal. pomnożona przez 427 (mechaniczny równoważnik ciepła) określa energję potencjonalną wybuchowej substancji, potencjał w. — Temperatura, w której gazy zaczynają się wywiązywać, jest dla rozmaitych substancyj wybuchowych różna: dla prochu strzelniczego wynosi 315°, dla azydku ołowiu 327°, dla piorunianu rtęci 215°, dla bawełny strzelniczej 183—186°. Warunki, w jakich substancje wybuchają są także rozmaite: ogrzanie, potarcie, uderzenie i t. p. We wszystkich prawie wypadkach reakcja mechaniczna, charakterystyczna dla danego w. zaczyna się w jednem miejscu substancji wybuchającej, poczem dopiero w. ogarnia całą masę. — Substancje używane do zapalania ciał wybuchowych, noszą nazwę detonatorów. Najczęściej stosowane detonatory: piorunian rtęci z domieszką (15%) chloranu potasowego (Nobel 1867) oraz azydek ołowiu. — Por. też Wybuchowe materjały.

Wybuchowe materjały, por. Wybuch. Ze względu na reakcję dzielimy m. w. na pędne i miażdżące. Pierwsze, rozkładając się stosunkowo wolniej, działają dynamicznie w kierunku najmniejszego oporu i nadają się dlatego do broni palnej, drugie rozkładają się tak szybko, że działają z jednakową siłą prężności we wszystkich kierunkach i nadają się tylko do rozsadzania. Pod grupą tych ostatnich są t. zw. materjały wybuchowe detonacyjne, zdolne do wybuchu już pod wpływem uderzenia. Szczegóły ob. Proch strzelniczy, Dynamit, Nitrogliceryna, Piorunowy kwas, Spłonka.

Wybuchowy silnik, ob. Spalinowe silniki.

Wychodźtwo, opuszczenie kraju rodzinnego w celu osiedlenia się zagranicą na stałe (osadnictwo, ob.) lub przez czas pewien (w. czasowe); ob. również Ludność, Statystyka, Wędrówki. Według ustawodawstwa polskiego wychodźcą jest obywatel polski, który opuszcza lub opuścił terytorjum Polski w poszukiwaniu pracy lub dla jej wykonania, lub w celach osadnictwa, albo też udaje się do swego małżonka, krewnych i powinowatych, którzy już wyemigrowali poprzednio. Za emigranta uważana będzie również każda osoba, opuszczająca terytorjum Rzeczypospolitej lub przebywająca poza tem terytorjum razem z emigrantem, a będąca członkiem jego rodziny. Międzynarodowe pojęcie w. uchwalił międzynar. zjazd w. w Rzymie w 1924.: wychodźcą jest osoba, która opuszcza swój kraj, aby udać się do innego, poszukać tam pracy lub połączyć się z członkami swojej rodziny.

Przyczyny w. są różne: gospodarcze, polityczne, religijne itp. Mają szczególny wpływ, gdy pod danym względem w kraju panują niepomyślne stosunki, dogodne zaś w państwach zagranicznych, będących celem w. Obecnie przyczyny religijne zdarzają się już rzadko (prześladowania pewnych wyznań). Natomiast nierzadkie są powody polityczne (por. Emigracja polska, Emigranci), skłaniające do w. osoby, które nie zgadzają się z kierunkiem rządów w swojej ojczyźnie (np. emigracja z Rosji, Włoch, Hiszpanji itd.). Najczęstsze są względy gospodarcze. Powodem w. wówczas jest brak pracy w kraju, a zapotrzebowanie na nią zagranicą oraz lepsze zarobki tamże.

O w. polskiem ob. w t. 13, str. 328, art. „Polacy poza granicami Państwa". Zagranicą w. wynosi rocznie w tysiącach osób z najważniejszych państw: Wielka Brytanja 260, Włochy 180, Niemcy 120, Hiszpanja 100, Stany Zj. Ameryki Płn. 70, Argentyna i Australja po 60 i t. d. Natomiast przyrost ludności skutkiem w. wynosi rocznie w tysiącach osób w głównych krajach: Stany Z. A. P. 500, Argentyna 200, Kanada 120, Australja 100, Brazylja 90, W. Brytanja 60 i t. p. W. zatem skierowuje się przeważnie z Europy do krajów zamorskich.

Tak masowy ruch ludności wywołuje szereg następstw politycznych, narodowościowych itp. Toteż wszystkie państwa prowadzą odpowiednią politykę w., polegającą zależnie od ich interesów na popieraniu lub utrudnianiu w. Kraje cierpiące na nadmiar rąk do pracy starają się o tereny pomyślnej ekspansji dla swojej ludności, państwa zaś o słabej ilości mieszkańców dążą do ściągnięcia do siebie pomyślnych elementów w. Tak np. St. Z. A. P. wprowadziły roczne kontyngenty w. („kwoty") dla poszczególnych państw. Niewiele wpuszczają Słowian i Włochów, popierają natomiast przyjazd ludności anglosaskiej i skandynawskiej.

W zakresie ogólnoświatowym zagadnieniami w. zajmuje się międzynarodowy komitet w. przy Międzynarodowej Organizacji Pracy w Genewie (przy Lidze Narodów). Troszczy się on o warunki życia, pracy i płacy w., o ich stosunki higjeniczne, odżywianie, warunki podróży, bezpieczeństwa, zwalcza nieuczciwą i nieprawdziwą agitację w., kontroluje ajentów w. i t. p. — W Polsce w. należy do zakresu działania osobnego Urzędu Emigracyjnego przy Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej (Urząd Em. ma być zniesiony w drugiej połowie 1932 r., agendy zaś jego powierzone Ministerstwu Spraw Zagran.). W. na obczyźnie opiekują się polskie konsulaty. Przepisy najnowsze o w. zawiera rozporządzenie ustawod. Prez. Rz. z 11. października 1927 r. W celu zabezpieczenia w. polskim zagranicą jak najlepszych warunków zawiera rząd polski umowy i konwencje w. z odpowiedniemi państwami. Tak np. zawarto: z Francją konwencję 3. IX. 1919 oraz późniejsze umowy z r. 1920, 1924, 1925; z Niemcami układ tymczasowy z 12. I. 1928 i konwencję 24. IX. 1927, z Austrją umowę 24. VI. 1921, i w. i., niemal ze wszystkiemi krajami, ważnemi dla w. polskiego.

Wychowanie, planowe i świadome oddziaływanie na rozwijającą się jednostkę, aby urobić w niej pewną zamierzoną strukturę duchową. Działanie wychowawcze trwa od okresu niemowlęctwa; przy pełnoletności wychowanka nie ustaje, tylko zmienia się na oddziaływanie przygodne grup społecznych, do których dany osobnik należy. W. wpływa na rozwój fizyczny i duchowy (przez rozbudzenie i rozwinięcie inteligencji, uczucia i woli). Drugim celem w. jest nabycie przez wychowanka pewnych wiadomości i umiejętności. Trzecim, i to zasadniczym celem, jest przystosowanie wychowanka do życia grupowego, przedewszystkiem obywatelskiego, społecznego i rodzinnego. Pomyślny wynik oddziaływań wychowawczych zależy od szeregu czynników: celu wychowawczego, wartości wychowanka, wartości wychowawcy i metody wychowawczej.

Najpierwotniejszą formą w. było oddziaływanie wychowawcze rodziców. Ojciec przekazywał swą wiedzę dzieciom, kształtując równo-

czeinie ich charakter według własnego uznania i odpowiednio do oznaczonego a priori celu — przeważnie życia praktycznego, w pewnych określonych warunkach. Wyższa forma w. ukazuje się tam, gdzie kilka czy kilkanaście rodzin tworzy pewną zwartą grupę społeczną. Czem grupa bardziej zwarcie zorganizowana, tem silniejszy będzie jej wpływ na ukształtowanie się celów wychowawczych, a nawet metod. Gdy grupy społeczne dochodzą do spójni takiej, że wytwarzają państwowość, zdarza się, iż *państwo* obejmuje w całości troskę o w. Już w *Sparcie* państwo pozbawiało rodziców wpływu na w. dzieci od 7. roku życia. W *Atenach* nadzór państwa rozpościerał się wprawdzie tylko od 18 do 20 roku życia, ale w. domowe przesiąknięte jest nauką obywatelską, niezbędną dla przyszłego życia każdego wychowanka. Podczas gdy pierwotnie w *Grecji* główny nacisk kładziono na w. fizyczne, polityczne i muzyczne, w epoce helleńskiej dołączył się i zwolna uzyskał przewagę cel naukowy: zdobycie wiadomości z gramatyki, retoryki, dialektyki i arytmetyki, geometrji, astronomji, muzyki. Ten sam cel pojawił się w państwie *rzymskiem* od I. w. p. Ch., doprowadzając do gradacyjnego systemu szkolnego: szkoła elementarna, gramatyczna (późniejsza średnia) i retoryczna (późniejsze uniwersytety). Znaczne zacieśnienie celów nastąpiło w *pierwszych wiekach chrześcijaństwa*; w., które dawał Kościół, było przeznaczone w pierwszym rzędzie dla przyszłych duchownych i kierunkiem tym przesiąkły również szkoły dla świeckich (łacina). Świeckie w. rozpoczęło się dopiero w późnem *średniowieczu* i było zrazu stanowe i zawodowe: rycerskie (szlachta) czy cechowe (rzemieślnicy). Równocześnie powstają i rozrastają się pierwsze uniwersytety. Zupełny przewrót w nauczaniu wywołał *humanizm i reformacja*. Erazm z Rotterdamu, Vives, Sturm przyczynili się do powstania nowego typu szkoły, której organizację przeprowadzili ostatecznie *jezuici*, opanowując na długi czas szkolnictwo średnie. Dzięki teorjom Montaigne'a, Bacona i Descartes'a, nawoływaniom Ratkego, a przedewszystkiem dzięki działalności Komeńskiego i jansenistów zmieniły się powoli zapatrywania na metody w. i nauczania. Gdy ponadto przesunął się punkt ciężkości nauczania z języka łacińskiego i humanistyki, które były jedynym celem szkół humanistycznych, na nauki ścisłe, powstały nietylko nowe typy szkół średnich, według wzoru Locke'a, akademje szlacheckie i szkoły realne, ale i zracjonalizowane nauczanie elementarne Lasalle'a. Dążenie do reform pogłębiły jeszcze nawoływania Condillaca, Rousseau'a, Chalotaisa, Rollanda i in. Na tym gruncie zrodziła się pedagogika Pestalozzi'ego, którego reformy zapoczątkowały szkolnictwo nowoczesne. Coraz częściej zaczyna też ingerować państwo, biorąc wreszcie na siebie cały ciężar w. Przykład spoistej organizacji szkolnej, w której zazębiają o siebie wszystkie tryby, dała Polska w uchwałach Komisji Edukacyjnej. Powoli uznały konieczność planowego systemu szkolnego wszystkie państwa i starały się w następstwie stworzyć go i wprowadzić w życie. W XIX. w. rozwinęła się również teorja w., oparta po raz pierwszy na naukowych podstawach (Herbart). Rozwinęły się poszczególne gałęzie nowej wiedzy, jak psychologja wychowawcza, pedagogika eksperymentalna, socjologja w., dydaktyka, patologja wychowawcza itp.

Ośrodkiem w. jest współcześnie szkoła. Podstawowym postulatem jest, aby szkoła nawet najwyższa, była dostępna dla każdego, bez względu na jego przynależność grupową i stan majątkowy. Pedagodzy współcześni dążą do tego, aby zespolić ściśle nabywanie wiedzy z rozwojem umysłowym, aby wszelkie zakłady naukowe uczynić równocześnie wychowawczemi, aby uaktywnić kształcenie się przez dobór odpowiednich metod. System w. współczesnego nie jest jeszcze skrystalizowany, ulega ciągłym przeobrażeniom i zmianom (reformy szkolne), które doprowadziły już do częściowych rezultatów. Od lat pracuje nad utorowaniem drogi „nowej szkole" wielu uczonych. Psychologowie, jak James, Thorndike, Sleight, Hall, Dawid, Meumann, Claparède, Binet, Stern, lekarze Freud i Adler, pedagogowie, jak Natorp, Foerster, Kerschensteiner, Gill, stwarzają podstawy, cele i drogi nowemu w. Metodycy, jak Dewey, Decroly, Helena Parkhurst, Montessori powodują zupełny przewrót w pedagogice, dając początek „szkole pracy", opartej na aktywności i samodzielności wychowanków. Niema prawie kraju, któryby nie przybrał mniej lub więcej czynnej postawy w stosunku do reform szkolnych. Najdalej posunęła się w tej dziedzinie Rosja; zbyt pochopnie jednak i w martwej, chociaż coraz to zmienianej formie, narzucony typ nauczania nie wydał pożądanych rezultatów. Najlepszemi bodaj owocami wieloletniej pracy nad reformą szkolnictwa niższego (przedszkola, szkoły powszechne) i częściowo średniego (szkoły zawodowe) poszczycić się może Austrja. *Polska* nie pozostaje bynajmniej wtyle. Psychologowie i pedagogowie, jak Dawid, Joteyko, Szycówna, Rowid, Bychowski, Nawroczyński, Ziemnowicz, znakomity socjolog Znaniecki, metodycy, jak Klemensiewicz, Jakóbiec, Połoska, Nikodem, umożliwili swemi pracami uwspółcześnienie szkoły. Dzięki pracy organizacyjnej ministra Czerwińskiego mogła Polska w r. 1932 przystąpić do wprowadzenia w życie zupełnego przeobrażenia systemu szkolnego; w przeciągu sześciu lat reforma szkolnictwa będzie przeprowadzona, dając szkole polskiej nowe odrębne oblicze.

Lit. Kot, Historja wychowania, wyd. II. — Nawroczyński Zasady nauczania, 1930. — Znaniecki, Socjologja wychowania, 1928—31. — Petersen, Allgem. Erziehungswissenschaft, 1924. — Kerschensteiner, Theorie der Bildung, 1926. — Sturm, Allgem. Erziehungswissenschaft, 1927. — Benn, Erzieherische Ideale, 1927. — Lexikon der Pädagogik der Gegenwart, hrsg. v. Dr. J. Spieler, 1930.

Wychowanie fizyczne, którego nazwę zawdzięczać należy Komisji Edukacji Narodowej, obejmuje zespół środków, których najogólniejszą cechą jest ruch, ćwiczenie, a celem wychowanie człowieka, harmonijnie fizycznie, moral-

nie i intelektualnie rozwiniętego. Środki te dzieli się na 3 grupy, wzajemnie się uzupełniające: *gry i zabawy ruchowe, gimnastykę i sporty*, ponadto jeszcze możnaby dodać taniec i wędrówki. Zadaniem gier i sportów jest przedewszystkiem dać radość i poczucie swobody, oraz wyrobić zręczność, równocześnie oddziałać pobudzająco i rozwinąć wielkie funkcje organiczne, jak krążenie, oddychanie i przemianę materji. Zarazem gry są jednym z najlepszych środków kształcenia charakteru i woli. Gimnastyka ma wyrobić harmonijnie ciało, usunąć i poprawić błędy i niedoskonałości postawy, wynikłe z jednostronnego zajęcia lub trybu życia, zwiększyć gibkość, elastyczność i ruchliwość stawów, siłę mięśni, poprawić stosunki anatomiczno-fizjologiczne mięśni (tonus), wyrabiać i doskonalić częściowe koordynacje nerwowo-mięśniowe, a to zapomocą izolowanych skonstruowanych ruchów i postaw. Sporty (ob. Sport) stanowiąc zorganizowane gry mają wyrobić wyższy stopień zręczności i siły i nadają się dla młodzieży starszej. Są one szkołą stanowczości, wytrwałości, zdecydowania, odwagi i siły woli.

Dzieje. Zorganizowane na niezmiernie wysokim poziomie znajdujemy w. f. u Greków staroż., częściowo u Rzymian. W wiekach średnich zaniedbane i uciskane przez Kościół, zachowało się w wychowaniu rycerskiem. Zaczęło przychodzić do głosu w czasach nowożytnych wraz z Odrodzeniem, zrazu teoretycznie, potem, z trudem i stopniowo zdobywając sobie teren, i praktycznie. Za ojców nowożytnego w. f. można uznać przedewszystkiem *Guts Muthsa i Jahna* w Niemczech, Amorosa we Francji, Nachtegalla w Danji, a zwłaszcza *Piotra Henryka Linga* w Szwecji, z drugiej strony krzewiący się samorzutnie w Anglji *ruch boiskowo-sportowy*. Rozkwit w. f. zaczyna się w Europie dopiero po wojnie światowej. W nowszych czasach dostępuje w. f. rangi dyscypliny naukowej, stając się przedmiotem nauczania uniwersyteckiego. O w. f. w *Polsce* ob. t. 13, str. 130 nn.

Wyciąg, ob. Windy i żórawie. Por. też Ekstrakty.

Wyciągarka lub ciągarka druta, ob. Drut.

Wyciągi, ob. Ekstrakty.

Wycinanki, 1. sylwetkowe figurki lub profile, wycinane nożyczkami z czarnego papieru (por. Sylweta). 2. Gałąź sztuki ludowej w Polsce, obejmująca ornamenty i sceny figuralne, wycinane z różnobarwnych papierów (por. Sztuka, sz. ludowa).

Wycinarka, prasa, na której wycina się płaskie przedmioty z blachy, tektury i t. p. przy użyciu stempli o wystających i zaostrzonych brzegach.

Wycinek koła, część koła ograniczona łukiem i dwoma promieniami.

Wycliffe, ob. Wiclif.

Wycombe (Chepping-W.), miasto w Buckinghamshire (Anglja), nad rz. Wye z 21.937 mieszk. i przemysłem meblowym.

Wyczegda, prawoboczny dopływ Dźwiny Płn. w gub. Wołogda (Rosja), długi 1121 km.

Wyczółkowski Leon, malarz, rzeźbiarz i grafik pol., * 1852, studja odbył w Warszawie, Monachjum i Krakowie. 1895—1911 profesor Akademji Sztuk Pięknych w Krakowie, od 1929 jej profesor honorowy. Najważniejsze dzieła malarskie: „Maryna Mniszchówna", „Zwierzenia", „Rybacy", „Tatry", „Gdańsk", portrety, liczne autoportrety i t. d. Rzeźby: „Druid", sarkofagi i in., dzieła graficzne: miedzioryty, akwaforty i t. p. techniki w poszczególnych płytach, dalej teki autolitografij: „Wawel", „Warszawa", „Ukraina", „Poznań", „Pomorze", „Kościół Marjacki w Krakowie" i i. W 1932 odbyła się jubileuszowa wystawa prac W. w Krakowie.

Wyczyniec, roślina, ob. Alopecurus.

Wyczyński Kazimierz, architekt pol., studja odbył w Karlsruhe. Prace: z Z. Hendlem (ob.) pracował na Wawelu, restaurował (z L. Wojtyczką) pałac Potockich w Rynku L. 20 i Szarą kamienicę w Krakowie. Budował wspólnie z T. Hoffmanem gmach Banku Polskiego w Krakowie, otrzymał pierwszą nagrodę na konkursie za gmach województwa i sejmu śląskiego w Katowicach.

Wydalanie, w *fizjologji*, p. Wydzielanie.

Wydaliny, ob. Ekskrementy, Ekskrety.

Wydalnicze narządy, narządy służące do wydalania z organizmu końcowych produktów przemiany materji.

Wydanie (łac. editio), w księgarstwie wydawnictwo nowej książki lub ponowny jej przedruk. W. tytułowe, gdy na starym druku zmieniono tylko kartę tytułową. W. kieszonkowe, wytworne, albumowe i t. p., zależnie od formatu i wyprawy.

Wydawnictwo książek, ob. Księgarstwo, Prawo autorskie. O wydawaniu czasopism, ob. Czasopisma. — *Wydawca*, ten, kto trudni się wydawaniem książek, perjodyków.

Wydawnictwo „Gutenberg", firma wydawnicza, zał. 1927 w Warszawie przez Helge Fergo i P. Hansen-Fergo, przeniesiona 1928 do Krakowa. Wydała „Dzieła" Dickensa, pod red. Wilama Horzycy, „Dzieła" Tołstoja, pod red. Juljana Tuwima, 18-tomową Encyklopedję Powszechną, szereg powieści.

Wydawnictwo Polskie w Poznaniu, firma wydawnicza założona i prowadzona przez R. Wegnera (pierwotnie we Lwowie). Wydaje „Bibljotekę Laureatów Nobla", „Bibljotekę Autorów Polskich", „Cuda Polski", zbiorowe dzieła Rodziewiczówny i Weyssenhoffa, liczne dzieła wytworne i i.

Wydech, ob. Oddychanie.

Wydmuchrzyca, ob. Elymus.

Wydmy, wzgórza piaszczyste usypane przez wiatr. Zależnie od miejsca występowania rozróżniamy w. nadbrzeżne, śródlądowe, pustynne, dolinne etc. W. *nadbrzeżne*, występujące np. masowo na wybrzeżach Bałtyku, osiągają wysokość 10—30 m (czasem do 200 m) i są uszykowane w szereg do wybrzeża równoległych wałów. Ich stoki dowietrzne są wypukłe i lekko nachylone (5°—15°), natomiast stoki odwietrzne są strome (do 30°). Pierwszy impuls do tworzenia tych w. dają rosnące wśród piasków rośliny, na których zatrzymuje się zwiewany od morza piasek. Zczasem powstaje tą drogą szereg łańcuchów w., tworzących pagórkowaty kraj-

obraz wydmowy lub kretowiska wydmowe, t. j. nieregularne wzgórki piaszczyste, powstałe przez rozwiewanie dawnych w. ustalonych (martwych, t. j. nieruchomych). Jeśli w. brak pokrywy roślinnej, wówczas rozpoczyna się wędrówka w. przemieszczanych przez wiatr, przyczem szybkość i rozmiary tej wędrówki są niejednokrotnie znaczne (na wybrzeżach Bałtyku szybkość wynosi 17 m rocznie) i groźne dla osadnictwa. Często przez zatamowanie w. powstają jeziora wydmowe.

W. śródlądowe powstają na skutek spiętrzenia przez wiatr kup nagromadzonego piasku. Większe masy piasku rozwidlają się, przyczem piasek osadza się na stoku dowietrznym, a w rezultacie kupa przyjmuje zczasem kształt podkowiasty lub sierpowaty, otrzymując asymetryczny profil, jak np. przy w. łukowych lub barchanach, t. j. sierpowych w. pustynnych o ramionach zwróconych z wiatrem. Wysokość takich w. dochodzi często zgórą 20—30 m. Często spotykamy w kierunku wiatru uszykowane w. rzędowe lub złożone. W. grzędową nazywamy w. prostolinijną, może ona być poprzeczna lub podłużna względem kierunku wiatru, zaś w. paraboliczną w. łukową o ramionach zwróconych pod wiatr. Również w. śródlądowe mogą być wędrowne. Na pustyni Libijskiej posuwają się one z szybkością 15—17 m na rok. Jedyną radą na ustalenie w. jest stworzenie na nich szaty roślinnej, w pierwszym rzędzie zaś zalesienie.

Wydra, p. Wydry.

Wydry (Lutrinae), podrodzina łasicowatych; są przystosowane do życia wodnego. Ciało długie, z płaską głową, małe oczy i przymykające się uszy. Nogi niskie, 5 palców spiętych błoną. Ogon długi. Żyją na całej ziemi, z wyjątkiem Australji, nad brzegami rzek. Żywią się rybami. Futro cenione. Wydra pospolita (Lutra vulgaris L.), 80 cm długa, 30 cm wysoka, 15 kg wagi. Futro lśniące, ciemno-brunatne, spodem jaśniejsze. Głowa i szyja szarawe. W całej Europie w norach nad wodą, p. tabl. Łasicowate (2) w tomie 9. Bardzo tępiona. W. morska (Latax lutris L.), ponad 1 m długa, z dużemi płetwowatemi tylnemi nogami, bez środkowych kłów. Żywi się morskiemi rakami, mięczakami i rybami. Żyje na wybrzeżach Oceanu Spokojnego. Tępiona dla futra; w Rosji, Japonji i Anglji chroniona.

Wydziedziczenie, w prawie spadkowem pozbawienie krewnego zstępnego zachowku przez krewnego wstępnego. Dopuszczalne jest prawnie jedynie w wypadku zaistnienia ważnych przyczyn usprawiedliwiających w. To samo odnosi się do małżonków.

Wydzielanie, w fizjologji produkowanie przez gruczoły cieczy. Jeśli je ustrój potem zużywa, zowią się one wydzielinami (secretum), n. p. ślina, gdy ich nie zużywa — wydalinami (excretum), n. p. mocz. W. regulują nerwy wydzielnicze. Jeśli gruczoły wydzielinę swoją oddają wprost krwi lub chłonce, mówi się o wewnętrznem wydzielaniu (ob.). Wydzielanie surowicy do jam surowiczych (opłucnej, otrzewnej, worka osierdziowego) nazywamy wysiękaniem, jeżeli towarzyszy temu proces zapalny, a płyn nagromadzony wysiękiem (eksudatem); gdy płyn się gromadzi bez stanu zapalnego, mówi się o przesiękach (transsudatach).

Wydzielanie wewnętrzne, ob. Wewnętrzne wydzielanie.

Wydzieliny, produkty gruczołów (ob. Gruczoły, Wydzielanie).

Wydżga Jan Stefan, arcybiskup gnieźn., (um. 1685), studja teologiczne w Rzymie, zasłynął jako kaznodzieja, co ułatwiło mu wejście na dwór Władysława IV. i Jana Kazimierza, początkowo w roli kaznodziei, następnie kanclerza Marji Ludwiki, wreszcie kanclerza w. kor. w czasach Jana III. do 1678. Popierany przez władców polskich objął 1659 biskupstwo warmińskie, od 1678 arcybiskupstwo gnieźn. Powiernik Jana III., dążył w myśl planów króla do wzmocnienia władzy królewskiej, a nawet na sejmie grodzieńskim 1678 wystąpił z radą, by królowi dać na 3 lata pełnomocnictwo do wszelkich reform. Napisał: „Historya albo opisanie wielu poważniejszych rzeczy, które się działy podczas wojny szwedzkiej...".

Wye, prawoboczny dopływ rz. Severn w Walji, długi 209 km. Uchodzi poniżej Chepstow.

Wyg (Wygoziero), jezioro w Karelji (Rosja), długie 70 km, głębokie do 16 m, ma 847 km². Rzeka Górny W. (130 km) uchodzi do W., a rz. Dolny W. (110 km) odwadnia je do morza Białego.

Wyginarka (albo oblarka), maszyna blacharska, ob. Blacha.

Wygniatarka, prasa, na której kształtuje się przy pomocy stalowych wykrojów (t. j. pary stempli, z których jeden jest wklęsło, a drugi wypukło rzeźbiony), takie przedmioty jak łyżki, miski, tłoczone obicia krzeseł i t. p. Do obróbki na w. nadaje się blacha, skóra, tektura, celuloid i t. p.

Wygon (skotnica, skotnik, błonie), dawniej obszar przeznaczony we wsiach lokowanych na prawie niemieckiem na wspólne pastwisko. Drogę prowadzącą do pastwiska między rolami uprawnemi zwano również w.

Wygonowskie jezioro (Święcickie jez.), jezioro w pow. Kossów na Polesiu, nazwane tak od wsi Wygonoszczy, leży 158 m nad poz. morza, ma 26,1 km² i należy do systemu kanału Ogińskiego. 2 km długi przekop łączy je ze Szczarą.

Wygrzywalski Feliks Michał, malarz pol., * 1875, studja w Monachjum, Rzymie i Paryżu, 1910—1915 prof. Akademji Wolnej Sztuk Pięknych i 1911—1914 kierownik artystyczny teatru we Lwowie. Dzieła: obraz „Wyzwolenie" (1905), fryz figuralny na mozaice w Izbie Przemysłowo-Handlowej we Lwowie (1910), witraże w katedrze w Tarnopolu (1911), polichromja kawiarni „Renesans" we Lwowie (1913), dekoracja sali balowej w „Lwimgrodzie" w Krynicy (1924) i in.

Wyhorlat (Vihorlat), trachitowe pasmo górskie w Karpatach, stanowiące odgałęzienie Beskidów Wsch. między rz. Laborczą i Uh (Ung) na Rusi Podkarpackiej, wysokie do 1074 m (Wyhorlat) i silnie zalesione.

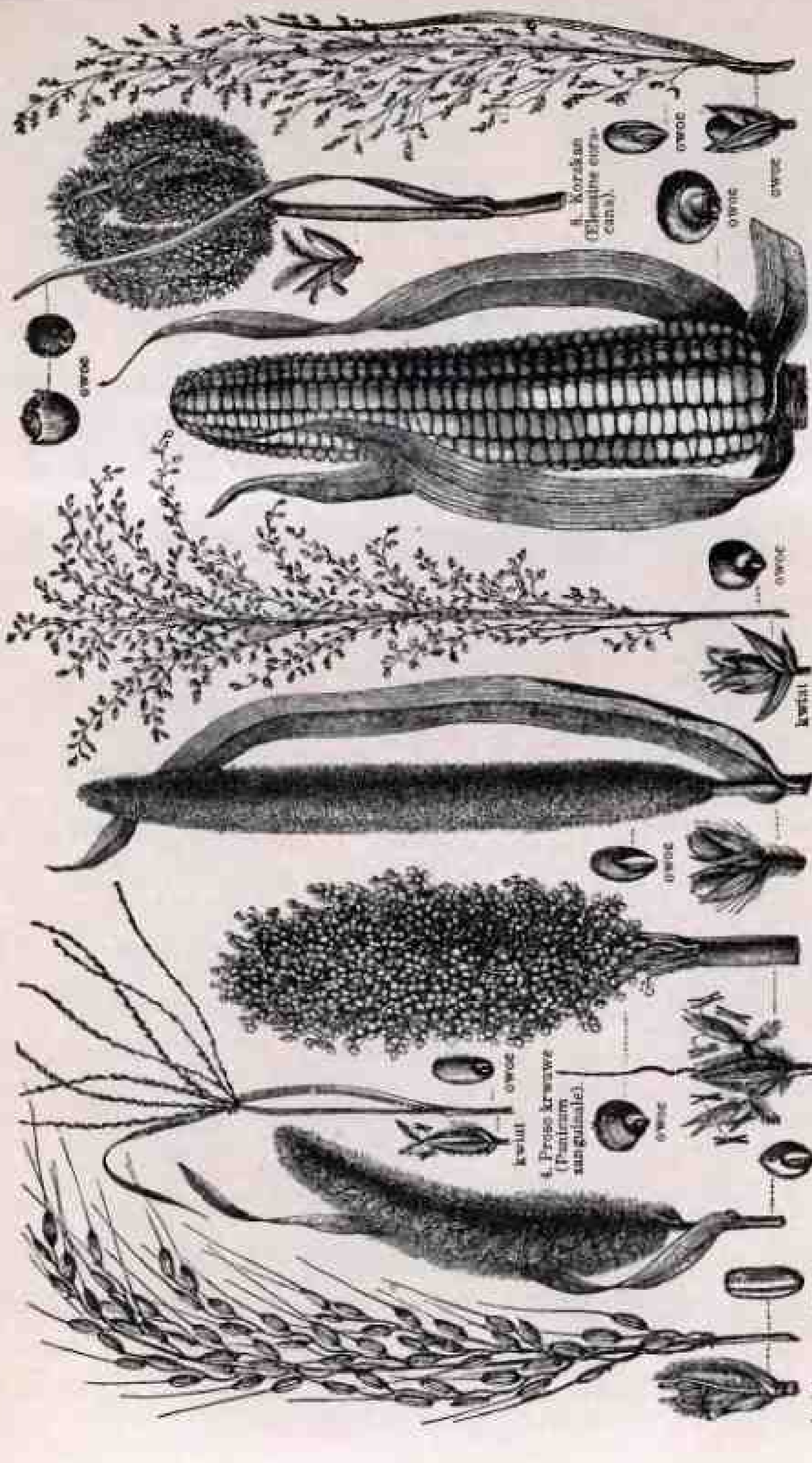

1. Ryż (Oryza sativa). 2. Ber cz. Mochar włoski (Setaria italica). 4. Proso krwawe (Panicum sanguinale). 5. Sorgo cz. Gryka (Andropogon sorghum). 6. Proso afrykańskie (Pennisetum typhoideum). 3. Proso właściwe (Panicum miliaceum). 7. Kukurydza (Zea mays). 8. Korakan (Eleusine coracana). 9. Miłka abisyńska, »Tef« (Eragrostis abessinica).

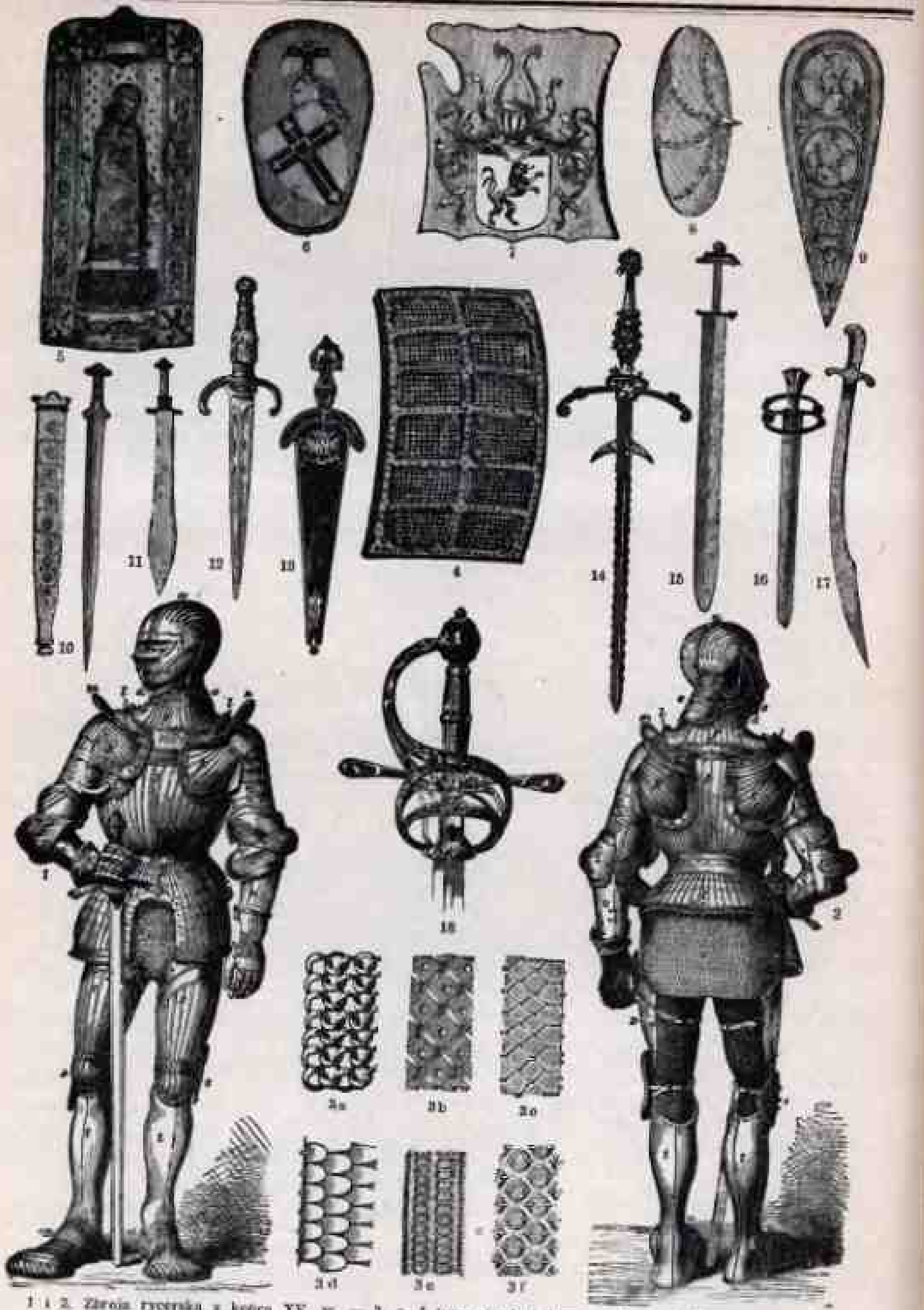

1 i 2. Zbroja rycerska z końca XV. w. — 3. a—f typy siatek kolczugowych. — 4. Tarcza germańska z epoki bronzu. — 5. Pawęż z połowy XV. w. — 6. Tarcza mistrza krzyżackiego z początków XIV. w. — 7. Tarcza rycerska z połowy XV. w. — 8. Tarcza frankońska z VIII. w. — 9. Tarcza normańska z XII. w. — 10. Grecki Xiphos. — 11. Miecz rzymski. — 12. Mizerykordja z XV. w. — 13. Kordelas francuski. — 14. Miecz z XVI. w. — 15. Miecz germański. — 16. Miecz piechura. — 17. Damascenka z XV. w. — 18. Rękojeść szpady z XVI. w.

Wyhowski Jan, hetman kozacki, um. 1664, szlachcic polski obrządku greckiego, służył w wojsku koronnem; pod Żółtemi Wodami 1648 dostał się do niewoli tatarskiej. Wykupiony przez B. Chmielnickiego, został pisarzem wojska zaporoskiego i kierownikiem kancelarji dyplomat. atamana. Po śmierci B. Chmielnickiego wybrany tymczasowym piastunem hetmaństwa przy niepełnoletnim hetmanie Jerzym Chmielnickim, spiskował początkowo z Moskwą, 1657 zawarł przymierze z Karolem Gustawem. Zniechęcony do Moskwy i Szwecji zawarł 1658 z Polską traktat hadziacki, na podstawie którego został 1659 wojewodą kijowskim. Brał wybitny udział w wojnie przeciw Moskwie. 1659 złożył pod naciskiem opinji kozackiej urząd hetmański. Pozbawiony głębszej myśli politycznej knuł W. intrygi z obozem wrogim Polsce na kozaczyźnie, co odkrył pułkownik Machowski i polecił W. rozstrzelać 1664.

Wyjałowienie, sterylizacja, ob. Sterylizować, w. p ł y n ó w ob. Pasteryzacja.

Wyjątek, w gramatyce wyraz, wyłamujący się z pod pewnej ogólnej zasady. Powstanie w. tłumaczy się skrzyżowaniem dwóch różnych tendencyj rozwojowych, wskutek czego jedna z nich w danym wyrazie czy formie nie mogła się rozwinąć, np. biernik zaimka **t ę** obok **m o j ą**, **n a s z ą** (dawniej moję, naszę).

Wyjątkowy stan, por. Stan wyjątkowy. Przepisy wykonawcze do art. 124 Konstytucji zawiera Rozp. Prez. z dn. 16. marca 1928 r. o stanie wyjątkowym. Rozp. to zawiera sięgające daleko w wolność osobistą obywatela uprawnienia władzy administracyjnej oraz normuje kwestję sądu doraźnego.

Wyjce (Alouattinae), podrodzina małp kapucynkowatych (Cebidae). Ciało ściśnięte, głowa dość duża, pysk wysunięty. Uwłosienie gęste, często broda. Ogon długi, chwytny. Wydają donośny przykry głos. Wycie ich składa się z różnych tonów. Żyją w całej Ameryce płd., w lasach. K a r a j a czyli w y j e c c z a r n y (Alouatta caraya Humboldt), stare są czarne, młode żółtawe. W. r u d y (A. seniculus L.), żyje w Kolumbji i nad Amazonką. Dość zmienny, czerwono-rudy lub brunatny.

Wyka, roślina, p. Vicia.

Wyklina, roślina, ob. Poa.

Wykładnia p r a w a, objaśnianie przepisów prawnych budzących wątpliwości. W. a u t e n t y c z n ą nazywamy wydanie nowej normy prawnej usuwającej niejasności dawnej. W. s ł o w n a lub g r a m a t y c z n a usiłuje wykryć właściwe znaczenie przepisu drogą roztrząsania treści użytych słów i ich wzajemnego znaczenia. W. h i s t o r y c z n a sięga do dawnych norm prawnych; w. l o g i c z n a dąży do wysnucia konsekwencji treści ustawy przez zastosowanie do interpretacji tekstu ogólnych metod logiki; w. c e l o w a objaśnia ustawy według zamiaru ustawodawcy, który skłonił go do wydania danego przepisu prawnego.

Wykładnicza funkcja, funkcja, w której wykładnik jest zmienną. W szczególności zwiemy tak funkcję e^x, gdzie e oznacza zasadę logarytmów naturalnych $e = 2{,}718281\ldots..$ Funkcją odwrotną dla wykładniczej jest funkcja l o g a r y t m o w a.

Wykładnicze równanie, równanie, w którem niewiadoma znajduje się we wykładnikach.

Wykładnik, ob. Potęga.

Wykonawcza władza, władza państwowa nie sprawująca funkcyj sądowych i ustawodawczych. Od czasu Monteskjusza władzę państwowe dzieli się na władzę wykonawczą, sądową i ustawodawczą. Ten trójpodział stanowi podstawę wszystkich nowoczesnych konstytucyj.

Wykonawcze przepisy, szczegółowe postanowienia, rozwijające przepisy ustawy, wydane zazwyczaj przez władzę wykonawczą w drodze rozporządzenia ministerjalnego.

Wykopaliska archeologiczne prowadzi się od końca XVIII. w. mniej lub więcej systematycznie, ale dopiero od końca XIX. w. prawdziwie naukowo-metodycznie. W niektórych miejscowościach W ł o c h, szczególnie w samym Rzymie robiono wykopaliska w końcu średniowiecza, przedewszystkiem jednak od XV. w. począwszy; miały one charakter raczej przypadkowy, mimo to jednak wydały poważne rezultaty (np. grupa Laokoona). Przypadkowe także było częściowe odkopanie Herculanum (1719), Pompei (1748) i Stabiae (1749). Od tego czasu robiono we Włoszech rozmaite w., a szczególnie w okresie po wojnie światowej prowadzono nowe lub uzupełniano dawne; do ważniejszych należą w. w Pompei, Herculanum, Ostji (port Rzymu), w wielu miejscach w Etrurji i na Sycylji oraz Sardynji. — W E g i p c i e przełomowa dla w. była ekspedycja Napoleona w 1798 r., której rezultaty ukazały się w „Description de l'Egypte" (26 t., Paryż, 1820—30). Później prowadziły tu w. różne towarzystwa, akademje, egipski zarząd starożytności i t. d. Do najważniejszych należy działalność „Egypt Exploration Fund" (dziś „Society"). Dzięki w. ostatnich lat poznaliśmy kulturę prehistoryczną i wczesnodynastyczną Egiptu oraz różne zabytki czasów faraońskich, nadto dały one wiele papirusów. — W. w G r e c j i rozpoczęto już 1751 r. Dziś kopią instytuty archeol. w Atenach: amerykański, angielski, francuski, niemiecki, włoski oraz grecki zarząd starożytności, ponadto Szwedzi, Duńczycy i i. Najważniejsze w. datują się w Grecji od r. 1870 (Schliemann). Najważniejsze miejsca: Ateny, Eleusis, Korynt, Delfy, Olimpja; nadto z helladzkiej i mykeńskiej kultury: Mykeny, Tyryns, Asine, Orchomenos i w. in.; z neolitycznej: Dimini i Sesklo w Tesalji. — Na Cyprze rozpoczęto kopać w 1869, na Krecie od 1900 r. kopał Sir Arthur Evans w Knossos, Włosi w Faistos, Amerykanie w Gournia i in., Francuzi w Mallia. W. te otworzyły przed nami perspektywę świetnej kultury kreteńskiej (ob. Kreteńsko-mykeńska kultura). Podobnie kopano i kopie się na wyspach morza Egejskiego, jak Delos. — W M. Azji: w Troi (Schliemann i Dörpfeld); poza tem Niemcy w Pergamonie, Magnezji nad Meandrem, Priene, Milecie; Austrjacy w Efezie i t. d. Mimo wielu w. wnętrze M. Azji jest dotąd mało zbadane, szczególnie dla epok wcześniejszych (kultur przed-greckich). — W M e z o p o t a m j i kopali naprzód Francuzi i Anglicy, potem

Niemcy (Babilon), a także ważne rezultaty dają w. anglo-amerykańskie w Ur. Duże znaczenie dla prehistorji miały w. w Suzie (w Elamie). — Od ok. 1900 kopią w Palestynie i Syrji głównie Francuzi, Anglicy, Amerykanie; w. te dają nam pogląd na prehistorję Palestyny i wczesne epoki historyczne oraz na stosunki z Egiptem i Mezopotamją. Wielkie rezultaty dają w. w płn. Afryce, włoskie w Libji, francuskie w Tunisie i Algerji. Bardzo liczne są w.: prehistoryczne i rzymskie (z rzymskiej kultury prowincjonalnej) Hiszpanji, Francji, Anglji, Niemiec, krajów naddunajskich i bałkańskich; nadto prehistoryczne w tychże krajach oraz na płn. Europy, w środk. Europie i Rosji. — Poza Europą i krajami śródziemnomorskiemi prowadzi się w. prehistoryczne i historyczne w wielu krajach: Indjach, Meksyku i t. d. W. są dziś środkiem do poznania całego kompleksu kulturowego danego miejsca, a więc mają nietylko na celu wydobycie dzieł sztuki. Stąd musiało nastąpić daleko idące wykształcenie techniki w. i konserwacji zabytków architektonicznych i ruchomych.

Wykres, ob. Diagram.

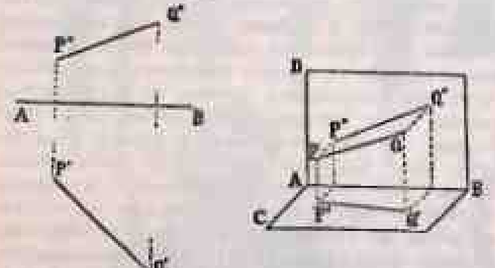

Wykreślna geometrja, nauka o kreśleniu figur przestrzennych na płaszczyźnie. Kreślenie polega na sporządzaniu dwóch rzutów na płaszczyzny do siebie prostopadłe. Rzut prostopadły punktu na płaszczyznę otrzymujemy, przebijając płaszczyznę prostą do niej prostopadłą, a przez punkt przechodzącą. Na rysunku rzutami punktu P na dwie płaszczyzny są punkty P' i P'', podobnie dla Q są Q' i Q''. Na drugim rysunku rzuty są nakreślone w położeniu, jakie otrzymują, gdy jedną z płaszczyzn obrócimy dokoła osi AB o 90°, tak, aby obie płaszczyzny znalazły się w jednej płaszczyźnie. Z dwu rzutów, poziomego i pionowego można odnaleźć położenie punktu w przestrzeni. Czasem sporządza się jeszcze trzeci rzut na płaszczyznę do dwu pierwszych prostopadłą. Rzadziej używa się rzutów nieprostopadłych. Powstają one przez przecinanie płaszczyzn rzutowania prostemi równoległemi do obranego kierunku. Aksonometrja jest szczególnym przypadkiem rzutowania prostopadłego. Rzutuje się na płaszczyznę trzy osie przestrzennego układu współrzędnych i ustala się w ten sposób kierunki, odpowiadające trzem osiom i skrócenia w tych kierunkach. Znając te wielkości, można wyznaczyć rzut każdego punktu o znanych współrzędnych przestrzennych. Później zastosowano do aksonometrji dowolne rzuty równoległe. — Do kreślenia figur przestrzennych, zwłaszcza w malarstwie, używa się też perspektywy środkowej. Metoda perspektywy środkowej polega na tem, że wszystkie punkty łączą się ze stałym punktem, zwanym środkiem rzutu, przez proste i przecina się je płaszczyzną rysunku. Przecięcie z tą płaszczyzną jest szukanym obrazem perspektywicznym. Por. Perspektywa.

Wykrztuśne środki, ob. Expectorantia.

Wykrzyknik, nieodmienna część mowy, będąca językowym wyrazem afektu osoby mówiącej. W funkcji w. może stać również rzeczownik w 5. przypadku.

Wykształcenie, wyrażenie, którem operuje pedagogika, oznacza cel, względnie wynik kształcenia. Pojęcie w. nie jest jednoznaczne, często oznacza sumę wiadomości szkolnych, jakie człowiek posiada, często ogół dyspozycyj technicznych lub duchowych, jakie człowiek w sobie wyrobił. W. dzielimy na ogólne i zawodowe, wzgl. fachowe. Ideał w. zmieniał się w zależności od warunków politycznych, społecznych, gospodarczych, np. w końcu XVIII. i XIX. w. ideałem było w. humanistyczne, które ustąpiło miejsca ideałowi w. matematyczno-przyrodniczego.

Wykusz, wystająca część budowli (na piętrze), zaopatrzona oknami, oparta od dołu na konsoli, nakryta daszkiem od góry. W. spotykamy w środku fasady budowli (np. w Krakowie Bibljoteka Jagiellońska) lub (częściej) w narożnikach.

Wykwitanie, ob. Efflorescencja.

Wylew, ob. Powódź.

Wylewne skały, skały pochodzenia ogniowego, które powstały przez zastygnięcie magmy ognisto-płynnej na powierzchni ziemi lub blisko pod powierzchnią. Ponieważ różnica temperatur między stopem wydobywającym się z płytszych części ziemi a obszarem zastygania jest znaczna, ostyganie następuje szybko, przyczem część, a przy niektórych odmianach nawet cała ilość magmy zastyga jako bezpostaciowe szkliwo (obsydjany, pumeksy). U większości skał wylewnych część składników wykrystalizowała w postaci idjomorficznych kryształów, t. zw. prakryształów. Należą tu porfiry, porfiryty, liparyty, trachity, dacyty, andezyty, bazalty i t. d.

Wyleżyńska Aurelja, współcz. pisarka pol., wydała m. i.: „Ryszard Berwiński" (1913, studjum), powieści: „U złotych wrót" (1921), „Czarodziejskie miasto" (1929), „Serce podzielone na ćwierci" (1931); „Narcyza Żmichowska w świetle swych zwierzeń" (w „Przew. nauk. i liter." 1919—20), „L'Émigration polonaise en France" (1928), studja i artykuły w czasopismach, m. i. fragmenty z przygotowywanej monografji o Zofji Węgierskiej.

Wylęg (wyląg), moment wydobywania się z jajka zwierząt jajonośnych (ptaki, ryby, płazy, owady i t. p.).

Wylęganie choroby, ob. Inkubacja.

Wylęgarnie, ob. Ptactwo domowe.

Wyloty, rękawy u kontusza, rozcięte od pachy do dołu; zarzucano je na plecy przy polonezie, gdy wypadło bić się na szable i t. p. okolicznościach.

Wyładowania elektryczne, ob. Elektryczne zjawiska świetlne.

Wyłączenie, w prawie egzekucyjnem skargą wyłączającą nazywa się skargę wniesioną przez osobę trzecią przeciw wierzycielowi egzekwującemu o uznanie. Skarżącemu przysługują na rzeczy zajętej egzekucyjnie u dłużnika takie prawa, które czynią egzekucję wdrożoną przez wierzyciela niedopuszczalną.

Wyłącznik, urządzenie do zamykania lub otwierania obwodów prądów elektrycznych. Zależnie od natężenia prądu w obwodzie stosuje się w. automatyczne lub ręczne sprężynowe, obrotowe lub przyciskowe, jedno lub dwubiegunowe lub, jak w przypadku prądów zmiennych, trójbiegunowe. Przy przerywaniu obwodu powstaje iskra, łuk elektryczny, w obwodach o natężeniu kilku, kilkunastu lub więcej amperów sam moment przerwy obwodu musi być z tego względu krótkotrwały. W tym celu w w. nożowych część uskuteczniająca połączenie jest złączona z rączką zapomocą sprężyn. Odciągając rączkę, naciągamy sprężyny, które przy pewnem wydłużeniu uskuteczniają nagłą przerwę prądu. Rączka może być uruchamiana elektromagnetycznie. Dla prądów o wysokiem napięciu umieszcza się w. w oleju celem łatwiejszego wygaszenia łuku.

Wyłuszczenie, zabieg operacyjny, ob. Enucleatio.

Wyłysienie, ob. Łysienie. Włosów choroby.

Wymiana podwójna, najczęściej spotykany i najważniejszy typ reakcji chemicznej, polegający na wzajemnej (reagujących ze sobą ciał) wymianie atomów lub grup atomowych. N. p. po zmieszaniu wodnych roztworów kwasu siarkowego i chlorku baru, tworzy się osad siarczanu baru, a w roztworze pozostaje nowopowstały kwas solny: $BaCl_2 + H_2SO_4 = BaSO_4 + 2HCl$.

Wymiar, pojęcie geometryczne. Przestrzeń nazywamy trójwymiarową, gdyż trzy liczby określają w niej położenie punktu. Płaszczyzna jest dwuwymiarowa, prosta jednowymiarowa.

Wymierne liczby, wspólna nazwa liczb całych i ułamków. W. funkcje utworzone są przy pomocy działań dodawania, odejmowania, mnożenia i dzielenia.

Wymię, narząd, wydzielający mleko u ssaków. U niektórych występuje na piersiach, przeważnie jednak na brzuchu. U zwierząt, rodzących wiele młodych, małe gruczoły mleczne z sutkami rozmieszczone są w dwóch linjach. Tylko konie i przeżuwacze mają właściwe w., składające się z dwóch oddzielnych części. Każda część ma po jednej (koza, koń), lub po dwie sutki (krowa). Mleko wydziela się tylko podczas ssania młodego, można jednak okres ten przedłużyć przez sztuczne odciąganie mleka.

Wymlun, roślina, ob. Mamillaria.

Wymiona, ob. Wymię.

Wymiotne środki, ob. Emetica.

Wymioty, wydostawanie się treści żołądkowej przez usta. W rdzeniu przedłużonym istnieje ośrodek wymiotny. Podczas w. odźwiernik (pylorus) jest zamknięty, żołądek obkurcza się dokoła swej treści, natomiast wpust (cardia) jest otwarty; w ten sposób przy równoczesnem działaniu tłoczni brzusznej treść żołądka wydobywa się na zewnątrz. Ośrodek wymiotny, regulujący akt wymiotny, może zostać podrażniony przez czynniki psychiczne, sprawy mózgowe, różne trucizny i leki, a także reflektorycznie za pośrednictwem nerwu błędnego. Por. Żołądka choroby, Morska choroba, Ciąża.

Wymoczki, ob. Infusoria.

Wymowa, 1. sposób wymawiania głosek, różny w rozmaitych językach (np. polskie i francuskie r), a także i w dialektach jednego języka (np. h w wyrazie herbata w Krakowie i w Warszawie). Każdy język ma swoją wymowę wzorową, najczęściej za taką uchodzi wymowa warstw wykształconych stolicy. — 2. Sztuka mówienia, ob. Retoryka.

Wymowy teorja, ob. Retoryka.

Wynagrodzenie. Pracownicy umysłowi winni otrzymywać w. najpóźniej z końcem każdego miesiąca kalendarzowego. Z w. wolno strącać jedynie należności wyliczone w ustawie, jak np. daniny publiczne, sumy egzekwowane, kary umowne i t. d. Robotnicy winni pobierać w. przynajmniej raz na dwa tygodnie. Wypłata nie może odbywać się w sklepach, jadłodajniach i t. d. O w. w formie artykułów pierwszej potrzeby ob. Truck-system. — W. pracowników ulega zajęciu egzekucyjnemu nie więcej niż do wysokości jednej piątej części sumy w., z wyjątkiem roszczeń alimentacyjnych, dla których dopuszczalne jest zajęcie dwóch piątych.

Wynalazki polegają na tworzeniu wzgl. projektowaniu nowych, dotąd nieznanych przedmiotów, metod pracy, sposobu wytwarzania, na ulepszaniu istniejących urządzeń i t. d., a są owocem twórczej myśli ludzkiej. Celem uniknięcia bezprawnego, przemysłowego eksploatowania w., mogą one znaleźć prawną ochronę państwową przez opatentowanie (ob. Patent), w którym to wypadku jedynie właściciel patentu ma wyłączne prawo wytwarzania wzgl. korzystania z wynalazku.

Wynants (Wijnants) Jan, malarz niderl., (ok. 1620 po 1682), malował krajobrazy z płaskiemi wzgórzami, wodą i t. d., starannie wykonane w szczegółach. Sztafaż do nich malowali przeważnie A. van de Velde, Ph. Wouwerman lub Lingelbach.

Wynicowanie, w med. ob. Inwersja.

Wyniszczenie, ob. Kacheksja.

Wynnyczenko (Winniczenko) Włodzimir, pisarz ukraiń., * 1880, w r. 1917 członek pierwszego rządu ukraiń., autor radykalno-społecznych powieści i nowel w jęz. ukraiń. i rosyj. („Piękno i siła", „Uczciwy wobec samego siebie", „Wielki Moloch" i i.), oraz dramatów: „Kłamstwo", „Czarna pantera" i i. Wyd. zbior. 1924—28, 23 t.

Wyobraźnia, ob. Fantazja.

Wyobrażenie, obraz przedmiotu lub procesu, powstający w naszej świadomości. Podczas gdy teorja poznania, wychodząc z zasady, że bezpośrednio są nam dane tylko w. przedmiotów, nigdy zaś one same (Schopenhauer: „świat jest mojem wyobrażeniem"), rozpatruje je z punktu widzenia ich użyteczności dla poznania świata, psychologja bada w. jako przejawy życia duchowego, ich istotę, pocho-

dzenie, zachowanie się. Od wszystkich innych stanów duchowych, szczególnie uczuć, wzruszeń, aktów woli, wyróżnia się w. swoim związkiem z przedmiotem; w rzeczywistem życiu psychicznem te wszystkie procesy są ściśle ze sobą związane. Do powstawania w. pierwszą podnietę dają nasze organy zmysłowe; jeżeli dziedzina wrażeń zmysłowych jest upośledzona (np. u ociemniałych, głuchych), to uboga jest odnośna dziedzina wyobrażeniowa, oraz im różnorodniejsze odbieramy wrażenia, tem bogatsze (w tych samych zresztą warunkach) są nasze w. Rzadko tylko w. jest niezmienionem powtórzeniem postrzeżenia. Najczęściej występują w w. części wielu postrzeżeń; takie w. tem więcej odbiegają od odnośnych postrzeżeń, im bardziej opierają się na tworach fantastycznych. Jak często bardzo słabe i niewyraźne postrzeżenia traktujemy jako twory fantazji, tak też często nie możemy odróżnić żywych tworów wyobrażeniowych, powstałych we śnie, hipnozie lub halucynacji, od postrzeżeń rzeczywistych przedmiotów zewnętrznych. Nigdy nie występują w. w naszej świadomości pojedynczo, tylko w związku z innemi, występującemi równocześnie lub kolejno. Zakres tego, co możemy wyraźnie ująć, jest z powodu t. zw. ograniczoności świadomości, ograniczony. Jednak z w., które w danej chwili znajduje się w polu naszej świadomości, łączą się inne w., o których istnieniu wnioskujemy z wpływu, jaki wywierają na obserwowane w., tak, że możemy w tym sensie mówić o w. podświadomych. Po przeżyciu się schematów praw kojarzeniowych w. stara się psychologja o dokładny wgląd we formy łączenia się w.; coraz bardziej dochodzi ona do tego, że o zjawianiu się w. i ich przebiegu decyduje stan świadomości w danej chwili.

Wyoming, stan w zach. Stanach Zjedn. Am. Płn., obejmujący częścią płytę preryj, a częścią płn. łańcuchy gór Skalistych (Wind River Range 4200 m, Laramie Range 3200, Teton Range 4150 m, Bighorn Mountains 4100 m) z 253.587 km² i (1928) 247.000 mieszk. Kraj jest stepową, średnio 1950 m wzniesioną płytą, na której sterczą łańcuchy górskie, przeciętą rz. Yellowstone, Snake, Green, Platte i Laramie. Na granicy Płd. Dakoty wznoszą się góry Black Hills (2350 m), kąt płn.-zach. zajmuje park narodowy Yellowstone. K l i m a t jest suchy i wybitnie lądowy. Rolnictwo jest możliwe tylko w dolinach rzek i na obszarach sztucznie nawodnionych. Obszary użytkowe mają zaledwie 700.000 ha. Znaczną rolę odgrywa chów bydła, a zwłaszcza owiec (w 1928 r. było ich 3,131.000). Górnictwo dostarcza węgla, nafty, fosfatów i żelaza. Kolei posiada stan 3230 km. Stolicą jest C h e y e n n e, siedzibą uniwersytetu: Laramie City. Do Kongresu wysyła W. 2 senatorów i 1 deputowanego.

W. odstąpiony Stanom w 1803 przez Francję wraz z Luizjaną tworzył od 1868 terytorjum, od 1890 jest stanem.

Wyoming, dolina nad rz. Susquehanną w płn.-wsch. Pennsylwanji, długa 40 km, posiada kopalnie antracytu i przemysł.

Wypadkowa siła, ob. Równoległobok sił.

Wyporność statku, ob. Deplacement.

Wypowiedzenie, oświadczenie, mające na celu zapobiegnięcie milczącemu przedłużeniu się stosunków prawnych zawartych na czas nieokreślony.

Wyprawa (dymowa, łanowa), ob. t. 13., str. 120—1.

Wyprostne mięśnie (extensores), przeciwdziałacze mięśni z g i n a j ą c y c h (zginacze, flexores), powodują wyprostowanie zgiętej kończyny.

Wyprysk, ob. Egzema, Skóry choroby.

Wyprzedaż. Urządzanie w. z wyjątkiem posezonowych, wymaga zezwolenia władz przemysłowych I. instancji, przyczem przedmiot sprzedaży musi być zgłoszony i nie może być później zmieniony na inny artykuł. (Rozp. Rady Ministrów z dn. 14. marca 1928 r. wydane na zasadzie ustawy o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji).

Wyprzenie, ob. Intertrigo, Skóry choroby.

Wypuk, ton uzyskiwany przy opukiwaniu chorego. Ob. Perkusja.

Wypukła soczewka, ob. Soczewka.

Wyrak upiór, zwierzę, ob. Prosimiae.

Wyrocznia (łac. oraculum), miejsce, gdzie w imieniu bóstwa przeważnie za pośrednictwem kapłanów udzielano wróżb; wróżono na podstawie rozmaitych znaków, snów i t. p. Z w. słynną była prastara w. Zeusa w Dodonie; w świątyni tego boga w Olimpji wróżono z wnętrzności zwierząt ofiarnych i płomienia przy ich spalaniu. Znane były również w. w Didymoi koło Miletu i w Klaros koło Kolofonu, ale największą popularnością cieszyła się w. delficka (ob. Delfy). Przepowiedniami ze snu posługiwano się głównie w świątyniach Asklepiosa (Eskulapa, ob.), gdzie na ich podstawie leczono chorych. Miejsca, w których według wierzeń znajdowało się wejście do świata podziemnego (ob. Hades) słynęły znowu z objawień, udzielanych już to na jawie, już też we śnie przez dusze zmarłych. W. miały wielki wpływ na życie zwłaszcza polityczne; upadek pogaństwa powoduje upadek znaczenia w., którym oficjalny kres kładzie w 400 po Ch. Teodozjusz. — W. zachowały się do dzisiejszych czasów u całego szeregu ludów pierwotnych, które uważają za wieszcze słowa wypowiedziane w stanie ekstazy lub podniecenia, a także wizje, występujące w tych stanach. U wielu z nich przepowiadanie przyszłości jest przywilejem specjalnej kasty (ob. Szaman).

Wyrok, orzeczenie sądowe, załatwiające częściowo lub całkowicie spór. W. dzieli się na dwie części, na t. zw. s e n t e n c j ę, zawierającą oznaczenie sądu, wymienienie sędziów, protokolanta i prokuratora, jeżeli ten bierze udział w sprawie, datę i miejsce rozpoznania sprawy, wymienienie stron i rozstrzygnięcie o żądaniach stron, oraz na u z a s a d n i e n i e, zawierające powody rozstrzygnięcia. W. z a o c z n y m nazywa się w. wydany na wniosek powoda przeciw pozwanemu, który nie stawił się na wyznaczonej rozprawie mimo należytego wezwania. W. staje się prawomocnym, jeżeli stronom nie służy środek odwoławczy lub jeżeli środka tego nie wniesiono. Sentencja w. w procesie cywilnym winna być przez sąd natychmiast ogłoszona, jednak w sprawach zawiłych sąd może wydanie orzeczenia odroczyć do 2 tygodni. W procesie karnym sentencja w. winna zawierać ustalenie czynu przypisanego oskarżonemu, wskazanie przepisu zastosowanej ustawy karnej i karę orzeczoną. W. powinien być natychmiast ogłoszony; w pewnych wypadkach wolno sądowi odroczyć ogłoszenie sentencji do 3 dni. Uzasadnienie w. karnych jest wymagane przez kodeks jedynie w wypadku zapowiedzenia środków prawnych przez stronę. — Por. też Karna procedura, Proces cywilny.

Wyrostek robaczkowy, ob. Jelito; w. r. z a p a l e n i e, ob. Appendicitis.

Wyrwany, taniec staropolski; nazwa jego pochodzi prawdopodobnie od tego, że po przetańczeniu dookoła, coraz to inna para wyrywa się na czoło tanecznIków i po odśpiewaniu krótkiej piosenki znowu puszcza się w tan.

Wyrwicz, 1. Karol, pedagog pol., (1717—1793), jezuita, zasłużył się około reformy szkół jezuickich, w l. 1767—1773 rektor warszawskiego jezuickiego Collegium Nobilium, które postawił b. wysoko, odznaczony przez Stan. Augusta medalem Merentibus (1772), uczestnik obiadów czwartkowych. Oprócz podręczników, z których najważniejszy: „Jeografja powszechna" (1770, kilka wydań), pisał rzeczy publicystyczne, m. i. przeciw Świtkowskiemu: „Pamiętnikowi warszawskiemu i politycznemu Promemoria" (1783—85, 2 t.).

2. Leon, właśc. nazw. H a r a s z y n, humorysta polski, ur. 1885, znany ze swych świetnych humoresek i skeczów monologowych, dla których stworzył własny styl interpretacyjny.

Wyrzutnia, ob. Elizja. — W. torpedowa, ob. Torpeda, Torpedowce.

Wyrzykowski Stanisław, pisarz pol., * 1873, współpracownik „Życia krak." i „Chimery", tłumacz „Historji malarstwa" R. Muthera, „O wierszach" H. Hofmannsthala, „Poza dobrem i złem", „Dytyrambów Dionizyjskich", „Zmierzchu bożyszcz" i „Jutrzenki" Nietzschego, „Arabesek", „Grotesek" i „Opowieści tajemnych" E. A. Poego, „Nostroma" i „Opowieści zasłyszanych" J. Conrada, „Takich sobie bajeczek" R. Kiplinga, napisał powieść historyczną „Moskiewskie Gody" (1930, 2 t.) i zbiór poezyj „Plon życia" (1931), wydał poezje Kaz. Zawistowskiej, wybory utworów Krasińskiego i Słowackiego.

Wyrzysk, miasto powiat. w woj. poznańskiem, nad rz. Łobżonką, 4,5 km od kolei: Kaczory—Nakło, na płn.-zach. od Nakła, z 1450 mieszk., browarem i handlem ziemiopłodami.

P o w i a t W. ma 1162 km² (w tem 69,5% ról i 10% lasów) oraz 62.531 mieszk. (66,4% Polaków).

Wysalanie, wydzielanie ciała z roztworu wodnego zapomocą dodania soli rozpuszczalnej (np. soli kuchennej). W. stosuje się najczęściej w preparatyce organicznej.

Wysięk, ob. Eksudat, Wydzielanie.

Wyskokowe napoje, ob. Napoje wyskokowe.

Wysłodki, odpadki jęczmienia i buraków przy fabrykacji piwa, używane do karmienia bydła.

Wysłouch, 1. Bolesław, polityk pol., ur. 1847, jako student uniwersytetu Petersburskiego brał udział w ruchu socjalistycznym, więziony w Warszawie przeniósł się do Galicji, w 1886 począł wydawać we Lwowie miesięcznik „Przegląd Społeczny", w którym rozwinął program Polski ludowej, sformułowanemu wówczas hasłu „sprawa polska stanie się sprawą kilkunastu miljonów ludzi" poświęcił swą działalność, redagując wraz z żoną M a r j ą (ob.) „Kurjer Lwowski" i „Przyjaciela ludu" i wpływając ideowo na tworzenie się i rozwój stronnictwa ludowego. W niepodległej Polsce senator z obozu sanacyjnego.

2. Antoni, pseudonim A n t o n i S z e c h, polski pisarz i publicysta, ur. 1868, pierwotnie poświęcił się stanowi duchownemu, zwolniony ze ślubów zakonnych, oddał się społecznej pracy świeckiej. W związku z konfliktem z władzami religijnemi na tle dążenia do życiowej realizacji prawd ewangelicznych, głośne były w swoim czasie jego pisma polemiczno-religijne: „Przyjdź Królestwo Twoje" (1906), „Wyjaśnienia" (1908), „Na sąd was wzywam" (1909) i t. Obecnie wyższy urzędnik w Min. Pracy i Opieki Społecznej.

Wysłouchowa Marja z Bonfałów, pisarka i działaczka oświatowa, (1858—1905), żona Bolesława W., dla kobiet wiejskich założyła i redagowała we Lwowie „Przodownicę" i „Zorzę" (1900—02), napisała szereg doskonałych książeczek dla ludu („Opowiadanie Bartosza o Polsce" i i.), życiorysy Mickiewicza, Lenartowicza, Goszczyńskiego (1896), Ujejskiego (1899), tłumaczyła utwory pisarzy słowiańskich, zwłaszcza czeskich.

Wysock, miasteczko w pow. Stolin (woj. poleskie), nad rz. Horyniem, 7 km od stacji Udryck (kolej: Sarny—Łuniniec) z 2.978 mieszk. Handel bydłem. W. jest bardzo starym grodem poleskim i jednym z ośrodków t. zw. Pohorynia.

Wysocka Stanisława z Wilskich, wybitna pol. artystka dramatyczna, * 1879, świetna interpretatorka ról tragicznych wielkiego repertuaru, imponująca w kreacjach na miarę monumentalną, ogrzewająca je krwią i głęboką sugestywnością odczucia. Na scenie od r. 1895, w l. 1901—11 w teatrze krakowskim osiąga wielkie powodzenie w utworach Słowackiego, Wyspiańskiego, Szekspira, Ibsena, w r. 1914 po raz pierwszy (druga kobieta po Sarze Bernard) odtwarza rolę Hamleta we Lwowie, w l. 1915—17 prowadzi w Kijowie „Teatr Studja", w r. 1925 prowadzi teatr wędrowny „Rybałt", od r. 1927 reżyseruje w Poznaniu. Studjom o W. Stefana Papée (1930).

Wysocki, 1. Piotr, oficer pol., (1797—1875), w 1818 wstąpił do grenadjerów gwardji w Królestwie Kongr., gdzie dosłużył się 1827 stopnia podporucznika i został przydzielony do Szkoły Podchorążych, jako instruktor musztry. Średnich zdolności, mało wykształcony, dzięki zaletom charakteru, bezinteresowności i patrjotyzmowi zyskał sobie popularność w szkole i zawiązał w 1828 sprzysiężenie, na którego czele wywołał 29. listop. 1830 powstanie. W czasie wojny polsko-rosyjskiej mianowany kapitanem i adjutantem wodza nacz. Skrzyneckiego, potem dowódcą 10 p. piechoty linjowej, okazał duże męstwo przy braku wyższych zdolności. Wzięty do niewoli przy szturmie Warszawy, więziony

P. Wysocki.

u Karmelitów, w czasie śledztwa ujawnił hart ducha i godność osobistą. Zesłany na Sybir spędził tam ćwierć wieku.

2. Józef, generał pol., (1809—1873), należał na emigracji do wybitnych przywódców obozu demokratycznego, był jednym z organizatorów i desygnowanych przywódców konspiracji 1846 roku, w 1849 bił się na Węgrzech jako dowódca polskiego legjonu i uzyskał stopień generalski. W czasie wojny krymskiej mianowany przez demokratów polskich w Paryżu naczelnym wodzem mającej powstać siły zbrojnej wyjechał do Konstantynopola, ale mimo poparcia dyplomacji angielskiej nie zdołał sformować legjonu polskiego, którego powstaniu sprzeciwiła się Austrja. W 1862 był kierownikiem polskiej szkoły wojskowej w Genui, potem w Cuneo. W czasie powstania styczniowego organizował oddział w Galicji, jednak nie zdołał wkroczyć z nim na Wołyń. Napisał: „Kurs sztuki wojskowej" (1842), „Pamiętnik z czasów kampanji węgierskiej" (1888).

3. Włodzimierz, poeta pol., (1846—1894), wydał: „Wszyscy za jednego" (1882, IV. wyd. 1898), „Zaklęta łza" (1884), „Laszka" (1883, III. wyd. 1898), „Oksana" (1891), „Bocian. Dwie legendy" (1894), „Satyry i bajki" (1894) i i.

4. Ferdynand Nikodem, numizmatyk pol., (1856—1910), członek Tow. Numizmatycznego w Krakowie, autor szeregu prac i artykułów, ogłaszanych w Wiadomościach Numizm.-Archeologicznych, z których najważniejsze: „Wykopalisko numizmatyczno-archeologiczne", „Wykopalisko monet w Krasnosielcu", przedewszystkiem zaś „Skarb denarów koronnych Władysława Łokietka i Kazimierza W.". Do końca swego życia gromadził materjały do monografji o mennicy lwowskiej, nie zdołał jej jednak wykończyć. Rękopisy jego i zbiory kupiło miasto Lwów.

5. Antoni Godziemba, pisarz pol., * 1872, wydał: „Dom zdrowia. Szkice i obrazki" (1895), „Przez kłamstwo do szczęścia" (1896), „Namiętność" (1897), „Aniołowie z gliny" (1899), „Narodziny upiora" (1903, II. wyd. 1914), dramaty: „Odwiedziny" (1913) i „Słońce" (1914), powieść z życia uniw. w Krakowie w XVI. w.: „Zabawy mędrców" (1925, utwór jego najlepszy).

6. Alfred, dyplomata pol., ur. 1873, studja prawnicze w Krakowie, od 1908 urzędnik w prezydjum rady ministrów w Wiedniu, 1919—20 chargé d'affaires w Paryżu, 1920—21 w Berlinie, 1922—23 inspektor placówek dyplomatycznych, 1924—27 poseł polski w Sztokholmie, od maja 1928 wiceminister spraw zagranicznych. Oprócz artykułów w szeregu dzienników ogłosił drukiem: „Szkice skandynawskie" (1909), „Stronnictwa polskie w Galicji".

7. Jan, malarz i rzeźbiarz pol., * 1873, studja w Monachjum i Paryżu. 1920—1923 prof. Państwowej Szkoły Przemysłu Artyst. w Bydgoszczy, od 1923 Państwowej Szkoły Sztuk Zdobniczych w Poznaniu. Od 1899 wystawia swe prace, głównie w bronzie, plakiety, medale i i.

8. Stanisław, pol. inż. elektrotechnik, ur. 1876, studja w Niemczech, od 1919 prof. Uniw. Warszawskiego (urządzenia elektr.), autor szeregu prac specjalnych.

Wysoka, miasto w pow. Wyrzysk (woj. poznańskie), stacja kolej. na płn.-zach. od Wyrzyska z 1.506 mieszk., gorzelnią, fabr. maszyn roln. i handlem ziemiopłodami.

Wysoka, jeden z najpiękniejszych szczytów (2565 m) w Tatrach Wysokich, wznoszący się w głównym ich grzbiecie ponad dol. Białej Wody i dol. Złomisk.

Wysoka częstość. W fizyce dziedzina drgań ponad 10.000 na sekundę nosi nazwę drgań w. c. Znajdują one szerokie zastosowanie w elektrotechnice, w radjotechnice oraz medycynie. Akustyczne drgania w. c. nazywamy *ultradźwiękami*.

Wysoka Porta, ob. Porta Wysoka.

Wysokie ciśnienie; za w. c. uważane jest ciśnienie ponad 15 atmosfer.

Wysokie Litewskie, miasto w pow. Brześć n. B. (woj. poleskie), nad rz. Pulwą (do Bugu), przy kolei: Czeremcha—Brześć n. B., 32 km na płn.-zach. od tegoż miasta z 2.100 mieszk., garbarnią, młynami i handlem oraz pałacem Potockich (dawniej Sapiehów).

Wysokie Mazowieckie, miasto powiat. w woj. białostockiem, nad rz. Brokiem, 7 km od kolei: Warszawa—Białystok (stacja Szepietowo) z 3.214 mieszk., młynami i handlem ziemiopłodami. Miastem jest W. od 1503, przed 1795 należało do ziemi drohickiej woj. podlaskiego, później do gub. łomżyńskiej.

Powiat W. ma 1.370 km² (w tem 57,9% ról i 17,9% lasów) oraz 71.080 mieszk.

Wysokie Skałki, najwyższy szczyt (1052 m) w Pieninach, położony na płd.-wsch. od Szczawnicy.

Wysokie Tatry, ob. Tatry.

Wysokoprężna maszyna parowa, maszyna, która pracuje parą o wysokiem ciśnieniu.

Wysokoprężny cylinder, ob. Parowa maszyna.

Wysokość, w *geom.*, w. *trójkąta*, odległość od przeciwległego boku; w. *równoległoboku*, odległość dwu boków równoległych. W *ostrosłupie* i *stożku* w. równa się odległości wierzchołka od podstawy.

Wysokość (elewacja) *gwiazdy* jest to łuk koła pionowego między gwiazdą a horyzontem; dopełnienie w. nazywa się odległością zenitalną (ob. Niebo). W *nautyce* oznacza w. kąt między okiem obserwatora, mierzonym przedmiotem (słońcem, gwiazdą i t. p.) i horyzontem.

Wysokość tonu, liczba drgań pełnych ciała wysyłającego fale, wykonywanych przez nie w ciągu jednej sekundy. Na międzynarodowym kongresie w Wiedniu w r. 1885 ustalono jako normalną w. t. 435 pełnych drgań (w muzyce raz przekreślone a).

Wysowa, wieś w pow. Gorlice (woj. krakowskie), u źródeł rz. Ropy, w lesistej okolicy w Beskidzie Wsch. (do 933 m), nad granicą Czechosłowacji, 37 km od Gorlic, na wsch. od Krynicy z 815 mieszk., 7 źródłami szczawy słono-żelazistej i zakładem zdrojowo-kąpielowym.

Wyspa, część lądu oblana zewsząd wodą; mamy więc w. na rzekach (*ostrów*), jeziorach i morzach. Najczęściej występują w. gromadnie, tworząc skupienia czyli *archipelagi*; zależnie od kształtu może to być grupa, łańcuch lub rój w. Od w. odróżnić trzeba ławice piaszczyste i skaliste. Zależnie od genezy rozróżniamy w. *kontynentalne* (oderwane), które stanowią część sąsiednich lądów, a zostały od nich oddzielone wskutek zapadnięć lub działania kipieli, oraz w. *pierwotne*, powstałe na nabrzmieniach dna morskiego, przeważnie niewielkie i nieprzypominające w niczem (jak w. *koralowe*) lub tylko słabo (jak niektóre w. *wulkaniczne*, np. Kanaryjskie, Reunion, Sandwich, Kerguele) budowę orograficzną i geologiczną sąsiednich lądów. Należą tu także w. *wynurzone*, powstałe przez wynurzenie części dna morskiego i w. *napływowe*, powstałe przez nagromadzenie osadów wodnych.

W. *przylądowemi* w przeciwieństwie do *oceanicznych* nazywamy w. leżące w sąsiedztwie masy lądowej. Gdy leżą blisko lądu noszą nazwę *przybrzeżnych*. Na archipelag Malajski i Arktyczny Amerykański wypada 50% ogólnej powierzchni wszystkich wysp ziemi (czyli 10 milj. km²). Największą wogóle wyspą jest Grenlandja, w Europie: Wielka Brytanja. Wyspy oceaniczne są z reguły małe (np. Polinezja).

Wyspa Bożego Narodzenia, ob. Christmas Island.

Wyspa księcia Patryka (Prince Patrick), ob. Parry'ego archipelag.

Wyspa Ognista, ob. Ognista wyspa.

Wyspiański Stanisław, znakomity pol. malarz, dramaturg i poeta, * 15. I. 1869 w Krakowie, † 28. XI. 1907 w Krakowie, syn rzeźbiarza Franciszka († 1901), kształcił się w Krakowie, na Uniwersytecie Jagiellońskim i w Szkole Sztuk Pięknych pod kierunkiem Matejki. Podróżował do Niemiec, Szwajcarji i Francji, przebywał przez cztery lata w Paryżu. Ożenił się z kobietą z ludu (Teofilą Spytkówną). Od 1901 profesor malarstwa dekoracyjnego w krakowskiej Akademji. Od r. 1905 radny m. Krakowa. Pochowany w grobach zasłużonych na Skałce. — *Malarski* jego talent wypowiedział się najpełniej w polichromji i witrażu, gdzie kompozycje figuralne, pełne ekspresji i dramatycznego wyrazu, łączą się z harmonijną dekoracją kwiatową, o śmiałej stylizacji. Główne dzieła: karton do witrażu „Kazimierz W.", polichromja kościoła franciszkanów w Krakowie, kartony do witrażów „Św. Franciszek"

St. Wyspiański.

i „Św. Salomea" w tymże kościele, kartony do witraży dla katedry na Wawelu, dla katedry lwowskiej, dla kościoła dominikanów w Krakowie, studja główek dziecięcych, portrety, studja dekoracyjne i in. Restaurował też malowidła w kościele św. Krzyża w Krakowie. — *Charakterystykę W. jako poety i dramaturga ob. t. 13, str. 236—237.* Nadto jako redaktor artystyczny „Życia" krak. i wydawca własnych utwor. W. znakomicie się przyczynił do rozwoju artystycznego drukarstwa w Polsce. Dzieła poetyckie: „Legenda" (1897, odrębne oprac. 1904), „Meleager" (1898), „Warszawianka" (1898), „Protesilas i Laodamia" (1899), „Lelewel" (1899), „Klątwa" (1899), „Bolesław Śmiały" (poemat, 1900, wyd. II. zupełne, 1902), „Kazimierz Wielki" (poemat, 1900), „Legjon" (1900), „Wesele" (1901, uzupełnienia w IV. wyd. 1908, arcydzieło dramatyczne W.), „Piast" (poemat, w „Krytyce", 1903), „Henryk Pobożny" (poemat, w „Kurj. Warsz." 1903), „Wyzwolenie" (1903, II. wyd. 1906, zmienione), „Bolesław Śmiały" (dramat, 1903), „Achilleis" (1903), „Akropolis" (1904), „Noc Listopadowa" (1904), „Skałka" (1907), Przekład-parafraza „Cyda" Corneille'a (1907), „Powrót Odysa" (1907), „Sędziowie" (1907, pis. 1900), „Śmierć Ofelji" (w „Krytyce" 1907), „Zygmunt August" (pis. 1907, wyd. oddz. L. Płoszewskiego, 1930), inscenizacja „Dziadów" Mickiewicza (1901), studjum o „Hamlecie" Shakespeare'a (1905). Pisma pośmiertne: I. „Daniel" (pis. 1893, wyd. 1908), II. „Wiersze, fragmenty dramatyczne, uwagi" (1910, wyd. W. Feldman). Zbiorowe wyd. „Dzieł", t. I—V oprac. A. Chmiel i T. Sinko (1924—29), t. VI i nast. oprac. L. Płoszewski (od r. 1931). Komentowane wydania oddzielnych utworów w „Wielkiej Bibljotece" (m. i. „Wesele" oprac. L. Płoszewski, 1928). Ilustrowane wyd. „Homera Iliada, Pomór — Gniew" z tekstem greckim i przekładem polskim Słowackiego (1903). Album „Dzieł malarskich" (1925). Ważniejsza *lit.*: St. Brzozowski (1903 i 1912), A. Niemojewski (1903), W. Feldman (1906), St. Lack (wyd. 1924), J. Kotarbiński (1909), A. G. Siedlecki (1909, II. wyd. 1919), Zd. Marković (niem. 1915, przekł. pol. 1924), T. Sinko (1916, II. wyd. 1922, nadto inne stu-

dja oddzielne i wstępy do wyd. zbiorowego), St. Kołaczkowski (1923), St. Kolbuszewski (1928), W. Trojanowski (1928), T. Szydłowski (1930, o malarzu), studja szczegółowe O. Ortwina, W. Gostomskiego, J. Hachwala, J. Dürra, H. Balka, W. Barbasza, W. Borowego, St. Kołowicza, K. Wóycickiego, A. B. Piskozuba, Cz. Latawca, J. Kretza-Mirskiego, P. Smolika i w. i.

Wyspy nad Wiatrem i pod Wiatrem, ob. Antyle.

Wyspy Przyjacielskie, ob. Tonga wyspy.

Wyspy Zulu, ob. Zulu wyspy.

Wyss Johann Rudolf, pisarz szwajc., (1782—1830), autor pieśni narodowej: „Rufst du, mein Vaterland", b. popularnego i tłum. na wiele języków opowiadania: „Der schweizerische Robinson" (1812—27), nadto „Idyllen, Volkssagen, Legenden u. Erzählungen aus der Schweiz" (1815, 2 t.) i i.

Wystawa, zebranie i udostępnienie publiczności większej ilości przedmiotów z zakresu pewnej gałęzi przemysłu lub sztuki, w celu dydaktycznym, informacyjnym lub reklamowym. Zapoczątkowane w XVIII. w. w. obejmowały zrazu przeważnie dziedzinę artystyczną, dziś w zakres ich wchodzą niemal wszystkie przejawy życia gospodarczego i społecznego (n. p. Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu w r. 1929).

Wystawianie zwierzyny, sposób polowania z pomocą psa legawego (ob. Myślistwo).

Wystawienie N. Sakramentu, wystawienie na widok publiczny i ku czci publ. hostji w monstrancji (ob.) lub puszce (kielich, zamknięty nakrywą, z hostjami); zwyczaj w kośc. katol. datujący od XIII. w.

Wystruć (Insterburg), miasto w Prusach Wsch., powyżej połączenia się rz. Węgorapi i Instruci, przy kolei: Królewiec—Ejtkuny z 39.390 mieszk., zamkiem z XIV. w., muzeum oraz przemysłem tekstylnym, rolniczym, mięsnym, meblowym, maszynowym i handlem ziemiopłodami. Do XVIII. w. był W. stolicą pruskiej Litwy.

Wysypka (exanthema), czerwone plamki na skórze, które powstają przy chorobach zakaźnych, jak np. dur brzuszny, dur plamisty, odra, szkarlatyna, różyczka, a także przy zatruciach, po użyciu niektórych lekarstw, jak np. chinina, salicyl, też przy nadwrażliwości i wrażliwości szczególnej (anafilaksja, idjosynkrazja).

Wyszehrad (Vyšehrad), dzielnica Pragi czeskiej.

Wyszegrad, ob. Visegrád.

Wyszków, miasto w pow. Pułtusk (woj. warszawskie), nad rz. Bugiem, przy kolei: Tłuszcz—Ostrołęka z 9.084 mieszk. Posiada młyny, tartaki, cementownię, browar, hutę szklaną, garbarnię, olejarnię, fabr. maszyn roln. i elektrownię. Miastem jest W. od 1502, za czasów polskich należał do biskupów płockich.

Wysznij Wołoczek, miasto okręg. w gub. Twer (Rosja), nad kanałem W. i przy kolei: Leningrad—Moskwa z 31.191 mieszk. oraz przemysłem tekstylnym, szklanym i drzewnym.

Wyszno-Wołoczeski system kanałów, łączy Newę z Wołgą. Zaczyna się pod Twerem skanalizowaną Twercą, dalej kanał Twercy, Cnę i kanał Cny, jez. Mstino, Mstę, kanał Sieversa, rz. Wołchow i kończy się kanałem Ładoga pod Nową Ładogą. Ma 868 km długości.

Wyszogród, miasto w pow. Płock (woj. warszawskie), na prawym, wyniosłym brzegu Wisły, przystań żeglugi parowej, przy linji wąskotorowej Sochaczew—W., naprzeciw ujścia Bzury, ma 4.297 mieszk., młyny, cementownie i handel bydłem. Miasto (od XIV. w.) jest jednym z najstarszych grodów mazowieckich, do 1795 było stolicą ziemi.

Wyś, rzeka na Ukrainie, długa 150 km, tworzy po połączeniu się z Tykiczem Uhorskim Siniuchę (do Bohu), ongiś stanowiła granicę Polski.

Wyścigi konne, znane i uprawiane od dawnych czasów (por. Circenses), w nowożytnej formie znane w Anglji od XVI. w., rozwinęły się w Europie, szczególnie silnie w XIX. w. Wywołały one hodowlę specjalnego typu szlachetnej krwi koni wyścigowych. Rozróżniamy biegi płaskie (800—3.000 m) i biegi z przeszkodami, oraz myśliwskie (do 7.500 m). Por. Handicap, Steeple-Chase, Totalizator. Niektóre w. k. urządzane corocznie w Europie mają ustaloną sławę, np. angielskie Derby, francuskie w Auteuil, w Nicei i t. p.; w Polsce głównie warszawskie. Sport konny stoi w Polsce wysoko, drużyny konne polskie zdobywały często nagrody, z których najcenniejszą był Puhar Narodów. — Inną formą w. k. jest t. zw. wyścig kłusaków, przy których chodzi o osiągnięcie najwyższej szybkości konia, zaprzężonego do lekkiego dwukołowca, w kłusie, przyczem nigdy nie wolno mu przejść do galopu. Wyścigi te szczególnie ulubione są w Ameryce, Niemczech, Szwajcarji.

Wyśmierzyce, miasto w pow. Radom (woj. kieleckie), nad dolną Pilicą, 9 km od Mogielnicy z 1.424 mieszk., młynem motorowym i warzywnictwem.

Wyświecanie, w dawnej Polsce kara wypędzenia z osady, stosowana względem nierządnic i złodziei. Winowajców stawiano najpierw pod pręgierzem, a następnie kat w otoczeniu swych pachołków oświetlających scenę pochodniami, wyprowadzał skazanego za rogatki, siekąc go w drodze rózgami po obnażonych plecach.

Wytrawianie, ob. Trawienie.

Wytrych, haczykowato zagięty drut, którym można otworzyć każdy zamek prostszej konstrukcji.

Wytrysk (nasienia), ob. Ejaculatio.

Wytrzeszcz, ob. Exophtalmus.

Wyttenbach Daniel, holend. filolog staroż., (1746—1820), wydawca m. in. Plutarcha „Moralia", autor wielu pism.

Wywar, 1. ob. Decoctum. 2. W. (albo b r a h a) ob. Gorzelnictwo.

Wywiad wojskowy, tajna służba informacyjna, organizowana przez sztab główny, celem śledzenia tajnych zamierzeń i urządzeń wojskowych w państwach sąsiednich. W. w., zdobywając tajemnice obcych sztabów, ma do pokonania szereg trudności, walczy więc z niemi nieprzebierając w środkach. W. w. zwalczający obce wywiady na własnem terytorjum zwie się kontrwywiadem (defensywą).

Wywiadowca policyjny, agent przynoszący policji informacje o osobach podejrzanych, przebiegu akcyj politycznych, agitacji i t. d.

Wywierzysko, stałe i bardzo obfite źródło krasowe.

Wywiórski Michał, malarz pol., (1861—1926), kształcił się w Monachjum u Rauppa i Gysisa, silny wpływ wywarły na nim dzieła Brandta i Wierusz-Kowalskiego. Brał udział w wykonaniu panoramy „Berezyny". Główne dzieła: „Z puszczy litewskiej", „Kulien", „Aleja kasztanów", „Handlarz z Tyflisu" i t. d.

Wywłaszczenie (e k s p r o p r j a c j a), przymusowe przeniesienie prawa własności, dokonane przez władzę państwową w interesie publicznym. W. może być dokonane na rzecz państwa albo też na rzecz osoby prawno-publicznej innej, niż państwo, względnie też na rzecz osoby prawa prywatnego. Przedmiotem w. jest prawo własności, akt w. dotykać może jednak praw rzeczowych innych niż własność, dotyczących objektu wywłaszczonego. Instytucja w. jest jedną z najstarszych instytucyj prawnych i spotyka się ją już w epoce starożytnej. Deklaracja praw człowieka z r. 1791 ustala zasady prawne w., stanowiące do dziś dnia podstawę odnośnych ustawodawstw europejskich, a mianowicie t. zw. z a s a d ę l e g a l n o ś c i czyli wymóg dokonywania w. jedynie w granicach obowiązującego prawa oraz z a s a d ę s ł u s z n e g o o d s z k o d o w a n i a. Postępowanie wywłaszczeniowe dzieli się zwykle na postępowanie czysto administracyjne, decydujące o samem w. oraz na postępowanie odszkodowawcze, toczące się w razie braku zgody stron co do wysokości odszkodowania, w formie procesu sądowego. W P o l s c e obowiązują nadal przepisy zaborcze ze zmianami, wynikającemi z późniejszych ustaw polskich. Art. 99 konstytucji wypowiada zasadę ochrony własności prywatnej i dopuszcza w. jedynie w wypadkach w ustawie przewidzianych, ze względów wyższej konieczności, za odszkodowaniem.

Wywłócznik, roślina, ob. Myriophyllum.

Wywołanie (banicja), ob. Bando.

Wywoływacz, ob. Fotografja.

Wywóz (e k s p o r t), ilość towarów sprzedana i wywieziona zagranicę. W. jest możliwy, jeśli ceny krajowe są niższe niż ceny zagraniczne, a państwo, do którego się wywozi nie uniemożliwia importu cłami ochronnemi. Utrzymywanie możliwie wielkiego eksportu jest bardzo ważne dla nowoczesnej gospodarki, albowiem wpływa silnie na bilans płatniczy, a przez to pośrednio na stan waluty. Za wywiezione bowiem towary wpływają do kraju wywożącego zagraniczne środki obiegowe, umożliwiające utrzymanie bilansu płatniczego w równowadze. Państwo więc stara się z tej przyczyny zachęcić własnych przemysłowców do w. przez ustanawianie t. zw. p r e m i j w y w o z o w y c h, t. j. bonifikat pieniężnych wypłacanych zależnie od ilości towaru wywiezionego, przez kreowanie i n s t y t u t ó w e k s p o r t o w y c h, mających badać możliwości i warunki eksportu, i t. d. System premij wyw. sprawia, iż kartele często uprawiają t. zw. d u m p i n g, t. j. wywóz zagranicę po cenach znacznie niższych niż krajowe, a nieraz nawet niższych od własnych kosztów produkcji. Dumping stanowi najgroźniejszy środek walki konkurencyjnej na arenie międzynarodowej, a możliwy jest w tych wypadkach, w których rynek wewnętrzny jest zmonopolizowany przez kartel, pobierający od krajowych konsumentów ceny tak wysokie, iż kryją straty dumpingu. Państwa, jeżeli bilans płatniczy kształtuje się dla nich niekorzystnie, tolerują dumping, albowiem przyczynia się on do zasilenia kraju w obce waluty. Por. Wolny handel.

Wyzewa Teodor de, pisarz franc., (1863—1914), napisał m. i.: „Le mouvement socialiste en Europe" (1892, przekład niem. 1892), „Valbert, ou les récits d'un jeune homme" (1893), „Contes chrétiens", „Ecrivains étrangers", „Le roman contemporain à l'étranger" (1900), przekład franc. „Bartka zwycięzcy" Sienkiewicza (1886) i i.

Wyzler, otwór w rufie okrętu, przez który wychodzi trzpień steru.

Wyznacznik, wyrażenie algebraiczne zależne od n^2 zmiennych, które wypisujemy w n wierszach po n elementów. Np. w. trzeciego rzędu zależy od $3^2 = 9$ elementów, które piszemy tak:

$$\begin{array}{ccc} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{array}$$

W. można zdefinjować przez następujące jego własności: 1) Jeśli do elementów jednego z wierszy dodamy odpowiednio elementy innego wiersza, wartość w. się nie zmieni. 2) Jeśli wszystkie elementy jakiegoś wiersza pomnożymy przez dowolną liczbę, to wartość w. będzie przez tę samą liczbę pomnożona. 3) Jeśli we w. elementy $a_{11} = a_{22} = a_{33} = \ldots a_{nn}$ wynoszą 1, a inne są zerami, to wartość w. wynosi 1. W. odgrywają znaczną rolę przy rozwiązywaniu układów równań o wielu niewiadomych.

Wyznanie (łac. confessio), 1. właściwie to samo co w. wiary (ob. Wiary wyznanie). — 2. Przynależność do pewnej organizacji religijnej. — O stosunkach wyznaniowych w P o l s c e ob. t. 13, str. 25.

Wyznanie wiary, ob. Skład apostolski, Symbol wiary, Wiary wyznanie.

Wyznaniowa gmina, żydowska, ob. Żydowska gmina wyznaniowa.

Wyzwolenie, nadanie niewolnikowi praw człowieka wolnego. W prawie rzymskiem dokonywano w. w drodze fikcyjnego procesu lub symbolicznych aktów, w prawie germańskiem przez list wolnościowy lub t. zw. rzucenie skarbu.

Wyzwolenie, właściwa nazwa: „P o l s k i e S t r o n n i c t w o L u d o w e (P. S. L.) W.". Powstało 5. XII. 1915 ze złączonych radykalnych organizacyj chłopskich: „Narodowego Związku Chłopskiego", „Związku Chłopskiego"

i „Ludowców Zaranlarzy”, które przyjęły nazwę „P. S. L.”; nazwę W. przyjęło 1. XI. 1918. W sejmie konstytucyjnym W. połączyło się z „Piastem”, lecz już w marcu 1920 nastąpił rozłam na tle ideowem. W czasie wojny światowej popierało W. politykę N. K. N., brało czynny udział w P. O. W., popierało politykę marsz. J. Piłsudskiego; przedstawiciel W. Thugutt był ministrem w rządzie Moraczewskiego. Po maju 1926 razem z P. P. S. przeszło W. do opozycji, 1931 weszło do stworzonego przez W.-tosa „Stronnictwa Ludowego” (ob. Piast). Pod względem programowym stoi W. na stanowisku demokratycznem, obrony klasowych interesów małorolnych i bezrolnych; żąda przeprowadzenia radykalnej reformy rolnej bez odszkodowania, popiera etatyzm gospodarczy, lecz również i wolny handel, żąda rozdziału Kościoła od państwa, powszechnej oświaty ludowej, zrównania nauczycieli szkół powszechnych z gimnazjalnymi tak pod względem wykształcenia, jak i uposażenia.

Wyzwoleniec, niewolnik, który otrzymał wolność. Por. Wyzwolenie.

Wyzwoliny, akt nadania czeladnikowi tytułu i uprawnień majstra, ob. Cech, Rzemiosło.

Wyzwolone sztuki (łac. artes liberales), u staroż. Rzymian te nauki i sztuki, które były godne człowieka wolnego, w przeciwstawieniu do innych, pozostawionych niewolnikom. W czasach późniejszych zostały uznane za podstawę ogólnego wykształcenia. Od Martianusa Capelli (ok. 400 po Chr.) liczbę ich ustalono na siedem: gramatykę, dialektykę, retorykę, arytmetykę, geometrję, muzykę i astronomję. Przez całe średniowiecze stanowiły one podstawę ogólnego wykształcenia. Trzech pierwszych, jako t. zw. trivium uczono w szkołach elementarnych czyli trywjalnych, cztery pozostałe, quadrivium, wykładano w uniwersytetach na wydziale artystów (fac. artium), odpowiadającym dzisiejszemu wydziałowi filozoficznemu, który w średniowieczu miał charakter szkoły ogólnokształcącej.

Wyzysku teorja, ob. Wartości pracy teorja.

Wyż, obszar falisty, różniący się od niżu (ob. Nizina) wyższem położeniem, a od obszarów górzystych mniejszemi wysokościami względnemi i brakiem rzeźby górskiej. Kwestja wysokości bezwzględnej jest obojętna, są bowiem w. wznoszące się kilka tysięcy metrów nad poz. morza (Tybet, Pamir, Iran), dla Polski jednak i Europy przyjmuje się dla w. wysokość ponad 300 (niekiedy ponad 200) m nad poz. morza. Mniej rozległy w. nosi nazwę wyżyny.

Wyż barometryczny, ob. Maksymum barometryczne.

Wyżeł, rasa psa dom., p. Psy.

Wyżlin, inaczej lwia paszcza, roślina, p. Antirrhinum.

Wyżny Wołoczek, ob. Wyszni] Wołoczek.

Wyższe szkolnictwo, ogół szkół akademickich. W Polsce ob. t. 13., str. 114—115.

Wyżwa, prawoboczny dopływ górnej Prypeci, długi 88 km, uchodzi 5 km poniżej Ratna.

Wyżyna, ob. Wyż.

Wzajemności zasada, w prawie międzynarodowem zasada, według której państwo traktuje cudzoziemców w dziedzinie prawnej na równi z własnymi obywatelami, jeżeli państwo, którego obywatelem jest dany cudzoziemiec, także stosuje się do tej zasady.

Wzbogacenie niesłuszne, w prawie powiększenie majątku jednej osoby ze szkodą drugiej, bez podstawy prawnej. Skarga o wydanie n. w. opierać się może na fakcie błędnie uskutecznionych świadczeń (t. zw. condictio indebiti), na braku pierwotnym lub odpadnięciu tytułu prawnego (condictio sine causa), na nieosiągnięciu celu zamierzonego, na wykroczeniu przeciw dobrym obyczajom lub ustawie i t. d.

Wzdęcie brzucha, ob. Bębnica.

Wzdręga (Scardinius), rodzaj ryb z rodziny karpiowatych, o zębach przełykowych w dwóch rzędach. W. czerwienka cz. krasnopiórka (S. erythrophtalmus L.), 30 cm długa, zmiennej barwy, najczęściej brunatno-zielona, o czerwonych płetwach. Stojące wody środkowej Europy. Ościste mięso używane na mączkę rybią lub nawóz.

Względności teorja. Już w klasycznej mechanice Newtona znaną była zasada względności, według której te same prawa mechaniki ważne są nietylko w świecie nieruchomym, ale także w każdym innym świecie, poruszającym się ruchem jednostajnym względem świata powyżej wspomnianego. Ogłoszona przez Einsteina 1905 t. w. zawdzięcza swe powstanie w pierwszym rzędzie chybionym usiłowaniom odkrycia wpływu ruchu obrotowego i postępowego ziemi na prędkość rozchodzenia się światła. Stosownie do założeń elektromagnetycznej teorji światła Maxwella i Lorentza należałoby się spodziewać, że inaczej będą odbywały się zjawiska elektrodynamiczne w układzie nieruchomym względem eteru, niż w układzie poruszającym się względem tegoż. Słynne doświadczenie interferencyjne Michelsona i Morley'a powtórzone 1904 przez Morley'a i Millera miało na celu wykazanie ruchu ziemi względem eteru kosmicznego: promień światła rozdzielał się w napół posrebrzonej płytce na dwie części, równoległą do kierunku ruchu ziemi i doń prostopadłą. Po przebyciu pewnych dróg promienie owe odbijały się od prostopadłych do nich luster i wracały po tej samej drodze, by po przejściu przez wspomnianą płytkę znowuż się połączyć i utworzyć prążki interferencyjne. Wynik doświadczenia Michelsona-Morleya był ujemny, nie znaleziono przesunięcia prążków w zależności od położenia interferometru względem stron świata. Lorentz i Fitzgerald tłumaczyli ujemny wynik skracaniem się w kierunku ruchu wymiarów wszystkich ciał poruszających się w eterze z prędkością v, w stosunku $\sqrt{1-\frac{v^2}{c^2}}$ (kontrakcja Lorentza). Wszystkie tłumaczenia doświadczenia Michelsona-Morleya zakładały istnienie szukanej zależności. Einstein natomiast zaprzeczył zasadniczo możności istnienia zjawiska i wysnuł koniecznie wynikającą stąd zasadę względności, że nie jest możliwem jakiemikolwiek doświadczeniami fizycznemi w obrębie układu zamkniętego wykryć, czy układ ów porusza się ruchem prostolinjowym jednostajnym. Drugim fundamentem t. w. Einsteina jest zasada stałości i prędkości światła, które rozchodzi się w próżni z prędkością c = 300.000 km/sek, niezależnie od tego, czy źródło światła porusza się, czy też jest nieruchomem.

Rozwijając wspomniane postulaty, ustanowił Einstein równania ruchu, tem charakterystyczne, że występująca w nich zmienna, oznaczająca czas, nie posiada cech wyróżniających ją, jak to było w mechanice klasycznej, w porównaniu z trzema zmiennemi, oznaczającemi położenie w trójwymiarowej przestrzeni. Nadaje się tym równaniom interpretację w myśl wywodów Minkowskiego, mówiąc o świecie czterowymiarowym. Jako fizyczne konsekwencje wynikające z t. w. należy wymienić sprawdzoną doświadczalnie w przypadku elektronów zależność masy od prędkości jej ruchu według wzoru $m = \frac{m_0}{\sqrt{1-\frac{v^2}{c^2}}}$, gdzie m_0 oznacza masę ciała w spoczynku, v prędkość ruchu oraz równoważność masy i energji według relacji $E = m c^2$. Wewnętrzna atomowa energja materji jest olbrzymią w porównaniu z różnicami energji, występującemi w zjawiskach chemicznych. Równocześnie z rozwojem t. w. datują się pierwsze zdobycze teorji kwantów (ob.), która posiadając pozytywistyczny, odpowiadający fizyce charakter, zasłoniła niejako sobą t. w. tem bardziej, że w tej ostatniej, kładącej ogromny nacisk na matematyczny formalizm niema punktów widzenia na nowoczesne problemy budowy atomu. W ten sposób t. w. zamyka niejako epokę klasycznej mechaniki i rozwija się już jako spekulacja metafizyczna w myśl prastarej zasady pitagorejczyków, że liczba jest miarą wszech rzeczy; posługuje się matematyką w założeniu, że tylko drogą fantazji matematycznej można objąć rzeczywistość. Przez ruch ciała rozumiemy zmianę położenia tegoż względem innych ciał, ale można również przez ruch rozumieć pewien fizyczny stan ciała, który możemy stwierdzić, nie odnosząc się do innych ciał (np. przy ruchu obrotowym występuje siła odśrodkowa, której istnienie można wykazać). Założeniem ogólnej t. w. jest stosowalność zasady względności nietylko do ruchu prostolinjowego, ale także do wszystkich dowolnych niejednostajnych i krzywolinijnych ruchów, których istnienie możnaby wykazać tylko przez obserwację otoczenia. Pierwszym stopniem uogólnienia t. w. była zasada równoważności pola grawitacyjnego z ruchem jednostajnie przyspieszonym. Według niej układ poruszający się względem układu inercyjnego po linji prostej ruchem jednostajnie przyspieszonym jest pod względem zjawisk fizycznych równoważny układowi inercyjnemu, znajdującemu się w odpowiednio silnem polu grawitacyjnem. Ogólna t. w. nie jest jeszcze wykończoną w całości. Jako jedną ze zdobyczy t. w. należy wymienić teorję grawitacji.

Względności zasada, ob. Względności teorja.

Względny, ob. Relatywny.

Wzgórek łonowy (w. Wenery), ob. Srom.

Wziernik (łac. speculum), przyrząd do oglądania jam ciała. Niektóre z nich mają urządzenia lustrzane, np. w. do nosa, uszu, krtani, oczu, przełyku, żołądka, inne natomiast są prostemi rurkami, np. w. do pochwy, kiszki stolcowej.

Wziernik oczny, ob. Oczu badanie.

Wziernikowanie, zaglądanie do pewnych narządów zapomocą instrumentu zwanego wziernikiem (np. w. oka, ucha, pochwy).

Wziewanie, to samo, co inhalacja (ob.).

Wzmacniacz, ob. Radjotechnika.

Wzmacniające leki, ob. Tonica.

Wznoszenie proste (łac. ascensio recta), ob. Rektascenzja.

Wzorcowe miary, ob. Cechowanie.

Wzór, w matematyce, ob. Formuła. — W chemji, ob. Chemiczne wzory.

Powstanie obrazu w oku.
AB przedmiot, a b jego obraz siatkówkowy, k punkt węzłowy oka, β kąt widzenia przedmiotu.

Wzrok (łac. visus), zdolność widzenia, polega na wrażliwości świetlnej siatkówki. Światło pada na zakończenia nerwu wzrokowego, na pręciki i czopki (por. Oko ludzkie), wprawia je w stan pobudliwości, która drogą nerwu wzrokowego (nervus opticus) przechodzi do mózgu i dochodzi do naszej świadomości jako wrażenie świetlne. — Poza różnicą natężenia światła (poczucie światła) możemy odróżnić różne rodzaje światła jako barwy (poczucie barw), wreszcie może oko poszczególne punkty zewnętrznych przedmiotów oddzielnie spostrzegać (zmysł przestrzeni). Zdolności te polegają na tem, że siatkówka odtwarza obrazy przedmiotów wysyłających światło podobnie jak klisza aparatu fotograficznego. Powierzchnie łamiące oka (rogówka, przednia i tylna powierzchnia soczewki) odpowiadają soczewkom szklanym aparatu fotogr. i analogicznie jak na kliszy obraz siatkówkowy przedmiotów zewnętrznych jest pomniejszony, odwrócony, rzeczywisty. Aby znaleźć na siatkówce miejsce, w którem wytwarza się obraz punktu, należy połączyć punkt ten z punktem węzłowym oka (ryc. 1 k) i przedłużyć linję, łączącą te punkty do siatkówki. Linje takie nazywamy linjami kierunkowemi (ryc. 1 Aa i Bb), a kąt utworzony przez dwie ograniczające przedmiot linje kierunkowe kątem widzenia (ryc. 1 β). Linja kierunkowa przechodząca przez punkt węzłowy i środek siatkówki (fovea centralis) nazywa się linją widzenia.

Aby ostro widzieć, musi oko być nastawione na odległość, w której się dany przedmiot znajduje. Odbywa się to zapomocą akomodacji czyli zdolności nastawniczej oka. Akomodacja następuje przez zmianę kształtu soczewki, mia-

nowicie przy przejściu z patrzenia w dal ku patrzeniu z zbliska soczewka, zwłaszcza przednia jej powierzchnia, silniej się wypukla. Tę zmianę kształtu powoduje skurcz znajdującego się w oku mięśnia rzęskowego (musculus ciliaris). Przy nastawieniu w dal mięsień ten spoczywa, oko widzi odległe przedmioty ostro, punkt dali oka leży w nieskończoności; ze zbliżaniem przedmiotu do oka mięsień się napina. Najbliższy punkt, który można ostro widzieć, nazywa się punktem bliży, leży on w młodości w odległości około 8 cm od oka; z wiekiem oddala się i wreszcie akomodacja na bliskość zupełnie ginie: dalekowzroczność starcza (ob. Dalekowzroczność).

Oko dostosowuje się do różnych ilości światła wpadającego do niego zmianą szerokości źrenicy i wrażliwości siatkówki na światło. W jasnem świetle źrenica się zwęża, w ciemnem rozszerza. Zwęża źrenicę pierścienisty mięsień zwieracz (musculus sphincter), rozszerza promienisty mięsień rozwieracz (musculus dilatator pupillae). — Wrażliwą na światło jest warstwa pręcików i czopków siatkówki, same włókna nerwu wzrokowego są na światło niewrażliwe i dlatego w obrębie wejścia w oko nerwu wzrokowego, w t. zw. ślepej plamce Mariotte'a, zawierającej tylko włókna nerwowe, nie może się wytworzyć żaden obraz. Pobudzenie pręcików i czopków przez światło następuje prawdopodobnie przez zamianę energji fizycznej w chemiczną. Czerwień wzrokowa, znajdująca się w pręcikach pod wpływem światła blednie, w ciemności się odtwarza; światło wywołuje prądy elektryczne w siatkówce, powoduje ruchy wypustek komórek barwnikowych siatkówki. — Mechanizm uświadomienia bodźców optycznych jest jeszcze zupełnie niezbadany.

Wrażenie świetlne trwa nieco dłużej niż podnieta, która je wywołuje, dlatego przedstawia się nam punkt błyszczący obracający się z pewną szybkością w kole jako błyszczące koło (zasada obrazów kinematograficznych). Dłuższy pobyt w ciemności zwiększa wrażliwość siatkówki na światło (adaptacja), natomiast wszystkie barwy wydają się wtedy szare, gdyż w jasnem świetle widzimy wrażliwemi na barwy czopkami, podczas gdy pręciki, któremi widzimy w ciemności nie przewodzą wrażeń barwnych. Niezdolność adaptacji na ciemność nazywa się hemeralopją cz. kurzą ślepotą (p. Hemeralopia).

Bystrość w. jest to zdolność oka do oddzielnego spostrzegania bardzo blisko obok siebie położonych punktów; aby odróżnić dwa obok siebie położone punkty, musi ich kąt widzenia wynosić najmniej 1 minutę. Bystrość w. jest największa w plamce żółtej; chcąc więc dokładnie jakiś przedmiot oglądnąć, ustawiamy oko tak, aby obraz padł na żółtą plamkę. Równocześnie oko widzi jednak liczne inne przedmioty, których obrazy padają na obwodowe części siatkówki; ogół przedmiotów widzianych przy patrzeniu na jeden przedmiot nazywamy polem widzenia; oznacza się je perymetrem (p. Oczu badanie). Mimo odwrotny obraz siatkówkowy widzimy przedmioty prosto. Jest to następstwem wrodzonej zdolności lub doświadczenia, które każdy osobnik nabywa.

Obuoczne widzenie pojedyncze polega na tem, że obraz przedmiotu pada w obu oczach na t. zw. odpowiednie miejsca siatkówki; wtedy mimo dwa obrazy (na dwóch siatkówkach) widzi się pojedynczo. Takiemi odpowiedniemi miejscami są zagłębienia środkowe plamek żółtych, a położenie reszty miejsc odpowiednich określa się regułą: w obu oczach leżą one jednakowo odległe od środka siatkówki i w równym kierunku. Wszystkie punkty w przestrzeni, padające w danem położeniu oczu na odpowiednie miejsca siatkówek stanowią t. zw. horopter tego położenia; przedmioty odległe od horopteru widzi się podwójnie. — Widzenie bryłowatości (stereoskopijne). Odpowiednio do odległości obu oczu od siebie, widzimy przedmiot niejako z dwu stron, a dwa różne perspektywiczne obrazy łącząc się w jeden dają nam obok wymiaru szerokości i wysokości poczucie wymiaru głębi. Jedno oko może też ocenić bryłowatość i perspektywę, ale tylko z rozkładu światła i cieni, z poczucia wysiłku akomodacji i z doświadczenia nabytego drogą dotyku. — Odległość i wielkość przedmiotów oceniamy widzeniem perspektywicznem i doświadczeniem, odległość znanych przedmiotów np. z ich rzekomej wielkości, prawdziwą wielkość z wiadomej odległości. Poza tem opieramy się na perspektywie powietrznej, na poczuciu napięcia mięśnia rzęskowego przy akomodacji. — Ruch przedmiotu poznajemy przy spoczywających oczach ze zmiany położenia jego obrazu siatkówkowego, jeżeli zaś wodzimy oczami za poruszającym się przedmiotem — z wielkości ruchów oczu, głowy i ciała.

O narządzie w. zwierząt p. Oko. Mechanizm akomodacji większości zwierząt kręgowych jest analogiczny jak u człowieka, tylko oczy zwierząt żyjących w wodzie akomodują przy patrzeniu w dal, a nie z bliska. Ryby i zwierzęta bezkręgowe są ślepe na barwy, pszczoły nie widzą tylko barwy czerwonej i zielonej.

Wzrokowa czerwień, ob. Rodopsyna.

Wzrokowe czopki, światło- i barwoczułe elementy siatkówki. Ob. Wzrok, Oko ludzkie.

Wzrokowe pręciki, ob. Wzrok.

Wzrokowy nerw, ob. Mózg.

Wzroku badanie, ob. Oczu badanie.

Wzroku osłabienie, ob. Astenopja.

Wzrost, właściwość żywej substancji, polegająca na powiększeniu jej masy przez proces asymilacji. Przy w. powiększa się objętość lub ilość komórek. Szybkość w. zależy od czynników zewnętrznych, np. temperatury, światła, odżywiania i t. d. W. odbywa się ciągle lub perjodycznie. Perjodyczność w. można rozpoznać po pierścieniach, zaznaczających okresy wzrostu, np. na łuskach ryb, lub na pniu drzewnym (Ob. Drewno). U zwierząt w. może się odbywać naogół w wszystkich częściach organizmu, u roślin tylko w pewnych, t. zw. wierzchołkach wzrostu, ob.

Wzrostu stożek, to samo co wierzchołek wzrostu, ob.

Wzruszenia (afekty), kompleks następujących po sobie silnych uczuć (ob. Uczucie), z któremi łączą się zmiany w wyobrażeniach i środkach ekspresji (mimika). Granica pomiędzy uczuciami i w. nie jest ostra, szczególnie uczucia, które powstają przy słuchaniu rytmicznego następstwa tonów, mają charakter łagodnych w. (na tem polega m. i. działanie muzyki). Typowem w. jest strach. W niektórych przypadkach w. są spowodowane procesami czysto cielesnemi. Regularny wzgl. nieregularny przebieg procesów fizjologicznych w organizmie powoduje zmiany wzruszeniowe; alkohol, opjum, haszysz powodują objawy radości, odwagi i t. p.; spożycie pewnego gatunku grzybów powoduje ataki szału; choroby umysłowe wzgl. nerwowe powodują afekty różnego rodzaju. Afekty wywołane sztucznie na drodze zmian patologicznych różnią się od afektów normalnych. Według przejawów fizycznych dzielą się w. na steniczne i asteniczne, zależnie od tego, czy czynności organów w naszem ciele są wzmożone (gniew, radość itp.) czy zmniejszone (smutek, strach itp.). Podobnie wpływają w. na proces wyobrażeniowy; radość, nadzieja itp. podniecają fantazję, natomiast złość przykuwa myśl człowieka do siebie. Strach, przerażenie mogą prawie w zupełności wyłączyć wyobrażenia i myślenie. Z punktu widzenia psychologicznego można podzielić w. według jakości uczuć (przyjemne i przykre; afekty pobudzające i hamujące, podniecające i uspokajające; mogą występować również uczucia mieszane, np. gniew jest przykry i podnieca równocześnie). W. mają duże znaczenie dla etyki, z tego powodu, że znacznie zmniejszają albo wogóle wykluczają zdolność do rozważania, zastanawiania się, rozumowania, a przez to powodują ograniczoną odpowiedzialność za popełnione w w. czyny. Z pedagogicznego punktu widzenia ważne jest kształcenie młodzieży w opanowywaniu afektów.

Wzwód prącia, ob. Erekcja.

X.

X, x (iks), 22. litera alfabetu łac., wzięta z χ greckiego, wymawianego w zach.-greckiem jak ks. Istniała w dawniejszym alfabecie polskim, zwłaszcza w wyrazach obcych; w XIX. w. wyszła z użycia zastąpiona powszechnie przez ks, gz, pozostając jedynie w archaicznych skrótach jak Muzeum X. X. (= książąt) Czartoryskich, X. (= książę, ksiądz). — Jako cyfra rzymska oznacza 10. — W matematyce oznacza niewiadomą; znana także w geometrji jako pierwsza oś współrzędnych (por. Y). — W prawie kanonicznem znak pierwszej części dekretałów (ob.). — X, symbol chemiczny pierwiastka ksenonu.

Xanthi, ob. Ksanti.

Xanthium L. (rzepień), roślina z rodziny złożonych, ma kwiaty jednopłciowe, zebrane w jednopłciowe kwiatostany. Rośnie w strefie umiarkowanej i cieplejszej. X. strumarium L. (rz. pospolity) rośnie na niżu i w niższych położeniach górskich. X. spinosum (rz. kolczasty) charakteryzuje się widlastemi kolcami u podstawy liści, w Polsce występuje pospolicie na płd.-wsch., w pozostałej części Polski rzadki.

Xanthopsia (greck.), żółte widzenie, zaburzenie, przy którem przedmioty widziane wydają się żółte. Występuje czasem po zażyciu santoniny (środek przeciw robakom) i przy żółtaczce.

Xanthoria Arn. (złotorost), porost o żółtej, liściowatej plesze. X. parietina (Th. Fr.) występuje kosmopolitycznie na drzewach, korze drzew, dachach itd.

Xanthorrhoea Smith. (żółtak), rodzaj należący do rodziny liljowatych, o charakterystycznie wykształconym pniu, liściach trawiastych, kwiatostan szczytowy. Występuje w Australji. X. hastile R. Br. dostarcza żółtej gumy (guma australijska). X. arboreum R. Br. dostarcza cennego drewna oraz czerwonej gumy. X. preissi Endl., rdzeń i liście służą za paszę.

Xanthos, staroż. miasto w Licji, nad rzeką X. Koło dzis. wsi Günük znajdują się ruiny wspaniałych budowli. Cenne pomniki marmurowe Harpij i Nereid znajdują się od 1843 w British Museum w Londynie.

Xanthos (historyk grecki), ob. Ksantos.

Xanthosoma Schott. (żółtosocze), roślina bulwiasta z rodziny Araceae, rośnie w tropikalnej Ameryce. Niektóre gatunki, np. X. violaceum o fioletowych ogonkach liściowych hodowane dla jadalnych bulw.

Xanthoxylum L. (żółtodrzew), drzewa lub krzewy z rodziny Rutaceae, mają liście nieparzysto-pierzaste, przeźroczysto-punktowane, kwiaty zielonawe zebrane w kwiatostany, występują we wsch. Azji i płn. Ameryce. X. caribaeum Lam. dostarcza cennego drewna. X. americanum Mill. hodowany jako krzew ozdobny w Ameryce płn. Owoce X. piperitum DC. używane w Japonji jako namiastka pieprzu.

Xanti (tur. Eskidże), ob. Ksanti.

Xenia, miasto w płd.-zach. Ohio (Stany Zjedn. Am. Płn.) nad Little Miami z 9.884 mieszk. i uniwersytetem Wilberforce.

Xenia (greck., „podarunki gościnne"), wzorem Marcjalisa, który tak zatytułował XIII. ks. swych epigramów, nazwa („Xenien") wspólnie przez Goethego i Schillera utworzonych dystychów. Dystychy te, ogłoszone 1797 w „Musenalmanach", zwrócone były przeciwko współczesnej literaturze, której twórcy zaczepili obu poetów za ich „Hory". Goethe ogłosił jeszcze 1820 „Zahme X.", zbiór rymowanych sentencyj.

Xenia (Ksenia), w botanice określenie na krzyżówkę, która się uwidocznia już w nasionach oraz owocach. Polega na tem, że zapłodnione bielmo posiada charakter mieszańcowy. Najcharakterystyczniej występuje to zjawisko u kukurydzy czerwonej zapylonej przez białą lub też u kukurydzy cukrowej zapylonej przez maczystą.

Xenokrates, ob. Ksenokrates.

Xenon, pierwiastek, ob. Ksenon.

Xenophanes, ob. Ksenofanes.

Xenophon, ob. Ksenofont.

Xenophyophora, pierwiotniaki głęboko-morskie. Skorupka kulista, płytkowata lub wachlarzowata 2—7 cm dł. Przypuszczalnie pokrewne korzenionóżkom i otwornicom.

Xenosauridae, rodzina jaszczurek; jedyny przedstawiciel Xenosaurus grandis Gray żyje w Meksyku.

Xeranthemum L. (s u c h o k w i a t, papierowy kwiat), zioła z rodziny złożonych, występują w krajach śródziemnomorskich i Persji. X. annuum L. dochodzi 120 cm wysokości, ma szaro-filcowatą łodygę, białe, czerwone lub fioletowe kwiaty, hodowany w wielu odmianach, kwiaty używane do ozdób w stanie suchym.

Xeres, ob. Jerez.

Xeres de la Frontera, ob. Jerez de la Frontera.

Xerophyta, ob. Kserofity.

Xeros, obecna nazwa zatoki Saros.

Xerosis (x. conjunctivae), xerophthalmus), zeskórnienie spojówki; choroba spojówki i rogówki, powstająca jako powikłania jaglicy lub na skutek braku witaminów w pokarmach (ob. Witaminy). Spojówka staje się twarda, skórzasta.

Xerxes, ob. Kserkses.

Ximénes, hiszp. mąż stanu, ob. Jiménez de Cisneros.

Xingu (Szingu), prawoboczny dopływ Amazonki, długi ok. 2.000 km, powstaje z połączenia rz. Kulischu, Batovy i Ronuro, wypływających na wyżynie Mato Grosso. W średnim biegu płynie przez wielką puszczę, w dolnym biegu jest żeglowna na 120 km. Przy ujściu jest 15 km szeroka.

Xiphoideus (greck.), mieczykowaty; np. wyrostek mieczykowaty mostka (processus xiphoideus).

Xiphos, krótki miecz staroż. Greków.

Xiphosura, ob. Ostrogony.

Xochicalco, ob. Cuérnavaca.

XP (greck. także: ☧), Chr., t. j. Chrystus (monogram Chrystusa).

Xylographia (greck.), drzeworytnictwo, ob. Rytownictwo.

Xylopia L. (Habzelia DC., o s k ó r), rośliny drzewiaste z rodziny Anonaceae o skórzastych liściach, rosną w krajach tropikalnych. X. aethiopica A. Rich., krzew dostarczający silnie korzennych w smaku nasion, używanych w Afryce zamiast pieprzu.

Xystos (greck., łac. x y s t u s), w starogreckich gimnazjach kryta kolumnada, miejsce ćwiczeń atletów w porze zimowej, u Rzymian skwer przed halą; w klasztorach krużganek.

Y.

Y, y, 29. litera alfabetu polskiego, samogłoska ustna, w języku literackim polskim stojąca tylko po spółgłoskach twardych. W dawniejszej ortografji używana często zamiast j: Zamoyski, móy, Marya. Zapożyczona z alfabetu greckiego poprzez łaciński. — U R z y m i a n wyrażała liczbę 150; z kreską u góry 150.000. — W m a t e m a t y c e zazwyczaj druga z niewiadomych, w g e o m e t r j i druga oś współrzędnych. — Y, symbol c h e m i c z n y pierwiastka itru.

Yacht, ob. Jacht.

Yak, gatunek bydła rogatego o długiej grzywie i ogonie podobnym do końskiego, zamieszkujący płaskowyże Tybetu i Chin.

Yakima, miasto w stanie Washington (Ameryka płn.), u wsch. podnóży gór Kaskadowych z 20.000 mieszk. i znacznym handlem.

Yakoba (Jakoba), stolica krainy Y.—Bauczi w płn. Nigerji, połączona koleją z Sarią, ma 50.000 mieszk.

Yaksha (J a k s z a), w mitologji indyjskiej geniusze z orszaku Kubery, boga bogactwa.

Yale University, ob. Newhaven.

Yama (J a m a), indyjski bóg śmierci, równorzędny z bogiem prawa Dharmą, stanowi wraz z swą siostrą i małżonką Y a m i pierwszą bliźniaczą parę ludzi.

Yamada (Jamada), miasto w płd. części wyspy Hondo (Japonja), wpobliżu zatoki Owari z 25.000 mieszk.

Yamagata (Jamagata), miasto okręg. na płn. Hondo (Japonja) z 55.994 mieszk. i przemysłem.

Yamagata (Jamagata) Aritomo, japoń. generał i mąż stanu, (1838—1922), współdziałał nad przywróceniem cesarzowi władzy, od 1898 marszałek polny i hrabia, od 1907 książę; Y. był kilkakrotnie ministrem, jako stały członek rady państwowej (Genro) wywierał wielki wpływ na politykę japońską.

Yanaon, ob. Janaon.

Yang-Czu, filozof chiński, z IV. w. prz. Chr.

Yang-Hiung, filozof chiński, * 53 prz. Chr., † 18 po Chr.; zwolennik Konfucjusza.

Yankee (ang.), w Ameryce Płn. nazwa mieszkańców Nowej Anglji (ob.), w Europie Amerykan płn. wogóle. Pochodzenie nazwy nie ustalone.

Yankee-Doodle (ang.), ob. Narodowe hymny.

Yao-Tse, pramieszkańcy płn. Kuangsi i płn.-zach. Kuangtung, tworzą niezawisłe republiki.

Yap (wyspa), ob. Jap.

Yaqui, rzeka w płn.-zach. Meksyku, długa 900 km. Wypływa w zach. Sierra Madre, a uchodzi do zatoki Kalifornijskiej.

Yard, angielska miara długości równa 914,39179 mm. W Stanach Zjednoczonych Am. Płn. Y = 914,402 mm. Miara powierzchni: s q u a r e y. = 83,611 m², miara objętości: c u b i c y. = 764,534 m³.

Yarmouth, Great, ob. Great Yarmouth.

Yass-Canberra, ob. Canberra.

Yati (sanskr.), hinduski pokutnik, żyjący jedynie z jałmużny.

Yatu, w Aweście (ob.) źli czarnoksiężnicy.

Yawata, miasto w prow. Fukuoka (Japonja), na płn. Kiusziu ze 118.376 mieszk. i przemysłem żelaznym.

Yawl, j o l, szalupa; ob. art. i t a b l. poza tekstem Żeglarstwo.

Yazoo, lewoboczny dopływ Missisipi w stanie Missisipi, długi 480 km, uchodzi pod Vicksburgiem.

Yb, symbol chemiczny pierwiastka iterbu.

W. B. Yeats.

Yeats William Butler, poeta irlandzko-ang., * 1865, ludowe podania gaelickie zebrał w „Poems and Ballads of Young Ireland, Fairy and Folk Tales of the Irish Peasantry" (1888); wraz z Douglasem Hyde, Lady Gregory i i. twórca odrodzenia irlandzko-celtyckiego; jako poeta i mistyk uległ też wpływom Blake'a, Shelleya, Maeterlincka i i.; z utworów jego najcelniejsze liryki, np. „The Lake Isle of Inisfree", „The Lover tells of the Rose in his Heart", „The Rose of Peace", „The Sorrow of Love", nadto dramaty („Cathleen Ni Hoolihan", 1902, i i.) i szkice: „Ideas of Good and Evil" (1903), „The Cutting of an Agate" (1919). W r. 1923 otrzymał nagrodę Nobla. Wyd. zbior. 1908, 8 t.; wybór 1913. Przekłady pol. Jana Kasprowicza, Miriama - Przesmyckiego, Józefa Birkenmajera. O Y.: F. Reid (1915), J. M. Hone (1916) i i.

Yecla, miasto okręg. w prow. Murcja (Hiszpanja), przy kolei: Villena—Jumilla z 25.331 mieszk.

Yedo (Jedo), dawniejsza nazwa Tokio.

Yell, druga co do wielkości wyspa w archip. Szetlandzkim z 211 km² i 2.129 mieszk.

Yellow metal („żółty metal"), mosiądz o zawartości 60 części miedzi i 40 części cynku.

Yellow Root (ang.) p. Hydrastis.

Yellowstone National Park, kotlina w górach Skalistych, wysoka 2400 m, otoczona przez 3.000—3.600 m wysokie, silnie zalesione i śniegiem pokryte góry, pocięta głębokiemi kanjonami w stanie Wyoming (Ameryka płn.), a częścią w Montanie i Idaho, ma 8.671 km² i tworzy od 1872 rezerwat przyrody (park narodowy). W środku ma Y. jezioro Y. L a k e (363 km², głębokie 100 m) i rzekę Y. R i v e r, a poza tem tysiące gorących źródeł i gejzerów, wulkany błotne, solfatary, fumarole i inne zjawiska wulkaniczne. Szczególnie godne widzenia są: 70 Mammoth Hot Springs, skała obsydjanowa, Great Fountain Geyser (45 m), gejzer Giant (70 m) i Giantess (100 m) oraz wspaniałe okazy fauny i flory.

Yellowstone River, prawoboczny dopływ Missouri, długi 1600 km, na 1200 km żeglowny, wypływa w górach Skalistych, przecina park nar. Yellowstone i uchodzi pod Fort Union. Główny dopływ (prawy): Big Horn River.

Yen (J e n), jednostka monetarna japońska, od 1897 złota, bita też w srebrze, jako moneta zdawkowa = ok. 4,50 zł.

Yeoman, w średniowiecznej Anglji nazwa każdego wolnego, stojącego społecznie niżej rycerstwa. W czasach późniejszych drobni posiadacze gruntów i dzierżawcy.

Yeomanry, jazda milicyjna w Wielkiej Brytanji.

Yeovil, miasto w Somersetshire (Anglja) z 14.994 mieszk. i przemysłem.

Yersin Alexandre, lekarz szwajc., ur. 1863, jest odkrywcą zarazka dżumy.

Yetorofu (Iturup), największa wyspa w japońskich Kurylach.

Yeu, Ile d', franc. wyspa granitowa u wybrzeży Wandei z 20 km² i 3.801 mieszk. Główna osada P o r t - J o i n v i l l e jest uczęszczaną miejscowością kąpielową.

Yezo (Jeso), ob. Hokkaido.

Yima (J i m a), u ludów irańskich król wieku złotego, dał światu kulturę, potem jednak przez własną samowolę stworzył zło. Wraz z siostrą swą Y i m e h jest on protoplastą rodu ludzkiego. Obydwoje odpowiadają indyjs. postaciom Yama (ob.) i Yami.

Y. M. C. A. (Y o u n g M e n C h r i s t i a n A s s o c i a t i o n) oraz jego odpowiednik **Y. W. C. A.** (Y o u n g W o m e n C h r. A s s.), „stowarzyszenie młodych mężczyzn wzgl. kobiet", powstało w poł. XIX. w. w Ameryce Płn., ma na celu rozwój umysłowy, fizyczny i duchowy młodzieży akademickiej, robotniczej, żołnierskiej, nauczycielskiej i zapewnienie jej szlachetnej rozrywki. W Polsce rozwija działalność od 1919, posiada znakomicie wyposażone domy i urządzenia i bardzo się przyczynia do popularyzowania swych celów wśród młodzieży polskiej. — Godło: Niebieski trójkąt.

Ymir, w północnej poezji mitycznej praolbrzym, z którego ciała został stworzony świat.

Yoga (J o g a), ob. Indyjska filozofja; wewnętrzne skupienie. Por. też Yogin.

Yogin (J o g i n), właśc. oznacza zwolennika filozofji Yogi, który przez czynności Yogi doszedł do nadludzkich zdolności, np. zmniejszania się, robienia się niewidocznym, spełniania wszystkich życzeń, panowania nad ciałem.

Yoghurt, ob. Jogurt.

Yogowie, ob. Yogin.

Yohimbina, alkaloid, znajdujący się w korze rośl. Corynanthe johimbe z tropik. Afryki zach., ma zastosowanie przy impotencji płciowej; duże dawki działają trująco.

Yokohama, ob. Jokohama.

Yoldiowe morze, morze dyluwjalne, które się rozciągało od Finlandji przez płd. Szwecję i Bałtyk aż do wsch. wybrzeży Norwegji i miało

faunę arktyczną (Yoldia arctica, Arca glacialis, Pecten islandicus).

Yomba (Jomba), kraj w płd. Nigerji ze stolicą Ibadan.

Yonezava, ob. Jonezawa.

Yonge Charlotte Mary, pisarka ang., (1823—1901), zwolenniczka t. zw. ruchu oxfordzkiego (główny przedstawiciel kard. Newman), autorka powieści „The Heir of Redclyffe" (1853).

Yonkers, miasto w stanie New York (Ameryka płn.), jedno z płn. willowych przedmieść Nowego Jorku, nad Hudsonem ze 121.300 mieszk. (5.000 Polaków).

Yonne, lewoboczny dopływ Sekwany w środk. Francji, długi 273 km (108 km żeglowny), uchodzi pod Montereau-Fault-Y. Kanał Burgundzki łączy Y. z Saoną, a kan. Nivernais z Loarą.

Yonne, departament w środk. Francji, utworzony z Sénonais oraz części Szampanji, Orléanais i Burgundji, ma 7.461 km² i 277.230 mieszk. Stolica: Auxerre.

Yoritomo, (1147—1199), założyciel feudalnego państwa japońskiego, ob. Japonja. Por. też Szogun.

York (Jork), 1. stolica Yorkshire (Anglja), nad rz. Ouse z 83.930 mieszk.; siedziba arcybiskupa anglikańskiego. Posiada mury miejskie z XIV. w., gotycką katedrę (1070—1472) z licznemi dziełami sztuki oraz szereg innych zabytkowych budowli, muzeum oraz znaczny przemysł. W starożytności był Y. (Eboracum) największem miastem Brytanji i chwilowo siedzibą kilku cesarzy rzymskich, później stolicą anglosaskiego królestwa Northumberlandji, od 735 jest siedzibą arcybiskupa, podupadł po najeździe Duńczyków w 867. Od XI. w. ma arcybiskup Y. tytuł prymasa Anglji.

2. miasto w płd.-wsch. Pennsylwanji (Ameryka płn.), na płd. od Susquehanny z 48.500 mieszk. oraz przemysłem metalurgicznym i handlem. Założ. 1735.

York, angielski tytuł książęcy, przysługujący młodszemu synowi króla angielskiego od 1474.

York półwysep (Cape-York), płn. część Kraju Królowej w Australji z przylądkiem York, między morzem Koralowem i zatoką Carpentaria, z górami Bartle Frere (1.658 m) w płd.-wsch. części. Wsch. część ma obfite opady, zach. natomiast jest pustynna. Rz. Gilbert i Mitchell uchodzą do zatoki Carpentaria. Osadnictwo jest rzadkie; są to osady górnicze i porty.

Yorkshire, największe angielskie hrabstwo między morzem Północnem i górami Pennińskiemi, podzielone na 3 okręgi: 1. Y. East Riding z 3.035 km² i 463.000 mieszk. ze stolicą Beverley, 2. Y. North Riding z 5.512 km² i 456.000 mieszk. ze stolicą Northallerton, i 3. Y. West Riding z 7.177 km² i 3.296.000, ze stolicą Wakefield; oraz samą stolicę York.

Yorkshire, angielska rasa świń białych, o krótkim pysku i krótkich nogach. Rasa ta dostarcza wyborowych gatunków mięsa. (Ob. Świnie).

Yoruba, ob. Joruba.

Yosemite Valley, głęboko wcięta, polodowcowa dolina w kaliforn. Sierra Nevada, przecięta rz. Merced River, ze wspaniałemi skalnemi ścianami i wodospadami, od 1864 park narodowy (2.914 km²).

Yoshihito, cesarz japoński, (1879—1926), panował od 30. VII. 1912, ob. Japonja.

Yoshiwara, w miastach japońskich nazwa dzielnicy, w której mieszczą się domy publiczne.

E. Young.

Young, 1. Edward, poeta ang., (1683—1765), autor słynnego poematu sentymentalnego o śmierci i nieśmiertelności: „The Complaint, or Night Thoughts on Life, Death, and Immortality" (1742—45), który wywarł wielki wpływ w całej Europie, często tłumaczony i naśladowany, także w Polsce (por. Marjan Szyjkowski: „Edwarda Younga „Myśli nocne" w poezji polskiej", 1918). Z innych utworów ważniejsze: satyra „The Universal Passion" (1726), list „On Original Composition" (1759, nowe wyd. 1918, o twórczości płynącej z wewnętrznej potrzeby, myśl torująca nowe drogi). Wyd. zbior. 1757, 4 t.; 1854, 2 t.

2. Thomas, uczony ang., (1773—1829), wszechstronnie wykształcony, napisał m. i. „A Syllabus of a Course of a Natural and Experimental Philosophy" (1802, ważne odkrycia optyczne), „Course of Lectures on Natural Philosophy and the Mechanical Arts" (1807, 2 t., nowe wyd. 1845), „Remarks on Egyptian Papyri" (1815), „Hieroglyphics" (1826), „Account of some Recent Discoveries in Hieroglyphical Literature" (1823), „Egyptian Dictionary" (1829), „Miscellaneous Works" (1855, 3 t.).

3. Charles Augustus, astrofizyk płn.-ameryk., (1834—1908), prof. w Princeton. Znane są jego badania nad słońcem, szczególnie odkrycie chromosfery, zielonej linji widma korony słonecznej i t. d. Główne dzieła: „The Sun" (1881), „Lessons in Astronomy" (ost. wyd. 1918).

4. Owen D., płn.-ameryk. prawnik i ekonomista, ur. 1874, 1929 przewodniczący komisji rzeczoznawców, którzy mieli orzec o zdolności płatniczej Niemiec, w związku ze sprawą reparacyj. Plan spłat reparacyj opracowany przez komisję, zwany planem Y., został przyjęty przez I. międzynarodową konferencję w Hadze 1929. (Por. Younga plan).

5. Brigham, ob. Mormoni.

Young de Blankenheim Leon, pułkownik, dowódca partji w powstaniu styczniowem, zebrał partję w Poznańskiem, na czele której w kwietniu 1863 wkroczył do Królestwa. Partja ta złożona z samych niemal ziemian poznańskich, do których przyłączyły się oddziały Solnickiego, Seyfryda i Oborskiego odniosła zwycięstwo pod Nową Wsią w Mazowieckiem 26. IV. 1863. Po bitwie tej partja Y., opuszczona przez oddziały wymienionych wyżej dowódców, zaatakowana 29. IV. 63 pod Brdem, mimo bohaterskiej walki wycięta została niemal w całości przez Moskali, a m. i. poległ i Y., okryty 35 ranami.

Younga plan, tak nazwano nowy plan spłat reparacyj niemieckich, opracowany 1929 przez międzynar. komisję rzeczoznawców pod przewodnictwem Owena Younga (ob.), który stał się podstawą do rokowań nad sprawą reparacyj niem. na I. (6.—31. VIII. 1929) i II. 4.—20. I. 1932) konferencji w Hadze. Po przeprowadzeniu zmian mocarstwa przedstawiły p. Y. Niemcom, których parlament przyjął go uchwałą z 12. III. 1930; z tą chwilą upadła moc obowiązująca planu Dawes'a (ob.). Na mocy p. Y. zobowiązały się Niemcy do spłat reparacyj w ciągu 59 lat, w ogólnej sumie 115.447.000.000 RM. Sumą tą objęto odszkodowania wojenne dla Ententy i Stanów Zjedn., koszty odbudowy oraz oprocentowanie i spłatę pożyczki Dawes'a. Sumy reparacyjne wpłacać miały Niemcy do utworzonego w tym celu Banku Reparacyjnego z siedzibą w Bazylei. Na podstawie p. Y. otrzymały Niemcy obniżenie sumy reparacyjnej, oraz anulowanie postanowień o zabezpieczeniu i zastawach; wycofano też z Niemiec międzynar. komisje kontrolne. Plan Y. nie załatwił ostatecznie sprawy reparacyj. Położenie gospodarcze Niemiec pogorszyło się z wiosną 1931, co spowodowało prezydenta St. Zjedn. Hoovera (pod naciskiem kapitalistów amerykańskich i na skutek telegraficznej prośby Hindenburga) do wystąpienia 20. VI. 1931 z projektem rocznego moratorjum na wypłaty reparacyjne. Z końcem 1931 rzeczoznawcy Banku Reparac. orzekli, że Niemcy nie są w stanie płacić rat według pl. Y. Raport ten stał się podstawą konferencji w Lozannie od 16. VI. 1932, która po długich naradach załatwiła ostatecznie sprawę reparacyj. Dawna Ententa zrzekła się należnych jej sum reparac., wzamian za co Niemcy wpłaciły do Banku Reparac. jednorazowo 3 miljardy RM. w bonach, jako globalną sumę reparacyj.

Younghusband Sir Francis Edward, ang. wojskowy i badacz Azji, (* 1863), zwiedził 1886 Mandżurję, po 1887 środk. Azję, 1889—91 badał przełęcze między Kaszmirem i Turkiestanem oraz wyżynę Pamir, 1903—04 stał na czele ekspedycji wojskowej do Tybetu. Napisał szereg prac z zakresu swych podróży i geografji Azji.

Youngstown, miasto w płn.-wsch. Ohio (Ameryka płn.) ze 178.000 mieszk. (3.000 Polaków), ośrodek zagłębia węglowego, żelaznego i gazu ziemnego oraz znacznego przemysłu hutniczego, żelaznego i stalowego.

Ypres (flam. Yper), miasto okręg. w Zach. Flandrji (Belgja), nad rz. Yperle (do Ysery) z 15.187 mieszk., muzeum oraz przemysłem tekstylnym i rolniczym. W XIII. i XIV. w. było Y. jednem z najludniejszych miast Zachodu. W czasie wojny światowej stanowiło miasto ośrodek ang. pozycyj obronnych, w dniach 30. X.—24. XI. 1914 stoczyli tu Niemcy zażartą bitwę z Anglikami, a 22—25. IV. 1915 przełamali front angielski, lecz nie zdobyli samego Y. 31. VII. 1917 przeprowadzili Anglicy zwycięską kontrofensywę. W czasie tych walk miasto i jego liczne zabytki zostały zniszczone.

Ypsilantis (Hypsilanti), grecki ród fanarjotów, który dążył do wywalczenia niepodległości Grecji:

1. Alexander, (1792—1828), służył w wojsku rosyjskiem, po wybuchu powstania greckiego stanął 1821 na czele heterji Filików, wtargnął do Mołdawji, lecz pobity przekroczył granicę węgierską; więziony do 1827, zwolniony za wstawiennictwem cara rosyjskiego.

2. Demetrios, brat poprz., (1793—1837), naczelny wódz powstańców greckich w wschodniej części kraju, odniósł szereg sukcesów i głównie przyczynił się do zwycięskiego zakończenia powstania.

E. Ysaye.

Ysaye Eugène, skrzypek belg., (1858—1931), uczeń H. Wieniawskiego, znakomity wirtuoz, założyciel i dyrygent orkiestry „Concerts Ysaye", napisał koncerty skrzypcowe i drobne minjatury, niewydane drukiem.

Ysel (Ijsel, Ijssel), rzeki w Holandji: 1. Nieuwe Y., skanalizowane ramię Renu (ob.), odłącza się powyżej Arnheimu i łączy się pod Doesburgiem z płynącą z Westfalji Oude Y. (Stara Y.), tworząc razem Y., która poniżej Kampen uchodzi do Zuidersee. 2. Goudsche (Holenderska) Y., stare żeglowne ramię delty Leku, uchodzi naprzeciw wyspy Iselmonde, powyżej Rotterdamu do Mozy.

Yselmonde (Ijsselmonde), wyspa na Mozie w Płd. Holandji, na płd. od Rotterdamu.

Yser, przybrzeżna rzeka w płn. Francji i Belgji, długa 78 km, wypływa na płn.-wsch. od Saint-Omer, a uchodzi jako kanał Y. pod Nieuwpoort do morza Północnego. W październiku 1914 toczyły się nad Y. zacięte walki między Niemcami a Francuzami i Belgami, przyczem ci ostatni przez otwarcie śluz morskich koło Nieuwpoort, zatapiając część kraju między Y. i wałem kolejowym: Dixmuide-Nieuwpoort, zmusili Niemców do szybkiego odwrotu.

Ystad, miasto portowe na płd. wybrzeżu Szwecji (prow. Malmöhus) z 11.670 mieszk., przemysłem i kąpielami morskiemi.

Ytterbium, ob. Iterb.

Yttrium, ob. Itr.

Yüan, chińska dynastja mongolskiego pochodzenia 1280—1368.

Yüan Szikai.

Yüan Szikai, chiński polityk i generał, (1850—1916), wystąpił na widownię polityczną 1884 w czasie zatargu japońsko-chińskiego o Koreę. Od 1901 dążył do zeuropeizowania armji chińskiej, po wybuchu rewolucji 1911 naczelny wódz o nieograniczonej władzy dla jej zgniecenia, spowodował abdykację dynastji Mandżu, 1912 prezydent republiki, doprowadził do wewnętrznego pokoju w państwie, 1915 proklamował się cesarzem, 1916 abdykował.

Yüan Tsetsai, poeta chiński, (1716—1797), wybitny liryk i prozator.

Yucatan, prostokątny półwysep w środk. Ameryce, między zatokami: Campeche i Honduras, oddzielony cieśniną Yucatan od Kuby, ze 175.000 km² i ok. 500.000 mieszk. Wybrzeża Y. są otoczone ławicami piaszczystemi i rafami koralowemi, a na płn. obfitują w laguny, z których się dobywa sól. Szata roślinna bardzo skąpa, jest reprezentowana głównie przez krzewy i zarośla. Politycznie należy Y. do meksykańskich stanów Y., Campeche i terytorjum Quintana Roo, część płd. należy do Gwatemali i ang. Hondurasu.

Meksykański stan Y., obejmujący płn. część półwyspu ma 38.508 km² i 358.221 mieszk., przeważnie Majów, trudniących się rolnictwem i rybołówstwem oraz eksploatacją lasów. Stolicą jest Merida. Podbity został Y. w 1527—1541 przez Franc. de Montejo, w 1850 szalało na Y. powstanie Indjan. Na półwyspie znajdują się liczne zabytki budownictwa Majów.

Yucca L. (lilja palmowa), rośliny zdrewniałe z rodziny Liliaceae, liście równowąskolancetowate, na końcu ostro zakończone, kwiaty dzwonkowate, białe lub zielonawe, zebrane w szczytową wiechę, owoc różnokształtny. W Ameryce środk. i Meksyku rośnie Y. gloriosa L. dochodząca 3 m wysokości, kwiatostan 2 m wysokości. Z liści otrzymuje się włókna, używane do wyrobu mat. Liczne odmiany hodowane w Europie jako ozdobne. Podobne zastosowanie znalazła amerykańska Y. filamentosa L. niższa od poprzedniej. W szklarniach europejskich hodowana również Y. draconis L. pochodząca z pustyni Mohave. W parkach Europy płd. często sadzona Y. elephantipes Regel.

Yuga, u Hindusów oznacza okres, epokę, których rozróżniają cztery: Krita, Tretā, Dwāpara, Kali; każda epoka następna jest krótsza i gorsza od poprzedniej; obecna najgorsza zakończy się końcem świata, poczem nastąpi znowu raj na ziemi.

Yuit, jedyne plemię Eskimosów stałego lądu Azji, z przylądka Czukczów i Deszniowa.

Yukatan, ob. Yucatan.

Yukon (Jukon), rzeka w płn.-zach. części Ameryki Płn., długa 3.700 km, z dorzeczem 800.000 km². Powstaje z połączenia Lewes i Pelly River, a uchodzi olbrzymią deltą do Nortonsundu na morzu Beringa. Główne dopływy: Stewart, Klondike, Porcupine i Koyukuk (z prawego) oraz Tanana (500 km, z lewego brzegu). W czasie krótkiego lata stanowi Y. główną arterję komunikacyjną Alaski i kanad. terytorjum Y. Zlodzenie rzeki trwa 7 miesięcy. Głównym portem jest Saint Michael na wyspie tegoż nazwiska.

Yukon (Jukon) **terytorjum,** płn.-zach. część Kanady z 536.305 km² i (1928) 3.500 (w 1901 r. 27.219) mieszk. Płd.-zach. część kraju jest górzysta (Saint Elias Range, Alpy Elias, Mount Logam 5.955 m) i silnie zlodowacona. Zresztą kraj jest pokryty lasami i tundrą. Pierwotnie ludność trudniła się jedynie polowaniem na zwierzęta futerkowe. Bogatym, lecz szybko wyczerpanym złożom złota Klondike zawdzięczają powstanie osady: Dawson i White Horse. Bogate natomiast pokłady węgla nie są eksploatowane.

Yükung, najstarsze geograficzne dzieło literatury chińskiej, przypisywane cea. Yü (ok. 2200 przed Chr.), a zachowane w 3 części Szukingu.

Ynnka, dawna cywilizowana ludność nadbrzeżnych dolin Peru, między 4°—10° szer. płd., obejmowała szereg plemion (Chimu, Mohica i i.), tworzyła długo od Inkasów niezależne państwo o wysokiej kulturze. Język ich spotyka się jeszcze dziś w ustronnych dolinach.

Yurakare, rolnicze i myśliwskie plemię Indjan z nad Chimore i Secory; mitologja i religja ich wykazuje wpływy staro-peruwiańskie; panuje u nich zwyczaj kuwady (ob.).

Yver Colette, pisarka franc., * 1874, właściwie Antoinette Huzard z domu de Bergevin, autorka powieści z zagadnień emancypacji kobiecej: „Les cervelines" (1903), „Princesses de science" (1907), „Les dames du Palais" (1910), „Vous serez comme des dieux" (1922) i i.

Yverdon (niem. Iferten), miasto okręg. w kantonie Vaud (Szwajcarja), nad jez. Neuchâtelskiem z 9.486 mieszk., przemysłem i zamkiem, w którym Pestalozzi miał w 1805—25 swój zakład wychowawczy.

Yvetot, miasto w depart. Seine-Inférieure (Francja), przy kolei: Rouen—Le Havre z 7.134 mieszk. i przemysłem tekstylnym. Y. tworzył od XIV. w. do 1681 suwerenne księstewko.

Yvon Adolphe, malarz franc., (1817—1893), uczeń Delaroche'a. Malował sceny rodzajowe i widoki z Rosji, dokąd się udał 1843, portrety i alegorje.

Z.

Z (zet), z, 30. litera alfabetu polskiego, spółgłoska dźwięczna, zębowa, szczelinowa, twarda. Zapożyczona poprzez alfabet łaciński z greki, gdzie pierwotnie wymawiana była jako dz (por. grecką nazwę tej litery: dzeta). — W związku z z jako ostatnią literą wielu alfabetów utarł się zwrot „od a do z" t. zn. całkowicie, od początku do końca. — W matematyce oznacza z (obok x i y) trzecią niewiadomą lub trzecią współrzędną.

Zaalajskie góry (Trans Alai), ob. Pamir.

Zaandam, miasto w Płn. Holandji, przy ujściu rz. Zaan do Y z 32.578 mieszk. i znacznym przemysłem.

Za Bramką dolina, jedna z mniejszych dolin tatrzańskich, na zach. od Strążysk z wylotem na płn. na Krzeptówki (Zakopane). Przy końcu doliny skały zwężają się tworząc rodzaj bramy.

Zab, dwa lewoboczne dopływy Tygrysu w Kurdystanie. Wielki Z., długi 425 km, wypływa w Persji na płn.-zach. od jez. Urmja, a uchodzi 37 km na płd.-wsch. od Mosulu, zaś Mały Z., długi 400 km, uchodzi o 105 km na płd.-wsch. od ujścia Wkiego Z.

Zabajkalski kraj (Zabajkał), ob. Transbajkalja.

Zabicie człowieka z winy umyślnej stanowi zbrodnię z art. 225 kodeksu karnego i ulega karze więzienia od lat 5 lub karze śmierci. Prawu karnemu polskiemu nie jest znane rozróżnienie na zabójstwo i mord, t. j. zabicie z premedytacją, natomiast istnienie lub brak premedytacji oceni sędzia przy wymiarze kary. Jedynie w wypadku dokonania z. pod wpływem silnego wzruszenia łagodzi kodeks k. najwyższy możliwy wymiar kary do lat 10. Matka, która zabija swe dziecko w okresie porodu i pod jego wpływem podlega karze do lat 5. Pomoc i namowa do samobójstwa stanowi przestępstwo. Karanemi są także t. zw. pojedynki amerykańskie, t. j. umowy oddające losowi rozstrzygnięcie pytania, która strona ma odebrać sobie życie. Z. w pojedynku ulega karze do lat 5. Nieumyślne spowodowanie śmierci człowieka podpada pod przepis art. 230 k. k. i zagrożone jest karą do lat 5.

Zabiełło, 1. Józef, hetman polny lit., um. 1794, od 1775 łowczy w. lit., od 1782 konsyljarz Rady Nieustającej, od 1788 poseł żmudzki, przystąpił do konfederacji targowickiej, której był marszałkiem z ziemi żmudzkiej. 15. VI. 1793 hetman polny lit. W czasie insurekcji w Warszawie 1794 uwięziony, powieszony został przez lud warszawski, podejrzewający go o zdradę kraju.

2. Henryk, hr., malarz pol., (1788—1850), studja w Dreźnie, 1813 podpułkownik armji Księstwa Warsz. Malował sceny z bitew, z życia wojska, polowania, wyścigi konne i krajobrazy, przeważnie pełne życia akwarele. Pozostawił też ryciny i obraz religijny: „Św. Filomena", malowany 1827 do kościoła św. Krzyża w Warszawie.

Zabierzowski Aleksander, architekt pol., (1818—1870), studja w Warszawie (Corazzi) i Florencji. Budował po r. 1846 pałace w pow. krasnostawskim, po 1853 domy w Warszawie, dwór we Włochach p. Warszawą, teatr letni w ogrodzie Saskim w Warszawie i t. d. Ogłosił: „Praktyczne budownictwo wiejskie" (serja I. i II.; Radom i Warszawa, 1857—1862), „Przewodnik praktyczny dla budujących" i i.

F. Zabłocki.

Zabłocki, 1. Franciszek, pol. poeta i komedjopisarz, (1750—1821), kształcił się u pijarów i jezuitów, pracował w Komisji Edukacyjnej, uczestniczył w „obiadach czwartkowych" Stan. Augusta, po rozbiorach przyjął w Rzymie święcenia i został księdzem, od r. 1800 proboszcz w Końskowoli. Pierwszy wybitny polski pisarz dramatyczny, w l. 1779—84 utwory jego były podstawą repertuaru Teatru Narodowego w Warszawie. Z jego 54 komedyj, będących przeważnie przeróbkami pierwowzorów obcych, głównie francuskich, najważniejsze: „Zabobonnik" (1781), „Fircyk w zalotach" (1781) i „Sarmatyzm" (1785), trafne obrazy obyczajów społeczeństwa polskiego z czasów Stan. Augusta, nadto przekład „Amfitrjona" Moljera (1782). Pisał też ody, pasterki, satyry, bajki i inne drobne wiersze, m. i. „Duma ubogiego literata" (1775), „Oddalenie się z Warszawy literata" (1802), „Objawienie się gienjusza satyry autorowi paszkwilów" (najważn. z jego licznych satyr polit. z czasów Sejmu czteroletn.), przekłady Horacego, Fieldinga („Podrzutek czyli historja Tom Džona", 1793) i i. Wyd. zbior. (niezupełne i niekrytyczne) 1829—30, 6 t.; 1877, 2 t.; 1903. Wyd. kryt. głównych komedyj oprac. Bron. Kasinowski („Zabobonnik" i „Fircyk w zalotach") i Lud. Bernacki („Sarmatyzm", 1928); tychże studja o Z.

2. Tadeusz Łada, poeta pol., † 1847, za udział w sprawie Szymona Konarskiego zesłany (w sołdaty) na Kaukaz; utwory w czasopismach, wyd. zbior. „Poezje" (1845); w rękopisie zostawił m. i. „Rzut oka na piśmiennictwo gruzińskie", „Materjały do historji cywilizacji i literatury słowiańskiej".

Zabłotów, miasto w pow. Śniatyn (woj. stanisławowskie), nad Prutem, przy kolei: Kołomyja—Śniatyn, 227 m nad poz. morza z 5.777 mieszk., fabr. wyrobów tytoniowych i młynami.

Zabłudów, miasto w pow. Białystok, nad rz. Mleciną, 14 km na płd.-wsch. od Białegostoku z 2.861 miesz., młynami i garbarnią. Miastem jest Z. od XVI. w.

Zabobon, wiara w nadnaturalne siły, niezgodna z panującemi wierzeniami, a opierająca się u ludów pierwotnych na fantazji, u bardziej cywilizowanych na resztkach wierzeń dawnych.

Zabojecka Marja, właśc. Malwina Posner-Garfeinowa, współcz. pisarka pol., wydała m. i. „Dusza" (1897), „Gromnice", „Powieść o duszy polskiej" (1912), przekłady pisarzy obcych, w czasopismach studja i szkice z literatur obcych, zwłaszcza skandynawskich.

Zabokrzycki Dionizy, unicki biskup łucki, um. 1715, wyświęcony na księdza 1702, już od 1695 mianowany przez króla biskupem łuckim, spełniał obowiązki biskupie. Zwolennik Stanisława Leszczyńskiego, uwięziony przez Rosjan, wywieziony został w głąb Rosji 1709, gdzie umarł.

Zaborowski, 1. Stanisław, pol. gramatyk i prawoznawca z pocz. XVI. w., główne jego dzieło: „Ortographia seu modus recte scribendi et legendi polonicum idioma" (I. wyd. ok. 1513; następne wyd. z łacińską „Grammatices rudimenta..." 1519, VIII. wyd. 1564; przedruk. Bernacki w „Pierwszej książce polskiej", 1918; przekład pol. Andrzeja Kucharskiego, 1825); nadto: „Tractatus de natura jurium et bonorum Regis" (1507), „De celibatu Christianorum..." (1529) i i. Domniemany współpracownik Statutu Łaskiego.

2. Paweł, pisarz pol. z drugiej poł. XVI. w., pierwszy tłumacz przypisywanej Homerowi „Batrachomyomachii albo Żabomyszej wojny" (1588).

3. Tymon, poeta pol., (1799—1828), [utopił się w Zbruczu], kształcił się w liceum krzemienieckiem, od r. 1818 wydawał w Warszawie „Ćwiczenia naukowe", później „Pamiętnik naukowy". Z utworów jego, drukowanych za życia tylko fragmentarycznie lub dopiero po śmierci autora, ważniejsze: „Klub piśmienniczy" (poemat heroi-komiczny, pis. 1816—18, wyd. Vrtel-Wierczyński, 1909), „Bolesław Chrobry czyli Zdobycie Kijowa" (poemat bohaterski, fragmenty druk. 1818, oddzielnie ustęp p. t. „Aniela", 1818, tu w przypisie pierwszy polski manifest romantyczny), „Parnas we śnie" (poemacik, 1818, credo poetyckie Z.); tragedje: „Umwid", „Bohdan Chmielnicki" i „Tajemnica czyli Borys i Milwiana"; „Dumy podolskie za czasów panowania tureckiego" (1830); „O zewnętrznej budowie wiersza polskiego" (w „Ćwicz. nauk." 1818); przekład „Tankreda" Voltaire'a (grany w teatrze warsz.).

4. Cyprjan, prawnik pol., (1799—1866), od 1833 członek komisji dla rewizji i uchwalenia praw Królestwa Pol. w Petersburgu, 1841—50 prof. prawa cyw. na uniw. w Petersburgu, następnie senator Król. Pol., napisał: „Prawo cywilne Królestwa Polsk." (1847), „O dowodach praw familijnych" (1858), „O stosunkach majątkowych między małżonkami" (1859) i in.

5. Zygmunt, antropolog, syn emigranta polskiego, (1851—1928), początkowo sekretarz, od 1892 bibljotekarz Tow. Antrop. w Paryżu, gdzie studjował medycynę, poświęcając się następnie naukom antropologicznym. 1893 zlecono mu wykłady w Szkole Antropologicznej, 1902 prof. nadzwyczajny, 1905 prof. zwyczajny katedry etnografji, utworzonej w tej Szkole. Napisał: „Ancienneté de l'homme" (1874, 2 t.), „L'homme préhistorique" (1878), „Les grands singes" (1881), „Races préhistoriques de l'ancienne Egypte" (1898) i in.

Zaborze, gmina wiejska na niemieckim Gór. Śląsku, 2 km na płd.-wsch. od Zabrza z 29.208 miesz., wcielona w 1927 do Zabrza.

Zabójstwo, ob. Zabicie człowieka.

Zabrze (od 1915 Hindenburg), miasto na niemieckim G. Śląsku, 5 km na płn.-wsch. od Gliwic, tuż nad granicą Polski i kanałem Kłodnickim, w zagłębiu przemysłowem, ma obecnie 106.889 miesz. (przed wcieleniem Zaborza i i. 72.856 miesz.), kopalnie węgla, huty żelaza, wielkie piece, koksownie, fabr. maszyn, drutu, produktów chemicznych, benzyny, szkła i i. Miasto powstało w 1905 z połączenia 3 gmin wiejskich i obszaru dworskiego, w 1927 zostało powiększone przez włączenie Zaborza i i.

Zabytków ochrona, dążność do zabezpieczenia i zachowania z., mających znaczenie historyczne, kulturalne czy artystyczne. Polega ona na wprowadzeniu w poszczególnych krajach odpowiednich ustaw i stworzeniu organów wykonawczych (urzędy konserwatorskie), których zadaniem jest też przeprowadzenie inwentaryzacji z. Państwowa opieka nad z. datuje się od drugiej połowy XIX. w. Rolę obecnych urzędów spełniały długi czas bardzo zasłużone towarzystwa o. z. (np. w Polsce krakowskie i warszawskie).

Zacatecas, stan wyżynny w środk. Meksyku z 72.843 km² i 379.329 miesz. Kraj jest poza szeregiem żyznych dolin bezwodną wyżyną, nadającą się tylko do chowu bydła. Stolica Z. z 15.462 miesz., założona w 1546, była ongiś sławnym ośrodkiem górnictwa (srebro).

Zach Franz Xaver von, astronom niem., (1754—1832), prowadził (1787—1806) obserwatorjum w Seeberg; ogłosił: „Tabulae motuum solis novae et correctae" (1792 i 1804), „Monatliche Korrespondenz zur Beförderung der Erd- und Himmelskunde" (1800—1813, 28 t.).

Zacharias Otto, zoolog niem., (1846—1916), twórca i dyrektor stacji biolog. nad jeziorem Plön, ogłosił „Das Süsswasserplankton" (1907) i w. in.

Zacharjasiewicz Jan, powieściopisarz pol., (1825—1906), za działalność patrjotyczną więziony w l. 1842—44 w Spielbergu i w l. 1849—50 w Theresienstadt; współpracownik czasopism lwowskich, redagował m. i. w r. 1848 razem z K. Widmanem „Postęp" i „Gazetę Powszechną", w r. 1849 „Tygodnik Polski", w r. 1854 razem z Janem Dobrzańskim „Nowiny" i od r. 1856 „Dziennik Literacki", w r. 1860 „Kółko Rodzinne". W powieściach, ongiś bardzo poczytnych, dziś zapomnianych, odtwarzał obraz współczesnego społeczeństwa galicyjskiego, najpierw ze stanowiska romantyczno-radykalnego („Uczony", 1855, „Sierota wielkiego świata", 1856, i i.), później głównie przeciw niebezpieczeństwu germanizacji i przeciw ro-

J. Zacharjasiewicz.

dzącemu się antagonizmowi rusińsko-polskiemu, wkońcu pod wpływem przeciętnych ideałów mieszczańskich. Z licznych jego powieści najcelniejsze: „Na kresach" (1860), „Święty Jur" (1862), „W przededniu" (1863), „Czerwona czapka" (1869), „Zakryte karty" (1874).

Zacharjasz, prorok żydowski, autor osobnej księgi prorockiej w Biblji, napisanej ok. 518 przed Chr. Działalność Z. dotyczyła odbudowy świątyni jerozolimskiej pod Zerubabelem.

Zacharjasz, papież 741—752, święty, zatwierdził objęcie tronu przez Pepina.

Zacharjewicz Juljan Oktawjan, architekt pol., (1837—1898), studja we Lwowie i Wiedniu, początkowo inżynier kolejowy, po 1860 prof. archit. w Akademji technicznej we Lwowie. Wybudował we Lwowie: gmachy Politechniki (1873—1877), Muzeum przemysłowego (1874) i Galic. kasy oszczędności (1891), dokończył klasztor i kościół Franciszkanek, restaurował katedrę i kościół św. Jana Chrzciciela, przeprowadził zabudowanie dzielnicy Kastelówka i t. d. Poza Lwowem restaurował katedrę w Tarnowie i kościół paraf. w Stryju, budował pałace w Psarach i Raju, zamek w Husiatynie, willę Tyszkiewiczów w Wilnie, kościół paraf. w Zarzeczu. Napisał: „Zabytki sztuki w Polsce" (1895) i i.

Zachęta, skrót od „Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych", założ. w Warszawie (na wzór krakowskiego Tow. Przyjaciół Sztuk Pięknych), w 1858. Celem Z. jest szerzenie zamiłowania do sztuki u szerszej publiczności i ułatwianie artystom sprzedaży ich dzieł. Zrazu wystawy Z. mieściły się w prywatnych lokalach (pierwsza w mieszkaniu Gersona), od 1900 we własnym gmachu przy pl. Małachowskiego.

Zachodni obwód, utworzony w 1929 z gubernij: Brjańsk, Smoleńsk i części gub. Kaługa, Psków i Twer, ma 180.000 km² i 7.400.000 miesz.

Zachodnia Afryka Angielska, nazwa używana na oznaczenie zach.-afrykańskich posiadłości Anglji, mianowicie Nigerji, Gambji, Złotego Wybrzeża, Płn. Terytorjum, Sierra Leone oraz części Togo i Kamerunu.

Zachodnia Rosja, nazwa używana do 1917 na określenie ziem zagrabionych Polsce w I, II i III rozbiorze.

Zachodnia Sahara (Hiszpańska Sahara, Cabo Juby), hiszpańskie posiadłości na wybrzeżu zach. Afryki z 285.200 km² i ok. 50.000 miesz. Składa się: 1. z kolonji Rio de Oro, obejmującej wybrzeża Sahary od przyl. Bojador do Kap Blanco między 26° i 20°46' szer. płn. ze 169.700 km²; 2. z protektoratu Adrar, między 27°40' i 26° szer. płn. z 89.700 km²; 3. z okupowanego terytorjum Wadi Draa, między 27°46' i Wadi Draa z 23.300 km²; 4. z Ifni, odstąpionego w 1900 i 1904 przez Marokko pasa przybrzeżnego między Wadi Nun i Wadi Bu Sedra z 2.500 km², ok. 20.000 miesz. i stolicą Ifni (Santa Cruz de la Mar Pequeña). Pierwsze 3 posiadłości są określane często ogólną nazwą Rio de Oro, należą zaś do guberni wysp Kanaryjskich. Stolicą jest port Villa Cisneros.

Zachodnie Indje, ob. Indje Zachodnie.

Zachodnie morze, w XVI. i XVII. w., a nawet obecnie w Danji nazwa morza Północnego.

Zachodnie Prusy, ob. Prusy Królewskie.

Zachodnio-europejski czas, ob. Jednolity czas.

Zachorowski Stanisław, pol. historyk i prawnik, (1885—1918), docent prawa kościelnego w Uniw. Jagiell., jeden z najbardziej uzdolnionych i płodnych badaczy problemów historycznych i ustrojowych polskiego średniowiecza. Napisał: „Węgierskie i polskie osadnictwo Spiżu" (1909), „Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich" (1912), „Jakób, biskup płocki" (1915), „Studja z historji prawa kościelnego i polskiego" (1917), „Dzieje Polski w XIII. w. i za Wł. Łokietka" (Enc. Akad. Um., t. V, 1920).

Zachowanie żywota panieńskiego, jeden z najwcześniejszych druków polskich, tłoczony u Unglera w r. 1530. Unikat w zbiorach Jana Michalskiego w Warszawie.

Zachowawczy, ob. Konserwatywny. Zachowawcze stronnictwa, ob. Konserwatywne partje.

Zachowek, część majątku spadkodawcy, która według ustawy musi przypaść krewnym wstępnym lub zstępnym, jeżeli w braku testamentu byliby przyszli do dziedziczenia z ustawy. Według prawa austr. i niem. z. wynosi połowę wartości ustawowej części dziedzicznej; kod. Napoleona przyznaje z. czyli t. zw. rezerwę także i pozostałemu przy życiu małżonkowi. Wielkość rezerwy waha się zależnie od stosunku pokrewieństwa i wielkości części rozporządzalnej majątku spadkodawcy.

Zachód (łac. Occidens), strona świata, także moment zachodu słońca, księżyca lub gwiazd.

Zachód gwiazd, znikanie gwiazd pod horyzontem. Prawdziwy z. ma miejsce, gdy punkt środkowy ciała niebieskiego koincyduje z horyzontem, pozorny — gdy gwiazda znika dla obserwatora, co skutkiem refrakcji zachodzi dopiero wówczas, gdy gwiazda znajduje się już 35' pod horyzontem (ob. Niebo).

Zaciąg (werbunek), system uzupełniania wojska ochotnikami w przeciwieństwie do wybierania rekruta z poboru. Por. Wojsko. O z. w dawnej Polsce ob. t. 13, str. 120 nn. Z. ochotniczy odbywa się jeszcze w Anglji, w St. Zjed. Am. Płn. i republikach płd. am. oraz do legij cudzoziemskich, francuskiej, hiszpańskiej i holenderskiej.

Zacier, ob. Gorzelnictwo.

Zacius (Z a k) Szymon, pol. działacz i pisarz kalwiński, pochodzenia mieszczańskiego, (ok. 1507 — ok. 1591), uczeń, magister i prof. uniw. krakowsk., później proboszcz katolicki, ok. 1549 przeszedł na wyzn. helweckie i ożenił się, w r. 1560 na synodzie pinczowskim przeprowadził unję kościołów litewskich z małopolskiemi. Oprócz łacińskich wierszy panegirycznych i polskich pieśni religijnych, napisał: „Akta to jest sprawy zboru krześcijańskiego wileńskiego" (1559, przedruk 1913), „Wyznanie wiary zboru wileńskiego" (1559).

Zaczadzenie, ob. Czad.

Zaczek Kazimierz, finansista pol., ur. 1884, studja prawnicze w Krakowie, od 1919 dyrektor depart. budżetowego w ministerstwie skarbu, 1922 kierownik ministerstwa skarbu, następnie wiceminister, od 1926 na emeryturze, od 1928 poseł na sejm z B. B. W. R.

Zaczyny, ob. Enzymy, Fermenty.

Zaćma, k a t a r a k t a, choroba, polegająca na zmętnieniu soczewki oka, przez co siła wzroku słabnie. Przy z. daje źrenica szary refleks, wskutek zmętnienia leżącej za nią soczewki. Chory przy z. widzi jak przez mgłę. Po zranieniu oka może się wytworzyć w ciągu kilku dni t. zw. z. u r a z o w a (cataracta traumatica), zwykle jednak powstawanie z. trwa miesiące lub lata. Z. zdarza się zwykle u starców (z. starcza, c. senilis). Z. nazywa się d o j r z a ł ą, jeśli zmętnienie objęło całą soczewkę, n i e d o j r z a ł ą, jeśli brzeg soczewki jest jeszcze przeźroczysty, a p r z e d o j r z a ł ą, jeśli zmętniała soczewka uległa skurczeniu. Czasem z. jest wrodzona i wtedy zmętnienie obejmuje tylko zewnętrzną warstwę soczewki. Stany zapalne oka mogą się komplikować powstaniem z. Przywrócić wzrok przy z. może jedynie operacja: usunięcie zmętniałej soczewki. Po wyjęciu soczewki staje się chory dalekowidzem, którą to wadę trzeba skorygować odpowiedniemi szkłami (okulary). — Z. zdarza się też u zwierząt domowych.

Zaćmienie, zjawisko niebieskie, zachodzące wówczas, gdy między dwa ciała nieb., jedno świecące a drugie nieświecące, wejdzie trzecie, nieświecące. Zachodzą z. słońca, księżyca, t. zw. zakrycia gwiazd i planet przez księżyc, z. księżyców, planet oraz z. gwiazd podwójnych. Por. K s i ę ż y c a z a ć m i e n i e, S ł o ń c a z a ć m i e n i e.

Zadar, chorwacka nazwa Zary.

Zadatek, rzecz wzgl. suma pieniężna oddana przy zawarciu umowy na znak dojścia do umowy oraz na zabezpieczenie jej wykonania.

Zadławienie, ob. Uduszenie.

Zadni Staw, 1. jeden z Pięciu Stawów Polskich w Tatrach Wys., między Walentkową, Świnicą i Kołową Turnią, 1.890 m nad poz. morza. 2. w dolinie Stawów Gąsienicowych pod Kościelcem.

Zadnieprze, w dawnej Polsce nazwa stepowej części wojew. kijowskiego po lewym brzegu Dniepru, między dolną Desną i Samarą z miastami: Połtawą, Hadziaczem, Łubniami, Krzemieńczugiem i i. Ziemie te, słabo bardzo zaludnione stanowiły w XIV. i XV. w. terytorjum o nieokreślonej przynależności na pograniczu Litwy i Tatarów, a od 1569 do 1648 należały do Polski. Ostatecznie zrzekła się Polska tych ziem w rozejmie Andruszowskim (1667) i pokoju Grzymułtowskiego (1686).

Zadora, pseud. Edwarda Paszkowskiego (ob.).

Zadruga (wspólnota), u Słowian płd. wspólna własność rodowa, oparta na starodawnych zwyczajach patrjarchalnych; zarządza nią wybrany „starszy rodu" (staraszyn). Dowolnie z. może rozporządzać jedynie ostatni z rodu.

Zaduszenie, ob. Uduszenie.

Zaduszny dzień, Z a d u s z k i, w kośc. katol. uroczystość żałobna dnia 2 listopada, poświęcona pamięci wszystkich zmarłych. Po kościołach odprawia się msze (każdy kapłan może odprawić trzy msze żałobne) i nabożeństwa żałobne wobec katafalku wraz z procesją po kościele. W wigilję Z. procesja wyrusza na cmentarz, obchodząc groby wśród śpiewu psalmów i pieśni.

Zadwórze, wieś w pow. Przemyślany (woj. tarnopolskie), przy kolei: Lwów—Krasne, 30 km na wsch. od Lwowa, 12 km od Glinian, zwana „Polskiemi Termopilami" od bitwy, jaka tu miała miejsce 17 sierpnia 1920 między oddziałem ochotniczej piechoty, dowodzonym przez kpt. Bol. Zajączkowskiego, należącym do lotnej grupy mjra Abrahama, a kilkakrotnie silniejszym oddziałem konnicy Budiennego. Polacy otoczeni zewsząd musieli mimo bohaterskiej obrony ulec bolszewikom, którzy wycięli w pień większą część oddziału, nie szczędząc jeńców. Legło na placu zgórą 300 żołnierzy, kwiat młodzieży lwowskiej; oficerowie oddziału chcąc ujść rzezi sami odebrali sobie życie. Opór ten umożliwił innym oddziałom polskim koncentrację i uratowanie Lwowa przed zajęciem przez Budiennego.

Zadychra, ob. Liścionogi właściwe.

Zadzierzgnięcie, ob. Uduszenie.

Zadzik Jakób, kanclerz w. kor., biskup krak., (1582—1642), studja na Uniw. Jagiell. i zagranicą, w Rzymie wyświęcony na księdza. Początkowo sekretarz Zygmunta III, od 1624 biskup chełmski, zaufany króla i jego stały doradca, wywierał duży wpływ na sprawy polityczne; 1626 w dużej mierze spowodował zawarcie pokoju z Gustawem Adolfem. Od 1627 podkanclerzy, od 1629 kanclerz w. kor., przeprowadził 1634 rokowania pokojowe z Rosją; od 1635 biskup krakowski, wystąpił zdecydowanie przeciw różnowiercom.

Zagadka, omówienie przy pomocy luźnych podobieństw nienazwanego przedmiotu, który należy odgadnąć. Z. mogą być: 1. w y r a z o w e, 2. s y l a b o w e (szarady, ob. Szarada), 3. l i t e r o w e (logogryfy; por. Logogryf i Krzyżówka), 4. c y f r o w e (arytmogryfy) i in. Z. wywodzą się ze wschodu. W dawnych Indjach należały do rytuału bramińskiego. Wydatną rolę grały u Hebrajczyków (Samson, Salomon i królowa Saba). U Greków istniały prawie wszystkie znane dziś formy z. (z. Sfinksa rozwiązana przez Edypa). Rzymianie mieli mniejsze zamiłowanie do z.; były one natomiast bardzo rozpowszechnione wśród Germanów i Słowian. W P o l s c e w XVI. w. z. były ulubioną rozrywką towarzyską, rozpowszechnione także wśród ludu. Źródła z. ludowych i staropolskich: O. Kolberg i J. Kopernicki (Materj. etnol. Pol. Ak. Umiej., t. III); Z. Gloger: „Dawne rebusy i zagadki" (1882); „Zagadki ludowe z nad Narwi i Bugu" (1883); „Ze starych szpargałów i. p. Karola Żery. Fraszki i opowiadania" (1893).

Zagadkowy kanon, ob. Kanon.

Zagajnik, młode zadrzewienie.

Zagardlenie, ob. Uduszenie.

Zagazig (Sakasik), stolica prow. Szarkije w Dolnym Egipcie, na miejscu staroż. Bubastis z 52.351 mieszk. Handel bawełną i zbożem.

Zaginięcie, ob. Uznanie za zmarłego.

Zagleniczny Jan, pol. inżynier, przemysłowiec i polityk, (1866—1931), 1906 poseł do I Dumy rosyjskiej, 1917—18 minister przemysłu i handlu, później prezes Związku Cukrowni, od 1928 senator z ramienia B. B. W. R. Napisał szereg rozpraw z dziedziny polityki cukrowniczej.

Zaglul Pasza, egipski mąż stanu, (1850—1927), 1914 wiceprezes egip. zgromadzenia narodowego z ramienia nacjonalistów egip., 1919 na konferencji pok. w Wersalu wysunął ich żądania. Uwięziony przez rząd ang. na Malcie, zwolniony w obawie rewolucji w Egipcie, ponownie więziony 1921/23 za akcję niepodległościową. 1924 prezes gabinetu egip., ustąpił po zamachu na gubernatora ang. (Sirdar Lee Stack), 1924—26 prezes parlamentu egipskiego.

Zagłębie Ruhry, ob. Ruhry zagłębie.

Zagnańsk, 2 wsie (Z. Poduchowny i Rządowy) w gminie Samsonów, pow. Kielce, przy kolei: Skarżysko—Kielce, 17 km na płn. od Kielc z 554 i 821 mieszk. oraz łomami ciemnego marmuru i kamieniołomami.

Zagon (cz. r e j d, z ang. raid), działanie partji jazdy, podjęte na dalszą odległość w obszar tyłowy armji przeciwnika lub w kraj nieprzyjacielski, celem rzucenia postrachu, zagarnięcia zdobyczy, zdezorganizowania nieprzyjaciela i t. p. Sławne w wojnach polsko-moskiewskich Batorego z. Filona Kmity, Janusza Zbaraskiego, a zwłaszcza „jazda do Moskwy" Krzysztofa Radziwiłła; za Zygmunta III. z. Lisowskiego; w wojnach szwedzkich za Jana Kazimierza z. Czarnieckiego; w wojnach tureckich za Michała Wiśniowieckiego z. Sobieskiego. Przeciw Napoleonowi wsławili się, działając zagonami, dowódcy rosyjscy: Sesławin, Czaplic, Czernyszew, Tettenborn. W secesyjnej wojnie płn.-amerykańskiej sławne z. Stuarta i Sheridana. W wojnie światowej sławny z. jazdy niemieckiej na Mołodeczno 1915; w wojnie polskiej 1919—20 z. Bełiny na Wilno, Romera na Koziatyn, Rommla na Korosteń, a ze strony sowieckiej z. armji konnej Budiennego, korpusu Gaja i czerwonych kozaków Primakowa.

Zagończyk, dowódca śmiałych wypadów kawaleryjskich na dalekie tyły obszarów nieprzyjacielskich, ob. Zagon.

Zagora, obecna nazwa gór Helikon.

Zagorje, górzysty obszar w płn.-zach. Chorwacji, między Zagrzebiem i Drawą, przecięty rz. Kraping z 1.430 km², zwany Szwajcarją chorwacką, z 2 zdrojowiskami.

Zagorzałek, p. Odontites.

Zagoskin Michaił Nikołajewicz, pisarz rosyj., (1789—1852), pod wpływem W. Scotta pisał powieści historyczne, z których „Jurij Miłosławskij, albo Rosjanie w 1612 roku" (1829, 3 t.) dotychczas czytany przez młodzież.

Zagożdżon, wieś w pow. Kozienice (woj. kieleckie), przy kolei: Dęblin—Skarżysko, 24 km na płn.-wsch. od Radomia z 710 mieszk., wojskową fabr. prochu, fabr. produktów chemicznych i młynami.

Zagórów, miasto w pow. Słupca (woj. łódzkie), nieopodal lewego brzegu Warty, 15 km na płd. od Słupcy z 3.715 mieszk., młynem parowym i handlem ziemiopłodami.

Zagórska Aniela, pisarka pol., * 1890, znakomita tłumaczka dzieł Josepha Conrada, odznaczona nagrodą Pen-Clubu za najlepszy przekład.

Zagórski, 1. Franciszek, pisarz i pedagog pol., pijar, (1770—1806), wydał: „Muzeusz, poeta grecki, o Leandrze y Erze" (1796, przekład, nadto sielanki i „Nauka o wierszu pasterskim").

2. Ignacy, numizmatyk pol., (1788—1854). Ważniejsze dzieła: „Monety dawnej Polski jakoteż prowincyj do niej niegdyś należnych z trzech ostatnich wieków" (1845, 2 t.), „Skorowidz monet polskich z trzech ostatnich wieków" (1847). Nadto wiele drobniejszych prac, druk. przeważnie w Bibljotece Warszawskiej.

3. Włodzimierz, pseud. C h o c h l i k, pol. poeta, powieściopisarz i humorysta, (1834—1902), wydał m. i.: „Z teki Chochlika. O zmierzchu i świcie. 1865—81" (1882), „Z teki Chochlika. Piosnki i żarty 1865—81" (1882), „Król Salomon" (1887, poemat), „Poezje" (1894), „Wybór poezyj" (1899, z przedm. W. Gomulickiego), nadto powieści i nowele: „Pamiętniki starego parasola" (1884), „Wilcze plemię" (1885), „Nowele" (1889, 1894 i 1895, 3 serje), „Szalone głowy" (1892), „O własnych skrzydłach" (1892), „Mój pierwszy dzik" (1896), „W XX. wieku" (1896), „Humoreski" (1900). Zajmował się także teorją poezji.

4. Włodzimierz, generał polski, ur. 1882, służył w wojsku austr., od 1914 przydzielony do Legjonów pol. w randze kapitana sztabu gener., był czas jakiś szefem sztabu I. brygady. 1918 brał udział w bitwach przeciw Austrjakom pod Rarańczą i Niemcom pod Kaniowem, internowany w Marmaros-Sziget. 1919 dowódca ochotniczej dywizji, szef sztabu w armji północnej, po odparciu bolszewików 1920 w rezerwie, od 1923 szef depart. przemysłu wojennego, 1924—1926 szef depart. lotnictwa, położył na tem stanowisku wielkie zasługi. W wypadkach majowych opowiedział się po stronie rządu, więziony na Antokolu, zaginął po przyjeździe do Warszawy.

5. Adam, polski teatrolog i krytyk literacki, (1884—1930), oddzielnie wybór pism p. t. „Walka o teatr" (1931).

Zagórz, wieś w pow. Sanok (woj. lwowskie), nad Sanem przy kolei: Nowy Zagórz—Nowy Łupków z 2.691 mieszk., kopalnią ropy naftowej, papiernią, kamieniołomami i młynami. Od pocz. XVIII. w. do 1831 istniał w Z. klasztor karmelitów.

Zagórzanie, grupa górali polskich z nad górnej Raby i źródeł Łososiny, między Gorcem a wzgórzami Mogielnicy; dzielą się na Porębian i Rabczan.

Zagórze, wieś w pow. Będzin (woj. kieleckie), 4 km od Dąbrowy Górniczej z 6.719 miesz., kopalnią węgla, hutą cynkową, młynem elektr. i cegielniami.

Zagraniczne sprawy, dziedzina spraw państwowych polegających na utrzymaniu stosunków z innemi państwami. Z. sprawy prowadzi minister spraw zagranicznych. Tutaj należą: zawieranie umów międzynarodowych, utrzymywanie legacji, opieka nad obywatelami pozostającymi zagranicą, wypowiadanie wojny i zawieranie pokoju, i t. d. Por. też Dyplomacja, Poseł.

Zagreb, chorwacka nazwa Zagrzebia.

Zagroda (obejście), dom mieszkalny wraz z innemi budynkami gospodarskiemi i terenem przez nie objętym.

Zagros, fałdowy system górski w zach. Iranie (Persja), długi 1200 km, szeroki 200 km, biegnący w kierunku z płn.-zach. ku płd.-wsch. Składa się ze wsch. krystalicznego pasa, w którego płd. części występują wapienie jurajskie, ze stepowych wyżyn, z najwyższego centralnego kredowego pasma (Kuh-i-Denna, 5180 m) oraz z wapieni nummulitowych na zach. Bogactwa mineralne, poza naftą, nie są wyzyskiwane. Zamieszkują kraj Lurowie, głównem miastem jest Kirmanszah. Góry stanowią naturalną granicę między Persją i Mezopotamją.

Zagrzeb (chorw. Zagreb, niem. Agram), stolica i kulturalny ośrodek Chorwacji, u stóp gór Sljeme, wpobliżu Sawy ze (1921) 108.338 miesz. Posiada szereg muzeów i bibljotek, uniwersytet, akademję handlową, rolniczą i techniczną, Akademję Umiejętności, ogród botaniczny i obserwatorjum astronom., a poza tem znaczny handel winem i zbożem oraz przemysł tytoniowy, skórny i lniany. Ośrodek autonomistów chorwackich.

Zagyva, prawoboczny dopływ Cisy, długi 167 km, uchodzi pod Szolnokiem.

Zahajkiewicz Szczęsny, pisarz pol. i ruśń., * 1861, współpracownik „Dziennika Chicagoskiego", redaktor „Światełka" lwowskiego, wydał „Poezje" (1885), „Rymy" (1889), komedje i inne utwory sceniczne (grywane wśród emigracji amerykańskiej), liczne powiastki i opowiadania dla dzieci i dla ludu.

Zahartowanie, ob. Hartowanie.

Zahle, miasto w Libanonie (Syrja), położone malowniczo na wsch. stokach gór Libanon, w dolinie Berduni z 15.000 miesz.

Zahn Ernst, pisarz szwajc., * 1867, autor tęgich powieści realistycznych: „Erni Behaim" (1898), „Die Clari-Marie" (1904), „Lukas Hochstrassers Haus" (1907), „Die Frauen von Tannö" (1911), „Der Apotheker von Klein-Weltwil" (1913), „Die Liebe des Severin Imboden" (1916, przekład pol.), „Lotte Esslingers Wille und Weg" (1919), „Die Hochzeit des Gaudenz Orell" (1926), „Gewalt über ihnen" (1929) i i. Wyd. zbior. 1914—26, 2 serje; wybór opowiadań, 1926. O Z.: Kammerhoff (1917), Spiero (1927).

Zahorowski Hieronim (według Brücknera: Tomasz), eksjezuita, autor słynnego pamfletu przeciw jezuitom: „Monita secreta Societatis Jesu..." (1612, kilka wydań późn., także p. t. „Monita privata").

Zahorska, 1. Stefanja, pisarka pol., * 1894, zamieszcza w czasopismach, m. i. w „Przeglądzie Warszawskim" i „Wiadomościach Literackich", studja i artykuły z dziedziny zagadnień estetycznych, sztuk plastycznych i kina. Oddzielnie: „Eugenjusz Zak" (1927).

2. Hanna Eisenberg-, pseud. Savitri, współcz. poetka i pisarka pol., wydała m. i.: „Poezje" (1908), „Pieśni walki" (1908), „Brunhilda" (1909), „Pani słoneczna" (1912), „Księga milczenia" (1913), „Utopja" (1914), „Dniom zmartwychwstania" (1921), „Zapłata" (1921), „Uchodźcy" (1922), „Trucizny" (1928), „Marja Rodziewiczówna i jej dzieła" (1931).

Zahorski Władysław, pol. lekarz i historyk, (1858—1927), studja w Moskwie, należał do założycieli Wileńskiego Twa Przyjaciół Nauk, którego od 1916 był prezesem, przyczynił się swą pracą i wpływami do powstania 1919 Uniwersytetu Wileńskiego, 1925 doktor honorowy tegoż Uniw. Ogłosił drukiem przeszło 150 prac; najważniejsze: „Zarys dziejów Ces. Tow. Lekarskiego w Wilnie 1805—1895" (1898), „Troki i zamek trocki" (1902), „Katedra wileńska" (1904), „Szymon Konarski. Życie i czyny" (1907), „Przewodnik po Wilnie" (1910), „Listy nieznane Tadeusza Kościuszki" (Rocznik T-wa Przyj. Nauk. Wil. 1911), „Kościół św. Michała i P. P. Bernardynek w Wilnie" (1911). Bibljografja prac Z. w Archiwum historji i filozofji medycyny... Poznań 1927, t. 7., zesz. 2.

Zahorski-Lubicz Bolesław, pisarz i poeta legjonowy, (1885—1922), oprócz poezyj w czasopismach, wydał: „Pobojowisko" (1917), „Nowele wojenne" (1917).

Zahradnik Jan, poeta pol., (1904—1929), w l. 1921—29 utwory poetyckie i artykuły krytyczne w lwowskiem „Słowie Polskiem"; oddzielnie: „Ludziom smutnym" (1925, poezje), „Kornel Makuszyński we wklęsłem zwierciadle" (1927). O Z. studjum Mieczysława Piszczkowskiego (1932).

Zahumlje, stara słowiańska nazwa Hercegowiny.

Zaimek (łac. pronomen), termin gramatyczny, wyraża pojęcie ogólne substancji lub cechy. Kategorje zaimkowe: z. osobowe (ja, ty, my, wy); z. zwrotny (się); z. dzierżawcze (mój, twój, nasz i t. p.); z. wskazujące (ten, ów, tamten i t. p.); z. pytające (kto? co? który? i t. p.); z. względne (kto, co, który i t. p.); z. nieokreślne (jakiś, ktoś, wszystek, którykolwiek, nikt i t. p.).

Zaimis Alexandros, polityk grecki, ur. 1855, 1881 i 1885 deputowany, 1890—92 minister sprawiedliwości, 1895 prezes parlamentu, 1897—99 i 1901—2 prezes gabinetu i minister spraw zagran., 1906—11 nadkomisarz Krety, 1916—22 i 1926—27 prezes gabinetu, od 1929 prezydent republiki po ustąpieniu Kondurjotisa.

Zajad, pęknięcie błony śluzowej warg w kątach ust. Obecność z. ułatwia zakażenia, np. kiłą.

Zajazd, w dawnej Polsce objęcie w posiadanie siłą dóbr, przyznanych wyrokiem sądowym. Z. taki, zwany inekwitacją, złożony ze szlachty, prowadził obok prawnego właściciela, starosta. Rugowanie kogoś siłą z dóbr bez wyroku sądowego zwano najazdem, a gwałt ten jako ciężką zbrodnię karano banicją.

Zając, ob. Zającowate.

Zając (Lepus), gwiazdozbiór południowy; ob. Gwiazdy stałe.

Zającowate (Leporidae), rodzina gryzoni. Uszy długie, ogon krótki, tylne odnóża wydłużone, wargi b. ruchliwe, sierść gęsta. Powieki b. krótkie. Żyją na całej ziemi (w Australji i na Madagaskarze). Roślinożerne. Prawie cały Stary Świat i płn. część Nowego zamieszkuje rodzaj zając (Lepus L.). Z. szarak (L. europaeus Pall.) do 75 cm dł., 30 cm wys. i do 6 kg wagi, ma sierść płowo-szarą, na grzbiecie przyprószoną czarno. Kończyny i szyja płowe, brzuch białawy. Grzbietna strona ogona (kosmyka) i końce uszu (słuchów) czarne. Młode mają często białe czoło. Odmienne ubarwienie i potworności spotykają się dość często. Żyje na polach, żywi się trawami, w zimie może szkodzić ogryzaniem młodych drzewek. Rozmnaża się od marca do września (3 pomioty, razem do 10 młodych). Młode dobrze rozwinięte.

W płd. Europie żyje z. śródziemnomorski (L. mediterraneus A. Wagn.). Na północy i w górach żyjące zające zmieniają w zimie futro na białe. Są to z. alpejski (L. varronis G. Mill.) i bielak (L. timidus L.). Z. polarny (L. arcticus Leach) z Ameryki arktycznej i Grenlandji jest cały rok biały.

Poluje się na z. z nagonką lub ogarami. Z. jest żywicielem wielu pasorzytów, które mogą być niebezpieczne dla psów, np. tasiemiec psi, nicienie i in. Prócz tego panują między z. epidemje, wywołane przez bakterje.

Zajączek *Józef*, generał pol., (1752—1826), w młodym wieku wstąpił do wojska kor., gdzie dosłużył się stopnia pułkownika, 1789—92 poseł na sejm, 1792 generał-major, brał udział w wojnie polsko-rosyjskiej pod rozkazami ks. Józefa, odznaczył się pod Zieleńcami. W powstaniu 1794 początkowo wódz jednej z grup operacyjnych, pobity pod Chełmem wycofał się do Warszawy, gdzie brał wybitny udział w jej obronie. Po zwinięciu przez Prusaków oblężenia, został Z. komendantem Warszawy i przewodniczącym trybunału wojsk. W czasie oblężenia Warszawy przez Moskali ciężko ranny na Pradze, wyjechał po wyzdrowieniu do Galicji, tu uwięziony, osadzony został w Ołomuńcu, 1795 uwolniony, emigrował do Francji, wstąpił do armji napoleońskiej, brał udział jako generał bryg. we wszystkich kampanjach napoleońskich; w moskiewskiej 1812 utracił nogę i wpadł w ręce Rosjan. Po utworzeniu Królestwa Kongr. jego namiestnik 1815; 1818 przyznał mu car tytuł książęcy. Z., stały antagonista H. Dąbrowskiego i ks. Józefa, nie cieszył się popularnością w wojsku polskiem, które mu przypisywało zbytnią uległość najpierw wobec Napoleona, a później w. ks. Konstantego. Napisał cenną, lubo stronniczą „Histoire de la révolution de Pologne en 1794 par un témoin oculaire" (1795), „Pamiętniki" jego wyszły w wydawnictwie: „Pamiętnik do XVIII. w." t. 2. Poznań 1862.

Zajączkowski, 1. Władysław, matematyk pol., (1837—1898), prof. politechniki Lwowskiej, autor kilku podręczników.

2. Michał, architekt pol., (1842—1900), studja w Krakowie, Wiedniu i Berlinie. Pracował przy restauracji zamku w Krasiczynie po r. 1852, 1865—1879 był budowniczym Sanguszków w Gumniskach, następnie budowniczym miejskim w Przemyślu, gdzie, prócz szkół i koszar, wybudował klasztor karmelitanek bosych i i.

Zaječar, miasto w banacie Morawa (Jugosławja), nad rz. Timok z 8.995 miesz. (w połowie Bułgarzy). Wpobliżu kopalnie węgla.

Zajende Rud (Zendarud), rzeka w Persji, długa 350 km, wypływa na płn.-wsch. stokach gór Zagros, płynie pod Isfahanem i ginie w bagnach Gawchane.

Zajęcie, w prawie egzekucyjnem ustanowienie prawa zastawu dla wierzyciela popierającego postępowanie egzekucyjne. Usunięcie rzeczy zajętej egzekucyjnie stanowi czyn przewidziany w art. 282 kod. k. i ulega karze do lat 2.

Zajęcza warga (labium leporinum, cheiloschisis), wada rozwojowa, polegająca na niezrośnięciu się wargi, przez co powstaje prostopadła szpara. Z z. w. łączy się też niezrośnięcie szczęki górnej i podniebienia, przez co powstaje t. zw. wilcza paszcza. Usunąć można operacyjnie, najlepiej w pierwszych latach życia.

Zajęcze oko, ob. Powieki (Schorzenia).

Zajęczy szczawik (z. kapusta), ob. Oxalis.

Zajordanja, ob. Transjordanja.

Zajsan (Zajsan Nor), nazwa jez. Saisan Nor (ob.).

Zak Eugenjusz, malarz pol., (1884—1926), większą część życia spędził w Paryżu, tam też po raz pierwszy wystawiał w 1905. Był jednym z założycieli stowarzyszenia artyst. „Rytm" i członkiem „Sztuki". Obrazy jego, w których główny nacisk położony jest na linję i jej rytm, wykazują pokrewieństwo z dziełami Botticellego i Holbeina. Główne dzieła: „Judyta", „W kąpieli", „Pieśń miłosna", „Idylla", „Alkoholik", „Kobieta z pajacem" i in.

Zakaspijski kraj, dawna prowincja rosyj. Azji Środk., należy od 1925 do Turkmenistanu. Kraj został podbity przez Rosjan w l. 1869—84.

Zakaźne choroby powstają przez wniknięcie do organizmu zarazków chorobotwórczych, które się tam rozmnażają, natrafiają też jednakże na siły obronne ustroju. Tak więc powstanie i trwanie ch. z. jest wypadkową walki między zarazkiem a ustrojem. Odgrywa tu zatem rolę pewna dyspozycja, skłonność ustroju i jego odporność. Warunki życia bakteryj (por. Bakterje, Bakterjologja) warunkują powstanie zakażenia się chorobą. Jeżeli one poza ustrojem chorym szybko giną, to do zakażenia konieczne jest bezpośrednie zetknięcie się z chorymi. Źródłem zakażenia są przedewszystkiem wydzieliny i wydaliny chorego np. plwocina przy gruźlicy, kał i mocz przy tyfusie brzusznym i cholerze. Mogą się z. ch. przenosić też za pomocą bielizny, naczyń, opatrunków, a także

za pośrednictwem ludzi, t. zw. *nosicieli zarazków*, t. j. osób, które przeszły zakażenie np. tyfus, czują się zdrowo, w moczu jednak i w kale ciągle jeszcze mają zarazki tyfusowe. Z. ch. mogą przebiegać *ostro*, np. tyfus, szkarlatyna i t. d., istnieją jednak też z. ch. *przewlekłe* np. kiła, gruźlica, malarja i t. d. Przy z. ch. rozróżnia się czas *wylęgania* (inkubacja, ob.) t. j. okres od wtargnięcia zarazka do powstania pierwszych objawów chorobowych, okres *zapowiadający* (prodromy) t. j. okr. lekkich objawów chorobowych, *okres szczytowy* (acme) t. j. okr. nasilenia największego choroby oraz okres *ozdrowienia* (rekonwalescencja), w którym objawy chorobowe znikają i chory wraca do zdrowia. Gorączka w okresie szczytowym spada nagle (krytycznie) lub powoli (lytycznie). *Leczenie* w większości przypadków jest objawowe, t. j. stara się obniżyć gorączkę, podtrzymać akcję serca i t. d. Tylko przy malarji jest ono specyficzne, gdyż chinina niszczy wprost zarazek malarji. Leczenie surowicami ma na celu zwiększyć siły obronne ustroju. Specjalne ustawy normują obowiązek lekarza zgłaszania władzom przypadków pewnych chorób zakaźnych celem uniknięcia zawleczenia tychże i powstania epidemij (ob.). Por. *Stosunki zdrowotne* w t. 13. (Polska).

Zakażenie, dostanie się do organizmu bakteryj chorobotwórczych, ob. Zakaźne choroby.

Zakażenie krwi, ob. Krwi zakażenie.

Zakażenie połogowe, ob. Połogowe zakażenie.

Zaklęcie, używanie pewnych słów, formuł i zabiegów w celu wywołania nadnaturalnych skutków, dobrych lub złych; ojczyzną z. ma być Babilon.

Zaklików, osada miejska w pow. Janów (woj. lubelskie) nad rz. Sanną, przy kolei: Lublin—Rozwadów z 3.013 mieszk., przemysłem betoniarskim, młynami, cegielniami, tartakami i kamieniołomami. Miastem jest Z. od XVI. w.

Zakład, układ o zysk, który ma przypaść temu, którego twierdzenie co do pewnej okoliczności okaże się prawdziwem. Zysk może się składać z wkładek, które każdy z biorących udział w z. równocześnie wpłaca.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich, ob. Ossolineum.

Zakładnik, osoba ręcząca własnem ciałem za spełnienie zobowiązań wzgl. za bezpieczeństwo pewnych osób. W *prawie wojny* jest branie zakładników prawnie nieuregulowane, faktycznie jednak uznawane. W czasie wojny światowej strony wojujące często brały zakładników pośród ludności, by zapewnić bezpieczeństwo własnym wojskom na terenie okupowanym.

Zakładowy kapitał, por. Kapitał.

Zakładziny, uroczyste rozpoczęcie budowy domu, a więc przy domach murowanych położenie kamienia węgielnego, przy drewnianych podwaliny. Z z. łączy się wiele zwyczajów, określających czas, miejsce i materjał, z którego ma być zrobiona podwalina. U wielu ludów składa się przy z. ofiary, mające zapewnić przyszłym mieszkańcom opiekę bóstw, buduje się podwalinę na tychże ofiarach, często nawet z ludzi; zwyczaj ten zachował się i u ludów cywilizowanych jako składanie opisu objaśniającego, monet, i t. p. Kończy z. przyjęcie dla gości i majstra kierującego budową.

Zakola (*meandry, wężownice*), zakręty rzeki wijącej się z powodu małego spadku. Z. bardzo silnie wygięte noszą nazwę *pętli*.

Zakon Inflancki, ob. Mieczowi Kawalerowie.

Zakonnik, członek zakonu, związany czasowemi lub wieczystemi ślubami wierności względem własnej reguły zakonnej. — W zakonie żeńskim: *zakonnica*.

Zakonny ubiór, t. j. habit (ob.) i szkaplerz (ob.), o specjalnym kolorze (szarym, bronzowym, białym, czarnym).

Zakony, związki religijne osób, dążących za pomocą wspólnego życia, ubóstwa, czystości i posłuszeństwa do udoskonalenia się wewnętrznego. Instytucja życia zakonnego nie jest właściwą tylko chrześcijaństwu, zna ją np. buddyzm. Początek z. chrześc. widzi nauka zazwyczaj w życiu pustelników egipskich w III. w. po Chr. Znane są nazwiska pierwszych pustelników: Antoniego i Makarego. W Tebaidzie powstały całe kolonje pustelników. Pierwszy z. prowadzony według ustanowionej wspólnie reguły, zorganizował Pachomjusz. Po Egipcie zaroiła się niebawem pustelnikami Palestyna i Syrja. W IV. w. po Chr. wielki zakonodawca na wschodzie, św. Bazyli (ob. Bazyli Wielki) tworzy zakonną regułę bazyljańską, istniejącą po dziś dzień (np. na górze Atos, na Rusi). Na zachodzie życie zakonne przyjmuje się w 2-giej połowie IV. w. we Włoszech, Afryce i Galji (św. Hieronim, Augustyn, Kassjan, Cezarjusz z Arles). Z. benedyktynów (ob. Benedyktyni i Benedykt) powstaje w w. VI. i staje się ważnym czynnikiem kulturalnym wczesnego średniowiecza. W X. w. reformę z. benedyktynów przeprowadził klasztor w Cluny (ob.). W. XIII. to wiek z. żebraczych, głównie franciszkanów. W życiu religijnem kościoła katolickiego miały i mają z. duże znaczenie. Reformacja Lutra odrzuciła życie zakonne, zwalczało następnie z. oświecenie, a także rewolucja francuska. W. XIX. to wiek odrodzenia i olbrzymiego rozrostu z.

W kościele *katolickim* z. w ścisłem znaczeniu różnią się od kongregacyj (ob.) oraz od bractw religijnych obowiązkiem składania uroczystych ślubów ubóstwa, czystości i posłuszeństwa (vota solemnia, śluby zakonne). Rozróżnia się z. *mnisze* (benedyktyni i od nich pochodni: kameduli, cystersi, trapiści i in.), z. *żebracze* (franciszkanie i kapucyni, dominikanie, karmelici, trynitarjusze i in.), z. *rycerskie* (alcántara, calatrava, joanici, krzyżacy, templarjusze i in.), *klerycy regularni* (jezuici, teatyni i in.).

W dawniejszej *organizacji* (opartej na regule benedyktyńskiej) podlegał każdy z. biskupowi odnośnej diecezji, zczasem jednak popierali papieże egzempcję (ob.) poszczególnych klasztorów albo całych zakonów. Z. żebracze podlegały wprost papieżowi i pozostawały z nim w połączeniu przez swych generałów. System ten przyjęła także większość innych z. Na czele każdego z nich stoi generał, który

mieszka w Rzymie i odpowiada przed papieżem. Prowincjali (ob.) tworzą razem z generałem kapitułę generalną. Przełożeni klasztorów należą wdłg. prawa kanon. do prałatów i rozpatrują sprawy swych klasztorów wspólnie z ich kapitułą (konwentem). Wśród *zakonników* rozróżnia się księży (patres), kleryków wzgl. scholastyków, braci (fratres) i nowicjuszy. — Wstąpienie do z. poprzedza okres próbny (ob. *Nowicjat*), potem dopiero składa się *śluby zakonne*, i to naprzód zwykłe, po trzech latach uroczyste.

O *z. rycerskich* ob. niżej.

Zakony rycerskie powstały podczas wypraw krzyżowych, celem opieki nad pielgrzymkami do Ziemi Św. i walk z muzułmanami; są to zakony joannitów (ob.), krzyżaków (ob.) i templarjuszów (ob.). Również i w krajach europ. powstawały z. r. celem walk z niewiernymi, jak w Hiszpanji i Portugalji dla obrony od Maurów lub w Polsce i Inflantach celem walk z Prusakami z. r. Braci Dobrzyńskich (ob. D. Bracia) i Kawalerów Mieczowych (ob. M. Kawalerowie). — Niezależnie i wcześniej od z. r. o charakterze duchownym powstały z. r. *świeckie*, które były właściwie stowarzyszeniami szlachty; najdawniejsze z nich w Hiszpanji i we Włoszech, zczasem w innych państwach. Początkowo jako cel zakreśliły sobie św. z. r. szerzenie moralności. Warunki przyjęcia do św. z. r. były ściśle określone, zaś noszenie odznak stowarzyszenia (wstęg i orderów) prawnie zastrzeżone. Władca kraju, w którym powstał dany św. z. r. był jego *mistrzem*. Zczasem, gdy św. z. r. się rozpowszechniły, nadawał panujący zasłużonym wojownikom, uczonym czy też mężom stanu odznaki z., czyli w znaczeniu dzisiejszem *ordery* (ob.). W dawnych czasach do niektórych orderów przywiązane były przywileje (szlachectwo, nadania ziemskie i t. p.), dziś mają one wyłącznie charakter wyróżnienia, bez jakichkolwiek przywilejów.

Zakopane, miasto i uzdrowisko klimatyczne w pow. Nowy Targ (woj. krakowskie), położone w rozległej kotlinie u płn. podnóży Tatr Wysokich, 830—1000 m nad poz. morza, nad rz. Zakopianką (do Białego Dunajca), końcowa stacja kolei: Kraków—Chabówka—Z. z 15.000 stałych mieszk. Posiada Muzeum Tatrzańskie, gimnazjum, szkołę przemysłu drzewnego, kilimkarską i koronkarską, Fundację Kórnicką (5.630 ha) ze szkołą gospodarstwa domowego, przemysł drzewny, budowlany, papierniczy i zdobniczy. Z. należy do najwybitniejszych w kraju ośrodków przemysłu ludowego (kilimy, majolika, inkrustacje drzewne, zabawki, koronki, tkaniny).

Wielki swój rozgłos zawdzięcza Z. w pierwszym rzędzie swoim walorom uzdrowiskowym, jako całoroczna stacja klimatyczna dla piersiowo chorych z szeregiem szpitali, sanatorjów, hoteli i pensjonatów rozrzuconych nieregularnie po całej kotlinie zakopiańskiej i nadających Z. charakter osady willowej. Miejski charakter posiada jedynie kilka ulic w centrum Z. z Krupówkami na czele. Od płn. osłania Z. grzbiet Gubałówki (ob.). Roczna frekwencja w uzdrowisku ok. 15.000 osób.

Jest również Z. jednym z największych w kraju ośrodków turystyki górskiej oraz sportów, a zwłaszcza automobilizmu (coroczny wyścig na trasie Z.—Morskie Oko) i narciarstwa. Oprócz wspaniałej przyrody i warunków zdrowotnych prawdziwą atrakcję Z. tworzy również ciekawy folklor górali zakopiańskich.

Z. jest starą osadą, lokowaną zapewne w XVI. w. na prawie wołoskiem. Za czasów polskich należało do starostwa nowotarskiego i było od połowy XVIII. w. do ok. 1880 ośrodkiem przemysłu żelaznego (kuźnice). Rozwój Z. jako uzdrowiska i ośrodka turystyki datuje się od 1860, a zawdzięcza go Z. malarzowi Waleremu Eljaszowi i lekarzowi drowi T. Chałubińskiemu, którzy „odkryli" walory Z. i całe swe życie poświęcili podniesieniu Z. i ściąganiu doń gości. Pomagali im w tej pracy pierwszy proboszcz (od 1847) Z. i znakomity taternik ks. Józef Stolarczyk i nowy właściciel Z. (od 1889) Wład. hr. Zamoyski, za którego staraniem zostało Z. połączone koleją z Chabówką. Niemniej ważną rolę odegrało w tym rozwoju Tow. Tatrzańskie (od 1874). Stacją klimatyczną zostało Z. w 1885.

Zakroczym, miasto w pow. Warszawa, na prawym brzegu Wisły, 10 km na zach. od Modlina z 5.816 mieszk., posiada przystań rzeczną, młyny i fabr. cykorji. Z. jest jednym z najstarszych grodów Mazowsza, do 1795 był stolicą osobnej ziemi.

Zakrystja (łac. średniow.), miejsce w kościele, w którem przechowuje się szaty i sprzęty liturgiczne i w którem przebywają kapłani przed lub po czynnościach liturgicznych.

Zakrystjan, u nas powszechnie: kościelny, ob.

Zakrzewski, 1. Wyssogota Ignacy, polityk pol., (1745—1802), od 1786 poseł na sejmy polskie, popierał gorąco projekt autonomji miast. 1792—3 prezydent Warszawy, wybrany ponownie 1794 przez lud warszawski, przeprowadził pacyfikację miasta, 1794 pierwszy prezydent Najw. Rady Nar. Po upadku powstania więziony przez Austrjaków, a później Rosjan, z woli cara Pawła zwolniony, wycofał się z życia publicznego i osiadł w Lubelskiem.

2. Ignacy, historyk pol., (1823—1889), w wojsku pruskiem brał udział w kampanji austrjackiej 1866 i francuskiej 1870—1, 1872 poświęcił się pracy historycznej oraz politycznej. 1882—89 poseł do parlamentu, 1888 prezes koła polskiego. Od 1873 członek Tow. Przyjaciół Nauk w Poznaniu, ogłosił drukiem: „Wspólności rodowe, tworzenie się herbów i nazwisk familijnych w Polsce" (Roczniki T-wa Przyj. Nauk Pozn., 1876), „O przyłączeniu wsch. Pomorza do Polski i jego oderwaniu" (1882) i in.; wydał: „Kodeks dyplomatyczny wielkopolski" (1877—1881), „Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum" (1890—1, t. 4).

3. Wincenty, historyk pol., (1844—1918), studja w Petersburgu, Wrocławiu, Heidelbergu, Jenie i Berlinie, 1872 profesor historji powsz. w Krakowie, gdzie rozwinął bogatą działalność pedagogiczną, krytyczną i konstrukcyjno-wydawniczą. Rzucił podwaliny pod naukową znajomość XVI. w., jako prezes Komisji Historycznej Akad. Umiej. i wydawca korespondem-

cji Hozjusza wytknął nowe szlaki pracy edytorskiej, wychował cały zastęp wybitnych historyków, opracował też doskonały podręcznik historji do szkół średnich. Główne prace: „Powstanie i wzrost reformacji w Polsce" (1870), „Stosunki Stolicy Apostolskiej z Iwanem Groźnym" (1873), „Po ucieczce Henryka" (1878), „Rodzina Łaskich w XVI. wieku" (1882), „Stefan Batory" (1887). Por. życiorys i charakterystykę Z. pióra Boratyńskiego w Kwart. Historycz. 1918.

4. Adam, statystyk pol., (ur. 1856), zajmuje się zagadnieniami z zakresu ekonomji, etnografji i antropologji. Ogłosił szereg prac i artykułów w „Przeglądzie Tygodniowym", „Wędrowcu", „Ateneum", „Kraju", „Wiśle" i i. czasopismach. Z prac ważniejsze: „Wzrost w Królestwie Polskiem" (1891), „Ludność Warszawy pod względem antropologicznym" (1895), „Statystyka rolnicza Królestwa Polskiego" (1901).

5. Ignacy, fizyk pol., (1865—1932), prof. fizyki we Lwowie. Zajmował się m. in. badaniem zależności ciepła właściwego od temperatury, rozszerzalnością ciał stałych w zakresie niskich temperatur, ogłosił szereg artykułów popularnych z fizyki.

6. Zygmunt, numizmatyk pol., ur. 1867, autor szeregu prac pomieszczonych głównie w Wiadomościach numizmatyczno- archeologicznych.

7. Stanisław, historyk pol., ur. 1873, studja w Krakowie, Wiedniu, Berlinie, badania archiwalne we Włoszech, 1903 doc. Uniw. Jagiell., 1907 prof. historji polskiej we Lwowie, przez szereg lat redagował „Kwartalnik Historyczny", 1923—32 prezes Pol. Tow. Historycznego, od 1928 senator z B. B. W. R. Ważniejsze prace: „Studja nad bullą z 1136" (1902), „Źródła podań tyniecko-wiślickich" (1912), „Opis grodów i terytorjów z płn. strony Dunaju" (1917), „Dzieje polityczne Polski do schyłku XII. w." (Enc. Ak. Um. t. V, 1920), „Mieszko I jako budowniczy państwa polskiego" (1921), „Historjografja polska wobec wskrzeszenia państwa" (1923), „Bolesław Chrobry Wielki" (1925).

8. Konstanty, fizyk polski, ur. 1876, studja w Krakowie, Getyndze i Lejdzie, w 1911 prof. fizyki we Lwowie, 1918 w Krakowie, od r. 1920 członek Pol. Ak. Um. Ogłosił drukiem przeważnie w Biuletynach Pol. Ak. Um. kilkadziesiąt prac naukowych ze wszystkich niemal dziedzin fizyki, ostatnio o własnościach krótkich fal elektromagnetycznych. Wydał nadto: „Zarys zasad fizyki" (1916, 1920), wspólnie z Wł. Natansonem: „Wiadomości początkowe z fizyki" (1920) i „Naukę fizyki" (1925), sam „O promieniotwórczości" (1930).

Zakynthos (Z a n t e), jedna z wysp Jońskich naprzeciw płn.-zach. cypla Peloponezu, na płd. od Kefalonji, tworzy n o m a r c h j ę Z. z 418 km² i 40.492 mieszk. Uboga w wodę, lecz żyzna wyspa jest pagórkowata, a na płn. górzysta (do 758 m), dostarcza rodzynek, oliwek, wina i nafty. Często zdarzają się trzęsienia ziemi. S t o l i c a Z., leżąca na wsch. wybrzeżu wyspy ma 11.609 mieszk., port i znaczny handel. Wyspa była zasiedlona w starożytności przez Achajów.

Zala, ob. Szalad.

Zalaegerszeg, stolica komitatu Zala (Węgry), nad r z. Z a l ą (do jez. Błotnego) z 13.293 mieszk., przemysłem i znacznym handlem.

Zalau (węg. Zilah), miasto w Siedmiogrodzie, stolica okręgu Sałaj (Rumunja) z 12.000 mieszk.

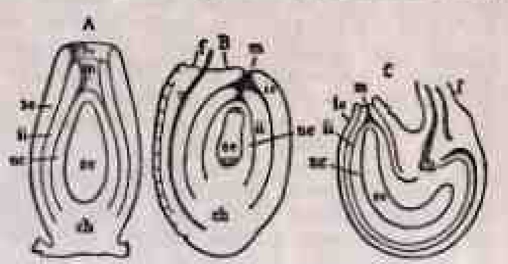

Załążek, A. prosty, B. odwrócony, C. skośny. ie. integument zewnętrzny, ii. wewnętrzny, nc. nucellus, sz. woreczek załążkowy, ch. chalaza, f. funiculus.

Załążek (Ovulum), u roślin kwiatowych organ żeński, występuje na owocolistku. Z. zawiera wewn. komórkę jajową, która po zapłodnieniu rozwija się w zarodek (embryo) a z. w nasienie. Na z. rozróżniamy następujące części: 1) Sznureczek (funiculus), przytwierdzony do z. owocolistka w miejscu, zwanem łożyskiem (placenta). 2) Ośrodek (nucellus), tkanka odżywcza, stanowi znaczną część z., w nim jest przedłużenie sznureczka, którego zakończenie nosi nazwę chalazy. Miejsce, gdzie na zew. sznureczek przytwierdza się do z., nosi nazwę znaczka (hilum). 3) Osłonki (integumenty), otaczają na zewnątrz załążek, ku górze otwarte miejsce nosi nazwę okienka (mikropyle). W najprostszym wypadku łagiewka pyłkowa wchodzi do z. przez okienko (zapłodnienie porogamiczne), rzadziej przez chalazę (zapłodnienie chalazogamiczne). Z. może być ustawiony w następujący sposób: p r o s t o (ortotropowo), jeśli chalaza i okienko leżą na jednej linji, przyczem chalaza zwrócona do łożyska, u k o ś n i e (kampylotropowo) w wypadku, gdy okienko jest zwrócone bokiem lub o d w r ó c o n y (anatropowy), przyczem cały z. jest obrócony, przeciwnie jak przy ułożeniu prostem. — P. też Załążkowy woreczek, Załążnia.

Załążkowy woreczek, większa komórka, znajdująca się w załążku (ob.) roślin kwiatowych, w której powstaje jaje, a z niego zarodek. W z. w. nagozalążkowych tworzy się tkanka, odpowiadająca przedroślu paprotników, zwana endospermem. Na jej przednim końcu tworzą się archegonia, z których każde ma dużą komórkę jajową. Po zapłodnieniu jedno z jaj rozwija się w zarodek, zaś zewnętrzne części załążka przemieniają się w łupinę nasienną. U okrytozalążkowych dzieli się pierwotnie jedyne jądro trzema podziałami na 8 jąder; w okolicy mikropyle grupują się trzy jądra: dwie synergidy, rozpuszczające się przy zapłodnieniu oraz większe od nich, leżące w środku jądro jajowe. Na drugim końcu w. z. znajdują się trzy jądra zwane antypodami, które prawdopodobnie mają znaczenie jako dostarczyciele pokarmu. W samym środku w. z. znajdują się pierwotnie dwa jądra. Zlewają się one

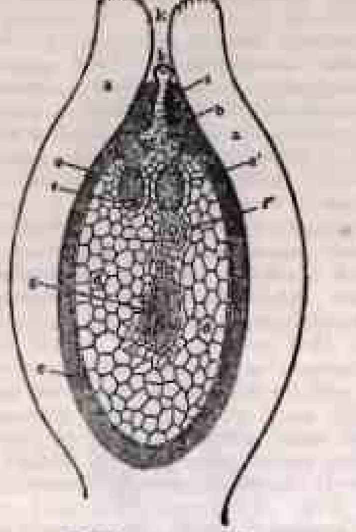
Załążkowy woreczek.
Schematyczny przekrój podłużny przez załążek rośl. nagozalążkowej. a. Osłonka, b. ośrodek, c. błona woreczka załążkowego, k. okienko, h. ziarno pyłku, i. wyrastająca z niego łagiewka pyłkowa; jej wypukłenia wrastają w przedrośla. Po zapłodnieniu na dnie komórki zapłodnione (e i e') rozpoczynają się podziały. Tak powstałe komórki f wydłużają się (f') i wpychają powstający zarodek g między komórki endospermu d.

w jedno jądro sprzężone cz. bielmowe, które po zapłodnieniu (p. Zapłodnienie podwójne) rozwinie się w bielmo, dostarczające pokarmu rozwijającemu się zarodkowi.

Załążnia, dolna część słupka (ob.), w której znajdują się załążki. Załążki umiejscowione są na ł o ż y s k u (placenta), które zależnie od umiejscowienia (charakterystycznego dla danego rodzaju) nosi nazwę ł. środkowego (placenta centralna), ściennego (parietalna) lub podstawowego (basilarna). Z z. po zapłodnieniu wytwarza się owoc, z załążków nasiona.

Zaleska Marja Julja z Perłowskich, wybitna pol. autorka książek dla dzieci i młodzieży, (1831—1889), od r. 1879 redaktorka „Wieczorów rodzinnych", z jej książek wyróżniają się pogadanki przyrodnicze, pierwsze w tym rodzaju prace w literaturze polskiej: „Wieczory czwartkowe" (1873), „Obraz świata roślinnego" (1875).

Zaleski, 1. Marcin, malarz pol., (1796—1877), studja w Krakowie i Warszawie. Malował krajobrazy miejskie i widoki wnętrz, jak: „Wnętrze kaplicy św. Kazimierza w Wilnie" (Kraków, Muz. Nar.), „Wnętrze krypty kościelnej", „Wnętrze pokoju barona E. Rastawieckiego w pałacu w Dołhobyczowie" i in. Był profesorem perspektywy w Szkole sztuk pięknych w Warszawie.

2. Wacław, pseud. W a c ł a w z O l e s k a, pisarz pol., (1799—1849), w r. 1848 mianowany gubernatorem Galicji, ale już w styczniu 1849 przeniesiony do Wiednia; w l. 1826—35 w lwowskich „Rozmaitościach" zamieszczał wybitne na swój czas artykuły estetyczno-krytyczne; zasłużył się głównie jako zbieracz „Pieśni polskich i ruskich ludu galicyjskiego" (1833, z muzyką przez Karola Lipińskiego, z rozprawą wstępną o pieśni ludowej).

Bohdan Zaleski.

3. Bohdan (J ó z e f B o h d a n), poeta pol., (1802—1886), w szkole bazyljańskiej w Humaniu kolegował z Goszczyńskim i z Mich. Grabowskim; w 1821 wstąpił z Goszczyńskim do tajnego związku „Wolnych Polaków" w Warszawie. Jako nauczyciel domowy przebywał w różnych okolicach Królestwa. Walczył w powstaniu listop. (adjutant sztabu dyw. Szembeka, następnie podpor. pułku I. strzelców pieszych); w czerwcu 1831 poseł na sejm z rodzinnego powiatu taraszczańskiego; we wrześniu razem z wojskiem emigrował; do połowy r. 1832 mieszkał we Lwowie, potem we Francji, głównie w Paryżu, przyjaciel Mickiewicza i jego rodziny. Od grudnia 1834 należał do Braci Zjednoczonych, w l. 1835—37 do Towarzystwa Demokratycznego. Kilkakrotnie zwiedził Włochy, nadto Szwajcarję i Ziemię Świętą. Był przeciwnikiem towianizmu. — Razem z Goszczyńskim jest twórcą t. zw. „szkoły ukraińskiej", t. j. poezji romantycznej, opiewającej Ukrainę i jej mieszkańców oraz wprowadzającej do literatury pol. odrębny ton ludowo-ukraiński, odznaczający się u Z. bogactwem rytmiki i strofiki, plastyką obrazowania i silnem poczuciem liryzmu, nadto w treści idealizacją kozaczyzny i wogóle słowiańskiego świata ludowego. W późniejszej twórczości Z. coraz silniej potęguje się uczucie religijne. Główne utwory: „Śpiew poety" (1825, credo poetyckie Z. i wyraz jego oryginalności), „Damjan książę Wiśniowiecki" (1825, szczytowy wyraz idealizacji kozaczyzny, pierwsze wcielenia tradycji o Wernyhorze jako symbolu zgody polsko-ruskiej), „Rusałki" (1829, najpopularniejszy z jego utworów, poemat fantastyczno-elegijny), przekład „Pieśni serbskich" (1836), „Złota Duma" (1836, nieskończone epos na tle walk kozacko-tatarskich), „Duch od stepu" (1836, poemat historjograficzny), „Potrzeba Zbaraska" (1839, „duma hetmańska"), „Dumy i dumki" (z lat 1837—40, wyd. 1841), „Przenajświętsza Rodzina" (1839, najlepszy jego utwór epicki), „Modlitwy i Hymny" (liryki relig. z l. 1838—40, wyd. 1841). Wyd. zbior. „Poezyj": 1838; Paryż 1841; Poznań 1841—42, 2 t.; 1851—52, 4 t.; „Pisma" 1877, 4 t.; „Dzieła pośmiertne" 1891, 2 t.; „Wybór pezyj" oprac. J. Kallenbach (1909)

i J. Tretiak (1921); „Korespondencja" 1900—1904, 5 t. Monografja J. Tretiaka 1911—14, 3 t.

4. Bronisław, pol. pisarz i rytownik, (1819—1880), w l. 1847—56 na wygnaniu w Orenburgu, gdzie zaprzyjaźnił się z Szewczenką; po r. 1863 w Paryżu, był bibljotekarzem Tow. histor.-literackiego i redagował „Roczniki T-wa". Wydał m. i.: „La vie des steppes Kirghises, descriptions, récits et contes..." (1865), „Wygnańcy polscy w Orenburgu" (1866), „Żywot ks. Ad. Czartoryskiego" (1881).

Główne jego dzieła rytownicze stanowią akwaforty: 22 do własnego dzieła „La vie des steppes Kirghises", dalej: „Un torrent dans le Tyrol", „Widok St. Malo", „Dans le Colysée de Rome", kopje Rembrandta, Ruysdaela i in.

5. Antoni, pol. malarz i ilustrator, (1824—1885), kształcił się w Warszawie i we Florencji, podróżował do Francji i Niemiec, w 1869 osiadł w Krakowie. Ilustrował „Pamiętniki Paska", „Pamiętniki Soplicy", „Pani Twardowska", „Wallenrod", „Grażyna", umieszczał swe rysunki w „Kłosach" i „Tygodniku Illustrowanym", malował obrazy religijne i sceny bitewne, oraz portrety, np. Sipajły w Muz. Lubomirskich we Lwowie.

6. Filip, polityk pol., (1836—1911), studja prawne we Lwowie, od 1883 namiestnik Galicji, 1888—93 minister bez teki w rządzie wied., od 1894 wiceprezes Koła Polskiego w Wiedniu, zczasem jego prezes, wreszcie dożywotni członek izby panów.

7. Władysław Michał, ks., (1852—1925), studja teol. w Warszawie i Rzymie, 1886 sekretarz misji do Indyj Wsch. pod arcybisk. Agliardim, 1892 delegat apost. do Indyj Wsch. ze stolicą w Kandji, oraz tyt. arcybiskup, 1912 patrjarcha Ind. Wsch. Nap.: „Ceylon et les Indes" (1891), „Podróż po Indochinach, Japonji..." (1898) i i.

8. Antoni, pol. pisarz i dziennikarz, (1858—1895), od r. 1882 współzałożyciel i redaktor „Słowa" warsz., wydał: „Z wycieczki na Wschód" (1887, wspomnienia podróży, odbytej wspólnie z Sienkiewiczem), powieść „Pan Radca" (razem z Włodz. Zagórskim) i pod pseud. Baronowej X. Y. Z. głośną książkę: „Towarzystwo Warszawskie" (1886—87, 2 t.; II. wyd. powiększ. 1888—89, ważny dokument czasu).

9. Wacław, polityk pol., (1868—1913), w gabinecie Bienertha był zastępcą ministra kolei, następnie zarządzał ministerstwem rolnictwa, od 1911 minister skarbu, położył wielkie zasługi dla Austrji przez przewidującą politykę skarbową.

10. Zygmunt Lubicz, pol. pisarz i krytyk literacki, *1882, od r 1914 wykłada język i literaturę pol. w Ecole des Hautes Etudes Sociales, od r. 1916 w Szkole Języków Wsch., od r. 1922 w Instytucie Studjów Słowiańskich i w Sorbonie w Paryżu; od r. 1925 delegat Min. W. R. i O. P. do spraw naukowych we Francji, współpracownik Międzynarod. Instytutu Współpracy Umysłowej, wiceprezes Polsko-franc. Tow. wymiany liter. i artyst. w Paryżu, wraz z P. Cazin redaktor „Collection Polonaise" wyd. przez Nouvelle Revue Française w Paryżu. Oddzielnie wydał m. i.: „Dzieło i twórca, studja i wrażenia literackie" (1913), „Kobieta i kobiecość w poezji J. Słowackiego" (1910), „Na wąskiej miedzy snu i burzy" (1914), „Le dilemme russo-polonais" (1920), „La politique polonaise de la France" (1926), „Michelet, Mickiewicz et la Pologne" (1928), „Jean Kasprowicz" (1928), „O rzeczach błahych i wiecznych" (1929), „Venceslas Sieroszewski, l'homme et l'écrivain" (1930), „Słowacki, l'homme de dieu", „Genjusz z urojenia" (1932).

11. August, dyplomata pol., ur. 1883, ukończył wydział ekonomiczny i Szkołę Nauk Politycznych w Londynie, 1911—13 bibljotekarz w Bibljotece Krasińskich, 1916—18 lektor języka pol. i literatury pol. w Kings College w Londynie, 1918 poseł polski w Bernie, 1919 minister pełnom. w Atenach, 1921 dyrektor departam. polit. w min. spraw zagr., od marca 1922 do 1926 poseł nadzwycz. przy Kwirynale, 1926 nomin. poseł polski w Tokjo, od czerwca 1926 minister spraw zagranicznych. Ogłosił drukiem: „Historja archikonfraterni] literackich w Polsce" (1912), „Konfraternja kupiecka miasta starej Warszawy" (1913), „Przemowy i deklaracje od 15. V. 1926 — 15. V. 1929" (1929) i in.

12. Bohdan, astronom pol., (1887—1927), 1911 astronom w Pułkowie, 1913 w Nikołajewie, tamże wykładał matematykę i mechanikę, od 1921 wykładał astronomję w Poznaniu, 1926 prof. w Krakowie. Pracował głównie w zakresie astrometrji i ogłosił szereg prac w tej dziedzinie. M. in. napisał: „Sur le calcul des déclinaisons des catalogues fondamentaux", „Catalogue des ascensions droites de 122 étoiles pour l'époque 1913".

13. Stefan, ekonomista pol., ur. 1888, lic. nauk społ. uniw. w Genewie, 1919 członek delegacji pol. na konferencji pokojowej w Paryżu, od 1920 zastępca, od 1925, prof. ekonomji społecznej w Poznaniu, 1928 delegat rządu pol. na międzynarodowej konferencji w sprawach podatkowych. Ogłosił drukiem: „Z klasyfikacji i charakterystyki prądów społecznych" (1913), „Démographie générale de Pologne" (1920), „Stosunki robotnicze w Polsce" (1921), „Idea słusznej płacy" (1925), „Istota i rozwój naukowej organizacji pracy" (1928).

Zaleszczotki (Pseudoscorpionida), rząd pajęczaków, oddychających tchawkami, mają narządy przędne. Podobne do skorpjonów. Żyją pod korą, w mchu, w książkach, żywią się owadami i roztoczami. Najpospolitszy zaleszczotek książkowy (Chelifer cancroides), 3 mm dł.

Zaleszczyki, miasto powiat. w woj. tarnopolskiem, na lewym brzegu Dniestru, nad granicą Rumunji, przy kolei: Czortków—Czerniowce z 4.014 mieszk., elektrownią, garbarnią i sadownictwem (morele i brzoskwinie). Dzięki pięknemu położeniu w jarze Dniestru, kąpielom rzecznym oraz ciepłemu i suchemu klimatowi w lecie („polski Meran") są Z. uczęszczaną stacją klimatyczną i letniskiem. Miastem są Z. od 1766.

Powiat Z. ma 718 km² (w tem 72,5% roli i 14% lasów) oraz 66.762 mieszk. (34% Polaków).

Zaleukos, prawodawca Lokrów w płd. Italji ok. 670 przed Chr., miał pierwszy u Greków wydać prawa na piśmie. Ich surowość była przysłowiowa.

Zalew (niem. Haff), płytka zatoka, odcięta od pełnego morza mierzeją, lub wyspami. Natomiast obszarem zalewowym nazywamy porzecze zalewane przy wysokim wodostanie.

Zalewski, 1. Józef, prawnik pol., (1842—1912), brał udział w powstaniu styczniowem, walczył w kilkunastu potyczkach w partjach Langiewicza, Nulla, Grajkowskiego i Lelewela. Po upadku powstania emigrował do Belgji. Od 1890 rejent przy sądzie okręgowym w Warszawie.

K. Zalewski.

2. Kazimierz, komedjopisarz pol., (1849—1919), zwany „polskim Sardou", którego wpływom silnie ulegał, znał i tłumaczył Moljera, wrażliwy przedewszystkiem na zagadnienia chwili, główną uwagę zwracał na tematy społeczne, ale nie pogłębiając ich na tyle, aby swoim utworom, cieszącym się przejściowem powodzeniem, zapewnić trwalszą wartość: „Bez posagu" (1869), „Z postępem" (1874), „Przed ślubem" (1876), „Złe ziarno" (1877), „Spudłowali" (1878), „Pani podkomorzyna" (1880), „Górą nasi" (1885), „Friebe" (1885), „Nasi zięciowie" (1886), „Małżeństwo Apfel" (1887), „Prawa serca" (1893) i i. Wydał nadto kilka powieści (pseud. Jerzy Myriel). Od r. 1889 był recenzentem teatralnym „Kurjera Warszawskiego".

3. Władysław Jastrzębiec, współcz. komedjopisarz pol., napisał: „Lancet", „Gobelin" i i.

Zależność, stosunek, który wyraża, że coś jest uwarunkowane w swoim bycie lub znaczeniu przez coś innego. Rozróżnia się z. realną (np. skutku od przyczyny), logiczną (wniosku od założeń), matematyczną (ob. Funkcja), moralną (np. zobowiązanie). Z. wyrażamy sądem hipotetycznym.

Zaliczka, forma kredytu, całkowite lub częściowe dokonanie zapłaty za świadczenia albo towary, przed jej zapadłością.

Zalitwja, ob. Litwa.

Zaliwski Józef, polski bojownik o wolność, (1797—1855), wstąpił w 1818 do armji Król. Kongr., 1822 oficer, należał do Wolnomularstwa Narodowego i T-wa Patrjotycznego, był główną sprężyną zorganizowanego przez Wysockiego spisku podchorążych, w powstaniu listop. posunięty na podpułkownika bił się na Litwie, za opuszczenie stanowiska pod Łowiczem został postawiony pod sąd wojenny. Z ambicji, żądzy władzy, drażliwości podobny do Mierosławskiego, ale pozbawiony jego inteligencji i zdolności, zyskał na emigracji licznych zwolenników, którzy upatrywali w nim przyszłego wodza walki o niepodległość. W 1833 na czele oddziałku partyzanckiego wkroczył do Królestwa, spodziewając się wywołać powstanie. Zmuszony wycofać się do Galicji, został aresztowany przez władze austrjackie, więziony początkowo we Lwowie, potem na mocy wyroku w okropnem więzieniu stanu w Kufsteinie, skąd wyszedł w 1848 złamany fizycznie i moralnie. Ostatnie lata spędził we Francji.

Zaloty, zabiegi o rękę upatrzonej dziewczyny; z. są normowane szeregiem ustalonych zwyczajów, różnych u rozmaitych ludów.

Zaludnienie, ob. Ludność.

Załamanie podwójne światła, ob. Podwójne załamanie światła.

Załamanie światła (refrakcja), zmiana kierunku, jakiej doznają promienie światła przy przejściu z jednego do drugiego ośrodka, lub też w tym samym ośrodku, jeżeli warstwy tegoż posiadają różne gęstości. Prawo z. ś. podane przez Snelliusa brzmi: stosunek wstawy (sinusa) kąta padania do wstawy kąta załamania jest dla danej pary ośrodków stały, t. j. niezależny od kąta, pod którym promień pada na powierzchnię łamiącą. Stosunek ów nosi nazwę współczynnika z. ś.; jest on zależny od długości fali światła, temperatury i stanu skupienia (ob. Światło, Dyspersja). Zazwyczaj podaje się wartości współczynników z. ś. nie w odniesieniu do próżni, lecz do powietrza, współczynnik z. ś. powietrza względem próżni wynosi 1,00029. Chcąc otrzymać współczynniki z. ś. względem próżni, należy zazwyczaj podawane wartości mnożyć przez wyżej podaną liczbę. Dla wody współczynnik z. ś. wynosi w temperaturze 20° C 1,3332, dla alkoholu 1,362, dla dwusiarczku węgla 1,6291, dla szkła od 1,515—1,7515. Wyrażenie $\frac{n^2-1}{n^2+2}\frac{1}{d}$ nosi nazwę refrakcji właściwej danego ciała (d jest gęstością tegoż), mnożone przez ciężar atomowy lub molekularny ciała daje refrakcję atomową lub molekularną, ważną w chemji przy badaniu konstytucji związków. Pomiar współczynnika z. ś. można uskutecznić pryzmatem lub też metodą całkowitego odbicia, zjawiska występującego przy przejściu promienia z ośrodka optycznie gęstszego do ośrodka optycznie rzadszego. Promień wychodzący odchyla się wówczas od prostopadłej padania; dla pewnego kąta zw. kątem granicznym promień nie przedostaje się już do ośrodka rzadszego, lecz ulega na powierzchni granicznej całkowitemu odbiciu, wówczas odwrotność wstawy kąta granicznego jest wartością współczynnika z. ś.

Załęski, 1. Witołd, pol. ekonomista i statystyk, (1836—1908), studja na uniw. w Dorpacie, następnie nauczyciel historji i geografji w Warszawie, gdzie się habilitował; od 1873 prof. statystyki w szkole handlowej w War-

szawie, od 1876 kierownik biura statyst. w magistracie warsz. Napisał: „Die völkerrechtliche Bedeutung der Kongresse" (1874), „Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego" (1876), „Teorja statystyki w zarysie" (1874), „Zasady ekonomiki" (1881), „Królestwo Polskie pod względem statystycznym" (1900—1, 2 t.), „Z statystyki porównawczej Królestwa Polskiego" (1908) i in.

2. Stanisław, jezuita pol., historyk, (1834—1908), ogłosił drukiem: „Czy jezuici zgubili Polskę" (1872), „Historja zniesienia zakonu jezuitów i jego zachowanie na Białej Rusi" (1874—5, 2 t.), „O masonji w Polsce od r. 1742—1822..." (1889 i wyd. n.), „Geneza i rozwój nihilizmu w Rosji" (1894), „Jezuici w Polsce" (1900—1907, 5 t.) i w. in.

Załęże, przedmieście Katowic.

Załoga, w wojsku lądowem oddziały na terenie objektu umocnionego, przeznaczone do obrony tegoż. W lotnictwie i marynarce wojennej obsada płatowca wzgl. okrętu.

Załośce, miasto w pow. Zborów (woj. tarnopolskie), nad górnym Seretem, 24 km na płn.-wsch. od Zborowa z 4.773 mieszk., ruinami zamku z XVI. w., fabr. wódek, gorzelnią, cegielniami oraz handlem ziemiopłodami. W sierpniu 1916 i lipcu 1917 były okolice Z. widownią zaciętych walk.

Założenie, zdanie lub układ zdań, które przyjmujemy dla dowodu lub uzasadnienia twierdzenia. W poprawnym systemie dedukcyjnym twierdzenia mogą być z., na których opierają się dowody innych twierdzeń. Ostateczną jednak podstawą są aksjomaty (por. Pewnik, Zasada). Z z. fałszywych mogą przy poprawnem rozumowaniu płynąć wnioski prawdziwe (2=4, 2=4/2, stąd wynika, że 2=4/2) z. lub fałszywe; natomiast według praw logiki z prawdziwych z. mogą płynąć tylko prawdziwe wnioski (por. Wynikanie).

Załuska Teresa, starościna rawska, (1676—1759), w r. 1732 wygłosiła słynną mowę przed trybunałem lubelskim (druk. w t. I. „Swady" Daneykowicza). Zaginęła jej rozprawa „O przymiotach i wadach kobiety polskiej".

Załuska Jan, pol. lekarz, publicysta i polityk, ur. 1873, w czasie studjów med. w Warszawie kierował tajnem Tow. Oświaty Ludowej, pisywał do czasopism „Głos" i „Zorza". Za działalność oświatową więziony 1898—1900, skazany na zesłanie na Sybir, uciekł do Krakowa, następnie we Lwowie ukończył studja med., będąc jednocześnie red. „Polaka" i „Ojczyzny". Od 1905 w Warszawie prowadził pracę oświatową jako członek stron. narod.-demokrat.; od 1914 redaktor „Zorzy", w czasie wojny lekarz polskich formacyj na wschodzie, 1919—1927 poseł na sejm, do 1928 prezes zarządu głównego Zw. Ludowo-Narodowego. Ogłosił drukiem szereg broszur o charakterze popularno-naukowym.

Załuski, 1. Andrzej Chryzostom, biskup warmiński, (ok. 1650—1711), odbywszy studja zagraniczne, odprawił 1674—75 poselstwa do Hiszpanji i Portugalji, został sekretarzem w. kor., 1689 biskupem kijowskim, 1691 łuckim, 1698 warmińskim, 1703 kanclerzem w. kor. Zaufany stronnik Jana III, przystąpił jednak w 1687 do konspiracji magnatów skierowanej przeciw niemu, 1705 uwięziony przez Augusta II za konszachty z Leszczyńskim, musiał tłumaczyć się z swego postępowania w Rzymie. Wydał cenny zbiór dokumentów współczesnych w przekładzie łacińskim p. t. „Epistolae historico-familiares" (1709—11, 3 t., t. IV w 1761), poza tem „Mowy..." (1689), „Mowy różne" (1690), „Kazania" (1690).

2. Andrzej Stanisław, brat *Józefa Jędrzeja*, kanclerz w. kor., (1695—1758), 1723 biskup płocki, w czasie przedostatniego bezkrólewia popierał gorliwie sprawę Leszczyńskiego, 1735 otrzymał pieczęć większą koronną, którą złożył w 1746 wstąpiwszy na stolicę krakowską, ostatnie lata życia spędził w zakonie jezuitów. Jedna z najwybitniejszych postaci swej epoki, przerastał ją nieskończenie umysłem i charakterem i na każdem polu zaznaczył ślady swej działalności nad dźwignięciem narodu z upadku. Wielki szermierz naprawy Rzpltej, opracował dojrzały program reform skarbowo-wojskowych, sądowych, społeczno-gospodarczych. W dziedzinie oświaty tępił zabobony, starał się podnieść akademję krak., przez wprowadzenie jej w styczność z kulturą Zachodu, dopomógł bratu do założenia słynnej bibljoteki. Duszpasterz wzorowy, doskonały prawodawca i gospodarz, pierwszy dał impuls w kierunku uprzemysłowienia kraju.

J. J. Załuski.

3. *Józef Jędrzej*, twórca bibljoteki narodowej, pol. pisarz, biskup i polityk, (1702—1774), bratanek Andrzeja Chryzostoma, który go wychował, zwiedził Niemcy, Francję i Włochy, studja teologiczne w Rzymie i Paryżu, w l. 1734—37 poseł króla Leszczyńskiego w Rzymie, następnie wielki jałmużnik króla i kanclerz królowej w Luneville'u w Lotaryngji; po powrocie do kraju w r. 1747 otworzył swoją bibljotekę w Warszawie do publicznego użytku, a w r. 1771 darował Rzeczypospolitej z obowiązkiem pomnażania jej i utrzymywania na korzyść ogółu (ogromne na swój czas zbiory, zawierające nadzwyczaj cenne druki i rękopisy, zagrabione i wywiezione przez Rosjan do Petersburga, obecnie, częściowo rewindykowane w Bibl. Narodowej w Warszawie); starał się nadto ożywić czytelnictwo w Polsce, zakładając w r. 1744 towarzystwo do kupowania książek i t. p.; od r. 1758 biskup kijowski, za wystąpienie przeciw dysydentom na sejmie 1767 r. wywieziony

przez Repnina, do r. 1773 zesłaniec w Smoleńsku i Kałudze. Prócz zbierania zabytków zajmował się też opisem bibljograficznym książek i rękopisów. Główne dzieła: „Programma literarium..." (1732, po pol.; toż po łac. 1743), „Specimen historiae polonae criticae..." (1733, II. wyd. 1735, pierwszy przykład polskiej krytyki historycznej, obala podanie o rokoszu Gliniańskim), „Dwa miecze przeciwko dyssydentom w Królestwie Polskiem wydobyte" (1731), „Bibliotheca poetarum polonorum, qui patrio sermone scripserunt" (1752), „Próba pióra nowego poety..." (1753, parafrazy listów i satyr Boileau), „Bibliographia Zalusciana" (1763—66), „Biblioteka historyków, prawników, polityków..." (1832), „Ludzkość litująca się czyli Obraz nędzy ludzkiej" (1768, II. wyd. 1795, tragikomedja), „Przypadki niektóre... w niewoli moskiewskiej..." (wyd. J. E. Minasowicz); wydał „Zebranie rytmów przez wierszopisów żyjących lub naszego wieku zeszłych" (t. I., dzieła Drużbackiej, 1752; t. II—III., różne wiersze i utwory tłum. i oryg. Załuskiego, 1754; t. IV—V., dzieła J. E. Minasowicza, 1755—56). W rękopisie m. i. „Magna bibliotheca polona universalis" (10 t.). — Bibljotekarzem Z. był Jan Daniel Janocki (ob.).

Zama, w starożytności miasto oddalone ok. 120 km na zach. od Kartaginy; tu 202 przed Chr. P. Cornelius Scipio pobił Hannibala, rozstrzygając losy drugiej wojny punickiej. Dziś prawdopodobnie ruiny Dżama koło Dżebel Massudż. Wymieniane są nadto dwie inne Z. niepewnego położenia. Por. Narraggara.

Zamach stanu (franc. Coup d'Etat), zamach na istniejący ustrój państwa lub na całość jego obszaru, dokonany siłą zbrojną przez obywateli państwa.

Zamarajew Jan, pseud. J. Ursyn, pisarz pol., (1867—1924), od r. 1885 współpracował w czasopismach warszawskich, petersburskich i kijowskich, od r. 1904 mieszkał w Chinach, zajmując się badaniami cywilizacji chińskiej, oddzielnie wydał: „Pyłki" (1889), „Na palecie" (1892), „Szesnaście obrazków" (1897), „Wybór nowel" (1900) i i.

Zamarła Turnia, szczyt (ok. 2190 m) w polskich Tatrach, wznoszący się w grzbiecie między Zawratem a Kozim Wierchem. Wyjście na Z. T. południową ścianą należy do najtrudniejszych wypraw taternickich.

Zamarstynów, płd. przedmieście Lwowa.

Zamartwica (grec.-łac. asphyxia), śmierć pozorna. U człowieka oddechu i tętna prawie brak, przytomność zanikła, brak jest odruchów, skóra jest blada, chłodna. Z. występuje po zatruciu środkami nasennemi, po rażeniu prądem, przy wstrząsie mózgu i t. d. U noworodków rozróżnia się z. siną, gdy dziecko rodzi się sine wskutek duszenia się podczas porodu, oraz z. bladą, gdy skóra noworodka jest blada, koloru trupiego. Ta ostatnia jest groźniejsza. Z. występuje rzadko, ale ponieważ istnieje przesądna obawa pochowania żywcem, dlatego szczegółowe przepisy określają warunki oglądania zwłok.

Zamarzanie, ob. Krzepnięcie.

Zamarski Roman, ob. Zmorski Roman.

Zambezi (Zambesi), największa rzeka płd.-wsch. Afryki, długa 2.600 km, z dorzeczem 1,400.000 km². Wypływa w Angoli jako Liambey Liba na dziale wodnym z Kongo, przepływa Rodezję, zalewając niekiedy cały stepowy obszar Barotse i ok. 18° szer. płd. łączy się z Kuando, tworząc niedługo potem, jako 1808 m szeroka rzeka, wspaniałe wodospady Wiktorji (Mosivatunya), spadając z wysokości 119 m do 44—100 m szerokiej szczeliny. Tutaj przechodzi przez Z. pod Livingstone kolej: Kap—Kairo. W dalszym biegu zatacza Z. duży ku płn. zwrócony łuk i tworzy nowe wodospady (Kebrabasa, Czikaronga) przebijając się przez płn.-wsch. krawędź kotliny płd.-afrykańskiej, staje się żeglowna (400 km), przyjmuje z lewego brzegu rz. Szire i uchodzi wielką deltą (8.000 km²) do oceanu Indyjskiego.

Zamboanga (Samboangam), miasto portowe u płd.-zach. cypla wyspy Mindanao (Filipiny) z 43.832 mieszk. i handlem.

Zamboniego stos, sucha baterja elektryczna, por. Galwaniczne ogniwa.

Zambos, mieszańcy Indjan Misquito i murzynów z Senegambji; język i zwyczaje Misquito.

Zambrów, miasto w pow. Łomża (woj. białostockie), nad rz. Jabłonką, 12 km od stacji Czerwony Bór (kolej: Łapy—Ostrołęka), 26 km na płd.-wsch. od Łomży, położone w lesistej okolicy, ma 8.254 mieszk., garbarnię i handel ziemiopłodami.

Zamek, pierwotnie forteca, potem większych rozmiarów dom mieszkalny możnego pana, o charakterze i położeniu zazwyczaj obronnem.

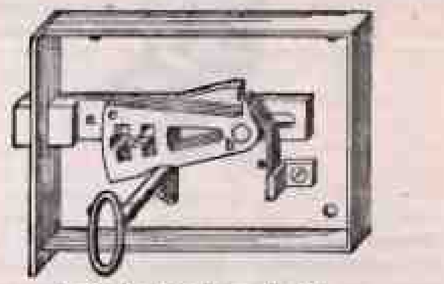

Zamek bezpieczeństwa Chubba.

Zamek, urządzenie spajające część ruchomą z częścią nieruchomą, np. drzwi z futryną, w ten sposób, że spojenie może być rozłączone tylko przy pomocy odpowiedniej wkładki, zw. kluczem. Zasadniczo składa się z. z t. zw. puzdra, t. j. oprawy i osadzonego w niej rygla, czyli zasuwy ruchomej, zaopatrzonej w wycięcia, odpowiadające zębom w t. zw. bródce klucza. Klucz zazębia o rygiel i przez obrót wysuwa go z puzdra. Taki najprostszy z. można, z niewielkim mozołem, otworzyć zakrzywionym kawałkiem drutu, t. zw. wytrychem. Aby utrudnić włożenie wytrycha, umieszcza się czasem w oprawie z., w otworze na klucz, czop żelazny, a w trzonie klucza wywierca odpowiedni otwór. I to zabezpieczenie nie jest jednak wystarczające. Bardzo trudne do otwarcia, bez odpowiedniego klucza, są t. zw. z. bezpieczeństwa, zaopatrzone w t.

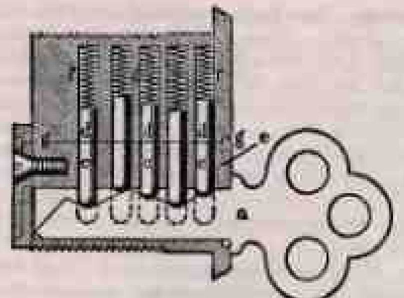

Zamek Yale z kluczem płaskim.

zw. p r z y t r z y m y w a c z e, t. j. różnie powycinane blaszki, które muszą być przez odpowiednie ząbki w bródce klucza odsunięte, zanim nastąpi zazębienie klucza z ryglem. Przytrzymywacze w niektórych z. odsuwa się kluczem płaskim, przez popchnięcie. Istnieją także z. bez klucza, t. zw. z a g a d k o w e, zbudowane na tej zasadzie, że przytrzymywacze trzeba w nich rozluźnić przez nastawienie ruchomych kółek, opatrzonych w liczby lub litery, na pewną cyfrę lub słowo, poczem można już odsunąć rygiel zwykłą klamką. O z. artystycznych por. art. Ślusarstwo artystyczne.

Zamek, ob. Palna broń.

L. Z. Zamenhof.

Zamenhof Łazarz Ludwik, twórca języka międzynarodowego esperanto (ob.), (1859—1917), był lekarzem okulistą w Warszawie. Nap.: „Podręcznik kompletny języka międzynarodowego" (1887).

Zamia L. (z a m i a, m a c z u g o w i e c), rodzaj należący do Cycadaceae, podobny do palm, o nierozgałęzionym pniu, bogatym w skrobję. Liście duże pierzaste, jednopłciowe; szyszkowate kwiatostany; występuje głównie w Ameryce środkowej.

z Zamiechowa Stach, pseud. Stanisława Starzyńskiego (ob.).

Zamki Nowe (Zamky Nové), ob. Nowe Zamki.

Zamora, 1. stan w Wenezueli, w Kordyljerach Merida, ma 35.200 km² i 57.341 mieszk. Stolicą jest B a r i n a s. — 2. stolica prowincji w Leonie (Hiszpanja), nad rz. Duero, przy kolei: Plasencia—Astorga z 18.065 mieszk., katedrą z XII. w., zamkiem i szeregiem innych zabytkowych budowli. W Z. radziły często Kortezy.

Zamora, miasto w płn.-zach. Michoacan (Meksyk) z 15.116 mieszk.

Zamora Antonio de, dramaturg hiszp., (między 1660 i 64—1728), naśladowca Calderona; główne dzieła: „Mazariegos y Monsalves", „Cada uno es linaje aparte", „El convidado de piedra" (wzór libretta do opery „Don Juan"), „El hechizado por fuerza" (śmiała komedja, dotychczas grana). Nowe wyd. 1859. Zbiorowe wyd. Komedyj 1722 i 1744.

Zamorski Jan, pol. filolog i polityk, ur. 1874, 1892—98 studja w Krakowie i Paryżu, od 1898 nauczyciel w szkole realnej w Tarnopolu, pracował z zapałem nad podniesieniem oświaty na wsi, założył kilkaset czytelni, kółek rolniczych i kas Raiffeisena. 1907—18 poseł do parlamentu austrj. z ramienia stojałowczyków, od 1911 prezes stronnictwa i redaktor „Wieńca" i „Pszczółki", od 1913 poseł na sejm galic., 1914 aresztowany pod zarzutem zdrady stanu, 1915 w charakterze szeregowca wcielony do armji austrj., od 1916 w niewoli włoskiej, gdzie rząd włoski 1917 powierzył mu opiekę nad jeńcami Polakami. Z. jest organizatorem 4 pułku wojsk polskich we Włoszech, które w sile 35.000 połączyły się we Francji z armją J. Hallera. 1919—1927 poseł na sejm.

Zamostowski Jan, pseudonim Leonarda R e t t l a (ob.).

Zamość, miasto powiat. w płd.-wsch. części woj. lubelskiego, nad rz. Topornicą, przy kolei: Włodzimierz—Zawada z 19.023 mieszk. Miasto jest siedzibą wielu władz i instytucyj, posiada kilka szkół średnich oraz przemysł rolniczy, betoniarski, meblowy i i. Ozdobą pięknie zabudowanego miasta jest okazały ratusz i kolegjata oraz inne budowle renesansowe.

Miasto założone 1580 przez hetmana Jana Zamoyskiego na obszarze wsi Skokówki, obdarzone licznemi przywilejami i doskonale obwarowane stało się wnet ośrodkiem znacznego handlu i rękodzieł, zwłaszcza że było zarazem centrum i rezydencją o r d y n a c j i z a m o j s k i e j, utworzonej w 1589, oraz siedzibą A k a d e m j i, ufundowanej tu jako filja Akademji Krakowskiej w 1593 (akt fundacyjny w 1601) przez założyciela miasta. Akademja ta, posiadająca własną drukarnię, podupadłszy po śmierci fundatora, nigdy się już nie podniosła i została zniesiona w 1773. Dużą rolę odegrał Z. jako twierdza (do 1866), wytrzymał w 1648 czterotygodniowe oblężenie przez Chmielnickiego, w 1656 dwudniowy szturm Szwedów Douglasa, w grudniu 1715 został zdobyty przez Sasów Fleminga, w 1809 przez wojska Księstwa Warszawskiego, w 1813 bronił się przez 7 miesięcy pod wodzą gen. Maur. Haukego przed Rosjanami (kapitulacja 22 grudnia); odegrał również znaczną rolę w wojnie 1831. W 1816 rząd Kongresówki nabył miasto i fortecę od Zamoyskich. W 1772 Z. został zajęty przez Austrjaków i stał się stolicą cyrkułu, wcielonego w 1809 do Księstwa Warszawskiego.

P o w i a t Z. ma 1628 km² (w tem 46% ról i 35% lasów) oraz 128.997 mieszk. (91,2% Polaków).

Zamoyska Jadwiga, pol. działaczka społ., (1831—1923), córka Adama Tytusa Działyńskiego (ob.), wyniosła z domu wielkie przywiązanie do ojczyzny. Jako żona Władysława Z. położyła zasługi na polu szerzenia oświaty w Poznańskiem, założyła m. in. szkołę gospodarstwa domowego w Kórniku, którą z powodu prześladowań rządu pruskiego przenieść musiała do Zakopanego.

J. Zamoyski.

Zamoyski, 1. Jan, kanclerz wielki kor. i hetman w. kor., (1542—1605), syn Stanisława, starosty bełskiego, pochodził z szlacheckiej a nie możnowładczej rodziny. Ojciec gorliwy kalwin wychowywał go również w tem wyznaniu. Szkoły kończył w Krasnymstawie, poczem studjował w kollegjum paryskiem, przebywając czas jakiś na dworze późn. króla Franciszka II. Ogromny wpływ na jego umysłowość wywarł pobyt w strassburskiej szkole Sturma, a nadewszystko na uniw. padewskim. Tutaj przeszedł na katolicyzm, wykształcił się znakomicie w studjach humanistycznych oraz historyczno-prawnych, pozostając pod wpływem słynnego profesora Sigoniusa. Wybrany konsyljarzem nacji polskiej, napisał w r. 1563 dzieło „De senatu romano", które zjednało mu sławę uczonego. W tymże roku obrany rektorem uniw., wbrew woli scholarów niemieckich, odznaczył się sprężystem i pełnem inicjatywy urzędowaniem. Powróciwszy do kraju został jako znakomity znawca prawa i łaciny mianowany sekretarzem królewskim, powierzono mu też uporządkowanie archiwum kor. W czasie I. bezkrólewia był propagatorem, choć nie twórcą hasła elekcji „viritim" (ob.), przez co zyskał ogromną wziętość u szlachty i utwierdził rządy szlacheckie w Rzplitej. Zwolennik kandydatury Iwana Groźnego na tron polski, zwalczał energicznie Habsburgów i myśl wyboru króla-rodaka, ostatecznie opowiedział się za Henrykiem Walezym i został m. i. wysłany z poselstwem do niego do Paryża. Podczas II. bezkrólewia był za „Piastem", wkońcu zgodził się na wybór Anny Jagiell. i Batorego. Bożyszcze szlachty, pozyskawszy sobie szybko Batorego, stał się jego prawą ręką. 1576 podkanclerzy, 1578 kanclerz, kierował faktycznie większością spraw polit. Przy jego udziale doszło do zgody z Gdańskiem, on też jako gorący przyjaciel Brandenburgji poparł starania Jerzego Fryderyka ks. Ansbachu do kurateli nad chorym księciem pruskim Albrechtem (1577/8). Gorący zwolennik wojny z Moskwą odznaczył się w r. 1580 przez zdobycie Wieliża i Zawołocia, oraz przez wspólne z królem zdobycie Wielkich Łuków. Mianowany w r. 1581 hetmanem, w strasznych warunkach prowadził oblężenie Pskowa. Po wojnach moskiewskich przejął się gorąco planami tureckiemi Batorego, które zapragnął później za Zygmunta III. zrealizować. Na terenie wewnętrznym przyczynił się do ustanowienia trybunału (1578), nadewszystko jednak zdusił opozycję Zborowskich skierowaną przeciw sobie samemu i Batoremu. 1584 pochwyciwszy Samuela Zborowskiego, banitę, kazał go ściąć na zamku krak., 1585 przeprowadził banicję Krzysztofa Zborowskiego. 1583 pojął za żonę Gryzeldę Batorównę. W czasie III. elekcji atakowany ostro przez Zborowskich, zwalczał kandydaturę austrjacką, przechylając się wkońcu na stronę Zygmunta szwedz. Obroniwszy Kraków przed oblężeniem arcyks. Maksymiljana, przeprowadził koronację Zygmunta, poczem ścigając arcyksięcia, pobił go pod Byczyną (1588) i wziął go do niewoli. 1589 zawarł z cesarzem pokój w Bytomiu i Będzinie. W tymże roku rzucił na sejmie projekt sposobu elekcji, który miał naprawić złe strony elekcji viritim. W następnych latach przygotowywał wojnę z Turcją, musiał jej jednak zaniechać wskutek częściowej utraty wpływów wśród szlachty. Widząc konszachty stronnictwa habsburskiego i Zygmunta z Austrją prowadził w l. 1590—92 ostrą walkę z królem, której wynikiem był sejm inkwizycyjny (ob.). Nie mogąc przeprowadzić zamiarów podbicia Tatarów postanowił shołdować przynajmniej Mołdawję i Wołoszczyznę i w ten sposób przygotować walną rozprawę z Turcją. 1595 osadził na tronie mołdawskim Jeremiego Mohyłę i zmusił pod Cecorą armję turecko-tatarską do zawarcia pokoju. 1600 osadził na Wołoszczyźnie Symeona Mohyłę, pobiwszy hospodara Michała w bitwie pod Bukovu. W wojnie z Szwecją w Inflantach zdobył w r. 1601 Wolmar, 1602 Felin, Biały Kamień, ale wkrótce odstąpił dowództwo Chodkiewiczowi. Pod koniec życia występował ostro przeciw nowemu małżeństwu Zygmunta z Austrjaczką oraz przeciw jego polityce wewn., wypowiadając tuż przed śmiercią głośne wotum na sejmie 1605. — Olbrzymie są zasługi Z. na polu kultury i oświaty. Usiłował wprowadzić humanizm do Uniwersytetu Jagiell., wkładając obowiązek sprowadzenia obcych profesorów w pacta conventa Henrykowi Walezemu, później doradzał Batoremu założyć w Krakowie szkołę na wzór kollegjum francuskiego; wkońcu sam kreował w 1594 akademję w Zamościu. Znakomity mecenas, był opiekunem poetów i pisarzy (Kochanowski, Szymonowicz, Klonowicz, Heidenstein i i.), korespondował też z najwybitniejszemi osobistościami ówczesnej Europy. Mimo epoki kontrreformacyjnej był zawsze tolerantem, pragnąc jedności religji w Polsce tylko ze względów na płynące stąd korzyści polityczne. Z tego też powodu popierał unję brzeską. Polityk w wielkim stylu, tęgi wódz, znakomity humanista, mówca i mecenas, mimo swego uprzywilejowanego stanowiska w państwie pozostał Z. zawsze typem szlachcica polskiego XVI. w.

L i t. R. Heidenstein: Vita J. Zamoyscii. Nowodworski W.: J. Zamojski (1895), tegoż: Lata szkolne J. Z. (1901). Sobieski W.: Trybun ludu szlacheckiego (1905), tegoż: Żałobny hetman (1904) i i.

2. Andrzej, kanclerz w. kor., (1716—1792), został 1757 wojewodą inowrocławskim, jeden z głównych przywódców politycznych „Familji", na konwokacji 1764 sformułował rozległy program reform, który starał się następnie wcielić w czyn jako kanclerz w. kor. Na sejmie 1766 wystąpił z wnioskiem o częściowe ograniczenie liberum veto, po porwaniu senatorów przez Repnina złożył pieczęć. W 1776 na polecenie sejmu przystąpił do opracowania zbioru praw sądowych, który w 1780 został odrzucony przez szlachtę, jako zbyt korzystny dla chłopów. Z. był jednym z najwybitniejszych reformatorów stosunków włościańskich, w dobrach swych zniósł częściowo poddaństwo, zamienił pańszczyznę na czynsze, obdarzył chłopów samorządem, zakładał dla nich szkoły. Również w stosunkach do mieszczan okazywał niezwykłą życzliwość, był jednym z pionierów uprzemysłowienia kraju. Przejęty myślą gruntownej przebudowy społeczeństwa, skupił około siebie grono wybitnych współpracowników, wśród nich Chreptowicza, K. Szembeka, Wybickiego, Staszica. Nowsi badacze przypisują mu autorstwo dwóch niezwykle głębokich pism politycznych: „O poddanych polskich" (1788) i „Myśli polityczne dla Polski" (1789).

3. Andrzej, polityk pol., (1800—1874), jeden z siedmiu synów ordynata Stanisława, odbył studja inżynierskie w Szwajcarji i Anglji, której kulturą i urządzeniami społeczno-politycznemi przejął się na całe życie. Następnie pracował w administracji Królestwa Kongresowego i zasłużył się około rozbudowy dróg publicznych. W czasie powstania listopadowego objął misję dyplomatyczną do Wiednia, następnie osiadł w swych dobrach w Klemensowie i oddał się pracy społeczno-gospodarczej: oczynszował swych poddanych, wskazując przez to szlachcie sposób rozwiązania kwestji włościańskiej, zaprowadził wzorową gospodarkę, spraszał obywatelstwo co roku na pokazy i dyskusje, popierał wydawnictwo „Roczników Gospodarstwa Krajowego", pracował nad uprzemysłowieniem kraju i zorganizowaniem żeglugi parowej na Wiśle. Niezmiernie popularny wśród szlachty i zamożnego mieszczaństwa, stanął 1857 na czele Towarzystwa Rolniczego, do którego stworzenia walnie się przyczynił, rozszerzył krąg swych poczynań społecznych, natomiast od polityki trzymał się zdaleka; przeciwny zarówno ruchom rewolucyjnym, jak ugodzie z Rosją, wierzył, że Polska, wzmocniwszy się gospodarczo i kulturalnie w przyszłości „jak owoc dojrzały sama odpadnie z drzewa". Całkowita bierność nie pozwoliła mu odegrać w przełomowych wypadkach 1861—63 roli, do której predysponowały go ogromne wpływy w społeczeństwie, równocześnie zaś nie uchroniła od konfliktu z Rosją. Odwieziony pod eskortą do Petersburga, po rozmowie z carem musiał wyjechać zagranicę, gdzie spędził resztę życia. Pamiętnik z 1830—31 r. p. t. „Moje przeprawy" wydał Kraushar.

4. Władysław, brat Z. 3., generał pol., (1803—1868), służył w armji Królestwa Kongr., w chwili wybuchu powstania listopadowego, jako adjutant w. ks. Konstantego, osłaniając go własną osobą, odprowadził do obozu rosyjskiego. Po mężnym udziale w kampanji 1831 poszedł na emigrację, gdzie stał się najruchliwszym działaczem obozu arystokratycznego. Wywierając znaczny wpływ na swego wuja, Adama Czartoryskiego, objął niejako kierownictwo polityki zagranicznej Hotelu Lambert, rozwijał za sprawą polską niestrudzoną propagandę w całej Europie, zwłaszcza na gruncie angielskim. 1848—49 organizował oddziały polskie przy armji sardyńskiej i pośredniczył pomiędzy Węgrami a Słowianami i Rumunami, w 1855 zawarł z rządem angielskim układ w sprawie utworzenia dywizji polskiej przy armji tureckiej i objął jej dowództwo. Polityk wielkiej bystrości umysłu, ruchliwości i energji, znienawidzony był wśród demokratów z powodu konserwatywno-klerykalnych przekonań, zaś arbitralnością postępowania zraził sobie również ogół członków własnego obozu. Pamiętniki i korespondencja Z. ogłoszone zostały w sześciotomowym zbiorze p. t. „Generał Z." (1910—1930).

5. Władysław, syn Z. 4., (1853—1924), zapisał wszystkie swe dobra na rzecz Państwa Polskiego, tworząc „Fundarję Kórnicką" (ob. Kórnik). Jego żoną była J a d w i g a z Działyńskich Z. (ob.).

6. Maurycy, ordynat na Zamościu, działacz społ. i polit., ur. 1871, pracował początkowo w organizacjach rolniczych i oświatowych, od 1902 prezes Filharmonji Warszawskiej, od 1903 Tow. Rolniczego, wziął w latach późniejszych udział w życiu politycznem, jako poseł (od 1906) do dumy rosyjskiej. W czasie wojny światowej popierał i w dużej mierze subwencjonował prace Polskiego Komitetu Narodowego, którego był wiceprezesem 1917—19; 1919—24 poseł polski w Paryżu, 1922 brany był pod uwagę, jako kandydat na prezydenta państwa, 1924 minister spraw zagranicznych, ostatnio prezes Organizacyj Ziemiańskich.

7. August, rzeźbiarz pol., * 1893, studja artystyczne odbył w Niemczech, pracuje we Francji. Dzieła: rzeźby w drzewie, bronzie, granicie, porfirze i diorycie; wystawia je w salonach paryskich. Najważniejsze: „Portret infantki Isabelle de Bourbon" (Madryt), „Siedząca kobieta" (Warszawa), „Ich dwoje" (Paryż), „Leżąca kobieta" (Paryż) i portrety. Napisał szereg artykułów o formiźmie.

Zampieri Domenico, malarz włoski, ob. Domenichino.

Zamsz, zamszownictwo, ob. Skóra garbowana.

Zan Tomasz, pol. poeta, filomata i przyjaciel Mickiewicza, (1796—1855), od 1815 na wydziale fizyczno-matemat. uniw. wileń., w r. 1817 współzałożyciel filomatów, w r. 1820 zorganizował związek „promienistych", a z tych filaretów (ob. Filareci i Filomaci). Należał też do Tow. Szubrawców, do wileń. loży masońskiej i do tajnego Tow. Patrjotycznego. W l. 1824—37 na zesłaniu w Orenburgu (ob. „Z wygnania. Dziennik z l. 1824—1832", wyd. Marja Danajówna, 1929). „Triolety i wiersze miłosne" wyd. H. Mościcki (1922). Inne utwory w wyd. „Poezja Filomatów" (1922). — M. Gawalewicz: „Poeta promienisty" (1911).

T. Zan.

Zander Gustaw, lekarz szwedzki, (1835—1920), twórca systemu leczniczej gimnastyki mechanicznej. Por. Lecznicza gimnastyka.

Zandry, inaczej sandry (ob.).

Zanesville, miasto w stanie Ohio (Ameryka płn.), na wsch. od Columbus, nad żeglowną rz. Muskingum z 31.895 mieszk. i przemysłem.

Zangwill Israel, pisarz ang.-żydowski, (1864—1926), autor pełnych humoru opowiadań z ghetta: „Children of the Ghetto" (1892), „The King of Schnorrers" (1894), „Dreamers of the Ghetto" (1898), „Ghetto Tragedies" (1906).

Zaniedbanie, brak wymaganej staranności; w znaczeniu p r a w n e m zachowanie, powodujące niezamierzone naruszenie prawa, którego można było uniknąć przez przestrzeganie wymaganej w obrocie staranności. Por. C u l p a. — Przeciwieństwo: zły zamiar (dolus).

Zaniemyśl, miasto w pow. Środa (woj. poznańskie), nad j e z. Z a n i e m y ś l s k i e m, przy kolei: Z.—Środa, między tem miastem (12 km) i Śremem z 1291 mieszk. i handlem. Miastem jest Z. od 1742 (dawniej Niezamyśl).

Zanik w medyc., ob. Atrofja.

Zankle, starsza nazwa grecka Messyny.

Zankow, 1. Dragan, polityk bułg., (1827—1911), urzędnik turecki, od 1876 brał udział w akcji niepodległościowców bułgarskich, 1880 minister spraw zagran., 1883—84 premjer, 1886 brał udział w obaleniu króla Aleksandra, uwięziony, wyjechał po zwolnieniu do Konstantynopola 1886—94, gdzie prowadził akcję panslawistyczną.

2. Aleksandar, polityk bułg., ur. 1879, od 1918 prof. w Sofji, stworzył 1923, po upadku Stambolińskiego, nowy gabinet, w którym objął tekę ministra oświecenia; jako premjer zlikwidował wpływy partji chłopskiej; popierał skutecznie rozwój stosunków gospodarczych, prowadzących do odbudowy Bułgarji.

Zannichellia L. (z a m ę t n i c a), roślina wodna z rodziny Potamogetonaceae, o pędach częściowo płożących się, częściowo unoszących się we wodzie. Z. palustris L. występuje na całej ziemi w wodach stojących słodkich i słonych.

Zanokcica, roślina, ob. Asplenium.

Zanokcica (grec. paronychia), zapalenie i ropienie skóry w okolicy rowka paznokciowego. Por. też Zastrzał.

Zanonia L. (p o w i n d a), pnące się krzewy z rodziny Cucurbitaceae. Na wyspach Sundajskich rośnie Z. macrocarpa Bl. (Macrozanonia) o dużych, wielonasiennych owocach. Nasiona charakteryzują się doskonale wykształconemi skrzydełkami do latania.

Zanzibar (Unguja), wyspa u wsch. wybrzeży Afryki, ma razem z sąsiedniemi wysepkami 1.660 km^2 i 128.099 mieszk., w tem 10.000 Arabów z Maskatu, stanowiących warstwę uprzywilejowaną i 12.000 Hindusów. Główny zrąb bardzo różnorodnej ludności Z. tworzą murzyni (Suahelowie i i.). Z. leżący pod $5° 43'$ — $6° 28'$ szer. płd. jest wyspą koralową, o wilgotnym i gorącym klimacie (lipiec 24,7°, luty 28,2°, opadów rocznie ok. 2.000 mm). Główną rolę odgrywa rolnictwo (ryż, trzcina cukrowa), a zwłaszcza hodowla korzeni (goździki) i palm kokosowych. S u l t a n a t Z., pozostający pod protektoratem Anglji, obejmuje oprócz wysp Z. jeszcze Pembę i ma 2.642 km^2 i 216.790 mieszk. Krajem zarządza Rada Państwa pod prezydencją sułtana (od 1911: Seyyid Khalifa bin-Harub) i rezydenta angielskiego. M i a s t o Z., położone u zach. wybrzeża wyspy ma 38.700 mieszk. i znaczny handel morski (w 1927 r. 2,600.000 tonn rej.).

Z. obsadzony w X. w. przez Arabów, którzy uznawali od 1503 przejściowo zwierzchnictwo Portugalji, należał od 1784 do sułtana Maskatu, w l. 1832—56 stanowił główną część tego państwa, od którego Oman oddzielił się w 1856. Seyyid Said (sułtan 1806—56) zdobył wybrzeże wsch.-afrykańskie i przeniósł w 1832 do Z. swoją stolicę. W l. 1885—1905 wyzbyli się sułtani na rzecz Niemiec (1885—88), Anglji (1888—1890) i Włoch (1905) prawie wszystkich posiadłości na kontynencie i uznali w 1913 ścisły protektorat Anglji.

Zante, ob. Zakynthos.

Zantedeschia Spreng. (b i e l i k r a s a), zioła z rodziny Araceae o grubem kłączu, liście strzałkowate, kolba krótka, otoczona lejkowatą pochwą. Jako roślina doniczkowa hodowana płd.-afrykańska Z. aethiopica Spreng.

Zaoczny wyrok, wyrok wydany na wniosek powoda przeciw pozwanemu, jeżeli pozwany nie stawił się na posiedzenie. Sąd przyjmuje wówczas za prawdziwe oświadczenia faktyczne, przytoczone w pozwie, o ile nie są sprzeczne z dowodami, znajdującemi się w aktach sprawy. Przeciw w. z. pozwany może założyć sprzeciw w ciągu dwóch tygodni od dnia doręczenia wyroku.

Zaor Jan (Z a o r a, Z a o r o), budowniczy z Krakowa, twórca planu kościoła św. Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie, ukończonego kosztem Michała Paca w r. 1684.

Zaosie, wieś w pow. Nowogródek, wpobliżu jez. Kołdyczewskiego, z którego wypływa Szczara. Spędził tu 2 lata dzieciństwa Adam Mickiewicz.

Zapad, ob. Kollaps.

Zapadnaja Dwina, rosyjska nazwa Dźwiny bałtyckiej.

Zapadłość, dzień płatności zobowiązania.

Zapadnia, w teatrze ruchoma podłoga, która może być przy pomocy windy opuszczana poniżej poziomu sceny. Służy przy widowiskach

fantastycznych do wywoływania efektu znikania upiorów, djabłów i t. p.

Zapalenie (łac. inflammatio), miejscowa reakcja żywej substancji (komórki i tkanki), która powstaje na skutek wniknięcia do niej pewnych ciał szkodliwych, a ma na celu obronę ustroju przez zniszczenie i usunięcie tychże szkodliwości. Chodzi tu zatem o kombinację procesów chorobowych, która charakteryzuje się uszkodzeniem tkanki, wypociną płynną (p. niżej) lub komórkową i bujaniem tkanki (p. niżej). Wskutek podrażnienia następuje przy z. rozszerzenie naczyń krwionośnych, naczynia włosowate przepełnione są krwią, wskutek zaś wzmożonej przepuszczalności naczyń, surowica krwi przedostaje się z nich do tkanki (ekssudacja, wypocina). Jeśli wraz z surowicą przedostają się w większej ilości białe ciałka krwi, powstaje wysięk ropny (ropa), jeśli do wysięku przedostają się też ciałka krwi czerwone, mówi się o wypocinie krwawej. Gromadząca się w tkance wypocina powoduje jej obrzęk. Przez bujanie tkanki rozumie się tę część procesu zapalnego, która służy do uzupełnienia szkód powstałych w tkance. — Czas trwania z. jest różny i waha się od kilku godzin do szeregu miesięcy (z. przewlekłe, chroniczne). Z. może powstać wskutek różnych czynników, jak np. mechanicznych (uraz), cieplnych, świetlnych, elektrycznych, chemicznych i t. d. Najczęściej wywołują z. bakterje i ich jady (toksyny). W miejscu z. gromadzą się białe ciałka krwi (chemotaxis), które niszczą bakterje i ich jady. Leczenie zależy od przypadku i musi starać się przedewszystkiem usunąć przyczynę z. Gdzie gromadzi się ropa, tam należy naciąć, by ją usunąć. — O z. ważniejszych narządów ob. artykuły o chorobach tychże pod odpow. literami, np. Mózgu choroby, Serca choroby i t. d.

Zapalenie wyrostka robaczkowego, ob. Appendicitis.

Zapaliczka, roślina, ob. Ferula.

Zapalnik, przyrząd służący do zapalenia ładunków wybuchowych wewnątrz pocisków (ob. Pocisk). Rozróżnia się z. uderzeniowe, działające przy uderzeniu pocisku w cel i z. czasowe, umożliwiające wybuch w powietrzu na żądanej wysokości wzgl. odległości. Uderzeniowe działają albo na skutek siły uderzenia, przyczem iglica uderza w spłonkę, albo na zasadzie bezwładności spłonki, która bijąc w iglicę zapala detonator, powodując wybuch, normalnie lub z opóźnieniem. — Z. czasowe mają na obsadzie stożka spiralne rurki z masą zapalową (typ francuski) lub pierścienie wypełnione tą masą. Czas jej spalania reguluje się przez przerwanie rurki lub przesunięcie pierścienia przy skalowaniu na określonem miejscu z pomocą nastawnicy lub klucza. — Istnieją też z. podwójne (kombinowane).

Zapalności punkt, temperatura, w której następuje zapalenie się par (np. benzyny) lub ciał stałych.

Zapała Władysław, ksiądz ze zgromadzenia Zmartwychwstańców, ur. 1874, działał wśród polonji amerykańskiej, głównie w Chicago, jest generałem zgromadzenia w Rzymie.

Zapałczany trust (Svenska Tändsticks-Aktiebolaget), spółka akcyjna, z siedzibą w Sztokholmie, która — wraz z International Match Corporation w N. Jorku — zagarnęła, pod kierunkiem Ivara Kreugera (1880—1932), 70% światowej produkcji zapałek. W Polsce dzierżawi państwowy monopol zapałczany.

Zapałki, drewienka zakończone masą, zapalającą się przy potarciu. Pierwsze z., wynalezione w r. 1832, posiadały drewienka napojone na jednym końcu siarką i główki z mieszaniny żółtego fosforu i nadtlenku ołowiu, powleczone warstwą ochronną z gumy. Zapalały się przy potarciu o każdą szorstką powierzchnię. Obecnie używane z., t. zw. szwedzkie, sporządzone są z drewna osikowego, napojonego parafiną. Główki składają się z mieszaniny chloranu potasowego, chromianu potasowego, siarki, miałkiego szkła dla zwiększenia oporu tarcia i gumy jako lepiszcza. Zapalają się tylko przy potarciu o powierzchnię szorstką, sporządzoną z siarczku antymonu, czerwonego fosforu i kleju jako lepiszcza. W przeciwieństwie do pierwotnych z. fosforowych, nie są trujące.

Zapałowicz Hugo, pol. botanik i fizjograf, (1852—1917), studja prawnicze na Uniw. Jagiell., później chwile wolne od pracy zawodowej poświęcał studjom przyrodniczym. W l. 1888—90 odbył podróż po Argentynie i Patagonji. Najważniejsze prace fizjograficzne: „Roślinność Babiej Góry" (1880), „Roślinna szata gór pokucko-marmaroskich" (1890), „Zapiski florystyczne ze Wschodnich Karpat" (1896, 1897), „Ze strefy roślinności karpackiej" (1907—13) i i.

Zaparcie stolca, ob. Stolca zaparcie.

Zapaska, rodzaj fartuszka z wełniaku, rozmaitego typu, zastępującego w wielu wypadkach spódnicę; używają z. też, zwłaszcza na Mazowszu i w Wielkopolsce, jako narzutek w rodzaju peleryny.

Zapasowe konto, ob. Rezerwowe konto.

Zapasowy fundusz, ob. Rezerwowy fundusz.

Zapaśnictwo, sport siłowy, klasyfikowany według klas wagi. Rodowód z. wywodzi się od greckich zapasów (pankration, ob.), wchodzących w skład pięcioboju (pentatlonu; ob. Pięciobój). Por. Walka francuska.

Zapis, przysporzenie korzyści majątkowej osobie oznaczonej w rozporządzeniu ostatniej woli, nie stanowiące ustanowienia dziedzicem. Zapisobiorca jest jedynie wierzycielem dziedzica, od którego może się domagać wydania rzeczy zapisanej. Roszczenie o wydanie z. nabywa się z chwilą otwarcia spadku. Jeżeli masa spadkowa nie wystarcza na pokrycie długów spadkodawcy, dziedzic nie jest zobowiązany do zadośćuczynienia z.

Zaplemnienie, ob. Zapłodnienie.

Zapłodnienie (fecundatio), zjawisko stanowiące istotę rozrodu płciowego. Polega na połączeniu się komórki męskiej (plemnika) z żeńską (jajem). Plemniki, które po zaplemnieniu znalazły się w sąsiedztwie jaja, dążą czynnie do niego. W osłonkach jaja jest czasem otwór dla plemnika, zwany mikropyle. Czasem

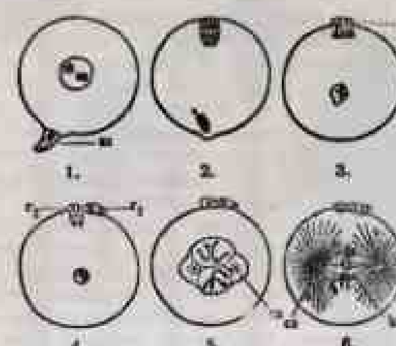

1. 2. 3. 4. 5. 6.

Dojrzewanie i zapłodnienie jaja glisty końskiej.
1. wniknięcie plemnika, 2—4. dojrzewanie, 5, 6. pierwszy podział jaja. r', r'' ciałka kierunkowe.

plazma jaja tworzy t. zw. wzgórek przyjęcia. Po wniknięciu plemnika jajo zwykle wytwarza błonę, uniemożliwiającą wniknięcie innym (monospermja). Wyjątkowo wnika kilka plemników (polispermja), we właściwem z. bierze jednak udział tylko jeden. U niektórych zwierząt plemnik wnika do jaja niedojrzałego, wyzwalając niejako proces dojrzewania. Jądro jaja zbliża się do brzegu. Następuje podział, w którym ilość chromatyny i chromosomów zostaje zredukowana do połowy. Dzieje się to przez wydzielenie t. zw. ciałek kierunkowych. Jądro jaja

Wycinek jaja minoga.
a. mikropyle, b. plemniki, c. kanalik w plazmie, d. jądro.

dojrzałego zbliża się do jądra plemnika i następuje ich zlanie się, a następnie podział jaja na dwie komórki (blastomery). Podczas z. zachodzi dokładne wymieszanie się substancji jądrowej jaja i plemnika. Plemnik prócz przenoszenia cech odgrywa rolę bodźca, wyzwalającego rozwój. Znamy wypadki, gdzie plemniki pobudzały do rozwoju nawet bezjądrowe fragmenty jaj (merogonja). Eksperymentalnie da się jajo pobudzić do rozwoju także innemi czynnikami (dzieworództwo sztuczne). Dzieworództwo (partenogeneza) jest zjawiskiem normalnem u wielu zwierząt, np. wrotków. U zwierząt, które znoszą jaja i nasienie do wody, łatwo wywołać zapłodnienie sztuczne (jeżowce, ryby). Por. też art. Komórka, Komórki podział.

U roślin niższych zapłodnienie odbywa się podobnie jak u zwierząt (plemnik ruchomy). U roślin kwiatowych komórka jajowa znajduje się w specjalnym aparacie, zwanym woreczkiem zalążkowym. Ziarno pyłku wyrasta w plazmatyczną wypustkę (łagiewkę), w której są 2 jądra odpowiadające plemnikom. Jedno jądro zapładnia jajo, drugie zlewa się z jądrem bielmowem, dając późniejsze bielmo, tkankę odżywczą dla zarodka. Jest to z. podwójne. Wyjątkowo u rodzaju Ginkgo z nagozalążkowych występują ruchome, orzęsione plemniki.

Zapłodnienie podwójne u roślin okrytozalążkowych polega na zlaniu się jednego jądra łagiewki pyłkowej z jądrem bielmowem, a drugiego z jajem. Z zapłodnionego jądra bielmowego tworzy się bielmo, z zapłodnionego jaja zarodek.

Zapłon, ob. Spalinowe silniki.

Zapłonowa świeca, ob. Samochód i Spalinowe silniki.

G. Zapolska.

Zapolska Gabrjela (inny pseud. Józef Maskoff), właśc. G. z Korwin-Piotrowskich, 1° Śnieżko, 2° Janowska, pol. dramatopisarka, powieściopisarka i aktorka, (1860—1921), od 1880 występowała na scenach polskich, w l. 1890—95 u Antoine'a w Paryżu. Najwybitniejsza przedstawicielka naturalizmu w literaturze polskiej (por. charakterystykę w t. 13, str. 231). Pierwsze utwory powieściowe druk. w r. 1883. Oddzielnie: „Akwarele" (1885, nowe wyd. p. t. „Jeden dzień z życia róży", 1923, i „Małaszka", 1922), „Kaśka Karjatyda" (1888, II. wyd. 1910, nowe wyd. 1922), „One. Akwarele, szkice i obrazki" (1890, nowe wyd. 1923), „Fantazje i drobnostki" (1891; nowe wyd. p. t. „Znak zapytania", „Krzyż Pański" i „I tacy bywają...", 1922—23), „Szmat życia" (1892, II. wyd. 1912, nowe wyd. 1922), „We krwi" (1893, II. wyd. 1913, nowe wyd. 1923), „Menażerja ludzka" (1893, II. wyd. 1907, nowe wyd. 1922), „Przedpiekle" (1895, II. wyd. 1903, nowe wyd. 1919), „Janka" (1895, II. wyd. 1911, nowe wyd. 1921), „Wodzirej" (1896, II. wyd. 1908, III. wyd. 1914, nowe wyd. 1922), „Fin-de-siècle'istka" (1897, II. wyd. 1904, nowe wyd. 1922), „Antysemitnik" (pierwodruk w „Życiu" krakow. 1897—98, oddz. 1898, nowe wyd. 1921), „Zaszumi las" (1899, II. wyd. 1905, nowe wyd. 1922), „Z pamiętników młodej mężatki" (1900, nowe wyd. 1921), „Szaleństwo" (pis. 1900, wyd. oddz. 1910, nowe wyd. 1921), „Jak tęcza" (1903, nowe wyd. 1921), „A gdy w głąb duszy wnikniemy" (1904, nowe wyd. 1922), „Modlitwa Pańska" (1904, II. wyd. 1913, nowe wyd. 1922), „Pan policmajster Tagiejew" (1905, nowe wyd. 1922), „Sezonowa miłość" (1905, II. wyd. 1909, III. wyd. 1914, nowe wyd. 1921, przekład niem. 1915), „Córka Tuśki" (1907, nowe wyd. 1920), „Rajski ptak" (1907, nowe wyd. 1919), „Pani Dulska przed sądem" (1908, nowe wyd. 1923), „Śmierć Felicjana Dulskiego" (1911, nowe wyd. 1922), „O czem się nie mówi" (1909, II. wyd.

1912, nowe wyd. 1922), „Kobieta bez skazy" (1913), „O czem się nawet myśleć nie chce" (1914, nowe wyd. 1923, przekł. niem. 1917), „Frania Poranek. Jej dalsze losy" (1922, nieskończ.), „Staśka" (1922, nowele); z b i o r y f e l j e t o n ó w: „Przez moje okno", „W zamyśleniu" i „Nieśmiertelniki" (1922—23); recenzje teatralne: „I Sfinks przemówi..." (1923); u t w o r y d r a m a t y c z n e: „Małaszka" (1887), „Żabusia" (1896), „Kaśka Karjatyda", „Małka Szwarcenkopf" (1897), „Tamten" (1898), „Jojne Firułkes" (1899), „W Dąbrowie Górniczej", „Dziewiczy wieczór" (1900), „Sybir", „Życie na żart" (1902), „Mężczyzna (Ahaswer)" (1904), „Tresowane dusze", „Nieporozumienie" (1905), „Car jedzie", „Carewicz", „Jesiennym wieczorem", „Moralność Pani Dulskiej" (1907, arcydzieło autorki), „Skiz" (1909), „Ich czworo" (1912), „Panna Maliczewska" (1912), „Asystent", „Kobieta bez skazy", „Nerwowa awantura", „Parjasy". Wydanie zbior. utworów dramat.: 1903, 8 t.; 1910, 4 t.; 1923—25, 7 t. (nieskończ.). — O Z. studja I. Krzywickiej w „Wiadom. Literackich" 1932; recenzje Boya-Żeleńskiego we „Flircie z Melpomeną" i i.

Zapolya, ród węgierski, pochodzenia słowiańskiego (Zapolscy), który wyrósł w 2. pol. XV. w. Twórcą potęgi rodu był:

1. Stefan, wojewoda siedmiogr., um. 1499, zwolennik Macieja Korwina, oddał mu wiele usług, zwalczając 1473—74 pretendentów do tronu węg., w osobach Władysława Czeskiego i św. Kazimierza Jagiell. Za usługi oddane przez Z. w wojnie z ces. Fryderykiem 1479—85 mianował go Maciej namiestnikiem Austrji. Po śmierci Macieja szczery zwolennik Jagiellonów, przyczynił się głównie do wyboru Władysława II. Jag. na króla węg.

2. Barbara, córka Stefana, ob. Barbara 1.

3. Jan, syn Stefana, wojewoda siedmiogr., król węg., (1487—1540), stanął na czele partji narodowej, szukał poparcia w Polsce. Od 1511 wojewoda siedmiogrodzki, 1514 stłumił powstanie chłopskie Jerzego Doży. Po śmierci Ludwika 1526 obrany królem węgierskim, szukał pomocy przeciw Habsburgom w Polsce, a następnie w Turcji, od 1529 wasal turecki, prowadził o koronę z Ferdynandem I. Austrjackim zaciętą walkę, której koniec położyło pośrednictwo Zygmunta I, dzięki któremu zawarto pokój 1538 w W. Waradynie: Ferdynand I. miał otrzymać Węgry po śmierci Z. 1539 poślubił Z. I z a b e l l ę J a g i e l l o n k ę (um. 1559), córkę Zygmunta I.

4. Jan Zygmunt, syn poprz. i Izabelli, (1540—1571). Gdy partja narodowa antyhabsburska obwołała niemowlę królem węgierskim, Izabella zażądała pomocy od ojca, lecz ten zajął chwiejne stanowisko. Gdy Ferdynand I. Austr. oblegał Budę, chcąc wymusić wypełnienie warunków pokoju 1538 (ob. wyżej), armja turecka zajęła Budę i środkowe Węgry, a sułtan przyznał młodemu Z. Siedmiogród i kraj na wschód od Cisy. Objął rządy (1559—65) dopiero po śmierci swej matki, która władała w jego imieniu.

Zapominanie, ob. Pamięć. Pamięci zaburzenia. Przypominanie.

Zapora, budowla, zamykająca ujście doliny, której dnem płynie rzeka, mająca na celu zamienienie doliny w sztuczne jezioro, którego wody zużytkowuje się do zasilania rzek spławnych w okresie posuchy, do sztucznego nawodniania pól i łąk i do wytwarzania energji elektrycznej przy pomocy silników wodnych. Do budowy z. nadają się doliny typu wąwozów o wąskiem ujściu. Z. stanowi potężna grobla ziemna, na kilkadziesiąt metrów wysoka i na kilkaset metrów szeroka u podstawy, zaopatrzona w śluzy i przepusty. Na szczycie grobli założona jest zazwyczaj droga komunikacyjna. O ile podłoże terenu stanowi bita skała, można budować z. betonową, nie wymagającą tak szerokiej podstawy. Największe budowle tego rodzaju wykonuje się w Ameryce Płn., gdzie w wielu miejscach istnieją wyjątkowo sprzyjające warunki terenowe. Były one zresztą znane już w starożytności, przykładem sztuczne jezioro Moeris w Egipcie. — Por. Zapory.

Zaporoże, obszary nad dolnym Dnieprem, poniżej p o r o h ó w (progów) tej rzeki, a właściwie wysepki na Dnieprze (Sicz). Od XV. w. gromadziły się tu różne awanturnicze elementy, z których z biegiem czasu powstali Kozacy Zaporoscy, istnieniu zaś ich położyło kres zburzenie Siczy w 1775 przez wojsko rosyjskie. Z biegiem czasu całe Z. w szerszem tego słowa znaczeniu, t. zw. D z i k i e P o l a, zostało skolonizowane. Po 1920 istniała przejściowo gubernja zaporoska.

Zaporożsk, nowa nazwa miasta Aleksandrowska nad Dnieprem.

Zapory, na wojnie przeszkody uniemożliwiające komunikację, powstałe przez zniszczenia lub sztucznie wzniesione. W wojnie morskiej zagrody minowe, a także blokada. — W t e c h n i c e ob. Zapora.

Zapotekowie, staromeksykański cywilizowany lud z Oaxaca, tworzący jedną grupę językową z Mikstekami; zajmują się rolnictwem. O ich kulturze i bogactwie świadczą ruiny budowli kamiennych; dziś jeszcze liczą ok. 265.000 głów. Por. Meksykanie.

Zapowiedzi, poprzedzające zawarcie małżeństwa ogłoszenie publiczne, przez które właściwy urząd kościelny wzgl. stanu cywilnego wzywają tych wszystkich, którym znana jest jakaś przeszkoda prawna, nie dopuszczająca do zawarcia związku małżeńskiego między danemi osobami, aby ją w pewnym terminie zgłosili. Wdług przepisów kośc. katol. i ewang. mają być z. ogłaszane przez trzy po sobie następujące niedziele w czasie nabożeństwa.

Zaprawy, roztwory pewnych związków chemicznych, które pośredniczą w trwałem zespoleniu się dwóch materjałów nie wiążących się ze sobą bezpośrednio. Z. f a r b i a r s k i e, zwane też b a j c a m i, ob. Farbiarstwo. Zaprawy b u d o w l a n e ob. Murarskie zaprawy.

Zapusty, okres zabaw i maskarad między Trzema Królami a Wielkim Postem; uroczystości znane od średniowiecza, zawierają wątki pierwotnych wierzeń religijnych. Ob. Karnawał.

Zapylanie, przeniesienie pyłku na znamię kwiatu w celu zapłodnienia. Kwiaty zapylane przez wiatr noszą nazwę anemofilnych; są one często pozbawione okwiatu lub też o okwiecie

1. Zbroja Maksymiljana I. z przywiązaną na piersiach tarczą z ok. 1495. — 2. Napierśnik ozdobny Filipa III. hiszp. z końca XVI. w. — 3. Napierśnik wojownika rzymskiego. — 4. i 5. Hełmy greckie. — 6. Kapelusz z żelaza. — 7. i 8. Hełmy rzymskie. — 9. Hełm gladjatora rzymskiego. — 10. Germański hełm z bronzu. — 11. Hełm kurdiński. — 12. Hełm normański. — 13. Rodzaj hełmu z XIII. w. — 14. Rodzaj hełmu z XV. w. (niem. Salade). — 15. Hełm ozdobny z XVI. w. — 16. Bitwa pod Askalonem 1099. — 17. Topór bojowy piechura z początków XVI. w. — 18 i 19. Buzdygany wojenne gockie z XV. w. — 20. Buzdygan węgierski z XVI. w. — 21. Miecz bojowy z końca XV. w., używany przez konnicę. — 22. Topór bojowy konnicy z XV. w. (czekan). — 23. Włócznia. — 24. Halabarda.

1. Zegarek ośmiokątny, złocony z emalją (Augsburg, ok. 1600).

2. Zegarek okrągły (Niemcy, ok. 1550).

3. Zegarek owalny, oprawny w kryształ (Niemcy, XVII. w.).

4. Zegarek w kształcie krzyża, oprawny w kryształ (Niemcy, XVII. w.).

5. Zegarek kształtu jajowatego (Niemcy, ok. 1550).

6. Zegarek z emalją na gilszowanem tle (Paryż, ok. 1790).

7. Zegarek oprawny w kryształ (Montpellier, pocz. XVII. w.).

8. Zegarek z emalją malarską (Londyn, ok. 1700).

9. Zegarek z emalją malarską (Paryż, ok. 1750).

10. Zegarek z ażurową mosiężną kopertą (Niemcy, XVII. w.).

11. Zegarek ze złotą kopertą trybowaną (ok. 1750).

12. Zegarek z ruchomemi, w złocie trybowanemi figurkami (ok. 1800).

13. Zegarek z cieniowanego złota, wysadzany drogiemi kamieniami (pocz. XIX. w.).

14. Zegarek z emalją i drogiemi kamieniami (pocz. XIX. w.).

niepozornym, pyłek suchy, łatwo sypiący się (jak u drzew kotkowych). Trawy przystosowały się do zapylenia wiatrem dzięki ruchomym główkom pręcikowym i pierzastemu znamieniu. Najczęściej z. dokonują owady (kwiaty entomofilne). Owadopylne kwiaty odznaczają się barwnym okwiatem, obecnością miodników, wydzielaniem woni i t. d. Kwiaty zapylane przez ćmy mają barwę białą lub żółtą i wydają w nocy silną woń. Kwiaty zapylane przez muchówki wydają woń padliny. W kwiatach, w których występują miodniki, na płatkach korony znajdują się zwykle kontrastowe kreski, t. zw. wskaźniki, wskazujące jakgdyby owadom drogę do miodników. Także i drobne ptaki mogą zapylać kwiaty, np. kolibry w płd. Ameryce. — U wielu roślin samozapylenie nie prowadzi do wytworzenia nasion. Często istnieją tu urządzenia ułatwiające zapylanie na krzyż. Należy tu np. protandrja (ob.).

S z t u c z n e z. stosuje się w ogrodnictwie przy braku odpowiednich owadów, oraz w świadomie przeprowadzonych krzyżówkach. Pyłek przenosi się zwykle z jednego kwiatu na drugi zapomocą pędzelka, uprzednio wyciąwszy skrupulatnie pręciki z zapylanego kwiatu. Tak zapylony kwiat chroni się przed obcym pyłkiem zapomocą specjalnie skonstruowanych tutek z papieru lub gazy.

Zara (słow. Zadar), stolica prowincji włoskiej, tworzącej enklawę w Dalmacji (110 km² z 18.700 mieszk.), przedtem Dalmacji, położona na wąskim półwyspie nad C a n a l e d i Z., zabudowana na sposób wenecki, ma 13.960 mieszk., wiele zabytkowych budowli z romańską katedrą z XIII. w. i kościołem San Simeone (XIV—XVII. w.) z grobowcem św. Symeona na czele, muzeum, fabr. likierów i port.

Z. była w starożytności (Jader) stolicą Liburnów, należała później do Bizancjum i Wenecji, w 1105—1202 do Węgier, później stanowiła przedmiot sporu między Węgrami a Wenecją, do której przeszła ostatecznie w 1409. W 1118 pobił tu Stefan II. Wenecjan.

Zaragoza, ob. Saragossa.

Zarajsk (Surajsk), miasto okręg. w gub. Rjazań (Rosja), nad rz. Osietr (do Oki) z 11.726 mieszk., muzeum oraz fabr. obuwia i wyrobów tekstylnych.

Zaranie Śląskie, śląskie czasopismo regjonalne, poświęcone kulturze, literaturze i sztuce, wydawane w Cieszynie.

Zarańsk, od 1928 stolica okręgu Mordwińskiego w obwodzie Średniej Wołgi (Rosja), nad rz. Zaranką, przy kolei: Penza—Niżny Nowogród z 13.224 mieszk. i fabr. tytoniu.

Zarański Stanisław, zasłużony pedagog pol., † 1880, wydał m. i. „Wykład zasad ekonomji społecznej zastosowany do potrzeb wychowania narodowego" (1873), „Żywioł ekonomiczny w wychowaniu publicznem" (1888), „Pierwiastki dziejów ojczystych w ich organicznym rozwoju (do r. 1548)" (1886), „Nowy organ dydaktyki według metody Bakona" (1882).

Zarasai, ob. Jeziorosy.

Zarathushtra (neoperskie Z a r d u s h t, Zerdusht; greck. Z o r o a s t r e s, grecko-łac. Z o r o a s t e r), twórca religji Persów; pochodził z zach. Iranu. Według źródeł Parsów (ob.) żył z pocz. VI. w. prz. Chr., według nowszych badań prawdopodobnie w poł. tego wieku. Walczył z przeciwnikami (Kavi i Karapan), aż udało mu się pozyskać króla Medów Wisztaspę, być może ojca Darjusza I. (ob. Hystaspes). Literatura w języku pehlewi opatrzyła życie Z. rysami mistycznemi. Do swej misji proroczej, do której go bóg Ahuramazda powołał siedmioma wizjami, przygotowywał się Z. do 30. r. życia. W Gathas (ob. Avesta) jest nawskroś człowiekiem. Nauka jego została po jego śmierci przez kapłanów, czyli magów, rozbudowana, przepojona wierzeniami ludowemi i spisana. Występuje ona przeciw zabobonom, czarom, zaklęciom; uznaje pierwiastek dobry („Światło") i zły („Ciemność"); zmierza jednak do monoteizmu: panem dobrego jest Ahuramazda (Ormuzd; ob.), zwalcza go Aryman (ob. Ahryman). — Część wyznawców z o r o a s t r y z m u, prześladowana przez Arabów, wywędrowała w VII—VIII. w. do Indyj.

Zaratustra, ob. Zarathushtra.

Zaraza, ob. Epidemja i Zakaźne choroby.

Zaraza, roślina, ob. Orobanche.

Zarazowate, ob. Orobanchaceae.

Zarazy zwierząt domowych, ob. Zwierząt dom. choroby.

Zaremba, 1. Karol, architekt pol., (1846—1897), studja w Krakowie i Berlinie, współpracował z Orthem przy budowie zamku Zbirów w Czechach i i., 1875 osiedlił się w Krakowie, gdzie, prócz licznych domów, wybudował gmachy Tow. Dobroczynności i Kasy Oszczędności, Szpital św. Łazarza i i. W Starem Mieście wybudował kościół, w Łagiewnikach Zakład Matki Boskiej Miłosierdzia.

2. Stanisław, matematyk pols., ur. 1863, od 1900 prof. Uniw. Jagiell. w Krakowie. Dzieła: „Arytmetyka teoretyczna" (1912), „Wstęp do analizy" (4 t., 1914 nn.), „Rachunek różniczkowy". Ogłosił też wiele rozpraw głównie z teorji równań różniczkowych, cząstkowych i fizyki matematycznej.

Zarembina-Szelburg Ewa, ob. Szelburg Ewa.

Zarembski Marjan, malarz pol., (1860—1918), uczeń Gersona i Brandta, malarz rodzajowy. Główne dzieła: „W stajni", „Przy warsztacie", „Zamawianie czarów", „Lunatyczka", „Po deszczu", „Z pola" i i.

Zarębski Juljusz, pol. pianista i kompozytor, (1854—1885), uczeń Fr. Liszta w Rzymie, był jako następca Brassina nauczycielem gry fortep. w konserwatorjum w Brukseli. Kompozycje fortepianowe Z. są syntezą stylu Liszta i Chopina; harmonicznie ciekawe, posługują się nieraz skalą całotonową i zwiastują styl impresjonistów francuskich. Do najcelniejszych należą: Polonez Fis, walce, minjatury liryczne i kwintet fortep. op. 34.

Zaręczyny, przyrzeczenie zawarcia małżeństwa wzajemnie dokonane przez dwie osoby różnej płci. Z. nie rodzą obowiązku zawarcia małżeństwa, jedynie niewinna strona może według niektórych ustawodawstw żądać wynagrodzenia rzeczywistej szkody, jeżeli druga strona bez uzasadnionej przyczyny odstąpiła od zamiaru wejścia w związek małżeński.

Zarękawie, część zbroi, chroniąca rękę od łokcia do dłoni.

Zaria (Soso, Zegzeg), jedna z 13 prowincyj w płn. Nigerji z 403.339 mieszk., ongiś państewko dannicze Fulbów.

Zarlino Giuseppe, włoski kompozytor, przedstawiciel szkoły weneckiej i najwybitniejszy teoretyk, (1517—1590), uczeń Adriana Willaerta, kapelmistrz kościoła św. Marka. Pierwszy rozwinął zasady podwójnego kontrapunktu i uzasadnił teorję harmonji konsonansowej. Z pism teoret. najważniejsze: „Istituzioni harmoniche" (1558) i „Dimostrazioni harmoniche" (1571).

Zarodek, ob. Embrjon.

Zarodkowe listki, ob. Rozwój w przyrodzie.

Zarodkowej plazmy teorja (postawiona przez Weismanna w r. 1885), tłumaczy dziedziczenie zapomocą *determinantów*, składających się na plazmę zarodkową. Są one przenosicielami cech. Ciągłość plazmy zarodkowej w ciągu szeregu generacyj tłumaczy tem, że przechodzi ona niezmieniona do komórek rozrodczych potomstwa.

Zarodnia (sporangium), ob. Paprocie.

Zarodniki, ob. Spory.

Zaródź, pols. nazwa protoplazmy (ob.).

Zarudzki Iwan, ataman kozacki, um. 1614, syn mieszczanina z Tarnopola, dzięki swej odwadze doszedł do godności atamana u dońskich kozaków. Po wymarciu dynastji Rurykowiczów w Moskwie rzucił Z. zorganizowaną siłę kozacką na stronę Dymitrów Samozwańców. Po ich zamordowaniu popierał sprawę Marji Mniszchówny i jej syna, lecz pokonany przez cara Michała, wbity został na pal. Z. miał być mężem Marji Mniszchówny, występował po 1610 jako opiekun prawowitego cara, syna Marji.

Zaruski Marjusz, pisarz pol., * 1867, studjował w Rosji, służył w ros. flocie handl., potem kształcił się w krakowskiej Akademji Sztuk Pięknych, był jednym z organizatorów polskiego taternictwa. W wojnie światowej w Legjonach, po wojnie mianowany generałem, wreszcie starostą morskim. Wydał przekład „Poezyj" Nadsona (1897), „Tatrzańskie Ochotnicze Pogotowie Ratunkowe..." (1922), „Na bezdrożach tatrzańskich. Wrażenia, opisy i wycieczki" (1923), „Współczesna żegluga morska. Doki, budowa okrętów żaglowych i parowych, przybory żeglarskie" (1904), „Współczesna żegluga morska oraz słownik żeglarski" (1920), „Na morzach dalekich" (1921) i i.

Zarycz Jan, pseudonim Napoleona Hirszbanda (Cezarego Jellenty), ob.

Zarząd lasów, obejmuje całokształt czynności technicznych i administracyjnych wykonywanych przez właściciela lub organy kierownicze. Jednostkę gospodarczą obszaru leśnego stanowi leśnictwo (średnio 2500—4000 ha), prowadzone przez leśnika (zarządzający, nadleśny). Leśnictwo dzieli się na obchody (śr. 200—500 ha), zawiadywane przez gajowych (leśnych, borowych, strzelców, strażników, podstrażników). We wielkich leśnictwach istnieje pomocnik t. zw. objazdowy (na Litwie „łowczy"), zawiadujący kilku obchodami. Ogólną kontrolę zarządu lasem pełnią lustratorzy wzgl. inspektorzy leśni. — System gospodarki leśnej, a tem samem organizacja i podział terytorjalnych leśnictw zależy od 1. topografji i warunków klimat. danego obszaru, 2. stosunków ekonom. i socjalnych, 3. rodzaju drzewa produkowanego, 4. możliwości przetwórczych (przemysł drzewny), 5. charakteru prawnego osoby właściciela (lasy prywatne, państwowe, komunalne) i t. p.

Zarządzenie, akt władzy wydany w odniesieniu do poszczególnego wypadku, w przeciwstawieniu do *rozporządzenia* zawierającego ogólny przepis. Zarządzeniem jest np. nadanie koncesji.

Zarzecki Lucjan, pedagog pol., (1873—1925), nauczyciel i dyrektor gimn., w l. 1916—18 członek Zarządu Pol. Macierzy Szkolnej, od r. 1919 szef sekcji minist., prof. pedagogiki w Państw. Instytucie Pedagog., od r. 1907 redaktor „Przeglądu Pedagog.", „Szkoły Polskiej", „Spraw szkolnych", „Wychowania w domu i szkole". Główne dzieło: „Wychowanie narodowe" (II. wyd. 1929, studja i szkice).

Zarzycki, 1. Aleksander, kompozytor pol., (1834—1895), pisał kompozycje fortepianowe, m. in. koncert fortepianowy, pieśni i suitę orkiestralną.

2. Andrzej, malarz pol., (1877—1921), kształcił się w krak. Akademji i w Monachjum. Malował sceny sportowe, ilustrował książki i czasopisma, projektował okładki do książek, był też pejzażystą i malarzem rodzajowym.

Zarzewie, czasopismo wydawane we Lwowie od r. 1910, organ polskiej młodzieży niepodległościowej.

Zasada (łac. principium), pierwsza podstawa jakiejś rzeczy, z której to podstawy wyprowadza się coś innego lub którą się coś innego określa. Z. *realne* albo z. bytu i stawania się (principia essendi et fiendi) oznaczają pierwszą podstawę wszystkiego, co istnieje i dzieje się. Z. *teorjopoznawcze* (p. cognoscendi) oznaczają podstawę prawa naszego myślenia i poznawania. Z. *teoretyczne* odnoszą się do naszego poznania, *praktyczne* stanowią normy naszego postępowania. — *We fizyce* z. jest podstawowem prawem, regułą (np. z. zachowania energji). — *W logice* z. nazywamy podstawowe prawa logiczne (np. z. tożsamości, sprzeczności, wyłączonego środka). — *W matematyce*: a. zasada potęgi = liczba potęgowa, b. zasada jednomianu = czynnik ogólny, c. zasada logarytmu = liczba, która podniesiona do potęgi równej logarytmowi, da na wynik liczbę logarytmowaną. — *W chemji* por. Zasady.

Zasada Archimedesa, ob. Archimedesa zasada.

Zasada zachowania energji, ob. Termodynamika.

Zasadniczy ton, najgłębszy czyli podstawowy ton, na którym zbudowany jest akord, np. w trójdźwięku c-e-g, z. t. jest c.

Zasady, związki chemiczne, odszczepiające w roztworze wodnym jon wodorotlenowy OH', t. zn. wykazujące zależnie od mocy silniejszą lub słabszą reakcję alkaliczną (niebieszczenie czerwonego papierka lakmusowego). Z kwasami łączą się na sole, silniejsze działają żrąco, posiadają charakterystyczny smak ługowaty. Do z. nieorganicznych należy cały szereg wodorotlenków metali, przedewszystkiem zaś metali alkalicznych i ziem alkalicznych. Z pośród organicznych największą grupę stanowią zaliczane do pochodnych amonjaku. Rozróżniamy tutaj *aminy* pierwszego, drugiego, trzeciego stopnia, dwuaminy, trójaminy i t. d. Do z. organicznych należy cały szereg *alkaloidów*, wchodzących w skład organizmów roślinnych.

Zasadzka, w strategji: zaskoczenie przeciwnika przez nagłe uderzenie ukrytych oddziałów; z wyzyskaniem właściwości terenowych stosowana w małej wojnie (ob.).

Zasiedzenie, nabycie własności przez posiadanie w dobrej wierze. Następca prawny może do okresu, w którym rzecz posiada, doliczyć czas posiadania swego prawnego poprzednika. Z. *tabularnem* nazywa się nabycie własności nieruchomości przez fakt utrzymywania się przez długi okres czasu wpisu hipotecznego na rzecz dokonującego zasiedzenia.

Zasieki, ob. Przeszkody.

Zaskórna woda, ob. Woda gruntowa.

Zaskórniki, ob. Wągry.

Zaskrońce (wężowate, Colubridae), rodzina węży. Dzieli się na: 1) Gładkozębne (Aglypha) z wszystkiemi w. niejadowitemi, 2) Rowkozębne (Opisthoglypha) i 3) Jadowite (Proteroglypha). Do Aglypha należy ok. 1000 gat. z całej ziemi. *Zaskroniec żabiarz* (Tropidonotus natrix L.) 1,6 m dł., szaroniebieski, drobno łuskowany, na brzuchu czarny, ma na głowie 2 półksiężycowate plamy żółte. Żyje w Europie, Azji i Afr. płn. nad wodami. Bezbronny, żywi się żabami, rybami i t. d. Składa do 35 białych jaj. Leni się co pewien czas. *Miedzianka* (Coronella austriaca Laur.) do 1 m dł., gładka, brunatna, czasem podobna do żmiji, żyje w Europie środk. i płd., często w górach. Żywi się jaszczurkami, myszami i t. p. *Wąż eskulapa* (Coluber longossimus Laur.) do 1,5 m dł., brunatno płowy, spodem biały. Zapada w sen zimowy, pojawia się w czerwcu, lubi stare mury, żywi się myszami. U starożytnych Rzymian był poświęcony Eskulapowi i hodowany przy świętych źródłach.

Zasław (do 1910 Izjasław), miasto w okręgu Szepetówka na Ukrainie, nad rz. Horyniem, przy kolei: Szepetówka—Lachowce z 10.401 mieszk. i odlewniami żelaza. Stary ten gród wołyński był w 1448—1673 siedzibą rodową ks. Zasławskich, z początkiem zaś XVIII. w. przeszedł do Sanguszków.

Zasławski Dominik, magnat pol., um. 1656, dzięki związkom rodzinnym odziedziczył olbrzymią fortunę: po Ostrogskich ich ordynację Ostróg i Zasław, po Tarnowskich — Tarnów. Z. znając stosunki na Ukrainie dążył do stworzenia odpowiedniej siły zbrojnej na kresach, a na ten cel ofiarował nawet Konstantynów. Od 1645 wojewoda sandomierski, po wybuchu buntu Chmielnickiego 1648 jeden z regimentarzy, mimo, że zupełnie nie znał się na sztuce wojennej. Pogardliwie zwany przez kozaków „pierzyną", wykazał obok innych niedołęstwo, które sprowadziło klęskę piławiecką; od 1649 wojewoda krakowski, od 1655 starosta przemyski. Z. surowo oceniony przez współczesnych za Piławce, brał w latach późniejszych chwalebny udział w wszystkich bitwach z kozakami, zaś przez odpowiednie zaopatrzenie 1655 twierdzy przemyskiej oddał Janowi Kazimierzowi niezaprzeczoną usługę.

Zasłony dymowe, wytwarzane z chemicznych połączeń w t. zw. świecach dymowych, służą do osłonięcia poruszeń walczących oddziałów, często jako t. zw. *sztuczne mgły*. Wypuszczane ze specjalnych aparatów dymotwórczych, używane do osłonięcia ważnych objektów przed atakami lotniczemi. Stosowane też na morzu.

Zasługa (w teologji), ob. Meritum.

Zasługi odznaki, ob. Ordery, oraz art. Ordery i medale (z tabl.) w t. 13. str. 66 nn.

Zastaw, rzecz obciążona prawem zastawu. *Prawo zastawu*, rzeczowe prawo na cudzej ruchomości, na mocy którego uprawniony może zaspokoić swą wierzytelność z rzeczy p. z. obciążonej. Z. wymaga zawsze oddania ruchomości obciążonej w posiadanie wierzyciela zastawnego. Oddaniu rzeczy w z. towarzyszyć musi *umowa o z.*, w której strony umawiające się oświadczają swą zgodną wolę ustanowienia prawa z. — Z. na wierzytelnościach dokonywuje się przez zawiadomienie dłużnika trzeciego o ustanowieniu prawa z. na jego zobowiązaniu. *Ustawowem prawem* z. nazywamy p. z. przysługujące wprost z mocy ustawy, bez szczególnej umowy np. właścicielowi domu zajezdnego na rzeczach podróżnego, wynajmującemu na rzeczach lokatora i t. p.

Zastawki (łac. valvulae), błoniaste twory znajdujące się w sercu i w żyłach, które funkcjonują jak wentyle; służą do tego, by przepływająca krew poruszała się tylko w jednym kierunku. Por. też Valvula.

Zastawniczy zakład, przedsiębiorstwo bankowe, uprawnione do udzielania pożyczek pod zastaw ruchomości i przyjmowania ruchomości w przechowanie. Zakłady te za osobnem zezwoleniem Ministra Skarbu mogą trudnić się komisową sprzedażą ruchomości. Do założenia i prowadzenia z. z. potrzebna jest koncesja.

Zastawny list, dokument stwierdzający ustanowienie prawa zastawu na nieruchomości.

Zastępstwo, stosunek prawny, w którym jedna osoba (zastępca) dokonuje ważnych czynności prawnych w imieniu osoby drugiej (zastąpionej). W stosunkach prawno-prywatnych zazwyczaj z. poprzedzone jest pełnomocnictwem połączonem ze zleceniem. Z. bez pełnomocnictwa nie wywiera skutków prawnych dla zastąpionego, ale może być przez niego uznane za ważne (t. zw. ratihabitio). Z. dopuszczalne jest z reguły w wszystkich czynnościach prawnych z wyjątkiem testamentu i małżeństwa (Kod. Nap.).

Zastrzał (łac. panaritium), zapalenie ropne palców rąk. Powstaje na skutek zakażenia często drobnych ranek skórnych, najczęściej u rękodzielników, kucharek, lekarzy i t. d. Przy zaniedbaniu z. może dojść do konieczności odjęcia palca lub jego zesztywnienia. Zawsze przy z. występują silne bóle rwące szczególnie w nocy, przyczem mogą wystąpić dreszcze i gorączka. Jeżeli zakażenie posuwa się w kierunku dłoni lub ramienia, może przyjść do ogólnego zakażenia krwi i do śmierci, dlatego też należy

zawsze wcześnie udać się do lekarza. Celem uniknięcia z. należy drobne ranki na palcu zajodynować i czysto zawinąć. Ob. Zanokcica.

Zastrzyk (łac. injectio), zabieg, polegający na tem, iż przy pomocy strzykawki (ob.) wprowadza się leki podskórnie, śródżylnie i t. d. Wprowadzoną przez Pravaza strzykawkę (ob.) wyparła zupełnie strz. ze szkła i metalu.

Zasulicz Wiera, anarchistka, ur. 1853, 1869 uwięziona za udział w akcji terrorystycznej, 1878 dokonała zamachu na gen. Trepowa, wojskowego gubernatora Petersburga. Uwolniona przez sąd przysięgłych emigrowała do Szwajcarji, gdzie słuch o niej zaginął.

Zaśniad (łac. mola), obumarłe jajo płodowe. Jeśli jajo płodowe obumarło wskutek krwotoku, powstaje z. krwawy (m. sanguinea). Z. groniasty jest chorobą kosmówki, przyczem powstają pęcherzyki wypełnione cieczą i jajo w 3—4 miesiącu ciąży zwykle obumiera. Przyczyna nieznana, występowanie rzadkie. Przy odejściu z. powstaje krwotok maciczny, przy którym konieczna jest pomoc lekarska.

Žatec (niem. Saaz), miasto okręg. w żupie Louny (zach. Czechy), nad rz. Ohře, przy kolei: Praga—Chomutov z 16.211 mieszk., znacznym przemysłem i handlem.

Zathey Hugo, pol. filolog i historyk literatury, † 1896, wydał m. i.: „Pisma" (1885, 2 t.), „Antologja grecka" (1895), „Antologja rzymska" (1898), „Homer w Polsce" (III. wyd. 1886), „Goethe i Polacy" (1896), „Uwagi nad Panem Tadeuszem Ad. Mickiewicza" (1886).

Zatoczek (Planorbis L.), rodzaj ślimaka płucodysznego, słodkowodnego. Skorupka o skrętach ułożonych płasko, tak, że największy otacza starsze. Pospolity w stawach i jeziorach, w kilku gatunkach. Najczęstszy z. r o g o w y (Planorbis corneus L.).

Zatoka, część morza wciskająca się głęboko w ląd i otoczona przezeń z kilku stron. M o r z e z a t o k o w e, jest to morze tworzące z., może być zamknięte (np. wyspami), lub otwarte.

Zatoka w m e d., ob. Sinus.

Zatokowy prąd (G o l f s t r o m), prąd morski odkryty już w 1519 przez żeglarza hiszp. Antoniego de Alaminos, a ochrzczony obecną nazwą w 1772 przez Franklina od zatoki Meksykańskiej (dawniej Florydzkiej), gdzie powstaje. Powstanie swe zawdzięcza Z. w pierwszym rzędzie płynącemu wzdłuż płn.-zach. wybrzeży Ameryki płd. prądowi płd.-równikowemu, który złączywszy się z prądem płn.-równikowym płynie ku Małym Antylom. Silny ten prąd wdziera się między wyspami na morze Karaibskie, a druga jego część (prąd Antylski) opływa z zewnątrz Antyle i płynąc ku płn.-zach. łączy się z właściwym Z. Do zatoki Meksykańskiej płynie woda z m. Karaibskiego przez cieśninę Yucatan. Sama zatoka Meks. niema wyraźnych prądów. Z. daje się zauważyć dopiero na wysokości Hawanny, gdzie ma on 70 mil morskich szer. i płynie z szybkością 2,7 km na godz. Później przepływa Z. cieśninę Florydzką już z szybkością 9,2 km na godz. Od najwęższego (40 km) miejsca prąd stale się rozszerza, osiągając koło Charlestonu 150, a koło przylądka Hatteras 250 km, staje się jednak mniej szybki i bardziej płytki. Na płn. od przylądka Hatteras wciska się pomiędzy Z. i wybrzeże kontynentu powierzchniowy zimny prąd z zatoki Św. Wawrzyńca, a na wsch. krańcu ławicy Nowofunlandzkiej spotyka się Z. z polarnym prądem Labradorskim. W połowie drogi między Europą i Ameryką znika właściwy Z., a jego przedłużeniem staje się ciepły p r ą d A t l a n t y c k i.

Ten płynie ku wybrzeżom Norwegji i dalej aż po Murmań i Nową Ziemię oraz zach. wybrzeża Szpicbergów, tamując ich zamarzanie. Szybkość jego wynosi koło ławicy Rockall 0,8—1 km na godz. Odnogi tego prądu płyną przez kanał La Manche, ku Islandji (prąd Irmingerski), a nawet ku wsch. wybrzeżom Grenlandji, działając wszędzie wybitnie ocieplająco. Od jego też przebiegu, rozprzestrzenienia i nasilenia zależy w dużej mierze przebieg pogody w zach. Europie oraz wydajność rybołówstwa morskiego. Barwa Z. jest niebieska, czem różni się on od otaczających pasów zielonkawej zimnej wody. Zabarwienie to jest następstwem przejrzystości jego ciepłych wód.

O c i e p l o c i e Z. najlepszego wyobrażenia dostarcza poniższa tablica.

	Szer. płn.	Zima	Wiosna	Lato	Jesień	Rok (średnia)
Zatoka Meksykańska	28	22,8	25,6	28,2	26,7	25,7
Cieśnina Florydzka	25	25,6	25,6	28,3	27,8	26,7
Koło Charleston	32	23,9	25,6	27,8	27,2	26,0
Koło przyl. Hatteras	35	22,2	22,8	26,7	24,4	24,0
Na płd.-wsch. od Nantucket	40	19,4	20,6	26,7	22,2	22,1
Na płd. od Nowej Szkocji	43	16,7	18,4	25,6	20,0	20,4

Zator, miasto w pow. Oświęcim (woj. krakowskie), po lewym brzegu Skawy, 5 km powyżej jej ujścia do Wisły, przy kolei: Spytkowice—Oświęcim z 1.995 mieszk., fabr. mydła i dachówek oraz młynami. W okolicy liczne stawy z hodowlą ryb. Z zabytkowych budowli posiada Z. kościół ostrołukowy z 1393 i zamek z XV. w. Miasto (od 1292) należało do kasztelanji oświęcimskiej, od 1445 było ośrodkiem odrębnego księstwa, sprzedanego w 1494 Janowi Olbrachtowi, a w 1513 włączonego do Korony (ostatecznie w 1564), gdzie wraz z Oświęcimiem tworzyło powiat śląski woj. krakowskiego. W 1820—50 należało do Rzeszy Niemieckiej.

Zator, kra nagromadzona w korycie rzeki przed przeszkodą. Z. tworzą się w okresie tajania lodów w zakrętach i na zwężeniach rzek, a są przyczyną wylewów.

Zator, w medyc. to samo, co embolja (ob.).

z Zatora Jadam, pseud. Gorczyńskiego (ob.).

Zatrucie, ob. Otrucie.

Zatwar, rośl., ob. Sterculia.

Zatwarowate, rodzina roślin, ob. Sterculiaceae.

Zavřel Franciszek, dramaturg czeski, * 1885, autor licznych dramatów historycznych, m. i. „Bolesław Okrutny" i „Król Otokar".

Zawadzki, 1. Benedykt (Benedykt a Sancto Joseph), poeta polsko-łac., pijar, (1652—1705), wydał „Lyricorum libri IV." (1694).

2. Kazimierz, pol. pisarz polit. i kronikarz, † 1691, napisał: „Gloria orbi Sarmatico consensu monstrata a Deo data" (1670), „Tractatus super advertentiam defectuum in capitibus Imperii Sarmatici" (1676), „Speculum anomalium... seren. Joanni III Polonorum regis" (1690), „Historia arcana seu annalium Polonicorum libri VII" (1699) i in.

3. Stanisław, architekt pol., (1743—1806), studja w Rzymie, prof. architektury w korpusie kadetów w Warszawie, generał-major artylerji i budowniczy Komisji Edukacyjnej. Dzieła w Warszawie: koszary Ujazdowskie, koszary artylerji kor. i gwardji kor., pałac „Ustronie" (dziś Frascati) i t.; koszary w Kamieńcu Podolskim, pałace w Dobrzycy, Śmiełowie i w Lubostroniu. Z polecenia Komisji Edukacyjnej opisał budowle pojezuickie (w Bibl. Uniw. w Warszawie); przebudował kościół jezuitów w Płocku na szkoły, dał plany Obserwatorjum astron. w Krakowie.

4. Władysław, pisarz pol., (1824—1891), oprócz utworów w czasopismach galic., wydał: „Dwa światy" (1845, powieść), „Stanisław Staszic" (1860), „Ludwik Nabielak" (1886), „Literatura w Galicji, 1772—1848" (1878, główne jego dzieło), „Dziennikarstwo w Galicji" (1878).

5. Michał, kompozytor pol., (1828—1887), ogłosił kilka popularnych pieśni z tow. fortepianu.

6. Bronisław, pisarz i dziennikarz pol., (1849—1905), w r. 1871 w lwowskiej „Gazecie Narodowej" zamieszczał „Listy Juniusa", w r. 1872 razem z B. Starklem założył „Świt", od r. 1874 redagował „Ruch literacki", od r. 1879 red. polit. „Kurjera Warszawskiego", oddzielnie wydał: „Mikołaj Rej z Nagłowic" (1875), przekłady „Estetyki" Lemckego i „Historji literatury powszechnej" Scherra.

7. Aleksander, pol. dział. społ. i polit., (1859—1926), należy do twórców Ligi Narodowej w Szwajcarji. 1887—1890 zesłany na Sybir za działalność patrjotyczną, po powrocie do kraju pracował wśród robotników i włościan pod pseudonimem „O j c i e c P r o k o p". 1898 czynny jako jeden z założycieli Tow. Oświaty Ludowej, później, bawił na Podlasiu, gdzie podtrzymywał ducha polskiego u unitów. Z. należał do twórców lewego skrzydła partji narodowo-demokratycznej (robotnicy i chłopi), z którego po secesji z 1906 powstały: Nar. Związek Robotniczy i Nar. Zw. Chłopski.

8. Stanisław, malarz pol., * 1875, uczeń warszawskiej Szkoły Rysunkowej, kształcił się też w Krakowie i w Paryżu. Maluje głównie portrety.

9. Władysław Marjan, ekonomista pol., ur. 1885, studja w Moskwie, Lipsku, Krakowie i na École des Sciences Politiques w Paryżu. Od 1917 wykładał ekonomję na Politechnice Warsz., od 1918 również w Wyższej Szkole Handlowej, 1918 członek Rady Stanu Król. Pol., od kwietnia 1919 prof. nadzw. ekonomji polit. na Politechnice Warsz., od października 1919 w Wilnie, od 1920 prof. zwyczajny. Obok działalności naukowej bierze Z. wybitny udział w życiu publicznem, od 1926 wiceprezes zarządu gł. Organizacji Zachowawczej Pracy Państwowej. Napisał: „Zastosowanie matematyki do ekonomji politycznej" (1914, również po francusku), „Teorja produkcji" (1923), „Esquisse d'une théorie de la production" (1927), „O potrzebach w obrębie ekonomji politycznej" (Nauka Polska, t. X. 1928) i in.

10. Józef, chemik pol., ur. 1886, profesor chem. technologji nieorganicznej na Politechnice warszawskiej; prace głównie z zakresu chemji nieorganicznej i fizycznej.

Zawał, w med., ob. Infarkt.

Zawciąg, roślina, ob. Armeria.

Zawciągowate, rodz. roślin, ob. Plumbaginaceae.

Zawiasy, przeguby metalowe do zawieszania drzwi, okien, pokryw i t. p. Rozróżnia się z. zwyczajne, połączone nitem i t. zw. francuskie, osadzone na czopie.

Zawichost, miasto w pow. Sandomierz (woj. kieleckie), na lewym wyniosłym brzegu Wisły, 1 km od Dwikozów (kolej: Tarnobrzeg—Skarżysko), 17 km na płn.-wsch. od Sandomierza z 3.014 mieszk., krochmalnią, kamieniołomami i handlem ziemiopłodami. Miasto (od 1257) jest starym grodem kasztelańskim. W 1205 pobił tu Leszek Biały z bratem Konradem Mazowieckim Romana Mścisławicza ks. halicko-włodzimierskiego, przyczem ten postradał życie. Po okresie świetności w XIII—XIV. w. Z. podupadł, zamek został częściowo rozebrany już w XVII. w.

Zawicki Jan, pol. tłumacz dramatu „Jeftes" Buchanana (1587, przedruki 1843 i 1856).

Zawidzki Jan Wiktor, chemik pols., (1866—1928), studja w Rydze i Lipsku pod kierunkiem Oswalda. 1907—1917 prof. chemji w Akademji Rolniczej w Dublanach. 1917—1928 prof. chemji nieorganicznej w Warszawie. W okresie 1924—1925 był kierownikiem ministerstwa W. R. i O. P. Liczne prace głównie z zakresu kinetyki chemicznej.

Zawiejski (F e i n t u c h) Jan, architekt pol., (1854—1922), studja w Monachjum i Wiedniu, 1880 pracował przy budowie nowego Uniwersytetu w Wiedniu, 1890—1894 profesor budownictwa w Szkole przemysłowej w Krakowie, od 1900 architekt miejski. Budował: w Krynicy: Dom zdrojowy (wspólnie z J. Niedzielskim) i kościół, w Krakowie: teatr im. Słowackiego, gmach Akademji handlowej, Muzeum przemysłowe, szkołę na Rynku kleparskim; projektował m. i. kilka gmachów dla Lwowa, dostał pierwszą nagrodę za projekt pałacu pokoju w Hadze. Napisał opowiadania z życia Krakowa. Malował akwarelą.

Zawiejski Mieczysław Leon, rzeźbiarz pol., * 1856, studja w Akademji wied. i we Florencji. Pracował we Florencji, w Nowym Jorku i w Wenecji. Ważniejsze prace: pomnik Fredry we Lwowie, popiersie kard. Dunajewskiego na Wawelu, nagrobek hr. Caldesi w Forli, pomnik Dra Dietla w Krynicy, T. Lenartowicza we Florencji, popiersia i figury w teatrze krakowskim, „Tancerka egipska", „Szaleniec", „Św. Jan", „Safo", „Chłop", „Arab", „Niewolnica", „Bezrobocie", „Dziewczynka z miasta", oraz szereg rzeźb portretowych.

Zawieratka, ob. Petunia.

Zawiercie, miasto powiat. w woj. kieleckiem, nad rz. Wartą, przy kolei: Ząbkowice—Częstochowa z 40.500 mieszk. oraz znacznym przemysłem metalurgicznym, włókienniczym, szklanym, młynami i tartakami. Z. do niedawna wieś, rozwinęła się po 1875 na ośrodek znacznego przemysłu.

Powiat Z., wykrojony z będzińskiego, ma 943 km² i 111.418 mieszk.

Zawiesiny, ob. Emulsje, Koloidy.

Zawieszenie broni, umowa zawarta pomiędzy państwami prowadzącemi wojnę, zobowiązująca je do zastanowienia kroków nieprzyjacielskich przez pewien określony czas. W prawie wojny unormowane jest art. 36 konwencji haskiej z r. 1899, określającym sposób zawarcia, skutki prawne trwania i ustanie z. b.

Zawilec, ob. Anemone.

Zawiliński Roman, pol. pedagog, językoznawca i etnograf, (1855—1932), ogłosił szereg prac i artykułów z tego zakresu; ważniejsze: Brzeziniacy, szkic etnograficzny" (1881), „Wskazówki do zbierania właściwości ludowych" (1886), „Słowacy, ich życie i literatura" (1899), „Dobór wyrazów; słownik wyrazów bliskoznacznych i jednoznacznych" (1926—27); od 1901—1931 redagował „Poradnik językowy". Był też jednym z organizatorów i długoletnim prezesem Tow. Słowiańskiego w Krakowie.

Zawisaki (Sphingidae), rodzina motyli nocnych (ciem). Ciało krępe, skrzydła długie, wąskie, w spoczynku daszkowato złożone. Trąbka bardzo długa, spiralnie zwinięta. Gąsienice zwykle z rogiem na końcu ciała; poczwarki w ziemi. Trupiagłówka (Acherontia atropos L.) do 11 cm rozpiętości, ma na tułowiu rysunek czaszki ludzkiej. Złapana wydaje głos przez wyrzucanie powietrza z żołądka. Żyje w Europie, Afryce, Meksyku, na Jawie i t. d. Gąsienica 13 cm dł., żółta, żyje na ziemniakach. Fruczak gołąbek (Macroglossa stellatarum L.), gęsto owłosiony żyje w Europie. Często lata w dzień. Nastrosz pawik (Smerinthus ocellata L.) z popielato-zielonym deseniem i pawiemi oczyma na tylnych skrzydłach (barwy odstraszające), lata w czerwcu w Europie, Azji i Afr. płn. Gąsienica na drzewach owocowych. N. topolowiec (S. populi L.) o szarych skrzydłach z bronzowym falistym rysunkiem, lata od maja do lipca. Zawisak tawulec (Sphinx ligustri L.), o różowawo-szarych tylnych skrzydłach i odwłoku, z czarnemi przepaskami, ma gąsienice zielone. Z. oleandrowiec (S. nerii L.) zielony z białemi i czerwono fioletowemi plamami. Gąsienica czarno-żółto-prążkowana. Z. powojowiec (S. convolvuli L.), większy, pachnie piżmem. Najmniejszy z. sosnowiec czyli borowiec (Hyloicus pinastri L.), szary, czarno paskowany, gąsienica jest szkodnikiem leśnym. Podobne do tawulca wilczomleczki (Deilephila elpenor L.) mają barwne gąsienice. Hemoragia tityus L. ma ciało podobne do trzmiela i skrzydła przeźroczyste. Gąsienice jego żyją na róży polnej.

Zawistowska Kazimiera z Jasieńskich, poetka pol., (1870—1902). Charakterystykę ob. t. 13, str. 239—40. Wyd. zbior. „Poezje", 1903; nowe wyd. z wstępem Stan. Wyrzykowskiego, 1923.

Zawistowski Władysław, pol. pisarz i krytyk liter. i teatr., * 1897, studja filozof. w Uniw. warsz., redagował w l. 1916—18 „Pro arte et studio", 1920—22 „Skamandra", 1924—26 „Scenę Polską", od r. 1931 dyrektor zarządzający „Tygodnika Ilustrowanego", w l. 1921—24 kierownik literacki Tow. Wyd. „Ignis", w l. 1928—31 kierownik liter. Teatru Narodowego w Warszawie, od r. 1932 naczelnik wydziału sztuki w Min. W. R. i O. P. Współpracował w różnych czasopismach, ogłosił m. i. dramat „Amor Felix" (w „Skamandrze" 1921), „Teatr im. Bogusławskiego" (w „Drodze" 1927—28), „Die wichtigsten Strömungen der modernen polnischen Regiekunst" (w „Slavische Rundschau" 1930), studja i artykuły krytyczne w „Tygodniku Ilustrowanym", „Wiadomościach Literackich" i i.

Zawisza, 1. Krzysztof, pisarz i pamiętnikarz pol., (1666—1721), w 1686 wraz z Grzymułtowskim był w Moskwie, stronnik saski, później szwedzki, po upadku Leszczyńskiego powrócił do Sasów, wojewoda miński, marszałek w l. 1697, 1718 i 1719. Oprócz powieści wierszem, m. i. „Agnulfus" (1679) i „Propositiones christiano-politicae" (1695), napisał pamiętniki z lat 1666—1717 (wyd. J. Bartoszewicz, 1862). Zbiorowe wyd. jego mów sejmowych 1728 i 1738.

2. Artur, pol. działacz społ. i polit., † 1833, organizował na emigracji po 1831 kadry, celem wywołania zbrojnego powstania w Królestwie. 1833 z partją powstańców wkroczył do Królestwa w nadziei, że społeczeństwo poprze jego usiłowania. Pobity, dostał się do niewoli 1833, stracony w Warszawie.

Zawisza Czarny z Garbowa, herbu Sulima, rycerz pol., um. 1428, już w młodym wieku bawił na dworze węgierskim, gdzie uczył się sztuki wojennej. Na wieść o wojnie z Krzyżakami powrócił 1410 do Polski, chlubnie odznaczył się pod Grunwaldem. Jagiełło wyzyskując jego stosunki z ościennemi dworami używał go do posług dyplomatycznych w rokowaniach z Zygmuntem Luksemburskim. W czasie tych poselstw pozyskał Z. rozgłos przez swe zwycięstwa w turniejach, szczególnie przez pokonanie Jana z Aragonji w 1417. Zaprzyjaźniony z Zygmuntem Luksemb., przebywał na jego dworze, a walcząc po jego stronie w Czechach dostał się w ręce husytów 1422. Odtąd, po uwolnieniu czas dłuższy przebywał w Polsce, obdarowany przez króla starostwem spiskiem (po 1420 r.). Na wieść o wyprawie Zygmunta L. przeciw Turkom pospieszył na Węgry, gdzie opuszczony przez Zygmunta zginął w walce z Turkami pod Gołąbiem nad Dunajem.

Zawisza z Kurozwęk, ob. z Kurozwęk Zawisza.

Zawiszanka Zofja, zamężna 1° Gąsiorowska, 2° Kernowa, pseudonim Anna Wiśniowiecka, współcz. pisarka pol., czynna w Legjonach Piłsudskiego jako wywiadowczyni, wspomnienia wydała p. t. „Poprzez fronty", nadto „Głos wśród burzy" (poezje), „Córka Boga, opowieść o Joannie d'Arc" (1930).

Zawiśnięcie sporu, fakt wdrożenia procesu cywilnego o określone roszczenie. Z. s. uzasadnia odrzucenie pozwu obejmującego roszczenie, co do którego spór już zawisł i winno być w każdym stanie sprawy z urzędu branem pod rozwagę sądu. Wyrok wydany w sprawie o roszczenie, które stanowi przedmiot postępowania sądowego wcześniej wszczętego, jest nieważny.

Zawkrze (Zawkrzeńska ziemia), płn.-wsch. część dawnego (do 1793) woj. płockiego, między rz. Wkrą i Prusami Wsch.

Zawłaszczenie, objęcie w posiadanie rzeczy niczyjej.

Zawodowa armja, armja, której żołnierze rekrutują się na podstawie kontraktów na określony okres czasu; służba wojskowa jest dla nich zawodem. Z. a. istnieje w tych państwach, gdzie niema obowiązku służby wojskowej; przed wojną tylko w Anglji, po wojnie w szeregu państw pokonanych przez ententę.

Zawodowa poradnia, ob. Psychotechnika i poradnictwo zawodowe.

Zawodowa tajemnica, ogół faktów znanych danej osobie, z mocy wykonywanego przez nią zawodu (np. lekarzowi lub adwokatowi). Wyjawienie prywatnej t. z. ulega karze do lat 2, o ile nie było podyktowane uzasadnionym interesem prawnym. — Tajemnicy naruszenie.

Zawodowe poradnictwo, ob. Psychotechnika i poradnictwo zawodowe.

Zawodowe przedstawicielstwa, przez państwo stworzone związki prawno-publiczne powołane do strzeżenia praw osób należących do danego zawodu oraz do działalności opinjodawczej w dziedzinie ustaw i polityki państwowej dotyczących spraw zawodowych. Przedstawicielstwa te wykonują szereg uprawnień o charakterze prawno-publicznym w odniesieniu do swych członków (np. nadają i cofają prawo wykonywania zawodu).

Zawodowe szkolnictwo w Polsce ob. t. 13, str. 114.

Zawodowe związki, zrzeszenia pracowników pewnej gałęzi produkcji, zmierzające do osiągnięcia wyższego poziomu gospodarczego, społecznego i kulturalnego swoich członków. Z. z. osiągnęły po wojnie światowej silniejsze wpływy, dzięki znacznemu przyrostowi liczebnemu. Łączą się one w ogólno-państwowe centrale, te zaś reprezentowane są w związkach międzynarodowych. Istnieją z. pracodawców oraz z. z. pracowników umysłowych i robotników. Z. pracodawców mają na celu silniejsze przeciwstawienie się zbiorowym postulatom organizacyj robotniczych. — Rozróżnia się cztery typy z. z. wyznające odmienne doktryny gospodarczo-społeczne: 1. t. zw. z. z. klasowe z siedzibą międzynarodową w Amsterdamie; 2. t. zw. czerwone z. z siedzibą międzynar. w Moskwie; 3. t. zw. chrześcijańskie z. z międzynar. centralą w Utrechcie; 4. t. zw. państwowe z. z., zakładane w poszczególnych krajach. Klasowe z. z. oparte są na ideologji walki klas, podobnie zresztą jak t. zw. czerwone z., odrzucające wszelki kompromis z burżuazją, a różniące się jedynie nastawieniem politycznem, gdyż w czerwonych z. podstawą ideową jest komunizm wraz z systemem ustrojowym sowieckim. Chrześcijańskie z. z. zmierzają do wyzwolenia robotników przy pomocy wszystkich klas społecznych, uważając kościół i rodzinę za zasadnicze dla społeczeństwa autorytety, bez których nie można krzewić dążności reformacyjnych. Naukowymi twórcami tego kierunku są przeważnie duchowni katoliccy i protestanccy. Państwowe zaś z. oparte są na idei silnego państwa narodowego i z tych przyczyn potępiają wszelką akcję bezpośrednią, jak strajki, lokauty i t. d.

Ojczyzną z. z. jest Anglja. Zadaniem ich było udzielanie obrony członkom w walce o poprawę stopy życiowej. Rozwijały się początkowo pod nazwą „friendly societys", stowarzyszeń wzajemnej pomocy, udzielających wsparcia finansowego członkom. W 1. poł. XIX. w. płace w przemyśle ang. były bardzo niskie, to też stowarzyszenia robotnicze przystąpiły do akcji od podwyżki płac. Potem podniesiono dalsze żądania, jak skrócenie czasu pracy, zmniejszenia ilości uczniów i t. d. Z. z. późniejsze, „Trade Uniony", pracowały w zaraniu swej działalności konspiracyjnie, gdyż przynależność zagrażała zwolennikom represjami ze strony władz policyjnych i sądów. Członkowie zobowiązani byli wpłacać opłaty członkowskie i wykazać się nienaganną przeszłością. Przystąpiono do stworzenia funduszów strajkowych i przy pomocy wielkiej akcji strajkowej z. poprawiły położenie ludności robotniczej. Przy poparciu stronnictwa robotniczego „chartystów" rozpoczęły też z. z. agitację za powszechnem prawem wyborczem do parlamentu. W końcu ustawa z r. 1871 t. zw. „trade union act" przyznała trade unionom osobowość prawną. Od tego czasu angielskie trade uniony zdobywają coraz większe wpływy na tok pracy parlamentu, w którym zasiedli, z utworzeniem Labour Party, ich przedstawiciele.

We Francji z. z., wzorowane na angielskich, przyjęły się znacznie później i dopiero ustawą z r. 1884 uzyskały osobowość prawną. Ustawa ta przyznała z. prawo obrony interesów ekonomicznych, handlowych, przemysłowych i rolniczych. Z. zjednoczone w C. G. T. (Confédération Générale du Travail), C. G. T. U. (Confédération Générale du Travail Unitaire), C. D. S. (Comité de Défense Syndycaliste), C. F. T. C. (Confédération française des Travailleurs Chrétiens) posiadają ponad 1. miljon 400 tys. członków. We Francji powstał kierunek syndykalistyczny, polegający na teorji walki bezpośredniej, którego odpryski przedostały się do związków klasowych (por. Syndykalizm).

W Niemczech ruch zawodowy zorganizowany przy klasowych z. z. A. D. G. B. (Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund) liczy ponad 4 miljony 100 tys. członków; chrześcijańskie z. z. mają ponad 500 tys. członków, pracownicy umysłowi t. zw. Afa-Bund (Allgemeiner freier Angestelltenbund) ponad 400 tys. członków, poza tem istnieje jeszcze szereg z. wyznaniowych (katolickich, protestanckich).

W Polsce rozwijały się z. z. odmiennie na terenie rosyjskim, w Małopolsce i w zaborze pruskim. Zaczątkiem były t. zw. „kasy oporu"

zakładane w 1890 r. w **Kongresówce**, które z biegiem lat przerodziły się na z. z. — P. P. S. (Polska Partja Socjalistyczna) rozpoczęła od r. 1905 agitację za tworzeniem z. z., nawołując swych zwolenników do formowania i powiększania istniejących oddziałów. Wyłoniono specjalną Komisję Organizacyjną z. z. i nawoływano robotników bez względu na przynależność i przekonania do wstępowania do organizacji. Równocześnie powstawały przy pomocy „Bundu" (Żydowskiej Partji Socjalistycznej) żydowskie klasowe z. z. Na platformie wyznaniowo-narodowej tworzono t. zw. polskie z. z., z których najsilniejszym był P. Z. przemysłu włókienniczego „Jedność" w Łodzi. — W b. **zaborze pruskim** pozakładano po r. 1905 polskie z. z. wzgl. zjednoczenie zawodowe polskie, mające charakter katolicko-narodowy i będące emanacją stronnictwa ludowego. — W **Małopolsce** ruch zawodowy rozbudzony został przez austrjackich działaczy klasowych z. z., którzy w Małopolsce zakładali oddziały central wiedeńskich. 1906 powstają chrześcijańskie z. z. w Krakowie, czerpiące ideowy program z encykliki papieża Leona XIII. „Rerum Novarum". Ruch zawodowy rozwijał się pomyślnie jeszcze przed wojną. — Po wojnie światowej nastąpiło zjednoczenie z. z. wszystkich trzech zaborów, potworzono centrale i sekretarjaty krajowe. Klasowe z. z. zespolono w Centralnej komisji związków zaw., w której zasiedli twórcy i kierownicy polskiego ruchu z. Żuławski, Kwapiński i Szczerkowski. Lata 1918—1928 są okresem wzrostu siły z. z., liczby ich członków, środków materjalnych i t. d., a tem samem ich znaczenia politycznego. Po r. 1928, na skutek gwałtownego wzrostu kryzysu gospodarczego, z. z. wszystkich odcieni poczęły spadać w liczebności, kasy związkowe stopniały wobec minimalnego wpływu wkładek, cały szereg oddziałów zlikwidowano. Równocześnie powstały nowe z. z., stojące na platformie ideologji państwowej, zakładane przez dawnych działaczy socjalistycznych, Moraczewskiego i Jaworowskiego. — Por. też **Stowarzyszanie się**.

Związki zawodowe w Polsce w l. 1926—1930

(Liczba członków)

1926 —	937 tysięcy
1927 —	874 »
1928 —	792 »
1929 —	952 »
1930 —	979 »

z tego (w 1930) przypada na zw. **robotnicze** 593, na zw. **pracowników umysłowych** 90, na zw. **prac. państwowych i samorządowych** 296 tysięcy.

Klasowe z. z. na zwoływanych corocznie kongresach utworzyły **siedzibę międzynarodową** w Amsterdamie, a kierownikami tego ruchu są: Sassenbach, Jouhaux, Oudegeest i Purcell — Z. z. odegrały w ostatnich kilkudziesięciu latach wielką rolę w tworzeniu nowego ustawodawstwa pracy. Zredagowana za sprawą szwajcarskich z. z. berneńska „Charte du Travail" z 1916 r. przyjęta została do Traktatu Wersalskiego jako część XIII.

Związki zawodowe w niektórych państwach w 1928 r.

Z. S. S. R.	11.000	tys.	Polska	792	tys.
Niemcy	8.695	»	Belgja	724	»
Anglja	4.673	»	Szwecja	564	»
Am. Półn.	4.444	»	Japonja	309	»
Włochy	2.000	»	Danja	311	»
Meksyk	1.850	»	Szwecarja	266	»
Czechosłowacja	1.738	»	Norwegja	203	»
Francja	1.261	»	Finlandja	90	»
Austrja	909	»	Rumunja	41	»
Australja	912	»			

Zawodowstwo sportowe, ob. Sport.

Zawody, ob. Sport, Sportowe związki.

Zawodzie, wsch. przedmieście Katowic.

Zawodziński Karol Wiktor (kryptonim K. W. Z.), pol. krytyk literacki, * 1890, studja o współcz. poezji polskiej, rosyjskiej i francuskiej w „Przeglądzie Warszawskim", „Przeglądzie Współczesnym", „Wiadomościach Literackich", „Pamiętniku Warszawskim" i i.

Zawoja, wieś i stacja klimat. w pow. Maków (woj. krakowskie), u stóp Babiej Góry, nad Skawicą, 530 m nad poz. morza, 18 km od Makowa z 5.835 mieszk., młynami i tartakami. Uczęszczane letnisko.

Zawojki (Trochidae), rodzina ślimaków przodoskrzelnych. Muszla stożkowata z wieczkiem, skrzela zmarniałe. Rodzaj Turbo L. jadalny. Muszle większych gatunków przerabiane technicznie jako namiastka masy perłowej (np. T. olearius L. z Molukk i Chin). Trochus adriaticus Phil. i T. zizyphinus L. żyją w Adrjatyku.

Zawołania, hasła bojowe rodów rycerskich polskich, związane ściśle z herbami. Pochodzenie ich dwojakie: albo 1. od osoby (z. **osobowe**), przyczem mogą pochodzić albo od imienia albo od przezwiska, albo 2. od nazwisk, grodów lub miejscowości (z. **topograficzne**). Z. powstają dopiero w XIII. w., kiedy wskutek silniejszego rozrodzenia się poszczególnych rodów imiona dziedziczne przestały spełniać rolę środka, określającego pochodzenie jednostki. Wiążą się więc z. ściśle z ustrojem rodowym.

Zaworów rozrząd (lub **sterowanie**), ob. Parowa maszyna i Spalinowe silniki.

Zawory (wentyle), ob. Zawór.

Zawory, przełęcz w Tatrach Wys., między wierchami: Gładkim i Cichym, wysoka 1.379 m.

Zawój, ob. Turban.

Zawór, element maszynowy, służący do zamykania wzgl. otwierania przepustów dla substancyj płynnych lub lotnych. W przeciwieństwie do kurków obrotowo-suwakowych, posiada z. grzybek zaworowy, spoczywający na gniazdku i dający się podnosić. Zasadniczemi częściami składowemi każdego z. są: ruchomy grzybek lub talerz i nieruchome gniazdko. Stosownie do przeznaczenia istnieje wiele rodzajów z. Kilka pokazano na rycinach obok. Przedstawiony na rys. 1. z. przepustowy składa się z stożkowatego gniazdka f, na którem spoczywa talerz c, podnoszony lub spuszczany za pośrednictwem kółka pokrętnego d i śrubowej osłki e, przesuwającej się w nakrętce i. Przy otwartym z. drogę przebiegającej substancji oznaczono strzałkami.

Predella ołtarzowa z Bazylei, XI. w. (Paryż, Musée Cluny).

Solniczka B. Cellini'ego, 1543 (Wiedeń).

Rzymska waza srebrna, trybowana, I. w. po Chr. (Berlin, Altes Museum).

Kasetka na kosztowności W. Jamnitzera XVI. w. (Drezno, Grünes Gewölbe).

Popiersie Karola Wielkiego, XIII. w. (Katedra w Akwizgranie).

Relikwiarz złoty głowy św. Stanisława ze skarbca na Wawelu, roboty krak. złotnika Marcina, z r. 1504.

Krzyż Lothara, X. w. (Katedra w Akwizgranie).

Kielich Remigiusza, XII. w. (Katedra w Rheims).

Naczynie srebrne D. Kellerthalera, 1629 (Drezno, Grünes Gewölbe).

Kielich złocony z XV. w. z kościoła w Wieliczce.

Naczynie z bachomolją A. Thelot'a, 1714 (Drezno, Grünes Gewölbe).

Półmisek z pokrywą, wdłg. Meissonier, XVIII. w. (Petersburg).

Półmisek z pokrywą, ok. 1800 (Petersburg, Ermitage).

Puhar z Nautilusem B. Quippe'ego, ok. 1700 (Drezno, Grünes Gewölbe).

Półmisek i dzbanek, poł. XVIII. w. (Frauenburg, Skarbiec Katedr.).

Srebrny dzbanek, 1773—74 (Londyn, Victoria and Albert-Mus.).

Łańcuch rektorski Akademji Górniczej w Krakowie (Henryk Waldyn, Kraków).

Waza H. von de Velde'go, 1917.

Łańcuch rektorski Akademji Górniczej w Krakowie, druga strona (Henryk Waldyn, Kraków).

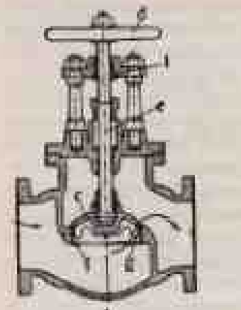

1.

1. Zawór przepustowy.

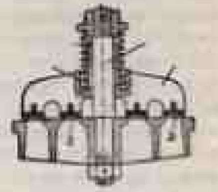

2.

2. Zawór pierścieniowy.

3.

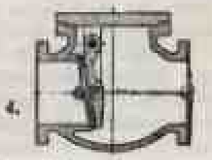

4.

3 i 4. Zawory wahadłowe (klapowe).

Z. bywają przestawiane ręcznie, samoczynnie lub mechanicznie.

Zawór bezpieczeństwa, samoczynne urządzenie stosowane w kotłach parowych, służące do zapobiegania eksplozji przy zbytnim wzroście wewnętrznego ciśnienia pary. Gdy ciśnienie przekroczy dopuszczalną wysokość, z. b. otwiera się i para uchodzi nazewnątrz. Ob. Parowy kocioł.

Zawrat, sławna przełęcz tatrzańska (2.158 m), oddzielająca Zawratową Turnię od Małego Koziego Wierchu. Przez Z. prowadzi najpopularniejszy szlak z Zakopanego do Morskiego Oka.

Zayas y Sotomayor Maria de, pisarka hiszp., (1590—1661), w dobie po Cervantesie czołowa nowelistka: „Novelas amorosas y ejemplares" i in.

Zaydler Bernard, prawnik pol., um. 1835, przebywał stale w Florencji, gdzie ogłosił drukiem: „Storia della Polonia fino agli ultimi tempi..." (1831, 2 t.), „Alcune dissertazioni del..." (1833).

Zazdrości obłęd, t. j. chorobliwa zazdrość, występująca jako objaw niektórych chorób umysłowych, często przy chronicznym alkoholiźmie.

Zaziora, ob. Oczy urocze.

Zazula, ludowa nazwa kukułki lub biedronki.

Ząb, ob. Zęby.

Ząb mądrości, ob. Zęby.

Ząbkowanie (łac. dentitio), rozwój i wydostawanie się nazewnątrz zębów mlecznych i trwałych. Naprzód tworzy się korona, potem korzeń zęba. Zawiązki zębów trwałych znajdują się pod korzeniami zębów mlecznych. Przy z. obserwuje się silniejsze ślinienie. Gorączka, drgawki, czyszczenie nie są skutkiem z., a zdarzają się zwykle tylko przypadkowo i niezależnie od niego. P ó ź n e z. jest jednym z głównych objawów krzywicy (ob.).

Ząbkowice, wieś w pow. Będzin (woj. kieleckie), węzeł kolei: Strzemieszyce—Częstochowa, Dąbrowa Górn.—Z., 17 km na płn.-wsch. od Sosnowca z 2.544 mieszk., hutą szklaną, kamieniołomami i wapiennikami.

Ządzbork (niem. Sensburg), miasto powiat. w Prusach Wsch., między jez. Czoos i Juno, przy kolei: Rothfliess—Ełk z 7.412 mieszk. oraz przemysłem maszynowym, cukrowniczym, drzewnym i cementowym.

Zbaraski, 1. Janusz, wojewoda bracławski, um. 1608, w młodym już wieku brał udział w walkach z Moskwą i Tatarami. 1576 wojewoda bracł., pobił Tatarów pod Zasławiem, w czasie wojny polsko-moskiewskiej za Batorego odznaczył się wybitnie pod Połockiem, Sokołem, Toporcem i Pskowem. Pod koniec wojny wyznaczony przez króla jako przedstawiciel Polski na rokowania pokojowe z Moskwą, wykazał wielkie zdolności dyplomatyczne. W czasach późniejszych ucierał się z Tatarami; w czasie rokoszu Zebrzydowskiego stał po stronie króla.

2. Krzysztof, magnat pol., um. 1627, kształcił się w sztuce wojennej w Niderlandach, 1600 brał udział w wyprawie na Moskwę; 1622—24 wsławił się poselstwem do Konstantynopola, gdzie dzięki jego talentowi dyplomatycznemu uzyskała Polska zatwierdzenie układów chocimskich.

Zbaraż, miasto powiat. w woj. tarnopolskiem, nad rz. Gniezną (lewoboczny dopływ Seretu), przy kolei: Tarnopol—Łanowce, 29 km na płn.-wsch. od Tarnopola z 8.419 mieszk., młynami, fabr. wódek i dachówek oraz handlem ziemiopłodami. Od Z. wziął nazwę ród ks. Zbaraskich, po którego wymarciu w 1631 odziedziczyli Z. Wiśniowieccy. W 1649 wytrzymało wojsko koronne w sile 10.000, pod wodzą ks. Jeremiego Wiśniowieckiego 6-tygodniowe oblężenie w Z. przez 200.000 kozaków Chmielnickiego i 100.000 tatarów chana Islam Gireja. Ruiny zamku, który stanowił centrum polskich fortyfikacyj istnieją do dzisiaj.

P o w i a t Z. ma 740 km² (w tem 81,3% ról i 6,3% lasów) oraz 65.390 mieszk. (41,5% Polaków).

Zbawiciel, Zbawca, ten, który wyzwala (wybawia) od męki i nieszczęścia. Chrześcijaństwo nazwę tę stosuje do Chrystusa, jako tego, który ludzkość wybawił od potępienia wiekuistego przez swe życie, naukę, pracę i krzyż; ob. też Soter.

Zbawienia armja, ob. Armja zbawienia.

Zbawienie, w znaczeniu biblijnem, chrześcijańskiem, ocalenie człowieka od skutków grzechu i od samego grzechu, jako dzieło Chrystusa Zbawiciela.

Zbąski, 1. Abraham, wybitny husyta polski w XV. w., um. 1442, sędzia, działał w Poznaniu, gdzie go zwalczał tamtejszy biskup, Andrzej Bniński.

2. Stanisław, biskup warmiński (od 1687), um. 1697, często posłował do obcych dworów.

Zbąszyń (niem. Bentschen), miasto w pow. Nowy Tomyśl (woj. poznańskie), nad rz. Obrą i j e z. Z b ą s z y ń s k i e m (7,6 km², głębokie do 9 m), stacja graniczna kolei: Berlin—Poznań, Z.—Międzychód, Z.—Wolsztyn i Z.—Opalenica z 4.660 mieszk., tartakami, browarem i fabr. wódek. Z. jest starym grodem wielko-

polskim, miastem został ok. 1300. Sąsiadująca ze Z. stacja pograniczna niemiecka nosi nazwę Nowego Z. (Neu-Bentschen).

Zbieg przestępstw, dokonanie przez sprawcę kilku działań odrębnych, stanowiących samoistne przestępstwa, t. zw. z. p. realny. Jeżeli powtórzono ten sam czyn przestępczy, wówczas mówimy o z. jednorodnym, jeżeli zaś czyny różnego rodzaju — o z. różnorodnym. Kodeks karny polski w art. 31—35 w wypadku z. p. nakazuje sędziemu wymierzyć wpierw karę za każde przestępstwo zosobna, a następnie karę łączną, która nie może jednak przekraczać więcej jak o połowę najwyższego ustawowego wymiaru przewidzianego dla danego najsurowiej karanego przestępstwa, pozostającego w z. Zbieg ustaw czyli t. zw. zbieg idealny polega na wykroczeniu jednem działaniem sprawcy przeciw kilku zakazom karnym. Sąd stosuje wówczas przepis przewidujący najsurowszą karę.

Zbierzchowski Henryk, pol. poeta i powieściopisarz, * 1881, wydał m. i.: „Impresje" (1902), „Baśnie" (1903), „Stepowa panienka" (1908), „Grający las", „Anioły płaczą" (1910), „Małżeństwo Loli" (1914, komedja), „Serce matki czyli przygody Tomcia Palucha" (1927). Redagował w l. 1910—12 „Nasz Kraj", w l. 1920—26 „Szczutka" we Lwowie.

Zbieżność ciągu, szeregu, ob. Ciąg, Szereg.

Zbigniew, starszy syn Władysława Hermana, (ok. 1073 — ok. 1112), kształcony w szkole katedr. krakowskiej, 1089 osadzony został w klasztorze w Saksonji i w ten sposób odsunięty od następstwa tronu w Polsce. Wykradziony przez zbuntowane rycerstwo polskie, wygrywające go przeciw Sieciechowi (ob.), uzyskał Z. od ojca 1093 uznanie go za legalnego syna oraz Śląsk do bezpośredniego władania pod zwierzchnictwem ojca. Później ponownie więziony do 1097 przez Sieciecha. W porozumieniu z bratem, Krzywoustym, zmusił ojca do wydzielenia im dzielnic, wkońcu do wygnania Sieciecha. Po śmierci ojca zwierzchni książę polski 1102—1106, wyzuty został z władzy przez Krzywoustego i ograniczony do władania nad dzielnicą mazowiecką; 1107 wygnany, schronił się na dwór cesarza, którego 1109 skłonił do wyprawy na Polskę. Zwabionego do Polski polecił Bolesław oślepić, prawdopodobnie nawet zamordować.

Zbigniew, pseudonim Marji Sadowskiej (ob.).

Zbiorowe umowy (pracowników) w Polsce ob. t. 13, str. 61.

Zbiorów teorja, ob. Mnogości teorja.

Zbiory praw, polskie, ob. Prawo polskie.

Zbiór, pojęcie podstawowe (nieokreślone) teorji mnogości (ob.).

Zbiry (włosk. sbirri), policja we Włoszech i w dawnem państwie kościelnem, istniejąca do 1809, zorganizowana na wzór wojskowy. Później u nas powszechnie tyle, co siepacze.

Zboczenia płciowe, ob. Popęd płciowy.

Zboczenie magnetyczne, ob. Magnetyzm ziemski.

Zborowska Helena, pseudonim Blanki Halickiej (ob.).

Zborowski, 1. Piotr, kasztelan sandom., um. 1557, jako jeden z przywódców opozycji szlacheckiej za Zygmunta I. należy do sprawców l. rokoszu, zw. kokoszą wojną (ob.).

2. Marcin, kasztelan krak., um. 1565, brał udział w kampanjach woj. w czasach zygmuntowskich, odznaczył się w bitwie pod Orszą 1514; razem z bratem Piotrem występował przeciw królowi, domagając się w imieniu masy szlacheckiej egzekucji wszystkich dotychczasowych praw i statutów. Żywy udział brał również w wojnie kokoszej, jako jeden z jej przywódców; zapewnił rodzinie Z. wpływy polityczne na najbliższe dziesiątki lat.

3. Jan, hetman nadworny, kasztelan gnieźn., należał do delegatów, wysłanych przez sejm do Henryka Walezego; podobnie jak bracia, stronnik Batorego, dowodził wojskami koronnemi w czasie wojny z Gdańskiem, stoczył zwycięską bitwę z Gdańszczanami nad Lubierzowskim stawem (1577). Sprawami politycznemi się nie zajmował, a dopiero po ścięciu brata Samuela wichrzył w Wielkopolsce przeciw Zamoyskiemu i Batoremu.

4. Samuel, magnat pol., um. 1584, typowy przedstawiciel skorej do samowoli i gwałtów magnaterji polskiej z 2. połowy XVI. w. Skazany 1574 za zabójstwo Wapowskiego, kasztelana przemyskiego i za napad na Tęczyńskiego, kasztelana wojnickiego, na najłagodniejszą karę wygnania, bawił czas jakiś między kozactwem na Niżu, następnie na dworze Stefana Batorego. On zwrócił uwagę bratu Piotrowi na osobę Batorego, lecz już w czasie bezkrólewia prowadził z bratem Krzysztofem konszachty z Iwanem, carem moskiewskim. Pragnąc oczyścić się w oczach króla brał za sprawą brata Piotra udział w wojnie moskiewskiej. Po śmierci Piotra rodzina Z. otwarcie wystąpiła przeciw Zamoyskiemu, a Samuel plądrujący na czele oddziału partyzantów habsburskich dobra przeciwników, groził zamachem na życie króla. 1583 ponownie bawił na Niżu, gdzie skłonił kozaków do wyprawy na zamki tureckie, co wywołało naprężenie stosunków polsko-tureckich. Z bratem Krzysztofem prowadził konszachty na korzyść Habsburgów, a gdy na czele hufca zbrojnych naciskał samego Zamoyskiego, a nadto czynił zasadzki na króla, schwycony w Piekarach, ścięty został jako banita z rozkazu króla 26. V. 1584.

5. Andrzej, marszałek nadw., um. po 1589, razem z braćmi przyczynił się głównie do elekcji Henryka Walezego, który mianował go 1574 marszałkiem nadw.; on wysunął i całym wpływem poparł kandydaturę Batorego. Dotknięty pominięciem przy obsadzeniu kanclerstwa przeszedł do stronnictwa austrjackiego, zwalczał namiętnie Batorego i Jana Zamoyskiego. Zwolennik elekcji Maksymiljana, poparł zbrojnie jego pretensję, lecz razem z pretendentem dostał się do niewoli Zamoyskiego pod Byczyną. Odtąd znika z widowni politycznej. — Syn jego Aleksander, który brał udział w walkach moskiewskich, jako stronnik Dymitrów, był ostatnim z rodu. † 1621.

6. Krzysztof, brat poprz., um. po 1591, jedyny z braci już za panowania Walezego przeszedł na stronę Habsburgów, z ramienia których knował przeciw Polsce z Iwanem i kozakami niżowemi, podburzał braci przeciw Batoremu. Skazany 1585, po przedstawieniu przez świadków dowodów, na infamję i konfiskatę dóbr za spisek na życie króla i konszachty z nieprzyjaciółmi Polski, schronił się na dwór wiedeński. Po śmierci Batorego powrócił do Polski, dzięki wpływom swoim i rodziny przeforsował elekcję Maksymiljana, walczył na czele stronników i wojsk austrj. ze stronnikami Zygmunta; po klęsce Maksymiljana pod Byczyną 1588 uszedł z kraju, dokąd już, mimo amnestji 1591, nie powrócił.

Zborów, miasto powiat. w woj. tarnopolskiem, nad rz. Strypą, która tworzy tu duży staw, 250 m nad poz. morza, 4 km od kolei: Tarnopol—Złoczów z 3.730 miesz., młynami, fabr. wódek, cegielnią i handlem ziemiopłodami. 15 i 16 sierpnia 1649 stoczył tu król Jan Kazimierz, śpieszący z 20.000 wojska na pomoc Zbarażowi pamiętną bitwę z Chmielnickim i Islam Girejem (100.000 głów). Armja polska została w czasie przeprawy przez rzekę oskrzydlona, a ocaliło ją zawarcie pokoju pod presją chana. W ugodzie zborowskiej uznał król tytuł hetmański Chmielnickiego, rozszerzył rejestr kozacki na 40 000 oraz zapewnił kozakom i dyzunitom szereg ustępstw i przywilejów, nie weszła ona jednak nigdy w życie.

Powiat Z. ma 908 km² (w tem 70% ról i 13,4% lasów) oraz 71.941 miesz. (40,5% Polaków).

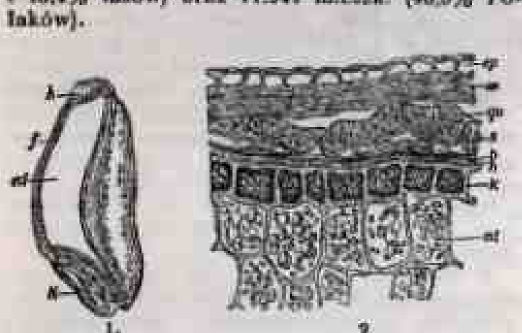

1. 2.

1. Ziarno pszenicy, przekrój podłużny.
2. Przekr. poprzeczn. przez łupinę owocową, nasienną i zewn. warstwy endospermu.

Zboża (por. tabl. poza tekstem), rośliny uprawne, należące przeważnie do traw, hodowane dla nasion bogatych w skrobię. Z roślin dwuliściennych zaliczane tu n. p. hreczka (Fagopyrum esculentum), Chenopodium quinoa. Gatunków z. jest znaczna ilość. Nasiona ich zawierają prócz skrobi jeszcze substancje białkowate, mineralne, oraz w małej ilości tłuszcze.

Ziarno z. jest ziarniakiem (caryopsis), posiadającym skórzastą łupinę owocową i nasienną, która otacza duży endosperm, otulający właściwy zarodek. Na rys. 2 widać w znacznem powiększeniu wszystkie warstwy: na zew. występuje skórka (epidermis) charakteryzująca się wydłużonemi komórkami, które na „bródce" ziarna wyrastają we włoski. Warstwy oznaczone literami ep i m stanowią łupinę owocową, oznaczone literami qu i s stanowią łupinę nasienną. Pod niemi leży warstwa oznaczona literą k, o komórkach dużych, kwadratowych, cienkościennych, wypełnionych substancjami białkowatemi; jest to warstwa endospermu. Pod nią leżą endospermowe warstwy cienkościennych komórek wypełnionych skrobją. Zarodek zawiera dużo białka oraz tłuszczu.

Uprawa z. stanowi znaczną, a często przeważającą część ogólnej produkcji roślinno-rolniczej. Zapotrzebowanie z. jako głównego surowca pokarmów mącznych z jednej, a duża łatwość przystosowania się z. do warunków klimatyczno-glebowych z drugiej strony, stanowią przyczynę tak powszechnej uprawy z. Z. wymaga od 100 (dla owsa), do 340 (dla pszenicy ozimej), dni wegetacji; minimum temp. kiełkowania wynosi od 1° dla żyta ozimego do 10° C dla kukurydzy. W tych granicach mieszczą się wymagania innych gatunków zbóż.

O poszczególnych gatunkach z. ob. art. Pszenica, Żyto, Jęczmień, Owies, Kukurydza, Ryż, Proso, Gryka. Prócz tego istnieją rośliny, których uprawa zanika lub pojawia się sporadycznie w okresach głodu, a także rośliny zbierane przez ludy pierwotne w stanie dzikim, jak n. p.: Manna jadalna (Glyceria fluitans), Lebioda (Chenopodium sp.), Amarant (Amarantus frumentaceus), rodzaje Stokłosy (Bromus sp.) i in. Dla stosunków europejskich wyłączne niemal znaczenie posiadają cztery pierwsze z wymienionych. — O wysiewaniu z. ob. Siew. Por. też Oziminy.

Zbioru z. dokonuje się u nas w nast. kolejności: jęczmień ozimy, żyto, pszenica ozima, jęczmień jary, pszenica jara, owies. Wynosi on średnio z hektara:

	Ziarno w q	Słoma w q	Waga 1 hl = kg
Pszenica ozima	12—30	30—60	73—80
Żyto ozime	10—28	22—70	68—74
Jęczmień jary	15—30	20—40	58—70
Owies	10—30	24—50	40—57
Kukurydza	13—70	25—100	70—82
Ryż	11—30	10—40	40—45

Choroby z. wywołane przez pasorzyty: sporysz, śnieć, głownia, rdze. Ze szkodników najgroźniejsze mucha heska, drutowce, mszyce, ślimaki, turkuć, wróble oraz liczne chwasty, utrudniające wegetację.

Zbójeckie wyspy, ob. Marjany.

Zbójnicki, taniec górali polskich, posiadający wiele cech tańca wojennego. Ilość tanecznikow nieograniczona; tańczą go tylko mężczyźni, krążąc w podskokach dookoła ogniska i wywijając przytem siekierkami. Z. przypomina formą taniec z mieczami, spotykany dotąd u Czechów, Słowaków i Słowian płd.

Zbójnik, nazwa członka bandy zbójeckiej na Podkarpaciu. Największy z. Podhala Janosik żył w XVIII. w., postać nawpół legendarna. Pieśni i podania góralskie osnute na tle życia z. przedstawiają ich nieraz jako obrońców uciśnionych, rozdających biedakom złupione na innych bogactwa.

Zbór, 1. protestancki, luterski, kalwiński dom modlitwy; 2. organizacja kościelna protestancka na pewnym ograniczonym terenie, np. z. ewangelicki w Krakowie, z. warszawski i t. p. oraz mająca pewien określony charakter religijny, np. z. luterski, kalwiński i t. p.

Zbrodnia, przestępstwo zagrożone karą śmierci lub więzienia ponad lat 5. Zbrodnię popełnić można tylko umyślnie.

Zbrodnie stanu, przestępstwa polegające na usiłowaniu pozbawienia państwa niepodległego bytu, dokonania przemocą zmiany ustroju, zamachach na życie głowy państwa. Przestępstwa te w polskim kod. kar. objęte są art. 93—99 i podlegają karze więzienia od lat 10 lub karze śmierci.

Zbrodniarza typ, ob. Kryminalna antropologja.

Zbroja (por. t a b l. poza tekstem), inaczej p a n c e r z, ubiór wojenny rycerza, chroniący go przed zranieniem. Z. noszone przez wojowników greckich i rzymskich były wyrabiane z dużym artyzmem i bogato zdobione. Ubogo natomiast przedstawiała się z. u barbarzyńców, na początku wieków średnich. Z. stanowił kaftan bawoli, który zczasem wzmacniano naszywanemi metalowemi kółkami, nogi zaś chroniono skórzniami. W miarę rozwoju kultury, najpierw we Włoszech (pancerze medjolańskie), następnie we Francji, wreszcie w Niemczech i reszcie Europy zach. doszła z. do szczytu swego rozwoju; kres jej zastosowaniu położyło udoskonalenie broni palnej, której pociski łatwo przebijały najsilniejszy pancerz. W drugiej fazie rozwoju stanowiła z. gruba i gęsta siatka druciana, wkładana na kaftany, sięgająca niemal kolan; głowę i kark kryto również siatką, zczasem szyszakiem. Te typy z. zwano kolczugami. Ostatnią formą rozwoju z. był typ z. płatowej, wyrabianej z blach stalowych. W skład takiej z. wchodził: hełm z przyłbicą (ob.), koszulka z metalowych pierścieni, a na niej płatowy pancerz, chroniący cały korpus (napierśnik), naramienniki, nałokietnice, zarękawia, chroniące ramiona i łokcie; ręce zabezpieczano skórzanemi lub siatkowemi rękawicami, na których od zewnętrznej strony przytwierdzona była stalowa blacha. Nogi chroniły nagolenniki, uda nakryte były tylko od strony frontowej, dzięki czemu rycerz mógł swobodnie się poruszać, tak w walce pieszej, jak i konnej. Poszczególne części łączono ze sobą odpowiednio skonstruowanemi śrubami, zaś do ciała rycerza przypinano skórzanemi pasami. — Również i koń rycerski chroniony był zbroją, z wyjątkiem podbrzusza i nóg. — Do odpornych części z. należała jeszcze tarcza rycerska, na której w późniejszem średniowieczu umieszczony był herb rycerski, jako znak rozpoznawczy. Zczasem z., wyrabiane zazwyczaj z blach gładkich lub łuskowych, zaczęto przyozdabiać, tworząc z nich arcydzieła sztuki płatnerskiej (np. z. ks. Radziwiłła w Muzeum Historycznem w Wiedniu); z. takie, zw. lekkiemi, nie służyły do boju, lecz noszono je w czasie uroczystości. Ob. Rycerstwo. — O z. p o l s k i c h, ob. t. 13, str. 123 (do tego t a b l.).

Dzisiaj jeszcze pierwotne ludy chronią swe ciała przed pociskami zbroją, którą stanowią osłony ze skór lub odpowiednio wyrobione deski, okrywające przedewszystkiem korpus.

Zbrojownia, pomieszczenie, w którem przechowywano uzbrojenie zaczepne i ochronne oraz rzędy końskie i sprzęt polowy. Obecnie magazyny z bronią i sprzętem wojennym oraz zakłady reperacyjne broni.

Zbrojówka narożnica (n a r o ż n i c a, Phalera), ćma, ob. Notodontidae.

Zbrożek Dominik, matematyk pol., (1832—1889), prof. Akademji Technicznej we Lwowie, ogłosił kilka prac.

Zbrucz, lewoboczny dopływ Dniestru, długi 283 km. Wypływa na Wołyniu rosyjskim pod Awratynem, płynie ku płd. koło Wołoczysk, Satanowa, Tarnorudy, Husiatyna i uchodzi pod Okopami Św. Trójcy, tworzy w górnym biegu 11 stawów, w dolnym zaś płynie głębokim jarem. Na całej prawie długości (273 km) tworzy Z. granicę między Polską i Z. S. S. R. Odegrał dużą rolę w walkach 1917—1920.

Zbuny (Palamedeidae), rodzina dużych ptaków błotnych, o ciężkiej budowie ciała, długiej szyji, małej głowie, dziób z woskówką u nasady, palce niespięte błoną. Żyją w Ameryce płd. Z przedstawicieli należy wymienić: anituma zbun rogownik (Palamedea cornuta L.) wielkości gęsi, żywi się pokarmem roślinnym. Zbun czubaty cz. pastuszek (Chauna cristata Swains) łatwo się oswaja, słynie z tego, że krajowcy używają go jako pastucha do drobiu.

Zbyliłowski, 1. Andrzej, poeta pol., (ok. 1565—ok. 1608), dworzanin Zygmunta III., któremu w r. 1593 towarzyszył do Szwecji, po r. 1597 osiadł na wsi. Uprawiał głównie poezję dworacką, odznaczającą się dużą gładkością wysłowienia, ale przeciążoną konwencjonalnym balastem mitologicznym. Oprócz utworów panegirycznych, napisał m. in. „Droga do Szwecicy..." (1597), „Żywot szlachcica we wsi" (1597), „Wieśniak" (1600). Przedruki niektórych utworów 1843, 1853, 1854, 1860. Życiorys przez Abichta (1899).

2. Piotr, brat stryj. Z. 1., pol. poeta satyryczny, (1569—1649), napisał: „Rozmowa szlachcica polskiego z cudzoziemcem" (1600, przedruk 1860), „Przygana wymyślnym strojom białogłowskim" (1600, kilka wydań nast., przedruk 1910), „Patricius" (1601, przedruk 1882), „Schadzka ziemiańska" (1605, przedruk 1860).

Zchinwali, stolica Płd. Osetji (Płd. Kaukaz) z 5.809 mieszk.

Zdanie, zespół wyrazów, ujętych w formę mniej lub więcej pełną pod względem strukturalnym, wyrażających pewną myśl. Z. bywają p r o s t e i z ł o ż o n e. Z. proste bywa: r o z w i n i ę t e lub n i e r o z w i n i ę t e, z u p e ł n e, n i e z u p e ł n e, b e z p o d m i o t o w e. Z. z ł o ż o n e r ó w n o r z ę d n i e (parataktycznie) bywają: ł ą c z n e, p r z e c i w s t a w n e, w y n i k o w e; z. z ł o ż o n e p o d r z ę d n i e (hipotaktycznie) dzielą się na: g ł ó w n e i p o d r z ę d n e, jak: z. podrzędne p o d m i o t o w e, p r z e d m i o t o w e, p r z y d a w k o w e, o k o l i c z n i k o w e (czasu, miejsca, sposobu, celu, przyczyny, warunkowe, przyzwolone i t. p.).

Zdanowicz Aleksander, filolog i historyk pol., (1808—1868), studja uniw. w Wilnie, 1834—49 nauczyciel języka i literatury łacińskiej w Instytucie Szlacheckim w Wilnie, tamże prof. historji powsz. 1849—63. Napisał: „Rys chronologiczno-historyczny państw nowożytnych od V. w. do dziś dnia" (1861, 3 t.), „Szkic historji powszechnej" (1861), „Historja literatury polskiej" (oprac. i wyd. L. Sowiński, [1874—78, 5 t.], cenny zbiór materjałów informac.) i in. Prócz tłumaczeń podręczników rosyjskich (Kajdanowa) wydał Z. własne podręczniki historji dla szkół średnich, należał do redakcji „Słownika języka polskiego".

Zdanowski Juljusz, ziemianin i polityk pol., ur. 1874, studjował prawo i ekonomję we Lwowie, Fryburgu i Monachjum. W czasach zaborczych wydalony z Królestwa za działalność polityczną, w czasie okupacji austrj. przewodniczący Głównego Komitetu Ratunkowego w Lublinie, następnie czynny w pracach samorządowych, od 1920 prezes Banku Komunalnego w Warszawie. 1922—27 senator z ramienia Związku Ludowo Narodowego, 1923—28 przewodniczący Rady Zjazdów Samorządu Ziemskiego.

Zdawkowa moneta, rodzaj pieniądza, który według ustaw walutowych pewnego państwa musi być przyjmowany tylko w pewnej określonej procentowo ilości. Zazwyczaj jest to moneta srebrna, niklowa, miedziana i t. p. Por. Monety, bilon.

Zderzaki, elementy maszynowe, mające za zadanie odbierać i powstrzymywać na sobie gwałtowne uderzenia. Składają się zasadniczo z płaskiej tarczy połączonej z silną sprężyną lub z tłokiem zamykającym powietrze albo wodę w cylindrze. Zastosowanie przy wagonach kolejowych, młotach mechanicznych i t. p.

Zdjęcia topograficzne, ob. Topograficzne zdjęcia.

Zdobnictwo (o r n a m e n t y k a, s z t u k a s t o s o w a n a) polega na artystycznem zdobieniu przedmiotów, mających cel użytkowy, choćby w najszerszem tego słowa znaczeniu. Ob. Przemysł artystyczny.

Zdobnictwo ludowe, ob. Sztuka (sztuka ludowa).

Zdolność procesowa, zdolność do ważnego działania w procesie, zależy od zdolności samoistnego zobowiązywania się danej osoby. Brak z. p. bierze sąd pod uwagę w każdym stanie sprawy.

Zdołbunów, miasto powiat. w woj. wołyńskiem, nad rz. Uściem, węzeł kolei: Brody—Z. i Kowel—Szepetówka, 12 km na płd. od Równego z 7.789 mieszk., młynami, cementownią, odlewnią żelaza i browarem. Miastem został Z. niedawno.

P o w i a t Z. (od 1924) ma 1.366 km² (w tem 53,9% ról i 22% lasów) oraz 100.390 mieszk. (13,6% Polaków).

Zdora Wład., pseud. K a z i m i e r z a Z d z i e c h o w s k i e g o (ob.).

Zdrada stanu, ob. Zbrodnie stanu.

Zdroje lecznicze, ob. Mineralne wody.

Zdrojowiska, ob. Uzdrowiska.

Zdrowia służba, polska, ob. t. 13, str. 91 nn.

Zdrowie, pojęcie względne, jako przeciwieństwo choroby. Dla nielekarza z. jest identyczne z subjektywnem uczuciem zdrowia, lekarz jednak czasem mimo to może stwierdzić zmiany chorobowe narządów.

Zdrowotność w Polsce, ob. t. 13, str. 91 nn.

Zdrój, dwutygodnik poświęcony sztuce i kulturze umysłowej, wydawany przez Jerzego Hulewicza w Poznaniu w l. 1917—22, organ ekspresjonizmu polskiego.

Zdun, to samo co garncarz (ob. Garncarstwo). — W niektórych dzielnicach Polski określają także tą nazwą specjalistów do stawiania pieców domowych.

Zduny, miasto w pow. Krotoszyn (woj. poznańskie), na granicy Śląska Dolnego, przy kolei: Krotoszyn—Oleśnica z 2.825 mieszk., cukrownią, cementownią, młynami, tartakiem i młynem parowym oraz handlem ziemiopłodami. Miasto (od 1267) było od 1635 ośrodkiem protestantów.

Zduńska Wola, miasto w pow. Sieradz (woj. łódzkie), nad rz. Brodnią, przy kolei: Łódź—Ostrów Wkp., 15 km na wsch. od Sieradza z 23.540 mieszk., młynami, odlewniami żelaza, znacznym przemysłem tkackim i handlem. Miastem jest Z. od 1825, wtedy też stała się ośrodkiem przemysłu tekstylnego.

Z dymem pożarów, chorał Kornela Ujejskiego z części pierwszej „Skarg Jeremiego" (pis. w r. 1846), polski hymn narodowy w dobie niewoli. Melodja Józefa Nikorowicza.

Zdziarski Stanisław, pol. historyk liter., (1878—1928), wydał m. i.: „Maurycy Gosławski" (1898), „Pierwiastek ludowy w poezji polskiej XIX. w." (1901), „Bohdan Zaleski" (1902), „Szkice literackie" (1903).

Zdziechowski, 1. Marjan, pol. historyk lit. powszechnej i slawista, * 1861, studja w Petersburgu, Dorpacie i Krakowie, od r. 1899 prof. filologji słowiańskiej i od r. 1908 prof. lit. powsz. w uniw. Jagiell., od r. 1919 w uniw. wileń., od r. 1902 członek Pol. Akademji Umiej.; w 1901 założyciel Klubu słowiańskiego w Krakowie i jego organu „Świat słowiański". Umysł wybitnie metafizyczny, o głębokim podkładzie religijnym, rozpatruje zagadnienia literackie pod kątem ideału etycznego. Pierwsze prace w czasopismach od r. 1882. Pod pseud. M. U r s i n po rosyjsku: „Oczerki iz psichołogji Sławianskawo plemieni" (1887), toż po polsku p. t. „Mesjaniści i Słowianofile. Szkice z psychologji narodów słowiańskich" (1888); „Byron i jego wiek" (1894—97, 2 t.); „Szkice literackie" (1900); „Odrodzenie Chorwacji w wieku XIX." (1902); „Pestis perniciosissima. Rzecz o współczesnych kierunkach myśli katolickiej" (1905), „U opoki mesjanizmu. Nowe szkice z psychologji narodów słowiańskich" (1912), „Wizja Krasińskiego. Ze studjów nad literaturą i filozofją polską" (1912), „Pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa" (1915, 2 t.), „Wpływy rosyjskie na duszę polską" (1920), „Gloryfikacja pracy. Myśli z pism i o pismach Stanisława Brzozowskiego" (1921), „Europa, Rosja, Azja. Szkice polityczno-literackie" (1923), „Renesans a rewolucja. Wykład wstępny do dziejów literatury w epoce renesansu" (1925), „O okrucieństwie" (1928), „Napoleon III. Szkice z dziejów jego życia i pracy" (1931) i i.

2. Kazimierz, pseud. Władysław Zdora, powieściopisarz pol., * 1878, wydał: „Fulmus" (1900), „Przemiany" (1906), „Luna" (1908), „Opoka" (1911), „Kresy" (1920), „Przegrana", „Zbrodnia" (1922).

3. Jerzy, pol. przemysłowiec, ekonomista i polityk, ur. 1880, wyższe studja handl. w Antwerpji, praktyka bankowa w Anglji, w czasie wojny świat. czynny społecznie w Kongresówce i Rosji, od 1917 reprezentował Polski Komitet Narodowy w Rosji, gdzie też w porozumieniu z generałem franc. Niesselem organizował polską siłę zbrojną. W Polsce odrodzonej brał żywy udział w życiu gospodarczem, 1922—27 poseł z ramienia Związku Lud. Narod., 1925—1926 minister skarbu, przeprowadził oszczędności i zrównoważył budżet. Członek Wielkiej Rady Obozu Wielkiej Polski, prowadzi żywą akcję polit. tegoż stronnictwa. Ogłosił drukiem: „Finanse Polski w l. 1924 i 1925" (1925), „O reformie monetarnej w Polsce" (1925), „Polityka finansowa Polski" (1927) i in.

Zdzięcioł, miasto w pow. Słonim (woj. nowogrodzkie), nad rz. Zdzięciołką (do Niemna), 12 km od stacji Nowojelnia (kolej: Baranowicze—Lida) z 3.080 mieszk., młynami, garbarniami i handlem. Z pamiątek przeszłości posiada Z. rokokowy pałac i kościół, oba z XVII. w.

Zdziłowiecki, 1. Józef Seweryn, (1802—1879), rolnik, chemik i ekonomista. Profesor, następnie dyrektor Instytutu Agronomicznego w Marymoncie, oraz długoletni redaktor „Roczników Gospodarstwa Krajowego". Nap.: „Wykład początkowy chemji" (2 cz., 1850—51) i i.

2. Stanisław, biskup kujawsko-kaliski, (1854—1927), kapłaństwo otrzymał w 1877, stolicę biskupią we Włocławku 1902.

Zea, ob. Kukurydza.

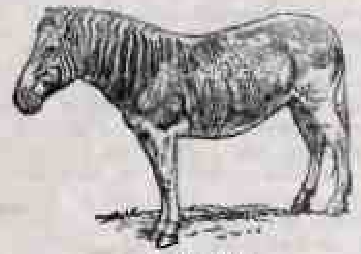

1. Kwagga.

Zebra (Hippotigris H. Sm.), (por. tabl. Kopytne (1) w t. 8), podrodzaj konia (Equus), zwierzę stepowe o sierści paskowanej, stojącej grzywie, z ogonem jak u osła, bez trzeszczek. Żyje stadami często z innemi zwierzętami. Najmniejsza z. górska (E. [H.] zebra L.) 1,25 m wys., największa z. Grevy'ego (E. [H.] grevyi Oust.) 1,56 m wys. Obie charakteryzują się oślą, ciężką głową. Kwagga (E. [H.] quagga Gm.) rozpada się na wiele podgatunków. Kwagga właściwa (E. [H.] quagga quagga Gmelin), obecnie wytępiona, była brunzowa i tylko na przedniej części paskowana. Czarno-biała z. granta (E. [H.] quagga granti Winter) żyje w Kenji. — Zebra krzyżuje się z osłem i koniem dając bezpłodne zebroidy.

2. Zebroid.

Zebrina pendula, roślina, p. Tradescantia.

Zebrzydowice, 1. wieś w pow. Wadowice (woj. krakowskie), 2 km na płn. od Kalwarji Zebrzydowskiej z 1730 mieszk., browarem i fabr. mebli. — 2. wieś w pow. Cieszyn (woj. śląskie), nad rz. Piotrówką, stacja graniczna kolei: Dziedzice—Piotrowice z 2418 mieszk.

Zebrzydowski Mikołaj, wojewoda krakowski, (1553—1620), krewny Jana Zamoyskiego, pod jego opieką brał udział w walkach z Moskwą za Batorego, gorący zwolennik jego polityki, wspierał go całą siłą przeciw Zborowskim. Po 1588 wojewoda lubelski, 1592 zapośredniczył zgodę między Zygmuntem III. a Zamoyskim, występującym przeciw królowi z powodu jego układów z Habsburgami, od 1596 marszałek w. kor., od 1601 wojewoda krak. Po śmierci Zamoyskiego 1605 usiłował zająć jego miejsce, stojąc, podobnie jak zmarły, na gruncie obowiązujących praw. Podsycał stale opozycję szlachecką przeciw królowi i w dziejach Polski odegrał rolę grabarza dążeń reformy ustroju. Osobiście nie odniósł z rokoszu 1606—7, nazwanego jego nazwiskiem, żadnych korzyści, a nawet upokorzyć się musiał pod Janowcem 7. X. 1606 i na sejmie 1608. Pragnął odegrać rolę zbawiciela kraju i obrońcy praworządności, a utwierdził, może nawet wbrew swej woli, chaos zw. złotą wolnością. Rozwój stosunków, jak się zdaje, nie szedł w okresie porokoszowym po myśli Z.; wycofał się on zupełnie z życia publ., oddany dewocji osiadł w Lanckoronie, gdzie przed śmiercią ukończył fundację klasztoru w pobliskiej Kalwarji.

Zebu (Bos zebu L.), gatunek bydła, żyjący i hodowany w Indjach, Azji płd. i Afryce płn. Azjatycki z. (Bos zebu indicus) ma wiele ras, 150—800 kg wagi, najczęściej siwo-szary. Charakterystyczny jest wzgórek (garb) tłuszczowy między łopatkami. Byki jako święte hodują przy świątyniach. Krzyżują się płodnie z bydłem. Afrykański z. czyli sanga (B. zebu africanus) z małym wzgórkiem lub bez, długorogi, brunatny.

Zebu (Cebu, Sebu), wyspa w płd. Filipinach, ma razem z sąsiedniemi wysepkami 4.697 km² i 727.955 mieszk. Stolica Z., najstarsza hiszpańska osada na Filipinach ma 83.980 mieszk. i port.

Zecer, składacz, ob. Drukarnia.

Zechenter, 1. Edmund, pisarz pol., ur. 1867, wydał: „Szkice i nastroje" (1904), „Z chłopskiej niwy" (1909), „Wałkowe kochanie" (1914), „Zawzięty Lasowiak" (1930).

2. Witold, syn Z. 1., poeta pol., * 1904, wydał zbiory poezyj: „Ręka na sercu" (1929), „Złote i niebieskie" (1932), „Linja prosta" (1932); przekłady pisarzy obcych; w l. 1926—27 redagował w Krakowie „Gazetę Literacką"; współpracownik „Il. Kuryera Codziennego".

Zedlitz Joseph Christian, bar., austrj. poeta i publicysta, (1790—1862), autor poezyj (wyd. zbior. 1832), zwłaszcza „Totenkränze" (1827, tu słynna ballada „Nächtliche Heerschau"), poematów, dramatów i i.

Zeebrugge, port zewnętrzny Brugji (Belgja), połączony 12 km długim kanałem z Brugją. W czasie wojny światowej stanowiło Z. bazę operacyjną dla niemieckich łodzi podwodnych.

Zeeland, ob. Zelandja.

Zeeman Pieter, fizyk holend., ur. 1865, prof. fizyki w Amsterdamie, odkrył 1896 zjawisko rozszczepiania linij widmowych, zajmował się zjawiskami elektro- i magnetooptycznemi. 1902 otrzymał nagrodę Nobla.

Zeemana zjawisko ujawnia się w spektroskopie w postaci rozszczepienia prążków widmowych na dwójki lub trójki, skoro źródło światła znajdzie się w polu magnetycznem. Rozróżniamy z. Z. podłużne lub poprzeczne, zależnie od tego, czy obserwujemy je wzdłuż linij pola magnetycznego, czy też w kierunku do nich prostopadłym, wymagają one jednak pól magnetycznych o natężeniu ponad 10.000 gausów, jak również spektroskopów o dużej dyspersji.

Zefir (greck.), chłodny wiatr zach.

Zefir, ob. Tkaniny.

Zefiryn (łac. Zephyrinus), biskup rzymski, (198—217), pierwszy pochowany w katakumbach Kaliksta.

Zegadłowicz Emil, poeta pol., * 1888, naczelny poeta grupy „Czartaka" (ob.), w l. 1919—21 referent Wydziału Literatury w Min. Sztuki i Kultury, w l. 1927—30 kierownik literacki Teatru Polskiego w Poznaniu, w l. 1929—32 dyrektor Radja Poznańskiego, redagował „Ponowę" (1920), „Czartaka" (1921), „Tęczę" (1928—29), „Świat kulis" (1929—30). Charakterystykę ob. t. 13., str. 253. Oddzielne wydania utworów od r. 1908; ważniejsze: „Imagines" (1919), „Odejście Ralfa Moora" (1919), „U dnia, którego nie znam, stoję bram" (1921), „Noc Świętego Jana Ewangelisty, misterjum balladowe" (1924), „Nawiedzeni, misterjum balladowe" (1925), „Lampka oliwna" (1925, tragedja), „Głaz graniczny" (1925, dramat), „Dziewanny, poemat, 1919—1926" (1927, oddzielne części wydawane przedtem osobno), „Dom jałowcowy" (1927), „W obliczu gór i kulis" (1927), „Żywot Mikołaja Srebrempisanego" (1927—29, 3 t.), „Zegar słoneczny w chińskim ogrodzie" (1928), „Dęby pod pełnią" (1929), „Nad brzegami Zodjaku" (1931), przekład „Fausta" Goethego (1927, 2 cz.), „Tematy rumuńskie" (1931). — O misterjach balladowych E. Z. studjum St. Papée'go (1927).

Zegar, czasomierz (por. tabl. Zegarki [poza tekstem]). Najpierwotniejszym sposobem oznaczenia czasu, według pozornego ruchu słońca, było obserwowanie cienia, jaki rzucał słup wbity prostopadle w ziemię. Ze sposobu tego powstał jeszcze w starożytności z. słoneczny. Oznaczano też czas przez przesypywanie piasku lub przelewanie wody z naczynia do naczynia (klepsydry) (por. Piaskowy zegar, Wodny zegar), albo też przez spalanie określonej długości knotów, względnie określonej objętości oliwy w lampkach. Z. mechaniczne weszły w użycie w średniowieczu. Pierwszy z., napędzany ciężarem, miał wynaleźć w połowie IX. w. włoski ksiądz nazwiskiem Pacificus. Pierwszy zegarek sprężynowy skonstruował ok. roku 1500 norymberski mechanik Peter Henlein (ob.). Wahadło zastosowano do regulowania ruchu z. ciężarkowych w poł. XVII. w. Z. ciężarkowy z wahadłem zbudowany jest na następującej zasadzie: Na wałku obrotowym nawinięty jest sznur z zawieszonym ciężarem, który opadając wprawia w ruch wałek z nasadzonem na nim kołem zębatem, to zaś wprawia w ruch dalszy system kół zębatych, przenoszących ruch na wskazówki. Ponieważ jednak ciężar opada ruchem przyspieszonym, ruch systemu kół zębatych, nim napędzanych, nie może być jednostajny. Wy-

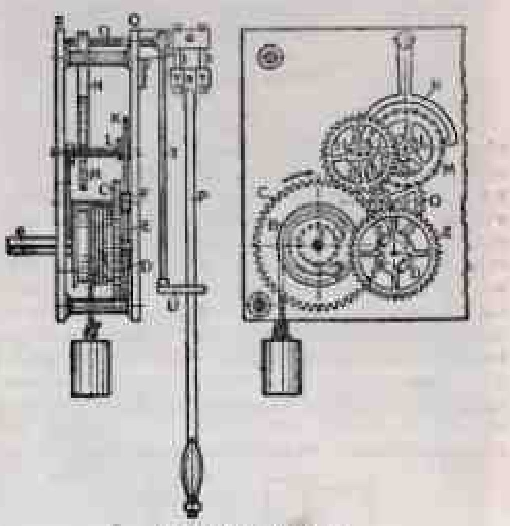

1. Zegar wahadłowy.

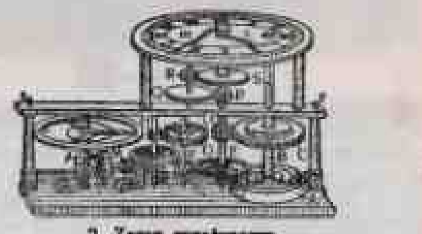

2. Zegar sprężynowy.

3. Przenośnik ślimakowy.

4. Włos.

równuje go wahadło połączone z kotwicą, która zaczepia swemi odsadami za zęby t. zw. koła przemianowego, wchodzącego w skład systemu kół zębatych. Zgodnie z ruchem wahadła kotwica to zaczepia to puszcza koło przemianowe. Zatrzymywanie koła przemianowego wyrównuje przyspieszony ruch spadania ciężaru, puszczanie daje za każdym razem nowy napęd wahadłu, które musiałoby wskutek oporu tarcia przestać się wahać. Z. sprężynowe otrzymują napęd od zwiniętej spiralnie płaskiej sprężyny. Ponieważ energja kinetyczna sprężyny słabnie w miarę rozwijania, siła napędna jest niejednostajna. Wyrównuje ją t. zw. prze-

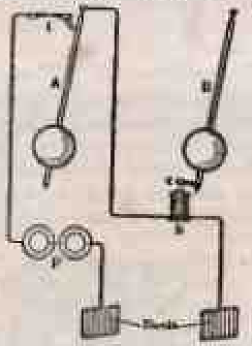

5. Elektromagnetyczne synchronizowanie zegarów.

nośnik ślimakowy, pośredniczący w działaniu sprężyny na system kół zębatych. Jest to rodzaj stożka osadzonego na pierwszem kółku zębatem i opasanego ślimakowato łańcuszkiem, biegnącym od szczytu do podstawy. Koniec tego łańcuszka połączony jest ze zwiniętą sprężyną. Przy rozwijaniu się sprężyny odwija się łańcuszek ze stożka, poczynając od górnej, najmniejszej średnicy. W miarę słabnięcia rozwijającej się sprężyny, wzrasta średnica obwodu łańcuszka, a więc ramię momentu, na który działa poruszająca siła sprężyny, przez co moment obrotu, a więc i siła napędu na koła zębate pozostają bez miany. Ostateczne wyrównanie jednostajności ruchu spełnia w z. sprężynowych, zamiast wahadła, t. zw. włos. Jest to kółko zamachowe, połączone z delikatną sprężynką, zostaje więc jej elastycznością odepchnięte, wraca jednak zpowrotem siłą zamachu i t. d. Wskutek oporu tarcia musiałby ten ruch ustać, gdyby kółko zamachowe nie było połączone z kotwicą, spełniającą podobne, podwójne zadania jak przy z. wahadłowym. Dawniejsze zegarki sprężynowe nakręcano kluczykiem, dzisiaj służy do tego stale przytwierdzony guziczek. Oprawa, zwłaszcza starych zegarków, odznacza się niejednokrotnie wysoce artystycznem wykonaniem. — W obserwatorjach astronomicznych używa się t. zw. z. elektrycznych. Są to precyzyjne z. wahadłowe, których wahadło utrzymywane jest w ruchu siłą przyciągającą elektromagnesów. Siły elektromagnetycznej używa się też do synchronizowania kilku z., umieszczonych w odległych od siebie miejscach. Polega to na tem, że wahadło z. regulującego zamyka za każdym ruchem, będąc w maksymalnym punkcie wychylenia, obwód prądu elektrycznego, co wywołuje w elektromagnesach włączonych w ten obwód, a umieszczonych obok wahadeł z. regulowanych, działanie magnetyczne. Elektromagnesy przyciągają wtedy do siebie wahadła, co ma ten skutek, że ich wahnienia zostają albo przyspieszone albo opóźnione, o ile w danym momencie wahadła z. regulowanych nie są w ruchu zgodnym z wahadłem z. regulującego.

Zegar piaskowy, ob. Piaskowy zegar.

Zegar słoneczny, ob. Zegar, Słoneczny zegar.

Zegar wahadłowy, ob. Zegar.

Zegar wodny, ob. Wodny zegar.

Zegers, niderl. malarze, ob. Seghers.

Zegrze, wieś w pow. Pułtusk (woj. warszawskie), nad rz. Bugiem (poniżej ujścia Narwi), stacja końcowa kolejki: Warszawa—Z. (25 km) z 237 mieszk. i gorzelnią. Dawniej twierdza, obecnie obóz wojskowy.

Zehsis (Cesis), łotewska nazwa miasta Wenden (Kieś).

Zeiss Carl, mechanik niem., (1816—1888), założył 1846 w Jenie fabrykę znanych instrumentów optycznych.

Zeissberg Heinrich, historyk niem., (1839—1899), od 1865 prof. historji we Lwowie, od 1873 w Innsbrucku, członek Akad. Umiej. w Krakowie, napisał: „Die polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters" (1873, jest pol. tłum.), „Johannes Łaski, Erzbischof von Gnesen und sein Testament" (1874), „Kleinere Geschichtsquellen Polens im Mittelalter" (1877), „Der oesterr. Erbfolgestreit 1457—58" (1879), „Zwei Jahre belgischer Geschichte 1791—92" (1891, 2 cz.), „Belgien unter der Generalstatthalterschaft Erzherzog Karls" (1893—94, 3 cz.), „Erzherzog Karl von Oesterreich" (1895). Dzieło Z. o „Dziejopisarstwie..." należy do najlepszych w naszej historjografji i stanowi jeszcze podstawę do poznania dziejów kronikarstwa polskiego.

Zeist, wieś w prow. Utrecht (Holandja), tuż na wsch. od Utrechtu z 23.053 mieszk.

Zeitblom Bartholomäus, malarz niem., główny przedstawiciel szkoły w Ulm, (ok. 1460—po 1516), malował głównie skrzydła i predelle do rzeźbionych tryptyków. Główne dzieła w Stuttgarcie, Berlinie, Karlsruhe, Monachjum, Augsburgu i i.

Zeitz, miasto w Prow. Saskiej (Niemcy), nad Białą Elsterą, przy kolei: Lipsk—Gera z 34.590 mieszk., zamkiem Moritzburg z XVII. w. ratuszem z XVI. w. oraz znacznym przemysłem. Stara ta słowiańska osada była w l. 968—1029 stolicą biskupstwa przeniesionego później do Naumburga. W l. 1657—1718 było Z. stolicą księstwa Sachsen-Z. (sekundogenitura).

Zejlėr Handrij, poeta łużycki, (1804—1872), twórca odrodzenia narodowego i literatury łużyckiej, założyciel w r. 1842 czasopisma „Tydźeńske Nowiny" (później „Serbske Nowiny"), napisał gramatykę łużycką (1830) i współpra-

2. Draperje.

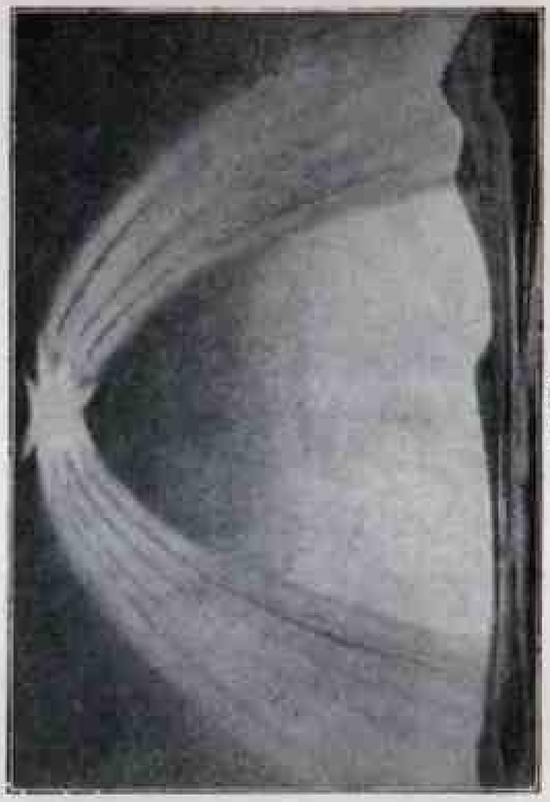

4. Korona.

1. Łuk zorzy polarnej.

3. Zorza polarna promienista.

1. Zorza polarna południowa.

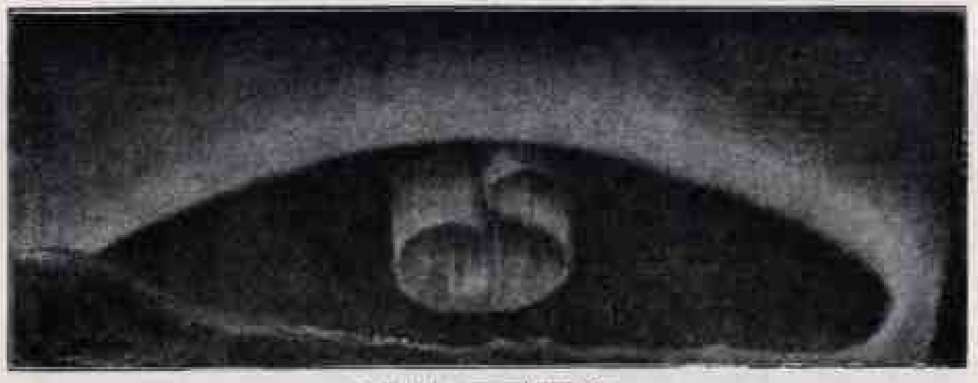

2. Wstęgi zorzy polarnej płn.

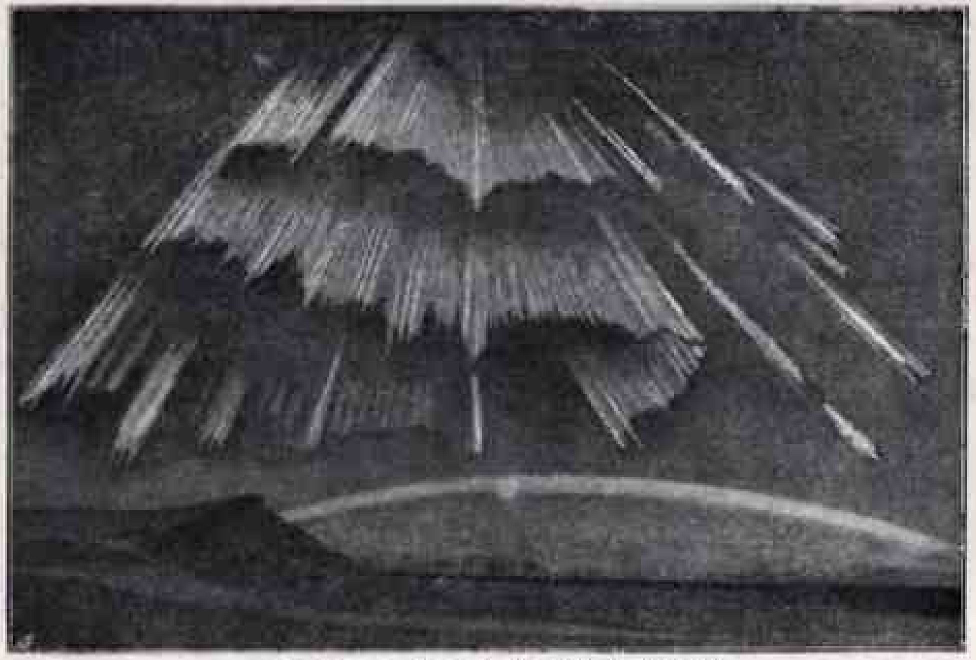

3. Smugi zorzy polarnej płn. (przejście do draperyj).

cował w słowniku łużyckim (1866), autor pięknych liryków. Wyd. zbior. 1883—92, 4 t.

Zelanci, spirytualiści, ob. Franciszkanie.

Zelandja, 1. (duń. Själland), największa wyspa duńska z 7.042 km² i 1,203.713 mieszk. Leży między Kattegatem, Oresundem, Wielkim Beltem i Samsö Beltem, posiada silnie rozczłonkowane wybrzeża (Isefjord, Roskildefjord, zatoki: Sejrö, Svinö, Faxe i Kjöge), jest pagórkowata (do 126 m). Zbudowana z osadów kredowych i trzeciorzędowych jest pokryta gliną zwałową i piaskami dyluwjalnemi, posiada też na płn. wiele jezior oraz lasów liściastych i dość żyzne gleby. Główne miasto: K o p e n h a g a. — 2. (Z e e l a n d), prowincja w Holandji, granicząca od płd. z Belgją, obejmuje żyzne wyspy u ujścia Skaldy (Walcheren, Beveland, Tholen, Schouwen i i.), a ma (bez wód) 1833 km² i 240.483 mieszk. Stolicą jest M i d d e l b u r g. — 3. Zelandja Nowa, ob. Nowa Zelandja.

Zele, gmina we Wsch. Flandrji (Belgja) z 15.094 mieszk. i przemysłem tekstylnym.

Zell (am See), miasto okręg., uzdrowisko klimatyczne i ośrodek sportów zimowych w Salzburgu (Austrja), nad jez. Z e l l e r S e e (750 m nad poz. morza z 4,8 km²), odwadnianem przez Salzach, z 2.132 mieszk. i zamkiem. — 2. (Z. a m Z i l l e r), wieś, uzdrowisko klimatyczne i ośrodek sportów zimowych w Tyrolu, 575 m nad poz. morza, w dolinie rz. Z i l l e r z 1006 mieszk.

Zella-Mehlis, miasto i uzdrowisko klimatyczne w Turyngji (Niemcy), 490 m nad poz. morza, w Lesie Turyńskim, przy kolei: Erfurt—Ritschenhausen z 14.423 mieszk., muzeum i przemysłem.

Zeller, 1. Eduard, niem. teolog i filozof, (1814—1908), prof. teologji w Bernie i Marburgu, prof. filozofji w Heidelbergu, od 1872 w Berlinie, wyszedł od filozofji Hegla, od której się następnie odwrócił. Znany jako autor dzieła: „Philosophie der Griechen" (1844—52, 3 t.). Inne dzieła: „Das theologische System Zwinglis" (1853), „Die Apostelgeschichte kritisch untersucht" (1854), „Vorträge und Abhandlungen" (1865, 2 t.), „D. Fr. Strauss" (1874), „Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibniz" (1873), „Grundriss der Geschichte der griechischen Philosophie" (1883), „Friedrich, d. Gr. als Philosoph" (1886).

2. Karl, kompozytor niem., (1842—1898), jeden z najlepszych przedstawicieli starej operetki wiedeńskiej; szczególną popularność zdobyły operetki: „Ptasznik z Tyrolu" (1891) i „Sztygar" (1895).

Zelota (grec.), g o r l i w i e c, zaślepiony fanatyk, zwłaszcza w sprawach religji; z e l o t y z m, zaślepienie, fanatyzm. O żydowskiej partji z. ob. Judasz Galilejczyk.

Zelów, kolonja w pow. Łask (woj. łódzkie), 15 km na płd.-wsch. od Łasku z 5.362 mieszk. oraz przemysłem tkackim.

Zelwerowicz Aleksander, współcz. pol. aktor i dyrektor teatralny, w l. 1910 i 1920 dyrektor teatrów łódzkich, w r. 1929 wileńskich; w l. 1922—28 kierownik państwowej szkoły dramatycznej w Warszawie. Znakomity w rolach charakterystycznych wszystkich rodzajów; wybitny reżyser.

Zelwianka (Z e l w a), lewoboczny dopływ Niemna, długi 130 km, płynie na granicy pow. Słonim i Wołkowysk. Nad Z. leży miasto Z e l w a (pow. Wołkowysk) z 2.064 mieszk.

Zembaczyński Antoni, malarz pol., * 1858, kształcił się w Akademji krak. pod kierunkiem Matejki. Główne dzieła: „Pierwsza wyprawa Bolesława Krzywoustego", portrety rektorów Uniwersytetu Jagiell., „Hulaj dusza", „Pod sekretem", „Św. Łukasz", pejzaże, liczne obrazy religijne, projekty polichromji kościoła w Tarnobrzegu, stacje dla katedry przemyskiej i t. d.

Zemdlenie, ob. Omdlenie.

Zemgals Gustav, polityk łotewski, ur. 1871, adwokat w Rydze, po rewolucji 1905 redaktor dziennika „Jauna Dienas Lapa", od 1917 burmistrz Rygi, od 1919 wiceprzewodniczący zgromadzenia narodowego, 1927—30 prezydent Łotwy.

Zemplen (Zemplin, słow. Zemne), komitat na Węgrzech między Dunajem i Cisą, na pograniczu Czechosłowacji z 1776 km² i 136.159 mieszk. Stolicą jest S a t o r a l j a u j h e l y.

Zemsta, pierwotna forma odpłaty za doznaną krzywdę, której obowiązek ciążył na najbliższych krewnych pokrzywdzonego. Z postępem cywilizacji z. zostaje zastąpioną przez karę wymierzoną przez państwo. Por. Krwawa zemsta.

Zemsty boginie, ob. Erynje.

Zemuń (Semlin), miasto w Syrmji (Jugosławja), przy ujściu Sawy do Dunaju, połączone mostem z Belgradem, ma 25.661 mieszk., przemysł skórny i tkacki oraz hodowlę jarzyn i owoców.

Zend (Z e n d z k i j ę z y k), w końcu XIX. w. rozpowszechniona nazwa języka A v e s t y (ob.; por. też Irańskie języki).

Zendavesta, dawniejsza nazwa A v e s t y (ob.).

Zendż, u Arabów nazwa wybrzeży wsch. Afryki.

Zenit, punkt na niebie, którego wysokość (odległość od horyzontu) równa się 90°, czyli ten punkt, w którym przedłużony w nieskończoność pion w miejscu obserwacji przebija sferę niebieską. Punktem diametralnie przeciwległym do z. jest n a d i r (por. Niebo).

Zenitalny teleskop, instrument astron. do mierzenia małych odległości zenitalnych przy pomocy b. czułej libelli, specjalnie do wyznaczania szerokości geogr.

Zenker Friedrich Albert von, lekarz niem., (1825—1898), znany anatomo-patolog, według niego nazwane są charakterystyczne zmiany w mięśniach brzucha, występujące w czasie tyfusu brzusznego; pierwszy wskazał na niebezpieczeństwo włośnicy.

Zeno, ob. Zenon.

Zeno Mikołaj († 1396) i Antoni († 1406), bracia, żeglarze weneccy, którzy dotarli podobno ok. 1390 do wysp Faröer, Islandji i Grenlandji, lecz opis ich wyprawy (wydany w 1558) jest oczywistem fałszerstwem.

Zenobja Septimia, małżonka Odenatusa, króla Palmiry, objęła po jego zamordowaniu (267) władzę, którą rozszerzyła na Syrję i Egipt. W 272 pokonana przez cesarza rzym. wraz z synem swym Vallabatusem została zawieziona do

Rzymu, gdzie wydano ją potem za jakiegoś senatora.

Zenodot (Zenodotos), grecki gramatyk z Efezu, (ok. 320—260 przed Chr.), powołany przez Ptolemeusza I. na kierownika bibljoteki w Aleksandrji, sporządził na podstawie jej rękopisów pierwsze krytyczne wydanie poematów Homera.

Zenon (Zeno), 1. Isauricus, cesarz bizant., 474—491, złamał przewagę dowódców legjonów germańskich, spowodował 488 opuszczenie przez Ostrogotów Panonji. Bezskutecznie w wydanem przez siebie henotikon (ob.) nawoływał zwalczające się sekty do zgody.

2. Z. z E l e i (ob. Eleaci), filozof grecki, żył w V. w. przed Chr., uczeń Parmenidesa, z którym miał odbyć podróż do Aten, naukę jego starał się poprzeć dowodami, że przyjęcie mnogości, podzielności i ruchu przedmiotów prowadzi do niedających się usunąć sprzeczności. Najsławniejszym jest dowód twierdzenia, że Achilles nie dogoni żółwia, albowiem w każdej chwili żółw się porusza i istnieje droga, wprawdzie coraz mniejsza między nim a Achillesem, ale nigdy nie równa zeru. Fragmenty pism zebrane przez Dielsa.

3. Z. z K i t i o n (na Cyprze), filozof grecki, (336—264 przed Chr.), twórca szkoły stoickiej (ob.), uczeń cynika Kratesa (ob.). Od 22. roku życia poświęcił się filozofji, skończył samobójstwem w Atenach. Dla cynickiego ideału życiowego starał się o teoretyczną podstawę i praktyczne przeprowadzenie bez konfliktu z kulturą i społeczeństwem. Do rozbudowy teoretycznej zużytkował filozofję Heraklita (ob.). Świat powstał z ognia, który przedstawia rozum boski i świat skończy się w ogniu, skoro rozwój jego będzie zupełny, poczem proces powtórzy się na nowo. Tak jak rozum boski stanowi istotę wewnętrzną świata, tak rozum ludzki jest istotą człowieka. Celem mądrości jest życie zgodne z naturą i ogarniającym go rozumem. Cnota jest mądrością i dobrem najwyższem. Cnota wystarcza człowiekowi do szczęścia, wszystkie inne dobra są obojętne (adiaforon). Afekty to poruszenia duszy bezrozumne i przez to są popędami przeciwnemi naturze ludzkiej, które powinny być zwalczane przez mędrca, którego charakteryzuje beznamiętność i spokój duszy. Z pism zachowały się tylko fragmenty.

4. Z. z S y d o n u, epikurejczyk, żył ok. 150 r. przed Chr., ceniony przez Cycerona. Na jego wykładach opierają się dzieła jego ucznia Filodemosa (ob.). Dzieła jego zaginęły.

Zenon z Werony, święty, biskup Werony (um. 371 [372]), kazania jego wywarły wpływ na rozwój homiletyki zachodu.

Zenta, ob. Senta.

Zeolity (d z e o l i t y), grupa minerałów, przeważnie wodne glinokrzemiany wapnia i sodu, przyczem obok wody krystalizacyjnej zawierają wodę konstytucyjną. Ze względu na zawartość wody, jak i brak składników femicznych posiadają niski ciężar właśc., zwykle ok. 2,2; tw. 3,5—5. Występują zwłaszcza w próżniach bazaltów, melafirów, fonolitów, trachitów i t. p., czasem granitów i sienitów, w łupkach krystalicznych, złożach kruszcowych i w skałach kontaktowych. Do najważniejszych należą: analcym, chabazyt, desmin, natrolit, heulandyt, harmotom, filipsyt, skolecyt, lomontyt, stylbit, lomonit. Zbliżony do z., nie zawierający jednak w swym składzie glinu, jest apofilit.

Zepče, miasto w banacie Drina w Jugosławji, nad rz. Bosną z 2.653 mieszk. Wpobliżu N o v i Š e h e r z przemysłem żelaznym.

Zeppelin Ferdinand, hr., generał niem., (1838—1917), pracował od 1890 r. nad konstrukcją sztywnych sterowców (ob.) powietrznych. Prace jego miały ogromne znaczenie dla rozwoju napowietrznej floty niemieckiej.

Zerda, zwierzę, ob. Fenek.

Zerdusht, ob. Zarathustra.

Zermatt, wieś w kantonie Wallis (Szwajcarja), położona u stóp grupy Monte Rosa 1.620 m nad poz. morza z 726 mieszk. Uzdrowisko klimatyczne.

Zero, liczba, znak 0, jako ilość oznacza brak przedmiotów liczonych. Jest jedyną liczbą całkowitą ani dodatnią, ani ujemną.

Zero Maksymiljan, ob. Liwski Edmund.

Zero bezwzględne; z równania gazów doskonałych $pv = p_0 v_0 (1 + \alpha t)$ wynika, że na skali Celsjusza dla $t = -\frac{1}{\alpha} = -273{,}1^\circ$ C prawa strona równania staje się zerem. Przyjmujemy $T = 273{,}1 + t$, jako nową t. zw. bezwzględną lub przesuniętą skalę temperatur, której początek czyli z. b. przypada przy temperaturze $-273{,}1^\circ$ C.

Zerwa, ob. Phyteuma.

Zerwanie stosunków dyplomatycznych, ob. Dyplomacja.

Zerych Romuald, rzeźbiarz pol., * 1888, kształcił się w Warsz. Szkole Sztuk P. Główne dzieła: pomnik dla zmarłych jeńców wojsk koalicyjnych w Budziszynie, „Matka Boska z Dzieciątkiem" (terakota),. „Św. Franciszek z Assyżu" (drzewo), pomnik gen. Sowińskiego na Woli w Warszawie, „Chrystus", pomnik E. Orzeszkowej w Grodnie.

Zesłanie, ob. Deportacja.

Zespolona liczba. Rozwój matematyki doprowadził do pojęcia l i c z b u r o j o n y c h. Mianowicie wprowadzono t. zw. j e d n o s t k ę u r o j o n ą, którą się oznacza symbolem i, i którą określa się: $i^2 = -1$. Przy pomocy tej jednostki tworzy się liczby urojone postaci mi, gdzie m oznacza liczbę rzeczywistą. Wreszcie wprowadza się liczby z e s p., składające się z części rzeczywistej i części urojonej, symbolicznie a + bi; a część rzeczywista, bi część urojona. Wartością bezwzględną lub modułem l. z. nazywamy liczbę rzeczywistą $\sqrt{a^2 + b^2}$. Określa się równość dwu l. z., sumę, iloczyn i t. d. i w ten sposób dochodzi się do arytmetyki l. z. W pewien sposób interpretuje się także geometrycznie l.

Zespolone związki, związki chemiczne, które w roztworach wodnych dają conajmniej jeden jon zespolony, t. zn. taki, iż występujący w nim pierwiastek podstawowy (połączony z innemi atomami lub grupami atomów w zespół) nie daje się wykryć na podstawie zwykłych reakcyj analitycznych. Typowym przykładem zw. z. jest żelazocjanek potasowy: $K_4[Fe(CN)_6]$, który w roztworze wodnym daje cztery katjony K oraz anjon $[Fe(CN)_6]''''$.

Zeta, banat w Czarnogórze (Jugosławja), nazwany tak od r z e k i Z., ma 32.322 km² i 740.000 mieszk. Stolicą jest C e t i ń j a.

Zetes, brat Kalaisa (ob.).

Zeus Olimpijski (monety z Elidy).

Zeus, najwyższy bóg Greków, bóg światłości i nieba, któremu u Rzymian odpowiada J o w i s z (Jupiter). Ofiary składano mu prawie wszędzie (P a n h e l l e n i o s, ob.), a przedewszystkiem na tessalskim Olimpie (O l i m p i j s k i). Z. gromadzi chmury i zsyła deszcze, miota błyskawicami i piorunami. Jak nad bogami i całą naturą włada również nad ludźmi, stąd nazywa się ojcem bogów i ludzi. W micie był synem Kronosa i Rei, która w obawie przed mężem, by, jak inne dzieci, nie połknął i Z., urodziła go w grocie na Krecie; wykarmiła go koza Amalteia. Wyrósłszy pojął za żonę Metis, która przy pomocy czarującego napoju zmusiła Kronosa wypluć zpowrotem dzieci, strącił wspólnie z rodzeństwem Kronosa i pokonał Tytanów, a potem Gigantów. Przy podziale świata otrzymał niebo i naczelną władzę. Już u Homera prawowitą małżonką Z. jest jego siostra Hera (ob. Hieros gamos), matka Aresa, Hefajstosa i Heby. Inne jego dzieci pochodzą z innych małżeństw, jako też stosunków miłosnych z śmiertelnemi kobietami. Poświęcone były mu dąb (ob. Dodona) i orzeł, który prócz berła i pioruna należy do jego oznak. W sztuce plastycznej w czasach archaicznych przedstawiano boga bez ubrania, rzucającego błyskawicę. Ideał Z. stworzył Fidjasz w posągu umieszczonym w Olimpji. Później starano się wrażenie wielkości i siły Z. spotęgować bujnemi kędziorami włosów, opadającemi na czoło, oraz brodą ułożoną w loki (ob. tabl. Gemmy i Kamee w t. 5.).

Zeuxis (Z e u x i p p o s), malarz grecki z Heraklei (ob.), działający ok. 400 przed Chr. w Atenach, Macedonji i M. Azji, główny przedstawiciel szkoły jońskiej. Jest twórcą typu idylli w sztuce. Główne dzieła (znane z literatury): „Rodzina centaurów", „Herakles walczący z wężem", „Helena w świątyni Hery p. Krotoną" i „Zeus na tronie".

Zewnętrzny kąt, ob. Trójkąt.

Zeyer Juljusz, czeski pisarz i poeta, (1841—1901), przedstawiciel eklektycznego estetyzmu, autor eposów romantycznych: „Wyszehrad" (1880), „Kroniki miłości" (1889), „Epopeja Karolińska" (1895) i i., dramatów: „Sulamith" (1883), „Gniew Libuszy" (1887), „Donna Sancha" (1889) i i., autobiograficznej powieści „Jan Maria Plojhar" (1891), „Trzech legend o krucyfiksie" (1895) i i. Wyd. zbior. 1901—1907, 34 t. Liczne przekłady pol., zwłaszcza Miriama-Przesmyckiego, m. i. „Wybór pism" (1901, 2 t.).

Zez (strabismus), zaburzenie w ustawieniu oczu, przy którem tylko jedno oko skierowuje się na upatrzony punkt, a drugie spogląda obok. Rozróżnia się z. z b i e ż n y (s. convergens) i rozbieżny (s. d i v e r g e n s), zależnie od tego, czy oczy ustawiają się ku wewnętrznemu czy zewnętrznemu kątowi ócz. Przy z. n a b y t y m powstaje widzenie zdwojone (diplopia), gdyż obrazy widziane nie padają na ten sam punkt siatkówki. Przy z. w r o d z o n y m lub nabytym we wczesnem dzieciństwie widzenie zdwojone nie występuje. Przy z. nabytym brak zdolności widzenia stereoskopowego. Rozróżnia się też z. nieruchomy, porażenny (s. paralyticus). Ten ostatni jest wrodzony i towarzyszą mu wady, jak dalekowzroczność oraz niezborność, astygmatyzm rogówki. Te wady dadzą się skorygować przez odpowiednio dobrane szkła, które usuwają też często z.; gdy to nie pomaga konieczny staje się zabieg chirurg., zupełnie bezpieczny. Oko stale zezujące traci powoli bystrość wzroku.

Zębate kolejki, ob. Górskie kolejki.

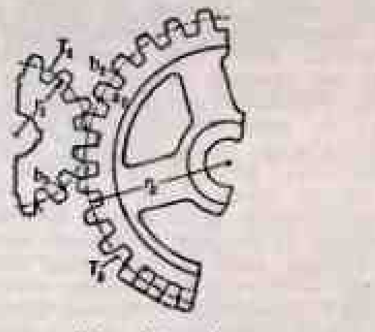

Koło zębate czołowe.

Zębate koła (tryby), koła, posiadające na obwodzie naprzemian występy i wgłębienia t. zw. zęby i luki, służą do przenoszenia ruchu obrotowego, wzgl. siły z jednego wału na drugi, przyczem zęby jednego koła zachodzą w luki w drugiem. Stosunek przeniesienia (przekładnia) zależny jest od wzajemnego stosunku ilości zębów współpracujących z. k., wzgl. od ich średnic. Istnieje kilka zasadniczych form z. k.: c y l i n d r y c z n e czyli c z o ł o w e, s t o ż k o w e, h i p e r b o l i c z n e, wzgl. ś l i m a k o w e i ś r u b o w e, a poza tem wiele odmian przystosowanych do specjalnych celów.

Zębiak (odontoma), dobrotliwy guz szczęk, który bierze swój początek od tkanki rozwijających się zębów. Są z. miękkie i twarde. Konieczna operacja.

Zębiełek, ob. Ryjówki.

Zębina (dentyna), ob. Zęby.

Zęborożec, ob. Narwal.

Zębowy (nazębny) kamień, ob. Zęby (pielęgnacja).

Zębów choroby, t. j. zarówno choroby zębów jak i ich otoczenia. Najważniejsze: 1. *próchnienie z.* (caries dentium). Ma ono przyczyny zewnętrzne i wewnętrzne, powstaje szczególnie w miejscach, które są trudno dostępne czyszczeniu, obejmuje czasem całe uzębienie, np. u dzieci krzywiczych. Także niektóre zawody są niem szczególnie dotknięte (cukiernicy). Na z. powstaje naprzód plamka mleczna a potem bronzowawa; jest to miejsce, w które bakterje wniknęły przez szkliwo i zniszczyły je. Próchnienie postępuje w głąb z., dochodzi do zębiny i powoduje wtedy pierwszy ból, potem drąży aż do miazgi zębowej (t. zw. nerw) i może z. zupełnie zniszczyć. Czasem zniszczenie z. odbywa się bez bólu. *Leczenie*: Usunięcie części próchniczych i założenie *plomby* do powstałej jamy (amalgam, złoto, cement, porcelana, gutaperka). Jeżeli próchnienie doszło do nerwu powstaje zwykle bardzo bolesne zapalenie miazgi zębowej (*pulpitis*) i musi się ją usunąć, spowodowawszy poprzednio jej odumarcie przez pastę arszenikową (t. zw. *zatrucie nerwu z.*). Czasem powstaje ropienie miazgi zęba, co pociąga za sobą *zapalenie okostnej* zęba, t. j. *ozębnej* (*periodontitis*). Na końcu korzenia z. tworzy się czasem woreczek wypełniony ropą (granuloma) i proces zapalny przenieść się może na kość szczęki, co łączy się zwykle z obrzękiem (opuchnięciem) policzka (ropień dziąsła, *parulis*). Jeżeli ropa przebije kość i śluzówkę ust powstaje przetoka zębowa (fistula dentis). Wyleczenie przetoki następuje po *wyrwaniu* zęba lub resekcji korzenia. — 2. *Torbiele* (cysta) korzenia zęba nie są niebezpieczne, powstają na korzeniu schorzałym lub na zębach, które zamiast przebić się w swym rozwoju przez dziąsło zatrzymały się w szczęce. Są to guzy wypełnione cieczą, powoli rosnące, które trzeba usunąć drogą operacyjną. — 3. Przy przewlekłym *ropotoku ozębnej* (pyorrhoea alveolaris, paradentosis) zęby zaczynają się chwiać, przy ucisku wydobywa się z dziąseł ropa, powstaje nieprzyjemny zapach z ust. Leczenie: usunięcie kamienia zębowego, wyskrobanie dziąseł i t. d. — 4. Najczęstszem *zranieniem* zęba jest jego odłamanie się. — 5. Przemieszczenie zębów, przebicie ich w nieodpowiedniem miejscu lub pozostanie z. w szczęce są sprawami wrodzonemi.

Zębów malowanie, zabieg kosmetyczny, praktykowany u wielu ludów; najczęściej używaną barwą jest czarna (kobiety w Japonji, Birmie, Luzonie, Murzyni), rzadziej czerwona (Bornu).

Zębów próchnienie, ob. Zębów choroby.

Zębów zmiana, ob. Uzębienie.

Zęby (dentes), twory szkieletowe, występujące u zwierząt kręgowych. Służą do chwytania i rozgryzania zdobyczy, czasem jako broń. Z. brak u wielu zwierząt, np.: ptaków, żółwi, niektórych ryb, płazów i t. d. Rozróżniamy wiele typów z.: szarpiące (sekodont, trikonodont) i szorstkie płaskie z sęczkami (bunodont), z powierzchnią falistą (lophodont), rowkowaną

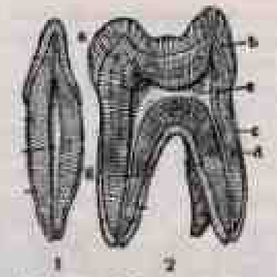

Przekrój podłużny 1. siekacza, 2. zęba trzonowego.

(selenodont) lub wielokrotną (plicident). Uzębienie zwierząt jest jednostajne (homodont) lub zróżnicowane (heterodont). Ze względu na ustawienie i rolę rozróżniamy: *siekacze* (incisivi), *kły* (canini), *przedtrzonowe* (praemolares) i *trzonowe* (molares). Por. art. *Uzębienie*. — Ząb składa się z *korony*, wystającej z dziąsła, *szyjki*, tkwiącej w dziąśle i *korzenia*, tkwiącego w szczęce. Wewnątrz z. jest *jama*, wypełniona tkanką z naczyniami krwionośnemi i nerwami (*pulpa*). Korzeń od dołu jest otwarty szeroko i wtedy z. rośnie w nieskończoność (coelodont) lub zamknięty: z. ma wzrost ograniczony (pleodont). Z. zbudowany jest z *dentyny* (zębiny), substancji podobnej do kości, lecz twardszej. Korzeń pokryty jest t. zw. *cementem*, korona *szkliwem*. Korzeń otacza okostna, przechodząca w okostną szczęki. Z. rozwijają się wcześnie (u człowieka w 2 mies. rozwoju embrjonalnego), jako woreczki zębowe w szczękach. Potem z nabłonka wrasta listewka zębowa, która wytwarza t. zw. organ szkliwowy. Pulpa powstaje z tkanki łącznej; komórki budujące dentynę zwą się odontoblastami, — szkliwo: ameloblastami.

U człowieka liczba z. trwałych wynosi 32: Z. *siecznych* (*siekaczy*) 8: mają płaską koronę i po jednym korzeniu; 4 *kły*: szpiczaste, po jednym długim korzeniu; 8 z. *przedtrzonowych*: niska korona, w szczęce gór. zwykle po 2, a w szczęce dol. po jednym korzeniu; 12 z. *trzonowych*: korony szerokie, u góry zwykle po 3 korzenie, a na zgryzie po 4 guzki, u dołu po 2 korzenie i po 5 guzków. Ostatni z. trzonowy nazywa się też *z. mądrości*, gdyż pojawia się znacznie później od innych. Między 6 a 8 miesiącem życia zaczyna dziecko ząbkować (ob. *Ząbkowanie*). Naprzód pojawiają się dolne, a potem górne środkowe siekacze, potem zewn. siekacze i pierwsze z. trzonowe (12—15 miesiąc), potem kły (16—20) i drugie z. trzonowe (20—24 miesiąc). Tych 20 z. nazywa się uzębieniem *mlecznem*, a wzór jego wygląda: $\frac{212}{212}$. Od 6-go roku życia w miejsce z. mlecznych zjawiają się z. trwałe. Naprzód pojawiają się pierwsze 4 z. trzonowe, potem siekacze, potem kły i reszta trzonowych, co trwa do 12—13 r. życia. Z. mądrości zjawiają się między 17—30 rokiem życia. Wzór z. trwałych wygląda: $\frac{2,1,2,3,}{2,1,2,3}$

Dentystyka, t. j. nauka o zdrowych i chorych z. obejmuje też pielęgnację z. oraz leczenie chorób ust i z., a także wykonywanie sztucznych z. i szczęk. — Por. *Zębów choroby*, *Zęby sztuczne*.

Pielęgnacja z., obejmuje starania o zdrowe z., a też troskę o ich prawidłowe ustawienie. Najważniejsze jest leczenie najmniejszych uszkodzeń z. od wczesnego dzieciństwa. Do mycia ust używa się specjalnych wód i szczoteczki do z., która nie powinna być twarda, aby nie raniła dziąsła. Proszki i pasty do z. nie usuwają kamienia nazębnego, który usuwać co pewien czas powinien dentysta. Wykałaczki, jeszcze zaś lepiej nitki jedwabne są wskazane w użyciu, aby usunąć resztki pokarmowe, ulegające gniciu, trzeba jednak unikać zranienia dziąseł.

Zęby mleczne, ob. Zęby.

Zęby sztuczne, osadza się w miejsce brakujących pojedynczych z. albo też osadza się cały rząd z., i to albo stale, albo tak, że można je dowolnie wyjmować. Istnieją z. na śrubce, t. j. korony porcelanowe wkręcane do korzenia zęba. *Korony* są to pokrywki metalowe lub porcelanowe, nakładane na opiłowany odpowiednio ząb. *Mostki* są to połączenia ze złota wykonane między dwoma zębami, między któremi brak jest pojedynczych zębów; do tych mostków przyczepione są z. s. Z. s. do wyjmowania umieszczone są w płytkach kauczukowych o kształcie podniebienia górnego lub dziąsła szczęki dolnej. Płytki te trzymają się wskutek przyssania ich przez ujemne ciśnienie powietrza.

Zgaga (greck. pyrosis), uczucie palenia w żołądku i wzdłuż przełyku, powstałe najczęściej przy nadmiernej kwasocie żołądka. Zażywanie środków alkalicznych działa szybko, lecz niezawsze pewnie.

Zgasiewka, ob. Pteris.

Zgierz, miasto w pow. Łódź, nad rz. Bzurą, przy kolei: Krośniewice—Łódź i Łowicz—Łódź, połączone z Łodzią kolejką elektr., 11 km na płn. od tego miasta z 24.800 mieszk., znacznym przemysłem włókienniczym oraz metalurgicznym, młynarskim, chemicznym i maszynowym. Z. został miastem ok. 1300, zaczął się jednak rozwijać dopiero po 1818, kiedy stał się ośrodkiem przemysłu tkackiego.

Zginacze (musculi flexores), mięśnie zginające kończyny.

Zgliński (właśc. *Freudenson*) Daniel, pol. pisarz i krytyk literacki, (1847—1931), oprócz utworów dramat., m. i. sztuki wyróżnionej na konkursie: „Jakób Warka" (1893) i artykułów w czasopismach, wydał m. i. „Von dem Geiste der polnischen Dichtkunst in der ersten Hälfte des XIX. Jhd." (rozprawa doktorska w Lipsku), „Humor w Panu Tadeuszu" (1883, II. wyd. 1898), „Impertynencje i paradoksy" (1911), „Wszechmoc wyobraźni twórczej" (1911).

Zgłębnik (*sonda*), w chirurgji używany instrument, w postaci pręcika metalowego, służący do badania ran, przewodów, przetok i t. d. Przez z. rozumie się też cieńsze lub grubsze rury gumowe, służące do wydobywania treści z żołądka i dwunastnicy.

Zgłoska, pełnia głosu (samogłoska, rzadziej jako spółgłoska), w połączeniu lub nie z innemi elementami niezgłoskotwórczemi (spółgłoskami lub samogłoskami niezgłoskotw.), np. bu-ry, czar-ny, skaut, pau-za, pst! i t. p. Z. bywają *otwarte*, gdy granica z. wypada po samogł. zgłoskotw. np. ma-ły, lub *zamknięte*, z granicą z. po spółgłosce i niezgłoskotw. samogł. np. kar-min, mau-zer. Z. mogą być *długie* i *krótkie*; por. Prozodja.

Zgłowiączka, lewoboczny dopływ Wisły, długi 66 km, wypływa z jez. Orle w pow. Nieszawa, uchodzi nieopodal Włocławka.

Zgnilizna, choroba wywoływana przez pleśniaki, głównie rodzaj Monilia (p. Sclerotinia) u drzew owocowych. Grzyby atakują wiszące jeszcze na drzewie owoce. Gatunek M. cinerea wywołuje szare plamy, M. fructigena żółtawe. Grzyby niszczą też kwiaty, gałązki. Zwalcza się z. obcinając zakażone części rośliny, usuwając je z ziemi przez spalanie lub też przez przekopywanie.

Zgniłe morze (Martwe morze, Siwasz), zach. część morza Azowskiego między Krymem i cyplem Arabat, ma ok. 2400 km², głębokie do 1,5 m.

Zgoda, tygodnik wydawany od r. 1882 w Milwaukee i od r. 1888—93 w Chicago, organ Związku nar. polsk. w Stan. Zjedn. Ameryki Płn., redagowany kolejno przez I. Wendalińskiego, Zbigniewa Brodowskiego, Stan. Nickiego.

Zgoda sandomierska, ob. Sandomierska zgoda.

Zgorzel, gangrena (ob.).

Zgorzelice, ob. Görlitz.

Zgromadzenie narodowe, ob. Narodowe Zgromadzenie.

Zgrzebło, ostra szczotka do czyszczenia koni, sporządzona z listewek ząbkowanej blachy.

Zgrzewanie, spawanie metali na gorąco.

Zgwałcenie, doprowadzenie przemocą lub groźbą bezprawną do poddania się spółkowaniu, podlega z mocy art. 204 kod. k. karze do lat 10. Ściganie na wniosek pokrzywdzonego.

Ziarenkowce (kokki), grupa bakteryj o kształcie kulistego ziarenka. Pojedyncze: Micrococcus, podwójne: Diplococcus. Prócz tego po sposobie ułożenia rozróżnia się: gronkowce (Staphylococcus), łańcuszkowce (Streptococcus) i pakieciki (Sarcina).

Ziarniak, owoc traw, ob. Caryopsis.

Ziarno, nazwa niektórych nasion, także owocu zbóż.

Zichy, 1. Mihály, malarz węgierski, (1827—1906), uczeń Waldmüllera, nadworny malarz dworu rosyjskiego (od 1875). Malował portrety, karykatury, obrazy religijne, ilustrował też Madácha „Tragedję człowieka".

2. Geza, hr., węg. kompozytor i pianista, (1849—1924), stracił jako chłopiec prawą rękę i wykształcił technikę pianistyczną lewej ręki; był uczniem Liszta; napisał kilka oper, m. in. trylogję „Rakoczy", nadto minjatury fortepianowe, etudy i pieśni. Autobiografja w 3 t. (1911—20).

Židenice, przedmieście Berna (Brna) morawskiego.

Ziehrer Karl, wiedeński kompozytor i dyrektor nadw. muzyki balowej, (1843—1922), zasłynął z tańców i operetek, m. in.: „Die Landstreicher" (1900).

Zieleni ciałka (chloroplasty), ob. Chlorofil.

Zieleniewicz Maciej, kompozytor pol. z poł. XVIII. w. w Krakowie, kapelmistrz katedry wawelskiej, pisał msze i motety, zachowane w rękopisach.

Zieleńkiewicz Mieczysław, współcz. poeta pol., wydał zbiory poezyj: „Droga" (1930) i i.; redaktor krakow. „Il. Kuryera Codziennego".

Zieleń malachitowa, ob. Malachitowa zieleń.

Zieleń roślinna, ob. Chlorofil.

Zieleń Scheelego, ob. Miedziowe barwniki.

Zieleń szweinfurcka, ob. Miedziowe barwniki.

Zieleńce, wieś w okręgu Szepetówka, na Wołyniu ukraińskim, 12 km na wsch. od Zasławia, pamiętna bitwą, stoczoną tu 18 czerwca 1792 przez ks. Józefa Poniatowskiego z Rosjanami.

Zieleński Mikołaj, kompozytor pol., mistrz wielogłosowej muzyki kościelnej w epoce renesansu, napisał „Offertoria i Communiones totius anni" (wyd. w Wenecji w r. 1611). O życiu jego nic nie wiadomo poza szczegółem, że był organistą prymasa gnieźnieńskiego. Kompozycje jego utrzymane są w stylu szkoły weneckiej (Gabrieli) i przeznaczone na 1—12 głosów z towarzyszeniem instrumentów lub a cappella.

Zielewicz Ignacy, lekarz, (1841—1917), założyciel szpit. S-go *Józefa* w Poznaniu i czasopisma „Nowiny Lekarskie".

Zieliński, 1. Gustaw, poeta pol., (1809—1881), walczył w powstaniu listop., zesłany na Syberję w l. 1834—42. Główny jego utwór, napisana na wygnaniu w Iszymie powieść poetycka „Kirgiz" (1842 i później, nowe wyd. 1908). Wyd. zbiorowe: „Poezje" (1901, 2 t., z wstępem P. Chmielowskiego).

2. Władysław Kornel, pisarz pol., (1836—1895), wydał m. in. powieści: „August II. i Aurora Koenigsmarck" (1883, 2 t.), „Flisacy" (1883, z wizerunkiem Klonowicza), „Ostatni z rodu" (1884); „Apostolstwo św. Cyryla i Metodego oraz początki chrześcijaństwa w Polsce" (1881, studjum histor.), „Dzieje miasta Lublina", „W kraju Arpada" (1882), „Na południu" (1883—84), „Szląsk pruski słowem i ołówkiem, na podstawie najnowszych źródeł przedstawiony" (1889).

3. Zygmunt, generał pol., (1858—1925), ukończył austrjacką akademję sztabu generalnego w Wiedniu; w czasie wojny światowej od 1917 z ramienia Austrji dowódca „Polskiego Korpusu Posiłkowego" w randze generała porucz. W Polsce Odrodzonej brał udział od 1918 w walkach z Ukraińcami i bolszewikami.

4. Tadeusz, znakomity hellenista i religjolog polski, * 1859, studja uniw. w Niemczech, od r. 1884 prof. filologji klas. w uniw. petersburskim, od r. 1920 w uniw. warszawskim, od r. 1907 członek Pol. Akad. Umiej., uczony europejskiej sławy, obdarzony wybitną wyobraźnią twórczą i umysłem głęboko filozoficznym, świetny pisarz. Prace w jęz. niemieckim, ro-

T. Zieliński

syjskim, francuskim, łacińskim. Po polsku wydał: „Rzym i jego religja" (1920), „Hermes Trismegistos" (1920), „Piękna Helena. Studjum z cyklu: Współzawodnicy chrześcijaństwa" (1920), „Chrześcijaństwo starożytne a filozofja rzymska" (1921), „Świat antyczny a my" (1922), „Irezjona. Klechdy attyckie" (1922, 2 serje), „Grecja: Budownictwo — Plastyka — Krajobraz" (1923), „Z ojczystej niwy" (1923, studja o Mickiewiczu i Sienkiewiczu), „Historja kultury antycznej w zwięzłym wykładzie" (1922—24, 2 t.), „Religja starożytnej Grecji. Zarys ogólny" (1921), „Religja hellenizmu" (1925), „Hellenizm a judaizm" (1927, 2 t.), „Literatura starożytnej Grecji" (1923—31, 2 t.), „Sofokles i jego twórczość tragiczna" (1923), „Świat antyczny: Starożytność bajeczna" (1930), „Z życia idej. Studja i szkice" (1925), „Filhelleńskie poematy Byrona" (1928), „Kleopatra" (1929) i i.

5. Walenty, poeta pol., * 1877, oddzielnie wydał: „Czarodziejskie wiano" (1909), „Królewskim szlakiem" (1910), „Szalona baterja" (1918); redagował „Wieś i dwór" i inne czasopisma.

6. Tadeusz, architekt pol., (1883—1925), studja w Wiedniu i Lwowie, od 1914 pracował w Warszawie, gdzie od 1915 wykładał na Politechnice. Prace: Zakład leczniczy w Kobierzynie (1917—1919), gmachy Medycyny sąd. i Szkoły Gł. Gospodarstwa wiejsk. w Warszawie, tamże Instytut radowy (wykończony przez Woycickiego), Instytut chemiczno-badawczy i t. d. W Gdyni Hotel Cassubia, w Kamieńcu Pomorskim willa Marty i t. d.

Zielnik, ob. Herbarjum.

Zielona Góra (Grünberg in Schlesien), miasto okręg. w rej. Lignica na dolnym Śląsku, przy kolei: Głogów—Krosno z 24.857 mieszk. i znacznym przemysłem.

Zielona wyspa, nazwa używana na oznaczenie Irlandji.

Zielonacki Jozafat, prawnik pol., (1818—1884), studja w Berlinie, prof. prawa rzymskiego w Krakowie, od 1860 w Innsbrucku, od 1862 we Lwowie, napisał: „Nauka o posiadaniu i zasiedzeniu własności czyli wykład prawa prywatnego rzymskiego..." (1862—3, 2 t.), „Pandekta czyli wykład prawa prywatnego rzymskiego" (1862—3, 2 t.) i in.

Zielone góry, ob. Green Mountains.

Zielone świątki (greck. pentekostes, 50-ty), w kośc. katol. pięćdziesiąty dzień po Zmartwychwstaniu Chrystusa, czczony na pamiątkę

zesłania Ducha św. na apostołów i założenia pierwszej gminy chrześcijańskiej w Jerozolimie. Z świętem tem związany jest zwyczaj majenia zielenią kościołów, kaplic i domów. — U Żydów, ob. Święta.

Zielonego przylądka (Kapwerdyjskie) **wyspy,** archipelag u wybrzeży zach. Afryki, 560 km na zach. od Zielonego Przylądka, między 14°15' i 17°30' szer. płn., składający się z 9 zamieszkałych wysp i 7 skalistych wysepek, które są podzielone na 2 grupy, ma zaś 3.927 km² i 143.929 mieszk. Główne wyspy: São Antão, São Vicente, São Nicolão, Brava, Fogo (486 km²), São Thiago, Maio, Boavista i Sal. Wyspy są górzyste (czynny wulkan Pico 2.850 m na Fogo), zbudowane ze skał starokrystalicznych i starowulkanicznych, pokrytych osadami trzeciorzędowemi. K l i m a t jest gorący, suchy (rocznie 277 mm) i niezdrowy. Wśród l u d n o ś c i przeważają mulaci (87.621 głów) i murzyni (51.509 głów). Trudnią się rolnictwem (role zajmują 303.000 ha), a głównie chowem bydła i rybołówstwem. Wywozi się kawę, zboże, skóry i sól. Głównym portem jest P o r t o G r a n d e na São Vicente, oraz P r a i a na São Thiago, zarazem stolica archipelagu. Wyspy zostały odkryte w 1441 przez Genueńczyków, a w 1456 zajęte przez Portugalję i później zasiedlone niewolnikami.

Zielonki (chloroplasty), ob. Chlorofil.

Zielonogórski rękopis, rękopis czeski z dwoma fragmentami epickiemi („Sejm", „Sąd Libuszy"), rzekomo z X. w., odnaleziony w r. 1818, dziś stanowczo uznany za fałszerstwo Hanki (ob.).

Zielony Balonik, pierwszy polski kabaret artystów, w Krakowie w cukierni Jana Michalika (t. zw. „Jama Michalikowa"), przy ul. Florjańskiej, założony w r. 1905; wywarł poważny wpływ na odświeżenie atmosfery artystyczno-literackiej i społeczno-obyczajowej. Brali w nim udział najwybitniejsi pisarze, poeci i malarze. Por. wspomnienia Boya-Żeleńskiego: „Słówka" (wyd. jubil. 1931) i „Znasz-li ten kraj?..." (1932).

Zielony kolor, wrażenie barwne, wywołane w normalnem oku przez część widma pomiędzy żółtym a niebieskim kolorem, p. Barwa.

Zielony Przylądek (Kap Verde, portug. Cabo verde), najdalej ku zach. wysunięty cypel Afryki, pod 17°34' dług. zach. i 14°53' szer. płn., między Gambją i Senegalem z portem Dakar. Odkrył go w 1444 Portugalczyk Nuno Tristão.

Zielony Staw, nazwa 5 stawów w Tatrach: 1. w dolinie Stawów Gąsienicowych, 1.672 m nad poz. morza; 2. w dolinie Ważeckiej u stóp Krywania, 2.026 m; 3. w Kaczej dolinie (1.577 m), dający początek Białej Wodzie; 4. Z. Jaworzyński, 1.819 m i 5. Z. Kiezmarski, 1.538 m nad poz. morza.

Ziem alkalicznych metale, dwuwartościowe metale lekkie: wapń, stront, bar. (Por. Lekkie metale).

Ziem metale, grupa pierwiastków chemicznych, występujących w przyrodzie pod postacią tlenków, b. trudno topliwych, słabo zasadowych. Należy tutaj cały szereg pierwiastków rzadkich: gal, ind, tal, oraz m e t a l e z i e m r z a d k i c h: skand, lantan, samar, iterb, cer, neodym, prazeodym i t. d. Głównem źródłem otrzymywania metali z. rz. jest piasek monacytowy oraz minerały, euksenit, gadolinit, ortyt. Są to metale srebrzystobiałe, łatwo reagujące z tlenem i chlorowcami. W związkach występują głównie jako pierwiastki trójwartościowe. Znajdują zastosowanie przy fabrykacji stopów pyroforowych, związki ich przy wyrobie siatek do światła gazowego. Poza tem bywają używane w lecznictwie, w przemyśle fotograficznym i t. d.

Ziemacki *Józef Kazimierz*, lekarz, (1856—1925), od 1893 docent. patologji chirurgicznej w Charkowie, od 1895 na Uniw. Petersburskim, od 1919 prof. Uniw. w Wilnie. Nap. szereg prac specjalnych.

Ziembice (Ziębice, niem. Münsterberg), miasto okręg. w rej. Wrocław na Dolnym Śląsku, nad rz. Ohlą, przy kolei: Wrocław—Kładzko z 8.427 mieszk. W l. 1301—1569 były Z. stolicą piastowskiego księstewka (770 km²).

Ziembicki Grzegorz, lekarz, (1848—1915), od 1897 prof. chirurgji we Lwowie; autor wielu prac.

Ziemia (łac. terra), zamieszkała przez nas planeta układu słonecznego. Przy rozpatrywaniu z. jako ciała niebieskiego zachodzą następujące punkty widzenia: jej pozycję wzgl. słońca i jej tor dokoła tegoż bada a s t r o n o m j a; wyznaczanie położenia punktów na jej powierzchni jest zadaniem m a t e m a t y c z n e j albo a s t r o n o m i c z n e j g e o g r a f j i; opis ukształtowania powierzchni, klimatów, świata roślinnego i zwierzęcego jest przedmiotem g e o g r a f j i f i z y c z n e j; zmiany powyżej wskazanych zjawisk w różnych stadjach rozwoju z. bada g e o l o g j a; badaniem fizycznych stanów skorupy i atmosfery zajmuje się g e o f i z y k a, podczas gdy g e o d e z j a zajmuje się pomiarami wielkości i kształtu z.

Poglądy starożytnych na kształt z. p. Geografja. K u l i s t y k s z t a ł t z. znany był oddawna. Dowodami nań są: kołowy kształt horyzontu wszędzie, gdzie widok jest otwarty oraz zwiększanie się tegoż w miarę wznoszenia się obserwatora ku górze w połączeniu z okolicznością, że patrząc na zbliżające się wysokie przedmioty (np. okręty na morzu) widzi się najpierw ich wierzchołki; podróże dokoła z.; kolisty kształt cienia z. w czasie zaćmień księżyca i in. K o p e r n i k, twierdząc, że z. krąży dokoła słońca i swej osi nie miał na to bezpośredniego dowodu, dopiero N e w t o n wytłumaczył (1672) przyczynę zmiennego chodu zegara wahadłowego w Paryżu i Cayenne jako następstwo z m n i e j s z a n i a s i ę s i ł y c i ę ż k o ś c i ku równikowi, wywołane powstającą skutkiem obrotu z. siłą odśrodkową, która rośnie w miarę zbliżania się do równika. To doprowadziło Newtona do przekonania o eliptycznem zakrzywieniu południków z. i o spłaszczonym na biegunach kształcie naszej planety. Dowodu na obrót z. dostarczają także doświadczenia nad spadkiem ciał, które spadając z dużej wysokości zatrzymują większy moment kątowy i skutkiem tego spadają nieco ku wschodowi od punktu prostopadle pod nimi leżącego. Najbar-

dziej oczywistego dowodu obrotu z. dostarcza doświadczenie z wahadłem Foucaulta (ob.).

Celem wyznaczenia wielkości i kształtu z. dokonuje się pomiarów pojedynczych łuków południka w różnych szerokościach. Pierwsze pomiary tego rodzaju dokonane w Laponji (1737) i Peru (1744) stwierdziły wynikające z teorji grawitacyjnej Newtona spłaszczenie z. na biegunach. Później wielokrotnie powtarzano i uściślano pomiary. Dziś przyjmuje się wymiary z. podane przez Hayforda (1909): większa półoś 6.378.388 km, mniejsza półoś 6.356.909 km, spłaszczenie 1:297,0. — Fizykalna metoda wyznaczania kształtu z. polega na twierdzeniu mechaniki, że obracająca się dokoła osi płynna masa zbudowana z koncentrycznych warstw przyjmuje postać równowagi, mało różniącą się od kuli i bardzo zbliżoną do elipsoidy obrotowej. Ponieważ kształt z. mało różni się od kuli, a rozkład mas w jej wnętrzu jest w przybliżeniu koncentryczny, postać jej musi zatem bardzo zbliżać się do e l i p s o i d y o b r o t o w e j. Siła ciężkości musi być na niej rozłożona w sposób dający się obliczyć z teorji grawitacji, albo, odwrotnie z pomiarów ciężkości można wnioskować o kształcie koncentrycznych powierzchni równej ciężkości. Używając licznych pomiarów siły ciężkości wyznaczył Helmert wielkość spłaszczenia na 1 : 298,3; różnica między wartością otrzymaną z pomiarów stopnia pochodzi z odchyleń pionu zakłócających wyniki tych pomiarów. Te odchylenia dowodzą nierównomiernego rozkładu mas, a co zatem idzie i tego, że z. nie posiada żadnego geometrycznie regularnego kształtu. Według definicji jest to powierzchnia krzywa prostopadła w każdym punkcie do kierunku siły ciężkości (g e o i d a). Odchylenia geoidy od elipsoidy obrotowej są naogół małe (wedł. Helmerta tylko 5—10 m). Kształt z. wpływa na ruchy księżyca i z nich odwrotnie, można sądzić o kształcie z. W ten sposób Laplace otrzymał spłaszczenie z. 1:299, Helmert 1:297,8.

Z. zajmuje 3 miejsce w rzędzie planet pod względem odległości od słońca; przewyższa wielkością planety Merkurego, Wenus, Marsa, lecz ustępuje znacznie reszcie wielkich planet. Masa z. wynosi 1:330200 masy słońca. Płaszczyzna orbity czyli e k l i p t y k a (ob.) nachylona jest do płaszczyzny równika obecnie 23° 27′ 8″. Średnia odległość z. od słońca wynosi 149,5 milj. km; ekscentryczność orbity tylko 0,01677. Okres obiegu dokoła słońca (rok gwiazdowy) wynosi 365,25636 dni (365d 6g 9m 9s), rok zwrotnikowy (albo kalendarzowy, ob. Czas, Rok, Kalendarz) 365,24220 dni (365d 5g 48m 46s). Średnia szybkość z. na orbicie wynosi 29,7 km/sek. — Roczny ruch z. dokoła słońca odzwierciedla się w ruchach gwiazd t. zw. paralaktycznych (ob. Paralaksa), które stanowią bezpośredni dowód ruchu z. dokoła słońca. Ruch z. dokoła osi powoduje pozorny ruch dzienny słońca ze wschodu na zachód, ruch jej dokoła słońca powoduje pozorny ruch tegoż pomiędzy gwiazdami w kierunku z zachodu na wschód. Skutkiem tego rocznego ruchu słońca czas między dwiema kulminacjami słońca czyli prawdziwa doba słoneczna jest nieco dłuższa niż doba gwiazdowa. Codziennie zmieniająca się pozycja słońca jest przyczyną różnej długości dni i nocy oraz pór roku. Na równiku długość dnia i nocy jest stale równa; ku biegunom różnica między najdłuższym a najkrótszym dniem stale wzrasta i wewnątrz obu kół polarnych (t. j. równoleżników 66,5° szer. pln. i płd.) panuje przez pewien czas stale dzień, a w przeciwnej porze roku stale noc. W związku z długością dnia znajdują się pory roku (ob.).

Z. składa się z trzech koncentrycznie otaczających się części: ze s t a ł e j s k o r u p y z i e m s k i e j, z h y d r o s f e r y i wszystko obejmującej a t m o s f e r y. Ponieważ pomiary ciężaru właściwego różnemi metodami dały wynik 5,5, a c. wł. skał znajdujących się na powierzchni ziemi wynosi najwyżej 2,8 — należy przyjąć, że ciała wchodzące w skład środka z. są znacznie cięższe; jądro z. czyli t. zw. b a r y s f e r a składa się przypuszczalnie z pierwiastków cięższych, aniżeli te, które w przeważającej ilości znajdują się na powierzchni z., chociaż pewien wpływ na zwiększenie c. wł. może mieć i ciśnienie warstw wyżej leżących.

Zewnętrzna skorupa z. (l i t o s f e r a) zbudowana jest z nielicznych minerałów, t. zw. skałotwórczych, wchodzących w skład skał magmowych, osadowych i łupków krystalicznych. Według obliczenia Vogta stosunki ilościowego występowania pierwiastków w najbardziej zewnętrznej części skorupy z. (do 10 km) przedstawiają się w sposób następujący:

Tlen . . .	47,2	Potas . . .	2,5	Mangan .	0,08
Krzem . .	28,0	Sód	2,5	Siarka . .	0,06
Glin . . .	8,0	Tytan . .	0,33	Bar	0,03
Żelazo . .	4,5	Węgiel . .	0,22	Chlor . . .	0,03
Wapń . .	3,5	Wodór . .	0,17	Chrom . .	0,01
Magnez .	2,5	Fosfor . .	0,09	Inne . . .	0,26

Wahania temperatury sięgają tylko do pewnej głębokości; dzienne wahania zanikają już w naszej szerokości geogr. w głębok. 1—2 m, roczne dopiero w głębok. 20—25 m. Głębokości te zależą od różnic zachodzących na samej powierzchni; i tak w krajach tropikalnych, gdzie różnice te nie są tak duże jak u nas, wahania temperatury zanikają już w głębok. kilku metrów. W miarę posuwania się w głąb wzrasta temperatura, przyczem podwyższenie temperatury o 1° C następuje zwykle przy posunięciu się w głąb o trzydzieści kilka metrów. Tę różnicę głębokości, przy której następuje zwiększenie temperatury o 1° C nazywamy s t o p n i e m g e o t e r m i c z n y m.

Stwierdzono, że stopień geotermiczny w obszarach górskich jest wyższy, aniżeli na nizinach. Jeżeli połączymy linjami punkty o tej samej temperaturze (t. zw. g e o i z o t e r m y), przekonamy się, że są one ułożone niemal równolegle przy nieznacznym wzajemnym odstępie w obszarach nizinnych, podczas gdy w terenie górskim odległość między niemi zwiększa się. Na znaczne zmniejszanie stopnia geotermicznego wpływają m. in. procesy utleniające zachodzące w kopalniach siarczków, np. pirytów i markazytów, podobnie jak i w kopalniach węgla kamiennego i brunatnego, gdzie wielkość jego wynosi nieraz zaledwie kilka metrów.

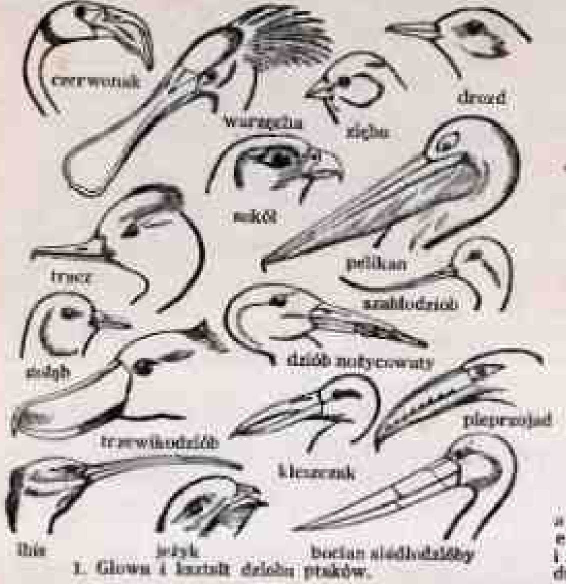

1. Głowa i kształt dzioba ptaków.

2. Upierzenie ptaka.
a czoło, b ciemię, c tył głowy, d lejcówki, e policzki, f pierś, g brzuch, h pośladek, i kuper, k sterówki, l grzbiet, m lotki I. rzędu, n lotki II. rzędu, o pióra pokrywowe, p skrzydełko, r barkówki.

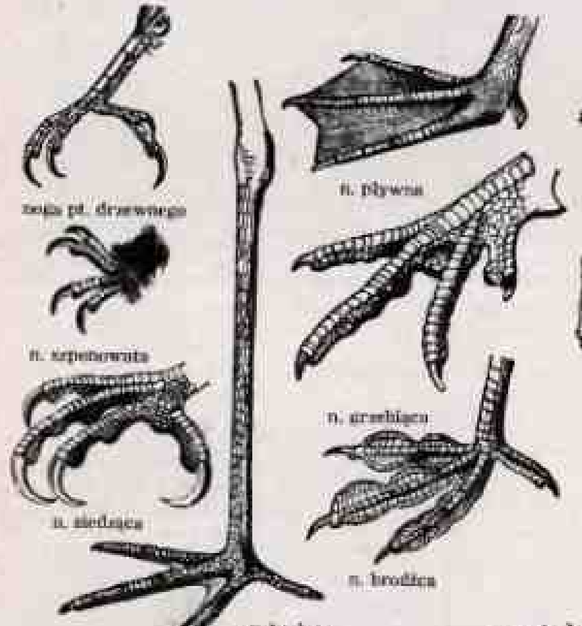

3. Typy nóg ptaków.

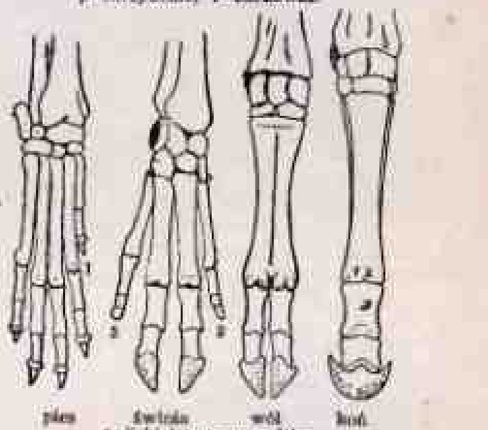

4. Szkielet stopy ssaków.

5. Uzębienie trwałe psa.

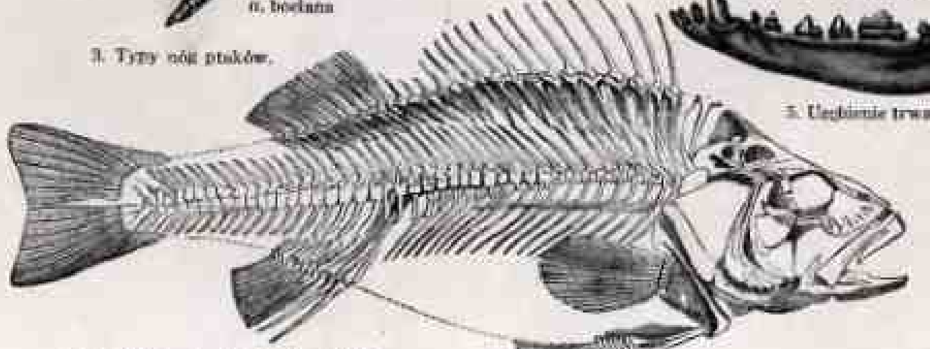
6. Szkielet okonia (Perca fluviatilis).

Tablica XXIV | Części ciała zwierząt 2 (do art. Zoologja) | Tom XVIII

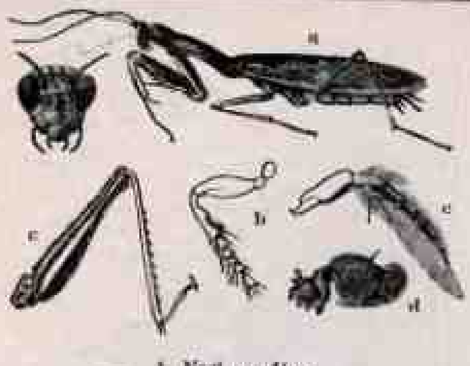

1. Nogi owadów.
a. modliszka z n. chwytną, b. biegacz: n. chodowa, c. pasikonik: n. skoczna, d. turkuć: n. grzebiąca, e. pływak: n. pływna.

2. Części pyszczkowe biegacza.
1. warga górna, 2. żuwaczka, 3. żuchwa, 4. warga dolna, a, b. głaszczki.

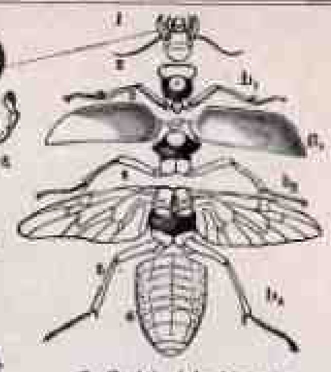

3. Części ciała biegacza.
1. głowa, 2. czułki, 3. przedtułowie, 4. śródtułowie, 5. zatułowie, 6. odwłok.

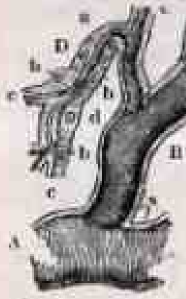

5. Tchawka gąsienicy.
A pień główny, B, D pnie boczne, c rurka chitynowa, a Matrix z komórkami (b jądro).

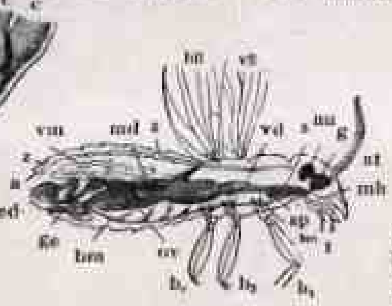

4. Schematyczny przekrój owada.
a odbyt
at czułki
au oko
b_1—b_3 nogi
bm sznur nerwowy
ed jelito końcowe
g mózg
ge org. rozrodcze
hfl skrzydło tylne
md jel. środkowe
mh gęba
ov jajnik
s przełyk
sp ślinianki
t głaszczka
vd jel. przednie
vfl skrz. przednie
vm cewki Malpighi'ego
z serce.

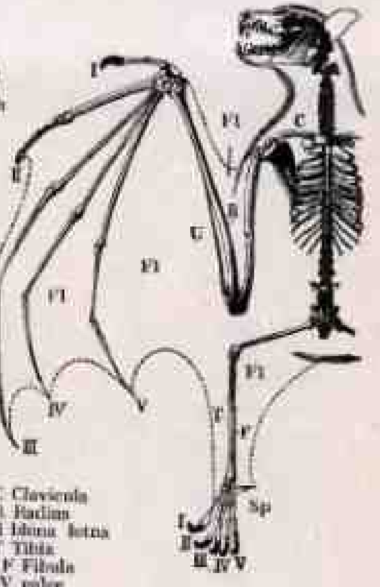

C Clavicula
R Radius
Fl błona lotna
T Tibia
F Fibula
I-V palce
Sp ostroga.

8. Szkielet psa latającego.

6. Przetchlinka muchy.
sp szpara wejściowa, hst tchawka, nst tchawka boczna, m i v mięśnie zamykające.

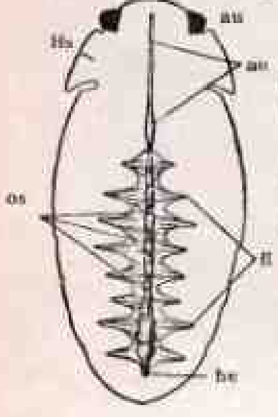

7. Serce pływaka.
Hs przedpiersie
os ostia
au oczy
ao aorta
fl mięśnie skrzydlaste
he ślepy koniec serca.

9. Głowa i szyja okularnika. — 10. Głowa węża jadowitego. — a. zęby jadowe, b. gruczoł jad., c. ślinianki, d. mięsień skroniowy, e. nozdrza. — 11. Ząb jadowy żmii w przekroju. — a. górny, b. dolny otwór kanału jad., d. jama. — 12. Rzechotka grzechotnika, złożona z pierścieni rogowych.

Podczas gdy dawniej utrzymywał się pogląd, że w n ę t r z e z. jest w stanie ognisto-płynnym lub nawet gazowym, obecnie wielu badaczy przypuszcza, że jądro z. jest bardzo sztywne. Ze względu na wysoki c. wł. z. przypuszcza się, że jest ono złożone z metali ciężkich, jak żelazo i nikiel (Nife). Badania sejsmiczne stwierdziły, że w różnych głębokościach szybkość rozchodzenia się fal jest odmienna, co stoi w związku z różnicą w składzie chemicznym. Zewnętrzną część skorupy ziemskiej (litosferę) oznacza się symbolem Sal ze względu na przewagę pierwiastków krzemu (Si) i glinu (Al); w miarę posuwania się ku środkowi następują pierścienie: Sima, z przewagą krzemu i magnezu (Mg), dalej Crofesima (Cr — chrom, Fe — żelazo), Nifesima i wreszcie Nife złożone z niklu i żelaza.

Jeszcze przed powstaniem świata organicznego, z fal p r a o c e a n ó w, które pierwotnie pokrywały całą powierzchnię z., wyłoniły się większe obszary lądów — kontynenty — i liczne wyspy, zmieniające swą wielkość i położenie w różnych epokach geologicznych. Według poglądów niektórych geologów (Wegener, André, Daly i in.) kontynenty są jakgdyby wielkiemi krami, znajdującemi się w hydrostatycznej równowadze i pływającemi na warstwie Sima, jak góry lodowe na morzu. — Ob. też Geologiczne formacje, Geologja.

Z a l u d n i e n i e z. wynosiło 1925 ok. 1820 milj.

Ziemia Franciszka Józefa, ob. Franciszka Józefa ziemia.

Ziemia księcia Karola, ob. Księcia Karola ziemia.

Ziemia księcia regenta Luitpolda, ob. Księcia regenta Luitpolda ziemia.

Ziemia księcia Walji, ob. Księcia Walji ziemia.

Ziemia księcia Wilhelma, ob. Księcia Wilhelma ziemia.

Ziemia Ognista (Tierra del Fuego), ob. Ognista Ziemia.

Ziemia okrzemkowa, ob. Okrzemkowa ziemia.

Ziemia Święta, Palestyna, ob.

Ziemiałkowski Florjan, polityk pol., (1817—1900), jedna z najwybitniejszych postaci w dziejach porozbiorowej Galicji, przeżył młodość spiskowo-rewolucyjną, pracował wraz z Smolką w „Stowarzyszeniu Ludu Polskiego", więziony 1845 i skazany na śmierć, w 1848 należał do deputacji, która przedstawiła cesarzowi postulaty społeczeństwa galic., brał udział w kongresie praskim, 1849 na żądanie Rosji wywieziony i internowany w Meranie, 1852 postawiony przed austrj. sądem wojennym, 1863 działał w wschodnio-galicyjskim komitecie powstańczym, za co więziony był przez władze austrjackie przez dwa lata. Z chwilą ery konstytucyjnej przeszedł do działalności legalnej, jako poseł do sejmu galic. i parlamentu wied. stał się jednym z twórców stronnictwa demokratycznego oraz orjentacji polsko-austrjackiej, przyczynił się do uzyskania zdobyczy narodowych w dziedzinie administracji i szkolnictwa, 1873—88 minister dla Galicji. Ogłoszone po jego śmierci „Pamiętniki" (1904) są tendencyjne i nieścisłe.

Ziemianka, jama wykopana w zboczu, zamknięta ścianą z drzwiami (z. wnękowa), lub też wygrzebana w ziemi i przykryta dachem, a zaopatrzona w korytarz wyprowadzający na powierzchnię (z. jamowa); z. stanowi jeden z najprymitywniejszych typów mieszkań ludzkich. Także schron w walce pozycyjnej.

Ziemie Antoni, pseud. Ant. Szandlerowskiego (ob.).

Ziemięcka Eleonora z G a g a t k i e w i c z ó w, pisarka pol., (1819—1869), pierwsze utwory drukowała już w r. 1830 w „Dzienniku dla dzieci" Jachowicza, od r. 1834 zamężna za malarzem Antonim Z., w Dreźnie stała się zapaloną heglistką, od r. 1840 osiadła w Warszawie, wyparła się heglizmu i w wydawanym w l. 1842—1846 „Pielgrzymie" krzewiła zasady „filozofji katolickiej". Oprócz studjów i artykułów w czasopismach (najciekawsze z literatury i estetyki, m. i. o Schillerze, Byronie, Sztyrmerze), wydała: „Myśli o wychowaniu kobiet" (1843), „Zarys filozofji katolickiej" (1857), „Studia" (1860), „Powiastki ludowe" (1860—61, 2 cz.), „Kurs nauk wyższych dla kobiet" (1863, psychologja i estetyka). O Z. P. Chmielowski: „Autorki polskie XIX. w." (1885).

Ziemięcki, 1. Antoni, malarz pol., (1806—1870), kształcił się u Kokulara w Warszawie, w Rzymie, Paryżu i w Niemczech, malował portrety, obrazy historyczne i rodzajowe. Główne dzieła: portrety marszałka Bielińskiego, J. Zacharkiewicza, portret ojca, „Miłosierdzie Samarytanina", „Pogorzelcy", portret Suchodolskiego, portret własny i i. O jego żonie, E l e o n o r z e, p. wyżej.

2. Bronisław, polityk pol., ur. 1885, nauki techniczne we Lwowie i Moskwie. Od czasów gimnazjalnych brał udział w pracach P. P. S., od 1915 w Warszawie, pracował jako członek P. O. W. Za akcję strajkową w czasie okupacji Warszawy przez Niemców aresztowany i osadzony w obozie jeńców w Havelbergu. Za czasów Rady Regencyjnej referent departamentu pracy, po ustąpieniu okupantów jeden z organizatorów i członków rządu lubelskiego, w gabinecie Moraczewskiego minister pracy i opieki spol., 1919—1932 poseł na sejmy, 1925—26 ponownie minister pracy i opieki spol., od 1927 prezydent m. Łodzi. Szereg artykułów w „Przeglądzie Ubezpieczeń Społecznych" i „Ekonomiście".

Ziemiński Bronisław, lekarz pols., (1860—1915), od 1892 ordynator warsz. Zakł. Oftalmicznego im. ks. Lubomirskiego, 1908 prezes Polskiego Tow. Okulistycznego. Ogłosił 37 rozpraw, m. in.: „Zarys okulistyki" (1909).

Ziemiożerstwo (greck. geofagja), zjadanie ziemi. Spotyka się w krajach tropikalnych i służy jako namiastka soli, czasem związane jest z wierzeniami religijnemi lub zdarza się jako objaw chorobowy w chorobach tropikalnych.

Ziemna smoła, ob. Asfalt.

Ziemne prosię, ob. Prosię ziemne.

Ziemniaczana mąka, ziarnka skrobiowe wymyte wodą z roztartych ziemniaków i osuszone. Służy jako środek spożywczy i jako krochmal.

Ziemniaczany syrop, gęstopłynna masa cukru gronowego, otrzymana przez gotowanie mąki ziemniaczanej z kwasem siarkowym. Służy do słodzenia konserw owocowych, likierów i t. p.

Ziemniaki (Solanum Tuberosum L., nazwy lokalne: *kartofle*, grule, pyrki), roślina trwała z rodziny Solanaceae, o łodydze 0,6—1,2 m wysokiej, zielnej, krótko owłosionej, o liściach nieparzysto pierzastodzielnych. Kwiaty białe lub fioletowe, o pylnikach żółtych, owocem zielona, kulista jagoda. Z. pochodzą z Ameryki płd., gdzie od niepamiętnych czasów znane były i uprawiane pod nazwą „Patata". W XVI w. zostały przewiezione do Europy, jednak ich powszechna uprawa datuje się dopiero od XVIII. w. Do Polski po raz pierwszy przysłał z. Jan III. po odsieczy Wiednia, dopiero jednak za czasów Ks. Warszawskiego stały się pokarmem szerokich mas ludności.

Uprawa z., ob. Okopowe rośliny. Rozmnażanie z. dla celów masowej uprawy odbywa się wyłącznie drogą wegetatywną t. j. przez sadzenie kłębów lub ich fragmentów. Rozmnażanie z nasienia dotyczy tylko hodowli z. dla wyprowadzenia, ustalenia lub odświeżenia odmiany. Plon z 1 ha wynosi śr. 130—180 q, dochodzi do 200—400 q. Z. przechowuje się w przewietrzanych piwnicach lub kopcach, w których temperatura winna się wahać w granicach 2° do 8° C. W niższej temp. skrobja zawarta w kłębach ulega zcukrzeniu (cukier gronowy), w dalszym etapie fermentacji alkoholowej.

Najgroźniejszą *chorobą* z. jest *rak* cz. *zaraza ziemniaczana*. Wywołuje ją grzyb Phytophtora infestans zwł. na gruntach wilgotnych. Z. zaatakowany pokrywa się brunatnemi plamami i gnije. Z pasorzytów zwierzęcych największe szkody wyrządzają pędraki chrząszcza majowego i larwy drutowców.

Skład chemiczny. Najważniejszym składnikiem kłębów z., oprócz 60—80% wody, jest skrobja 13—20%, białka surowego zawiera z. 1,5—2%, tłuszczu 0,1%, włókna surowego 0,6—0,8%, popiołu (części mineralnych) 0,8—1,1%. W częściach zielonych, głównie w jagodach występuje trujący alkaloid solanina. — Jako pokarm dla ludzi spożywane są z. w stanie gotowanym lub jako domieszka mąki do wypieku, jako pasza dla zwierząt domowych w stanie parzonym, gotowanym, suszonym lub jako kiszonka; w przemyśle służą do wyrobu alkoholu, krochmalu, dekstryny i t. p. — *Światowa produkcja* z. w r. 1925 wynosiła 1876,8 miljonów q, w czem na Niemcy przypadało 41.718 milj. kg, na Francję 14.654, na Stany Zjedn. Ameryki Płn. 8,797, na Wielką Brytanję 5,462. O produkcji z. w *Polsce*, ob. t. 13, str. 76.

Ziemny gaz (*gaz naftowy*) wydobywa się z głębi ziemi, najczęściej w towarzystwie ropy naftowej. W skład jego wchodzą głównie węglowodory nasycone szeregu parafinowego, poza tem olefiny, dwutlenek węgla, azot, gdzieniegdzie gazy szlachetne (np. hel). Największych ilości g. z. dostarczają tereny naftowe w St. Zj. Am. Płn. (stany Ohio, Indjana, Kalifornja i in.). W wielkich ilościach występuje w Baku, Siedmiogrodzie, w Niemczech. W *Polsce* wydobywa się w Borysławiu, Tustanowicach, Kałuszu. Roczna produkcja g. z. wyniosła w Polsce 400,000.000 m^3 (1921). Ze względu na wysoką wartość kaloryczną (9—10.000 kal.), służy g. z. przedewszystkiem do opalania i oświetlania. Poza tem znajduje coraz większe zastosowanie jako surowiec przy fabrykacji sadzy, węglowodorów chlorowanych i t. d. Z g. z. mokrego (t. zn. zawierającego większe ilości węglowodorów wyższych) wytwarza się przez sprężanie t. zw. *gazolinę*. W handlu znajduje się g. z. sprężony we flaszkach stalowych (180 atmosfer).

Ziemny wilk, ob. Wilk ziemny.

Ziemny wosk, ob. Ozokeryt.

Ziemomysł, 1. książę polski, żył w pierwszej połowie X. w., panował nad płn.-zach. plemionami lechickiemi, synem jego był 1. historyczny władca pol. Mieczysław I. (ob.).

2. książę kujawski, syn Kazimierza Konradowicza, (1241[45]—1287), otrzymał po śmierci ojca 1267 płn. część Kujaw, nad resztą dzielnicy sprawował rządy w imieniu nieletnich braci. Ulegał wpływowi krzyżaków tak dalece, że powstała przeciw niemu szlachta w płd. Kujawach i powołała na tron Bolesława Pobożnego. Po kilku latach odzyskał Z. całą dzielnicę, lecz stosunku do krzyżaków nie zmienił; wywołało to 1278 interwencję Przemysła II., który zmusił go do złożenia przysięgi, że zaprzestanie popierania Niemców.

Ziemowit, 1. I., ks. czerski i mazowiecki, (1224—1262), syn Konrada Mazowieckiego, objął rządy 1249, rozszerzył granice dzielnicy w walkach z Jadźwingami. Pomagał krzyżakom w walce z Litwą, co ściągnęło na Mazowsze napad litewski 1262, w czasie którego Z. zginął.

2. Z. III. (IV.) Trojdenowicz, książę całego Mazowsza (ok. 1326—1381), skupił w swem ręku wszystkie dzielnice swych braci; ok. 1350 uznał panem lennym Kazimierza W., po 1370 zajął Płock, do Polski odnosił się z dużą rezerwą, z Litwą natomiast nawiązał Z. przyjazne stosunki, żeniąc syna Janusza z Danilą, córką Kiejstuta. Z. jeden z najpotężniejszych książąt mazowieckich, wzorowy gospodarz i administrator, zdolny i szczęśliwy polityk, zasłużył się nadto dla kraju przez nadanie 1377 pierwszego statutu mazowieckiego.

3. Z. IV. (V.), syn Z. III., książę czerski, rawski, sochaczewski, płocki, gostyński, płoński, wiski, kujawski i belski, (przed 1357—1426), objął rządy w swej dzielnicy 1379; dążąc do zapewnienia sobie tronu polskiego nawiązał stosunki z opozycją wielkopolską, zwalczającą dynastję Andegawenów. Po śmierci Ludwika zbrojną ręką sięgnął po koronę polską, popierany przez Nałęczów i Doliwitów. Pobity przez wojska Zygmunta Luksemb. i Małopolan 1383, po objęciu korony przez Jagiełłę złożył mu hołd. Wobec Polski prowadził politykę nieszczerą: utrzymywał stosunki z krzyżakami, których był stałym dłużnikiem; 1410 przysłał Jagielle wojska ze swej dzielnicy, lecz sam w wyprawie udziału nie wziął. Zasłużony prawodawca, wydał statut 1421.

4. Z. V (VI), książę rawski, sochaczewski i gostyński, (ok. 1388 [91] — 1442), przebywał czas jakiś na dworze malborskim, za życia ojca Z. IV. Krzyżakom nie sprzyjał, dowodził wojskami mazowieckiemi pod Grunwaldem, 1428 złożył królowi hołd. Po śmierci Jagiełły opozycja wysuwała Z. na króla, a po wyborze Władysława jemu powierzyć chciała regencję. Podobnie jak ojciec zasłużył się na polu prawodawstwa.

5. Z. VI (VII), książę płocki, wiski, zawkrzeński, płoński, rawski, sochaczewski, gostyński i belski, (ok. 1444[6] — 1462), ostatni książę wymienionych ziem, które po jego śmierci wcielone zostały do Korony. Wkrótce po objęciu 1461 panowania umarł, podobno otruty.

Ziemski magnetyzm, ob. Magnetyzm ziemski.

Ziemskie urzędy, ob. Urzędy w dawnej Polsce. — Obecne, ob. Rolna reforma.

Ziemstwa, w Rosji obwody, którym car 1864 nadał samorząd; nazwa ta obejmowała ziemię, oraz organy samorządu. 1890 Aleksander III ograniczył ich zakres działania; w Rosji Sowieckiej Z. zniesiono.

Zienkiewicz Leliwa Kazimierz, powstaniec polsk., um. 1925, brał udział w powstaniu 1863/64, w randze kapitana instruktora w partjach Bosaka i Chmieleńskiego.

Zieten Hans Joachim, generał pruski, (1699—1786), od 1741 dowódca 3. pułku huzarów brandenburskich. Zdolny wódz i znakomity organizator, wsławił się stworzeniem lekkiej jazdy pruskiej, przyczynił się głównie do zwycięstwa pod Lignicą i Torgau, uratował resztki armji po klęsce pod Kolinem.

Ziewanie, kurczowy ruch mięśni twarzy, połączony z szerokiem otwarciem ust, głębokim wdechem i wydechem. Z. zdarza się przy zmęczeniu, głodzie, niedokrwistości. Czasem z. występuje u ludzi, na widok innych ziewających, lub gdy o z. mowa (infekcja psychiczna).

Zięba (Fringilla L.), ptak z rodziny łuszczaków. Z. *zwyczajna* (Fringilla coelebs L.) 16,5 cm dł. Czoło czarne, głowa i szyja szara, grzbiet brunatny, brzuch czerwono-biały, skrzydła paskowane. Samica szaro oliwkowa. Żyje w całej płn. Europie i części Azji. Samiczki odlatują na zimę. Na północy żyje F. Montifringilla L., w zimie zalatuje do nas. Z. *alpejska* (Montifringilla nivalis L.) żyje parami w górach. W klatkach hodują często środkowo-amerykańskie z. z rodz. Paroaria Vicill., np. P. cyanea L.

Zikkurat, w architekturze staroż. Mezopotamji rodzaj stopniowych wież — świątyń. Typ ten pochodzi od Sumerów; dzięki wykopaliskom znamy z. w Ur i in. Por. Wieża Babel; Wschodu Starożytnego sztuka.

Žilina (Żylina), miasto w płn. Słowacji (Czechosłowacja), nad rz. Wagiem, przy kolei: Koszyce—Bogumin z 12.032 mieszk. oraz przemysłem drzewnym, meblowym, sukienniczym i chemicznym.

Zillertalskie Alpy, grupa górska w środk. paśmie Alp Wsch. w Tyrolu, na granicy Włoch, między Brennerem i Birnlücke, składa się z 2 równoległych grzbietów, t. j. właściwych Z. i *Alp Tuxerskich*, zbudowanych ze skał krystalicznych, silnie zlodowaconych, wysokich do 3.510 m (Hochfeiler). Nazwa gór pochodzi od doliny rz. Ziller (*Zillertal*), prawobocznego dopływu Innu.

Zima, pora roku, zaczynająca się (astronomicznie), gdy słońce osiąga największą deklinację południową (zimowe przesilenie) i kończy z chwilą powrotu słońca do równika. Według kalendarza gregorj. zaczyna się obecnie z. na płn. półkuli 22. grudnia i kończy 21. (w roku przestępnym 20.) marca. Na półkuli płd. początek z. przypada na 22. (w r. przestępnym 21.) lipca, koniec 23. (w r. przestępnym 24.) września. Skutkiem ekscentryczności drogi ziemskiej z. trwa na półkuli płn. 4—5 dni krócej, niż na płd. Z punktu widzenia klimatologji do miesięcy zimowych zaliczają się u nas grudzień, styczeń i luty, na półkuli płd. czerwiec, lipiec i sierpień. Niski stan słońca, powodujący ukośne padanie promieni oraz krótkie przebywanie tegoż nad horyzontem powodują obniżenie się temperatury w z. Największe zimna przypadają mniej więcej w miesiąc po przesileniu zimowem. (Por. Pory roku).

Zimmerman Kazimierz, ksiądz, ekonomista pol., (1874—1925), studja ekonomiczne i teologiczne w Monachjum i Würzburgu, 1903 redaktor „Kurjera Poznańskiego", od 1910 prof. chrześcijańskich nauk ekonomicznych na Uniw. Jagiell., napisał: „Znaczenie stanu robotniczego dla społeczeństwa i Kościoła" (1908), „Uregulowanie prawne umów taryfowych" (1909), „Ks. patron Wawrzyniak" (1911), „Fryderyk W. i jego kolonizacja na ziemiach polskich" (1915) i in.

Zimmermann Arthur, polityk niem., ur. 1864, 1911—16 podsekretarz stanu w minist. spr. zagr., 1916—17 minister spraw zagranicznych.

Zimna Woda, wieś w pow. Lwów, nad *potokiem* Z., przy kolei: Lwów—Przemyśl, 9 km na płd.-zach. od Lwowa z 861 mieszk. Letnisko podmiejskie.

Zimne barwy, w malarstwie nazywa się tak połączenie białego i niebieskiego, wzgl. koloryt, w którym przeważa to zestawienie. Kolorów tych używa się w miejscach, które powinny dawać wrażenie chłodu, czystości i higjeny, np. w pokojach sypialnych, szpitalnych, mleczarniach itd.

Zimnej Wody dolina, tatrzańska dolina, zamknięta od płn. Łomnicą, a od płd. Pośrednią Turnią. Przez dolinę płynie z płd. stoku Tatr potok Zimna Woda.

Zimnica, ob. Malarja.

Zimno, wrażenie odczuwane zmysłem czucia, a będące przeciwstawieniem ciepła. P. Ciepło.

Zimnokrwiste, raczej *zmiennokrwiste* zwierzęta, u których temperatura ciała różni się nieznacznie od otoczenia. Przeciwieństwo: zw. ciepłokrwiste.

Zimorodki (Alcedinidae), rodzina ptaków z rzędu Coccygomorphae. Dziób dłuższy od głowy, prosty, czworograniasty, rozszerzony przy nasadzie, zakończony ostro. Wnętrze paszczy ponsowe lub żółte. Nogi krótkie o 4-rech palcach, jeden wtył zwrócony. Należą tu rodzaje: Alcedo L. i Ceryle Boié. *Zimorodek* (Alcedo ispida L.) ptak długości 18 cm, zwierzchu ciemno zielony z lazurowemi plamkami, środkiem grzbietu lazurowy, od spodu rdzawy. Znajduje się w Polsce wszędzie nad wodami, najczęściej na Podkarpaciu. Z. *srokaty* (Ceryle rudis Boié) długości 26 cm, zwierzchu

czarny, biało upstrzony, spód biały z szeroką czarną pręgą, w środku przerwaną. Występuje w Afryce, płd. Azji, Grecji i Dalmacji.

Zimorowie, 1. (Zimorowicz, nazwisko rodowe Ozimek) Bartłomiej Józef, poeta pol., (1597—1677), pochodzenia mieszczańskiego, rajca i burmistrz lwowski, pisał wiersze erotyczne, satyryczne (np. „Żywot Kozaków Lisowskich...", 1620, przedruk 1886; „Testament luterski...", 1623, przedruk 1890), panegiryczne i religijne („Hymny na uroczyste święta Panny nad matkami...", 1640, przedruk 1876), polskie i łacińskie; łacińskie: „Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się" (wyd. zbior. 1899), ale zasłużył się głównie jako wybitny sielankopisarz: „Sielanki nowe ruskie" (1663, wyd. pod nazwiskiem brata Szymona Z., z którego „Roksolankami" przedruki w XVIII. i XIX., jako utwory Bartłomieja uznane 1839, wydane 1857, wyd. kryt. 1916; dotychczas nierozstrzygnięty spór z powodu autorstwa obu zbiorów, przypisywanego tylko jednemu z dwóch braci). Monografje Hecka (1894) i St. Adamczewskiego (1928).

2. Szymon, brat młodszy Z. 1., poeta pol., (1608—1629), wybitny sielankopisarz, napisał „Roksolanki, to jest ruskie panny..." (wyd. 1654 przez brata Bartłomieja [ob.], wyd. kryt. 1924).

Zimowa szata zwierząt, ob. Letnia i zimowa szata zwierząt.

Zimowe sporty, związane ze specyficznie zimowemi warunkami klimatycznemi. Należy do nich narciarstwo, łyżwiarstwo, saneczkarstwo, hokej na lodzie, zagranicą również curling.

Zimowit, ob. Colchicum.

Zimowy sen, stan zbliżony do snu, w który zapadają w czasie zimy niektóre zwierzęta, ze ssaków np. susły, jeże, z przerwami niedźwiedzie, borsuki, nietoperze. Z zimnokrwistych zapadają w s. z. węże, jaszczurki, niektóre ryby. Oddychanie i działalność serca są w czasie s. z. osłabione, temp. ciała u ssaków tak obniżona, że zachowują się one jak zwierzęta zmiennocieplne. Z. s. przebywają zwierzęta w miejscach ukrytych (dziuplach, norach). Przemiana materji również zwolniona, odbywa się kosztem materjałów zapasowych.

Zimoziół, ob. Linnaea.

Zincum (łac.), cynk.

Zinder (Sinder), 1. osada nad średnim Nigrem z ok. 20.000 mieszk. i handlem zbożem. — 2. dawna stolica franc. Nigerji wpobliżu płn. granicy ang. Nigerji, ważny węzeł komunikacyjny z 7.176 mieszk.

Zingaresca (włos.), pieśń cygańska.

Zingiber Adans (imbier), byliny o płożącem się kłączu, należące do rodziny Zingiberaceae; z. występuje w licznych gatunkach w Azji. Z. officinale Rosc. do 1 m wysokości, od dawna hodowany w krajach tropikalnych. Jako przyprawy kuchennej używa się bocznych bulwek, pokrytych szarym popękanym korkiem o woni aromatycznej i smaku korzennym.

Zingiberaceae (imbierowate), rodzina roślin jednoliściennych z rzędu Scitamineae, rośliny zielne, o utworach kłączowych, liście asymetryczne z liguią, kwiatostanem kłos lub grono, kwiaty grzbieciste, obupłciowe, okwiat 6-cio-dzielny, tylko jeden pręcik płodny, reszta zmieniona w prątniczki, słupek 1—3 komorowy, owocem puszka lub jagoda. Należą tu rodzaje: Alpinia, Amomum, Curcuma, Elettaria, Zingiber.

Zinin Nikołaj, chemik ros., (1812—1880), autor licznych prac, głównie z zakresu chemji organicznej.

Zinnia L. (cynka, jakobinka), z rodziny złożonych krzew lub krzewinka, występuje w Meksyku, Arizonie i Texas. Z. elegans Jacq. o dużych, żółtych kwiatostanach, hodowana w licznych, pełnych odmianach jako ogrodówka.

Zinowjew Georgij, właściwie Apfelbaum, polityk bolszewicki, ur. 1883, brał udział w rewolucji 1905, od 1908 na emigracji. Po rewolucji 1917 powrócił z Leninem do Rosji, przewodniczący komuny północnej i członek rządu bolszewickiego w Rosji. Z powodu opozycji do rządu i polityki Stalina (ob.) wykluczony 1927 z partji i internowany w Kałudze, potem znowu w partji, ale bez większych wpływów, 1932 ponownie wykluczony. Należał do najbliższych współpracowników i przyjaciół Lenina.

Zinowjewsk (do 1925 Elizawetgrad [Jelizawetgrad]), miasto okręg. na Ukrainie, nad rz. Ingułem, przy kolei: Charków—Odessa z 50.287 mieszk. oraz przemysłem rolniczym, maszynowym i tytoniowym. Z. został założony jako twierdza graniczna w 1754.

Zinzendorf Mikołaj Ludwik, organizator gminy braci czeskich, (1700—1760), którą założył 1722, 1737 biskup kościoła morawskiego; jest autorem ok. 100 pism religijnych.

Zioła, rośliny o pędzie niezdrewniałym, który w naszym klimacie ginie na zimę. Zioła dwuletnie i trwałe (byliny) zimują tylko przy pomocy swych organów podziemnych. Por. Ziołami leczenie, Ziółka.

Ziołami leczenie, częste w medycynie ludowej i przyrodolecznictwie. Z ziół sporządza się napar. Działanie polega na zawartości ciał garbnikowych, gorzkich, olejków eterycznych, soli mineralnych i t. d. Por. Ziółka.

Ziółka (łac. species), w farmakologji mieszanina ziół leczniczych. Działanie z. jest najróżnorodniejsze, i tak istnieją z. moczopędne, z. czyszczące, z. rozmiękczające, z. wonne i t. d.

Zirije (Zuri), jugosłowiańska wyspa u wybrzeży Dalmacji, na zach. od Zlarinu, ma 15,5 km² i 661 mieszk.

Zittau (łuż. Žitava; Żytawa), miasto w okręgu Budziszyn (Saksonja), w Górnych Łużycach, nad rz. Mandau i Nisą Zgorzelicką z 38.353 mieszk., muzeum, znacznym przemysłem i handlem. Jest to stara osada słowiańska, miasto od 1255.

Zizania L. (ryż wodny, ostruda), rodzaj traw z gatunku Z. aquatica L. 2—3 m wysokości, kwiatostanem wiecha, rośnie w płn. Ameryce i płn. Afryce, jest zbożem Indjan.

Žižka Jan z Trocnowa, wódz husycki, (ok. 1370—1424), w młodości na dworze króla Wacława, gdzie nabrał wiadomości i doświadczenia w sztuce wojennej. W 1410 spotykamy go między najemnikami czeskimi w bitwie pod Grunwaldem po stronie polskiej. W okresie zamieszek husyckich w Czechach po 1419 odegrał pierwszorzędną rolę. Jako wódz lewego skrzydła husytów zorganizował w obozie zw. Tabor

bitną armję (taboryci), z pomocą której starał się narzucić całym Czechom naukę i ustrój społeczny husycki. Genjalny organizator i wódz, nietylko decydująco wpływał na układ wewnętrznych stosunków w Czechach, lecz nawet kilkakrotnie rozgromił krzyżowców niemieckich Zygmunta (1420 pod Pragą, 1422 pod Niemieckim Brodem), spustoszył część Austrji i Moraw. W Czechach zwalczał kalikstynów, czas jakiś popierał kandydaturę Witolda na króla czeskiego, współdziałał z jego przedstawicielem Zygmuntem Korybutem. Zwycięzca w kilkudziesięciu bitwach i potyczkach, jest twórcą szyku taborowego (ob. Tabor).

Žižkov, do 1922 miasto, obecnie dzielnica Pragi czeskiej.

Zizyphus (Ziziphus) Müll. et Gärtn. (żydowskie ciernie), krzew z rodziny Rhamnaceae, ma cierniste gałązki, skórzaste liście, kwiaty małe, owocem mięsisty pestczak. Liczne gatunki rosną na archipelagu Indo-Malajskim oraz w tropikalnej Ameryce, Afryce, Australji i nad morzem Śródziemnem. Z. vulgaris Lam. o kwiatach żółtych, o czerwonych, słodkich owocach, rośnie w krajach śródziemnomorskich oraz w Azji. Owoce jadalne. Podobny Z. lotus Willd. Z. spina Christi z Afryki dostarcza również jadalnych owoców.

Zjazdy słowiańskie, ob. Słowiańskie zjazdy.

Zjednoczone państwa malajskie, ob. Malajskie państwa.

Zjednoczone Prowincje (ang. United Provinces of Agra and Oudh), prowincja w Indjach ang. między Tybetem, Nepalem, Biharem i Prowincjami Środkowemi, obejmuje środk. Indje, Radżputanę i Pendżab wraz z lennemi państwami: Rampur, Garhwal i Benares, razem 275.292 km² i 45.510.668 mieszk., w tem 38.610.462 Hindusów i 6.724.967 mahometan. Z. obejmują część Himalajów oraz nizinę nad rz. Dżamną, Gangesem, Ramgangą i Gogrą o niezdrowym klimacie. Oświata stoi na niskim poziomie, w 1921 umiało czytać i pisać tylko 1.717.726 ludzi. Uniwersytety istnieją w Allahabadzie, Lakhnau, Aligarh (mahometański), Benares (hinduski) i Agrze. Sieć kolejowa i kanałowa jest dobrze rozbudowana. Prowincją, podzieloną na 10 dywizyj, rządzi gubernator. Stolicą jets Allahabad, letnią rezydencją Naini-Tal.

Zlarin, dalmatyńska wyspa u wejścia do zatoki Szybenickiej z 8,7 km² i 1980 mieszk. Należy do Jugosławji.

Zlatoust, miasto okręg. na Uralu (Rosja), nad rz. Ai, przy kolei: Samara—Czelabińsk z 47.707 mieszk., fabr. broni oraz przemysłem ceramicznym i hutniczym.

Zlepieniec (konglomerat), skała osadowa, składająca się z okruchów skalnych sklejonych lepiszczem. W odróżnieniu od brekcji, której składniki są kanciaste, minerały i szczątki skał wchodzące w skład z. są otoczone. Przy zmniejszeniu składników z. przechodzą w piaskowce (struktura psammitowa), wreszcie w piaski i iły (struktura pelitowa). Z. monogeniczne składają się z tych samych elementów mineralnych czy skalnych, podczas gdy w skład z. poligenicznych wchodzą otoczone ziarna różnych okruchów skalnych. Lepiszczem z. jest węglan wapnia, krzemionka, substancje iIaste lub margliste, wreszcie połączenia żelaza.

Zlewisko, obszar, którego wody spływają do jednego morza. Analogiczne znaczenie dla wód gruntowych ma zlewnia, t. j. obszar, którego wody spływają do wspólnego zbiornika ograniczonego działem wód gruntowych.

Zlin, miasto na wsch. Morawach (Czechosłowacja) z 17.300 mieszk., zamkiem, źródłami jodowemi i fabr. obuwia.

Zlodowacenie, występowanie lodowców (ob.) na pewnym obszarze.

Zlodzenie, zjawisko występowania lodu. Okres zlodzenia jest to czas pomiędzy zjawieniem się pierwszego i ostatniego lodu.

Złamanie kości, ob. Kości złamanie.

Złocień, roślina, ob. Chrysanthemum.

Złoczew, miasto w pow. Sieradz (woj. łódzkie), nad rz. Oleśnicą (do Warty), 21 km na płd.-zach. od Sieradza z 5.000 mieszk. Garbarnie, młyny, tartaki i handel ziemiopłodami. Miastem został Z. ok. 1600.

Złoczów, miasto powiat. w woj. tarnopolskiem, nad rz. Złoczówką (do Bugu), położone u podnóża Woroniaków przy kolei: Krasne—Tarnopol z 11.130 mieszk., fabr. wyrobów metalowych, papierowych, cukrów, octu oraz młynami, tartakami i garbarniami. Miastem jest Z. od 1523, od XVI. w. posiadał do dziś istniejący zamek, silnie w 1634 ufortyfikowany. Od końca XVI w. do 1740 należał Z. z dobrami do Sobieskich, stąd też często tu przebywał Jan III. Sobieski.

Powiat Z. ma 1.183 km² (w tem 47,2% ról i 22,7% lasów) oraz 107.079 mieszk. (37,1% Polaków).

Złoć, rośl., ob. Gagea.

Złodziejskie wyspy (Ladrones), nazwa Marjanów, ob.

Złogi, w medycynie osadzanie się pewnych organicznych lub nieorganicznych substancyj w tkankach, np. z. kwasu moczowego w stawach artretyków (skaza moczanowa), z. węgla w płucach u górników, z. kamienia u kamieniarzy. Z. o pewnym kształcie nazywa się też kamieniami. Występują one w woreczku żółciowym, w nerkach i w pęcherzu moczowym. Odkładanie się soli wapniowych w ogniskach gruźliczych jest złączone z procesem gojenia się.

Złomisk Dolina stanowi boczne odgałęzienie doliny Mięguszowieckiej na płd. stokach Tatr Wysokich. Wpobliżu połączenia się obu dolin leży Popradzkie jezioro.

Złota bulla (bulla aurea), dokument ze złotą pieczęcią, wystawiany przez cesarzy od XIII. do XVIII. w. w ważnych sprawach ogólno-państwowych. Specjalnie nazwa ta odnosi się do dokumentu, wydanego przez ces. Karola IV. w Norymberdze i Metzu 1356, który m. in. określał elekcję cesarską; ob. też Elektorowie.

Złota Góra (niem. Goldberg), miasto powiat. na Dolnym Śląsku, nad rz. Kachachą, przy kolei: Lignica—Lwów (Löwenberg) z 7.120 mieszk. W średnich wiekach była Z. ośrodkiem eksploa-

tacji złota, należała wtedy do ks. wrocławskiego, a od 1248 do lignickiego.

Złota horda, ob. Horda złota.

Złota Lipa, lewoboczny dopływ Dniestru, długi 125 km, wypływa na zach. od Złoczowa w pow. Przemyślany, płynie ku płd. pod Brzeżanami. Z. odegrała dużą rolę w wojnie światowej, w sierpniu 1915 przełamali tu Niemcy i Austrjacy front rosyjski, również od końca sierpnia do początku października 1916 oraz z końcem czerwca i z początkiem lipca 1917 toczyły się nad Z. zacięte walki.

Złota młodzież, ob. Jeunesse dorée.

Złota rybka (Carassius carassius auratus L.), złota odmiana karasia, dochodząca do 40 cm, hodowana w akwarjach i stawach. Do Europy wprowadzona z Chin i Japonji. Istnieją specjalne farmy hodowlane. Wiele odmian: białe, plamiste, z dużemi ogonami (welonki), z dużemi oczami (teleskopy) i in. (por. tabl. barwną Ryby ozdobne w t. 15).

Złota stopy. Celem zwiększenia twardości stapia się złoto z innemi metalami, głównie z miedzią i srebrem. Stopy z miedzią posiadają barwę intensywnie żółtą do czerwonej, stopy ze srebrem zielonawo-żółtą do białej. Są mniej ciągliwe, niż czyste złoto. Zawartość złota w stopie podaje się w tysięcznych częściach całkowitej miary stopu (dawniej w karatach). Do wyrobu cenniejszych przedmiotów stosuje się najczęściej złoto 14-karatowe (zawierające w 1 gr. 0,583 gr czystego złota) lub 18-karatowe (0,750). Czyste złoto określa się jako 24-karatowe. Najwyższą zawartość złota wykazuje t. zw. złoto dukatowe 23,5—23,66 karat. (= 0,979—0,986). W monetach złotych zawartość złota wynosi średnio 0,900. Do wyrobu przedmiotów ozdobnych stosuje się stopy z miedzią i srebrem. Stopów z palladem używa się do wyrobu części zegarków, st. z palladem i platyną w technice dentystycznej. Dla zbadania zawartości złota w badanym przedmiocie wystarcza często porównanie rysy metalicznej na kamieniu probierczym z rysami, jakie dają t. zw. igły probiercze o rozmaitej znanej zawartości złota (6—18 karatów).

Złota tellurki, minerały tellurowe, ważne pod względem górniczym wskutek zawartości złota. W siedmiogrodzkich żyłach kruszców z. występują: sylwanit, nagyagit, krenneryt, peryt; podobne minerały znane są z Colorado, z Rocky Mountains, Kalifornji, Gór Ałtaj, N. Zelandji i zach. Australji.

Złota wolność, nazwa przywilejów szlacheckich, jakie szlachta wywalczyła dla siebie w dawnej Polsce. Do najważniejszych należały: przywileje podatkowe i sądownicze, elekcja viritim, liberum veto, artykuł: „de non praestanda oboedientia".

Złota związki. Z. tworzy dwa szeregi związków: złotawe, w których z. występuje jako pierwiastek jednowartościowy, oraz trwalsze, złotowe, zawierające złoto trójwartościowe. Chlorki. Białawy chlorek złotawy AuCl tworzy się przy ogrzewaniu chlorku złotowego w atmosferze dwutlenku węgla. Przy bezpośredniem działaniu chloru na z. powstaje ciemno-brunatny, krystaliczny chlorek złotowy $AuCl_3$, ulegający rozkładowi w wyższej temperaturze. Z wodą tworzy dwuzasadowy kwas H_2AuOCl_3. Roztwór z. w wodzie królewskiej daje po odparowaniu rozczynnika kryształy kwasu chlorozłotowego $HAuCl_4 + 4\,H_2O$ (handlowy chlorek złota). Związek ostatni rozkłada się przy ogrzewaniu z wydzieleniem obu chlorków z., wkońcu zaś wolnego metalu. Wodny roztwór kwasu chlorozłotowego wydziela pod wpływem środków redukujących złoto koloidalne, barwiące czerwono papier, wełnę i jedwab. Chlorek złotowy działa silnie żrąco i trująco. Sól sodowa kwasu chlorozłotowego $NaAuCl_4 \cdot 2\,H_2O$ (Auro-Natrium chloratum) znajduje zastosowanie w fotografji przy barwieniu szkła, porcelany.

Z roztworów kwasu chlorozłotowego strącają alkalja wodorotlenek złotowy $Au(OH)_3$, rozpuszczający się w nadmiarze odczynnika, przyczem wytwarza się sól: np. złocian sodowy $NaAuO_2$, wywodzący się od kwasu metazłotowego $HAuO_2$. Cyjanki z. tworzą z alkaljami sole zespolone, mające zastosowanie do pozłacania, w lecznictwie przeciw gruźlicy.

Złote runo, ob. Argonauci.

Złote runo, order ustanowiony 1429 przez Filipa Dobrego, ks. Burgundji. Początkowo nadawany wyłącznie książętom i najwybitniejszej szlachcie kraju przez kapitułę orderu. W 1577 otrzymał Filip II. od papieża przywilej nadawania z. r. Odtąd z. r. rozdzieliło się na austrjacmistrzostwo na dom habsburski; gdy wymarła linja hiszpańska Habsburgów, późniejsza dynastja hiszpańska zatrzymała sobie prawo nadawania. Odtąd z. r. rozdzieliło się na austrjackie i hiszpańskie. Obecnie z powodu zniesienia monarchji w obu krajach pozostanie t. zw. orderem domowym.

Złote Wybrzeże (ang. Gold Coast), ang. kolonja na wybrzeżu Gwinei, między Wybrzeżem Kości Słoniowej (na zach.) i Togo (na wsch.) z 203.700 km² i 2,110.424 mieszk. (2.165 białych). Obejmuje właściwe Z. z 60.300 km² i 1,173.439 mieszk., Aszanti z 63. 700 km² i 406.594 mieszk., Płn. Terytorja z 79.300 km² i 530.391 mieszk. oraz mandat Togo (ob.). Poza 500 km długiem, trudno dostępnem wybrzeżem wznosi się kraj terasami ku górze. Poza pasem gęstych lasów na pobrzeżu, rozciąga się pas stepowy, a na płd.-wsch. góry. Z rzek najważniejsze: Ancobra i Wolta. Klimat tropikalny i niezdrowy. Ludność składa się z licznych plemion murzynów sudańskich (Aszanti, Fanti, Mandingo, Ewe), tworzących zależne od Anglji państewka. Ludność trudni się uprawą roślin kauczukowych, palm kokosowych, kawy, kakao (w 1924 r. 44% produkcji światowej), bawełny, tytoniu, kukurydzy, korzeni i owoców podzwrotnikowych, wywozi się głównie kakao, złoto, mangan, orzechy kola, mahoń i ziarna palmowe. Głównemi ośrodkami handlu i portami są: stolica Akkra, Secondi, Cape Coast Castle, Kumassi, Keta, Saltpond, Winnebah i Axim. Na czele kolonji stoi gubernator z Radą Wykonawczą i Radą Ustawodawczą.

W XV. w. założyli Portugalczycy na Z. wiele osad, w ich zaś ślady poszły inne państwa europejskie, zwłaszcza Anglja i Holandja, a nawet Brandenburgja i Kurlandja (w XVIII. w.); kwitnął wtedy na Z. handel złotem i niewolnikami. W 1871 sprzedali Holendrzy swe osady Anglji, która rozciągnęła w 1896 swój protektorat na całe Z.

Złotki (złotolitki, Chrysididae Latr.), rodzina błonkówek (Hymenoptera). Małe lśniące owady. Po złapaniu zwijają się w kłębek. Jaja składają w gniazdach os i pszczół. Larwy zjadają jaja gospodarzy i ich zapasy. Ok. 1500 gat., część w Europie. Pospolita złotolitka ogniczek (Chrysis ignita L.), 5—11 mm dł., niebiesko lub zielono lśniąca, odwłok złoty.

Złotnictwo (por. tabl. poza tekstem), sztuka obrabiania szlachetnych metali na przedmioty ozdoby czy zbytku. Do technik złotniczych należą: kucie, odlew, klepanie (trybowanie), rytowanie, puncowanie, cyzelowanie, filigran, granulacja, zdobienie emalją, szlachetnemi lub półszlachetnemi kamieniami i t. d. Do wyrobów zł. używa się złota różnych prób, podobnie srebra i platyny. — Złoto jest jednym z metali najdawniej używanych przez człowieka. Zachowały się wyroby zł. w Europie z początku epoki bronzu (ob. Metalowa epoka), jak również i z epoki żelaza (ob. Met. epoka). W Egipcie znamy wyroby zł. już z epoki prehistorycznej; złoto samo sprowadzano głównie z Nubji. Ze Starego, Średniego i Nowego Państwa pochodzą najrozmaitsze klejnoty złote, jak bransolety, łańcuszki, pektorały, korony, kolczyki, statuetki i t. d. Dużo zabytków zł. dał grobowiec Tutanchamona (ob.). W Azji Przedniej jedną z najciekawszych grup zabytkowych tworzą złote przedmioty z t. zw. grobów królewskich w Ur (ob.) z epoki Sumerów: sztylety, czary, peruka księcia i t. d. Znaczną liczbę wyrobów zł. z drugiego tysiąclecia znaleziono w Fenicji (ob.). W Troi i Mykenach znaleziono złote wieńce, różne klejnoty, blaszki wybijane i trybowane maski. Grecy używali w epoce archaicznej dość skromnych klejnotów, jak o tem świadczą przedstawienia w plastyce i skarby. Bogatsze są formy z. greckiego w Jonji, czego dobrym przykładem jest z. z Efezu. Również i epokę klasyczną cechuje umiar w rozmaitych formach zł. greckich, jak naszyjniki, kolczyki, diademy i t. d. Bogato i różnorodne, czasami ciężkie są wyroby zł. etruskie, których dobre przykłady pochodzą z Praeneste (ob.). W epoce hellenistycznej wchodzi w modę znacznie obfitsze używanie kamieni szlachetnych i półszlachetnych oraz pereł i tendencja ta utrzymuje się u Rzymian. Z epoki hellenistycznej pochodzą także rozmaite naczynia dekorowane, złote i srebrne. Sztuka epoki wędrówek ludów zna rozmaite techniki z., m. i. emalje (ob. Emalja). Zbytkowne z. w rozmaitych technikach przy użyciu drogich kamieni uprawia sztuka bizantyńska (ob.) we wszystkich swoich okresach. Z. znalazło szerokie zastosowanie w sztuce kościelnej zach.: kielichy, relikwiarze, ołtarzyki i t. p. przedmioty kultowe wyrabiane są ze złota i bogato zdobione. Szczególnie wiele zachowało się tych zabytków z XI. i XII. w. We Włoszech rozwijało się z. w związku z rzeźbą i w XV. w. osiągnęło wysoki stopień rozkwitu, najwyższym zaś jego wyrazem stała się twórczość Benvenuta Cellini (ob.). Pobyt Celliniego we Francji wpłynął ożywczo na tamtejsze z., które od czasów Ludwika XIV. zajęło przodujące miejsce w Europie. Niemieckie z. XVI. wieku (Augsburg, Norymberga, Drezno, Kolonja i t. d.) nawiązuje do z. włoskiego, szczególnie w ornamentyce. Liczni artyści dawali projekty wyrobów zł., dzięki czemu wyroby niemieckie, szczególnie srebrne naczynia w epoce renesansu były bardzo poszukiwane. Wśród złotników niderlandzkich wymienić należy w XVI. i XVII. wieku Pawła i Adama van Vianen. W średnich wiekach kwitnęło zł. i w krajach bardziej na wschód położonych; przykłady tego daje nam zł. węgierskie (np. emalja siedmiogrodzka), polskie (ob. tom 13, Sztuka), w późniejszych czasach i rosyjskie.

Z. w całym swym rozwoju dziejowym wykazuje duże poddawanie się panującym prądom w sztuce; wyjątkiem były formy gotyckie, które w z. kościelnem utrzymały się bardzo długo, obok już panujących renesansowych i t. d. W w. XIX. po epoce empire'u przychodzi nawrót do form rokokowych, później gotyku i renesansu. Pewne ożywienie artystyczne wprowadza dopiero koniec XIX. w., przyczem znaczny wpływ na charakter przedmiotów ozdobnych wywiera moda.

Złoto (Au, łac. Aurum), c. at. 197,2, pierwiastek metaliczny, występujący w przyrodzie najczęściej w stanie wolnym, bądź w żyłach kwarcowych, bądź też w piaskach napływowych. Z piasków złotonośnych wydobywają z. w postaci bryłek, blaszek, ziarn, rzadziej w postaci kryształów regularnych. Złoża pierwotne stanowią żyły z. występujące wśród skał wybuchowych, w granicie, djoksycie, andezycie, rzadziej w serpentynie, w łupkach krystalicznych, w żyłach kwarcowych. W złożach drugorzędnych występuje w towarzystwie kwarcu, korundu, cyrkonu, spinelu, granatu, magnetytu, niekiedy platyny. Stopy naturalne z. stanowią: elektrum (z 20% srebra), porpecyt (z 10% palladu), rodyt (domieszka rodu), oraz naturalny amalgamat z (61% rtęci).

Największe złoża z. znajdują się w Kalifornji, w okolicach Klondike, w Afryce połudn., w Australji, na Syberji i t. d. W nieznacznych ilościach występuje z. w piaskach niektórych rzek europejskich (Ren) i w wodzie morskiej w postaci koloidu (5—11 mg w 1 t.).

Własności metalu: z. jest barwy żółtej, błyszczący, mało elastyczny, stosunkowo miękki (tward.: 2,5—3); ze wszystkich metali jest najbardziej kowalny i ciągliwy: można otrzymać blaszkę z. grubości 0,0001 mm, a z 1 gr. daje się wyciągnąć drut długości 2000 m. Ciepło wł. z.: 0,0316, c. wł. 19,32. Topi się w 1064°. Ciepło i elektryczność przewodzi gorzej od srebra. Odporne na działanie czynników atmosferycznych, siarkowodoru, łatwo ulega działaniu wody królewskiej, chloru, roztworów cyjanków, rodanków. Z. koloidalne można otrzymać zapom. wyładowań elektrycznych pomiędzy elektrodami złotemi, umieszczonemi pod powierzchnią wody. Roztwory koloidalne z. po-

siadają barwę czerwoną. Używana do barwienia porcelany t. zw. purpura Kasjusza jest koloidem z., wytwarzającym się za dodaniem soli cynawej do roztworu soli złotowej. Z. koloidalne znajduje nadto zastosowanie w lecznictwie.

Otrzymywanie z. z kruszców. 1. Amalgamacja. Złotonośny kruszec rozdrabnia się zapomocą silnego strumienia wody lub w odpowiednich urządzeniach t. zw. stępach lub młynkach. W ten sposób można oddzielić większe ziarna z., reszta (ok. 90%) pozostaje w szlamie, który rozrabia się z rtęcią. Dla przyspieszenia procesu amalgamacji, kieruje się szlam na ortęciowane płyty miedziane; otrzymany amalgamat z. o zawartości 40% z. destyluje się z retort z lanego żelaza. Pozostałe w retortach z. porowate, gąbczaste stapia się z boraksem, poczem odlewa w sztaby. — 2. Metoda ługowania cyjankami. Szlam pozostały po amalgamacji zadaje się w zbiornikach pojemności ok. 500 t. mlekiem wapiennem, a następnie dwukrotnie ługuje się 200 m² rozcieńczonego roztworu cyjanku sodowego. Ługowanie najdrobniejszego szlamu odbywa się w odpowiednio zbudowanych wieżach. Przy współdziałaniu tlenu powietrza, cyjanek łatwo wiąże z., przyczem tworzy się cyjanozłocin sodowy $NaAu(CN)_2$ oraz ług sodowy. W dalszym ciągu ciecz spływa do kadzi drewnianych, wypełnionych wiórami cynkowemi, na których osadza się z. Następnie przez destylację z węglem usuwa się cynk, a z. odlewa w sztaby.

Z. otrzymane zapom. powyższych metod oczyszcza się metodą afinacji. Rozdrobniony stop z., zawierający zanieczyszczenia innych metali, gotuje się kilka godzin ze stężonym (66%) kwasem siarkowym w kotłach z lanego żelaza, aż przestanie wywiązywać się dwutlenek siarki. Po stopieniu z kwaśnym siarczanem potasu, celem usunięcia resztek srebra, otrzymuje się z., zawierające 997—998 cz. Au w 1000 cz. Najczystsze z. (999,8 Au w 1000) uzyskuje się zapomocą elektrolizy roztworu chlorku złotowego o temperaturze 70°, przy użyciu katody złotej.

Zastosowanie. Z. używa się przedewszystkiem (60% wytwórczości) do bicia monet (stop z miedzią), do wyrobu przedmiotów ozdobnych, nadto w dentystyce, do barwienia szkła, porcelany. Do powyższych celów stosuje się wyłącznie stopy z. z miedzią i srebrem.

Wywórczość światowa przyniosła w 1925 ilość z. wartości 3668,7 miljonów zł., z tego 1858,5 milj. przypada na południ. Afrykę, 432,6 na St. Zjedn. Am. Płn., 317,1 na Kanadę, 176,4 na Rosję, 128,1 na Austrję, 73,5 na Indje, 682,5 na pozostałe kraje.

Złoto mannheimskie, ob. Mannheimskie złoto.

Złotogłów, wzorzysta tkanina jedwabna, przetykana złotym drucikiem.

Złotokap, ob. Laburnum.

Złotokiowate, rodzina roślin, ob. Turneraceae.

Złotoliść, ob. Chrysophyllum.

Złotomlęs, rośl. Chrysobalanus.

Złotonosza, ob. Zołotonosza.

Złotousty, ob. Chryzostomos.

Złoty, jednostka monetarna i moneta polska, początkiem swoim sięgająca w. XVI. — W XIV. i XV. w. określano tą nazwą monety złote obce, dukaty, przybywające do Polski, podczas gdy w Polsce nie bito złotych. Wartość tych obcych monet złotych w stosunku do krajowej monety srebrnej, pogarszającej się ustawicznie, wahała się od 14 do 30, 32, 35 groszy. W związku z tem ustala się pojęcie z. polskiego, jednostki do XVI. w. czysto rachunkowej, równającej się 30 gr., a na dukata urabia się nazwa z. czerwony. Pierwsze z. rozpoczął bić Zygmunt August, ale monety nie utrzymały się, dopiero za Jana Kazimierza zaczęto je znów wybijać i od nazwiska inicjatora tej monety Andrzeja Tymfa zwano je tymfami. W reformach monetarnych, przeprowadzonych za Stanisława Augusta, stał się z. jednostką systemu menniczego (1 z. srebrny = 30 groszy miedzianych). Obok z. bito monety o wyższej wartości: 2-złotówka, 4-złotówka = 1/2 Talara, 8-złotówka = 1 Talar, oraz monety niższej wartości: 1/4 złotówka = 1 grosz srebrny, 1/2 złotówka = 2 grosze srebrne. Ten system utrzymał się za Księstwa Warszawskiego. Za Królestwa Kongr. w miejsce talarów i dukatów wprowadzono 5-złotówki srebrne, 10-złotówki srebrne i 25-złotówki złote. Ten stan utrzymał się do r. 1841. — Por. Monety.

W Polsce odrodzonej z. jest monetą obiegową = 100 groszy, zawiera 0,1687 gr złota 90 próby. Por. t. 13., str. 85 i 86.

Złoty cielec, według biblji (2. Mojż., 32), ulany na pustyni na rozkaz Aarona i czczony przez Izraelitów, następnie przez Mojżesza w proch rozbity. — Stąd powszechnie wyraz kultu dla złota, pieniądza.

Złoty podział, podział odcinka na dwie części tak, aby stosunek całości do części większej był równy stosunkowi części większej do mniejszej.

Złoty Potok, ob. Potok Złoty.

Złoty reński, ob. Gulden.

Złoty Róg, zatoka Bosforu, powstała przez zatopienie bocznej doliny, tworząca dobry port naturalny, nad którym powstał Konstantynopol.

Złoty wiek, 1. w micie pierwszy i najpiękniejszy wiek, w którym na ziemi wszystkiego było wbród, a ludzie żyli beztrosko, stąd okres rozkwitu n. p. z. w. w literaturze rzymskiej (I w. po Chr.), z. w. w Polsce: czasy Zygmunta I. i Zygm. Augusta.

Złoty włos, najcieńszy drut złoty do haftu.

Złowieszczyk (pokątnik zł.), chrząszcz, ob. Tenebrionidae.

Złożone, rodzina roślin, ob. Compositae.

Złudzenie, ob. Iluzja.

Zmarłych grzebanie, ob. Umarłych chowanie.

Zmarłych kult obejmuje wszystkie zabiegi związane ze zmarłym tak przed, jak i po jego pochowaniu. Celem ich u ludów kulturalnie nisko stojących jest zapewnienie bezpieczeństwa żywym przez odstraszenie, zmylenie lub ułagodzenie zmarłego, stąd krzyki, hałasy, zacieranie śladów i t. p. ceremonje przy jego pochowaniu, ofiary składane na grobie, mające zapewnić mu możność prowadzenia życia pozagrobowego w sposób, do jakiego był przyzwyczajony na ziemi i in. tego rodzaju zwyczaje. Pamięci zmarłych poświęcone są totemy (ob.

Totemizm), figurki, rozmaitego rodzaju pomniki (ob. Grobowiec, Groby przedhistoryczne, por. też Umarłych chowanie i Przodków kult).

Zmarszczki (łac. rugae), fałdy skóry na czole, dokoła ust. U starców są wyraźniejsze, wskutek zaniku podściółki tłuszczowej skóry oraz jej ścieńczenia. Ostatnio chirurgja stara się z. usunąć operacjami plastycznemi, których wynik jest często wątpliwy.

Zmartwychwstania święto, ob. Wielkanoc.

Zmartwychwstanie ciał (łac. resurrectio mortuorum), 1. dogmat chrześcijaństwa, że po ostatecznym dniu istnienia ludzkości dusze umarłych wrócą do ciał i nastąpi odtąd wieczyste ich życie w ciele. — 2. ob. Wielkanoc.

Zmartwychwstańcy (Rezurekcjoniści, Zgromadzenie Zmartwychwstania Pańskiego), zakon polski, założony przez Bolesława Jańskiego, inspirowanego przez Mickiewicza w 1835. Właściwymi jednak założycielami byli uczniowie Jańskiego: Piotr Semenenko i Hieronim Kajsiewicz w 1842. W pierwszych latach swego istnienia zaprzątnięte było zgromadzenie walką z towianizmem, przed r. 1863 dążyło (przez Kajsiewicza) do powstrzymania wybuchu powstania styczniowego, w 1857 objęło misję w Kanadzie, w tym samym roku koło Rzymu w Mentorelli, w 1863 dla Bułgarów w Adrjanopolu, w 1866 dla Polaków w Texas, w 1866 otworzyło kolegjum polskie w Rzymie, w 1871 kolegjum w Kentucky i misję polską w Chicago, gdzie miało powierzone gimnazjum i pracę w pięciu parafjach. W 1881 założyło kolegjum we Lwowie, w 1882 koleg. w Krakowie, w 1896 dom w Wiedniu. Dom macierzysty mają z. w Rzymie, gdzie także wystawili kościół Zmartwychwstania Pańskiego.

Zmarzły Staw, nazwa 5 stawów w Tatrach: 1. pod Kościelcem w dolinie Stawów Gąsienicowych, potok łączy go z Czarnym Stawem; 2. na płn. od Wysokiej, w dolinie Czeskiej, 1774 m nad poz. morza; 3. w dolinie Złomisk, na płd. od Żelaznych Wrót, 1935 m nad poz. morza, Zmarzły potok łączy go ze stawem Popradzkim; 4. Z. Polski w dolinie Świstowej, u stóp Polskiego Grzebienia, 2047 m nad poz. morza; 5. w dolinie Staroleśniańskiej, 2060 m nad poz. morza.

Zmarzły Szczyt, w Tatrach Wys., między Żelaznemi Wrotami i Kaczym, wysoki 2400 m.

Zmarznięcie, zmiany powstałe w ciele przez działanie niskiej temperatury. Zimno działające na całe ciało może w krótkim czasie spowodować śmierć. Ludzie zdrowi trudniej ulegają z. niż chorzy i źle odżywieni, starcy i alkoholicy. Noszenie ciasnego obuwia ułatwia odmrożenie. Przy z. naprzód zanika czucie, występuje zmęczenie oraz potrzeba snu, wśród którego nastąpić może śmierć. Czynności życiowe ustają przy temp. ciała 18—20° C. Ludzie w stanie opilstwa najłatwiej ulegają z. O odmrożeniach oraz o leczeniu z. ob. Odmrożenie.

Zmazy (nocne) (łac. pollutio), odejście nasienia bezwiedne, najczęściej w nocy, bez szkody dla zdrowia. Częste z. są objawem neurastenji. Leczenie: Przed spaniem zimne obmywanie, leżenie pod lekkim kocykiem, unikanie przypraw, silnej kawy i herbaty oraz alkoholu. O z. dziennych, ob. Nasieniotok.

Zmęczenie, stan, w który popadają pracujące narządy po dłuższej, wysilającej pracy i w którym nie są zdolne, w zupełności lub częściowo, do spełniania swego zadania. Podczas wysilającej pracy nietylko zużycie ciał odżywczych jest wzmożone, lecz tworzą się także ciała trujące, które działają porażennie na dany narząd lub cały ustrój. Podczas wypoczynku ciała te zostają usunięte przez krew lub zniweczone drogą utleniania, równocześnie zostają doprowadzone świeże ciała odżywcze i narząd wraca do normy. Uczucie z. mięśni może przejść w ból. Do badania z. mięśni służy ergograf (ob.). Z. umysłowe pojawia się dopiero po większym stosunkowo wysiłku niż przy pracy fizycznej, a cechuje je zwiększone wydzielanie przez narząd centralny kwasu fosforowego, połączone z przybytkiem tego kwasu we krwi.

Zmiażdżenie, tak ciężkie zranienie ciała przez tępy uraz, że budowa tkanek pojedynczych ulega zniszczeniu.

Zmienna, w matematyce symbol, za który można podstawić dowolną liczbę pewnego zakresu.

Zmienność (w biologji), zjawisko występowania form mniej lub więcej odmiennych od typowych. Por. Warjacje.

Zmienny prąd, ob. Elektryczny prąd.

Zmierzch, ob. Świt, zmierzch.

Zmierzynka, ob. Żmerynka.

Zmniejszone interwały są niższe o chromatyczny półton od interwali małych i czystych, np. cis - es, cis - h, cis - c, cis - g.

Zmogas, pseudonim Marji Rodziewiczówny (ob.).

Zmora, według wierzeń ludowych duch, męczący człowieka we śnie. Wiara w z. powstała prawdopodobnie na tle ciężkich snów po przejedzeniu się, przy niektórych chorobach serca i przy utrudnieniu oddychania. Por. Incubus, Południca.

Zmorski Roman (pseudonim R. Zamarski), poeta pol., (1822—1867), jeden z typowych przedstawicieli t. zw. cyganerji warszawskiej, w r. 1841 razem z Sew. Filleborném wydawał „Nadwiślanina", w r. 1843 razem z J. B. Dziekońskim noworocznik „Jaskółka", później pędził żywot koczowniczy, stykał się m. i. z Mickiewiczem i Słowackim, w r. 1849 wydawał w Budyszynie tygodnik „Stadło", podczas wojny wschodniej był ajentem politycznym ks. Czartoryskiego w Serbji, w r. 1861 razem z Niewiarowskim i Miniszewskim redagował w Warszawie „Pszczołę", w r. 1862 więziony, następnie w Krakowie współredaktor „Wolności", wkońcu mieszkał w Dreźnie. Wydał: „Poezje" (1843), „Lesław" (1847, główny jego utwór), „Wieża siedmiu wodzów" (1850), „Podania i baśni ludu w Mazowszu" (1852, nowe wyd. 1902), „Narodowe pieśni serbskie, wybrane i przełożone" (1853), „Domowe wspomnienia i powiastki" (1854), „Królewicz Marko" (1859), „Lazarica" (1860, z narodowych pieśni serbskich). Wyd. zbior. 1866 i 1869.

Zmrok, ob. Świt, zmierzch.

Zmydlanie, rozkład estrów na alkohol i kwas, następuje niekiedy już pod wpływem wody, najszybciej w obecności silnych kwasów lub zasad (ob. Mydło).

Zmysł (łac. sensus), drogi naszych wrażeń, które polegają na tem, że narząd zmysłowy (p. niżej) zostaje podrażniony, podnieta przenosi się za pośrednictwem nerwów do mózgu, gdzie następuje wyładowanie. Dawno znanemi pięcioma z. są: wzrok, słuch, powonienie, smak, czucie (wrażenia odbierane za pośrednictwem skóry), nadto z. orjentacji w przestrzeni, czasu (przy ostatnich chodzi o fakty psychiczne złożone z wrażeń i wyobrażeń). Por. Psychofizyka.

Zmysłowe narządy, u istot żywych narządy, odbierające bodźce pochodzące ze świata zewnętrznego. U zwierząt (i człowieka) są zwykle wytworami skóry i tkwią w niej lub w specjalnych jamach, zawsze jednak komunikują z powierzchnią ciała. U większości zwierząt wielokomórkowych tylko część komórek skóry jest wyspecjalizowana do odbierania bodźców. Komórki zmysłowe są zwykle skupione w grupy, połączone z centralnym systemem nerwowym. Takie n. z. reagują przedewszystkiem na bodźce mechaniczne lub na chemiczne, są to więc przeważnie n. zmysłu dotyku. Często bywają zaopatrzone we włoski lub szczecinki dotykowe. T. zw. wyższe n. z. skupione są przeważnie w okolicy głowy lub na niej; stanowią zakończenia nerwów czuciowych. Prócz komórek zmysłowych mają one różne urządzenia pomocnicze. Każdy z nich reaguje na bodźce specyficzne danego zmysłu, a więc świetlne (wzrok), mechaniczne (dotyk, pośrednio słuch, równowaga), chemiczne (smak, węch) i termiczne (zmysł temperatury umiejscowiony również w skórze).

Rośliny percepują naogół bodźce całą swą powierzchnią. Gdzieniegdzie tylko wrażliwość jest zlokalizowana, co przypomina stosunki panujące w świecie zwierzęcym. Np. u mimozy, roślin owadożernych i innych występują włosy lub szczecinki czuciowe wrażliwe na dotyk. W organach wrażliwych na dotyk jak słupki, pręciki, wąsy występują czuciowe brodawki, powstałe przez wypuklenie komórek nabłonkowych. Błona na tych brodawkach jest cienka, skutkiem tego podrażnienie przenosi się na wrażliwą plazmę. Działanie siły ciężkości odczuwają rośliny za pośrednictwem komórek, zwanych statocystami, w których ziarna skrobji lub inne ciała stałe działają jako t. zw. statolity. Po wychyleniu się danego organu z normalnego położenia ciała te ciężarem własnym opadają w dół, drażniąc plazmę komórki w innem miejscu niż poprzednio. Statocysty występują w pochwie skrobiowej pędu oraz w szczytowych partjach pochewki kiełkowej traw i czubkach korzeni. Brodawkowate komórki skórki niektórych liści (ocella) wrażliwe są na światło.

Zmysłowy nabłonek, tkanka wyścielająca jamy narządów zmysłowych, obfitująca w komórki nerwowe.

Zmysłowe postrzeżenie, ob. Postrzeżenie.

Zn (Zincum), symbol chemiczny pierwiastka cynku.

Znachorstwo, leczenie metodami ludowemi, jak zamawianiem, zaklęciami, amuletami, ziołami i t. p.; zajmujących się z. zwie się znachorami. Por. Lecznictwo ludowe.

Znaczek pocztowy, ob. Pocztowy znaczek.

Znaim, ob. Znojmo.

Znak, godło oddziału wojskowego lub związku ideowego wzgl. zawodowego. Powstało z wizerunków totemów szczepowych wzgl. pogańskich stanic rodowych noszonych na wyprawę. Utrata ich w walce stanowiła często o przegranej. Rzymianie podobnie jak inne współczesne narody mieli wspólny z. w postaci orła, późniejj labarum. Obecnie (od XVII. w.) chorągwie (w piechocie) i sztandary (w jeździe) są z. o godłach i barwach państwowych wzgl. narodowych powierzane pułkom jako godła honorowe, personifikujące godność narodową, otaczane czcią i używane przy osobnym ceremonjale do składania przysięgi. — Z. w dawnem polskiem wojsku XVII. i XVIII. w. potoczna nazwa chorągwi narodowego zaciągu. Odróżniano poważny z. czyli chorągwie usarskie i pancerne oraz chorągwie lekkiego z.: tatarskie, wołoskie i in.

Znak ochronny, ob. Znak towarowy.

Znak towarowy, oznaczenie towaru rysunkami, obrazkami, słowami i t. p. wskazującemi odbiorcom jego pochodzenie. Prawo do z. t. powstaje przez zarejestrowanie w Urzędzie Patentowym Rzplt. Polskiej. — Z. t. obrany przez danego przedsiębiorcę jako oznaczenie jego wyrobów nie może naruszać praw osób trzecich (np. umieszczanie wizerunku, nazwiska cudzego) lub wprowadzać w błąd odbiorców co do pochodzenia towarów. Ponadto z. nie może składać się z części oznaczających godło państwowe, znak Czerwonego Krzyża i t. d. Z. t. jest przedmiotem własności i innych praw rzeczowych jedynie wraz z przedsiębiorstwem, dla którego został zgłoszony. Bezprawne naruszenia praw wynikających z ważnego zarejestrowania rodzi odpowiedzialność cywilną, a w razie umyślnej winy, i karną. W Polsce prawa do z. t. objęte są Rozp. Prez. Rzplt. z dn. 22 marca 1928 (Dz. U. R. P. N. 39, poz. 384). (Por. Patent).

Znaki interpretacyjne w muzyce oznaczają albo dynamikę (np. forte, piano, mezzopiano, sotto voce, crescendo, decrescendo, diminuendo i t. p.) albo tempo czyli szybkość frazy muzycznej (np. adagio, allegro, andante, vivace, accelerando, ritardando i t. p.). Inne z. określają charakter kompozycji (np. maestoso, scherzando i t. p.).

Znaki wodne, ob. Wodne znaki.

Znalezienie rzeczy, ob. Znaleźne.

Znaleźne, wynagrodzenie przyznane przez prawo znajdującemu rzecz zgubioną, o ile postępuje zgodnie z przepisami obowiązującemi w wypadku znalezienia rzeczy cudzej. Wynagrodzenie waha się od 1% do 10%, zależnie od ustawodawstwa.

Znamierowski Czesław, prawnik pol., ur. 1888, studja filozof. i prawnicze w Poznaniu, 1922—24 zastępca prof., od 1924 docent teorji i filozofji prawa na Uniw. Pozn., napisał: „Wahrheitsbegriff im Pragmatismus" (1912), „Psychologistyczna teorja prawa" (1922), „Podstawowe pojęcie teorji prawa" (1924), „Psychologja społeczna a socjologja" (1926), „Elita i demokracja" (1928), „Prolegomena do nauki o państwie" i in.

Znamię (naevus maternus, macula materna), wrodzona wada rozwojowa skóry. Rozróżnia się z. barwnikowe (żółte aż do koloru czarnego, zwykle pokryte włosami, t. zw. „myszka"), oraz z. płomieniste, które jest czerwone i powstaje na skutek rozszerzenia i nadmiernego rozrostu naczyń krwionośnych. (Por. Płomień). Z. są dla zdrowia obojętne, tylko w razie nagłego i szybkiego ich rozrostu potrzebna jest porada lekarska, gdyż wyjątkowo może z. przejść w nowotwór złośliwy. Usunąć z. można elektrolizą i chirurgicznie.

Znamionówka tarniówka, ob. Orgya antiqua.

Znaniecki Florjan, socjolog i filozof kultury, * 1882, studja w Warszawie, Krakowie, Genewie, Zurychu i Paryżu. Od 1914 zajmował się studjami nad polską emigracją w Ameryce, 1917—19 wykładał w uniw. w Chicago (1932 powołany znowu na katedrę tegoż uniwersytetu), od 1920 prof. socjologji w Poznaniu. Rzeczywistością kulturalną nazywa ogół przedmiotów historycznych, których powstanie i rozwój znamy. Rozróżnia porządek psychologiczny, socjologiczny i idealny. Różniczkowanie form i działalności ma trzy stadja: czynu, normy, ideału. Socjologję swoją opiera na pojęciu czynności społecznej. Dzieła: „Zagadnienia wartości w filozofji" (1910), „Humanizm i poznanie" (1912), „Znaczenie rozwoju świata i człowieka" (1913), „Upadek cywilizacji zachodniej" (1921), „Wstęp do socjologji" (1922), „Cultural Reality" (1919), „The Laws of social Psychology" (1925), „Socjologja wychowania" (1 t., 1928, 2 t., 1930), „W sprawie rozwoju socjologji polskiej. Program i samoobrona" (1929), „Miasto w świadomości jego obywateli" (1931). Redaguje „Kwartalnik Socjologiczny" i kieruje pracami Instytutu Socjologicznego w Poznaniu.

Znicz, ogień stale utrzymywany przed ołtarzem bóstwa i jako taki, uważany za święty; niektórzy dopatrują się w nim nawet samego bóstwa. Ob. Ognia kult.

Zniczek, ptak, ob. Mysikrólik.

Znieczulające środki, ob. Znieczulenie.

Znieczulenie (anestezja), służy w chirurgji do bezbolesnego wykonywania operacji. Rozróżnia się z. ogólne (narkoza) oraz z. miejscowe (lokalne). Z. ogólne uzyskuje się przez wdychiwanie (z. inhalacyjne), np. eteru, chloroformu lub pewnych gazów. Środki te działają na komórki mózgowe i mogą, w nadmiarze użyte lub u osób specjalnie wrażliwych, wywołać śmierć przez porażenie ośrodka serca i oddychania. Eter jest mniej niebezpieczny niż chloroform. — Narkozę wykonuje się w ten sposób, że na maskę pokrywającą nos i usta nalewa się kroplami np. eteru, którego parę chory wdychuje. Utratę przytomności chorego narkotyzowanego (uśpionego) poprzedza okres podniecenia, t. zn. ekscytacja. Narkotyzer (lekarz usypiający chorego) musi stale uważać na czynność serca i akcję oddychania, aby móc w każdej chwili narkozę przerwać i odpowiednio zadziałać. Zwykle przed narkozą robi się choremu zastrzyk morfiny. Przy zabiegach krótkich, np. wyrwanie zęba, używa się też do narkozy chlorku etylu i gazu rozweselającego; powodują one krótkotrwałą utratę przytomności, a chory po operacji natychmiast się budzi. Przy z. miejscowem przytomność jest zachowana, a tylko pole operacyjne jest znieczulone. Do tego celu używa się chlorku etylu (zamrożenie), który nalewa się pod ciśnieniem na skórę, lub też robi się zastrzyk kokainy lub środków podobnych, jak np. nowokainy, tutokainy (z. infiltracyjne [nacieckowe]). — Z. lędźwiowe powstaje po zastrzyknięciu środka znieczulającego do kanału rdzeniowego, przyczem cała dolna połowa ciała zostaje znieczulona.

Zniesienie, wieś w pow. Lwów, granicząca od płn.-wsch. ze Lwowem, ma 5.551 mieszk., przemysł chemiczny, rafinerję nafty, fabr. octu, olejów, farb oraz win i wódek. Ze Z. wiąże się pamięć i nazwa bitwy stoczonej 22 sierpnia 1675 pod Lesienicami przez Jana III. Sobieskiego z 3-krotnie liczniejszym korpusem Nuraddyna, zakończonej po świetnym ataku husarji rozbiciem Tatarów.

Zniesławienie, ob. Zniewaga.

Zniewaga, zniesławienie lub obrażenie godności innej osoby. Zniesławienie (art. 255 k. k.) polega na pomawianiu o postępowanie lub właściwości, które mogą poniżyć znieważonego w opinji publ. lub narazić na utratę zaufania potrzebnego dla danego stanowiska. Jeżeli z. dokonano nie publicznie sprawca nie jest karanym, o ile udowodni prawdziwość swych zarzutów. Jeżeli zaś czyn był popełniony publicznie sprawca wolny jest od kary, gdy zarzuty jego są prawdziwe i gdy udowodni, iż działał w obronie uzasadnionego interesu prawnego. Wyłączone są jednak zarzuty, dotyczące życia prywatnego lub rodzinnego. — Obraza (art. 256 k. k.) musi być dokonaną w obecności znieważonego lub pod jego nieobecność publicznie lub w zamiarze, by o. dotarła do niego. Jeśli o. wywołało wyzywające się zachowanie obrażonego lub jeśli obrażony odpowiedział o. wzajemną, sąd może sprawcę uwolnić od kary. — Ściganie z. odbywa się z oskarżenia znieważonego.

Znojmo (niem. Znaim), miasto powiat. na płd. Morawach (Czechosłowacja), nad rz. Dyje (Thaya), przy kolei: Wiedeń—Igława z 21.197 mieszk., zamkiem (obecnie muzeum), gotyckim kościołem (z 1338) i dawnym ratuszem (1445), przemysłem rolniczym i skórnym oraz handlem. Po 1055 było Z. stolicą dzielnicowego księstewka Przemyślidów. Zawieszenie broni w Z. 12 lipca 1809 poprzedziło pokój wiedeński.

Znużenie, ob. Zmęczenie.

Zobeida, małżonka kalifa Haruna-al-Raszyda.

Zobojętniać, dodawać do kwasu zasadę (lub do zasady kwas), tak długo, aż roztwór wykaże reakcję obojętną wzgl. prawie obojętną, t. zn. ani kwaśną, ani zasadową. Efektem procesów zobojętniania jest tworzenie się soli. Do roz-

poznawania końcowego momentu z. (neutralizacji) służą najczęściej indykatory (ob.).

Zobowiązania (łac. obligationes), wszystkie te stosunki prawne między ludźmi, mocą których jedna osoba, wierzyciel, uprawniona jest do żądania jakiegoś świadczenia od drugiej, dłużnika. Ogół przepisów prawnych regulujących te stosunki nazywamy prawem o z. (obligacjach). Por. Dług.

Zodjak (grec.-łac.), ob. Ekliptyka.

Zodjakalne (zwierzyńcowe) **światło**, słaby, matowy stożek, widoczny po zachodzie słońca na zachodniem, i przed wschodem słońca na wschodniem niebie. Oś tego stożka leży prawie w płaszczyźnie ekliptyki. W średnich szerokościach geogr. na półkuli północnej najlepsze warunki widzialności z. ś. zachodzą w lutym na zachodzie i we wrześniu na wschodzie; dostrzec je można tylko wówczas, gdy żadne światła sztuczne ani księżyc nie przyćmiewają słabego blasku ś. z. Nad miejscem, gdzie słońce zaszło lub ma wejść, wznosi się stożek bladego światła, sięgając do 90° od słońca. Im dalej od słońca, tem stożek ten jest bledszy i stopniowo przechodzi w ciemne tło nieba. Najlepiej widzialne jest ś. z. w okolicach podzwrotnikowych, gdzie czasem rozciąga się ono wzdłuż całej ekliptyki bez przerwy (pierścień zodjakalny). W punkcie średnicowo przeciwległym słońcu blask ś. z. wzmaga się znacznie, tworząc plamę o średnicy ok. 10°. — Ś. z. jest, jak wykazała analiza widmowa, światłem słonecznem, odbitem od licznych malutkich cząstek materjalnych. Prawdopodobnie cząstki te tworzą olbrzymie skupienie o kształcie elipsoidy obrotowej (spłaszczenie ok. 1/10), sięgające aż poza orbitę ziemi. Gęstość tej chmury jest nadzwyczaj mała, nie stawia ona bowiem dostrzegalnego oporu ruchowi planet i komet.

Zoe (greck. „życie"), imię cesarzowych bizantyńskich, m. in.: 1. Z., córka Konstantyna VIII. (978—1050), żona Romanosa III., (1028—34) i Michała IV., (1034—1041), zamknięta w klasztorze przez Michała V., uwolniona przez rewolucję 1042 i osadzona na tronie.

2. Z., bratanica Konstantyna XI. Paleologa, ostatniego ces. bizant., uciekła po upadku państwa 1453 do Moskwy i tutaj pod imieniem Zofji wyszła zamąż 1472 za Iwana III., w. ks. moskiewskiego. Iwan uważając się na tej podstawie za dziedzica Paleologów przybrał tytuł cara, a dla państwa herb bizantyński dwugłowego orła.

Zora, ob. Skorupiaki.

Zofja (z greck. sophia, „mądrość"), święta męczennica chrześcijańska, umęczona za Hadrjana.

Zofja (grec. sophia, „mądrość"), imię wielu władczyń, m. in.:

1. Z., córka Witolda, w. ks. Litwy, (1372—1453), wydana zamąż za Wasila, w. ks. Moskwy 1390 celem zacieśnienia pokojowych stosunków. W sprawach politycznych nie odegrała większej roli.

2. Z. Paleolog, w. księżna moskiewska, ob. Zoe 2.

3. Z., zwana częściej Sonką, czwarta żona Władysława Jagiełły, księżniczka holszańska, † 1461, jest matką dynastji Jagiellonów w Polsce. Na rozwój stosunków politycznych wpływała b. silnie, ona obok Zbigniewa Oleśnickiego przeprowadziła koronację Władysława; w czasie bezkrólewia 1444—47 występowała przeciw Oleśnickiemu w obronie praw syna Kazimierza w porozumieniu z partją szlachecką.

4. Z., córka Kazimierza Jagiell., (1464—1512), 1479 wydana zamąż za Fryderyka, margr. brandenburskiego; synem ich był m. in.: Albert, ostatni mistrz krzyżacki.

5. Zofja Aleksejewna, w. ks. moskiewska, (1657—1704), kierowała państwem w imieniu braci Piotra i Iwana 1682—1689, w tym czasie zawarła korzystny dla Moskwy pokój Grzymułtowskiego. Dążyła do zamachu stanu, lecz spisek odkrył Piotr i polecił zamknąć ambitną przyrodnią siostrę w klasztorze.

Zofja z Brzozówki, ob. Klimańska Zofja.

Zofji św. kościół, ob. Konstantynopol i Bizantyńska sztuka.

Zofjówka, nazwa wspaniałego ogrodu, położonego w malowniczej dolinie pod Humaniem, który założył 1795 Szczęsny Potocki, nadając mu nazwę od imienia swej żony Greczynki Zofji. Wspaniały poetycki opis Z. skreślił Trembecki.

Zogu I. Ahmed, król albański, ur. 1895, w czasie wojny światowej w armji austrjackiej, od 1920 przywódca albańskiej partji konserwatywnej, od 1925 prezydent Albanji, przy poparciu Włoch proklamował się 1928 królem.

Zohar (hebr. „blask"), główny utwór Kabały, napisany przez Mojżesza ben Szemtow de Leon w Hiszpanji (um. 1305), w języku aramejskim (niepoprawnym) w formie komentarza do pentateuchu.

Zoilos, grecki retor z IV. w. przed Chr., z Amfipolis, napisał 9 ksiąg „Homeromastix" (bicz na Homera) z złośliwą oceną poety; stąd tyle, co zgryźliwy, zawistny krytyk.

E. Zola.

Zola Emile, powieściopisarz franc., (1840—1902), pod wpływem Taine'a i braci Goncourt stał się zwolennikiem naturalizmu w powieściach o zagadnieniach fizjologicznych: „Thérèse Raquin" (1867) i „Madeleine Férat" (1868). Zagadnienie dziedziczności jest osią wielkiego cyklu powieściowego: „Les Rougon-Macquart" (1871—93, 20 t., upadek mocno obciążonej rodziny za drugiego cesarstwa), z którego należy wymienić: „L'Assommoir" (1877), „Germinal" (1885) i „La Débâcle" (1892). Oparte na szczegółowych badaniach dzieło to uważał Z. za studjum „naukowe", czego teorję rozwinął w „Le Roman expérimental" (1880). W następnej trylogji przejawia się zwrot idealistyczno-optymistyczny: „Lourdes" (1894), „Rome" (1896), „Paris" (1898). W l. 1897—98 w licznych artykułach ujmuje się za Dreyfusem, za „J'accuse" (w „Aurore" 1898) skazany za obrazę sądu wojennego na więzienie, zbiegł do Anglji, skąd powrócił w r. 1899. Z następnego cyklu „Les Quatre Evangiles" napisał tylko 3 powieści: „Fécondité" (1899), „Travail" (1901) i „Vérité" (1902), czwartą: „Justice" ledwo naszkicował. — Z. jest czołowym przedstawicielem naturalizmu francuskiego. Wyd. zbior. 1927—29, 50 t. Większość powieści tłum. na polski. — O Z.: Lepelletier (1908), E. Seillière (1923), A. Baillot (1924) i i.; G. Piotrowski: „Zola i naturalizm" (1900).

F. Zoll (st.).

Zoll, 1. Fryderyk (starszy), prawnik pol., (1834—1917), studja na Uniw. w Wiedniu, następnie prof. prawa rzymskiego na Uniw. Jagiell., posłował na sejmy galicyjskie. Należy do najwybitniejszych prawników pol. XIX. w., jest pionierem metodycznej nauki prawa rzymskiego w Polsce. Ogłosił drukiem: „O skardze przeczącej w prawie rzymskiem" (1862), „O krytycznych badaniach tekstu zbiorów justyniańskich" (1872), „O pojęciu zobowiązania..." (1874), „Historja prawa rzymskiego" (litogr. 1. wyd. 1879), „O podstawie rzymskiego prawa spadkowego beztestamentowego..." (1889), „Pandekta czyli nauka rzymskiego prawa prywatnego" (1889—1898, 3 t.), „Historja prawodawstwa rzymskiego" (1902—6, 2 t.).

2. Fryderyk (młodszy), syn Z. 1., prawnik pol., ur. 1865, studja w Krakowie, 1887—90 urzędnik prokuratorji skarbu, 1890—97 w wied. ministerstwie handlu, 1894 docent prawa cywilnego na Uniw. w Wiedniu, od 1897 prof. prawa cyw. na Uniw. Jagiell. Brał wybitny udział w życiu publ.: 1914—1931 radca miejski m. Krakowa, od 1916 wiceprez. a następnie prezydent Rady Szkolnej Kraj., od 1919 członek i wiceprezes wydziału dla ustawodawstwa cyw. Komisji Kodyfikacyjnej. W tym charakterze opracował projekty prawa: o ochronie wynalazków, wzorów i znaków towarowych, rozporządzenia waloryzacyjnego, prawa autorskiego, prawa pryw. międzynarodowego i międzydzielnicowego, prawa o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji. Najważniejsze prace: „Privatrechtliche Studien aus dem Patentrechte" (1894), „Zobowiązania" (1907), „Austrj. prawo prywatne" (1909), „Prawo cywilne w zarysie" (1921—24, 4 t.), „Prawo rzeczowe na ziemiach polskich" (1921), „Prawo cywilne opracowane na podstawie przepisów obowiązujących w Małopolsce" (1931).

Zołotonosza (Złotonosza), miasto na Ukrainie, nad rzeką Z. (lewoboczny dopływ Dniepru) z 16.000 mieszk. Do 1648 należała Z. do Polski.

Zołzy (łac. scrophulae, scrophulosis, od łac. scrofa, „świnia"), skrofuły, forma gruźlicy gruczołowej, występującej przedewszystkiem u dzieci i w wieku młodzieńczym. Powiększone gruczoły z obu stron szczęki dolnej na szyi nadają twarzy wygląd ryja, stąd nazwa łacińska. U dzieci łączy się z z. skaza wysiękowa (diathesis exsudativa), charakteryzująca się licznemi wypryskami skórnemi. U dzieci skrofulicznych gruczoły tworzą duże pakiety niebolesne, które rozmiękają, a zawartość ich może przedostać się przez skórę, tworząc przetoki. Występuje tu też często zapalenie gruźlicze spojówki oraz rogówki oka. Ta forma gruźlicy jest zwykle dobrotliwa. Leczenie: odpowiednie odżywianie, powietrze, słońce, naświetlanie lampą kwarcową, zażywanie tranu, kąpiele w solankach jodowych (Rabka, Iwonicz, Goczałkowice) i t. d. — Z. u koni (scroph. equorum), choroba, przy której występuje powiększenie gruczołów podszczękowych i nieżyt nosa. Występuje przeważnie u źrebiąt, często epizootycznie.

Zombor (Sombor), stolica Baczki (Jugosławja), nad kanałem Piotra i przy kolei do Szegedynu z 31.342 mieszk. oraz handlem.

Zona pellucida, otoczka przeźroczysta, ob. Embrjon.

Zonurus, pancerzogon, rodzaj jaszczurki, z kolcami na głowie i z ogonem pokrytym tarczkami. Żyje w Afryce, np. z. giganteus L.

Zoo... (z greck.), w wyrazach złożonych: zwierzęcy, np. zoofizjologja — fizjologja zwierząt i t. p.

Zoocecidia (grec.-łac.), galasówki, narośla, wywołane na roślinach przez zwierzęta pasorzytne, głównie owady.

Zoochlorelle i zooksantelle, zielone wzgl. brunatne glony jednokomórkowe, żyjące w symbiozie z niższemi zwierzętami, jak: gąbki, jamochłony, robaki i t. d. Żyją w komórkach zwierzęcia, nadając mu barwę i dostarczając tlenu.

Zoogamety, gamety mające zdolność ruchu. Ob. Rozród.

Zoogeniczne skały, wyłącznie lub przeważnie ze zwierzęcych resztek utworzone skały, np. trzeciorzędowy wapień numulitowy znany m. in. z Zakopanego.

Zoolity, skamieniałe resztki wymarłych zwierząt, ob. Skamieliny.

Zoologiczny ogród, ob. Ogrody zoologiczne.

Zoologja (z grec., nauka o zwierzętach, ob. Zwierzę. [Por. 2 tabl. „Części ciała zwierząt"]). Dzieli się obecnie na wiele gałęzi. Systematy-

ka zajmuje się nazwaniem i klasyfikacją poszczególnych gatunków zwierząt (ob. Zwierząt systematyka); ich budową i jej porównaniem anatomja porównawcza. Filogenja bada pochodzenie gatunków i ich pokrewieństwo. Historja rozwoju (ontogenja) bada rozwój zw. od jaja do postaci dorosłej; por. Rozwój w przyrodzie. Genetyka bada zjawiska dziedziczenia. Histologja i cytologja zajmuje się budową tkanek wzgl. komórki. Fizjologja bada czynności ciała zwierzęcia. Biologja bada sposób życia zw., t. j. warunki życia (ekologja) i zachowanie się zw. (etologja) na podłożu i między sobą. Psychologja zw. i psychogenetyka bada objawy psychiczne zw. i ich rozwój. Zoogeografja bada rozsiedlenie zwierząt na ziemi.

Z początkami z. spotykamy się u filozofów greckich. Ojcem z. zwą Arystotelesa. Z czasów rzymskich należy wspomnieć Pliniusa, Hippokratesa i in. W średniowieczu z. została zaniedbana, dopiero w w. Odrodzenia kwitnie anatomja i fizjologja. Wynalezienie mikroskopu spowodowało rozwój z. Z tych czasów należy wymienić: Swammerdama, Malpighi'ego, Harvey'a. Nowa era z. datuje się od Linneusza, twórcy nowoczesnej systematyki. Wybitnymi zoologami byli Cuvier, Wolff, Baer, Darwin, Haeckel, Schwann, Wilson, Goldschmidt, Flemming, Deloge, Weismann, Sclater i wielu in. Z polskich: Nowicki, Wrześniowski, Nusbaum-Hilarowicz, Dyboski i in.

Zoon (grec.), żywe stworzenie, zwierzę. Z. politikon, „istota towarzyska", społeczna, nazwa, jaką Arystoteles określa w swej „Polityce" (1, 2 i 3, 6) człowieka.

Zoonosis (greck.), choroba odzwierzęca, t. j. taka, którą ze zwierząt przenosi się na ludzi.

Zoophaga, organizmy żywiące się mięsem.

Zoophyta, zwierzokrzewy, dawne określenie zwierząt osiadłych, np. korali, liljowców i t. p.

Zoospory, pływki, jednokomórkowe stadja rozwojowe niższych roślin i zwierząt pływające, opatrzone witką.

Zopf (niem. warkocz), nazwa dla stylu rokoko w Niemczech. Odznaczał się on większą masywnością i cięższą ornamentyką od rokoka francuskiego.

Zophoros (greck.), fryz zdobiony płaskorzeźbą w architekturze greckiej.

Zoppot, ob. Sopot.

Zorilla, ob. Śmierdziele.

Zorilla Manuel Ruiz, ob. Ruiz Zorilla Manuel.

Zorn Anders, szwedzki malarz i grafik, (1860—1920), podróżował do Hiszpanji, Afryki i Włoch, jako portrecista działał też w Londynie i w Ameryce. Główne dzieła: „Maja", „Matka", „Kąpiel", portret Renana, Verlaine'a, oraz ok. 250 sztychów.

Zoroaster (grecko-łac. Zoroastres), Zarathustra.

Zorrilla (Z. y Moral) José, poeta hiszp., (1817—1893), od 1885 członek Akademji, 1889 poeta uwieńczony w Alhambrze, najwybitniejszy przedstawiciel romantyzmu hiszp. W pierwszych utworach zależny od romantyzmu franc., samodzielnie staje w „Cantos del trovador" (1840—41, 3 t.), następnie wydał: „Composiciones varias" (1877), „Recuerdos del tiempo viejo" (1880—83, 3 t.), „Poesias" (III. wyd. 1893), „Ecos de las montañas" (1894); dramaty: „El zapatero y el rey" (1840), „Traidor, inconfeso y martyr" (III. wyd. 1865), „Don Juan Tenorio" (1844, najpopularniejszy jego dramat, dwa przekłady pol. Ant. Langego i Stan. Miłaszewskiego). Zbiorowe wyd. 23 dramatów 1895 i 1905. Monografja: N. A. Cortés, 1920, 3 t.

J. Zorilla.

Zorza, wieczorna: czerwony odblask nad miejscem zajścia słońca, barwiący chmury na różowo lub purpurowo. Analogicznie: z. poranna przed wschodem słońca. Por. Świt, zmierzch.

Zorza, pismo dla ludu miejskiego i wiejskiego, wydawane w Warszawie od r. 1865 przez Józefa Grajnerta.

Zorza polarna (por. tabl. poza tekstem), zjawisko świetlne przebiegające w górnych warstwach atmosfery, najczęściej pojawiające się w okolicach obu biegunów, czasami także w mniejszych szerokościach geogr. Występuje pod rozmaitemi postaciami. Najważniejsze: 1) Łuki świetlne. Zjawisko podobne do tęczy; dolny brzeg zazwyczaj ostrzej ograniczony niż górny. Pod łukiem niebo wygląda ciemniej niż zwykle (ciemny wycinek). Najwyższy punkt łuku leży w południku magnetycznym. — 2) Smugi świetlne. Często wraz z łukami występują barwne pojedyncze promienie, wystrzelające ku górze z dolnego czerwonego brzegu łuku. — 3) Promienie świetlne przecinające łuki podobnie jak smugi. Często duża część nieba napełnia się takiemi błyskającemi promieniami, które zdają się zbiegać w punkcie sklepienia niebieskiego, ku któremu celuje drugi koniec igły inklinacyjnej. W punkcie tym tworzy się t. zw. „korona", która często jest także w żywym ruchu. — 4) Wstęgi. Często oddzielają się pocięte promieniami łuki od horyzontu, przybierają kształty faliste, sprawiając wrażenie poruszanej przez wiatr świecącej ściany. — 5) Draperje. Rozwijają się zwyczajnie z wstęg; sprawiają wrażenie wiszącej w powietrzu falistej kurtyny, ostro od dołu ograniczonej, od góry rozpływającej się.

Barwa p. z. jest biaława, o tonie zielonawym, przy słotnem powietrzu brudno-żółta. Przy większych intensywnościach występują

kolory zielony i czerwony. Fiolet występuje często przy mniej jasnych zjawiskach, tworzących bezkształtne, słabo świecące mgły. Oświetlenie okolicy w czasie bardzo jasnych z. p. odpowiada oświetleniu przez księżyc w I-ej kwadrze. — Widmo z. p. jest widmem linjowem, pochodzi więc od świecących gazów, w szczególności azotu. Pochodzenie zielonej linji (557 μμ) nie jest jeszcze ostatecznie wyjaśnione. — Wysokość z. p. Dolna granica leży między 90 i 140 km; rzadko niższe. Jako górną granicę przyjmuje się 125—200 km, rzadziej 200—300 km. Wyjątkowo mierzono wysokości do 500 km. — Zasięg z. p. Dla półkuli północnej strefa największej częstości obejmuje eliptycznym pierścieniem magnetyczny i geograficzny biegun płn.; środek jej nosi nazwę bieguna z. p. ($\varphi = +81°$, $\lambda = 285°$ wsch.). W strefie tej zachodzi około 100 z. p. w ciągu roku. W Niemczech zachodzą średnio 2 zjawiska na rok, w Europie płd. 1 na 10 lat. Dla półkuli płd. brak dostatecznej ilości dostrzeżeń; płd. biegun p. z. leży prawdopodobnie blisko płd. bieguna magnet. — Według zasięgu widzialności rozróżnia się z. p. miejscowe i ogólne. — Z. p. podobnie jak i magnetyzm ziemski wykazują różne okresy. Najlepiej znany jest okres 11,8-letni, stojący w ścisłym związku z okresem plam słonecznych i ziemskiemi zaburzeniami magnetycznemi. Oprócz tego istnieją okresy: roczny (większa ilość zórz zimą niż w lecie), półroczny (maxima przypadają na porównania dnia z nocą, minima w czasie najkrótszych i najdłuższych dni), okres 29-dniowy (obieg księżyca) i okres dzienny (maximum między 8 a 10 godz. wiecz., minimum około 11 godz. przed poł.). Prawdopodobnie istnieje jeszcze okres 26-dniowy (obrót słońca).

Badania i doświadczenia potwierdziły elektryczną naturę z. p. Utworzenie sztucznej z. p. udało się po raz pierwszy Lemströmowi. Później Birkeland przy pomocy małego modelu ziemi (terrella), poddanego działaniu promieniowania katodowego, odtwarzał wszystkie właściwości z. p. tyczące się umiejscowienia i rozkładu ich na ziemi. Badania te i obliczenia Störmera wykazały, że z. p. powstają wówczas, gdy wysyłane przez słońce promienie katodowe zakrzywiają się w polu magnetycznem ziemi i wywołują w bardzo rzadkich górnych warstwach powietrza zjawiska świetlne.

Zoser, król egipski, założyciel 3. dynastji (ok. 2895 prz. Chr.), twórca stopniowej piramidy w Sakkara (ob.; por. też Piramidy).

Zosimos, historyk grecki, napisał w 2. poł. V. w. po Chr. „Nową Historję" od Augusta do 410 r. Główny powód upadku rzymskiego władztwa nad światem widzi w zaprowadzeniu chrześcijaństwa.

Zoster (greck.), pas; herpes z., ob. Herpes zoster.

Zostera L. (tasiemnica, wehło), rośliny z rodziny Potamogetonaceae, pęd płożący się, liście całobrzegie, kwiaty obupłciowe. Rosną w wodzie morskiej w obu strefach umiarkowanych. Z. marina L. na wybrzeżach Europy, Azji wsch. i Ameryki płn., używana pod nazwą trawy morskiej do wypychania materaców.

Zouaves (franc.), żuawi, ob.

Zozymos, lub Sosymos, papież, (417—418), z pochodzenia Grek, popierał pelagjanizm.

Zr (Zirconium), symbol chemiczny pierwiastka cyrkonu.

Zraz, zrazik, ob. Szczepienie.

Zrąb (horst), w geografji skiba otoczona zapadlinami lub podniesiona nad obszary sąsiednie. Górami zrębowemi nazywamy góry tworzące z. tektoniczny.

Zrębowicz Roman, pol. krytyk literacki i artystyczny, * 1884, wydał „Nihilizm w sztuce (Zagadnienie krytyki kultury)" (1921), wybory poezji i prozy Norwida (1908—22), czasopismo „Krokwie" (1920—21); nadto studja i artykuły w czasopismach.

Zrinyi, chorwacki ród szlachecki, wymarł 1703. Z rodu tego wsławił się Miklos, (ok. 1508—1566), od 1529 brał udział w walkach z Turkami, odznaczając się wybitną odwagą i zdolnościami, od 1542 ban Chorwacji, 1561 objął dowództwo twierdzy Sziget, skąd ścierał się stale z Turkami. 1566 zatrzymał pod Szigetem wyprawę Solimana II. na Wiedeń, zginął w czasie wypadu z niezdolnej już do obrony twierdzy.

Zrińska góra, góry w Chorwacji, na płd. od Petrinji między Gliną, Uną, Kulpą i Sawą, wys. do 615 m (Prisieka).

Zrosłogłowce (Holocephali), rząd ryb chrząstnoszkieletowych, mają ciało wydłużone, wałeczkowate, jeden otwór skrzelowy, do którego uchodzą 4 szpary skrzelowe; przednia płetwa grzbietowa z mieczowatym kolcem zprzodu. Najważniejsza rodzina Chimaeridae z gat. Chimaera monstrosa.

Zrosłopłatkowe rośliny, ob. Sympetales.

Zrosłouszek, ob. Nietoperze.

Zrost, organiczne połączenie się dwu powierzchni tkankowych. Po przebyciu procesów zapalnych powstają zrosty osierdzia, opłucnej, otrzewnej i t. d. Z. w stawie powodują jego zesztywnienie (ankylosis). — Drogą doświadczalną (przez przeszczepienie) można wywołać też z. dwu osobników stojących na niskim szczeblu rozwoju np. robaków.

Zrównanie dnia z nocą, ob. Równonoc.

Zrzeszenie, ob. Konfederacja.

Zrzeszotnienie czyli zgąbczenie kości, osteoporosis, występuje najczęściej przy zaniku (ob. Kości zanik) albo na skutek zapalenia kości.

Zschokke Heinrich, pisarz niem., (1771—1848), autor pism historycznych i politycznych oraz zwłaszcza poczytnych opowiadań realistycznych z życia ludu szwajcarskiego (nowe wyd. zbiorowe 1904, 12 t.).

Zserowaczenie, ob. Serowaczenie.

Zsigmondy Richard, chemik niem., (1865—1929), od 1908 prof. w Getyndze, znakomity badacz z zakresu chemji koloidów, skonstruował ultramikroskop (wraz z Siedentopfem), określił wielkość cząstek koloidalnych. Napisał m. i. „Kolloidchemie". W 1925 otrzymał nagrodę Nobla.

Zstępna linja, ob. Pokrewieństwo.

Zuai (Dembel), jezioro na obszarze Arussi w Abisynji, 1650 m nad poz. morza, 80 km długie, 20—60 km szer., do 80 m głęb., leży w rowie wsch.-afrykańskim.

Zuber, 1. Rudolf, geolog polski, (1858—1920), 1884 docent, 1890 prof. geologji na Uniw. lwowskim. Poza pracami odnoszącemi się do geologji południowej Ameryki, a zwłaszcza do tamtejszych złóż naftowych (przeważnie w jęz. hiszp.), przeważna ilość jego prac dotyczy problemu powstawania złóż naftowych i geologji Karpat: „Studja geolog. we wsch. Karpatach“ (1882—86), „Nafta i wosk ziemny w Galicji“ (1883), „O pochodzeniu fliszu“ (1901), „O pochodzeniu nafty“ (1915), wreszcie wielkie dzieło „Flisz i nafta“ (1918) i w. i. Opracował również szereg arkuszy „Atlasu geolog. Galicji“, wyd. Akad. Umiej. Odbył szereg podróży i ekspedycyj dla zbadania złóż naftowych do Ameryki, Indyj Wsch., Kaukazu i in.

2. Juljusz, malarz pol., (1862—1910), kształcił się w Monachjum, malował sceny rodzajowe z życia Hucułów, typy ludowe, głowy itd. Główne dzieła: „Chłop bawarski“, „Dumka“, „Zakochana“, „Kołomyjka“, „Taniec huculski“, „Stary gajowy“ i in.

Zuberska Dolina, wielka dolina w orawskich Tatrach Zach., w dolnej części nazywana dol. Studzienej Wody, a w górnej, położonej u stóp Rohaczy, dol. Rohacką.

Zubow Platon, generał ros., (1767—1822), dzięki względom Katarzyny II. 1790 generał-porucznik, następnie generał gubernator ekaterynosławski, woroneski i taurycki, książę cesarstwa rzymskiego. U Pawła I. w niełasce, brał udział w zamachu na jego życie, za Aleksandra I. członek rady państwa.

Zubrzycki Dionizjusz, historyk i polityk ruski, (1777—1862), od 1848 członek lwowskiej rady miejskiej, występował przeciw Polakom, a niechęć ta występuje również i w jego pracach historycznych. Napisał: „Historyczne badania w drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji“ (1836), „Kronika m. Lwowa“ (1844), „Die Frage in Galizien von einem Rusinen“ (1848), „Granice między ruskim a polskim narodem w Galicji“ (1848), „Istorija drewnaho hałyckoruskaho kniażestwa“ (1852—55, 4 t.) i in.

Zubrzycki-Sas Jan Karol, architekt pol., * 1860, inspektor Budownictwa miejskiego w Krakowie (do r. 1905), 1912—1929 prof. historji architektury Politechniki Lwowskiej. Budowle najważniejsze: kościoły w Krakowie-Podgórzu, misjonarzy w Tarnowie, kapucynów w Zamarstynowie pod Lwowem, odnowienie wyższej wieży Marjackiej w Krakowie i w. i. Prace teoretyczne: „Skarb architektury w Polsce“ (1907—1916), „Utwór kształtu“ (1912—1916), „Polskie budownictwo drewniane“ (1916), „Sklepienia polskie z doby Średniowiecza i Odrodzenia“ (1926), „Zabytki miasta Lwowa“ (1928) i w. in.

Zuffenhausen, miasto w Wirtembergji (Niemcy), przy kolei: Stuttgart—Ludwigsburg z 15.455 miesz. i przemysłem.

Zug, kanton w środk. Szwajcarji, między jez. Czterech Kantonów i Zurychskiem z 240 km² i 34.000 miesz., katolickich (w 87%) Niemców. 59,8% obszaru zajmują łąki i pastwiska, 21,7% lasy, 16,4% nieużytki, 2,1% role. Władzę ustawodawczą sprawuje Rada Kantonalna (79 czł.), a wykonawczą Rada Rządząca (7 czł.), obie wybierane na 4 lata.

Stolica Z., położona nad jez. Zugskiem, u stóp góry Zugskiej, 428 m nad poz. morza, ma 9.499 miesz., wiele zabytkowych budowli oraz przemysł elektrotechniczny i tekstylny.

Miasto należało od 1273 do Habsburgów, w 1352 przyłączyło się z okręgiem do Związku Szwajcarskiego, w l. 1355—64 powróciło chwilowo do Habsburgów.

Zugskie jezioro (niem. Zuger See), jezioro w kantonach: Zug i Schwyz w Szwajcarji, 417 m nad poz. morza, ma 38,2 km² i jest do 198 m głębokie. Rz. Lorze odwadnia je do rz. Reuss.

Zugspitze, najwyższy szczyt gór Wettersteinskich i wogóle Niemiec (2.963 m), na granicy Bawarji i Tyrolu, na płd.-zach. od Garmisch.

Zuidersee („morze Południowe“), odnoga morza Północnego, wrzynająca się głęboko w brzegi Holandji, oddzielona odeń wyspami: Texel, Terschelling, Vlieland i Ameland, ma 5.250 km² i jest do 8 m głębokie. Na Z. leżą wyspy: Wieringen, Marken, Urk i Schokland. Głównym dopływem jest Yssel.

Z., pierwotnie jezioro (Middelsee) zostało połączone z morzem, przez napór tegoż, między VIII. i XIII. w. W 1918 uchwalono ustawę o osuszeniu Z., którego koszta są przewidziane na 613 milj. guldenów, według planów C. Lely'ego; roboty te, zaczynające się od połączenia tamą wyspy Wieringen z lądem zostały już daleko posunięte, a w 1934 uzyska Holandja już 20.000 ha ról. (1932 część już oddana pod uprawę). Ogółem ma być osuszone 224.000 ha ziemi (poldery), a z Z. pozostanie tylko szczątek w postaci mającego 1150 km² jez. Ysel.

Zulia, stan w Wenezueli, obejmujący obszary nad Laguną de Macaraibo z 65.500 km² i 222.613 miesz. Główne rzeki: Catatumbo z Zulią i Rio Negro del Palmar. Stolicą jest Macaraibo.

Züllichau (pol. Cylichowa), miasto powiat. we wsch. Brandenburgji (Niemcy), przy kolei: Zbąszyń—Rothenburg z 9.170 miesz. i przemysłem. Do 1482 należało Z. do Śląska.

Zuloaga Ignacio, malarz hiszp., * 1870, kształcił się sam pod wpływem sztuki Goyi. Maluje sceny rodzajowe z życia ludu i miast hiszpańskich. Główne dzieła: „Ulica miłości“, „Tancerki“, „Hiszpańscy chłopi“ i in.

Zulu (hiszp. Jolo), kilka małych górzystych archipelagów (Basilan, Zulu, Tapul, Pangutaran, Tawitawi), należących do Filipin, między Borneo i Mindanao z 2.719 km² i 167.975 miesz. (malajski szczep Guimbas).

Zulu (Jolo) **morze,** część oceanu Spok. między wyspami: Borneo, Zulu i Filipinami, głębokie zgórą 5.000 m.

Zulusi, odłam Kafrów, wojowniczy szczep murzyński z Afryki płd., groźny swą taktyką wojenną dla plemion sąsiednich, z których szereg, zwłaszcza północnych, podbił w pierwszej połowie XIX. w. Z plemion Z., które zajęły obszary północne ważniejsze: Mafiti, Wahehe,

Wangoni, Watuta, Wayao i i. Por. Zulusów Kraj.

Zulusów kraj (Sululand), płn. część Natalu w płd. Afryce z 27.110 km² i 254.814 miesz., w tem 3.985 białych (reszta Zulusi). Przybrzeżne równiny Z. o charakterze tropikalnym są niezdrowe, wnętrze kraju wypełnia chłodniejsza wyżyna. Uprawia się trzcinę cukrową i bawełnę, z kopalin posiada Z. złoto i węgiel. Stolicą jest Eshowe.

Zulusi podbili w l. 1820—40 wybrzeża Natalu aż po zatokę Delagoa, walcząc stale z Burami. Za rządów Cetewaja stali się niebezpieczni dla Kraju Przylądkowego, wiedy też zaczęli z nimi Anglicy wojnę w 1879, która po zmiennych kolejach zakończyła się klęską czarnych i wzięciem do niewoli ich władcy; kraj został podzielony na 8 zależnych od Anglji dzielnic. Syn Cetewaja Dinizulu odzyskał po 1883 z pomocą Burów ojcowiznę z wyjątkiem ang. Natalu. Burowie otrzymali płn. część kraju, gdzie założyli Nową Republikę (Nieuwe Republiek), a później rozciągnęli ekspansję na wybrzeża Z. aż po zatokę Santa Lucia, w czem jednak przeszkodziła im Anglja (1886), która zdobyła sama Z. i wcieliła go w 1897 do Natalu.

Zułowo, wieś w pow. Święciany (woj. wileńskie), 22 km na zach. od Święcian, miejsce urodzenia marsz. J. Piłsudskiego.

Zumbusch Kaspar von, rzeźbiarz niem., (1830—1915), dyrektor Akademji wiedeńskiej. Z rzeźb jego, o surowym klasycyzmie Raucha, wymienić należy: posągi Lohengrina, Zygfryda i Brunhildy, pomnik Beethovena i Marji Teresy w Wiedniu i i.

Zuntz Nathan, fizjolog niem., (1847—1920), pracował głównie nad przemianą materji; znany jest aparat Zuntza (badanie oddychania). W r. 1911 powołał w Berlinie do życia, jako jeden z pierwszych, instytut do naukowych studjów nad sportem. Nap.: „Lehrbuch der Physiologie d. Menschen“, „Physiologie d. Marsches“ i i.

Zunz Leopold, uczony żyd., (1794—1886), twórca nowoczesnej judaistyki, założył: „Zeitschrift für Wissenschaft des Judentums“ (1822—24), napisał „Die gottesdienstl. Vorträge der Juden“ (1832), „Literaturgeschichte der synagogalen Poesie“ (1865—7) i i. Por. Żydowska literatura.

Zurbarán Francisco de, malarz hiszp., (1598—1664), uczeń Juana de las Roelas, malarz nadw. Filipa IV., malował obrazy o silnym światłocieniu. Najważniejsze dzieła: „Triumf św. Tomasza z Akwinu“ (Sewilla), 8 obrazów z życia św. Hieronima dla klasztoru w Gwadalupie, dzieła Herkulesa (ok. 1650, Madryt), „Wizja św. Piotra Nolasco“, portrety zakonników i i. dzieła, oddające doskonale fanatyczno-ascetyczny rodzaj hiszpańskiego ducha religijnego. Dalsze dzieła Z. posiadają muzea w Londynie, Paryżu, Berlinie, Dreźnie i t. d.

Zurych (niem. Zürich), kanton w płn.-wsch. Szwajcarji, obejmujący przeważnie pogórze alpejskie, ma 1.729 km² i 563.200 miesz. (Niemcy), w tem 76,2% protestantów i 21,1% katolików. 53,5% obszaru zajmują łąki i pastwiska, 27,7% lasy, 9,6% nieużytki, a 9,3% role i winnice. Dużą rolę odgrywa uprawa owoców i winnej latorośli oraz chów bydła. Władzę ustawodawczą sprawuje Rada Kantonalna (220 czł.), a wykonawczą Rada Rządząca (7 czł.), obie z wyboru.

Stolica Z., największe miasto Szwajcarji, leżące u wypływu rz. Limmat z jez. Zurychskiego, 411 m nad poz. morza, posiada (1930) 236.200 miesz., 3 stare kościoły (z XII.—XIV. w.), ratusz z 1698, uniwersytet (od 1833), politechnikę związkową (od 1855), szereg bibljotek (z Centralną na czele), muzeów, archiwów i towarzystw naukowych, ogród botan. i zoologiczny, 2 obserwatorja astronom., a poza tem znaczny przemysł (jedwabniczy, bawełniany, maszynowy, elektrotechniczny i piwowarski) i handel.

We wczesnem średniowieczu był Z. grodem królewskim i ośrodkiem wójtostwa, posiadał też założony w 853 klasztor benedyktynek, którego opatki zostały w XIII. w. uksiążęcone. W 1336 obalili dotychczas pozbawieni praw rzemieślnicy pod wodzą rycerza Rudolfa Bruna arystokratyczny zarząd miasta, wprowadzając na to miejsce demokrację. Z powodu zatargu z Austrją weszedł Z. do związku kantonów leśnych w 1351 i z ich pomocą oparł się najazdom Habsburgów. Przeważną część swego obszaru nabył Z. w XV. w., popadając w wojnę z innemi kantonami (1439—44), zakończoną klęską Z., który jednak uzyskał wnet przodujące stanowisko w Związku. W 1519 rozpoczął Zwingli w Z. swą działalność. Długotrwałe spory między miastem i gminami wiejskiemi kantonu zakończyły się w 1798 równouprawnieniem obywateli wiejskich. Po reaktywowaniu kantonu w 1803 sprawowało w Z. władzę do 1831 stronnictwo arystokratyczne, po niem ujęli władzę liberali, których usunął od steru pucz chłopski w 1839, wnet jednak wrócili oni zpowrotem do rządów, aby zkolei ustąpić miejsca demokratom, którzy wprowadzili w konstytucji znaczne zmiany (1869).

Zurychskie jezioro (Zürichsee, Zürcher See), półksiężycowate jezioro w kantonach: Zurych, Sankt Gallen i Schwyz, 409 m nad poz. morza, ma 88,5 km² i jest do 143 m głębokie. Dzieli się na właściwe Z. (do Rapperswilu) i na mniejsze jez. Górne (Obersee), oddzielone od siebie starą moreną. Odwadnia je rz. Limmat do Renu. Na Z. leżą wyspy: Ufenau i Lützelau.

Zutphen, miasto w prow. Geldrji (Holandja), przy ujściu rz. Berkel do Ysel z 19.659 miesz., zabytkowemi budowlami oraz handlem ziemiopłodami.

Zuzanna (hebr.), żydówka biblijna w Babilonie, żona Jojakima, została przez 3 starców, których odtrąciła, oskarżona o cudzołóstwo (Z. w kąpieli), skazana na śmierć, ocalona przez Daniela.

Zuzanna, imię trzech świętych: 1. męczennica za Dioklecjana w Rzymie, ok. 295; 2. męczennica, skazana na śmierć wraz z św. Marcjanną, żoną żołnierza rzymskiego, który również umarł za wiarę wraz ze swym dowódcą św. Melecjuszem; 3. męczennica z Palestyny, umarła za wiarę za Juljana Apostaty, ok. 362 r.

Zuzanna Aleksandra, pseudonim Zuzanny Rabskiej (ob.).

Zuai (Dembel), jezioro na obszarze Arussi w Abisynji, 1650 m nad poz. morza, 80 km długie, 20—60 km szer., do 80 m głęb., leży w rowie wsch.-afrykańskim.

Zuber, 1. Rudolf, geolog polski, (1858—1920), 1884 docent, 1896 prof. geologji na Uniw. lwowskim. Poza pracami odnoszącemi się do geologji południowej Ameryki, a zwłaszcza do tamtejszych złóż naftowych (przeważnie w jęz. hiszp.), przeważna ilość jego prac dotyczy problemu powstawania złóż naftowych i geologji Karpat: „Studja geolog. we wsch. Karpatach" (1882—86), „Nafta i wosk ziemny w Galicji" (1883), „O pochodzeniu fliszu" (1901), „O pochodzeniu nafty" (1915), wreszcie wielkie dzieło „Flisz i nafta" (1918) i w. i. Opracował również szereg arkuszy „Atlasu geolog. Galicji", wyd. Akad. Umiej. Odbył szereg podróży i ekspedycyj dla zbadania złóż naftowych do Ameryki, Indyj Wsch., Kaukazu i in.

2. Juljusz, malarz pol., (1862—1910), kształcił się w Monachjum, malował sceny rodzajowe z życia Hucułów, typy ludowe, głowy itd. Główne dzieła: „Chłop bawarski", „Dumka", „Zakochana", „Kołomyjka", „Taniec huculski", „Stary gajowy" i in.

Zuberska Dolina, wielka dolina w orawskich Tatrach Zach., w dolnej części nazywana dol. Studzienej Wody, a w górnej, położonej u stóp Rohaczy, dol. Rohacką.

Zubow Platon, generał ros., (1767—1822), dzięki względom Katarzyny II. 1796 generał-porucznik, następnie generał gubernator ekaterynosławski, woroneski i taurycki, książę cesarstwa rzymskiego. U Pawła I. w niełasce, brał udział w zamachu na jego życie, za Aleksandra I. członek rady państwa.

Zubrzycki Dionizjusz, historyk i polityk ruski, (1777—1862), od 1848 członek lwowskiej rady miejskiej, występował przeciw Polakom, a niechęć ta występuje również i w jego pracach historycznych. Napisał: „Historyczne badania w drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji" (1836), „Kronika m. Lwowa" (1844), „Die Frage in Galizien von einem Rusinen" (1848), „Granice między ruskim a polskim narodem w Galicji" (1848), „Istorija drewniaho hałyckoruskaho kniażestwa" (1852—55, 4 t.) i in.

Zubrzycki-Sas Jan Karol, architekt pol., * 1860, inspektor Budownictwa miejskiego w Krakowie (do r. 1905), 1912—1929 prof. historji architektury Politechniki Lwowskiej. Budowle najważniejsze: kościoły w Krakowie-Podgórzu, misjonarzy w Tarnowie, kapucynów w Zamarstynowie pod Lwowem, odnowienie wyższej wieży Marjackiej w Krakowie i w. i. Prace teoretyczne: „Skarb architektury w Polsce" (1907—1916), „Utwór kształtu" (1912—1916), „Polskie budownictwo drewniane" (1916), „Sklepienia polskie z doby Średniowiecza i Odrodzenia" (1926), „Zabytki miasta Lwowa" (1928) i w. in.

Zuffenhausen, miasto w Wirtembergji (Niemcy), przy kolei: Stuttgart—Ludwigsburg z 15.455 mieszk. i przemysłem.

Zug, kanton w środk. Szwajcarji, między jez. Czterech Kantonów i Zurychskiem z 240 km^2 i 34.000 mieszk., katolickich (w 87%) Niemców. 50,8% obszaru zajmują łąki i pastwiska, 21,7% lasy, 16,4% nieużytki, 2,1% role. Władzę ustawodawczą sprawuje Rada Kantonalna (79 człon.), a wykonawczą Rada Rządząca (7 człon.), obie wybierane na 4 lata.

S t o l i c a Z., położona nad jez. Zugskiem, u stóp góry Zugskiej, 428 m nad poz. morza, ma 9.499 mieszk., wiele zabytkowych budowli oraz przemysł elektrotechniczny i tekstylny.

Miasto należało od 1273 do Habsburgów, w 1352 przyłączyło się z okręgiem do Związku Szwajcarskiego, w l. 1355—64 powróciło chwilowo do Habsburgów.

Zugskie jezioro (niem. Zuger See), jezioro w kantonach: Zug i Schwyz w Szwajcarji, 417 m nad poz. morza, ma 38,2 km^2 i jest do 198 m głębokie. Rz. Lorze odwadnia je do rz. Reuss.

Zugspitze, najwyższy szczyt gór Wettersteinskich i wogóle Niemiec (2.963 m), na granicy Bawarji i Tyrolu, na płd.-zach. od Garmisch.

Zuidersee („morze Południowe"), odnoga morza Północnego, wrzynająca się głęboko w brzegi Holandji, oddzielona odeń wyspami: Texel, Terschelling, Vlieland i Ameland, ma 5.250 km^2 i jest do 8 m głębokie. Na Z. leżą wyspy: Wieringen, Marken, Urk i Schokland. Głównym dopływem jest Yssel.

Z., pierwotnie jezioro (Middelsee) zostało połączone z morzem, przez napór tegoż, między VIII. i XIII. w. W 1918 uchwalono ustawę o osuszeniu Z., którego koszta są przewidziane na 613 milj. guldenów, według planów C. Lely'ego; roboty te, zaczynające się od połączenia tamą wyspy Wieringen z lądem zostały już daleko posunięte, a w 1934 uzyska Holandja już 20.000 ha ról. (1932 część już oddana pod uprawę). Ogółem ma być osuszone 224.000 ha ziemi (poldery), a z Z. pozostanie tylko szczątek w postaci mającego 1150 km^2 jez. Ysel.

Zulia, stan w Wenezueli, obejmujący obszary nad Laguną de Macaraibo z 65.500 km^2 i 222.613 mieszk. Główne rzeki: Catatumbo z Z u l i ą i Rio Negro del Palmar. Stolicą jest M a c a r a i b o.

Züllichau (pol. Cylichowa), miasto powiat. we wsch. Brandenburgji (Niemcy), przy kolei: Zbąszyń—Rothenburg z 9.170 mieszk. i przemysłem. Do 1482 należało Z. do Śląska.

Zuloaga Ignacio, malarz hiszp., * 1870, kształcił się sam pod wpływem sztuki Goyi. Maluje sceny rodzajowe z życia ludu i miast hiszpańskich. Główne dzieła: „Ulica miłości", „Tancerki", „Hiszpańscy chłopi" i in.

Zulu (hiszp. Jolo), kilka małych górzystych archipelagów (Basilan, Zulu, Tapul, Pangutaran, Tawitawi), należących do Filipin, między Borneo i Mindanao z 2.719 km^2 i 167.975 mieszk. (malajski szczep Guimbas).

Zulu (Jolo) **morze,** część oceanu Spok. między wyspami: Borneo, Zulu i Filipinami, głębokie zgórą 5.000 m.

Zulusi, odłam Kafrów, wojowniczy szczep murzyński z Afryki płd., groźny swą taktyką wojenną dla plemion sąsiednich, z których szereg, zwłaszcza północnych, podbił w pierwszej połowie XIX. w. Z plemion Z., które zajęły obszary północne ważniejsze: Mafiti, Wahehe,

Wangoni, Watuta, Wayao i i. Por. Zulusów Kraj.

Zulusów kraj (Sululand), płn. część Natalu w płd. Afryce z 27.110 km^2 i 254.814 mieszk., w tem 3.985 białych (reszta Zulusi). Przybrzeżne równiny Z. o charakterze tropikalnym są niezdrowe, wnętrze kraju wypełnia chłodniejsza wyżyna. Uprawia się trzcinę cukrową i bawełnę, z kopalin posiada Z. złoto i węgiel. Stolicą jest E s h o w e.

Zulusi podbili w l. 1820—40 wybrzeża Natalu aż po zatokę Delagoa, walcząc stale z Burami. Za rządów Cetewaja stali się niebezpieczni dla Kraju Przylądkowego, wtedy też zaczęli z nimi Anglicy wojnę w 1879, która po zmiennych kolejach zakończyła się klęską czarnych i wzięciem do niewoli ich władcy; kraj został podzielony na 8 zależnych od Anglji dzielnic. Syn Cetewaja Dinizulu odzyskał po 1883 z pomocą Burów ojcowiznę z wyjątkiem ang. Natalu. Burowie otrzymali płn. część kraju, gdzie założyli Nową Republikę (Nieuwe Republiek), a później rozciągnęli ekspansję na wybrzeża Z. aż po zatokę Santa Lucia, w czem jednak przeszkodziła im Anglja (1886), która zdobyła sama Z. i wcieliła go w 1897 do Natalu.

Zułowo, wieś w pow. Święciany (woj. wileńskie), 22 km na zach. od Święcian, miejsce urodzenia marsz. J. Piłsudskiego.

Zumbusch Kaspar von, rzeźbiarz niem., (1830—1915), dyrektor Akademji wiedeńskiej. Z rzeźb jego, o surowym klasycyzmie Raucha, wymienić należy: posążki Lohengrina, Zygfryda i Brunhildy, pomnik Beethovena i Marji Teresy w Wiedniu i i.

Zuntz Nathan, fizjolog niem., (1847—1920), pracował głównie nad przemianą materji; znany jest aparat Zuntza (badanie oddychania). W r. 1911 powołał w Berlinie do życia, jako jeden z pierwszych, instytut do naukowych studjów nad sportem. Nap.: „Lehrbuch der Physiologie d. Menschen", „Physiologie d. Marsches" i i.

Zunz Leopold, uczony żyd., (1794—1886), twórca nowoczesnej judaistyki, założył: „Zeitschrift für Wissenschaft des Judentums" (1822—24), napisał „Die gottesdienstl. Vorträge der Juden" (1832), „Literaturgeschichte der synagogalen Poesie" (1865—7) i i. Por. Żydowska literatura.

Zurbarán Francisco de, malarz hiszp., (1598—1664), uczeń Juana de las Roelas, malarz nadw. Filipa IV., malował obrazy o silnym światłocieniu. Najważniejsze dzieła: „Triumf św. Tomasza z Akwinu" (Sewilla), 8 obrazów z życia św. Hieronima dla klasztoru w Gwadalupie, dzieła Herkulesa (ok. 1650, Madryt), „Wizja św. Piotra Nolasco", portrety zakonników i i. dzieła, oddające doskonale fanatyczno-ascetyczny rodzaj hiszpańskiego ducha religijnego. Dalsze dzieła Z. posiadają muzea w Londynie, Paryżu, Berlinie, Dreźnie i t. d.

Zurych (niem. Zürich), kanton w płn.-wsch. Szwajcarji, obejmujący przeważnie pogórze alpejskie, ma 1.729 km^2 i 563.200 mieszk. (Niemcy), w tem 76,2% protestantów i 21,1% katolików. 53,5% obszaru zajmują łąki i pastwiska, 27,7% lasy, 9,6% nieużytki, a 9,3% role i winnice. Dużą rolę odgrywa uprawa owoców i winnej latorośli oraz chów bydła. Władzę ustawodawczą sprawuje Rada Kantonalna (220 człon.), a wykonawczą Rada Rządząca (7 człon.), obie z wyboru.

S t o l i c a Z., największe miasto Szwajcarji, leżące u wypływu rz. Limmat z jez. Zurychskiego, 411 m nad poz. morza, posiada (1930) 236.200 mieszk., 3 stare kościoły (z XII.—XIV. w.), ratusz z 1698, uniwersytet (od 1833), politechnikę związkową (od 1855), szereg bibljotek (z Centralną na czele), muzeów, archiwów i towarzystw naukowych, ogród botan. i zoologiczny, 2 obserwatorja astronom., a poza tem znaczny przemysł (jedwabniczy, bawełniany, maszynowy, elektrotechniczny i piwowarski) i handel.

We wczesnem średniowieczu był Z. grodem królewskim i ośrodkiem wójtostwa, posiadał też założony w 853 klasztor benedyktynek, którego opatki zostały w XIII. w. uksiążęcone. W 1336 obalili dotychczas pozbawieni praw rzemieślnicy pod wodzą rycerza Rudolfa Bruna arystokratyczny zarząd miasta, wprowadzając na to miejsce demokrację. Z powodu zatargu z Austrją wszedł Z. do związku kantonów leśnych w 1351 i z ich pomocą oparł się najazdom Habsburgów. Przeważną część swego obszaru nabył Z. w XV. w., popadając w wojnę z innemi kantonami (1439—44), zakończoną klęską Z., który jednak uzyskał wnet przodujące stanowisko w Związku. W 1519 rozpoczął Zwingli w Z. swą działalność. Długotrwałe spory między miastem i gminami wiejskiemi kantonu zakończyły się w 1798 równouprawnieniem obywateli wiejskich. Po reaktywowaniu kantonu w 1803 sprawowało w Z. władzę do 1831 stronnictwo arystokratyczne, po niem ujęli władzę liberali, których usunął od steru pucz chłopski w 1839, wnet jednak wrócili oni zpowrotem do rządów, aby zkolei ustąpić miejsca demokratom, którzy wprowadzili w konstytucji znaczne zmiany (1869).

Zurychskie jezioro (Zürichsee, Zürcher See), półksiężycowate jezioro w kantonach: Zurych, Sankt Gallen i Schwyz, 409 m nad poz. morza, ma 88,5 km^2 i jest do 143 m głębokie. Dzieli się na właściwe Z. (do Rapperswilu) i na mniejsze jez. Górne (Obersee), oddzielone od siebie starą moreną. Odwadnia je rz. Limmat do Renu. Na Z. leżą wyspy: Ufenau i Lützelau.

Zutphen, miasto w prow. Geldrji (Holandja), przy ujściu rz. Berkel do Ysel z 19.659 mieszk., zabytkowemi budowlami oraz handlem ziemiopłodami.

Zuzanna (hebr.), żydówka bibljna w Babilonie, żona Jojakima, została przez 3 starców, których odtrąciła, oskarżona o cudzołóstwo (Z. w k ą p i e l i), skazana na śmierć, ocalona przez Daniela.

Zuzanna, imię trzech świętych: 1. męczennica za Dioklecjana w Rzymie, ok. 295; 2. męczennica, skazana na śmierć wraz z św. Marcjanną, żoną żołnierza rzymskiego, który również umarł za wiarę wraz ze swym dowódcą św. Melecjuszem; 3. męczennica z Palestyny, umarła za wiarę za Juljana Apostaty, ok. 362 r.

Zuzanna Aleksandra, pseudonim Zuzanny Rabskiej (ob.).

Zwapnienie, odkładanie się soli wapniowych w tkankach. Jest objawem prawidłowym przy tworzeniu się kości, lecz złogi wapienne, tworzą się też w tkankach obumarłych. U starców występuje z. chrząstek oraz w ścianach naczyń krwionośnych (miażdżyca naczyń, arteriosclerosis, ob. Arterje).

Zwarcica cz. kolenchyma, ob. Mechaniczna tkanka.

Zwartnica, roślina, ob. Hippeastrum.

Zwątrobienie, ob. Hepatisatio.

Zweibrücken (Dwa Mosty), miasto w Palatynacie Reńskim (Niemcy), przy kolei: Landau—Saarbrücken z 15.783 mieszk., zamkiem z XVIII. w., muzeum oraz przemysłem i handlem. Hrabstwo Z. powstało ok. 1190, w 1385 i 1394 przeszło na własność elektorów Palatynatu i tworzyło od 1410 osobne księstwo bocznej linji elektorskiej, wygasłej w 1731.

Zweig Ferdynand, ekonomista pol., ur. 1896, studja ekonomiczne w Krakowie, gdzie habilitował się do nauk ekonomicznych, redaktor działu gospodarczego Il. Kurjera Codziennego, napisał: „Bilans handlowy w dobie stabilizacji" (1925), „Polityka kredytowa Banku Polskiego" (1925), „O programie gospodarczym Polski" (1926), „Finansowanie konsumcji" (1930), „Cztery systemy ekonomji. Uniwersalizm — nacjonalizm — liberalizm — socjalizm" (1932) i in.

Zweig Stefan, pisarz austrj., * 1881, zaczął od poezyj (zbiory od 1901) i przekładów Baudelaire'a, Verlaine'a i Verhaerena, zwrócił się następnie do nowel i powieści: „Die Liebe der Erika Ewald" (1904), „Erstes Erlebnis" (1911), „Amok" (1923), „Die Augen des ewigen Bruders" (1925), „Verwirrung der Gefühle" (1926); z jego dramatów należy wymienić: „Jeremias" (1918) i „Volpone" (1927, według Bena Jonsona); ze studjów: „E. Verhaeren" (1910), „Drei Meister" (1919, Dickens, Balzac, Dostojewski), „R. Rolland" (1920), Der Kampf mit dem Dämon" (1925, Hölderlin, Kleist, Nietzsche), „Drei Dichter ihres Lebens" (Casanova, Stendhal, Tołstoj), „Josef Fouché" (1929) i i. Świetny psycholog, tłum. także na polski.

2. Arnold, pisarz niem., * 1887, autor nowel, powieści, dramatów, szkiców, powodzenie zdobył powieścią wojenną: „Der Streit um den Sergeanten Grischa" (1927, przekład pol.).

Zwęglenie, proces chemiczny, ob. Węgiel, Destylacja (sucha). Z. ulegają niektóre ciała organiczne przy działaniu silnych środków odwadniających np. kwasu siarkowego stężonego.

Zwężenie, w med., ob. Strictura.

Zwiady, ob. Rozpoznanie.

Zwiahel (ros. Nowograd Wołyńsk), miasto w okręgu Wołyń na Ukrainie, nad rz. Słuczą, przy kolei: Szepetówka—Korosteń z 14.452 mieszk., przemysłem drzewnym i młynarskim. Miastem został Z. w pocz. XVI. w., w 1796 zmieniono nazwę Z. na Nowogród Wołyński.

Zwiastowanie Najświętszej Marji Panny, ob. Marjańskie święta.

Związek Jaszczurczy, ob. Jaszczurczy Związek.

Związek książęcy (zw. książąt Rzeszy), ob. Książęcy Związek.

Związek Ludowo-Narodowy, ob. Demokracja Narodowa.

Związek Młodzieży Polskiej, ob. Demokracja Narodowa.

Związek Narodowy Polski, organizacja wychodźtwa polskiego w Ameryce, założ. 1880 w Filadelfji, liczy przeszło 200.000 członków. Celem Z. jest szerzenie oświaty wśród Polonji ameryk., utrzymywanie narodowości i pomoc materjalna. Z. prowadzi i subwencjonuje szereg placówek oświatowych m. in. szkołę średnią w Cambridge Springs. W czasie wojny światowej popierał Z. poczynania Pol. Komitetu Narodowego w Paryżu, zasilając go finansowo, oraz nawołując do wstępowania do armji Hallera. Organami Z. są: „Dziennik Związkowy" (nakładu ok. 40.000) i tygodnik „Zgoda".

Związek Narodów, ob. Liga Narodów.

Związek Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (Z. P. N. S. P.), powołany do życia 15. IV. 1919 na ogólno-polskim zjeździe nauczycieli sz. p., powstał przez złączenie się „Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych" (działało jawnie od 1916 w Królestwie Kongr.) oraz „Związku Polskiego Nauczycielstwa Ludowego" (działał jawnie od 1905 w Galicji). Z. ma charakter organizacji czysto zawodowej. Podstawą organizacji są „Ogniska", których działalność obejmuje obszar gminy, powiatów „Oddziały", województw „Okręgi". Całością Z. kieruje Zarząd Główny z siedzibą w Warszawie, wybierany przez Walny Zjazd Delegatów Z. — Z. liczy przeszło 40.000 członków, skupionych w ok. 1600 „Ogniskach". Naczelnym organem Z. jest tygodnik „Głos Nauczycielski", wyd. w 42.000 egzemplarzy. Nadto wydaje Z. kilkadziesiąt czasopism.

Związek Niemiecki (Deutscher Bund), ob. Niemcy, dzieje (str. 157).

Związek Obrony Kresów Zachodnich, założ. 1922 celem opieki nad Polakami w Niemczech, utrzymywania i powiększania polskiego stanu posiadania w zachodnich ziemiach Polski, rozwinął się w potężną organizację, liczącą dziś przeszło 35.000 członków. Na czele stoi Zarząd Główny z siedzibą w Poznaniu, temu podlegają okręgi, a m. Poznański, Środkowy z siedzibą w Warszawie, Śląski (Katowice), Pomorski, Małopolski (Kraków). Zarządom Okręg. podlegają miejscowe koła, rozsiane dziś w przeszło 580 miejscowościach na terenie całej Polski. Najwyższą działalność rozwija Z. na terenie Śląska i Pomorza, wydaje szereg publikacyj dotyczących zagadnień związanych z temi ziemiami. Organem Z. jest kwartalnik „Strażnica Zachodnia" i dwutygodnik pod tym samym tytułem.

Związek państw, ob. Państwo.

Związek Polek, założ. 1900 w Chicago celem zorganizowania i prac kulturalno-oświatowych kobiet polskich w Ameryce, liczy przeszło 20.000 członkiń; organem prasowym jest tygodnik „Głos Polek".

Związek Północno-Niemiecki, ob. Północno-Niemiecki Związek.

Związek Reński, ob. Reński Związek.

Związek Socjalistycznych Republik Rad (skróc. Z. S. R. R.; ros. Sojuz Socjalisticzeskich Sowietskich Respublik, skróc. S. S. S. R.) (por. 2 mapy w t. 15), związek 7 państw sowieckich we wsch. Europie i płn. Azji, obejmujący większą część dawnego cesarstwa rosyjskiego, ma 21,258.970 km² i (1926) 147,268.000 mieszk. Z. powstał 30 grudnia 1922 przez połączenie Rosyjskiej Feder. Rep. Rad, Ukrainy, Białorusi i Zakaukazji (ob. Kaukaz Płd.), do których przyłączyły się w 1924: Turkmenistan i Uzbekistan, od którego w końcu 1929 oddzielono Tadżikistan jako siódme państwo Z.

Z., którego 1/4 leży w Europie, a 3/4 w Azji, rozciąga się między 77°37' i 35°38' szer. płn. oraz 20°4' dług. wsch. i 169°44' dług. zach. Granice morskie Z. mają ok. 40.000, zaś lądowe 20.000 km. Inne dane geograficzne ob. Rosja, Syberja, Turkestan, Kaukaz i step Kirgiski.

państwa związkowe	powierzchnia w km²	ludność w 1000 (1926)	stolice
Rosyjska S. F. S. R.	19.693.626	101.082	Moskwa
Ukraina	451.767	29.041	Charków
Białoruś	126.792	4.983	Mińsk
Zakaukazja	185.776	5.861	Tyflis
Turkmenistan	491.216	1.031	Aszabad
Uzbekistan	167.854	4.238	Samarkanda
Tadżikistan	141.839	1.032	Stalinabad (do 1929 Djuszambe)
razem	21.258.970	147.268	

Na tym samym obszarze mieszkało w 1897 r. 106,256.000 mieszk. Na europejską część Z. wypada 115 milj. mieszk. (22,9 na km²), na azjatycką 32 milj. (1,7 na km²). Na 1.000 mężczyzn wypada 1.070 kobiet; przyrost naturalny ludności wynosił w 1925 r. 22,1‰. W 1924—28 przesiedlono do Azji 530.000 ludzi. W miastach mieszka 17,9% (w 1897 r. 12,1%) ludności. Na 596.389 osad wypada 706 miast, w tem 31 wielkich (Moskwa, Leningrad, Kijów, Baku, Odessa, Charków, Taszkent, Rostów, Tyflis, Dniepropietrowsk, Saratów, Niżny Nowogród, Kazań, Astrachań, Samara, Krasnodar, Omsk, Tuła, Stalingrad, Swierdłowsk, Mińsk, Orenburg, Nowo-Sybirsk, Woroneż, Jarosław, Iwanowo-Wozniesieńsk, Władywostok, Twer, Stalin, Samarkanda i Mikołajów).

Wśród ludności było w 1926 r. (w 1.000): 77.760 Rosjan (52,9%), 31.195 Ukraińców, 4.739 Białorusinów, 3.960 Kazak-Kirgizów, 3.905 Uzbeków, 3.015 Tatarów, 2.601 Żydów, 1.821 Gruzinów, 1.707 Turków (azerbejdżańskich Tatarów), 1.568 Ormian, 1.340 Mordwinów, 1.238 Niemców, 1.117 Czuwasów, 978 Tadżików, 782 Polaków, 769 Kirgizów (Karakirgizów), 766 Turkmenów, 714 Baszkirów, 504 Wotjaków, 428 Czeremisów, 319 Czeczeńców, 279 Rumunów, 272 Osetyńców, 248 Karelów, 243 Meszczerjaków, 238 Burjatów, 221 Zyrjanów, 219 Czerkiesów, 215 Jakutów i 214 Greków. Na inne pomniejsze narodowości wypada 2,4% ludności. Na ludy słowiańskie wypada 78,1%, na tureckie (mongolskie) 11,6%, na kaukaskie 3,2%, na fińskie 2,2%, na Żydów 1,9% ogółu ludności. Większa część ludności wyznaje prawosławie, obecnie jednak silnie osłabione przez rozdział kościoła od państwa, antyreligijną propagandę i sekciarstwo. Ludy turkotatarskie trzymają się naogół islamu. Liczba ateistów jest oceniana na 12 milj. głów.

Na 1.000 mężczyzn wypadało w 1897 r. 671 (na 1.000 kobiet 864) analfabetów, w 1920: 538 (752), a w 1926: 433 (664). Wprowadzony w 1917 przymus szkolny objął w 1926/27: 65% ogółu dzieci w wieku szkolnym, w 1933/34 ma być przeprowadzony w całości. W 1927/28 było w Z. 118.445 szkół ludowych z 11,317.716 uczniów, 6.306 szkół zawodowych z 838.968 uczniów oraz 109.570 zakładów uświadomienia politycznego dla dorosłych i analfabetów; dalej 22.892 bibljotek, 6.117 klubów ludowych, 22.125 czytelń i 4.083 domów ludowych. Wyższych uczelni posiada Z. 136 (w 1914: 91), w tem 21 uniwersytetów, ze 163.000 słuchaczami, a dalej 122 fakultety robotnicze z 49.000 słuchaczy. O szkolnictwo troszczą się rządy poszczególnych państw związkowych. Na czele 85 towarzystw naukowych stoi Akademja Umiejętności w Leningradzie. Największemi bibljotekami są: Publiczna Bibl. (4,000.000 tomów) i Bibl. Akademji Umiej. (4 milj. tomów) w Leningradzie oraz Bibl. Lenina (3 milj. tomów) w Moskwie. W 1927 r. wychodziło na terenie Z. 566 gazet (w tem 201 nierosyjskich), muzeów było 846, teatrów 2.371; (w 1929 r.) 65 stacyj nadawczych radjowych z 400.000 abonentów.

W 1926/27 z pośród czynnych zawodowo 80,7% trudniło się rolnictwem, 7,2% przemysłem, a 3,8% handlem i komunikacją. O ile w 1913 wartość produkcji rolniczej wynosiła 11,9 miljardów, a przemysłowej 7 miljardów rubli, to w 1927/28 wynosił ten stosunek 21,2 do 18,3 miljardów rubli. Celem dalszej rozbudowy przemysłu wykonuje rząd Z. wszechstronnie opracowany program 5-letni (piatiletka). Równocześnie dokonuje się kolektywizacja gospodarstw rolnych, postępująca w bardzo szybkiem tempie. Obszary użytkowe zajmują (1928) 920 milj. ha, z czego wypada na role 175, na łąki i pastwiska 100, na lasy i zarośla 596 milj. ha. W dawnej Rosji 2/5 gruntów uprawnych należało do wielkiej własności, a 3/5 do włościan. W 1917 zniesiono własność prywatną, a własność państwa, kościoła i wielkiej własności została oddana do dyspozycji miejscowych sowietów, które rozdzieliły je między drobnych i średnich rolników, zatrzymując na własność państwa (sowchozy) drobną część ziemi. Kolektywizacja własności chłopskiej (kolchozy) ma usunąć drobne gospodarstwa zamieniając je na wielkie zsocjalizowane gospodarstwo. W końcu 1927 istniało już 70.721 kolchozów z 9,9 milj. członków (czyli prawie połowa wszystkich gospodarstw rolnych), zorganizowanych w związki dla uprawy lnu, owoców, hodowli drobiu, mleczarstwa i i.). W 1929 obejmowały kolchozy 979.000 gospodarstw chłopskich z 4,3 milj. ha ziemi, a produkcja sowchozów i kolchozów wzrosła z 1,4% ogółu produkcji rolnej w 1927/28, na 13% w 1932/33. Gospodarka rolna stoi na niskim naogół poziomie,

czenu ma zaradzić rozwój szkolnictwa rolniczego oraz mechanizacja (w 1928 r. 36.000 traktorów). Powierzchnia obsiana wynosząca w 1913 r. 119 milj. ha zmniejszyła się znacznie w czasie wojny i rewolucji, osiągnęła w 1928 zpowrotem 115,7 milj. ha, z czego 25,7 milj. ha obsiewa się żytem, 27,6 pszenicą, 17 owsem, 7 jęczmieniem, 4,4 kukurydzą, 5,7 ziemniakami, 0,8 burakami cukrowemi, 1,8 lnem, a 0,9 bawełną.

W 1928 było w Z. 33,2 milj. koni, 69,8 milj. bydła rogatego, 137,1 milj. owiec i kóz, 25,9 milj. świń i 1,3 milj. wielbłądów. Ważną rolę odgrywa wywóz masła i jaj, a wreszcie pszczelnictwo i hodowla jedwabników. Lasy zajmujące 40,6% powierzchni państwa zostały w 1917 upaństwowione. Wywóz drzewa odgrywa ważną rolę, choć gospodarka leśna obejmuje tylko 22% drzewostanu. Lasy dostarczają także futer (w 1927/28 r. 3.500 tonn wartości 119,1 milj. rubli). Rybołówstwo stoi na bardzo niskim poziomie.

Zapasy węgla są oceniane na 486 miljardów tonn (w tem 38 miljardów tonn antracytu i 13 miljardów węgla brun.), z czego 51,4% wypada na zagłębie Kuźnieckie, 30,9% na Czeremchowo (oba na Syberji), 12,3% na zagłębie Donieckie, a 2,4% na Moskiewskie. Z produkcji węglowej wynoszącej w 1927/28 r. 35,4 milj. tonn (w 1913: 29,1) dostarczyło zagłębie Donieckie 71,5%, Ural 5,9%, zagłębie Moskiewskie 3,6%, Kuźnieckie 6,4%, Czeremchowo 5,3%, a inne obszary 7,3%. Zapasy nafty oceniają na 2.874 milj. tonn (Baku, Groznyj, Maikop, na Uralu, na wyspie Czelcken, w Feghanie, nad Uchtą, na Sachalinie). W 1928/29 wynosiła produkcja 13,6 milj. tonn (w 1913 r. 9,5), z czego 64,7% wypada na Baku, 32,3% na Groznyj). Dużą rolę odgrywają również kopalnie torfu (400.000 km²). Produkcja soli kuchennej wynosiła w 1927/28 r. 2,4 milj. tonn (Solikamsk, Ileck, Bachmut oraz morza i jeziora płd.). Zapasy rudy żelaznej oceniają na 6 miljardów tonn (bez Kurska i Syberji). Pokłady jego występują na Krzywym Rogu, Kerczu, Uralu, w środk. Rosji i i. Produkcja rudy żel. wynosi (1925/6) 3,250.000 tonn (z czego 2,323.000 tonn z Ukrainy i Krymu), a w 1927/28: 5,357.000 tonn. Produkcja surówki żelaza wynosiła w 1927/28: 3,3 milj. tonn, stali 4,1 milj. tonn, manganu 1,2 milj. tonn, miedzi 28.300 tonn (zapasy na Uralu 1,6 milj. tonn), platyny 3.110 kg (55% produkcji światowej), złota (1924) 21.000 kg (zapasy 10 milj. kg), natomiast bogate pokłady ołowiu, cynku, niklu, chromu, wolframu, grafitu, rtęci i szlachetnych metali nie są dostatecznie eksploatowane.

Przemysł rosyjski, chroniony przed wojną światową przez cła ochronne, w którym były inwestowane ogromne kapitały obce (1917: 2,25 miljardy rubli), został przez bolszewików upaństwowiony bez odszkodowania, pracuje zaś podług jednolitego planu gospodarczego, zorganizowany w trusty i syndykaty państwowe. Mniejsze i mniej ważne przedsiębiorstwa wydzierżawia państwo towarzystwom lub osobom prywatnym. Przemysł cenzusowy (zakłady z więcej niż 15 robotnikami) i górnictwo wyprodukowały w 1927/28 towarów za 13.566 milj. rubli, zaś przemysł drobny i rzemiosło za 4.748 milj. rubli. Pod względem wartości produkcji na pierwszem miejscu stoi przemysł tekstylny, spożywczy, górnictwo i hutnictwo, przemysł elektrotechniczny i metalowy, dalej chemiczny, skórny, drzewny oraz papierowy i drukarski. Niektóre działy przemysłu, jak metalowy, elektrotechniczny i chemiczny przewyższyły znacznie produkcję przedwojenną, wzrosło również wyzyskanie energji wodnej.

Z wewnętrznych obrotów handlowych (w 1926/27: 22,9 miljardy rubli) wypada na handel państwowy 7,1, komun. 11,6, a osób prywatnych 4,2 miljardy rubli. W wielkim handlu wypada na handel pryw. 4,8%, w małym zaś 37%. W 1928 istniały w Z. 28.154 konsumy komunistyczne z 22,6 milj. członków, w tem 13,9 milj. gospodarstw rolnych. Handel zewnętrzny stanowi monopol państwa. Przez granice europejskie i kaukaskie wywieziono w 1928/29 towarów za 722, a przywieziono za 699 milj. rubli. Importuje się głównie maszyny, bawełnę, metale, wełnę, skóry, herbatę, kauczuk i narzędzia rolnicze, a wywozi: futra, ropę naftową i benzynę, drzewo, tkaniny wełniane, jaja, masło, cukier i len. Flota handlowa liczyła w 1928 tylko 1.277 okrętów (809 żaglowców) z 227.449 tonn rej. netto. Główne porty: Leningrad, Odessa, Chersoń, Mikołajów (Wiernoleniński), Taganróg, Mariupol, Rostów, Noworossyjsk, Poti i Batum, Archangielsk i Murmańsk, Baku i Astrachań oraz Władywostok.

Sieć drożna Z. ma (1928) 1,238.245 km, w tem tylko 25.371 km dróg sztucznych. Sieć kolejowa ma 77.600 km (w 1913: 58.549 km), dróg wodnych ma Z. 90.045 km (wogóle 358.665 km), kanałów 3.962 km. Obecnie buduje się kanał Wołga-Don-Azów. Flota rzeczna liczy 13.598 statków, w tem 3.337 parowców. Linij lotniczych posiada Z. 14.

Wprowadzone w 1899 jako jednostka monetarna ruble zostały przez inflację zdewaluowane. Od 1922 wypuszcza bank państwa czerwońce (= 10 złotych rubli = 46 zł.). Sowiecki rubel został stabilizowany w 1924 na 1/50.000 wartości nominalnej i zaraz cofnięty z obiegu. Od 1926 obowiązują miary i wagi metryczne, w 1918 wprowadzono również kalendarz gregorjański.

Ustrój. Podług konstytucji z 6 lipca 1923 składa się Z. z unji 7 republik. Ustrój opiera się na systemie rad czyli sowietów. Podział władz na ustawodawczą, sądowniczą i wykonawczą nie istnieje. Prawo wyborcze posiadają robotnicy obojga płci ponad 18 lat. Najwyższą władzę prawodawczą posiada kongres sowietów unji, złożony z 1.500—2.000 przedstawicieli wszystkich rad. Zbiera się on co 2 lata na parę tygodni i ustala zasadnicze linje polityki, której wykonanie oraz ogłoszenie praw i rozporządzeń pozostawia Centralnemu Komitetowi Wykonawczemu (Centralnyj Ispolnitelnyj Komitet, w skróc. Cik). Ten wykonuje najwyższą władzę państwową w okresach pomiędzy jednym kongresem a drugim. Składa się on z dwóch równorzędnych izb:

rady związkowej, w której zasiada 450—500 członków, wybranych przez kongres w proporcji do liczby ludności poszczególnych państw związkowych, oraz rady narodowości, złożonej z 131 przedstawicieli rządów. Cik zbiera się 3—4 razy na rok na krótkie posiedzenia. Mianuje on radę komisarzy ludowych (w skróc. Sownarkom), jako odpowiedzialny przed nim organ wykonawczy, złożoną z przewodniczącego, jego zastępcy i 12 członków. Każdy komisarz ma przy swym boku kolegjum. 5 komisarjatów (spraw zagranicznych, wojska i marynarki, handlu zagranicznego, komunikacji, poczt i telegrafów) wykonuje swoją działalność za cały związek, 6 komisarjatów (handel wewnętrzny, finanse, rolnictwo, praca, nadzór robotników i włościan, oraz najwyższa rada gospodarcza) kieruje działalnością analogicznych komisarjatów w poszczególnych państwach związkowych. Administrację lokalną wykonują obierane przynajmniej co drugi rok rady robotników, włościan i żołnierzy. Podstawą wymiaru sprawiedliwości są sądy ludowe, złożone z jednego sędziego stałego i dwóch zmieniających się. Sędziowie są obieralni. Znaczniejsze procesy prowadzi się przed specjalnemi sądami, których członkowie muszą się wykazać wyższemi kwalifikacjami prawniczemi i politycznemi. Każde państwo związkowe posiada swój najwyższy trybunał. W sprawach, dotyczących zwalczania sabotażu, spekulacji i kontrrewolucji wykonuje władzę śledczą i sądowniczą powstały z dawnej Nadzwyczajnej Komisji (Czeki) Państwowy Zarząd Polityczny (G. P. U.). Budżet wynosił w r. 1929—30 10½ miljardów rubli dochodów i wydatków. Dług państwowy carskiej Rosji, który wynosił w 1914 8.825 miljonów rubli, został przez rząd sowiecki uznany za nieważny. Herb: Na kuli ziemskiej złoty sierp skrzyżowany z młotem, otoczony wieńcem kłosów, na czerwonej szarfie napis: „Proletarjusze wszystkich krajów, łączcie się" w języku rosyjskim, ukraińskim, białoruskim, gruzińskim, ormiańskim i turecko-tatarskim; pod kulą ziemską wschodzące słońce, nad nią czerwona, pięcioramienna gwiazda sowiecka. — Z. posiada armję stałą (czerwoną armję robotniczo-włościańską) oraz milicję. Podług ustawy z 23 września 1925 obowiązani do służby wojskowej są wszyscy mężczyźni, w czasie wojny również kobiety. Wykonywanie służby z bronią w ręku jest honorowym przywilejem ludności robotniczej i lojalnej politycznie; reszta opłaca odpowiedni podatek i używaną jest w czasie wojny i pokoju tylko w formacjach roboczych poza frontem. Siła ogólna armji wynosi 563.000 ludzi. W czasie wojny możliwem jest zmobilizowanie 12 miljonów, wszelako broni i materjału wystarczy tylko dla 7 miljonów. Najwyższym organem obrony kraju jest komisarjat ludowy dla wojska i marynarki. Najwyższe dowództwo spoczywa w rękach Rewolucyjnej Rady Wojennej (skróc. Rewojensowiet.). W armji niema tytułów oficerów ani podoficerów, tylko komenderujących (ros. komandir), którzy dzielą się podług starszeństwa. W formacjach wojskowych kładzie się wielki nacisk na polityczne wykształcenie żołnierzy w duchu komunistycznym. Dlatego każdemu dowódcy począwszy od kompanji dodaje się komisarzy politycznych. W służbie panuje surowa dyscyplina. Wykształceniu dowódców służą liczne szkoły wojskowe. Siła morska składała się w 1930 na m. Bałtyckiem z 4 wielkich okrętów bojowych, 2 krążowników, 2 starszych łodzi kanonierskich, 24 kontrtorpedowców, 11 łodzi podwodnych, na m. Czarnem z 4 krążowników, 4 kontrtorpedowców i 5 łodzi podwodnych, na m. Kaspijskiem z 5 torpedowców, na Dalekim Wschodzie z 1 krążownika i 2 torpedowców. Porty wojenne: Kronstadt, Nikołajew i Sewastopol.

Dzieje, ob. Rosja.

Związek Szmalkaldzki, ob. Szmalkaldzki Związek.

Związek Szwabski, ob. Szwabski Związek.

Związek Walki Czynnej, ob. Strzelecki Związek.

Związki chemiczne, ob. Chemiczne związki.

Związki zawodowe, ob. Zawodowe związki.

Związkowe państwo, państwo składające się z szeregu zjednoczonych państewek, np. Rzesza Niemiecka, Stany Zjedn. Am. Płn. — Związkowe państwa, państwa tworzące z. p.

Zwichnięcie, takie przesunięcie się dwóch powierzchni stawowych, iż nie stykają się one więcej wzajemnie (ob. Stawów choroby). Odpowiednie usunięcie z. zowie się nastawianiem.

Zwickau, miasto okręg. w Saksonji (Niemcy), nad Muldą Zwickauską, u podnóża Rudaw z 80.358 mieszk., zamkiem Osterstein z XVI. w., muzeum oraz przemysłem maszynowym, tekstylnym, chemicznym, ceramicznym, papierowym, tytoniowym i znacznym handlem. Jest to prastara osada słowiańska, od 1220 miasto.

Zwicker Daniel, lekarz gdański, (1612—1678), jeden z wybitniejszych socynjan w Polsce, emigrował z kraju 1660, nie chcąc porzucić wyznania. Jeden z najzdolniejszych polemistów różnowierczych napisał m. in.: „Responsio ad Wittenbergensium Theologorum refutationem Cathecheseos Racovianae" (1656), „Refutatio tractatus Val. Smalcii quem scripsit adversus Hutterianos" (w rękop.), „Contra T. Przypcovium de Magistratu" (w rękop.).

Zwieracz (sphincter, constrictor), mięsień przebiegający okrężnie, który zamyka otwory ciała lub niektórych narządów, np. z. źrenicy, z. odźwiernika, z. ust i t. d.

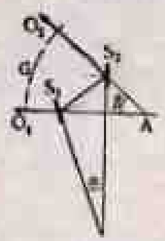

1. Schemat.

Zwierciadlane przyrządy, używane głównie w nautyce do wyznaczania położenia statku. Zasada z. p. polega na doprowadzeniu dwu

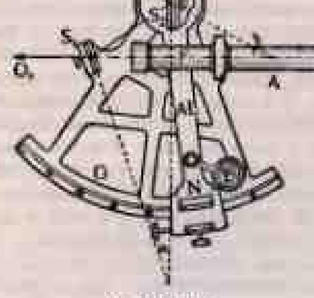

2. Sekstant.

przedmiotów (np. szczytu i spodu latarni morskiej) do koincydencji przy pomocy ruchomego zwierciadła. Sposób postępowania jest następujący (ob. rys. 1): najpierw celuje się lunetką na przedmiot O_1 z punktu A (oko), następnie przekręca ramię instrumentu zaopatrzone w lusterko („alidada"), dopóki oba przedmioty pozornie nie nakryją się w okularze. W tym celu na stałem ramieniu znajduje się również lusterko, lecz tylko w połowie posrebrzane. Z chwilą, gdy oba przedmioty O_1, widziany przez przeźroczystą część lusterka S_1, oraz O_2, odbity przez lusterko S_2 na S_1, nakryją się, można odczytać kąt nachylenia między stałą a ruchomą częścią narzędzia na specjalnej podziałce kątowej (rys. 2), gdyż kąt α między obydwoma lusterkami równa się połowie kąta β między obydwoma ramionami. Na podziałce odczytuje się odrazu podwójny kąt między lusterkami. Różnica między 3 głównemi typami p. z. polega na tem, że przy pomocy sekstantu można mierzyć kąty do 120°, oktantem tylko do 90°, natomiast przy pomocy koła pryzmatycznego aż do 360°, przy tem ostatniem stałe lusterko zastąpione jest przez pryzmat (instrument pryzmatyczny). Najczęściej używa się sekstantu i oktantu.

Zwierciadlany teleskop (reflektor), luneta, w której wklęsłe, paraboliczne zwierciadło (ob.) gromadzi światło w ognisku. Największym nowoczesnym t. jest luneta obserwatorjum na Mount Wilson z lustrem o średnicy 258 cm i 12,9 m długości ogniskowej. Z. t. używa się przeważnie do fotografowania słabych ciał niebieskich, gromad, mgławic i t. p.

Zwierciadło, gładka, lśniąca powierzchnia używana do wytwarzania obrazów optycznych. Najwięcej rozpowszechnione są szklane lub metalowe z. płaskie, używa się także z. wklęsłych, wypukłych, sferycznych, cylindrycznych lub parabolicznych. Pierwotnie używano wyłącznie z. z polerowanych metali (miedzi, bronzu, srebra, złota). Zdobyczą chemji XIX. w. jest sposób sporządzania dobrych z. przez srebrzenie szkła, co uskutecznia się, wytrącając przy pomocy środka redukującego metaliczne srebro z roztworu azotanu srebra. Warstewkę srebra powleka się wolnym od kwasu przeźroczystym lakiem. Wiązka światła odbija się od gładkiej powierzchni pod kątem równym kątowi padania, przyczem ulega częściowemu osłabieniu. Stosując powyższe prawo możemy graficznie lub rachunkowo przewidzieć obrazy wytworzone przez różnego rodzaju z. Obrazy w z. są albo rzeczywiste albo też urojone, zależnie od tego, czy powstają one przy przecięciu promieni odbitych, czy też tylko w pomyślanem przedłużeniu. W z. płaskiem powstaje obraz urojony. Czasza kulista tworzy z. wklęsłe lub wypukłe. Punkt, w którym przecinają się po odbiciu promienie równoległe do jego odległości od osi nazywa się ogniskową z. Jeżeli a oznacza odległość punktu świecącego, b jego obrazu od z., wówczas wzór $\frac{1}{a}+\frac{1}{b}=\frac{1}{f}$ powiada nam, że dla obrazów urojonych b należy uważać za liczbę ujemną, dla z. rozpraszających jest również i f ujemną, dla zbierających zaś dodatnią.

Zwierciadło saskie, zbiór prawa prywatnego niemieckiego z l. 1198 do 1235, ułożony przez Eike von Repgow. Zbiór ten służył później za podstawę innych ksiąg prawnych niemieckich.

Zwierząt domowych choroby (zaraźliwe), schorzenia wywołane przez zarazki, przenoszone ze zwierząt chorych na zdrowe. Mogą one rozszerzać się na większą ilość zwierząt i obejmować duże przestrzenie (epizoocja), albo też dotyczyć mniejszych obszarów jako choroba stadna miejscowa (enzoocja), wreszcie mogą występować sporadycznie. Zapobieganie ch. z. oraz ich tłumienie określone jest w każdym kraju przepisami ustawy, która nakłada na posiadaczy zwierząt obowiązek natychmiastowego donoszenia do władzy o wybuchu ch. z. już w chwili jej podejrzenia. Niektóre ch. z. z. przenoszą się na ludzi i są dla nich b. groźne, np. nosacizna, wścieklizna, wąglik. Mniej groźne świerzb i pryszczyca występują zwłaszcza u osób pijących nieprzegotowane mleko od krów dotkniętych tą zarazą (najczęściej dzieci). Największe szkody gospodarcze wyrządza pryszczyca (choroba pyska i racic) z. racicowych (bydło rogate, owce, kozy i świnie), pojawiająca się prawie zawsze jako epizoocja. Różyca nierogacizny została opanowana zapomocą szczepień ochronnych. Znacznie rozszerzona jest gruźlica u bydła rogatego i świń, pomór i zaraza trzody chlewnej, a wkońcu zakaźne ronienie u bydła rogatego i koni. Do innych ch. z. zaliczamy: wąglik, szelestnicę, zarazę dziczyzny i bydła rogatego, księgosusz, zarazę płucną, otręt, zarazę stadniczą, cholerę drobiu i pomór kur, zołzy, zarazę piersiową koni, ospę owiec, biegunkę cieląt i w. in.

Zwierząt poskramianie, ob. Tresura.

Zwierząt systematyka, gałąź zoologji zajmująca się ułożeniem gatunków zwierząt w system i ich opisem. Zestawia ona kategorje hierarchiczne wedle pokrewieństw (system naturalny) lub wedle cech sztucznych (s. sztuczny). Jednostki systematyczne są: typ, gromada, rodzina, rodzaj, gatunek. Prócz tego wiele jednostek pośrednich. System zwierzęcy kształtował się bardzo różnie z biegiem rozwoju nauki i ulega wciąż zmianom. Twórcą pierwszego systemu był Arystoteles, zaś nowoczesnego Linneusz.

Zwierząt wędrówki, ob. Wędrówki zwierząt.

Zwierzchnictwo państwowe, termin równoznaczny z suwerennością państwową w odniesieniu do poszczególnych władz w danem państwie. Z. posiadać może władza ustawodawcza (w Polsce 1919—21 Sejm Konstytucyjny) lub wykonawcza (dyktatura). — Prawa zwierzchnicze, prawa związane z wykonywaniem władzy państwowej, jak prawo poboru wojska, podatków, wymiaru sprawiedliwości i t. d.

Zwierzdowski Ludwik, jeden z dowódców w powstaniu stycz., (1830—1864), 1863 jako kapitan wojsk ros. przeszedł pod pseudonimem Topór do wojsk powst., zajął 6. V. 1863 Horki, lecz z braku poparcia u ludności w gubernji mohilewskiej rozpuścił partję, sam zaś emigrował. Na pocz. 1864 mianowany dowódcą 2. dywizji korpusu krakowskiego, starał się 21. VI. 64 zająć Opatów. W czasie bitwy ranny, został nazajutrz po bitwie wzięty do niewoli i niezwłocznie rozstrzelany.

Zwierzę (łac. animal, grec. zoon), istota żywa najczęściej swobodnie się poruszająca, opatrzona czuciem. Pożywienie organiczne, oddycha tlenem, wydala dwutlenek węgla i substancje azotowe. Od roślin wyraźnie można oddzielić tylko z. wyższe. Istnieją organizmy jednokomórkowe pośrednie (wiciowce, śluzowce). Od roślin różnią z. następujące cechy: 1. komórka z. naga, nieobłoniona, ruchliwa; roślinna ma błonę cellulozową. 2. U z. czucie i ruch umiejscowione w narządach (system nerwowy i mięśnie); u roślin brak takich organów. 3. Bardzo rozwinięta u z. powierzchnia wewnętrzna organizmu; u roślin tylko pow. zewnętrzna. 4. Niesamożywność t. j. pokarm organiczny u z.; u rośliny nieorganiczny. — Ciało z. zbudowane jest na zasadach symetrji: Jest albo asymetryczne, albo bilateralne (dwuboczne) albo promieniste. Często występują wzdłuż osi podłużnej odcinki zw. metamerami. Metamerja zewnętrzna odpowiada stosunkom ułożenia organów (homonomiczna) lub nie (heteronomiczna). U najniższych z. odżywianie następuje przez całą powierzchnię ciała. U wyższych istnieje przewód pokarmowy z gębą i odbytem, dzielący się na różne odcinki o różnej funkcji. Ruch umożliwia kurczliwość ciała i system mięśniowy. Szkielet, na którym opiera się ciało (o ile istnieje), może być wewnętrzny (kręgowce) lub zewnętrzny (np. skorupiaki). Wiele z. prowadzi życie osiadłe (korale, gąbki). System nerwowy składa się z komórek odczuwających i włókien przewodzących bodźce. Rozmnażanie się: płciowe lub bezpłciowe. Z. jako skamieliny znamy już w erze algonkiańskiej. Są to już twory wysoko zorganizowane, można przeto przyjąć, że powstały o wiele wcześniej. — Por. tabl. Części ciała zwierząt.

Zwierzęca elektryczność, występowanie prądów elektr. w ciele zwierząt. Jeżeli w skaleczonem miejscu tkanki, np. mięśnia, umieścimy jedną elektrodę, a drugą w miejscu nieskaleczonem, między niemi zaś czuły galwanometr, wykryjemy prąd elektryczny, t. zw. spoczynkowy. Tkanki i narządy podczas czynności wytwarzają t. zw. prąd czynnościowy. Powstaje on przy biciu serca, na siatkówce przy oświetlaniu oka i t. p. Prądy te są b. słabe; większe natężenie osiągają w organach elektr. niektórych ryb. Prądy spoczynkowe zauważono także u roślin.

Zwierzęce ciepło, ob. Temperatura ciała zwierząt.

Zwierzęcy magnetyzm, ob. Magnetyzmem leczenie.

Zwierzęcy węgiel (łac. carbo animalis), otrzymuje się przez zwęglenie tkanek zwierzęcych. W medycynie używa się szczególnie w. otrzymanego z krwi.

Zwierzęta ciepłokrwiste, ob. Temperatura ciała zwierząt.

Zwierzęta domowe, ob. Domowe zwierzęta. Por. też Zwierząt domowych choroby (zaraźliwe).

Zwierzęta kręgowe, ob. Kręgowce.

Zwierzyniec, ob. Ogrody zoologiczne.

Zwierzyniec, zach. dzielnica Krakowa, na zach. od Rudawy, u stóp i na stokach góry św. Bronisławy, ze starożytnym kościółkiem św. Salwatora oraz klasztorem norbertanek z XII. w., w którym przebywała m. i. św. Bronisława. Od wsch. sąsiaduje Z. z dzielnicą: Półwsie Zwierzynieckie.

Zwietrzenie, ob. Wietrzenie.

Zwingli Ulrich (Huldreich), reformator szwajc., (1484—1531), już jako proboszcz w Glarus (od 1506) studjował, pod wpływem Erazma, Nowy Testament, od 1519 proboszcz przy kościele katedr. w Zurychu, przygotowywał grunt pod reformację, występując w znakomitych kazaniach przeciw odpustom i ogólnemu zepsuciu w kościele rzymskim. 1522 ogłosił pierwszy traktat reformacyjny: „Von Erkiesen und Freiheit der Speisen", w którym zwalcza posty. 1523 i 1524 na dysputach zorganizowanych przez radę kantonalną wyłożył i obronił swój program reformy Kościoła. Popierany przez władzę państwową spowodował usunięcie obrazów z kościołów, od 14. I. 1524 zastąpił w Zurychu mszę św. Wieczerzą Pańską, opisaną w N. T. 1524 ożenił się z Anną v. Knonau, 1525 wydał swe wyznanie wiary „Commentarius de vera et falsa religione". Jest ono naogół zgodne z nauką Lutra. Przez odrzucenie cielesnej obecności Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej, powstała między Z. a Lutrem polemika, która nie doprowadziła do uzgodnienia poglądów, co spowodowało oddzielenie się reformowanych od luteranów. Nauka Z. rozszerzyła się na kantony Bern i Bazyleę. Kantony katolickie wystąpiły przeciw reformacji, co spowodowało wojnę z Zurychem. Jako kapelan polowy wziął Z. udział w wojnie, zginął 1531 w bitwie pod Kappel, zagrzewając swych wyznawców do walki. Krótko przed śmiercią opracował w całości swą doktrynę wyd. w 1536 p. t.: „Christianae fidei brevis et clara expositio" oraz „Sermonis de providentia dei anamnema". — Dzieła Z. wydali Schuler i Schulthess (1828—42, 8 t.), nowe wyd. od 1905, dotąd nie ukończone wydają Egli, Finsler, Köhler i Farner (dotąd t. 1—4 pism, t. 7—10 listów).

Zwingljanie, zwolennicy Zwingli'ego (ob.).

Zwłoka, zawinione zaniechanie wykonania w czasie należytym czynności, do której jest się prawnie zobowiązanym. Z. dłużnika polega na niedopełnieniu zobowiązania, z. wierzyciela na nieprzyjęciu ofiarowanego przez dłużnika wypełnienia. Do postawienia dłużnika w z. wymaganem jest upomnienie dokonane w formie prywatnej lub według urzędowej (kod. Napoleona). Skutek prawny z.: prawo wierzyciela domagania się odszkodowania za z., wzgl. prawo odstąpienia od umowy. Przy zobowiązaniach pieniężnych odszkodowanie z reguły wynosi jedynie kwotę odsetek prawnych. Dłużnik pozostający w z. odpowiada także za przypadkowe zniszczenie rzeczy, chyba że udowodni, iż rzecz uległaby przypadkowi nawet w posiadaniu wierzyciela.

Zwłoki (łac. cadaver), ciało zwierzęce lub człowieka po śmierci. W kilka godzin po śmierci ciało traci swą ciepłotę, mięśnie tężeją (stężenie pośmiertne), krew opada do miejsc niżej położonych i powstają sino-zielone plamy pośmiertne. Stężenie pośmiertne znika po 1—3 dniach, ciało ulega gniciu i powstaje charakterystyczny trupi zapach.

Zwodzony most, pomost drewniany, dający się podnosić i opuszczać na łańcuchach, ponad fosą dawnych zamków obronnych. Poza tem ob. art. Mosty.

Zwoje nerwowe, ob. Gangljon, Mózg, Nerwy.

Zwoleń, miasto w pow. Kozienice (woj. kieleckie), nad rz. Zwoleńką, 14 km od stacji Garbatka (kolej: Dęblin—Skarżysko), 31 km na wsch. od Radomia z 8.544 mieszk., cegielniami, garbarniami, młynami i handlem ziemiopłodami. Miastem jest Z. od 1425. Przy tutejszym kościele (z XVI. w.) znajduje się kaplica z grobami Kochanowskich, m. i. Jana z Czarnolasu.

Zwolle, stolica prow. Overijsel (Holandja), nad rz. Zwarte Water z 40.067 mieszk. Posiada ratusz i kościół z XV. w., przemysł i znaczny handel bydłem i ziemiopłodami.

Zwolnienie ab instantia, w dawnym procesie karnym, polegało na zwolnieniu obwinionego ze śledztwa i uwolnieniu go z braku dowodów, co jednak nie było równoznacznem z zupełnem uniewinnieniem i śledztwo można było wdrożyć na nowo, przy zaistnieniu nowych momentów obciążających.

Zwonimir, król Chorwatów, 1075—1087, uniezależnił państwo od zwierzchnictwa cesarstwa wschodniego, poddając je papieżowi. Uznany przez Grzegorza VII. królem, koronował się 1076, uznając się lennikiem papieża, któremu płacił jako daninę rocznie 200 dukatów.

Zwrotka, układ wierszy, stanowiący zamkniętą całość rytmiczną, powtarzający się stale w danym utworze. Ob. Strofa, por. też Metryka.

Zwrotne cło, ob. Cło. Por. też Wywóz.

Zwrotnica, albo rozjazd kolejowy, połączenie szyn, umożliwiające przetoczenie się kół lokomotywy i wagonów z jednego toru na drugi. Ze względu na zbieżność torów rozróżnia się z. pojedyncze, na dwóch torach zbieżnych, trójdzielne, na trzech torach zbieżnych i krzyżowe, na dwóch torach przecinających się, czyli niejako czterech torach zbieżnych. Połączenie rozjazdowe z. składa się z dwóch ruchomych iglic,

Zwrotnica pojedyncza.

t. j. ostro zakończonych kawałków szyny, dających się nieco podsunąć pod głowicę szyny głównego toru. Iglice przesuwa się przy pomocy dźwigni, zwanej zwrotnikiem, w ten sposób, że gdy jedna podsunie się pod jedną szynę toru głównego, druga odsuwa się od drugiej szyny, tworząc szczelinę, w którą mieści się rąbek kół wagonów. Ponieważ każda z dwóch iglic przynależy do szyny zewnętrznej innego toru, można przez odpowiednie ich nastawienie dowolnie skierować przetok kół. Wewnętrzne, przecinające się szyny zbieżnych torów połączone są w miejscu przecięcia t. zw. krzyżownicą, t. j. ostrym trójkątem żelaznym, wzdłuż boków którego toczą się koła zależnie od obranego na iglicy kierunku.

Zwrotnica (rośl.), ob. Specularia.

Zwrotnica, czasopismo literacko-artystyczne, wydawane w Krakowie przez Tadeusza Peipera w l. 1922—27, organ nowych prądów, t. zw. „sztuki teraźniejszości". Ob. t. 13, str. 254.

Zwrotniki (łac. Tropici), dwa równoleżniki ziemskie i niebieskie odległe od równika o $23^{1}/_{2}°$, t. j. o kąt nachylenia ekliptyki; północny nazywa się z. Raka, południowy z. Koziorożca. Na równoleżnikach niebieskich znajduje się słońce w dniach przesileń.

Zwycięstwa bogini, ob. Nike i Victoria.

Zwyczaj handlowy, faktycznie przyjęte, nieumowne postępowanie w sprawach handlowych. W interesach między kupcami uchodzi za część umowy, nawet wówczas, gdy się w niej nań nie powołano. Zwyczaje h. nazywa się powszechnie uzansami (z franc.).

Zwyczajowe prawo, niepisane zasady prawne utrzymujące się w danym narodzie i przez niego stale stosowane jako obowiązujące prawo.

Zwyrodnienie, u człowieka trwałe i wrodzone odchylenie od przeciętności w znaczeniu cielesnem i umysłowem, przez co taki człowiek staje się mniej zdolnym do przystosowania się do otoczenia i w tem znaczeniu biologicznie mniej wartościowym. Cielesne oznaki z.: płaska klatka piersiowa, wilcza paszcza, zniekształcenie czaszki, zez, jąkanie, typ budowy ciała asteniczny i t. d. Tu należy też większa zapadalność na choroby zakaźne, zmniejszona wartość umysłowa i brak hamulców moralnych. Tam, gdzie te oznaki występują tylko pojedynczo, ludzie niemi obarczeni mogą mimo to stać na wysokim poziomie intelektualnym. Przyczyna powstawania tych t. zw. oznak degeneracyjnych leży w uszkodzeniu plazmy zarodkowej np. przez alkoholizm rodziców lub ich zakażenie kiłowe. Uszkodzić plazmę zarodkową może też działanie ciał promieniotwórczych i promieni Röntgena, a także samo działanie różnych czynników składających się na to, co się nazywa kulturą, może czasem wpływać na wytworzenie się cech degeneracyjnych. W anatomji patologicznej na-

1. Wypływ rz. Vaucluse z groty.

2. Źródło rz. Buna k. Mostaru.

3. »Soffioni« Montecerboli k. Larderello w r. 1838.

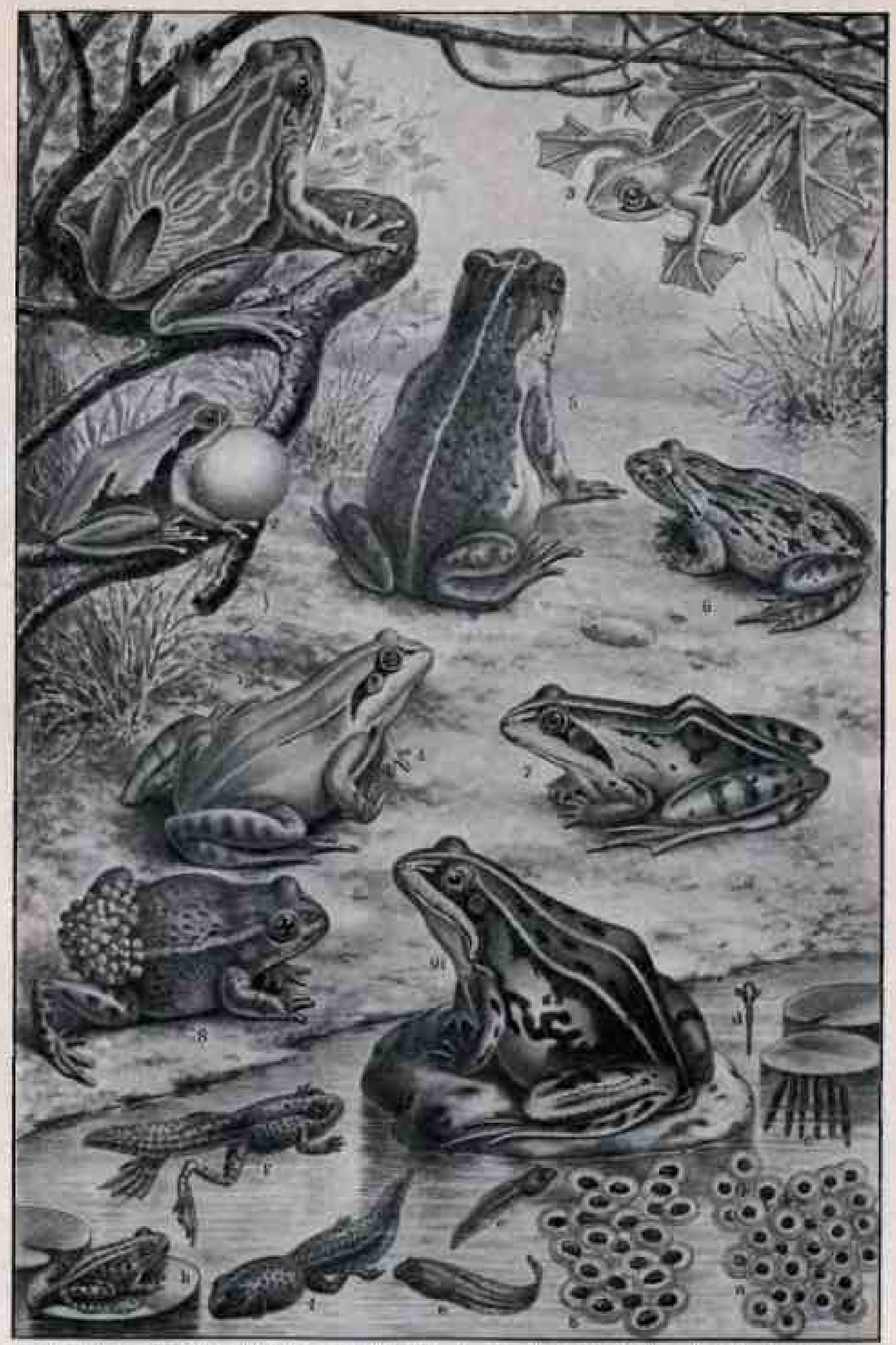

1. Rzekotka woreczkówka (Nototrema marsupiatum). 2. Rzekotka zielona (Hyla arborea) z wydętą gardzielą. 3. Żaba latająca (Rhacophorus reinwardtii). 4. Żaba zwinka (Rana temporaria var. agilis). 5. Ropucha paskówka (Bufo calamita). 6. Kumak brzdęk (Bombinator igneus). 7. Żaba ostronosa (Rana temporaria var. oxyrrhinus). 8. Pętówka babienica (Alytes obstetricans). 9. Żaba zielona (Rana esculenta): a skrzek świeży, b skrzek rozwijający się, c larwy 1-dniowe, d larwa ze skrzelami zewnętrzn., e kijanka, f kijanka z tylnemi odnóżami, g z przedniemi odnóżami, h z zanikającym ogonem, i żaba doskonała.

zywa się z. zmianą w stanie tkanek wskutek zaburzeń ich 1. przemiany białkowej i wodnej, 2. tłuszczowej, 3. węglowodanowej, 4. mineralnej.

Zwyrodnienie skrobiowate (a m y l o i d o w e), polega na odkładaniu się w tkankach substancji białkowej, połączonej z kwasem chondrochitynosiarkowym, które to ciało z jodem reaguje podobnie jak skrobia i stąd nazwa. Zwyrodniałe narządy stają się twarde i na przecięciu ich widać szkliste pasemka amyloidu. Dotyka głównie nerek, wątroby, śledziony i jelit, a także serca. Z. s. powstaje przy długotrwałej gruźlicy, kile i t. d.

Zybet, mazista wydzielina szczególnych gruczołów zwierząt łaszowatych, o silnym zapachu, przypominającym piżmo. Używany jako substancja wonna, otrzymywany w Abisynji i Egipcie.

Zybeta (zwierzę), ob. Łasza.

Zyblikiewicz Mikołaj, polityk pol., (1825—1886), początkowo nauczyciel gimnazjalny, następnie po ukończeniu studjów prawnych adwokat w Krakowie; tu brał czynny udział w życiu politycznem, od 1861 poseł na sejm galic., następnie do parlamentu austrj., gdzie gorąco występował przeciw projektom centralistów. 1872—80 prezydent m. Krakowa, położył wielkie zasługi około rozwoju miasta; od 1880 marszałek krajowy.

Zych Maurycy, pseudonim Stefana Żeromskiego (ob.).

Zygia (gr., „kojarząca małżeństwa"), przydomek Hery.

Zygfryd (germ. Siegfried, nord. Sigurd), jeden z głównych bohaterów podań starogermańskich, z rodu Welsungów, stał się władcą skarbu Nibelungów (ob. Nibelungowie), pojął za żonę Gudrun (Krymhildę), siostrę Gunnara (Gunthera), dla którego zdobył podstępem walkirję Brunhildę. Dowiedziawszy się o tem od Gudrun, nakłoniła Brunhilda Guttorma, brata swego męża, aby zabił Z. Z podaniem o Z. wiąże się legenda o zemście Gudrun (ob. Krymhilda). Por. też Nibelungów pieśń.

Zygmund Antoni, matematyk pols., ur. 1900, prof. Uniw. Wileńskiego, ogłosił prace z dziedziny analizy matematycznej.

Zygmunt, cesarz rzymski narodu niem., (1368—1437), ostatni z Luksemburgów, otrzymał po śmierci ojca Karola IV., 1378, Brandenburgję, 1382 jako mąż Marji, córki Ludwika Węgierskiego, objął panowanie na Węgrzech, gdzie 1396 poniósł od Turków pod Nikopolis klęskę. Zawzięty wróg Polski wspierał przeciw niej krzyżaków, 1410 napadł na ziemię sądecką. Od 1411 cesarz, koronował się w Rzymie dopiero 1433, od 1419 król czeski, po bracie Wacławie. Na soborze w Konstancji położył kres schizmie Kościoła, lecz przez spalenie Husa wywołał przeciw sobie powstanie w Czechach, którego przez cały okres swych rządów nie opanował. 1412 zastawił Jagielle miasta spiskie, które do 1769 należały do Polski. W obawie interwencji polskiej w Czechach, szachował Jagiełłę krzyżakami (1420 wyrok wrocławski), których stale podniecał do wojny z Polską, obiecując swe poparcie. 1415 nadał Hohenzollernom Brandenburgję jako lenno cesarskie.

Zygmunt, i m i ę 3 k r ó l ó w p o l s k i c h:

Z. I. S t a r y, syn Kazimierza Jagiell. i Elżbiety Austrjaczki, (1467—1548), król polski 1506—1548. Panowanie jego przypada na okres przełomowy w dziejach Europy, jednak wobec przejawów nowego życia pozostał on biernym, pragnąc za wszelką cenę zewnętrznego i wewnętrznego pokoju. Zerwał z tradycją pierwszych Jagiellonów, którzy w oparciu o szerokie warstwy szlacheckie łamali wpływy anarchicznego obozu oligarchów i zsolidaryzował się z obozem możnowładców, co pociągnęło za sobą niepowodzenia w próbach reform wewnętrznych. Z chwilą, gdy później, pod wpływem żony, królowej Bony, starał się Z. o złamanie dotychczasowej przewagi możnowładców, ci, wyzyskując masy szlacheckie dla swych korzyści, zlikwidowali poczynania dworu przez wywołanie t. zw. „Kokoszej wojny" (ob.). Również i w polityce zagranicznej panowanie Z. przyniosło Polsce szereg niepowodzeń (utrata Smoleńska, niefortunny kongres wiedeński 1515, hołd pruski 1525 i i.). Zamiłowanie do pokoju, nieumiejętność i nieudolność w użyciu potężnych sił państwa spowodowały zupełny upadek dawnych planów Jagiellońskich odzyskania strat na zachodniej i południowo-wschodniej granicy; nie zdołano wyzyskać nawet świetnych zwycięstw pod Orszą. Na okres panowania Z. przypada ostateczne złączenie wszystkich dzielnic polskich, przez przyłączenie 1526 Mazowsza do Korony. Natomiast na polu rozwoju kulturalnego są czasy Z. jedną z najświetniejszych epok. Gospodarny, miłujący sztukę i naukę wspierał Z. łącznie z żoną rozwój kultury i na tem polu położył olbrzymie zasługi. Jego również zasługą są prace nad kodyfikacją praw, których rezultatem był kodeks Taszyckiego i Statut Litewski. — Por. Polska, Dzieje.

Z. II. A u g u s t, syn Z. I. i Bony, (1520—1572), król pol. 1548—1572, należy do najpotężniejszych władców pol. Głęboko wykształcony, o niezłomnej woli, wytężył Z. swe siły w powolnej nieraz lecz systematycznej pracy, celem przeprowadzenia unji (ob. Unja Jagiellońska), egzekucji dóbr, zlikwidowania rozdwojenia religijnego, unormowania sukcesji tronu, korzystnego dla państwa zakończenia wojny z Moskwą, przyłączenia Inflant, zapewnienia bezpieczeństwa od Tatarów i Turcji. Panowanie jego przyniosło Polsce rozkwit na każdem niemal polu. Dbały o bezpieczeństwo, umocnił kilkadziesiąt zamków na granicy moskiewskiej, w kilkunastoletnich bojach otrzymał dla Polski Inflanty, stworzył początki floty, położył podwaliny pod stałą armję przez reformę skarbową, zakładał warsztaty i odlewnie broni. Wojownikiem nie był, jednak w rotach kresowych stworzył kadry znakomitych dowódców, których doświadczenie wyzyskał Batory. Przeprowadził ostatecznie reformę wewnętrzną, unję, nie dopuścił, dzięki rozumnemu postępowaniu do wybuchu wojny religijnej, nie docenił jednak znaczenia stanu trzeciego i ustępstwami na rzecz szlachty podkopał rozwój mieszczaństwa, co spowodowało upadek przemysłu i handlu

krajowego. Natomiast w dziedzinie kulturalnej, podobnie jak ojciec oddał Polsce nieocenione usługi. Stały opiekun literatury, nauki i sztuki, doczekał się jej złotego w Polsce wieku. Współcześni nazywają Z. „dobrotliwym panem", lecz równocześnie stwierdzają, że nie znosił żadnego oporu. Jeden z niewielu królów polsk., którego autorytet był olbrzymi, dzięki czemu przeprowadzał zawsze swoje plany. — Por. Polska, Dzieje.

Z. III. Waza, (1566—1632), król pol. 1587—1632, urodził się na zamku w Gripsholmie, w którym przebywał jego ojciec Jan i matka Katarzyna Jagiellonka, uwięzieni przez króla Eryka XIV. Ponure dzieciństwo odbiło się na jego usposobieniu poważnem, zamkniętem w sobie i ascetycznem. Po matce odziedziczył głębokie przywiązanie do wiary katolickiej. Powołany w r. 1587 na tron polski, mimo niechęci swego ojca opuścił Szwecję, zachęcony do tego przez senatorów szwedzkich, liczących na to, że zczasem rządy krajem dostaną się faktycznie w ich ręce. Uzyskawszy tron polski dzięki Zamoyskiemu, nie umiał go sobie Z. pozyskać i zrobił sobie z niego groźnego wroga. Przechylił się natomiast jako gorliwy katolik na stronę katolickich Habsburgów, nawiązawszy w 1590 z nimi pertraktacje, w których obiecywał im swe poparcie na nowej elekcji w Polsce, miała ona nastąpić po zrzeczeniu się tronu i wyjeździe Z. do Szwecji. Wywołał tem ze strony szlachty polskiej na sejmie inkwizycyjnym (1592) zarzuty zdrady stanu, wskutek zaś ustawicznych a niepopularnych związków z Austrją i pomysłów wprowadzenia silnych rządów w Polsce przyczynił się do wybuchu groźnego rokoszu Zebrzydowskiego (1606). Objąwszy po śmierci Jana III. tron szwedzki (1592, kor. 1594), wskutek swej ultrakatolickiej polityki oraz intryg swego stryja Karola stracił go faktycznie już w r. 1598. Odtąd wszystkie siły wytężał celem odzyskania Szwecji: zaplątał Polskę (1601) w długie i niszczące wojny z Szwecją, przerwane dopiero rozejmem altmarskim (1629); z myślą o odzyskaniu Szwecji układał się z Brandenburgją o lenno pruskie w 1605, 1609 i 1611 i popierał Dymitra Samozwańca. Potem dążył do zdobycia tronu moskiewskiego dla siebie samego (1610—1611), mimo, iż szanse powodzenia miał tylko jego syn Władysław; przy tej sposobności dążył do katolizacji Rosji, czem najbardziej zraził do siebie Moskali. Z Habsburgami zawsze w dobrych stosunkach, wchodził z nimi w przymierze w r. 1613. Ta polityka filohabsburska przyczyniła się też w znacznej mierze do zawikłania Polski w wojnę z Turcją (klęska pod Cecorą 1620, zwycięstwo pod Chocimem 1621). Na terenie wewnętrznym zacięty wróg różnowierców, w wielu poczynaniach zawisły od jezuitów, tłumił energicznie reformację. Popierał silnie unję brzeską (1595). Wobec pisarzy i uczonych raczej obojętny, protegował natomiast artystów, muzyków i t. d. Otaczał się ludźmi naogół niepopularnymi (Bobola, Myszkowski, Wolski) i dlatego leżała pomiędzy nim a społeczeństwem przepaść uprzedzenia. Pogłębiała się ona wskutek cudzoziemskiego charakteru jego dworu, spowodowanego dwukrotnem ożenkiem z Niemkami (arcyks. Anną 1592 i arcyks. Konstancją 1605). — Por. Polska, Dzieje.

Zygmunt Kiejstutowicz, w. ks. litewski, um. 1440, najmłodszy syn Kiejstuta, przebywał 1389—1398 jako zakładnik w Malborgu. 1399 brał udział w bitwie nad Worsklą, otrzymał od Witolda jako dzielnicę Starodub. 1432 za namową i pomocą panów polskich i litewskich usunął Świdrygiełłę (ob.) ze stolca w. książęcego, uznany za dożywotniego w. ks. Litwy. W wojnie z Świdrygiełłą odniósł stanowcze zwycięstwo 1435 pod Wiłkomierzem nad Świętą, co pozwoliło mu opanować całą Litwę. Dążąc do uniezależnienia Litwy od zwierzchnictwa polskiego prowadził rokowania z ościennymi wrogami. Chcąc ograniczyć wpływy możnowładców litewskich ściągnął na się ich nienawiść. Padł z ręki spiskowców Czartoryskich, za wolą wszystkich panów i kniaziów lit.

Zygmunt Korybut, wnuk Olgierda, ks. brański, † 1435, od młodości na dworze Witolda, brał udział w walkach na wschodzie i z krzyżakami, nie odgrywając poważniejszej roli. 1422 wysłany przez Witolda do Czech, jako jego namiestnik, zyskał dla niego stronnictwa husyckie. W walkach ze zwolennikami Luksemburczyka nie zdołał odnieść decydującego sukcesu ani Czech pacyfikować. Odwołany przez Jagiełłę 1423 prowadził w Polsce układy z opozycją, która poparła jego plany, zdążające do opanowania korony czeskiej dla siebie. 1424 na zaproszenie czeskich utrakwistów, zajął na czele swych stronników Pragę, gdzie ogłosił się królem czeskim. 1424—27 próbował bezskutecznie ugruntować swą władzę w Czechach, 1427 w niewoli u Prażan, po zwolnieniu ruszył na Śląsk, gdzie na czele polskich i czeskich husytów zdobył 1430 Gliwice. 1431 po stracie Gliwic ponownie w Czechach, razem z husytami zwalczał cesarza. Na wieść o wojnie domowej na Litwie przyłączył się do wojsk Świdrygiełły, któremi w bitwie pod Wiłkomierzem dowodził; ranny wpadł w ręce przeciwników, którzy w niewoli już pozbawili go życia.

Zygnemaceae, rodzina glonów. Zielone, nitkowate glony, np. Spirogyra i Zygnema, charakteryzują się dziwnemi kształtami chromatoforów.

Zygoma (greck.), łuk jarzmowy. Kość jarzmowa tworzy najbardziej występującą część policzka i zamyka łuk ciągnący się od kości skroniowej do kości czołowej i szczęki górnej. Łuk kostny, t. zw. jarzmowy jest miejscem wyjścia mięśnia żwacza. Część kości j. ogranicza oczodół, a część jej dół skroniowy. Przez kość j. przebiega kanał jarzmowy, przez który biegnie nerw jarzmowy.

Zygomycetes (pleśniaki), rząd grzybów o silnie rozwiniętej wegetatywnej grzybni, początkowo komórczakowej, następnie wielokomórkowej. Są to saprofyty lub pasorzyty. Najważniejsze rodziny Mucoraceae i Entomophthoraceae.

Zygophyllaceae (parolistowate), rośliny drzewiaste, rzadziej zielne o liściach z reguły pierzastych z przylistkami. Kwiaty promieniste, kielich i korona 4—5-ciodzielne, pręcików 2—3

razy tyle co płatków korony, słupków 2—12. Owocem puszka, niełupka lub jagoda rozpadająca się na owoce cząstkowe. Rodzaje: Guajacum, Peganum, Tribulus, Zygophyllum, Fagonia, Nitraria i in.

Zygophyllum L. (parolist), rodzaj należący do rodziny Zygophyllaceae, drobne krzewinki o mięsistych łodygach, białych lub żółtych kwiatach, rosną na stepach i pustyniach Starego Świata.

Zygota, ob. Gamety.

Zymaza, ob. Fermentacja.

Zymogeny (proferменty), związki chemiczne, niezdolne jeszcze do działania, a więc w stadjum wstępnem, które pod działaniem ciał uczynniających (aktywatorów) przechodzą w fermenty. Np. kwas solny w żołądku jest aktywatorem pepsynogenu i przeprowadza go w działającą pepsynę.

Zymologja (grec.), nauka o fermentacji.

Zyndram-Kościałkowska, ob. Kościałkowska.

Zyndram z Maszkowic, miecznik krakowski, (ur. w 2. poł. XIV. w., um. ok. 1413), od 1388 oprawca krak., od 1404 miecznik krak., należał do nadwornego rycerstwa Władysława Jagiełły. W wojnie polsko-krzyżackiej 1410 odegrał wybitną rolę jako „princeps militiae" z ramienia króla.

Zyrjanie, plemię zaliczane przez jednych do grupy uralo-ałtajskiej, przez innych do fińskiej, zamieszkujące wschodnią część dawnej gubernji wołogodzkiej i gub. archangielską, pokrewne Wotjakom i Permjakom. Wzrostu miernego, krępi, o ciemnych oczach i włosach, sprytni, zajmują się owczarstwem, myślistwem, rybołówstwem, oraz rolnictwem.

Zyrjański obwód autonomiczny (Komi), utworzony w 1921 z części gub. Archangielsk, Perm i Wołogda, obejmuje płn.-wsch. część Rosji europ. w dorzeczu Peczory i Wyczegdy, a ma 434.149 km² i 207.200 mieszk., w tem 92% Zyrjanów, 7% Rosjan i 1% Samojedów. Ludność trudni się głównie gospodarką w lasach, zajmujących zgórą 2/3 powierzchni kraju, oraz chowem bydła, zwłaszcza reniferów (400.000 sztuk). Obszary użytkowe zajmują 31,655.780 ha, w tem 99,6% lasów, zaś role 36.800 ha. Stolicą jest Ust' Syssolsk.

Zysław, ob. Kisielewski 2.

Ź.

Ź, 31. litera alfabetu polskiego, służąca na oznaczenie spółgłoski środkowo-językowo-podniebiennej, szczelinowej, dźwięcznej. Głoskę tę w języku polskim można wyrażać także przez litery zi przed samogłoskami = ziemia, lub przez z przed i = zima. Ź powstało w czasach stosunkowo nowszych ze zmiękczenia z.

Źrebię, koń aż do wieku dojrzewania płciowego. Klacz źrebna, klacz w okresie ciąży. Ludowe synonimy ź. źrebak, źróbek.

Źrebię (Equuleus), niepozorny gwiazdozbiór nieba północnego.

Źrenica (łac. pupilla), czarny otwór w oku, otoczony tęczówką. Przy braku czarnego barwnika w naczyniówce (jak u albinosów), wygląda ź. na czerwoną. Gdy oko spogląda na przedmioty bliskie lub w światło, ź. się zwęża, w ciemności lub przy patrzeniu w dal rozszerza się (odruch źrenicowy). Gdy ź. jest węższa niż zwykle (3—4 mm) mówi się o zwężeniu ź. (miosis), gdy szersza — o rozszerzeniu ź. (mydriasis). O ile ź. u obu oczu nie są równie wielkie, mówi się o nierówności ź. (anisokoria). Atropina rozszerza ź., pilokarpina ją zwęża. Istnieje też nieruchomość ź. i to absolutna, jeżeli ź. nie reaguje (t. j. nie zwęża się) ani na działanie światła, ani przy patrzeniu na przedmioty bliskie (t. j. przy akomodacji) lub względna, jeśli ź. nie zwęża się tylko na światło. Nieruchomość ź. względna jest jednym z pierwszych objawów (objaw Argyll-Robertsona) kiły mózgu i rdzenia (tabes dorsalis i paraliż postępowy). Przy istnieniu szpary w tęczówce (coloboma iridis) oraz braku tęczówki kształt ź. bywa nieregularny. — Por. tabl. Oko ludzkie.

Źrenicowy odruch, ob. Źrenica.

Źródlana woda, ob. Mineralne wody, Woda.

Źródło (por. tabl. poza tekstem), naturalny wypływ cieczy lub gazów z podziemia; w ściślejszem znaczeniu: wypływ wody. Woda ź. jest przeważnie pochodzenia atmosferycznego (wadozowa), a pochodzi z wsiąkającej do warstw przepuszczalnych wody deszczowej, pochodzącej z tajania śniegu, rosy i t. p. Rzadko tylko wydobywa się woda z większych głębokości jako woda juwenilna (młodociana), która się po raz pierwszy wydobywa na powierzchnię, a pochodzi ze skroplenia rozgrzanych gazów we wnętrzu ziemi.

Tam, gdzie woda wadozowa natrafia na skały nieprzepuszczalne, gromadzi się na najniższym poziomie warstwy przepuszczalnej, czyli wodonośnej i wychodzi na wierzch tylko w tych miejscach, gdzie górna granica poziomu wodonośnego kończy się na zewnątrz. Jeśli warstwy są jednostronnie nachylone wówczas woda spływa ku najgłębszemu miejscu i mamy ź. spływowe lub zstępujące. Jeśli natomiast warstwa nieprzepuszczalna tworzy nieckę, wówczas woda wypływa w najniższych punktach odsłoniętej krawędzi i mamy ź. przelewowe, którego wylot leży u krawędzi zbiornika spiętrzonej wody gruntowej. Jeśli zaś przy takim układzie warstw, w warstwę wodonośną wcina się dolina lub szczelina, wówczas powstaje ź. dolinne lub szczelinowe. W podobny sposób powstają ź. uskokowe, wyzyskujące szczelinę uskoku i tryskające na linji uskoku. Osobną grupę tworzą ź. (studnie) artezyjskie, któremi bije woda gruntowa, wznosząc się z głębi na mocy prawa naczyń połączonych, a to skutkiem wysokiego położenia obszaru chłonnego oraz odcięcia poziomu wo-

donośnego od powierzchni ziemi przez warstwy nieprzepuszczalne, czyli bez naturalnego odpływu, który musi być stworzony sztucznie.

Poza tem rozróżniamy Ź. stałe, których wypływ nie ulega przerwom, oraz okresowe (niestałe). Wydajność Ź. zależy od wielkości obszaru chłonnego, t. zn. obszaru wsiąkania wód zasilających wodę gruntową, oraz ilości opadów. Są Ź. o wydajności kilkunastu m³ na sekundę. Z innych kategoryj Ź. wspomnieć trzeba jeszcze o Ź. przewałowych, t. j. Ź. zstępujących, których wody przelewają się w drodze podziemnej przez wzniesienie nieprzepuszczalnego podłoża; Ź. szczytowe, tryskające pod szczytami górskiemi, których woda pochodzi ze skroplenia mgły górskiej lub pary wodnej zawartej w dostającem się pod powierzchnię ziemi wilgotnem powietrzu (woda podziemna lub kondensacyjna), Ź. zboczowe, tryskające na zboczu pochyłości, Ź. zwietrzelinowe (gruzowe i szutrowe), bijące u podstawy zsypisk i usuwisk luźnego materjału, powstałego ze zwietrzenia, Ź. krasowe, powstające w skałach rozpuszczalnych w obszarach krasowych. Najczęstszym typem Ź. są Ź. warstwowe, tryskające z warstwy wodonośnej na jej przecięciu się z powierzchnią ziemi. Ź. o temperaturze wyższej niż średnia roczna powietrza w otoczeniu nazywamy cieplicami (termami), przyczem rozróżniamy cieplice względne i bezwzględne, których temperatura przewyższa średnią ciepłotę najcieplejszego miesiąca w danej okolicy. Ź. obojętne mają chemicznie czystą wodę, zaś mineralne zawierają znaczniejszą ilość rozpuszczonych składników mineralnych lub gazów (umowna granica 1 g na 1 kg wody).

Źródłosłów, 1. słoworód, etymologja, nauka o pochodzeniu i dziejach wyrazów. Ob. Etymologja. — 2. Ź. czasem także: część wyrazu, która zostaje po oddzieleniu końcówki, temat.

Źródłowski Ferdynand, prawnik pol., (1843—1894), studja we Lwowie i Krakowie, od 1866 docent, od 1868 prof. austr. prawa prywatnego we Lwowie, od 1872—1889 prof. prawa rzymskiego. Ogłosił drukiem: „Das römische Privatrecht" (1872—80, 2 t.), „Die Verjährung nach oesterreichischem Rechte, mit vorzüglicher Berücksichtigung des römischen u. gemeinen Rechtes" (1878), „Pandekta pryw. prawa rzymskiego" (1889, 1 t.), „Instytucje i historja pryw. prawa rzymskiego" (1889).

Ż.

Ż, ostatnia, 32. litera alfabetu polskiego, służąca na oznaczenie spółgłoski przedniojęzykowo-dziąsłowej, szczelinowej, dźwięcznej. Ż. powstało ze zmiękczenia w czasach jeszcze przedpolskich głosek: g, h, z, następnie jednak w poczuciu językowem mówiących przestało być odczuwane jako miękkie i dziś jest spółgłoską twardą.

Żaba, ob. Żaby.

Żaba August Kościesza, mylnie zwany Aleksandrem, orjentalista pol., (1801—1894), pracował w ros. służbie konsularnej na bliskim Wschodzie. Napisał: „Récueil des notices et récits de la littérature et de tribus du Kurdistan" (1861) i in.

Żabi Koń, najtrudniej dostępna turnia tatrzańska (ok. 2300 m), wznosząca się w głównym grzbiecie Tatr, pomiędzy dol. Mięguszowiecką a kotłem Czarnego Stawu nad Morskiem Okiem.

Żabie, wieś w pow. Kosów (woj. stanisławowskie), nad Czarnym Czeremoszem, 600—1000 m nad poz. morza, 32 km od Worochty, jedna z największych wsi w Polsce z 8.188 mieszk., samych Hucułów, stąd też Ż. bywa nazywane „stolicą Hucułszczyzny" i Pokucia. Dzięki malowniczemu położeniu jest Ż. uczęszczanem letniskiem i stacją turystyczną.

Żabieniec (Alisma L.), roślina wodna z rodziny Alismataceae. Ż. pospolity (babka wodna) Alisma plantago L. występuje pospolicie w całej Polsce.

Żabieńcowate, ob. Alismaceae.

Żabinka, miasteczko w pow. Kobryń (woj. poleskie), nad rz. Muchawcem, 26 km na płn.-wsch. od Brześcia n. B., stacja węzłowa kolei: Brześć—Baranowicze i Ż.—Łuniniec z 610 mieszk., młynami i handlem. Ż. do niedawna wieś, zawdzięcza swój rozwój węzłowi kolejowemu.

Żabiściek (rośl.), ob. Hydrocharis.

Żabiściekowate (rodzina rośl.), ob. Hydrocharitaceae.

Żabka, 1. (franc. talon), dolna część smyczka, którą się trzyma w czasie gry i na której umocowany jest włosień. — 2. (czołganka), gotycki ornament architektoniczny, przestylizowany z liścia, przylegającego nasadą do łodygi. Ż. nazywa się też listek, tworzący przejście od pierścienia bazy kolumny do jej kwadratowej podstawy. Ten typ Ż. występuje już na kolumnach bizantyńskich i romańskich. — 3. (ranula), dobrotliwa torbiel (pęcherzyk), zawierająca treść gęstą, mazistą. Rozwija się pod językiem i zależnie od swej wielkości może przeszkadzać przy jedzeniu i mówieniu. Leczenie operacyjne. — 4. Rodzaj ogni sztucznych, ob. Pirotechnika.

Żabki drzewne (rzekotki, Hylidae) rodzina żab z uzębioną szczęką górną, z palcami opatrzonemi w przylgi. Żyją przeważnie w cieplejszych strefach. Zmieniają barwę zależnie od podłoża i wilgotności. Żyją na drzewach, do wody schodzą tylko dla złożenia jaj. Żabka zielona (rzekotka, Hyla arborea L.) 3 cm długa, zielona, bardzo zmienna, z dużym workiem gardzielowym (rezonator) u samca, żyje w Europie, Afryce płn. i Azji. Rzekotka ozdobna (H. leucophyllata Beiris) 4 cm dł., czerwonobrunatna z białemi pasami, żyje w Gujanie

i Brazylji. Brazylijska rzek. kowal (H. faber Wied.) buduje wał naokoło złożonych jaj. Rzek. workówka (Nototrema marsupiatum D. B.) z Ameryki środk. ma na grzbiecie torbę, w której rozwijają się młode.

Żabnicowate, rodzina ryb, ob. Lophiidae.

Żabno, miasto w pow. Dąbrowa (woj. krakowskie), nad rz. Dunajcem, przy kolei: Tarnów—Szczucin, 17 km na płn. od Tarnowa z 2.009 mieszk., cegielniami, młynami, garbarnią i handlem ziemiopłodami.

Żabot (franc. jabot), początkowo rodzaj kryzy (ob.) na piersiach przy koszulach męskich, noszony w XVIII. w., przejęty następnie przez modę kobiecą.

Żaby (Anura) (por. tabl. poza tekstem), rząd płazów, ob. Bezogonowe. Do podrzędu Aglossa należy rodzina Pipidae. Do Phaneroglossa należą ropuchy, ropuszki, żabki drzewne oraz Ż. właściwe.

Ż. właściwe (Ranidae) mają zęby w szczęce górnej. Żyją na całej ziemi z wyjątkiem Australji. Rodzaj Rana L. ma skórę gładką i wolne palce, obciągnięte błoną pływną. Ż. wodna (Rana esculenta L.) do 10 cm dł., zielona z czarnemi plamami i ciemnemi przepaskami na tylnych nogach, żyje w Europie i Azji po Japonję. Żywi się owadami, rybami, a nawet małemi ptakami. Jadalna. Jej odmiana Ż. śmieszka (R. ridibunda Pall.) do 15 cm długa, ciemniejsza, żyje nad rzekami Europy. Ż. płowa (R. temporaria L.) wielkości poprzedniej, brunatno-płowa, marmurkowana. Ż. ostronosa (R. arvalis Nilss.) żyje w Europie na niżu. Ż. zwinka (R. agilis Thom.) przeważnie w Europie płd. Ż. rycząca (R. catesbyana Schav.) 22 cm dł., żyje we wsch. części Ameryki płn., wydaje bardzo donośny głos, jadalna. Największa jest Ż. goliat (R. goliath Boul.) z Kamerunu. Wiele rodzajów tej rodziny odznacza się ciekawą opieką nad potomstwem. Jawajska Ż. latająca (Rhacophorus reinwardti Boie) o dużych błonach lotnych, składa jaja w kokonach z śluzu na liściach. Rh. schlegeli Gthr. kopie jamy w ziemi. U Ż. nadrzewnic (Dendrobates) młode przysysają się do grzbietu samca.

Żachwy (Ascidiaceae, Tethyodea), gromada osłonic. Zwierzęta o budowie workowatej. Jaja rozwijają się w wodzie lub w jamie kloaki matki. Larwa z ogonkiem i ze struną grzbietową, która potem zanika. Kolonja powstaje przez pączkowanie lub tworzenie wyrostków (stolony). Podział: 1) Ż. pojedyncze (Monascidiae), duże zwierzęta np. Microcosmus microcosmus Cuv., 2) Ż. towarzyskie połączone stolonami, np. Clavellina lepadiformis Müll. 3) Ż. złożone (Synascidiae), kolonje ze wspólną kloaką, np. ożarek (Botryllus schlosseri Pall.) odznaczający się różnorodnością barw. 4) Ż. sprzągłowate (Pyrosomatidae), kolonje o kształcie pustego walca, wolno pływającego. Świecące np. Pyrosoma spinarum Herdm. (ognica olbrzymia) do 4 m długa w Oceanie Atlantyckim i Indyjskim.

Żagiel, płat grubego płótna, obszyty na brzegach liną, stanowiący płaszczyznę oporową na okrętach napędzanych siłą wiatru. Ze względu na rozmieszczenie na masztach rozróżnia się cztery typy Ż.: 1. Rejnik, czworoboczny Ż. wiszący na rei, t. j. drągu przytwierdzonym do masztu poziomo. 2. Rozpiernik, czworoboczny Ż. wiszący na rozporze, t. j. drągu przytwierdzonym do masztu ukośnie. 3. Sosznik, Ż. w kształcie trapezu, wiszący na t. zw. sosze, t. j. drągu nachylonym ukośnie do pokładu. 4. Przewięźnik, trójkątny Ż., przymocowany do t. zw. przewięzi, t. j. liny podtrzymującej maszt. — W miarę potrzeby rozwija się Ż. i napina linami, przeciągniętemi przez wielokrążki, lub też zwija i przywiązuje pętlami do drągów żaglowych. — Por. też Żeglarstwo.

Żagiel (w zool.), ob. Velum.

Żagiel Jan, pseud. Zenona Przesmyckiego (ob.).

Żagiell Ignacy, pol. lekarz i podróżnik, (1826—1891), przebył 4 lata w Indjach, a kilkanaście w Turcji i Egipcie, zwiedził Arabję i Abisynję, był w Mecce i Medynie (1863—64). Podróże swoje opisał w dziele: „Podróż historyczna po Abisynji, Adel, Szoa, Nubji..." (Wilno 1884).

Żagiew, tyle, co pochodnia (ob.).

Żaglowiec, statek poruszany przy pomocy żagli. Ob. Żagiel, Żeglarstwo. Por. też tabl. Okręty w t. 11.

Żak, uczeń, wyraz dziś rzadko używany, w dawnej Polsce był nazwą potoczną, na oznaczenie uczniów szkół wiejskich, miejskich i uniwersytetów. Ż. nowo do szkoły przybyłych zwano gregorjankami, gdyż oddawani byli do szkół na św. Grzegorza. Bardzo liczni byli między Ż. paupry, t. j. uczniowie ubodzy, utrzymujący się z jałmużny i śpiewania pieśni. Ż. nazywano także kościelnego, organistę, kleryka, klechę.

Żaki cz. więcierze, ob. art. i tabl. Rybactwo.

Żale Matki Boskiej pod krzyżem, t. zw. „Lament świętokrzyski", najdawniejszy zabytek polskiej średniowiecznej poezji religijnej, z XV. w., dochowany w rękopisie klasztoru świętokrzyskiego na Łysej Górze, „perła liryki średniowiecznej".

Żale szlachcica na chłopa, pol. wiersz satyryczny z drugiej poł. XV. w., wyraz niechęci stanowej (satyra na leniwych chłopów).

Żalny Stefan, pseudonim Stefana Grabińskiego (ob.).

Żaluzja, 1. zasłona okienna, sporządzona z wąskich deseczek, umocowanych na taśmie w ten sposób, że zasłonę można bądź całkiem do góry podciągnąć, bądź deseczki w ten sposób nastawić, aby przez szczeliny przechodziło tylko światło rozproszone, a nie bezpośrednie promienie słoneczne. — 2. Zamknięcie drzwi i okien wystawowych w sklepach, sporządzone z blachy falistej, nawijanej na wał umieszczony w górnej części futryny.

Żałoba, wyraz uczucia wywołanego śmiercią bliskiej, drogiej lub czczonej osoby. Objawy tego uczucia są znacznie żywsze i gwałtowniejsze u ludów pierwotnych, niż u ludów kulturalnych, przyczem głównym ich wyrazem są jęki i płacze, nieraz wykonywane przez specjalnie w tym celu najęte osoby, t. zw. płaczki. Wyrazem Ż. są również ofiary, składane

zmarłemu, krwawa zemsta, post, a zwłaszcza powstrzymanie się od zabaw, zmiana stroju, szczególnie jego barwy. Barwy ż. u różnych ludów są różne; staroż. Grecy i Rzymianie jako barwy ż. używali barw ciemnych, specjalnie czarnej, którą przyjęli też chrześcijanie. U Egipcjan barwą ż. była barwa żółta, u Chińczyków niebieska, szara, najczęściej jednak biała, której używano również niegdyś w Niemczech, na Łużycach, a obecnie jeszcze w krajach północnych. Ż. krajową i dworską określają zwykle specjalne rozporządzenia.

Żałobnica (Anthrax morio L.), mucha czarna, 1 cm długa. Lata szybko, umie utrzymywać się w miejscu w powietrzu. Larwy pasorzytują na owadach.

Żandarmi (franc. gendarmes), pierwotnie we Francji nazwa ciężko-zbrojnych rycerzy, straży przybocznej króla od 1445 r. z t. zw. kompanij ordynansowych (ob.), później pułku gwardji nadwornej, używanego po rewolucji do utrzymania porządku. Nazwę tę przyjęły niemal wszystkie państwa dla zmilitaryzowanej policji konnej i pieszej, wzgl. dla policji wojskowej. W Polsce ż. pojawili się na Litwie w wojnie w 1812 r., później za Królestwa Kongr. istniał korpus ż., przemianowany w powstaniu na dywizjon karabinierów. — W Polsce dziś. ob. t. 13, str. 128.

Żar. Ciała stałe lub płyny ogrzane powyżej 500° wysyłają promieniowanie, które odczuwamy zmysłem czucia jako ż. Por. Żarzenie.

Żargon (z franc. jargon), 1. język zepsuły lub też język pewnych kół zawodowych czy społecznych, zawierający dla tych tylko kół zrozumiałe zwroty i wyrazy, np. ż. malarski; 2. w węższem znaczeniu język potoczny Żydów, pochodzący z niemieckiego (jidisz).

Żarki, osada miejska w pow. Zawiercie (woj. kieleckie), nad rz. Leśniówką, 6 km od stacji Myszkowa z 4.406 mieszk., garbarniami i handlem.

Żarłacze, ob. Carcharias.

Żarna, przyrząd do mielenia zboża, składający się z dwóch kamieni mielących, dolnego, nieruchomego i wierzchniego, ruchomego, zwanego biegunem. Biegunowi nadaje się ruch obrotowy popędem ręcznym, przy pomocy żerdki zaczopowanej jednym końcem ponad ż., a połączonej drugim końcem z biegunem na obwodzie. Por. Młynarstwo. — Ż. znane były ludzkości już w epoce kamiennej i są jeszcze do dzisiejszego dnia używane w chatach wiejskich.

z Żarnowca Grzegorz, ob. Grzegorz z Żarnowca.

Żarnowiec, wieś w pow. Morskim (woj. pomorskie), wpobliżu jez. Żarnowieckiego i granicy Niemiec, 5 km od Bałtyku, 6 km od stacji Krokowo z 697 mieszk. i gorzelnią. Ż. upamiętnił się zwycięstwem wojsk polskich nad krzyżakami 17 września 1462. Wieś posiada starożytny kościół i budynki po klasztorze cystersek (później benedyktynek), założonym w XIII. w.

Żarnowiec (rośl.), ob. Sarothamnus.

Żarnowiecki Longin, biskup żytomierski, (1842—1915), nauki w Żytomierzu i Petersburgu, święcenia kapł. w 1866, 1901 rektor Akademji duchownej w Petersburgu, 1910 biskup łucko-żytomierski.

Żarnowieckie jezioro, na granicy Polski i Niemiec, 4 km od brzegów Bałtyku, ma 15 km² i jest do 16 m głębokie.

Żarowa siatka, p. Gazo-żarowe światło.

Żarowo-powietrzne silniki, małe motorki, najwyżej do 5 KM, których siłą napędową jest prężność rozgrzanego powietrza. Składają się z dwóch cylindrów z tłokami, połączonych ze sobą zaworem przewodzącym. Jeden cylinder jest ogrzewany, np. lampą spirytusową, drugi chłodzony wodą. Powietrze rozprężające się w cylindrze ogrzanym podnosi jego tłok do góry, przechodzi przez zawór przewodzący do cylindra chłodzonego, tam się oziębia i, kurcząc się, wsysa tłok tego cylindra wdół i t. d. Silniki spalinowe wyparły te motorki zupełnie z użycia.

Żarówka, ob. Elektryczne światło.

Żarska (Żdżarska) Przełęcz, 1.081 m wys., oddziela pasmo Magury Spiskiej od Tatr Bielskich. Wiedzie przez nią gościniec, łączący Spisz z Podhalem.

Żarzenie, świecenie ciał spowodowane wysoką temperaturą, staje się widoczne w ciemności, gdy temp. ciał wynosi między 400°—500° C. Około 525° C zaczyna ciało wysyłać ciemnoczerwony (wiśniowy) żar, przechodzący w miarę podnoszenia się temp. przez różne odcienie w żar biały przy 1600° C. Temp. płomienia świecy wynosi około 1200° C, nitki węglowej w lampie elektr. 1500° C, nitki metalowej około 2400° C, krateru lampy łukowej 3700° C.

Żądło (aculeus), organ obronny niektórych błonkówek (żądłówki, Aculeata). Składa się z wysuwalnego szkieletu, zaopatrzonego w osłony i mającego kanaliki, przez które spływa jad z gruczołów. Umieszczone jest na końcu odwłoka, w stanie nieczynnym schowane.

Żbik (Felis silvestris Schreb.), zwierzę z rodziny kotów. 120 cm długi (z ogonem) do 9 kg wagi. Silniej zbudowany od kota domowego, sierść dłuższa, popielato-szara w ciemne prążki i plamy. Ogon puszysty, czarno obrączkowany, tępo zakończony. Żyje w Europie płd.-wsch., we Francji i w Hiszpanji. W Anglji wytępiony. W Polsce dość rzadki, w Karpatach i Tatrach. Lubi lasy szpilkowe i okolice skaliste. Żyje samotnie, często w jamach lisich lub starych drzewach. Doskonale łazi po drzewach. Poluje w nocy, łowi ptaki i małe ssaki, na które zwykle rzuca się z góry. Jest bardzo żarłoczny, ale pożyteczny, ponieważ tępi myszy i inne szkodniki. Dla człowieka może być niebezpieczny, zwłaszcza zraniony.

Żebra (costae), u kręgowców kości szkieletowe ograniczające klatkę piersiową, połączone stawami z kręgosłupem. U gadów, ptaków i ssaków łączą się po stronie brzusznej z mostkiem. Zależnie od tego, czy następuje to wprost, czy za pośrednictwem części chrząstnych lub wcale nie, rozróżnia się ż. prawdziwe (C. verae), ż. rzekome (C. spuriae), i wolne (C. fluctuantes). Z 12 par ż. u człowieka 7 jest prawdziwych. Węże mają do 200 ż. Najmniej mają żółwie i ptaki. Żebra są połączone mięśniami (M. intercostales). — Por. tabl. Szkielet ludzki (t. 16, tabl. XX).

Żebra, oprofilowane łuki, tworzące konstrukcję sklepienia gotyckiego i dzielące je na pola. Ż. schodzą się w środku sklepienia w t. zw. zworniku, czyli kluczu sklepiennym.

Żebracze zakony (łac. mendicantes), zakony, których reguła zabrania członkom posiadania własności i nakazuje im utrzymywać się z jałmużny. Wytworzyły się one głównie w XIII. w. (franciszkanie, dominikanie i in.), jako reakcja przeciw zeświecczeniu kleru świeckiego i zakonnego.

Żebro, ob. Żebra.

Żebropławy (Ctenophora), gromada jamochłonów. Zwierzęta wolnopływające o ciele kulistem, walcowatem lub wstęgowatem. Większość ma długie nitkowate ramiona. Za organ ruchu służy 8 szeregów płytek wiosełkowych, łączących bieguny zwierzęcia. Na biegunie głównym leży system nerwowy i organ równowagi ze statolitami. Ż. są zwierzętami morskiemi, pływają w wielkiej ilości na powierzchni lub głębiej. Wielkość od kilku mm do 1 m. Ważniejsze: Przepaska Wenery (Cestus Veneris Lsr.), świętognica (Beroe ovata Brown.), Callianira Peron, Leucothoe Mertens i in.

Żegań (niem. Sagan), miasto powiat. na D. Śląsku, nad rz. Bobrawą, przy kolei: Lignica—Chociebuż z 17.765 mieszk., zamkiem z XVII.—XVIII. w. (zbiory histor.) oraz znacznym przemysłem tekstylnym. Miasto zał. ok. 1140 było w l. 1397—1488 stolicą osobnego księstwa.

Żegawka (pokrzywa ż.), ob. Urtica.

Żegiestów, wieś i zdrojowisko w pow. Nowy Sącz (woj. krakowskie), położone pięknie nad rz. Popradem, 486 m nad poz. morza, przy kolei: Nowy Sącz—Muszyna z 840 mieszk. Nowocześnie urządzony zakład zdrojowo-kąpielowy. Źródła szczawy żelazisto-wapniowej, łazienki mineralne i borowinowe, kąpiele rzeczne, elektroterapja. Posiada wodociągi, kanalizację i elektrownię. Frekwencja roczna ok. 1.500 osób. Ż. leży na samej granicy Czechosłowacji, i nieopodal Piwnicznej i Krynicy, 40 km na płd. od Nowego Sącza. Źródła mineralne odkryto w Ż. w 1848.

Żeglarek (Argonauta argo L.), głowonóg z sekcji Octopoda, ob. Głowonogi. Tylko samica posiada skorupę cienką, przejrzystą, kształtu łódki. Samiec mały, nagi. Żyje w morzu Śródziemnem i Oceanie Indyjskim.

Żeglarskie przyrządy miernicze służą do wyznaczenia geograficznego położenia statku na morzu sposobem astronomicznym (ob. Zwierciadlane przyrządy i Chronometr), do utrzymywania stałego kierunku jazdy (ob. Kompas), do obliczania szybkości ruchu statku (ob. Log) i do orjentowania się w warunkach atmosferycznych (ob. Barometr i Termometr).

Żeglarstwo (do tego tabl. poza tekstem) w Polsce jako sport datuje się dopiero od Int niewielu. Mamy pięć typów amatorskich statków żaglowych: kat, slup, jol, kecz i szkuner. Kat, to łódź, dochodząca do 12 m długości i 5 m szerokości, najczęściej szeroka, płaskodenna, z jednym dużym, szerokim żaglem. Na Wiśle używane są niewielkie łodzie typu kat, zwane jolkami, ok. 4,5 m długie, o pow. żagla 5 m². Slup ma zasadniczo dwa żagle: grot (wielki) i fok (pierwszy od masztu, przedni trójkątny). Może mieć jednak 5 lub więcej żagli, wtedy nazywa się kuter. Jol posiada takie samo ożaglowanie, jak slup lub kuter, z dodatkiem niewielkiego żagla t. zw. bezan-żagla, podnoszonego na drugim małym t. zw. bezan-maszcie, ustawionym na rufie ze sterem. Jest to jacht bardzo łatwy do kierowania. Kecz to kombinacja jola i szkunera o bezan-maszcie znacznie większym, stojącym przed sterem; typ używany dla większych statków. Szkuner to statek wędrowny o znacznej długości. Dla jachtów używane są zwykle szkunery o 2 masztach: większy tylny maszt (grotmaszt) znajduje się mniejwięcej pośrodku statku, mniejszy bliżej dziobu. Dla przeciwwagi nacisku wywieranego na maszt przez żagiel, a zmierzającego do przewrócenia łodzi służy kil, znajdujący się na dnie łodzi. Dzięki kilowi szerokość i głębokość jachtu może być stosunkowo nieznaczna. Przy łodziach płaskodennych, szerokich, używanych na wodach niegłębokich, rolę kila spełnia wysuwany ze skrzyni miecz, który służy do tworzenia oporu bocznego i pokonywania dryfu, czyli zbaczania z kursu jazdy. — Wiatr, jako siła poruszająca żaglowiec, decyduje o rodzaju żeglugi. Stronę jachtu (burtę) od strony wiatru nazywa się nawietrzną; przeciwną, t. j. tam, gdzie znajduje się w danym momencie grot-boma (t. j. drzewce, do którego umocowany jest u dołu grot-żagiel) zawietrzną. Jeśli wiatr jest ztyłu, czyli kurs z wiatrem (fordewind) można jechać pełnym wiatrem, lub jeśli więcej z boku wiatrem półpełnym (baksztagowym). — Wiatr z boku to półwiatr (halfwind). Posuwanie się pod wiatr (bedewind) dochodzi do skutku zapomocą lawirowania (zygzakiem w kierunku celu).

Żeglarz (Papilio podalirius L.), motyl z rodz. Papilionidae, 70—80 mm rozpiętości, żółty w czarne prążki, z długiemi wyrostkami na tylnych skrzydłach. Gąsienica zielona w czerwone kropki i żółte prążki żyje na tarninie, na drzewach owocowych i na dębie. Zwykle dwa pokolenia w roku.

Żegluga, komunikacja drogami wodnemi. Rozróżniamy: a. ż. morską, b. śródlądową (rzekami, jeziorami), c. przybrzeżną czyli kabotaż (morską na krótkie odległości wpobliżu wybrzeża). Ż. odbywać się może zapomocą okrętów i statków parowych, pasażerskich, towarowych i pocztowych, oraz żaglowców (obecnie przeważnie handlowych lub szkolnych). Ż. śródlądowa odbywa się na wodach żeglownych, rzekach, kanałach i jeziorach zapomocą statków parowych, pasażerskich lub transportowych. Najprostszy (a zarazem wyłączny na wodach spławnych, lecz nie żeglownych) rodzaj ż. śr. to flisactwo, np. spław drzewa zbitego w tratwy, węgla galarami i t. p. Przeprawy przez rzekę, kanały rzeczne lub portowe dokonuje się promami na uwięzi (linach,

łańcuchach), lub wolnemi (łodziami lub motorówkami).

Ż. morska rozwinęła się w starożytności zrazu na morzach: Śródziemnem, Północnem i wodach wschodnich. Na m. Śródziemnem długo prym wiedli Fenicjanie; odebrały im ten prymat greckie szczepy jońskie. Żeglarstwo rzymskie posługiwało się przeważnie małemi, ruchliwemi statkami, w przeciwieństwie do wcześniejszych, wielkich okrętów greckich. Po wyprawach zdobywczych Aleksandra W. udawało się corocznie ponad 200 okrętów macedońskich do Indyj. Szczególną rolę w ż. starożytnej odgrywali, prowadząc szeroki handel, Kreteńczycy. Z obszarów mórz północnych i wschodnich okręty przedhistorycznych ludów żeglarskich ciągnęły, prawdopodobnie na długo przed Wikingami, ku wszystkim wybrzeżom Europy płn. i zach. Afryki, Azji, aż do Korei, Japonji i mórz południowych. — Z Azji wsch. szły okręty japońskie nawet ku Ameryce (ok. III. wieku po Chr.). Chińczycy zapuszczali się szczególnie daleko na ocean Indyjski, a nawet do płd. Afryki; Arabowie dotarli ok. 700 po Chr. na swych okrętach do Chin. — We wczesnem średniowieczu najśmielszymi żeglarzami byli Wikingowie. Na m. Śródziemnem panowały hiszpańskie i włoskie miasta portowe (Barcelona, Wenecja, Genua, Piza, Amalfi). Na płn. i wsch. morzach rozwijała się ż. Hanzy. Wielka ż. oceaniczna, a z nią panowanie Europy nad światem, rozpoczyna się z odkryciem dróg morskich do Indyj i Ameryki (1492 r.). Hiszpanja i Portugalja dzierżą monopol handlu światowego do w. XVI. W XVII. w. rozpoczyna się panowanie morskie Francji, Anglji i Niderlandów, światowa zaś komunikacja morska rozszerza się zrazu pod przewodnictwem floty holenderskiej, potem angielskiej. Od r. 1850 statek parowy (parowiec) wypiera żaglowiec, co przyczynia się do olbrzymiego rozwoju ż. morskiej. — Por. Marynarka, art. i tabl. Okręty, art. i tabl. Parowiec.— O komunikacji wodnej w Polsce ob. t. 13, str. 89—90. — Ob. też Żeglarstwo, Żeglarskie przyrządy miernicze.

Żegluga powietrzna, ob. Powietrzna żegluga.

Żegota, imię słowiańskie, to samo, co Ignacy.

Żejmiana, prawoboczny dopływ Wilji, długi 93 km. Wypływa w pow. Brasław, przepływa szereg jezior, m. i. jez. Żejmiana (w pow. Święciany, wpobliżu Kołtynian).

Żelatyna, ob. Klej. Ż. roślinną, nie zawierającą azotu, otrzymuje się przez wygotowanie w wodzie mchu islandzkiego, ob. Cetraria, lub wodorostu z Oceanu Ind., zw. agar-agar.

Żelaza epoka (żelazny okres), ob. Metalowa epoka.

Żelaza otrzymywanie, ob. Żelazo.

Żelaza rudy. Rudy, z których ma otrzymywać się żelazo powinny zawierać przynajmniej 30% tego metalu, przeważnie używa się do tego celu połączeń tlenowych. Najważniejsze r. ż.: 1. magnetyt, tlenek żelazawo-żelazowy o wzorze Fe_3O_4, zawierający 72.4% żelaza. Zawartość żel. w rudzie rodzimej wynosi zwykle od 40—60% wskutek zanieczyszczeń i domieszek; 2. hematyt, tlenek żelazowy Fe_2O_3 o zawartości żelaza 70%, często zanieczyszczony domieszkami iłu, marglu, wapieni i kwarcu; 3. limonit, wodorotlenek żelaza zwykle o składzie z. $Fe_2O_3 . 3H_2O$, około 60% żelaza; 4. syderyt, będący węglanem żel. $FeCO_3$, zmieszany zwykle z węglanami manganu, wapnia i magnem, zawartość żel. waha się od 30—42%, zawartość manganu dochodzi nieraz do 11%. Częste są odmiany zanieczyszczone iłem i marglem (sferosyderyty).

Żelaza sole. Żelazo tworzy dwa szeregi soli: żelazawe, zawierające żelazo dwuwartościowe oraz żelazowe, ż. trójwartościowego. Do ważniejszych s. ż. należą: Chlorek żelazowy $FeCl_3$, mający zastosowanie w lecznictwie. — Cyjanek żelazawy $Fe(CN)_2$, który rozpuszcza się w nadmiarze cyjanku potasowego, przyczem powstaje sól kwasu żelazocyjanowodorowego, żelazocyjanek potasu $K_4Fe(CN)_6$. Na wielką skalę otrzymuje się go obecnie przez odpowiednią przeróbkę masy, stosowanej do czyszczenia gazu świetlnego. Tworzy kryształy barwy żółtej w wodzie rozpuszczalne. Środki utleniające przeprowadzają żelazocyjanki w żelazicyjanki. Żelazocyjanek potasowy znajduje szerokie zastosowanie przy fabrykacji większości związków cyjanowych: żelazicyjanku, rodanku potasowego, kwasu pruskiego, cyjanku potasowego i t. d. Z solami żelazowemi daje osad barwy niebieskiej, zw. błękit pruski, ob. Błękit. Żelazicyjanek potasu powstaje przy utlenianiu żelazocyjanku np. działaniem chloru. Tworzy kryształy barwy ciemno-czerwonej, rozpuszczalne w wodzie. W alkalicznym roztworze działa utleniająco. Z solami żelazawemi daje osad niebieski (błękit Turnbulla, ob. Błękit). Znajduje zastosowanie przy fabrykacji błękitu pruskiego, czerni anilinowej i t. d. Z fosforanów ż. zasługują na uwagę fosforan żelazawy, występujący w przyrodzie jako minerał wiwjanit $Fe_3(PO_4)_2 + 8 H_2O$, oraz fosforan żelazowy $FePO_4$, składnik niektórych rud żelaznych, fosforytów. — Podobnie rozpowszechnione są w przyrodzie krzemiany ż. — Octan żelazawy $Fe(CH_3CO_2)_2$ znajduje zastosowanie jako zaprawa farbiarska. — Siarczek żelazowy Fe_2S_3, jest składnikiem wielu minerałów. — Dwusiarczek ż. FeS_2 bardzo rozpowszechniony w przyrodzie jako regularny piryt (ob.) i rombowy markazyt (ob.). — Siarczan żelazowy $Fe_2(SO_4)_3$ znajduje zastosowanie przy fabrykacji błękitu pruskiego i innych związków żelaza, w mieszaninie z nadmanganianem bywa używany jako środek dezynfekcyjny. Z solami metali alkalicznych tworzy t. zw. ałuny (np. ałun żelazowo-potasowy): $KFe(SO_4)_2 + 12 H_2O$. Siarczan żelazawy $FeSO_4$ tworzy niebiesko-zielone kryształy, w wodzie rozpuszczalne. Znajduje zastosowanie w przemyśle farbiarskim, garbarskim, przy fabrykacji atramentu, jako środek dezynfekcyjny. Ze stężonego roztworu siarczanu amonowego i żelazowego wykrystalizowuje sól podwójna: siarczan amonowo-żelazawy $Fe(NH_4)_2(SO_4)_2 +$

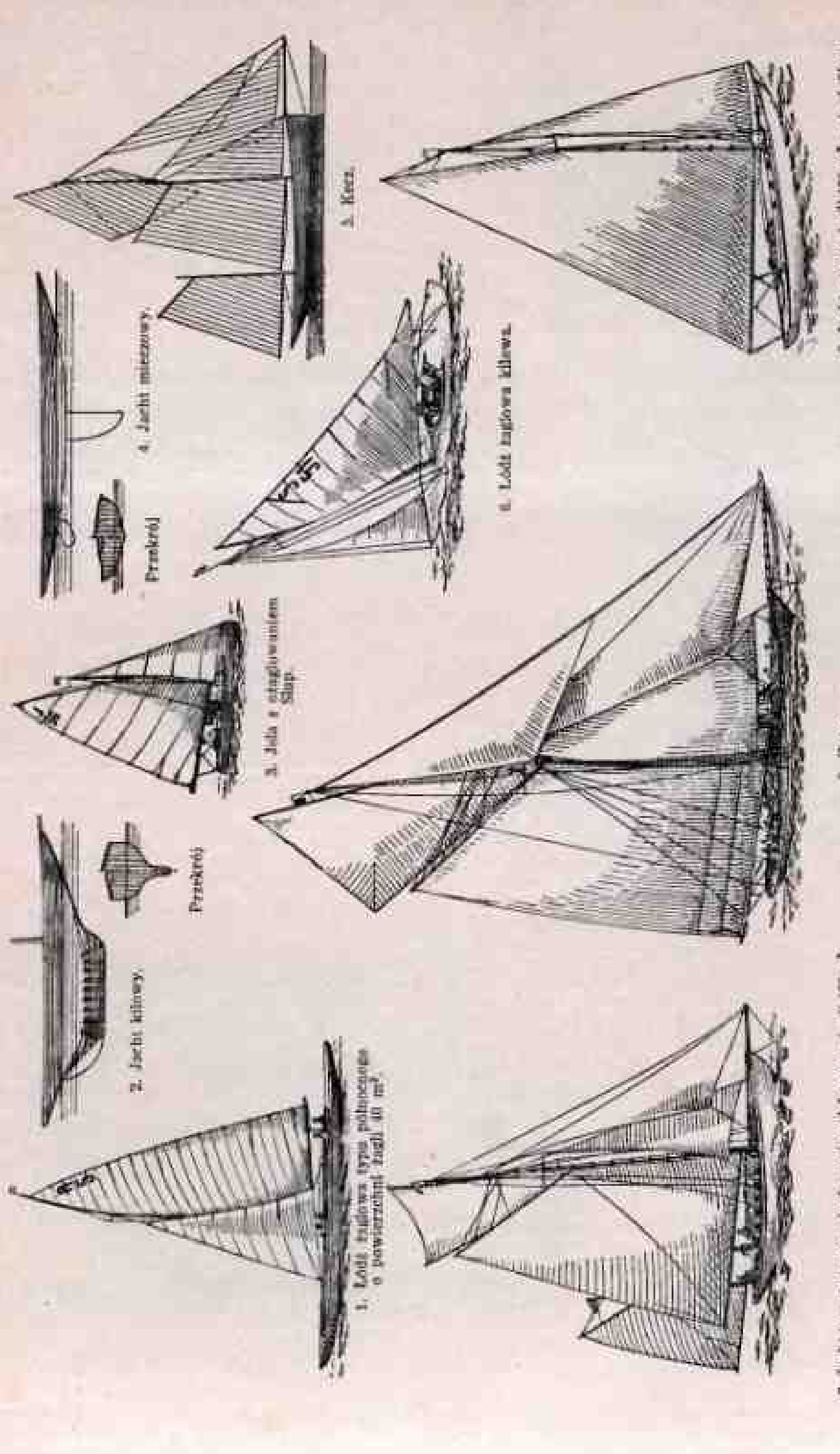

1. Łódź żaglowa typu północnego o powierzchni żagli 40 m². 2. Jacht kilowy. 3. Jola z ożaglowaniem Slup. 4. Jacht mieczowy. 5. Kecz. 6. Łódź żaglowa kilowa. 7. Jacht turystyczny z ożaglowaniem Jol o pow. żagli 125 m². 8. Kuter. 9. Jacht o pow. żagli 125 m² o ożagl. Slup.

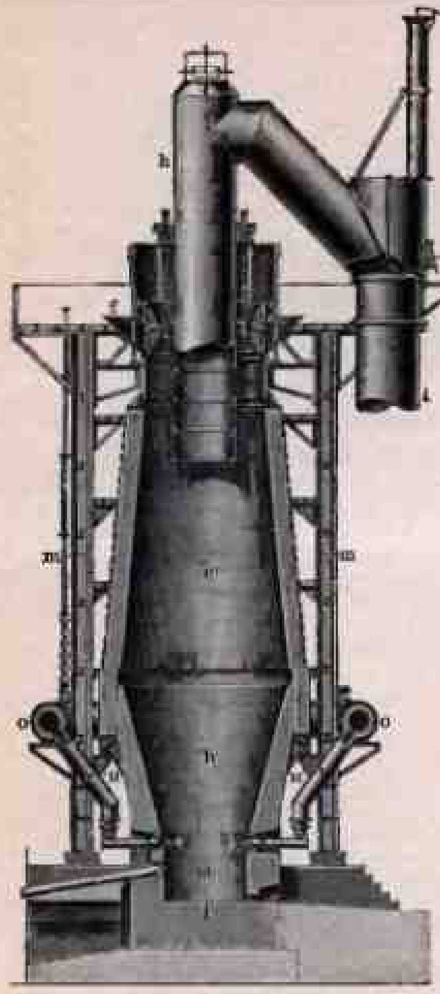

Wielki piec zbudowany jest z cegły ogniotrwałej, wzmocnionej konstrukcją żelazną, w kształcie wieży wysokiej na 20—30 metrów. W kotlinie (a) zbiera się roztopione żelazo, w miejscu (b) następuje nawęglenie i topienie, w miejscu (c) zachodzi proces redukcji. Przez wsypy (f) napełnia się piec ładunkiem, przez rurociąg (h. i) odprowadza się gazy spalenia do podgrzewacza (na rysunku niewidocznego), w którym ogrzewa się niemi powietrze, wtłaczane do pieca przez dysze (r, e), za pośrednictwem rurociągu (o, o).

Wielki piec (w przekroju).

Piec Siemensa-Martina jest piecem płomiennym, ogrzewanym gazem generatorowym. W kotlinie (A), wyścielonej masą ogniotrwałą, topi się żelazo w płomieniu przeciągających nad niem gazów. G, L, L', G', są komorami regeneracyjnemi, t. j. ciągami kominowemi, urządzonemi w ten sposób, że odprowadzone gazy spalenia oddają swoje ciepło komorom, przez które doprowadza się ponad palenisko powietrze i gaz generatorowy.

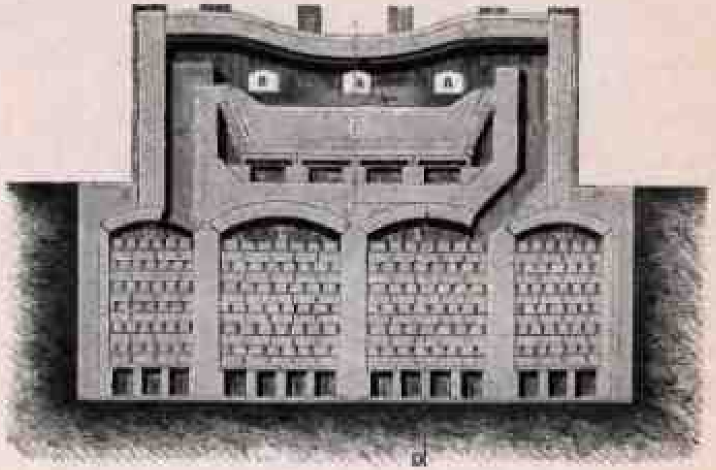

Piec Siemensa-Martina (w przekroju).

6 H_2O (sól Mohra). — Węglan żelazawy $FeCO_3$ występuje w przyrodzie jako ruda żelazna (syderyt), wchodzi w skład niektórych minerałów, skał. W źródłach żelazistych występuje jako główny składnik kwaśny węglan ż. $Fe(HCO_3)_2$.

Żelaza stopy. Przez dodanie innych metali do żelaza można otrzymać stopy, przewyższające znacznie dodatniemi właściwościami normalną stal tyglową. Stopy te otrzymuje się zazwyczaj w piecu elektrycznym, przy przetapianiu stali. Jako dodatkowych metali używa się niklu, kobaltu, manganu, wolframu, wanadu, molibdenu, tytanu, a z niemetali krzemu. Dodatki te odpowiednio dobrane, wpływają na zwiększenie twardości, ciągliwości, sprężystości i odporności na wpływy atmosferyczne i chemikalja. Stopy takie noszą ogólną nazwę stali specjalnych. Stal niklowa o zawartości 1—4% niklu jest twardsza od zwyczajnej, o zawartości 25—28% niklu jest mniej twarda, ale bardziej ciągliwa. Jeszcze bardziej zwiększa ciągliwość stali niklowej dodatek chromu, np. stal niklowo-chromowa o zawartości 21—23% niklu i 2,5% chromu jest wyjątkowo ciągliwa. Stal kobaltowa i manganowa ma właściwości podobne do niklowej. Stal chromowa jest zazwyczaj twarda i nadaje się przedewszystkiem na narzędzia obróbcze do żelaza. Z dodatkiem niklu, manganu i innych jeszcze metali nie rdzewieje. Z dodatkiem molibdenu staje się odporną na działanie kwasów. Z dodatkiem wanadu zyskuje na elastyczności; stal chromowowanadowa nadaje się przeto do wyrobu sprężyn. Stal wolframowa ma tę właściwość, że zachowuje twardość nawet w podwyższonej temperaturze, w której zwyczajna stal twardość traci; nadaje się przeto na narzędzia obróbcze szybkotnące i nazywa się stalą szybkosprawną. Jej twardość zwiększa jeszcze dodatek tytanu. Żelazo kujne nakrzemione, zawierające obok węgla także i krzem, jest znacznie twardsze od zwyczajnego żelaza kujnego czyli miękkiego.

Żelaza tlenki. Tlenek żelazawy FeO powstaje przy ogrzewaniu szczawianu żelazawego bez dostępu powietrza. Wodorotlenek żelazawy $Fe(OH)_2$ strąca się z roztworów soli żelazawych za dodaniem ługu sodowego w postaci osadu białego, który utlenia się szybko na powietrzu na wodorotlenek brunatny żelazowy. — Tlenek żelazawo-żelazowy Fe_3O_4, występujący w przyrodzie jako magnetyt, powstaje m. in. przy ogrzewaniu żelaza przy dostępie powietrza. Jest związkiem b. trwałym, odpornym na działanie kwasów, środków utleniających; stąd żelazo powleka się warstwą Fe_3O_4, celem ochrony przed rdzewieniem. — Tlenek żelazowy Fe_2O_3 występuje w przyrodzie jako hematyt, jest składnikiem wielu minerałów, skał, które zabarwia na żółto wzgl. brunatno-czerwono. Tworzy się m. i. przy żarzeniu wodorotlenku $Fe(OH)_3$. Jest to proszek barwy czerwonawo-brunatnej. Tlenek Fe_2O_3 znajduje zastosowanie przy polerowaniu szkła, metali, jako farba; stopiony — do wyrobu naczyń specjalnych chemicznych, elektrod, mas kontaktowych i t. d. — Wodorotlenek żelazowy $Fe(OH)_3$, bardzo rozpowszechniony w przyrodzie jako składnik skał, gleby, strąca się w postaci osadu brunatnego za dodaniem zasady do roztworu soli żelazowej. Tworzy się również na powierzchni żelaza pod wpływem wilgotnego powietrza i dwutlenku węgla (rdza).

Żelaziaki, nazwa, obejmująca odmiany rud żelaza, a zwłaszcza limonitu i hematytu. Ż. brunatny włóknisty o budowie włóknistej, często promienisto-włóknistej, odpowiada limonitowi włóknistemu. Ż. brunatny zbity obejmuje różne odmiany limonitu zbitego. Ż. czerwony włóknisty, włóknista odmiana hematytu, powstałego przeważnie z limonitu przez utratę wody. Ż. magnetyczny, dawniej używana nazwa na oznaczenie magnetytu.

Żelazica, ob. Siderosis.

Żelaziste źródła, ob. Mineralne wody.

Żelazna blacha, ob. Blacha.

Żelazna Brama (tur. Demirkapu), 1. przełom Dunaju między Orsową i Turn Severin. O próbach pokonania Ż. B. w czasach rzymskich świadczy droga Trajana po prawym brzegu rzeki i ślad 3 km długiego kanału. W l. 1827—1916 podjęto znowu próby regulacji, celem umożliwienia żeglugi. 2. Przełęcz Ż. B. (u Rzymian Pons Augusti, w średniowieczu Porta Vacail) w płd.-zach. Siedmiogrodzie, wys. 656 m.

Żelazna Maska (człowiek z żelazną maską), tajemniczy więzień stanu za Ludwika XIV, więziony kolejno w Pignerol, na wyspie św. Małgorzaty i w Bastylji, gdzie zmarł 1703. Dopatrywano się w nim starszego brata Ludwika XIV, naturalnego syna tegoż i pani Lavallière, rycerza lotaryńskiego de Harmoises i t. d. Podług Funck-Brentana był to minister mantuański Mattioli, który przyrzekłszy wydać Francuzom twierdzę Casale, zdradził sekret dworowi sabaudzkiemu, hiszpańskiemu i austrjackiemu.

Żelazne drzewo, ob. Sideroxylon.

Żelazne góry, zbudowane z rudy żelaznej, występują często w Szwecji (Kirunavaara) i na Uralu (Magnitnaja).

Żelazne liście, ogrodnicza nazwa rośliny Aspidistra, ob.

Żelazne Wrota, nazwa dwóch przełęczy w Tatrach Wys., położonych między szczytami Złobistym i Zmarzłym.

Żelazny list (salvus conductus litteralis), glejt, dokument zabezpieczający w czasie wojny bezpieczeństwo w czasie przejazdu i pobytu na ziemiach nieprzyjacielskich, wystawiony ze ściśle określonym terminem ważności. Również banici, celem swobodnego stawania przed sądem otrzymać mogli l. ż. na tych samych prawach, co parlamentarjusze wojenni. W Polsce pod koniec XV. w. prawo wydawania l. ż. dla przestępców silnie ograniczono, zaś za Zygmunta I. przysługiwało ono królowi i to tylko w sprawach mieszczan i chłopów przeciw sobie.

Żelazny okres, ob. Metalowa epoka.

Żelazny wiek, według poetów i filozofów staroż. wiek upadku, w którym człowiek żyje wśród trudu i ciężkiej pracy.

Żelazo (łac. Ferrum) Fe, pierwiastek metaliczny, najużyteczniejszy z metali, w przyrodzie obficie rozpowszechniony (5,08% skorupy ziemskiej). — W meteorytach *występuje* ż. rodzime obok niewielkich domieszek niklu, kobaltu, krzemu i t. d. Na powierzchni ziemi w stanie wolnym występuje bardzo rzadko (np. w niektórych bazaltach). W związkach jest ż. bardzo obficie rozpowszechnione, wchodząc w skład większości skał, minerałów, gleby, wód morskich, źródlanych, organizmów roślinnych i zwierzęcych. — *Czyste* ż. można otrzymać w postaci czarnego proszku zapomocą redukcji tlenku żelazowego wodorem. W większych bryłkach, sztabkach i t. p. przedstawia się czyste ż. jako metal srebrzysto-biały, niezbyt twardy, ciągliwy, kowalny w temperaturze czerwonego żaru; topi się w 1525°, c. wł. = 7,86; ciepło wł. = 0,113 (15°), prąd elektryczny przewodzi znacznie gorzej, niż srebro, miedź. Łatwo ulega namagnesowaniu. W wysokiej temperaturze absorbuje stopione ż. gazy, zwłaszcza wodór i tlenek węgla. Czyste, stałe ż. wykazuje w zależności od temperatur istnienie czterech odmian allotropowych: ż. α, czyli *ferryt*, istnieje trwale poniżej 768°; powyżej tej temperatury przechodzi w żelazo β, trwałe w zakresie 768°—898°. Powyżej 898° do 1401° może istnieć trwale odmiana γ; w zakresie 1401—1525 mamy do czynienia z ż. δ. Z obniżeniem temperatury następuje proces odwrotny. Magnetyczne jest tylko ż. α. Ciężar at. ż. wynosi 55,84; w związkach występuje ż. jako pierwiastek 2- i 3-wartościowy, rzadko jako 4- oraz 6-wartościowy.

Subtelnie sproszkowane ż. zapala się na powietrzu i rozkłada wrzącą wodę. W większych skupieniach nie ulega działaniu powietrza, rozkłada parę wodną w temperaturze czerwonego żaru. Przy ogrzewaniu na powietrzu utlenia się powierzchownie do tlenku. W wilgotnem powietrzu w obecności dwutlenku węgla ulega rdzawieniu (ob. Rdza). Łatwo łączy się z siarką, chlorowcami i węglem. Rozcieńczone kwasy rozpuszczają ż., przyczem powstają sole żelazawe; mocny kwas azotowy na ż. nie działa (ob. Pasywność). Stężony kwas siarkowy rozpuszcza ż., przyczem wywiązuje się dwutlenek siarki. — W organizmach żyjących odgrywa ż. niezmiernie ważną rolę. Wytwarzanie chlorofilu przez rośliny, proces oddychania zwierząt, pozostają w ścisłym związku z działalnością ż. zawartego w organizmach. T. zw. niedokrwność jest wynikiem braku dostatecznej ilości ż. w organizmie. Por. też Żelaza sole, Ż. stopy i t. d.

Żelazo techniczne (ob *tabl.* poza tekstem) nie jest metalem chemicznie czystym, gdyż zawiera domieszkę węgla, zaabsorbowanego przy procesie wytapiania częściowo w formie roztworu, częściowo w formie mikroskopijnych kryształków grafitu i częściowo w formie chemicznego związku t. zw. węgliku żelaza. Ilość węgla zawartego w ż. ma decydujący wpływ na jego własności fizyczne. Im więcej ż. zawiera węgla tem łatwiej się topi, ale tem gorzej daje się kuć, ciągnąć i spawać — i naodwrót. Według zawartości węgla dzieli się ż. na trzy zasadnicze gatunki: 1) *surowiec*, 2) *stal*, 3) *ż. miękkie*. Surowiec jest produktem wytopionym w t. zw. *wielkim piecu* bezpośrednio z rudy. Zawiera 2,3—7% węgla, topi się w temp. 1075—1275° i jest zupełnie niekujny. Otrzymywany jest w dwóch odmianach, zależnie od prowadzenia procesu wytapiania i od szybkości chłodzenia leiwy: jako *surowiec szary*, zawierający węgiel głównie w formie grafitu i jako *surowiec biały*, zawierający węgiel głównie w formie rozpuszczonej. Surowiec szary wykazuje na przełomie złożenia drobno-krystaliczne, barwy szarawej, topi się względnie łatwo na płyn rzadki i dlatego nadaje się do odlewnictwa, bo dobrze wypełnia formy. Surowiec biały wykazuje na przełomie złożenie blaszkowato-krystaliczne, barwy srebrzystej, jest od szarego twardszy i trudniej topliwy i nadaje się do przeróbki na żelazo kujne (t. j. stal lub żelazo miękkie).

Stal jest produktem przeróbki surowca zapomocą t. zw. procesu *świeżenia*, t. j. spalenia nadmiaru zawartości węgla. Zawiera 0,6—1,7% węgla, topi się w temp. 1300—1800°, jest twarda, ale elastyczna, kujna i daje się hartować. Przez *hartowanie* stali rozumie się ogrzewanie do jasno czerwonego żaru i szybkie oziębianie w wodzie. Zabieg ten zwiększa twardość stali, lecz zmniejsza jej elastyczność. Kruchość stali po hartowaniu można zmniejszyć przez ogrzanie jej do temp. 220—316°. Czynność ta zwie się *napuszczaniem* stali i odbywa się zazwyczaj przez wygotowanie we wrzącym oleju.

Żelazo miękkie otrzymuje się ze surowca, podobnie jak stal, zapomocą procesu świeżenia. Zawiera 0,02—0,6% węgla, topi się w temp. 1800—2250°, jest mało twarde, mało elastyczne, hartować się nie da, jest natomiast bardzo plastyczne w stanie rozżarzonym i przez to podatne do obróbki młotem. Stal i żelazo miękkie noszą, w odróżnieniu od niekujnego surowca, wspólną nazwę żelaza kujnego.

Otrzymywanie surowca. Surowiec wytapia się z *rudy* w t. zw. *wielkim piecu*, przez redukcję węglem. Do rozpalonego pieca ładuje się od góry, naprzemian warstwami koks i rudę zmieszaną z t. zw. topnikami, to jest wapieniem lub dolomitem. Jedna warstwa koksu zawiera około 2000—4000 kg rudy z topnikami około 6.000—10.000 kg. Do dolnej części pieca wtłacza się przez biegnące wokół otwory, zwane dyszami, gorące powietrze. Proces *redukcji* czyli *odtlenienia rudy* rozpoczyna w górnej części pieca, w temp. około 800°, tlenek węgla, powstający przy niezupełnem spalaniu koksu. W środkowej części pieca kończy proces redukcji rozżarzony koks, odbierając rudzie resztę tlenu. Panuje tu temp. około 1000°. W dolnej części pieca, gdzie temp. wynosi ok. 1900° żelazo mięknie i nawęgla się, zaś skutkiem nawęglenia obniża się punkt topliwości żelaza tak, że poczyna się ono w tej temperaturze topić. Stopione żelazo, po którem pływa żużel utworzony z topników i zanieczyszczeń rudy, gromadzi się w najniższej części pieca, skąd odpuszcza się je, co 4—6 godzin, albo do form wyrobionych w piasku, albo do wyłożonych ogniotrwałą masą, żelaznych panwi, w któ-

rych odwozi się je do *gruszki Bessemera*, celem natychmiastowej dalszej przeróbki. *Żużel* odpuszcza się z pieca przez osobny otwór, nieco wyżej umieszczony. Wielki piec produkuje na dobę do 600.000 kg żelaza i 800.000 kg żużlu.

Otrzymywanie żelaza kujnego. Ze względu na sposób świeżenia dzieli się żelazo kujne na gatunki *spawane* i *zlewne*. *Gatunki spawane* wyrabia się w t. zw. piecu *pudlingowym*, t. j. kotlinowym piecu płomiennym, w którego kotlinie, wyłożonej stopionym żużlem, topi się około 300 kg surowca na ciastowatą masę, miesza drągami, a gdy masa zakrzepnie rozdziela się ją na około 30 kilogramowe bryły, które wyjmuje się w stanie gorącym z pieca i obrabia młotami lub walcami, celem wykruszenia z nich żużlu. Następnie spawa się te bryły we większe bloki, skąd nazwa ż. spawane. Przez mieszanie spala się w ż. nadmiar węgla, a przez obróbkę usuwa zanieczyszczenia takie jak fosfor, siarka, krzem, które przeszły do żużlu. Sposób ten, dający w 1½ dnia roboczego około 5.000 kg żelaza kujnego, wychodzi coraz bardziej z użycia, jako zbyt powolny. *Gatunki zlewne* wyrabia się bądź w t. zw. gruszce Bessemera, bądź w kotlinowym piecu płomiennym Siemensa-Martina (ob. niżej). W gruszce Bessemera prowadzi się t. zw. świeżenie wiatrowe. Gruszkę wylepia się wykładką z gliny i napełnia około 5—10 tonnami roztopionego surowca z wielkiego pieca, poczem przez 10—15 minut przepuszcza się przez ładunek ostry strumień powietrza. W tym okresie czasu spala się prawie całkowicie węgiel zawarty w surowcu, a zanieczyszczenia przechodzą do żużlu. Następnie, zależnie od tego jaki procent węgla chce się mieć w ż., dodaje się obliczoną, nową porcję surowca, miesza szybko zawartość gruszki strumieniem powietrza i wylewa ją do podstawionych form. Przy przeróbce surowca zanieczyszczonego fosforem wyściela się gruszkę nie gliną tylko dolomitem i dodaje jako topnika kamienia wapiennego. Materjały te pochłaniają kwas fosforowy, powstający przy spalaniu fosforu. Tę odmianę metody wprowadził *Thomas*. Żużel przy niej otrzymywany używany jest jako sztuczny nawóz fosforowy. *W piecu Siemensa-Martina* prowadzi się proces świeżenia przy pomocy płonących gazów generatorowych. Surowiec topi się w kotlinie wyłożonej wykładką z kwarcu lub dolomitu, co zależy, podobnie jak w gruszce Bessemera, od rodzaju zanieczyszczeń. Sposób ten jest powolniejszy od sposobu Bessemera, pozwala jednak na przetapianie starego, zużytego żelaziwa, które dodaje się jako domieszkę do ładunku surowca. Dlatego ma ten sposób duże znaczenie gospodarcze.

Uszlachetnianie stali. Stal, od której wymaga się wybitnej jednolitości strukturalnej, np. dla wyrobu luf broni palnej lub osi pojazdów mechanicznych, musi być uszlachetnioną przez powtórne przetopienie. Odbywa się to bądź w tyglach grafitowych, ustawionych w piecu płomiennym, bądź w piecu elektrycznym. W tym ostatnim przygotowuje się także t. zw. *stale specjalne*, ob. *Żelaza stopy*.

Urządzenia hutnicze do przeróbki żelaza, ob. tablice.

Żelazo kątowe, ob. Walcowane żelazo.

Żelazo lane, surowiec żelazny na odlewy. Ob. Odlewnictwo.

Żelazobeton, w skróceniu *żelbet*, beton (ob.), wzmocniony wkładkami z żelaza. Materjał budowlany o wielostronnem zastosowaniu konstrukcyjnem, dzięki temu, że łączy w sobie wytrzymałość na ciśnienie kamienia z wytrzymałością na ciągnienie żelaza. Jego stroną ujemną jest mała zdolność izolacyjna dla ciepła i głosu. Za przypadkowego wynalazcę ok. 1867 r. uchodzi ogrodnik francuski Monier, który zaczął sporządzać donice na kwiaty z siatki drucianej, obrzuconej zaprawą cementową.

Żelazocyjanowe barwniki, ob. Błękit, Żelaza sole.

Żelazowski Roman, aktor pol., * 1856, na scenie od r. 1875, reżyser w Krakowie, Lwowie i Warszawie, występował gościnnie w Polsce i zagranicą, znakomity odtwórca ról wielkiego repertuaru.

Żele, „tureckie" talerze mosiężne (włosk. *cinelli*), *czynele*, instrument perkusyjny o nieokreślonej i niezmiennej wysokości, o głosie jaskrawym i długo rozbrzmiewającym.

Żelechowski, 1. Kasper, malarz pol., * 1863, kształcił się w Akademji krakowskiej pod kierunkiem J. Matejki i w Akademji monachijskiej. Maluje portrety, sceny rodzajowe i pejzaże. Główne dzieła: „Wywłaszczenie", „Zgliszcza", „Pokusa", „Wisła w nocy", „Portret rektora Kremera", „Portret S. Lisowieckiego", szereg portretów legjonowych i i.

2. Włodzimierz, współcz. poeta pol., wydał zbiory poezyj: „Po drodze" (1928), „Struny świata" (1931).

Żelechów, miasto w pow. Garwolin (woj. lubelskie), nad rz. Wilgą, 16 km od stacji: Sobolew (kolej: Warszawa—Dęblin) z 10.000 mieszk., garbarniami, fabr. obuwia oraz handlem bydłem i nierogacizną. Ż. jest gniazdem rodu Ciołków.

Żeleński, 1. Władysław, kompozytor pol., (1837—1921), uczeń Krejčiego w Pradze i Rebera w Paryżu, nauczyciel teorji w Instytucie muz. w Warszawie, potem dyrektor konserwatorjum w Krakowie, napisał opery: „Konrad Wallenrod" (1885), „Goplana" (1896), „Janek" (1900), „Stara Baśń" (1907), muzykę do Rapackiego „Wit Stwosz", dwa kwartety smyczkowe, trio fortepianowe, kwartet fortep. C-moll, uwerturę „Tatry", koncert fortepianowy, kantaty, sonaty, organowe kompozycje i głębokie, niezmiernie cenne pieśni („Jarucha", „Zawód" i in.), nadto podręcznik do nauki harmonji.

2. Tadeusz (pseud. *Boy*, *Boy-Żeleński*), pol. poeta, pisarz i tłumacz, * 1874, dr. med. uniw. Jagiell., do r. 1914 i podczas wojny praktykował jako lekarz, w l. 1919—22 recenzent teatralny „Czasu" krakowskiego, w l. 1922—1923 kierownik literacki Teatru Polskiego w Warszawie. Następnie recenzent teatralny i współpracownik pism warszawskich, „Kurjera Porannego", „Wiadomości Literackich" i i., od r. 1931 także krakowskiego „Il. Kuryera Codziennego". Pierwsze prace literackie ogłaszał

w r. 1895 (sonety w krak. „Świecie"), następnie współtwórca, piosenkarz i satyryk krakowskiego „Zielonego Balonika" (od r. 1906), od r. 1909 znakomity tłumacz arcydzieł literatury francuskiej. Charakterystykę ob. tom 13, str. 255. Oprócz prac z zakresu medycyny, oddzielnie wydał: „Piosenki i fraszki Zielonego Balonika" (1908) i inne zbiory, razem p. t. „Słówka" (1913, następne wydania pomnażane, m. in. cyklem „Z mojego dzienniczka", 1917; wyd. jubileuszowe, z komentarzem, 1931); „Studja i szkice z literatury francuskiej" (1920) i in., zebrane następnie p. t. „Mózg i płeć" (1926—28, 3 t.), „Molier" (1924, monografja); „Antologja literatury francuskiej" (1922); „Flirt z Melpomeną" (recenzje teatralne, 1920—32, 10 t.); zbiory szkiców i feljetonów literackich i społecznych: „Brewerje" (1926), „W Sorbonie i gdzieindziej, wrażenia paryskie" (1927), „Plotki, plotki..." (1928), „Ludzie żywi" (1929, tu m. i. studja o Mickiewiczu, Żmichowskiej, Przybyszewskim), „Dziewice konsystorskie" (1929), „Pijane dziecko we mgle" (1929), „Piekło kobiet" (1930), „Bronzownicy" (1930), „Marzenie i pysk" (1930), „Słowa cienkie i grube" (1931), „Zmysły... zmysły..." (1931), „Znasz-li ten kraj?..." (1932, wspomnienia o Krakowie i o „Zielonym Baloniku"), „Jak skończyć z piekłem kobiet?" (1932), „Nasi okupanci" (1932), „Okno na świat" (1932) i i.; komentowane wydania utworów i listów Narcyzy Żmichowskiej (ob.); przekłady arcydzieł literatury francuskiej od legend średniowiecznych i Villona do Verlaine'a, m. i. dzieł Rabelais, Montaigne'a, Molière'a, Pascala, Marivaux, Montesquieu, Beaumarchais, Balzac'a, Mérimée, Musseta, Stendhala, razem sto kilkanaście tomów, nowe wyd. zbiorowe poprawione i uzupełnione wychodzi od r. 1930. — O Ż. studja W. Borowego (w „Przeglądzie Warsz." 1922), Zdz. Dębickiego (w „Portretach", II., 1928), J. E. Skiwskiego (w „Wiad. Literack." 1929), Ireny Krzywickiej (w „Wiad. Literack." 1931) i in.

Żeleźniak Maksym, kozak siczowy, przywódca hajdamaków, wraz z Gontą sprawca t. zw. rzezi humańskiej. Por. Humańska rzeź, Koliszczyzna.

Żeligowski, 1. Edward, pseud. Antoni Sowa, poeta pol., (1816—1864), na wygnaniu w Orenburgu zaprzyjaźnił się z Szewczenką, w r. 1859 założył w Petersburgu czasopismo „Słowo". Główny jego utwór: „Jordan" (1846, fantazja dramatyczna), nadto „Poezje" (1858) i opowiadania prozą „Dziś i wczoraj" (1858, 2 t.).

2. Lucjan, generał pol., ur. 1865, ukończył szkołę wojskową w Rydze, następnie oficer ros., 1917—18 dowódca wojsk polskich w płd. Rosji, przedarł się z niemi do Polski 1919. 1920 dowódca 10. dywizji, brał udział w bitwie na przedpolach Warszawy, następnie z końcem sierpnia i w wrześniu na płd. w ofensywie przeciw armji Budiennego. Od października 1920 dowódca dywizji litewsko-białoruskiej, zajął Wilno. 1925—26 minister spraw wojsk., przygotował zamach majowy. Od 1927 w stanie spoczynku w randze generała broni. Napisał: „Wojna w roku 1920" [Wspomnienia i rozważania] (1930).

Żerew, lewoboczny dopływ Uszy, na Wołyniu ukraińskim, długi 109 km.

Żerków, miasto w pow. Jarocin (woj. poznańskie), 12 km na płn. od Jarocina, przy kolei: Września—Jarocin z 1.634 mieszk., fabr. mebli koszykarskich, młynami i tartakami. Miastem jest Ż. od XIII. w.

Stefan Żeromski.

Żeromski Stefan (pseud. Maurycy Zych, Józef Katerla), znakomity pisarz polski, * 1. XI. 1864 w Strawczynie w Kieleckiem, studja w gimn. kieleckiem (1876—87) i w wyższej szkole weterynaryjnej w Warszawie (1887—88), jako nauczyciel domowy na wsi, w l. 1892—96 w Szwajcarji pomocnik bibljotekarza (Zyg. Wasilewskiego) w Rapperswilu, w l. 1897—1904 pomocnik bibljotekarza (Tad. Korzona) ordynacji Zamoyskich w Warszawie, następnie przebywał w Zakopanem (tu założył Tow. Bibljoteki Publicznej, któremu ofiarował swoją bibljotekę), Nałęczowie (po raz pierwszy w r. 1890), zagranicą (l. 1908—12 w Paryżu), wkońcu w Warszawie, gdzie zmarł 20. XI. 1925. Pierwsze utwory, wiersze, druk. w „Tyg. mód i powieści" i „Przyjacielu dzieci" w r. 1882 (por. St. Piołun-Noyszewski: „S. Ż. Dom, dzieciństwo i młodość" [1928, życiorys do r. 1900, wyjątki z korespondencji]). Pierwsze nowele druk. w r. 1889 w „Tyg. Powsz." i „Głosie" warsz. Charakterystykę pisarza ob. t. 13, str. 242—243. Utwory, wydane oddzielnie: „Do swego Boga" (1894, razem z Gryfa-Maciejowskiego „Do swoich"), „Rozdzióbią nas kruki, wrony" (1895), „Opowiadania" (1896), „Utwory powieściowe" (1898, tu m. i. „Promień", następnie wydawany oddzielnie), „Syzyfowe prace" (1898, wyd. także p. t. „Andrzej Radek", na tle wspomnień z gimnazjum kieleckiego), „Ludzie bezdomni" (1900, 2 t.), „Popioły, powieść z końca XVIII. i początku XIX. wieku" (1904, 3 t.), „Aryman mści się. Godzina" (1904), „Echa leśne" (1905), „Powieść o Udałym Walgierzu" (1906), „Dzieje grzechu" (1908, 2 t.), „Duma o hetmanie" (1908), „Słowo o bandosie" (1908, tu m. i. ustęp: „Młodości!"), „Róża, dramat niesceniczny" (1909), „Sułkowski, tragedja" (1910), „O przyszłość Rapperswilu" (1911), „Uroda życia" (1912, 2 t.), „Wierna rzeka, klechda domowa" (1912), „Sen o szpadzie" (1915, nowe

wyd. powiększone p. t. „Sen o szpadzie i sen o chlebie", 1916), „Walka z szatanem: I. Nawracanie Judasza. II. Zamieć. III. Charitas" (1916—1919), „Wisła" (1918), „Wszystko i nic. „Popiołów" — sprawa druga. Fragment" (1919), „Projekt Akademji literatury polskiej" (1918), „Początek świata pracy" (1919), „Organizacja inteligencji zawodowej" (1919), „O Adamie Żeromskim wspomnienie" (1919, druk. jako rękopis w 55 egz.; II. wyd. 1926), „Inter arma" (1920), „Ponad śnieg bielszym się stanę". Dramat w 3 aktach (1921), „Biała rękawiczka, sztuka w 3 aktach z prologiem i epilogiem" (1921), „Wiatr od morza" (1922), „Turoń, dramat w 3 aktach" (1923), „Snobizm i postęp" (1923), „Pomyłki" (1923), „Międzymorze" (1924), „Sprawa Kasy Mianowskiego" (1924), „Uciekła mi przepióreczka... Komedja w 3 aktach" (1924), „Przedwiośnie" (1925), „Bicze z piasku, szkice publicystyczne" (1925), „Puszcza Jodłowa" (1925), „Elegje i inne pisma literackie i społeczne" (1928, wydał Wacław Borowy). — Ważniejsze studja o Ż.: St. Adamczewski: „Serce nienasycone" (1930); Tad. Gałecki (Andrzej Strug): S. Ż. (1902); St. Brzozowski: S. Ż. (1904), tegoż „Współcz. pow. pol." (1906) i „Legenda Młodej Polski" (1910); W. Feldman: „O twórczości St. Wyspiańskiego i S. Żeromskiego" (1905); Ign. Matuszewski: „Studja o Żeromskim i Wyspiańskim" (1921); Wacław Borowy: „O „Przepióreczce" Żeromskiego" (1925), tegoż „Ż. i świat książek" (1926); J. Bronowicz: „S. Ż. tragedja pomyłek" (1926); St. Papée: „Teatr St. Ż-go" (1926); H. Ułaszyn: „Ż. a język polski" (1926); Zyg. Wasilewski: „Wspomnienia o Janie Kasprowiczu i St. Ż." (1927); Irena Drozdowicz-Jurgielewiczowa: „Technika powieści Ż." (1929); Juljusz Kaden-Bandrowski: „S. Ż., prorok niepodległości" (1930) i i.

Żeromskiego Stefana puszcza, nazwa nadana w 1926 puszczy jodłowej w górach Świętokrzyskich.

Żeton (franc.), znaczek używany w grach hazardowych zamiast pieniądza, z nieszlachetnego metalu; także małe krążki pamiątkowe, podobne do monet, z metali szlachetnych.

Żętyca, serwatka (ob.), pozostała po wyrobie bryndzy (ob.).

Žitava, ob. Zittau.

Žižka, ob. Žižka.

Żłobienie, ob. Erozja.

Żłobki (kanelury), rowki, biegnące równolegle wzdłuż trzonu kolumny, której nadają większą smukłość, przez ożywienie jej płaszczyzny. W porządku dorycKim brzegi ich stykały się ze sobą, w innych stylach oddzielone są wąską powierzchnią, wynoszącą 1/3 do 1/4 średnicy samego żłobka.

Żłobkowanie (kanelurowanie), pokrywanie trzonu kolumny żłobkami.

Żłób lodowcowy, dolina przeobrażona przez lodowiec, mająca przekrój poprzeczny kształtu litery U.

Żmerynka (Żmierzynka), miasto na Ukrainie, okr. Winnica, z 19.560 mieszk.; miejsce węzłowe kolei Kijów—Odessa, ma fabr. wyrobów skórzanych.

Żmichowska Narcyza, pseud. Gabryella,

N. Żmichowska.

pol. poetka i powieściopisarka, (1819—1876), pracowała jako nauczycielka, od r. 1839 skupiła koło siebie w Warszawie grono „entuzjastek" (ob.), brała udział w ruchach 1846 i 1848 r., w l. 1849—52 więziona w Lublinie w klasztorze karmelitanek. Pierwsze wiersze drukowała w czasopismach od r. 1839, już w 1841 zwróciła na siebie uwagę utworem „Szczęście poety". Do najcelniejszych jej utworów należą powieści psychologiczne, wyprzedzające swój czas dokładnością i wnikliwością analityczną, zwłaszcza jej arcydzieło „Poganka" (1846; nowe wyd. 1909; wyd. kryt. z wstępem i komentarzem Boya-Żeleńskiego, 1930), nadto: „Książka pamiątek" (1847—48), „Biała róża" (pis. 1858; wyd. 1861; wyd. kryt. z wstępem Boya-Żeleńskiego 1929; pierwszą redakcję p. t. „Dwoiste życie" z r. 1849, wyd. Z. Szmydtowa, 1929), „Czy to powieść?" (1877; wyd. kryt. z wstępem Boya-Żeleńskiego 1929). Z innych utworów, poza poezjami, wyróżnia się „Adeodat" (1857), gryząca satyra na współczesne społeczeństwo. Wysoką wartość literacką i myślową mają też jej listy: „L. do rodziny i przyjaciół" t. I—II., 1885, t. III., 1906; L. do Tekli Dębskiej i innych osób" (1896, wyd. H. Kopia), „Narcyssa i Wanda. L. do Wandy Grabowskiej (Żeleńskiej)", 1930, wyd. Boy-Żeleński. Popularnością cieszyła się ułożona przez nią antologja poezji pol. p. t. „Kwiaty rodzinne" (III. wyd. 1894). Wydała nadto: „Wykład nauk" (Cz. I. przedwstępna, 1847, II. wyd. 1873; cz. I. i II. Jeografja, 1857—58), zbiorowe wyd. „Dzieł" Klem. z Tańskich Hoffmanowej (1875), przekład t. VI. i IX. „Dziejów Anglji" Macaulaya (1874). Wyd. zbior. pism literackich: 1845 [„Wolne chwile Gabryelli"); 1861, 4 t.; 1885—86, 5 t.; „Wybór pism" 1901. — Ze studjów o Ż., oprócz wstępów do wydań Boya-Żeleńskiego i w tegoż „Ludziach żywych" (1929), najważniejsze: P. Chmielowski: „Autorki polskie XIX. w." (1885), M. Mann: „Poganka N. Ż-kiej" (1916). O listach Ż-kiej A. Wyleżyńska w „Przew. nauk. i liter." 1919—20 i Kaz. Czachowski w „Przeglądzie Współcz." 1929, nr. 92.

Żmije (Viperidae), rodzina węży jadowitych. Tu należą podrodziny: grzechotniki (Crotalinae) i ż. właściwe (Viperinae); do tych należy rodzaj Vipera Laur. U nas żyje tylko ż. zygzakowata (Vipera berus L.). Głowa trójkątna, ogon krótki, zakończony twardym kolcem. Rysunek głowy podobny do krzyża. Samiec 65, samica 78 cm dł. Ubarwienie zmienne, samca szare, samicy bronzowe. Na grzbiecie

czarna linja zygzakowata. Żyje w Europie i Azji środk. Żywi się małemi ssakami jak myszy itp. Samica składa 5—14 jaj, z których zaraz lęgną się młode (pozorne żyworództwo). Ukąszenie niebezpieczne, czasem śmiertelne. Wrogami jej są jeż, kuna i wężojad.

Ż. żyworódka (V. aspis L.) do 75 cm dł., szara, rdzawa lub czarna, żyje w krajach śródziemnomorskich po Bawarję. Ż. piaskołaz (V. ammodytes L.) 1 m dł., podobna do poprzedniej ze stożkowatą naroślą na nosie, jest b. jadowita. Żyje w krajach śródziemnych w górach i w winnicach. Ż. indyjska (V. russeli Shaw.) do 1,15 m dł., żółto-brunatna, żyje na Ceylonie i w Indjach wsch., jest b. niebezpieczna. Barasz rogawka (Cerastes cornutus Forsk.) do 70 cm dł. z szeroką tępą głową, nad oczyma rogowe rożki. Była czczona przez staroż. Egipcjan. Największa i najjadowitsza jest ż. ropuchowata (Bitis arietans Merr.), dochodzi do 1,6 m dł., niezgrabna, z kwadratową głową, żółto-brunatna, plamista. Żyje w Afryce płd.

Żmijec, ob. Echites.

Żmijewska Eugenja, powieściopisarka polska, † 1923, wydała m. i.: „Płomyk" (1907), „Dola" (1909, z przedmową Orzeszkowej), „Z pamiętnika niedoszłej literatki" (1910), „Serduszko" (1911), „Z daleka i z bliska" (1912), „Młodzi" (1912), „Żona" (1922), „Car i Unitka" (1923).

Żmijewski Eugenjusz, pisarz pol., (1816—1885), za sprawę Konarskiego zesłany na Syberję (do r. 1856), powieści i opowiadania w czasopismach warsz., główne dzieło: „Sceny z życia koczującego" (1859—62, 3 t.).

Żmijowiec, ob. Echium.

Żmuda, 1. Antoni Józef, polski botanik-fizjograf, (1889—1916), studjował w Krakowie. Wszystkie jego prace dotyczą fizjografji. Zajmował się roślinami wyższemi oraz mchami, zbierał też grzyby pasorzytnicze. Wydał liczne prace z dziedziny fizjografji oraz Bryotheca Polonica.

2. Alfred, malarz polski, * 1897, uczeń Mehoffera w Akademji krak. Znany ilustrator, poświęca się grafice w pismach codziennych i tygodnikach. Jego dziełem jest układ graficzny i szata zewnętrzna dzieła „Dziesięciolecie Polski Odrodzonej".

Żmudzini, odłam Litwinów (ob.), do których zbliżają się typem antropologicznym i usposobieniem; mówią narzeczem dolno-litewskiem, zamieszkują głównie Żmudź.

Żmudź (lit. Žamaitis, łac. Samogitia), kraina między Prusami Wsch. i Kurlandją, tworząca obecnie zach. część Litwy. Za wsch. granicę Ż. uważać można rz. Niewiażę, od zach. zaś przytyka Ż. na niewielkim odcinku do Bałtyku, jedynym portem Ż. była tu Połąga. Między granicą Prus Wsch. i ujściem Niewiaży przechodziła granica Ż. (przed 1795) na lewy brzeg Niemna, obejmując t. zw. trakt Zaniemeński. Pod względem geograficznym tworzy Ż. nizinę, słabo pofalowaną, podnoszącą się ku płn. do 250 m. W płn. części posiada też charakter płaskowyżu, gdyż wszystkie prawie dopływy Niewiaży i Windawy mają wąskie, silnie pogłębione koryta. Cały kraj jest pokryty osadami lodowcowemi i posiada gęstą sieć jezior, stąd nazwa „Pojezierze Żmudzkie". Utwory lodowcowe leżą na trzeciorzędowych, a te na kredzie, jurze, permie i dewonie. Płd. część kraju odwadnia Niemen i jego dopływy, zaś płn. Windawa i Aa Kurlandzka.

Na widowni dziejowej zjawia się Ż. w XIV. w., przedewszystkiem jako przedmiot pożądliwości Krzyżaków, którzy chcieli przez zdobycie Ż. uzyskać połączenie Prus z posiadłościami Kawalerów Mieczowych. Stąd też kraj stał się terenem zaciętych zmagań, których największe nasilenie przypada na koniec XIV. w., kiedy to Witold rywalizujący z Władysławem Jagiełłą odstąpił Ż. wzamian za pomoc krzyżacką. Po kilku nieudałych a krwawych powstaniach, wyparł Krzyżaków ze Ż. w 1409 pogodzony z Jagiełłą Witold. Pokój toruński z 1411 oddał Ż. dożywotnio Jagielle i Witoldowi, a w traktacie nad jez. Melnem w 1422 Krzyżacy zrzekli się ostatecznie pretensji do schrystjanizowanego już kraju, który otrzymał w 1417 osobne biskupstwo z siedzibą w Worniach (Miedniki). Za czasów polskich tworzyło księstwo Żmudzkie osobne starostwo, zrównane w hierarchji z województwami. Kraj dzielił się wówczas na ciwuństwa i małe powiaty, a w XVIII. w. na 2 powiaty generalne (repartycje): rosieński i telszewski, od 1775 szawelski. W 1795 dostała się Ż. Rosji, od 1842 tworzyła wraz ze skrawkiem właściwej Litwy gubernję kowieńską. W powstaniach polskich brała Ż. bardzo żywy udział.

Żmurko, 1. Wawrzyniec, matematyk pol., (1824—1889), prof. Akademji Technicznej, potem Uniw. we Lwowie. Ogłosił: „Wykład matematyki..." (1861—64, 2 t.) i i.

2. Franciszek, malarz pol., (1859—1910), kształcił się u Tepy, w Akademji krak. pod kierunkiem Matejki, w Wiedniu i w Monachjum. Przebywał w Rzymie, Paryżu i Warszawie. Malował przeważnie postacie kobiece, pełne zmysłowości w pozie i wyrazie. W obrazach jego znać wpływy kolejne: Matejki, mistrzów włoskiego renesansu, Siemiradzkiego i Makarta. Główne dzieła: „Kleopatra", „Kazimierz W. i Esterka", „Neron", „Messalina", Dama kameljowa", „Napój miłosny", „Pieśń wieczorna", „Laudamus feminam", „Pragnę", „Zadumana" i in.

Żnin, miasto powiat., w woj. poznańskiem, nad jez. Żnińskiem i rz. Gąsawką, przy kolei: Inowrocław—Rogoźno i Ż.—Bydgoszcz, na płn. od Gniezna z 4.466 mieszk. oraz przemysłem rolniczym i maszynowym. Ż. był już w pocz. XII. w. grodem kasztelańskim, nadanym arcybisk. gnieźnieńskiemu, w 1772 przeszedł pod panowanie pruskie. W Ż. urodzili się bracia Jan i Jędrzej Śniadeccy.

Powiat Ż. ma 741 km² (w tem 74,4% ról i 9,9% lasów) oraz 41.063 mieszk.

Żnińskie jeziora, 2 jeziora pod miastem Żninem, 1. Małe ma 165 ha i jest głębokie do 5,8 m. 2. Wielkie, ma 458 ha i jest głębokie do 12,1 m.

Żniwiarka, ob. Żniwo.

Żniwne maszyny i narzędzia, ob. Żniwo i tabl. XXX i XXXI.

Żniwo (sprzęt) zbóż. Dokonywa się go ręcznie lub maszynowo. Najpospolitszym sposobem jest ścinanie całkowitego źdźbła kosą, która odkłada je w szeregi, zwane pokosami. W niektórych okolicach zachowało się jeszcze cięcie sierpem, którego poza tem używa się w wypadkach, gdy zboże jest silnie zmierzwione lub wyłożone przez opady atmosferyczne. Zboże wyłożone w pokosy zgarnia się i wiąże w snopy. Snopy układa się w stosy o ile możności kłosem na zewnątrz. Wielkość snopów i stosów (kopy, półkopki, mendle, dziesiątki) dyktują warunki atmosf., a przedewszystkiem lokalne zwyczaje. — Na większych obszarach uprawy stosuje się maszyny żniwne, sprzężajne lub motorowe: żniwiarki, tnące i odkładające zboże na pokosy, lub żniwiarki-wiązałki, które wyrzucają gotowe snopy związane sznurem lub drutem. Por. tabl. poza tekstem Żniwne maszyny i narzędzia (tabl. XXX i XXXI). Aby uniknąć samozagrzania w stodole należy plon pozostawić dla przeschnięcia w polu. W czasie deszczów, celem uniknięcia porastania (ziarno kiełkuje w kłosie), przekłada się od czasu do czasu snopy w stosach. Zastosowanie młocki maszynowej (p. tabl. XXXI) w polu usuwa niedogodność zwózki i ryzykownego magazynowania plonu w snopach.

Żoliborz, płn. dzielnica Warszawy o charakterze willowym, w sąsiedztwie Cytadeli.

Żołądek (stomachus, ventriculus, gaster), jama, w której przebiega trawienie lub jego część. U jamochłonów jest jedyną jamą ciała. U innych zwierząt jest odcinkiem przewodu pokarmowego. Działanie jego jest mechaniczne (rozdrabnianie) i w tym celu zaopatrzony jest w ząbki miażdżące (np. u wrotków lub u raków) lub w grubą błonę (ptaki) i tarcie następuje z pomocą kamieni żołądkowych. Działanie chemiczne (trawienie) następuje dzięki gruczołom, wydzielającym sok żołądkowy. Ściana ż. wyścielona jest warstwami silnych mięśni, które umożliwiają ruch pokarmu i mieszanie się jego z sokiem oraz dalsze jego posuwanie się. U niektórych zwierząt ż. zróżnicowany jest na ż. gruczołowy (proventriculus) i mięsisty (ventriculus). U większości kręgowców położenie ż. jest niezgodne z osią ciała. U ssaków stale ż. leży poprzecznie. Błona śluzowa ż. czasem grubieje w różne fałdy w związku z rozcieraniem pokarmu. U przeżuwaczy ż. zróżnicowany jest na kilka odcinków o różnych czynnościach.

Ż. człowieka leży w górnej części jamy brzusznej, jest wielkości ok. 30 × 11 cm i pojemności ok. 3 l. Otwór górny, łączący przełyk z ż. zwie się wpustem (cardia), otwór zaś łączący ż. z dwunastnicą odźwiernikiem (pylorus). Ściana ż. jest ok. 13 mm gruba. Z zewnątrz pokryty jest ż. otrzewną; w ścianie ż. znajdują się warstwy mięśni podłużnych i okrężnych; od wewnątrz ściana ż. wyścielona jest śluzówką, w której znajdują się gruczoły wydzielające sok żołądkowy (ob. Ż. sok). Unerwiony jest ż. przez nerw błędny (nervus vagus) i sympatyczny (n. sympathicus). O chorobach ż. ob. Ż. chirurgja, Ż. choroby.

Żołądka chirurgja, zabiegi operacyjne, dokonywane na ż. z powodu zranień, chorób i t. d. Np. przy opadnięciu ż. dokonuje się jego przyczepienie (gastropexia), przy skurczu odźwiernika (pylorospasmus) wykonuje się nacięcie mięśni odźwiernika (pyloroplastyka). Ważniejsze operacje: 1. gastrotomia (nacięcie żołądka) celem wydobycia np. ciał obcych; 2. gastrostomia (założenie przetoki żołądkowej), celem stworzenia sztucznego otworu, przez który można chorego odżywiać, np. przy zwężeniu przełyku; 3. jeśli wskutek zwężenia odźwiernika treść pokarmowa nie może się dostać do jelita wykonuje się zespolenie żołądkowo-jelitowe t. zw. gastroenterostomia; 4. przy wrzodach i nowotworach żołądka usuwa się część schorzałą żołądka (resekcja ż.).

Żołądka choroby, są częste i występują jako pierwotne i wtórne, a więc towarzyszące innym chorobom:

Ostry nieżyt (katar) ż. (gastritis acuta) powstaje na skutek błędów dietetycznych, po nadużyciu alkoholu, po nagłem oziębieniu (lody), po zatruciu np. sublimatem, jodyną i t. d., a także jako schorzenie towarzyszące innym chorobom, np. infekcyjnym, wątroby, nerek, serca i t. d. Objawy: brak apetytu, gniecenie w dołku podsercowym, nudności i wymioty, odbijania, język zwykle obłożony, okolice ż. na ucisk bolesne. Leczenie: dieta, środek przeczyszczający, przepłukanie ż. i wody mineralne. U dzieci zwykle nieżyt ż. łączy się z nieżytem jelit, przyczem występują biegunki (gastroenteritis). Ostry nieżyt ż. może wskutek zaniedbania leczenia lub wskutek stale powtarzających się czynników uszkadzających (alkohol, nikotyna) przejść w n. ż. przewlekły (chroniczny), o objawach podobnych do objawów ostrego. Częściej natomiast występują tu wymioty jako t. zw. ranne (vomitus matutinus) u pijaków, często pojawia się uporczywa zgaga. Wymiociny zawierają dużą ilość śluzu. Leczenie: dieta, wody mineralne, zależnie od ilości kwasu solnego w soku żołądkowym środki alkaliczne lub pobudzające ż. do wydzielania soku żołądkowego.

Wrzód ż. (ulcus ventriculi), powstaje z przyczyn różnorakich; zapatrywania na to są różne, ostatecznie kwestja nie jest jeszcze rozstrzygnięta. Z pewnością odgrywają tu rolę czynniki nerwowe, skurcze naczyń, dyspozycja rodzinna i t. d. Wrzód ż. jest to okrągły ubytek w błonie śluzowej ż., który może być całkiem powierzchowny i ulec zabliźnieniu lub, częściej, drążący w głąb ściany ż. Może być wielkości prosa, ale też i dojść do wielkości pięciozłotówki. Wrzód dwunastnicy jest zupełnie podobny do wrzodu ż. Oba te w. łączą się czasem wspólną nazwą wrzodu okołoodźwiernikowego (ulcus iuxtapyloricum). Czasami wrzód ż. przebiega zupełnie bez dolegliwości, a tylko nagły krwotok żołądkowy zdradza jego obecność. Częściej jednak towarzyszą jego istnieniu bóle w okolicy ż., wystę-

pujące w kilka godzin po jedzeniu, na szczycie trawienia, pojawiające się też często w nocy, przyczem bóle promieniują ku krzyżom i łopatkom. Bóle te występują okresowo, t. zn. w ciągu np. kilku tygodni, potem przez cały szereg miesięcy lub lat może chory nie odczuwać żadnych bólów, aż nagle okres bólów wraca. Dla wrzodu dwunastnicy często charakterystycznym jest objawem zniknanie bólów, skoro chory coś zje. Poważnemi komplikacjami w. ż. są: krwotok żołądkowy oraz przebicie ściany ż., co pociągnąć za sobą może zapalenie ogólne otrzewnej, często śmiertelne. Na skutek w. może przyjść do zwężenia odźwiernika (stenosis pylori), przez co pokarmy przez szereg dni zalegają w ż. i przez co powstają uporczywie powtarzające się wymioty. Czasem w. ż. może przejść w raka żołądka. Prześwietlenie promieniami Roentgena ż. wykazuje wrzód bezpośrednio tylko w pewnym odsetku przypadków. Dla rozpoznania w. ż. ważne jest poszukiwanie za śladami krwi w kale (t. zw. krew utajona). Rokowanie co do wyleczenia w. ż. jest z powodu jego przewlekłego przebiegu wątpliwe. Leczenie: przedewszystkiem dietetyczne, także środki zmniejszające kwasotę soku żołądkowego. Operacja jest konieczna przy w. głęboko drążącym, przy zwężeniu odźwiernika oraz przebiciu w. do jamy brzucha.

Rak żołądka (carcinoma ventriculi) zdarza się zwykle u osób w wieku około lat 40—50, i to u takich, którzy nigdy na ż. nie chorowali. Nagle zatem występujące dolegliwości żołądkowe u osób w tym wieku są zawsze podejrzane w kierunku r. ż. Charakterystycznym objawem jest szybkie chudnięcie chorego. Objawy: brak apetytu, gniecenie, nadto bóle, zaparcie stolca, odbijanie. Rozpoznanie opiera się na badaniu treści żołądkowej (która zwykle nie zawiera wolnego kwasu solnego, natomiast kwas mleczny), na wyczuwalności guza ż. oraz obecności krwi utajonej w kale. Badanie roentgenologiczne jest często nieodzownie konieczne. Leczenie: jedynie operacyjne i to bez odwlekania zabiegu.

Rozszerzenie ż. (dilatatio ventriculi, ektasia ventriculi) powstaje najczęściej wskutek obecności wrzodu lub raka w okolicy odźwiernika. Może też powstać po oparzeniach ługiem lub kwasem (zamachy samobójcze) lub u oseskó w przy skurczu odźwiernika (pylorospasmus). Leczenie zależy od sprawy wywołującej, zwykle musi być operacyjne. — Opadnięcie ż. jest jednym z objawów mniejwartościowości konstytucjonalnej. Leczenie: kuracja tucząca, opaska na brzuch, jedzenie częste lecz w małych dawkach.

Nerwice ż. nie są właściwie samoistnemi jednostkami chorobowemi, lecz tylko wyrazem ogólnych nerwic, jak neurastenji i histerji. Objawy mogą być najróżnorodniejsze: gniecenie, bóle, odbijanie, nudności, wymioty, zgaga, brak apetytu (anorexia) oraz odwrotnie silny głód (bulimia) i t. d., brak możności nasycenia się (akoria), przeżuwanie (ruminatio), polegające na wracaniu się pokarmów z żołądka do ust. Wydzielanie soku żołądkowego może być wzmożone (hypersekrecja), sok żołądkowy może zawierać za duże ilości kwasu solnego (super-, hyperaciditas, hyperchlorhydria), lub odwrotnie: może nie zawierać kwasu solnego (achylia gastrica) lub też zmniejszone jego ilości (hypochlorhydria). W powstawaniu nerwic ż. odgrywają też dużą rolę różne wpływy z życia płciowego.

U zwierząt domowych również zdarzają się ż. ch., jak nieżyty i guzy żołądka, przewlekłe wymioty np. u psów. Konie i przeżuwacze nie wymiotują.

Żołądkowy sok, wydzielina gruczołów błony śluzowej żołądka, płyn przeźroczysty, silnie kwaśny, zawierający wodę, śluz, sole nieorganiczne, kwas solny, pepsynę oraz podpuszczkę. Pepsyna jest enzymem zdolnym do trawienia białka w środowisku kwaśnem. Ż. s. zawiera 0,4—0,5% kwasu solnego. Wydzielanie s. ż. zależy od czynników psychicznych (apetyt), nerwowych, hormonalnych i chemicznych. Drażnienie nerwu błędnego wzmaga wydzielanie, drażnienie n. sympatycznego hamuje wydzielanie ż. s. Ilość wydzielonego s. ż. u człowieka dorosłego waha się od 1,5—2 l. w ciągu doby.

Żołądź, ob. Żołędzie.

Żołądź, część męskiego członka. Ob. Prącie.

Żołd (z łac. solidus), wynagrodzenie za służbę w wojsku, zwane dawniej również traktamentem. Ż. wypłacali w Grecji już za czasów Peryklesa, w Rzymie ok. r. 400 prz. Chr., w Anglji w XI. w., Hanza w XIII. w.

Żołędzie, owoce dębów, zawierają w brunatnej łupinie dwa mięsiste liścienie, obfitujące w skrobię, białko, tłuszcz i cukier, zwany kwercytem (quercit). Ż. z dębów u nas rosnących (quercus robur, sesilis, rubra) posiadają smak gorzki i ściągający. Ż. stanowią doskonałą karmę tuczną dla nierogacizny, łuszczone i mielone służą do wyrobu kakao żołędziowego, ściłowane zaś i prażone stanowią namiastkę kawy.

Żołnierskie rady, ob. Robotnicze i żołnierskie rady.

Żołnierz (w średn. łac. soldatus), wojownik, służący za żołd; dziś nazwą ż. oznacza się szeregowych, odbywających obowiązkową służbę wojskową.

Żonkila, ob. Narcissus.

Żorawski Kazimierz, matematyk pol., * 1866, prof. Uniw. Jagiellońskiego, potem Politechniki Warszawskiej. Szereg prac, głównie z dziedziny geometrji.

Żory, miasto w pow. Rybnik (woj. śląskie), nad rz. Rudą, przy kolei: Orzesze—Jastrząb, na płd.-wsch. od Rybnika z 5.859 mieszk., przemysłem metalowym, młynami, tartakami i fabr. wódek. Założ. ok. 1272.

Żółciopędne środki (cholagoga, choleretica), lekarstwa pobudzające wątrobę do wydzielania żółci wzgl. powodujące wydostawanie się żółci z woreczka żółciowego, np. salicylan sodu, mięta i t. d.

Żółciowa kolka, ob. Żółciowych dróg choroby, Wątroby choroby.

Żółciowe barwniki, ob. Żółć.

Żółciowe kamienie, ob. Żółciowych dróg choroby.

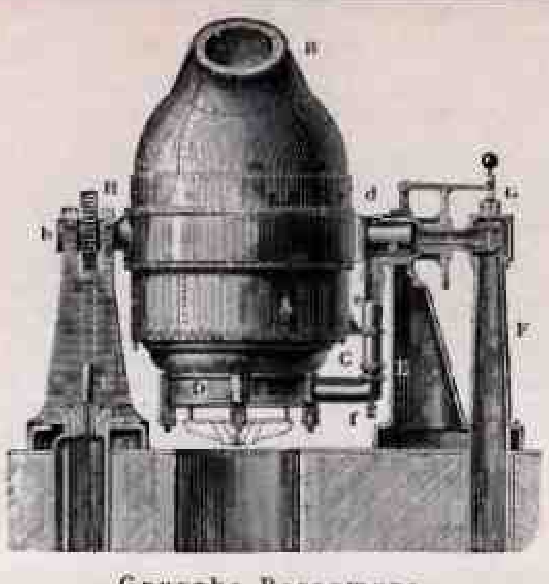

Gruszka Bessemera.

Gruszka Bessemera jest zbiornikiem zbudowanym z blachy żelaznej i wylepionym wewnątrz ogniotrwałą wykładką. Zbiornik, około 1—2 m wysoki, mogący pomieścić 5—10 tonn ładunku, zawieszony jest na czopach (a, b). Tłokiem prasy hydraulicznej (E), działającym za pośrednictwem drążka zębatego (g) na koło zębate (H), można gruszkę dowolnie przechylać dla wlewu i wylewu materjału przez otwór (B). W podstawie gruszki (C) przebija się przez wykładkę kilkanaście otworów, przez które wdziera się do jej wnętrza powietrze, wtłaczane przez rurociąg (F, c) i rozprowadzane pod całą podstawę przez t. zw. skrzynię wiatrową (D).

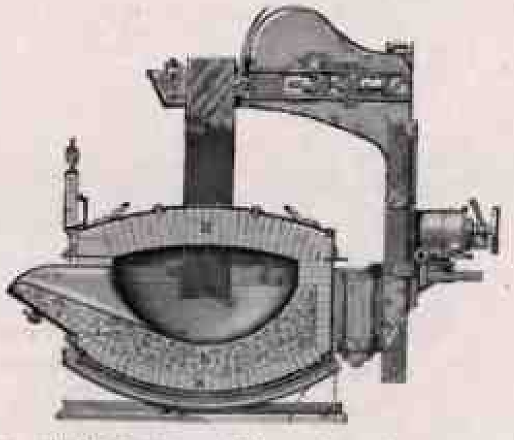

Piec elektryczny Héroulta (w przekroju).

Piec elektryczny Héroulta, zwany też elektryczną gruszką Bessemera, jest żelaznem pudłem, wyścielonem wewnątrz masą ogniotrwałą i dającem się nachylać na łukowatych biegunach. Nad kotliną pudła zawieszone są elektrody węglowe, w których łuku elektrycznym topi się żelazo, umieszczone w kotlinie. Istnieją też piece elektryczne, w których wyzyskuje się ciepło wytwarzane przez opór przewodów.

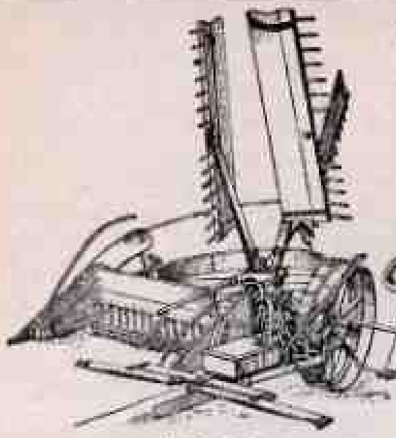

1. Żniwiarka.

2a. Aparat wiążący.

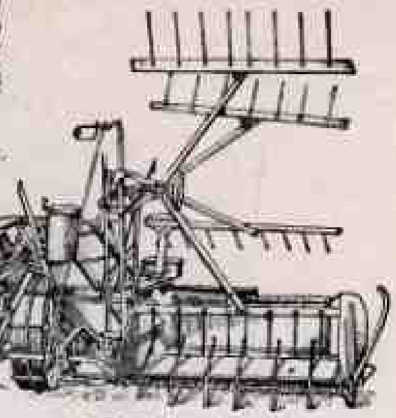

2. Żniwiarka-wiązałka.

3a. Rusztowanie do suszenia zboża.

3b. Kozioł do suszenia koniczyny.

3c. Ostrewka.

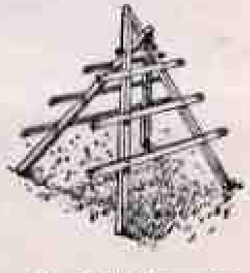

3d. Kozioł do suszenia siana.

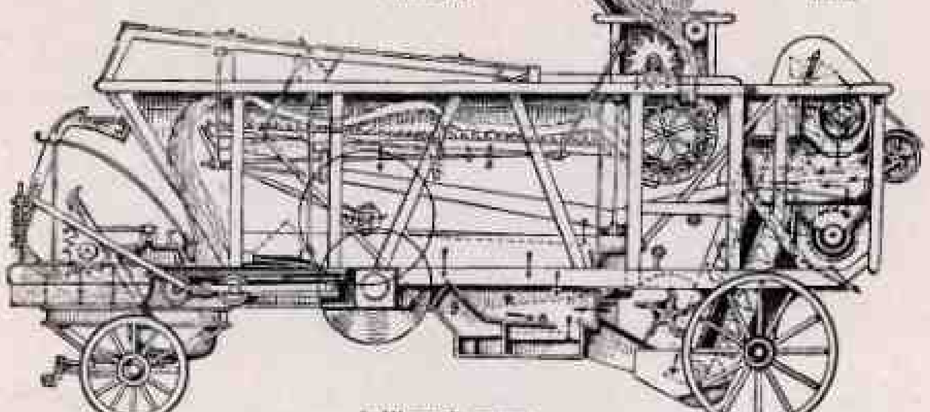

3. Młocarnia parowa.

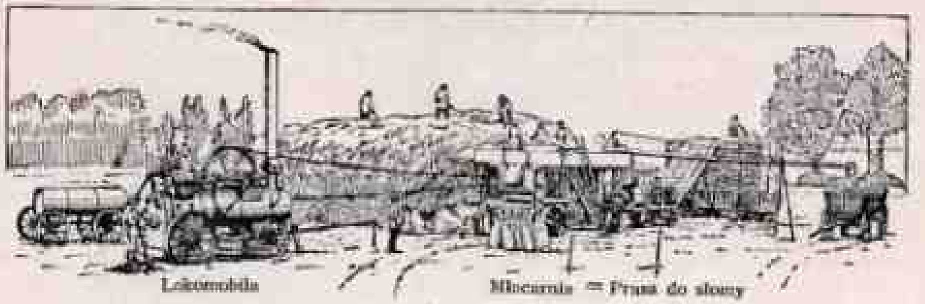

Lokomobila Młocarnia — Prasa do słomy

4. Młocka parowa.

Żółciowe kwasy znajdują się w żółci, przeważnie pod postacią soli sodowych: Kwas glikocholowy $C_{24}H_{39}O_4$. $NHCH_2COOH$, tworzy bezbarwne kryształy smaku gorzkiego; kwas taurocholowy $C_{24}H_{39}O_4$. NH. CH_2. SO_3H, jest ciałem krystalicznem, smaku słodkawo-gorzkiego. Przy gniciu żółci rozpadają się k. ż. na taurynę i kwas cholowy. Żółć człowieka zawiera nadto kwasy: dezoksycholowy i litocholowy.

Żółciowy pęcherzyk (woreczek), łac. vesica (cystis) fellea, gromadzi w sobie wytworzoną w wątrobie żółć, jest 8—10 cm długi i mieści w sobie ok. 35 g żółci. Żółć z niego odpływa przez przewód pęcherzykowy (ductus cysticus), do przewodu żółciowego wspólnego (ductus choledochus), a stąd do dwunastnicy. Niektóre zwierzęta jak np. konie, jelenie, gołębie, papugi, kukułki i strusie nie mają ż. p. Jest natomiast szczególnie duży u mięsożernych ptaków drapieżnych, które połykają kawały mięsa. Po operacjach i zranieniach p. ż. powstaje czasami przetoka żółciowa, przez którą żółć wydostaje się na zewnątrz ciała.

Żółciowych dróg choroby: 1. Zranienia dróg ż. otwarte powstają przez ukłucie, cięcie lub postrzał, także bez rany skórnej, przez uraz tępy, zgniecenie i t. d. Objawy podobne jak przy pęknięciu wątroby: omdlenie, bóle, napięcie powłok brzusznych, wzdęcie brzucha, wymioty i żółtaczka. Bez leczenia operacyjnego następuje zwykle śmierć. — 2. Kamienie ż. (kamica ż.), cholelithiasis), powstają w woreczku ż. na skutek procesów zapalnych i składają się z wapnia, cholesteryny i barwników ż. Wielkość ich waha się od ziarna piasku do wielkości jaja kurzego, występują w wieku średnim, szczególnie u kobiet; ilość waha się w dużych granicach. Czasem powstają k. ż. na skutek zastoju żółci bez współistnienia procesów zapalnych. Procesy zapalne dróg ż. wywołują zwykle bakterje, które do nich wniknęły z jelit przez przewód ż. wspólny. Zapalenie może przyjąć wszelkie możliwe formy, stać się ropnem i doprowadzić do zgorzeli woreczka ż. Jako wynik zapalenia woreczka ż. mogą powstać w otoczeniu zrosty z żołądkiem i jelitami i przetoka między woreczkiem a jelitami, przez którą odchodzić mogą kamienie ż. Czasami kamień może zatkać światło jelita i przychodzi na tem tle do niedrożności. Przez przewód ż. wspólny mogą odejść tylko kamienie ż. mniejsze; jeśli światło tego przewodu kamień zatka i uniemożliwi odpływ żółci, powstaje żółtaczka (ob.), która ustaje, jeśli kamień zdołał się przedostać do jelita i żółć znowu odpływa swobodnie. Często mimo obecności kamieni ż. w woreczku ż., chory nie odczuwa żadnych dolegliwości; powstają one dopiero wtedy, gdy kamień się przesuwa w drogach ż. (kolka żółciowa). Stan zapalny woreczka ż. (cholecystitis) powstaje przez zakażenie i zastój żółci. Leczenie kolki ż. konserwatywne (dieta, woda karlsbadzka, gorące okłady i t. d.) może często doprowadzić do bezbolesności. Zabieg operacyjny konieczny: 1. przy zapaleniu wor. ż., o ile ono przebiega z wysoką gorączką i dreszczami; 2. przy ropnem zapaleniu wor. ż.; 3. przy niedrożności jelit wskutek zatkania ich przez kamień ż.; 4. przy zatkaniu przez kamień przewodu ż. wspólnego i powstałej przez to żółtaczce; 5. przy podejrzeniu w kierunku raka; 6. mimo braku powikłań przy częstych nawrotach kolki, powodujących u chorego niezdolność do pracy. Operacja kamicy ż. polega na usunięciu kamieni albo przez otwarcie woreczka ż. (cholecystotomia) albo przez usunięcie wor. ż. (cholecystektomia). — 3. Nowotwory. Najczęściej występuje rak woreczka ż., który w krótkim czasie daje przerzuty do wątroby, dlatego też operacja powinna być wykonana jak najwcześniej.

Żółć (łac. bilis, fel), wydzielina wątroby, która uchodzi do dwunastnicy. Ż. ulega zagęszczeniu w pęcherzyku żółciowym. Świeża ż. reaguje alkalicznie, barwa jej jest bronzowo-zielona. Ż. składa się z kwasów żółciowych oraz z barwników żółciowych. Kwasy żółciowe, a m. kwas tauro- i glikocholowy powodują gorzki smak żółci, barwa ż. pochodzi od barwnika bilirubiny i biliwerdyny. Barwniki ż. są pochodnemi barwnika krwi, lecz nie zawierają żelaza. Ż. zawiera też, obok ok. 90% wody, mucynę, cholesterynę, lecytynę oraz sole. Ż. wytwarzają komórki wątrobowe z krwi dopływającej do wątroby z żołądka, jelit i śledziony. W 24 godz. tworzy się ok. 500—750 gr. ż. Ż. jest przedewszystkiem potrzebna do trawienia tłuszczów, gdyż uczynnia ona lipazę wydzielaną w trzustce i rozszczepia tłuszcze, tak, że mogą być wessane przez ścianę jelita; reguluje też ruchy jelit. Przy wymiotach ż. dostaje się czasem do żołądka i wymiocin.

Żółkiew, miasto powiat. w woj. lwowskiem, nad rz. Świnią, przy kolei: Rawa Ruska—Lwów, 35 km na płn. od Lwowa z 7.867 mieszk., hutą szkła, cegielniami, tartakami i fabr. dachówek oraz handlem.

Miasto założ. ok. 1603 przez hetmana Stan. Żółkiewskiego, który wystawił tu piękny renesansowy kościół (z licznemi pamiątkami oraz grobami Żółkiewskich i Sobieskich). Poza tem posiada Ż. ruiny zamku z pocz. XVII. w. i klasztor dominikański, założ. 1655. W dom Sobieskich wniosła Ż. matka króla Jana III, który tu chętnie i często przebywał.

Powiat Ż. ma 1.203 km² (w tem 39,8% ról i 26,2% lasów) oraz 90.561 mieszk. (27.5% Polaków).

Żółkiewski Stanisław, hetman i kanclerz w. kor., (1547—1620), rodem z Czerwonej Rusi, ukończywszy szkoły we Lwowie i zagranicą dostał się na dwór J. Zamoyskiego, pod którego okiem zaprawiał się do służby wojsk. i polit. 1577 walczył przeciw zbuntowanym Gdańszczanom pod Lubieszowem, w czasie wyprawy moskiewskiej odznaczył się przy oblężeniu Pskowa. W bezkrólewiu po śmierci Batorego występował jako jeden z najgorętszych zamoyszczyków, pod Byczyną śmiałym atakiem na czele jazdy przechylił zwycięstwo na stronę polską, zdobył wielką żółtą chorągiew Habsburgów i odniósł ciężką ranę. Nagrodzony hetmaństwem polnem kor., niebawem kasztelanją lwowską, 1595 towarzyszył Zamoyskiemu w wyprawie na

St. Żółkiewski.

Multany, następnie poskromił bunt Nalewajki i Łobody, 1600 znów walczył w księstwach naddunajskich, następnie uczestniczył w wojnie szwedzkiej, 1602 odniósł nad generałem Arszepem świetne zwycięstwo pod Rewlem, 1606 odpędził najazd tatarski. Przeciwnik habsburskiej polityki Zygmunta III, na sejmie 1605 wysunął się wraz z Zamoyskim na czoło opozycji, po wybuchu rokoszu stanął po stronie króla i pokonał swego szwagra Zebrzydowskiego pod Guzowem (1607), następnie zapośredniczył zgodę pomiędzy dworem a rokoszanami. 1610 rozgromił Moskwę pod Kłuszynem, wkroczył do Moskwy, wziął do niewoli carów Szujskich i skłonił bojarów do obrania carem królewicza Władysława, ale Zygmunt III udaremnił jego plan unji polsko-moskiewskiej. W 1613 został hetmanem, w 1617 kanclerzem w. kor. Przeciwnik wojny z Turcją, którą pragnął zażegnać układami (pod Buszą w 1617), w 1620 z szczupłą garstką wojska wyprawił się do Mołdawji, otoczony pod Cecorą przeważającemi siłami turecko-tatarskiemi, w czasie odwrotu zginął nad samą granicą Rzpltej. — Ż. należy do najbardziej świetlanych postaci w dziejach dawnej Rzpltej. Pierwszorzędny talent wodza łączył się w nim z szerokiemi perspektywami męża stanu. Niezmiernie surowych zasad moralnych, niezłomnej woli i rzadkiej bezinteresowności w służbie publicznej, w czasie wyprawy moskiewskiej okazał rzadką ludzkość i tolerancyjność religijną. Miłośnik nauk, oczytany zwłaszcza w autorach starożytnych, ułożył książkę p. t. „Pobudka do cnoty" (1618). Jego znakomity „Początek i progres wojny moskiewskiej" wyd. kryt. W. Sobieskiego (w Bibl. Narod. 1920). Pisma zbior. Ż. wyd. A. Bielowski (1861). — Postać Ż. przedstawił Żeromski w „Dumie o Hetmanie".

Żółkowski, 1. Alojzy, słynny aktor pol. i pisarz-humorysta, (1777—1822), kształcił się w Krzemieńcu, odbył kampanję wojskową w r. 1794, w r. 1797 wstąpił na scenę warszawską, gdzie zasłynął w rolach komicznych. Wydał dwa zbiory utworów humorystycznych: „Momus" (1820, 1824, 1829) i „Pot-pourri" (1821); napisał dla sceny 74 utwory dramat., m. i. komedję „Świątynia nudów" i operę „Szarlatan" (1828, muz. Kurpińskiego).

2. Alojzy (syn), aktor pol., (1814—1889), na scenie od r. 1839, znakomity odtwórca ról charakterystycznych i bohaterskich, długoletni filar sceny warszawskiej.

Żółta febra (łac. febris flava), choroba zakaźna, zdarzająca się przeważnie w krajach tropikalnych. Zarazek dotychczas nieznany, przenoszony, zdaje się, przez rodzaj komara (Stegomyia fasciata). Przebieg: choroba zaczyna się dreszczem, gorączką, bólami w kończynach i krzyżach. W 4—5 dniu choroby temperatura spada, lecz potem znów się podnosi i wtedy występuje żółtaczka, wymioty krwawe, często utrata przytomności. Śmiertelność wynosi 30%. Europejczycy zapadają na ż. f. łatwiej, niż mieszańcy, murzyni i mongołowie zdają się być odporni. Zapobieganie: izolacja chorych i niszczenie komarów.

Żółta plamka w oku, ob. Oko, Wzrok.

Żółta rasa, ob. Azja (ludność), Mongołowie i Rasy ludzkie.

Żółta rzeka, ob. Huangho.

Żółta Turnia, szczyt w Tatrach Wys., w płn. odnodze idącej od Koziego Wierchu i Granatów, wys. 2.083 m.

Żółtaczka (icterus), przepojenie ustroju barwnikami żółciowemi. Najczęstszą przyczyną są choroby wątroby, procesy utrudniające dopływ żółci (kamienie żółciowe, guzy) oraz choroby przewodów żółciowych. Dawniej sądzono, że t. zw. ż. nieżytowa spowodowana jest przez utrudniony dopływ żółci wskutek zatkania przewodu żółciowego wspólnego czopem śluzu, dziś sprowadza się tę sprawę do zapalnych zmian w wątrobie. Najbardziej charakterystycznym objawem ż. jest żółte zabarwienie skóry, błon śluzowych oraz twardówek oczu, mocz staje się koloru ciemnego piwa, kał często się odbarwia i staje się szary, koloru popiołu (stolce acholiczne), tętno zwalnia, występuje świąd skóry. Na tle ż. może przyjść do ciężkich objawów zatrucia. Czas trwania ż. waha się od kilku dni i tygodni do wielu miesięcy. Leczenie: dieta oraz środki żółciopędne.

Żółte ciałko (corpus luteum), tkanka, tworząca się w jajniku, w miejscu pęcherzyka Graafa po wypadnięciu jaja. Powstaje przez bujanie komórek i wystąpienie barwnika (luteina). C. ż. znika, jeżeli jajo nie zostanie zapłodnione; w przeciwnym razie zostaje przez czas ciąży aż do porodu i dłużej. Wydziela hormony, regulujące czynności organów płciowych, zwłaszcza miesięczne zmiany w błonie śluzowej macicy.

Żółte morze (chiń. Huanghai), odnoga oceanu Spokojnego, między Chinami płn., Mandżurją i Koreą, głębokie do 57 m. Dzieli się na wewnętrzne i zewnętrzne (zatoka Peczili), połączone ze sobą 100 km szer. cieśniną Czili. Żółta barwa pochodzi od napływów rzecznych, przedewszystkiem Żółtej rzeki.

Żółte Wody, lewoboczny dopływ Małego Ingułu (dorzecze Dniepru), na dawnych Dzikich Polach na Ukrainie, długi 37 km. Nad Ż. W. odbyła się pierwsza bitwa między ciągnącym z Siczy ku Ukrainie Chmielnickim, a podjazdem polskim pod wodzą Stef. Potockiego, zakończona zupełną klęską Polaków (16 maja 1648).

Żółtko, substancja odżywcza zarodka, ob. Jaje.

Żółtlica, ob. Galinsoga.

Żółtowski Adam, filozof pol., * 1881, studja w Heidelberdze i Monachjum, 1911 docent na Uniw. Jagiell., 1920 profesor na Uniw. Poznańskim. Najważn. prace: „O podstawach filozofji Hegla" (1907), „Filozofja Kanta" (1923) i i.

Żółty kolor, wrażenie wzrokowe, odczuwane przez oko, skoro na siatkówkę pada promieniowanie o długości fal 5600—5900 Å.

Żółty zanik wątroby, ob. Wątroby choroby.

Żółw, ob. Żółwie.

Żółw (łac. testudo), szopa oblężnicza, ob. Wojenne maszyny.

Żółwie (Chelonia), (por. tabl. poza tekstem), rząd gadów, zwierzęta o ciele krępem, zamkniętem w kostny pancerz brzuszno-grzbietowy, w który wciągane też mogą być głowa, nogi i ogon. Pancerz brzuszny składa się z kości skórnych, grzbietowy zawiera także wyrostki poprzeczne i ościste kręgów. Pancerz jest pokryty tarczami rogowemi (szyldkret) lub skórą. Pas barkowy i miednica zrośnięte z pancerzem. Żeber, mostka i zębów brak. Szczęki pokryte listwami rogowemi. Nogi u form lądowych kikutowate, bez dłoni i palców wolnych, u wodnych palce z pazurami, u morskich nogi wiosłowate. Oczy w zamkniętych oczodołach, mają powieki i migawkę. Tchawica i krtań proste. Niektóre wydają głos. Mózg mały, inteligencja słaba. Żywią się pokarmem roślinnym (lądowe) lub zwierzęcym. Znoszą dość duże obłonione jaja, które zakopują do ziemi. Większość (30 rodzajów i 250 gatunków) żyje w strefach cieplejszych. Kopalne występują już w trjasie.

Do ż. morskich należą: Niezszpon skórzak (Dermochelys coriacea L.), bez tarcz rogowych, pokryty skórą, brunatny, do 2 m dług., 600 kg wagi. Żyje w morzach ciepłych. Rudelnik zielony (Chelone mydas L.) do 1 m długi, 450 kg wagi, bronzowo-zielony, plamisty, spodem barwny. Zachodzi do ujść rzek. Przywożony do Europy z Jamajki i Indyj. Mięso, jaja i tłuszcz uważane za przysmak. R. żółwiniak (C. imbricata L.), 84 cm długi, ciemniejszy, żyje w morzu Karaibskiem, poławiany dla szyldkretu. Podobny r. karetta (C. caretta L.), do 1 m długi, ciemnobrunatny, żyje w morzu Śródziemnem.

Żółwie wyspy, ob. Galapagos.

Żóraw, ob. Żórawie.

Żóraw (Grus), gwiazdozbiór nieba południowego.

Żóraw, maszyna, ob. Windy i żórawie.

Żóraw studzienny, prymitywne urządzenie do czerpania wody z płytkich studzien. Składa się z drąga osadzonego na pionowym słupie, jako dźwignia dwuramienna. Na jednym końcu dźwigni przymocowane jest wiadro na linie lub cienkim drążku, na drugim kamień, jako przeciwciężar.

Żórawie (Gruidae), rodzina ptaków błotnych (Grallae). Palec tylny mały, wysoko osadzony. Około 20 gatunków. Rodzaj żóraw (Grus Pall.) ma długi prosty dziób, długie, silne, nagie nogi, pazury krótkie, zagięte. Skrzydła długie i szerokie, ogon prosty. Głowa częściowo naga. 11 gatunków. Żyją w mokrych lasach Europy, Azji i Ameryki płn. Żywią się roślinami i owadami. Głos mają dźwięczny („klangor"). Latają t. zw. kluczem. Młode dobrze rozwinięte. Ż. szary (Grus grus L., por. tabl. XIV w t. 14), 1,4 m długi, szary z czarną gardzielą i nogami. Dziób czarno-zielonawy. Żyje w Starym Świecie od Syberji do Europy środk., wędruje do Indyj i Afryki płn. Żyje towarzysko, stada pilnuje czujna straż. Gnieździ się na bagnach. Przeloty w październiku i marcu. Był symbolem czujności, w wielu krajach chroniony. Ż. biały (G. leucogeranus Pall.), biały z czarnemi sterówkami i nagą czerwoną głową, żyje w Azji wsch. Ż. łysy (Antigone antigone L.), podobny do szarego, żyje w krajach Zabajkalskich Azji. Ż. stepowy (Anthropoides virgo L.), z krótkim dziobem, dwoma czubami i przedłużonemi sterówkami, żyje w Europie płd. i Azji. Tu należą też: ż. koroniasty (Balearica pavonina L.) z Afryki i ż. królewski (B. regulorum Bennet) z Afryki płd.

Żórawie, ob. Windy i żórawie.

Żórawina, ob. Oxycoccos.

Żórawno, ob. Żurawno.

Żrące środki, ob. Caustica.

Żuaw franc. z ok. 1870.

Żuawi (z franc. zouaves), pierwotnie zaciężni żołnierze berberyjscy z okolicy Zuaua w Algerji, po 1831 r. doborowe pułki francuskie także służące; obecnie 6 pułków. Wsławieni m. in. w wojnie krymskiej; stąd na ich wzór doborowe oddziały ż. polskich Rochebrune'a i in. w powstaniu 1863.

Żubr, p. Bizon.

Żuchwa, ob. Szczęki.

Żucie (łac. masticatio), rozdrobnienie pokarmów zapomocą zębów, polega po części na rozcinaniu, po części zaś na zgniataniu pokarmów. Ruchy szczęki dolnej regulowane są przez mięśnie, szczególnie żwacze, unerwione przez gałązki odchodzące od nerwu trójdzielnego.

Żuk, ob. Żukowate.

Żuk-Skarszewski Tadeusz, ob. Skarszewski T. Ż.

Żukowate (Scarabeidae), rodzina chrząszczy wachlarzorogich (Lamellicornia). Ciało krępe, nogi przednie zwykle przystosowane do grzebania. Larwy bez przyoczek. Przepoczwarczają się w ziemi. Rozwój trwa długo (2—3 lat). Ciało wysoko sklepione, ruchy niezgrabne. Żyją na odchodach koni i krów. Żuk gnojak (Geotrupes stercorarius L.), ciemno granatowy, spodem lśniąco fioletowy, ż. wiosnowiec (G.

vernalis L.), ż. trójrożec (G. typhaeus L.) do 20 mm dł., czarny, z trzema rogami na tułowiu. Wszystkie ż. opiekują się potomstwem przez budowę podziemnych chodników i toczenie kul z nawozu. Najlepiej zjawisko to obserwować można u poświętnika czczonego (Ateuchus sacer L.), skarabeusza starożytnych Egipcjan. 30 mm dł., czarny, z przedniemi nogami bez stóp, przystosowanemi do grzebania, żyje w Europie płd. i Afryce płn. Robi zapasy z nawozu, tocząc z niego kule, które zagrzebuje. Jaja składa do podobnych gruszkowatych tworów, które umieszcza w jamie podziemnej.

Żukowski, 1. Władysław, pol. polityk i ekonomista, (1858—1916), poseł do Dumy, reprezentował kierunek porozumienia z Rosją, był doskonałym znawcą spraw gospodarczych.

2. Stanisław, malarz pol., * 1873, uczeń Szkoły Sztuk Pięknych w Moskwie. Wystawia w kraju i zagranicą; wiele dzieł jego w zbiorach rosyjskich. Ważniejsze: „Młyn", „Niemen koło Grodna", „Przed maskaradą", „Szron", „Interieur w Łazienkach" i t. d.

Żukowskij Wasilij, poeta rosyj., (1783—1852), jedyny przedstawiciel preromantycznego sentymentalizmu, mało samodzielny, ale niepozbawiony rysów oryginalnych, pisał liryki elegijne, powieści poetyckie („Dwanaście śpiących dziewic") i zwłaszcza ballady („Ludmiła" i „Świetlana"), któremi wywarł wpływ i na Mickiewicza. Nadto wiele przekładów poetyckich, głównie z niemieckiego, odznaczających się wysokim artyzmem formy, skąd wpływ na rozwój poezji rosyjskiej.

Żuliński, 1. Roman, matematyk pol., * 1837, współpracownik Traugutta w powstaniu styczniowem, powieszony 5. VIII. 1864 r. w cytadeli warszawskiej razem z Trauguttem.

2. Józef, pol. dział. społ. i pedagog, (1841—1908), od 1871 nauczyciel w seminarjum naucz. żeńskiem we Lwowie, zasłużony około organizacji kolonij wakacyjnych dla młodzieży (kolonja w Rymanowie). Zajmował się też zagadnieniami pedagogicznemi; ogłosił drukiem: „O znaczeniu astronomji w wychowaniu i jej nauczaniu" (1874), „O nauczaniu historji naturalnej w szkołach ludowych" (1875), „O znaczeniu nauk przyrodniczych w ogólnem i zawodowem wykształceniu" (1877) i in.

Żuławski, 1. Jerzy, poeta i pisarz pol., (1874—1915), charakterystykę ob. t. 13, str. 228. Oddzielne zbiory poezyj od r. 1895, „Poezje", 1908, 4 t.; dramaty: „Dyktator" (prolog i 4 akty z krwawych dni 1863 r.; 1903), „Wianek mirtowy" (1903), „Eros i Psyche" (1904), „Ijola" (1905), „Gra" (1906), „Donna Aluica (La Bestia)" (1906), „Za cenę łez" (1909), „Koniec Mesjasza" (1911), „Gród słońca" (1911), „Nowy Donkiszot" (w „Nowym Przeglądzie Literatury i Sztuki", 1921); powieści: I. „Na srebrnym globie", II. „Zwycięzca", III. „Stara ziemia" (1903—1911); „Laus Feminae: I. Powrót, II. Profesor Butrym" (1914—16); „Kuszenie szatana, opowiadania prozą" (1909), „Bajka o człowieku szczęśliwym, nowe opowiadania" (1910), „Miasto umarłe" (1918); „Przed zwierciadłem prawdy, szkice filozoficzne" (1914); „Szkice literackie" (1913).

2. Zygmunt, socjalista pol., ur. 1880, działał na terenie b. Galicji jako organizator związków zawodowych oraz Kas Chorych, od 1919 poseł do sejmu, w 1930 jego wicemarszałek, członek Międzynarodowego Biura Pracy w Genewie, sekretarz Centralnej Komisji Klasowych Związków Zawodowych, występował na szeregu kongresów międzynarodowych.

Żuławy, obszary napływowe u ujścia i w deltach rzek. Typowym przykładem takich ż. jest delta Wisły. Ż. wiślane dzielą się na: 1. ż. gdańskie po lewym brzegu Wisły; 2. ż. malborskie między Wisłą i Nogatem i 3. ż. elbląskie między Nogatem i jez. Drużno (ob.), a są bardzo żyzne dzięki pokrywającym je madom.

Żupa, u Słowian płd. okręg administracyjny, ż. solna, ob. Żupy solne.

Żupan, 1. u Serbów naczelnik większego okręgu administracyjnego, żupy: namiestnik; u Chorwatów naczelnik powiatu; na Węgrzech naczelnik komitatu. — Stąd w dawnej Polsce ogólnie: możny, dygnitarz. — 2. Jeden z najdawniejszych strojów polskich, długa suknia męska, z wąskiemi rękawami, bez rozporu, stylu w pasie fałdowana, zapinana zprzodu pod szyję.

Żupnik, w dawnej Polsce, dzierżawca lub administrator żup, podlegający nadzorowi podkomorzego. Por. Żupy solne.

Żupy solne, nazwa warzelni i kopalni soli w dawnej Polsce. Najstarsze w Bochni i Wieliczce, początkowo jako warzelnie, od XIII. w. kopalnie soli kamiennej. Eksploatacja stanowiła wyłączne uprawnienie władcy i poważne źródło jego dochodów. Podlegały one nadzorowi podkomorzego, gospodarował zaś w nich żupnik (ob.). Administrację ż. unormowała ordynacja Kazimierza W. z 1368. Były też ż. na Rusi (sandomierskie, przemyskie i sanockie). Zczasem pojęcie ż. rozszerzono na wszelkie składnice soli w województwie (stąd również i dystrybutorów soli przy nich zwano żupnikami).

Żur, polewka z ukwaszonej mąki żytniej lub owsianej, mająca u ludu znaczenie obrzędowe, zwłaszcza przy rozpoczęciu postu.

Żurnalistyka (z franc. journal, dziennik), dziennikarstwo.

Żuromin, miasto w pow. Sierpc (woj. warszawskie), nad rz. Przylepnicą, 19 km od stacji Lidzbark z 3.962 mieszk., młynami, elektrownią i handlem. Miastem jest Ż. od 1765.

Żużel, 1. spieczona i niepalna pozostałość po spaleniu koksu; 2. odpadkowy produkt procesów hutniczych, utworzony przez połączenie zanieczyszczeń rudy z t. zw. topnikami (wapieniem lub dolomitem). Por. Żelazo. Ż. jest małowartościowym materjałem, używanym do wysypywania dróg, jako domieszka do cementu (ob.), tudzież do opakowania i izolacji, w formie t. zw. wełny żużlowej t. j. włóknistego produktu, otrzymanego przez rozpylenie płynnego jeszcze ż. strumieniem pary wodnej. Ż. otrzymywany przy wyrobie stali, ze surowca żelaznego bogatego w fosfor, jest cennym nawozem fosforowym, znanym pod nazwą mączki Thomasa.

Żużle Thomasa, ob. Żużel, Tomasyna.

Żwacz, mięsień, ob. Masseter. — Ż. (łac. rumen), pierwszy i największy oddział żołądka przeżuwających (ob.).

Żwir, luźne odłamki skalne, przeważnie otoczone, poruszane prądem wody lub lodowcami.

Żwirko Franciszek, lotnik polski, (1895—1932), służył w armji rosyjskiej, potem w polskiej, porucznik, organizator i instruktor, odniósł szereg sukcesów lotniczych wspólnie z konstruktorem inż. Stanisławem Wigurą, (1901—1932), z którym też wspólnie odniósł 1932 świetne zwycięstwo w „challenge'u" europejskim, organizowanym w tym roku przez Niemcy. W tydzień później zginęli obaj w Cierlicku Dolnem k. Cieszyna czeskiego, jako ofiary burzy w czasie lotu do Pragi.

Żwirowiska, odsypiska i napływy rzeczne złożone ze żwirów.

Życia drzewo (arbor vitae), ob. Mózg, Móżdżek.

Życia węzeł (franc. noeud vital), w ten sposób nazwał Flourens kilkumilimetrowe miejsce w rdzeniu przedłużonym. Odpowiada ono umiejscowieniu ośrodka oddychania, a wraz z zniszczeniem tego miejsca ustaje oddychanie, a więc i życie.

Życie, całokształt objawów, właściwych tylko organizmom. Objawy te są albo wspólne wszystkim istotom żywym (odżywianie, oddychanie) albo dotyczą tylko pewnych grup organizmów (świecenie, ruch). Można je też podzielić na procesy przemiany materji (wydzielanie, trawienie), przemiany postaci (wzrost, rozwój, rozmnażanie) i przemiany energji (ruch i wytwarzanie ciepła). Ogółem procesów życiowych zajmuje się fizjologja. Objawy życiowe występują w warunkach zewnętrznych mniej lub więcej ściśle ograniczonych, np. obecność pożywienia, wody, tlenu, określonej temperatury. W obrębie nich każdy organizm ma swoje maximum, optimum i minimum. Poza temi granicami następuje śmierć, zjawisko specyficzne dla ż. Podobnie swoistem zjawiskiem jest rozwój i rozród, stanowiący warunek ciągłości ż.

Życie, tygodnik poświęcony literaturze i sztuce, wydawany w Krakowie (t. zw. „Życie" krakowskie) od r. 1897 przez Ludwika Szczepańskiego, od r. 1898 przez Sewera-Maciejowskiego pod redakcją Artura Górskiego, następnie do r. 1900 przez Stanisława Przybyszewskiego, pod kierownictwem artystycznem Stanisława Wyspiańskiego, programowy organ Młodej Polski.

Życie, tygodnik literacko-artystyczny, redagowany w r. 1887 przez Zenona Przesmyckiego (t. zw. „Życie" warszawskie).

Życiorys, ob. Biografja.

Życiowa siła, p. Witalizm.

Życiowe ubezpieczenia, ob. Ubezpieczenie (u. na życie).

Życzyński Henryk, historyk liter. pol., * 1890, od r. 1927 prof. uniw. lubelsk., wydał m. i.: „Teorja dramatu" (1922), „Z estetyki Mickiewicza" (1923), „Studja estetyczno-literackie" (1924), „Studjum o powieści rzymskiej Sienkiewicza „Quo vadis" (1925).

Żyd (Kniaź), jezioro na Polesiu białoruskiem z 43 km², bardzo rybne.

Żyd, wieczny tułacz, ob. Ahaswer.

Żydaczów, miasto powiat. w woj. stanisławowskiem, przy ujściu rz. Stryja do Dniestru, 2 km od kolei: Chodorów—Stryj z 3.996 mieszk. i handlem ziemiopłodami. Miastem jest Ż. od czasów Kazimierza Wkiego, do 1772 był stolicą powiatu w ziemi lwowskiej. Obecny powiat Ż. ma 936 km² (w tem 38% ról i 22% lasów) oraz 77.024 mieszk. (26,4% Polaków).

Żydowska gmina wyznaniowa obejmuje Żydów mieszkających w gminie politycznej. Żydzi, mieszkańcy Rzpltej Polskiej, z wyj. województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego, tworzą wdłg rozp. Prez. Rzpltej z d. 14. X. 1927 (Dz. U. 91/27 poz. 818) Związek religijny, publiczno prawny. Na jego czele stoi Rada Religijna Gmin Żydowskich. Poszczególne gminy mają prawa korporacyjne i prawo posiadania pieczęci. — Kompetencje ż. g. w.: Organizowanie i utrzymywanie: rabinatu, synagóg, domów modlitwy, cmentarzy i t. d.; zapewnienie ludności żyd. koszernego mięsa; zarządzanie majątkiem gminnym, fundacjami i t. d.; zakładanie instytucyj dobroczynnych dla ubogich Ż. — Zarząd ż. g. w. składa się z rabina i ośmiu członków obieranych przez powszechne, równe, tajne, bezpośrednie i proporcjonalne głosowanie. — Wydatki opędza się m. i. ze składek przymusowych, nakładanych corocznie przez zarząd na członków ż. g. w.

Żydowska literatura, w ogólnem znaczeniu piśmiennictwo Żydów od zamknięcia Starego Testamentu (ok. 150 prz. Chr.) do czasów obecnych. Wypływa z lit. izraelickiej (ob.), której jest ciągiem dalszym, ale wchłania w siebie również wpływy obce, jak religijne pojęcia perskie, filozofję grecką, prawo rzymskie, poetykę arabską, scholastykę średniowieczną i wiedzę europejską. Posługuje się różnemi językami, obejmuje wszystkie dziedziny wiedzy.

Okres I. od Ezry do Rabbi Jochanana ben Zakkai. Dokoła działalności uczonego Ezry (spolszcz. Ezdrasz, ob.), interpretatora Pisma św. oraz domniemanego reformatora alfabetu starohebrajskiego (samarytańskiego) na obecnie używany kwadratowy, zgromadziło się około 120 uczonych (sofrim), którzy m. i. wprowadzili swoisty sposób interpretacji Pisma św. (t. zw. midrasz, ob.). Istniejące obok Pisma św. przepisy ustne otrzymują drogą ustalonych przez Hilela 7 podstawowych praw midraszu oparcie o Zakon. Midrasz normował i rozwijał przepisy Biblji (halacha, ob.), lub też wywodził nauki etyczne i religijne z jej części narracyjnej (hagada, ob.). Językiem uczonych był nadal hebrajski, gdy ludność mówiła po aramejsku, a od doby hellenistycznej po grecku. — Okres II. obejmuje lit. żydowsko-hellenistyczną, przeważnie apologetyczno-filozoficzną, rozwijającą się głównie w Egipcie (Aleksandrja), słabiej w Palestynie. Do septuaginty zostają włączone apokryfy. Główny przedstawiciel żydowskiego aleksandrynizmu: Filon. — Okres III. obejmuje lit. talmudu. Po upadku państwa żydow-

skiego (70 po Chr.) Rabbi Jochanan ben Zakkai otwiera poczet uczonych, poświęcających się ratowaniu żydostwa i jego dóbr duchowych. Ustną, obok Biblji, tradycję zakonu zbierają nauczyciele miszny: tannaim. Aquila, żydowski prozelita z Pontu, tłumaczy Biblję na grecki. Z tannaim najwybitniejszy Rabbi Akiba, którego badania mają podstawowe znaczenie dla powstania miszny. Ostateczne opracowanie halachy podejmuje patrjarcha Juda w l. 190—220 po Chr. Interpretacja miszny przez t. zw. amoraim stanowi gemarę. Miszna i gemara składają się na talmud (ob.). Zależnie od szkoły, w której powstał, rozróżnia się talmud jerozolimski i babiloński. Nad jerozolimskiemi szkołami biorą wkrótce górę babilońskie. Rab Aszi (375—427) i inni amoraim, zwłaszcza Rabina, naczelnik szkoły w Sura (473—499) układają talmud babiloński, który na całą przyszłość staje się głównem źródłem religijnem żydostwa. — Okres IV: wieki VIII.—XV., od początków wiedzy arabskiej do wygnania Żydów z półwyspu Pirenejskiego (1498), odznacza się udziałem Żydów w życiu naukowem. W Babilonji od poł. VIII. do poł. XI. w. kwitną szkoły w Sura i Pumbedita, których przywódcy mają tytuł księcia (gaon). Tu działał przełomowo poeta religijny Eleazar Kalir (ok. 800). — Od X. w. we współzawodnictwie z Arabami rozwija się l. ż. w Hiszpanji. Główni przedstawiciele: poeci religijni Salomon Ibn Gabirol i Juda-ha-Levi, zwłaszcza zaś filozof religijny Mojżesz ben Maimon (1135—1204, Maimonides), kodyfikator talmudu. Dziełem swojem: „More Nebuchim“ („Przewodnik zbłąkanych“) wywołał spór między dawnemi, a nowemi, swobodniejszemi pojęciami filozoficznemi. Ucisk polityczny sprzyjał mistyce, której wyrazem m. i.: Mojżesz de Leon (1300), przypuszczalny twórca głównej księgi kabalistycznej: Zohar. — We Włoszech od 1475 powstają drukarnie hebrajskie, ale wkrótce je zawieszono. — We Francji i w Niemczech rozwija się głównie egzegeza talmudyczna (Gerszom ben Juda, † 1028; Rabbi Salomon ben Izak, † 1105, i jego szkoła, t. zw. tossafiści) i poezje synagogalne. Mimo prześladowań, działają pisarze żydowscy, jak Juda Pobożny, Meir z Rothenburgu, Jakób Halevi zwany Maharil i i. — Okres V.: wieki XVI—XVIII., czasy upadku umysłowego. Wyróżniają się: w Turcji Józef Karo (autor ogólnie rozpowszechnionego „Szulchan aruch“), mistyk Izak Lurja († 1572) i i.; w Polsce w XVII. i XVIII. w. liczni badacze talmudu, z których najsłynniejszy Mojżesz Isserles (Remo), przeciw kabale występował Eljasz Wilna (1720—97), za pobożność i uczoność obdarzony tytułem księcia (gaon); w Holandji, gdzie od końca XVI. w. uchodźcy żydowscy cieszyli się pełną swobodą i rozwijały się gminy i drukarnie żydowskie, Menasse ben Izrael, wywierający ogromny wpływ na współwyznawców, podczas gdy filozofowie Spinoza i Uriel Acosta byli z gmin żydowskich wydaleni; w Czechach talmudysta Lew ben Bezalel (Rabbi Leb, † 1609), Ezechiel Landau (przeciwnik sabbataizmu) i i. — Okres VI.: do czasów teraźniejszych, od chwili współudziału Żydów w życiu politycznem i umysłowem narodów europejskich. Prąd ten rozpoczyna się w Niemczech, gdzie występują główni jego przedstawiciele: Mojżesz Mendelssohn i i. W Polsce nowy prąd mistyczny: chasydyzm, inicjuje Izrael Balszem z Międzyborza (1700—60). — Naukowe badania dziejów i l. ż. rozpoczynają Leopold Zunz i S. I. Rappaport. W dalszym ciągu zasłużyli się: filozofowie religijni Nachman Krochmal i Samuel David Luzzatto, bibljograf Moritz Steinschneider, historyk H. Grätz, rzecznik emancypacji politycznej Gabr. Riesser, obrońca tradycjonalizmu S. R. Hirsch, twórca liberalizmu religijnego Abr. Geiger, zajmujący stanowisko pośrednie Zach. Fränkel, wreszcie twórca syjonizmu Th. Herzl. — W 2-giej połowie XIX. w., w związku z budzącą się świadomością narodową u Żydów powstają 2 odrębne literatury: jedna w języku ludowym żydowskim (jidisz), druga w języku nowo-hebrajskim. Czołowe miejsce w dziedzinie publicystyki nowo-hebrajskiej zajmują: Perec Smoleński, U. L. Lilienblum, Achad-Haam, bojownik duchowego odrodzenia żydostwa, którego dzieło „Al Praszat Derochim“ („Na rozdrożu“) wywarło decydujący wpływ na literaturę hebrajską. Dokoła wydawanego przez niego czasopisma „Haszloach“ grupuje się grono najpoważniejszych pisarzy. W dziedzinie tej wybili się ponadto: N. Sokołow, O. Thon, M. Kleinman. Dziejopisarstwo: S. P. Rabinowicz, Sz. Dubnow, S. Bernfeld, J. Klausner i i. Szczególnie rozwija się poezja: Chaim Nachman Bialik, S. Czernichowski, Z. Szneur, J. Kahan, J. Fichman, A. Szłoński, U. Z. Grinberg. Powieść i nowela: Mendele Mocher Sfarim (S. J. Rabinowicz), J. L. Perec, M. J. Berdyczewski, J. Steinberg, M. S. Feierberg, S. B. Zion, J. Brenner, A. Kabak, N. Bystrycki. Krytyka literacka: D. Frysznan, który wybił się ponadto jako tłumacz. W dziedzinie tłumaczeń zasłużyło się szczególnie wydawnictwo „Sztybel“. Z polskiej literatury wyszły przekłady Mickiewicza (Ballady, Pan Tadeusz), Słowackiego, Krasińskiego, Orzeszkowej, Sienkiewicza, Żuławskiego, Reymonta. W ostatnich latach staje się Palestyna głównem centrum hebrajskiego ruchu literackiego i naukowego (4 dzienniki, 2 tygodniki literackie, szereg czasopism naukowych, zawodowych i politycznych). — W nowo-żydowskiej (jidisz) literaturze rozwija się szczególnie powieść: Mendele Mocher Sfarim, J. L. Perec, Szalom Alejchem (klasycy tejże literatury), Szalom Asz, D. Nomberg, J. Dineson. W związku z teatrem żyd. rozwija się dramat: J. Gordin, G. Hirszbajn, S. Anski, D. Pinski. Liryka: S. Frug, M. Rosenfeld, A. Rajzen, Jehoasz. Z najnowszych zasługują na wzmiankę: H. Lejwik, J. Opatoszu („W lasach polskich“, przekład polski), M. Nadir, D. Bergelsohn, D. Einhorn, Joel Mastbaum, M. Rawicz. Głównemi ośrodkami ruchu literackiego i publicystycznego są Polska i Ameryka.

Encyklopedje żydowskie: angielska 1901—06, rosyjska 1908—14, 16 t., hebrajska 1907—13,

nowe wyd. 1924, 10 t., niemieckie: Berlin 1927—30, 5 t., 1929—31, 7 t., nieukończona, hebrajs. 1929, 1 t., nieukończ. Pierwsze opracowanie l. ż. M. Steinschneider (niem. 1850, ang. 1858, hebraj. 1897), najobszerniejsze: S. Wininger (od 1925, wielka encyklopedja biograficzna). Polskie oprac. popularne (do użytku w szkołach żydowskich): Majer Bałaban „Historja i literatura żydowska ze szczególnem uwzględnieniem historji Żydów w Polsce“ (od r. 1924).

Żydowska religja powstała po powrocie z niewoli babilońskiej (ob. Izraelici i Żydzi) obejmuje zasady wiary i przepisy prawne. Podstawą jej jest tradycja pisemna pięcioksięgu Mojżesza (tory) i tradycja ustna, rozwijana zrazu przez rabinów, którzy stworzyli talmud (ob.), a później przez filozofów od Sadji (ob.) do Majmonidesa (ob. Maimonides), którego dzieło Miszne Tora jest kodyfikacją ż. religji i całego ustawodawstwa ż. Na tory mistyczne pchnęli naukę ż. kabaliści (ob.) i chasydzi (ob.). Artykuły wiary, zestawione przez Majmonidesa, uznają Boga jedynego i wiecznego, twórcę świata, i Mojżesza, jako największego proroka. Głoszą wiarę w przyjście Mesjasza i wskrzeszenie zmarłych. Z braku autorytetu, wyposażonego w odpowiednią władzę, nie uzyskały te artykuły wiary siły dogmatu. Zmieniały się ich ilość jak i treść, szczególnie co do wiary w przyjście Mesjasza i życie przyszłe. Od schyłku XVIII. w. rozwija się kierunek liberalny, który w przeciwstawieniu do ortodoksyjnego odrzuca przyjście Mesjasza i zmartwychwstanie ciał i poprzestaje na nadziei zrealizowania idei mesjanistycznej w przyszłem państwie pokoju i sprawiedliwości i na wierze w pozagrobowe życie samych tylko dusz. Pobożność ż. wyraża się nietylko w wierze, ale i w poczuciu, że Bóg wymaga spełniania całego szeregu ustalonych czynności. Obowiązki religijne sformułował Majmonides w 613 nakazach i zakazach, regulujących całe życie etyczne i rytualne. Kierunki ortodoksyjny i liberalny różnią się przedewszystkiem zapatrywaniem na zakres i wagę przepisów rytualnych. Brak jednolitej organizacji kościelnej, obejmującej całe żydostwo, umożliwia w zasadzie swobodę poszczególnych gmin w zakresie organizacji, kultu i nauki.

Żydowska sztuka, ob. Wschodu starożytnego sztuka.

Żydowski Andrzej, pol. poeta satyryczny z końca XVII. w., przyjaciel Wacława Potockiego, autor poematu „Gorzka wolność młodzieńska“ (1700), będącego odpowiedzią na anonimowe „Złote jarzmo małżeńskie“ (b. r., kilka wydań).

Żydowski sejm, ob. Sejm żydowski.

Żydzi (hebr. Jehudim), nazwa Izraelitów (ob.) po powrocie z niewoli babilońskiej.

Dzieje. Po upadku państwa babilońskiego powrócili Ż. 536 przed Chr., za pozwoleniem Cyrusa do Palestyny w liczbie ok. 40.000 głów. Słabe politycznie państwo zyskało na znaczeniu w czasach Nechemjasza, za staraniem którego otoczono 444 prz. Chr. Jerozolimę murem; potem pozostawało pod zwierzchnictwem perskiem, po jego upadku 331 pod władzą Aleksandra W., od 301 pod zwierzchnictwem egipskiem, od 174 pod syryjskiem. Przeciw Syryjczykom uciskającym Judeę podnieśli Ż. powstanie pod wodzą Judy Machabeusza 165. Dzięki zwycięskim walkom zdołali Ż. uzyskać niepodległość, którą uznali królowie syryjscy. Z powodu wewnętrznych waśni narzucili Ż. swe zwierzchnictwo Rzymianie 63 przed Chr. Powstanie przeciw panowaniu rzymskiemu 66 po Chr. spowodowało wyprawę Wespazjana, którą zakończył Tytus w 70 zdobyciem Jerozolimy i zrównaniem jej z ziemią; od tej daty zniknęło na zawsze niezawisłe państwo żydowskie, zaś jego mieszkańcy emigrowali do wszystkich krajów imperjum rzymskiego, gdzie swobodnie mogli się rozwijać. Rozpaczliwe próby odzyskania niepodległości pod wodzą Bar Kochby 132 stłumił krwawo Jul. Severus 135. Wydano przeciw Ż. surowe edykty, a moc ich uchylił dopiero edykt medjolański 313, który wszystkim poddanym rzymskim przyniósł równouprawnienie pod względem prawnym. Uznanie chrześcijaństwa za religję panującą pogorszyło znowu położenie Ż., których prawa coraz silniej ograniczano. Nie lepiej przedstawiały się dla Ż. stosunki w Małej Azji, którą opanowali muzułmanie.

Wieki średnie. W czasach rzymskich przywędrowało do Hiszpanji wielu Ż., którzy tu żyli w pełnem równouprawnieniu. Dopiero po opanowaniu Hiszpanji przez Wizygotów zaczęło się od 590 prześladowanie Ż., których zmuszano do przyjęcia chrześcijaństwa lub wypędzano z kraju. Opanowanie Hiszpanji przez Arabów poprawiło los Ż., którym zwycięzcy przyznali wolność wiary, a nawet własne sądownictwo. Król Kastylji Alfons VI. przyznał Ż. również równouprawnienie. Dopiero od 1391 zaczynają się nowe prześladowania Ż.; od 1480 inkwizycja systematycznie tępi wyznawców judaizmu. Po upadku Granady Ferdynand V. pod wpływem wielkiego inkwizytora Torquemady wydał 1492 edykt, wypędzający Ż. z Hiszpanji; wywędrowało ich wówczas ok. 300.000 do Marokka, Berberji, Włoch, Turcji i Portugalji. Z tej ostatniej wypędzeni zostali również w 1498. — We Włoszech od czasów frankońskich żyli Ż. we względnie pomyślnych warunkach. Dopiero od XIII. w. zmuszono ich do specjalnego stroju, a od XV. w. ograniczono miejsce zamieszkania do ghetta; z Sycylji wypędzono ich 1493. We Francji osiedlili się Ż. już w czasach Cezara. Dopiero po 843, a następnie w czasie wypraw krzyżowych zaczęły się prześladowania. Najsilniejsza fala antysemityzmu przypada we Francji na początek XIV. w., gdy w 1306 wypędzono z niej przeszło 100.000 Ż., ponowne wypędzenie miało miejsce za Karola VI. w 1394. Wygnani Ż. schronili się do Niemiec, Włoch, a przedewszystkiem do Polski. — Podobnie jak we Francji przedstawiał się los Ż. i w Anglji. W dniu koronacji Ryszarda Lwie Serce 1189 wymordowano w Londynie Ż., grabiąc ich dobytek, a gwałty te w czasie wypraw krzyżowych miały również miejsce w całej Anglji. Ostateczny cios Ż. zadał Edward I., wypędzając ich w 1290 z Anglji. — W Niemczech osie-

dlili się już w IV. w. Ż., którzy napływali tu z Włoch i Francji. Zupełnie wolni trudnili się handlem, posiadali nawet własne sądownictwo. Krwawe prześladowania w okresie wypraw krzyżowych spowodowały masowy odpływ Ż. do Polski. Henryk IV. wziął Ż. w opiekę, następni władcy oddali ich pod własne sądownictwo, nakładając za opiekę daniny. Ż., wyłączeni z cechów, zajmowali się drobnym handlem i lichwą. W 2. poł. XIV. w. wzrosły w Niemczech nastroje antyżydowskie, które w XV. w. doprowadziły do wypędzenia Ż. z szeregu miejscowości, a nawet krajów. — Na ziemiach moskiewskich osiedlili się Ż. od X. w., po upadku państwa Chazarów (ob.); w XV. w. zostali wypędzeni; ten sam los spotkał ich na Węgrzech w 1526.

Czasy nowożytne. We Włoszech inkwizycja poleciła spalić pisma żydowskie, Ż. zaś ograniczyła do zamieszkania w ghettach. Dopiero w zjednoczonem państwie włoskiem otrzymali Ż. równouprawnienie. — W Szwajcarji zostali Ż. w XVII. w. wypędzeni i dziś stanowią znikomy odsetek ludności. — W Rosji, po kilkakrotnych edyktach skazujących Ż. na wygnanie, to znowu zezwalających na ich powrót, zezwolono im w l. 1805—1809 na zamieszkanie w ziemiach rosyjskich, a nawet na zorganizowanie własnego szkolnictwa. Niemniej jednak wybuchały tu często pogromy żydowskie (najkrwawsze 1843, 1881, 1903, 1906, w czasach najnowszych 1919 na Ukrainie), które spowodowały masowy odpływ Ż. do Palestyny, Anglji, Ameryki, Australji i Argentyny. — W Anglji w czasach Cromwella zezwolono 1655 na powrót Ż., dziś cieszą się oni zupełnem uprawnieniem. — W Niemczech w czasach nowożytnych powtarzały się często prześladowania Ż. Dopiero pod koniec XVIII. w., dzięki Mojżeszowi Mendelssohnowi poprawiło się ich stanowisko; na początku XIX. w. wszystkie niemal kraje zrównały Ż. pod względem prawnym z autochtonami. — We Francji wielka rewolucja ogłosiła 1791 równouprawnienie Ż., Napoleon I. nadał im samorząd. — Za przykładem Francji poszły na pocz. XIX. w. i inne państwa, jak: Holandja, Belgja i Danja. — Dziś wszystkie cywilizowane państwa przyznały Ż. równouprawnienie, a tylko w niektórych azjatyckich i afrykańskich są Ż. uznawani częściowo za niewolnych (Persja i Marokko).

Ż. w Polsce spotykani są już od czasów, gdy ta wyłoniła się na widownię dziejową. Nie byli tu osiedleni na stałe, lecz, prowadząc handel między Wschodem a Zachodem, przechodzili przez ziemie polskie. Dopiero w XII. w. osiadali tu na stałe, niekiedy jako właściciele ziemscy. Prawa ich określił po raz pierwszy Bolesław Pobożny 1264 dla Wielkopolski, a na nich oparł swe przywileje Kazimierz W. dla całej Polski i dla Rusi Czerwonej w l. 1334, 1364 i 1367. W tym czasie z powodu prześladowań na Zachodzie Ż. osiedlali się tu masowo, lecz tylko w miastach. Podobnie jak w Niemczech traktowały przywileje Kazimierza W. Ż. jako niewolników władcy (servi camerae), co w praktyce dawało im opiekę króla, któremu wprost podlegali. Mieli zapewnione bezpieczeństwo osobiste, synagog i cmentarzy, prawo handlu narówni z mieszczanami. Obok handlu zajmowali się Ż. nadto pożyczaniem pieniędzy, zaś w czasach najdawniejszych handlem niewolnikami. Ż. podlegali z ramienia króla wojewodzie i jego sądownictwu w sprawach z chrześcijanami; sprawy między Ż. należały do autonomicznych sądów żydowskich. W mieście tworzyli Ż. osobną gminę (kahał) z obieralnemi władzami z pośród współwyznawców. Przywileje Kazimierza W. zatwierdził 1453 Kazimierz Jagiellończyk, później jego następcy. W XVI. w. powstał generalny senjorat żydowski, którego członków mianował król. Instytucja ta (osobna dla Mało- i Wielkopolski) pośredniczyć miała między królem a Ż. w sprawach skarbowych, szybko jednak zanikła z powodu niechęci Ż. do niej. Pod koniec XV. w. zaczęli Ż. zajmować się rzemiosłem, lecz mogli wykonywać je tylko na podstawie ugody z miastami. W XVI. w. zabroniono Ż. dzierżawienia dochodów państwowych, lecz prawo to nigdy nie było respektowane. Dzięki swobodnemu rozwojowi rosło w Polsce znaczenie Ż., którzy cieszyli się coraz większemi przywilejami. Od czasów Stefana Batorego pojawiają się zjazdy czyli sejmy żydowskie (ob.), które załatwiały sprawy gmin żydowskich, były ciałem ustawodawczem, a zarazem pośredniczyły między Ż. a państwem. W przeciwieństwie do innych państw, nie słyszymy w Polsce nigdy o poważniejszych rozruchach antyżydowskich; jedynie tylko w czasie buntu Chmielnickiego Ż. obok szlachty polskiej zostali z Ukrainy wypędzeni lub wymordowani. Upadek ekonomiczny państwa w XVIII. w. odbił się i na Ż. W tym też czasie Ż., nie mogąc wyżywić się w miastach, przechodzą na wieś, gdzie osiadają jako karczmarze. Chcąc Ż. popchnąć do osiadania na roli zapewniono tym, którzy osiądą na roli w konstytucji 1775 poważne zwolnienia od podatków, lecz akcja ta przeszła bez echa. Konstytucja 3-go Maja przyznała Ż. prawo „neminem captivabimus" i unormowała obciążenie podatkowe. W Polsce Odrodzonej cieszą się Ż. pełnem uprawnieniem. — Por. też Żydowska gmina wyznaniowa oraz w t. 13, str. 25.

Antropologja i etnografja. Powszechnie uważani za przedstawicieli odrębnej rasy semickiej, w rzeczywistości nie przedstawiają Ż. elementu rasowo jednolitego, gdyż obok cech, wspólnych Ż. różnych krajów występują u nich, jako wyraz wpływów środowiska, cechy ludności wśród której żyją. Już w starożytności można wykazać u Ż. wpływy różnych ras, jak n. p. asyryjskiej, śródziemnomorskiej, murzyńskiej; wspólna religja związała silnie te różnorodne elementy, odgrywając dużą rolę w wytworzeniu się jednolitego typu żydowskiego, który przetrwał do dzisiaj tem łatwiej, że ludność, wśród której Ż. osiadali odnosiła się stale do nich, jako do obcych, powodując w ten sposób tem silniejsze ich wyodrębnianie się.

Wśród Ż. europejskich wyróżnia się dwie zasadnicze grupy, południową (Sefar-

1 a. Noże do kosiarki.

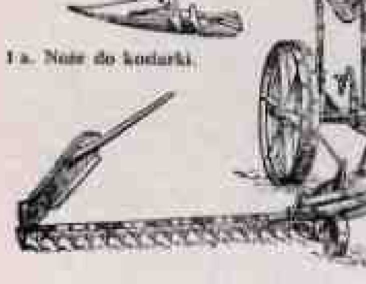
1. Kosiarka.

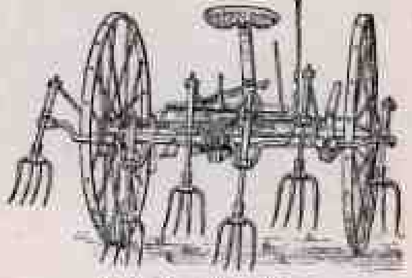
2 a. Rozrzęsacz widłowy.

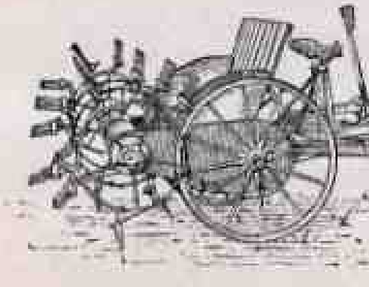
2 b. Rozrzęsacz bębnowy.

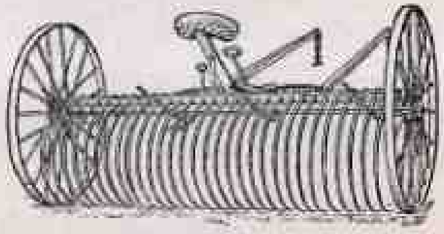
4. Grabie zaprzęgowe.

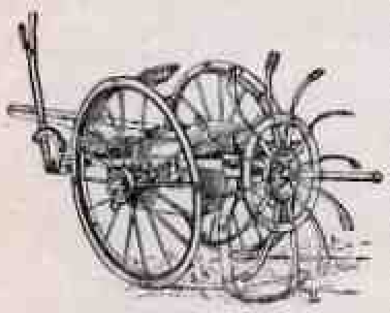
5. Kopaczka (kartoflarka).

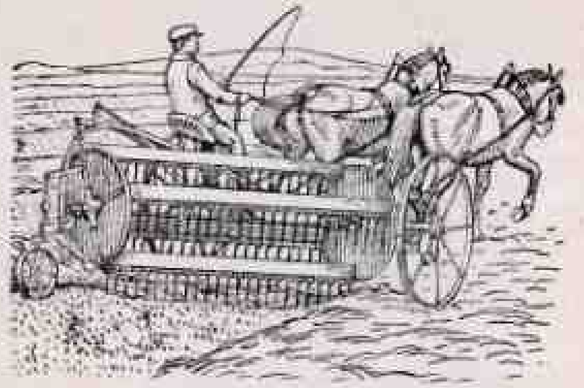
3. Grabie zaprzęgowe, bębnowe.

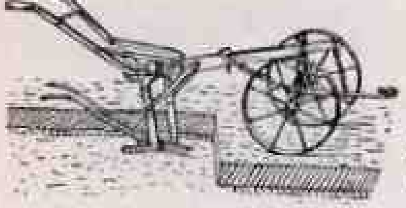
6. Wyorywacz do buraków.

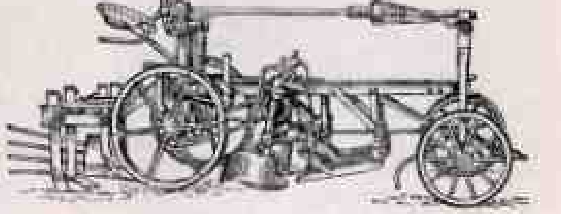
7. Wyorywacz i okrawacz buraków.

1. Kłapeć grzechotka (Cinosternum odoratum) 1/2 nat. w.

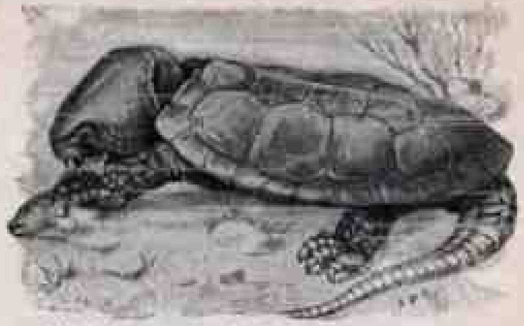
2. Pałogłowiec syjamski (Platysternum megacephalum). 1/4 nat. w.

3. Ustak gryźliwy (Trionyx ferox). 1/8 nat. w.

4. Żółw matamata (Chelys fimbriata). 1/8 nat. w.

5. Żółw błotny (Emys orbicularis). 1/4 nat. w.

6. Czerepacha grecka (Testudo graeca). 1/3 nat. w.

7. Niezgoń skórzak (Dermochelys coriacea). 1/40 nat. w.

8. Bodełnik żółwiniak (Chelone imbricata). 1/12 nat. w.

dim) i wschodnią (Aszkenasim). Pierwsi z nich, zwani również Spaniolami, przybyli z Palestyny przez Afrykę płn., osiedlając się na półwyspie Pirenejskim, skąd rozeszli się po Europie, zajmując głównie obszary zachodnie i południowo-wschodnie (półwysep Bałkański). Drudzy, stanowiący 9/10 Ż. europejskich mieli przybyć drogą północno-zachodnią, zajmując głównie Europę wsch. i środkową; w Rosji otrzymują oni dużą przymieszkę krwi obcej (ob. Chazarowie). Dziś przedstawiają oni typ o dużej skłonności do krótkogłowości z przeważającemi cechami ras przednio-azjatyckiej i alpejskiej, oraz wyraźnie występującemi wpływami rasy mongolskiej, a niekiedy i murzyńskiej (wydatne wargi, włosy kędzierzawe). Często spotyka się wśród nich blondynów i rudych, grupa ta zachowała do dzisiaj dawne zwyczaje i ubiory; Ż. zachodni uważają się w stosunku do niej za pewien rodzaj arystokracji. — Rasowe różnice Ż. pod względem fizjologicznym i patologicznym nie są jeszcze dokładnie zbadane. Stwierdzono u nich szybsze dojrzewanie fizyczne i psychiczne, częste występowanie typu astenicznego, dużą płodność, małą skłonność do alkoholizmu, dużą predyspozycję do cukrzycy, u kobiet skłonność do otyłości.

Charakterystycznemi dla Ż. są: skłonność do handlu, spryt, niechęć do pracy fizycznej, silnie rozwinięte (zwłaszcza w okresach prześladowań) poczucie jedności religijnej i rodzinnej, gotowość do wzajemnego spieszenia sobie z pomocą, zresztą cechy fizyczne i psychiczne ulegają znacznym modyfikacjom, w miarę wzrostu emancypacji i współżycia Ż. z innemi narodami cywilizowanemi. Dzięki swym zdolnościom i wytrwałości w dążeniu do wytkniętych celów zdobyli Ż. poważne miejsce w życiu gospodarczem i duchowem ludzkości. — Liczba Ż. wynosi (wdłg statystyki i szacowań) ok. 14,6 miljonów. Z tego przypada na Europę ok. 9,5 milj., Azję ok. 1/2 milj., Afrykę ok. 600 tys., Amerykę ponad 4 milj. (z tego ok. 1/4 miljona na Amerykę płd.), Australję ok. 25 tysięcy. Szczegóły ob. w ustępach o ludności w art. dotyczących ważniejszych państw.

Żygliński Franciszek, pols. malarz i poeta, (1816—1849), uczeń Stattlera w Krakowie, dalsze studja w Wiedniu. Dzieła: portrety i sceny rodzajowe. Wyd. „Dumki i fantazje" (1844, II. wyd. uzupełn. 1849), „Zbiór poezji" (1852).

Żyguli (Sziguli, Żygulewskie góry), ob. Wołga.

Żylaki (phlebectasia), rozszerzone żyły, występujące najczęściej na podudziach, wskutek zmian w ściance żył, przyczem momentem usposabiającym jest zwolniony przepływ krwi np. w czasie ciąży, przy wadach serca, guzach brzucha i t. d. Ż. widoczne są przez skórę jako niebieskawo podbarwione postronki i guzki. W ż. łatwo przychodzi do wytwarzania się skrzepów oraz do zapalenia żył. Wskutek gorszego odpływu krwi przy istnieniu ż., powstają na podudziach często wypryski i trudno gojące się wrzodzenia. Leczenie: Noszenie opasek elastycznych, pończoch gumowych lub operacja. Ostatnio stosuje się zastrzyki do ż., środków powodujących skrzepy, przez co uzyskuje się niedrożność danego odcinka żyły i zniszczenie tą drogą ż.

Żylina, ob. Žilina.

Żyliński Eustachy, matematyk pol., * 1883, prof. Uniw. Lwowskiego, prace z dziedziny algebry wyższej i innych dziedzin.

Żył choroby, ob. Żyły (Choroby).

Żył rozszerzenie, ob. Żylaki, Żyły (Choroby ż.).

Żyła, ob. Żyły. — W geologji wypełnienie skalnej szczeliny, por. Kruszcowe złoża.

Żyła wrotna, ob. Wrotna żyła.

Żyły (łac. venae), przewody (rury), w których krew przepływa do serca. Biorą one swój początek w naczyniach włosowatych jako małe rurki, a w dolnym swym przebiegu stają się coraz większe, ich przekrój coraz szerszy. Krew przepływa w ż. wolniej, niż w tętnicach i nie uderzeniami odpowiadającemi skurczom serca, lecz strumieniem ciągłym. Ściany ż. są podobnie zbudowane jak ściany tętnic, lecz cieńsze, a po wewnętrznej ich stronie znajdują się co kilka cm zastawki, regulujące przepływ krwi. Poza tem ob. Krwiobieg, Krwionośne naczynia oraz tabl. barwną Schemat krążenia krwi u człowieka w t. 8. — Choroby ż.: Najczęściej występują rozszerzenia ż., na podudziach, t. zw. żylaki (ob.). W rozszerzonych ż. łatwo przychodzi do powstawania skrzepów (thrombosis), które mogą ulec zwapnieniu i powstają kamyki żylne (phlebolithi). Zapalenie ż. (phlebitis) jest chorobą bolesną, skóra w tem miejscu jest czerwona i obrzękła, ż. wyczuwa się jako zgrubiały postronek. Leczenie zapalenia ż.: wysokie ułożenie kończyny oraz okłady.

Żyrafa, ob. Żyrafy.

Żyrafa (Camelopardalis), niepozorny gwiazdozbiór wpobliżu bieguna północnego.

Żyrafy (Giraffidae), rodzina przeżuwaczy. Zwierzęta z długą szyją, spadzistym grzbietem, owłosionemi rogami, (Vellericornia), bez śladów kopytek. Dwa rodzaje, żyją na południe od Sahary. Rodzaj Okapia Lank. z szyją krótszą i nagiemi na szczycie rogami oraz dość prostym grzbietem. Okapi (O. johnstoni Scl.) odkryta w 1901 r., żyje w lasach w okolicach jeziora Alberta i Kongo. 1,5 m wysoka, o klinowatej głowie z dużemi uszyma, o długim chwostowatym ogonie. Ciemno bronzowa z białemi pasami na nogach i pośladkach. — Rodzaj żyrafa (Giraffa Briss.) jest zwierzęciem stepowem. Szyja bardzo długa. Długość 2,25 m, wysokość (w łopatkach) 3 m, wysmukła głowa na wysokości 5 do 6 m. Oczy duże. Ż. żyją towarzysko, żywią się liśćmi. Obecnie bardzo wyniszczone. Kopalne zamieszkiwały większe przestrzenie.

Żyrandol (włosk. girandola), wieloramienny świecznik wiszący (pająk).

Żyrardów, miasto w pow. Błonie (woj. warszawskie), nad rz. Pisią (do Bzury), przy kolei: Warszawa—Skierniewice, 43 km na płd.-zach. od stolicy z 28.760 mieszk. oraz przemysłem włókienniczym, maszynowym i metalowym, fabr. wódek, powozów, garbarniami, gorzelniami, browarem i młynami. Nazwa osady i jej powstanie wiąże się z działalnością wynalazcy

maszyn przędzalniczych Filipa Girarda, który po 1825 zajął się urządzeniem w Marymoncie pierwszej w Polsce przędzalni mechanicznej, przeniesionej w 1833 do świeżo założonego Ż., który wnet urósł do wielkiego centrum przemysłowego. Od 1886 właścicielem przędzalni jest Tow. Akc. Hille i Dittrich. W 1909 miał Ż. 36.821 mieszk.

Żyro (z włosk. giro [z greck.-łac. gyrus], koło, obrót), w prawie wekslowem to samo, co i n d o s (ob. Weksel). — Dział interesów, prowadzony przez banki i inne instytucje finansowe i kredytowe, a polegający w zasadzie na pośredniczeniu w wpłatach i wypłatach pomiędzy ich klientami. Dokonuje się go w księgach banku pośredniczącego przez księgowe przeniesienie z konta dłużnika na konto wierzyciela (o b r ó t b e z g o t ó w k o w y).

Żyronda, franc. Gironde, ob.

Żyrondyści, stronnictwo w czasie Rewolucji Francuskiej. Nazwa pochodzi od departamentu południowego Gironde, z którego pochodzili wybitni jego przedstawiciele, Guadet, Gensonné i Vergniaud. Ż. wszedłszy do Legislatywy w 1791, pod wodzą Brissota parli do wojny przeciw Austrji, w celu propagandy haseł rewolucyjnych na kontynencie oraz zdobycia „granic naturalnych". Ich dziełem była walka przeciw niezaprzysiężonemu kościołowi i emigrantom oraz wielka demonstracja ludu paryskiego przeciw Ludwikowi XVI, aczkolwiek nie życzyli sobie zasadniczo wprowadzenia republiki. Po obaleniu monarchji zdobyli większość w Konwencji i rozpoczęli walkę z skrajnym odłamem jakobińskim, t. zw. Góralami. Istota przeciwieństwa obu obozów rozmaicie bywa interpretowana. Aulard uważa, że Górale byli zwolennikami dyktatury Paryża nad całą Francją, zaś Ż. bronili znaczenia politycznego departamentów, stąd ściągnęli na siebie zarzut „federalizmu", t. j. dążności do rozbicia Francji na szereg drobnych państewek. Podług Mathiez'a, Ż. stali się zczasem przedstawicielami zamożnego mieszczaństwa, zakapturzonymi reakcjonistami i zwolennikami monarchji, dlatego wywołali zamach stanu z strony Górali, którzy 2 czerwca 1793 w oparciu o lud paryski spowodowali uwięzienie najwybitniejszych członków Ż. i oddanie ich pod sąd. Z tą chwilą Ż. przestała istnieć jako wpływowe stronnictwo polityczne.

Żyrostat, ob. Gyrostat.

Żyrzyn, wieś w pow. Puławy (woj. lubelskie), 12 km na wsch. od Puław z 640 mieszk. 8 sierpnia 1863 odnieśli tu powstańcy pod wodzą gen. Kruka zwycięstwo nad Rosjanami.

Żytawa, ob. Zittau.

Żyto (Secale L.) (por. t a b l. poza tekstem Z b o ż e), rodzaj traw (Gramineae), o graniastym kłosie, dwukwiatkowych kłoskach; plewa zewnętrzna zaopatrzona długą, zadzierżystą ością. Gatunki: S. fragile, roślina roczna, dziko rosnąca w okolicach stepowych Węgier i płd. Rosji. S. montanum oraz S. cereale L. stanowią prawdopodobnie wspólne formy wyjściowe dla odmian uprawnych. — Obok ryżu stanowi ż. najpowszechniejszy surowiec mączny i wypiekowy; służy też do wyrobu alkoholu, kawy zbożowej oraz jako pasza dla zwierząt domowych. Słoma żytnia posiada najobszerniejsze zastosowanie w gospodarstwie, w przemyśle i budownictwie. — U p r a w a ż., której ogniskiem był prawdopodobnie Kaukaz, rozprzestrzeniła się b. szybko aż po 69° w Norwegji, wzgl. 60° w Syberji. Dochodzi do 800—900 m wysokości nad p. m., choć tu i ówdzie sięga aż do 1400—1800 m n. p. m. Wymagania glebowe (lekkie ziemie piaszczysto-gliniaste), nawozowe i klimatyczne skromne. Jest oziminą, choć bywa też siane jako jare (ż. Świętojańskie) na paszę zieloną lub mierny plon ziarna. Średni zbiór u nas: ob. Z b o ż e. — S z k o d n i k i: Mucha heska (Cecidomyia destructor), której gąsienice niszczą kiełkowane zasiewy w jesieni, ślimaki (Limax agrestis), w okresie dojrzewania zaś liczne gatunki ptaków ziarnożernych. Z c h o r ó b pasorzytniczych najpospolitszy sporysz, rdza, głównia, oraz mniej szkodliwe: czernienie liści i t. d.

Żytomierz, stolica okręgu Wołyń na Ukrainie, wpobliżu ujścia rz. Kamionki do Teterowa, przy kolei: Berdyczów—Korosteń z 69.465 mieszk., przemysłem żelaznym, browarami i znacznym handlem. Ż. zjawia się na widowni dziejowej w XIV. w., już jako ważny gród i miasto, jedno z najważniejszych na Rusi płd. Mimo licznych klęsk wojennych Ż. utrzymał nadal ten swój charakter, zwłaszcza kiedy od 1667 stał się stolicą woj. kijowskiego (do 1793), a w 1724 siedzibą biskupa kijowskiego. W 1768 zajęli miasto konfederaci barscy i bronili się tu chwilowo przed Moskalami, przyczem miasto uległo zniszczeniu.

Żywa siła, używane dawniej wyrażenie, oznaczające to samo, co dzisiaj nazywamy energją kinetyczną (ob. Energja).

Żywe srebro, ob. Rtęć.

Żywica, roślina, ob. Lolium.

Żywica, produkt roślinny, ob. Żywice.

Żywice, produkty roślinne, występujące w niektórych drzewach tropikalnych i w europejskich drzewach szpilkowych. Stanowią mieszaninę olejków eterycznych, składających się ze związków chemicznych, zwanych t e r p e n a m i i rozpuszczonych w nich stałych ciał żywicznych, będących utlenionemi terpenami. Niektóre ż. tropikalne, zwane b a l s a m a m i, są bardzo bogate w olejki eteryczne. Mają one konsystencję syropowatą i niekiedy silny zapach, pochodzący od domieszki kwasów aromatycznych. Znajdują zastosowanie w lecznictwie i kosmetyce. Ż. ubogie w olejki eteryczne twardnieją na powietrzu na szklistą masę. Rozpuszczają się w alkoholu, eterze i olejku terpentynowym i mają zastosowanie do wyrobu lakierów. Z alkaljami dają m y d ł a ż y w i c z n e, a ze zasadowemi solami glinu twarde masy, t. zw. ż. u t w a r d z o n e.

W y c i e k ż y w i c y z przewodów żywicznych roślin jest albo naturalnym objawem samoobrony, mającym na celu zasklepienie skaleczeń tkanek osłaniających, bądź też zjawiskiem patologicznem przy chorobach pasorzytniczych, jak rakowacenie kory, rdza i t. p. Sztuczny wyciek stosuje się przy eksploatacji

żywic roślinnych przez celowe, możliwie mało szkodliwe nacinanie kory.

Żywiec, miasto powiat. w woj. krakowskiem, przy ujściu rz. Koszarawy do Soły, oraz kolei: Bielsko—Ż. i Zwardoń—Sucha, 346 m nad poz. morza z 5.654 mieszk. Posiada zamek wzniesiony w XV. w. przez Komorowskich, a odnowiony w XX. w. przez arcyks. Karola Stefana Habsburga ze zbiorami muzealnemi i pięknym parkiem, słynny browar, fabr. papieru, maszyn, wódek, futer i farb, garbarnię oraz warsztaty tkackie i tartak. Poza tem jest Ż. stacją turystyczną i letniskiem.

Ż. należący do księstwa oświęcimskiego był w XV. w. siedliskiem rozbójników, aż został zdobyty przez wojsko polskie w 1460. W 1474 przeszedł wraz z całym okręgiem do Komorowskich, którzy założyli po 1477 miasto Ż. i zbudowali zamek, a w 1627 odstąpili dobra żywieckie królowej Konstancji, żonie Zygmunta III. Po śmierci Jana Kazimierza wykupili Ż. Wielopolscy, a od tych przeszły dobra w ręce Habsburgów (1838), do których należą obecnie.

P o w i a t Ż. ma 972 km² (w tem 34,5% ról i 38% lasów) oraz 89.880 mieszk.

Żywności środki, substancje, które organizm żywy pobiera dla wzrostu i przemiany materji. U r o ś l i n nie pasorzytujących ś. ż. są: kwas węglowy, woda, azotany, fosforany oraz sole magnezowe i potasowe (por. Asymilacja). C z ł o w i e k o w i i z w i e r z ę c i u potrzeba, oprócz w o d y i pewnych s o l i, także wysokocząsteczkowych połączeń zawartych w roślinach i organizmach zwierzęcych, mianowicie: b i a ł e k, t ł u s z c z ó w oraz w ę g l o w o d a n ó w (por. Odżywianie). Woda, pewne sole i białka są bezwzględnie konieczne, tłuszcze i węglowodany mogą być zastąpione przez białka, mogą się także wzajemnie zastępować, stałe jednak zastępowanie tłuszczów przez węglowodany w pokarmach wywołuje uszkodzenia organizmu przez brak w i t a m i n ó w (ob.) i lipoidów (ob.), zawartych w tłuszczach naturalnych. Mimo, że jako źródło energji można białko czasem zastąpić przez tłuszcze i węglowodany, jednak konieczne jest jego doprowadzenie dla uzupełnienia substancji białkowej oraz wzrostu tkanek (r ó w n o w a g a a z o t o w a; por. Pożywienie). Miarą siły odżywczej danych pokarmów jest ich wartość kaloryczna, t. zn. ile jednostek cieplnych, t. j. kalloryj dany pokarm w sobie zawiera, np. 1 g białka daje 4,1 kal., 1 g tłuszczu — 9,3 kal., a 1 g węglowodanów — 4,1 kal. Dla celów klinicznych określa się wartość odżywczą pokarmów także według P i r q u e t a w „nemach". Pirquet porównał wartość odżywczą pokarmów z mlekiem, którego 1 g daje 667 małych kaloryj, co odpowiada 3,7% zawartego w niem tłuszczu, 1,7% białka, 6,7% cukru mlecznego. 1 g tego mleka służy za jednostkę i zwie się n e m (skrót niem. „Nahrungs-Einheits-Milch"). U ż y w k i (ob.) stosowane są dla uprzyjemnienia smaku pobieranych pokarmów. — Ważny jest sposób przyrządzania ś. ż. Por. D i e t e t y k a. Dla zdrowia człowieka najlepsze jest odżywianie mieszane, gdyż skrajnie jarska kuchnia, jak również nadmierne spożywanie mięsa mogą być nawet szkodliwe.

Żywokost (roślina), ob. Symphytum.

Żywopłot, zwarty szereg żywych roślin, służący jako ogrodzenie lub motyw ozdobny w ogrodzie (szpaler). Na ż. używa się krzewów lub drzew o silnym krzewiącym się wzroście, gęstym pokroju, niekiedy zaopatrzonych cierniami lub kolcami (akacje, głóg, świerki, graby, laury, opuncje i t. p.). Przycinanie ż. nadaje mu równą linję i przyspiesza krzewienie się roślin.

Żyworództwo (viviparitas), zjawisko, że potomstwo zwierzęcia kończy rozwój embrjonalny w ciele matki i rodzi się zdolne do życia. Jeżeli rodzi się w osłonie jajowej, nazywamy to j a j o ż y w o r o d n o ś ć (ovoviviparia). W życiu płodowem płód jest odżywiany przez matkę za pośrednictwem łożyska, które stanowi łącznik (a równocześnie filtr) między dwoma organizmami.

Żywoty świętych, zabytki średniowiecznego piśmiennictwa łacińskiego w Polsce. Do najdawniejszych należą żywoty: św. Wojciecha (z końca X. lub pocz. XI. w.), św. Stanisława (mniejszy z pocz. XIII. w., większy z poł. XIII. w.), św. Jadwigi (z końca XIII. w.), św. Salomei, św. Kingi i św. Jacka (z końca XIII. i z pocz. XIV. w.).

Żyznowski Jan, powieściopisarz pol., (1889—1924), wydał: „Zbiór nowel" (1916), „Dla Polski pod Joffrem" (1916), „Krwawy strzęp" (1922), „Kamienie ugorne" (1923), „Z podglebia" (1925).

Żyżka, ob. Žižka.

Żyżma, prawoboczny dopływ Gawji w pow. Lida, długi 91 km.

Żyżmory (lit. Žiežmariai), miasteczko w pow. koszedarskim (Litwa), wpobliżu rz. Strawy, znane z rzekomego zwycięstwa krzyżaków nad Litwinami (1348).

BIBLIOTEKA
MIEJSKA
W CHEŁMIE
Nr 28958

WYDAWNICTWO UWAŻA ZA SWÓJ OBOWIĄZEK WYRAZIĆ TĄ DROGĄ
GORĄCE PODZIĘKOWANIE WSZYSTKIM TYM, KTÓRZY
PRZYCZYNILI SIĘ DO POWSTANIA NINIEJSZEGO DZIEŁA.
A WIĘC ZARÓWNO WSZYSTKIM WSPÓŁPRACOWNIKOM,
KTÓRZY ODDALI SWĄ CENNĄ WIEDZĘ I CZAS DLA
TRUDNEJ I WYTĘŻAJĄCEJ PRACY NAD TĄ
ENCYKLOPEDJĄ, JAK I LICZNYM RZESZOM
CZYTELNIKÓW, KTÓRZY NIE SZCZĘDZILI
NAM PRZEZ CAŁY OKRES POWSTA-
WANIA TYCH OŚMNASTU TOMÓW
WYRAZÓW ŻYCZLIWOŚCI,
ZACHĘTY, A CZĘSTO
I WIELU WAŻNYCH
WSKAZÓWEK